

35
un.
A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Vilgyorsó

Történelmi Szemle

15. 1972

1972 XV. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (szerkesztő), PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51–53 – Telefon: 160–098
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44,–Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Fodor István: Östörténetünk korai szakaszainak néhány fővonása</i>	1
<i>Granasztói György: A számítógépek a történettudományban</i>	29
<i>Tokody Gyula: A porosz-német konzervativizmus politikai válsága és újjászervezésének kezdete 1918 novemberében</i>	48
<i>Némedi Dénes: A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről</i>	75
<i>Somogyi Éva: Königrätz után</i>	111
<i>Franciszek Ryszka: Gondolatok a fasizmusról</i>	138
<i>Teleki Éva: A nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944 október–november</i>	154

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kristó Gyula—Makk Ferenc: Krónikáink keletkezéstörténetéhez</i>	198
<i>H. Haraszti Éva—Jemnitz János: Karcolatok J. Harney portréjához — levelezése alapján</i>	204
<i>Pető Iván: Az első hároméves terv beruházásai</i>	213

SZEMLE

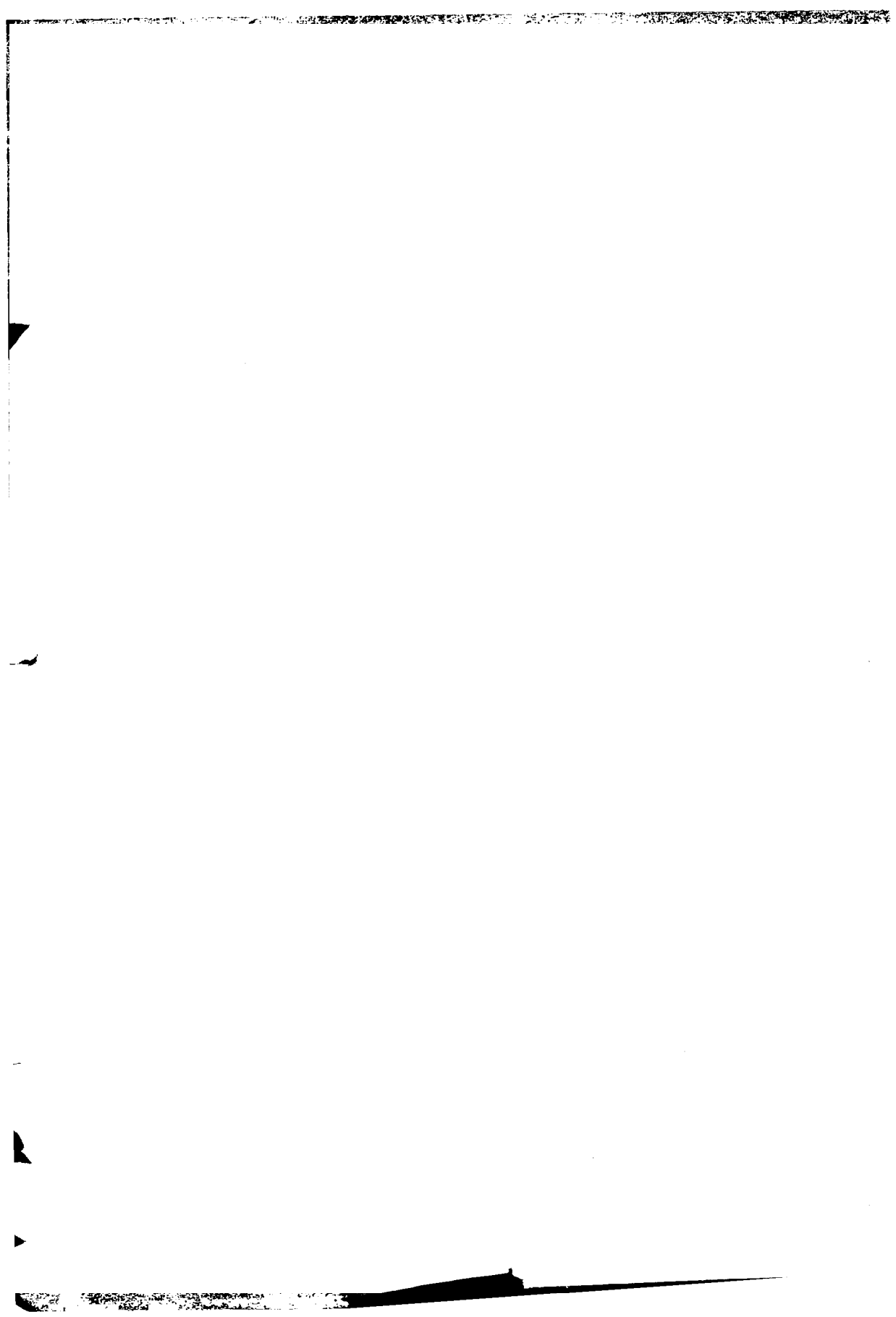
<i>Lackó Miklós: Egy történész-ankét tapasztalatairól</i>	225
---	-----

VITA

Az egri „hazafias tanácskozás” anyagából. Benczédi László, Hanák Péter, Lackó Miklós, R. Várkonyi Ágnes felszólalása	235
<i>Márkus László: Észrevételek Talpassy Tibor „Két nagy — két világ” című visszaemlékezéséhez</i>	251
<i>Szabad György: Tények és módszerek. (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára)</i>	256

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratokat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

**A Történelmi Szemle XIV. (1971-es) évfolyamának
tartalomjegyzéke**

<i>Jemnitz János</i> : Kortársak a Párizsi Kommunőről	1
---	---

TANULMÁNYOK

<i>Barta Gábor</i> : Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531—1534)	289
<i>Gergely András</i> : Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon	406
<i>Glatz Ferenc—Stier Miklós</i> : Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül	157
<i>Györffy György</i> : A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez	181
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Magyarország ipara 1726-ban	320
<i>Heller Ágnes</i> : A szükségszerűség árnyékában	356
<i>Kerekes Lajos</i> : Az Anschluss és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában (1918—1919)	442
<i>Kiss József</i> : Jász kunok a Rákóczi-szabadságharcban	35
<i>Márkus László</i> : A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában	465
<i>Mayer Mária</i> : A skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején	106
<i>Ormos Mária</i> : Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről	133
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Magyarország nyugati gyapjúszövet-importja a XV. és XVI. század közepén	24
<i>Ránki György</i> : Potsdam	495
<i>Alceo Riosa</i> : A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban (1892-től 1914-ig) ..	86
<i>Spira György</i> : A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában	330
<i>Szinai Miklós</i> : Bethlen politikai rendszeréről	483

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gál Éva</i> : A budai hegyvidék újkori betelepítésének kezdetei	515
--	-----

SZEMLE

<i>Márkus László</i> : A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról	224
Magyar és német gazdaságtörténészek konferenciája (<i>Puskás Julia</i>)	539
<i>Pándi Ilona</i> : Irányzatok vitája az „úri középosztály” fogalmáról 1946—1947-ben	555
<i>Péter Katalin</i> : Beszámoló a XIII. Nemzetközi Történész Kongresszus újkori szekciójának „Európa problémái a XVII. században” című vitájáról	212
<i>Szűcs Jenő</i> : „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése c. értekezésének vitája	188

<i>Tolnai György</i> : Meddig jutott el a kapitalista úton a „harmadik világ”?	228
A Vichy-korszak újabb francia történeti irodalmáról (<i>Boros Zsuzsa</i>)	546

A MAGYAR TÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISÉNEK MUNKÁLATAI

A Magyarország története munkálatainak helyzetéről (<i>Glatz Ferenc</i>)	239
--	-----

VITA

<i>Jemnitz János</i> : Ellenvetések az ellenvetésekhez (Megjegyzések Vadász Sándor könyvkritikájához)	265
<i>Incze Miklós</i> : A történelem valóságos nemzeti aspektusához	269
<i>Kosáry Domokos</i> : Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra.....	260
<i>Szabad György</i> : A kiegyezés előtörténetéhez (Felelet Kosáry Domokos „reflexiói”-ra)	254

Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása

1.

A magyar őstörténetméltán nevezhetjük népünk leghomályosabb történelmi korszakának. Írott forrásokkal csupán a honfoglalást megelőző időszakról rendelkezünk. E források gyér száma és ellentmondásossága azonban komolyakadályja annak, hogy még az e korrallal kapcsolatos legfontosabb kérdéseket is megnyugtató módon tisztázzuk. Őstörténetünk alappillérei a nyelvészet megállapításain nyugszanak. Nyelvészeink több évtizedes munkája tisztázta a magyarság legkorábbi történetének kulcsfontosságú problémáit. Meghatározta azokat a népközösségeket, melyek kötelékében, vagy szomszédságában élt a magyarság, művelődéstörténeti szavaink tanúsága alapján pedig felvázolta népünk gazdasági és társadalmi fejlettségének néhány alapvető vonását. E két forráscsoport azonban eléggé lehatárolt. Bár kétségtelen, hogy a forráskritika és a nyelvészeti kutatások még nagyon sok új adalékkal gazdagíthatják a magyarság őstörténetével kapcsolatos ismereteinket, lényeges előrelépést e meglehetősen lassan fejlődő tudományzakban csak új forráscsoport bevonásával érhetünk el. Az őstörténetkutatásban pedig egyetlen olyan tudományzak van, mely forrásainak számát évről-évre jelentősen gyarapítani s ezzel párhuzamosan azok értékét növelni tudja: a régészet.

Népünk származásával és őstörténetével foglalkozó szakembereink Pósta Béla úttörő jelentőségű oroszországi tanulmányútja óta figyelemmel kísérik Kelet-Európa és az eurázsiai steppevidék régészeti kutatását. Régészeink a honfoglaló magyarság leletanyagához kerestek párhuzamokat, s így visszafelé nyomozva próbálták tisztázni őstörténetünk homályos pontjait. Vizsgálódásaik alapján jobbra arra a meggyőződésre jutottak, hogy honfoglalóink tárgyi hagyatéka a dél-oroszországi steppeövezet hasonló korú régészeti emlékéanyagával mutatja a legnagyobb hasonlóságot. Ebből származott következtetésük, mely szerint a honfoglaló magyarság kultúrája szinte az azonosságig megegyezett a jelzett területek török nyelvű népességével. A „törökös műveltségű és szervezettségű nomád magyarság” kultúráját élesen szembeállították a „halász-vadász”, „erdőlakó” finnugorokéval. Ezt az igen éles nyelvi és műveltségi ellentmondást Zichy István oldotta fel a legszélsőségesebben: úgy vélte, hogy a magyarság eredetileg török nép, mely nyelvcsere útján vált finnugor nyelvűvé. Bár ennek a szélsőséges álláspontnak később nem akadt követője, a „törökös kultúra” és a „törökös vezetőréteggel rendelkező magyarság” még ma is igen gyakran visszatérő kifejezések régészeti és történeti irodalmunkban.

A fenti jelenséget minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy számosan elképzelhetetlennek tartják, hogy a magyarság műveltségileg a szerintük igen elmaradott finnugor rokonnépeinkhez kötődniek szorosabban. (Az „elmaradott” finnugorság gondolatához természetesen csak úgy juthatnak, ha ezen népek késői, valóban elmaradott társadalmi és gazdasági fejlettségét vetítik vissza a történelem előtti korokba. E módszer alapvetően elhibázott voltát, azt hiszem,

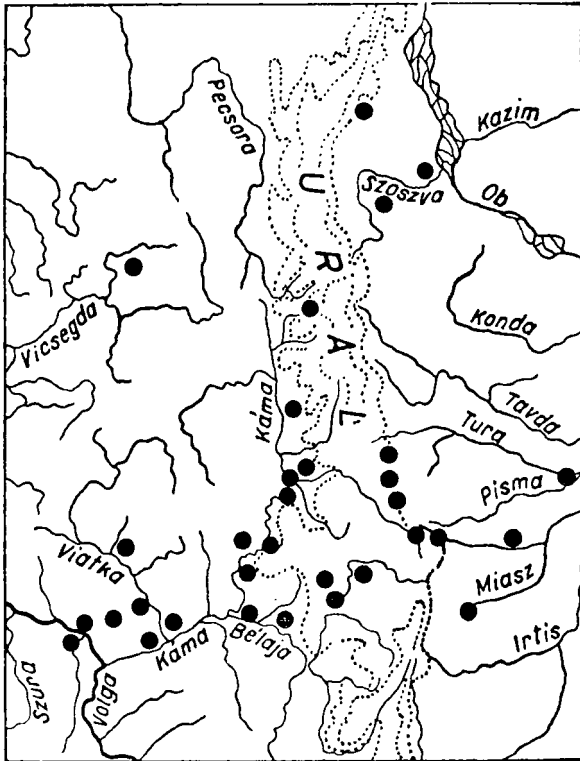
nem szükséges különösebben bizonygatni.) Ezzel szemben a finnugorok és egykori szomszédai őstörténetének igen sok, korábban meglehetősen homályos részlete tisztázódott az utóbbi években, elsősorban a nagyarányú régészeti munkálatok eredményeképpen. Ma már kétségtelen, hogy a finnugorság az újkőkorbán, valamint a bronzkorban és vaskorban nem állott alacsonyabb műveltségi színvonalon, mint a vele egy földrajzi zónában élő népek. A bronzkorban a tőlük délre lakó indoeurópai népcsoportok hatására áttértek a kisajátító gazdálkodásról (halászat, vadászat) a termelő gazdálkodásra (állattenyésztés, földművelés), a legdélebbre lakó finnugor csoportok pedig (elsősorban a magyarság) a bronzkor végén minden bizonnyal áttértek a nomád állattartásra. A koravaskori ananyínoi régészeti kultúra finnugor lakosságának (akikben elsősorban a permiek elődeit sejtethetjük) magas műveltségi színvonala, fejlett társadalmi és gazdasági állapota közsímet. Az is biztosra vehető, hogy a finnugorok nagy többségére (így a magyarságra is) szomszédai közül a tőlük délre lakó ősiráni nyelvet beszélő népek gyakorolták a legerősebb hatást. Kapcsolataik a török nyelvű népekkel csak igen későn kezdődhettek. A Dél-Urál, valamint a Volga—Káma előterében a török törzsek az V—VI. századnál előbb aligha jelenhettek meg. Az első bizonyíthatóan török nyelvű népesség, a volgai bolgárság, a VIII. században húzódott fel délről a Volga—Káma vidékére.

1961-ben László Gyula nagyjelentőségű őstörténeti munkájában hívta fel a figyelmet a honfoglalók leletanyagából kiinduló visszafelé nyomozás eredménytelenségére. Régészeti irodalmunkban ő mutatott rá elsőként, hogy ennél sokkal célravezetőbb a fordított irányú kutatás: a finnugor népek ismert korai szállásterületén kellene a magyarság helyét meghatározni, s később innen kiindulva nyomon követni a honfoglalásig. Ez az út most, tíz év múltán még inkább járható. A régészet és nyelvészet adatai alapján ma sokkal többet tudunk a finnugorság korai szálláshelyeiről, nem egy finnugor nép lakhelyét pontosabban meg lehet határozni. Ráadásul honfoglaláskori emlékeink egy-két igen fontos elemének legközelebbi nyelvokonainknál akadtunk párhuzamára. Így egyre több reményünk lehet arra, hogy kétséget kizáró régészeti kapcsolatokat találunk a magyarság Urál-vidéki és későbbi Kárpát-medencei hazája között. Őstörténetünk régészeti kutatásának két útja tehát nem zárja ki egymást, hanem ellenkezőleg: kölcsönösen feltételezi egymást és komolyabb sikerrel csak e kettős irányú kutatás kecsegtet.

2.

A finnugor régészet az utóbbi két évtizedben rendkívül dinamikus fejlődő tudományággá és a finnugorisztika egyik alapvető ágazatává vált. A múlt század vége óta folyó feltárások eredményezte emlékeink lehetővé tette összefüggő történeti kép megrajzolását, Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria ezen óriási területein. A „finnugor őshaza” sokat vitatott, bonyolult kérdésében teljesen tisztázott álláspontra mind ez ideig a régészet sem jutott, a finnugorok régészeti nyomai azonban az újkőkorig (az i. e. IV. évezredig) meglehetősen bizonyossággal követhetők. A kutatók többsége azon a jól megalapozott nézetben van, hogy a finnugorság széttelepülése előtti utolsó szállásterülete az ún. „ural—kámái neolitikus kultúra” volt az i. e. IV. és III. évezredben. E műveltség az Urál hegységet, az ettől keletre (Ob-vidék) és nyugatra eső területsávot, valamint a Volga—Káma vidékét foglalja magába (1. kép). Mivel a nyelvészeti adatok is ehhez igen közeli eredményre vezetnek (Hajdú Péter), a finnugorság szétválás előtti utolsó lak-

I. kép. Az urál—kamai újkőkori műveltség fontosabb lelőhelyei (P. N. Tretyakov nyomán)

helyének e területen való meghatározását — a kutatás jelenlegi szakaszán — biztos kiindulópontnak tekinthetjük. A korábbi szállásterületekkel kapcsolatban egységes álláspont mindaddig nem alakult ki. A különböző — egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondó — elméletek közül az egyik legvalószínűbbnek tarthatjuk V. N. Csernyecov azon gondolatát, mely szerint az uráli neolitikum délről, az Aral-tó vidékéről származik, így tehát a finnugorság Urál vidéki szálláshelyére ezekről a területekről húzódott volna fel. Ma még rendkívül nehéz ebben a kérdésben bizonyítható álláspontra helyezkedni, az igen erős déli hatás, melyet Csernyecov után a régészeti (G.N. Matjusin), történeti (J.N. Hlopin) és antropológiai (Tóth T.) adatok kétséget kizáróan igazoltak, idegen népelemek északra vándorlásáról és erős kulturális-gazdasági hatásról is tanúskodhat, nem feltétlenül a finnugorok északra vándorlását tanúsítja. Az Urálon túli területek gyér kutatottsága egyelőre nem teszi lehetővé, hogy tisztábban lássunk ebben a kérdésben.

Túlhaladott álláspontnak tarthatjuk Indreko elméletét, aki szerint a finnugorság a nyugati (baltikumi) területekről vándorolt volna keletre. László Gyula a Közép-Lengyelországtól az Oka folyóig nyúló ún. Swidry műveltséget tartotta a finnugorok tárgyi hagyatékának. Elméletét az életföldrajzi adatokra építette. Azóta azonban bebizonyosodott, hogy ezt a műveltséget esetleg az ún. volga-okai újkőkori kultúrával hozhatjuk kapcsolatba, melynek népessége bizonyít-

hatóan nem finnugor volt. Ma már kétséget kizárónak tarthatjuk, hogy a finnugorok az urál—kámái területekről vándoroltak nyugatra (P. N. Tretyakov, A. H. Halikov).

Az urál—kámái neolitikum korai szakaszát (i. e. IV. évezred) ma még meg lehetőségen gyérszámú régészeti emlékanyaggal dokumentálhatjuk. Az mégis nyilvánvaló, hogy a műveltség egységes anyagi kultúrája egységes etnikumú népességet takar. Az is nyilvánvaló, hogy az Urál keleti oldalán lakó finnugorok valamivel magasabb műveltségi színvonalon állottak, mint volga—kámái rokonaik. Bizonyítható, hogy ez utóbbiak közülük tanulták az edénykészítést, a legkorábbi időben jónéhány példányt onnan szállítottak. (Az Uráltól keletre az agyagadények anyagába porrá tört zsírkövet gyúrtak. Ezzel a jelenséggel a Volga—Káma vidékén sohasem találkozunk.) Az urálon túliak magasabb fejlettségét minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy igen élénk kapcsolatokat tartottak fenn a déli, magas fejlettségi fokon álló népekkel. A korai neolitikum egyik legérdekesebb emléke a Volga—Káma vidékén feltárt két földbeásott, négyzetalapú ház, melyek falát belülről fával bélelték, a sátortetőt oszlopok tartották.

A műveltség késői szakaszán (i. e. III. évezred) a két terület közti kulturális különbség nivellálódik, az anyagi kultúra egysége szembetűnőbb, ami a déli hatás bizonyos fokú csökkenéséről tanúskodik. Az eszközkészítési technika fejlődését szemlélteti a csiszolt kőeszközök elterjedése. Ebből a korból már az Urál mindkét oldaláról ismerünk földbeásott házakat. Az Uráltól keletre, a Csesz-tíj-jag nevű telepen például 17, mintegy 3—4 méterre földbe mélyített, négyzetalapú lakóházat tártak fel. (Nagyságuk 9×9 m-től 20×20 m-ig terjed). Ezeket a lejtős, magas folyópartba vájták. A feltárók a padlón egyszerű, kőből rakott tűzhelyek nyomait figyelték meg. A Káma-vidéken feltárt földbeásott házak téglalap alakúak ($16,5 \times 4,5$ m), ezek hosszmenti falaiba egykori lakóik szűk, mintegy méternyi hosszú fülkét vájtak. E fülkék rendeltetése nem teljesen világos, feltehető, hogy élelemtartalekot tároltak bennük.

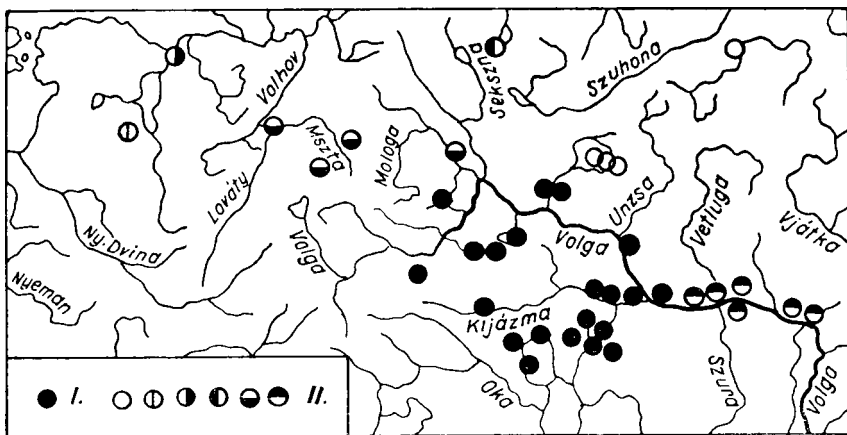
A neolitikum késői szakaszán az urál—kámái kulturán belül területenként lokális különbségeket figyelhetünk meg, kisebb kulturális egységek alakulnak ki, melyek megkülönböztető jegyei főképp későbbben, a réz- és bronzkorban válnak szembetűnővé. Ebben a korban azonban még minden bizonnyal nem bomlik fel az urál—kámái etno-kulturális egység. Ennek egyik legfontosabb bizonyítéka, hogy a temetkezési szokások — melyeknek az etnikai meghatározás szempontjából elsőrendűen fontos szerepük van — a műveltség egész területén azonosak. (Nyújtott, vörös okkerfestékekkel beszórt temetkezések. A sírokba soha nem helyeztek edényeket, sírmellékletként csak állatfogakból és kagylókból készült nyakékeket találunk.) A lakosság foglalkozása a halászat és vadászat volt, a társadalom legkisebb egysége pedig az anyajogú (matrilineáris) nagycsalád. A régészeti lelőhelyek már a kutatottság jelenlegi helyzetében lehetővé teszik helyenként az egyes törzsi csoportok lakhelyének meghatározását. Az egyes törzsi területeket elválasztó lakatlan területsávok is gyakran kimutathatók a lelőhely-térképen.

Az urál—kámái műveltség határai az i. e. III. évezredben nagyjából változatlanok maradtak, csupán nyugati határuk mentén észlelhetünk kisebb-nagyobb népmozgásokat. Az évezred elején nyugati szomszédaik, a volga—okai neolitikus műveltség hordozói (közelebbről az ún. Balahna csoport) keletre nyomultak, nagyjából a Szura folyóig. Az újkőkor legkésőbbi időszakában azonban a volga—kámáiak visszavetették őket, s mélyen benyomultak az okaiak szállásterületére.

A két szomszédos terület lakosságának harcából a finnugor volga—kámiaiak kerültek ki győztesen. Ennek a győzelemnek alapja nyilvánvalóan a gazdasági életben végbement változások voltak, vagyis a neolitikum végére a gazdasági fejlettség színvonalát tekintve a volga—kámiaiak megelőzték nyugati szomszédaikat. Gazdasági fejlődésükben minden bizonnyal óriási szerepe volt intenzív déli kapcsolataiknak, melyeket Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus vidékeivel tartottak fenn. (Nyilvánvalóan nem közvetlenül, hanem a steppevidék népein keresztül.) A finnugorok az edénykészítést is kétségtelenül déli szomszédaiktól tanulták. Úgy tűnik, ebben a Közép-Ázsia (Aral-tó) felőli hatás volt a legerősebb, ugyanis az Urál keleti oldalán lakó finnugorok kerámiája nagyon sok hasonlóságot mutat az Aral vidéki keltaminári műveltség agyagedényeivel. A volgai—kámiai finnugorság pedig — mint fentebb említettük — urálon túli rokonaitól tanulta az edényműveltséget. A finnugor kerámiaműveltség kialakulásában ezen kívül természetesen egyéb hatások is érvényesültek. Igen fontos például, hogy az urál—kámiai kerámiára a későbbiekben oly jellemző ún. „fésűs” díszítést a nyugati volga—okai újkőkori műveltség területéről kölcsönözték.

A Volga—Káma és az Urál vidékén az első fémtárgyak az i. e. III. és II. évezred fordulóján jelennek meg. Ezek még nem helyi készítmények, hanem a délrebbre élő népektől kerültek ide csere útján. Mint a fémvizsgálatok kiderítették, ezek a tárgyak mind az Észak-Kaukázusból származnak, mely terület az i. e. III. évezredben és az i. e. II. évezred elején Kelet-Európa legjelentősebb fémműveltségi központja volt. Az északabbra lakó steppei népek innen szerezték be fémtárgyaikat, s az ő közvetítésükkel jutottak azok el a Volga—Káma és az Urál vidékeinek lakosságához.

Az észak-kaukázusi fémműveltségi központ kisugárzási területe azonban az i. e. II. évezred közepén erősen leszűkült. Ékkor kezdődött a dél-uráli rézlelőhelyek nagyarányú kiaknázása, s az itt kialakult urál—kazahsztáni fémműveltségi központ termékei elárasztották Kelet-Európát, amiben óriási szerepet játszottak a keletről nyugat felé nyomuló állattenyésztő és földművelő népek. (A volgai ún. gerendavázás kultúra hordozói, akik a Dnyeper felé nyomultak, és a nyugat-szibériai andronovóiak, akik nyugati és északi irányban terjesztik ki szállásterületeiket. Mindkét népesség kizárólag ennek a fémműveltségi központnak a

2. kép. A voloszovói műveltség fontosabb lelőhelyei (P. N. Tretyakov nyomán)

termékeit használta és terjesztette el óriási területeken.) Az uráli fém nyugatra terjedése másik fő vonalának kiinduló pontja az Ob és az Urál hegység közötti területen volt, innen vezetett a Káma völgyébe, majd tovább a Volgához, az Oka torkolatvidékére, ahol a szejmai temetőből előkerült fémtárgyak szintén urálon-túli származásúak. A fémvizsgálatok beigazolták, hogy az i. e. II. évezred köze-pétől az i. e. IX—VIII. századig — tehát a vaskor kezdetéig — Kelet-Európa nagy részében az uráli és a kazahsztáni fémművességi központok domináló hatása érvényesült, ezek pedig a fejlett közép-ázsiai fémművességi központokkal álltak szoros kapcsolatban. Természetesen a Volga és Káma vidékének kisebb jelentő-ségű rézlelőhelyeit is felhasználta e területek lakossága.

Az urál—kámái neolitikus kultúra területén a rézkorban és a korai bronz-korban (i. e. III.—II. évezred fordulójától az i. e. II. évezred közepéig) három nagy régészeti műveltség kialakulását figyelhetjük meg, melyek gyökerei e koráb-bi finnugor népséggű műveltségből nőnek ki: a Káma vidékén a turbinói, a Közép-Volga vidékén az egyre nyugatabbra terjeszkedő volonovói műveltség, a harma-dik nagy kulturális egység pedig az Urálon-túl vidéke. Lakosságuk már ismeri a fém-et, annak használata azonban még nem általános, fémeszközöket déli szom-szédaiktól importálják, gazdasági és társadalmi életüket még elsősorban a neo-litikus vonások jellemzik, a kőeszközök gyártása virágkorát éli. Mégis a fémtárgyak elterjedése, a cserekapcsolatok megélénkülése, valamint a fejlettebb szomszédnépek egyre erősödő hatása lassanként komoly változások megindulá-sát idézi elő a finnugor népeknél: déli szomszédai révén megismerkednek az állattenyésztéssel és a földműveléssel, ami az apajogú társadalom megerősödésé-hoz vezet. Mindezen változások azonban főként a fejlett és késői bronzkorban, tehát az i. e. II. évezred közepétől, játszanak komoly szerepet. A rézkori volo-szovói és koraturbinói kultúra emlékanyaga még csak ezen változások kezdetéről tanúskodnak.

Az i. e. II. évezred első felében az anyagi kultúra jegyei alapján kétségtelen a finnugorságnak a jelzett három nagy tömbre való szakadása. A szétválás folya-mata azonban meglehetősen lassú, igen sok, közös vonás továbbélését figyelhet-jük meg, az etnikailag rokon népségek kapcsolatai továbbra is meglehetősen erősek maradtak, s a rézkorban fejlődésükben is nagyjából azonos tendenciák uralkodtak. Ezek egyik jellemző példája, hogy mind a kámái (turbinói), mind a volgai (voloszovói) finnugorok telepein egyforma változáson megy át a lakó-házak szerkezete: az említett nagy alapterületű neolitikus házak helyét a kis alapterületű (8×6 m), kissé földbe mélyített boronaházak foglalják el. Több ilyen házat (2—5 db) csatornaszerű átjáróval kötöttek össze. (Ez a jelenség min-den bizonnyal a neolitikus nagycsaládi közösségek felbomlási folyamatának kez-deti szakaszát szemlélteti.) Halottaikat is hasonló rítus szerint temették. (Nyúj-tott testhelyzetben, a sírokba nem helyeztek edényeket.) Nagyjából egységesek a díszítőmotívumok is, melyeket edényeiken találunk. (Különösen jellemzőek edényeiken a vízimadarak ábrázolásai, valamint a kovából formált ember- s állatalakok — a vízimadarak itt is igen gyakoriak —, melyeket ebben a korban kizárólag csak a finnugorok lakta területeken találunk, így ezek az ábrázolások a finnugor díszítőművészet sajátos jegyci.) Ezen összekötő fonalak ellenére a réz-korban kezdődik az egyes finnugor csoportok közti alapvető gazdasági és kulturá-lis különbségek kialakulása. Ennek az igen szembetűnő folyamatnak az okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a finnugoroktól délre eső területeken — a steppe és a ligetes steppe zónájában — már az i. e. III. évezredben megjelennek a termelőgazdálkodást folytató indoeurópai (elsősorban ősiráni) népközösségek.

Egyre erősödő hatásuk alapvetően megváltoztatja a finnugorok gazdasági arculatát: az ő hatásukra terjed el az állattenyésztés és a földművelés északi szomszédaik körében. Természetesen ez az átalakító gazdasági és kulturális hatás nem volt azonos erősségű és egyidejű minden finnugor népcsoportnál. Ezért már a rézkorban észlelhető különbséget látunk a délebbre és északabbra lakó finnugorok közt.

A finnugorság rézkori történetének másik óriási jelentőségű változása az említett, hatalmas méretű nyugati irányú területi terjeszkedés. A Káma torkolatvidékén és a Közép-Volga vidékén kialakult voloszovói műveltség lakossága már a műveltség kezdeti szakaszán (i. e. III. és II. évezred fordulója) hatalmas területeket szállt meg az Oka torkolatvidéke közelében és a Felső-Volga vidékén, kiszorítva innen az őslakosságot, a volga—okai kultúra népességét. Műveltségük utolsó szakaszán (i. e. II. évezred közepe) a voloszovóiak már Kelet-Európa erdős vidékeinek nagy részét megszállva tartották a Káma alsó folyásától egészen a Kelet-Baltikumtól nem messze eső vidékekig (2. kép). Ők vették birtokukba ezeket a területeket, ahol később — a történeti korokban — a volgai és baltikumi finnugor népeket találjuk. A voloszovóiaknak ebben a vándorlásában láthatjuk az eddig ismert legnagyobb „finnugor népvándorlást”, nagyjából ekkor alakulnak ki Kelet-Európa finnugorlakta területeinek határai. A meghódított területek lakosságát elűzik régi lakhelyeiről, vagy asszimilálják őket. A beolvadt őslakosság hatása azonban igen szembetűnően észlelhető ezeken a területeken, ez a minden szempontból jelentős szubsztrátum nagy mértékben fokozta az egyes finnugor csoportok kultúrájának sokszínűségét, a gazdasági fejlettségüket azonban nem befolyásolta: az őslakosság gazdálkodása a jövevény finnugorokénál alacsonyabb színvonalon állott.

Az előrenyomuló voloszovóiak a Felső-Volga és az Oka folyók vidékein nem csupán a volga—okai őslakosságot találták. Az i. e. III. évezred végén a Volga és Oka közti területre délről, a Dnyeper vidékéről indoeurópai (valószínűleg ősiráni) nyelvet beszélő állattenyésztő törzsek vándoroltak, az ún. fatjánovói kultúra népessége. A tőlük keletre eső területet — a Volga jobb partját az Okától a Káma torkolatig — az i. e. III. és II. évezred fordulóján a velük rokon állattenyésztő balánovói műveltség lakossága szállta meg. E két déli, steppei műveltség lakossága a gazdasági fejlődés magasabb fokán állott, mint az északi szomszédságukban lakó finnugor voloszovóiak: gazdasági életük alapját az állattartás és a földművelés alkotta, mindkét népesség igen fejlett fémművességgel rendelkezett. (A volgai rézlelőhelyek nyersanyagát használták.) A voloszovóiak kemény harcot vívtak déli szomszédaikkal a határterületek birtoklásáért. Ezen ellenséges viszony kezdetben megakadályozta a cserekapcsolatok kialakulását és a fejlettebb gazdálkodási mód elterjedését a finnugoroknál. A Volga-Oka folyók között a voloszovóiak kiűzték a fatjánovói pásztortörzseket. Ez utóbbiak néhány évszázad alatt teljesen eltűntek e területről, anélkül, hogy jelentős hatást gyakoroltak volna az őket legyőző népesség kultúrájára és gazdasági életére. Másként alakult azonban a voloszovóiak viszonya a balánovói műveltség népességével. A kezdeti véres küzdelem itt nem végződött az egyik népcsoport megsemmisítésével vagy elűzésével, hanem néhány évszázad múltán békés kapcsolatokká szelidült, melyek jelentősége óriási volt a voloszovói finnugorság számára: déli szomszédaik hatására ekkor teszik első lépéseiket a termelőgazdálkodás és az önálló fémművesség megteremtése terén.

A voloszovói gazdaság alapja a műveltség mindegyik periódusában a természeti gazdálkodás (halászat és vadászat) volt. A déli — elsősorban a balánovói — törzsek hatására azonban a műveltség késői szakaszában találkozunk az állat-

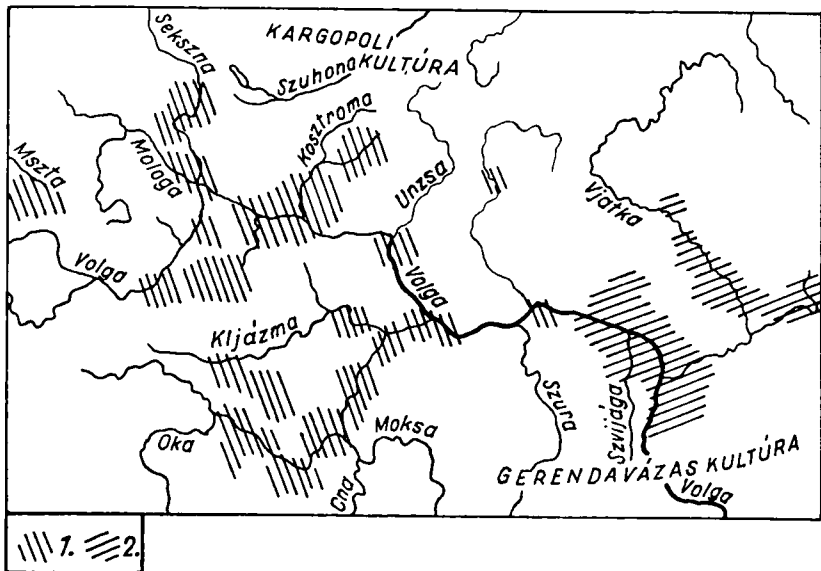
tartás első jeleivel. (Korábban a finnugorok csak egyetlen háziállatot ismertek: a kutyát, amelyet már az átmeneti kőkorban vagy még korábbi időben háziastottak.) A késővoloszovói telepek feltárása alkalmával előkerült háziállatesontok alapján kétségtelen, hogy az itt élő lakosság szarvasmarhát, kecskét, juhot és sertést tenyésztett. Az állattenyésztés csíráinak megjelenésében a szomszéd ősiráni nyelvű balánovóiak szerepe kétségtelen, az ő állatállományuk is hasonló összetételű volt.) A Volgavidék délebbi steppeövezetében élő szintén ősiráni nyelvű poltavkaiak ugyanis — akiktől a keleti voloszovói csoportok szintén tanulhatták egyes állatfajták tenyésztését — sertést nem tartottak. A finnugor állattartásra gyakorolt erős ősiráni hatásról tanúskodik egyébként az a figyelemreméltó tény is, hogy a tehén és a kecske elnevezése egy sor finnugor nyelvben ősiráni jövevényszó.) A termelőgazdálkodás másik fő ágazatának — a földművelésnek — kezdetéről is beszélhetünk ebben a korban a késővoloszovói telepeken előkerült lenmagvak és orsókarikák alapján. Lent és valószínűleg kendert már természetettek a voloszovóiak, egyéb növények — például gabonafélék — kultivációjáról azonban még nem beszélhetünk. (Erre utal egyébként az is, hogy őrlőkövek mindedig még sehol nem kerültek elő.) A voloszovói gazdaság harmadik területe, ahol ebben a korban forradalmi változásokat tapasztalunk: a fémművesség. E terület finnugor lakossága ekkor az importált fémtárgyakon kívül már maga készítette fémeszközöket is használt. (Az ásatásokon salak és öntőtégelyek kerültek elő.) A kelet-európai erdős zóna népei közül ők készítették az első fémtárgyakat, melyekhez a helyi rézlelőhelyek nyersanyagát használták. Déli szomszédaik hatása a fémmegmunkálás elsajátításában is óriási volt. (A fémnevek egy részét — arany, ezüst, ón — a finnugorok többsége az ősirániból kölcsönözte.) A rézből készült eszközök és ékítmények azonban ekkor még csak igen-igen ritkán fordulnak elő a volgai finnugorok emlékanyagában. A voloszovói csiszolt kőeszközök gyártási technikája a legtökéletesebb volt ekkor Kelet-Európa erdős vidékein.

Az i. e. II. évezred közepe igen sok szempontból választóvonal a Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria jelentős területein lakó finnugorok és idegen népességű szomszédaik életében. E változások irányát egyrészt a fentebb dióhéjban jellemzett gazdasági fejlődés, másrészt pedig az e korban lejátszódott nagyarányú népmozgások szabták meg. Ez utóbbit elsősorban az ekkor bekövetkezett jelentős éghajlati változás és a növénytakaró változása idézte elő. Az i. e. II. évezred közepén egy igen jelentős kiszáradási periódus köszöntött be. Ennek következtében a steppehatárok jóval északabbra tolódtak, hatalmas földrajzi sáv növénytakarója változtatta meg képét. A déli állattartó népek, melyek felduzzadt közösségeinek mind újabb és újabb legelőre és művelés alá vonható földterületekre volt szükségük, mindenütt — az Okától az Irtisig — északi irányú vándorlásba kezdtek, követe a steppe és az erdős steppe északra húzódó vonalát. Így az erdős vidékeken lakó finnugorság még közelebbi kontaktusba kerül déli szomszédaival, mint az előző időszakban. E kapcsolatok azoknál a finnugor népcsoportoknál is komoly változások előidézőivé lesznek, amelyek a rézkorban földrajzilag még távol estek e kontaktusok zónájától. (Például a kámai turbinói műveltség déli csoportjai.) A déli törzsek hatása nemcsak a gazdasági életük fejlődésében játszott az eddiginél sokkal nagyobb szerepet, hanem etnikai arculatuk változásában is. A fémművesség e korban bekövetkezett változásáról fentebb már tettünk említést. Az urál—kazahsztáni fémművességi központ termékeinek elterjedése jelentősen megváltoztatja az említett területek fémművességének arculatát: itt eddig szinte kizárólag tiszta rezet használtak. Az új fémművességi központ tár-

gyai pedig magas óntartalmú bronzból készültek, melyek tulajdonságai jóval felülmúlták a rézeszközökét. Ettől kezdve beszélhetünk tulajdonképpen a finnugor területeken bronzkorról.

Az uráli bronztárgyak nyugati elterjedését elsősorban két, rendkívül gazdag bronzleleteket tartalmazó temető szemlélteti: a Káma-völgyi turbinói (i. e. XVI—XV. sz.) és az Oka torkolatvidékén előkerült szejmai (i. e. XV—XIV. sz.) temető. Mindkét temető népessége finnugor volt, az előbbi a turbinói műveltséghez tartozott, az utóbbi pedig a voloszovóiak utódainak hagyatéka. A turbinói és szejmai bronztárgyak magas fémművességi kultúráról tanúskodó megmunkáltsági foka, remekművű díszítései (például az állatalakos török) idegenek e terület korábbi hagyományaitól, jóval magasabb fokú fejlettségről tanúskodnak, ezért bizonyossággal állítható, hogy ezeket nem a helyi lakosság készítette. A kutatók sokáig egy „turbinói—szejmai fémművességi központot” feltételeztek. A fémvizsgálatok azonban újabban azt igazolták, hogy ezeket a tárgyakat az Uráltól keletre eső vidéken, az Uráltól a Közép-Obig terjedő területen levő fémművességi központban készítették. Sajnos, az Urálon túl gyér kutatottsága miatt ma még nincs elegendő adatunk e központ területének egészen pontos meghatározásához és kisugárzási körzetének pontos körülhatárolásához. Az azonban kétségtelen, hogy ezeken a vidékeken a jelzett időszakban a finnugorok keleti ága, az ugorság lakott. Tehát minden bizonnyal ők voltak a turbinói és szejmai típusú tárgyak készítői. Ezt az elgondolást még egy másik jelenség is megerősíti: a turbinói-szejmai bronzeszközök csak a finnugor lakosságú vidékeken terjedtek el, amit mással, mint etnikai rokonsággal aligha magyarázhatunk. (Az Urálon túlról jövő kulturális és gazdasági hatásokat a legkorábbi időktől figyelemmel kísérhetjük, amint erre már fentebb kitértünk.) A neolitikumban és a korai bronzkorban ugyanis igen gyakori, hogy egy-egy új jelenség (tárgyféleség, díszítés, vagy gazdasági „újítás”) csak etnikailag rokon népközösségek között terjed el. Ez a gazdasági és kulturális zártság különösen az erdős vidékekre jellemző. Későbbben ez az izoláltság felenged, a cserekapcsolatok „ésszerűbbé” válnak. (Az elmondottak jellemző példái a fentebb említett voloszovói-fatjánovói és voloszovói-balánovói kapcsolatok. Míg a fatjánovóiak fejlett gazdálkodása szinte semmi hatással nem volt a finnugorok természeti gazdálkodására, addig a balánovói hatás igen jelentős.)

Az i. e. II. évezred közepén a finnugorság történetének még egy igen fontos változásáról tanúskodik tárgyi emlékenyanyaguk. A hatalmas lendületű nyugati terjeszkedés következtében óriásivá duzzadt voloszovói műveltség keleti és nyugati területei közt olyan jelentős különbségek lépnek fel, hogy ezen a területen két önálló műveltség alakul ki. A nyugati pozdnyakovói, a keleti pedig kazányi kultúra néven vált ismertté a régészeti irodalomban (3. kép). Az előbbi a legnyugatibb finnugor területeket foglalja magába. Népessége etnikai kialakulásában azonban rendkívül komoly szerepet játszottak a gerendavázás műveltség azon népesoportjai, melyek délről az Oka-vidékre vándoroltak a jelzett éghajlati változások kezdetén. Egy időre lényegesen megváltoztatják e vidék műveltségének arculatát. Például megjelennek a finnugorok körében korábban ismeretlen halomsíros temetkezések.) A bronzkor végére azonban a délről jött, minden bizonnyal ősráni nyelvű lakosság beolvad a finnugorságba, a vaskorban két olyan régészeti műveltség alakul ki a pozdnyakovói területen (a djákovói és gorogyeci kultúra), melyek népessége és a későbbben itt lakó finnugor népek között (mordvinok, cseremiszek, merják, muromák) a genetikus kapcsolat igen jól bizonyítható.

3. kép. A pozdnyakovói (1) és a kazányi (2) kultúra elterjedési területe (P. N. Tretyakov nyomán)

A voloszovói kultúra keleti ágából a kazányi bronzkori műveltség nő ki a Káma torkolatvidékén. Az átmenet tökéletesen bizonyítható a leletanyag alapján (temetkezések, átjárókkal összekötött házak, edénművesség stb.) A kazányi műveltségük korai szakaszában csak a Káma torkolatvidéke körüli területeket tartották megszállva, később azonban minden irányban jelentősen kiterjesztik szállásterületeiket. Műveltségük késői szakaszán (i. e. II. és I. évezred fordulója) már kezükben tartják a Káma völgyét, a Közép-Volgavidéket és a Bjelaja völgyének nagy részét. A déli népeiségek hatása, csakúgy, mint a pozdnyakovóiak esetében, itt is óriási jelentőségű volt, amely nem csupán a kazányiak gazdasági fejlődésében és kultúrájuk egyes jegyeiben jutott kifejezésre, hanem e terület finnugor lakosságának etnikai fejlődésében is nagy jelentőségű volt, sőt embertani alkatának bizonyos mértékű megváltozásához is vezetett. (A nyugat-szibériai andronovói műveltség területéről a kazányi kultúra keleti területein elterjed a mongoloid antropológiai típusú népesség.) Egy időre itt is elterjed a kurgántemetkezés. (Bár a sírok tájolása és a temetkezési rítus többi eleme a műveltség egész ideje alatt szinte változatlan: a sírokat a legközelebbi folyóra merőlegesen, vagy azzal párhuzamosan tájolták, halottaikat nyújtott testhelyzetben temették. Csak egyes helyeken figyelhető meg a gerendavázások hatásának tulajdonítható zsugorított temetkezés.)

A kazányi fémművesség a gazdag turbinói hagyományokat folytatja. Az első időkben bronztárgyaikat az Urálon túli fémművességi központból importálják. Később saját műhelyeikben készítik azokat s nemcsak a turbinói prototípusokat fejlesztik tovább, hanem azoktól eltérő, jellemzően kazányinak nevezhető tárgytipusokat is kidolgoznak. A bronzkor végére a kazányi az egyik legjelentősebb fémművességi központ lett, mely nemcsak tárgyainak formai gazdagságával tűnik ki, hanem készítményei nagy számával és hatalmas kisugárzási

területével is. E műveltség területén a bronzkor végére a kőeszközök szinte teljesen kiszorulnak a használatból. Az önálló kazányi fémművesség nyersanyagbázisát ma még nem lehet pontosan meghatározni, az azonban kétségtelen, hogy két fő forrásból táplálkoznak: a helyi és az uráli lelőhelyeket használták a kazányiak.

Ezen két nagy finnugor népcsoport (pozdnyakovói és kazányi) életében rendkívül jelentős gazdasági változások észlelhetők az említett időszakban. Mindkét népesség csak a termelőgazdálkodásra való áttérés igen kezdetleges tapasztalatait kapta örökül voloszovói elődeitől, akiknek létalapját még a természeti gazdálkodás alkotta. A fentebb röviden vázolt átfogó népmozgások azonban, melyek az i. e. II. évezred közepétől soha nem látott mértékűvé fokozták a finnugorok és fejlett termelőgazdálkodást folytató déli szomszédai kapcsolatait, nagy mértékben felfokozták az áttérés ütemét. Mindkét műveltség telepceinek régészeti feltárása bőséges bizonyítékát nyújtja e megállapításnak. Már a legkorábbi pozdnyakovói településeken túlnyomórészt háziállatok csontjai kerülnek elő (ló, sertés, szarvasmarha), az i. e. II. évezred végére keltezhető telepeken pedig a kiásott állatsontok 90—95 százaléka háziállatsont. (Legnagyobb a szarvasmarha aránya: 60⁰/₀, a lóé: 30⁰/₀; igen ritka a sertécsont. Ezeket az állatokat tenyésztette a pozdnyakovói lakosság, amelynek állattartására jellemző a sertés igen kis arányszáma és az aprómarha hiánya.) Nagyjából az állattenyésztés fejlődésének hasonló iránya jellemző a kazányiakra is, a bronzkor végén itt is mintegy 90⁰/₀ a háziállatok csontjainak aránya a telepeken előkerült állatsontok közt. [Az állatállomány összetétele azonban valamelyest különbözik, bár a szarvasmarha (30—40⁰/₀) és a ló (25—30⁰/₀) arányszáma hasonló, az aprómarha (15—25⁰/₀) és a sertés (15—20⁰/₀) jóval magasabb.] Állattenyésztésük fejlettebb voltáról tanúskodnak azonban azok a szórványosan előforduló jelek, melyek istállózó állattartásra engednek következtetni. (Több telepen nagy alapterületű, tűzhely nélküli épületek nyomait figyelték meg az ásatók, melyek feltevésük szerint istállók voltak. A lakóépületek ugyanis mindenütt jóval kisebbek, s a tűzhely feltétlen tartozékuk.) A bronzkor végére, az i. e. I. évezred elejére keltezhető a kazányi műveltség területén előkerült csontból készült zabl-oldaltagok, melyek a ló hátsáallatként való felhasználásának bizonyítékai.

A termelő gazdálkodás másik fontos ága, mely az állattartással egyidőben terjed el e két finnugor népközösségnél: a földművelés. A voloszovói kor kezdeti lépései után itt is igen jelentős a fejlődés. A régészeti leletek kétséget kizáróan igazolták, hogy a pozdnyakovóiak lágy búzát és árpat, a kazányiak pedig kölest termesztettek. A földművelés számos munkaeszköze maradt fenn e korból: a magvak megtörésére szolgáló primitív kőmózsarak, fejlettebb típusú őrlőkövek, bronzsarlók. Mindkét népesség folyóvölgyi kapás földművelést folytatott, a pozdnyakovóiaknál feltehető az írtásos-égetéses földművelés is.

A régészeti kutatás jelenlegi eredményeinek fényében is kétségtelen, hogy Kelet-Európa finnugor lakossága az i. e. II. évezred végére megvalósította gazdasága forradalmi átalakítását, a kisajátító természeti gazdálkodásról áttért a termelő gazdálkodásra. Annak ellenére, hogy a halászat és különösképpen a vadászat gazdasági életükben továbbra is meglehetősen fontos szerepet játszik, annak alapját kétségkívül az állattartás és a földművelés alkotta. Mint említettük, ebben a változásban rendkívül fontos szerepet tulajdoníthatunk fejlett gazdasági berendezkedésű déli szomszédaiunknak, valamint annak, hogy a délebbre lakó finnugor csoportok az említett éghajlati változások következtében hosszú időre más életföldrajzi környezetbe kerültek. Ennek kézzelfogható bizonyítéka,

hogy a Káma völgyének északibb részeit megszállva tartó turbinói lakosság gazdasági fejlődése elmaradt a tőlük délebbre lakó kazányiaktól és a pozdnyakovóiaktól. Az ő gazdaságuk alapját még a bronzkor végén is a természeti gazdálkodás két alapvető ágazata (halászat, vadászat) alkotta. Önálló fémművességük is alacsony színvonalú volt. Említett nagyszerű bronztárgyaikat mind az Urál keleti oldaláról importálták. Itt nem hozott létre ezek alkotó hatása olyan magas fejlettségű központot, mint a kazányiaknál.

A fenti hatalmas jelentőségű változások a kelet-európai finnugorság társadalmában is mélyreható nyomokat hagytak. A társadalmi jelenségek pontos felmérése azonban ma még igen nagy nehézséget jelent a kutatásnak. Az anyagi kultúra régészeti módszerekkel feltárt emlékei nem szolgáltatnak annyi beszédes adatot a társadalom képének alakulásáról, mint a régmúlt embere életének más vonatkozásairól. (Még az egykori társadalom képét leghívebben tükröző temetkezések nyújtotta lehetőségeket is csak rendkívül nagy óvatossággal használhatja a kutató, hiszen a régi hagyományokhoz való ragaszkodás éppen a temetkezési szokások területén volt a legerősebb.) Az általunk vizsgált finnugor közösségek esetében biztosra vehető, hogy a társadalom alapját a bronzkorban a patriarchális családok alkotják. E kornak végére eltűnnek az átjárókkal összekötött házak, helyüket az egy- vagy kétosztatú, külön álló, felszíni, vagy földbe mélyített házak foglalják el. Ez a jelenség minden bizonnyal az egyes családok elkülönülését jelzi. (Ez a változás csak a gazdaságilag is elmaradottabb turbinóiaknál nem figyelhető meg.) A temetők tanúsága alapján ítélve jelentős volt az egyes családok közti vagyoni különbség. Egyes jelek arra engednek következtetni, hogy a bronzkor végén az egyes közösségekben megkezdődik a fegyveres férfiak csoportjának elkülönülése. (Ez a folyamat a későbbi vaskorban válik szembe-tűnővé.)

Az i. e. I. évezred elejére igen fontos etnikai folyamatok fejeződnek be, pontosabban: jutnak nyugvópontra a kelet-európai finnugor csoportoknál. A fé-évezreddel korábban kezdődött dél—északi népmozgások az érintkezések széles sávjában asszimilációval fenyegették e terület finnugor lakosságát. Az anyagi kultúrában, hitvilágban és embertani alkatban megfigyelhető déli hatás azonban a bronzkor utolsó évszázadaiban beolvad e finnugor népcsoportok belső fejlődésébe. Déli szomszédait mindenütt visszaszorítják, vagy asszimilálják. Az idegen hatásra kialakult jelenségek (például kurgántemetkezés) nagyrészt eltűnnek. Az óriási kiterjedésű finnugor területeken az etnikai integráció nyomaival találkozunk. (Ennek egyik példája a Baltikumtól a Vjatkáig elterjedő ún. „textil-díszes” kerámia.) A déli népcsoportok tehát, amelyek hatása rendkívül nagy volt északi szomszédaikra, végül is hatalmas területekről voltak kénytelenek visszahúzódní. E bonyolult jelenség sokrétű okai közül minden bizonnyal a finnugorok bronzkori történetében végbement nagyjelentőségű változásokat tarthatjuk: ezek alapja pedig a termelő gazdálkodásra való áttérés volt, mely folyamat megtermékenyítő hatását éppen a gyakorta ellenséggként szembenálló déli indoeurópai (ősiráni nyelvű) szomszédaitól kapták. Gazdaságuk gyors fejlődése következtében a bronzkor végére nagyjából elérték, vagy megközelítették „tanító-mestereik” színvonalát. A kazányi műveltség esetében a régészeti adatai egyértelműen igazolják, hogy a termelő gazdálkodásra való áttérés után a műveltség lakosságának száma megsokszorozódott, területe óriásira duzzadt. E nagyszámú, fejlett gazdasági berendezkedésű és magas fémművességi kultúrával rendelkező népesség déli szomszédainak veszélyes ellenfelévé vált.

3.

Az új fém, a vas megjelenése és elterjedése az emberiség történetében új kor kezdetét jelenti. Ez volt az első fém, mely véglegesen kiszorította a kőszközöket a használatból. A vas meglehetősen gyorsan és egy időben terjed el Kelet-Európában, ahol a vaskor kezdetét az i. e. IX.—VIII. századra tehetjük. Ez az időpont az új fém tömeges elterjedését és a vaskohászat kialakulását jelzi, nem pedig a vas megismerését, hiszen a régészet adatai meggyőzően bizonyítják, hogy e terület lakossága már az i. e. II. évezred elejétől ismerte és helyenként fel is használta a vas természetes előfordulását, a gyeppvasat. Az új nyersanyag felhasználásának igen gyors elterjedését éppen az a körülmény tette lehetővé, hogy ezek a természetes lelőhelyek nagy számban fordulnak elő Kelet-Európa erdős és ligetes-steppés vidékein.

Az Uráltól nyugatra elterülő finnugor régészeti műveltségek a vaskor korai szakaszán átszerveződnek, új műveltségek alakulnak. A pozdnyakovói kultúra két nagy részre osztható: a legnyugatibb területeken a djákovói, tőle keletre pedig a gorogyeci műveltség jön létre. A Kámá vidékén pedig a magyar szakirodalomban is sokat tárgyalt, meglehetősen jól kutatott ananyinói műveltség alakult ki.

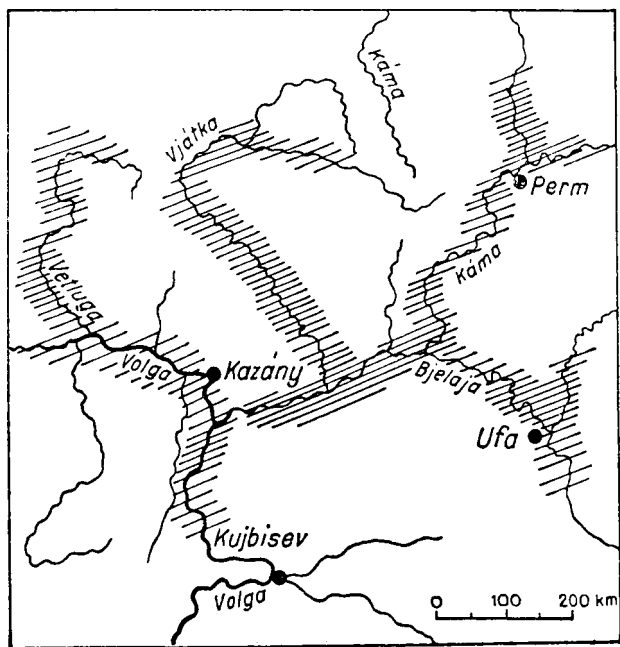
Az alábbiakban a kámai vaskort jellemezzük igen rövidre fogva. Ez a terület elsősorban azért tarthat számot nagyobb érdeklődésre, mert egyrészt az itteni régészeti kultúrák kutatottsága jobb, mint a szomszédos finnugor területek, ezért könnyebb népségük vaskori története fő vonásainak felvázolása, másrészt pedig e területek nem esnek messze az ugarság egykori lakhelyétől, s így a magyarság őstörténete szempontjából emlékművek vizsgálata rendkívül fontos. (A magyar őstörténészek közül többen az ősmagyarok tárgyi emlékműanyagának tartották a volga—kámai ananyinói műveltséget. Ezzel az elgondolással az alább elmondandók miatt ma már semmiképp nem érthetünk egyet, az azonban kétségtelen, hogy az ugarság és az ananyinói népség kultúrája nagyon sok közös vonást mutat és igen sok kapcsolatról is tanúskodik.)

A műveltség az Ananyinó nevű falu mellett feltárt gazdag temető után kapta elnevezését, időrendjét az i. e. VIII—III. században határozhatjuk meg. Gazdag emlékenyagát a finnugor őstörténet olyan kiválóságai dolgozták fel s tették használható történelmi forrásanyaggá, mint A. M. Tallgren, A. V. Zbrujeva és A. P. Szmirnov. Egy igen fontos kérdésben azonban a meg-megújuló viták mindmáig nem jutottak nyugvópontra: az ananyinói kultúra kialakulásának rendkívül bonyolult kérdésében. Ennek legfőbb okát abban határozhatjuk meg, hogy a kétségtelen helyi hagyományokat őrző jegyek mellett igen erős, főként keletről jövő hatás nyomait figyelhetjük meg, melyek arra a gondolatra juttatták a kutatók egy részét, hogy az ananyinói műveltséget az Urál keleti oldaláról a Káma völgyébe vándorolt népcsoport hozta létre. (Az ananyinóiak közt jelentős volt a mongoloid embertani típusú népség aránya.) Mégis minden bizonnyal elfogadhatjuk A. H. Halikovnak a legújabb kutatási eredményekre alapozott elgondolását, mely szerint az ananyinói műveltség lényegében a kazányiból nő ki, s a bronzkor végén és a vaskor elején bekövetkezett keleti bevándorlás nem volt döntő fontosságú. Ehhez még azt a lényeges kiegészítést fűzhetjük, hogy a bronzkor végére a kazányi kultúra a fentebb említett folyamatok eredményeképpen meglehetősen szinkretikus jellegű volt, a helyi vonások mellett viselte a turbinói, uráli és déli származású jegyeket is, így a belőle kinövő új vaskori műveltség már ezért sem lehetett minden szempontból egységes. Ezenkívül természetesen számolnunk kell egy keletről jövő beáramlással is. Ezek a népcso-

portok azonban nem változtatták meg alapvetően sem a Káma-vidék lakosságának etnikai összetételét, sem pedig e vidék gazdasági és kulturális arculatát. Az új vaskori műveltség létrehozóit tehát elsősorban a kazányiak utódjaiban láthatjuk.

Az anyanyíói műveltség területe teljesen egybeesik a későkazányival (4. kép), ami szintén bizonyítja a két régészeti kultúra genetikus kapcsolatát, más szóval: a Káma-vidék későbronzkori lakosságának továbbélését a korai vaskorban. Az anyanyíói településeket szinte kivétel nélkül a jól erődíthető magas folyópartokon találjuk. A korai telepek erődíthetlenség, de az i. e. V. században a lakosság mindenütt földsáncsal és árokkal veszi körül településeit, amit a déli szarmata törzsek fokozódó támadásaival magyarázhatunk. Házaik vagy földbe mélyítették, vagy felszíni boronaházak.

A műveltség gazdaságát meglehetősen jól jellemzik az előkerült leletek. Az állattenyésztés és a földművelés a gazdaság két fő ágazata. A földművelés jelentőségét a kölesmag, örlőkövek, bronz- és vassarlók, valamint egyéb munkaeszközök leletei bizonyítják. Az állattenyésztés szintén a korábbi hagyományokon alapul. Az anyanyíóiak szarvasmarhát, lovat, sertést, juhot és kecskét tenyésztettek. A lótenyésztés fontosságát igazolja az a tény, hogy az ásatásokon előkerült háziállatsontok 30—42 százalékát a lócsontok teszik ki. A nagy számban előkerült zabla-oldaltagok a ló hátszállatként és igavonóként való széleskörű alkalmazását tanúsítják. A termelő ágazatok mellett az anyanyíói korban kétségtelenül jelentősen megnő a természeti gazdálkodási ágazatok, elsősorban a vadászat szerepe. (A telepeken előkerült állatsontok 43%-át az elejtett vadak csontjai, 57%-át pedig a háziállatsontok teszik ki. Az utóbbiak arányszáma tehát sokkal kisebb, mint a korábbi kazányi településeken, ahol ez 90% körül

4. kép. Az anyanyíói kultúra elterjedési területe (A. V. Zbrujeva nyomán)

mozgott.) A vadászaton belül is egy igen fontos jelenségre kell felfigyelnünk: a leletek tanúsága szerint az elejtett vad 84⁰/₀ prémes állat volt. A prémvadászatot minden bizonnyal a cserekereskedelem szükségletei hívták életre. A Káma-vidék lakóinak e kortól kezdve egészen a késői középkorig — tehát mintegy kétezer évig — a prém volt a legfontosabb csereértékük. (Ezért kapták a későbbiekben cserébe a szasszanida fémművesség remekeit, a X. századtól pedig az élelmes volgai bolgár kereskedők vásárolják fel s adják tovább az értékes prémeket.) Ebben a korban az eurázsiai steppéken lakó szkíta és szauromata törzsekkel folytattak komoly mértékű cserekereskedelmet a kámaiak. Tárnyi emlékműanyag jelentékeny részét alkotják a szkíta jellegű készítmények, elsősorban fegyverek és ékítmények. Az anyanyíói kor végére tehető egy olyan kereskedelmi kapcsolat megindulása is, mely a későbbiekben rendkívül nagy jelentőségűvé válik mind a kámai, mind a nyugat-szibériai finnugorok életében: ekkor kerülnek ide kereskedelmi úton az első művészi kivitelű bronz és ezüst tárgyak Közép-Ázsiából és Iránból. [A zuevói temetőben talált bronztál és az isztyácki kincslelet (Tobolszk környéke) a legjelentősebbek.] Későbbben — mint ismeretes — az északra került iráni ezüstöknek komoly szerepük volt az említett finnugor népek vallási életében. (Ezüstkultusz.) Ezek csereértékét minden bizonnyal a prémvadászat szolgáltatta, melynek komoly jelentőségét először az anyanyíói korban figyelhetjük meg. (Vadászaik a prémesállatok ejtésére speciális csont nyílcsúcsokat használtak, amelyek csak elkábították az állatot, de nemes bundájában nem tettek kárt.)

Az anyanyíói gazdaságban két jelentős változásról beszélhetünk a kazányi korhoz képest: az említett prémvadászat, valamint az irtásos-égetéses földművelés elterjedése. (Ez utóbbinak csak kezdetét tehetjük az anyanyíói korra, széleskörű elterjedését azonban a következő ún. gljagyenovói korban figyelhetjük meg a Közép-Káma vidékén az i. e. III. sz.—i. u. III. sz. közötti időben.) E változások okát minden bizonnyal az ekkor lejátszódott jelentős éghajlati változásokban kereshetjük. Fentebb említettük, hogy az i. e. II. évezred közepétől az ezredfordulóig egy kiszáradási periódus figyelhető meg, melynek következtében a steppe határai jóval északabbra húzódtak. A vaskorban viszont ennek ellenkezője játszódott le: az ekkor uralkodó csapadékos, hűvösebb időjárási viszonyok velejárája volt az erdős zóna délebbre húzódása. (Az életföldrajzi környezet változásának régészeti indokolásával O. N. Báder foglalkozott a legmélyrehatóbban.) Ez a kámai lakosság életében döntő fontosságú volt: területeik nagy részét erdők borították el, a szűk folyóvölgyek maradtak csak művelésre alkalmasak. Ezért kényszerült a Közép-Káma vidék lakossága irtásos-égetéses földművelésre áttérni. Az Alsó-Káma vidéken nem volt ilyen jelentős az éghajlat és a növénytakaró változása, itt a széles, dúsfűvű folyóvölgyek kedveztek az állattartás és a folyóvölgyi földművelés fejlődésének. Perdöntő bizonyítékok hiányában igen nehéz meghatározni, hogy ekés vagy kapás földművelést folytatott-e az anyanyíói lakosság. Minden bizonnyal feltehető azonban a Káma alsó folyása menti vidékeken az ekés földművelés. (Bár az első, erről a vidékről ismeretes vas ekepapucs későbbi: a Vjátka-völgyi III—V. századi azelinói temető egyik sírjából került elő.)

A Káma-vidék vaskori lakóinak fémművessége a korábbi gazdag helyi (turbinói, kazányi) hagyományok alapján fejlődik. Az anyanyíói műveltség jellemző vonása, hogy a telepeken és temetőikben még a vas elterjedése után is hosszú ideig nagyszámú bronzeszköz és ékítmény kerül elő. Ez nyilvánvalóan az igen erős helyi bronzművesség továbbélésével magyarázható. A szomszédos területek közül a vaskorban is az Urál keleti oldaláról jövő hatás a legerősebb. Az Ob-

vidéki uszty-poluji műveltség lakosságától — akikben az obi-ugorok elődeit láthatjuk — igen sok fémesszközt importáltak és a két népesség egy sor hasonló típusú tárgyat készített. A kámai fémművesekre komoly hatást gyakorló másik terület a déli szkíta és szauiromata vidékek voltak. Innen szerezték be az ananyinóiak fegyvereik jelentős részét, vagy legalábbis azok prototípusait, melyeket később maguk utánoztak. (Köztudott, hogy ebben a korban a szkíta és szauiromata fegyverek voltak a legtökéletesebbek. A kámai és uráli finnugorok elsősorban az utóbbiakkal voltak igen szoros — gyakran ellenséges — kapcsolatban.)

Az ananyinói műveltség területén feltárt temetők arról tanúskodnak, hogy a társadalom alapegysége az apajogú nagycsalád volt. (ún. „soros” temetkezések), és e társadalom rétegzettsége igen jelentős fejlettségi fokon állott. A nemzeti-ségi arisztokrácia és a katonai vezetőréteg gazdagsága temetkezéseik alapján igen szembetűnő. (Az utóbbiak szerepe a steppei törzsek gyakori támadásai miatt lehetett jelentős.) A temetkezések egy másik, szintén fontos tanúsága, hogy a földművelés nem volt „női foglalkozás”, mint azt korábban gondolták, mivel a földművelő munkaeszközök szinte kizárólag férfi sírokból kerültek elő. (A korábbi feltevésből egyes kutatók az anyajogú társadalom élő hagyományaira következtettek. Emellett azonban semmiféle adat nem szól, mint fentebb utaltunk rá, már a bronzkorban sincs semmi alapja a matriarchátus feltevésének.) Az ananyinói közösség törzsi felosztását a települések csoportos elhelyezkedése szemlélteti. A lelőhelytérképről igen könnyen leolvashatók az egyes törzsi csoportok (egy-egy törzs szállásterülete), különösen a Közép-Kámaidéken, ahol öt ilyen csoportot lehet elkülöníteni, egymástól mintegy 40—50 km távolságra. E kérdés kutatója A. D. Vecstomov minden bizonnyal helyesen feltételezi továbbá, hogy ezeken a góccokon levő földvárak egy-egy fráttria központjai voltak. (Minden törzsi csoportban két-két földvár van, csupán egy csoport területén került elő négy földvár.)

Az i. e. III—II. századra az ananyinói műveltség egyes csoportjai közt olyan jelentős különbségek alakulnak ki, hogy új kultúrák kialakulásáról beszélhetünk. Az ananyinói egység felbomlását minden bizonnyal elsősorban nem külső hatással, hanem az egyes területek különböző irányú gazdasági fejlődésével magyarázhatjuk. A megváltozott életföldrajzi körülmények közt a Közép- és Felső-Káma vidéket megszállva tartó közösség legfontosabb foglalkozási ága az irtásos-égetéses földművelés lett. Itt alakult ki az említett gljagyenovói kultúra. A Káma alsó folyása menti területek lakosságának fő foglalkozása az állattartás volt. Itt az ún. pjánobori műveltség (i. e. III. sz.—i. u. III. sz.) jött létre. Egyetlen olyan ananyinói területet találunk, ahol az új műveltség kialakulását valószínűleg külső hatásnak tulajdoníthatjuk: a Bjelaja völgye. Itt olyan erős volt a déli, szauiromata törzsek hatása, hogy nemcsak az itt élő közösség anyagi kultúráját változtatta meg jelentősen, hanem etnikai összetételét is. A kara-abizi műveltség (i. e. III. sz.—i. u. II. sz.) jelentősen különbözik a kámaiaktól.

Az időszámításunk utáni századokban a volga-kámai finnugorság e viszonylagos békés belső fejlődését egyre gyakrabban zavarja meg külső támadás. A helyi lakosság berendezkedett életének és vagyonának védelmére. Ennek legszembetűnőbb képét a pjánobori műveltség emlékménye adja. A pjánobori emlékeket meglehetősen kis területen találjuk, ahol a lakosság vagy az ananyinói korból ismert erődtített településeken lakott, vagy több kisebb településhez tartozott egy földvár, ahová veszély esetén a lakosság menekült. Itt már nem mutathatók ki a korai vaskorban megfigyelt törzsi szállásterületek, a lakosság minden bizonnyal jobban védhető kisebb területre tömörült. A kutatók egy része

(elsősorban V. F. Gening) véleményünk szerint joggal feltételezi, hogy a pjánobori kultúra tulajdonképpen az alsó-kámai finnugorság törzsszövetségének emlékanyaga. E törzsszövetség központja a vidék legnagyobb települése és erődjé, a csegandai földvár lehetett.

A III. században a külső támadás komoly mértékben megváltoztatja a Volga—Káma vidéke népeinek településrendszerét és etnikai összetételét. Ekkor a nagy eurázsiai népvándorlás idegen etnikumú népcsoportokat sodort ide. A pjánobori műveltség lakosságának egy része e területről a Vjátka völgyébe költözött. A jövevények egy nagy csoportja a Közép-Káma vidékén tartósan megvetette lábát. Az itt kialakult ún. lomovátovói műveltség (III.—VIII. sz.) a helyi és a jövevény lakosság emlékanyaga. A két népesség összeolvadásából a műveltség északi részén a helyi etnikum keveredett felül, a déli területeken azonban (a Szilva folyó völgyében) a jövevény lakosság megőrizte etnikai jellegét. A bevándorlók népiségének kérdése ma még nem tisztázható véglegesen. Valószínűnek látszik azonban, hogy a III. században egy jelentős számú ugor közösség vándorolt a Káma-vidékre Nyugat-Szibériából. (Főként az ő utódaik lehettek azok az obi-ugor népcsoportok, melyek a jóval későbbi történeti források szerint az Uraltól nyugatra éltek. A jövevény ugor lakosság megnevezése alatt tehát nem magyarokat értünk.) A kámai lakosság a többi vidékeken mindenütt megőrizte korábbi etnikai jellegét. Régészeti hagyatékuk alapján fejlődésük egészen a mai ott élő finnugor népekig követhető. E kutatások eredményei alapján abban aligha kételkedhetünk, hogy a vaskori anyanyíni népség késői utódai az udmurtok és komik. Ezenkívül a Vjátka-völgyi népség egyes csoportjai komoly szerepet játszottak a mari (cseremis) nép etnogenezisében. E népek elődeit láthatjuk tehát az anyanyíni műveltség létrehozóiban. Későbbi etnikai fejlődésük ugyan nem volt—ma még csak nehezen követhető—bonyolult folyamatoktól mentes, fő iránya azonban minden bizonnyal a fent röviden vázolt módon alakult. A kámai finnugorok bronzkori és vaskori történetének a magyar őstörténet szempontjából levonható legfőbb tanulsága az, hogy ezen a területen a jelzett korokban nem találunk a magyarsággal kapcsolatba hozható nyomokat. Az itt élő finnugorság életében azonban mindvégig fontos szerepet játszanak azok a hatások, melyek keleti és délkeleti irányból érik őket. Nem egyszer megfigyelhetünk, vagy gyaníthatunk onnan kiinduló népmozgásokat e területre. Ezek közül az egyik legjelentősebb az említett III. századi bevándorlás volt, melynek népségében minden bizonnyal ugorokat kell látnunk. Így magától adódik a következtetés: e hatások kiindulási területén kell keresnünk az ugorokat, az obi-ugorság és a magyarság őseit.

4.

A finnugor őstörténet egyik leghomályosabb pontja a magyarság legkorábbi története, területi elhelyezkedése. A finnugor régészet ma még egyetlen régészeti kultúrát sem tud kétséget kizáró módon a magyarság hagyatékának tulajdonítani. Abban azonban aligha kételkedhetünk, hogy a még egységes ugor-ság (a magyarok és az obi-ugorok elődei) a finnugor nyelvcsalád által megszállt terület legkeletibb vidékein lakott. A fentiekből világosan következik, hogy ez a terület az Urál keleti oldalán lehetett. Sajnos, e vidék régészeti kutatottsága ma még összehasonlíthatatlanul gyérebb, mint az Uráltól nyugatra eső finnugor lakta területek, különösen, ha a Volga-Káma vidékével vetjük össze. Ennek

ellenére a rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik már most is bizonyos következtetések levonását a legkorábbi magyar szállásterületeket illetően, annak ellenére, hogy a régészeti leletek alapján még nem tudjuk e területeket konkrétan körvonalazni és a magyarság későbbi vándorlásának útját pontosan követni. Igen fontosak számunkra azok az eredmények, melyek rávilágítanak az ősmagyarság valószínű műveltségi állapotára és gazdálkodási módjainak alakulására. Véleményünk szerint a jelenlegi legvalószínűbb megoldási lehetőségek rövid számbavétele már csak azért sem lehet haszontalan, mert figyelmünket az említett területen nemrég megindult intenzív kutatásokra irányítják.

Mint a fentiekben láttuk, a régészeti kutatások szinte meglepő módon a legfontosabb kérdésekben megerősítik a nyelvészet következtetéseit. Ennek egyik legszembetűnőbb példája a voloszoiviak i. e. III. évezred végén kezdődő hatalmas lendületű nyugati térhódítása. A nyelvészet szintén erre az időre teszi a finnugor alapnyelv felbomlását. Hasonló példák egész sora arra inti a finnugor őstörténet nyelvész és régész kutatóit, hogy egymás tudományágának biztosnak látszó eredményeire nemcsak kölcsönösen építhetnek, hanem kutatásaikban feltétlenül figyelembe is kell vegyék azokat. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a régészet ma még bőségesnek nem mondható adatainak értékelésénél a nyelvészet elfogadott megállapításait kell segítségül hívnunk. Ezek közül számunkra az egyik legfontosabb, hogy az ugarság szétválása megközelítően az i. e. I. évezred közepére, vagyis a régészet nyelvén: nagyjából a vaskor kezdetére tehető. Az ezt megelőző időkben tehát a magyarság és az obi-ugorok elődei nagyjából azonos területen keresendők. A nyelvészet és a régészet adatai is azt igazolják, hogy ez az együttélés nem az északi övezetben, hanem ettől délebbi területen folyt le, olyan életföldrajzi környezetben, ahol az ugorok fejlett állattartást folytathattak és magasszintű lovaskultúrával rendelkeztek, amit az obi-ugor és a magyar nyelv ugorkori szókészlete bizonyít.

Fentebb már említettük, hogy az Uráltól keletre eső területsáv az ún. „urál-kámai újkőkori műveltség” része volt, mely régészeti kultúra a még egységes finnugorság emlékménye. Ebben az időben (i. e. IV.—III. évezred) az ugarság minden bizonnyal az Urál keleti oldalán élt, s az itteni finnugor területek legdélibb vidékeit szállta meg. Itt igen erős déli hatások érték őket Közép-Ázsia felől már a legkorábbi időkben, melyek fejlődésüket nagy mértékben elősegítették. Ezeket az impulzusokat valószínűleg ők közvetítették a Káma vidékre. (Az edényművesség elterjedésénél látjuk jól ezt az utat: az Uráltól keletre lakó finnugorok az Aral-környéki keltemináriaktól tanulhatták az edénykészítést, a kámaiak pedig az ő tapasztalataikat vették át.) A gazdálkodási és műveltségi tapasztalatok elterjedésének ez az útja egészen a késői vaskorig rendkívül fontos szerepet játszik a finnugorság életében. Az újkőkorból feltehetően ennek köszönhető, hogy a gazdasági fejlődés magasabb fokára jutottak, mint Kelet-Európa többi erdőlakó népessége, aminek egyenes következménye volt óriási méretű expanziójuk.

A réz- és bronzkorban az ugarság kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra, amiben déli szomszédaiának — a mai Kazahsztán vidékeit lakó andronovói népességnek — döntő fontosságú szerepe volt. (Ezeken a vidékeken az elmúlt húsz év nagy jelentőségű turkméniai és Aral-vidéki ásatásainak eredményeképpen a termelő gazdálkodás elterjedésének kérdése eléggé megnyugtató módon tisztázott. Igazolást nyert, hogy az eurázsiai steppe és erdős steppe lakói külső hatás nélkül nem térhettek át a természeti gazdálkodásról az állattartásra, mivel ezen a vidéken nem voltak a domesztikációra alkalmas vadon élő állatok.

Az állattartás és földművelés kiinduló központja Közép-Ázsia volt, innen terjedt át az i. e. III. évezredben az Aral-tó vidékre, majd a III.—II. évezred fordulójától a steppe és az erdős steppe területére. Ekkor két hatalmas, egymással rokon steppei régészeti műveltség alakul ki Euráziának ebben az övezetében: nyugaton a gerendavázás, keleten pedig (nagyjából az Urál folyótól keletre) az andronovói kultúra, melyek népessége termelő gazdálkodást folytatott. E népek — különösen az andronovóiak — révén ismerkedtek meg a termelő gazdálkodással a tőlük északra lakó ugorok. — A termelő gazdálkodás kialakulásával kapcsolatos kutatások másik rendkívül fontos eredménye annak igazolása, hogy az állattartás és a földművelés egyszerre, egy időben alakult ki és terjedt el. A szovjet szakirodalomban I. N. Illopin mutatta ki, hogy az Engels által felvázolt hármás fokozatú gazdálkodási fejlődés korrekcióra szorul. Kialakulásuk időszakában az állattartás és a földművelés kölcsönösen feltételezi egymást, fejlődésük korai szakaszai párhuzamosan haladnak, az állattartásnak tehát nincs prioritása a földműveléssel szemben).

Természetesen — ahhoz, hogy a Dél-Urál keleti oldalán lakó ugarság déli szomszédai hatására a természeti gazdálkodást a termelő gazdálkodással cserélje fel és fel tudja használni azok gazdag tapasztalatait, ez időre a gazdasági fejlettség olyan fokára kellett jutnia, mely képessé tette e nagy jelentőségű átállás véghezvitelére. A történelem számos példát ismer, amikor egy népesség az erős külső hatás és kedvező feltételek ellenére sem tudta ezt az átmenetet megvalósítani. Az ugorok termelő gazdálkodásra való áttérésének kezdetét az i. e. II. évezred első felére, az új gazdálkodási mód meggyökeresedését pedig ugyenezen évezred második felére tehetjük. A fent jelzett éghajlati változások következtében ekkor — a steppehatárok északra húzódása után — az ugarság jelentős csoportjai az erdős steppe zónájába, helyenként pedig minden bizonnyal a steppe északi peremvidékre kerültek. Jelenlegi ismereteink alapján valószínűnek tarthatjuk azt a feltevést, hogy az ugarság bronzkori emlékanyagát az andronovói műveltség északi, ligetes steppei csoportjaiban kell keresnünk. A kutatók egy részének egyre inkább igazolást nyerő feltevése szerint az ún. „cseljabinszki csoport” e népesség hagyatéka. (Az utóbbi években mind jobban megerősödik a szovjet régészeti szakirodalomban az a vélemény, hogy az Urál folyótól az Altájig terjedő andronovói műveltség lakossága nem volt egységes etnikumú. Az etnikai különbségek a régészeti leletanyag alapján is bizonyíthatók.)

A bronzkorban az ugarság gazdálkodásának két fő ágazata az állattartás és a földművelés volt. A szállásterületüként számbajöhető vidékek régészeti leletei elsősorban az állattartás fontosságát bizonyítják. A telepekről előkerült állatcsontok tanúsága szerint szarvasmarhát, juhot és lovat tenyésztettek, a vadászott állatok csontjainak százalékos aránya rendkívül alacsony volt. Sertéscsontok csupán a legészakibb andronovói telepen kerültek elő, másutt csak a legritkább esetben, ami azt bizonyítja, hogy sertést nem tenyésztettek. A lóirtás szerepe az i. e. II. évezred elejétől fokozatosan növekszik, az évezred közepétől ezt az előkerült csont zabla-oldaltagok és lovastemetkezések szemléltetik.

Fentebb már utaltunk arra, hogy az i. e. II. évezred közepe táján, nagyjából a mai cseljabinszki közigazgatási területen, egy igen magas fejlettségű s az egész kelet-európai finnugor területre óriási hatást gyakorló fémművelési központ kialakulását figyelhetjük meg. E terület az ún. „turbinó-szejmai” kiváló minőségű, óntartalmú bronztárgyak gyártási központja. Feltevésünk szerint ezeket a tárgyakat a minden bizonnyal itt lakó ugorok készítették. E feltevés a fentiekben érintett okok miatt megmagyarázza, hogy ezek a tárgyak miért ter-

jedtek el nagy területen Kelet-Európában és miért csak a finnugorlakta vidéken kerülnek elő. Igen érdekes például, hogy a jelenleg még igen gyengén kutatott pozdnyakovói fémművesség is távoli, andronovói kapcsolatokra mutat. Az első vizsgálatok által kibogozott szálak tehát a Felső-Volga vidékéről is — bár nyilvánvalóan áttételesen — a szóban forgó uráli területekre vezetnek. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a fémművesség jótékony hatással volt a termelő gazdálkodás (elsősorban talán a földművelés) fejlődésére. Ezzel kapcsolatban érdeklődésre tarthat számot Ju. A. Krasznov legutóbbi munkája, melyben igyekszik kimutatni, hogy a kelet-európai finnugorságot ért erős keleti hatás nem csupán a fémművesség tekintetében volt jelentős. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a kelet-európai finnugorok által tenyésztett egyes állatfajták, valamint az itt termesztett búza- és árpafajta keleti, ázsiai származású, ezeket ugyanis a tőlük délre élő népeknél nem találjuk. Így tehát az állattartás és földművelés elterjedésénél is számolnunk kell a már említett útvonallal: a termelőgazdálkodás is Közép-Ázsia és Kazahsztán felől, az ugarság közvetítésével terjedt el a Káma, majd a Volga vidékén. Krasznov elgondolását azonban véleményünk szerint egyenlőre még csupán figyelemreméltó munkahipotézisként kezelhetjük, és megerősítését a további — főként természettudományos — kutatásoktól várjuk. Valószerű elmélete ellen szól ugyanis, hogy a volgai és volga—kámái finnugorokra igen komoly hatást gyakoroltak déli szomszédaik a termelő gazdálkodásra való áttérés időszakában. Mellette szól viszont a jelzett útvonal jó kitapinthatósága a fémművesség termékeinek elterjedésében, valamint a nyugat-szibériai andronovóiaknak az embertani vizsgálatok által is kimutatott erős hatása a kazányi műveltség népszerűségére).

A bronzkor végén, az i. e. I. évezred első felében zajlott le az ugorok életének nagy sorsfordulója: az obi-ugorok és az ősmagyarok szomszédsága megszakadt, egymástól távolabbi területekre költöztek. Az obi-ugorok északra vándoroltak, az Ob alsó folyásának vidékére. Nyomaik jól követhetők a régészeti leletanyag alapján. V. N. Csernyecov mutatta ki, hogy az Ob-vidéki uszty-poluji kultúra (i. e. IV. sz.—i. u. II. sz.) a délről (minden bizonnyal az Irtis középső folyásának vidékéről) északra vándorolt obi-ugorok tárgyi emlékegyháza, mely kétséget kizáróan bizonyítja, hogy az itt élő lakosság fejlett lovas kultúra hagyományait és az andronovói díszítőművészet jegyeit hozta magával. A rideg északi környezetben e népségek fejlődése természetesen más irányt vett, egykori műveltségi tradícióit, vagy azok emlékét azonban megőrizte (szájhagyomány, díszítőművészet). A helyi (zömében szintén az uráli nyelvsaládhhoz tartozó) és a jövőbeni népségek összolvadásából kialakult obi-ugorok e korból származó műveltségi kettősségük nyomait a következő évezredek sem törölték ki a néphagyományból.

A magyarság útját a régészeti adatok lámpásai ma még csak halvány fényükkel sem világítják meg. Feltehető szállásterületük ebben az időben a ligetes steppen és a steppe északi peremvidékén lehetett az említett Uráltól keletre eső területen. A bronzkor végére esik a jelzett száraz éghajlati szakasz maximuma. A kiszáradt steppevidék lakosságának gazdálkodása válságba kerül: az új körülmények nem kedveznek a földművelésnek, s a legelők is rendkívül silányakká válnak. A sok évszázados hagyományokkal rendelkező lakosság azonban tudott alkalmazkodni az új életfeltételekhez, áttért a vándorló legeltető állattartásra. A földművelés a kényszerítő körülmények miatt háttérbe szorult, e közösségek létalapja a legeltető állattartás lett. A kutatás erre a korra teszi a nomadizmus kialakulását a magyarság említett szállásterületétől délre és dél-keletre eső steppevidékeken (mai Kazahsztán). Egyenlőre arról semmiféle adatunk nincs,

hogy ebben az időben az ősmagyarok gazdálkodására milyen hatással voltak az említett változások. Mivel azonban feltehetően népességük zöme, vagy jelentős része a ligetes steppe területén élt, termelő gazdálkodásuk két alapvető ágazata közt aligha jött létre a fenti eltolódás. A magyarság egy része azonban vagy a késői bronzkorban, vagy a vaskorban — véleményünk szerint — mindenképpen áttért a nomád vagy félnomád gazdálkodásra. (Az utóbbit tartjuk valószínűbbnek.)

(Közbevetőleg szeretnénk megjegyezni, hogy történeti irodalmunkban a magyarság nomád voltát hangsúlyozva néhányan megfélemlítettek e fogalom valódi tartalmáról, s a nomádokról szinte nevetségesen primitív képet rajzoltak. A nomadizmus kialakulása pedig — mint láttuk — a megváltozott körülményekhez való nagyszerű alkalmazkodás volt, és az új gazdálkodási módra áttért népeknek rendkívül komoly állattartó és földművelő tapasztalatokkal kellett rendelkezniök. A nomád- s méginkább a félnomád-gazdálkodás nem a földművelés megszűnését, hanem csupán annak kisebb-nagyobb mértékű háttérbe szorítását jelentette. A késői történeti korokból ismert mongóliai és kazahsztáni nomadizmussal itt nincs lehetőségünk foglalkozni. Ilyenfajta nomadizmus a magyarságnál, nézetünk szerint, egy sor kizáró ok miatt soha nem is lehetett.)

A magyarság vaskori szálláshelyét illetően konkrét régészeti adatokkal szintén nem rendelkezünk. Az illető emlékművel foglalkozó kutatók legvalószínűbb feltevése szerint az ősmagyarokat ekkor is nagyjából bronzkori lakhelyeiken sejtethetjük: a túlságosan tágan értelmezett „szauromata”, majd „szarmata” kultúra Urál környéki, északi, ligetes steppei területein. K. V. Szalnyikov és K. F. Szmirnov régészeti érveléseit az antropológiai adatok is megerősíteni látszanak (Tóth T.). Minden bizonnyal a későbbi nagy népvándorlások hullámai készítették őket innen nyugati irányú vándorlásra. Valószínűleg a VI. sz. körül kerülhetett a magyarság török nyelvű népek szomszédságába. Erre az időre egy részük — azok a csoportok, melyek mozgékonyabb, félnomád gazdálkodást folytattak — délebbre húzódhatott. A többiek továbbra is az Urál előterében folytatták letelepült életmódjukat. E két csoport között a kapcsolat minden bizonnyal csak a keletről jövő besenyő támadások után szakadt meg.

A vándorlások viharos időszakában rendkívül sok hatás érte e minden bizonnyal igen jelentős számú és erejű közösséget. Szétválásukat — úgy vélem — csak gazdálkodási módjuk kettősségével magyarázhatjuk. A későbbi Árpád magyarjai mozgékonyabb életmódjuk miatt tehettek csak meg az Urál és a Kárpát-medence közti hatalmas távolságot, jelentős számuknak és katonai erejüknek, valamint társadalmi fejlettségüknek és szervezetségüknek köszönhetően, hogy etnikai jellegüket és nyelvüket megőrizve, Európának egy távoli, nagyobb biztonságot és jobb életfeltételeket nyújtó területén maguknak új hazát teremthettek.

*

Őstörténetünk kutatása ma még számtalan nehézségbe ütközik. A fentiekben azokról az újabb régészeti adatokról kíséreltem meg igen vázlatos áttekintést adni, melyek sok tekintetben közelebb visznek bennünket legkorábbi történetünk néhány fehér foltjának felszámolásához. Az érintett kérdések nagy része ma még vitatott, így sok helyütt csak valószínű elképzeléseket ismertethettem. Néhány kérdésben azonban már az eddigi eredmények birtokában sincs okunk kételkedni. Ezek közül a legfontosabb, hogy az ősmagyarság a bronzkorban — az i. e. II. évezredben, főként annak második felében — mindenképpen áttért a termelési gazdálkodásról a termelő gazdálkodásra. A honfoglalás korában tehát

már jó kétezeréves földművelő és állattartó tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkezett.

A finnugor régészeti kultúrák népiségének megállapítása viszonylag kevesebb nehézséggel jár, mint a szomszédos területeken. Ennek oka, hogy a finnugorok többségénél egészen a késői középkorig követni tudjuk az egyes vaskori, esetenként bronzkori hagyományokat (díszítőelemek, ékítmények stb.). (Az obiugorok például még a XVII—XVIII. században is használták a „pjanobori típusú” ékítményeket.) Ezt a jelenséget — az anyagi kultúra ilyen nagyfokú konzervativizmusát — az magyarázza, hogy e népek gazdasági fejlődése a vaskor követően megtorpant, vagy legalábbis erősen lelassult. Sok esetben jelentős népcsoportok kénytelenek voltak kedvezőtlenebb életföldrajzi környezetbe költözni. A magyarság esetében azonban egészen más a helyzet. Gazdasági és társadalmi fejlődésük töretlen, ami egyes régi tradíciók elhalásához vezet. A legdélebbi finnugor területeket lakó ősmagyarokat déli szomszédaiak felől sokkal több és erősebb hatás érte, mint rokonnépeiket. Így a meglehetősen késői korokból ismert tárgyi hagyatékukat ma még nem tudjuk bizonyossággal visszafelé követni, csupán annak egy-két jegyét (például a halotti szemfedő használatát).

Jelenlegi ismereteink arra a feltevésre vezettek, hogy a magyarság ismert legkorábbi szálláshelye a Dél-Uráltól keletre eső ligetes steppés területen volt. Itt tért át a termelő gazdálkodásra és szerzett igen komoly fémművességi tapasztalatokat. A komplex termelőgazdálkodást folytató magyarság egy része később a félnomád legeltető állattartásra tért át, majd délebben — a kazárok szomszédságában — körülményei újból a tartós megtelepedés irányába hatottak. Ekkor érthette őket a nyelvünkben jól kimutatható bolgár-török hatás. (E már sok szempontból jól megvizsgált kérdésnek csak egy vonatkozására szeretnék itt utalni. A sertéstenyésztéssel kapcsolatos bolgár-török jövevényszavaink könnyen értelmet nyernek a magyarság Uráltól keletre eső korábbi szálláshelyének feltevésével, ugyanis azokon a területeken, mint azt fentebb említettük — sertést nem tenyésztettek.)

A Kárpát-medencét 896-ban megszálló honfoglalók tehát a termelő gazdálkodás mindkét ágazatában igen komoly tapasztalattal és hagyománnyal rendelkeztek. Ezért úgy véljük, hogy viszonylag gyors megtelepedésük az új hazában törvényszerű folyamat eredménye volt. Nincs tehát okunk a földművelő lakosságban sem mindenütt idegen népességet, sem pedig egy korábban ideérkezett magyar népcsoportot látni. A „nomád” és „földművelő” magyarság látszólagos kettősségét gazdálkodásuk korábbi fejlődésenete ötvözi egygyé.

A magyarság minden szempontból kifogástalanul adatható őstörténetét ma még nem lehet megírni. Az állandóan gyarapodó adatokból levonható következtetések összege azonban időről-időre helyet kell kapjon történetírásunkban. Enélkül aligha reménykedhetünk abban, hogy a rendkívül bonyolult kérdésekben továbbléphetünk.

IRODALOM

A dolgozat korlátozott terjedelme nem tette lehetővé, hogy lábjegyzetekben feltüntessük a vonatkozó irodalmat. A könyvészeti utalások és az egyes kérdésekkel kapcsolatos nézetek pár szavas ismertetése a terjedelmet körülbelül kétszeresére növelte volna, hiszen az általunk érintett problémáknak ma már igen nagy, néhány esetben a teljesség igényével alig áttekinthető irodalma van. A finnugor régészet és őstörténet újabb kutatási eredményeit az adatok bővebb feltüntetésével és pontos irodalmi utalásokkal a készülő tizkötetes magyar történet számára írt előtanulmányaimban foglaltam össze. (*Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből.*

I. *A finnugorok legkorábbi története. II. A Káma-vidék vaskora.* Bp. 1970. Kézirat.) Mivel ezek a cikkeim nyomtatásban is megjelennek, itt hivatkozhatom azok jegyzetanyagára. Az alábbi összeállításban főként az újabb munkákat tüntettük fel, elsősorban a monografikus feldolgozásokat és értékelő részlettanulmányokat, valamint néhány irodalmi áttekintést. E rövid irodalmi jegyzék összeállításánál egy sajnálatos körülményt is figyelembe kellett vennem, nevezetesen azt, hogy könyvtárainkban gyakran a fenti kérdéssel foglalkozó legfontosabb kiadványokat sem találjuk meg. (Elsősorban a szovjet vidéki kiadványokat.) Igyekeztem ezért azokat a dolgozatokat feltüntetni, melyeket az olvasó legalábbis a fővárosi szakkönyvtárakban megtalál.

- Bahder, O.*: Kuturen der Bronzezeit in Zentralrussland. SMYA. 59, 1. (1957) 10-24. 1.
- Bárczi G.*: A magyar szókinés eredete. Bp. 1958.
- Bartha A.*: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968.
- Bartha A.*: A magyar történelem problémái 1526-ig. A magyar történet új szintézisének munkálatai. Tört. Szemle. XI. (1968) 106—124. 1.
- Bartha A.*: Gazdaságtörténet és szavak. Magyar Nyelv. LXV. (1969) 14—25. 1.
- Brjusov, A. Ja.*: Geschichte der neolithischen Stämme im europäischen Teile der UdSSR. Berlin, 1957.
- Czeglédy K., Hajdú P.* (szerk.), A magyar őstörténet kérdései. Bp. 1953.
- Dienes I.*: Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. Arch. Ért. 90 (1963) 108—112. 1.
- Erdélyi I.*: A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből. NyK. LXVI. (1964) 204—206. 1.
- Erdélyi I.*: Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSzk területén. Arch. Ért. 92/1965) 218—219. 1.
- Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W.*: Das Gräberfeld von Newolino. Arch. Hung. XLVI. Bp. 1969.
- Fodor I.*: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája (P. N. Tretyakov, A. H. Halikov, P. D. Sztjepánov és M. I. Artamonov könyvéről). Arch. Ért. 98 (1971) 253—263. 1.
- Fodor I.*: Erdélyi I., Ojtozi E., Gening, W. könyvének ismertetése. Arch. Ért. 98 (1971) 290—293. 1.
- Gimbutas, M.*: Borodino, Seima and their Contemporaries. Key Sites for the Bronze Age Chronology of Eastern Europe. PPS. XXII. Cambridge, 1956.
- Gimbutas, M.*: Middle Ural Sites and the Chronology of Northern Eurasia. PPS. XXIV. Cambridge, 1958. 120—157. 1.
- Gimbutas, M.*: Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. London—Hague—Paris, 1965.
- Gulya J.*: Egy 1735-ből származó manyisi nyelvemlék. NyK. LX. (1958) 41—45. 1.
- Gulya J.*: Egy és más a -ni főnévi igenév körül. MTA. I. Oszt. Közl. XXII. (1965) 281—287. 1.
- Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
- Hajdú P.*: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962.
- Hajdú P.*: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Ling. XIV. (1964) 47—83. 1.
- Korompay B.*: A „finnugor régészet” őstörténeti tanulságai. NyK. LIV. (1952) Kiny.
- László Gy.*: A magyar őstörténet régészete. MTA. II. Oszt. Közl. V. (1954) 465—479. 1.
- László Gy.*: Das Gräberfeld von Zuewo. Régészeti Dolgozatok. 3. (1961) 1—21. 1.
- László Gy.*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. Második kiadás: Bp. 1971.
- László Gy.*: Ismertetés J. Ozols könyvéről. Arch. Ért. 91 (1964) 273—275. 1.
- László Gy.*: Über die Grundfragen der uralischen Urheimat. „Congressus secundus Fenno-Ugristarum.” Pars II. Helsinki, 1965. 35—40. 1.
- Molnár E.*: A magyar nép őstörténete. Bp. 1953.
- Shimkin, D. B.*: Western Siberian Archaeology (an Interpretative Summary). „Men and Cultures. Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropology.” Philadelphia, 1960.
- Sulimirski, T.*: Late Bronze Age and Earliest Iron Age in USSR. (A Guide to the Recent Literature on the Subject.) „Bulletin of the Institute of Archaeology.” 8—9. (1968—69) London, 1970. 117—150. 1.
- Tóth T.*: Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról. MTA. II. Oszt. Közl. 19 (1969) 85—95. 1.
- Tóth T.*: Древнейшие периоды происхождения протовенгров. Вопросы антропологии. вып 36. Москва, 1970. 149—160. 1.
- Veres P.*: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténehez. Néprajzi Értesítő. LII. (1970) s. a.
- Veres P.*: An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People. Néprajzi Értesítő. LIII. (1971) s. a.
- Zichy I.*: Magyar őstörténet. Bp. 1939.

- Акимова, М. С.: Антропология древнего населения Приуралья. Москва, 1968.
- Андреева, Е. Г.: Животные Прикамья ананьинского времени по костным остаткам из археологических памятников. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 171—186. 1.
- Алексеев, В. П.: Происхождение народов Восточной Европы. Москва, 1969.
- Архипов, Г. А.: К вопросу об этногенезе марийцев. КСИА, 113. Москва, 1968. 41—46. 1.
- Бадер, О. Н.: Основные этапы этнокультурной истории и палеогеографии Урала. МИА. 79. Москва, 1960. 88—103. 1.
- Бадер, О. Н.: Поселения турбинского типа в Среднем Прикамье. МИА, 99. Москва, 1961.
- Бадер, О. Н.: Балановский могильник. Москва, 1963.
- Бадер, О. Н.: Древнейшие металлурги Приуралья. Москва, 1964.
- Бадер, О. Н.: У истоков финно-угорской культуры в Восточной и Северной Европе. «Доклады и сообщения археологов СССР.» Москва, 1966. 85—86. 1.
- Бадер, О. Н.: Бассейн Оки в эпоху бронзы. Москва, 1970.
- Бадер, О. Н.: Древнейшее заселение Северной Европы человеком в свете новых данных. КСИА, 126. Москва, 1971. 3—13. 1.
- Брюсов, А. Я.: Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Москва, 1952.
- Вечтомов, А. Д.: Периодизация и локальные группы памятников ананьинской культуры Среднего Прикамья. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 133—155. 1.
- Виноградов, А. В.: Неолитические памятники Хорезма. Москва, 1968.
- Генинг, В. Ф.: Археологические памятники Удмуртии. Ижевск, 1958.
- Генинг, В. Ф.: Узловые проблемы изучения ньяноброской культуры. ВАУ. вып. 4. Свердловск, 1962. 5—51. 1.
- Генинг, В. Ф.: Азельская культура III—V. вв. (Очерки истории Вятского края в эпоху великого переселения народов.) ВАУ. вып. 5. Свердловск — Ижевск, 1963.
- Генинг, В. Ф.: История населения удмуртского Прикамья в пьаноборскую эпоху. Часть I. Чегандская культура (III. в. до н. э. — II. в. н. э.). ВАУ. вып. 10. Свердловск—Ижевск, 1970.
- Горюжнова, Е. И.: Этническая история Волго-Окского междуречья. МИА. 94. Москва, 1961.
- Збруева, А. В.: История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. МИА, 30. Москва, 1952.
- Косарев, М. Ф.: Среднеобский центр туринско-сейминской металлургии. СА, 1963. № 4. 20—27. 1.
- Косарев, М. Ф.: О культурах андроновского веремени в Западной Сибири. СА, 1965. № 2. 242—246.
- Косарев, М. Ф.: Некоторые особенности древней истории Томско—Нарымского Приобья в свете данных палеогеографии. СА, 1971. № 2. 39—50. 1.
- Кипарисова, Н. П.: О культурах лесного Зауралья. СА, 1960. № 2. 7—24. 1.
- Крайнов, Д. А.: Памятники фатьяновской культуры. САИ. вып. В1—19. Москва, 1963. САИ. вып. В1—19. Москва, 1964.
- Краснов, Ю. А.: Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. МИА, 174. Москва, 1971.
- Кривцова-Гракова, О. А.: Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. МИА, 46. Москва, 1955.
- Крижевская, Л. Я.: Неолит Южного Урала. Ленинград, 1968.
- Мажитов, Н. А.: Бахмутинская культура. Москва, 1968.
- Марков, Г. Е.: Кочевники Азии. (Хозяйственная и общественная структура скотоводческих народов Азии в эпохи возникновения, расцвета и заката кочевничества.) Автореферат докторской диссертации. Москва, 1967.
- Массон, В. М.: Средняя Азия и Древний Восток. Москва, 1964.
- Массон, В. М.: Поселение Джейгун. (Проблема становления производящей экономики) МИА, 180. Ленинград, 1971.
- Матюшин, Г. Н.: О южных связях мезолита Урала. «Археология и этнография Башкирии.» том. III. Уфа, 1968. 15—31. 1.
- Мерперт, Н. Я.: Из древнейшей истории Среднего Поволжья. МИА, 61. Москва, 1958. 45—156. 1.
- Мошинская, В. И.: Археологические памятники Севера Западной Сибири. САИ. вып. ДЗ—8. Москва, 1965.
- Оборин В. А.: Некоторые итоги и задачи изучения железного века Верхнего и Среднего Прикамья. ВАУ. вып. 1. Свердловск, 1961. 53—65. 1.
- Поляков, Ю. А.: Итоги изучения памятников гляденовской культуры в Верхнем и Среднем Прикамье. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 197—215. 1.

- Попова, Т. Б.*: Племена поздняяковской культуры. «Окский бассейн в эпоху камня и борзы.» Труды ГИМ. вып. 44. Москва, 1970. 154—230. 1.
- Пшеничный, А. Х.*: О периодизации кара-абызских памятников. Уч. зап. ПГУ. № 148. Пермь, 1967. 156—170. 1.
- Раушенбах, В. М.*: Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы. Труды ГИМ. вып. 29. Москва, 1956.
- Сальников, К. В.*: Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время. СЭ, 1966. № 5. 113—124. 1.
- Сальников, К. В.*: Очерки древней истории Южного Урала. Москва, 1967.
- Смирнов, А. П.*: Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА, 28. Москва, 1952.
- Смирнов, А. П.*: Железный век Башкирии. МИА, 58. Москва, 1957. 5—113. 1.
- Смирнов, А. П.*: Некоторые вопросы финно-угорской археологии. СА, 1957. № 3. 20—30. 1.
- Смирнов, А. П.*: Железный век Чувашского Поволжья. МИА, 95. Москва, 1961.
- Смирнов, А. П.*: Трубишкова, Н. В., Городецкая культура. САИ. вып. Д1—14. Москва, 1968. № 2. 63—71. 1.
- Смирнов, К. Ф.*: Археологические данные о древних всадниках поволжско-уральских степей. СА, 1961. № 1. 46—72. 1.
- Смирнов, К. Ф.*: Савроматы. Москва, 1964.
- Третьяков, П. Н.*: У истоков этнической истории финно-угорских племен. СЭ, 1961. № 2. 76—93. 1.
- Третьяков, П. Н.*: Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва—Ленинград, 1966.
- Трофимова, Т. А.*: Антропологический состав древнейшего населения Прикамья и Приуралья. МИА, 22. Москва, 1951. 97—109. 1.
- Трофимова, Т. А.*: Еще раз о черепях Луговского могильника ананьинской культуры. «Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии.» Москва, 1968. 51—91. 1.
- Халиков, А. Х.*: Материалы к изучению истории населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья в эпоху неолита и бронзы. «Труды Марийской археологической экспедиции.» том. I. Йошкар-Ола, 1960.
- Халиков, А. Х.*: Очерки истории населения Марийского края в эпоху железа. «Труды Марийской археологической экспедиции.» том. II. Йошкар-Ола, 1962. 7—187. 1.
- Халиков, А. Х.*: Древняя история Среднего Поволжья. Москва, 1969.
- Халиков, А. Х.*: К вопросу о начале тюркизации населения Поволжья и Приуралья. СЭ, 1972. № 1, 100—109. 1.
- Хлопин, И. Н.*: Возникновение скотоводства и общественное разделение труда в первобытном обществе. «Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.» Москва, 1970. 94—112. 1.
- Хлопин, И. Н.*: Проблема происхождения степной бронзы. КСИА, 122. Москва, 1970. 54—58. 1.
- Цалкин, В. И.*: К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. МИА, 107. Москва, 1962.
- Цалкин, В. И.*: Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. МИА, 135. Москва, 1966.
- Цветкова, И. К.*: Волосовские неолитические племена. Труды ГИМ. вып. 22. Москва, 1953. 19—52. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Древняя история Нижнего Приобья. МИА, 35. Москва, 1953. 7—71. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Нижнее Приобье в I. тысячелетии нашей эры. МИА, 58. Москва, 1957. 136—245. 1.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности. „Congressus internationalis Fenno-Ugristarum.” Вр. 1963. 405—411. 1.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре. «VII. Международный конгресс антропологических этнографических наук.» Москва 1964.
- Чернецов, В. Н.*: К вопросу о сложении уральского неолита. «История, археология и этнография Средней Азии.» Москва, 1968. 41—53. 1.
- Чернецов, В. Н.*: Наскальные изображения Урала. I—II. Москва, 1964—1971.
- Черных, Е. Н.*: Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы. «Археология и естественные науки.» Москва, 1965. 96—110. 1.
- Черных, Е. Н.*: История древнейшей металлургии Восточной Европы. МИА, 132. Москва, 1966.
- Черных, Е. Н.*: Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. МИА, 172. Москва, 1970.

ROVIDÍTÉSEK

PPS — Proceedings of the Prehistoric Society

SMYA — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Helsinki.

- ГИМ — Государственный исторический музей
 КСИА — Краткие сообщения института археологии АН СССР
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
 СА — Советская археология
 САИ — Свод археологических источников
 СЭ — Советская этнография
 Уч. зап. ПГУ — Ученые записки Пемского государственного университета

И. ФОДОР

НЕКОТОРЫЕ ГЛАВНЫЕ ЧЕРТЫ РАННЕГО ПЕРИОДА ВЕНГЕРСКОЙ ПРОТОИСТОРИИ

Резюме

О венгерской истории, предшествующей X столетия, для нас осталось чрезвычайно мало письменных источников. Для освещения вопросов этой эпохи мы нуждаемся в помощи данных и лингвистики и археологии. Но сегодня ещё очень трудно определить место древних венгров в эпоху ранней истории, среди остальных угро-финских народов. Ближайшие параллели древне-венгерской истории исследователями пока найдены в археологическом материале тогдашних тюркоязычных народов евразийской степи. И культурное состояние венгров X века казалось ближе к уровню этих народов, чем к состоянию «отсталых» родственных финноугорских народов. Таким образом предыдущее исследование нашло противоречие в родстве языка с образованностью. Это кажущееся противоречие сегодня снимают новейшие достижения финноугорской протопроистории.

На основе угрофинской археологии, за последние двадцатилетие быстрыми темпами развивающейся, и достижений угрофинского языкознания мы можем установить, что для нас известное раннейшее место жительства финноугорских народов найдено в урало-камской неолитической культуре. (I. рисунок) (IV—III. тысячелетие до н./э.) В конце III. и начале II. тысячелетия до нашей эры угрофинны совершили грандиозную экспансию в западном направлении, заняли значительную часть лесной территории Восточной-Европы до Прибалтики.

(Волосовская культура — 2. рисунок). С середины II. тысячелетия до н./э. наблюдается археологическая культура трёх больших групп угро-финнов: на Востоке от Урала. волго-камская казанская культура и волго-окская поздняковская культура (3. рисунок). Во II. тысячелетии до н./э. — особенно во второй его половине — жители всех трёх финноско-угорских групп (под влиянием в первую очередь южных, вероятно старинно-иранского языка, соседей) переходят с натурального хозяйства (от занятия охотой и ловлей) к производительному хозяйству (к земледелию и животноводству), и к концу бронзового века (в конце II. и эры) основной их хозяйственной жизни являются отрасли производительного хозяйства. К этому же времени они имеют и развитое изготовление металлических изделий.

Нынешняя археология ещё не в силах точно указать место венгров среди угрофинских групп. Но, так как языкознание установило, что расхождение венгерскому ближайших родственных обско-угорских языков, предков венгров и обскоугров произошло в первой половине I. тысячелетия до н./э. — то есть в конце бронзового и в начале железного веков — найти наших предков в предыдущем периоде мы сможем в среде более-менее целостных угров. Ранее место жительства прото-угорских народов — как это доказано исследованиями как и лингвистики, так и археологии — находилось не в северной, а в южной зоне, где они имели развитую степную коневодческую культуру. (Это доказано и в первоначальном словарном составе венгерского, угрообского языков.) Поэтому вероятным кажется такое археологическое представление, по которому памятники предков-венгров бронзового века находятся в лесной степи андроновской культуры, на востоке от Урала. По всей вероятности на этой территории находятся и крайне развитый центр изготовления металлических изделий бронзового века, где были сделаны бронзовые изделия так называемого «турбинсейминского» типа. Если будет подтверждено, что эти предметы были изготовлены уграми, то очевидно объясняется, почему они так широко распро-

странены среди угрофиннов, Приволжья и Камы. (На вышеуказанных территориях восточные влияния заметны от новокаменного до железного веков.) В бронзовом веке угры — подобно и к остальным угрофиннам — перешли к ведению производительного хозяйства, при чём их коневодство оказалось весьма развитым.

В конце бронзового, в начале железного веков предки обски-угорских народов переселились на низовье реки Оба-Усть-Полуйская культура) Эзначительное количество венгров, которое осталось на южных территориях, в конце бронзового века, или в железном веке перешло к полукочевому ведению хозяйства. (По нашему мнению предки венгров находятся вообще на раннем месте расположения в железном веке, и искать их археологические памяти мы должны в северных группах приуральской «сарматинской» и «савроматской» культуры). Эта группа заняла крайне-южное место расположения венгров. Именно это венгерское население было вынуждено на западное переселение конечной целью которого являлось занятие Карпатского бассейна в 896 году. Другая часть венгров, ведущая менее кочевой образ жизни, осталась на Волго-уральской территории (Magna Hungaria). Итак, раскол венгров объясняется своего рода двойственностью ведения хозяйства.

Таким образом венгры, занявшие Карпатский бассейн, имели больше двухтысячелетнюю традицию земледелия и животноводства. Относительно быстрое поселение, основание государства, развитое земледелие, животноводство и изготовление металлических изделий у венгров можем понять в свете их экономического и общественного развития и в Приуралье и в Восточной-Европе.

I. FODOR

QUELQUES TRAITS PRINCIPAUX DES PREMIÈRES ÉPOQUES DE NOTRE HISTOIRE

Résumé

Nous avons très peu de sources écrites sur l'histoire des Hongrois avant le Xe siècle. Pour éclairer les problèmes historiques de cette époque, il nous faut recourir aux données de la linguistique et l'archéologie. Pourtant il est même aujourd'hui très difficile d'indiquer la place des anciens Hongrois parmi les autres peuples finno-ougriens pendant les premières étapes de sa préhistoire en procédant par une méthode rétrospective fondée sur le recueil des souvenirs du Xe siècle ayant rapport au peuple hongrois après la conquête du bassin des Carpathes. Les recherches entreprises jusqu'à présent ont trouvé les parallèles les plus proches à l'héritage archéologique du peuple hongrois dans la matière archéologique des anciens peuples turcophones de la steppe eurasiennne. L'état culturel des Hongrois du Xe siècle a même paru d'être plus proche à ces peuples qu'à celui des peuples apparentés finno-ougriens «arriérés». Par conséquent, la recherche antérieure avait remarqué une contradiction entre la parenté de la langue et celle de culture. De nos jours, cette contradiction apparente est déjà résolue par les résultats plus récents de la préhistoire finno-ougrienne.

En base des résultats et l'archéologie et linguistique finno-ougriennes, développées très dynamiquement pendant les dernières 25 années, on peut voir le domicile des Finno-Ougriens connu dans les hauts temps dans la culture néolithique d'Oural-Kama (Fig. 1.) (IVe—IIIe millénaires avant notre ère). A la fin du IIIe millénaire et au commencement du IIe millénaire avant notre ère les Finno-Ougriens s'étendirent démesurément vers l'Ouest et occupèrent une grande partie des régions forestières jusqu'à la Baltique (Culture de Volsovo. Fig. 2). A partir de la moitié du IIe millénaire avant notre ère on peut constater la culture archéologique de trois grands groupes finnougriens: le territoire à l'est de l'Oural, la culture de Volga-Kama-Khazan et la culture Volga-Oka-Pozdniakovo (Fig. 3). Au cours du IIe millénaire — surtout pendant la deuxième moitié de celui-ci — la population de tous les trois blocs finno-ougriens (surtout sous l'influence de ses voisins méridionaux qui ont parlé vraisemblablement la langue ancienne iranienne) passent de l'économie naturelle (pêche, chasse) à l'économie productrice (agriculture, élevage) et vers la fin de l'âge de bronze (tournant des IIe et I^e millénaires avant notre ère) leur subsistence est fondée sur les branches de l'exploitation de la terre. En même temps ils ont développé un artisanat en métal.

La place des Hongrois entre les groupes finno-ougriens ne peut pas être indiquée de nos jours exactement par l'archéologie. Pourtant, puisque nos parents linguistiques les plus proches sont les Ougriens d'Ob et la linguistique fixe la séparation des anciens Hongrois et des Ougriens d'Ob pour la première moitié du I^e millénaire avant notre ère — fin de l'âge de bronze et début de

l'âge de fer, on doit chercher les anciens Hongrois dans la période qui avait précédé celle-ci dans le cadre du groupe ougrien, unitaire encore à ce temps. Le domicile ancien des proto-ougriens — démontré par la linguistique et les recherches archéologiques — n'était pas dans la zone septentrionale, mais au sud où ils devaient être pourvus d'une culture équestre développée. (Ceci est prouvé par le vocabulaire ancien des langues hongroises et ougriennes d'Ob.) C'est pourquoi nous considérons comme plausible la conception archéologique qui trouve le recueil des souvenirs des anciens Hongrois à l'âge de bronze dans les régions de steppes boisées de la culture d'Andronovo sur le territoire situé à l'est de l'Oural. Probablement cette région devait héberger le centre d'artisanat de métal, très développé à l'âge de bronze où les objets de bronze du soi-disant type «turbino-saïma» étaient apprêtés. Si l'on peut prouver que ces objets étaient l'ouvrage des Ougriens, il est facile d'expliquer leur propagation chez les Finno-Ougriens du Volga et du Kama. (D'ailleurs les influences venant de l'Est peuvent être observées dans ces régions à partir de l'âge néolithique jusqu'à l'âge de fer.) Pareillement aux autres Finno-Ougriens, les Ougriens passèrent dans l'âge de fer à l'économie productrice et leur élevage de chevaux fut fort développé.

Vers la fin de l'âge de bronze ou au commencement de l'âge de fer avait lieu la migration des prédécesseurs des Ougriens d'Ob à la région du cours inférieur de l'Ob (culture Ust-Poluj). Les Hongrois restés en grand nombre dans les régions méridionales ont passé vers la fin de l'âge de bronze ou dans l'âge de fer surtout dans leurs quartiers antérieurs et leur héritage archéologique doit être cherché dans les groupes septentrionaux de la culture «sauromathe» et «sarmathe» de la région d'Oural.) Ce groupe avait occupé les régions les plus méridionales du quartier hongrois. Les attaques des Pécénègues avaient forcé cette population hongroise à la migration vers l'Ouest dont le terme était l'occupation du bassin des Carpathes en 896. Une autre partie, plus sédentaire des Hongrois était restée à la région Volga-Oural (Magna Hungaria). La division des Hongrois en deux est donc expliquée, dans une certaine mesure, par la bifurcation de leur méthode de production.

Au temps de la conquête du bassin des Carpathes, les Hongrois avaient déjà une tradition bimillénaire d'agriculture et d'élevage. Leur établissement relativement rapide, la fondation de leur Etat, leur agriculture, élevage et artisanat en objets de métal sont compréhensibles à la lumière de leur développement économique et social observé dans la région d'Oural et en Europe Orientale.

A számítógépek a történettudományban

A hazai számítástechnikai szakemberek és a számítógépes eljárások alkalmazására törekvő történészek között eddig nem volt intézményes kapcsolat. Minden remény megvan azonban arra, hogy a közeledés hamarosan valamilyen szervezett formában is létrejön.* Ezért helyénvalónak látszik annak tisztázása, hogy mit jelent a számítógépek megjelenése a történettudományban. Az alábbi referátum úgy szeretne ehhez hozzájárulni, hogy egy általánosabb megállapításokat tartalmazó eszmefuttatás és két példa segítségével megkísérli néhány probléma jellemzését. E problémák az új helyzetben, a történész és a számítástechnika kapcsolatában szükségképpen merülnek fel. Természetesen csupán szerény kísérletről van szó, az elhangzó megállapítások minden bizonnyal megvitatásra és kiegészítésre szorulnak. A referátum szerzője várostörténész, akinek érdeklődése nem terjed túl a XVIII. századon. E körülmény tehát eleve meghatározza orientációját a számítógép felhasználásával kapcsolatban is, mondanivalója ezért egyéni álláspontot tükröz, mely csak őt kötelezi.

1

Mínt hogy a történelmi kutatómunka a források vizsgálatán alapszik, a történettudomány és a számítástechnika közti kapcsolatok megértése sem képzelhető el a történelmi források mint adottságok értelmezése nélkül. A számítógépes feldolgozásra alkalmas források két nagyobb csoportba oszthatók: *a)* nagy terjedelmű vagy mennyiségű forrásanyagok, melyek *elszórtan* tartalmaznak nagyobb tömegű, tipizálható információt, *b)* olyan forrásanyagok, melyek *összefüggően*, vagy *koherensen* tartalmaznak nagy tömegű, tipizálható információt. Ez utóbbiak esetében a forrásanyag terjedelme másodrendű szempont, helyesebben kizárólag az játszik szerepet, hogy a gépi feldolgozás gazdaságos-e vagy sem. Az első típusba sorolhatjuk például egy-egy időszak, korszak, terület, intézmény oklevélananyagát, elbeszélő forrásait stb., amelyek szövegéből kiválaszthatunk bizonyos adalékokat, avagy valamilyen rendszerező elv vagy statisztikai szempont szerint csoportosíthatjuk őket.

A második típusba sorolható források általában statisztikai jellegűek függetlenül attól, hogy készítőiknek mi volt velük a szándéka. Ezek tehát összeírások, számadások, anyakönyvek, egyéb komplex dokumentumok, amelyeknek az a közös jellemvonásuk, hogy numerikus, vagy könnyen numerikussá alakítható, nagy tömegű adat található bennük. Mindkét típusú forrásról el kell még mondani, hogy számítógépes feldolgozásuk igénye akkor merülhet fel, ha a belőlük kiszűrhető információ-anyag valamilyen értelmezés szerint a teljességet tükrözi,

* Időközben, 1972 októberében lezajlott a Neumann János Számítógéptudományi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Agrártudományi Egyesület kerekasztal-konferenciája a „Számítógépek és a Történettudomány” címmel.

továbbá legalábbis lehetőséget ad ahhoz, hogy egy körülhatárolt jelenséggel, szituációval, folyamattal vagy térbeli együttesel kapcsolatban globális képet, összefüggéseket lehessen alkotni. A tények nyelvére fordítva ez a megszorítás azt jelenti, hogy pl. értelmetlen dolog lenne egy oklevélgyűjtemény alapján helynév indexet készíteni úgy, hogy közben a kigyűjtött helynévanyagot nem sikerül azonosítani, azaz egy-egy helynév egyszerre több rejtett variánssal „fut”. Az is értelmetlen lenne, ha nem a rendelkezésünkre álló, témánk szempontjából teljes vagy legalábbis a teljes reprezentatív mintának tekinthető forrásanyagot dolgoznánk fel. (Természetesen ha a cél, tegyük fel valamilyen egységes szempontú nyelvészeti elemzés, akkor e konkrét esetben más a helyzet, s az index esetleg felhasználható.) Egy további példa: az a tény, hogy Sopronban a XV. századtól a XVII. század végéig rendelkezésünkre áll a város adójegyzékeinek nagy többsége, amelyek egyszerű numerikus adatokat tartalmaznak az adófizetőre kirótt adó nagyságáról, nem teszi még lehetővé, hogy e forrásokat minden további nélkül gépi úton elemezzük. Minden egyes jegyzék esetében ui. elemezni kell az adórendszert, azaz a kivetési kulcsot, továbbá ismernünk kell az ár- és bérvizonyokat, tisztázni kell, hogy az egyes adójegyzékek az egész várost és a teljes lakosságot foglalják-e magukba, stb. Így az adókönyvek adatsora a minden részletre kiterjedő feltáró munka elvégzéséig (amelybe egyébként elvileg szintén bevonható a számítógép) kezelhetetlen információhalmaznak tekinthető csupán, annak ellenére, hogy ezek az információk látszólag jól tipizálhatók. Megítélésem szerint itt a történettudomány és a számítástechnika legnagyobb konfliktusáról van szó, amelyre később még vissza kell térni.

A két fő csoport mellett említést tehetünk egy harmadik típusú forrásról is. Ez olyan nagyértékű mű lehet, amelynek részletes (formális vagy lexikológiai) elemzése a továbbiakban fontos tartalmi ismeretekhez vezethet. Gyakorlatilag egy-egy kompilált szövegrész elkülönítése, vagy például valamilyen ismeretlen írás megfejtése lehet a cél, mint az néhány éve az inka Csilam-Balam kódex esetében történt.¹

A számítógép felhasználására történész részről általában háromféle igény merül fel. *A)* Dokumentációs célokra, *B)* tipológiai elemzés céljaira, *C)* statisztikai számítások készítésére kívánják felhasználni a gép által kínált lehetőségeket. A feladat megfogalmazásakor világosan látszik, hogy az e három fajta közül melyikhez sorolható, az eredmények láttán, de gyakran már az algoritmus készítésekor kiderül azonban, hogy a géppel végzett nagy tömegű munka több célra is felhasználható.

Terjedelmi okokból kizárólag utalásszerűen említek néhány külföldön készült kutatást az előbbieket illusztrálására. *Dokumentációs* munkáknak tekinthetők mindenekelőtt a bibliográfiai jellegűek, de ezek a könyvtárak és a könyvtártudomány feladatkörébe tartoznak. Írott források dokumentációja történt egy úttörő francia kísérlet során. Lotharingia vidékének valamennyi 1120—1130 előtti eredeti oklevelét tartalmi és diplomatikai, paleográfiai szempontból elemezték². Az anyagi műveltség tanulmányozását segíti az ásatási leletek, sőt lelőhelyek számítógépes dokumentációja, amely ma már elterjedt módszernek mondható³.

¹ V. A. *Usztynov*: *Primenenie vücsiszlityelnüh masin v isztoriceszkoj nauke*. Moszkva, 1964. 15—20. l.

² L. *Fossier-Dupont*: *Méthode de traitement sur ordinateur des documents diplomatiques du haut-moyen âge*. „Annales. E. S. C.” 1970 január.

³ D. *Deopik*: *Klasszifikacija i sistematicheszkij analiz keramicszeszkojo kompleksza*

Tipológiai kutatás volt a közelmúltban a Brit Szigeteken található jellegzetes bronzkori szekercék vizsgálata, amelynek során a konvencionális régészeti tipológiai koncepciókat jobban definiált numerikus taxonómiai eljárásoknak vetették alá⁴. Komplexebb tipológiai és dokumentációs módszert dolgoztak ki, ugyancsak a közelmúltban a francia műemléki kataszter felállítása céljából⁵. Tipológiai jellegű az az eljárás, amelyet Borsa Gedeon ír le régi nyomtatványok betűtípusainak azonosítására⁶. Végül a tipológiai kutatásokhoz sorolhatjuk azokat a kísérleteket is, amelyeknek sírfeliratok, kompilált, vagy lexikológiai szempontból vizsgálándó szövegek elemzése a célja.

A *statisztikai elemzések* és a kvantifikáció fogalma a köztudatban összemósodik, ha ezekről a számítógépekkel kapcsolatban esik szó. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy bonyolultabb matematikai módszerek alkalmazására pl. a tipológiai kutatásokban is sor kerülhet, másrészt olyan történeti statisztikai kutatások is léteznek, amelyek az alapl műveletekre szorítkoznak, s meglegszenek a százalékosan kifejezett eredményekkel. Ilyen egyszerű, de a jövő szempontjából véleményem szerint nagy jelentőségű statisztikai módszer a Bertin-Arbellet-féle mechanikus kartográfia, amely a történeti statisztikai információt gép segítségével kartográfiai úton dolgozza fel. A statisztikai táblázatok térképre vitele lehetővé teszi, hogy a kutató vizuális úton ismerjen fel bizonyos korrelációkat⁷. A kvantifikációs módszerek alkalmazása terén a szovjet történettudomány úttörő szerepet játszik. Az egyik legérdekesebb kísérlet (amely egyébként részben saját, alább ismertető munkánkban is inspirált) az észtországi parasztságának a városok felé irányuló migrációját és társadalmi helyzetét vizsgálta az 1930-as évekből ismert adatok segítségével. Hat mutató alapján szerzője korrelációs matrixot, majd ennek alapján faktor matrixot készített, s így bizonyította, hogy a férfi lakosság és a magasabb műveltségű rétegek törekedtek leginkább a városokba⁸.

Az eddig elmondottak többek között azt a célt szolgálták, hogy illusztrálják a megállapítást: a történettudományban, és egyes társtudományokban is, a számítógépek alkalmazására irányuló törekvéseket általában a problémakeresés jellemzi. Sehol sem tudunk még összefüggő és huzamosabb ideje tartó munkákról. Szinte minden egyes ilyen természetű kutatás kísérlet, amelynek elsőrendű célja, vagy mellékterméke valamilyen új számítástechnikai eljárás kidolgozása egy adott feladat megoldása céljából. Ezen a tényen egyébként nem kell különösebben csodálkoznunk, hiszen az első, gép segítségével elért eredményekről a hatvanas évek derekán jelentek meg az összefoglaló ismertetések⁹. A legkézenfekvőbb felhasználási lehetőségek a rendszerezés és a statisztikai feladatok elvégzése; a gépi úton nyert eredmények azután a hagyományos történeti módszerek-

poszelenija epohi pozdnej bronzü sz. Kirovo. „Drevnosztyi Vosztocsnogo Krüma”. Kiev. 1970; M. Borillo—P. Ihm: A Classification method for archeological Artifacts with incomplete Descriptions and structurally related Features. „Angol—román matematikai és régészeti konferencia.” Mamaia, 1970. szept. 16—24.

⁴ F. R. Hodson: Numerical typology in Archeology. „Angol—román konferencia.”

⁵ Avant-projet de code pour l'analyse des monuments civils. (kiad.) CNRS-CADA. Marseille, 1965.

⁶ Magyar Tudomány. 1971. 7—8. sz.

⁷ G. Arbellot: La cartographie statistique appliquée à l'histoire. Paris. 1970.

⁸ A. Ruuszman: Iz opüta primenenija faktornogo analiza v isztoriceszkom iszszledovanii. „Vesztnik MGÜ. Isztorija.” 1966.

⁹ Usztyinov 1964-ben megjelent könyve mellett ld. még: Computers for the Humanities? Yale University 1965, amely a Yale egyetemen megtartott konferencia anyagát tartalmazza.

kel végzett kutatás rendjébe illeszkednek, azaz annak egy-egy fázisát alkotják. Nem állítható, hogy a számítógép megjelenésével a történész hagyományos helyzete megváltozott volna. A helyzet ma is az, hogy a történész térben és időben lokalizált tényeket tanulmányoz illetve megmagyaráz. Érzékletesebben kifejezve: mintha egy hegycsúcson, netán a fellegek között ülne, s onnan szemlélné a lábai alatt hullámozó múltat.

Gyakorlatilag arról van szó, hogy a számítógépes eljárás alkalmazása előtt a forrás előkészítése részben, vagy teljes egészében továbbra is „manuális” eszközökkel történik. Például egy-egy birtokösszeírás vagy adóstatisztika előkészítése hatalmas nem numerikus és kodifikálhatatlan ismeretanyagot igényel. Amikor e sorok írója egy régi városunk adójegyzéke alapján vagyon és foglalkozási statisztikát akar készíteni, akkor egyebek között tudomásul kell vennie azt a már huzamosabb ideje ismert körülményt, hogy nálunk, a történeti Magyarországon a városi polgárnak egyszerre többféle megélhetési bázisa is lehetett. Ha tehát valakiről a jegyzék azt állítja, hogy *szabó*, emellett még foglalkozhatott borkereskedéssel, földje, állata és szőlője is lehetett. Ezzel szemben egy nagyobb nyugat-európai vagy itáliai városban a foglalkozás-megjelölések az esetek oroszlánrészében valóban a megélhetés kizárólagos forrását jelölik. E példa természetesen nem a hazai viszonyok speciális voltát kívánta kidomborítani. Hasonló nehézségek mindenütt és szinte állandóan felbukkanhatnak. Újabb példák a történészek egyre nagyobb szkepszissel vizsgálják a plébániai anyakönyvek forrásértékét. Igaz ugyan, hogy Nyugat-Európában ilyen anyakönyvek olykor a XV. század óta, hosszú sorozatot alkotva léteznek, vezetésük minősége azonban a plébános személyétől, hajlandóságától függött s az egységes szempontok kezelésükben csak a XVIII. századtól érvényesültek. Hosszú összefüggő sorozat készítésére ritkán alkalmasak. A források feldolgozása tehát számos kritikai szempont érvényesítését, megszorításokat, olykor betömheterlen „lukakat” is magában foglal, a gépi nyelvre fordítható rendszer mellett.

Nem kisebb horderejű a különféle tudományelméleti álláspontok konfliktusa sem. E rövid referátumban nincsen helyünk ezek kifejtésére, de néhány utalás talán közelebb segíthet a megértésükhöz. A számítógépek alkalmazását a történeti kutatásokban nemcsak a forrásnehézségek determinálják, hanem szemléletbeli megfontolások is.

Legegyszerűbb, ha ismét egy konkrét példából indulunk ki. Marxista történész számára a társadalomtörténet kutatása elképzelhetetlen a tulajdonviszonyok feltárása nélkül. Ennek egyik fontos eszköze a vagyoni viszonyok elemzése, amelyek, — a várostörténetnél maradván — jól ábrázolhatók a különféle vagyonösszeírások vagy adójegyzékek segítségével (a forráskritikai nehézségektől e pillanatban elvonatkoztatunk). Ha ugyanis a vagyonság mértékét illusztráló változó más változókkal is összevethető (így a foglalkozási, topográfiai, termelési, esetleg demográfiai megoszlást jellemző változókkal), akkor lehetőségünk nyílik a vagyonság mértékének statisztikai interpretálására, s ezáltal a társadalmi rétegződés elemzésének szolid, összefüggő bázishoz jutunk¹⁰. Ezt a felfogást a Nyugaton már többször támadták. Az ellenérvek összefoglalása azért tanulságos számunkra, mert azzal, hogy a globális statisztikai vizsgálatok létjogosultságát valamely nézet elveti, egyúttal ezzel a számítástechnika alkalmazásának is korlátokat szab a történeti kutatásokban.

¹⁰ Ismét meg kell jegyezni, hogy várostörténeti példa lebeg előttünk, amelynek tanulságai azonban jóval szélesebb körben is érvényesek.

A társadalmi tagozódás imént jellemzett és „materialistának” bélyegzett elemzését az ellentábor azzal vádolja, hogy a vagyoni szintet nem tekinti minőségnek s e szemléletmód hatására bizonyos elemek indokolatlanul nagyobb hangsúlyt kapnak, mások rovására. A vagyonnak ui. összetétele is éppen olyan fontos, mint a nagysága, nemkülönbön jelentős a termelőeszközökhez való viszony, a tevékenységek szociológiai típusai, az életformák és életvitelek, a foglalkozási, vallási és politikai szervezetek típusai, valamint a kollektív pszichológia. A társadalmi struktúra definíciójának ezek elválaszthatatlan elemei. Maga a társadalmi struktúra kvalitatív fogalom, amelynek elemzése a bírálókat szerint nem zárja ki a statisztikai ábrázolást, minthogy azonban globális struktúráról van szó, amely kis csoportok társadalmi tevékenységének összességét foglalja magában, a gazdasági jellegű mozzanatok nem választhatók el a többi, társadalmi, politikai, pszichológiai mozzanattól, s így ebben az értelemben a statisztikai adatfeltárás jelentősége csekély, inkább dokumentatív szerepet kap. Az érvelés egy további eleme, hogy a társadalmi struktúra megértése a családi, mindenekelőtt a házassági kapcsolatok kutatásával kezdődik, ezen alapul¹¹. Természetes, hogy a számítástechnika alkalmazását történetési feladatok megoldására az ilyen álláspontok határozottan befolyásolják, annál is inkább, mert a gép segítségével végzett munka költséges, ezért magasabb szintű szervek, intézmények döntéseinek a függvénye.

A helyzet világosabb jellemzése érdekében nem térhetünk ki a fentiekben sommásan összefoglalt polémia elől. Ezt annál is kevésbé tehetjük, mert az utóbb ismertetett álláspont mögött a strukturalista antropológiának a történetírással szemben támasztott bizonyos elvi kifogásait véljük felismerni, azaz a konkrét ellentét mélyebb, elvi nézetkülönbség megnyilvánulása, amely a történetész státusát, szemléletét érinti. A polémia részleteiben e szűkreszabott keretek között persze felesleges elmerülni. A rövidség kedvéért szögezzük le, hogy esetünkben az említett elvi nézetkülönbség két ponton mutatkozik. Az egyik probléma az, jogunk van-e ahhoz, hogy a vizsgálandó struktúrán belül bizonyos mozzanatokat kiemeljünk. Konkrétan a gazdasági mozzanatok kiemeléséről van szó. A másik probléma, hogy a kutatás a maga minden mozzanatra kiterjedő komplex szempontjaival az izolált egyéncsoport (ház-utca; helyiség-vidék) felől haladjon-e a nagyobb egységek felé a globális struktúra megrajzolása során, avagy a szélesebb (mélyebb), illetve hosszabb időközökre érvényes (*longue durée*) összefüggéseket kutassa-e, bizonyos, a történeti mozgás szempontjából elsősorban fontosnak tekintett mozzanatok feltárása alapján. Első látásra az a benyomás, hogy a két álláspont nem is összeegyeztethetetlen, hiszen az eszményi állapot mintha éppen az lenne, ha a két szempont egyformán érvényesülne. Valójában az ellentmondás feloldhatatlan, mert a történetész nem képes feltárni a történeti valóságot a történeti mozgás (ezen belül is annak legfőbb eleme, a gazdasági mozzanat) és a tulajdonviszonyok megértése nélkül. Ezért kerül sor kidomborításukra, ami természetesen nem jelenti azt, hogy mintegy „lehámoznánk” a gazdasági szférát és a tulajdonviszonyok már önmagában is igen komplex problémakörét. A történelmi struktúrák kutatása azonban nem az alkotó elemek mozaikszerű összegezéséből áll, hanem a mozgási folyamat felderítésére irányul, ezért a struktúra definíciója megszilárdulásának és átalakulásának definícióját is magában kell, hogy foglalja. Mindez nem képzelhető el a nagyobb egységek, tágabb összefüggések feltárása nélkül. Mindent

¹¹ Ld. R. Mousniers több tanulmányát, továbbá *J.-Y. Tirat*: Problème de méthode en histoire sociale. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1963. 10. köt.

összevetve egy dinamikus és egy statikus szemlélet összeütközéséről van szó, amely egyébként néhány évvel ezelőtt sokat foglalkoztatta a történész közvéleményt¹².

A marxista történettudomány így nem véletlenül, nem a divatnak hódolva, nem is egyszerűen a természettudományok és a szolidabb matematikai bázison operáló társadalomtudományok nyomására fordul a számítástechnika felé. Nem is kizárólag azt várja tőle, hogy adattárolást, csoportosítást és egyéb rutinjellegű feladatokat könnyítsen meg, netán e terheket teljes egészében vállalja át. Amikor a történelem tudományos megismerésére törekszik, célja a történelmi folyamatok, a törvényszerűségek feltárása. Lenin a törvényszerűség elemzésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az „nem mutatkozhat meg másképp, mint átlagos társadalmi, tömeges törvényszerűségben, szembeállítva az egyik, vagy másik irányban történő egyedi elhajlásokkal”. (Lenin művei. 21. köt. 50. l.) A tudományos eszközökkel végzett marxista történelmi kutatás tehát a valóság statisztikai tényeken alapuló, azaz szociológiai értelemben általánosított feltárására törekszik, s a tudományos felépítésben az empirikus tények az előbbieket mellett reprezentatív szerepet kapnak¹³. Úgy vélem így válik érthetővé, miért jutott olyan kiemelkedő szerep a szovjet történettudománynak a kvantifikációs technikák, valamint a számítástechnika alkalmazása területén, s hogy miért fordult nálunk is a figyelem elsősorban a történelmi-statisztikai feladatok gépre vitele felé. A számítástechnikát olyan eszköznek tekintjük, amely a tudományos megismerésben is előrevivő szerepet fog játszani. Ez a megállapítás úgy értendő, hogy a történelmi kutatás segédmunkáit megkönnyítő eljárások mellett a számítástechnika már most is kínál olyan eljárásokat, amelyek részben a munka extenzitásának egyszerű növelésével, részben más módon a rendelkezésünkre álló információhalmaz összehasonlíthatatlanul nagyobb hányadának az eddigieknél sokkal átfogóbb és alaposabb feldolgozását, elemzését teszik lehetővé. Így megfigyeléseink mennyisége és exaktsága még abban az esetben is nő, ha óvatosan mindössze azt tételezzük fel, hogy a számítástechnikai eljárások ezidőszert a történettudományban „manuális” úton kidolgozott módszerek gépi alkalmazását szolgálják. (Az igazság az, hogy már napjainkban is találkozhatunk *par excellence* gépi módszerekkel, amelyek korábban, a számítógépek megjelenése előtt elképzelhetetlenek voltak. Ilyen például az imént említett kartográfiai illetve faktor analitikus módszer.) Térjünk vissza azonban megegyezően a strukturalista történelem koncepció egyik tételéhez. Lévi-Strauss a *Pensée Sauvage*ban egy helyen arról ír, hogy a történetírásnak, mint minden megismerésnek, kódot kell használnia tárgya elemzésére még akkor is, ha tárgyát folyamatos valóságnak képzeli el. Ezzel kapcsolatban mutat rá arra az ellentmondásra, hogy „ha (a történész) folytonosnak képzeli el tárgyát, lehetetlenné válik, mert a folytonosság leírása végtelen regressziót igényel; ahhoz, hogy a történetírás ténylegesen létezhesen, el kell szigetelnie, 'kvantálnia' kell az eseményeket; ezzel azonban megszünteti az idődimenzió kivételes szerepét, mert minden kvantált esemény úgy tekinthető, mint a priori lehetséges események halmazából történő véletlen választás eredménye (A kiemelés tőlem! — G. Gy.)¹⁴ E megállapítás azért figyelemre méltó, mert elméleti indoklását adja az imént körvonalazott marxista történelmi statisztikai koncepció elvetésének. Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyozni szeretném, hogy a szemléletbeli, koncepcionális, mondhatni világnézeti jellegű megállapítások és megfontolások a „tiszta”

¹² Vö. Világtörténet, 1965. 7. sz., Valóság, 1967. 11. sz.

¹³ E témával kapcsolatban vö. M. A. Barg cikkét a Világtörténet idézett számában.

¹⁴ Az idézetet a Valóság említett számában közölt szemelvény is tartalmazza.

tudományos törekvések mellett napjaink egyre átfogóbb tudományszervezésében szükségszerűen ugyancsak egyre nagyobb jelentőséget nyernek. Szükségszerűnek kell tehát tekintenünk azt a fejleményt is, hogy Franciaországban a marxista történettudomány szemléletével számos rokon vonást mutató ún. „Annales” iskola lett kezdettől fogva egyrészt a számítástechnika, másrészt a statisztikai módszerek alkalmazásának centruma, továbbá hogy a Lévi-Strauss féle strukturalista antropológiát bíráló, vagy azzal ellenséges hatásának mindenestre jóval kevésbé kitett angolszász országokban ilyen alapokról kiinduló megfontolásokkal aligha kellett megküzdeni.

A strukturalista állásponhoz képest úgy látszik az ellenkező véglelet képviseli az ún. „kvantitatív” történelem koncepciója. Erről azért kell szólnunk, mert egyrészt létrejött összefügg a számítástechnika megjelenésével, másrészt mert szigorú elvi bírálatot gyakorol a közkeletű történeti statisztika felett. A „kvantitatív” történelem elvét a közgazdász Marczewski fejtette ki, s az első eredmények már napvilágot is láttak¹⁵. Marczewski szerint a statisztikai módszerek alkalmazása a hagyományos gazdaságtörténeti kutatásokban a kvantitatív szempontok illúzióját keltik. Nem képesek azonban a Marczewski által hagyományosnak nevezett módszerek arra, hogy az információs anyagban mutatkozó részeket betömjék, s a kiválasztott adatok szubjektív karakterét csak részlegesen küszöbölik ki, azaz a történész szintézis alkotó képességét csak csekély mértékben növelik. A statisztikai módszereket alkalmazó gazdaságtörténet végeredményben nem „kvantitatív” mindaddig, amíg kiindulása, azaz a felhasználandó adatok kiválasztása nem kvantitatív módszerekkel történik, s amíg a következtetéseket, amelyekhez elvezet, nem alkalmasak összefüggő, kvantitatív kifejezésre. A kvantitatív módszerek előnyét Marczewski abban látja, hogy elmozdítják azt a pontot, amelyről a megfigyelő szelektál ahelyett, hogy a leírandó valóság megfigyelésének pillanatában lépne közbe. E közbelépés a referencia rendszer kiépítése során, folyamatosan valósul meg. Maga a referencia rendszer arra szolgál, hogy megszámolja az ilyen módon koncepcionálisan homogénné tett tényeket, s felépítése minden történetírói törekvéstől függetlenül megtörténhet.

Ez a felfogás egyrészt áttételes módon felelni akar a strukturalista antropológia által támasztott globális igénynek, másrészt, s a saját gondolatmenetünk szempontjából ez a körülmény a fontosabb, tükrözi azt a természettudományok művelői, valamint a matematikai módszerek alkalmazására jobb lehetőségeket kínáló társadalomtudományok (pszichológia, szociológia, ökonometria stb.) művelői által hangoztatott véleményt, hogy a történettudomány korunk lemaradó, archaikus állapotban megrekedt tudományterületei közé tartozik, mert nem képes a matematika nyelvén elsajátítására, s ezzel végleges korlátokat von saját maga és a megismerendő valóság köré.

Tárgyilagosan le szeretném szögezni, hogy a Marczewski által felvázolt koncepciót a „kvantitatív” történetírásról a magam részéről határozottan csábítónak és elgondolkodtatónak vélem. A benne kifejezett igény egybeesik a modern, tehát nem mitoszgyártó, hanem objektív megismerésre törekvő történettudomány azon igényével, amely ki akarja iktatni a szubjektív, legalábbis indulati, érzelmi indítékokkal elhomályosított látásmódot. Sajnos azonban meg kell állapítani, hogy a közgazdászok általában lebecsülik a történeti megismerés egyik legnagyobb akadályát, azt ti., amely bennünket az ún. *proto-statisztikai* kor-

¹⁵ J. Marczewski: Buts et méthodes de l'histoire quantitative. Cahiers Vilfredo Pareto, 1964. 3. sz.

szaktól választ el. Ez az objektív akadály Európa egyes területein különböző időpontokban jelentkezik, nagyjából mégis a XVIII. század vége és a XIX. sz. közepe közé eső időszakról számítható. Ennél korábbi periódusokból csak szórványos és igen heterogén, statisztikai vizsgálatra alkalmas források állnak rendelkezésünkre, amelyeknek éppen e nem összefüggő jellegük miatt, mint már korábban utaltunk rá, csak nagy és bonyolult előkészítő munka után vehetjük hasznát.¹⁶ A Marczewski által kifejtett elv megvalósításának tehát gyakorlatilag, bármely területet vagy országot vegyünk is számításba, mindkét alapfeltétel hiányzik a XVIII—XIX. század előtt. Nem rendelkezünk sem hosszú periódusokra, sem nagyobb területekre érvényes összefüggő, vagy koherens statisztikai forrásokkal. Sőt ezidőszerint úgy látszik, olyan forrástípusokkal sem rendelkezünk, amelyeket hosszú előkészítés után a bennük elszórtan található információk révén alkalmassá lehetne tenni a globális statisztikai elemzésre, hogy ily módon a nehézséget legalábbis áthidalhassuk.

Kérdés azonban, hogy a történész feladatát ilyen módon kell-e megfogalmaznunk. Megítélésem szerint a számítástechnika megjelenése a történettudományban nem fog totális fordulatot hozni. Jóllehet talán túl sokat is foglalkoztunk a történeti-statisztika témájával, nyilvánvaló, hogy a történész nem csupán kvantálható ismeretekre törekszik. Amellett, hogy mind a források, mind a kutandó területek számosak és bonyolultak, a történész állandóan a rokon tudományok, mint a szociológia, etnográfia, közgazdaságtan, régészet, művészettörténet, irodalomtudomány hatása alatt, azok szempontjait is vizsgálva, adaptálva dolgozik. A történeti valóság objektív interpretálására törekedve olyan rekonstrukciót kíván tehát alkotni, amely a lehetőségekhez képest a legsokrétűbb. De a megismerés áttörhetetlen korlátai miatt a rekonstrukció tökéletlen, s az is marad örökre. Éppen ezért lehet újból és újból megkísérelni egy-egy történeti probléma feloldását. A számítástechnika által kínált hatalmas lehetőségek a történettudomány haladása szempontjából azért jelentősek, mert segítségükkel régóta ismert forrásanyagokat újból, tökéletesebben lehet feldolgozni, új, eddig megközelíthetetlennek vélt forrásokat lehet majd bevonni a kutatásba, s így pontosabb, sőt új eredmények fognak születni. Hogy mit, milyen lehetőségeket nyújtott eddig a számítástechnika a történettudománynak, arról már röviden szót ejtettünk. Még ennél is rövidebben, mintegy kitekintésként megkockáztathatunk néhány feltevést arról is, hogyan segítheti a számítástechnika a történész kutató munkáját.

Mindenekelőtt Marczewskivel ellentétben úgy vélem, hogy a számítógép segítségével végzett munka igenis növeli a történész szintézis alkotó képességét. Az imént utaltunk már arra, hogy ott, ahol erre lehetőség kínálkozik, a gép hallatlan mértékben megnöveli a kutatás extenzitását, s ez a pusztán körülmény minőségi változást hozhat még akkor, is ha az extenzitás növekedése nem jár együtt valamilyen hagyományos értelemben vett felfedezéssel. Minőségi változást jelent már az is, ha eddig *implicit*e mennyiségi jellegű megállapítások a jövőben *explicit*e is azok lesznek. A „nagy többség”, „jelentős hányad” és hasonló kifejezéseket mind több esetben a számszerű kifejezés helyettesítheti. Minőségi változással járhat az is, hogy a számítógép a kutatót határozott állásfoglalásra kényszeríti olyan kritikus esetekben, amelyekben eddig megkerülte az állásfoglalást. Végül,

¹⁶ Kivételesen gazdag források maradtak fenn a *proto-statisztikai* korszakból egyes itáliai városok levéltáraiban. Ezek a *catasto*-k olykor már a XI. század óta léteznek, s rendszeresen megújították őket.

hamarosan eljöhethet az az idő, amikor a matematikai és a számítástechnikai eljárások hatására a történettudomány bizonyos területein a szó, a beszéd mellett más, a lényeget tömörebben kifejező eszközök is a rendelkezésünkre fognak állni.

2

A FORCOD rendszer

Megjegyzés: A következőkben csupán vázlatos ismertetést adunk a FORCOD rendszerről. Részletesebb technikai leírások az alábbi kiadványokban találhatóak:

Couturier, Marcel: FORCOD B. (Kiad.) EPHE, Párizs, 1969 (sokszorosított)

Béaur, Gérard: Le langage FORCOD B. Párizs, 1971.

Poublan, Danièle: Système FORCOD. L'exploitation en FORCOD B. Párizs, 1971 (soksz.).

Couturier, Marcel: Le langage FORCOD C. Principes généraux (Párizs, 1971) (soksz.).

*

1. Általános tudnivalók

A FORCOD szó a *FOR*malisation és a *COD*age automatique szavakból kialakított összevonás, amely tehát az automatikus formalizálás és kódolás kifejezéseket rövidíti.

A FORCOD rendszer kialakítása, a kísérletek és a rendszeres felhasználás Marcel Couturier vezetésével folyik az *École Pratique des Hautes Etudes* Történeti Kutatási Központjában (Párizs). A kiinduláskor az volt a cél, hogy az elsősorban társadalomtörténeti kutatásokban nagy sorozatokban felhasználásra kerülő, azonos típusú források feldolgozását megkönnyítsék, illetve a kutatás megoldhatatlan mennyiségi feladatait számítógépre bízassák. A rendszer alapelve, hogy felhasználójának nem kell ismernie azokat a technikai megkötéseket, amelyek a számítógépek felhasználásával járnak. A gép a kutató szempontjából mesterséges értelmi blokk, amely egy természetes nyelven, a FORCOD nyelven „beszél”. A FORCOD nyelv szabályai a francia nyelvén alapulnak, s megegyeznek számos indoeurópai nyelv szabályaival. (Couturier közlése szerint elvileg még annak sincs akadályja, hogy a FORCOD a magyarhoz igazodjék.) Egyaránt ezt a nyelvet kell felhasználni az adatok összegyűjtésére, a gépnek szóló „ismeretek” közlésére és az utasítások megfogalmazására.

Első, A variációja 1966 óta működött, ezt ma már nem használják. 1967-ben készült el a B változat, amely bináris kódot használ. Működtetéséhez olyan gépek jöhetnek számításba, amelyek 24 bites szavakkal operálnak. A gyakorlati kutatómunka (tehát az alkalmazás) ma ezzel a rendszerrel folyik. A FORCOD B nyelvet kiegészíti a FORTAB B1 nyelv, amely a programozásnál használatos. A legújabb, kísérleti állapotban levő rendszer, a FORCOD C 32 bites szavakkal operáló gépekre készül, s a B változat logikus továbbfejlesztésének tekinthető. A FORCOD rendszer tehát a speciális FORCOD nyelvre épül, amely egyrészt géphez, másrészt feladattípushoz igazodik.

2. Felhasználási lehetőségek

A továbbiakban a ma működő FORCOD B adottságainak ismertetésére szorítkozunk.

Statisztikai számításoknál a jelenségek osztályonkénti összeszámlálását végzi el. Az osztályokat egyetlen jellemzővel avagy összetettebb módon, ÉS illetve VAGY operátorokkal is meg lehet határozni. — Összeget és százalékot számít, akár részleges akár általános formában a táblázat különböző osztályaiban nyert számok alapján. — Lehetővé teszi az adatok különböző szinten végzendő szűrését: bemenet a táblázatok csoportjába, bemenet a táblázatba, majd bemenet a táblázat négy lehetséges dimenziójának bármelyikébe (e dimenziók mindegyik bemeneténél diszperzió vagy szűrés). — Minden táblázat oszloponkénti vagy soronkénti átlaga és mediánja.

Automatikus kartográfiai célkitűzés esetében a felhasználónak tudomásul kell vennie, hogy a rendszer különleges térképeket készít. Az automatikus kartográfiai program ui. nem felületeket, hanem pontokat vesz figyelembe, tehát például egy-egy megye csak egy-egy pont lehet, kivéve persze, ha ennél kisebb alosztályok vannak. A végeredmény a felhasználó választása szerint számokban vagy a szürke szín árnyalataiban fog jelentkezni.

Dokumentációs feladatok megfogalmazásakor a program egy cédulaanyag tételek szerinti csoportosítását teszi lehetővé.

3. A műveletek lefolyása (lásd az organigrammot a 39. oldalon !)

A munka első része az adatok numerikus kóddá alakításából áll, s e folyamat addig tart, míg szalagon elhelyezkedő kódolt és normalizált adatok sora alakul ki. A kódolást egy első elemzés előzi meg, amelynek során kialakul az ún. „meghatározók” szalagja.

A felhasználó a munka során négy ízben lép közbe:

— az adatok összegyűjtése során, ami egyszerűen magnetofon szalagra olvasás útján is történhet. Ilyenkor azonban előfordulhat, hogy koncepcionális előkészítő munkára van szükség az információ rendszerezése és egyszerűsítése céljából.

— az ún. „meghatározók” (*définiteurs*) listájának összeállítására. Ezek olyan szavak, amelyek az információ különböző aspektusait határozzák meg.

— végeleges kódolás, vagyis a gép által *ad hoc* adott kódok ésszerű rendezése.

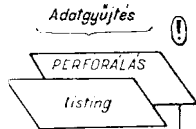
— a program elkészítése a FORCOD-hoz kapcsolódó FORTAB nyelv szabályai szerint.

4. A FORCOD B felhasználásának gyakorlati példája

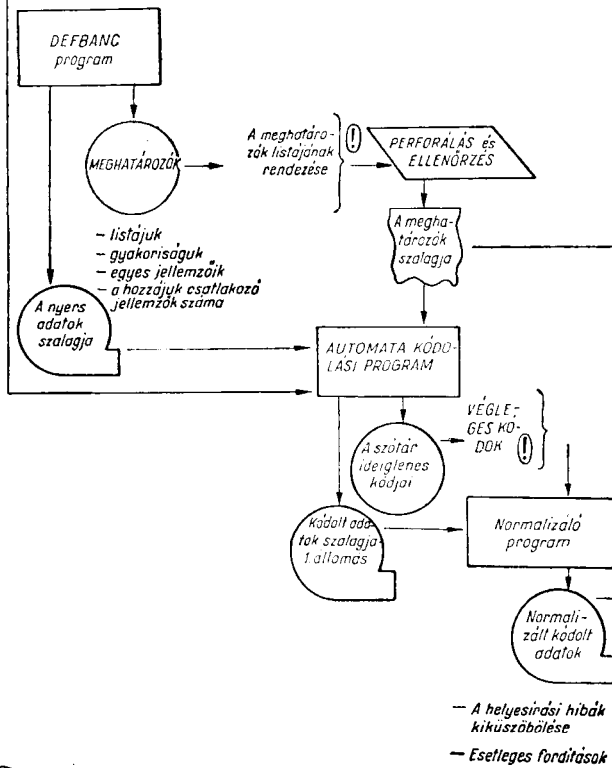
Az EPHE támogatásával folyó történeti kutatások közül az alábbiakban illusztrációként összefoglaljuk az egyik munka célját és fő fázisait.

A társadalomtörténeti témán D. Letouzey dolgozik. Címe: „*Bicêtre* kastélya: általános kórház és lakói a XVIII. század közepén.” A források közül a legfontosabb az az anyakönyv, amelyet a kórházban vezettek. Ebben kerültek feljegyzésre minden beteg felvételével, személyével és „bentlakásának” megszűné-

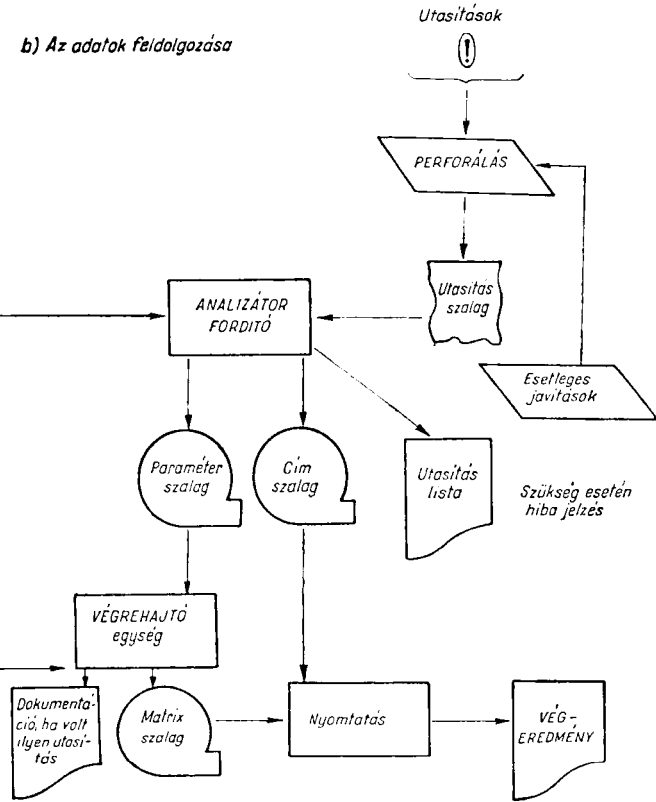
A FORCOD organigrammja

a) Az adatok alkalmazható tételei gépi feldolgozásra

b) Az adatok feldolgozása

1 a felhasználó beépése a munkafolyamatba

sével kapcsolatos tudnivalók. Az egyes betegekre vonatkozó információk formája, természete és száma alig változik. Íme egy bejegyzés magyar fordításban:

<p>Meghalt e házban 1730. február 23-án</p>	<p>1729. december 13 Jacques Foucault, 30 éves, <i>Jarnacque</i>-ból <i>Saintonge</i>-ban, belépett a Főügyész Úr 12-én kelt levelével, hogy nemi betegséggel kezeltessék.</p>
---	--

Az adatok összegyűjtése magnetofon szalagra olvasás által történt. Az olvasás során az információ bizonyos egyszerűsítése és részleges kódolása is lezajlott. Ezért a felhasználó minden betegfelvétel, azaz minden *articulus* esetében előre kimondta, hogy max. 14 információt fog, mint a legfontosabbakat, megtartani. Minden információ meghatározóból (*définiteur*) és a meghatározót leíró jellemzőből (*descripteur*) áll. Az egyszerűség kedvéért rögtön idézzük is a meghatározók listáját. Valójában persze ez a lista csak az adatgyűjtés végén zárul le, minthogy bizonyos pontosabb meghatározások, vagy egy-egy új tulajdonság az utolsó pillanatban is felbukkanhatnak. (Ez egyébként az organigrammon is világosan látszik, a meghatározók listájának elkészítése ui. az adatgyűjtés szakasza után következik.) A 14 meghatározó listája a következő:

HO vagy FM	Férfi vagy Nő, tehát az egyén neme
JOUR	A felvétel napja
MOIS	A felvétel hónapja (Minthogy az év bizonyos számú személynél azonos, ezt nem kell minden esetben feltüntetni)
DIVISION	A kórház azon osztálya vagy szekciója, amelyben a kérdéses személy tartózkodott (ezek száma 1-től 14-ig)
PRENOM	a személy keresztnéve
NOM	családi neve
NIV	helye a társadalmi-foglalkozási hierarchiában
MT	mestersége
EC	családi állapota
AGE	életkora
DLE	lakhelyének egyházmegyéje
MOTIF	felvételének indoka
AUTOR	a hatóság, amely felvételre a kórházba (kódszámuk 1-től 12-ig)
DUREE	a benttartózkodás időtartama napokban kifejezve
DV	egyéb. E meghatározó jelenléte lehetővé teszi, hogy adott esetben az információ valamelyik sajátos elemét fel lehessen használni.

Az információ ilyen módon való „kezelése” az adatokat bizonyos rendszerbe csoportosítva juttatja a gépbe. Az egyik *articulus* tehát például a következő formát öltötte: HO, JOUR 8, MOIS 3, DIVISION 7, PRÉNOM PIERRE, NOM MACRET, NIV COMPAGNON, MT MENUISIER, EC CELIBATAIRE, AGE 61, DLE AMIENS, MOTIF VUE BASSE, AUTOR 7, DUREE 30, DV MORT. Nem szükséges, hogy az információk valamennyi fajtája egy-egy bejegyzésben előforduljon, s ezt a beolvasás során nem is kell külön jelezni. Az sem szükséges, hogy a meghatározó-jellemző párok mindig azonos sorrendben következzenek.

Az adatok összegyűjtése után a felhasználó összeállítja a meghatározók listáját.

A gép véletlenszerűen adja a kódszámokat. Az ésszerűbb felhasználás és a könnyebb kezelés céljából a felhasználó ezeket értelemszerű kódokkal cserélheti fel. Így pl. elhatározhatja, hogy a mesterségek kódjai 20 és 99 közé fognak esni, ezen belül is a mezőgazdasági jellegűek 89-től 99-ig kapják majd kódjelüket. Hasonlóképpen csoportosíthatja a betegségeket stb.

A munka programja ebben a konkrét esetben egyszerűen alakult, mert a felhasználó csupán táblázatok összeállítását igényelte.

B		A
nemek	0 — 15, 15—30, 30—45, 45—60, egyéb	életkor —————>
férfi		
nő		
egyéb		

Megjegyzendő, hogy a rendszer mindig számol egy-egy kiegészítő oszloppal és sorral, hogy ide sorolhassa a meghatározhatatlan egyedeket. Ilyesmi akkor fordul elő, ha a táblázat kerete túl szűk, vagy amikor a szükséges információk hiányoznak az *artículus*-ban. Ebben a táblázatban az A és a B feltétel kapcsolódó követelményeinek megfelelő egyének összeszámlálása történik. Ezután összeg-, százalék- és átlagszámítások következhetnek soronként és oszloponként, továbbá a végösszeg kiszámítása.

A felhasználó „hierarchikus” táblázatokot kívánt készíttetni. E „hierarchia” a feltételek egyre pontosabb megfogalmazásával áll elő.

1. feltétel szint: Csak a férfiakat számolja össze!

2a) feltétel szint: Csak a nős férfiakat számolja össze!

2b) feltétel szint: Csak a 0—15 év közti férfiakat számolja össze, akiknek nincs mesterségük!

3. feltétel szint: A mesterség nélküli 0—15 éves férfiak csoportosítása származási helyük szerint!

4. feltétel szint: milyen betegségben szenvedtek?

	Párizs	vidék	idegen országok
bőrbetegségek			
szembetegségek			

A feltételek e négy szintjéhez kapcsolódik egy további finomítási lehetőség is: az adatok ventilációja minden oszlopon illetve soron belül.

5. Néhány megjegyzés a FORCOD rendszerrel kapcsolatban

A FORCOD rendszer megszületését azoknak a sajátos forráskörülményeknek köszönheti, amelyek Franciaországra és más nyugat-európai országokra jellemzőek. Gyakori eset ui., hogy egy-egy levéltárban hatalmas, folyóméterekben mérhető mennyiségben találhatók tömegszerű adatokat tartalmazó források (házassági szerződések, anyakönyvek, összeírások, egyéb regiszterek). A statisztikai számításokon kívül (ezek az alapl műveletekre szorítkoznak) a FORCOD másféle adatfeldolgozásra is alkalmas: kartográfiai ábrázolások, családfák, kis (házakra, utcákra, birtokokra, személyekre, családokra stb.) vonatkozó monográfiák állíthatók össze.

A rendszert megalkotói a hatékonyság növelése céljából bizonyos géptípusokhoz kötötték. Sajnos az MTA birtokában levő CDC 3300-as típusú gépre a fejlettebb FORCOD C rendszer nem alkalmazható.

A FORCOD rendszer tanulmányozása mindemellett megítélésem szerint azért hasznos, mert a történeti feladatok megoldása céljából született, tehát ezek felé „orientáltak”, az adatok gépre vitelét nagymértékben megkönnyíti, s a számítástechnikai kérdésekben járatlan kutató számára is könnyen érthető, nagyobb erőfeszítés nélkül is elsajátítható. Kifejlesztése révén azonban ma már a szűk történeti jellegű feladatok mellett gyakorlati ügyviteli stb. jellegűek megoldására is alkalmazható.

3

Kísérlet történeti-statisztikai adatokat tartalmazó kontingencia táblázatok számítógépes elemzésére

Megjegyzés: az alábbiakban e sorok írója készülő nagyobb tanulmányának egyik részmunkájáról számol be. Az ismertető eljárás H. Jankó Katalin, az Egyetemi Számítóközpont tudományos munkatársa adaptálta a konkrét anyagra, s ugyancsak ő készítette a programot is. Az egész tanulmány történeti-statisztikai számításai a „Marx Károly” Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének támogatásával készültek az Egyetemi Számítóközpontban. Az eljárás elméleti alapjai Ruuszman idézett tanulmányában (8), valamint Yule, G.E.—Kendall, M.G.: Bevezetés a statisztika elméletébe. Budapest, 1964. 71—77. l. található.

*

1. A források jellege

A városi társadalom tagozódásának történeti kutatásához nélkülözhetetlen alapot adnak a tömegszerű információkat tartalmazó források. Ezek statisztikai elemzése révén olyan kiinduló helyzethez juthatunk, amelyben már összefoglaló képünk van egy-egy fontos tendenciáról, például az ár- és bérvizonyok alakulásáról viszonylag hosszabb időn keresztül, vagy — bizonyos időpontban — áttekintésünk van az adott városi társadalom horizontális tagozódásáról. Ez utóbbi helyzet fényképfelvételhez hasonlítható, amelyet kedvező esetben kisebb vagy nagyobb időközökben meg is lehet ismétetni.

Kassa város társadalmi tagozódásának vizsgálatához ilyen pillanatsfelvétel készítésére alkalmas forrás két jegyzék a XVI. század derekáról. E jegyzékekben házról-házra haladva írták össze a városlakókat, s bizonyítható, hogy ily módon egy térbelileg jól körülhatárolható területen az összeírás valamilyen formában szinte mindenkit érintett. A jegyzékekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat a túldoldali táblázat foglalja össze.

Három észrevételt kell tennünk a fenti táblázattal kapcsolatban. 1. A későbbi jegyzék csonka, ezért a biztosabb összehasonlítás kedvéért számításainkból most elhagyjuk az 1554-es jegyzéknek a város 4. negyedére vonatkozó részét. Így ténylegesen csak 11 utca és 370 háztartásfő kerül 1554-ből megfigyelésre. 2. A '''-gal jelölt cellákban olyan adattípusok szerepelnek, amelyek a forrásban nem szerepeltek, hanem bizonyos kritériumok alapján több osztály összevonásával keletkeztek. Hasonló az utcák negyedenként történt összevonása, ez a városi

A jegyzék neve:	1554. év	1557. év
	népesség összeírás	adójegyzék
az összeírtak száma:	457	461
negyedek száma:	1—4	1—3
utcák száma:	1—14	1—11
foglalkozások száma:	0—53	0—58
foglalkozási ágak száma:	1—10*	1—10*
háztartások létszáma:	1—24 fő	.
adóösszeg adófizetőként:	.	11-féle
adókategóriák száma:	.	1—8*

fiscus-tól származik. 3. Egyes adattípusoknál külön osztályokat nyitottunk a definiálhatatlan egyedek számára.

2. A Pearson-féle együttható

Közkeletű eljárás szerint az egyes adattípusokon belül a vizsgálandó sokaságot tulajdonságai szerint szokás csoportosítani, s a statisztikai vizsgálat ezután abból áll, hogy a tulajdonságok alapján osztályokra bontott adattípusokat kontingencia táblázatokban összevetjük. Ezek a numerikus, vagy az oszloponként illetve soronként számolt százalékos megoszlást tükrözhetik. A kontingencia táblázat általános képlete tehát a következő:

TULAJDONSÁG	A1	A2	—	—	As—1	As	ÖSSZEG
B1	(A1B1)	(A2B1)	—	—	(As—1B1)	(AsB1)	B1
B2	(A1B2)	(A2B2)	—	—	(As—1B2)	(AsB2)	B2
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
Bt	(A1Bt)	(A2Bt)	—	—	(As—1Bt)	(AsBt)	Bt
	(A1)	(A2)	—	—	(As—1)	(As)	N

AmBn osztály gyakoriságát az *m*-edik oszlop és az *n*-edik sor által meghatározott cella tartalmazza; az összesítő adatok az oszlopok alján illetve a sorok végén az elsőrendű gyakoriságokat, azaz az Am-ek és a Bn-ek értékét adják. A jobb alsó sarokban levő összeg a megfigyelések teljes számát adja (N).

A szokásos eljárás ezután (amelyet természetesen mi sem nélkülözhetünk) az, hogy a táblázatot különbözőképpen 2×2 -es alakra redukáljuk, s így nyílik lehetőség arra, hogy bármelyik vagy több A és bármelyik vagy több B között vizsgáljuk a kapcsolatot. Ha ez a tárgyalási mód helyesen valósul meg, a tulajdonságok kapcsolatáról elvileg minden információt ki tudunk bontani. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy komoly nehézségekbe ütközünk, ha a táblázatnak akár csak egyik oldala is túlságosan hosszú. Elméletileg pedig további nehézség, hogy nem csupán az egyes A-k és az egyes B-k közötti kapcsolat érdekel bennünket, hanem arra a kérdésre is feleletet várunk, vajon függenek-e az A-k *összességükben* a B-ktől, s ha igen szoros-e ez a kapcsolat vagy laza.

A történeti-statisztikai elemzések e sarkalatos elméleti problémájának megoldására javasolta Ruuszman idézett tanulmányában a *Pearson-féle* „négyzetes kontingencia” együttható alkalmazását. Meg kell jegyezni, hogy ő az együtt-

ható kiszámítását csupán a faktor analízishez vezető eljárás első lépésének tekintik. Megítélésem szerint azonban a Pearson-féle együttható kiszámításán túl a XVIII. századnál régebbi magyar várostörténeti forrásanyag az adattípusok viszonylag csekély száma miatt nem indokolja hasonló, bonyolultabb matematikai eljárások alkalmazását.

A „négyzetes kontingencia” együttható lényegében olyan összefüggés jellemzésére szolgál, amelyben az egymástól függő ismérvek (adattípusok) jelenléte között nincsen teljes összhang, másszóval az összefüggés nem funkcionális, hanem korrelációs jellegű. Azt mutatja meg, hogy az egyik adattípus, mint tulajdonságok összessége milyen mértékben függ a másik adattípustól mint tulajdonságok összességétől. Gyakorlatilag tehát a kapcsolat erősségét vagy gyengeségét tükrözi.

Az együttható kiszámítása a

$$C = \sqrt{\frac{S - N}{S}}$$

képlet alapján történt. Ebben C a Pearson-féle „négyzetes kontingencia” együttható, N a táblázat jobb alsó sarkában levő összeg.

S definíciója:

$$S = \sum \frac{(AmBn)^2}{(AmBn)_o}$$

amiből

$$(AmBn)_o = \frac{(Am)(Bn)}{N}$$

A Pearson-féle együttható használatának komoly hátránya azonban, hogy bár elvileg az 1 határérték felé halad, ezt az értéket gyakorlatilag sohasem, elvileg végtelen számú osztály esetében veszi fel. Yule-Kendall könyvében szimmetrikus táblázatokra érvényes határértékeket közöl, amelyeket adott táblázat méret esetén az együttható sohasem haladhat meg. Így például 2×2 -es táblázat esetében a C értéke maximálisan 0,707, s csak 10×10 -es táblázatnál jut el 1 közelébe (0,949). E fogyatékoság kiküszöbölésére azonban Ruuszman tanulmányának függelékében (90. l.) egy minden szempontból kielégítő korrekciót javasol, amelynek segítségével a C értékek homogénné tehetők. Módszerét alkalmazva történt meg tehát a fenti úton kiszámított C értékek korrigálása.

3. Eredmények és értékelés

A két kassai forrás alapján a következő „négyzetes kontingencia” együtthatókat számítottuk ki:

Kassa, 1554

1. negyed	2. utca	3. fogl. ág	4. fogl.	5. család létsz.
1. ☐	0,997	0,439	0,668	0,466
	2. ☐	0,616	0,845	0,677
		3. ☐	0,999	0,587
			4. ☐	0,799
				5. ☐

Kassa, 1557

1. negyed	2. utca	3. fogl. ág	4. fogl.	5. adókat.	6. adóössz.
1. ☐	0,96	0,348	0,567	0,253	0,256
	2. ☐	0,566	0,814	0,622	0,584
		3. ☐	0,99	0,469	0,499
			4. ☐	0,517	0,727
				5. ☐	0,98
					6. ☐

Mielőtt rámutatnánk néhány, a táblázatok elemzéséből leszűrhető megfigyelésre, hangsúlyozni kell, hogy az olvasó egy kísérlet első eredményeit látja maga előtt. A kísérletre számítógép nélkül sohasem kerülhetett volna sor, hiszen a fent leírt számítások annyi munkát igényelnek, hogy „kézi” eszközökkel való elvégzésük szinte reménytelen feladat lenne.

Ami a mondott megfigyeléseket illeti, úgy véljük a referátum keretében elegendő, ha ezekkel kapcsolatban négy fontosabb tanulságot emelünk ki.

1. A két különböző évből származó jegyzék típusában is eltért egymástól, így a bennük szereplő adatok forrásértékét hosszú és körültekintő vizsgálat alapján lehet elbírálni. Ehhez fontos adalékok jelent a két táblázat összehasonlítása a foglalkozási és a topográfiai tagozódás mutatói alapján. Az 1554-ben készült lélekszámösszeírás valamennyi számbavehető *C* együtthatója szorosabb összefüggést jelez, mint az 1557-es adólajstrom alapján kiszámított megfelelő együtthatók. Azaz igazolják a más eszközökkel is alátámasztható felismerést, miszerint az 1554-es összeírás következetesebben törekedett az egyes összeírtak foglalkozásának meghatározására. Ugyanakkor a *C*-k összevetéséből az is kiderül, hogy nem koncepcionális eltérés mutatkozik a két jegyzék között. Inkább árnyalatnyi különbségről beszélhetünk, amely feltevésünk szerint azzal magyarázható, hogy a korábbi összeírás védelmi célokból készült, s nagyobb pontosságra azért törekedett, mert a foglalkozások szerinti megkülönböztetés révén a céhek, egyesületek (Kereskedő Társaság!) erejét is fel kívánta mérni. Kassán, mint általában minden középkori városban, az egyes falszakaszokat, bástyákat a különböző korporációk védték ostrom esetén. (A családnév alapján történő foglalkozás meghatározás általános szakmai kérdéseiről a referátum keretében természetesen nem beszélhetünk.)

2. A *C* értékek nagyságát vizsgálva arra a megállapításra jutunk, hogy 1,0-hoz legközelebb valamennyiük közül a foglalkozási megoszlás és az utcánkénti megoszlás összefüggését reprezentáló értékek állnak.¹⁷ E megállapítás mindkét vizsgált évre érvényes. Az is kiderül továbbá, hogy, bár kisebb mértékben, de a családlétszám is függött a foglalkozástól. Erősnek tekinthetjük a foglalkozás és a kirótt adó közti összefüggést.

E számok mindenekelőtt meghatározzák a tudományos diszkurzió menetét, amelynek a foglalkozások szerinti megoszlásból kell majd kiindulnia. Ha emlékezetünkbe idézzük a referátum első részében elhangzott megállapítást a magyarországi városi polgárság sajátos megélhetési viszonyairól, akkor most kitűnő példáját láthatjuk annak, hogy a statisztikai eredmények milyen komplex interpretációt igényelnek a történésztől. Annyi már most is megállapítható, hogy

¹⁷ Az osztályok összevonása útján keletkezett adattípusok (*negyed, foglalkozási ág, adó-kategória*) összefüggését a velük identikus, de bővebben tagolt adattípusokkal szintén közöltük a táblázatban. Ez természetesen értelmetlen összevetés, afféle tükörkép, amely a Ruuszman által javasolt korrekciós eljárás helyességét igazolja.

Kassán egyes foglalkozások (ezek elsősorban kézműves jellegűek) határozott topográfiai rendszerben szerveződtek. Tulajdonképpen bizonyos vízigenyes iparokról van szó (mészáros, kovács), amelyekhez más foglalkozások (kerékgyártó) csatlakoztak. Külön utcájuk volt a lakatosoknak is.

A tudományos diszkurzióhoz tartozik az is, hogy a C együttthatók két táblázata egyszerre tükrözi valamennyi adattípus valamennyi kapcsolatának erősségi fokát. A táblázat alapján akár grafikus model is készíthető, amely a molekulák felépítését ábrázoló rajzokhoz hasonlít.

3. Történész részről az előbbiekkal szemben azt a kapitális ellenvetést lehet felhozni, hogy számításainkat végül is az adott forrás determinálja. Valóban például az „ismeretlen” foglalkozásúak részaránya (ezeket 0-val jelöltük és számításainkban is figyelembe vettük) 1554-ben 42% , 1557-ben 46% . A foglalkozások túlnyomó része kézműves jellegű. A vizsgálandó sokaság foglalkozás szerinti megoszlását feltüntető táblázat szélső oszlopába tehát tekintélyes számú definiálhatatlan egyed kerül, s ez az oszlop tovább nem bontható. Minthogy pedig olyan, a lakosság egészét felölelő forrás, amely egy időpontban készült, s másféle szempontok alapján csoportosít, nem áll rendelkezésünkre, az „ismeretlen” foglalkozásúak csoportja csak más forrásokban elszórt kiegészítő adatok segítségével elemezhető. Távrolról sem remélhető azonban, hogy segítségével megnyugtató végeredményre jussunk. Továbbá igaz ugyan, hogy a foglalkozási, topográfiai, vagyoni és más tagozódások többé-kevésbé rekonstruálhatók statisztikai eszközökkel, a tagozódás többi eleme azonban homályban marad.

Az ellenvetés arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendelkezésünkre álló statisztikai források elemzése révén csupán a társadalmi valóság egy részletéről kapunk felvilágosítást, amely nem is tekinthető pontosnak. S bár így alapvetően fontos információk birtokába jutunk, a tény mégis az, hogy az egykorú forrás határozza meg statisztikai munkánk menetét. Kiegészítésül azért mindehhez hozzá kell tenni, hogy fennmaradt városi összeírásaink a XVIII. századig bezárólag nagyjából a kassaiakéhoz hasonló módszerrel készültek, továbbá, hogy általában a XVI. század közepéig a bennük előforduló családnevek túlnyomó részükben nem öröklődő nevek voltak, hanem a tényleges foglalkozást vagy a származás földrajzi helyét stb. jelölték. Mindent összevetve a szóbanforgó forrástípus tág tűrési határok között a történeti Magyarország városainak társadalmi tagozódását tükrözi, de statisztikai eszközökkel e tagozódásnak csak bizonyos aspektusai szűrhetők ki belőle. Ezek az aspektusok lehetnek tehát adott esetben a statisztikai elemzés tárgyai, s csupán ezen aspektusok összefüggéseit vizsgálhatjuk az imént leírt módszerrel is.

4. Ha a „négyzetes kontingencia” együttthatókat a továbbiakban más városok hasonló forrásai alapján is kiszámítjuk, fontos tudományos eszközhöz juthatunk. Kellő számú példa segítségével elvileg talán meghatározható lesz, hogy bizonyos erősségű kapcsolat esetén más kapcsolat vagy kapcsolatok milyen erősségűek lehetnek. Így lehetőség nyílnék bizonyos kapcsolatok szimulálására, ami további fontos előrelépést jelenthet a tudományos megismerésben (következtetések hiányzó adattípusokra, a forrás hitelességének, egyedi sajátosságainak elemzése stb.). Úgy véljük azonban, hogy erre a mostaninál alkalmasabb lenne egy olyan eljárás kidolgozása, amely nem a numerikus, hanem az oszloponként és soronként számolt százalékos megoszlásból indulna ki.

Talán nem érdektelen ebből a szempontból, ha röviden bemutatjuk egy kezdetlegesebb körülmények között végzett első kísérlet eredményeit. A C együttthatók ennek során egy másik város, Brassó, 1475. évi adójegyzékéből kerültek

kiszámításra. Sajnos a vagyoni és a foglalkozási tagozódás adattípusait csak a nagyobb sokaságot magukban foglaló *foglalkozási ágak* illetve *adókatégoriák* alapján elemeztük. (Zárójelben a megfelelő kassai adatok 1557-ből)

Brassó, 1475

1. utca	2. fogl. ág	3. adókat.
1. □	0,5001 (0,566)	0,590 (0,622)
	2. □	0,304 (0,469)
		3. □

Az összehasonlítás számos lényeges, de nem ide tartozó problémát vet fel. Ezek a két város eltérő jellegével, a mintegy 80 év különbséggel és a forrásokban tükröződő topográfiai realitások eltéréseivel kapcsolatosak. Valójában a különbségek a magyar város evolúció szélesebb spektrumába állítva másodlagos jelentőségűek. Megítélésem szerint feltűnőnek minősíthetjük azt a tényt, hogy a kassai és a brassói mutatók között nincsen lényeges eltérés. Közepes vagy gyenge összefüggéseket reprezentálnak, s a kassaiak mindhárom esetben valamivel magasabbak. Mindkét város adójegyzékénél azt tapasztaljuk, hogy a kapcsolatok erőssége ugyanabban az irányban növekszik; a növekedés iránya az 1—3., 1—2., 2—3. viszonylat. Ez azért érdekes megfigyelés, mert a foglalkozási ágak illetve az adókatégoriák megállapításánál egyforma elveket alkalmaztunk, tehát kiindulási alapunk elvileg hasonló volt.

A foglalkozások meghatározása szempontjából a kassai forrás pontosabb, mert a brassói kizárólag a kézműveseket említi, az „ismeretlen” foglalkozású adófizetők mintegy 66⁰/₁₀₀-ot tesznek ki. Ez a körülmény elsősorban a vagyoni és a foglalkozási viszonyok összehasonlításakor érezteti hatását. A topográfiai tagozódás foglalkozási áganként viszont még így is szemléletesnek látszik. Az adókatégoriák, tehát a vagyoni viszonyok és a topográfiai viszonyok összehasonlítása pedig azt mutatja, hogy a két városban nagyjából hasonló volt a helyzet ebből a szempontból. Valóban, az egyes utcák között mindkét városban jelentős különbségek voltak, rangjuk volt, amit az is bizonyít, hogy bizonyos városi tisztségviselők szinte törvényszerűen egy-két rangosabb utcában, vagy az ún. „Ring”-en laktak.

Kísérletünk rövid leírása során természetesen nem szólhattunk kimerítően az eljárás valamennyi kiaknázható eredményéről. Ez a szakmai elemzésre tartozik, amely összefoglalóan tárgyalja a kassai viszonyokat a XVI. század derekán. A kísérlet során arra keresünk választ, hogy hagyományos kontingenciátáblázatok előállításán túlmenően a számítógép kínál-e olyan lehetőséget, amely továbblépést jelent a történeti-statisztikai elemzésben. Nem állíthatjuk, hogy a kísérlet lezárult volna, de azt sem, hogy negatív eredményt hozott.

A porosz-német konzervativizmus politikai válsága és újjászervezésének kezdete 1918 novemberében

„Németországban nincs még egy párt, amelyet olyan mértékben szíven találtak volna az események, mint a konzervatív pártot. Számára ugyanis mindaz, ami történik, nemcsak a megszokott körülmények és kedvessé vált szokások végét jelenti, hanem alapvető elveinek, legfőbb értékeinek, világnézete fundamentumának az összeomlását is.” E drámai sorok a német konzervatívok vezető folyóiratának 1918 novemberi számában jelentek meg. Olyan időpontban tehát, amikor a győzelmes forradalom nemcsak a konzervatív, de általában a polgári körökben is kétségbeesést, letargiát és kilátástalanságot keltett.¹

A válság-hangulat teljes mértékben indokolt volt. Elsősorban azért, mert 1918. november 9. után még jó ideig reálisnak tűnt az egész polgári társadalmat egyszer s mindenkorra elsöprő proletárforradalom lehetősége. De ha ezt figyelmen kívül is hagynánk, a monarchia megdöntése, a szociáldemokrata és független szociáldemokrata képviselőkkel összeállított Népmegbízottak Tanácsának léte, a munkás- és katonatanácsok egész országra kiterjedő uralma, a demokratikus szabadságjogok kivívása, nem utolsósorban pedig a teljes katonai összeomlás és a fegyverszüneti feltételek, önmagukban véve is elegendő okot adtak volna a konzervatívok aggodalmára. Hiszen a forradalom kitörése és győzelme még polgári keretek között maradván is azzal fenyegetett, hogy a konzervativizmus jelentéktelen politikai irányzattá zsugorodik össze. Egyrészt, mert elveszítette azokat a privilégiumokat, amelyeket a császári Németország alkotmánya és politikai rendszere biztosított számára, másrészt, mert meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnt sikereket elérni — egyenlő esélyek mellett — a tömegekért folytatott harcban egy olyan irányzat számára, amely clavult politikai nézetekre épült, s döntő szerepe volt az első világháborús katasztrófában.

A proletárforradalom veszélye azonban az első pillanattól kezdve az azzal szembenálló politikai erők között olyan időleges szövetségeket, vagy legalábbis szövetségi terveket szült, amelyek rövidesen lehetővé tették nemcsak általában a polgári, hanem még a szélsőjobboldali körök újjászerveződését is. A „rend” biztosításának, a forradalom kordában tartásának ekkor két alapvető feltétele volt. Az egyik az orosz példa követését elutasító szociáldemokrata politika tömegtámogatásának biztosítása, a másik a hadsereg és az államapparátus lojális magatartása a Népmegbízottak Tanácsával szemben. Az előbbi megkövetelte a többségi szociáldemokratáktól a független szociáldemokratákkal való együttműködést, az utóbbi viszont a tisztikar és a vezető állami tisztviselők megnyerését. A két szövetség tulajdonképpen kizárta egymást, mert bár mindkettő nyíltan vagy burkoltan a spartakista mozgalom ellen is irányult, a független szociáldemokraták támogatásának biztosítása mindenekelőtt a november 9-i forradalom és olyan társadalomátalakítási — szocializálási — törekvések elvi elismerésétől

¹ Konservative Monatsschrift, 1918. nov. 76. Jg. 2. H. 65. 1.

függött, amelyek éles ellentétben álltak a másik szövetséges érdekeivel. Az államapparátus képviselőivel így csak titokban vagy legalábbis hallgatólagosan lehetett szövetségre lépni.

A november 10-én Friedrich Ebert és Groener generális közti titkos megállapodást² kiegészítették a Vorwärts ugyanezen a napon megjelent és a fenti szellemben fogant felhívásai. A vezércikk („Kein Bruderkampf!” címmel) a „többségi” és a független szociáldemokraták együttműködésének fontosságát hangsúlyozta, s miközben Friedrich Ebert kiáltvánnyal fordult Németország minden polgárához, rendre és nyugalomra intve őket, külön felhívást intézett a hivatalnokokhoz és tisztviselőkhöz: „Tudom — írja többek között —, hogy nehéz lesz azokkal az új emberekkel együtt dolgozni, akik most kezükbe vették a birodalom vezetését, de az Önök népük iránt érzett szeretetére apellálok. Ha az apparátus felmondaná a szolgálatot, Németország az anarchiának és a legszörnyűbb nyomornak lenne kitéve.”³

November 13-án jelent meg a lapokban a Népmegbízottak Tanácsának előző napi felhívása, első programszerű megnyilatkozása. Ebben az ostromállapot felszámolása, a gyülekezési és szervezkedési jog biztosítása, a háborús cenzúra megszüntetése, a szabad vallásgyakorlat, a politikai amnesztia, nem utolsósorban pedig a nyolcórás munkaidő bevezetésének hangoztatása mellett, a kormány hitet tett mind a magántulajdon védelme, mind a parlamentarizmus elve, a 20 éven felüli férfi és nő állampolgárok egyenlő, titkos, közvetlen és általános választójoga mellett.⁴ A Vorwärts vezércikke külön is foglalkozott az utóbbi kérdéssel, hangsúlyozva, hogy a népmegbízottak egyelőre még nem az egész nép képviselői, de a szocialistáknak arra kell törekedniök, hogy a közeljövőben lezajló választások eredményeként valóban azokká legyenek.

A forradalom győzelme ellenére tehát a német polgári erőknek szinte az első pillanattól kezdve megalapozott reményük lehetett arra, hogy szervezeteiket fenntarthatják, szükség esetén újjászervezhetik, szabad kezet kapnak a tömegek befolyásolására, s a választási eredményektől függően résztvehetnek majd a kormánypolitika irányításában. Ez természetesen a konzervatívokra is vonatkozott. Németország legreakciósabb napilapja, a Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), akárcsak a Konservative Monatschrift című folyóirat még ezekben a viharos időkben is rendszeresen, a cenzura közbeavatkozása nélkül jelent meg (miközben a spartakista „Rote Fahne” betiltása, cikkeinek törlése állandó jelenség volt), s ez önmagában véve is bátorítóan hatott.

De ekkor még senki nem láthatta előre a helyzet alakulását. Senki nem tudhatta, hogy egyáltalán sor kerül-e a megígért választásokra és az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására. Az azonban már ekkor látható volt, hogy a német konzervatívok az általános választójog minden német tartományra való kiterjesztése következtében rendkívül súlyos politikai vereséget szenvedtek.

*

² Vö: többek között: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 3. köt. Berlin 1966 110—111. l. és 488—490. l. (részlet Groener generális erre vonatkozó tanuvallomásából); Wolfgang Ruge: Deutschland 1917—1933. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge). Berlin, 1967. 69—70. l. stb.

³ Vorwärts, 1918. nov. 10., 35. évf. 310. sz.

⁴ Vö: Vorwärts, 1918. nov. 13., 35. évf. 313. sz. — Továbbá: Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. 3. köt. 494—495. l.

A vereség nagyságát csak akkor mérhetjük fel, ha közelebbről szemügyre vesszük azt a privilégizált helyzetet, amelyet a konzervatív erők a császári Németországban élveztek. Elsőrendű jelentősége ebből a szempontból mindenképp előtt annak volt, hogy az alkotmány értelmében is óriási hatalommal rendelkező porosz király, egyben német császár, politikai nézeteit, törekvéseit tekintve, ha nem is azonosult a konzervatívokkal, hiszen számos vitatott kérdésben a nemzeti liberálisok mellett foglalt állást (II. Vilmos idejében különösen szembe-tűnő lett a hivatalos és a német konzervatív politika közötti különbség), a leg-közelebb éppen hozzájuk állt. Nagyjából-egészében ez vonatkozott a kancellá-rokra — talán Caprivit és Bethmann-Hollweget kivéve —, valamint a birodalmi miniszterekre, helyesebben államtitkárokra is. Hasonlóképpen gondolkodott a tisztikar és a hivatalnoki kar — elsősorban persze Poroszországban —, amely érdekeinek politikai képviselőjét ennek megfelelően szintén a konzervatív párt-ban látta.

Az államapparátussal való összefonódás mellett a konzervatívok politikai hatalmát másodsorban Poroszországnak a Német Birodalomban elfoglalt hely-zete és a konzervatív pártnak a porosz Landtagban betöltött pozíciója határozta meg. Tekintettel arra, hogy Poroszország a császári Német Birodalom kétharmadát tette ki, a porosz parlament és kormány álláspontja döntő mértékben be-folyásolta kezdetől fogva az egész birodalmi politikát. Annál is inkább, mert Poroszország elsőbbségét — mint ismeretes — már maga a birodalmi alkotmány is biztosította.⁵ Messzemenő hatalommal ruházta fel a német császárt, aki egy-ben porosz király is volt, hiszen nemcsak a hadüzenet és a békekötés, továbbá a külkapcsolatok, a hadsereg ill. a haditengerészet tartozott a lényegét illetően irányítása alá, hanem a birodalom hivatalnokainak — ideértve a kancellárt is — kinevezési és elbocsátási jogköre révén tulajdonképpen az egész végrehajtó hatalom.⁶ Döntő befolyása volt a törvényhozó hatalomra is, mivel jogában állt mind a Bundesrat, mind a Reichstag megnyitása, elnapolása és berekesztése. S bár a birodalmi parlament feloszlatásához meg kellett szereznie a Bundesrat jóváhagyását, ennek csak formális jelentősége volt, figyelembe véve a testület összetételét, s azt, hogy annak elnöki tiszte és ügyeinek vezetése az általa ki-nevezett birodalmi kancellárt illette meg.⁷

A császári jogkör mellett a Bundesraton keresztül érvényesült Poroszor-szág elsőbbsége, a birodalmi ügyekre gyakorolt döntő befolyása. Az 58 Bundesrat-képviselő között az alkotmány értelmében 17 porosz volt. Aránylagosan ez tulaj-donképpen nem nagy szám, figyelembe véve Poroszország területének, lakossá-gának, gazdasági erejének viszonylagos nagyságát. De a porosz szavazatokkal szemben szétaprózott szavazatok álltak: Bajorország 6, Szászország és Württem-berg 4—4, Baden és Hessen 3—3, Mecklenburg-Schwerin és Braunschweig 2—2, a többi 17 állam pedig 1—1 képviselőt küldhetett a Bundesratba.⁸ Egyenlő szavazatszám esetén az alkotmány 7. cikkelyének 3. bekezdése az elnöknek dön-tési jogot biztosított, ami természetesen szintén a porosz államnak kedvezett. A 78. cikkely értelmében továbbá Poroszország minden, az alkotmány módosí-

⁵ Az alkotmány teljes szövegét közli: *Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Johannes Hohlfeld. I. Band. Berlin. 1952. 198—227. 1. — Magyarul kivonatolva megtalálható: *Nyugat-Európa és Amerika 1789—1918. Új- és legújabb-kori egyetemes történelmi szövegyűjtemény* 1/2. kötet. Szerkesztette Urbán Aladár. Tankönyv-kiadó. Budapest. 1970. 524—530. 1.

⁶ Lásd a 11., 63., 53., valamint a 15. és 18. cikkelyt.

⁷ 12. és 15. cikkely.

⁸ Lásd a 6. cikkelyt.

tását célzó kérdésben gyakorlatilag vétó jogot kapott, mivel a Bundesratban elegendő volt 14 szavazat az ilyen célzatú javaslatok elvetéséhez.

A porosz elsőbbség biztosítása szempontjából nagy volt a jelentősége a birodalmi és a porosz kormányzervek összeolvasztására irányuló politikának is. Igaz, ezáltal zavarossá vált a porosz és a birodalmi ügyintézés közötti kapcsolat, de a gyakorlatban könnyebb lett a birodalmi kérdésekben a porosz érdekek érvényesítése. A birodalmi kancellár általában egyben porosz miniszterelnök is volt, a birodalmi hivatalok vezetőit pedig gyakran porosz Bundesrat-meghatalmazottakká nevezték ki. S mivel felelős birodalmi minisztérium nem volt, az államtitkárok tehát nem a Reichstagtól, hanem a kancellártól, s rajta keresztül a császártól, továbbá — mint meghatalmazottak — a Bundesrattól függtek, a porosz kormány szempontjai szinte szabadon érvényesülhettek a birodalmi politikában.⁹

E szempontok kialakításában és érvényre juttatásuk ellenőrzésében, egy- szóval a porosz kormány politikai vonalának kidolgozásában viszont a király, azaz az udvar mellett a porosz Landtagnak volt elsőszámú jelentősége. Az 1850. január 31-i porosz alkotmány értelmében ugyanis — a belga minta szerint — a király felelős miniszterek közreműködésével gyakorolta jogait, a törvényhozó hatalom megoszlott közte és a két kamara között, de a különösen fontos költségvetési kérdésekben az utóbbiaknak döntő szavuk volt.¹⁰ Következésképpen a kamarák politikai összetétele nemcsak a porosz, hanem a birodalmi politikát is jelentős mértékben meghatározta. Ennek, s a fent vázolt hatalmi összefüggéseknek, a konzervatívok vezetői is teljesen tudatában voltak, amint azt egyik emlékiratában Westarp gróf nyíltan meg is fogalmazta: „Poroszország azáltal, hogy a birodalmi kancellár a porosz Bundesrat-megbízottak vezetője és hogy a porosz államminisztérium a megbízottaknak adott instrukciókért a porosz Landtag előtt felelős, döntő befolyást gyakorol a birodalmi törvényhozásra és államigazgatásra is. Ebből következik az a különös jelentőség, amellyel a porosz képviselőház összetétele a birodalmi politika szempontjából bír.”¹¹

Ez az összetétel viszont 1880 után a német konzervatívok számára alakult kedvezően. Ettől az évtől kezdve ugyanis végleg megszűnt a nemzeti liberálisok túlsúlya, s a Német Konzervatív Párt 104 képviselőjével megszerezte az első helyet. Ezt egészen 1918-ig meg is tartotta, 1883-ban 114, 1886-ban 132, 1894-ben 145, s még 1916-ban is 143 mandátumot mondhatott magáénak. A Herrenhausban pedig kétharmados többséggel rendelkezett.¹²

A parlamenti fölényt a háromosztályos választási rendszer biztosította a német konzervatívok számára. E szerint ugyanis a választásra jogosultakat adójuk nagyságának arányában három osztályba sorolták: a magasan, a közepesen és az alacsonyan adózók osztályába. Mindegyik osztály azonos számú elektort választhatott. Így a javarészt földbirtokosokból álló első osztály és a többségében gazdag parasztságból álló második osztály együttesen kétszer annyi elektort választott, mint a széles tömegeket képviselő harmadik osztály.¹³ A legjobb

⁹ Vö.: *Hans Booms*: Die Deutschkonservative Partei. Düsseldorf. 1954. 39., 46. és 49. l.

¹⁰ Vö.: *Fritz Hartung*: Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Leipzig-Berlin. 1914. 155—156. l.

¹¹ *Graf Westarp*: Konservative Politik im letzten Jahrzehnt des Kaiserreiches. Berlin, 1935. II. köt. 525. l.

¹² *Booms*: i. m. 38. l.

¹³ Egyes számítások szerint Poroszország választási körzeteiben a 3. osztály 207 választójára esett annyi elektor, mint ahány a 2. osztály 37, s az 1. osztály 10 (!) választójára esett. Vö.: *Meyers Neues Lexikon*, Dreiklassenwahlrecht címszó.

helyzetben e választási rendszer szerint — figyelembe véve a városokat hátrányosan érintő választó-körzetek beosztását is — így azok a pártok voltak, amelyek a legkövetkezetesebben képviselték a porosz junkerek gazdasági és politikai érdekeit. Nemcsak a XIX. század első feleig visszanyúló tradíciói folytán, hanem az agrárérdekek egyre következetesebb előtérbe helyezése révén is ezért elsőszámú esélyesként a Német Konzervatív Párt jöhetett számításba.

A pártot 1876-ban hozták létre, de előtörténete visszanyúlik a múlt század 30-as és 40-es éveibe, közelebről az 1848-as forradalomig. 1848. július 1-én ugyanis porosz konzervatív körök megalapították a *Neue Preußische Zeitungot* (a hírhedt *Kreuz-Zeitungot*), amely körül már pártképződménynek tekinthető politikai tömörülés jött létre. A nem hivatalosan *Kreuzzeitung*-pártnak nevezett frakció jelentős politikai szerepet töltött be a birodalom után is a porosz parlamentben, de a hatvanas évek közepétől egyre élesebb ellentmondásba került Bismarcknak a nemzeti egység megteremtésére irányuló politikájával, amely végül is szétforgácsolódásához és politikai súlyának csökkenéséhez vezetett.

A birodalom megalapítása után azonban annak felismerésével párhuzamosan, hogy az új német állam nem veszélyezteti Poroszország jövőjét és a konzervatívok politikai és gazdasági érdekeit, megteremtődtek a feltételei az új párt létrehozásának.¹⁴ Az ó-porosz konzervatív irányzat 1876-os átszervezése, a német-ségét elnevezésében is hangsúlyozó *Deutschkonservative Partei* életre hívása az addigi szeparatista felfogás elvetését és a birodalmi gondolat elfogadását jelentette, olyan álláspontot tehát, amely újra megteremtette az együttműködés elvi alapjait a porosz királysággal, illetve — most már — német császársággal. E fordulat egyben alapfeltétele volt azon körök megnyerésének is, amelyek az 1870-es évek közepére már gazdaságilag, politikailag és egzisztenciálisan érdekeltté váltak az új birodalom fennállásában és erősödésében: tehát alapfeltétele volt a junker-, a tiszti és a hivatalnoki körök, nem utolsósorban pedig az evangélikus egyház megnyerésének.

Az e körök által élvezett jóindulatú és aktív támogatás biztosította a párt választási győzelmeinek másik alapvető feltételét, a lakosság politikai befolyásolását. Az evangélikus egyház politikai propagandája, a parasztságnak a földbirtokostól és a helyi közigazgatási szervektől való függősége mellett különös jelentősége volt ebből a szempontból annak, hogy a porosz választási rendszer értelmében a szavazás nyilvános volt. Mivel a polgármesterek vagy a járási közigazgatás vezetői — gyakran maguk a földbirtokosok — voltak általában a német konzervatívok bizalmi emberei, a nyilvános szavazás segítségével közvetlenül befolyásolhatták és ellenőrizhették a lakosság állásfoglalását a választások során.

Bizonyára a befolyásolás is hozzájárult ahhoz, hogy míg a titkos választójog alapján megválasztott Reichstag-képviselők összességén belül a német konzervatívok részaránya csökkenő tendenciát mutatott, a nyilvánosan megválasztott porosz Landtag-képviselők összességén belül ez a részarány nem változott, sőt némileg nőtt is az 1880-as évek közepe és az első világháború kitörése közötti időszakban.

¹⁴ Vö.: *bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945. Band I.* Leipzig, 1968. 674—677. l. — *Ludwig Bergsträsser: Geschichte der politischen Parteien in Deutschland.* 7. Aufl. München, 1952. 51—53., 86—88. és 104—105. l. — *Beiträge zu einer Geschichte der konservativen Partei in den letzten 30 Jahren (1888 bis 1919).* Von *von Heydebrand.* *Konservative Monatschrift,* 1920. 77. Jg. 16. II. 498. l. — *Booms:* i. m. 5., 6., 9—10., 17—19. l. — stb.

*A német konzervatívok aránya*¹⁵

	a Reichstag- ben %		a porosz Land- tagban %
1877-ben	27,5	1886-ban	30,7
1903-ban	20,4	1903-ban	33,0
1912-ben	16,4	1914-ben	33,5

Az elmondottak alapján talán nem szükségtelen ismételt hangsúlyozni, hogy a konzervatívok hatalmát elsősorban parlamenten kívüli tényezők határozták meg a császári Németországban. Az udvarra, a tisztkarra, a hivatalnoki apparátusra — a legkisebb falu előljárójától a birodalmi kancellárig — gyakorolt közvetlen befolyás jelentősebb volt, mint a Reichstagban, vagy akár a porosz Landtagban elfoglalt hely. Sőt — amint a fenti számok is érzékeltetik — magukban a képviseleti szervezetekben betöltött pozíciókat is nem kis részben e parlamenten kívüli erők adminisztratív, valamint az evangélikus egyház propagandisztikus téren nyújtott segítségének köszönhették a porosz-német konzervatívok.

Ezek után könnyen érthető, hogy a konzervatívok érdekeit határozottan keresztelte minden, a parlamentarizmus fejlesztésére irányuló törekvés, parlamenten kívüli támaszaik meggyengülése pedig egyenesen létükben fenyegette őket. Ez az összefüggés ad magyarázatot arra az elkeseredett harcra, amelyet a császárság időszakában, de különösen az első világháború végén, a novemberi forradalmat közvetlenül megelőző esztendőben — a gyakori visszaesés ellenére mégiscsak előrehaladó, s 1918 nyarán már forradalommal fenyegető — demokratizálódási folyamat feltartóztatása érdekében folytattak.

E harc központjában — immár közel másfél évtizeden át — egészen 1918 október közepéig (!) a porosz választási rendszer makacs védelme állt. II. Vilmosnak az események kényszerítő hatása alatt 1917 áprilisában hozott és júliusában kiegészített, az általános választójog poroszországi bevezetését megígérő „husvétii üzenetét” ugyanis a konzervatív körök csak ekkor voltak hajlandók elvileg elfogadni.

Talán nem érdektelen azokat a főbb indokokat kiemelni, amelyekre a demokratizálódási törekvések elutasítása során a konzervatívok vezetői még ezekben az összeomlást közvetlenül megelőző hetekben és napokban is hivatkoztak. Az egyik természetesen az volt, hogy a demokratikus átalakulás következtében a baloldali pártok kezébe kerülne az ország irányítása. 1918 szeptember végén, amikor ismertté váltak azok a feltételek, amelyek elfogadása esetén a többségi szociáldemokrácia vezetői hajlandók lettek volna egy újonnan alakuló kormányba belépni, Westarp gróf a Kreuz-Zeitungban írt heti politikai összefoglalójában éles támadást intézett e feltételek ellen. Arra hivatkozott, hogy azok valóra válása esetén a Reichstagtól függő kormány jönne létre, amely ráadásul az ún. többségi pártok — tehát a Szociáldemokrata Párt, a Haladó Néppárt és a Centrum Párt — képviselőiből állna. Továbbá, maga a hadvezetés is alárendelődné a birodalmi kormánynak, s ezen keresztül a Reichstagnak. Ezáltal lehetlenné válna a háború továbbvitele és le kellene mondani a háború „gyümölcsseiről”. „A szociáldemokrata feltételek — írja Westarp — a keleti (breszt-litovszki

¹⁵ Booms: i. m. 38. l.

— T. Gy.) béke minden eredményéről való lemondást követelik, a határmenti államokat kiszolgáltatják az angol befolyásnak, s azt a lehetőséget is magukban foglalják, hogy Németország súlyos hadisarcot fizessen.” Azon túlmenően továbbá, hogy elismerik Szerbia és Montenegro önállóságát, valamint Elzász-Lotaringia azonnali autonómiáját, helyeslik a Népszövetség tervét is, amely pedig Németország jövőbeni gúzsbakötésére szolgálna.¹⁶

A demokratizálódás és a háború elvesztése között tehát már ekkor összefüggést kerestek a konzervatívok, s ez a felfogás alapját képezte a későbbi „törődős”-legendának.¹⁷ Ennek az összefüggésnek az aláhúzását szolgálta az az állítás, amely szerint a demokratizálódás kimondottan az antant hatalmak érdekeit szolgálja. „Az ellenség — hangzik a szóbanforgó cikk —, élén Wilson elnökkel az, amely a birodalom demokratizálódását és a császár, valamint a szövetségi kormány hatalmának egy demokratikus többségi kormány kezébe való átadását minden energiájával propagálja.” Ettől ugyanis „saját háborús céljainak támogatását” várja.¹⁸

A megoldást Westarp gróf diktatúra bevezetésében, helyesebben a Hindenburg-Ludendorff-féle katonai diktatúra erőteljesebb kiépítésében látta. Ez a gondolat, amely tehát a forradalmi átalakulás megakadályozására a diktatúra alkalmazását jelölte meg, már régebben is felmerült, hisz elvileg szükségszerűen következett az antidemokratikus, antiparlamentáris álláspontból, mélyebb gyökeret azonban éppen ebben az időben vert a német konzervatívok táborában. Az alapvetően arisztokratikus gondolkodásmódnak megfelelően persze a diktatúra megvalósítását elsősorban nem a tömegek megnyerésének útján képelték el (amint azt később a fasiszták tették), hanem egyszerűen felülről jövő intézkedés formájában. Következésképpen annak 1918 szeptemberi meghíusulásában sem a belpolitikai erőviszonyoknak, hanem a katonai helyzetnek tulajdonítottak elsőrendű fontosságot. „A gondolat — vallja később Westarp —, hogy Hertling gróf utódjával egy olyan tábornokot kell választani, akinek a népet — akár a Reichstag nélkül is — diktatórikus teljhatalommal végső ellenállásra kellett volna vezetnie, Spa-ban — ha ugyan egyáltalán megfontolás tárgyát képezte — azon a félelmen vallott kudarcot, hogy a szükségesnek ítélt békeajánlat elfogadása ezáltal megnehezül.”¹⁹

Annak felismerése következtében, hogy a diktatúra bevezetése az adott körülmények között lehetetlen, a konzervatívok táborában egy széles — és természetesen jobboldali beállítottságú — kormánykoalíció létrehozásának gondolata került előtérbe 1918 szeptemberének utolsó, októberének első napjaiban. A konzervatív frakció október 2-án határozatban nyilvánította ki készségét arra, hogy „elfogadja a császári leirat elvét és meggyőződésének feláldozása árán is hajandó részt venni egy olyan kormányban, amely feladatául azt állítja, hogy a nép minden erejét zárt egységes frontba összefogja a háború dicsőséges befejezése érdekében.”²⁰

¹⁶ Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. szept. 29. 497. sz.

¹⁷ Annak a közismert jobboldali állításnak, amely szerint az összeomlást nem gazdasági, még kevésbé katonai okok, hanem a baloldali erők előretörtése, s ennek alapján a forradalom győzelme okozta.

¹⁸ Vö.: Uo.

¹⁹ Kuno Graf Westarp: Die Regierung des Prinzen Max von Baden und die Konservative Partei 1918. Berlin. 1928. 8. l.

²⁰ Uo. 10. l.

Max von Baden kormányának megalakításakor természetesen már sem a háború „dicsőséges” befejezéséről, sem az annexionista politikai erők koalícióba való bevonásáról nem lehetett szó. A német konzervatívoknak is fel kellett ismerniök, hogy mindinkább az egész társadalmi rendszer léte forog kockán, s hogy a németországi és a nemzetközi forradalmi fellendülésnek ezekben a heteiben a demokratikus törekvések elleni makacs küzdelem nemcsak értelmetlen, hanem egyenesen a tömegfelháborodás fokozódására vezet.

Igy került sor 1918 október közepén²¹ az általános választójog poroszországi bevezetését megígérő, már említett „hűsvéti üzenet” elfogadására, mind a porosz Herrenhaus, mind a Landtag konzervatív frakciója által.

Ez az engedmény természetesen még ekkor sem jelentette a demokratizálódási folyamat fenntartás nélküli elismerését. A védekező harc — a Konzervatív Párt és rokon szervezetei részéről csakúgy, mint az államapparátus részéről — minden területen továbbfolyt: a politikai amnesztia elszabotálásáért (Karl Liebknecht szabadon bocsátására csak október 21-én került sor!), a cenzúra lazításának, a független szociáldemokraták, főleg pedig a spartakisták szabad véleménynyilvánításának megakadályozásáért és a császári hatalom korlátlan fennmaradásáért.²²

Központba — a dolog jelentőségéből következően — mindinkább az utóbbi kérdés, tehát tulajdonképpen a monarchikus államforma megvédésének a kérdése került. A forradalmasodó német néptömegek és az antant hatalmak, pontosabban Wilson elnök követelései ugyanis ezen a téren egybeestek, s így a háborúért elsősorban felelős II. Vilmos császár helyzete 1918 októbere folyamán egyre bizonytalanabbá vált. Nem változtatott a dolgon Ludendorff október 26-i elbocsátása sem, hiszen ekkor már a katonai összeomlás tény kérdése volt, amelyet semmiféle manőver nem akadályozhatott meg.

A konzervatívok központi orgánuma — a Kreuz-Zeitung — ezekben a napokban rendszeresen foglalkozott a császár-kérdéssel, fáradhatatlanul agitált a Hohenzollern dinasztia uralmának fenntartása mellett. A császár lemondatására irányuló követelések elutasítását összekötötte a „radikálisok”, azaz a független szociáldemokraták elleni támadással. Világosan látta, hogy az államforma ügyében minden engedmény a rohamosan közeledő forradalom előtti meghátrálást jelenti,²³ és számolva a tömeghangulattal, a szociáldemokrata Vorwärtsnek azt a javaslatát is elvetette, amely szerint népszavazásnak kellene döntenie a szóbanforgó kérdésről: nem lehet — írta — „a császári koronát szerencsejáték tárgyává” tenni.²⁴ A császár lemondása esetén Otto Hoetzsch, a már ekkor ismert nevű konzervatív történész, a nemzeti egység veszélybe sodródásától tartott,²⁵ a Német Konzervatív Párt „szűkebb elnöksége” pedig — november 7-én — határozatban követelte a kormánytól, hogy mindent tegyen meg „a császár

²¹ A Deutschland im ersten Weltkrieg c. mű szerint (3. köt. Berlin, 1969. 476. l.) október 11-én adta fel a konzervatív képviselők egy része az ellenállást a porosz választójoggal kapcsolatban. Westarp viszont a Max von Baden kormányzásának időszakáról írt visszaemlékezésében október 15-ére teszi annak a határozatnak az elfogadását, amelyet a konzervatív frakció e kérdéssel kapcsolatosan hozott. Az eltérésnek nincs elvi jelentősége, sőt magának a határozatnak sem volt hatása az eseményekre. A porosz kormánynak ugyanis már nem maradt ideje arra, hogy új választójogi törvénytervezetet fogadtasson el a képviselőházzal. A háromosztályos választási rendszert a forradalom söpörte végleg el.

²² Vö.: Uo. 473—486. l.

²³ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 4. 563. sz.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. nov. 6. 567. sz.

és a birodalom, az állam és a társadalom” védelme érdekében.²⁶ És bár a császár november 9-én mégis kénytelen volt lemondani, a Kreuz-Zeitung november 11-ig — tehát még a forradalom győzelme utáni első napokban is — a régi, a konzervatívok addigi legfontosabb politikai ideáját kifejező mottó alatt jelent meg: „Vorwärts mit Gott für König und Vaterland” (Istennel előre a királyért és a hazáért).

*

A monarchista államban alkotmányjogilag biztosított privilégizált politikai helyzet elvesztése mellett a német konzervativizmus 1918 novemberében nyílttá váló krízisének másik alapvető oka a tömegbázis viszonylagos gyengesége és várható további visszaesése volt. Ez viszont szükségszerűen következett a mozgalom porosz és főleg junker-földbirtokos jellegéből.

Elvileg a válságból való kilábolásra két lehetőség kínálkozott. Az egyik a katonai diktatúra további erőszakolása, a másik egy nagy konzervatív tömegpárt létrehozása lett volna.

Westarp gróf beszámoló emlékirataiban arról, hogy a konzervatív vezetők november 9-én Linsingen vezérezredes rendelkezésére akarták bocsátani a párt-organizációt és „polgári véderőt” akartak felállítani. Linsingen azonban kitért az ajánlat elől, mivel a „Berlin védelmére” összevont csapatokat elegendőnek tartotta a „rend” fenntartásához.²⁷ Valójában azonban 1918 novemberében a katonai diktatúra bevezetését már nemcsak a belpolitikai, de a külpolitikai helyzet sem tette lehetővé. A proletárforradalom győzelmének veszélye esetén a katonai erők alkalmazásának lehetősége ugyan továbbra is fennmaradt, olyan fegyveres erő azonban, amely a polgári demokratikus átalakulást is megakadályozhatta volna, egyben képes lett volna dacolni az antant hatalmak részéről várható tiltakozással és ellenintézkedésekkel, nem volt többé Németországban.

Ilyen körülmények között a konzervatívoknak — ha átmenetileg is — le kellett mondaniuk a diktatúra létrehozásával kapcsolatos ábrándjaikról, s tényként kellett elfogadniuk a demokratikus átalakulást, ezen belül elsősorban a parlamentarizmus elvének gyakorlati megvalósulását. Sőt annak következtében, hogy a tulajdonképpeni alternatívát ekkor már nem a félabszolutisztikus császárság vagy a polgári demokrácia, hanem a polgári demokrácia vagy a proletárdiktatúra képezte, az a paradox helyzet következett be, hogy a parlamentarizmus igénylése, a választások követelése a konzervatív erők szempontjából is létfontosságúvá vált.

Kivívni a parlamentarizmus győzelmét a kialakuló tanácsrendszer felett és fölényre szert tenni a választásokon, ez a kettős feladat állt politikai téren a polgári irányzatok — köztük a konzervatívok — előtt 1918 őszen. Az első feladat megkívánta a többségi szociáldemokratákkal való — legalábbis hallgatólagos — együttműködést, az utóbbi viszont a szociáldemokrácia feletti győzelmet, tehát az ellene folytatott politikai harcot. Mindkét feladat sikeres teljesítése a választók tömegeinek a megnyerésétől és tartós befolyásolásától függött. Éppen ezért egy nagy jobboldali párt létrehozása nemcsak a konzervativizmus válságának leküzdése szempontjából látszott sürgető feladatnak, hanem hozzájárulhatott a polgári társadalom stabilizálásához is.

²⁶ Vö.: Westarp: I. m. 113. l.

²⁷ Vö.: Uo. 121. l.

Annak, hogy az összes polgári párt egyetlen tömörülést hozzon létre, bármekkora is volt a proletárforradalom veszélye, nem volt tényleges realitása. Az a szakadás, amely a háború kíméletlen folytatása, vagy annexiómentes békével való befejezése kérdésében 1917 júliusában nemcsak a Reichstagban, hanem a polgári pártok között is bekövetkezett, a demokratizálódás körüli vitákban tovább mélyült, s 1918 őszére már oly nagy volt, hogy teljes áthidalására nem lehetett remény. Erre mutatott a szélső jobboldalt is magában foglaló kormánykoalíció tervének szeptember végi, október eleji említett kudarca. A rendszerint általános konzervatív véleményt tükröző Kreuz-Zeitung pedig még 1918 november 8-i politikai összefoglalójában is, amely már „Az összeomlás” alcímet viselte, megbélyegezte és az eseményekért felelőssé tette ezeket a forradalmat egyébként minden erővel fékezni és megakadályozni akaró politikai pártokat. „A polgári demokrácia — írta többek között —, akár a szabadelvűek, akár a Centrum-pártiak képviselik azt ma — nagy felelősséget vállalt magára azáltal, hogy a mintegy négy héttel ezelőtt alapított „népkormányban” a rá háruló feladatot, a szociáldemokrácia előrenyomulásának határozott megállítását, egyáltalán nem teljesítette.”²⁸

Igaz, a Német Konzervatív Párt vezetőségében már 1918 tavaszán felmerült egy új program létrehozásának és a közelálló jobboldali pártokkal való tárgyalásnak a terve, de a forradalom kitöréséig alig történt valami ezen a téren. A tárgyalások is, a program kidolgozása is elkezdődött, s november 7-én a párt „szűkebb elnöksége” határozatot hozott, amely hivatkozva az ország bel- és külpolitikai helyzetére központi feladatként „a nép minden erejének az összefogását” jelölte meg, hogy le lehessen küzdeni azokat a „súlyos veszélyeket, amelyek a hazát kívülről és belülről fenyegetik”.²⁹ De ez a határozat nemhogy a kitűzött cél elérésére nem volt alkalmas, még egy szélesebb polgári tömörülésnek sem képezhette alapját. A forradalom győzelme után rövidesen megmutatkozott, hogy a polgári pártok szétforgácsoltságát nem sikerül ezúttal sem leküzdeni.

Két nappal a Népmegbizottak Tanácsának a parlamentarizmus elvét is tartalmazó felhívása után — 1918. november 14-én — a lapok hírül adták a Reichstag Berlinben tartózkodó nemzeti liberális, centrum- és haladó párti tagjainak a választások és a polgári demokratikus rendszer melletti nyilatkozatait.³⁰ A Vorwärts pedig tudni vélte, hogy a haladó és a nemzeti liberális párt baloldali elemei egy olyan köztársasági párt létrehozására készülődnek, amely sikra száll a demokrácia elvei mellett, elveti a monarchista törekvéseket, s ahhoz hasonló helyzetet akar magának megteremteni az országban, mint amelyet a radikális szocialisták foglaltak el Franciaországban.³¹ Ettől kezdve egyébként a szociáldemokraták vezető sajtóorgánuma — ha a kérdés jelentőségéhez képest felületesen is — figyelemmel kísérte a polgári pártalakulásokat, s hírt adott mind a Német Demokratikus Néppárt (Deutsche Demokratische Volkspartei), mind pedig a Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) létrehozásáról.³² Az előbbi hivatalosan november 20-án — a polgári pártok között elsőként —, az utóbbi viszont csak december 15-én alakult meg. De a Gustav Stresemann vezetése alatt álló jobboldali

²⁸ Neue Preßische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 8. 572. sz.

²⁹ Westarp: i. m. 112—114. l.

³⁰ Vö.: Neue Preßische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 581. sz.

³¹ Vorwärts, 1918. nov. 14. 314/a sz. Abend-Vorwärts.

³² Vorwärts, 1918. nov. 24. 323. sz.

nemzeti liberálisok kezdetől külön csoportba tömörültek, s már november 23-án jelezték egy új liberális párt megszervezésére irányuló szándékukat.

A hosszan elhúzódó belső harc az ugyancsak antibolsevista, de a polgári demokráciát és a köztársasági államformát akceptáló baloldali és az annexiók terveket a háború alatt lelkesen támogató jobboldali liberálisok között mindenestre azt jelezte, hogy a kis- és középpolgárság, valamint a nagytőkések közötti osztály- és politikai ellentétek miatt még a liberális mozgalom egységének a kialakítása is lehetetlen.

Ami pedig a Centrumot illeti, fel sem merülhetett komolyan a más pártokkal való összeolvadás gondolata. A fő kérdés a katolikus mozgalom számára egyébként sem ez volt, hanem szervezeti egységének fenntartása — nem számítva persze az alapvető és a polgári irányzatokéval azonos feladatot, a proletárforradalm győzelmének megakadályozását. Az összeomlás nyomán ismét fellángoló föderalista és szeparatista törekvések egyik ihletője ugyanis a német katolikus egyház volt. Ennek kifejeződéséeként már november 12-én létrehozták a Bajor Néppártot (Bayerische Volkspartei), miközben a Kölni Centrum Párt (Kölner Zentrumspartei) — élén, mások mellett, Konrad Adenauerrel, Köln főpolgármesterével — a Rajna-Weszfáliai Köztársaság megteremtésén munkálkodott.³³

Ilyen körülmények között a német konzervatívok előtt tulajdonképpen csak egyetlen lehetőség állt: résztvenni egy olyan párt kialakításában, amely lehetőleg az összes jobboldali, demokrácia- és köztársaságellenes erőket tömöríti, és a junkerektől a városi munkásokig terjedő széles tömegebázist tud teremteni magának.

A cél valójában nem volt új, a konzervatív tábor egységének helyreállítása 1866-tól — a szabad konzervatívoknak a porosz konzervatívoktól történt elszakadása óta — vissza-visszatérő gondolat és törekvés volt. A német Konzervatív Párt tíz évvel későbbi újjászervezése során pedig a porosz jelleg megváltoztatása mellett arra is kísérlet történt, hogy kis- és középpolgári, sőt munkásrétegeket is megnyerjenek a konzervatív politikai ideáknak. Ezt a célt szolgálták az alapító felhívásban a pénztőke „privilegizált helyzetének” a megszüntetésére, az ipar túlzott centralizációjának felszámolására, a „kereső munka” spekulációval szembeni védelmére vonatkozó kitételek. A követelések között továbbá olyan gyári törvényhozás is szerepelt, amelynek biztosítania kellett volna a bér munkások gazdasági helyzetét éppúgy, mint a munkaadók és a munkavállalók „békés együttműködését”.³⁴

Komolyabb változást azonban sem a porosz jelleg, sem a társadalmi összetétel vonatkozásában nem sikerült elérni. A Német Konzervatív Párt Reichstag-képviselőinek — s ennek megfelelően választóinak — messze túlnyomó többsége a császári Németország egész időszakában porosz volt. 1887-ben — a párt politikai befolyásának csúcsponjtján — a 74 konzervatív mandátumból 61, 1893-ban a 62-ből 48, 1903-ban az 51-ből 45, 1912-ben pedig a 43-ből 39 került ki Poroszországból.

³³ A német pártalakulások szempontjából alapvető művek — Die bürgerlichen Parteien in Deutschland (II. köt. 907—910. és I. köt. 80—85. l.), vagy *Bergstrasser*: i. m. (205—207. l.) — mellett a szeparatista törekvésekről meglehetősen pontos tájékoztatást ad a konzervatívok vezető sajtóorgánuma is: *Neue Preußische Zeitung* (Kreuz-Zeitung). 1918. nov. 14. (581. sz.), nov. 14. (582. sz.), nov. 15 (583. sz.), nov. 17. (587. sz.), nov. 18. (588. sz.).

³⁴ Vö.: *Wilhelm Mommsen*: *Deutsche Parteiprogramme*. München, 1960. 67—69. l.

ból.³⁵ E számok önmagukban véve is mutatják, hogy a birodalomban egyesült többi német állam konzervatív erőit nem sikerült a Német Konzervatív Pártba tömöríteni. Ezek az erők ugyanis javarészt nem léptek fel önálló politikai irányzatként, hanem inkább más pártokon belül tevékenykedtek. Így a katolikus konzervatívoknak a Centrum, Nyugat- és Dél-Németország konzervatív erőinek pedig elsősorban a Nemzeti Liberális Párt lett a gyűjtőhelyük. Politikai gondolkodásuk minden hasonlósága ellenére e pártok konzervatív csoportjai sok kérdésben egymással is, s a porosz konzervatívokkal is ellentétben álltak. Egyrészt azért, mert más tájegységeket és más gazdasági érdekeket képviseltek, másrészt a köztük levő vallási ellentétek miatt, végül pedig azért, mert a nemzeti liberálisoknak, méginkább a Centrum pártbelieknek figyelembe kellett venniük saját pártjaik demokratikusabb csoportjainak álláspontját is — olyan szempontot tehát, amely a porosz-német konzervatívok táborában szinte ismeretlen volt.

Így a konzervativizmust a maga „eredeti”, következetesen retrográd formájában a porosz junkerek érdekeit képviselő, bázisát, választóit tekintve Pomeránia, Brandenburg, Kelet- és Nyugat-Poroszország, valamint Szilézia evangélikus földbirtokosaira és parasztságára támaszkodó Német Konzervatív Párt őrizte meg.

A hozzá legközelebb álló szabad konzervatív, vagy más néven birodalmi párt különállása sem szűnt meg egészen 1918 őszéig, bár a nemzeti egység kérdésében szakadásra vezető ellentétek már a hetvenes évek során elsimultak. A szabad konzervatív irányzat azonban továbbra is sok tekintetben különbözött testvérpártjától. Társadalmi-politikai karaktere az első pillanattól kezdve elmosódottabb volt, jó ideig még saját sajtóval, alsóbb szervezetekkel, sőt választási apparátussal sem rendelkezett, s első országos konferenciájának megtartására is csak 1906-ban került sor. Támogatásra területileg elsősorban a Rajna-vidéken és Sziléziában, szociális szempontból a nehézipari, nagybirtokosi, továbbá hivatalnoki és értelmiségi körökben talált. Kezdetben főleg az iparosodásban különösen érdekelt nagybirtokosok, valamint a nagytőke képviselőit vállalta a német politikai életben, később a nemzeti liberálisok mellett talán a legpregnansabb kifejezője lett a monopolizációk célkitűzéseinek, s közbülső helyet foglalt el köztük és a német konzervatívok között. Vezetői — Wilhelm von Kardorff, Oktavio Frhr. von Zedlitz-Neukirch — és tagjai lelkes hívei voltak a német világpolitikának, és gyakori nézeteltéréseik ellenére sok kérdésben — különösen gazdaságpolitikai téren — együttthaladtak a német konzervatívokkal.³⁶

Bár a szabad konzervatívok közvetlen kapcsolata a nagytőkével, a vezető hivatalnokokkal — nem egy miniszter került ki soraikból —, sőt az udvarral szintén közismert volt, a német konzervatívok erősebb befolyással rendelkeztek a politikai életben, s a választási eredmények szerint is szélesebb tömegebázisra

³⁵ Vö.: *Booms*: i. m. 7. l. Booms adatai némileg eltérnek Mommsen és a „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. munka adataitól. Az utóbbiak szerint ugyanis 1887-ben 80, 1893-ban 72, 1903-ban 54 német konzervatív képviselő került a Reichstagba. (Az 1912-re vonatkozó adatok mindhárom helyen azonosak.) Ennek ellenére a nyugat-német történész adatait felhasználhatónak véltük abban a reményben, hogy az eltérések nem módosítják lényegesen a porosz és a nem porosz képviselők arányszámát.

³⁶ Vö.: *Beiträge . . .* Konservative Monatschrift, 1920. 77. Jg. 16. H. 498. l. — Itt jegyezném meg, hogy a Birodalmi, vagy Szabad Konzervatív Párt történetére, különösen annak kezdeti időszakára vonatkozóan — egy-két rövid, propagandisztikus célzatú áttekintést nem számítva — tulajdonképpen egyetlen összefoglaló sincs a Német Demokratikus Köztársaságban kiadott fent említett „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” című munka idevágó fejezetén kívül: *Reichs- und freikonservative Partei 1867—1918*. II. köt. Leipzig, 1970. 561—579. l.

támaszkodtak. Az 1880-as évektől kezdve kétszer, sőt gyakran háromszor több képviselőjük volt a birodalmi parlamentben, mint a szabad konzervatívoknak, s miközben az 1890-es évektől kezdve mindkét párt fokozatosan vesztett tömegbefolyásából, az utóbbi irányzat az első világháború előtti évekre szinte jelentéktelen pártocskává zsugorodott össze. Az 1912-es választásokon mintegy 370 000 szavazattal — az összes szavazatok 30/0-ával — már csak 14 szabad konzervatív képviselő jutott be a Reichstagba. Ezzel szemben a német konzervatív szavazóinak száma 1,126.000 — az összes szavazatok 9.20/0-a —, mandátumainak száma pedig 43 volt. Ez a szám ugyan háromszor nagyobb, mint a szabad konzervatív képviselőké, de az 1887-es csúcshoz képest, amikor 80 német konzervatív képviselő ült a Reichstag padjaiban, ez is komoly visszaesésre mutatott.³⁷

A konzervatívok súlyának csökkenése a birodalmi parlamentben azonban elsősorban mégsem abból következett, hogy nem sikerült a többi polgári pártban működő konzervatív erőket összefogniok, s így Poroszország kereteiből kilépve valóban német párttá válniok, hanem abból, hogy nem változtattak mozgalmuk nemesi-junker jellegén. Parlamenti képviselők csaknem kizárólag földbirtokosok és magasrangú állami hivatalnokok voltak kezdettől fogva. 1890 után az utóbbiak részaránya csökkent, mivel a párt szembekerült Caprivi politikájával, majd a századforduló táján a birodalmi kormányoknak a porosz földbirtokosok gazdasági érdekeit sértő csatornaépítési terveivel. Ezzel egyidőben viszont az 1893-ban létrehívott Gazdaszövetség (Bund der Landwirte) révén tovább nőtt a párt befolyása a földbirtokosokra és a gazdag parasztságra, s ennek megfelelően a képviselők összetétele is megváltozott némileg az utóbbiak javára. Mindamellett a nemesség túlsúlya az egész korszakra jellemző maradt: 1887-ben a 74 konzervatív Reichstag-képviselő közül 53, 1907-ben 58 közül 29, s a porosz képviselőházban 1916-ban 143 közül 76 tartozott a nemességhez. Ami pedig a kézműveseket illeti, háromnál többen sohasem képviselték őket a párt Reichstag-frakciójában.³⁸

Mindez arra mutat, hogy a konzervatív párt képtelen volt alkalmazkodni a német társadalomban a császárság közel öt évtizede során bekövetkezett strukturális és politikai változásokhoz. Márpedig önmagában véve az a körülmény is a társadalmi bázis szűkülését eredményezte, hogy az ipar rendkívül gyors előretörésével párhuzamosan egyre csökkent a kelet- és nyugat-porosz mezőgazdasági jellegű vidékek gazdasági jelentősége, szemben Németország nyugati és részben középső területeivel. Az iparosodással együttjáró társadalmi átrétegződés, a hatalmas méretű urbanizáció, a középrétegek számban és koncentráltágban való növekedése — és létbizonytalanságuk fokozódásával összefüggően politikai aktivizálódásuk —, mindenekelött pedig a proletariátus jelentőségének, gazdasági és politikai küzdelmének előtérbe kerülése pedig olyan erővel vetette fel a szociális kérdés fontosságát, hogy annak megválaszolása elől egyetlen irányzat, de még a hivatalos politika sem térhetett ki.

Összefüggésben azzal a bismarcki belpolitikával, amely a szocialista mozgalom széttűzése érdekében a brutális erőszak mellett szociális reformok ígérésével — s részbeni bevezetésével — is kísérletezett, a munkásság elégedetlenségének csillapítása érdekében, a múlt század nyolcvanas éveiben a német konzervatívok

³⁷ Vö.: *Mommsen*: i. m. 790—793. l., továbbá: *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland* I. köt. 674. és II. köt. 561. l.

³⁸ Vö. *Booms*: i. m. 8. l. — *Mommsen* és a „*Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*” c. mű adatai szerint 1887-ben — mint már korábban említettük — nem 74, hanem 80, 1907-ben pedig nem 58. hanem 60 német konzervatív képviselő került a Reichstagba.

táborában is kialakult egy szociálpolitikai irányzat. Ennek legjelentősebb képviselője Adolf Stoecker evangélikus lelkész. udvari prédikátor volt, aki már 1878-ban megalapította Keresztényszociális Munkáspártját (Christlichsoziale Arbeiterpartei). Rövid idő alatt azonban kiderült, hogy a német munkásság szocialistaellenes és konzervatív szellemben való befolyásolása, a monarchikus államformát politikailag támogató, és az evangélikus egyház vallásos elveit magáévá tevő munkásmozgalom kialakítása reménytelen célkitűzés. Az 1878-as Reichstagválasztásokon az új párt csupán 2300 szavazatot kapott, s a munkás párttagok létszáma nem tett ki 200-nál többet.³⁹ Ennek következtében a mozgalom mindinkább kispolgári rétegekben keresett támaszt, 1881-től még elnevezéséből is elhagyta a „munkás” szót, egyszerűen csak Keresztényszociális Párt (Christlichsoziale Partei) lett, s önálló csoportként belépett a Német Konzervatív Pártba. Ezzel egyidőben propagandájában és szellemében antiszemita irányba tolódott s ez az antiszemizmus, amely a régebbi konzervatív felfogásban a kapitalizmussal és liberalizmussal szemben egyik kifejeződése volt, ettől kezdve egyre határozottabban szocialistaellenes tartalmat kapott. Eredeti antikapitalista színezetét azonban továbbra sem veszítette el, ami egyfelől szükségszerűen következett szociális célkitűzéseiből, másfelől — az első pillanatra bármennyire is paradoxnak tűnik — hozzáláncolta a konzervatív mozgalomhoz.

A konzervatívok nézetei szerint ugyanis a szociális kérdés a kapitalizmus következménye volt. Azt egyrészt a „gazdasági erők szabad versenye” szülte, amely az ipar volumenének és a munkásság számának „egészségtelen” megnövekedését eredményezte. Másrészt szükségszerű terméke volt a kapitalizmussal járó individuális szabadságnak, amely „a környezetével való organikus összefüggéséből kiszakított munkást a vállalkozó kizsákmányolásának tárgyává tette és kiszolgáltatta minden eshetőségnek, betegségnek, balesetnek, munkanélküliségnek”. Mivel az állam nem volt képes segíteni, hiszen a kapitalizmus ill. liberalizmus azt teljes mértékben passzivitásra ítélte, lehetetlenné téve, hogy beleavatkozzék a lakosság mindennapi életébe, a munkásság szervezkedni kezdett, meghirdette az osztályharcot és „a szocializmus karjaiba dobta magát”.⁴⁰

Az antikapitalizmus és az antiszocializmus így a konzervatív politikai gondolkodás kettős, egymással összefüggő alapelve volt. Mivel pedig e gondolkodás mind a kapitalizmust, illetve az azt kifejező liberalizmust, mind a szocializmust a német néptől idegen, a nemzetközi zsidóság által létrehozott és támogatott irányzatnak vagy eszmének fogta fel, a konzervativizmus ideológiájának és politikai gyakorlatának szerves része lett az antiszemizmus. Ez nemcsak a Német Konzervatív Párt tagjainak, a porosz junkereknek már a múlt század második felében is szembetűnő antiszemita beállítottságában, hanem a Stoecker-féle — szociális programja miatt egyébként gyanakodva fogadott — szervezkedéssel, valamint az ekkoriban fellépő egyéb antiszemita csoportokkal való átmeneti politikai együttműködésben is megnyilvánult.

A Stoecker-féle mozgalom ugyanis csupán egyik — bár ebben az időben a legjelentősebb — hajtása volt annak a szociális reformokat hirdető antiszemita mozgalomnak, amely az 1870-es és 80-as években keletkezett Németországban. A hetvenes évek elejének-közepének gazdasági válsága, a szocialistaellenes, de szociális megújodást hirdető konzervatív belpolitika, a középrétegeknek a válsá-

³⁹ Vö.: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland I. köt. 246—247. l.

⁴⁰ Vö.: Prof. Dr. Freiherr von Freytagh-Loringhoven: Der Gedankengehalt des Konservativismus. Konservative Monatsschrift, 1918 július (75. Jahrgang, 10. Heft) 679—680. l.

gok és a gyors ipari-társadalmi átalakulás okozta gazdasági bizonytalansága kedvező talajt teremtett a mindjobban elburjánzó antiszemita publicisztika, majd szervezkedés számára. Bismarck a mozgalmat — Bergsträsser megjegyzése szerint — jóindulatúan kezelte, a konzervatívok pedig azonnal kapcsolatokat létesítettek vele. A cél — hasonlóan Stoecker mozgalmához — ezúttal is a konzervativizmusnak a városokban való meggyökereztetése, közelebről a kézművesek és kispolgárok megnyerése lett volna. De az antiszemita csoportoknak a nyolevasas évek során nem sikerült komolyabb befolyásra szert tenniök, jelentőségük a kilencvenes évek legelején valamelyest mégis nőtt. Meghódítottak néhány régi konzervatív választó körzetet — miközben támadásaik nem kímélték a konzervatív politikát sem —, s az 1893-as választásokon 16 képviselőt juttattak a Reichstagba.⁴¹

Az újonnan keletkezett erők azonban sem ekkor, sem a századforduló után nem voltak alkalmasak arra, hogy a német konzervativizmus társadalmi bázisát komolyabb mértékben kiszélesítsék. Annál kevésbé, mert bár a konzervatív párt az 1892-es ún. „Tivoli” programjában külön hangsúlyozta a „zsidó befolyás” elleni harc fontosságát,⁴² határozottan elvetette az antiszemita mozgalom szociális törekvéseit. Emellett a mozgalomban állandó volt a belső harc, amely újabb és újabb csoportok alakulásához, egyben az egyébként sem jelentős tömegbefolyás további csökkenéséhez vezetett. Követőinek száma 1918 előtt néhány ezernél nem tett ki többet, képviselőinek száma pedig általában 10 alatt maradt.⁴³

A kilencvenes évek közepétől egyre vesztett jelentőségéből az Adolf Stocker által alapított Keresztényszociális Párt is. A pártvezér helyzete a német konzervatívok táborában a Gazdaszövetség 1893-as megalapítása és — ennek következtében — a nagybirtokosi érdekek erőteljesebb érvényesülése következtében meggyengült. A mind nagyobb surlódások 1896-ban a Keresztényszociális Pártnak a Német Konzervatív Párthól való kiválására vezettek, s bár ez nem járt együtt a birodalmi parlamentben a két irányzat közötti politikai együttműködés végleges megszakadásával, a keresztényszociálisok számára a hatalmi befolyás további csökkenését, a konzervatívok részéről pedig az egyébként is elutasításra ítélt szociális politika gyakorlati elvetését jelentette. A Keresztényszociális Párt az 1898-as Reichstag választásokon csak 1, 1903-ban 2, 1907-ben és 1912-ben pedig 3—3 mandátumot tudott megszerezni.⁴⁴

⁴¹ Vö. *Bergsträsser*: i. m. 152. l. A „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. munka (I. köt. 36. l.) a kis antiszemita csoportcskák összesített választási eredményeiről a következő adatokat közli:

Év	Szavazatok száma	Mandátumok száma
1887	11 663	1
1890	47 536	5
1893	263 861	16

A szóbanforgó korszak antiszemita mozgalmára vonatkozóan figyelemre méltó szempontokat találhatunk *Armin Mohler* nyugat-német történész „Die konservative Revolution in Deutschland 1918—1932. Grundriß ihrer Weltanschauungen” c. művében is. Stuttgart. 1950. 35—41. l.

⁴² Vö.: *Mommsen*: i. m. 78. l. — Továbbá: *Emil Eichhorn*: Parteien und Klassen im Spiegel der Reichstagwahlen. Halle. 1925. 9. l.

⁴³ Vö. *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. I. köt. 39—40. l., továbbá: uo. I. köt. 754—756. l. (Deutschoziale Partei) és I. köt. 759—762. l. (Deutschoziale Reformpartei), I. köt. 429—431. l. (Deutsche Reformpartei), végül: I. köt. 771—773. l. (az 1914—1918 között működő Deutschvölkische Partei).

⁴⁴ Vö. Uo. I. köt. 245. l.

A Reichstagban elfoglalt helynél azonban — különösen a konzervatív mozgalom 1918 utáni alakulása szempontjából — jelentősebb volt az a befolyás; amelyet a keresztényszociálisok az evangélikus munkásszervezetekre gyakoroltak. Főleg két szervezet jött ebből a szempontból számításba: a Német Evangélikus Munkásszervezetek össz-szövetsége (Gesamtverband evangelischer Arbeitervereine Deutschlands), valamint a Német Nemzeti Kereskedősegédek Szövetsége (Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband). Az előbbi 1890-ben a provinciális méretekben már régebben működő evangélikus munkásegységek összefogása révén keletkezett. Tagjainak száma ekkor mintegy 20 000 volt, ez a szám a háború kitörésének évére több mint 140 000-re emelkedett, de a háború végéig hozzávetőlegesen 80 000-re csökkent. Ennél valamivel nagyobb tömeget képviselt az 1893-ban antiszemita elvek alapján létrehozott kereskedősegédi szervezet, amelynek taglétszáma 1918-ban megközelítette a 150 000-et.

A szociáldemokrata szakszervezetek többmillióhszázadez képest tehát meglehetősen szerény eredményekről volt itt szó, s ezek az eredmények némileg még a Centrum Párt befolyása alatt álló katolikus szakszervezetekéitől is elmaradtak,⁴⁵ jelentőségüket mégsem lenne helyes lebecsülni. E szakszervezetek, valamint a gyakran velük is, egymással is harcban álló, szervezetiileg szétforgácsolt, ideológiájukban ellentmondásos és rendkívül zavaros antiszemita csoportok a német konzervativizmus megújítására irányuló kísérleteket jelezték. A később újkonzervatívnek nevezett mozgalom⁴⁶, amelynek lényege a konzervativizmus völksch alapjainak és ennek megfelelő ideológiai és politikai célkitűzéseknek a kialakítása, helyesebben: keresése volt, ekkor, a századforduló körüli és utáni nagy osztályösszeütközésekben, a tömegek befolyásolásáért, a szociáldemokrácia visszaszorításáért folytatott elkeseredett küzdelmekben született meg.

Az a körülmény, hogy ezek az erőfeszítések ekkor még nem vezettek konzervatív eszmei alapozású tömegpárt létrejöttére, kétségtelenül összefüggtek a szociáldemokrácia nagyméretű előretörésével és a konzervatívoknak a tömegektől való arisztokratikus elzárkózásával, elsősorban mégis a német monopólkapitalizmus viszonylagos stabilitásának volt egyik következménye. Az első világháború előtt az osztályellentétek elmélyedése és esetenkénti viharos kitörése ellenére, a „juncker-burzsóá” imperializmus gazdasági és politikai rendszere egyaránt szilárd volt. Az erejük teljében és tudatában levő német uralkodó osztályok nem kényszerültek arra, hogy pusztán létükért küzdjenek, az őket képviselő pártokat és csoportokat nemcsak a szocializmus és demokratizmus feltartóztatására, hanem a nagyhatalmi, a világ újrafelosztására irányuló törekvés is összekapcsolta, sőt az sem tűnt reménytelennek, hogy a nacionalista célkitűzések mögé a baloldali irányzatok is fel fognak sorakozni.

⁴⁵ Vö.: uo. II. köt. 150—161. l.; I. köt. 702—714. l., II. köt. 113—145. l.

⁴⁶ Vö.: *Klemens von Klemperer*: *Konservative Bewegung zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München und Wien o. J. 15—18., és főleg: 48—65. l. Meg kell jegyeznünk, hogy Klemperer nagyon tágra értelmezi az újkonzervativizmus fogalmát, ide sorolja a politikával szembe forduló és számos kérdésben ekkor még pozitív nézeteket valló Wandervogel mozgalmat, és fenntartás nélkül a „Freideutsche Jugend” nevű szervezetet is. Újkonzervatívnek tartja emellett a német szellem kiválóságai közül a liberális Ernst Troeltsch-öt éppúgy, mint Thomas Mann-t. — A jelek szerint Klemperer kritikátlanul magáévá tette a már idézett Armin Mohler álláspontját, aki, miután a német konzervatív mozgalmat mérsékelt és radikális irányzatra bontja, az utóbbihoz az antiszemita-völksch csoportokat és az ifjúsági mozgalmat sorolja, de a Stoecker-féle szervezkedést vagy az allddeutsch mozgalmat mérsékeltnek tartja. Vö.: *Mohler*: i. m. 37—43. l.

Ilyen körülmények között kevésbé juthattak szerephez az olyan jellegű szervezetek, amelyek elsősorban szociális szempontból opponáltak a fennálló rendszerrel, mégha egyébként számos kérdésben konzervatív nézeteket vallottak is. Nagyobb esélyük volt az érvényesülésre az ugyancsak konzervatív elvi alapokon álló, de a nacionalizmust előtérbe helyező és minden jobboldali erő összefogására ezen az alapon törekvő mozgalomnak. Ez a magyarázata annak, hogy a konzervativizmus új útjait kereső eszmék és irányzatok közül az első világháború alatt és az azt megelőző két évtizedben a pángerinánizmus, pontosabban az alldeutsch mozgalom, ezen belül különösen az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) tett szert a legnagyobb jelentőségre.

A Szövetség elsősorban nem a német konzervatívok illetve a junkerek, hanem a nehézipar s ennek megfelelően a nemzeti liberálisok s részben a szabad konzervatívok pártjához kapcsolódott. Irányításában is, finanszírozásában is első számú támogatást a nagytőke emberei nyújtottak. Különlegesen fontos szerepe volt e tekintetben Alfred Hugenbergnek, az esseni Krupp-Művek későbbi vezérigazgatójának, aki már a szervezet létrehozásában is aktívan közreműködött, s aki 1928-tól kezdve a konzervatív Német Nemzeti Néppárt teljhatalmú vezetője lett.⁴⁷ De az alldeutsch Szövetség vezetésében befolyásos junkereknek is szerepük volt, így pl. Hermann Graf Arnim Muskau-nak, Udo Graf zu Stolberg-Wernigerode-nak, továbbá von Kardorff-Wabnitz-nak, gróf Mirbach-Sorquitten-nek stb. Mindenekelőtt azonban a Szövetséget a német konzervatívokkal az elvi-politikai kérdésekben való alapvető azonosság kötötte össze. Nemcsak a néptömegekkel szembeni, pontosabban a haladó, elsősorban persze a szocialista mozgalommal szembeni elutasító magatartás azonosságára gondolunk, hanem a monarchista államformához való feltétlen ragaszkodásra — erről az alldeutschok még a fasizmus idejében sem mondtak le —, nem utolsósorban pedig azokban a világhatalmi törekvésekben is megnyilvánuló elvi azonosságra, amelyeket a német konzervatívok ugyan kezdetben jóval kisebb lelkesedéssel támogattak, mint az Össznémet Szövetség, vagy akár a Nemzeti Liberális Párt, de a századforduló után magukévá tették, sőt azoknak később — főleg az első világháború időszakában — éppen ők lettek az élharcosai.

Az alapján véve propaganda célokat szolgáló, s ezért főleg értelmiségieket tömörítő alldeutsch Szövetség motorja lett az első világháború előtti és alatti pángermán-nacionalista mozgalomnak. Antiszemita, szocialistaellenes, a németiség kulturális, sőt faji fölényét hangoztató eszméi, s e „fölnyire” hivatkozó világhatalmi tervéi egyre szélesebb német társadalmi rétegeket mótelyeztek meg. Politikai befolyását érzékelteti, hogy 1908-ban 33 Reichstag-képviselő tartozott tagjai közé, s ez a szám 1914-ig mintegy 60-ra emelkedett. Emellett a nagy nacionalista tömegmozgalom, így a több mint egy millió tagot számláló Német Flottaegyesület (Deutscher Flottenverein), vagy a háború kitörése előtt — 1912-ben — alapított Német Véd-Egyesület (Deutscher Wehr-Verein), épp úgy ideológiai befolyása alatt álltak, mint egyes speciális célok érdekében létrehozott szervezetek: a Német Gyarmati Társaság (Deutsche Kolonialgesellschaft), a Szociáldemokrácia elleni Birodalmi Szövetség (Reichsverband gegen die Sozial-

⁴⁷ A Szövetség történetére, németországi és ausztria-magyarországi működésére vonatkozóan e cikk szerzőjének külön munkája jelent meg: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világhatalmi terveiben (1890—1918)*. Budapest. 1963. Figyelembe véve ezt a körülményt, valamint azt, hogy ezúttal a kifejtés és bizonyítás igénye nélkül csupán utalni akarunk az alldeutsch és a konzervatív mozgalmak kapcsolatára, a részletesebb smertetéstől el kellett tekintenünk.

demokratie) és a Külföldi Németiség Egyesülete (Verein für das Deutschtum im Ausland), a későbbi Volksbund.

Az alldéutsch mozgalom mindezekeken túlmenően az első olyan nagyobb irányzat volt, amely egységbe akarta fogni az egykor élesen szembenálló liberálisokat és konzervatívokat eszmei téren éppúgy, mint a politikai gyakorlat terén. Ez fejeződött ki a szervezetek vezetőségeinek összetételében, méginkább a közös politikai célok előtérbe helyezésében, ezeken belül főleg a flotta és a szárazföldi haderő fejlesztésének, a kontinentális és a tengerentúli terjeszkedésnek egyforma hangsúllyal történő propagálásában, a belpolitika terén pedig a munkásmozgalommal szembeni egységes fellépés sürgetésében. Talán felesleges megjegyeznünk, hogy ezek az erőfeszítések, amelyek tehát a jobboldali liberalizmus és a konzervativizmus pártokon felüli összefogására irányultak, annak a gazdasági és politikai közlekedésnek voltak a kifejeződései, amely szükségszerűen következett a német imperializmus junker-burzsóá jellegéből.

A jobboldali erők összefogásának másik nagyobb kísérletére már a háború alatt a Német Hazafias Párt (Deutsche Vaterlandspartei) létrehozása révén került sor. Az 1917. szeptember 2-án alapított szervezet, amelynek élén egyébként a szélsőségesen sovinszta Tirpitz admirális és a későbbi — 1920-as — puccs-vezér Wolfgang Kapp állt, fő feladatát abban látta, hogy a háború győzelemmel való befejezésére mozgósítsa a tömegeket. Válasz volt tehát arra a béke-határozatra, amelyet a Reichstag többsége, szociáldemokrata haladó néppárti és Centrum párti képviselők hoztak. A párt erőteljes támogatásban részesült a jobboldali szervezetek, mindenekelőtt persze a német konzervatívok és az Össznémet Szövetség részéről. Taglétszáma, amelynek alakulásában e támogatásnak döntő szerepe volt, 1918 nyarán érte el a legmagasabb fokot, amikor is mintegy 1 250 000-et tett ki. Az új pártot szoros kapcsolatok fűzték a monopoltöke egyes köreihez, főleg a rajna-weszfáliai szén- és vasérc-mágnásokhoz, valamint a vezető junkeerekhez, sőt hercegi családokhoz. Számíthatott a kormánykörök hallgatóságos morális és anyagi támogatására is, annak ellenére, hogy hivatalosan a kormány a mértéktelen háborús propaganda miatt — tekintettel a német tömegekre és a külföldi közvéleményre — néha kénytelen volt ellene fellépni.⁴⁸

A sokoldalú támogatás sem menthette azonban meg a Német Hazafias Pártot a gyors visszaeséstől. Minél szembetűnőbb lett a valóság és a győzelmet ígérő konzervatív propaganda közötti ellentmondás, minél többen felismerték, hogy az ország a teljes összeomlás felé halad, minél erőteljesebb lett az értelmetlen háború elleni tiltakozás s ennek talaján a forradalmi erjedés, annál nagyobb tömegek fordultak el ettől a reakciósságban és sovinszta hisztériában minden addigi irányzatot felülmúló mozgalomtól. A Német Hazafias Párt végül is annyira kompromittálódott a német néptömegek előtt, hogy — bár egy ideig még tovább élt — újjászervezésére 1918. november 9. után nem kerülhetett sor.

*

A történelmi előzmények, a császári Németországban — és főleg az első világháború éveiben — tanúsított politikai magatartás, 1918. november 9. után, a polgári demokrácia még nagyon is bizonytalan keretei között, lehetetlenné tette a konzervativizmus töretlen kontinuitását. A két, viszonylag nagy tömegeket —

⁴⁸ Vö.: Deutschland im ersten Weltkrieg. Berlin, 1968. II. köt. 760—764. l.; Die bürgerlichen Parteien in Deutschland I. köt. 620—628. l. stb.

inkább ideológiailag, mint szervezeten — befolyásoló Össznémet Szövetség és a Német Hazafias Párt nem képezhetette alapját egy új konzervatív mozgalomnak, és természetesen maga a Német Konzervatív Párt sem. Egyébként is a párt működése a forradalom első napjaiban szinte teljesen megbénult. A többi párttal való kapcsolat felvétele céljából létrehozott már említett bizottság a résztvevők hiányos megjelenése miatt kénytelen volt feloszlani.⁴⁹ Westarp ugyan felkereste a konzervatív frakció megbízásából — két nappal a forradalom győzelme után — az új kormány vezetőit, követelve a Reichstag és a Bundesrat jogkörének maradéktalan fenntartását, de üres kézzel kellett távoznia, s csupán a konzervatív képviselők szabad hazautazásának biztosítására kapott ígéretet.⁵⁰ Ilyen körülmények között az új programmal kapcsolatosan november 7-én hozott, ugyancsak említett elvek gyakorlati megvalósításáról sem lehetett szó.

A Kreuz-Zeitung ezekből a napokból származó számai is nagyfokú bizonytalanságot tükröznek. A pillanatnyi államformát az újság „szocialista köztársaságnak” nevezte,⁵¹ és nyíltan beismerte, hogy a konzervatívok magatartásának kialakítása még a jövő kérdése. Nem látta tisztán — s kezdetben valóban nehezen lehetett ezt lemérni — a munkásmozgalmon belüli irányzatok erőviszonyait, a munkás- és katonatanácsok politikai funkcióját, s szemelláthatóan sem a külpolitikai, sem a belpolitikai kérdésekben nem tudott eligazodni.⁵²

Attól a pillanattól kezdve azonban, hogy megjelent a Népmegbizottak Tanácsának a parlamentarizmus mellett sikra szálló programja, a Kreuz-Zeitung, amely ezekben a napokban — minden jel szerint — a német konzervativizmus egyetlen központja és irányítója volt, erejét elsősorban a választásokra való előkészületekre koncentráta. A lap nyilvánvalóan abból az elgondolásból indult ki, hogy mivel az összeülő alkotmányozó nemzetgyűlés dönt végső soron a német társadalom és államforma jövőjéről, az alapvető kérdés, hogy ti. a „Német Birodalmat és Német-Ausztriát, amely már csatlakozását bejelentette, szocialista vagy polgári alapokon fogják-e kormányozni,”⁵³ e nemzetgyűlés politikai összetételének lesz a függvénye. Tehát a fő cél a parlamenti választások megtartásának biztosítása, a forradalmi, tanács hatalmi törekvések neghívásítása, a választások során a szociáldemokraták háttérbe szorítása, azaz a polgári erők fölényének kivívása, s ennek megfelelően a konzervatív erők mielőbbi újjárendezése. Minden egyéb kérdés, így a Népmegbizottak Tanácsának programjában szereplő és konzervatív érdekeket is sértő demokratikus vívmányok e fő cél megvalósulásának vagy megghiúsulásának rendelődik alá. Azon túlmenően, hogy e vívmányok-

⁴⁹ Vö.: *Werner Liebe: Die Deutschnationale Volkspartei 1918—1924.* Düsseldorf. 1956. 7. l. — Itt jegyeznék meg, hogy ismereteink szerint ez az egyetlen munka, amely a Német Nemzeti Néppárt történetének 1918—1924 közötti szakaszát összefoglalja. E tanulmány számára azonban az egyébként tárgyilagos könyvecske csak részben volt használható, nemcsak azért, mert a párt megalapításának kérdéseire csupán 8—10 lapot szánt a szerző, hanem azért is, mert nem tette vizsgálat tárgyává a német konzervativizmus általános krízisének jelenségeit, s — meggyőződésünkkel ellentétben — magának a Német Nemzeti Néppártnak a létrejöttét sem úgy fogja fel, mint egyfajta kiütkeresést ebből a krízisből. — Érdemes azt is megjegyezni, hogy a Német Nemzeti Néppárt történetére vonatkozóan meglehetősen kevés levéltári anyag maradt az utókorra. Liebe szerint a párt irattári anyagát 1933-ban a fasiszták lefoglalták (127. l.), de annak jelentős részét — így a Reichstag-frakció aktáit — már előzően megsemmisítették. Liebének azonban módjában volt néhány egykori szereplő szóban tett közlését is felhasználni munkájában.

⁵⁰ *Westarp: i. m.* 122—123. l.

⁵¹ Vö.: pl. *Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung).* 1918. nov. 12. 578. sz.

⁵² Uo., továbbá pl. 1918. nov. 18. 588. sz. stb.

⁵³ Uo. 1918. nov. 14. 582. sz.

kal szembeni nyílt állásfoglalás ronthatta a konzervatívok választási esélyeit, bizonyára ez a megfontolás magyarázza, hogy a lap egyelőre szinte kerülte ezeket az alapvető szociális és a demokratikus szabadságjogokkal összefüggő kérdéseket.

A konzervatív erők újjászervezésének elősegítését szolgálta, hogy mind a Kreuz-Zeitung, mind a Konservative Monatsschrift helyet adott az útkeresés céljából megírt cikkeknek, mégha azok sok tekintetben el is tértek a lapok addigi fő irányvonalától.

Az utóbbi „Mit tegyenek a konzervatívok?” címen elvi cikket jelentetett meg Dr. Ulrich Kahrstedt tollából. A cikk az általunk eddig elmondottakhoz képest alapvetően új szempontokat alig vet fel. Mindenekelőtt el akarja fogadtatni a konzervatív közvéleménnyel a parlamentarizmus gondolatát, éles határvonalat húzva ezért közte és a demokrácia elve között. Ezzel — bár meglehetősen homályos megfogalmazásban — azt akarta kifejezni, hogy a parlamentarizmust a demokrácia elutasítása ellenére is el lehet fogadni, hiszen itt nem alapelvekről, hanem csupán olyan eszközről van szó, amelynek segítségével az egyes irányzatok — köztük a konzervatívok is — saját nézeteiket propagálhatják, ill. megvalósíthatják.⁵⁴ Továbbá abból a feltevésből kiindulva, hogy a Szociáldemokrata, a Centrum és a Haladó Néppárt részvételével hatalmas baloldali blokk jöhet létre, amellyel nagymértékben szétforgácsolt jobboldali csoportok állnak szemben, a kis jelentőségű, főleg az egyházat és az iskolai nevelést érintő nézetkülönbségek félretekintését és az erők szoros összefogását követeli: „Keserű szükségesség számunkra egy erős német jobboldali párt, egy nemzeti párt, vagy ha úgy tetszik, mindazoknak a közös frontja, akik nem lengyelek, nem vörösök vagy nem akarnak a tömegek szolgáivá válni. . .”⁵⁵ Végül a Német Konzervatív Párt régi — 1892-es — „Tivoli” programjának feladását, új harci formák kialakítását s a társadalmi bázis kiszélesítését sürgeti.⁵⁶

Hasonló hangnemben ír, de nem az elvi, hanem a taktikai kérdéseket helyezve központba, a Kreuz-Zeitung egyik, már november 17-én publikált cikke is. Ez szintén új módszerek, még hozzá olyan módszerek mielőbbi kialakítását ajánlotta, amelyek lehetővé tennék a konzervatívok számára is az új államban való pozitív részvételt. Támadta a konzervatív táborban még mindig meglévő parlamentarizmusellenes felfogást, elvetette a szociáldemokrácia elleni általános harcot, s csupán a „radikálisokkal” szembeni fellépést helyeselte. Az egész cikk központjában azonban tulajdonképpen a társadalmi bázis kiszélesítésének a problémája állt. Ennek egyik fő eszközét a falusi és tartományi közigazgatási szervekre és a hivatalnokokra való határozott támaszkodásban, valamint a köztük és a nép — tehát elsősorban a parasztság — közti kapcsolatok megjavításában jelölte meg. A helyi erőkre támaszkodva a cikk írója szerint ellensúlyozni lehetne a parlamenti uralmat. E kitétel értelmét és jelentőségét annak figyelembevétele világítja meg, hogy ebben az időben a konzervatív körök még biztosra vették a városi lakosságot maga mögött tudó szociáldemokrácia választási győzelmét. A cikk mégsem akarta a város és a falu szembeállítására építeni politikai számításait — a konzervatívok addigi története arra intett, hogy németországi viszonyok között egy ilyen taktika vereséggel végződhet —, hanem — ellenkező-

⁵⁴ Vö.: Konservative Monatsschrift, 1918. nov. 76. Jg. 2. H. 66—70. l.

⁵⁵ Uo. 72. l.

⁵⁶ Uo. 72—73. l. — A cikk élénk visszhangot váltott ki konzervatív körökben. A folyóirat a következő, tehát decemberi számában (156—157. l.) több példával, a szerkesztőséghez írt levelekkel illusztrálja a fogadtatás kedvező voltát.

leg — sürgette a munkásság közé való behatolást, a szociáldemokrácia egyeduralmának megtörését, a „keresztény gondolkodásmód”-ból származó „szociális szellem” ápolását, a munkásvédelmet, a lakáshelyzet javítását városon és falun egyaránt, valamint telepítési akciókat a mezőgazdasági cselédek és napszámosok részére. Végül ugyanennek a „keresztényi gondolkodásmódnak” megfelelően a társadalmi osztályok és rétegek, a különböző hivatású kategóriákba tartozó emberek közeledésének, összefogásának régi konzervatív ideáját hangoztatta.⁵⁷

A társadalmi bázis kiszélesítésére irányuló módszerek közé tartozott az ifjúság és a nők problémáival való rendszeresebb foglalkozás is. Hiszen a Népmegbízottak Tanácsának rendelkezése a 20 éven felüli állampolgároknak, nemre való tekintet nélkül biztosította a választójogot.⁵⁸ A Kreuz-Zeitung ezért már november 14-i cikkében felhívta a figyelmet mindkét kérdés fontosságára a készülő választások sikere érdekében. Ifjúsági szervezetek létrehozását és „ügyes agitáció” kifejtését sürgette, s bár a nők állami életbe való bevonását elvileg továbbra is helytelenítette, a „tényleges helyzetre” hivatkozva az ő megszervezésüket és politikai megnyerésüket is fontosnak nyilvánította.⁵⁹ „Végző soron — írta nem teljesen alaptalanul a *Konservative Monatsschrift* — a polgári asszonyok — ideértve természetesen a nemesi származásúakat is — hatalmas száma fogja eldönteni, hogy a szocialista diktatúra meg tudja-e valósítani programját, vagy sem.”⁶⁰

Az említett cikkek, amelyeknek számát a tartalmi hasonlóság miatt felesleges lenne szaporítani, önmagukban véve is arra mutatnak, hogy — az adott körülmények között egyébként szükségszerűen — a háború előtt kialakuló újkonzervatív irányzat — elsősorban evangélikus szakszervezeti szárnyának — egyes képviselői kerülnek előtérbe a mozgalmon belül. Olyan kevésbé ismert személyek tehát, akik készek is, képesek is voltak rugalmasabb politikai vonalat kialakítani és sem a háborús uszítás terén, sem antiszociális magatartásukkal nem kompromittálták magukat. Másfelől a konzervatív sajtó visszatükrözte azokat a nézeteléréseket is, amelyek a különböző konzervatív csoportok között — ha még nem is teljes erővel és nyíltsággal — már ekkor jelentkeztek.

Az új konzervatív csoportosulás létrehozása érdekében november közepe táján megkezdődött viták középpontjában tulajdonképpen két kérdés állt. Az egyik a Német Konzervatív Párt követendő magatartásával, a másik pedig az új program alapelveivel függött össze.

Ami az első kérdést illeti, abban teljes volt az egyetértés, hogy a politikailag kompromittált ókonzervatív elemeknek egyelőre háttérben kell maradniok. De az is nyilvánvalónak tűnt, hogy az új párt a választásokig nem lesz képes megfelelő, lehetőleg az egész országot behálózó apparátus kiépítésére. Ebből a szempontból alapvető jelentőségű volt a legalábbis Poroszországban jól működő helyi szervezetekkel rendelkező Német Konzervatív Párt álláspontjának: fenn tartja-e önállóságát és az új irányzat mellett esetleg ellene fejtí ki tevékenységét, vagy belép-e abba, s azon belül próbálja-e törekvéseit érvényre juttatni. Mindkét felfogásnak megvoltak a maga hívei, a vita hosszú ideig elhúzódott, de az új párttal való egyesülés híveinek tábora — gróf Kuno Westarp vezetésével — már az első

⁵⁷ Vö.: *Neue Preußische Zeitung* (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 17. 587. sz.

⁵⁸ Vö.: *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. 3. köt. 495. l.

⁵⁹ Vö.: *Neue Preußische Zeitung* (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 582. sz.

⁶⁰ *Konservative Monatsschrift*, 1918 dec. 76. Jg. 3. H. 152. l.

pillanattól kezdve erősebb volt. A főleg Heydebrand nevével jelzett ókonzervatív, az új módszerektől és elvektől elzárkózó csoport viszont a későbbiek során egyre inkább háttérbe szorult.

Az új konzervatív tömörülés létrehozását a Kreuz-Zeitung egyik cikke szerint három fokozatban képzelték el szervezői: „... minden jobboldali csoport egységének megteremtése, másodsor egy új programjavaslat elkészítése, amelyet nagyvonalúság jellemezne, de a pillanatnyi helyzet nem befolyásolná túlzottan alapelveit és harmadszor kapcsolatok keresése a többi polgári párttal.”⁶¹

A legfontosabb kérdés magától értetődően az új program kialakítása volt. Hiszen a konzervatív pártok, csoportok, szervezetek álláspontját döntően befolyásolhatta a program tartalma, mintahogy az új irányzatba való belépés, vagy a szervezeti különállás fenntartása is ennek volt a függvénye. A Westarp-csoport szerint első lépésként elég lett volna egy olyan felhívás, amely néhány általános konzervatív alapelv megfogalmazására szorítkozik, a mérsékeltabb konzervatívok szerint viszont részletesebb, a különböző néprétegek érdekeit figyelembe vevő, és lehetőleg kielégítő szempontok összeállítására lett volna szükség.⁶²

Élénk vitára adott okot az is, hogy az új párt elnevezéséből a konzervatív szót a Westarp-csoport nem akarta elhagyni arra hivatkozva, hogy nem szabad feladni a „konzervatív világ- és államfelfogást”, és hogy minden államformának szüksége van konzervatív politikai irányzatra.⁶³ A vele szembenállók azonban attól tartottak, hogy egy konzervatív elnevezésű párt mögé szélesebb rétegek nem fognak felsorakozni, ezért a korábbi keresztényszociális mozgalom politikusai, főleg a már említett Német Nemzeti Kereskedőszövetségének (Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband) képviselői a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) elnevezés mellett szálltak síkra. Álláspontjukat azzal indokolták, hogy az elnevezésben a német szó az egész nép — tehát nemcsak a Poroszország — iránti szeretetet, a nemzeti, az internacionalizmus mindenféle fajtájának elutasítását jelenti, a néppárt elnevezés pedig azt hangsúlyozza, hogy a társadalom minden rétegének érdekeit szem előtt tartja az új pártalakulat. Egyes konzervatív körökben viszont kezdetben nemcsak azért idegenkedtek ettől az elnevezéstől, mert a konzervatív fogalmat nem tartalmazza, hanem mert a junkerek között még mindig sokan voltak olyanok, akik magukat elsősorban nem németnek, hanem porosznak tartották, s mert a „néppárt” szó sértette arisztokratikus beállítottságukat, és túlzott engedményeket ígért a néptömegek számára.⁶⁴

A vázolt vita arra mutatott, hogy az ókonzervatívok a polgári forradalom győzelme, az egész társadalom és magának a konzervativizmusnak általuk is beismert válsága ellenére nem akarták elkötelezni magukat egy nyugalmasabb, és a mozgalmon belül a mérsékelték vezetését biztosító politika mellett, míg az utóbbiak szociális téren éppúgy, mint a demokratizálódás terén készek voltak engedményekre, s a régi konzervatív nézetek és politikai módszerek lényegesebb árformálására. Másszóval már az első lépéseknél jelentkeztek azok a nézeteltérések, amelyek szükségszerűen következtek a születőben levő mozgalom heterogén társadalmi összetételéből, elsősorban a junkerek és a kispolgári rétegek érdekellentéteiből. Az utóbbiak sem voltak egységesek, hiszen nemcsak az egziszen-

⁶¹ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 18. 588. sz.

⁶² Vö.: *Liebe*: i. m. 10. l.

⁶³ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 18. 588. sz.

⁶⁴ Vö.: *Liebe*: i. m. 11—12. l.

ciájukat féltő, vagy elvesztő és ezért radikalizálódó tisztviselők, hivatásos katonák, valamint a háború, méginkább az összeomlás során gazdasági bizonytalanságba került közép- és kistőkések tartoztak közéjük, hanem a konzervatív típusú szakszervezetek munkásai is, akik — ha el is utasították a „marxista” forradalmat — változást, valódi szociális megújódást akartak.

A vita az 1918. november 24-én nyilvánosságra hozott programszerű felhívás tanúsága szerint egyelőre a mérsékelték fölényével zárult. Ez persze nemcsak előre átgondolt taktikai megfontolásokból következett be így, hanem elsősorban annak törvényszerű kifejeződéséeként, hogy a „császári” konzervativizmus ereje valóban meggyengült, s hogy a csaknem kizárólag a porosz junkerekre építő konzervativizmusnak nincs talaja és aligha lesz jövője a forradalmian újjáalakuló német társadalmi és politikai életben.

A felhívás⁶⁵ már a bevezetőben erőteljesen hangsúlyozta, hogy aláírói készek „minden olyan államformával együttműködni, amelyben jog és rend uralkodik”, s hogy a lakosság valamely „osztályának diktatúrája ellen” határozottan tiltakoznak. Másszóval az új párt első megnyilatkozásában hajlandó volt a polgári demokráciát elvileg elfogadni, mégpedig nem csupán egy esetleges proletárdiktatúrával, hanem a régi konzervatív állameszmével, a monarchiával szemben is. Igaz, a felhívás a „tekintély” biztosításának fontosságát is hangsúlyozza az állami életben, de ezt „a nép szabad akaratának” érvényre juttatása révén tartja elérhetőnek.

Tulajdonképpen ez a kettős szempont, a proletárdiktatúra, a szocializmus irányába mutató fejlődés határozott elutasítása és a régi konzervatív politikai ideákról való lemondás, vagy legalábbis azok elhallgatása, másszóval tehát a polgári demokrácia igenlése húzódott keresztül azon a 16 ponton is, amelyek az elvi bevezetőt követően általánosságban meghatározták a később kidolgozandó pártprogram alapelveit.

E kettős szempont némileg még az első pontból is kiolvasható, amely pedig az új párt külpolitikai fő célját fogalmazza meg: „Sikra szállunk egy erős német népert, amely kész egységét, szabadságát, valamint önállóságát a külső hatalmakkal szemben megőrizni és távol tartja magát az idegen hatásoktól.” Aligha lehet kétséges, hogy ebben a szűkszavú megfogalmazásban nemcsak a fegyverszüneti feltételek és a majdan minden bizonnyal ezekre épülő békefeltételek elutasítása foglaltatik, hanem a bolsevizmus „idegen hatásként” való felfogása és elutasítása is.

A „parlamentari kormányforma” követelése és az „osztálydiktatúra” megbélyegzése, amelyet az alapelvek második pontja ismételtelen hangsúlyoz, együttjárt a polgári szabadságjogok — a személyi, a lelkiismereti szabadság, a szóban és írásban tett szabad véleménynyilvánítás, különösen pedig az általános választójogi elv — elfogadásával, de természetesen a magántulajdon határozott védelmével is.⁶⁶ Szemben „a tervezett szociáldemokrata beavatkozással”, a felhívás aláírói hangsúlyozták ragaszkodásukat a „magángazdálkodás alapelveéhez”, de kijelentették, hogy a szociális érdekeket figyelembe véve készek „az állami, községi és szövetkezeti közös gazdálkodás üzemi formájának” a támogatására.⁶⁷

⁶⁵ A felhívást a Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung) 1918. nov. 24-i (599. sz.), vasárnap reggeli száma közölte. Szövegét azonban Werner Liebe idézett művében (107—108. l.) is megtalálhatjuk, kivonatossan pedig a „Die bürgerlichen Parteien in Deutschland” c. műben: I. köt. 725. l.

⁶⁶ Vö.: 3. pont.

⁶⁷ Vö.: 3. és 4. pont.

Már ez is arra mutat, hogy a felhívás minden addigi konzervatív programon messze túlmenően központi helyre állította a szociális kérdést egyenes követelményeként annak, hogy a fő cél a választásokon való minél nagyobb siker elérése volt, ami az adott körülmények között csak szélesebb néptömegek megnyerése révén volt remélhető, valamint annak a már szintén említett körülménynek megfelelően, hogy a konzervativizmuson belül a völkisch irányzat került előtérbe.

A gátlástalan — bár a későbbi fasisztákhoz képest még meglehetősen szerény — demagógia szellemében hangoztatták az új párt alapítói az általános szociálpolitika megvalósítását, és a „szociális felemelkedés” megkönnyítését,⁶⁸ de — mint láttuk — még a szociáldemokrácia által tervezett szocializálási akciókat, azaz a szociálpolitika megvalósításának gazdasági feltételeit is elutasították. Ez az ellentmondás egyrészt abból származott, hogy a konzervatívok a szociális törekvéseket csak látszatra helyeselték, másrészt viszont abból — s ezt is hangsúlyoznunk kell —, hogy jelentős részük a szocializmus megvalósításának szociáldemokrata programját valóban komolyan vette, nem ismerte fel tehát, hogy a forradalmi út elutasítása után a szociáldemokrácia kénytelen lesz megmaradni a polgári demokrácia keretei között. Miközben például a Kreuz-Zeitung egyetértett azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a hivatalnoki apparátusnak támogatnia kell „Ebert politikáját”, mivel az gátat emel a „Haase-féle szocializálási törekvések elé”, azt a véleményt is hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata uralom megszilárdulása — bár lassabban és zökkenőmentesebben — végül is ugyancsak a magántulajdon felszámolásához vezetne.⁶⁹ Ugyanerre a következtetésre jutott Westarp gróf is, aki többször idézett emlékiratában utólag is reálisnak tartotta a szociáldemokrácia számára a „rend és a tulajdon” érdekében nyújtott jobboldali támogatás veszélyességét. A gazdasági és politikai helyzet megszilárdulása ugyanis szintén a szociáldemokrata uralom megerősödését eredményezhette volna. Márpedig ebben az esetben a szociáldemokrata párt megvalósította volna programját: „a köztársasági alkotmányt a legradikálisabb elvek alapján, valamint a kommunista kisajátítást és kényszergazdálkodást a legszélsőségesebb formában.”⁷⁰

Az igen mérsékelt szocializálási tervek határozott elutasítása nem csupán a konzervatív szociálpolitikának a felhívásban hangoztatott alapelvét, hanem az ezzel kapcsolatos konkrét követeléseket is demagógia-gyanússá teszi. Azokra a követelésekre gondolunk, amelyek a lakásprobléma megoldásának, a középosztály és a szellemi munkások támogatásának, továbbá a tisztviselők, tanítók, hivatásos katonák és nyugdíjasok biztos életkörülményeinek megteremtésére, a hadirokkantak és hadiárvaik messzemenő segítésére irányultak.⁷¹ Ide tartozik továbbá az átfogó telepítési politika, parasztgazdaságok létesítése mellett síkra szálló pont is. A felhívás e téren az állami, községi, sőt a privát nagybirtok „meghatározott mértékű” és természetesen kártérítéssel történő kisajátítását is felmeri vetni.⁷² A földreform gondolatának hangoztatása — bármilyen ködös, óvatos, semmire nem kötelező formában is történt — minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy az új konzervatív irányzat a falvakban élvezett régebbi befolyást alapjában véve meg tudta őrizni.

⁶⁸ Vö.: 9. pont.

⁶⁹ Vö.: Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. dec. 1. 612. sz.

⁷⁰ Westarp: i. m. 126. l.

⁷¹ Vö. 6., 8., 10. és 11. pont.

⁷² Vö. 7. pont.

A „szociális igazságosság és teherbíróképesség” elvének érvényesítését hangoztatja a felhívás az „egységesen kiépítendő adórendszer” terén is, amely a vagyon és a jövedelem nagyságából indulna ki (a progresszivitás gondolatát azonban nem veti fel), s magáévá teszi e korszak egyik általános és meglehetősen demagóg követelését a „háborús nyereségek leghatározottabb” elvonásáról.⁷³ Arról azonban, hogy miként mutathatók ki, s hogy a „német” ipar, valamint a junker földbirtok részesült-e bennük, s egyáltalán hogyan vonhatók el utólag ezek a nyereségek, a felhívás egy szót sem mond. Valójában a háborús nyereségekkel — egyelőre még kimondatlanul — a „zsidó” tőkés, a konzervatívok által hagyományosan gyűlölt kereskedelmi és pénztőkét, gyanúsították, így azok nyilvános megbélyegzése rövidesen az antiszemitizmus és a látszat-kapitalizmusellenesség „modern” fegyvertárának egyik kellékévé vált.

E célzáson túlmenően egyébként antiszemita kitételeket nem tartalmazott a felhívás, amely persze nem a konzervatív és völkisch irányzatok képviselőinek gondolkodásában bekövetkezett valamiféle változás következménye volt, hanem nyilvánvalóan taktikai megfontolást jelzett, annak figyelembevételét mutatta, hogy antiszemita alapon a polgári pártokkal való tervezett összefogás a szociáldemokrácia ellen a választási győzelem érdekében aligha valósítható meg.

A felhívás a szociális kérdés fontosságának felismerése ellenére feltűnően keveset szól a munkásság konkrét követeléseiről. A lakásprobléma megoldásának említett sürgetése mellett ezekkel közvetlen kapcsolatban talán csak a munkásság egyesülési jogának az elismerése áll,⁷⁴ s a felhívás még csak azt sem tartotta szükségesnek, hogy a Népmegbízottak Tanácsának meglehetősen általános és szerény programjában meghirdetett követeléseire, a nyolcórás munkanapra, a munkanélküliség felszámolására, ill. a munkanélküliek támogatására, a munkavédelmi rendelkezésekre, vagy akár a régi cselédtörvény hatályon kívül helyezésére reagáljon. Mindez arra enged következtetni, hogy az újkonzervatív irányzat képviselői sem tudták, vagy — rugalmasabb nézeteik ellenére még mindig erősen arisztokratikus beállítottságuk miatt — nem voltak hajlandók a munkásosztály társadalmi szerepének nagyságát felmérni, s ebből a megfelelő politikai és propagandisztikus következtetéseket levonni.

Annál nagyobb hangsúlyt helyeztek — mintegy a konzervatív tradíciót követve — a közigazgatás egyszerűsítésére, továbbá arra a követelésre, hogy a tisztviselőket pártállásra és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, kizárólag a rátermettséget alapul véve válasszák ki.⁷⁵ Külön pontban hangsúlyozták a községi szabályzatok szabad kialakításának fontosságát is.⁷⁶

Nem nehéz észrevenni, hogy e követelésekben egyrészt az a már említett törekvés kapott megfogalmazást, amely az esetleges szociáldemokrata többségű parlamenttel és központi kormányzattal szemben a junkerek és a konzervatív hivatalnokok befolyása alatt álló helyi közigazgatási apparátusban, tehát tulajdonképpen parlamenten kívüli tényezőkben kereste a hatalmi ellensúlyt. Ez a törekvés a tisztikarral, majd a kialakuló ellenforradalmi szabadcsapatokkal való javarészt titkos kapcsolatok révén már az új párt megalakulásakor is némi realitással bírt. A későbbi ellenforradalmi megmozdulások egyik bázisát pedig éppen ezek az újkonzervatívok által is az első pillanattól kezdve felkarolt helyi közigazgatási szervek képezték.

⁷³ Vö. 14. pont.

⁷⁴ Vö.: 9. pont.

⁷⁵ Vö.: 12. pont.

⁷⁶ Vö.: 13. pont.

A felhívás végül külön-külön pontban húzza alá a népiskolák erőteljes támogatásának és a nők közéleti szerepének a fontosságát.⁷⁷ De kissé meglepő módon nem tér ki az evangélikus egyház iskolai befolyásának kérdésére, külön pontot nem szentel az evangélikus egyház problémáinak, s még a bevezetőben is csupán általánosságban említi az „életerős kereszténység” társadalmi szerepét. Pedig — a Kreuz-Zeitung cikkeinek tanúsága szerint — a konzervatívok már ekkor szembenálltak a szociáldemokrata kormány kultúrpolitikájával,⁷⁸ s később — főleg persze Poroszországban — éles támadásokat intéztek ellene. Úgy tűnik, a felhívás összeállítása során ebben a kérdésben is egyrészt a konzervatív szakszervezeti vezetők álláspontja győzedelmeskedett, akik keresték a kapcsolatokat a katolikus szakszervezetekkel, másrészt talán az a megfontolás, hogy az evangélikus egyház szempontjainak túlzott kidomborítása akadályát képezheti a konzervatív mozgalom egész országra tervezett kiterjesztésének. Ami pedig a nők politikai jogainak elismerését tartalmazó programpontra illeti, annak feltűnő szűkszavúságát nem csupán a felhívás terjedelmi korlátozottsága magyarázza, hanem az is, hogy — hasonlóan a parlamentarizmus elvéhez, a pillanatnyi államformával való megbéküléshez és a szociális téren tett engedményekhez — ezúttal is egy, a német konzervativizmus születésétől kezdve meglevő alapelv feladásáról volt szó. Teljesen jogosan ironizált a Vorwärts ezen a pálforduláson az 1911-es „Konservatives Handbuch” visszatetszően primitív álláspontját idézve: „Megígérni a nőknek az általános, egyenlő és titkos választójogot: alattomos és ostoba ámitás. . . A nők a választójogot csak egyetlen személlyel szemben használhatják.”⁷⁹

Az alapító felhívást aláíró 34 személy között nyolc német konzervatív képviselő volt — élükön H. Dietrich-el, az egykori Reichstag-frakció második elnökével, aki vezető szerepet vállalt az új párt alapjainak lerakásában. A szabad konzervatívokat kilenc, a keresztényszociálisokat három, a német völkischeket pedig egy személy (Ferdinand Werner, a völkisch-párt elnöke) képviselte. Az aláírók általában a kevésbé ismert politikusok közül kerültek ki, többen parlamenti képviselők nem voltak. Szembetűnően nagy az állami tisztviselők száma köztük, de találkozhatunk egyetemi tanárral, kántorral, sőt kőművesmesterrel is, és néhány nő neve is szerepel a felhívás alatt. Ami azonban a legfontosabb, a német konzervatívok jelentősen háttérbe szorultak a mérsékeltbb konzervatívokkal szemben, legismertebb vezetőik — gróf Westarp, a Reichstag-frakció és Heydebrand, a porosz Landtag-frakció egykori elnöke — nem írták alá a felhívást.⁸⁰

Mindez azonban csak a pillanatnyi helyzetet tükrözte, amelyből messzenő következtetéseket levonni helytelen lenne. A felhívás 34 aláírója között az említett változások ellenére még mindig 18 nemesi és csupán 16 polgári nevet találhatunk. Joggal gúnyolódott a Vorwärts egyik korabeli száma a „néppárt”-elnevezésen, azt javasolva, hogy az új irányzatnak inkább „junkerk néppárt” vagy „népellenes néppárt” nevet kellene adni.⁸¹ S a további események meglehetősen határozott jobbratolódásról, a párt ellenforradalmi-konzervatív jellegének

⁷⁷ Vö.: 15. és 16. pont.

⁷⁸ Lásd pl. Neue Preussische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 14. 682. sz.

⁷⁹ Vorwärts, 1919. jan. 24. 44. sz.

⁸⁰ Vö.: Neue Preussische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 24. 599. sz. — *Liebe*: i. m. 8. l.

⁸¹ Vö.: Vorwärts, 1918. dec. 3. 332/a. sz. — A lap beállítottságát jellemzi, hogy bár pontosan felismerte az új párt ellenforradalmi jellegét, létének jogosultságát egy pillanattig sem vonta kétségbe.

egyre világosabb kidomborodásáról tanúskodnak. A felhívással egyidőben jelent meg a Kreuz-Zeitungban Westarp aláírásával a Német Konzervatív Párt elnökségének az új párttal kapcsolatosan bizonyos fenntartásokat tartalmazó, lényegében mégis pozitív nyilatkozata. A sajtó nap-nap után hírt adott arról, hogy különböző csoportok és szervezetek, köztük az ultrasoviniszta Német Hazafias Párt, az allddeutsch Szövetség, a Gazdaszövetség, sőt a nemzeti liberálisok egy része is kifejezte egyetértését az új irányzat alapelveivel és ígéretet tett támogatására.⁸²

*

Az új irányzatba való tömeges belépések, alapelvei mellett elhangzó nyilatkozatok, a jobboldali sajtó részéről élvezett egyre határozottabb támogatás arra mutatott, hogy az alapító felhívással valóban megtörtént az első — és a későbbiekben sikeresnek mutatkozó — lépés a német konzervativizmus újjászervezésére, a forradalom okozta krízisből való kilábolásra. A Német Nemzeti Néppárt zászlaja alatt sor került Németország legszélsőségesebben reakciós, ténylegesen a polgári demokráciát is elvető, bár az első fellépés során hallgatólagosan még elfogadó erők összefogására. Mégpedig nem csupán az 1919. január 19-re kitűzött sorsdöntő fontosságú választások érdekében — amelyeken egyébként az új párt a szavazatok több mint 10⁰/₀-át szerezte meg⁸³ —, hanem tulajdonképeni célként a polgári demokrácia megdöntését, vagy legalábbis konzervatív irányú átalakítását tűzve ki.

A weimári Németország jobboldali oppozíciójának megszületéséről volt tehát szó 1918. november 24-én, olyan politikai mozgalom létrejöttéről, amely az összeomlást követő válságos években a katonai diktatúra-törekvések társadalmi-politikai bázisát képezte, hatalmas befolyásra tett szert a viszonylagos stabilizáció és Hindenburg elnöksége éveiben, a gazdasági válság időszakában pedig tudatosan vállalta a faszizmus hatalomra segítését.

⁸² Lásd pl. Deutsche Tageszeitung, 1918. dec. 12. 631. sz.; Deutsche Zeitung, 1918. dec. 13. 633. sz., 1918. dec. 29. 660. sz.; Neue Preußische Zeitung (Kreuz-Zeitung), 1918. nov. 28. 606. sz., 1918. dec. 4. 618. sz. stb.

⁸³ Vö.: Mommsen: i. m. 794. l.

A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről

I.

A Magyar Szemle 1927 szeptemberében indult. Ez az időszak a Bethlen-féle stabilizáció csúcspontja, s egy folyóirat számára, amely ekkor Bethlen elvi irányítása alatt (ő volt a szerkesztőbizottság elnöke) lépett fel, ez eleve a bethleni stabilizáció politikai rendszeréhez való ragaszkodást jelentette, annak a konzervatív-reakciós politikai rendszernek a védelmét, amely az ellenforradalom konszolidációjából nőtt ki, s amely a konzervatív tekintélyuralmi formákat a parlamentarizmussal kombinálta. A Magyar Szemle végigkövette azoknak az úttját, akik ennek a rendszernek a megörökítéséért harcoltak. Noha a napi belpolitikai kérdésektől a folyóirat Bethlen bukása után visszahúzódott, a maga arisztokratikus pártpolitika-ellenességében is mindig kifejezésre juttatta a nemtetszését a totális fasizmus felé törekvő politikai erőkkel szemben — és zárva maradt a baloldali politikai kezdeményezések előtt. Külpolitikailag is a Bethlen-csoport következtelen németellenességét képviselte: megtalálta a módját, hogy nem nyíltan, de kifejezésre juttassa nemtetszését a náci rendszerrel és külpolitikával szemben, de olyan nézeteknek sem adott teret, amelyek a németekkel való szakításban látták a magyar külpolitika útját.

Világosan kifejeződik a Magyar Szemle társadalmi orientációja a folyóirat szerkesztőbizottságának és a Magyar Szemle Választmányának az összetételében. A folyóiratot 1938 decemberéig Szekfű Gyula, majd Eckhardt Ferenc szerkesztik. Mindketten a rendszerhez hű, konzervatív beállítottságú magas tudományos és közéleti rangú értelmiségiek, akiknek személye mintegy garantálta a folyóirat célkitűzéseit: az önbírálatba hajló, pesszimisztikus konzervativizmust; a magas szellemi színvonalat, amely az elit kinevelését szolgálja és az európai látókört. A szerkesztőbizottság, amelynek névsora 1933-ig jelzi a folyóiratot, olyan konzervatív-reakciós politikusok, mint Gratz Gusztáv, Hóman Bálint, Hegedüs Kálmán, Rakovszky Iván, Ravasz László mellett magában foglalja Kornfeld Móricot, a magyar fináncetöke jellegzetes képviselőjét, aki anyagilag is támogatta a Magyar Szemlét. A szerkesztőbizottság zömét a rendszerrel szemben lojális tudósok adják: Gombócz Zoltán, Gyalóka Jenő, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Kornis Gyula, Lepold Antal, Magyar Gyéza, Petrovics Elek, Szász Zsombor. 1933-tól a Magyar Szemle Társaság Választmányának neve alatt fut a folyóirat. A Társaság elnöke előbb Hóman Bálint, majd 1933-tól Bethlen István. A Választmányban javarészt a fináncetöke képviselői és konzervatív politikusai foglalnak helyet: Baranyai Lipót, Chorin Ferenc, Kornfeld Móric, Walko Lajos ill. Ernst Sándor, Gratz Gusztáv, Hóman Bálint, Kornis Gyula, Oswald István, Puky Endre, Weis István, Imrédy Béla, Zichy István.

A kormány félhivatalosaként emlegettetni szokott Magyar Szemlét tehát inkább a (társadalmi-politikai) rendszer félhivatalosaként lehet tekinteni. Természetesen nem arról van szó, hogy a Magyar Szemle a fináncetöke mindennapi és szűk gazdasági érdekeit védte volna. Nem is ezt tekintette feladatának, hanem

a huszas években létrejött társadalmi-politikai rendszerrel konform magatartás kialakítását, egy olyan szellemiség nevelését, amelyben ez a konzervatív-reakciós magatartás az értékes. A rendszer egészét és a rendszer egészének szellemi értékeit akarja védeni.

A Magyar Szemle csak az értelmiséghez akar szólni — egy konzervatív elitszemlélet alapján áll. Ebből ered, hogy elsődlegesen — írónak tudatában — a konzervatív világkép és politika értékeit védelmezi, és a teoretikus sík nevében polemizál a mindennapokkal. Ez a szellemi gőg sajátja már a szerkesztőnek, Szekfű Gyulának is, de megfigyelhető a folyóirat egészében. A saját mindennapjaival, a konzervatív-reakciós politika mindennapjaival való polemizálás zavarólag hat az olvasóra. Szekfű Gyula például ékes szavakkal száll szembe a revíziós gondolkodás csodaváró hangulatával: „E folyóirat hasábjain, mely a reális nemzetszemlélet ápolásának szenteli kezdettől fogva munkáját, nem kell közelebbről rámutatnunk arra a tétlenségre, cselekvéshiányra, mely mindkét használatos retorikánkból következik. Az egyik nem kívánja a cselekvést, mert arra úgy sincs szükség, hisz ami kevés eredményt ma elérhetnénk, az holnap úgyis csőstül ölünkbe hull, a másik viszont azért kvietista, mert úgysem lehet semmit cselekedni, s mély elesettségünkben lényegesebbnek tartja a mozdulatlanág fájdalmát s annak ceremóniáit, semmint a fájdalomtól kilépve valami közhasznos, de egyúttal köznapi cselekvésbe fogni.”¹ A revíziós propaganda sajtóságainak ismeretében érzi az ember, hogy mennyire „ül” Szekfű számos megállapítása — de valódi polémia és politikai szembenállás nem lesz belőle, mert ez csak a meggondolás polémiája a köznapi meggondolatlanág, reflektálatlanág ellen. A Magyar Szemle színvonala olykor magával ragadó, és ez feledteti azt, hogy egészében az adott rendszerrel teljesen konform szellemiséggel állunk szemben.

A vizsgálatot leszűkíti, hogy csak a revíziós tárgyú cikkeket vettem számba. Egyrészt a munka keretei eleve lehetetlenné tették a teljességet. Voltaképpen így csak a Magyar Szemle ideológiai „közegének” egy darabját vettem vizsgálat alá.

Revíziós eszmekörön nagyon szétágazó témájú cikkeket értek. Idetartoznak a revízió politikai lehetőségét tárgyaló cikkeken kívül a revíziós utópiák, elképzelések, természetesen idetartoznak a magyar kisebbségek helyzetét tárgyaló írások és az utódállamok politikájával, viszonyaival foglalkozó cikkek. Egységbe ezeket végeredményben az foglalja, hogy valamennyinek valamilyen köze van a történelmi Magyarország területéhez, amelynek helyreállítása a revízió célja, és valamennyi kifejezi azt a meggyőződést, hogy a revízió bekövetkezése szükségszerű, igazságos és végeredményben az egyetlen reális megoldás a Kárpát-medence problémáira.

Ha azt vesszük tekintetbe, hogy a revíziós gondolkodás, ha sokszor felszínesen is, de minden nemzeti vonatkozású gondolat kerete volt az uralkodó osztály ideológiájában, alapvető jelentőségűnek kell ezt a területet tekinteni. E dolgozat egyik célja éppen a revíziós gondolkodás bizonyos vonásainak megmutatása, szerkezetének, eredetének feltárása.

Nem tudnánk a probléma magvához úgy sem eljutni, ha csak a revíziós politikai elképzeléseket vennénk számba. A revíziós politikai-taktikai elképzelések alakulása nagyrészt már tisztázott. Az aktuálpolitikai vonatkozású cikkek inkább csak az alapvető célok bizonyos racionalizálását, a helyzethez való iga-

¹ Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Magyar Szemle XXV. 5. 1. (A továbbiakban csak a kötetszám és lapszám szerepel a Magyar Szemle esetében.)

zítását mutatják, de nem mutatnak rá arra a problémára, hogy miért volt ideológiai szükséglet a korban a revízióhoz való sokszor irracionális ragaszkodás. Ezért nem a revíziós külpolitika alakulásának a tükröződését követem nyomon, hanem azokat a gondolatokat, amelyek mintegy a konkrét elképzelések keretétől szolgálnak, egyszersmind azonban e gondolatok ideológiai összefüggéseit mutatják.

A revíziós eszmefuttatások keretétől szolgáló általános elképzelés komoly érdeklődésre tarthat számot. Ez az általános elképzelés bizonyos fajta nacionalista önszemléletet jelent: ilyennek látják saját nacionalista ideológiájukat. De funkciója nem tükörkép-volta, nem az önmegismerés igénye hívta életre. Ez az önmagáról alkotott kép teszi lehetővé ennek az ideológiának, hogy egységesen és koherensen értelmezhesse a politikai fejlődést, hogy a tények az ideológia igazolását adják annak cáfolata helyett — azaz ez az általános elképzelés teszi lehetővé, hogy egyáltalán ideológia lehessen az ideológia.

Nem közhelyek és sztereotípiák gyűjteménye ez: bár szép számmal akadnak közte. Eszmény, ideál talán? Több annál. Nem csupán a gondolati építmény csúcsa, a nemzeti önértékelés lehetősége, hanem egyáltalán minden értékelés lehetősége: olyan kód, amelyet a politikai, társadalmi történésekre alkalmazva azok elnyerik valódi értelmüket, az ideológia számára feldolgozhatóvá válnak, az osztály számára lehetségessé teszi a cselekvést. Ez a „kód” tehát sűrítve kifejezi az osztály- és rétegegyeségeket.

Legvilágosabban ez a „kód” azokban a szembeállításokban tárul fel, amelyek a „nemzeti” ellenfelekkel szembesítik: a Trianonhoz vezető „nemzeti” múltéhoz való viszonyában, a konkurrens nacionalizmusokhoz való viszonyában illetve a kisebbségi magyarsághoz való viszonyában —, ahol a hagyományos magyar nacionalizmus felbomlását kell megemésztetnie a konzervatív-reakciós ideológiának.

II.

A Magyar Szemle az ellenforradalmi kor reprezentáns folyóirata. A Magyar Szemlét Szekfű Gyula szerkesztette. Ebből következik, hogy a Magyar Szemle alapkoncepciójára a Három Nemzedék pesszimista konzervatív kriticismusa jellemző: a századvég, a liberalizmus, a kiegyezés korának elutasítása, a liberális nacionalizmus bírálata. Így van-e? A Magyar Szemle reakciós konzervativizmusához nem férhet kétség. Pesszimista alaphangját eleve megadja az, hogy restaurációs, forradalmi válság utáni konzervativizmus, hogy a „történelmi” Magyarország trianoni összeomlása utáni konzervativizmus. De valóban szembe fordul-e ez a nacionalizmus a liberális nacionalizmussal, a kiegyezési kor nacionalizmusával?

A pesszimista kritika és elhatárolódás kétértelmű és elmosódó. „... nem hiszük, hogy a magyar kultúr- és nemzetpolitikának lett légyen jelentősége a Szent István Birodalom szétrombolásában. De mint a társadalom szellemi életének professzionátus megfigyelői, meg kell állapítanunk, hogy ama politikának hallgatólágos elítéltetése immár a magyar társadalom részéről is útban van... A társadalom egészséges életösztönére vall, hogy szokásokat és lelkiállapotokat, amelyek a megváltozott viszonyokkal össze nem férnek, talán igazságtalan ítélettel is, levetni kész.”² Nagyobb súlyt fektetett ez a nacionalizmus a nem-magyar-

² *Ottlik László: Új Hungária felé. IV. 4.*

nak, mint a magyarnak a nevelésére, extenzív szellemű volt, intenzív helyett. „A mai magára maradt magyarnak a nacionalizmusa valóban eo ipso más kell hogy legyen, mint volt a háború előtt a belső expanzió napjaiban.”³

Az új szemlélet szükségességének hangsúlyozása már a megindulástól észrevehető. Ez az „újság”-igény magyarázza meg, hogy Szekfű miért áll ki Makkai Sándor sokat támadott Ady-könyve mellett. „A közelmúlt szigorú elítélése, kapcsolatban a közelmúltnak a klasszikus korszaktól való elválasztásával, az ő könyvéből szokatlan erővel tör ki . . .”⁴

Sokféle formában mutatkozik meg a distanciálás a közelmúlttól — az egész kiegyezési kortól, vagy csak a századvégtől. Az elhatárolódás szinte minden formájában közös azonban, hogy valamilyen formában fellelhető, mint az elhatárolódás forrása a nyílt vagy rejtett visszautalás Trianonra. Jancsó Benedek az erdélyi magyarság helyzete felől közeledik a kiegyezés korához és annak nemzeti politikáját lesújtóan értékeli: „Erdélyben az összeomlás előtt, az államot kivéve, jóformán alig volt nemzetet alkotó politikai erő működésben.”⁵ A kritika a társadalompolitikát és szociálpolitikát, de a nacionalista stratégiát is találja. Viszonylagos radikalizmusát az erdélyi magyar kisebbség szemszögének az alkalmazása magyarázza. Ugyancsak Erdély szemszögéből ítélt Szász Zsombor is, tudatosan Jancsó Benedek örökébe lépve: „Hogy Magyarország nemzetiségi politikáját nem geográfiai és etnográfiai helyzetének megfelelő elvek irányították, ennek nemcsak nemtörődés és a tudatlanság volt az oka, hanem az állam és nemzetiségi kérdés viszonyának tizenkilencedik századbeli felfogása is. A magyar nemzetiségi politikát nem a jövődőt megérző belátás, hanem a múlt század opportunistá jelszava, az „egységes nemzeti állam” kiméréja irányította.”⁶ Szász Zsombor Rákosi és Beksics szélsőséges asszimiláns elképzelései ellen lép fel, mert nem etnikai, hanem területi revíziót akar, és a románokkal szembeni nemzetiségi politikát el kell ítélnie, hogy hihetővé tegye az új ígéretek. Ugyanez a területi revíziós igény, az egykori nemzetiségek visszacsatolásának követelménye vezeti Pongrácz Kálmán kicsit túlzó megállapításait: „. . . ma már a legvérmesebb hazafiak előtt is nyilvánvaló, hogy a múltat többé régi formájában restaurálni nem lehet.” „Egy ma már kétségtelen: ráeszméltünk országok heterogén voltára és ennek megfelelően átértékeljük régi gondolkodásunkat.”⁷

Kritícizmus és revíziós igény, szükséglet összefüggésére utal az átlagosnál szárazabb és egyszerűbb gondolkodású, kevésbé mítoszteremtő Gratz Gusztáv egy 1928-as, eléggé központi jelentőségű írása. „Álmodnunk sem szabad arról, hogy a világháború utáni esztendőket, amelyek mély nyomokat hagytak a népek ambícióiban és egész mentalitásában, valaha is lehetséges legyen emlékezetükből kitörölni.”⁸ Ezért fogalmazza meg azt a véleményét, hogy „. . . át kell formálni az egész magyarság gondolkodását . . . Ha ez az átformálódás nem sikerülne, ha nem tudnánk visszatérni, zavaros idők után, arra az útra, amelyet a magyar géniusz e téren évszázadokig sikerrel követett, akkor le kellene mondanunk a jövőnkbe vetett minden reményről.”⁹ Jellegzetes és még sokszor visszatérő mozzanat, amely mintegy önmagát is megcsalva, a szükséges átalakulást a régtől

³ I. h. IV. 3.

⁴ *Szekfű Gyula*: Makkai Sándor könyve körül. I. 100.

⁵ *Jancsó Benedek*: Van-e szakadás az itthoni és az erdélyi lélek között? III. 295.

⁶ *Szász Zsombor*: Jancsó Benedek 1854—1930. IX. 370—1.

⁷ *Pongrácz Kálmán*: Magyar kultúrfolytonosság. X. 37.

⁸ *Gratz Gusztáv*: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. IV. 185.

⁹ I. h. 198.

fogva követett útra való visszatérésnek, a régi magyar hagyomány felújításának tekinti. Amennyire kifejezhet egy bizonyos konzervatív változás-igényt ez, éppoly mértékben szolgáltathat érveket a régít őrzők számára is. A jövőbe vetett remény — ez a revíziós perspektíva, amelybe az „átformálódást” be kell állítani.

A kritika tehát nem valamiféle kritikus erkölcsiség folyománya, hanem Trianon szellemi konkluziója, szorosan a revízió egészéhez és rész céljaihoz csatlakozik. Látja ezt Keresztury Dezső is, mikor az összeomlásnak a fiatal nemzedék arculatára való hatását elemzi. Szerinte az összeomlás szellemi következménye „... régi történetiszemléletünk s ezzel kapcsolatban apáinktól örökölt nemzeti illúzióink átvizsgálása és újraértékelése. De ez már abba a nagy szellemi megmozdulásba torkollik, melyet egységesen, erdélyi jelszóval „önmagunk revíziójának” nevezhetünk. Mi ebben a Széchenyi hirdette „önismeret” mély erkölcsiségű élményének újraeledését látjuk s elsősorban a háború előtti magyar társadalmi szellem, a liberális nemzetállam gondolat és nemzetiségi politika újraértékelését érezzük döntő fontosságúnak.”¹⁰

Alapvetőnek tételezhetjük Trianon élményét, az összeomlás és a forradalmak okozta szellemi hatást az uralkodó osztály hagyományos gondolkodású rétegeire. Ezek a történelmi események ennek a konzervatív eszmévilágnak a gyakorlati cáfolatát jelentették, alapjaiban és a közvetlen, mindennapi tapasztalat síkján bontották meg ezt az ideológiát. A revízió, mint politikai cél az igazi valóság helyreállítását jelenti, mintegy a régi eszmények negatív formája: ezek az eszmények ugyanis gyakorlati, reális alakjukban nem egzisztálnak, ezért kell helyreállításukat célként posztulálni. Tehát az, hogy ez a konzervatív gondolkodás a valósággal áll hadilábon, a realitással polemizál, eleve megadja a lehetőségét a konzervatív kritikának, a pesszimista változtatás igénynek. Revízió, azaz a történeti Magyarország restaurálása és a pesszimista kritika, illetve a szellemi elhatárolódás, változtatás szükségének a posztulálása tehát így kapcsolódnak egybe: ugyanazon történelmi gyökerekből erednek.

De már akkor is, amikor legalább a századvég asszimiláns nacionalizmusától igyekszik a Magyar Szemle magát elhatárolni, találkozhatunk olyan megjegyzésekkel, amelyek önérzetesen utasítanak vissza minden kritikát. A cseh nacionalizmus ellen író Ottlik László éppen azért utasít el minden vádat, mert a csehek bűnösségét posztulálja: „Mi sohasem fogjuk megérteni azt a ránk ragadt vádat, és legalább is világosan látjuk, hogy súlyosan elmarasztalt nemzetiségi politikánk előfeltételei egészen mások voltak, mint a mai Csehszlovákia esetében.”¹¹ S noha Gratz is hangsúlyozza, hogy a századvégi szemléleten változtatni kell, úgy vélekedik: „Hogy Magyarország nemzeti kisebbségeit elnyomta volna, az legenda...”¹²

És azok az írások, amelyek nyíltan felvetik a kérdést: lehet-e a régi magyar nemzetiségpolitikát kritizálni — ha el is ismerik a kritika jogát, ezt nem követelik meg.

Kényes kérdés volt ez a Magyar Szemlének, hiszen a konzervatív társadalomkritika igényével lépett fel, az önismeretre és az illúziómentes szemléletre akart nevelni, és élesen szembefordult a nagyközönség, a mindennapok optimista vagy pesszimista retorikájával. „De tulajdonképpen mire való a múltba nézés, mire való a magamegelégedés vagy az önvád! Miféle célt szolgál a magyar állam

¹⁰ Keresztury Dezső: Az ifjúság Erdélyszemlélete. XXII. 280.

¹¹ Ottlik László: Magyar nemzet — cseh birodalom. II. 112.

¹² Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. IV. 191.

háború előtti nemzetiségi és a háborúutáni utódállamok kisebbségi politikájának az összehasonlítása? . . . Összehasonlítható-e egyáltalában a kettő egymással?”¹³ A világháború előtt nemzeti és felekezeti kisebbségek ügye „ . . . minden állam belügye volt”. A békekonferenciák óta kisebbségi szerződések kényszerítik az államokat kötelezettségeik teljesítésére. „De e kötelezettségeknek semmi köze a múlthoz.”¹⁴ A régi magyar nemzetiségi politika vizsgálatánál úgymond azt is figyelembe kell venni, hogy a XIX. században a nemzetiségi kérdést sehol sem sikerült megoldani. Így miután a régi magyar nemzetiségi politika kérdését a jelen szempontjából teljesen irrelevánsnak tekintik, logikus, hogy e politika megítélését teljesen a történettudomány körébe utalják át.

A régi magyar nemzetiségi politikától való elhatárolódás tétovázó visszautasítását egy elég sztereotíp érvkészlet szolgálja. Gratz Gusztáv is az európai állapotokra hivatkozik: „Ha Anglia egy teljesen hasonló problémának a megoldására száz évet fordított, nem lehet rossz néven venni Magyarországtól, ha félannyi idő alatt nem tudta azt megoldani.”¹⁵

És amikor 1931-ben Szekfű is véleményt nyilvánított a régi magyar nemzetiségi politika bírálhatóságának kérdésében, hiába hangoztatott igen komoly és magas erkölcsi követelményeket, ez az igény nem elég ahhoz, hogy túllendítse a kérdés sztereotíp válaszokkal való elintézésén. Egyfelől az idegen szellemi hatásra hivatkozik: „Minden állampolgár egyenlő és egyik sem bírhat a többtől eltérő külön jogokkal: a liberális nemzetállamok ez alapelve önmagában is kizárta azt, hogy a nemzeti kisebbségek bármely államban is külön jogvédelemben részesültek volna.” Másfelől a korszak általános európai viszonyaiban talál felmentést: „A századnak ez általános európai viszonyaiba kell beállítani a magyarországi nemzetiségi kérdést és akkor világosan látjuk, és bárki előtt bebizonyíthatjuk, hogy mi nemcsak rosszabbul nem bántunk nem-magyar kisebbségeinkkel, mint Európa vezető népei a magukéval, hanem bizonyára sokkal jobban.”¹⁶

Ezek után nem tűnik különösnek, ha a 30-as évek második felében a kritika igénye is elejtődik. Ottlik nem szól már a régi magyar nemzetiségi politika hibáiról. Ítélete egyértelmű: „A valóság pedig az, hogy Magyarország politikai szerkezete soha és semmikor nem jelentette egy népfajnak, a magyarnak az uralmát idegen népek felett.”¹⁷ Nem uralom volt tehát, hanem egy civilizációs eszme érvényesülése. E civilizációs eszme fényében az asszimiláció is pozitívan értékelődik. Az asszimiláns „ . . . meggyőződésének, türelmetlen magyarosító hevének alapja éppen az a tény, az a tudat, hogy ő, aki vér szerint idegen, éppoly valódi és jogaiban csorbítatlan gyermeke a nagy magyar hazának, mint a honfoglaló ősök bármely egyenes ivadéka. Az asszimilánsok türelmetlen hangja bizonyos értelemben talán legfényesebb dokumentuma a magyar civilizáció eszméjében rejülő hódító erőnek.”¹⁸ Az asszimilációt már csak azért sem tartja elvetendőnek és bűnösnek — egy 1936-os cikkéből idézünk —, mert magyar részről „ . . . ebben az attitűdben mindig volt valamiféle őszinte résztvevő jószándék”.¹⁹

Láttuk, hogy a kritika, amennyiben szembefordult a kiegyezési korrall, elsősorban a türelmetlenül asszimiláns századvéggel fordult szembe. Ennek a

¹³ Szász Zsombor: Megjegyzések egy kisebbségi vitához. XII. 174.

¹⁴ I. h. 175.

¹⁵ Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. IV. 187.

¹⁶ Szekfű Gyula: Trianon revíziója és a történetírás. XII. 331.

¹⁷ Ottlik László: Pax Hungarica. XXII. 290.

¹⁸ I. h. 294.

¹⁹ Ottlik László: Kisebbségi kérdés tegnap és ma. XXVII. 111.

kritikának a megfordítása sem kerülhette meg a századvég és egyáltalán az asszimiláció kérdését. Állandóan visszatérő megjegyzés, hogy az asszimiláció kora már lejárt, tehát az egész kérdés csak mintegy a magyarság becsületének a megmentését szolgálja. Ottlik 1940-ben tért megint vissza a régi magyar nemzetiségi politika megítélésének problémájához: „A magyarosítás politikáját hibásnak kell mondanunk, nem azért, mintha katasztrófába vitte volna a nemzetet: hiszen ezt nem tette; hanem azért, mert lehetetlen célt tűzött maga elé. Nem kétséges, hogy ebben a törekvésben nem volt semmi természetellenes, sem erkölcstelen. A magyar kormány és közvélemény abból a meggyőződésből indult ki, hogy a nemzetiségi tömegek maguk is szívesen veszik, ha nekik a magyar nyelv elsajátítására módokat és könnyebbséget nyújtanak — és ez valóban így is volt. Hiszen mindnyájan szívesen tanulunk nyelveket . . . De már csak azért sem lehetett erkölcstelen a magyarosítás politikája, mert ez nagyobb mértékben vált előnyére a nem-magyar, semmint a magyar nemzetiségű tömegeknek.”²⁰ Míg Ottlik az asszimiláció erkölcsi jogosultságát vizsgálja, addig másutt az érvek mások, az alapállás, az asszimilálás politikájának az elfogadása azonos. Gogolák Lajos például az asszimiláció spontaneitásával érvel: „Szó sem volt soha erőszakos magyarosításról; ez a magyar állam akkori liberális-individualista szemlélete mellett teljesen elképzelhetetlen is volt. A Felvidék szlovák intelligenciájának magyarosodása ehelyett egész organikus úton történt, mely folyamat a népet nem is érintette, csupán feltörekvő tagjait.”²¹ Ugyanez a gondolat tér vissza 1939-ben Csekey Istvánnál, a nemzeti rangkülönbségek gondolatával párosulva. Bekövetkezett „ . . . bizonyos rangkülönbség a XIX. század első felében a magyar művelődés és a hazai népek kulturális színvonala között. A közjogi értelemben vett magyar nemzet, a populus Werbőczyanus, magasabbrendűségének eszméjéhez így most a magyarság szellemi felsőbbségének a tudata járult, úgyhogy ez a kettős felsőbbrendűség önmagától hatott közre az idegen elemek felszívásában. A beolvasztás tehát nem tudatos politikai eljárás volt, hanem természetes folyamat.”²² Ezek a konzervatív reakciós eszmevilág alapstruktúrájába illő gondolatok az egyébként a Magyar Szemleiben is teret kapó Teleki-féle türelmesebb nemzeti-ségpolitikai elképzelések tartalmi kiüresítését jelentették.

Ilyen szellemi közegben a kritika, legalábbis a századvég feletti kritika elutasítása irányában hatott Szeffű Gyulának disszimiláció-ellenes álláspontja is. Az asszimiláció nem magyar sorskérdés többé — vallja.²³ Ez az állásfoglalása abból a törekvésből eredt, hogy megakadályozza a német nagyhatalmi terjeszkedésnek a német eredetű rétegek disszimilálásán keresztül való behatolását. Igyekezzünk megtartani a magyar nemzet keretein belül a német eredetüket, védjük meg őket a német nacionalizmus csábításaitól — ezt hirdette már híres Schittenhelm Ede cikkében is. De ez a törekvése egybeesett azoknak a törekvéseivel, akik a magyar szupremáciának minden revíziós törekvésben ott lévő igényét alapozták meg az asszimilációs törekvések igazolásával. Szeffűnek a régi, az asszimilációt megalapozó felfogása a magyarországi németiség magyar nemzet-tudatáról²⁴ ugyanígy a régít feldicsérő, elfogadó konzervatív erők szemléletével volt párhuzamos.

²⁰ Ottlik László: A magyar nemzetiségi politika feladatai. XXXIX. 58.

²¹ Gogolák Lajos: Csehszlovákia. Budapest. 1935. 66. l.

²² Csekey István: Magyarság és asszimiláció. XXXVI. 20.

²³ Szeffű Gyula: A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat. XXXIX. 3.

²⁴ Szeffű Gyula: Schittenhelm Ede. XXX. 223.

Szekfű nemcsak a német törekvésekkel való szembenállásával erősítette a kritikát elutasítók álláspontját, hanem az ún. középkori magyar nemzetiségpolitikával való foglalkozásával is. Valamennyi e tárgyú cikkét áthatja a nemzetiségi elnyomás elutasítása. Úgy gondolja azonban, hogy a magyarság nemcsak a jelenben nem kívánja más népek elnyomását, hanem a múltban sem volt elnyomó: „Az ellenséges külföld, szomszédaink és a távolabbiak, mélységesen megvannak győződve arról, hogy mi voltunk a nagy elnyomók, akik az ország területén élő kisebbségeket sanyargattuk, szolgaságban tartottuk és lényüket megtörve magunkhoz hasonlítottuk... kevés történik e múltra alapozott vádak visszautasítására.”²⁵ Ennek az ellenséges propagandának a visszautasítását célozza a középkori magyar „nemzetiségi politika” elemzése. Szekfű persze ebben az elemzésben nem tagadja, hogy az általa ideálisnak tartott középkori politikától a magyarság a XIX. században eltért, de a nemzeti büntelenség hangoztatásával mégis azoknak a pozícióját erősítette, akik sükségtelennek tartották a kiegyezés korának a bírálását is: „... ha van nép, mely szoborba kifaragható ellentéte az elnyomónak, akkor az a magyar!”²⁶

E kritikátlan magatartást későbbi írásai is erősítették. Maga ugyan szembe fordul azokkal, akik a középkortól is „némi »magyaros életerőt«, korszerű erőszak jeleit várják,”²⁷ de a „makulátlan tiszta pajzs” hirdetésével azt a szemléletet erősíti, amely a régi magyar nacionalizmus felmentésével ennek a nacionalista szemléletnek a továbbélését jelenti. Közben természetesen, hiszen ez utóbbi idézett cikk 1940-ben született, a konzervatív-reakciós nacionalizmusnak, amelyet a Magyar Szemle is képviselt, felnőtt egy jelentős jobboldali ellenzéke, úgy hogy a szekfűi álláspont, bár változatlanul konzervatív volt, nem a legreakciósabb, nem a nemzetiségekkel szemben a legtürelmetlenebb volt.

Nemcsak az asszimiláció kérdésében történik meg azonban az eltávolodás a kritikus szemlélettől. Általában is a nemzetiségek helyzetét nemcsak hogy a korabeli Európához képest nem látják rosszabbnak, önmagában is jónak és természetesnek ítélik: „... mélységesen összeforrtak a magyar lelkülettel és így életkeretüket nem érezhették sem mesterkéltnek, sem történelemellenesnek.”²⁸ Idézhetsük Rónai Andrást, Teleki munkatársát, aki a Monarchiában 1867 után érvényesült fejlődést idealizálta. „... nem formális papirosigazságot, hanem az emberi méltányosságot kereső elbánás jellemzi mai szemmel nézve a Monarchia nemzetiségi politikáját...”²⁹ Ez az elismerő értékelés egy kiemelkedő, Teleki nemzetiségpolitikai törekvéseit elméletileg előkészítő írásban nyilván nem véletlen.

A nemzeti közelmúlttal, a kiegyezési kor nacionalizmusával való szembe fordulás, annak kritikája határozottabb kontúrokkal csak akkor jelentkezik, amikor az összeomlás és a századvéggel élménye közeli, és a külpolitikai látóhatár borús. Ez arra utal, hogy a századvéggel szembeni opozíció nem alapvető vonása ennek a nacionalizmusnak. A kritika inkább csak azt a funkciót tölti be, hogy ideiglenesen biztosítja az ideológiának a reménytelen valósággal való „kibékülését”, ellensúlyozza azt a gyakorlati cáfolatot, amit a történelmi Magyarország összeomlása adott a magyar nacionalizmusra. A 20-as években a magyar naciona-

²⁵ Szekfű Gyula: A magyarság és kisebbségei a középkorban. XXV. 6.

²⁶ I. h. 7.

²⁷ Szekfű Gyula: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. XXXIX. 170.

²⁸ Krammer Jenő: A kisebbségi ember lelki világa. XLI. 58.

²⁹ Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. XXXI. 202.

lizmus legközvetlenebb, letagadhatatlan kudarca Trianon. Ez a kudarcélmény a 30-as években úgy látszik enyhül, Trianon magyarázatára elégnek bizonyul a nemzetiségek és a szomszédállamok összeesküvésének, a forradalmak által elkövetett árulásnak a hangoztatása — ekkor sokkal súlyosabbnak érzi, ahogy ezt látni fogjuk, a Magyar Szemle a magyar kisebbségek egyre romló helyzetét.

A nacionalista ideológia tekintetében a folytonosság alapvetőbb mozzanata a Magyar Szemlének. „Folytonosság” itt természetesen a nacionalista ideológia folytonossága és folytonosságtudata. Ez a folytonosságtudat egyértelművé azonban csak a 30-as években válik — ez bizonyos belső szerkezeti hangsúlyeltolódásra utal, amely változás nem a revíziós nacionalizmus bomlása vagy „finomodása”, hanem merevebbé válása inkább.

III.

A revíziós követelések alapjául szolgáló nacionalizmusnak lényeges vonása ismerhetők meg abból, hogy milyen nemzetfelfogás, nemzetszemlélet az, amelyet elutasít a Magyar Szemle.

Az 1920-as évek (értelemszerűen ez az 1920-as évek végét jelenti) cikkeit átlapozva, szembetűnő, hogy a teoretikusabb igénnyel fellépő írások szinte kivétel nélkül a francia forradalom nyomában járó nemzetállami szemléletet jelölik meg mint a bajok forrását. Azt jelenti ez, hogy saját nacionalizmusukat ekkor ettől a szerintük az utódállamokban is érvényesülő szemlélettől akarják elhatárolni.

Ottlík László ezt az elutasított gondolatot ugyan nem nemzetállami gondolatnak, hanem éppen nemzetiségi eszmének nevezi, de lényegében a másutt nemzetállami felfogásnak nevezett elképzelést érti alatta: a nemzetiségi eszme „... a polgári demokrácia szülötte és kulturális közösség az alapja. A kulturális közösségnek gondolata azután éppen a demokratikus felfogással való kapcsolódás következtében, egy logikai ugrással átvitetett az etnikus összetartozás elméletébe, amely utóbb létrehozta a mai torz Közép-Európát.”³⁰ Ottlik e „polgári demokratikus” — ez a jelölés a Magyar Szemle konzervatív-reakciós szellemi légkörében elítélő hangsúlyú — eszmének a saját szemléletétől való eltérését abban látja, hogy ez az etnikai egységre épít és az államokat ilyen egységekből akarja megteremteni, míg Ottlik saját felfogása szerint — ez az integrális revízió követeléséből természetesen következik — az államoknak nem kell egy „nemzetiségből” állani.

Valamivel később leközölt cikkében, amely az „Új Hungária felé” hangzatos címet viseli, „a nemzetiségi kérdés sajnálatos elfajulását” már explicit a polgári demokráciának a francia forradalommal kezdetét vevő fejlődésével magyarázza: „A francia forradalomban kirobbanó nagy modern eszmeáramlat... kettőt hozott: demokráciát és kultúreszményeket... A nép gyermekének adott jog a szabadabb érvényesülésre azonban egyúttal a nép nyelvének szabad érvényesülését is követelte. Mivel pedig a demokrácia egyúttal a többség uralmát is jelenti, nyilvánvaló, hogy ahol többféle népnyelv „divatozott” egy országban, mely egyébként mindig egységes kultúrterület volt, a többség nyelvének kellett uralkodó nyelv rangjára emelkedni.”³¹ Ennek alapján azt, amit elutasítandónak, megváltoztatandónak ítélt, egyszerűs mind az átkos liberális felfogás rovására

³⁰ Ottlik László: Magyar nemzet — cseh birodalom. II. 121.

³¹ Ottlik László: Új Hungária felé. IV. 2.

írja: „mindaz, ami a századvégi nacionalizmus arculatán ma elrajzolt vonásnak látszik, a polgári demokrácia jellegzetes stílusát tükrözi.”³²

Ottlík felfogásánál ugyan jóval operacionalistább Gratz Gusztáv, de a francia forradalom, a liberalizmus nemzetfelfogásának elvetésében rokon vele. Nem a nemzetiségek elnyomása okozta a nemzetiségi kérdést Magyarországon. Ennek a harcnak az odiuma elsősorban maguké a nemzetiségeké: „A nemzetiségi harc Magyarországon az 1848/49 évi szabadságharcot megelőző időkben keletkezett, amikor az akkor erőre kapott nemzetiségi mozgalom Európa-szerte befészkelte magát a szívekbe és az agyakba. Magával ragadta a délszlávokat és tótokat is, mégpedig azonnal olyan alakban, amely az ország feldarabolását jelentette volna és amellyel szemben a magyarság kénytelen volt védekezni.”³³ A baj tehát azért következett be, mert „a nemzetiségek más ideológiában éltek”.³⁴ Ez a más ideológia pedig Gratz jellemzésében teljesen ugyanaz, mint amelyet Ottlík kárhoztatott: „... a nemzeti eszme ama más viszonyokra szabott, külföldről importált értelmezése, amely szerint az ország egynyelvűsége a mindenképp felett elrendő ideál...”³⁵ A baj okát ő is a francia (és felfogása szerint a békeszerződéseknek is alapjául szolgáló) nemzetállami felfogásban látja.

Gratz szemléletével rokon a Bethlen e kérdésben, aki egy 1933-as előadásában fejtegeti ezt a kérdést. A nemzetiségi harcokat, az irredentát, az önrendelkezési eszmét és végül a világháborút is a francia forradalom és a demokrácia hatására vezeti vissza. Ő a franciás nemzetállami elv kritikájával nem a múlt magyar nemzetiségi politikáját igyekszik igazolni, vagy magyarázni, hanem a revízió szükségességét alátámasztani: „Az elmúlt tizenöt esztendő kellőképpen bebizonyította, hogy ennek az elvnek mértéktelen túlzásai és egyoldalú figyelembevétele minő következményekkel járt a közép- és délkelet-európai népekre nézve”³⁶ — írja, minden bajt a nemzetállami elv és a békeszerződések alapjául szolgáló önrendelkezési elv nyakába varrva.

A régi magyar nemzetiségi politikát érintő írások a későbbiekben ezt a francia nemzetállami koncepciót okoló felfogást magukévá téve, a kor viszonyaira hivatkoznak, igazolván a magyar politikát. Szász Zsombor teljes magától értetődőséggel utasítja el az 1928-as román és az 1918 előtti magyar nemzetiségi politika egybevetését: „Akkor az állami szuverenitás tizenkilencedik századi felfogása” döntött.³⁷ Jancsó Benedek már több problémát lát. A francia forradalom eszméinek terjedésére utal: „minden nemzet demokratizálódva, átalakult egységes nemzeti állammá... Az egységes nemzeti állam fogalma pedig kizárja, hogy benne a kisebbségek közjogilag elismerve... külön nemzeti jogokkal is bírjanak... Azért nem tudtuk mi is megoldani a magunk nemzeti kérdését, mert ez az egyetemes európai politikai áramlat sodra minket is kényszerített az egységes magyar nemzeti állam megvalósítására; ez volt a célja a XIX. század magyar politikai és nemzeti törekvéseinek. Ez volt a magyar nemzet három nemzedékének aranyos álma és nemzeti eszményképe.”³⁸

³² I. h. 2.

³³ *Gratz Gusztáv: Magyarország és a nemzeti kisebbségek.* IV. 187.

³⁴ I. h. 194.

³⁵ I. h. 191.

³⁶ *Bethlen István: Hagyomány és forradalom a politikában.* XX. 115.

³⁷ *Szász Zsombor: A vallási kisebbségek jogai.* IV. 67.

³⁸ *Jancsó Benedek: Román—magyar kulturális megértés és a Pen-klub Erdélyben.* IV.

A kor a hibás mindenért — ennek a gondolatnak a jegyében fogant Szekfű első, a középkor „nemzetiségi politikájával” foglalkozó írása is: „... a XIX. század egész Európában a nemzeti kisebbségek jogtalanságának korszaka, melyet a kisebbségek szempontjából sokkal súlyosabbnak kell tartanunk, mint a francia forradalmat megelőző századokat”³⁹ írja, és bebizonyítandó, hogy a magyarságot tényleg csak a francia forradalmat követő kor levegője rontotta meg, bemutatja a magyar középkor türelmes nemzetiségi politikáját.

A kisebbségi kérdést mélyebb reflexióval vizsgáló Keresztury Dezső a jelenre, a szomszédállamokra vonatkoztatja a liberális nemzetállami koncepciónak ezt az elítélését: „Az új európai nacionalizmus, az »egy nép — egy állam« gondolat roppant ígérete újra elhomályosulással fenyegeti a lassanként világosodó ősi Hungária-gondolatot. A korszerű nemzeti eszmét egyesek ismét a könyörtelen nemzetállami integrációban vélik felfedezni.”⁴⁰ De Keresztury itt nemcsak a környező államok nemzetiségi politikája, hanem a hazai „közvélemény” ellen is harcol: „Úgy tetszik, mintha vezető osztályaink egyre nehezebben tudnának ellenállni a kísértésnek, hogy a kismagyar világban ők is magukévá tegyék azt a mechanisztikus nemzeti eszmét, melynek jegyében a megszállott területek magyarságát igyekeznek eltüntetni a szabadjárá engedett sovinizmus.”⁴¹ A kritikának ez a „meghosszabbítása” azonban már egyedül áll — Keresztury cikke egyedül áll nemcsak a tekintetben, hogy a „harmincmillió magyar” álmával nagyon élesen polemizál, de a tekintetben is, hogy a magyar kisebbségek helyzetét is az általánostól eltérően világítja meg. Keresztury a határát jelzi annak a kritikának, amelyet a Magyar Szemle még tolerál — megpróbálja a közönségesnél tovább fejleszteni a nemzetállami felfogás bírálatát.

A későbbiekben — s ez a részleges revíziós sikerek korszakát, az 1938 utáni éveket jelenti — a hangsúly eltolódik. Nem azt bírálják, hogy a liberális felfogás a nemzetállamiságot, a nemzetiségek felébredését és önrendelkezési törekvéseit táplálta, hanem azt, hogy ez a felfogás a nyelvre helyezte a fő súlyt, mint a nemzeti elhatárolódást meghatározó tényre. Ez az eltolódás érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a revíziós sikerek nagy létszámú nemzetiségek megjelenését eredményezték a még mindig csonkának tartott ország keretei között. Gogolák Lajos cikke a tizenkilencedik századot („mikor a népi-nyelvi alapelv lett a nemzetiség és a politikai öntudat lényege”)⁴² elsősorban azért ítéli el, mert elősegítette a szlovákságnak a magyarságtól való elidegenedését (és ez Gogolák ki nem mondott szempontja: megalapozta azt, hogy a szlovákság 1938-ban nem sietett vissza a magyar állam kebelébe): „A magyar történeti egyetemesség szempontjából tehát csak sajnálni lehet, hogy a múlt finomságai iránt olyan kegyeletlen, érzéketlen tizenkilencedik század nem tudta folytatni a szlovák nép aktív közreműködését a magyar történetben... A tizenkilencedik század ideológiája a nyelvhez kötötte a nemzetiség fogalmát és mibenlétét... Ezek a merev újkori nacionalista kategóriák kétségen kívül hozzájárultak ahhoz, hogy az eddig olyan harmonikus felvidéki földön egyre élesebb lett a határainkon kívüli erők által szított és nekik kedvező hasadás...”⁴³

³⁹ Szekfű Gyula: Trianon revíziója és a történetírás. XII. 331. uő. : Sufflay Milán tragédiája. XI. 378.

⁴⁰ Keresztury Dezső: Az ifjúság Erdélyszemlélete. XXII. 282.

⁴¹ Uo.

⁴² Gogolák Lajos: A Felvidék: táj és történelem. XXXIV. 211.

⁴³ I. h. 217.

Ugyanígy a (csak) nyelvi különbségeknek az előtérbe kerülését kárhoztatja Fodor Ferenc is, Teleki Pál nézeteit elemezve: „... csak a magyarság államalkotó géniusának idegen szellemiség által való ideiglenes elhomályosítása, a nemzeti állam elvének időlegesen a szentistváni államgondolat fölé kerekedése bontotta meg az egymásra utalt különböző nyelvű népek egy államba való tartozása szükségességének belátását.”⁴⁴

Szekfű Gyulának ide vonatkozó gondolatait az öt ünneplő cikkek központi helyre állítják. Ismertetik Szekfű nézeteit „az eleve kilátástalanságra ítélt nemzetállami vágyakról”, véleményét a XIX. század-nacionalizmusáról⁴⁵, és hangsúlyozzák, hogy a nemzetiségek felé és a hazai közvélemény felé egyaránt ki akarja mutatni, hogy nem ez a nyelvet előtérbe állító felfogás a jellegzetesen és ősi magyar.⁴⁶ Nem csak a múlt bírálata ez ekkor már, hanem a jelen igazolása is.

Általában megfigyelhető, hogy Szekfűnek a 30-as évek végéről származó írásai, amelyekben későbbi pozitív irányú fejlődésének első jeleit fel szokták fedezni, így például szembefordulását a náciizmussal és a hazai szélsőjobboddallal, olyan módon fogalmazzák meg állásfoglalásait, hogy azok egyben a Magyar Szemle fokozódóan konzervatív-reakciós gondolatrendszerébe is beillenek, azt erősítik. A nyelvi ellentétek túlságos hangsúlyozása, az asszimilációs szemlélet elleni harca objektíve egybeesik a revízió küszöbén a nemzetiségi problémákat kicsinyítő felfogással. Ugyan a nagyvonalú nemzetiségi politika mellett lép fel, de elvei nem térnek el a hagyományos magyar nacionalizmusétól.

Az a kép adódik tehát, hogy a Magyar Szemle a saját nemzeteszemléjének megrajzolásakor azért fordul szembe a demokratikus francia nemzetfelfogással, mert az a nemzetek önrendelkezését, minden egyes nemzetnek az önállóságát és a Magyarországhoz hasonló többnemzetiségű államoknak a felbomlását kívánja. Ez egy olyan saját nemzeteszemlére utal, amelyben a nemzet nem az egynyelvű és egyenjogú állampolgárok közössége, hanem valami ennél tágabb (illetve ha Szekfűnek a középkort idealizáló cikkeit tekintjük, ennél szűkebb) —, amely alapján a magyar nemzet nemcsak a magyar nyelvűek közösségét jelenti, a nemzeti politika, az uralkodó osztályok politikája nem *csak* a magyarság legitím képviselőjére tart igényt.

Ha előbb a Magyar Szemle nacionalizmusát a franciásnak mondott nemzetállami koncepcióval való szembevetés során próbáltuk körvonalazni, meg kell néznünk, hogy a német, náci, völkisch nacionalizmusról mi a Magyar Szemle véleménye, és ennek során próbálunk közelebb jutni a Magyar Szemle saját nacionalizmusának eszményéhez. Kétségtelen, hogy a lap, amely az uralkodó osztályok hagyományos politikai vonalát képviselte, bizonyos aggódással figyelte a totális fasiszta mozgalmakat, s ha az olasz fasiszmussal szemben nem is, de a német fasiszmussal szemben táplált bizonyos külpolitikai és ideológiai jellegű aggályokat. Jellemző példái voltak ennek a konzervatív aggodalmaskodásnak azok a cikkek, amelyek a németországi egyházak helyzetét tárgyalták és rokonszenvet mutattak a náci totális ideológiával szembeni egyházi ellenállással. A hazai német kisebbséggel kapcsolatos németországi törekvések is idegenkedést váltottak ki.

Minket adott pillanatban csak az ideológiai, szűkebben a nemzetszemléleti ellentét érdekel, amely megfigyelhető a Magyar Szemle vonala és a náci ideológia

⁴⁴ Fodor Ferenc: Teleki Pál geopolitikája. XL. 340.

⁴⁵ Joó Tibor: Szekfű Gyula új könyve. XLIII. 4.; Gogolak Lajos: Nemzetpolitika. XLIV. 247–8.

⁴⁶ Uo.

közt, a völksich jellegű nacionalizmus közt, amelyben a Magyar Szemle az etnikai összetartozás hangsúlyozását és az államkeretektől független, igen erősen szorgalmazott „népi” összetartás programját látta.

A nemzetállami szemlélet elutasításában is megfigyelhető bizonyos kétértelműség: a magyar nemzetállami törekvéseket, asszimilációs irányzatot nem vetik el egyértelműen már a 20-as években sem — de a demokratikus nemzetállami, önrendelkezési szemlélet, mint idegen eszmeáramlat, erős elutasításra talál. Az új német nacionalizmussal kapcsolatos állásfoglalás kialakulása a 30-as évek közepéig váratott magára. Az 1930 körül született írások még nem mutatnak semmi egyértelmű irányvonalat, a pillanatnyi, köznapi vagy politikai praktikum játszik meghatározó szerepet.

Mályusz Elemér például nem utasítja el eleve a német „kulturális nacionalizmust”. Szempontjait alkalmazandónak tartja, különösen a történetírásban. Ma — írja — a kulturális nacionalizmus a levegőben van. „Nem szabad felhasználatlanul hagynunk ezt a módot sem, hogy megőrizzük a régi magyarságot addig az időig, amíg út számára a szabad rendelkezés órája.”⁴⁷ A népiség szemléletét tehát csak az integrális revízió eszközeként fogadja el.

Mályuszhoz hasonlóan Szász Zsombor is a népközösségi eszme jogosultságát fejtegeti. A népközösségi eszme győzelmét várja az államközösséggel szemben — s ez alatt az utódállamok államközösségét érti. A népközösségi eszmével való foglalkozás időszerűségét a revíziót közvetlenül támogató érvek szállításában látja: „... vajjon nem a népközösség nevében kért népszavazást a mi béke-delegációnk eredménytelenül Erdély és eredményesen Nyugat-Magyarország népe számára? És vajjon micsoda alaprincípiumon nyugszanak a mi revíziós törekvéseink ma?”⁴⁸ Éppen Szász Zsombor saját cikkeinek elemzése alapján lehet kimutatni, hogy az Erdéllyel kapcsolatos revíziós igények nem a népközösség eszmei alapján nyugszanak.

Gratz Gusztáv gondolatmenetében ugyanazokat a tényezőket fel lehet fedezni, mint Mályusznál és Szászánál. A népközösségi elméletet ő is a revíziós törekvések szemszögéből akarja értékelni. A kisebbségi szándékoknak radikális, az államhatárok módosítására törekvő és defenzív, a kisebbség fenntartására törekvő formáját különbözteti meg. „... a népközösség igazi értékét az öntudatos kisebbségi ember mindig aszerint fogja mérlegelni, hogy a népközösség fogalma mennyi értékkel fog bírni a kisebbségi mozgalom akár radikális és offenzív, akár mérsékelt és defenzív céljainak elérésére.”⁴⁹ Gratz igen józan érvekkel száll szembe az államfeletti népközösségek gondolatával. A német népközösségi törekvésekre függesztve szemét írja: nem lehetséges politikától mentes tisztán kulturális népközösség.⁵⁰ A népközösségi eszmével szemben helyesebbnek tartja „... azt a régi felfogást, amely a kisebbségi kérdést az állam és az illető kisebbségek között közvetlenül igyekezett elintézni és ezzel a módszerrel akarta elérni azt az ideális állapotot . . . , amely abban áll, hogy az egy és ugyanazon országban élő különböző etnikai csoportokkal való bánásmód terén az állam ugyanazt a toleranciát gyakorolja, amely a vallási dolgokban általános szabály . . .”⁵¹

A 30-as évek második felében határozottabb lesz az állásfoglalás, előtérbe kerül az elvi szembenállás, a „népies”-völksich gondolat elvi kritikája. A nép-

⁴⁷ Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. XV. 248.

⁴⁸ Szász Zsombor: Államközösség és népközösség. XVI. 316.

⁴⁹ Gratz Gusztáv: Állami közösség és népközösség. XV. 304.

⁵⁰ I. h. 305.

⁵¹ I. h. 306.

közösségi gondolatot a Magyar Szemle elutasítja. Bizonyítja ezt Török Árpád 1936-ban megjelent cikke, amely erősen kritikai szerkesztői megjegyzés kíséretében látott napvilágot. Pedig Török Árpád is, bár azt mondja, hogy el kell ismerni az államhatároktól független szervezetű népközösséget, erősen revíziós szemüveggel nézi a kérdést, és hirtelen köpönyegfordítással mégis különbséget tesz az egyes népközösségek közt, kiemelve a magyar kisebbségeket, mint amelyeknél az állammal szembeni törekvések teljesen jogosultak, szemben a magyarországi németekkel, akiknél nem.⁵²

A szerkesztői megjegyzés elutasítja, hogy a népközösségi eszmének egyetemes érvényessége lenne, egyedül azt méltányolja az egész cikkből, ami tulajdonképpen az eredeti gondolat revíziós célú megkozmetikázása, és leszögezi: „A magyar történelmi nemzettudat éppen nem oly egyedülálló és elavult”, mint egyesek ezt állítják.⁵³ Ez a magyar nemzeteszmény direkt konfrontálása a népközösségi gondolattal.

1934-ben Szekfű egy tanulmányt szentelt a völkisch kérdésnek. Elsősorban azt kárhóztatja magyarországi hirdetőinél, hogy idegen körülményeknek, helyzetnek megfelelő elképzelést akarnak átvenni: „... az egész gondolatszerkezet a mai németiség testére van szabva, és gyakorlati alkalmazásában annak erősödését, felemelkedését szolgálja.”⁵⁴

Ottlik László összekapcsolja a franciás nemzetállami elv és a német népi-ség-nacionalizmus, etnikai elv kritikáját. A német felfogást így jellemzi: „... a nemzetiség a vérségi leszármazás misztikus terméke, mely idegen vérbe át nem iktatható. Ebben az esetben a nemzetiséghez nem azért kell ragaszkodni, mert az magasabb rendű, mint egy másik nép nemzetisége, hanem azért, mert ez az egyetlen, amely az illető egyénnek erkölcsi háttérül szolgálhat.”⁵⁵ Ezt az ideológiát nevezi ő „nemzeti determinizmusnak”, szembeállítva vele a „nemzeti indeterminizmust”, a magyar felfogást. Ottlik elsősorban a környező államok nemzetiségi politikájával polemizál, de ideológiailag már frontot váltott: elsősorban nem a francia forradalom demokratikus, liberális nemzetfelfogását kifogásolja, hanem a német jellegűnek elismert nemzeti determinizmust. Ezt a felfogást teszi felelőssé a magyar kisebbségek szerinte megváltoztathatatlanul rossz helyzetéért. A nemzeti determinizmus elvéből ugyanis következne, „hogy ott minden más népfaj ivadékainak gyógyíthatatlanul alárendelt helóta helyzetbe kell kerülniük, amelyből nincs menekülés”.⁵⁶ A völkisch szemlélet elutasításának ez a párosulása a revíziós sérelmi szemlélettel és a régi magyar nemzetiségi politika igazolásával mutatja, hogy a náci német ideológiai hatással való szembefordulás nem egy demokratikus nacionalizmus talajáról történik meg, hanem a régi, hagyományos szemlélet elvei és eszményei szolgálnak fedezékül a rombolónak tartott új eszmékkel szemben. A völkisch ideológia elleni védekezés a hagyományos szemlélet konzerválódását váltotta ki. Ottlik például így ír: „A »politikai nemzet«, a történeti nemzetiség és a nemzeti indeterminizmus elméletének relatív helyességét igazolta az a tény, hogy különböző népfajok gyermekei e teória alapján kooperálni és boldogulni tudtak. Ellenkezőleg a nemzeti determinizmus elméletéből kényszerűen fakad a faji kizárólagosság és a nemzeti imperializmus, amely végeredményben egy nemzeti szocializmusra, a nemzeti- és államközi együtt-

⁵² Török Árpád: A népközösségi eszme problematikája. XXVI. 201—10.

⁵³ I. h. 201.

⁵⁴ Szekfű Gyula: Népi-ség, nemzet és állam. XXII. 7.

⁵⁵ Ottlik László: A kisebbségi kérdés tegnap és ma. XXVII. 112.

⁵⁶ I. h. 114.

működés teljes lehetetlenülésére és az örök, kényszerű és általános háborúra vezet.”⁵⁷ A politikai nemzet, a nemzeti indeterminizmus és a történelmi nemzetiség elvei a magyar nacionalista szemlélet jellegzetes vonásai Ottlik szerint. A náci felfogás elutasítása tehát nemcsak hogy konzervatív alapról történik, de egyben korlátozott is ez az elutasítás, csak „nemzeti” vonatkozásokban száll vele szembe.

A náci német szemlélettel szemben Gogolák elsősorban a nagymagyar gondolatot, a magyar történelmi folytonosságot, a szentistváni koncepció önálló jellegét domborítja ki. „A magyarság történelmi helyzete, alkata egész más igényeket is támaszt, mint a népiség gondolata.”⁵⁸ A völksisch gondolkodással a Deutschungartum gondolatát, Bleyer örökségét, a történelmi magyar államot mint a magyarság és németiség egyetértését szegezi szembe.

Bár Gogolák cikkében is jelentős szerepet játszik a Bethlen-féle irányzat mérsékelt náci-ellenessége és a hazai szélsőjobboddallal való szembenállása, a gondolati síkon itt is elsősorban a revízió, a konzervatív nemzeteszmény ütközik a völksisch eszmékkel. Szekfűnél is ez áll középpontban. Belpolitikai hatásában a népiség gondolatának még kiemeli a pozitívnak tartott oldalait. „Nemzeti fejlődésünkben nagy tovahaladást jelentene, ha a népiség értelme szerint sikerülne széthúzó, egymást nem is ismerő társadalmi osztályaink között szervezett egységet teremteni.”⁵⁹ Új középosztály, új elit kialakítása szempontjából pozitívnak tartaná a hatást, „... inkább csak látszateredmények várhatók a leszakadt magyarság, a »külföldi magyarok« dolgában.”⁶⁰ Elsősorban azért, mert nincs meg a hatalmunk rá, hogy a magyar népiség tiszteletbentartását a szomszéd-államokra kényszerítsük. Azért utasítja el a népiség gondolatát, mert nem tartja összeegyeztethetőnek a magyar államgondolattal. A népállam elmélete — ahogy egy későbbi cikkében írja — „diametrális ellentétét képezi a történelmi Magyarország népeket egybefoglaló gondolatának”.⁶¹ Élesen bírálja Asztalos Miklós nemzetiségétörténetét, amely a népiség gondolatától ihletve a nemzetiségek teljes asszimilációját kéri számon a kiegyezési kortól és a többnemzetiségű államot életképtelennek tartja. „Így tehát, ha jól értjük a szerzőt, csak a történelmi igazság valósult meg, amikor Ausztria és Magyarország »feltartóztatlanul nemzetiségi területekre robbant szét«. Tegyük hozzá: a történelmi igazság beteljesült, mi is szabadon ápolhatjuk immár függetlenségünket és önálló népiségünket, még csak az hiányzik, hogy Trianon napján gyászistentisztelet helyett Tedeumot tartsunk.”⁶² Mit szegez szembe Szekfű a népiség gondolatával? „Nemzeti jövőnkre súlyosabb tévedés el sem képzelhető, mint azt hinni, hogy elegek vagyunk államunk számára, hogy a magyar államban nem kell más lakos, mint a magyar néphez tartozó, s hogy több nemzetiségnek együttélése egy államban nemcsak lehetetlen, de egyúttal erkölcsi hiba, nem kívánatos jelenség is... hogyan képzelel el Szent István birodalmának, az ezeréves Magyarországnak jövőjét, ha több népnek egy államban lakását monstruózus dolognak tartja?”⁶³ Ez a revízió eszménye, a hagyományos magyar nemzeteszmény. Ugyanez az elismerve elutasítás figyelhető meg Szekfű későbbi írásaiban. Bajza Józsefről ír

⁵⁷ I. h. 115.

⁵⁸ Gogolák Lajos: Történetünk német népi szemléletben. XXVIII. 227.

⁵⁹ Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. XXII. 8—9.

⁶⁰ I. h. 9.

⁶¹ Szekfű Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. XXVI. 238.

⁶² Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. XXII. 11.

⁶³ I. h. 12.

megemlékezést, s ezt az alkalmat használja fel, hogy az idegen (német) eredetű népi elv szükségtelességét bizonyítsa. Belső reformok vonatkozásában a konzervatív reformerséggel azonosítja. „Amit ma idegenből fordított népközösség, magyar sorsközösség, néptárs és egyéb kifejezésekkel követelnek, az a századforduló óta minden oly jobb magyarnak állandó gondolata volt, aki nem kötötte le magát valamely pártszervezethez s így a napi változásoktól függetlenül követelhetette az alulmaradt népi osztályok felemelkedését . . .”⁶⁴ Politikai tartalmára ennek az iránynak a politikamentesség hangoztatása utal: ez egyformán elzárja előle a tájékozódást jobbfelé, a náci szociális demagógia irányában, de balfelé is, a valóban népi mozzalmak felé.

Bár a népi elvet mi is, úgymond, másoktól függetlenül magunkévá tettük, nem esünk abba a hibába, hogy ennek jelentőségét eltúloznánk. „A népi elv éppoly kevésbé általános gyógyszer, mint a nemzetállami elv sem bizonyult annak . . . valóban nagy hűtlenség lenne magyarságunkhoz, ha a mi saját államrezonunkról megfélemlenünk és az ősi magyar érdek folytonosságát megszakítva, lemondanánk a szentistváni állameszínéről, mely szerencsés egyesülése a történeti és mai modern kívánalmaknak.”⁶⁵ Ezt alátámasztandó emlékeztet a nem magyar értelmű népi elv veszélyeire: „ . . . a német népi elv, egy világbirodalom katonai, gazdasági, és propagandisztikus erejével maga mögött, nem elégedhetett meg azzal, hogy saját néptörédekeinek igazságot szolgáltatson, eszmei tartalma széles körben óhajt aktiválódni és más népek viszonyaiba is rendezőleg benyúlni . . .”⁶⁶ Nemkülönben a középkori magyar „kisebbségi politika” kérdésének újbóli felvetése is bizonyos frontfordulásra utal: míg korábban azt akarta kimutatni, hogy a XIX. század magyar felfogása a nemzetiségi kérdésben nem volt par excellence magyar, most a történészek »különös módon ma is demokrata« köztársaságának ítéleteire hivatkozva az ellen tiltakozik, hogy a középkorban is felfedezni véljék a „korszerű erőszak jeleit”.⁶⁷ A magyar türelmességet, a helyreállítandó soknemzetiségű Nagy-Magyarország „ideáltípusát” rajzolja. Az asszimiláció nélküli magyar szupremáciát tagadó „népi” kizárólagosság ellen tiltakozik. „A középkori autonómia-gondolat, amely lényegesen különbözött a liberális-demokrata világ önkormányzatától, valamint a nemzeti szocializmus népcsoport fogalmától . . . ez az autonómia gondolat és annak megvalósítása a magyar politikai génusz teremtménye volt, s annak köszönhetette létét, aminthogy ugyancsak a magyarság génuszának köszönheték évszázados nyugalmas emberies életüket mindazok a népek is, amelyek mint állami kisebbségek ezt a berendezést a magyar határon belül élvezhették.”⁶⁸ Ha az eddigiekben azt a szembenállást láttuk, amelyet Szekfű a népi elv külpolitikai alkalmazása, a revíziós törekvések során való felhasználása ellen kifejtett, akkor az 1940-es nyilas nemzetiségi törvényjavaslat ellen írott tanulmányában ugyanennek az elvnek belpolitikai alkalmazása elleni harcát figyelhetjük meg. Itt is az ellen tiltakozik, hogy a népi elvnek megfelelően egy olyan magyar nacionalizmus alakuljon ki, amely csak a magyar etnikumúak, nyelvűek közösségére vonatkoztatja magát. A törvényjavaslattal azért áll szemben, mert az szerinte a hazai kisebbségeknek kivételes helyzetet biztosít, és csak a magyarságnak nem, mert az az asszimiláció

⁶⁴ Szekfű Gyula: A népi elv két arca. XXXV. 6—7.

⁶⁵ I. h. 11—2.

⁶⁶ I. h. 10. Ld. még Joó Tibor: Szekfű Gyula új könyve. XLIII. 1—9.

⁶⁷ Szekfű Gyula: Még egyszer középkori kisebbségeinkről. XXXIX. 169—171.

⁶⁸ Szekfű Gyula: Népek egymás közt a középkorban. XLI. 231—2.

megakadályozásának ürügyével a disszimilációt segíti elő. Korábbi írásai alapján tudjuk, bár itt nem beszél arról, hogy az egykori német nemzetiségű asszimiláltakat félti, illetve attól tart, hogy ezek elidegenedése az általuk kézben tartott fontos funkciók német birodalmi befolyás alá kerülésére vezet.⁶⁹ Nem nehéz fel-fedezni, hogy itt egy olyan magyar nacionalizmus ellen tiltakozik, amely bár nem tér le a revíziós álláspontról, szigorúan megállna a magyar etnikus határoknál, és respektálná a nemzetiségek „népiségét”, különállását. Magyar nacionalizmus és magyar etnikum azonosítása kiváltja ellenkezését.

Ennek a szemléletnek a jegyében foglalkozik a Magyar Szemle igen nagy szeretettel a deutschungar gondolattal. Bleyer Jakabot emlegetik a deutschungar típusaként.⁷⁰ Szekfű kelt ennek a fogalomnak a védelmére, szembeszállva a népivérségi leszármazás eszményével: „Hazai kisebbségeinket ez a történeti együttérzése az államnemzettel évszázados valóság volt, mely hatalmas egységbe foglalta a Kárpátok alján lakó népeket, bármennyire tagadják is ezt utólag azoknak mai leszármazói.”⁷¹ Schittenhelm Ede neve Szekfű cikke nyomán aztán szimbólummá vált, a magyar konzervativizmus szimbólumává a szélsőjobboldallal szemben.

Moravék Endre szinte a magyarországi nemzetiségek ideáltípusát látja a régi magyarországi németekben — kivéve természetesen a szászokat — azért, mert bennük a két nemzettudat — a magyar és az anyanyelvi, harmóniába olvadt.⁷² 1940-ben a folyóirat külön cikket szentel a Deutschungar fogalomnak, hangsúlyozottan polemizálva azokkal, akik úgymond politikai okokból vitatják e fogalom létjogosultságát.⁷³ A célzás nagyon is nyilvánvaló. A már sokszor idézett jelenségekkel találkozunk itt is: a feltűnő rezisztenciát mutató konzervatív gondolat jegyében áll szemben a Magyar Szemle a náciizmussal, a szélső-jobboldallal, amely a 30-as évek folyamán „jobbról előzte” a magyar konzervatív reakciót.

Ahogy a Magyar Szemle saját felfogását szembeállítja a francia liberális nemzetállami és a német völkisch szemlélettel (az európai nacionalizmusnak hagyományos felosztását alkalmazva), ebben az oppozícióban kijelöli egyben, hogy melyek a fő szerkezeti vonalai a saját nacionalizmusának. Nem nehéz felismerni ebben a vázlatban a magyar nacionalizmus uralmi igényét, a többnemzetiségű államban megvalósuló magyar szupremácia gondolatát, a kiegyezési kor „egy politikai nemzet” elvét. A Magyar Szemle a politikai uralom feltételeinek vélt biztosítása kedvéért szembeszáll az asszimilációval, a nyelvnemzeti elképzelésekkel. Ez az uralmi igény jelzi a világos, közvetlen folytonosságot a kiegyezési kor uralkodó nacionalista felfogása és az ellenforradalmi stabilizáció revíziós eszmevilága között.

IV.

Erre a folytonosságra utalnak Ottlik László revíziós „utópiái” is: Új Hungaria és Pax Hungarica — a helyreállítandó integer Magyarország tervei.

Új Hungaria 1928-ban jelent meg. Bizonyos autonómiákat lát szükségesnek az újraegyesítésnél. Miért kell egyáltalán autonómiákat adni a nemzetisé-

⁶⁹ Szekfű Gyula: A legújabb nemzetiségi törvényjavaslat. XXXIX. 9—10.

⁷⁰ Bleyer Jakab: A magyar és német viszony. V. 114—124.

⁷¹ Szekfű Gyula: Schittenhelm Ede. XXX. 223.

⁷² Moravék Endre: A német kisebbségek az utódállamokban. XXVII. 15.

⁷³ König Antal: Deutschungar. XXXVIII. 239—240.

geknek, miért nem lehet a régi formájában visszaállítani Magyarországot? Erre a kérdésre egy évvel később, 1929-ben válaszol. Érvelését a következőképpen foglalja össze: „Nincsen tehát arról azó, hogy Magyarország valaminő »koncessziókat« tegyen akkor, amidőn az új Hungária eszméjét magáévá teszi és teljesen félreérti gondolatmenetünket az, aki azt hiszi, hogy valamiféle új »nemzetiségi« vagy »kisebbségi« politikát hirdetünk... nemcsak a régi magyar határok realitások, hanem bizonyos mértékű realitások ma már, bármilyen szomorú, a trianoni határok is. A megszállt területekkel, mint politikai egységekkel kell számolnia mindenkinek, aki Hungária egységének visszaállítását kívánja... Az autonómia elismerése tehát nem tartozik az elképzelt tárgyalás anyagához, hanem annak alapja.”⁷⁴ Vagyis csak Trianon bekövetkezte, a körülmények kényszere az, amely szükségessé teszi, hogy Új Hungária autonómia területek föderáció-szerűsége legyen.

Új Hungária terve abból indul ki, amiből szinte valamennyi revíziós elképzelés, hogy mechanikus egyenlőséget az egyes nemzetiségeknek még a helyreállított Magyarországon sem lehet biztosítani. A horvátság számára a szinte teljes állami függetlenséget látja garantálhatónak. Horvátország különben is sajátos helyet foglal el, s úgy látszik, bizonyos fokig már leírták, mint teljes veszteséget a revíziós gondolkodók. Erdély vonatkozásában a bethleni koncepcióként ismeretes független Erdély tervét veti fel, azaz a három erdélyi nemzet, a magyarok, románok és szászok feladatául tűzi ki, hogy „megteremtsek a független Transylvaniát, az ősi három nemzet-szerkezetnek új, korszerű tartalmat adva”.⁷⁵ A szöveg homályos, hiszen kifejezetten az ősi Hungária újralkotásáról beszél, márpedig az integer Magyarország fogalma mindig is magában foglalta Erdélyt is. Az értelmi összefüggés szerint Transylvania nem teljesen független lenne, a szöveg mást mond. A ruszinoknak a békeszerződések által megadott autonómia tényleges megvalósítását helyezi kilátásba. A szlovákok vonatkozásában talán még az erdélyi példánál is homályosabb Ottlik. Arról elmélkedik, hogy a kis lélekszámú szlovákok nem hajlandók lemondani Szlovenszko egy darabjáról sem, de rá is szorulnak a politikailag érettebb magyarság nevelő tevékenységére. Másrészt a magyarság nem ismerheti el kizárólagos szlovák területnek a magyar kisebbségek által is lakott területet — de nem körvonalazza, hogy egész Szlovákiáról van szó (a később mondottak ezt sugallják) vagy csak Dél-Szlovákiáról. Végeredményben „ha a terület egysége tót részről *conditio sine qua non*-ként állíthatnák fel, akkor olyanféle megoldásra volna szükség, mint a Délafrikai Unióban, ahol a két uralkodó nyelv: a holland és az angol egyenjogúságot élvez.”⁷⁶ Ezek szerint nyelvi autonómiára gondol. De egy korábbi írása, amely csak a szlovák problematikával foglalkozik, és amely az Új Hungária elképzelés első vázlatának tekinthető, egész más megoldást javasol. Szlovákiát a helyreállítandó integer Magyarországba mint „dominiumot” akarja felvenni: „A dominium ugyanis nem egyéb, mint a nemzetnek egy különszakadt része által alkotott szövetséges állam.”⁷⁷ Ez az elképzelés egyfelől egy tágabb körű autonómiát jelentene, másfelől szűkebbet, hiszen kifejezetten a szlovákok nemzeti önállóságát vonja kétségbe.

A megteremtendő politikai egység a *Natio Hungarica*/Hungária. A mesterkéltné latinizálás nem véletlen. Ottlik maga is a régi rendi patriotizmussal rokonítja

⁷⁴ *Ottlik László*: „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. VII. 120—1.

⁷⁵ *Ottlik László*: Új Hungária felé. IV. 9.

⁷⁶ I. h. 7.

⁷⁷ *Ottlik László*: Magyar nemzet — cseh birodalom. II. 119.

a maga neopatriotizmusát. A középkornak ez az idealizálása, amennyire általános is a kor konzervatív és reakciós gondolkodásában, az egész szellemtörténeti irányban, mégis speciális értelmet nyer a magyar nacionalista eszmény vonatkozásában. A magyar nacionalizmus ill. patriotizmus legitim gyökereit a feudalizmus korában találja meg. „... a magyarországi nemzet a territoriális történeti egységnek a feudalizmusban gyökerező arisztokratikus, de liberális szellemű elvét képviseli. Nagy tévedés összekeverni a nemzeti eszmét a nemzetiségi eszmével: az előbbi a rendi világban gyökerezik és territoriális-történeti összetartozás az alapja — az utóbbi a polgári demokrácia szülötte és kulturális közösség az alapja.” Mivel pedig a nemzetiségi elv illegitim módon alkalmazódott a politikai rendezés területén, „... a territoriális gondolatnak újból jogához kell jutnia s azoké a nemzeteké a jövő, amelyek a középkorban gyökerezvén a territoriális gondolatnak természetes hordozói.”⁷⁸

Persze e gondolatokat bizonyos naiv illúziók is befolyásolhatták — talán éppen ezért volt Új Hungária utópiájának föderációs formájú megfogalmazása jelentős. 1934-ben Keresztury egy olyan cikkben idézi Új Hungáriát, amely a kisebbségi kérdésben a hagyományostól erősen eltérő gondolatoknak ad hangot. Az erdélyi kisebbség fejlődésének rokonszenves ismertetése után — ez egy olyan fejlődés volt, amely elvezetett azoktól az ideáloktól, amelyek Új Hungária lényegét adták — így ír: „Erdély magyarsága mondta ki ismét, most már a nemzeti tragédia mélységeiből s egy elméleti pacifizmus illúziói nélkül azt, hogy a Dunamedence újjáépítése nem képzelhető el a nyugati állameszmék jegyében. Erdély tudatosította bennünk véglegesen a többnépű állam rendkívüli jelentőségét a kelet-európai térben... Az erdélyi előkészítés és példa nélkül sokkal nehezebben jutottunk volna el mi fiatalok az Új Hungáriához.”⁷⁹

Kétértelműségek, egymásnak ellentmondó gondolatok és végül a naiv illuzionizmus — ezek az Új Hungária-eszme kísérői. Azon túl, hogy ez a gondolat a régi magyar nacionalizmus szerves folytatása, látni kell a kétértelműségek és a bizonytalan konturok alapját is. Új Hungária minden konzervativizmusa mellett egy átmeneti, efemer jelenség. Annak a szituációnak a terméke, amikor a magyar nacionalizmus még a vereség, az összeomlás és a forradalmak okozta sokk hatása alatt állt. Újrafogalmazási törekvések és illúziók jellemzik szükségszerűen ezt a kort. A valósággal összeütközött nacionalizmus kísérlete Új Hungária, hogy elfogadható magyarázatot adjon azokra a tényekre, amelyek elméletével össze nem férnek, hogy olyan elvi konstrukciót építsen fel, amely a csődöt mondott réginnél jobban képes a világgal „fedésbe” kerülni. A magyar konzervatív nacionalizmusnak ez a szellemileg válságos periódusa (amely politikailag a stabilitással esett egybe) nem tartott sokáig. A 30-as években a nemzeteszemély, a revíziós „utópia” olyan megfogalmazásaival találkozunk, amelyek strukturáikban sokkal konzervatívabbak, a régihez jobban kapcsolódnak.

1934-ben Ottlik újrafogalmazta elképzeléseit Pax Hungarica címen. Bár nem hangsúlyozza a változást, az új cím nem véletlen. A nemzeti eszmény magyarázatában hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az egyaránt egyoldalú francia és német felfogásokkal szemben állónak tételezi a magyar felfogást. Az idegen felfogások konfliktusra, harcra vezetnek — e területnek csak a magyar eszmény felel meg. „A helyes megoldás szerintünk az, hogy vissza kell térni a régi magyar civilizáció, a Pax Hungarica két alapeszméjéhez: az egyik a tér primatusának

⁷⁸ I. h. 121.

⁷⁹ Keresztury Dezső: Az ifjúság Erdélyszemlélete. XXII. 280—1.

eszméje, amely arra utal, hogy az egy geoökonómiai térhez tartozó népek sorsközösségének elemi tényéből kell kiindulni, abból, hogy ezek a népek szükségképp összetartoznak, mert egymásra vannak utalva; a másik az összetartozó népek egyenlő szabadságának eszméje, az ősi magyar jogeszmé: *una eademque libertas*.⁸⁰ Itt nem a Pax Hungaricat alkotó, elég homályosan megfogalmazott gondolatokon van a hangsúly. Ezek az integer Magyarország helyreállításának programját jelentik. Számunkra most az az érdekes, hogy már nem az egyes különálló nemzetiségeket egybefogó Hungáriáról beszél, hanem az e térségben érvényesülő magyar civilizációs eszméről. Ilyen formában kifejtve a magyar nacionalizmus már nem szorul mesterkélt federációs tervek segédeszközére. A magyar civilizációs eszmekör feltételezése azt jelenti a Magyar Szemle társadalomfelfogásában, hogy a történeti Magyarországnak e szerint az eszme szerint kell újra egységessé lennie, s ennek az eszmének az értelmében a magyarság feltétlenül fölényben van a szomszédos népekkel szemben: nem azért, mert valamilyen közös öntudat, patriotizmus kimunkálója, hanem mert ennek a területnek az egyesítését csak a magyar nacionalizmus képes elvégezni. Az egyesítő magyar eszme, magyar ideál hangsúlyozása nem a szomszéd népek egymáshoz való közelállását, lényegi azonosságát helyezi előtérbe, hanem a magyarság (itt persze a konzervatív reakciós magyar nacionalizmusban sosem az integrális nacionalizmus értelmében felfogott nemzeti tömegekről, hanem mindig is a „vezető” rétegekről van szó) uralmát, irányítását, vezetését.

Bizonyára nem véletlen, hogy az elképzelésnek még a neve, a szimbolikája is az uralom, vezetés asszociációit idézi (*Pax Hungarica — Pax Romana, Pax Britannica*).

Pax Hungarica, mint magyar civilizációs eszme, sokkal hívebben fejezi ki a magyar szupremácia igényét, mint a nemzetiségek egységeként felfogott Hungária. *Pax Hungarica —* vagy a vele sokszor azonosuló „magyar szabadság-eszme”, az „*una eademque libertas*” — a nacionalista ideál, eszmény újabb megjelenési formája. Ottlik *Pax Hungarica* legitim megjelenési formájaként értelmezi az 1868-as nemzetiségi törvényt. A *Pax Hungarica* „... a Kárpátok medencéjének, mint természetes életegységnek egyetlen politikai keretbe való foglalása s ennek a területi impériumnak a magyar szabadság-eszmével való kitöltése: ez a magyar állameszme, nem pedig egy népnek uralma más népek felett.”⁸¹ Az „egy népnek más nép feletti uralma” itt mindenesetre meglehetősen homályosan értelmeztetik, hiszen e területi impérium lakosságát a következők szerint foglalja egy politikai nemzetbe: „... ez a magyar civilizáció eszméjében egybeforrott s egy »szabad«, formájában monarchikus, de szellemében republikánus alkotmány keretei között élő kárpátalji őslakosság.”⁸²

Új Hungária tétova federalizálási elképzelései helyébe tehát az „egy politikai nemzet” elvének egy direktbb megfogalmazása lépett. Ha egybevetjük azt, hogy a *Pax Hungarica* a magyar civilizációs eszmét, tehát a magyar szupremácia eszményét helyezi előtérbe Új Hungária federalista kísérleteivel szemben, azzal, hogy ugyanebben az időben a kiegyezési kor nacionalizmusával szembeni elhatárolódás igénye is gyengül, akkor e formaváltozásban egy konzervatív irányú megszilárdulás tendenciáját fedezhetjük fel.

⁸⁰ Ottlik László: *Pax Hungarica*. XXII. 297.

⁸¹ I. h. 291.

⁸² I. h. 294.

Fontos hangsúlyozni, hogy az Új Hungaria gondolat helyett ilyen, az uralmi igényt és az „egy politikai nemzet” elvében mindig is benne lévő fensőbb-ségtudatot sugárzó koncepció nem Ottlik egyéni, elszigetelt szellemi fejlődésének az eredménye. A 30-as évek teoretikus igényű írásaiban sűrűn bukkanunk hasonló jellegű gondolatokra. Szabadságszeretetet és arisztokratizmus mellett Trócsányi György így jellemzi a magyar nemzetet 1938-ban: „A nemzet eszméje szorosabban függ össze az országgal, mint az állammal. Ezért türelmesebb, különböesebb, hajlékonyabb az állam területén élő más népekkel szemben. Ezért alkalmas lehet, ha tartalmában korszerűen gazdagodik, anélkül természetesen, hogy önmaga legsajátabb életelveit feladná, több népet magában foglaló állam vezetésére. Az uralmi igény, az országglás igénye ma is kiérzik belőle.”⁸³ Az idézet önmagáért beszél.

Még a hivatalos irányvonallal kicsit ellenzéki álláspont kiindulópontja is ez a szupremációs felfogás. Pongrácz Kálmán a dunai államok gazdasági együttműködésének lehetőségeit taglalja. Eddig ezeket a lehetőségeket elszalasztottuk: „Trianon politikai hatásait ugyanis némiképpen ellensúlyozni lehetett volna gazdasági jelentőségünk és befolyásunk növelésével.”⁸⁴ A dolog lényegét azonban ő is bizonyos magyar felsőbbiség, uralmi gondolat kidolgozásában látja: „Magyarország központi fekvésénél, történeti múltjánál, félig ipari, félig mezőgazdasági jellegénél valamint — a románokat leszámítva — legnagyobb számú népességénél fogva egyenesen predestinálva van arra, hogy a dunai tér újjárendezésének gondját, tervét és kezdeményezését kezébe vegye.”⁸⁵ A magyarságnak itt — ha nem is pont úgy, ahogy a hivatalos külpolitika elképzelte — vezetési küldetése van.

Ezekre a nyíltabb és a múlthoz képest kevesebb változást mutató uralmi és vezetési igényekre támaszkodnak Rónai Andrásnak az írásai, amelyek lényegében a visszaszerzett területeken követendő nemzetiségi politikát körvonalazzák és indokolják. Az első 1936-os írás a közismert földrajzi jellegű érvelés felhasználásával még csak azt bizonyítja, hogy a „Magyar Medencében” egységes állam kell „faji, származási, felekezeti különbség nélkül”.⁸⁶ 1937-es írásában már a Monarchia példájára hivatkozik, amelyet „nem formális papiros-igazságot, hanem az emberi méltányosságot kereső elbánás” jellemezte.⁸⁷ Úgy képzei el Közép-Európa (Magyarország) újjáépítését ennek megfelelően, hogy abban nem minden nemzetnek jutna egyenlő hely: ki kell egyezni s fel kell építeni az egyenlő jogok és közös érdekek alapján az erők és hatalom új hierarchiáját, melyben minden csoport megkapja méltányos helyét, és szerepét szabadon gyakorolva illeszkedhetik bele az életműködésükben egymásrautalt népcsoportok szervezetebe.”⁸⁸ Jellegzetes konzervatív eszme a „mechanikus” egyenlőség tagadása. Természetes, hogy a hatalom hierarchiájának igényét magyar részről felvető Rónai ennek a hierarchiának csúcsára a magyar nemzetet állítaná. Mit rejt a méltányos hely és szerep az egyes népek számára? Rónai szerint kétségen felül áll, „hogy az életkörülmények nagy változatossága s a ki nem küszöbölhető kvalitatási különbségek a teljesen matematikus egyenjogusítást és a népi aránnyal

⁸³ Trócsányi György: A magyar lét értelméről. XXXIII. 207.

⁸⁴ Pongrácz Kálmán: A dunai államok gazdasági kapcsolatai. XXIX. 132.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Rónai András: Államterület és népesség. XXVIII. 119.

⁸⁷ Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. 202.

⁸⁸ I. h. 201.

minden téren egyező szereposztást lehetetlenné teszik.⁸⁹ Vagyis ez azt jelenti, hogy az egyenlő jogok alapján felépülő új rendezésben egyesek mégis „egyenlőbbek” lesznek. A nemzetiségek feletti tartós gyámkodás igénye Rónainál naiv természetességgel fogalmazódik meg: „... ezek a különbségek teljesen el nem tüntethetők, sőt fennállásuk bizonyos mértékben természetes rend lehet.”⁹⁰

Joó Tibor 1939 végén hosszasan elemzi Széchenyi egyik kiadatlan írását és azt mintegy az Új Hungaria (Pax Hungarica) előképeként értelmezi: „Hunnia egységes állam, melynek ugyan egyszerűség okából a magyar a hivatalos nyelve, de nem a nyelv, inkább a magyar nemzetiség lényege, a szabadság fogja egybe. A nem-magyar népek teljes szabadságban élhetik népiségüket, használhatják nyelvüket: beolvasztani a magyar nem akarja őket...” A Széchenyié a valódi szentistváni gondolat a soknyelvű és sokszokású birodalomról... E sokféle, soknyelvű népeket ábrándjában „valami egyeztető nemzeti kapocs” tartja össze, majd arról ír, hogy „ha minket közös erő s közös erény egy nemzeti testbe szorítand”. A nemzet tagja tehát lehetnek különféle népiségűek és nyelvek. A nemzet nem nyelv és nép: „közös erény”. Ez a gondolat átsuhan a „Hunnia” lapjain s az ősi magyar nemzetfogalom és a tiszta nemzeteszmé fényét idézi a „tüzes csatérre, rothadozó testté alacsonyodott” Hunnia felett...⁹¹ Nem az a számunkra érdekes, hogy Joó jogosan vagy jogtalanul hivatkozik Széchenyire — elvégre az a nacionalizmus, amelyik részben tudatosan is a régi, rendi gyökerű magyar nacionalizmus hagyományait viszi tovább, bizonyára található sok közös vonást a reformkor és Széchenyi nacionalizmusával is. Széchenyi idézése úgy történik, hogy szinte változatlan formában ismétli Joó 1939-ben, már a háború idején a Pax Hungarica 1934-es eszméit. A magyar nemzetiség lényegének a szabadságot tekinti, ami ugyan lehet a totális fasiszta törekvéseknek való ellenszegülés, de pontosan nemzeti tekintetben a valóságidegen konzervativizmus továbbélése ekkor, az elnémult autonómiaígéreték idején.

A revíziós nacionalizmustól elszakadni nem tudó szemléletet mutatja Gogolák Lajosnak 1943-as írása. Ha torz is, de rámutat néhány igaz oldalára a nemzetek közötti viszonyra: így például végre leírja, hogy „új államgondolataik birtokában az új államnemzetek nem ismerik el az Új Hungária hierarchiáját”,⁹² rámutat arra is, hogy a magyarországi közvélemény a szentistváni gondolatot 1914 állapotaival azonosítja⁹³, de végül a megoldást az 1868-as törvényhez való visszatérésben látja — egy olyan törvényhez, amely liberalizmusa mellett is a magyar nacionalizmus jellegzetes alkotása volt. Gogolák éppen úgy akarja elfogadtatni az 1868-as törvényhez való visszatérést, hogy arra hivatkozik: az kifejezi az egyéni szabadságnak azt az elvét, amelynek a világ manapság (1943!) úgyis nagyon szűkében van.⁹⁴ Emögött végeredményben az a helyzet húzódik meg, hogy a konzervatív-reakciós magyar nacionalizmus egy helyben topogva, sőt jobbra tolódva is, az általános politikai helyzetnek radikális jobbra-tolódásával, a totális fasiszta irányzatok ideiglenes győzelmével viszonylag „balra” tolódott — és Gogolák ezt felismerte vagy legalább érezte. De mindez

⁸⁹ Rónai András: A nemzeti kérdés nem-területi megoldásai. XXXIII. 308—9.

⁹⁰ I. h. 309.

⁹¹ Joó Tibor: Hunnia. XXXVII. 265.

⁹² Gogolák Lajos: Középeurópa népei. XLV. 243.

⁹³ Uo.

⁹⁴ I. h. 245.

nem jelentett strukturális átalakulást a konzervatív-reakciós nacionalizmus ideológiájában és nem jelentette azoknak a nacionalista eszményeknek a feladását, amelyek a revízióhoz kapcsolódtak, annak belső világát alkották.

V.

Azoknak az oppozícióknak mentén, amelyeket a Magyar Szemle eszmevilága maga jelölt ki, eddig viszonylag egyértelműen sikerült meghatározni ennek az eszmevilágnak a helyét, álláspontját. A Magyar Szemlének egyik legjellegzetesebb és eddig figyelembe nem vett jellemvonása volt a magyar kisebbségek helyzetének rendszeres figyelemmel kísérése. Büszkén hivatkozott a folyóirat arra, hogy a „Csonka hazában” az egyetlen, amely rendszeresen figyelemmel kíséri a kisebbségek sorsát.

A kisebbségi problematika érdekessége az, hogy éppen itt vehetjük észre a konzervatív-reakciós nacionalizmusnak a leggyengébb, legkevésbé egyértelmű pontjait. Az a következetes, hagyományos területi beállítottságú nacionalizmus, amelyet az Új Hungária eszménye reprezentált, és amely tagadhatatlanul uralta a revíziós eszme kör túlnyomó részét a magyar kisebbségek kérdésében elveszti egyértelműségét, bizonytalanná és ingadozóvá válik, „idegen” nacionalizmusok hatását mutatja.

Mi ennek az oka? Egyfelől a magyar külpolitika a 30-as években a szomszédállamokkal való tárgyalások során a kisebbségi kérdést helyezte előtérbe, e téren törekedett kompromisszumokra, ezzel a fegyverrel törekedett szétválasztani a kisantant államokat.⁹⁵ Ez önmagában is azt eredményezhette, hogy e téren érvényesülhetett leginkább a mindennapok racionalitása, amely előtt egyébként a revízió eszménye zárva volt.

A hatás azonban legalábbis nem egyirányú. A kisebbségi problémában magában is ellentmondásosság rejlett. A magyar revíziós célok nem etnikai revíziós célok voltak, tehát alapjukat nem csak, illetve nem elsősorban az etnikai sérelmekre alapozó propaganda képezte. Másrészt viszont a magyar kisebbségek léte felett napirendre térni nem lehetett. A magyar kisebbségek belső fejlődése egy magában is olyan nacionalista eszmét termelt ki, amelyek nem voltak beilleszthetők a hagyományos magyar nacionalizmus szellemiségébe — de amelyeket a Magyar Szemle egyben nem is ignorálhatott.

A Magyar Szemle kisebbségi szakértője a folyóirat megindulásakor Jancsó Benedek volt. Ő írta az első számban azt a cikket, amely megindokolni volt hivatott, hogy miért kíván a Magyar Szemle kitüntetett figyelemmel fordulni a határon túli magyarság sorsa felé. Első pillantásra ebben a megindokolásban a politikai célszerűség hangoztatásán túl semmi érdekes dolog nincs. Miért fontos a kisebbségi magyarság léte? Mert az ő fennmaradásuk (és fennmaradó magyar nacionalizmusuk) a biztosítéka a területi revízióknak — ez Jancsó Benedek közvetlen válasza. „Területi integritásunkat egy ránk nézve kedvezőtlen kimenetelű világtörténelmi változás következtében veszítettük el, és egészen bizonyosnak vélhetjük, hogy csakis egy hasonló, de ránk nézve kedvező kimenetelű újabb világtörténelmi változás következtében nyerhetjük vissza. A jelenlegi körülmények között senki sem tudja megítélni, hogy ez a változás mikor fog bekövet-

⁹⁵ Ld. *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Akadémiai Kiadó, 1968.

kezni. Ez alkalmat, akármikor jöjjön, nem tudjuk területi integritásunk helyreállítására kellően kihasználni, ha magunkat egy okos, előrelátó és céltudatos magyar nemzeti politika követésével arra elő nem készítjük. Ilyen magyar nemzeti politika csak az lehet, amely állandóan szembe előtt tartja a magyar nemzetnek azt az egyharmadát, amely idegen uralom alatt él.⁹⁶ Hivatkozik a propaganda szempontjaira: a nyugat-európai közvélemény fogékonyságára az etnikai elv megsértése iránt: „Az európai közvéleményben lassan ugyan, de mégis fokozatosan erősödik az a meggyőződés, hogy a trianoni békeszerződésnek legnagyobb hibája s ennek következtében legnagyobb igazságtalansága az, hogy Csonka-magyarországnak általában megállapított politikai határa az egész vonalon sehol sem esik össze a magyar nyelvhatárral.”⁹⁷

Ezt tartja szem előtt, amikor a revízió jogosságát általában a magyar kisebbségek elszakításában látja megalapozottnak — ellentétben azzal a már megismert felfogással, amely a magyar kisebbség lététől függetlenül is abszolút jogosnak tekintette a revíziót, és ezt a meggyőződését a régi „egy politikai nemzet” tanának továbbélő formáiból merítette. „A revíziónak pedig anyagi, jogi és erkölcsi alapja az a tény, hogy a trianoni béke jelentékeny magyar többség által lakott területeket szakított el a saját államában élő magyar nemzetétől. Ha egy pár évtized múlva nem lesznek idegen uralom alatt jelentékeny magyar többség által lakott területek, akkor lehetetlen lesz mindenféle revízió.”⁹⁸

Ekkor, 1927-ben, a párizskörnyéki békerendszer vitatlan uralma idején a politikai opportunizmus diktálja azt az érvelést, hogy a kisebbségi kérdésen keresztül folytatott revíziós propaganda nem illelhető a békebontás vádjával, és így nem idegeníti el a nagyhatalmakat. Az ilyen indokokkal fellépő magyarság „... nemcsak nem áll ellentétben a párizsi békeszerződésekkel, hanem annak abban a szemlemben való végrehajtását jelenti, amelyben a békekötések kisebbségi záradékát és a népszövetségi paktumot megalkották”.⁹⁹ Ez a szemlélet elég egyértelműen meghatározza a kisebbségi kérdésben a Magyar Szemle által követett propaganda-politika irányát. Ennek gerincét a kisebbségeket ért sérelmek hangoztatása kell hogy képezze. A sérelmi szemlélet két vonatkozásban is az igazságra apellál: a párizsi békék jogtalanságaival szemben egy magasabbrendű történelmi igazságra — és a békék kisebbségi kikötéseinek megszegőivel szemben a békék igazságára.

A „sérelmi” szemlélet természetesen passzív. A kisebbségi politika feladata ebben az értelmezésben a magyar nemzeti (ennek itt hangsúlyozott politikai értelme van) pozíciók védelme. Ezek a pozíciók azok, amelyek biztosítanak, hogy a kisebbségi tömegek megmaradnak a hazai revíziós külpolitika támaszaiként és demonstrációs eszközeiként.

A passzivitás értelmét fejti meg egy 1938 végén, már a bécsi döntés után megjelent rövid cikk Szüllő Gézáról. Érdemét a régi magyar nacionalizmus fenntartásában látja: „Történelmi és politikai szerepének jelentősége éppen ez volt: ébrentartani és őrizni a felvidéki magyarságban a magyar folytonosság és közvetlenség tudatát... Tekintete mindig az egészre volt irányozva és sohasem felejtette el a régi Magyarországot; egész lényével ebben gyökerezett és keményen

⁹⁶ Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. I. 52.

⁹⁷ I. h. 54.

⁹⁸ Jancsó Benedek: A Holnap Magyarországa. VI. 214.

⁹⁹ Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. I. 55.

kérlelhetetlenül állott szemben az 1918 utáni politika adottságaival.¹⁰⁰ Nem akart építő politikus lenni, hiszen csehszlovák viszonyok közt „...negativiz-musa volt az igazi építés és magyar szolgálat”.¹⁰¹ „... mely különös következtetés-séggel és körültekintéssel romlasztotta a csehszlovák kormányzat munkáját a Felvidék magyar területein. Minden reálpolitikai magatartás fölött — s most a reálpolitikát abban az értelemben vesszük, ahogy Szüllő Géza élt vele és semmi-képpen sem csehszlovák-aktivista értelemben — ott uralkodott az egyetlen, nagy és igaz eszmény, amely áthatotta ennek a kitarító és hősiessé, bátor és erős férfiúnak az életét: a régi, a nagy Magyarország...”¹⁰²

Természetes velejárója volt minden sérelmi gondolkozásnak a „minél rosszabb, annál jobb” szemlélet. Sziklai Ferenc a csehszlovákiai magyarság jogi helyzetét ismerteti: „... a csehszlovákiai magyarság életfolyamata inkább hasonlítható egy homokszálatba vezető bűvópatakhoz, melyben a forrásból elég bőven fakadó jogerő élettelenül, elszikkadva teng-leng tovább.”¹⁰³ Ha volna is mivel, nem szabad eredményekkel dicsekedni. „A kisebbségek vezetői közül aki bármilyen eredménnyel kérkedni merne ebben a politikai légkörben, amelyben ma Európa úgyszólván minden kisebbsége él, nemzetárulást követne el, hiszen céltáblát mutatna a sovén többségnek ahhoz, hogy hol és mit kell támadnia és lerontania.”¹⁰⁴ Több cikk hajlik arra, hogy az egész kisebbségi kérdést mint abnormalitást kezelje: „... a kisebbség gyógyíthatatlan betegség...”¹⁰⁵ Így aztán semmi fejlődésnek, semmi lehetőségnek a tudomásulvétele nem lehetséges, a kép sötét, amelyen semmi kontúr, alakot vagy variációt észrevenni nem lehet.

Jancsó Benedek olyan elveket is megfogalmaz, amelyek tartalmi konfliktusban vannak az integrális revízió eszméjével. „Kétféle integritás van: területi és faji vagy helyesebben nemzeti. Ez utóbbi azonos a kulturális egységgel. A területet elvették tőlünk, de azt kedvező és szerencsés körülmények között, ha megjön az alkalom, visszaszerezhetjük, mert az nem fog megsemmisülni. A hazát, a hegyeket, völgyeket, a folyók és síkságok mellett az emberek is alkotják, akik benne laknak. Ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében a területeken részben vagy egészen elvész, akkor el fogjuk veszíteni e területhez való legerősebb jogcímünket is.”¹⁰⁶ Bár Jancsónál a faji és területi integritás közvetlen kapcsolatban áll, és a kettő viszonyában Jancsó tudatosan a területi revízió posztulátumát veszi irányadónak, önmagában azzal, hogy ezt a megkülönböztetést megtette, és a faji integritást, mint (impliciten az államtól független) kulturális közösséget határozta meg, diszharmonikus elemet vitt be szemléletébe. Bár Jancsó megfogalmazása arra mutat, hogy a kisebbségek sorsával való törődés posztulátuma az eszközszerűség mozzanatát is magában foglalja, mégis a faji integritás erős hangoztatása néha átbillenteti álláspontját a faji integritás, tehát az etnikai alapú felfogás felé. „A magyar társadalom csak a faji integritás alapján állva teljesítheti kötelességét idegen uralom alá jutott magyar testvérei-

¹⁰⁰ ***: Szüllő Géza. XXXIV. 373.

¹⁰¹ I. h. 374.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Sziklay Ferenc: Kisebbségi jogfogyatkozás Csehszlovákiában. I. 281. ld. még Nyujtody Gáspár: Egy erdélyi román politikus Románia kisebbségi politikájából. III. 251; Szász Zsombor: A román politikai élet. XIII. 103; Steier Lajos: Magyar Masaryk-Akadémia. XIV. 176.

¹⁰⁴ Jakabffy Elemér: Tíz év az erdélyi magyarság élén. XXVI. 358.

¹⁰⁵ Borsody István: Magyarok kultúrája Csehszlovákiában. XXIX. 381.

¹⁰⁶ Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. I. 51.

vel szemben, mert csak ez nyújt módot arra, hogy valamely idegen állam belügyeibe való beavatkozás vádjá nélkül segíthessük kulturális és gazdasági törekvéseiket.”¹⁰⁷

Ez a kétértelműség végigkíséri Jancsónak minden írásait, amelyek a Magyar Szemlében megjelentek. Mert nem mond le a területi revízió céljáról (ezt nem is lehet elvárni), ezért megvan nála a kisebbségi kérdés eszközszerű, sérelmi szemlélete, amely kimerül a szenvedések felsorolásában. Másfelől Jancsó látja és elfogadja a régi politikai meggyőződésektől és módszerektől (s ezzel együtt a régi nemzetszemlélettől) való elszakadást a kisebbségek körében. Jancsó abból indul ki, hogy az új körülmények közt az erdélyi magyar politika nem lehet a régi, világháború előtti politika folytatása. A világháború előtt „ez úgynevezett »történeti osztály« fenntartása és megerősítése volt az erdélyi magyar politika vezető gondolata . . .”¹⁰⁸ „Erdélyben az összeomlás előtt, az államot kivéve jóformán alig volt nemzetet alkotó politikai erő működésben.”¹⁰⁹ Ezt a politikai képletet, amely ideológiai síkon a „politikai nemzet” elképzelésével kapcsolódott egybe és amely lényegében kis változtatásokkal a világháború után is fennmaradt Magyarországon, látja Jancsó felváltódní egy a tömegek nacionalista mozgósításán alapuló, nacionalista tömegpártok szervezése irányába mutató fejlődéssel Erdélyben — és ezt a fejlődést igenli, elfogadja, helyesli. Ebben a fejlődésben, amelyet Jancsó demokratikusnak lát, mert nagy tömegek mozgósítását tűzi ki célul, mint a későbbi fejlemények megmutatták, egyaránt benne volt egy valóban demokratikus, a nacionalizmusból kivezető út lehetősége, de a fasizálódás is. Ekkor persze a folyamat még a kezdetén tart, és Jancsó is inkább a lehetőségeket, mint a valóságos utat regisztrálja, elemzi. Elutasítja a hagyományos politikálást — ez önmagában azt is jelenti, hogy intranzigens ellenzéki ségbe kell vonulni, nem szabad a többségi nemzet pártjaival vagy politikusaival egyezkedni. De többet is: mert Jancsó kifejezetten a német mintájú nacionalista tömegmozgalom kiépítésének követelményét veti fel — ez pedig már nem egyezik a magyar konzervatív nacionalizmus hazai módszereivel. „Az erdélyi magyar értelmiségben nem lett még általános meggyőződéssé, hogy a kisebbségi politika nem a taktikai fogások szövédéke, nem a megalkuvások, a kiegyezkedések, a paktumok, egyszóval nem az egzigeneciák tudománya, hanem egy nemzet létéért való önvédelmi harca . . . Mintha nem volna elégséges érzéke a kisebbségi politika azon eszközei és módszerei iránt, amelyeket a németek »völkische Kleinarbeit«-nak neveznek.”¹¹⁰

Azt a két réteget, amelyet Jancsó Benedek írásaiban megfigyelhetünk, a Magyar Szemlében a 30-as évek végéig, tehát a magyar kisebbségek kérdésének a napirendről való lekerüléséig végigkövethetjük. Reprezentatív keresztmetszetet adhat a Magyar Szemlében uralkodó szemléletről az a füzet, amely 1928 októberében „Az utódállamok fennállásának tízéves fordulójára” „Tíz év az elszakított magyarság életéből” felülnyomással jelent meg. A 14 írásból három általános kérdéseket tárgyal, kettő a felvidéki helyzettel foglalkozik, 7 cikket szentelnek Erdélynek, egyet-egyét a jugoszláviai és ausztriai magyarságnak.

A szerkesztéségi bevezető a sérelmeket, a szenvedés megszakítás nélküli ségét emeli ki. „Nekünk, trianoni Magyarország fiainak fájdalmas emlék a tíz esztendő előtti mélypont, melyre azóta lassan-lassan, de mégis csak felemelkedés

¹⁰⁷ I. h. 57.

¹⁰⁸ Jancsó Benedek: Van-e szakadás az itthoni és az erdélyi lélek között? III. 294.

¹⁰⁹ I. h. 295.

¹¹⁰ Jancsó Benedek: Az erdélyi magyarság és a Maniu-kormány. V. 42.

következett: ilyen emelkedés dehogyan is található a négy országban élő magyar kisebbség tízéves történetében. Egyhangú panasz, hatástalan jaj az, tíz esztendő alatt ugyanazon nyomasztó csöndben ugyanazon szenvedés: elnyomott népek régi története, új köntösben, a wilsoni elvek, a kisebbségvédelmi ideológia, az emberi testvériség, az örök béke nagy eszményeinek leple alatt.”¹¹¹

Két írás foglalkozik a magyar kisebbségek politikai küzdelmeivel. Flachbarth Ernő cikke a csehszlovákiai magyar pártokról elsősorban a két magyar párt viszonyára koncentrál, a pártok egységét sürgeti. „Tíz év eseményeire visszapillantva arra az eredményre kell jutnunk, hogy a magyar ellentállás akkor volt a legnagyobb és a jogaikért vívott küzdelem akkor mutatta a legnagyobb lendületet, amikor egységesek voltunk . . .”¹¹² Flachbarth rokonszenve az intranzigens, negativista politikáé és a pártok egységét a csehszlovák állam elutasításának elvi alapján kívánja. Rokonszenve a közjogi ellenzéki hangot hangoztató keresztényszocialista párté, szkeptikusan ismerteti a magyar nemzeti párt közeledését 1926-ban a kormányhoz, és megnyugodva állapítja meg, hogy 1927 eleje óta a két párt „a legélesebb ellenzéki küzdelem jegyében” talált egymásra.¹¹³

Ez a sérelmi, negativista szemlélet jellemzi Grandpierre Lajos cikkét is. Ez azonban csak 1922-ig, az erdélyi egységes magyar párt megalakulásáig kommentálja az eseményeket. Ő is a parlamenti aktivitás elutasítását helyesli, az aktivizmus felé hajló Magyar Néppártot kritizálja, de a megalakult egységes pártról már nem szól. A meglehetősen kaeskringós utat járó, taktikázgató erdélyi Magyar Párt lépéseit a Magyar Szemle mindig is bizonyos hűvös tartózkodással figyelte, bár a politikai mozgalmat, az olyan bírálatok ellenére, mint a Jancsó Benedeké a tömegmozgalmak kérdésében, sosem tagadta meg.¹¹⁴

Az évforduló füzetben a legnagyobb részt a sérelmek felsorolása foglalja el. Ennek legegyszerűbb formája az egyes fő kérdések sorra vétele, és minden különösebb koncepció nélkül a cseh nacionalizmus legkülönfélébb rendű és rangú túlkapásainak felsorolása — mint Steier Lajos teszi.¹¹⁵ Az ismertetés széleskörű, bár rendszertelenül összeszedett tényanyagra támaszkodik. 13 oldalon keresztül igazolja Flachbarth tételét: „Az állam fennállásának tizedik évében tehát semmivel sem javult meg a magyar kisebbség helyzete, sőt ellenkezőleg: sérelmei napról napra újakkal gyarapodnak.”¹¹⁶

Nem terjednek túl az egyes esetek felsorolásán és a nemzeti elnyomás aprólékos regisztrálásán az erdélyi magyarság egyházi viszonyait, az erdélyi iskolázás helyzetét, a jugoszláviai magyarság tízéves történetét ismertető cikkek.¹¹⁷

Hogyan tudják magukat a magyar kisebbségek megvédeni? A sérelmi szemlélettel a teljes reménytelenség hangulata jár együtt. A sérelmeket regisztráló írásokban a kisebbségi magyar, mint teljesen passzív mártír, védtelen áldozati bárány jelenik meg.

¹¹¹ Tíz év a magyar kisebbségi életből. IV. 97.

¹¹² Flachbarth Ernő: A magyarság politikai élete cseh uralom alatt. IV. 108.

¹¹³ I. h. 106—108.

¹¹⁴ Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az Egységes Magyar Párt megalakulásáig. IV. 130—6.

¹¹⁵ Steier Lajos: A magyarság jogviszonyai és kulturális élete Csehszlovákiában. IV. 109—122.

¹¹⁶ Flachbarth Ernő: A magyarság politikai élete cseh uralom alatt. IV. 108.

¹¹⁷ Jancsó Benedek: A magyar egyházak helyzete a román uralom alatt. IV. 137—142; Barabás Endre: A magyar iskolák a román uralom alatt. IV. 143—150; Berkes József: A magyarság tíz éves élete az SRS királyságban. IV. 169—177; Jancsó Benedek: A román uralom berendezkedése Erdélyben. IV. 129.

A sérelmek felsorolói a sértett jogra utalnak, a nemzetközi jogrend és igazság helyreállítását követelik. Láttuk már, hogy Jancsó Benedek a kisebbségek szenvedésének, az egész nemzetközi jogrendnek a kérdését arra tartotta alkalmasnak, hogy vele a revíziós politikát nemzetközi bonyodalmak nélkül lehessen folytatni. Jakabffy Elemér és Késmárky György, a két erdélyi publicista, akik az évfordulói számban egy-egy írást közöltek, ugyancsak belül maradnak ezen a revíziós célú jogszemléleten. Mindketten a kisebbségi jogokra hivatkoznak, amelyeket a békeszerződés teremtett. Jakabffy, a lugosi Magyar Kisebbség szerkesztője egyetemes kisebbségi gondolatról beszél, de ezen semmi mást nem ért, mint a sérelmek orvoslásáért folytatott propagandát: „. . . érvényt szereztünk azon állandóan hirdetett felfogásunknak, hogy kisebbségi ügyeink immár nemcsak belügyi kérdést képeznek, hanem azoknak nemzetközi vonatkozásai és hatásai is vannak.”¹¹⁸ Teljesen reménytelennek ítéli meg a magyarság helyzetét, ha csak nem következik be egy külső beavatkozás, és semmi perspektívát nem lát a kisebbségek számára az utódállamokban: „. . . már megmászhatatlan meggyőződésünké vált, hogy csak a nemzetközi felfogás tökéletes mellénk állása hozhat kedvező változást reánk, hozhatja meg számunkra legelemibb jogaink tiszteletben tartását és kultúrfejlődésünk biztosítását.”¹¹⁹ A sérelmi szemlélet, a sértett jog tudatának alapvető struktúrája, hogy minden sérelemben, nacionalista túlkapásban a revízió igazságának megerősítését látta, és ezért szinte kívánta, elvárta, hogy a kisebbségi magyarság helyzete sérelmezhető legyen. Nem azért kívánta a revíziót, mert csak így látta megoldhatónak a magyarság problémáit, hanem azért sorolta fel a sérelmeket, mert ez erősítette eleve meglévő revíziós beállítottságát. Találónan írja le Dobossy László ezt a típust 1938-ban megjelent cikkében, akkor, amikor már a Magyar Szemlemben is nagyobb teret nyert egy a hagyományos nacionalizmustól a kisebbségi kérdésben eltávolodó szemlélet. „A nemalkuvó gondosan leste a hivatalok ártó ténykedését, számontartott minden magyarelles intézkedést, lázasan gyűjtött minden sérelmet. Fanatikusan várta a felszabadulást. . . A cseheket megvetette, a szlovákokat tótoknak nevezte, elzárkózott gyűlölete fellegvárában. . . Érthető, sokszor megható, sőt tiszteletreméltó is volt ez az álláspont, de meddő és cselekvést bénító. Mert nemcsak a cseh életet nem vette tudomásul, de a kisebbségi magyar életet is alig. Teljesen a régi magyar világban élt, révületen és rendíthetetlenül. Elégedetlen volt, de fölényesen nyugodt. Kilépett a kisebbségi valóságból és sorsunk csak annyiban foglalkoztatta, amennyiben igazolta állításait.”¹²⁰ Ez a jellemzés teljes mértékben ráillik nemcsak az 1928-as évfordulói számra, hanem a Magyar Szemle fő vonalára.

Amellett azonban, hogy a Magyar Szemle mutatja a revíziós sérelmi szemléletmód jellemző jegyeit, megmutatkozik egy másik síkon való gondolkodás is — és éppen ez a kétsíkúság talán a Magyar Szemle jellegzetessége. Láttuk már, hogy Jancsó Benedek alapvetése sem egyértelmű. Nem egyértelmű a kisebbségi kérdés egész további kezelése. A területi revízió posztulátumából és a hagyományos nemzeteszményből kiinduló gondolkodás mellett feltűnnek olyan megállapítások, amelyek ezzel nem férnek össze, sőt, bár ritkábban, ezzel a régi nemzetszemlélettel való szembefordulásra is sor kerül.

¹¹⁸ *Jakabffy Elemér*: Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásaiban. IV. 167.

¹¹⁹ I. h. 168. Id. *Késmárky György*: Trianoni kisebbségek. IV. 213.

¹²⁰ *Dobossy László*: A kisebbségi lélek. XXXVI. 36.

Szekfű Gyula 1927-ben cikket írt Makkai Sándor sok vitát kiváltott Ady-könyvéről. Ha kifejezetten nem is helyesli Makkai szemléletét, de megértést kér számára — és annak a szemléletnek a számára, amely, mint helyesen érzi, különbözik a hazaitól. „Nemzetgyilkosság kísérlete” lenne Makkait támadni. „Nem tudjuk, a hév és lángolás, mellyel a közelmúlt ellen felágaskodik, nem következik-e részben legalább a szerző kisebbségi helyzetéből, ahol a századvégi konstrukciók, ha lehet, még inkább használhatatlanok, mint nálunk, a trianoni határon belül. A századvég bölcsességével, politikai és irodalmi értékgyakorlatával és életformáival a kisebbségi magyar már rég éhen halhatott volna, testileg is, lelkileg is.”¹²¹ Csak fokozati különbséget lát a trianoni magyar és a kisebbségi magyar között. Szekfű számára éppen a revízió miatt elfogadható ez a különbség, legalább külsőlegesen, a kisebbségi magyarság iránti megértés alapján.

Pongrácz Kálmán írása címében a Jancsó-féle kulturális-faji integritás felé mutat: Magyar kultúrfolytonosság. Ennek a gondolatnak az ürügyén ajánlja az új, a „népi” gondolatra alapozó nacionalizmus elfogadását. Kritizálja a magyar társadalmat: „Az egyetemes magyar kultúra szempontjából még mai napig sem állapítottuk meg a kisebbségi gondolat s a nemzetközi kisebbségi mozgalom jelentőségét és értékét, nem vizsgáltuk a kultúröncélúság és „irodalmi decentralizáció” jelszavai mögött meghúzódó mozgalmak erejét, nem voltunk kíváncsiak a háború utáni életrekeltségek s kisebbségeinknél oly szíves fogadtatásra talált „népi gondolat” és politika igazi értelmére, stb. stb.”¹²² A területtel szemben a népé az elsőbbség: „Reális szempontból kezdtük vizsgálni ezt a tételt és rájöttünk, hogy a sorrendi elsőbbség a népet illeti a területtel szemben . . . A terület — a mai nemzeti gondolkodás mellett — csak annyiban jelent az állam kezében elidegeníthetetlen értéket, amíg azt az államalkotó nép népesíti be. . .”¹²³ A kisebbségi gondolkodást ismertetve egyetértőleg írja: „Rájöttök (bármennyire ellenzik is ezt a magyar állam ezeréves tapasztalati tényével), hogy az országhatárok állandóságáról nehéz beszélni. . .”¹²⁴ Ez már azt is magában foglalja, hogy a magyar revíziós propaganda is tévutakon jár.

De Pongrácz cikke alapállásában ellentmondásos, következetlen. A kisebbségek segítségét követeli mint láttuk egyfelől egy etnikai alapú nacionalizmus nevében, mert úgymond csak ez a nacionalizmus a korszerű. De egyúttal, a sérelmi szemlélettel teljesen egybevágóan a kisebbségeket mint eszközt is nézi: „. . . az elszakítottak pozícióját nem szabad süllyedni hagyni és mindent el kell követni az érdekében, hogy a következő kedvező politikai fordulatig lelkileg továbbra is megszállva tartsák azt a területet, amelyre a nemzet a jövőben is jogot formál.”¹²⁵ Lassacskán visszalép a hagyományos politikai nemzet elképzelés talajára. „A közel ezeréves együttélés és a köztük feltámadt ellentéteken csupán alig egy századot meghaladó volta speciális elbírálásra teszik alkalmassá a magyar helyzetet. . .”¹²⁶ — indokolja meg a kivételességet, és a következőkben a magyar kultúrfolytonossági gondolatot, amelyet eddig etnikai nacionalizmusként interpretált, most átmagyarozza a területi revíziónak megfelelő értelemben.

Az új kisebbségi szemléletet bár elismeri, de az ellentéteket elkeni Asztalos Miklós ugyancsak 1931-es írása is. Megértően ismerteti a fiatalok mozgalmait

¹²¹ Szekfű Gyula: Makkai Sándor könyve körül. I. 100—1.

¹²² Pongrácz Kálmán: Magyar kultúrfolytonosság. X. 35.

¹²³ I. h. 36.

¹²⁴ I. h. 37.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ I. h. 38.

(Erdélyi Fialatok), de a régi nemzeteszményhez ragaszkodó öregek és a fiatalok magatartását egyaránt értékesnek találja. A „faji gondolat alapján a szociális együttérzés nagy közösségnek felismerése” a fiatalok érdeme — és ez ellen nincs kifogása.¹²⁷

Az egyértelműbben fogalmazó Keresztúry Dezső két 1930-as írása viszont nem tartalmaz teljes, kifejtett álláspontot a kisebbségi kérdésben. Látja, hogy a kisebbségi irodalom új állásfoglalása „a régi magyar államgondolat, a régi magyar irodalmi és történelmi szemlélet átalakulását jelenti. . .”¹²⁸ Nem keni el, hogy ez ellentétben van a hazai szemlélettel: „konzervatív köreink nem nézik jó szemmel a lelki önállósulás törekvéseit, féltik az ottani magyarságot, mely kisebbségi kényszerében a »történelmi magyar állam egységének« szuggesztíója helyett a »népi kultúra« egységét hangsúlyozza és ideológiájában, törekvéseiben erősen demokratikus irányt mutat. . . Rossz néven veszik az új államok emelkedő nemzeteihez való közeledés szükségességének felismerését. . . és különösen fájlalják a magyar irodalommal, történelemmel szemben való állásfoglalás átalakulását, a hagyományos szemlélet revízióját. . .”¹²⁹ Keresztúry érezhetőleg nem ezekkel a konzervatív körökkel ért egyet. Másik cikke is az ellentétesség konstatálását tartalmazza, beszél az „alkotmányos” és „kulturális” nemzetiség ellentétéről.¹³⁰

Sok más módosulással együtt, a 30-as évek közepén a revíziós-sérelmi szemlélet ellentmondásai nyíltan megfogalmazódnak a Magyar Szemlében. Ezek a felismerések közvetlenül kapcsolódnak Bethlen egyes politikai megnyilvánulásaihoz. Ezek a felismerések a közvetlen politikai síkról mélyebb elvi összefüggésekre nem terjednek ki, és megjelenésük összefügghet azzal, hogy a Bethlen-csoport rendszeren belüli ellenzékké vált.

Együtt jelentkezik ez a vonás azzal, hogy ugyanekkor tudatosan a kisebbségi élet sötét oldalait hangsúlyozzák. Ekkor kap a magyar kisebbségek kérdése nagyobb súlyt a külpolitikában is. Mindez arra mutat, hogy nemcsak külső tényezők, hanem a konzervatív revíziós nacionalizmus belső mozgásirányai tették lehetővé e nacionalizmus alapstruktúrájával ellentétes mozzanatok jelentkezését. Ugyanekkor ez nem jelenti, hogy e kérdésben bármikor is egységes, kiegyensúlyozott és ellentmondásmentes szemlélet alakult volna ki.

1934-ben a Magyar Szemle külön számot szentel Bethlen István politikájának. Revíziós politika és kisebbségi magyar érdekek ütközésének kérdését ebben a számban veti fel Szász Zsombor — nyilván nem Bethlen illetve a szerkesztő jóváhagyása nélkül. Szász teljes joggal rámutat a revíziós követelések „tiszán” területi jellegére: „Magyarországon az Erdéllyel szemben követett politika célja — én úgy látom — nem az emberek, az otthonmaradott népnek, hanem a területnek, a földnek a visszaszerzése volt.”¹³¹ A területi revíziós elképzelésekkel nyilván Szász is egyetért, de bevallottan a romló erdélyi helyzet hatása alatt és felismerve — legalább részlegesen —, hogy a romlásban a magyar revíziós propaganda túlzásai is szerepet játszottak, úgy látja, hogy a terület visszaszer-

¹²⁷ *Asztalos Miklós*: A holnapi Erdély. XIII. 260.

¹²⁸ *Keresztúry Dezső*: Irodalmi életünk feszültségei. VIII. 342.

¹²⁹ I. h. 343.

¹³⁰ *Keresztúry Dezső*: Irodalmi életünk és társadalmunk. IX. 124; vö. *Pongrácz Kálmán*: A felvidéki fiatalok folyóirata. XVI. 271–3; *Győry János*: Új magyar folyóiratok. XIX. 52; *R. Berde Mária*: Az „Erdélyi Írói Rend” alakulása. XX. 371–4; *Moravék Endre*: A felvidéki ifjú típusa. XVIII. 237; *Gogolák Lajos*: A szlovenszkoí magyar ifjúság újabb mozgalmái. XVIII. 239.

¹³¹ *Szász Zsombor*: Bethlen István és az erdélyi magyarság. XXII. 143.

zésére irányuló propagandán és politikai nyomáson az ottani magyarság érdekében enyhíteni kell: a revíziós politikának „van egy szigorúan megszabott határa, melyet semmi szín alatt nem szabad, hogy átlépjen; ez a határ: a kisebbségek java, hogy ne ártson a kisebbségeknek, hogy miatta a kisebbségeket kár ne érje.”¹³² A revíziós propaganda és a kisebbségi sors konfliktusát úgy akarja feloldani, hogy a kettőt két külön kérdésnek tételizzi, amelyek magukban egyaránt értékesek: „Nem tudom, hogy látható-e ebből, hogy az erdélyi kérdés keretében a területi revízió egyfelől, az ottmaradt magyarság, a magyar kisebbség kérdése másfelől két különálló problémát képez?”¹³³ A két kérdésnek ez a különválasztása is hozzájárult talán ahhoz, hogy egymás mellett megélhetett a sérelmi és sérelmi szemléleten túllépő felfogás, hogy a régi magyar nacionalizmustól való eltávolodás a kisebbségek körében az ezt a nacionalizmust képviselő Magyar Szemlében pozitívan értékelődhetett.

Időről-időre, 1937 tavaszáig előkerül ez a téma — a legkonzervatívabb publicisták tollán. Szász Zsombor 1935 nyarán Gyárfás Elemér erdélyi szenátort idézi: vállalni kell a magyar kisebbségi sorsot, egyféle politikát kell csinálni Erdélyben és Magyarországon.¹³⁴ Zathureczky Gyula ugyanebben az évben szintén az erdélyiek nevében szól: „Várták a magyar külpolitika irányváltozását vagy döntő sikereit a megkezdett utakon, eredményt vártak és változást. Változást követeltek a magyar revíziós mozgalom eszközeiben és stílusában, hangjában és allüreibeiben, mert élően érezték, hogy függvényei annak a politikának, amit Magyarország csinál és áldozatai a szószátyár revíziós ömlengéseknek. . .”¹³⁵ Zathureczky felismeréseit nem sokkal később Krenner Zoltánnak egy rendkívül sötét hangulatú úti beszámolója követi, amely megint csak azzal a megjegyzéssel, hogy az erdélyiek kéréseit közvetíti, a következőket írja a magyar kisebbségről: „Kifelé a lelki és szellemi integritás szolgálatán túl feladata elismertetni, hogy ki kell kapcsolódni a történelmi nagy perből, megmagyarázni, hogy az idő talán alkalmas egy revíziós fegyverszünet létesítésére. . . Úgy látom az erdélyi kisebbség szeretné, ha főbb emberei szóhoz jutnának Bukarestben és Budapesten. . .”¹³⁶ A revízió és a kisebbségek kérdésének két kérdésként való szemlélete itt is jelentkezik: ki kell kapcsolódni a revíziós viszályból. Ugyanakkor a kisebbség esetleges közvetítő szerepének gondolatát is felveti.

Legteljesebben és a kérdést leginkább kielevezve Szász Zsombor 1937 márciusi cikke tárgyalja a revízió és kisebbség összefüggését. Bethlen beszédeit ismerteti, amelyekben Bethlen megállapította, hogy a revíziós propaganda erősödése a kisebbségi magyarság helyzetének romlásával járt együtt. „Lehet-e erre azt felelni, hogy várjanak és szenvedjenek, várják, míg a »békés« revízió visszacsatolja őket Magyarországhoz? Nem kell-e mindent megcsinálnunk, vagy nem kell-e mindent abbahagynunk, ami gátolja vagy előmozdítja ennek a szenvedő népek pusztulását vagy előmenetelét?”¹³⁷ Úgy tűnik, itt a legteljesebb a belátása a revíziós célkitűzés ellentmondásosságának. Kizárólagos célként jelöli meg a kisebbség védelmét: „A mi célunk az kell hogy legyen: amit cselekszünk, ne legyen az erdélyi magyarság államhűségének zavaró momentuma, és teremtsük

¹³² I. h. 145.

¹³³ I. h. 144.

¹³⁴ Szász Zsombor: Numerus Valachicus. XXIV. 296.

¹³⁵ Zathureczky Gyula: Az erdélyi magyarság spirituális forradalma. XXV. 57.

¹³⁶ Krenner Zoltán: Romániai úti benyomások. XXVI. 103.

¹³⁷ Szász Zsombor: Magyarország és Románia. XXIX. 256.

meg nemzeti és kulturális kisebbségi életük garanciáit, államközösségi és népközösségi lehetőségeiket.”¹³⁸ De ezt a következetesnek tűnő megfogalmazást rögtön legyengíti, hogy másutt ezt olvassuk: „Mindez nem azt teszi, hogy mondjunk le minden propagandáról, mondjunk le múltunkról, hanem azt, hogy tartunk határokat. . . a jó magyar propaganda határát pedig az képezi, hogy álljon meg ott, amelyen túl a magyar kisebbség kárával járna.”¹³⁹ Az ambivalencia tehát itt sem tűnt el. A revíziós propaganda ellentmondásainak felismerése rövid ideig tart, hiszen a Magyar Szemle alapján sosem adja fel a revíziós célokat, és egész szellemi alkatánál fogva nem is fordulhatott szembe a revízióval, mint posztulátummal. Az ellentmondások részleges felismerése azt mutatja, hogy revíziós szemlélet és a kisebbségi kérdésnek ettől eltérő szemlélete két síkon élt. Az átmenetinek és ideiglenesnek tekintett helyzet engedte meg ennek a kétsíkúságnak a fenntartását. A revíziós politika ellentmondásainak felismerése nem vezethetett új politikai elképzelés kialakulásához.

A kétsíkúságot mutatja az is, hogy az etnikai nacionalizmus felé való tájékozódás a legtisztábban éppen a 30-as évek közepén mutatkozik meg, amikor más vonatkozásban a revíziós elképzelések megmerevedése figyelhető meg.

Keresztúry Dezső ugyan a felvidéki kisebbségi mozgalmak negatívumait hangoztatja, de az erdélyi változások pozitív vonásait kiemeli — írása nincs híjával bizonyos transzszilvanus mítoszok sem. Erdély ifjúsága — írja — „. . . megőrizte egységesítő súlypontját, azt az ősi alapélményt, amelyből Erdély ifjú magyar liberálisai és katolikusai egyaránt táplálkoznak, s amely értelmet, tartalmat ad a kettejük közt morzsolódó kisebb humanista csoportnak: azt a mély otthonérzést, melyet jobb szó híján »erdélyi magyar öncélúságnak« szoktak nevezni.”¹⁴⁰ Keresztúry azt tartja elsődlegesen hangsúlyozandónak, hogy Erdélyben egy újfajta nemzeteszmény és nacionalizmus kezd kialakulni. „. . . Erdély új arcot kezdett mutatni, s régi szavait új, »szakadár« igékkel cserélte fel. . . a történelem új parancsainak felismerése s az új magyar ideológia kialakítása terén sok ponton megelőzte az itthoni fejlődést.”¹⁴¹ Így ismerik fel Keresztúry szerint a „népi gondolat sorsdöntő jelentőségét”, „az elhanyagolt magyar néptalaj nagy, ősi és egészséges területeinek” nemzeti fontosságát.¹⁴² Persze, hogy Keresztúry következetlenül fogalmazza meg és ellentmondásosan is értelmezi a kisebbségi fejlődést, fontos mozzanatait félreértelmezi — és mindenekelőtt bal- és jobboldalt egybeemos az etnikai, völkisch nacionalizmus, a népiesség valóban nem egyértelmű gondolatában — de határozottan és egyértelműen megfogalmazza, hogy itt egy új nemzetszemlélet alakul: bár azt már nem, hogy ez a Magyar Szemle egész szellemi körének alapvető meggyőződéseivel is ellentétes; hiszen a valóságos helyzetnek ez a fel nem ismerése teszi lehetővé a „kisebbségi” gondolat viszonylagos elfogadását. Ezért látja Keresztúry az erdélyi fejlődés értékét ebben az új nacionalizmusban: „. . . az erdélyi közszellemben legalábbis gyökeret vert s alapvonalában meg is valósult a népközösség ma annyit emlegetett s annyiszor félreértett nagy gondolata. Valószínű, hogy a népközösség gondolatának hangoztatásában van parasztfogás is, de a politikai taktikák mélyén ott izzik a népi szolidaritás nagy élménye, ott erősödik a népközösség iránti köteles-

¹³⁸ I. h. 263.

¹³⁹ I. h. 257.

¹⁴⁰ *Keresztúry Dezső: Az ifjúság Erdélyszemlélete.* XXII. 277.

¹⁴¹ I. h. 275—6.

¹⁴² I. h. 278—9.

ségek vállalásának akarata, s ott bontakozik a társadalmi ellentéteket áthidaló egységes népi öntudat is.”¹⁴³

Zethureczky Gyula, egyébként mint a kisebbségi szemlék rendszeres írója, a sérelmi szemlélet jellegzetes képviselője, egy terjedelmes cikket szentel annak, amit ő úgy nevez: „az erdélyi magyarság spirituális forradalma”. Ez az írás megint csak azért érdemel figyelmet, mert a változást, a régi és Magyarországon továbbélő szemlélethez képest való újságot hangoztatja: „Az erdélyi magyarság élete első másfél évtizedének statikus nemzetfenntartó erőit — amelyek a múlt státúshoz való sokirányú ragaszkodásból folytak és annak szellemiségében gyökereztek — a kényszerű és gyakorlati életből fakadó dinamikus erők kezdik felváltani az 1934. év végén, amikor már mindenki előtt kétségbevonhatatlanná vált . . . Erdély magyarságának materiális csődje és annak szüksége, hogy a végpusztulás megakadályozására új életformákat kell keresni.”¹⁴⁴ Zathureczky ezt a spirituális forradalmat csak időleges kényszernek, külső körülményekhez való alkalmazkodásnak látja, és nem egy önmagában is értékesebb életfelfogás elsajátításának. Mint pozitív példáját a spirituális forradalomnak ismerteti az Erdélyi Fiatalok elképzeléseit: „feltétlen vállalása a kisebbségi helyzetnek; a falun nyugvó egysztrályú nemzet megteremtése; a kényszerű zárt társadalom ad hoc keresztültelése; mindenekelőtt a falu megsegítése; szövetkezetek létesítése; a faji gyökerekből kihajló népi kultúra megteremtése; hidverés a többségi nemzet felé; a nagy magyar népközösséghez való tartozás érdekében élő kapcsolatok teremtése a határon túli magyarokkal; az összes népi erőknél a közösség szolgálatába feltétlen állítása.”¹⁴⁵

1937-ben Zathureczky üdvözlí a Vásárhelyi Találkozót, igaz, olyan általánosságokban mozogva, amelyek a dolog lényegéről szinte semmit sem mondanak, és megmaradnak az új kisebbségi életszemlélet általában való helyeslésénél. Egységet és egyetemességet emleget — ennél többet nem tehet, hiszen a Vásárhelyi Találkozó alapvetően már progresszív irányú volt. „A népi közösség mélyeség átélése és az abból eredő kötelességek felismerése a legjellemzőbb sajátosága ennek az új szemléletnek, mely az adott körülményekhez simulva mélyen eresztí gyökereit a magyar múltba, hogy a múlt század hatalmas eszméiből táplálkozva a keresztény demokráciát párosítsa népi gondolatával.”¹⁴⁶

Elég világosan látják azt is, hogy milyen tényezők azok, amelyek a kisebbségi magyarságban a hagyományos nacionalizmus átalakulásához vezettek. „Az új állami politikai helyzeten, a kisebbségi élet kényszerén túl bizonynyal elhatározó szerepet játszott ebben a nemzedékek egészen különböző rétegződése is. Az összeomlás s a forradalmak felszámolása után itthon bekövetkezett a háborúelőtti generáció konzervatív szellemi restaurációja. Erdély felett a sors szele csakhamar elseperte azt a réteget.”¹⁴⁷ Amit Keresztúry a nemzedéki kérdés misztifikáló keretében fejt ki, világosabban jelenik meg Övedinél. A békeszerződés „kegyetlenül felforgatták azokat a nemzeti illúziókat, melyek a szlovenszkói magyar életnek évtizedek óta gerincét képezték, másrészt egy új kisebbségi magyar életszemlélet kialakulását kényszerítették ki, mely a megváltozott viszonyok között a magyarság széles tömegeinek fennmaradását biztosíthatta. A

¹⁴³ I. h. 280.

¹⁴⁴ Zathureczky Gyula: Az erdélyi magyarság spirituális forradalma. XXV. 53.

¹⁴⁵ I. h. 55.

¹⁴⁶ Zathureczky Gyula: A vásárhelyi találkozó. XXXI. 279.

¹⁴⁷ Keresztúry Dezső: Az ifjúság Erdélyszemlélete. XXII. 276.

háború után sok más, liberális korszakból ránkmaradt illúzióval a felvidéki magyar középosztály léte is merő szappanbuborékként pattant széjjel. . . A világháború, a forradalmak, kiutasítások és menekülések tehát elsősorban a szlovenszkói magyar középosztály létét ásták alá, azt a társadalmi réteget robbantották szét, amelynek a megváltozott viszonyok közepett éppen képzettségénél és intelligenciájánál fogva kellett volna a szellemi vezetés szerepét elvállalnia. . .”¹⁴⁸ A politikai társadalmi realitások kényszerítő erején túl elsősorban tehát a magyar államisággal, a hivatalos nemzeti ideológiával hagyományosan leginkább összekötött rétegek pusztulását látják döntőnek — mint ahogy Magyarországon a régi nemzetszemlélet konzerválásában ugyanezeknek a csoportoknak a fennmaradását értékeli fő tényezőként. A generációs szemlélet alkalmazása természetesen eredendő torzulást jelentett. Bár Keresztúry az ellenforradalmi restaurációt egy generáció restaurálásának nevezi, de a kérdés szempontjából az a lényeges, hogy a magyarországi konzervatív szemlélet fennmaradásának okát egy restaurációban (szerinte is a régi hatalmi csoport restaurációjában) látja — a kisebbségi fejlődés sajátosságát pedig ennek a restaurációnak a kimaradásában. Őlvedi az eszmények és a hatalmi-politikai realitások összefüggését hangsúlyozza. S valóban: pontosan az uralkodó nacionalizmus formáját illetően, a politikai viszonyoknak, politikai ideológiáról lévén szó, igen nagy szerepük van.

1938-ból való Parecz György társadalomrajza, amely a középosztálynak — a tisztviselők, értelmiségiek, felsőbb kispolgári rétegek — a magyar uralom megszűntével bekövetkező felmorzsolódásában látja nemcsak az új kisebbségi szemlélet, de elsősorban is ebben a népiességben elég jelentős szerepet játszó „szociális gondolkodás” gyökereit: „A középosztály anyagi hanyatlásával egy bizonyos kijátszódás járt. . . A régi úrhatnámtság megszűntével kezdenek eltűnni azok a válaszfalak, amelyek előkelőségi és kevésbé előkelőségi alapon a középosztály keretein belül fennállottak. De közelebb jutott az egész középosztály az alsóbb osztályokhoz is, s bomlottak azok a kasztszerű különbségek, amelyek a magyar társadalomnak egész Európában kiváltságai voltak.”¹⁴⁹

Mindezek az új jelenségek, a kisebbségek szellemi fejlődésének sok esetben adekvát felismerései sem vezettek el azonban az alapszemlélet átalakulásához. A revíziós eszmekör még az elvileg legteljesebb cikkekben is áttör, hiszen minden felismerés ellenére is a revízió alappozíció maradt. Zathureczky Gyula így vonja meg a „spirituális forradalom” egyik vitájának eredményét: „. . . a magyarság az eddiginél semmivel sem tud többet nyújtani a megbékélés érdekében. A tettek végrehajtása a románságra vár.”¹⁵⁰

Az új kisebbségi gondolatot, noha az éppen az állammal összekapcsolódó, politikai magyar nemzetszemlélettől az etnikai nemzetszemlélet felé való eltolódást jelenti, megkísérli Zathureczky is és Keresztúry is az új Hungária gondolat keretében értelmezni. Zathureczky a nyitabban magyar szupremációs gondolat talaján áll. „Erdély népei. . . egymás ellen nem, csak egymás mellett tudnak élni. Ennek a békés és barátságos együttélésnek, az egyforma jogok és kötelességek boldog és emberi világának kifejezője a transzszilvanizmus politikai értelmezése, amely ősi tradíciókon állva öleli magához Erdély népeit. . .”¹⁵¹ A humanista, népek barátságát idéző fordulatok mögött a magyar politikai uralom helyreállí-

¹⁴⁸ Őlvedi János: A szlovenszkói új magyar generáció. XXIV. 48—9.

¹⁴⁹ Parecz György: A mai erdélyi magyar társadalom. XXXII. 293.

¹⁵⁰ Zathureczky Gyula: Az erdélyi magyarság spirituális forradalma. XXV. 57.

¹⁵¹ I. h. 56.

tása áll. Hiszen mi a „transzszilvanizmus conceptió”, Bethlennek az integrális revízióhoz átmenetül szolgáló terve? Melyek az „ősi tradíciók”, amelyekről egy magyar revíziós folyóiratban szó esik? Világossá teszi azt a cikknek a románokra vonatkozó megjegyzése: „Ők nem akarják megvalósítani az erdélyi népek egyenjogú együttműködését és ennek hirdetése a magasabb humánium birtokában Erdély magyarságára marad, mintegy zálogául az általa egykor képviselendő jobb jövőnek.”¹⁵² Az utalás itt már teljesen egyértelmű.

Az „új kisebbségi szemléletmód” következetes végigvitele a Magyar Szemle által is képviselt konzervatív, hagyományos nacionalizmus felbomlását jelentette volna. A Magyar Szemle egész vonalát nem is jellemzi ennek a szemléletnek és valamennyi konzekvenciájának az elfogadása. De a sérelmi szemlélet mellett, mintegy attól külön síkon élt és jelentkezett ez a felfogás. Ennek okát abban lehet megtalálni, hogy — mint ahogy a 20-as években a közelmúlthoz, a világháború előtti időszak nemzetiségi politikájához való viszony volt az, amely a politikai tapasztalatokkal a legközvetlenebbül konfrontálódott, úgy a 30-as években a magyar kisebbségek helyzete az, ahol a politikai gyakorlattal, a politikai taktikával való kapcsolat a legközvetlenebb. Ez a „közelség” a taktikához lehetővé teszi, hogy beszivárognak egy olyan nacionalizmus elemei a Magyar Szemlébe, amely jellegében különbözik a konzervatív, hagyományos magyar nacionalizmustól és amely sajátos kétértelműséggel egyaránt lehetőséget teremt ennek a nacionalizmusnak szélsőjobb, totális fasiszta irányba való továbbfejlesztésére illetve baloldali, demokratikus irányba való megnyitására. A Magyar Szemle alapszerkezete azonban érintetlen maradt ettől a hatástól — s nem is következett be az általa képviselt magyar nacionalizmusnak az eltolódása egyik irányban sem.

VI.

Az elemzés során feltártuk a magyar konzervatív-reakciós nacionalizmusban rejtőző sajátos folytonosságot, a Magyar Szemle nacionalizmusának szerkezetét, amely határozottan mutatja annak a nacionalizmusnak a továbbélését, amely a kiegyezés korát is jellemezte. Ez a nacionalizmus csak ott és csak akkor mutat fel karakterbeli elmosódást, „fellazulást”, ahol és amikor ezt politikai ideológiaként való funkcionálása kikerülhetetlenné teszi: ahol és amikor tehát a politikai tapasztalatok feldolgozása a hagyományos keretben végképp lehetetlenné válik. Ez történt a „történelmi Magyarország” összeomlását közvetlenül követő évtizedben — amikor is a kiegyezési kor nacionalizmusának legalábbis valamilyen fokú elítélése a jogosultság alátámasztásához elengedhetetlen lett — illetve ez történt a 30-as években, amikor a szavahihetőség megkövetelte a magyar nemzetkisebbségek sajátos fejlődésének valamilyen számbavételét. A 20-as években inkább az első, a 30-as években inkább az utóbbi „irányban” „nyitott” a Magyar Szemle. A „nyitottságnak” ez az eltolódása egyben egy hagyományosabbá, konzervatívabbá válási tendenciát jelez az ideológia egészében.

Az ideológia egészére jellemző „folytonosság” mozzanata teszi érthetővé, hogy a területi revíziós követelések miért váltak egy ellenforradalmi restauráció ideológiájává, illetve hogy a restauráció ideológiája miért volt revíziós. A hagyományos uralkodó osztályok restaurációja a hagyományos ideológiák és értékek

¹⁵² Uo.

restaurálását jelenti a tudati síkon: Trianon után pedig a hagyományos értékek restaurálása csak az új valóság tagadásának és a revízió posztulatumának a fenntartása útján képzelhető el. Tagadva a történelmi Magyarország eszményének érvényességét, fennállását, egyben a hagyományos uralkodó osztályok uralmának jogosultságát is tagadták volna. Az uralkodó osztályok hatalmuk legitimálását csak a régi politikai rendszer folytonosságának fikciójával érhették el. Ez pedig feltételezi a régi nemzet és a régi Magyarország folytonosságának és fennállásának állítását is.

A nacionalizmus konzervatív-reakciós válfajának értelmezésénél — jelen esetben a Magyar Szemle elemzésében — ezért játszik központi szerepet a folytonosság mozzanata: csak ezen keresztül ragadható meg a politikai gyakorlat és a politikai tudat kölcsönhatása, kölcsönös meghatározottsága, a nacionalista ideológia funkcionálása — csak ezen keresztül érthető meg, hogy a nacionalista ideológia — minden „ópium” funkción túl — hogy „fejezte ki” az uralkodó osztályok érdekeit.

SOMOGYI ÉVA:

Königgrätz után

Egy nagyobb monográfiában tervezzük felvázolni azt az utat, amelyet az osztrák-német polgárság tett meg az 1861-es centralista februári pátenstől 1867-ig, a dualizmus elfogadásáig. Ritkán fordul elő, hogy egy osztály politikai pályája egyetlen tényező hatására törjön meg. Az osztrák-német liberális polgárságot sem kizárólag Königgrätz kényszerítette az összbirodalmi centralizáció „feladására”, a dualizmus elfogadására. Viszont kétségtelen, hogy 1866 júliusában a poroszoktól elszenvedett váratlan vereség elhatározó erejű volt; a birodalom császárában és polgárában egyaránt az „élethalálharc” vízióját, a katasztrófa érzését ébresztette.

Mit jelentett valójában Königgrätz a kiegyezéshez vezető úton? — ezt igyekszik megvilágítani készülő munkánk itt közölt fejezete.

A „kényszerhelyzet”

„Ez élethalálharc, amelynek... célja, hogy bennünket elpusztítson. Ha ellenünk van az egész világ, és nincs egyetlen barátunk sem, kevés kilátásunk lehet a sikerre. De mindaddig védekeznünk kell, amíg csak lehetséges, mindvégig teljesíteni kötelességünket, hogy aztán becsülettel halhassunk meg. Még mindig csak rossz álmoknak tűnik, ahogy a sors üldözött bennünket. Reményeink néhány óra alatt szertefoszlottak, derék szerencsétlen seregünk legjobb erői elpusztultak, vagy megnyomorodtak”¹ — írta végkétségbeesésében az istennek tartozó felelősség tudatával az uralkodó.

Königgrätz a Habsburg *dinasztia* vereségét hozta. Ferenc József császár, aki egykor a leghatalmasabb német uralkodó volt, lemondott a Német Szövetségben játszott szerepéről, hozzájárult ahhoz, hogy „Németország az osztrák császári állam részesedése nélkül új alakot kapjon”. A császár méltán duzzogott, hogy potenciális szövetségesei a bajban nem siettek segítségére, hogy a franciák uralkodója békeközvetítőként kedvezőtlenebb feltételeket ajánlott, mint a porosz miniszterelnök. De a Habsburg Monarchia fennmaradt. A soknemzetiségű közép-európai birodalom nagyhatalmi létét senki sem tagadta. A győztes Poroszország egyetlen darab osztrák földre sem tartott igényt.

A háború elvesztése mégis alapvető változást hozott Ausztria helyzetében. Königgrätznél a Monarchia elvesztette német hátterét. A katonai kudarc nem pusztán az osztrák sereg gyengeségét bizonyította a porossal szemben, nem egyszerűen nagyhatalmi presztizsvesztés volt. Ausztria kiszorult a Bundból, s ezzel nemzeti jellege vált kérdésessé egy olyan korszakban, amikor a nemzeti

¹ Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838—72. Hrsg. Franz Schnürer. München. 1930. 357—358. 1. 1866. aug. 22.

elv döntő momentum, államalkotó és birodalombomlasztó tényező volt. A birodalom nemzeti jellegének elvesztése az *osztrák-németség* személyes és speciális veresége volt. A Habsburg császár nem mutatott nagy rokonszenvet a nemzeti törekvések iránt. Az osztrák-németséget a Monarchia ugyanolyan elemének tekintette, mint a cseheket vagy a magyarokat, legfeljebb lojalitásukban különböztette meg őket. Ferenc Józsefnek imponáltak a nagynémet egységtervek, de a frankfurti fejedelmi találkozóban sem a német nemzeti ügy megvalósulását látta, a birodalmi koronát nem annyira a német nemzet, mint az egykori Német Római Császárság koronájának érezte.

A német nacionalizmus hordozója a Monarchiában természetesen az osztrák-német polgárság volt. Königrätz ismét felébresztette benne a németiséghez, a nagy német nemzethez tartozás tudatát, és egyben a nemzeti kétségbeesést is, a „Finis Austriae” gondolatát (Anastasius Grün), vagy ahogy Grillparzer fogalmazott: „Als deutscher bin ich geboren, / Bin ich noch einer?”²

Az 1859-es háború, az abszolutizmus válsága óta igyekeztek a Monarchia politikusai a birodalomnak új és tartós jelleget adni. Három érett program született: Schmerling összbirodalmi centralizmusa, Belcredi tartományokra épülő konzervatív föderalizmusa és Deák német-magyar dualizmusa. A kérdés az, hogy a nagy megrázkódtatás, az alapjában új történeti szituáció melyik megoldásnak kedvezett. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az osztrák-németség akkor vesztette el külső nemzeti támaszát, amikor Ausztriában a szlávokkal rokonszenvező föderalista antiliberalis kormányzat volt hatalmon. Ez a tény még érzékenyebbé tette a német politikában elszenvedett vereség iránt, megerősítette nemzeti tudatát, törekvéseit. A két körülmény — Ausztria új nemzetközi helyzete és belső antiliberalis és főként centralizmus ellenes kormányzati rendszere — együtt és egyszerre gyakorolt hatást az osztrák-németség politikai törekvéseire, birodalmi—nemzeti koncepciójának alakulására.

A kérdés az, vajon az osztrák-német polgárságnak 1866-ban volt-e lehetősége arra, hogy befolyást gyakoroljon a birodalom új berendezkedésére, avagy a birodalom „kényszerhelyzete” cleve adta a megoldást.

Mit jelentett valójában a „kényszerhelyzet”, a „Zwangslage” — az a szó, amely a korabeli publicisztika bizonyára egyik leggyakoribb kifejezése volt?

A königrätzei katasztrófa után Wiener Neustadtban katonai törvényszék elé állították az északi hadsereg vezető tisztjeit: Benedek tábornagyot, a hadsereg főparancsnokát, báró Henikstein altábornagyot, mint vezérkari főnököt és Krizmanics vezérőrnagyot, az északi hadsereg hadművelési irodájának főnökét. E tény önmagában is tükrözi azt a mély megdöbbenést és kétségbeesést, amit Königrätz kiváltott. A vádlottakat, ahogy az várható volt, a katonai törvényszék felmentette. „Azok a politikai és katonai viszonyok, amelyek tudvalevően a szerencsétlen háború folyamán támadtak — írta a Wiener Zeitung —, olyan lángeszű hadvezért kívántak volna, amilyen ritkaság minden időben, s akik közé Benedek tábornagyot igen kiváló katonai képességei mellett sem számíthatjuk többé.” Hivatali mulasztást Benedek nem követett el. A törvényszék feladata pedig csak annak vizsgálata volt. A „politikai és katonai viszonyok” elemzése, amelyek a csatavesztéshez vezettek, nem tartoztak a Wiener Neustadt-i ítélkezők hatáskörébe.

² *Friedjung Henrik*: Harc a német hegemoniáért, III. Budapest. 1904. 180—181. I. *Adam Wandruszka*: Schicksalsjahr 1866. Graz, Wien, Köln, 1966. 194—195. I.

A katonai bíróság egy újabb ütközetre való felkészülés idején ült össze, hogy példát statuáljon, a rendet helyreállítsa a megvert seregben. Nem a mindenről lemondás, éppen az erőgyűjtés, a végső erőmegfeszítés napjai voltak ezek a császári seregben. Délről, Custozzából egy győzelemben edzett, napbarnított, bizakodó sereg vonult Albrecht főherceg vezetésével Bécs felé. Egy héttel Königrätz után, július 10-én a császári kiáltvány férfias elszánásra hívta fel a katonákat. Ausztria a porosz elleni háború folytatására készült. Közben Nikolsburgban az előzetes béketárgyalások folytak, július 25-én Pozsonytól délre, a Duna és a Fertő tó között nagy csapatösszevonásokra került sor, az osztrák sereg zömét készenlétbe állították. Az újonnan kinevezett főparancsnok, Albrecht főherceg képesnek látta a hadsereget az újabb csatára, megkísérelte volna a háború folytatását. Végül is engedett John hadügyminiszter békejavaslatának, aki a császár előtt a hadsereg gyengéiről beszélt, s arról a veszedelemtől, amit a birodalom egy újabb csatavesztéssel zudíthat magára. Július 26-án a hadügyminiszterével folytatott tanácskozások hatására az uralkodó utasítást küldött Nikolsburgba, írják alá a Bismarck ajánlotta előzetes békeszerződést.³

A békét Ausztriának nem kellett koldulnia. Bismarck maga is a háború befejezését óhajtotta. Nem tartott igényt osztrák területekre. Emlékiratában attól a póztól sem tartózkodik, hogy Vilmos makaességával szemben, aki ragaszkodott volna osztrák és szász területek meghódításához, egy öngyilkossági terv drámáját iktassa. Kihajolt dolgozószobája ablakából, s a négy emelet mélységét látva maga alatt leszámolt életével. Az utolsó pillanatban lépett mellé a trónörökös, aki vállalta a közvetítést atyja és a miniszterelnök között.⁴

Ausztria nem volt porig alázott hatalom. Volt módja arra, hogy a béketárgyaláson a maga és szövetségesei érdekeit védelmezze, s ehhez, ha mégoly bizonytalan garanciaként is, a Dunánál sorakozott 190 ezer gyalogos és 17 ezer lovas katonája. A háború gyors volt és a vereség nem került többbe, mint a néhány hét előtt még oly valószínűnek tűnő győzelem került volna. Legfeljebb a hadisarc növelte a háború számláját, amit végül is 20 millió tallerra sikerült lealkudni. Az összeget a bécsi kormány a Nemzeti Bank ezüstérmekészletéből fizette ki. Az 1866-os események a Monarchia pénzügyi helyzetében jelentős változásokat hoztak. A kormány felhagyott a deflációs rendszabályokkal. Ismét papírpénz kibocsátásra kényszerült, megnőtt az ezüst-árszói. E jelenségek közvetlenül az államháztartás szempontjából inkább a kibontakozás útját egyengették, mintsem a kilátástalan államcsőd felé sodorták a birodalmat. Az évek óta fenyegető csőd bejelentésére ezúttal sem került sor.

A birodalom belső viszonyai, az alkotmány felfüggesztése méltán váltották ki a liberálisok elkeseredett támadását. Azok az aggodalmak azonban, hogy egy háború s különösen egy vesztes háború a legnagyobb belső zűrzavart idézheti elő, alaptalannak bizonyultak. Nemesak a Klapka-légió akciója maradt hatástalan, Fričnek, a cseh emigráció Párizsban élő tagjának a Klapkáéhoz hasonló tervei sem találtak kellő visszhangra hazájában.⁵ A porosz főparancsnokságnak „A dicső cseh királyság lakóihoz” intézett kiáltványára a csehek hűségnyilatko-

³ *Friedjung*: i. m. 188—190., 338—343. l.

⁴ (*Otto*) *Bismarck*; *Gedanken und Erinnerungen*. Berlin é. n. 369—374. l.

⁵ Státní ústřední archiv v Praze (SUA) Presidium mistodřzestelství—tajne (PMT) K. 10. 1866. szept. 14., 1866. okt. 16.

zatot tettek a Monarchia mellett.⁶ Csehországban soha olyan nagy lelkesedéssel nem ünnepelték a császár születése napját, mint 1866 augusztusában, a porosz megszállás idején.⁷ A Brünnbe érkező porosz királyt Giskra német liberális polgármester rokonszenvvel fogadta. Igéretet tett, hogy mindent elkövet a porosz csapatok megfelelő ellátása érdekében. Az uralkodó pártfogásába ajánlotta a várost, de kijelentette, hogy az tántoríthatatlanul ragaszkodik császárához.⁸

A Monarchia egyik nemzete sem tett kísérletet arra, hogy a bevonuló ellen-séggel keresse a szövetséget. Ennek okait az alábbiakban még részletesen elemezni fogjuk. E helyen csak arra utalnánk, hogy a németiségnek tapasztalnia kellett, hogy Bismarck nem aggódik az osztrák-németiség sorsáért. A csehek bizton remélték, hogy a háború után Ausztria a megkezdett uton, a tartományi federalizáció útján halad tovább, ami szükségképpen a cseh királyság, a cseh történeti államjog elismeréséhez vezet majd.

A „magyar nemzet” osztozott az uralkodó, a dinasztia, a Monarchia gyászában. Ismeretes, hogy néhány nappal Königrätz után Ferenc József magához kérte Deákot, aki a nemzet részvétét tolmácsolta, és biztosította az uralkodót, hogy a nemzet Königrätz után sem kíván többet, mint a háború előtt.

Deák nyilatkozatára aligha adhat elegendő magyarázatot nagy jelleme, feddhetetlen becsületessége, ha a kortársi politikus és a történész utókor sokszor és okkal hivatkozott is arra.⁹ Deák maga a magyarok morális tartását hangsúlyozta: „Mit tett a magyar nemzet, midőn a győzelmes ellen még országunkba is behatolt? Felhasználta talán az alkalmat, hogy a bomlaldozó monarchia uralkodója és annak az ellenség kezében levő részei irányában több meg több követeléssel álljon elő, s mennél többet kicsikarjon? Nem. Volt a nemzetnek egész eréje mellett annyi tapintata is, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem továbbá is csak azt követelte, amit előbb követelt, s mit akkor követelt volna, ha a birodalmat a szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül. . .”¹⁰ Nemesak a morális állhatatosság és a politikai belátás, nemesak a Monarchia feltételei igazságot vezetett a Deák-pártot abban, hogy az 1866 júniusi programot változatlanul érvényesnek tartsa Königrätz után is. A porosz háború elvesztése, Ausztria kiszorulása a Bundból nem teremtett olyan helyzetet, amit a nemzeti törekvések számára a háború előttinél kedvezőbbnek ítéltetett. A német kérdésben a Deák-párt — mint ezt újabban Diószegi István tanulmánya jelezte — a nagynémet megoldás híve volt. A porosz-osztrák háborúban Ausztria győzelmét várta és kívánta. Úgy vélekedett, hogy ha a Monarchia nyugati tartományjaival a Bund tagja lesz, akkor Magyarországnak szükségképpen nagyobb önállóságot kell engednie.¹¹ A Deák-pártnak ez az elgondolása indokolt volt. Ismeretes, hogy Schmerling is beszélt, legalábbis a frankfurti

⁶ *Politik*, 1866. júl. 11. „Nem ellenségként léptünk az önök földjére — hangzik a kiáltvány. . . Ha igaz ügyünk győzni fog, akkor talán Cseh- és Morvaország is megéri a pillanatot, amelyben nemzeti kívánságai éppúgy, mint a magyaroké valóra válhatnak.”

⁷ *Hugo Traub*: Aus dem Leben und Wirken des Grafen Richard Belcredi. „Österreich”, Zeitschrift für Geschichte, I. Jg. 1918/19. 298. l.

⁸ *Friedjung*: i. m. 155. l.

⁹ *Richard Belcredi*: Fragmente aus dem Nachlass. „Die Kultur”. 1905. VI. 444. l.; *Joseph Redlich*: Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. II. Leipzig. 1926. *Louis Eisenmann*: Le compromis austro-hongrois 1867. Paris. 1907. 430—431. l.

¹⁰ *Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei 1866—67. IV. köt. Bpest. 1903. 5. l.

¹¹ *Diószegi István*: A magyar liberális párt és a német egység, A „Hazánk és Európa” c. kötetben. Bpest. 1970. 164—168. l.

kudarc után, arról a lehetőségről, hogy ha Ausztriának sikerült volna a Bundesakt-reformja, nagyobb önállóságot adhatott volna Magyarországnak. A porosz háború azonban nem a várt eredménnyel zárult. A kisméretű egység pedig nem növelte meg a magyarok irányába tett „engedmények” kilátásait, s így nem adott okot arra, hogy a Deák-párt módosítsa korábbi koncepcióját. Külpolitikai programja továbbra is a Monarchia létének és nagyhatalmi állásának támogatása volt, az új nemzetközi szituáció nem ébresztett a belpolitikában hasznosítható új reményeket.

A Monarchia katonái, anyagi és belső politikai helyzete 1866 nyarán tehát nem volt kilátástalan. Az ország kényszerkormányzatba jutott s békekötésre kényszerült, de önfeladásra nem.

A német nacionalizmus új jellege

Ausztria nemzetei számára alapjában új helyzet keletkezett 1866 júliusa után. Sokat és sokan írtak a sokkhatásról, amit a vereség keltett. Kétségbeesésről, reményvesztésről számoltak be a hivatalos hangulatjelentések is.¹² Levelek, nyilatkozatok sorát idézhetnénk, amelyek a letargiát tükrözik, a katasztrófát elemzik. Hogy mennyiben volt ez par excellence a németiség tragikum-érzete és mennyiben a Habsburg-birodalom polgáráé, — aligha lehet és volna értelme elválasztani.

Molischnak, a német nacionalizmus történetírójának nem volt nehéz bizonyítania, hogy e tragikus hetekben minden német találgzott: a német nacionalista beállítottságú Rechbauer ugyanazok a félelmek szorongatták, mint a nagyosztrák liberális Plenert, s mindketten kilátástalannak érezték Ausztria sorsát.¹³ Nem akarunk arra hivatkozni, hogy a katasztrófa-érzés minden háborús vereség velejárója. Mégis kérdéses, valóban olyan reményvesztett volt-e az osztrák németiség 1866 nyarán, hogy feladta volna a Habsburgok monarchiáját. Olyan kevésbé érezte magáénak a német háttérét vesztett soknemzetiségű államot, hogy benne a Habsburgok császára alig találhatott támaszt? Diószegi idézett kitűnő tanulmányában merül fel a gondolat, hogy amikor Ausztria szomszédságában német nemzeti állam született, amelyre az osztrák-németiség alig leplezett nosztalgiával tekintett, nem lehetett a soknemzetiségű birodalom vezetését kizárólag egy olyan nemzet kezében hagyni, amely maga is a birodalomtól való elszakadás gondolatával foglalkozott. Ez a megfontolás vezette a Monarchia uralkodó köreit (a nemzeti erőviszonyok figyelembevételén túl) a dualizmus akceptálásához.¹⁴ Tehát súlyos és messzevezető probléma-komplexum merül itt fel. Mi volt erőteljesebb ideológiai kötőanyag: a németiség tudata, vagy a Monarchiához tartozásé? 1866-ban valóban lemondott-e az osztrák-németiség, vagy annak egy része Ausztriáról?

Egy dolog bizonyos: roppant kevés előmunkálat alapján nem törekedhetünk végleges, megnyugtató válaszokra. Hiszen az osztrák történetírás nemcsak az eszmetörténeti, hanem az alapvető politikatörténeti kutatásokat sem végezte

¹² Körzeti hangulatjelentések az alsó-ausztriai helytartóhoz 1866 októberéből: Niederösterreichisches Landesarchiv (Nö. Landesarch.), Präsidialakten 1866. P, ad 160.

¹³ Rechbauer levele Carnerihez 1866. nov. 3. Ignaz Plener levelei fiához, 1866. dec. 7., 14., 28. *Paul Molisch*: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien, Leipzig. 1934. 33–35. 1.

¹⁴ *Diószegi*: i. m. 178–179. 1.

el. Fel sem vetette azt a kérdést, hogy volt-e az osztrák-német pártok, parlamenti csoportok német politikájában kitapintható különbség, s német politikájuk milyen összefüggésben állt a Monarchiáról alkotott képükkel; más szóval: Ausztria kilépése a Bundból hogyan befolyásolta az osztrák-német polgárság monarchiai reformterveit s a magyarokkal szembeni magatartását. — Megkíséreljük az egyes csoportok politikai koncepcióit felvázolni, és egy pillanatra sem vetjük el annak lehetőségét, hogy találkozhatunk olyan nyilatkozatokkal, amelyek az itt nyújtott vázlatnak egyes vonatkozásokban ellentmondanak. Ugyanis olyan, az egyes csoportokra-pártokra jellemző politikai gondolatrendszereket rekonstruálunk, amelyek nem fogalmazódtak meg határozott pártprogramként.

A német *autonomisták* (stájer és felsőausztriai képviselők tartoztak ide) nemzeti tudata a porosz háború után megerősödött, a nemzeti probléma politikájának előterébe került. Kaiserfeld autonomista pártja a német nacionalizmus talaján találkozott a csehországi *unionistákkal*. E két csoport érezte át a legteljesebben a veszteséget, amit Königrätz okozott, hogy Ausztria német tartományai nem tagjai immár a nagy német birodalomnak. Az osztrák-németiség a Habsburg-Monarchiában, hazájában, e nagy soknemzetiségű államban számszerűleg kisebbségben volt, és a tartományi föderalizmussal rokonszenvező Belcredi kormányzása alatt politikailag oppozícióba szorult. Ezt az ellenzéki státuszt még kellemetlenebbé tette az a tény, hogy a Belcredi-kormány küldetése a háború után a Monarchia viszonyainak újjárendezése volt. Az osztrák-németiség a Monarchia struktúrájának alakulása szempontjából döntő pillanatban került kisebbségi-ellenzéki helyzetbe. A német autonomisták átlátták helyzetük fonákságát. A felismerés nem letargiába sülyesztette, hanem elkeseredett aktivitásra sarkallta őket.

A főként alsó-ausztriai *nagyoosztrákok* hagyományos osztrák-német politikája nem ismerte ezt a cselekvési vágyat, szervezkedést, izgalmat, sajtóháborút, mindenféle kapcsolatkeresést. Kann őket a „neolog” autonomistákkal meg unionistákkal szembeállítva „ortodox” liberálisoknak nevezi.¹⁵ Az ortodox liberálisok politikai gyakorlatával ellenkezett a nyüzsgő politika; amíg mint parlamenti párt működtek, egy liberális kormány állt mögöttük, amelynek centralizált „nemzetfeletti” német politikája az ő érdekeiket szolgálta. Soha nem volt szükségük az oppozícióra jellemző nyugtalan és fáradhatatlan aktivitásra.

Amikor az ortodox *osztrák* liberalizmussal szembeállítjuk a neolog *német* liberalizmust, tisztában vagyunk azzal, hogy mesterséges határt húzunk két politikai vonal között, amelyben rengeteg találkozási pont van, s amely tulajdonképpen egymás felé tartó egyeneseken fut. S a két csoport között ott vannak a csehországi németek, akik majd 1867 májusában koalíciót kötnek Kaiserfelddel, de akiknek álláspontja korántsem egyezik minden kérdésben a graziakéval.

A Kaiserfeld vezette autonomista csoport mindig erőteljesen hangsúlyozta német voltát a bécsi nagyoosztrákok összbirodalmi nemzetfelettségével szemben. Mégis korán megbarátkoztak a gondolattal, hogy a monarchiai németiség a szűkebb Ausztriára korlátozza a maga nemzeti uralmát. Belátták, hogy a transzlajtán magyar hegemonia, a két birodalomfél párhuzamos centralizációja német, ill. magyar uralom alatt az osztrák-németiség ausztriai hatalmának legbiztosabb garanciája. Önálló külpolitikai programjuk természetesen nem volt. De nyilat-

¹⁵ Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie Graz, Köln. 1964. II. köt. 145. l.

kozataikban felmerült a Habsburgok nélkül létrejövő német egység gondolata; az 1848-ból örökölt sem porosz, sem osztrák vezetésű szabad Németország. És számoltak a kisméret egység lehetőségével is, az Ausztria nélküli Németországgal. Külpolitikai koncepciójuk határozatlansága ellenére programjuk szilárd elemévé vált, hogy a német tartást nem a külső Németországnak kell biztosítani, hanem a belső, erőteljesebb német politikának. És éppen ezért 1866 után viszonylag hamar megbékéltek az új helyzettel. Bármennyire logikusnak tűnnek, hogy a „németebb” osztrák liberális párt „adja fel” a Monarchiát — ők azok, akik az új viszonyok között először keresik és találják meg az új létehetőséget.

A Monarchia történetének több olyan korszaka is volt, amikor sorra születtek az újjárendezési tervek („Ausztria jövője”, „Ausztria megmentése”, „Ausztria széthullása”, „Ausztria újjáalakítása”). Az 1840-es évek közepe, majd 1866 ilyen, azután a századfordulótól a felbomlásig számtalan reformterv születik. A Monarchia válságkorszakait jelzik, s egyben e válságkorszakok termékei az újjárendezési tervek. Mint történeti források a rész kérdésekre reagáló rövid újságcikkeknel, a személyes indulatoktól fűtött magánleveleknel, vagy a pillanatnyi feladatokat meghatározó pártprogramoknál alkalmasabbak az összefüggő politikai koncepciók rekonstruálására.¹⁶

Az osztrák-német autonomisták tollából Königgrätz után számos politikai röpirat keletkezett. Adolf Fischhof, az ismert publicista néhány héttel a végzetes csata után nyílt levelet intézett a grazi Telegrafhoz. Az írásnak már a hangvétele is feltűnést keltett: nem tükröződött benne a „landesüblicher Pessimismus”. Fischhof cikksorozata néhány hét múlva „Ein Blick auf Österreichs Lage” címen önálló brosúra formájában is megjelent.¹⁷

Adolf Fischhof egy óbudai német zsidó kereskedőcsaládban született. Tanulmányai Bécsbe vonzották, s a Vormärz idején itt kezdte politikai pályafutását. 1848-ban a radikális baloldalhoz tartozott, részt vett a kreamsieri parlamentben, szerepet játszott az alkotmány kidolgozásában. A bukás után felség sértés vádjával bíróság elé került, elítélték, de viszonylag hamar szabadult. Az alkotmányos korszakban visszanyerte teljes politikai szabadságát, mégis visszavonultan élt egy karintiai faluban. Az aktív politikai életben többé nem jelentkezett. Teoretikus, publicista maradt, és amellet gyakorolta orvosi hivatását.¹⁸ 1861-ben Joseph Ungerrel közösen írták a „Zur Lösung der Ungarischen Frage” c. röpiratot.¹⁹ Fischhof terve — amely a februári alkotmánnyal egyidőben a jogeljárás elv virágkorában keletkezett — az egyetlen német liberális program volt, amely teljes autonómiát ígért Magyarországnak. Alkotmányos

¹⁶ Az 1865—67-ben megjelent fontosabb osztrák-német röpiratok, amelyek a Monarchia újjáalakításának tervével foglalkoznak: 1. *Carlos Auersperg*: Wofür kämpft Ungarn. Wien. 1866. 2. *Der Ausgleich mit Ungarn vom Österreichischen Standpunkt beleuchtet*, Wien. 1867. *Carneri*: Österreich nach der Schlacht bei Königgrätz. Wien. 1866. *Adolf Fischhof*: Ein Blick auf Österreichs Lage. Wien. 1866. *Justus Freimund (Carl Edward Müller)*: Österreichs Zukunft. Brüssel. 1867. *Bernhard Friedmann*: Wo stehen wir heute? Wien. 1866. *Ignaz Plener*: Der Zerfall Österreichs. Leipzig. 1867. *Ignaz Joseph Prohaska*: Österreichs Rettung. Wien. 1867. *Schmidt-Weissenfels*: Österreichische Zustände. Berlin. 1867.

¹⁷ *Adolf Fischhof*: Ein Blick auf Österreichs Lage, Wien. 1866. A röpirat a „Telegraf”-ban 1866 szeptemberében több részletben látott napvilágot. A Telegraf ekkor a stájer autonomisták hivatali orgánumának számított.

¹⁸ *Richard Charmatz*: Adolf Fischhof. Das Lebensbild einer österreichischen Politikers. Stuttgart, Berlin. 1910. *Heinrich Friedjung*: Historische Aufsätze. Stuttgart, Berlin. 1919. 362—371. l. *Kann*: i. m. II. köt. 149—155. l.

¹⁹ *Adolf Fischhof* und *Joseph Unger*: Zur Lösung der ungarischen Frage; ein staatsrechtlicher Vorschlag. Wien. 1861.

dualista rendszer kiépítését javasolta, úgy gondolta, a két birodalomfél alkotmánya kölcsönösen erősíteni fogja egymást. A magyar és az osztrák népképviselőket intézi a közös ügyeket: „Először külön tanácskozás és külön határozathozatal, aztán közös tanácskozás és külön határozathozatal, végül közös tanácskozás és közös határozathozatal. Így a tanácskozó testületek fokról-fokra közelednek egymáshoz, lépésről-lépésre segítik elő a megértést, amely az egyetértéshez vezet.”²⁰ De az osztrák-német polgárság akkor Schmerling nagyosztrák centralizációs álomvilágban élt, abban a hitben, hogy a liberális Ausztria szerzi meg a vezetést Németországban a konzervatív Poroszországgal szemben. Fischhof írása azért nem keltett feltűnést. Hiszen egy év múltán még Kaiserfeldnek is kevés híve akadt, amikor a parlamentben először beszélt a magyar alkotmány elismeréséről. A karintiai orvos, aki kis emmensdorfi kúriájából élénk levelezésben állt egy sor német meg cseh politikussal, felfigyelt Kaiserfeldre. A politikai kapcsolat ekkortájt keletkezett közöttük.²¹ De őt súlyos esztendőnek kellett eltelnie, míg Fischhof nézetei pártprogrammá válhattak, őt esztendőnek, amelyben Schmerling valamennyi vágya végérvényesen szertefoszlott. Königrätz után Wengraf, a Telegraf szerkesztője felkérte Fischhofot, régi jó barátját, hogy a nagy nyilvánosság előtt fejtse ki a baráti körében ismert nézeteit. Így keletkezett Fischhof írása. A grazi redaktor úgy vélte, nagyon is szükség van optimista, alkotó hangra a jajgatások, kétségbeesések közepette.²²

Fischhof elismerte, súlyosak a sebek, amelyeket a háború Ausztria testén ütött és a legsúlyosabbak azok, amelyeket az osztrák nemzetséget gyötrik. Szívükbe mart a veszteség, mert legszebb nemzeti érzéseiket sértette. Mégis reálisan mérlegelni kell a történeteket. Ausztria Itáliában egy olyan tartományáról mondott le, amelyet sohasem tudott a birodalom szerves részévé tenni. Ezt a veszteséget tehát könnyen kiheverheti. A német hegemonia végleges elvesztését másként kell megítélni. Az osztrák-németség az évtizedek során felnőtt férfivá ért, saját családot alapított, olyan nagyszámú népcsaládot, amelynek az atyai házban nem jutott többé hely. Amikor az önállóvá vált férfiú elhagyja az atyai házat, nem szakít meg minden köteléket, nem bont meg minden közösséget. A külső támasz biztonsága kényelmessé, lomhává tette az osztrák-németséget. Most a harc a számszerűleg túlsúlyban levő népekkel arra fogja kényszeríteni, hogy a maga szellemi erejére támaszkodjék. A Német Szövetségből való kiválás előnyösen fog hatni jellemére. Fischhof elemzi a Bundból való kiválás gazdasági és politikai következményeit és arra a megállapításra jut, hogy az új körülmények között a Monarchia helyzete egyszerűbbé, tisztábbá vált. Eddig Ausztria népei és kormányai mindig elérhetetlen dolgok után vágytak. A kormányok kötelességüknek érezték, hogy megőrizték az örökölt birodalmi területet és hatalmi helyzetet; olyan pozíciók védelmére kényszerültek, amelyek az idők során tarthatatlanná váltak. S a nemzeteknek is megvolt a maguk utópiája. Ausztria egy nagy örültek házához hasonlított; mindenki mulatott a másik téveszméjén anélkül, hogy fogalma lett volna a magáéről. Mindegyik nép a maga jogait hangsúlyozta, megelégedve a közös birodalom iránti kötelességekről. A birodalmi helyzet tisztázódása a nézetek tisztázódásához fog vezetni. Ez látszik a

²⁰ Fischhof 1861-es programjáról: *Charmatz*: 148–152, *Kann*, II. 149–155, *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bpest. 1967. 570. l.

²¹ *Charmatz*: i. m. 154. l.

²² Uo. 130–131, 170. l.

kormány komoly kiegyezési szándékában, ez a magyar 15-ös bizottság indítványában.

Fischhof praktikus javaslatokat tesz az általános nemzeti megbékélésre, az osztrák-magyar kiegyezés keresztülvitelére, s a kezdeményező szerepet a nagy vállalkozásban a német autonomistáknak szánja. Írása azt sugallja, hogy nem sorscsapásként, hanem a fejlődés természetes következményeként el kell fogadni a történeteket. Az osztrák-németség nem került szembe német testvéreivel, nem szakadt ki a németség nagy családjából, csak önálló életre kényszerült, arra, hogy nemzeti tudatát megedzve vállalja, ha kell a harcot birodalma más nemzeteivel. Fischhof a német politikusokat teszi felelőssé a mindenütt uralkodó pesszimizmus miatt. „Ausztia további fennállásának lehetőségében bízni, ez itt fantazmagóriának számít. Másutt a politikusok arra keresnek jelmondatokat, hogy hiveiket bátorítsák, nálunk arra, hogy kedvüket szegjék, tettvágyuk utolsó nyomorúságos maradványát is megbénítsák.”

Fischhof nem volt egyedül. A német autonomista Carneri is a cselekvést sürgette.²³ Nem maradt más hátra — írta —, mint tudomásul venni a történeteket, menteni a menthetőt: el kell határozni Ausztia két részre osztását. Ha Ausztia a világ legszabadabb állama lesz, „a német császári korona ismét a Habsburgoknak juthat”. E jövődőlés irreális volt, a kortársak is tudták. Rechbauer vitatkozott Carnerivel.²⁴ a Telegraf pedig, amikor koncepcióját ismertette, csak a dualista programjáról tett említést.²⁵

A grazi lap nagy figyelmet szentelt *Bernhard Friedmann* írásainak. Friedmann újságíró, publicista, 48-ban forradalmi cikkei jelentek meg, emigrációba kényszerült. 1858-ban tért haza. Kuranda német nacionalista „Ostdeutsche Post”-jánál mint politikai szerkesztő dolgozott, majd önálló lapot adott ki „Neueste Nachrichten” ill. „Wiener Lloyd” címen. A német autonomisták támogatták lapját, Fischhofhoz személyes barátság fűzte. Az 1860-as évek elejétől fejtette ki monarchiai reformterveit. 1863-ban a schmerlingi centralizáció éles bírálata miatt rövid időre elítélték.²⁶

Friedmann 1862-ben „Zur Einigung Österreichs” címen publikálta politikai nézeteit. Írása 1865-ben másodszor is megjelent, a változott körülmények között változatlan szöveggel.²⁷ Maga Friedmann írja, hogy röpirata a februári éra virágkorában fogant, amikor a parlamentben a schmerlingi bürokraták abszolút többségben voltak, „amikor a modern jogeljárás elmélet büszkén állt szemben Magyarország történeti jogaival, amikor mindenki hitte, hogy a februári alkotmány keresztülvitele a birodalom legfőbb érdeke.”²⁸

Friedmann a schmerlingi korszak kezdetén hirdette meg a maga mérsékelt dualista koncepcióját, ami — a Telegraf szerint — az autonomisták akkori

²³ Bartholomäus v. Carneri politikus, költő, filozófus. Stájerországban él. 1861-től Landtag, 1870-től Reichsrat-képviselő. A német autonomista csoporthoz tartozik. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815—1950. I. köt. Graz, Wien. 1957. Österreich nach der Schlacht bei Königgrätz. Wien. 1866 c. broszúrájában fejti ki nézeteit Carneri munkájáról: *Charmatz*: i. m. 220—221. l.

²⁴ Rechbauer levele Carnerihez 1866. nov. 3., *Molisch*: i. m. 33—34. l.

²⁵ Telegraf, 1866. okt. 26.

²⁶ Österreichisches Biographisches Lexikon I. *Přibram*: Erinnerungen eines alten Österreichers. Stuttgart, Leipzig. 1910. 113. l. *Franz Kroner*: Moritz v. Kaiserfeld. Leipzig. 1888. 266. l. *O. Bernhard Friedmann*: Zehn Jahre Österreichischer Politik 1859—1869. I. köt. Wien. 1879. Ezt a cikkgyűjteményét Fischhofnak ajánlja. Vö. *Charmatz*: i. m. 10. l.

²⁷ *O. Bernhard Friedmann*: Zur Einigung Österreichs. Eine Denkschrift. Wien, Leipzig. 1865. 2. kiad.

²⁸ Telegraf, 1866. nov. 28.

programja volt.²⁹ Friedmann már 1862-ben azt vallotta, hogy a Monarchia egyetlen problémája sem oldható meg önállóan: sem a magyar, sem a lengyel, sem a német, sem a délszláv; mindezek szoros kapcsolatban állnak egymással, valamint a birodalom külpolitikájával. A német szövetségi alkotmány alapos reform előtt áll és elképzelhető, hogy a reform következtében Ausztria nem lesz tagja többé a német szövetségi államnak, hanem az osztrák összbirodalom nemzetközi jogi szövetségre lép Németországgal. A Monarchián belül is alapvető reformokat kell bevezetni, bizonyos határok között kulturális és adminisztratív autonómiát adni a nemzeteknek. A fő feladat azonban a Monarchia dualista alapú újjászervezése.

Aligha szorul magyarázatra, 1866 őszén miért éppen Friedmannhoz fordult a Telegraf szerkesztősége, fejtsse ki véleményét a maga korábbi terveiről s a birodalom Königrätz utáni helyzetéről. „Hol állunk ma” c. cikksorozatában Friedmann leszögezte: éppúgy mint 1862-ben, a mérsékelt dualizmus híve.³⁰ „A dualizmust, vagy jobban mondva a német-szláv örökös tartományok unióját a magyar korona országaival, az egyedül lehetséges és célszerű állami köteléknek tekintjük, amely ebben az átmeneti szakaszban a felvilágosult abszolútizmusból az alkotmányos monarchiába vezet.” Egy történeti átmenetről van tehát szó. „El fogják ismerni Magyarország történeti jogait, minden akadály el fog hárulni Magyarország önálló fejlődésének útjából. A közös érdekek kényszere azonban a dualizmust reálunióvá fogja változtatni, a belső fejlődés közös birodalmi képviselőhöz, egységes alkotmányos élethez vezet majd.”

A németek és a magyarok érdekei külpolitikai téren is egybeesnek, a Németországgal való szövetséget diktálják. Csak ez a külpolitika ragadhatja ki Ausztriát izoláltságából, amibe szerencsétlen diplomáciája sodorta. Ha sürgősen nem rendezi viszonyát Poroszországgal, mint Németország vezető hatalmával, ha nem köt véd- és dacsövetséget egész Németországgal, akkor a Monarchia sorsa örökre meg van pecsételve. Ausztria csak Németország segítségével tarthatatja fel az orosz kolosszust.

Ausztria németjei csak akkor lesznek hajlandók áldozatot hozni a Monarchiáért, ha nemzeti létük biztonságban lesz hazájukban, ha a küllelenséggel vívott harcukat mint nemzeti küzdelmet vívják német testvéreik szimpátiájától és támogatásától kísérve. A monarchiai németiség pozíciója csak a Németországgal való viszony rendezése útján erősíthető meg. Őszinte szövetséget kell kötni Poroszországgal, a prágai békeszerződésnek megfelelően támogatni kell a német egység létrejöttét. Az osztrák németiség csak akkor lehet a Monarchia létének erős támasza, ha a birodalmon belül szabad, alkotmányos fejlődése biztosítva lesz, ha a törvényhozás, a közigazgatás és a gazdasági élet reformja a német érdekeket fokozottabb mértékben veszi figyelembe.

„Bár fájdalmasan érint bennünket Ausztria kiválása a Bundból — írja Friedmann —, mégis tudomásul vesszük. Egy történeti folyamat zajlott le előttünk, amelynek csak passzív le lehetünk részesei. Fenn fogjuk tartani szellemi és nemzeti kapcsolatainkat a német néppel anélkül, hogy a Németországon belüli egységtörekvésekkel szembehelyezkednénk.” A valóságban az a viszony — fejezi be írását Friedmann —, amely Ausztria és Németország között jelenleg fennáll, éppúgy csak nemzetközi jogi átmeneti állapot, ahogy államjogi átmenetnek kell tekintenünk a mérsékelt dualizmust Ausztria és Magyarország közt.”

²⁹ Uo.

³⁰ Telegraf, 1866. nov. 28., 30., dec. 2., 5.

Talán kissé hosszadalmasan idéztük Friedmann munkáját. Tettük ezt azért, mert abban pártjának szinte valamennyi lényeges argumentuma megtalálható. A kiegyezés alapja: a német és a magyar nacionalizmus egymásra utaltsága. Az alkotmány, a liberális szabadságjogok éppúgy a németiség hatalmát garantálják, mint a külső német támogatás. Tudomásul kell venni a történeteket: a prágai békét éppúgy, mint a dualizmust. Mindkettőt az események önfejlődése, a kölcsönös érdekek kényszere fogja módosítani. Az átmeneti stádium hangsúlyozását inkább úgy kell értelmeznünk, béküljünk meg a történeti kényszerrel, fogadjuk el, ne támadjunk ellene, semmint olyan elgondolásnak, hogy a jelenlegi formák meghaladása aktuális feladat volna. Ne felejsük el, a dualizmus még nem jött létre. A német pártoknak támogatást kellett keresniük Belcredi föderalista kísérlete ellen, s ugyanakkor a centralista ortodox liberális táborot meg kellett nyugtatni: a dualizmus nem szakítja két részre a birodalmat, innen még van tovább út.

S ami a külpolitikát illeti: mind a párt hivatalos álláspontja, mind tagjainak magánvéleménye mindig az volt, hogy jó viszonyt kell teremteni Németországgal, bárki álljon annak élén.

Kaiserfeld mindenkor osztotta Friedmann álláspontját. Két nappal Königrätz után Trefornak küldött személyes és bizalmas hangú levelében azt vallotta, „mit ér a jajgatás, ha a történeteket úgy sem tehetjük jóvá”.³¹ Néhány héttel később pedig: Ausztria a Németországgal való érintkezésben csak nyereséget és termékeny kapcsolatot kell kiépíteni Németországgal. Bismarck sajnos csak porosz és nem német, azonban a németiség szabadságvágya, a kulturális és nemzeti törekvései erősebbek Bismarck személyénél. Csak a Németország és Itália iránti szimpátia politikája erősítheti Ausztriát. Nem szabad revansra gondolni.³² A Kaiserfeld által fogalmazott autonomista programtervezet így hangzik: „Mindenek előtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy mi ausztriai németek, mint a nagy német nemzet tagjai, akik évszázadokon keresztül Németországgal szövetségben éltünk, a jövőben is németeknek valljuk magunkat. Ragaszkodunk a német néppel fennálló szövetségünkhöz, és hangsúlyozzuk, ez a szövetség fenntartható és ápolható anélkül, hogy akár a németek egységtörekvéseit zavarnánk, akár hűtlenek lennénk Ausztriával szembeni kötelességünkhöz.”³³

Német pártprogramok 1866 őszén

Kaiserfeld látta, elérkezett pártja számára a cselekvés ideje. 1866 nyarán a Monarchia vezető nemzetei megkezdték a tárgyalásokat a kormánnyal; a magyarokról szövegeztünk, a cseh törekvésekről a későbbiekben fogunk megemlékezni. Indokolt volt, hogy a németek is hallassák hangjukat. Bármennyire furesának tűnik, a háború után minden nemzetet megkérdeztek, vagy legalább is meghallgattak terveikről, igényeikről, csak az osztrák-németiséghez nem fordult senki. — Vagy talán nem is volt mondandójuk? Kétségtelen, hogy az alkotmány felfüggesztése óta alig akadt fórum nézeteik hangoztatására. Legfeljebb

³¹ Kaiserfeld Treforthoz 1866. júl. 5. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK), Kézirattár, Levelestár.

³² Kaiserfeld Treforthoz 1866. okt. 3. OSzK. Kézirattár, Levelestár. Idézi *Kronos*: i. m. 248–250. l., de tévesen aug. 10-i dátummal.

³³ Telegraf 1866. okt. 6.

a községi és városi tanácsok, vagy a kereskedelmi és iparkamarák ülésein követelhetők az alkotmányos viszonyok helyreállítását, a parlament összehívását, felelős kormány kinevezését.³⁴ Mégsem a politikai terrénum hiánya jelentette a fő problémát. Az autonomisták méltán keseregtek amiatt, hogy a magyaroknál politikusok, náluk viszont iskolás gyerekek csinálják a dolgokat.³⁵ Ugyanerről panaszkodott Fischhof is: a Lajtán túl férfiak, itt stréberek politizálnak.³⁶ Ausztriában nem volt olyan párt, amely magát a németiség pártjának vallhatta, amely a német nemzet nevében szólhatott volna. Az autonomisták ezt a hiányt ismerték fel, amikor a német pártok vezetésére törekedtek, amikor kijelentették: Königrätz eltemette a centralizáció eszméjét,³⁷ a nyole millió német egyesítésére tehát Kaiserfeld dualista programja hivatott. A dolog persze korántsem volt ilyen egyszerű. A centralista nagyosztrák párt létezett, ha politikai koncepciójának realitását sokan kétségbe vonták is; Bécsben nagymúltú és befolyásos sajtója és tekintélyes tábora volt. A grazi liberális törekvések a közös német politika kidolgozására mégis visszhangra találhattak. Terveik aktualitását a külpolitikai események adták. Az autonomisták mégsem a par excellence német kérdéssel, a német egységgel akartak foglalkozni, hanem az annak folyománya-ként nyilvánvalóan bekövetkező politikai változásokkal. Kaiserfeldék úgy vélték, az osztrák-németiségnek a Habsburg-Monarchiában kell kárpótlást szereznie a külső veszteségért. Königrätzet tudomásul kell venni, bele kell törődni. De azzal, hogy Ausztriában a Belcredi megesillantotta „szláv irányzat” kerüljön felül, egyetlen német sem békülhet meg.

A grazi autonomisták 1866. szeptember 9—10-én a német pártok vezető képviselőit konferenciára hívták a festői stájer városkába, Bad Aussee-ba, hogy a kétezer méteres hegyek között húzódó óriási völgykatlan magába zárt világból egy új német politika számára nyissanak utat.

A cél tanácskozás-egyezkedés, a pártok közelítése volt. Az első felhívás valószínűleg kisebb érdeklődést keltett, mint várták, kevesebben utaztak Ausseebe, mint Kaiserfeldék szeretnék volna.³⁸ Főként stájer meg felsőausztriai képviselők, nagyon kevés bécsi politikus jelent meg, a csehországi németek távol maradtak. Aussee mégis több volt, mint 15—20 képviselő magántárgyalása, és visszhangja is jóval nagyobb ennél. A dolog érdemi részéről az első újsággözelemények tudósítanak. A képviselők bizalmas eszmecserét folytattak a korábban lezajlott nemzetközi eseményekről, amelyek közvetlenül érintik a Monarchia s benne különösen a németiség helyzetét. Egyetértettek abban, hogy a Monarchia átalakításának oly módon kell végbemennie, hogy az egyrészt meg-

³⁴ Szinte valamennyi nagyváros (Bécs, Salzburg, Graz stb.) tanácsa feliratot intézett már a nyári hónapokban az uralkodóhoz; állítsa helyre az alkotmányos viszonyokat. (Walter Rogge: Österreich von Világos bis zur Gegenwart. II. köt. Leipzig, Wien, 1873. 348. l. Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich. I. köt. Wien, Leipzig, 1902. 229—231. l. Ugyanezt tették kereskedelmi és iparkamarák is: Die Presse 1866. Szept. 25.

³⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSStA) Wien. Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. No. 7345. 1866. szept. 28. Friedmann mondja ezt a rendőrminisztérium ágensének.

³⁶ Fischhof levele Wengrafhoz 1866. okt. 16. *Charmatz*: i. m. 175. l.

³⁷ Telegraf, 1866. aug. 25.

³⁸ Telegraf, 1866. szept. 16. — Nem érdektelen a Rendőrminisztérium ágensének jelentése a tanácskozásról: „Bár az újságok nagy jelentőséget tulajdonítanak a német képviselők ausseei találkozájának, mégsem gyakorolt túl nagy hatást. Azt mondják, a bécsiek olyan letargiában vannak, hogy számukra mindegy, osztrákok maradnak-e vagy poroszok lesznek. A refrén az, hogy rosszabb már nem lehet. Berger azt a megjegyzést tette, hogy a letargia oka az osztrák tudat és a császár cselekvőerejének hiánya. HHSStA, Staatskanzlei, Informationsbüro 1866 K. 365. No. 7045. 1866. szept. 12.

feleljen az osztrák-németség történelmi fejlődésének, másrészt ne hagyja figyelmen kívül nemzeti kapcsolatát-összefüggését a nagy német nemzettel. E cél érdekében szükséges, hogy a német képviselők egyetértésre jussanak, zárt német pártot hozzanak létre. Az adott viszonyok között — folytatódik a Telegraf ismertetése — a korlátozott dualizmus (a közös ügyek közös parlamenti kezelése) az egyetlen forma, amelyben a némettség fenti törekvése, valamint a Monarchia szabad, alkotmányos fejlődése megvalósulhat. A résztvevők fellépnek a föderatív átalakítás ellen, de a tartományok egyéniségének megőrzése céljából fontosnak tartják a Landtagok autonómiájának kiterjesztését. Végezetül hangsúlyozzák, hogy a Monarchia szükséges átalakítása csak alkotmányos úton, a nem a magyar koronához tartozó területek törvényes közös képvisellete útján valósítható meg.³⁹

Aussee szándékosan nem adott akcióprogramot, csak elvi állásfoglalást: világosat, rövidet, egyértelműt. Német párt vagyunk, német érdekeket kell képviselnünk, a sajátos osztrák-német érdekeket, sohasem feledkezve meg arról, hogy egy nagy német állam áll mögöttünk. Elsősorban nemzeti érdekeinknek, de a Monarchia alkotmányos fejlődésének is a dualista forma felel meg legjobban.

A tanácskozási visszhangja feltűnően élénk volt. A bécsi lapok közül a Presse élesen kikelt az ellen, hogy az autonomisták a német nacionalista törekvéseiket a liberális követelések elé helyezték. „Az egység felett áll a polgári szabadság” vallotta az öreg Presse, és ezen az elvi alapon mereven elutasította a dualista terveket. Königgrätz számára azzal a tanulsággal szolgált, hogy a külügy, a hadügy és a pénzügy maradéktalan egységéről egyetlen nagyhatalom sem mondhat le. A dualizmus használhatatlan államforma, az abszolutizmushoz és ezen keresztül forradalomhoz kell vezetnie.⁴⁰

A Neue Freie Presse viszont támogatta az ausseei programot, olyannyira, hogy szülőatyja, az öreg Presse „önkéntes bécsi autonomistának” titulálta.⁴¹ A Neue Freie Presse írta: „Hűen az ausseei programhoz, hamarosan ott fogunk állni, ahol a megoldás van: az alkotmány alkotmányos módosításának útján.”⁴² A közös ügyek közös parlamenti kezelése — vitatkozik a másik bécsi lappal — olyan mértékben centralista program, amennyire azt Ausztria érdekei megkívánják. A parlament egysége a közös ügyekben — ez a februári alkotmány magva, ha ezt a graziak megőrizték, hűek maradtak a februári alkotmányhoz. A dualizmus biztosítja a ciszlajtán tartományok számára a szigorú egységet. A dualizmus, ahogy Kaiserfeldék tervezik, csak a föderalizmus negációja, a centralizmusból megtart annyit, amennyi elegendő védelmet nyújt a personalió fenyegetésével szemben.⁴³

A Telegraf nap mint nap tudósított az ausseei megbeszélésekről, s a többi lap sietve közölte a híreket. Úgy látszott, Kaiserfeldék komoly tekintélyre tettek szert. Egy váratlan epizód azonban megzavarta az autonomista párt felfelé ívelő pályáját. Kaiserfeld aláírásával a Tagespostban egy közlemény jelent meg, amely szerint a Telegraf tudósításai az ő tudta nélkül születtek, azok nem felelnek meg a maga és pártja álláspontjának.⁴⁴ A nyilatkozat szenzációt keltett.

³⁹ Telegraf, 1866. szept. 11., 13.

⁴⁰ Telegraf, 1866. szept. 15., 16., 17. számai ismertetik a bécsi lap cikkeit és vitáznak vele. A dualizmus ellen: Die Presse, 1866. szept. 19., 26.

⁴¹ Die Presse, 1866. szept. 19.

⁴² Neue Freie Presse, 1866. szept. 12.

⁴³ Neue Freie Presse, 1866. szept. 16.

⁴⁴ 1866. szept. 20. (A Tagespost cikkét csak közvetve ismerjük.)

Mi volt az incidens hátterében — merül fel joggal a kérdés —, mi kényszerítette Kaiserfeldet arra, hogy egy pártja számára olyan jelentős pillanatban dezavualja a maga politikai orgánumát?

A dolgok megértéséhez tudni kell, hogy szeptember 15-én a Neue Freie Presse közölte Riegernek egy Wieserhez, a német autonomista politikushoz címzett levelét, amelyben Rieger a cseh-német megbékélést szorgalmazta. A bécsi lap kommentárt fűzött a cseh politikus írásához: ne képzeljék a csehek — így a bécsi újság —, hogy az autonomisták véd- és dacsövetséget kötnek majd velük. A Telegraf ezt a Neue Freie Presse-cikket vitatva azt írta, hogy bár az ausseai program a föderalista megoldást határozottan elutasította, mégis egy távolabbi jövőben, amikor a német pártok egysége már létrejött, meg fogja kísérelni a megegyezést más nemzetekkel is.⁴⁵ Ez a Telegraf-cikk váltotta ki Kaiserfeld tiltakozását. Kellemetlenül érintett engem és párthíveimet — írta Kaiserfeld —, hogy az ön (ti. Wengraf) lapja által a publikumban olyan elképzelések születhetnek, amelyek célunk elérését megnehezítik. Ön polemíába kezdett Rieger levele kapcsán egy tekintélyes bécsi lappal, amely pedig üdvözölte a mi programunkat.⁴⁶

Ismeretes, hogy az első autonomista nyilatkozatok a Landtagok autonómiájának kiterjesztéséről beszéltek. Az ausseai tanácskozással egyidőben hozta a Telegraf Fischhof röpiratát, amelyben arról is szó volt, hogy „az autonomisták megértése az egyes tartományokban lüktető élet iránt, kiméletük, amellyel a nemzeti érzékenységet, a nemzetek fájdalmát kezelik, ősi germán nyíltságuk és egyszerű lényük, gondolkodásmódjuk valamennyi nemzet tiszteletét kivívta”. Ezért az autonomisták hivatottak arra, hogy a nemzeti pártok közeledését előmozdítsák, az egyes nemzetek képviselőit privát tanácskozásokra hívják. Tudni kell, hogy még augusztusban a bécsi szláv konferencia idején a német autonomista korifeusok többször felkeresték a „Stadt Frankfurt”-ban lakó cseh vezetőket, tárgyaltak velük.⁴⁷ Ezen előzmények után érthető, miért fordult Rieger levélben Wieserhez, magántanácskozásokat javasolva az autonomista meg a cseh vezetők között. Rieger levele aztán „véletlenül” jutott a Neue Freie Presse szerkesztőségébe, s a bécsi lap a graziak nevében utasította vissza a cseh közeledést. Erre reagált Wengraf olyan módon, hogy antiföderalista programjának hangoztatása mellett a csehekkel való további tárgyalás lehetőségét sem utasította el. A Bohemia két héttel később azt írta az ügyről, hogy Kaiserfeld akkor már tudta, hogy Belcredi elfordult a csehektől, ezért helyezkedett szembe velük ő is.⁴⁸ Hogy Kaiserfeld új magatartásában milyen szerepet játszott a kormány elfordulása a föderalista tervektől, erre más vonatkozásban még visszatérünk. Természetesen nem az a célunk, hogy egy nyilvánvalóan nem túl fair sajtóháborút rekonstruáljunk. (Ez egy XX. századi olvasó számára amúgy sem szenzáció.) Úgy érezzük azonban, hogy a Wengraf — Kaiserfeld párharcnak melyebb okai voltak, amelynek feltárása nem érdektelen.

Egy rendőrminisztériumi ágens így számol be a történetekről: Az autonomisták eredetileg hajlottak arra, hogy a riegeri cseh párttal együttműködjenek. Az utóbbi időben azonban több tényező befolyásolta nézeteiket. Fischhof Graz-

⁴⁵ Ugyanezt a gondolatot fejtegeti a Telegraf 1866. szept. 18-i cikke is.

⁴⁶ Telegraf, 1866. szept. 23.

⁴⁷ Bohemia, 1866. szept. 30. A bécsi szláv konferenciáról a következőkben még szólni fogunk. A Bohemia prágai német lap, szerkesztője Franz Klutschak.

⁴⁸ Uo.

ból azt írta Friedmann-nak, hogy az autonomisták kezdik megérteni, hogy a német egység gyors megvalósulása a legközelebbi jövőben szükségszerűen az osztrák-német tartományokat is közelebről érinteni fogja. Ezért nem tartják tanácsosnak megállapodást kötni a csehekkel. A cseh vezetők először maguk közt teremtsenek rendet, azután egyezzenek meg a csehországi németekkel. Fischhof arról is beszámolt Friedmann-nak, hogy az autonomisták kapcsolata az Ausztrián kívüli német pártokkal az utóbbi időben nagyon megerősödött, és ezt erősen veszélyeztetné, ha Németországban úgy látnák, hogy a legliberálisabb osztrák-német párt a csehekkel — akik állandó antagonizmusban vannak a német érdekekkel — köt szövetséget. Ez az érvelés Fischhof szerint olyan nagy hatást gyakorolt a grazi politikusokra, különösen Kaiserfeldre, hogy elhatározta, ügyelni fog, hogy a Riegerrel való együttműködésnek a látszatát is kerülje. Így született dezavualó cikke saját pártorgánumának megbékítő hangú írása ellenében, aminek célját senki sem értette, és aztán az éppoly sötét második írása, amivel a Telegrafot rehabilitálni akarta.⁴⁹

1866 őszén tehát a német autonomisták felismerték, hogy nem lehet fél gesztusokat tenni. Ahhoz, hogy sikerüljön német alapon pártot gyűjteni, a mérsékelt dualizmust elfogadtatni, le kellett mondani a csehekkel való kacérkodásról. A német nacionalizmus a dualizmussal jól megfért, az Ausztrián belüli liberálisabb nemzetiiség politikával nem.

Nem sokkal az incidens után végre megjelent az ausseei program hivatalos szövege. Német nacionalista jellegéhez többé nem fért kétség. A publikációt újabb tanácskozás előzte meg: november 16-án Ausseeben egyhangúan elfogadták Kaiserfeld programját.⁵⁰ A grazi vezér azt hangoztatta, hogy „Ausztria elsősorban a német munka alkotása. Csak a németek teremthetik újjá. Nélkülük, vagy az ő akaratok ellenében ez a birodalom nem formálható. Ha a németek be akarják tölteni hivatásukat, akkor mindenekelőtt németnek kell érezniük magukat, német voltukat a legnagyobb becsben kell tartaniok.”⁵¹

A program — mint a szeptemberi nyilatkozatok is — a sajátos osztrák-német érdekek és a nagy német nemzethez való tartozás gondolatából indul ki. A Monarchia újjáalakítására a korábbinál konkrétabb tervet dolgoz ki. „... a közös ügyek elismerésén alapuló dualizmus hívei vagyunk... Minthogy az abszolutizmust az állami élet valamennyi szférájából ki akarjuk zárni, ezért a magyar országgyűléssel való megegyezés alapjául csak a közös ügyek közös parlamenti kezelését tartjuk elképzelhetőnek.

Azon tartományok számára, amelyek követték az 1861. február 26-i Pátens egybehívását és amelyek ily módon az említett állami alaptörvényt elfogadták, egyedül a Reichsrat kompetens a birodalmi alaptörvény módosítására. Éppen ezért a Landtagok ilyen jogát — amennyiben azok megválasztására nem alkotmányos módon kerülne sor — nem ismerhetjük el.

A birodalom hatalmi helyzete, az erős kormányhatalom, valamint az alkotmányosság alapelvei megvalósítása érdekében, továbbá annak következtében, hogy a Lajtán inneni tartományok közt közösség áll fenn, ezen tartományok számára közös képviselést követelünk. Ez a képviselést aztán nem a tartománygyűlésekből, hanem közvetlen módon a lakosságból fog származni, minden par-

⁴⁹ HHStA, Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. No. 7345. 1866. szept. 28. Figyelemreméltó, hogy az ágenst Friedmann informálta.

⁵⁰ Telegraf, 1866. nov. 17.

⁵¹ Uo.

lamenti prerogatívával fel lesz ruházva, azaz a kormány minden nem birodalmi közös ügyben ennek fog felelősséggel tartozni.”⁵²

A program új eleme egy olyan „szűkebb Reichsrat”, azaz egy olyan osztrák parlament, amelyet közvetlenül (tehát nem a tartománygyűlésekből) delegálnak. Az autonomisták éppolyan egységes alkotmányos orgánomot követeltek Ausztria számára, amilyen a Lajtán túl a magyar országgyűlés volt. Így Kaiserfeld centralizmusa a szűkebb Ausztria vonatkozásában következetesebb, mint Schmerling februári alkotmányáé volt. Az 1861. évi alkotmány ui. közvetett Reichsrat-választást írt elő, teret engedve főként a cseh és a galíciai tartománygyűlésen nagy szerepet játszó feudális arisztokráciának, és természetesen — akarva-akaratlanul — a nemzeti pártoknak. A Kaiserfeld tervezte közvetlen Reichsrat-választás éles ellentétben állt az autonomisták korábban oly hangzatosan hirdetett „autonómia” elveivel: a Landtagok kompetenciájának kiterjesztésével.⁵³ Ez a szöveg egyértelműen deklarálta, hogy az autonomisták lemondtak a szláv népekkel való kacérkodásról, a német centralizmus és a tartományi autonómia összebékítésének abszurdításáról. Aussee a német pártok egységét és a két „vezető” nemzet egymásra találását szolgálta.

Már október elején olyan hírek jártak, hogy a program publikálása előtt a graziak a Deák-párt néhány kiemelkedő képviselőjével is tárgyalni fognak. Meg akarják hallgatni véleményüket, hogy biztosítsák a program kedvező magyar fogadtatását. A Wanderer arról tudósít, hogy Keményt várják a stájer fővárosba, s a Pesti Napló szerkesztője Grazból egyenesen Pusztaszentlászlóra készül Deákhoz. A Presse felháborodik azon, hogy az autonomisták formálisan „kikérik a magyarok véleményét” és programjukhoz „Deák hozzájárulását várják”, hogy „esetleg magyar szellemben módosítsák” azt. „Az autonomisták kiegyezési törekvése minden határon túlmegegy. És ezt nevezik ők korlátozott dualizmusnak.”⁵⁴

A Pesti Napló október elejétől elismerő, rokonszenvező hangú cikkeket közölt az ausseei tanácskozásról. Dicsérte Kaiserfeld becsületességét, józan felfogását.⁵⁵ „A mi ügyünknek máris sok szolgálatot tőn — írta Kemény lapja —, anélkül, hogy más akart volna lenni, mint osztrák patriota és német érzelmű férfiú, ki mikor a centralista szédelgéseknek ellene szegül, midőn a kibékülést mozdítja elő, tulajdonképpen ugyanaz érdekeket akarja erősíteni, melyeket a merev központosság konokul fogott fel, s midőn a legbuzgóbban tör elérni, menthetetlenül kockáztat.”⁵⁶

Október közepén Kemény cikksorozatban elemezte az ausseei gondolatokat és elismeréssel szólt róluk.⁵⁷ Egyetlen — persze korántsem lényegtelen — kérdésben hozott ellenvetéseket: a közös ügyek közös parlamenti kezelésének dolgában. Ezzel kapcsolatban is óvakodott az olyan észrevételektől, „melyeknél a polémikus él inkább csillámlanék fel, mint a rábeszélési vágy”.

⁵² Telegraf, 1866. nov. 18. Részleteket közöl *Kronos*: i. m. 258—259. l.

⁵³ A Kaiserfeld tervezte közvetlen Reichsrat-választást a decemberi alkotmány sem tudta megvalósítani. Csak 1873-ban a liberális kormánynak sikerült elérnie.

⁵⁴ Die Presse, 1866. okt. 10. 11-én a Telegraf közli: Kemény nem azért járt Grazban, hogy jóváhagyását adja az ausseei programhoz.

⁵⁵ Pesti Napló, 1866. okt. 9.

⁵⁶ Pesti Napló, 1866. okt. 11.

⁵⁷ Kemény négy részből álló cikksorozata a Pesti Napló 1866. okt. 13., 14., 16. és 18-i számaiban jelent meg.

„Magában véve a közös ügyekre kétségtelenül ráfér a parlamenti tárgyalás, s ha az állam önállóságának megoltalmazása semmi kegyeletre, semmi áldozatra méltó nem volna, akkor természetesen igen rossz úton járna az, aki azon törné a fejét, hogy noha a parlamentáris kormányrendszert tartja a legcélszerűbbnek, mégis annak hatásköre alól nagyfontosságú kérdéseket vonjon le. Azonban ki ne tudná, hogy *vannak erős érdekek, melyek magát a szabadságot is, minden apparátusával együtt képesek háttérbe szorítani.*”⁵⁸ (Kiemelés tőlem — S. É.)

Kaiserfeld is — magyarázza Kemény — mindenekeelőtt pártja német voltát, az osztrák-németiségnek a német nemzethez tartozását hangsúlyozta, és ennek rendelte alá további terveit. A közelmúlt háborújában a kis német államok sora önként vállalta a porosz vezetést, egy olyan állam főségét, amely az alkotmányosság tekintetében esetleg elmarad mögötte, nem féltette a megvalósuló egységes Németországtól a maga alkotmányos jogait, mert a nemzeti egységet fontosabbnak látta a maga szabadságánál.

Kemény joggal hivatkozott Kaiserfeldre, hiszen amit itt fejtegetett, elméleti szempontból nem volt valami új dolog. Az osztrák-német és a magyar liberalizmus azonos dilemmával állt szemben; Közép-Kelet-Európában a nemzeti egységért vagy a függetlenségért küzdőknek közös problémája az „egység” és a „szabadság”, mutatis mutandis a nemzeti függetlenség és a szabadság közti ellentmondás. Választani kellett: ha nem is vagy-vagy formában, mégis voltak „erős érdekek, melyek magát a szabadságot is... képesek háttérbe szorítani”.

Mindkét liberalizmus megalkuvásra kényszerült, a maga alkotmányos eszméiből feladott annyit, amennyit nemzeti érdekei szempontjából szükségesnek ítélt. Bármennyire hangoztatta is a 60-as évek folyamán az osztrák-német polgárság és főként Kaiserfeld pártja az osztrák és a magyar liberalizmus egymásrautaltságát az alkotmány megteremtésében és védelmében; a liberális szolidaritás nem volt elég a két nemzet közeledéséhez, nem teremtett olyan szövetséget, mint Aussee: az egymásra utalt nacionalizmusok programja. Ne értsük félre, a kiegyezés nem azért jött létre 1867-ben az osztrák-német és a magyar uralkodó osztály között, mert végre nem a liberális jogokat hangoztatták, hanem a számukra a felett álló nemzeti érdekeket, hanem azért, mert egy olyan történelmi szükséghelyzet alakult, amely felismertette velük (főként az osztrák-németiséggel — a magyarok ezt korábban is tudták) a nacionalizmusban való egymásrautaltságukat. Ez a kiegyezés vezérmotívuma és tartalma.

Az osztrák-németiségnek volt egy olyan — egyáltalán nem jelentéktelen — csoportja, amely az ausseeiektől eltérően ítélte meg Königgrätz tanulságát. Az ortodox osztrák-német liberalizmus a Bund felbomlásában nemesak nemzeti ügyet akart látni, hanem a liberalizmus győzelmét is, nem az „Egység” és „Szabadság” ellentmondását, hanem azonosságát.⁵⁹ A Presse szerint „a Bund

⁵⁸ Pesti Napló, 1866. okt. 18.

⁵⁹ Ignatz Plener: Der Zerfall Österreichs. Leipzig. 1867. (Plener brosúrája először az NFP mellékleteként jelent meg 1867. febr. 14.) Plener az új német fejleményekben a nemzeti egység és a politikai szabadságjogok harmóniájának megvalósulását látja, a Monarchia szükséges egyensúlyozó szerepe értelmetlenné, az 1815-ös szerződések feleslegessé váltak. A német egységnek szükségképpen Ausztriát is érintenie kell. Csak akkor jöhet létre az egységes Németország, ha Ausztria is megtalálja benne a helyét.

koronás fők kölesönös biztosító intézete (volt) Németország népeinek rendőri igazgatására”. Örvend a felbomlás láttán, mert ezzel nagy akadály hárult el, de nem (mint a premisszák után várható lenne) a népek szabad fejlődésének, hanem Cisz- és Transzljajtánia összeolvasztásának útjából.⁶⁰ A csehországi német lap szerint Königgrätz új lehetőséget adott a Habsburg-egységállam megteremtésére. Tévedés azt hinni, hogy az osztrák-németeknek minden átalakításba bele kell egyezniük. Éppen azért, mert megszűnt felemás helyzetük Németországban és Ausztriában, határozottabban léphetnek fel a Monarchia egy- sége mellett.⁶¹

Schmerling örökösei voltak ezek? — A nagyosztrák centralizmus, a birodalmi egység hívei, a „parlamentáris egységállam” pártja.⁶² A „parlamentáris” tiltakozás Belcredi „felfüggesztési” politikája ellen s egyben Kaiserfeld programja, a dualizmus ellen is, mert ez utóbbi az abszolutizmust csempészi a birodalmi közös ügyekbe. Az ortodox osztrák liberálisok abba a roppant kellemes helyzetbe kerültek, hogy miközben a februári pátens talajáról elutasították a magyar liberálisok programját, a maguk alkotmányos elveit hangoztatva a liberalizmus pózában tetszelegtek. Kaiserfeld nacionalizmusát a liberalizmus nevében ítélték el. Pedig a centralisták és az autonomisták egyaránt nacionalista programot hirdettek, az osztrák-német nacionalizmus két egymástól különböző válfaját.

A centralisták október elején a morvaországi nagyiparos Skene bécsi szalonjában „ellen-Aussee”-t rendeztek. Konferenciára hívtak 26 német képviselőt, hogy mint Kaiserfeldék, egyesítsék a német pártokat. „A nemzet” vezető pártjának tisztjéért versengtek. Tizenöten jelentek meg Skene Kolowrat-ringi új otthonában. Alsó-Ausztriából Mühlfeld, Pratobervera és Schindler, Salzburgból Lasser, Karintiából Tschabusnigg, Csehországból Hasner és Hanisch, Morvaországból Skenén kívül Giskra, Hopfen, Kinsky, Dr. Ryger, Dr. Wanderstraß és Szabel, végül Sziléziából Hein. A többi meghívott, a stájerországiak meg a csehországi németek jó része kimentette magát. A résztvevők listáján egy sor ismert név olvasható, hárman (Hein, Lasser és Pratobervera) a Schmerling-kormány tagjai voltak.⁶³ A bécsi tárgyaláson sajnálkozva konstatálták a stájerországiak távolmaradását, s aztán leszögezték, hogy nemcsak az alkotmány kérdéseiről, azaz a birodalmi reform kérdéseiről akarnak szólni, hanem a politikai szabadság ügyéről is. Ez fricska volt a „legliberálisabb” német párt felé.

A bécsi konferencia deklarálta, hogy az események menete 1865. szeptember 20-a, az alkotmány felfüggesztése óta világosan mutatja a konstitucionalizmushoz való ragaszkodás szükségességét. A Reichsrat azonnali összehívása az egyedüli eszköz, amely belső zavarából kiséghetheti a birodalmat.⁶⁴ Ez a követelés természetesen Belcredi politikája, a miniszterelnök „képviselő gyűlés” terve ellen szólt. A Belcredi-féle akció alap gondolata az volt — magyarázza a bécsi centralista lap —, hogy a tartományok szabadon egyezkednek a koronával és egymással, anélkül, hogy figyelembe vennék a februári alkotmány fennálló és

⁶⁰ Die Presse, 1866. szept. 16.

⁶¹ Bohemia, 1866. okt. 5.

⁶² Az új elnevezést magyarázza: Die Presse, 1866. aug. 31., szept. 13.

⁶³ Die Presse, Abendblatt (A) 1866. okt. 6., Telegraf A., 1866. okt. 6. Bohemia, 1866. okt. 5—6. A meghívottak közül nem jelent meg felesége betegségére hivatkozva Kaiserfeld, továbbá Kuranda, Tinti, Waser — valamennyien autonomisták —, valamint a csehországi németiség vezető politikusa, a Tagesbote szerkesztője, Herbst sem.

⁶⁴ Die Presse, 1866. okt. 6.

minden tartomány számára közös jogalapját. A februaristák szerint azonban csak a Reichsratnak van joga arra, hogy a korona hozzájárulásával az állami alaptörvényt a szükségletnek megfelelően módosítsa.⁶⁵ Az alkotmányhű párt nemcsak azért utasítja el Belcredi „képviselő gyűlés” tervét, mert az újabb oktrojálást jelent, hanem főként azért, mert azzal az alkotmány definitív megszüntetése visszavonhatatlanná válnék.

A bécsi konferencia szilárdan ragaszkodik a februári alkotmányhoz, az abban meghatározott közös ügyekhez, valamint az azok kezelésére szolgáló, rendszeresen ülésező egységes birodalmi képviselőtestülethez. Mindez azonban nem érinti lojális készségét engedményekre, ha azok nem a föderalizmus irányába hatnak.⁶⁶ A közhangulatra mi sem jellemzőbb, mint hogy a Bécsben tárgyaló képviselők tanácsosnak tartották leszögezni, bár hűek a februári alkotmányhoz, hajlandók „a dualizmust minden konzekvenciájával, a legtisztább formájában is akceptálni”. És csak ezután következik ugyanennek az állításnak a negációja: az alkotmányreform csakis alkotmányos úton, a *szélesebb* Reichsratban lehet végbe.⁶⁷ A zárt körből, hogy először jelenjenek meg a magyarok a birodalmi tanácsban, aztán lehet szó a februári törvények módosításáról, az ortodox német centralisták Königrätz után sem tudtak kikecmeregni. Szemrehányást tettek a magyaroknak, úgy viselkednek, mintha ők győztek volna Königrätznél⁶⁸ — mennyivel inkább érvényes Skene szalonjára: elfelejtették, hogy elveszítették a döntő háborút.

Október 18-án publikálták a bécsi lapok a Skene szalonjában fogalmazott 4 pontos programot: 1) Ragaszkodunk a februári alkotmányhoz, 2) a közös ügyeknek az októberi diplomában és a februári pátensben meghatározott köréhez és kezelési módjához; 3) a fenti keretek között hajlandók vagyunk alkotmánymódosításra; 4) követeljük a Reichsrat azonnali összehívását.⁶⁹

A Telegraf méltán állapította meg: ezért ugyan kár volt napokig tanácskozni. A formula semmitmondó. Második pontjából mindenki azt olvas ki, amit akar. Az alkotmányossághoz való ragaszkodás pedig annyira magától értetődő, hogy az nem különbözteti meg a bécsi centralistákat más német pártoktól.⁷⁰

A bécsiekkel egyidőben Prágában a csehországi német képviselők tanácskoztak Herbst elnöklete alatt. A Presse október 7-én, a prágai értekezlet kezdetén azt írta, nem kétséges, hogy határozatuk meg fog egyezni a bécsiekével.⁷¹ Ha Herbst valóban mindenben egyetértett volna Skenével, bizonyára Bécsbe megy, s nem szervez Prágában külön értekezletet. Herbst lapja, a Tagesbote nem fogadta nagy lelkesedéssel a Kolowrat-ringi híreket. Skene szalonja ne vindikálja magának a jogot — írta —, hogy az osztrák-németség nevében nyilatkozzék. Ezt csak egy olyan konferencia tehetné, amelyen valamennyi frakció képviselői részt vesznek. A bécsi tanácskozást a prágai lap a szláv konferencia

⁶⁵ Die Presse, 1866. okt. 7.

⁶⁶ Die Presse, 1866. okt. 18. — Telegraf A., 1866. okt. 18. Az itt közölt programot egy öttagú bizottság formulázta, amelynek elnöke Pratobervera, tagjai: Hasner és Hopfen, továbbá Skene és az autonomista Schindler voltak. Schmerling egykori minisztereinek, Pratoberverának, Hasnernek és Hopfennek a bizottságba való beválasztása azt szimbolizálta, hogy a konferencia ragaszkodik az egységállamhoz, a meglévő, de felfüggesztett alkotmányhoz, a szélesebb Reichsrathoz. A bizottság megválasztásáról: Die Presse 1866. okt. 6.

⁶⁷ Bohemia, 1866. okt. 9.

⁶⁸ Die Presse, 1866. szept. 16.

⁶⁹ Die Presse, 1866. okt. 18.

⁷⁰ Telegraf, 1866. okt. 19.

⁷¹ Die Presse, 1866. okt. 7.

pártjának tartja. Sajnálja, hogy nem kerülték el ezt a párhuzamosságot, s egy nem túl jelentőssel szaporították a politikai programok amugyis nagy számát.⁷²

A Telegraf arról tudósít, hogy az autonomisták és a csehországi német képviselők között az alapvető kérdésekben egyetértés született.⁷³ Az utóbbiak sajátos helyzete ismeretes. Ha volt terület, ahol a németiséget a „német háttér” elvesztése közvetlenül és súlyosan érintette, Belcredi kokettálása a föderalista törekvésekkel nemzeti hegemoniájában közvetlenül fenyegette — akkor az Csehország volt. Kétségtelen, hogy a csehországi németiséget politikai helyzete nem a bécsi, a hagyományos összmonarchiai osztrák, hanem Kaiserfeld német nacionalizmusa iránt tette fogékonyá. „Bécsben a németeknek megvan minden támaszuk: az udvar német, a hatóságok németek. A tartományokat is németként kell kormányozni. Mert ha az nem történik így, akkor az út Berlinbe nem oly nagy, Bismarck nem süket, hogy a cseh- és morvaországi németek panaszait ne hallja meg.”⁷⁴

Természetesen érdemes volna ezek után számszerűleg is meghatározni, hogy az egyes német pártcsoportok milyen erőt képviseltek. Erre azonban nem vállalkozhatunk. Minthogy a parlament nem működött, a képviselők csak magán-tanácskozásokon találkoztak, ahogy ez Aussee-ben is történt. Ezekben a pártok vezetői vettek részt. Számukból inkább a csoport aktivitására, semmint tényleges nagyságára lehet következtetni. Azt ugyan tudjuk, hogy 1867 májusában, az új képviselőházi ülészak megnyitásakor a 118 képviselő döntő többsége, mintegy 90 fő a Kaiserfeld-Herbst vezetete autonomista-unionista koalícióhoz tartozott, s a maradék kb. 30 törvényhozó sem egységesen képviselte a centralista álláspontot.⁷⁵ Ezekből az adatokból azonban visszafelé semmiképpen sem lehet következtetni. Hiszen 1867 nyarán már minden lényeges kérdés — a magyar éppúgy, mint a német — eléggé egyértelműen alakult ahhoz, hogy a „józan” osztrák-német polgár beletörődjék a megváltoztathatatlanba. A Königrätzet követő hónapokban a Kaiserfeld-csoportnak legfeljebb 18—20 tagja lehetett. (A Landtagokban természetesen több.) A centralisták nemcsak számszerűleg voltak fölünyben, hanem a gyakorlati politika és a közvéleményre való szellemi befolyás sokkal több és fontosabb eszközzel rendelkeztek. Ha az elkövetkező hónapokban hatásuk fokozatosan csökken, annak tudható be, hogy az örökölt pozíciók nem voltak elegendők az örökölt, ám időközben teljesen irreálissá vált politikai álláspontok védelmezésére.

Cseh törekvések 1866 végén

A cschek úgy érezték, hogy a porosz—osztrák háború nemesak a német egység megvalósulásának, hanem a maguk nemzeti történetének is sorsfordulója. Mélyen élt bennük az a meggyőződés, hogy a Németországhoz való csatlakozás katasztrofális következményekkel járhat a cseh nép számára. Ezért nem reagáltak Bismarck felhívására. A porosz invázió idején tartózkodtak minden demonstrációtól. A cseh pártok nem léptek fel a porosz program mellett, holott Poroszor-

⁷² A Tagesbote cikkéből részleteket hoz a Telegraf A. 1866. okt. 9.

⁷³ Telegraf, 1866. okt. 12.

⁷⁴ HHStA, Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 366. No. 6799. Ágensjelentés a csehországi német kaszinó tevékenységéről. 1866. aug. 29.

⁷⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates IV. Session. Index, Wien. 1869. Vö. Kolmer: i. m. I. köt. 257. l.

szág háborús célja, hogy Ausztriát kiszorítsa a frankfurti fejedelmi gyűlésről — egyben a maguk legfőbb vágya volt. Az ifjú cseh Sladkovský és Gregr a megszállás heteiben óvták párthíveiket a politikai szervezkedéstől, nehogy azt a poroszok a maguk céljaira hasznosíthassák. Frič felhívásának Csehországban alig volt visszhangja. Ellenben a „Sokol” szervezetek szabadcsapatokat akartak szervezni Poroszország ellen, a Habsburg-Monarchia védelmében és nemzeti sérelemnek érezték, hogy a bécsi kormány nem bízott bennük annyira, hogy a nagy veszélyben segítségüket kérje.⁷⁶

A csehek azt remélték, hogy a háború számukra kedvező megoldása alapján új osztrák politikát involvál, hogy a német háttér elvesztése a nemzeti-föderatív átalakítás felé nyit utat. És jó okuk volt hinni ebben. Hiszen Belcredi szeptemberi manifesztuma, „a szabad az út” programja egy „szlávbarát” politika nyitánya lehetett. Egy cseh brosúra, amely a „Politik”-ban látott először napvilágot, utalt arra, hogy miközben az egész civilizált Európa, a győzelmes Poroszországot nem kivéve a döntő órában egyértelműen az osztrák Monarchia további fennállása mellett foglalt állást, egyetlen félhivatalos orgánum állította, hogy számára Ausztria léte közömbös. Ez az orgánum pedig a Moszkovszkije Vedomosztyi volt. A szláv nagyhatalom léte, az a tény, hogy a Bundból kiszorult Ausztriának az orosz kolosszus szomszédságában kell helytállnia, a Habsburg-Monarchiát arra figyelmezteti, hogy a maga szlávjait szorosabban kösse politikájához. A belpolitikában, a Monarchia belső struktúrájában hasznosítandó érv volt az Oroszországra való hivatkozás. Jellemző módon a csehek magyarázták az osztrák-németeknek, hogy nincs értelme a kifelé kacsingatásnak. Bécs a Német Birodalomban provinciális kisváros lenne, ipara, kereskedelme, egész gazdasági tevékenysége életveszélyes konkurenciaharcba kerülne. Az osztrák-németeknek le kellett mondaniok a birodalmi szerepről — ismétli a cseh röpirat Bismarck érveit —, hogy elfoglalhassák természetes helyüket keleten. Ez a politika azonban csak akkor lehet sikeres, ha tudomásul vesszük, hogy „a Monarchiában más népekkel élnek együtt, ha lemondanak centralizációs és germanizációs terveikről”.⁷⁷

A cseh politikusok ragaszkodtak a Habsburg-Monarchiához. Bármennyire elhatárolható egymástól a cseh politika három fő vonala, a Clam, Thun és Schwarzenberg vezette arisztokrata-konzervatív, a Rieger és Palacký vezette ócseh, valamint Sladkovský és Gregr ifjúcseh irányzata, az *ausztroszlavizmus* mindnyájuk közös jellemzője volt. A Monarchia védszárnya alatt akartak a cseh tartományok számára nagyobb önállóságot biztosítani. A csehek „először mint nemzeti-ség alkotnak egy pártot, annak alapja a német törekvésekkel való szembehelyezkedés, és csak azután bomlanak csoportokra”.

Az 1860-as évek elejétől a csehek többsége Palacký, Rieger, Brauner mögött sorakozott fel. Magáévá tette azt a nemzeti-politikai gondolatot, hogy az osztrák

⁷⁶ IIIStA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 366. No. 8519. Ágensjelentés a Rendőrnisztériumnak 1866. nov. 21., SUA. PMT. K. 10. 1866. máj. 26. A prágai Rendőrigazgatóság jelentése az általános politikai hangulatról (a háború előestéjén) a csehországi helytartónak. A „Sokol” (Sólyom) tornaegyesületet Fügner alapította a 60-as évek elején Prágában, a századeleji németországi nacionalista tornaegyesületek mintájára. Hamarosan egész Csehországot behálózták a Sokol-szervezetek, majd a különféle olvasóegyesületek (Beseda). *Alfred Fischel*: Das tschechische Volk. Breslau. 1928. 42. l.

⁷⁷ A prágai Politik cikksorozata: Österreich und die Völker Österreichs nach dem Kriege im Jahre 1866. Megjelent a lap augusztusi számaiban, később pedig önálló brosúra formájában s. Prag. 1866.

hatatlan Ausztriában kell elismertetni a tartományok történelmi jogait, a cseh korona országai szorosabb összetartozását, amelynek kifejezése a közös cseh országgyűlés (Generallandtag) volna. Riegerék úgy gondolták, ha a nemzeti mozgalom Morvaországban és Sziléziában megerősödik, az ottani Landtagok fogják szorgalmazni a „cseh országgyűléshez” való csatlakozást. A Generallandtagot tehát távlati programnak tekintették. Az aktuális feladat a nyelvi egyenjogúsítás, a helyi autonómiák kiterjesztése volt. A párt nemzeti céljai érdekében a tartományi arisztokráciával való együttműködés lehetőségét kereste, s e törekvése politikáját konzervatív irányba terelte. Rieger hívei a leggazdagabb csehek voltak. Nagybirtokosok, rengeteg vezető értelmiségi és velük különféle kulturális egyesületek tartoztak táborába, Morvaországban Pražakon meg Brandelen keresztül gyakorolt befolyást. Vidéki hívei csak lassan vették észre a párt átalakulását, közeledését az arisztokráciához. Riegernek hihetetlenül nagy személyes tekintélye volt, a nemzet vezérének számított. Pártjában önkéntes fegyelem uralkodott, minden kérdésben vele szavaztak.

A Národní Listy, Riegerék eredeti sajtóorgánuma Gregr szerkesztésében demokratikusabb színezetet nyert, mint azt alapítói óhajtották volna. Ezért került sor Rieger önálló lapjának, a „Národ”-nak kiadására. Ekkor változott meg helyzete a cseh politikai életben: a Národ lett a konzervatívabb (később őcseh) lap, míg a Národní Listy a progresszív (ifjúcseh).

Rieger befolyása a nemzeti kérdésekben változatlan maradt, az általános politikában azonban csökkent. A „Národ”-nak nem sikerült megfelelő népszerűsége szert tennie. A legbefolyásosabb, demokrata nézeteikről ismert publicisták a „Národní Listy”-nél maradtak (Sladkovský). Skrejsovský német nyelvű orgánuma, a „Politik” szintén a „Národní Listy”-t támogatta. Az ifjúcseh párt nem volt olyan osztrák beállítottságú, mint Riegerék. Ragaszkodott az osztrák állameszméhez, de csak hasznossági szempontból, politikai szükségből. Elzárkózott viszont Frič és Taxis „extrém demokratizmusától”, és főként berlini kapcsolataitól. Nem közeledett a nemességhez, nem bízott benne. A középosztályra, a városi kispolgárságra és a parasztság egy részére támaszkodott. Falusi papok és tanítók tartoztak táborába. A párt programjában a nemzeti igények mellett egy sor par excellence liberális követelés szerepelt, mint a konkordátum felfüggesztése, az egyház alárendelése az államnak, az egyházi nagybirtok részvétele az államadósság törlesztésében stb.⁷⁸

Két héttel Königrätz után a cseh pártok vezetői Prágában tanácskozást tartottak. Riegert bízták meg, hogy keresse a kapcsolatot Párizssal, minthogy Franciaország az egyetlen hatalom, amely képes a további háborút és Poroszország esetleges terjeszkedését megakadályozni. Úgy döntöttek, hogy memorandumban foglalják össze programjukat, és azt a cseh nép nyilvános deklarációjaként megfontolásra ajánlják az uralkodónak és a bécsi kormánynak. A háborús állapotok miatt azonban nem került sor a program publikálására. Július 23-án amúgyis megérkezett Skrejsovský távirata, amely Bécsbe invitálta a cseh politikusokat. Mégsem érdektelen Rieger memorandumának figyelmet szentelni. A Poroszországtól való félelem, a Poroszországgal szembeni elzárkózás jellemzi

⁷⁸ A cseh politikai pártok jellemzésére: HStA Staatskanzlei Informationsbüro 1866 K. 366. No. 7809. 1866. okt. 20., No. 8519. 1866. nov. 21. SUA. PMT. K. 10. No. 1765. 1866. szept. 11. SUA Polizeipräsidium (a továbbiakban PP) 1863—69. Fasc. R/3/56. 1866. okt. 20. Rieger közeledése a konzervatív arisztokráciához: *Jan Havránek: Česká politika, konzervativní aristokraté u uspořádání poměrů v habsburské říši letech 1860—67.* 79—88. l.

az iratot. Azt hangsúlyozza, hogy a cseh királyok a német nemzet egykori szent Német Római Birodalmában a választófejedelem méltóságát viselték, anélkül, hogy a cseh tartományok a birodalom részét képezték volna. „A cseh tartományok hűek a Habsburg-dinasztiához, a Monarchiához, és ebben a Monarchiában látják legbiztosabb védelmüket.” Politikai vágyaikat, összehasonlítva más cseh deklarációkkal röviden öt pontban fogalmazzák meg. Ragaszkodnak az 1724. évi Pragmatica Sanctiohoz, valamint alkotmányukhoz: az októberi diplomához és az 1865. évi szeptemberi manifesztumhoz. A cseh korona országaiban lakó min-két nemzet nyelvi egyenjogúságát követelik, a cseh korona országainak más tartománycsoportokkal való teljes politikai egyenrangúságát, állami individualitásának elismerését a birodalmi kormányban és a birodalmi képviselőletben egyaránt. Végül leszögezik, hogy a cseh korona országai tartománygyűlésük különleges hozzájárulása nélkül sem a Német Szövetséggel, sem más állammal nem hozhatók államjogi kapcsolatba.

A memorandum azt az álláspontot tükrözi, ami 1861 óta Palacký, Rieger és velük a cseh nemzeti mozgalom általános programja volt. Szerepel benne a tartománycsoportok elve, bizonytalan utalás a három cseh tartomány összetartozására. Az aláírók között minden fontos személyiséget megtalálunk az ó- és ifjúcseh irányzatból egyaránt. Csak Skrejsovský nevét keressük hiába.⁷⁹

Skrejsovský már a háború folyamán Bécsben tevékenykedett, tárgyalt a lengyel meg a délszláv vezetőkkel.⁸⁰ Július 23-án szláv konferenciára hívta Bécsbe Riegert, Palackýt, Clamot és Lobkowitzot. Palacký és Rieger azonnal útnak indultak. 25-én éjjel már a fővárosban voltak. Ezen a napon kötötték meg a fegyverszünetet Nikolsburgban. Megérkezésük a bécsi sajtóban nagy izgalmat váltott ki. Attól tartottak, hogy a fejjetlen zűrzavart a szlávok a maguk hasznára fordítják majd.⁸¹ Három hét múltán pedig a Presse elkeseredéssel írt a tartománycsoport tervekről.⁸²

A szláv konferencia Bécsben és Badenben tanácskozott. Ott volt Palackýn és Riegeren kívül a morvaországi Pražák. A horvátokat Stroßmayer püspök és Mazuranić, a költőpolitikus, a lengyeleket Goluchowski képviselte. A tanácskozást — mint ismeretes — felkeresték a német autonomisták is.⁸³

A konferencia dokumentuma a Monarchia föderalista átalakításának átfogó terve.⁸⁴ Bevezetőjében azt hangoztatja, hogy miután Ausztria megszabadult a Német Szövetségben játszott bizonytalan szerepétől, lehetősége nyílt teljes kötelezetlenségre a német politikában. Módja nyílt *osztrák* érdekű, nem pedig speciális nemzeti színezetű kül- és belpolitikát folytatni. Tartsa tehát távol magát minden szövetségtől, amely túlmegegy a nemzetközi szerződéseken és amely

⁷⁹ A cseh bizalmi férfiak július 19. és 22. között Prágában tartott konferenciájáról: *Anton Ottokar Zeithammer*: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche (1865—71). Prag. 1912. Zeithammer közli Rieger programjának szövegét is. 12—15. l. Vö. továbbá *Jan Havránek*: Die tschechische Politik und der Ausgleich von 1867. Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. (Materialien der internationalen Konferenz in Bratislava. 28. 8. — 1. 9. 1967.) Bratislava 1971. c. kötetben 530. l. Az 1866. júliusi programot aláírták: Dr. Franz Brauner, Dr. Franz Palacký, Dr. Stanislav Prachenský, Dr. Franz Ladislav Rieger, Dr. Karl Sladkovský, Dr. Jakob Škarda, Wenzel Tomek, Anton Ottokar Zeithammer, Wenzel Zelený.

⁸⁰ *Havránek*: Die tschechische Politik. 531. l.

⁸¹ *B. Rieger*: Riegers Erinnerungen aus dem Jahre 1866. Politik, 1905. dec. 19.

⁸² Die Presse A., 1866. aug. 18.

⁸³ *Reiger*: Erinnerungen. *Zeithammer*: i. m. 16—17. l.

⁸⁴ Publikálta: *Zeithammer*: i. m. 16—21. l.

idegen hatalmakkal való konfliktushoz vezethet. Fordítsa minden erejét a belső viszonyok rendezésére, az alkotmányos állam kialakítására.

Az alkotmány kiépítése az októberi diploma szellemének megfelelően államjogi-történeti alapon menjen végbe. A történeti országhatárok (Landesgrenzen) fenntartása mellett vegye tekintetbe a nemzeti igényeket és a kor követelményeit: ragaszkodjék szilárdan a központi vezetéshez, ami az állam egységét és hatalmi helyzetét garantálja, ugyanakkor biztosítsa a tartományok egyéniségét és a tartománycsoportok autonómiáját. Öt tartománycsoportot tételez fel (innen a pentarchiaterv elnevezés): 1. A német tartományok, 2. a Vencel- valamint, 3. a Szent István-korona országai, 4. Galícia és Bukovina, végül 5. a délszláv területek (helyzetük szabályozását a magyarok és a horvátok közös közvetlen megegyezésére bízta).

A 12 pontos program egy meglehetősen bonyolult többlépcsős decentralizációs rendszert vázol. A birodalmi kormánynak tagja a közös minisztereken kívül az öt tartománycsoport udvari kancellárja, alkancellárja és országbírója. Az udvari kancellár a maga tartománycsoportja kormányának feje és a tartománycsoportja képviselőtestületének tartozik felelősséggel. A harmadik szinten, a tartományok élén tartományi kormány áll, amit az udvari kancellár javaslata alapján választanak és a Landtagnak felelős. A birodalmi ügyek gondozására a korona a birodalmi kormány javaslata alapján a tartományok élére helytartót jelöl ki, aki az udvari kancelláron keresztül érintkezik a birodalmi kormánnyal és annak felelős. A törvényhozó hatalom szintén három lépcsős: 1. a tartománycsoportok képviselőinek kongresszusa, 2. a Generallandtag, ami a „történeti-politikai nemzetek” képviselőtestülete, és végül a Landtag.

Ez az első, részleteiben megfogalmazott föderalista program Goluchowski közreműködésével készült, így közös cseh—lengyel alkotásnak tekinthető. Nem praktikus értékéről kell elmélkedni. A cseh—lengyel közös ausztrószláv programnak elméleti jelentősége és tartalma volt. A történeti államjog elvéből kiindulva bizonyos etnikai elveket is érvényre juttatott. Így lett a Generallandtag „a történeti nemzetek” képviselőtestülete. „A genetikus vagy nyelvi nemzetek” teljes egyenjogúságát ismerte el az iskolában és a közhivatalokban. E jogok biztosítását a tartományok törvényhozására bízta.⁸⁵ Olyan program volt ez, aminek alapján Rieger lehetségesnek gondolta az együttműködést a történeti individualitást képviselő tartományi arisztokráciával.⁸⁶

Úgy látta, hogy programja megvalósulása számára a dolgok nagyon kedvezően alakulnak. Július 30-án a császár szívélyesen fogadta a cseh küldöttséget.⁸⁷ Riegert optimizmus töltötte el. Így ír erről: „A németek érezték, hogy Ausztria Bundból való kizárásának be kellett következnie, és ezzel a dinasztina német politikája időszerűtlenné vált. Úgy hittük, egy tisztán osztrák politikában a szláv többségnek nagyobb mértékben kell érvényre jutnia. Telve voltunk reményekkel. Mindenütt megnőtt a tekintélyünk és éreztük, hogy ebben a vonatkozásban Ausztria valamennyi szláv népe mögöttünk áll. Így ügyeink sokatígérően és biztatóan kezdtek alakulni.”⁸⁸

⁸⁵ A történeti államjog tiszteletben tartása azzal a következménnyel járt, hogy az alpesi tartományokban élő szlovénekről a bécsi szláv kongresszuson szó sem esett, képviselőiket az 1866 júliusi tanácskozássra meg sem hívták. *Alfred Fischel: Der Panslavismus bis zum Weltkrieg.* Stuttgart, Berlin, 1919. 328—330. l.

⁸⁶ Az arisztokráciával való együttműködés igényéről. SUA. PMT. K. 10. No. 28. 1867. jan. 4. A prágai rendőrigazgatóság a cseh helytartóság elnökének.

⁸⁷ *Rieger: Erinnerungen.*

⁸⁸ *Havrának: Die teschechische Politik.* 531. l.

A problémák először a föderalista táboron belül jelentkeztek. Azt tervezték, hogy Belcrediól Goluchowski miniszteri kinevezését kérik, s Goluchowski majd a kormány tagjaként tesz további lépéseket a föderalista program szellemében. Goluchowski maga azonban kételkedett a terv sikerében. Azt mondta Riegernek, „szeretnék hinni, hogy ezt a hasznos és böles dolgot [t. i. a föderalizációt] az udvar el fogja fogadni. Sajnos a politikában nem mindig a megértés győz, hanem bizonyos tradíciók és előítéletek, és ezért félek, hogy itt minden értelemmel és hasznossággal szemben fognak dönteni. Nem hagynak fel azzal, hogy a németeket támogassák a szlávok egyenlő jogaival szemben.”⁸⁹

Amikor augusztus 10-én a miniszterelnöknél tett látogatás alkalmával Goluchowski miniszteri kinevezését említették, Belcredi azt válaszolta, lehetséges, hogy néhány lengyel óhajtaná azt. Mások azonban azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy Goluchowskit ne hívják meg Bécsbe, mert rá Galíciában van szükség a paraszttal szemben.⁹⁰ Palacký rosszkedvűen jött el Belcreditől. Naplójában a következő bejegyzés áll: „Augusztus 10. Pražakkal Belcredinél, reménytelen.”⁹¹

Pedig Belcredi, legalábbis a cseh nemesi párttal igyekezett jó kapcsolatot tartani. Testvére, Egbert is ehhez a csoporthoz tartozott. Felesége, Anna gyakran ír arról naplójegyzeteiben, hogy a cseh arisztokrata politikusok, különösen Clam-Martinić részvételével éjszakába nyúló szócáták folytak a Belcredi-szalomban.⁹² De a miniszterelnök a konzervatív arisztokráciával tartott kapcsolatot, azokkal, akik maguk sem vallották maradéktalanul a szláv kongresszus eszméit. Hiszen sem Clam, sem Schwarzenberg, sem Lobkowitz nem mentek Skrejsovski hívására Bécsbe. „Nem helyes a kormány szükséghelyzetét kihasználni” — válaszolta Clam, amikor Rieger szemrehányást tett neki, amiért kivonta magát a bécsi tanácskozásból. Azt mondta, hogy ő a császár prágai utazásától várja a megoldást, akkor minden lehetőséget megtesz majd. Egyébként teljesen Belcredire hagyatkozik.⁹³

Azokban nemcsak a vezetők közti viszálykodás gátolta a föderalizációs terveket. Belcredinek komoly fönttartásai voltak a tartománycsoportok eszméjével szemben. Ez nemcsak Rieger emlékiratából tűnik ki, hanem Belcredi személyes feljegyzéséből is: „A csoportok alakításának eszméje a valóságban nagyon tökéletlenül felel meg az elérendő célnak. És az októberi diploma szellemével sem hozható összhangba, mert az először az eddigi törvényhozási közösség felbomlása volna annak érdekében, hogy azután eléggé mesterséges és mechanikus módon az újraegyesítéshez fogjon hozzá . . . Az egymás ellen törő erők mechanikus összekapcsolása a széthullás magvát hordozza magában. Az adminisztratív szervezete és a költségvetés kezelése szempontjából, tehát formailag előnyös lenne, tartalmilag azonban sokkal nagyobb hátránnyal járna. Azokat, akiket valóban felismerhető szükség vezet a birodalmi központba, erőszakkal választaná el attól. . . Minthogy az államban nem lebecsülendő a centrifugális erő, ez könnyelmű politika volna.”⁹⁴

⁸⁹ Rieger: Erinnerungen.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Havránek: Die tschechische Politik 532. l.

⁹² Arthur Zimprich: Belcredis Versuch einer Föderalisierung der Donau-Monarchie (1865—67). Ungarn-Jahrbuch Mainz 1969. I. köt. 108—109. l.

⁹³ Rieger: Erinnerungen. Schwarzenberg is a császártól várta a megoldást. Aug. 4-én azt írta Riegernek: „Én csak azt gondolom, hogyha őfelségének egy Schwarzenberg tanácsára van szüksége, akkor az a személy 24 órán belül rendelkezésére állhat.” Ezért tartotta feleslegesnek a kérés nélküli program-formulázásokat. Havránek: Die tschechische Politik, 532—533. l.

⁹⁴ Belcredi magánfeljegyzéseiből idézi Zimprich i. m. 115—116. l.

Belcredi az összbirodalmat féltette a pentarchia tervtől. És tudta, hogy a tartománycsoportok elve a konzervatív arisztokráciának sem kedves. A konzervatívok történeti államjog elve a tartományok individualitását ismerte. Az etnikai momentumok, amelyek a pentarchia terv „Gruppenföderalismus”-ában — ha mérsékelten is — éppúgy szerepet játszottak, mint Palacký „osztrák állameszméjében”, idegenek voltak az arisztokrácia gondolatvilágától.⁹⁵

A morva konzervatív politikus Pražák igen találóan jellemezte Clam felfogását: 'Durch und durch' konzervatív volt. A csehszláv párthoz értelmi megfontolásból csatlakozott és nem azért, mert szlávnak érezte magát. Azonban hamarosan belátta, hogy Csehország számára a cseh népnek milyen nagy jelentősége van, és ezért mindinkább cseh [böhmischer] patriotának vallotta magát. Arra törekedett, hogy a cseh nemzeti pártnak megnyerje osztályos társait, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a nemesség vegye kezébe a vezetést. Kifelé azonban fenn akarta tartani Palacký meg Rieger vezető szerepének látszatát.⁹⁶

A föderalista tervek bukása nem vezetett rezignációhoz. Augusztus 28-án Rieger levelet írt Wiesernek, amelyben utalt az autonomistákkal Bécsben folytatott tárgyalásaira, arra az elvi megállapodásra, hogy az állam számára nélkülözhetetlen centralizációt őrizve a tartományok, a tartomány-csoportok vagy korona-területek autonómiáján fognak munkálni. A gyakorlati feladatok tisztázásához Wieser támogatását kérte, a magántanácskozásokat szorgalmazta. — Rieger levelének hatását már ismerjük.⁹⁷

1866 nyarán, amikor Bécs, Graz és Klagenfurt városának tanácsa a szűkebb Reichsrat összehívását és liberális kormány kinevezését követelte az uralkodótól, a csehországi körzeti képviselőtestületek szintén nyilatkoztak. Jungbunzlau július 23-án elutasította a nagynémet velleitásokat, és követelte Ausztria kilépését a Bundból. Kifejezte ragaszkodását a szeptemberi manifesztumhoz és a tartományok képviselőinek összehívását sürgette. Hasonló szellemben, csak még élesebb hangon szólt augusztus 2-án a Weiswasser-i körzeti bizottság. A három cseh tartomány számára közös Landtagot akart adó- és hadseregmegajánlási joggal, felelős kormányval. Nyomában egy sor további körzet szögezett le hasonló elveket.

E fellépések fokról-fokra jutottak el a Belcredi elleni oppozícióhoz. Az ifjúcsehek elégedetlenek voltak a miniszterelnökkel.⁹⁸ Kezdetben biztunk benne, de most elfordulni látszik a megkezdett úttól — írta a Politik.⁹⁹ A szláv olvasóegyletekben agitáció kezdődött az államminiszter ellen.¹⁰⁰ Szeptember 30-án már Clam kérte Riegert, hogy hasson megnyugtatólag a sajtóra. Rieger elkeseredetten válaszolt. „A cseh sajtó gyakran segített a németeknek. Ez történik most is.”¹⁰¹

Belcredi még megígérte, hogy alkalmas időben beszél az uralkodónak a koronázásról. Cseh egyetemet, választójogi reformot és néhány további engedményt helyezett kilátásba.¹⁰² Novemberre már Riegerék bizalma is megingott.

⁹⁵ Vö. *Havrának*: Die tschechische Politik. 532. l.

⁹⁶ *Pražák*: Paměti a listář I. köt. 35. l. Idézi *Havrának* uo.

⁹⁷ Neue Freie Presse, 1866. szept. 15-i száma hozza Rieger levelét.

⁹⁸ *Havrának*: Die tschechische Politik. 533. l.

⁹⁹ Die Politik, 1866. szept. 19.

¹⁰⁰ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 365. No. 7316. 1866. szept. 25.

¹⁰¹ *Rieger*: Erinnerungen

¹⁰² Uo.

Az oppozíciót is vállalták volna az államminiszterrel szemben.¹⁰³ Lassan azonban megvilágosodott, a helyzet kulcsa nem Belcredi kezében van.

A szláv konferencia, a cseh föderalizációs tervek minden várakozás ellenére kudarcba fulladtak. Bizonyára van részgazsága minden elkeseredett elemzésnek. Rieger Clam Martinicot vonta felelősségre, meg a lengyelek határozatlan magatartását okolta. Clam is csalódott, ő a császár prágai útjától várta a fordulatot. Ez utóbbi megvalósult, csak nem úgy, ahogy a csehországi arisztokrácia óhajtott volna. Politikai tárgyalásokra már nem került sor: a császár a Hradčínban írta alá Beust külügyminiszteri kinevezését. A szász politikus éppen azt a politikát testesítette meg szemükben, amitől legjobban tartottak: Ausztria harcát a német hegemoniáért.

A vezető cseh politikusok önmarcangolása felesleges volt. Nem ők követtek el taktikai hibát. És számításuk sem volt teljesen irreális. Hiszen a német háttér elvesztése — ha Ausztria lemond a revansról — a föderatív átalakításnak is utat nyithatott volna. Nem volt naív játék a július-augusztusi szláv konferencia, amint sok bécsi politikus elképzelése sem, hogy Ausztria végre minden erejét a birodalmi centralizációra fordíthatja.

Hiszen a legváltóságosabb hetekben: Königrätz és a prágai béke közt Ferenc József semmilyen irányban sem kötelezte el magát. Nem kényszerült erre. Birodalmában rend fogadta. Hogy a háborús vereség milyen kompromisszumot diktál, nem volt olyan evidens, hogy akár az összbirodalmi centralizáció, akár a föderalizmus hívei nyilvánvalóan felesleges szélmalomharcot vívtak volna.

¹⁰³ IHHstA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 366. No. 8519. nov. 21.

FRANCISZEK RYSZKA

Gondolatok a fasizmusról

A hitleri állam a Führer legfőbb akaratának alárendelt, az emberi munka kizsákmányolásának, az erőszaknak és hazugságnak szerteágazó szisztémája volt. A hadsereg, rendőrség, a náci párt alakulatai, a mindent átfogó gépezet, mely az emberi tevékenységeket visszavonhatatlan parancsokkal irányította — a legmilitarizáltabb szervezet volt, melyet az újkori történelem ismer. Mégis ez a szervezet maga alá tudott rendelni sokmillió engedelmes végrehajtót az élet minden területén, függetlenül attól, mi motiválta az engedelmességet. Ez a szervezet nem keletkezhetett egészen hirtelen, mint ahogy nem keletkeztek egészen hirtelen az engedelmesség motivációi sem, az adott körülmények következményei, amelyek viszont az emberi tudatra hatottak. A hitlerizmus hatalmas anyagi és szellemi erőket tudott mozgósítani. Hogy ennek ellenszegüljenek és ezt legyőzhessék, a szabad nemzeteknek kolosszális erőfeszítéseket kellett tenniük és a győzelemért súlyos áldozatokat kellett hozniok. Innen ered az első kérdés, amelyet a történészek feltettek és ma is feltesznek maguknak: mik voltak ezek az erők és milyen forrásokból táplálkoztak. Ezért a hitlerizmus — tágabban véve minden fasiszta mozgalom — történeti forrásának megmutatásával kell kezdenünk.

A történészek alkotómunkája (leíró vagy esszeisztikus-szintetikus — amelyet mostanában a kutatók művelnek) a fasizmus történetének centrális problémáit, keletkezését és olyan minőségi jegyeit fogja össze, amelyek megkönnyítik számunkra a különböző, a fasizmus nevével definiált társadalmi áramlatok és mozgalmak közös nevezőjének megtalálását. Nemrég foglalkozott ezzel Ernst Nolte nyugatnémet történész, azonban kizárólag az ideológia és a politikai doktrína síkján, s a jelenségeket csupán Németországban, Olaszországban és Franciaországban hasonlította össze. Nolte számára a fasizmus a gondolkodók és doktrinerek lelkének szüleményeinél kezdődik s elsősorban ide vezethető vissza. Őt elsősorban az alkotók és az inspirátorok érdeklik, az ideológiát befogadó tömegek viszont, melyek nélkül nem lenne „tömegmozgalom” s nem lehetne sikereket elérni, már jóval kevésbé. Ily módon tűnik el a vizsgálati mezőből a hiszterizált tömeg, amely ütemesen kiáltja: „a noi”, „a qui la vittoria?”, vagy, amikor a másik „vezér” hívja harcra az ellenséggel, a „Sieg heil, Sieg heil”-et üvölti. Pedig az ilyen fasizmus — legalábbis mint jelenség, történetének kezdetén — történeti megismerése tűnik számomra fontosabbnak, mint a legkülönfélébb teoretikusok írásai, amelyek más teoretikusok vagy ál-teoretikusok inspirációját adják tovább. Az alábbi vázlatban ez a fasizmus érdekkel bennünket elsősorban.

Vajon mitől lettek ezek a jelenségek oly hasonlóak egymáshoz, holott különböző országokban léptek fel? Miután azonnal ki kell zárni a nemzetközi kapcsolatok vagy legalábbis minták létezését (legalább az első időszakban), a történe-

* Részlet a szerzőnek a fasizmus kérdéssel foglalkozó nagyobb munkájából.

szek kutatómunkája az egyetemes kultúrtendenciák felé fordult, hogy egy feltételezhető „kulturkriszist” határozzanak meg, s egyben a politikai elméletet és gyakorlatot is, melyből a tiltakozás spontán módon robbant ki, vizsgálatuk tárgyává tették. A tiltakozás pedig a rebellióba csap át.

Az amerikai George L. Mosse úgy látja (az időszakos kiadványként megjelenő *Journal of Contemporary History* 1966-os száma bevezető tanulmányában), hogy a fasizmus a fiatal nemzedék lázadásának olyan megnyilvánulása volt, mint az irodalmi expresszionizmus, hogy a kollektivitás reintegrációja által legyőzzék az ember elidegenedését. A fasiszta mozgalmak korai szakaszában sem a szimbolizált „ellenség”, sem a terror és a pusztítás szükségessége nem lép fel. Mosse egyben kételkedést fejez ki afelett, hogy lehet-e beszélni ezeknek a mozgalmaknak kispolgári provenienciájáról, miután csatlakoztak hozzá munkások és parasztok is.

Georges Sorel és Gustave Le Bon — írja Mosse — azt képzelték a múlt század végén, hogy a társadalmi mozgalmakat a tömegek ösztönei irányítják, s ezeket használják ki azután a vezetők. A politika — így mondja Gustave Le Bon — mindig a „tömeg-emberre” és annak irracionális viselkedésére van alapozva. Mosse valóban mindkét francia szerzőnek szemére veti, hogy az emberi természetet (változatlan) adatnak veszik, ám úgy tűnik, ő is ennek az értelmezésnek nyomán indul el. El lehet fogadni Mosse értelmezésében a fasiszta mozgalom kettősségét: előbb a világ megjavításának spontán, sőt irracionális követelése, később a hatalom követelése, melynek mindent alárendelnek.

A fasizmus közös gyökereinek keresése az európai kultúrában valóban szép és szuggesztív eredményeket hozó foglalkozás (főként, ha megfelelő tudományos képzettség társul hozzá), de a fasizmus keletkezését sem „globális” méretben, sem az első világháború utáni Németország és Olaszország helyzetének hátterében nem deríti ki.

A kutatások tárgya elég gyakran a kifinomult — sokszor kevésbé olvasmányos és kevésbé *olvasott* — politikai, filozófiai vagy egyenesen irodalmi alkotás, amely bizonyára igen lebilincselő, de közönsége kisszámú. Az „histoire historique” bűvös körében vagyunk — az olyan tényekből összeálló történelemben, melyek „önmagukat magyarázzák” annyiban, hogy a kutatók nem az eseményekből eredeztetik levezetéseiket, hanem elvont formulákból, mint „mozgalom”, „erő”, „civilizáció”, „kultúra”, „válság”, „bomlás”. Sajnos, a szocialista országok történetírása sem mentes ettől. Van úgy, hogy pl. azzal az állítással operálnak, mintha Hitler uralomrajutását valami közelebbről meg nem határozott „monopolkapitalizmus” okozta volna, pedig az egyébként helyes állítás olyan logikai operáció menetében mutatkozik meg, amelyben egy valóban általános, lényeges ok minden más okot helyettesít, s amelyet egészen elvont formulává alakítanak, ha hiányzanak a történelmi konkrétumok.

Az egyik oldalon az egyetemlegességre törekvő anonim „erők”, „áramlatok” és „tendenciák”, a másikon — a tények tömkelege, melyből a végén semmi sem sül ki. Ugyanakkor a nagy társadalmi mozgalmak geneziséét nem lehet felfedni az emberi élmények vizsgálata nélkül. Erről akartam egy pár mondatot írni ebben a vázlatban, miután tisztában voltam vele, hogy nagyon kevés reális eredményt lehet felmutatni, és a jövő lehetőségei is szerények.

*

Lewis Mumford, amerikai kultúrfilozófus egyik könyvében azt írja, hogy a fasizmus forrását „az emberi lélekben és nem a gazdaságban” kell keresni. Ezt a

mondást üres frázisnak lehet minősíteni, ha a fasizmus történetét attól a gazdasági és társadalmi szituációtól elválasztva tekintjük, amelyben mindenfajta fasiszta mozgalom keletkezett, fejlődött és sikereket ért el. Mégis megszűnik frázisnak lenni, ha emlékeztetünk arra az egyszerű igazságra, hogy az emberi sorsok és tevékenységek társadalmi-gazdasági premisszái az emberi tudaton átszűrődve realizálódnak. Az emberek legelőbb ösztönzőket kapnak kívülről s a belső én mélyéről, emocionális befolyás alá kerülnek, intellektuális műveleteket hajtanak végre, míg el nem jutnak a választásig, ami politikai választás lesz. Végeredményben kevésbé lényeges, de a történelem számára eléggé fontos a kérdés: milyen stádiumokon halad keresztül s meddig tart a folyamat attól a pillanattól kezdve, mikor az eljövendő elhatározás első csirái megjelennek, addig a pillanatig, míg választássá lesz és változásokat idéz elő a politikai szférában. Egy bizonyos és nem más lehetőség választásának motívumai az emberi pszichikumban keletkeznek. A múlt kutatója — ha a tények felszínénél mélyebbre nyúl — nem mehet el közömbösen a tömeglélektan körébe tartozó jelenségek mellett, amikor a történetírás megszűnt már kizárólag eseménykrónika lenni.

A fasizmus és hitlerizmus történelmének kutatói megpróbálkoztak a pszichológiai interpretációval. Az első, bár terjedelmében szerény tanulmányt a hitlerizmus pszichológiai forrásairól az amerikai Harold D. Lasswell készítette el pár hónappal Hitler uralomrajutása után. Ez mégis leíró jellegű tanulmány volt, mely a németek közötti háború utáni kiábrándultság és az ebben az országban bevezetett nacionalista propaganda ismert problémájával foglalkozott, a kellő politikai döntést befolyásoló pszichikai ösztönzők analízisének kísérlete nélkül.

Lasswell — a politikai élet pszichopatológiájáról szóló könyv szerzője — a hitlerizmust mint sajátos betegséget, vagyis a normától való eltérést tárgyalta. Mégis nehéz megállapítani, hogy miben állott az a bizonyos „norma”. Vajon a „balance of powers” elve nemzetközi méretekben, melyben Németország olyan helyet foglalt volna el, mely az akkori társadalom többségének megelégedést jelenthetett? Vagy inkább a Versailles utáni status quo? Vagy mindössze stabilizált parlamentáris rendszer, mely a pluralizmus elvén alapult?

Tudományos szempontból termékenyebbnek mutatkozott a pszichikai norma kutatása — inkább orvosi értelemben, mint a politikáról kialakított elképzelések értelmében. Természetes, hogy a kutatás útjának irányát Freud tudománya jelölte ki, jóllehet nem mindenképp a mestertől közvetlenül átvett ortodox verzióban.

Mégis az első szerző, aki a hitlerizmus forrásait az emberi én mély rétegeiből próbálta eredeztetni — ám konkrét társadalmi szituációban — Erich Fromm volt (*The Escape from Freedom*, 1941), jóllehet majdnem Fromm-mal egyidőben (1943-ban) a freudi iskolához tartozó brit pszichiáter, Peter Nathan tett közzé érdekes tanulmányt a fasizmus pszichológiájáról. Az angol szerző könyve legalább két szempontból érdemes különös figyelmet. Nathan taláiban hangsúlyozza a projekció pszichikai mechanizmusának jelentőségét a tipikusan fasiszta gondolkodásban, amelyben az „én gyűlölök” sémája igazolódik az „ő gyűlöl engem” sémája előtt, hogy a következőkben helyet adjon a rendkívüli dramatizálásnak, mint ahogy ez történt az „alacsonyabb rendű fajokkal”, „az állam ellenségével”, a szlávokkal, zsidókkal stb. kapcsolatban. A hitlerista propaganda racionalizálta a projekció spontán mechanizmusát. A háború első szakaszában fellépő lengyel-ellenes kegyetlenségeket igyekeztek (sikerrel) megindokolni a „bydgoszcki véres vasárnap”-jellegű állítólagos terrorttal vagy más, a németek ellen állítólag elkövetett kegyetlenkedésekkel. Nathan másik fontos megállapítása volt, hogy

rávilágított a hitleristák által kinevelt speciális erőkkultuszra (amely a biológiai myzogenizmus volt összefüggésben), mely a pszichikailag determinált tekintélykultusból s az államról és hatalomról alkotott elképzelésekből született. Mellesleg szólva Nathan könyvének ez a részlete néhány évvel később jelentős dokumentálásra tett szert az empirikus kutatások terén, melyeket az Egyesült Államokban (részben Fromm inspirációjából) Theodor W. Adorno végzett a Társadalomvizsgáló Intézet (jelenleg Majna-Frankfurtban) munkaközösségével az „autoritáris személyiség” modelljén, melyet a szerzők összekapcsoltak az amerikai „középosztály” vagyis az ottani kispolgárság gondolkodásmódjában oly gyakran fellépő faji előítéllettel. Ezeket a vizsgálatokat fontos tudományos megállapításokként kell kezelni, a totalitáris-fasiszta kórkép — ahogy a szerzők nevezték — jellegzetességeinek felsorolása pedig Fromm korábbi munkáját támasztja alá és sok pontban találónak bizonyul.

Emlékeztetünk arra, hogy Adorno munkaközössége ehhez a kórképhez a következő jelenségeket számítja: konvencionizmus, a burzsoá erkölcsiségen alapuló kispolgári értékrendszerhez való szoros kötődés; hatalmi függőség, a saját társadalmi csoport idealizált tekintélyeivel szemben a kritika hiánya; a tekintély agresszív keresése, a konvencionális értékeket semmibevevő emberek kiválasztásának tendenciája; hit az előítéletekben és a sztereotip gondolkodás, meggyőződés, hogy az egyesek sorsát titokzatos erők irányítják; az erőre és brutalitásra való törekvés, hasonulás azokkal az alakokkal, akik ezt reprezentálják, destrukció és cinizmus, általánosságban ellenséges állásfoglalás minden emberrel szemben és a saját ösztönök kivetítése a külvilágba.

Ezeknek a vonásoknak a többsége beigazolódott a szövetséges orvos-pszichiáterek által Nürnbergben az ott bebörtönzött háborús bűnösökön folytatott vizsgálatok során. Dr. G. M. Gilbert és dr. D. N. Kelley amerikai orvosok, valamint dr. F. Bayle francia orvos-pszichiáter pontos megfigyeléseket végeztek a náci elit képviselőin, akik a háborús főbűnösök perében ítéletre vártak (Gilbert és Kelley megfigyelései) valamint az ún. Einsatzgruppe-k vezetői és az orvosok perében (dr. Bayle). Érdemes kiemelni, hogy sok közös tulajdonságot lehetett egyszerre kimutatni a Harmadik Birodalom elitjének képviselőinél és a Nürnbergben elítélt brutális végrehajtóknál. Ez mindazt a társadalmi környezetet és karriert érinti, amely a hitlerista hierarchiának nemcsak a legmagasabb, de az alacsonyabb fokaira is vezetett.

A Nürnbergben lefolytatott vizsgálatok azonban inkább kikérdező jellegűek voltak és sajátos körülmények között zajlottak le. Kevés olyan forrást gyűjtöttek össze és elemeztek, amely a hitlerizmus pszichológiai determinációjának témájához fűzött általánosításokhoz elég alapot adott volna. Fromm okoskodása, amely elvontnak és a tiszta dedukciót felhasználónak tűnne, az empirikus observáció segítségével legalább részben hitelesíthető.

1933-ban a lengyel származású amerikai szociológus, Florian Znaniecki tanítványa, dr. Theodore Abel Németországban tartózkodott, s szándékában állott Hitler hatalomrajutásának folyamatát követni a személyes motivációk háttere alapján, melyeket a „vezér” aktív párthívei közöltek; alapul, mint Znaniecki vizsgálatainál is, személyes anyagok szolgáltak.

Dr. Abel ügyesen egy pályázatot rendezett meg, hitlerista aktívák emlékiratai számára kiírt, a híres New York-i Columbia egyetem által biztosított összegből díjat tűzve ki. A goebbelsi propagandaminisztérium ellenállását megtörve, egyáltalán nem rossz eredményt ért el, 683 választ gyűjtve össze, melynek szerzői a náci párt átlagközösségét képviselték (ezt későbbi történészek és szocio-

lógusok: T. Geiger, H. Gerth és D. Lerner valamint munkaközössége kutatásai állapították meg). Alá kell húzni, hogy a gondolkodásmód tekintetében ebben az országban a felnőtt lakosság egyharmadát kispolgárnak lehet nyilvánítani, amint arról a továbbiakban még szó lesz.

Néhány évvel később Abel közzétette a pályázat részletesen feldolgozott eredményeit. Abel könyve: „Hogyan jutott Hitler hatalomra?” (Why Hitler Come in Power, 1938) — egyébként az európai könyvtárakban nagy ritkaság és ezért kevésbé ismert — számos olyan esetet mutat be, ahol a társadalmi helyzet a szenvedélyes sérelemérzettel és az autoritás keresésével párosulva determinálta a hitlerista mozgalomhoz való csatlakozást. „Az, hogy Hitler eszméinek szentelhettem magam, új célt adott az életnek” — állapította meg szószerint a pályázat egyik résztvevője, egy másik pedig elismerte, hogy kész meghalni Hitlerért, és az ilyen motivációk, jóllehet kevésbé kategorikusan és kevésbé magasröptűen, az Abel által összegyűjtött szövegek többségében megisméltődnek. Ez egyszerűen Erich Fromm megállapítását támasztja alá: Hitler mint a „mágikus segítő”, a nemzetiszocialista mozgalom pedig mint a „szabadságba való menekülés” célja jelenik meg.

Az amerikai szociológus által készített dokumentáció kivételes és meg nem ismételtető, de nem az egyedüli forrás. Néhány évvel ezelőtt megjelent a könyvesboltok polcain egy másik amerikai munkája, aki egészen más írói kategóriába tartozik, de ugyanúgy felhasználja a társadalom vizsgálatának azt a módszerét, melyet a társadalomtudományokban „intenzív megfigyelésnek” neveznek. William Sheridan Allen, a Missouri egyetem professzora 1965-ben tette közzé egy ilyen vizsgálat eredményeit, melyben a náci hatalom megszerzésének és megerősítésének folyamatát figyelte meg a szerző által Thalburg álnévvel megjelölt német kisvárosban; ezt az álnevet hamarosan megfejtették az NSZK-ban a Spiegel c. szenzáció-hajhász hetilap jóvoltából.

Kiderült, hogy Thalburgot valójában Northheimnek hívják és Alsó-Szászországban fekszik, vagyis egykor a Német Birodalom közepén volt található. Tízezer lakosával, kisiparával, régi tradíciójával és a társadalmi szokások konzervatív struktúrájával, mely a túlnyomó többségű lutheranizmusra és az egymással versengő nacionalista és szociáldemokrata befolyással Thalburg-Northheim a német kispolgári társadalom tipikus példája. William Allen kimutatta, hogy ez a társadalom szinte teljesen a hitleri eszmék behatolásának kísérleti alanyává vált, fokozatosan szenvedve el a teljes dezintegráció és atomizálódás folyamatát.

A szerző az elmélyült kutatás módszerét használta (valójában ex post) a város társadalmának mértékadó képviselői között, midőn a városka mikrokozmoszának részletes elemzését végezte. Ez a módszer nem adott teljes lehetőséget arra, hogy a városka lakói cselekedeteinek lélektani rugói napfényre kerüljenek, de megközelíthette annak feltárását, miként hátráltak meg lépésről-lépésre az erő előtt és milyen könnyen törődtek bele ebbe. Igaz ugyan, hogy Allen, a történész és szociológus le kellett, hogy mondjon azoknak a legmélyebb pszichikai mechanizmusoknak a vizsgálatáról, melyek a megfigyelt közösség képviselőiben ilyen és nem más reakciókat váltottak ki (ezek az azóta eltelt idő miatt vesztek értékükből), mégis felszínre hozta Thalburg polgárainak cselekedeteit és passzivitását, rámutatva a Fromm által destrukciónak nevezett folyamat egymásután következő jelenségeire. A városkában semmi sem történt, ami a közvéleményben vagy a közhangulatban gyors változást okozott volna. Voltak ugyan verekedések és botrányok, de semmi több. A társadalom természetellenes módon számtalan szállal volt gúzsba kötve. Nem volt sem széleskörű feljelentés;

sem bebörtönzés. A hitlerizmus aránylag későn jelent meg (a szerző az 1930—35 közötti éveket írja le), de mégis igen gyorsan eluralkodott az emberek lelkén és gondolatain.

*

Tegyük fel, hogy mikor már eluralkodott a Német Birodalom minden vidékén sok-sok ilyen Thalburg lakosainak lelkén és gondolatain, könnyen kihasználhatta a társadalmi-politikai válságot és vállalkozhatott a hatalom megszerzésére. A kispolgári aktíva és a kispolgári választórétteg valószínűleg éppenúgy határozott Hitler sikeréről, mint ez korábban Olaszországban történt. Valóban lehetne vitatkozni a „kispolgárság” mint gazdasági helyzet kérdésében, hiszen a sokjelentésű vagy szinkretikus „kispolgárság” kifejezés meghatározható, mint közös vagy hasonló, a közösen elismert értékrendszerekből keletkező, első-sorban gazdasági törekvések kvalifikációja.

Úgy vélem, a „rövidtávú” kutatás esetében másképp nem lehet cselekedni. Csak a szubjektív kritériumok teszik lehetővé, hogy meghatározzuk a politikai tevékenységek társadalmi alapját. Másképpen szólva, a „homo politicus” az illető tevékenység területén olyan egyéniség, amelyennek tartja magát. Úgy vélem hát, hogy nem találhatunk jobb elnevezést, mint a „kispolgárság”, maradjunk hát mellette.

Tételezzük fel mégis, hogy a fasizmus genetikus interpretációjának ügye a társadalmi kategóriákban megoldatlan marad. Ezáltal még inkább messze van a megoldástól az a dolog, melyet a fasiszta kormányzatok társadalmi bázisának lehet nevezni. Milyen csoportokra és rétegekre támaszkodott a fasiszta hatalom? Vajon valóban kizárólag a polgárság reakciós rétegének diktatúrája volt a munkásosztály ellen, amelyet — ha igen, mily mértékben — azok a rétegek támogattak, melyek a fasiszta pártnak lehetővé tették a diktatúra bevezetését?

Úgy vélem, hogy történetkutatásunk még kifejezettebben kell, hogy konkretizálja a tézist, miszerint a fasizmus — olasz, német vagy bármilyen más — a monopolkapitalizmusnak a politikai szubjektivizmustól megfosztott közönséges diktatúrája volt.

Rendelkezésünkre áll elegendő mennyiségű bizonyíték arra, hogyan szolgálta ki a fasiszta állam az adott nagyiparos és finánciókés csoportok: monopóliumok, oligopóliumok, nagybankok, nagyvállalatok konkrét érdekeit. Valóban még sok kutatási problémát, sok összefüggést állapíthatunk meg a hipotézisek menetében, de az általános összefüggést nem szabad megbontani.

A régebbi, többé-kevésbé a marxizmus álláspontján megírt történeti munkákban (pl. F.L. Newmann, J. Kuczynski, Ch. Bettelheim műveiben) exponálták a fasizmus intézményes kapcsolatait a monopolkapitalizmussal, egymásba hatolásukat, amely lehetővé tette a fasiszta szervezetek összeolvadását a nagytőkés társulásokkal (igaz ugyan, hogy államilag megrendszabályozott körülmények között) és a fasiszta elit képviselőinek bejutását a társadalmilag és társaságilag stabil nagyburzsoázia csoportjába. Felfedték az állam és a tőke egymástól való függőségének számos részletét, első-sorban a háború idején, amikor a fasiszta állam és szervezetei nemcsak szankcionálták, de meg is szervezték a legbrutálisabb kizsákmányolást a gazdasági élet minden területén. Ilyen tekintetben a marxista történetírás (nemcsak a szocialista országokban) és a háború utáni első években készült feldolgozások jelentősen különböztek az e területen folytatott — végeredményben számszerint igen csekély és eredményeiben szerény — újabb kutatásoktól.

Mind a mai napig szintén kevés a lényegesebb feldolgozás a fasiszta mozgalmak politikai szociológiájának terén elsősorban az egész társadalom, vagy inkább a különböző rétegek és csoportok által a fasiszta rezsimnek nyújtott támogatás (vagy éppen ellenszegülés) témaköréből. Nehéz többet mondani Olaszországról, jóllehet léteznek — a szakirodalom által már sokszor felhasznált — adatok a fasiszta párt szociális összetételéről, bár ezek eléggé koraiak, mert megelőzik a híres „Marcia su Roma”-t (1922). A PNF (Partito Nazionale Fascista) összetételét alkotó különféle társadalmi és foglalkozási csoportok részvételének számadatai nem teljesek, de feltétlenül jellemzőek az egészre. A párt 151 ezer tagja közt 1921 novemberében a harmadik pártkongresszus által rendezett felmérés alapján 67 ezer tag, vagyis több mint negyven százalék a „munka világához” tartozott, vagyis előbb fizikai, majd szellemi bér munkából tartotta fenn magát. Különösen magas volt a mezőgazdasági munkások részvétele, mintegy 20 százalék. Jóllehet ezt (ahogy a jelenség illetékes kutatói állítják) az előzőleg szétvert szakszervezetek tagjai kényszerbuválásának számlájára lehet írni, mégis a számok önmagukért beszélnek. Mintegy 15 százalékot tesznek ki a gyári munkások és tengerészek, vagyis kétszer annyit, mint a kereskedők. Ha ehhez még hozzáadjuk a tanárok és diákok nagy számát, akkor az derül ki, hogy a fasiszta párt tagjainak mintegy 65 százaléka a birtokos osztályoktól függött, vagy legalábbis a proletár életviszonyok határán állott.

Jóval pontosabb s hiteltérdemlőbb adatokat közölt a németországi hitlerista párról jópár évvel ezelőtt (1957) Wolfgang Schäfer nyugat-német kutató. A lehetőséghez képest pontosan állította össze a NSDAP szociális összetételét 1930 és 1933 között, vagyis a hatalom átvétele előtt és után, összehasonlítva a Birodalom foglalkozási statisztikájának adataival. Kiderült, hogy a munkások és szellemi dolgozók 1930-ban az egész taglétszámnak több, mint a felét tették ki (26,3 és 24,4 százalék, összesen 50,7 százalék), vagyis ez relative több volt mint az országos átlag, míg 1933-ban 53,1 százalék, ebben a szellemi dolgozók aránya 14 százalékkal csökkent, a munkásoké viszont 8 százalékkal nőtt. A dolgok ilyenén állására erős befolyást gyakorolt a tömeges munkanélküliség. Az NSDAP taglétszám emelkedésének görbéje nemegyszer tökéletesen egybeesik a munkanélküliség emelkedésének görbéjével, egészen 1931 végéig. Később az NSDAP sorai relative négyszer olyan gyorsan növekednek. A munkanélküliek 5,8 milliós száma mellett az NSDAP tagjai 1,3 milliót tesznek ki!

Érdekes összehasonlítani az NSDAP szociális struktúráját a dr. Abel kérdőívei alapján elkészített összeállítással, ha hozzátesszük, hogy a felmérés résztvevőinek összetételét a hitleri párt véletlen reprezentációs mintájának („random sample”) lehet tekinteni, miután nem volt megfelelő az átlagon felülemelkedő aktíva. Emellett a feltevés mellett szól a pártösszetétel is; az ún. „régii hitleristák” (Vorkämpfer) nem több mint 10 százalékát tették ki a felmérés résztvevőinek, viszont negyven százalék a pártba csak 1930 után lépett be. Abel kérdőívein a munkások 35⁰/₀-ot tesznek ki, ez pedig kb. a Schäfer által az NSDAP szociális összetételét érintő vizsgálat arányainak felel meg. Az amerikai kutató kérdőívén az „alsó-középosztály” (ezt a kifejezést az amerikai szociológia nomenklaturájában használják) az egésznek mintegy 51 százalékát tette ki, ez viszont mégsem változtatja meg a munkások nagyszámú részvételének tényét a hitlerista mozgalomban.

Természetesen ez a mozgalom kispolgári jellegéről alkotott általános elképzelést nem változtatja meg. Mégis meg kell jegyezni, hogy a „jelleg” nem örökre megállapított helyet jelent a társadalmi struktúrában, hanem fogalmak,

irányzatok és értékrendszerek összessége, amely — úgy tűnik — a „totalitáris körkép” jellemző alkotórészein alapult. A „totalitáris körkép”, mint Erich Frommnak az autoritás és a „mágikus segítő”-vel, vagyis az *erő kifejezőjével* való identifikálás kutatásáról alkotott elméletének empirikus kiegészítése szuggesztív és meggyőző tudományos hipotézis, de jelentőségre csak a németeknek a valós társadalmi helyzettel történt konfrontálódása után tesz szert abban a korszakban, mikor a hitleri mozgalom erőszakkal az élre tört, hogy a kedvező helyzetben magához ragadhassa a hatalmat.

A valódi társadalmi helyzet akkor válik a hatalomra való törekvések determinánsává, amikor az emberi tudatban felébreszti az önkifejezés szükségletét a politikai természetű döntésekben. A hitlerista kormányzat megalakulása előtti három utolsó év német politikai életének paradoxona a parlament szerepének korlátozása mellett a választói aktivitás igen erős megnövekedése volt, s valamiképp ezek a jelenségek oksági összefüggésben voltak egymással. A választások gyakoriságát — a birodalmi parlament, a birodalmi elnök és a tartományi parlamentek megválasztása* — a politikai válság eredményezte, mely nem engedte meg, hogy bármelyik politikai párt vagy választási blokk abszolút többséget szerezzen. Ez a kormánynak lehetőséget adott, hogy az alkotmány 48. paragrafusának antidemokratikus előírásait életbe léptethesse, amely az államelnöknek törvényerejű rendeletek kiadását és a polgári szabadságjogoknak a parlament beleegyezése nélküli felfüggesztését engedte meg.

A politikai harc egyre inkább és egyre intenzívebben a parlamenten kívül folyik, és halott s sebesült áldozatokat maga után hagyó drámai utcai összecsapásokban nyilvánul meg. Ez azonban nem gyengíti, sőt megerősíti a választási aktivitást. A választók nagyobb erőpróbának vannak kitéve, mint valaha, eddig ismeretlen szenvedélyek szabadulnak fel, melyeket az addig nem látott mértékű választási propaganda erősít.

Elemelve a parlamenti választások eredményeit, elsősorban a Reichstag választásait, amelyek egészen 1932 júliusáig a náci villámgyors sikerét mutatták (1932 júliusában az NSDAP 13,7 millió szavazatot és 230 mandátumot szerzett, míg 1928 májusában mindössze 800 ezer szavazatot és 12 mandátumot) — Seymour Martin Lipset amerikai politológus (*The Political Man*, 1960) korrelációt állított fel a hitleristák sikerei és azon jobboldali és centrum, konzervatív és liberális pártok veszteségei között, amelyeknek hagyományosan kispolgári választói voltak. Minél többet nyert Hitler, annál inkább vesztek ezeknek a köröknek pártjai, viszont a munkáspártok szavazatainak összege nem változott, sőt a kommunisták a szociáldemokratáktól még sokat el is nyertek. Részletes elemzést ugyan csak Schleswig-Holsteinre és Alsó-Szászországra nézve végeztek (Rudolf Heberle és Günther Frank német származású amerikai szerzők), de úgy tűnik, néhány megállapítás az egész Német Birodalom területére érvényes. Megállapították ugyanis, hogy az NSDAP-ra leadott szavazatok túlnyomó többsége a gyengébben urbanizálódott vidékekről származott, ahol alacsony életszínvonalú lakosság élt, az egy főre számított jövedelem alacsony volt, ahol addig a szavazatok szétforgácsolódtak és a regionális vagy egyenesen szeparatista tendenciák erősek voltak. Látszólag paradox jelenségként — a hitlerizmus kifejezetten az erős, centralizált államrendszer, a federalizmus korlátozása majd

* A Reichstag választása: 1930. IX. 14., 1932. VII. 31. és XI. 6., elnökválasztások, melyek, mint tudjuk, népszavazásként zajlottak le: 1932. III. 13. és IV. 10., Poroszország, Bajorország és Anhalt parlamentjeinek és Hamburg képviselőtestületének megválasztása: 1932. IV. 24.

teljes felszámolása mellett szól, — tolmácsolta Lipset azt, hogy a tradicionális kispolgári pártok iránt érzett elkedvetlenedés és csalódottság felülkerekedett a hitlerista program iránti bizalmatlanságon. Az előbbieket lehetett terhelni amiatt, hogy nem eléggé védelmezik a „kisember” érdekeit a „centrum” törekvéseivel szemben. A hitlerizmus viszont előlegezett bizalommal rendelkezett, amidőn megígérte, hogy mindent újjárendez.

Nehéz ellene mondani Seymour Lipset okoskodása igazának addig, míg a választási eredmények elemzéséből levont következtetésekről ad számot. Nem lehet viszont egyetérteni kategorikus állításával, miszerint a hitleri fasizmusnak semmi köze sem volt a nagytőkéhez és a nagybirtokhoz, s a mozgalomnak a tőkétől való finanszírozását csak 1932-től keltezi, eddig az évig a tőke anyagilag minden nagyobb pártot támogatott a kommunisták kivételével. Az ilyen diktumra elég egyszerűen azt válaszolni, hogy a német nagytőkét mint egészet kezdettől fogva osztályérdekek kapcsolták össze a politikában a hitlerizmussal, ami pedig az anyagi segítséget illeti, még a forrásértékű utalványok is megvannak (1932-ig), amelyek koronatanúi ennek a tézisnek — hiszen aránylag sokat tudunk a hitlerizmusnak a nagytőke ügynökségeihez fűződő személyes kapcsolatáról, mégpedig kezdettől fogva, amikor a hitlerista mozgalom megjelent a politikai porondon.

Viszont a másik oldalról nem szabad figyelmen kívül hagyni a spontán iniciatívákat és az autentikus társadalmi támogatást, valamint a társadalom minden rétegében jelentkező elkötelezettséget a karizmatikus vezér oldalán. El kell fogadni azt is, hogy Hitler egész eklektikus és elasztikus ideológiája azoknak a mély lelki szükségleteknek, reményeknek és tradícióknak felelt meg, melyek valóban tipikusak a meghatározott társadalmi rétegekre, de minden arra mutat, hogy ezek száma igen nagy volt. Vajon a szükségletek és remények csak a kétségbeesítő válsághelyzetben jelentek meg, vagy konkretizálódtak, avagy már korábban is léteztek? Erre nehéz egyértelműen válaszolni. El lehet fogadni Erich Fromm gondolkodásmenetét ama német rétegek tömeglelki megterhelése kérdésében, melyek számlájára írható a fasizmus infrastruktúrájának szerepe. Nagyfokú pontossággal megállapíthatók azok az alapvető tradíciók, melyekhez a hitlerizmus mind a politikai, mind a társadalmi-erkölcsi szférában kötődött.

Az elsőről már sokat írtak a történelmi munkák lapjain. A sötét, irracionális nacionalizmust, melyhez az elvesztett háború következtében súlyos frusztráció kapcsolódott, Hitler és pártja javára könnyen ki lehetett használni. A militarista tradíció, az egyenruhakultusz, a hatalomhoz való kritikátlan viszony, az irracionálisra való hajlam és az illúzióknak való hódolás — minderre már többször emlékeztettek olyan különböző ideológiákkal kapcsolatban, amelyekben felfedezték a fentebb említett betegségek tükröződését. Jóval kevesebbet írtak a mindennapok társadalmi-erkölcsi jellegéről és kulturájáról, hiszen nem maga az ideológia vált az emberek milliós tömegeinek mindennapi táplálékává.

Tudjuk, hogy a német „életstílus” hagyománya szorgalmasságból, fegyelem- és rendszeretetből, takarékoságból és puritanizmusból állt. A természethez való kötődés, zenekedvelés, a közös életre való hajlandóság és a család patriarchális szerkezete, melyben a férfi, a „ház ura” játssza az egyedüli vezető szerepet, emellett a közmondásos fantáziátlanúság, nehézkes humor és az egyszerű szórakozásoknak való hódolás — többé-kevésbé ilyennek tűnik más nemzetek szemében a saját maga által „Michel”-nek nevezett átlagnémet jellemvonásainak összessége, akinek mint az angol John Bull, a francia Marianne és az amerikai Uncle Sam,

a német nemzetet kellene képviselnie. Természetesen ez az alak karikírozott, felszínes elképzelésekből összeragasztott sztereotípiá, erre az alapra bizony nehéz volna felépíteni a német ember — a potenciális fasiszta — személyiségének mintáját. Tény viszont, hogy a hitlerizmus olyan emberi jellemvonásokat gyűjtött magába, amelyek egymással egészen ellentétesek, ha ugyan nem egymást kizáróak voltak, hol az egyiket, hol a másikat helyezve inkább előtérbe, mégis igyekezett a lehető arányosságokat köztük fenntartani és a célok és a hozzájuk vezető eszközök skálájával ügyesen manipulálni.

Az empirikus kutatások szegényes anyaga és a kevés feldolgozás a tömeglélektan köréből felvázolják számunkra a választásra kényszerítő, adott politikai és társadalmi szituációban elhelyezkedő emberek cselekedeteinek motivációit. Mindezeknek az egyébként értékes és termékeny fejtegetéseknek hiánya, hogy nincs meg a kifejezett kapcsolat a történelmi helyzettel, amelyet az alapvető osztályellentét hatalmas nyomása alakít ki, ez rajzolódik ki azután mint a választás alapvető alternatívája.

A fasiszta mozgalmakat forradalminak nevezték. A fasizmus politikai tevékenységének módszereit „forradalminak” lehet nevezni, ha forradalmon csak (vagyis osztályjellegétől függetlenül) az eddig nem használt technikák vagy eszközök segítségével végrehajtott erőszakos változást értjük.

Az olasz fasiszták, alkalmasint elsőként a történelemben a modern szállítóeszközök széles skálájával rendelkeztek. A hadsereg és az Angelli-testvérek cége által biztosított teherautók a „feketeinges harcosoknak” gyors helyválttatást tettek lehetővé, hogy könnyebben terrorizálhassák a városkák és falvak ellenszegülő lakóit. A hitleristák hamar felfogták, hogy mit jelentenek a modern kommunikációs eszközök és milyen előnyöket biztosít a nagypéldányszámú napilap mellett a rádiómikrofon, lehetőleg minél gyakrabban az országos műsorban. Másképp szólva, a fasizmus első nagy győzelme az volt, hogy kitért a regionális méretekből és a helyi szinten felfogott politikai problémákból, és ezt a későbbiekben is komolyan vették. A fasizmust az olasz és a német is „mozgalom”-nak nevezte (il movimento, die Bewegung). Ez a rugalmasságot és a dinamizmust volt hivatva kifejezni, amely megkülönböztette őt a régi polgári pártoktól, de ez arra a valódi térbeli mozgalmasságra is érthető, amely kétségtelenül döntő befolyást gyakorolt a sikerre. Ezt a maga módján „forradalminak” lehet nevezni, mint ahogy a maga módján „forradalmi” volt (jóllehet alapjában terrorizációs) az erőszak is, a politikai tevékenység elengedhetetlen eszköze: a müncheni sörözőkben vagy a milanoi „trattoria”-kban rendezett verekedésektől egészen a gondosan megrendezett, vagy kiprovokált utcai összecsapásokig, melyekben már tűzfegyvereket használtak. A „mozgalom” egyetlen stádiumától sem volt idegen az orgyilkosság: félretenni az útból az ellenséges párt gyűlölt funkcionáriusát, megbosszulni az állítólagos árulást vagy egyszerűen rémületet kelteni az ellenfél soraiban.

A módszerekről térjünk át a célokra. A hitlerista propaganda jelszó-katalógusában — az olasz fasizmus legitímebb volt s ezáltal a terminológiában is óvatosabb — az egyik első helyet foglalta el a „nemzeti forradalom” jelszava, amely a weimari köztársaság és a többjelentésű „szisztéma” névvel ellátott, az országosan uralkodó politika játékszabályai ellen irányult. A hitlerista mozgalom éppígy, mint az olasz fasizmus is a *negáció* elve alapján kristályosodott ki: mindent erombolni, ami *van*. Ennek az elvnek alapján sodródtak a mozgalomhoz azok, akik a destrukciót akarták, egyrészt ideológiai meggyőződésből, másrészt egyszerűen a „totalitáris kórképhez” tartozó patológikus jellegnek adva kifejezést.

A negációnak viszont konkretizálódni kellett az igazi forradalommal szemben, melyet a marxista forradalmi pártba tömörült proletariátus reprezentált. A fasizmus „forradalom volt a forradalom ellen”, vagyis egyszerűen *ellenforradalom*.

Ebből az első pillanatra banális megállapításból azonban annak a fontos tézisnek megalapozása derül ki, amelyet fentebb vázoltam a „mozgalom” kezdeti karakterisztikája formájában. Az a rombolási szenvedély, mellyel a hitlerizmus a valódi forradalom ellen küzdött, az „őrjöngő kispolgár” (ahogy Lenin nevezte) egész félelme a rémmé növesztett bolsevizmustól, az egész gyűlölet a marxizmus-szal szemben, melyben az őrjöngő kispolgár minden rossznak és az eddig megdönthetetlennek hitt tekintélyek megingásának okozóját látta — mindez oly erős érzéseket váltott ki, melyek távol álltak a jobboldal és a centrum békés, kiegyensúlyozott, „langyos” politikájától. Az ellenforradalom, amely a maga céljaira meg akarta magának szerezni az elnyomott osztályok jogosan ellenséges érzületét az állammal szemben, szintén fellépett az állammal és az állam intézményeivel szemben (és nem az osztályrendszerrel szemben!), de azért, mert az állam és erőszakszervezete: a rendőrség (legalább egy része), sőt a hadsereg is, nem beszélve a reakció olyan hagyományos támaszairól, mint az egyházi testületek, képtelenek voltak ellenállni a forradalmi hullámnak. Természetesen itt a helyzetet meg kell különböztetni az olaszországitól, ahol a burzsoá és földbirtokos birtokállapot veszélyeztetettsége jóval koncentráltabb és általal még félelmetesebb volt. 1920 nyárutóján valóban úgy látszott, hogy a forradalom küszöbön áll, ezért az erőszakszervek képviselői és a fasiszta rohamosztatok között semmi hosszabb vagy jelentősebb ellentét nem lépett fel Olaszországban. Nagyon gyorsan kiegyeztek, ami pedig a hadsereget illeti, nyíltan támogatta a fasisztákat. Ezzel szemben Németországban némileg másként történt a dolog. Már a náci irredenta első próbálkozása idején — 1923 novemberében Münchenben — a bajor rendőrség végül energikus fellépésre szánta el magát, és amint köztudott, ez azért történt, mert a Reichswehr akkoriban szinte diktatorikus hatalma élesen fellépett a helyi államcsínykísérlet ellen. Hitler még túl gyenge volt és nem jelentett semmiféle konkurenciát a Reichswehr főnökének, von Seecktnak, a bajor helyi sajátosságának minősített hitlerizmus pedig a hatalmasok szemében nem sokat ért, mint potenciális „forradalmi” hódító. Innen származott aztán a hitleristák hosszantartó gyűlölete a „rendszer” funkcionáriusaival szemben és eggyel több érv az állam ellen, melyet Hitler a „Mein Kampf”-ban így határozott meg: „az emberi mechanizmusok szörnyszülöttje, melyet most államnak hívnak”, programadó művében máshol az államot összekötötte a „fecsegő polgári szervezetekkel” (Bürgerliche Schwätzerorganisationen), ide értette az összes polgári pártokat, a nacionalistákat sem véve ki. Ennek az államnak a rendőrsége valóban állandó célpontja lehetett a hitleristák támadásainak, különösen a Birodalom legnagyobb tartományában, Poroszországban, ahol szinte kizárólag szociáldemokraták irányították. Első vezetője hosszú ideig a birodalmi belügyminiszterként tevékenykedő Carl Severing volt, Albert Grzesinski, a porosz belügyminiszter pedig szintén szociáldemokrata volt. Ugyanígy a szociáldemokráciához tartozott Bernhard Weiss, a porosz bűnügyi rendőrség (Landeskriminalpolizei) főnöke és Karl Zörgiebel, a berlini rendőrfőnök. A rendőrséget ért támadásokat az a tény sem zavarta, hogy az különös szigorral lépett fel a kommunisták ellen. Zörgiebel azzal tette magát hírhedtté, hogy 1929 május elsején brutálisan letörte a berlini munkástüntetést; 31 személy a rendőrség golyóitól pusztult el, 1200 személyt pedig bebörtönöztek.

A támadások kiemelt célpontja a zsidó származású dr. Weiss volt. 1929-ben napfényre került a nagy berlini ruhakereskedő cég, a Sklarek testvérek afférja, akiket a rendőrségi egyenruhák szállításánál elkövetett visszaélésekkel vádoltak. A cég zsidó volt, így a hitleristák azonnal éltek a kedvező alkalommal. A Sklarek testvéreket rögtön összefüggésbe hozták dr. Weiss nevével, a hitlerista sajtó pedig — különösen a Goebbels által Berlinben kiadott „Der Angriff” — sokáig csámcsogott az ügyön.

Nem akarom meghosszabbítani a kitérést, de nem a fentebbi volt az egyetlen ilyen példa. A lényeges magával a fennálló államrenddel való küzdelem; következésképpen a „rendszer” elnevezés mint negatív fogalomhasználat nem volt véletlenszerű. A „rendszer” tagadása, melyben a liberalizmust és a demokráciát vádolták a szocializmus bűnével (vagy egyszerűen a marxizmussal azonosították), legelőbb azokat vezette a párt soraiba, akik a legerősebben és legelhatározottabban fejezték ki személyiségüket a tagadásban. Ezek, ahogy könnyen elképzelhető, deklasszált és a társadalomtól inkább makro- mint mikroskálán elidegenedett elemek voltak, s a „rendszert” mint egészet elleneztek. A pártba a továbbiakban a veszélyeztetett elemek léptek be, akiknél a veszély szubjektív érzése erősebb lehetett, mint a többé-kevésbé valóban drasztikus társadalmi tények objektív értékelése, a veszélyeztetettség oka ugyanis a pénz devalválódása, a munkanélküliség, az életszínvonal csökkenése volt, végül a fokozatos süllyedés a proletárszintre, mely azzal végződött, hogy az illető közmondásosan „az utcán találta magát”.

Természetesen az objektív állapot és annak a pszichikumban való tükröződése közötti különbségtételt átvitt értelemben kell kezelnünk. A veszélyeztetettség oka a legtöbbször a lelki elidegenedés, a közeliekre való támaszkodás hiánya és az elhagyatottság érzése, amely nem más, mint az a „szabadság”, melyről Erich Fromm írt — végül pedig a tekintély válsága. A deklasszált ember, valamilyen társadalmi úrban, hivatás és a jövő perspektívája nélkül, egyik napról a másikra élve valóban csak sorsának romlását remélhette. Az objektív (kvantitatív) mértékkel mérhető jelenségek és az emberi szubjektív élmények között a határ sokszor nehezen látható, ha ugyan egyáltalán határt lehet vonni. A történész mégsem mondhat le a felmérésnek számára elérhető kritériumai szerint az élet objektív helyzetének meghatározásáról, a már említett dramatizálási készség figyelembe vételével közelítve meg a pszichikus elidegenedést.

A deklasszált elemek szerepéről a diktatúra megerősítésében egykor világosan nyilatkozott Karl Marx a „Louis Bonaparte Brumaire 18-ájá”-ban, és Friedrich Engels kiegészítette azt az erőszaknak a történelemben játszott szerepéről írva. Louis Napoléon diktatúrája — ahogy Marx tanította — a burzsoá politikai rendszer degenerációjából nőtt ki, amikor a proletariátus forradalmi fellépésétől megrettent francia burzsoázia kész volt politikai térhódításait átengedni a diktatúrának, csakhogy társadalmi egzisztenciáját megmenthesse. Mindazok a társadalmi erők, amelyek Louis Bonapartét a magasba emelték, a deklasszált nemessegből, a parasztság deklasszált rétegéből és a párizsi lumpenproletariátusból álltak. Marx kifejezetten megkülönbözteti azokat, akik hallgatólagos beleegyezésüket adták a diktátornak, azoktól, akik tevékenyen támogatták őt különféle módon a társadalmi ranglétra különböző fokain.

Európa a húszas évek kezdetétől, Európa az első világháború és az oroszországi forradalom után mért nem annak a politikai-társadalmi struktúrának volt Európája, mint amit Európa az előző század közepétől fogva jelentett. A sok belső függő viszony és kvantitatív változás közül, mely ebben a struktúrában

végbement (s melyet a történészek jól ismernek s oly érthetőek, hogy nem érdemes megemlíteni őket), csak egyet emelnék ki: a háború utáni évek „homo politicus”-a jóval számottevőbb kategóriává vált. Elhagyjuk ugyan a nyugati tudomány és publicisztika állításainak kritikátlan ismételtetését a „tömeg-társadalomról” (ezeket az állításokat nyíltan vagy a katasztrófizmus ürügyén hangoztatják), mégis egyet kell érteni abban, hogy a politikai aktivitásnak a legfejlettebb kapitalista országokban meg kellett növekednie, először a politikai tevékenységben résztvevő emberek jóval nagyobb száma miatt — ez a XIX. század végén kiszélesedett választójog következménye volt —, később hatalmas politikai ösztönzők következtében. Geoffrey Barraclough angol történész néhány évvel ezelőtt olyan nézetet fejtett ki (*An Introduction to Contemporary History*, 1964), amelynek helytállóságát nem lehet elvitatni. Ő ugyanis azt állította, hogy az új típusú lenini párt létrejötte közvetve nagy befolyást gyakorolt a polgári politikai struktúrák alapvető átalakulására. A cenzussal korlátozott választójog korszaka „választási bizottságainak” cseppfolyós, nem stabil szervezetű pártjai belső struktúrájukban centralizált, politikailag állandósult szervezetekké váltak és állandósult helyet foglaltak el a politikai életben. A modern politikai életnek ez az alapvető jelensége elkerülte a probléma régebbi kutatóinak figyelmét (mint M. Ostrogorski vagy R. Michels) és a burzsoá politológia legmagasabb tekintélyei, mint S. Newmann vagy M. Duverger sem értékelik mindig.

A fasiszta „mozgalmak” természetesen már igen korán más polgári pártok mintájára párttá szerveződtek, azonban részben bizonyos mintákat a munkáspártoktól kölcsönöztek. Ezek először külsődlegesek voltak: a nemzetiszocialista munkáspárt* elnevezésben, a hivatalos megszólításban, a párttaghoz ugyanis per „pártbeli elvtárs” (Parteigenosse) fordultak. A taktikai kölcsönzések is jelentősek voltak. Hitler Rauschninggal folytatott beszélgetéseiben szó szerint ezeket mondotta: „A marxista módszerek egyszerűen a legjobbak és egyedül célravezetőek a tömegek meghódításában.” Hogyha az ókonzervatív Rauschning el is túlozta a dolgot (hajlott ugyanis a forradalmi munkásmozgalom és a fasiszmus közti rosszindulatú analogizálásra), Hitler közel állott az ilyen gondolatokhoz. Az utánzás, az autentikus forradalmi osztály alakjának felvétele egy bizonyos időszakban vitathatatlan, és nyíltan meg kell mondani, veszélyes volt. A külsőségeknél és a látszatnál összehasonlíthatatlanul fontosabb volt a megkülönböztetés szempontjából a fasiszta pártok militarizációja, amely azt az elvet követte, hogy a politikai küzdelem egyértelmű a terrortal. („A kegyetlenség imponál. A kegyetlenség és a szigorú erő . . . Az embereknek szükségük van a gyógyító rémületre . . .” mondotta Hitler Rauschningnak). Itt analógiákat lehet keresni Louis Napoléon idejéhez, mindenekelőtt ami a párt társadalmi hátterét illeti.

A harci „rohamosztagok” szinte kizárólag deklasszált elemekből verbuválódtak és a későbbi sokezres „párthadsereg” (az SA 1932 végén 400 ezer embert számlált, vagyis négyszer annyit, mint a Reichswehr) elsősorban kisiklott elemekre támaszkodott. A meghatározott aktivitástípus meghatározott ember-típust preferált. A lumpenproletár és lumpenburzsoá elemek képezték a párt első rohamcsapatát és a harci osztaghoz való tartozás nem minden esetben jelentett

* Meg kell azonban jegyezni, hogy a „munkás” a hitlerista fogalmak szerint más előzményekből levezetett kategória volt és nem osztályfogalom. Talán a legközelebb ahhoz a mintához állt, melyet Ernest Jünger teremtett (*Der Arbeiter*, 1930), aki „munkásnak” tekintette a katonai módra fegyelmezett és felépített társadalmi szervezet tagjait. A „munkás” ezenkívül az olyan állam szervezetét visszatükröző konstrukció lenne, melyben a gazdasági tevékenység éppúgy az „egészet” szolgálja, mint a katonai szolgálat.

formális párttagságot, hiszen nem volt tényleges elkülönülés. A „hitlerista” fogalma egyenlőképp oszlik meg az SA egyenruhás tagjára és az egyszerű „Partei-genossé”-ra, akinek gyakran fizikai körülményei nem engedték meg, hogy a rohamosztag uniformisát felöltse.

A mozgalom törzsét mindenesetre olyan emberek alkották, akik számára az élet alapja a negáció s a maguknak állított cél a destrukció volt. Ezt szó szerint lehet érteni, az ellenféllel való fizikai leszámolás értelmében, vagy inkább összetettebben — olyan szellemi javak elpusztításának értelmében, amelyek a rendszerrel azonosultak vagy legalábbis asszociálódtak.

Először leggyakrabban a háborúban résztvevő katonákkal, Freikorpsvezetőkkel, a különböző fegyveres ellenforradalmi szervezetek Landsknechtjeivel találkozunk, akik számára a terror mindennapi kenyér volt és akik mindenfajta erőszakra készen állottak. Hozzájuk csatlakoztak botrányokozásra hajló ifjak és az indoktrináció befolyása alatt olyanok, akik még puskaporfüstöt sem szagoltak a világháború frontjain, de a maguk jószántából elhitték a hátulról dőfött tör okozta vereségről, a szociáldemokraták árulásáról, az ördög művének, a világ zsidósága földalatti aknamunkájának tartott bolsevizmus növekvő veszélyéről szóló nézeteket.

Létezik néhány pontos történeti feldolgozás, amely rámutat a későbbi hitlerista elit és az ellenforradalmárok legaktívabb csoportjai közötti szerves kapcsolatra. Az amerikai R. G. L. Waite a Freikorpsokat a „náciizmus élcsapatá”-nak nevezte (*The Vanguard of Nazism*, 1952), megállapította ugyanis, hogy az NSDAP vezetőinek igen jelentős része (SS vezetők és tábornokok, SA Reichsleiterek, Gauleiterek) a Freikorps-alakulatok tisztje vagy katonája volt. Kevesebbet tudunk a közönséges SA-legények karrierjéről és nem is tudhatunk meg sokkal többet. Az NSDAP létezésének első korszakából származó töredékes megfigyelések (amikor a rohamosztagok sokkal kisebb számúak voltak), főleg baloldali polgári és munkáslapokban, valamint a későbbi — sajnos, szintén töredékes — megállapítások (pl. háborús bűnösök ellen folyó törvényszéki eljárások alkalmával összeállított életrajzok) nem engedik meg az indukciós úton történő általánosítást (ami teljességgel lehetetlen), lehetővé teszik viszont a racionalisztikus dedukció alátámasztását. Gondolkodjunk egy kicsit úgy, mint a jogász, aki a tettet azok között keresi, akikről függött a büntett végrehajtása (ius fecit cui prodest). Mi az életviszonyok és a politikai célok közötti összefüggéseket nyomozzuk, azon célokéit, melyek nagyon is kifejezetten nyilvánulnak meg a hosszútávú politikai tevékenység során, s melyeket mind a destrukcióra vezethetünk vissza, ámbár jól tudott, hogy a destrukció nem öncélú, hanem a fasizmus politikai tevékenységében lényeges epizód volt. Azok a fasiszták, akik ezt nem fogták fel idejében, drágán megfizettek. „A hosszú kések éjszakája”, 1934. június 30-a, a destrukció epizódjának drámai befejezése volt.

Ha már itt tartunk, maradjunk még egy pillanatig a kispolgári szellemi elit szerepénél, mert ennek számlájára írható a fasizmus útjának előkészítésében való részvétel. Ez nem jelenti, hogy egyetértünk a fasizmus ideológiai vagy pusztán filozófiai genealógiájáról alkotott olyan kategorikus magyarázattal, amelyet Nolte számunkra bemutat, vagy amelyet marxista pozícióból (néha egészen leegyszerűsítve) Lukács György (*Die Zerstörung der Vernunft*, 1953), idealista álláspontról Edmond Vermeil (*Les doctrinaires de la révolution allemande*, 1938), vagy teljesen fasiszta vagyis semmilyen nézőpontból Peter Viereck (*Metapolitics*, 1941) reprezentál. Nem eshetünk a másik végletbe, nem tagadhatjuk le a nyomtatott szó funkcióját a politikai küzdelmekben, jóllehet a szavak

csak az adott helyzetnek megfelelően teremtenek kedvező vagy kedvezőtlen véleményt, vagy csupán lelki hangulatot hoznak létre. Úgy gondolom, hogy az irodalom illetően funkciója volt a legfontosabb, legalábbis a Hitler előtti Németországban, és azt is vélem, hogy a széles körben befolyást gyakorló irodalomnak (és nem a doktrinerek ezoterikus írásainak) volt legnagyobb hatása, míg az ún. „szépirodalom” összefonódott a politikai esszével, publicisztikával és a közönséges pamflettel, amelyekből oly sok jelent meg a könyvpiacra.

Az újabb publikációk, melyek a weimari köztársaság politikai aspektusból vizsgált kulturális életének, valamint az értelmiség szerepének témaköréből jellemezték meg (Deák I., H. L. Poor, H. Lebovics, P. Gay), rámutatnak az ilyen irodalom destruktív szerepére a dolgok fennálló rendjével szemben, s felhívják a figyelmet a „baloldal” és a „jobboldal” hasonló befolyására. Mind az irracionális, az ógermán mítoszokat feltámasztó „Blu-bo” irodalom (rövidítve a „Blut und Boden”-kifejezésből, ami a „vér és talaj” misztikáját foglalja magába), nem beszélve a nemzetiszocialista-fajvédő „völkisch” publicisztikáról, — mind a városi proletarizálódott rétegek életét kispolgári radikális szellemben leíró plebejus, népszerű „Asphaltliteratur”, a maguk módján szintén hozzájárultak a tagadás álláspontjának támogatásához. Nem kímélődnek meg még a Carl von Ossietzky „Weltbühne”-jének vagy Leopold Schwarzschild „Tagebuch”-jának hasábjain megjelent kifejezetten antifasiszta alkotások sem.

Ez nyilvánvalóan túlzás. Mindazonáltal a republikánus intézményeknek és az uralkodó csoportok képviselőinek (akiket egyáltalán nem nevezhetünk a demokrácia bajnokainak) kritikája, amelyet pl. a Weltbühne is folytatott, egybeesett — jóllehet igen ritkán és észrevétlenül — azzal a kritikával, melyet a Hans Zehrer által egyébként kitűnően szerkesztett „Die Tat” folytatott, amely a harcok konzervativizmus marólugba mártott tollú újságírókat tömörítő folyóirata volt. A baloldali liberalizmus és a „Weltbühne” publicistáinak individuális szabadságfelfogása alapjában véve ugyanolyan kispolgári tiltakozást fejeztek ki, mint ahogyan a „Tat” szociális autoritarizmusa kispolgári volt.

Mindkét folyóirat befolyást gyakorolt az értelmiség, elsősorban a fiatal értelmiség szembehelyezkedő nézeteinek megerősödésére. Másként szólva, a nyugtalanságnak nőnie kellett, mégis úgy tűnik, hogy a túlsúlyt a jobboldali-radikális erők szereztek meg, a végén pedig az egésznek a hitlerista mozgalom lett a haszonélvezője. A viszályok és viták eredménye ezen a területen a szellemi zűrzavar volt, amely megfojtotta a kritikus gondolkodást, nem engedte, hogy a támadó „terrible simplificateur” ellen, ami a hitlerizmus volt, mozgósítani lehessen a védelmi mechanizmusokat.

Ezt az értékelést látszik alátámasztani a húszas és harmincas évek fordulóján egy sajátos mozgalom felbukkanása: az ún. „harmadik erő” vagy „harmadik front”, melynek törzse az ún. „nemzeti bolsevizmus”. Ernest Niekisch alakja és folyóirata, „Der Widerstand”, részben pedig a sokatmondó című folyóirat, „Der Gegner”, melynek szerkesztője és fő publicistája a fiatal rajongó, Harro Schulze-Boysen, és a nemzeti bolsevizmushoz tartozó más különböző személyek és politikaiúriói tevékenységük még mindig a történelem egyik nem vizsgált epizódját jelentik, jóllehet erről a témáról már sokat írtak. Annál inkább nehéz megmondani, hogy ennek a különös ideológiának milyen volt a befogadása, mert ez inkább romantikus lelki magatartás volt, eléggé távol a „bolsevizmus” valódi fogalmától és nem tipikusan nemzeti kora nacionalizmusához képest, miután a Németország története folyamán igazságtalanságot szenvedettek „újjaszületését” exponálta — legelőször is a „jóllakott”, „burzsoá” nyugat-

tal történő szakítás által. A tény, hogy léteztek ilyesfajta nézetek, hogy ezeknek voltak hívei és hogy elég soká tartották magukat, a társadalomban vagy inkább számos rétegében létező megfelelő szükségletekről tanúskodik. Tudjuk, hogy ez az ideológia sem nagy, sem konszolidált nem volt. Kudarcot vallott az a törekvés, hogy belőle politikai szervezetet teremtsenek, amire Otto Strasser vállalkozott. (Az is ismert, hogy már pártegyenruha is volt kilátásban: fekete ing sarlós-kalapácsos jelvényvel). A „nemzeti bolszevizmus” zavaros mozgalmában, amely végül is elég gyorsan elsorvadt, mégis részt vettek érdekes és értékes emberek is, akiket később az igazi politikai baloldalon találhatunk. Jól lehet semmi mérhető mértékkel nem határozható meg, a „nemzeti bolszevizmust” — általánosabb felfogásban — a harmadik frontot a felvilágosult német rétegek, nota bene társadalmi provenienciájuk nézőpontjából tradicionálisan kispolgári rétegek mély válságának megnyilvánulásaként értékelhetjük. Ha megfigyeljük a hitleristák akcióit és még inkább, ha követjük propagandájukat a köztársaság fennállásának utolsó éveiben, amikor az ország mindinkább olyanynyira elmerült a gazdasági krízisben, hogy úgy tűnt: az egész „Mittelstand” elmerül benne — azt a megcáfolhatatlan benyomást kelti, hogy ezt a folyamatot a fasizmus még inkább ki akarta élezni, el akarta mélyíteni és siettetni akarta. Ez bizonyára jól kiszámított taktika volt, hogy a közvéleményben (legalábbis a legkevésbé kritikusan látók véleményében) megelőzze a KPD (NKP) politikai taktikáját, amely, mint tudjuk, arra a hibás tételre alapozott, hogy a válság meggyorsítja a forradalmat. Mégis tekintettel kell lenni arra, hogy az NSDAP vezetőinek számolniok kellett a párt alsó rétegeinek hangulatával és engedniök kellett az ún. „baloldal”, vagyis a „negációba” különösen beléfeledkezett elemek nyomásának, akik annak ellenére, hogy többször rendreutasították őket (kiváltképp a berlini SA Walter Stennes vezetésével 1930 augusztusában kirobbant hírhedt zendülése után) még néhány évig hallatnak magukról.

Hitler ebben az időben kifejezetten és egyértelműen politikai szövetségre szándékozott lépni a konzervatív reakcióval. Magára öltve „Adolphe Legalité” alakját (ahogy ellenfelei ironikusan nevezték), mindenáron igyekezett megmutatni jobboldali partnereinek, hogy tisztas távolban tartja magát embereitől, főleg a rebellis indulatúaktól.

Mindent egybevetve az NSDAP még mindig a *destrukció pártja*, a „zűrzavar és rebellió” pártja, ahogy Ignazio Silone remek pamfletjában, a „Diktátorok iskolájában” megállapította. Amikor a „társadalmi rend pártjává” válik, mint a továbbiakban Ignazio Silone mondja, — és ezzé kell válnia a hatalom megszerzése után —, a hitlerizmus 180°-os irányt változtat. Elveti a „nemzeti forradalom” ideáját, amely ezután a pusztas szimbólumok lomtárába kerül, figyelmét ettől kezdve a *stabilizáció* szimbólumára fordítja, és ennek megfelelővé válnak a meghatározott reformok és szociotechnikák. Ez a folyamat négyéves időszakot ölel fel az 1934 június-júliusában végrehajtott véres tisztogatásoktól 1938-ig, amikor két esemény tereli a németek gondolatait új irányba: először Ausztria vérnélküli annexiója, később, novemberben a zsidópogromok. Ettől kezdve az „ellenséggel való nyílt leszámolás” korszaka következik, ami rövidesen a nagy háború kirobbanásába torkollik.

TELEKI ÉVA

A nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944 október—november

1. A hungarista „munkáspolitiká”

1944 október közepén az ország Szálasiék rendelkezésére bocsátott részének birtokba vétele lényegében ellenállás nélkül történt.¹ A vezető, középszintű és alsófokú állami, gazdasági, kulturális pozíciókban a nyilas párttagok helyfoglalása gyorsan ment végbe. A fordulat gyors végrehajtásának oka abban rejlett, hogy a szélsőjobboldal — elsősorban a nyilasok — a németekkel, főleg Veesenmayerrel, gondosan előkészítették, személyre szólóan megtervezték az átállás végrehajtását:² a Nyilaskeresztes Párt aktív tagjai, más szélsőjobboldaliakkal együttműködve, október 15-e előtt kelt utasítások alapján foglalták el kijelölt helyeiket, illetve helyenként-területenként spontán módon, gyors és határozott fellépésükkel értek el eredményt;³ az őrségváltás zavartalan keresztülvitelét elősegítette a beosztott dolgozók, a tisztviselők lojalitása, általában a munka folyamatossága, a lakosság körében mutatkozó közöny.

A szélsőjobboldali fordulat szinte hangtalan végighullámzásának sikerében szerepe volt annak is, hogy az első napokban a változás főleg személycserékre korlátozódott, az államapparátus nemzeti szocialista, hungarista átszervezésére később, főleg Szálasi államvezetői tisztségének legalizálása után került sor. Emiatt lelassult a szélsőjobboldal táborán belüli ellentétek kiéleződése, mely ellentét kezdettől fogva feszítette soraikat. A szélsőjobboldaliak nyilaskereszteseken kívüli csoportjai ekkor még bíztak abban, hogy megtalálják helyüket az október 15-i fordulat teremtette hatalomban, s ehhez támogatást reméltek kapni a németektől, hiszen soraikban a náci Németországgal régóta szorosán együttműködő, a legfelsőbb német állami, katonai és pártszervek bizalmasai voltak találhatóak. A nyilasok azonnali erőszakos fellépését vezető szerepük, főleg a Nyilaskeresztes Párt hatalmának, egyeduralmának biztosítására a többiek nem tekintették végleges állapotnak, a hatalom mámorító hatásának vélték, amely a magyar nemzeti szocializmus konszolidálása közben veszít majd jelentőségéből. Később, hetek, hónapok múltán vált egyértelművé előttük teljes politikai háttérbe szorításuk, amikor kiderült, hogy az ország vezetése minden szinten a Nyilaskeresztes Párt és annak vezérei, elsősorban Szálasi Ferenc kezében összpontosul.

A szélsőjobboldal nyilasokon kívüli pártjai, azok „reprezentánsai”, többkevesebb gyakorlattal rendelkeztek a vezetést illetően, magabiztosan foglalták el új vagy megújított pozícióikat. A hatalomátvételt követő őrségváltás az utcát ellepő fegyveresek, a lakosság ellen fellépő karszalagosok agresszív magatartása következtében lehengerlően hatott az egyszerű emberekre; a vidéken, városokban és a főváros kerületeiben, hivatalaiban a hatalomátvétel ellentmondást nem tűrő határozottsággal történt. A kormányzat vezető szerveiben, a minisztériu-

¹ Lásd *Macartney*: October Fifteenth. 444. l.

² Lásd *uo.* 370—371. l.

³ Lásd *uo.* 357. l.

mokban, a hadműveleti kormánybiztosságoknál észlelhető volt a nyilasok gyakorlatlansága, szemmel láthatóan tartottak a minisztériumok személyzetétől, a közigazgatást vezető apparátustól, a le nem váltottaktól. Bizonytalanságukat a nyilas vezérek hangos, fenyegető, megfélemlítő stílusba burkolták. A miniszterek hivatali beosztottaikkal hasonló hangnemet használtak, mint amilyent a pártszolgálatosok az utcán megengedtek maguknak. Tették ezt annak ellenére, hogy az államapparátus vezető szerveiből a politikailag megbízhatatlankat a németek — a március 19-ét követő megszállástól szinte folyamatosan — kicserélték, letartóztatták, deportálták,⁴ másokat, a veszélytelenebbeket, a bizalmi állásokból egyszerűen menesztették.

A minisztériumok bársonyszékeit elfoglaló nyilaskeresztesek bemutatkozó beszédei tanúsítják, tisztában voltak azzal, hogy nem urai a politikai helyzetnek, a hatalmat csak erőszakkal tudták magukhoz ragadni, s a totális fasizmus megvalósítását csak terrorral és megfélemlítéssel teremthetik meg. Szálasi október 25-én mondott beszédében a Miniszterelnökség tisztviselőinek tudomására hozta, hogy „aki nem akar dolgozni, az elpusztul . . . Aki nem tud megbirkózni ebből a nagy küzdelemből reája jutó részzel és azzal a munkával, melyet most a legteljesebb mértékig el kell végezni, az önmaga mondja ki az ítéletet: Felesleges ember!”⁵

Vajna Gábor a Belügyminisztérium dolgozóinak október 17-én a következőkre hívta fel a figyelmét: „Ezek a nehéz idők különös önfegyelmet . . . követelnek . . . hogy a kiadott törvényes intézkedéseket, rendeleteket mindenki gondolkodás és a kiadás okainak mérlegelése nélkül gyorsan és lelkiismeretesen végrehajtsa . . . Mindenki maradjon őrhelyén és igyekezzen a csüggedőkbe . . . nemzetünk életének és jövőjének hitét beoltani, ha kell, szép szóval, s ha ez nem használ, az erőszak alkalmazásával . . .”⁶

Amikor Budinszky László átvette az Igazságügyminisztérium vezetését, három felfegyverzett nyilas megbízottja végigvonult az épületen, szobáról szobára. A jelenlevő tisztviselők előtt hangadójuk azt ordította: „. . . átveszem itt a vezetést. Figyelmeztetem magukat, hogy ne játszanak a halállal. Mi azonnal látni fogjuk, hogy ki az, aki itt ellenáll vagy nem engedelmeskedik. Azt azonban nyomban helyben lelőjük.”⁷

A minisztériumokban azonban nem kellett megtorlással élni. Az emberek a helyükön maradtak és dolgoztak tovább. Az egyetlen jel, ami arra mutatott, hogy az új államhatalmat nem az államapparátus személyzetének testére szabták, később vált láthatóvá, amikor a tisztviselők egy része, a meg-megújuló felszólítások és határidő meghosszabbítások ellenére, nem követte Szálasiékat a Nyugatra.⁸

⁴ Lásd Ránki György: 1944. március 19. 113., 118., 121. l. — Az október 15-e utáni napokban internálták, letartóztatták, illetve a Gestapo elhurcolta Horthy több volt miniszterét, tanácsosát, államtitkárát, tábornokát, a minisztériális szervek exponált személyiségeit, sok főispánt. Szálasi részére a sopronkőhidai fegyházban őrizetben levő személyekről készített kimutatásban többi között a következő nevek találhatók: Antal István, Bárdos Ferenc, Dietz Károly, Egyed Zoltán, Eszterházy Móric, Hardy Kálmán, Hennyey Gusztáv, Jávor Pál, Jungerth-Arnóthy Mihály, Kádár Gyula, Kállay Miklós, Kánya Kálmán, Krudy Gyula, Nagybaconi Nagy Béla, Nagybaconi Nagy Vilmos, Pattantyus Ábrahám Dezső, Rakovszky Tibor, Ruzkiczai-Rüdiger Imre, Szombathelyi Ferenc és Ferencné, Titkos Ilona, Törekgy Géza, Utassy Lóránt, Dálnoki Veress Lajos. — Lásd OL Filmtár. 16722. db.

⁵ Nemzeti Hírlap, Győr, 1944. okt. 26.; OL Bm. Szálasi-per. 4. t. X. 200.

⁶ OL Bm. K. 428. 823.

⁷ Macartney: October Fifteenth. 444. l.

⁸ Lásd OL K. 18. Tvh. N. Sz. jkv. 1945. febr. 6.; OL K. 56/34.

A diplomáciai kar magatartása merőben különbözött az államapparátus itthoni dolgozóitól. Kedvező helyzetükkel élve — őket nem érhette utól a nyilashatalom sújtó keze, sőt, a semleges vagy angolszász orientációjú országokban saját pozícióikat remélték megerősíteni azzal, hogy — bátran vallották, ők továbbra is Horthy Miklós hívei, elhatárolták magukat az új államvezetéstől.

A szélsőjobboldali kormány a hatalomátvétel után a magyar követségekhez intézett jegyzékében felszólította a külföldi magyar tisztviselőket, hogy ismerjék el a Szálasi vezette kabinetet, egyben tegyenek közzé nyilatkozatot arról, hogy elismerik Hitler európai vezető szerepét, és csatlakoznak ahhoz a küzdelemhez, amely a nemzeti szocializmust az egész földön meg akarja valósítani.⁹

Az első hír a Szálasi-rezsimhez való csatlakozás megtagadásáról október 19-én érkezett Ankarából. Ebben tudatják, hogy Vörnle János követtel az élén az egész magyar követség lojális marad „a magyar alkotmányhoz és Horthy kormányzóhoz”.¹⁰ A lisszaboni magyar követség — mint a Reuter hírügynökség október 21-én jelentette — közölte a portugál hatóságokkal, „hasonlóan a berni, stockholmi, madridi és ankarai magyar követségekhez, változatlanul hű marad Horthy kormányzóhoz”.¹¹

A diplomáciai kar elhatárolódásának mértékére jellemző, hogy amikor a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége 1944. december 1-én a külképviseleti szervek dolgozói ellen hozandó rendszabályokat tárgyalta, Tasnádi Nagy András, Szöllösi expozéjába közbekialtva azt kérdezte: „Hol van olyan diplomáciai képviselőnk, aki nem disszidens?”¹²

A kormány a diplomáciai személyzet mintegy 60 tagjának¹³ felelősségre vonásával, megbüntetésével külön büntető bíróságot foglalkoztatott. Megalkották a 6150/1944. sz. rendeletet, amely előírta, hogy „... a hűtlenség büntette eseteiben a terhelt távolléte sem a vád alá helyezést... sem a főtárgyalást, sem az ítélelhozatalt... nem gátolja...”,¹⁴ majd a bíróság meghozta jogerős ítéletét: „A tábornok bíróság hűtlenség címén kötél általi halálra ítélte a külföldön tartózkodó vatikáni, ankarai, berni, stockholmi, koppenhágai, vichyi, bukaresti, párizsi követet, illetve konzulokat, továbbá követségi, illetve konzuli tanácsosokat és tisztviselőket. A halálra ítéteknek elrendelte vagyonuk elkobzását.”¹⁵

A hatalomátvétel után véget nem érő folyamattá duzzadtak a leváltások és kinevezések, amelyek az elkövetkezendő hat hónap alatt szüntelenül tartottak. Felsorolásuk teljességükben lehetetlen kísérlet lenne. Álljon itt példaként néhány a sok közül: dr. fájí Fáy István titkos tanácsost miniszterelnökségi államtitkári tisztségéből „saját kérelmére” felmentették, Szögi Géza országgyűlési képviselőt pedig ugyanebbe a méltóságba kinevezték.¹⁶ Posch Gyulát, az MNB elnökét felmentették állásából, helyette a nyilas Temesváry Lászlót nevezték ki, egyben úgy rendelkeztek, hogy a bank főtanácsának alapszabályokban foglalt hatáskörét az elnök látja el.¹⁷ Láday csendőrezredes államtitkár, Czlenner

⁹ Lásd OL K. 428. 823.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. — Lásd még *Macartney*: October Fifteenth. 448. l.

¹² OL K. 18. Tvh.N.Sz. jkv. 1944. december 1. — 1945. március 16.

¹³ Lásd A Szálasi-per. 68. l.

¹⁴ Budapesti Közlöny, 1944. december 4.

¹⁵ Soproni Hírlap, 1944. december 10.

¹⁶ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. október 26., október 22.

¹⁷ Közli Függelenség, 1944. november 29.; OL K. 428. november 28.; OL Filmtár.

Imre vezérkari ezredes pedig közlekedésügyi kormánybiztos lett.¹⁸ Dr. Dulin Elek miniszteri tanácsost a miniszterelnökség (III. b.) sajtóközigazgatási osztályának vezetése alól felmentették, Fiala Ferenc a miniszterelnökség sajtófőnöke¹⁹ és Kolosváry-Borcsa Mihály a sajtóügyek kormánybiztosa lett.²⁰ Miután Zimmer Ferenc, az MTI vezetője nyugalomba vonult, Haefler István, a miniszterelnökség (III.) sajtópolitikai osztályának vezetője lett az MTI felelős szerkesztője.²¹ Rozmán Ferencet, a nyilas párt Sopron megyei szervezetének helyettes vezetőjét a város gazdatisztjévé nevezték ki.²² Herczeg József debreceni nyilas kereskedősegéd Hajdú megye főispánja lett.²³ Vasváry Lajos államtitkárt Szakváry Emil „saját kérésére” mentette fel állásából,²⁴ a Postafőigazgatóság vezérigazgatója magától „vonult nyugalomba”.²⁵ A Magyar Általános Hitelbank Fabinyi Tihámér elnök-vezérigazgatót, miután „további működése ellen a magyar királyi pénzügyminiszter 2460/1944. Me. sz. rendelet alapján kifogást emelt”, leváltották, s helyére „meghívták” Belatiny Ivánt²⁶ stb.

Felmentették megbízatásuk alól a horthysta hadművelati kormánybiztosokat,²⁷ és helyükre újakat neveztek ki. A hadművelati területek országos kormánybiztosa dr. vitéz Endre László nyugalmazott államtitkár lett, helyi hadművelati kormánybiztosok pedig a következők: az I. hadseregnél dr. Varga Lajos nyugalmazott főispán, a II. hadseregnél Návay Imre földbirtokos, a III. hadseregnél dr. Szilágyi László nyugalmazott főispán. Az I. hadtesthez vitéz Ságghy József alispánt, a II. hadtesthez dr. Bíró László közellátási felügyelőt, a III. hadtesthez Kocsárd Emánuel főispánt, a IV. hadtesthez dr. Mogyoróssy Imre főszolgabíró, az V. hadtesthez dr. Jancsuskó Gábor ügyvédet, a VI. és VII. hadtesthez dr. Pünkösty Mihály főispánt, a VIII. hadtesthez dr. vitéz Kacsvinfalvy Pál alispánt helyezték.²⁸

A hadművelati területek kormánybiztosai, akik a kijelölt körzetekben a közigazgatás fölé voltak rendelve, ütközőpontjai lettek a magyar kormány és a német katonai parancsnokságok utasításainak. A miniszteriális szervekkel többnyire nem tudtak kapcsolatot tartani, munkájukat ad hoc-jelleggel végezték. Az alsó, hozzájuk tartozó polgári vezetés az ellentmondó intézkedések tengerében, azzal együtt magára hagyatva, a frontvonal közelebb kerülése miatt a katonai szervek beavatkozásai következtében a teljes szervezetenlenség állapotába került, át nem gondolt intézkedéseikkel mélypontra süllyesztették a közállapotokat.

¹⁸ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. október 21.

¹⁹ Lásd ugyanott, 1944. október 19.

²⁰ Lásd Összetartás, 1944. november 1.

²¹ Lásd ugyanott, 1944. október 21.; OL K. 428. 823. október 19.

²² Lásd Soproni Hírlap, 1944. október 29.

²³ Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. április 27.

²⁴ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. november 22.

²⁵ Lásd ugyanott, 1944. november 26.

²⁶ Lásd Függetlenség, 1944. november 23.

²⁷ Október 25-én leváltásra kerültek: dr. Csitáry Emil, a hadművelati területek központi kormánybiztosa, Vincez András, az északkeleti hadművelati terület kormánybiztosa, gróf Bethlen Béla keleti hadművelati kormánybiztos, dr. Molnár Imre, a középtiszai terület kormánybiztosa, dr. vitéz Horvát István, a déli hadművelati terület kormánybiztosa, dr. Kathona Mihály, a Duna—Tisza közti kormánybiztos. Dr. gr. Széchenyi Györgyöt a II., dr. Mesterházy Ferencet a III., Nikolits Mihályt a IV., dr. Tukáts Sándort az V., Szilassy Lászlót a VI., vitéz Borbély Maczky Emilt a VII., Fáy Bernátot a VIII. és dr. Inczédy-Jaksmann Ödöt a IX. hadtest területére kiterjedő illetékességű országmozgósítási kormánybiztosi tisztük alól „saját kérelmükre” mentették fel. — Lásd Belügyi Közlöny, 1944. november 5.

²⁸ Lásd OL B. ált. K. 150. 4367.

Jancsuskó Gábor, az V. hadtest hadműveleti hormánybiztosa, első jelentésében²⁹ beszámol arról a feszült helyzetről, felbomló állapotokról, amelyeket a felügyelete alá helyezett körzet átvételekor talált. Leírja, hogy a hatóságok és a köztisztviselők minden irányítás nélkül magukra maradtak, mindenki saját belátása szerint cselekszik. Szóvá teszi, hogy felsőbb utasítás híján a jegyzők és főszolgabírók „önkéntesen” intézkednek, a kormánybiztos által kiadott parancsnak nincs foganatja. Személy szerint neki sincs kapcsolata a fővárossal. Ezt különösen azért hiányolja, mert — mint írja — „Anyagilag sem tudom még, hogy áll hivatalommal a helyzet. Az összes szükséges . . . munkálatokat . . . a magam zsebéből fizetem, most azonban már anyagilag ezt tovább nem tehetem. Feltétlenül szükséges lesz tehát egy bizonyos összeg kiutalása hivatalomnak. Ezenkívül alkalmazottaim vannak és az ő alkalmazásukat, fizetésüket stb. szintén szeretném rendezetten látni.”³⁰

Az október 15-ét követő napokban kicserélődött a közigazgatás helyi vezetőinek zöme is. Leváltották Abaúj-Torna megye és Kassa, Bács-Bodrog megye és Zombor, Baranya megye és Pécs, Békés megye, Bihar megye és Nagyvárad, Borsod megye és Miskolc, Fejér megye és Székesfehérvár, Gömör-Kishont megye és Győr, Moson és Hajdú megye főispánjait.³¹ Pest és Nógrád megyék főispánjait „saját kérelmekre” mentették fel.³²

Dr. Püskösty Mihály országmozgósítási és hadműveleti kormánybiztos Vajna belügyminiszternek küldött jelentése megvilágítja azt a módot is, ahogyan ez a folyamat lezajlott. Leírja, hogy dr. Király Béla mezőkövesdi lakos, a Nyilaskeresztes Párt borsodi megyevezetője, „a személyi ügyek kormánybiztosának 1944. október 15-i személyes szóbeli rendelkezése alapján Borsod vármegye és Miskolc thj. város főispáni tisztségének ideiglenes ellátása közben 1944. évi október hó 16-án dr. Gálffy Imre miskolci polgármestert ezen állása alól azonnali hatállyal felmentette . . .” egyben dr. Demes Béla műszaki tanácsost, államtudort polgármesterré kinevezte.³³ Mohay kormánybiztos szintén írásban értesítette felettesét, hogy „dr. Kaposváry György polgármestert ezen tisztsége alól a közszolgálat zavartalanságának biztosítása céljából” felmentette állásából.³⁴

A szélsőjobboldali fordulat után aktivizálódott a magyarországi német népcsoport is. A német megszállási rendszer súlyosbodásakor joggal hitték, hogy kezükbe kaparinthatják a helyi vezetést, és ott birodalmi módszereket vezethetnek be. A VDU (Volksbund der Deutschen in Ungarn — Magyarországi Németek Népi Szövetsége) soproni területvezetője nevében Hinkó József, a szentgotthárdi járás körzetvezetője például utasította a főszolgabírókat, hogy az alábbi hat pontból álló rendelkezést adja ki azokba a helységekbe, ahol VDU helyi csoportok működnek:^{34/a}

„1. A községháza azonnali fellobogózása a német és magyar zászlóval (egy héten át).

²⁹ Lásd OL K. 475. november 15.

³⁰ OL K. 475. november 15.

³¹ Lásd Összetartás, 1944. november 3.

³² Ugyanott, 1944. december 3.

³³ OL Bm. ált. K. 150. 4367. november 6.

³⁴ OL K. 56/4. november 13.

^{34/a} VDU-helyi csoportok működtek Hevesmedves, Alsórönök, Jakobháza, Rábufüzes, Szentgotthárd, Alsószölnök és Felsőszölnök helységekben.

2. A Führer-kép azonnali elhelyezése a községi irodában és a Horthy-képek eltávolítása; később az új államfő képe is elhelyezendő. Führer-képet és horogkeresztes zászlót e célból egyelőre a helyi csoport bocsátja rendelkezésre.

3. A jelenlegi községi képviselőtestület csak a kezelési ügyeket intézi el az új községi vezetőség kinevezéséig. A községi bíró teendőit, aki a lakosság vagy ennek egy részét előnyben vagy hátrányban részesíti (beszállásolás, kényszermunka, jegyek és ruházati juttatások stb.), azonnali hatállyal a helyi csoportvezető, illetőleg a rangidősebb helyi hivatalnok látja el. A jegyző csak a helyi csoportvezetővel egyetértésben cselekedhet és a csoportvezetőnek ellenőrzési joga van a rendelet végrehajtása tárgyában.

4. Az összes helyi csoportok jelöljenek ki otthonuk részére egy üresen álló zsidó házat, és azt a jegyző által foglaltassák le.

5. A helyi csoportvezető állandóan tartsa fenn távbeszélő útján az összeköttetést a körzetvezetőséggel.

6. Szabotálók nem lesznek kímélve, és a csoportvezető a hatóságok előtt nyomatékosan szerezzen érvényt rendelkezéseinknek.^{34/b}

A főszolgabíró a felszólításnak eleget tett, az 1—3 pontok végrehajtását — tehát a közigazgatás régi tisztségviselőinek félreállítását elrendelte, a 4—6 pontokat pedig tudomásul vételre ajánlotta.^{34/c}

Az államgépezet vezető állásainak szélsőségesen fasiszta elemek kezébe kerülése mellett azonnal megkezdődött a nyilas párt hatalmának kiterjesztése, az állami szervekkel azonos jogokkal való felruházása, illetve az ellenőrzési jog megszerzésével az államapparátus fölé rendelése. A Nyilaskeresztes Párt új, módosított tevékenységi köréről Szálasi Ferenc 1944. október 18-án adta ki Gera Józsefnek az 1. sz. körrendeletet végrehajtásra. Ebben a nyilas párt feladatait körvonalazva Szálasi a következőket írta: „A párt feladata a hatóságok rendfenntartó munkájának támogatása, a termelőmunka folyamatosságának biztosítása és a Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalom vezére, valamint a magyar királyi minisztériumok által kiadott és kiadandó rendeletek végrehajtásának gyakorlati életben való ellenőrzése.”³⁵ A párt ellenőrző szerepével kapcsolatban Szálasi kijelentette: „A pártra hatalmas feladatot és jogot ruháztunk, amikor kezébe adtuk az ellenőrzést . . . A párt . . . az én szemem, az én fülem, élő lelkiismeretem kell legyen . . . Biztosíthatok mindenkit — hangzott fenyegetése —, hogy én mindig a pártnak fogok igazat adni.”³⁶

A Nyilaskeresztes Párt helyi szervezetei azonnal éltek a lehetőséggel, és igyekeztek hatalmukat kiterjeszteni fennhatóságuk területére. A Nyilaskeresztes Párt szentgotthárdi szervezetének körlevele — tudomásul vétel végett — közli a közigazgatási hivatalokkal: „A Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalom járási szervezete az egész járás területén átvette az ellenőrzési jogot az adminisztrációs, közellátási és rendfenntartási intézkedéseket illetően. Utasítom a körjegyző urakat — írja a helyi pártszolgálat vezetője —, a jegyzőség területén észlelt rendellenességeket az érdekelt hatóságokon kívül a párt vezetőségével is tudassák, hogy a megtorló intézkedéseket meggyorsíthassuk.”^{36/a}

^{34/b} Vas m. Lt. főszolg. 3495/1—1944.

^{34/c} Lásd ugyanott.

³⁵ OL Bm. Szálasi-per. 4. t. 205—206.

³⁶ Ugyanott, 2. t. V. 172—173.

^{36/a} Vas m. Lt. főszolg. 3853/1944.

A pártellenőrzés érvényesítésének leghathatósabb eszköze a helyi párt-szervezetek mellett, azoktól függetlenül létrehozott pártmegbízotti rendszer kiépítése volt. A pártmegbízottak kinevezésénél mindig a fentebb ismertetett, október 18-i körrendeletre hivatkoztak. Az első hír pártmegbízott kinevezéséről október 22-én kelt. Kocsárd Emánuel, Vas megye pártvezetője, Urbanovits Ottó nyugalmazott OTI számvevőszégi tanácsost küldi ki megyei hatáskörű pártmegbízottnak, ugyanakkor a megyeközpontot, Szombathelyt, Ormándy János pártmegbízott hatáskörébe utalja.^{36/b} A Nyilaskeresztes Párt Vas megyei szervezete október 29-én kelt levelében közli a vasvári járás főszolgabírájával, hogy „... a hatóságok és a nemzet politikai akaratának biztosítása érdekében mulhatatlanul szükségesnek tartom, hogy a vasvári járás területére pártmegbízottként Dózsa Lajos gazdálkodó testvért küldjem ki”.^{36/c} A vasvári főszolgabíró ugyanakkor tudatta a hozzá tartozó hivatalokkal, hogy az alispáni hivatalhoz is pártmegbízottat neveztek ki.³⁷

A pártmegbízottak feladatait a következőképpen határozták meg: a pártmegbízott joga és kötelessége a teljes hivatali ügymenetet ellenőrizni — valamint a magánvállalatok mindazon ténykedését, amely a közérdeket érinti —, és szükség esetén joga és kötelessége utasítást adni, akár személyesen, akár az egyes városok vagy községek vezetői útján.³⁸

Az intézkedés végrehajtását jelzi Győr főispánjának, Magyarffy Gyulának a jelentése, melyben beszámol arról, hogy ... a Nyilaskeresztes Párt-Hungarista Mozgalom részéről pártmegbízottként az alispáni hivatal mellé Mészáros Imre győri lakost, a polgármesteri hivatal mellé pedig Molnár Sándor győri lakost rendelte ki.³⁹

A pártmegbízotti rendszert később, Szálasi nemzetvezetővé történt kinevezése után, kiterjesztették a minisztériumokra és a főhivatalokra is,⁴⁰ és ellenőrzésük a személyi kérdéseken túlmenően a szervezés és irányítás területeit is fellelőlte.⁴¹ Mivel az ellenőrzés a nyilas vezetőkre is vonatkozott — nemcsak a szélsőjobboldal többi exponense, hanem — maguk a nyilasok is tiltakoztak a párt terrorja ellen. Az ellenállás lehetetlenné tette, hogy a pártmegbízottak eleget tegyenek megbízatásuknak.

Az október 16-i minisztertanács után még két hét sem telt el, mire Szöllösi Jenő miniszterelnökhelyettes előkészítette Szálasi Ferenc állami méltóságának elfogadtatását, Szálasi október 16-i miniszterelnöki kinevezését csak az első lépésnek tekintette a teljes hatalom felé vezető úton. Ragaszkodott az államfői méltósághoz, amely szabad kezét biztosít számára az ország belső rendjének átalakításához.

Szálasi elgondolása az volt, hogy a Horthy által gyakorolt kormányzói jogkört megszünteti és ő maga mint diktátor, rendkívüli hatalommal felruházva, az országgyűlést felszámolva, minden hatalmat a saját kezében összpontosítva, nádori méltóságban kormányozza majd az országot. Az állam felépítéséről készített hungarista törvénytervezet szerint a nádor a hungarista népközösség vezetője, a hatalom megtestesítője, és kinevezése meghatározatlan időre szól.⁴²

^{36/b} Ugyanott, főisp. 1933/1944.

^{36/c} Ugyanott, főszolg. 3100/1944.

³⁷ Lásd ugyanott.

³⁸ Lásd ugyanott.

³⁹ Lásd Dunántúli Hírlap, 1944. november 4.

⁴⁰ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. november 5.

⁴¹ Lásd *Macartney*: October Fifteenth. 448. l.

⁴² Lásd OL Filmtár. 16722. db.

Vajna Gábor október végén „Tervezet a közjogi rend és folytonosság, valamint az alkotmányos élet helyreállításának biztosítására”⁴³ címet viselő előterjesztésében a következőképpen fogalmazta meg a Szálásra ruházandó teljhatalommal járó jogokat: „Mivel az országgyűlés a mai rendkívüli időkben össze nem hívható, illetőleg határozatképes nem volna, de az ország és a nemzet biztonságáért és jövőjéért sürgősen és felelősen intézkedni kell, nemzetünk megmentésére, a honvédelem érdekeinek biztosítására Magyarország nádorának méltósága visszaállítatik, a nádort a legteljesebb és a legszélesebb törvényalkotási, rendeletehatalmi, intézkedési és végrehajtási jog- és hatáskör illeti meg. Az országgyűlés e célból saját jog- és hatáskörét a nádorra ruházza át. Önmagát a háború tartamára elnapolja . . .”⁴⁴ A tervezet tehát Szálásinak diktátori teljhatalmat biztosított, s azt is rögzítette, hogy Szálasi a végrehajtói hatalmat a személyileg kicserélt, a párt ellenőrzése, felügyelete alá vont államapparátussal, a párt fegyveres erejével megerősített közbiztonsági szervekkel, valamint közvetlenül a párt szervezeteinek közreműködésével fogja gyakorolni.⁴⁵ Szálasi elképzelését azonban az adott időpontban és körülmények között még mindig nem lehetett megvalósítani. A nyilasok koalíciós partnereinek, köztük a volt horthysta kormánypárt szélsőjobboldali tagjainak az ellenállása, valamint a németek, elsősorban Veessenmayer egyetértésének a hiánya⁴⁶ arra készítette Szálásit, hogy egyelőre alkalmazkodjék az adott lehetőségekhez.

Törvényesen az 1944. október 27-ére összehívott országgyűlés volt hivatva dönteni az államfői jogok gyakorlásáról.⁴⁷ Az ülésen megjelent báró Perényi Zsigmond, a felsőház elnöke, Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke, Seredy Jusztinián hercegprímás, Jakab Mihály, a Kúria másodelnöke, Balás Kornél, a Közigazgatási Bíróság másodelnöke.⁴⁸

Az országgyűlés elfogadta a nyilasok javaslatát, s úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „nem hívja egybe az országgyűlés két házának kormányzóválasztó együttes ülését, minthogy az ország egy része hadművelleti területté vált,” s a kormányzóválasztást későbbi időre halasztotta.⁴⁹ Az országgyűlés úgy döntött, hogy átmeneti megoldásként az államfői jogkört ideiglenesen, a háború időtartamára, „nemzetvezető” címen ruházza Szálasi Ferencre.⁵⁰ Ez a megoldás

⁴³ Szálasi naplójából idézi *Szélesi Jenő*: i. m. 66. l.; OL Bm. Szálasi-per. 4. t. X. 214., 264.; OL Filmtár. 16719. db.

⁴⁴ Ugyanott.

⁴⁵ Lásd ugyanott, 16722. db.

⁴⁶ Veessenmayer kezdettől fogva ellenezte, hogy minden hatalom Szálasi kezében összpontosuljon. Mint mondta, annak idején a kormányzótanács létrehozásával is azt akarta elérni, hogy egy, Szálasi ellenőrző szervet helyezzen el az államapparátus csúcsán. Veessenmayer 1944. október 2-án Sztójay Dömét, Szabó Lászlót, Szemák Jenőt jelölte meg a kormányzótanács kívánt tagjaiul. — Lásd *Szélesi Jenő*: i. m. 14–15. l.

⁴⁷ Az országgyűlés összehívásáról az 1937: XIX. tc. intézkedett. A törvényt Horthy utódlási jogával kapcsolatosan hozták. — Lásd Horthy Miklós titkos iratai. 168–170. old.

⁴⁸ Lásd OL Filmtár. 14086. db. — Az igazságügyi szerveknek több kérdésben „jogi aggályaik” voltak a nemzetvezető választást illetően, valószínűleg a nyilasok ezért tanácsosabbnak látták, hogy e szerveket a másodelnökök képviseljék.

⁴⁹ OL K. 428. november 4.: Közzölte a Wiener Neueste Nachrichten és Völkischer Beobachter. — A kormányzói tiszttség szüneteltetéséről korábban Hitler döntött. — Lásd A Szálasi-per. 14–15. l.

⁵⁰ Az országgyűlés ülése után, október 31-én, Szöllösi miniszterelnökhelyettes — az országgyűlés ülésére előkészülendő — felkereste a Tihanyban őrizetben tartott Lakatos volt miniszterelnököt. Ekkor, utólag ellenjegyeztette vele a kormányzó október 16-i lemondó okiratát. Lakatos az okmányt olyan záradékkal látta el, amelyből kitűnt, hogy aláírása utólagos. — Lásd A Szálasi-per. 143. l.

Szálasi részéről kompromisszumot jelentett. Meg kellett elégednie a nemzetvezetői címmel, amellyel az államfői jogok ideiglenes gyakorlására kapott megbízatást.

Az országgyűlés két házára vonatkozó határozatot módosítva összehívták a parlamentet a nemzetvezető jogkörének törvényerőre emelése végett. A november 2-án összeülő képviselőház⁵¹ megjelent tagjai zömmel a Nemzeti Szövetséget reprezentálták. A jelenlevők alacsony létszámát⁵² nem lehetett azzal indokolni, hogy az ország egy része ez időre felszabadult, hiszen a képviselők túlnyomóan a szovjet hadsereg elől visszavonulókkal tartottak, s még szembe-tűnőbb a távolmaradás, ha figyelembe vesszük, hogy a nyilasok demonstrálni akartak az első nyilas képviselőház ülésén a nemzetvezető választás sikerével. A nyilasok szervezési képességeinek csak egyik mutatója lett, hogy a képviselőknek — sőt a nemzeti szövetségbelieknek is — csak egy része jelent meg e számukra nagy jelentőségű ülésen. A Ház elnökének az ülés megnyitása után első teendője az volt, hogy új háznagyot jelöljön, mert Putnoky Móric, a horthysta politikus, lemondott e tisztségéről. Tasnádi Nagy András Mocsáry Ödönt bízta meg a háznagyi teendők ellátásával.⁵³ Még nagyobb zavart keltett a nyilasok soraiban, hogy a nemzetvezető választása végett összehívott országgyűlés ülésén nem tudták megakadályozni, hogy interpelláció hangozzék el a tömegméretű, áttekinthetetlenül váló és kiszámíthatatlan letartóztatások miatt. Szöllősi miniszterelnökhelyettes, aki ekkor, a képviselőháznak éppen ezen az ülésén nem számított támadásra, nem tudván egyébbel védekezni, a felelősséget elhárítva a következőket válaszolta: „Azt hiszem . . . nem kell megerősítenem a Ház előtt azt, hogy a letartóztatások a kormány tudtán kívül történtek.”⁵⁴ Ezzel a gyámoltalan védekezéssel kifejezésre juttatta, hogy a kormány nem ura a helyzetnek, az országban a németek és a Nyilaskeresztes Párt önhatalmúlag tevékenykednek.

A képviselőház elnöke megnyitójában ismertette az országtanács nemzetvezető választásáról hozott határozatát, majd Szöllősi miniszterelnökhelyettes beterjesztette a Szálasi ideiglenes államfői megbízatásáról szóló törvényjavaslatot.

A törvényjavaslat elfogadásával a képviselőház utólagos jóváhagyással tudomásul vette, hogy október 15-től, „Horthy Miklósnak a kormányzói tisztről történt lemondása óta Szálasi Ferenc miniszterelnök ideiglenesen a kormányzói jogkört, benne a legfőbb hadúr jogkörét is gyakorolta . . .” A törvénytervezet megállapítja, hogy „a nemzetvezetőt a kormányzói jogkörben foglalt összes jogok megilletik, sőt ezen kívül jogában áll a miniszterelnöki tennivalókat is ellátni, ha miniszterelnököt nem nevez ki . . .” továbbá a jogi kötelemekeket figyelembe véve előírta, miképpen vonható a nemzetvezető államjogi felelőség-

⁵¹ Lásd Országgyűlési Napló. 266. 1. 1944. november 2.; Idézi *Szikossy Ferenc*: Id. mű. 295—324. old.

⁵² A képviselőház 372 tagja közül november 2-án 55-en jelentek meg. — Lásd A Szálasi-per. 14. 1.; *Macartney*: October Fifteenth. 447. 1. — A parlament működő képessége végett október 28-án a Belügyminisztérium sürgősen, rádiótávíratban szólította fel a főispánokat, hogy „. . . állapítsa meg, 1944. okt. 15-e óta a hatósági területén a magyar—német hatóságok, illetőleg a Nyilaskeresztes Párt a politikai események folytán kiket és milyen okból vettek őrizetbe. Felhívom, hogy az említett időpont óta — a politikai események folytán — őrizetbe vett főrendiházi tagokat és országgyűlési képviselőket haladéktalanul helyeztesse szabadlábra.” — Vas m. Lt. főisp. 1946/1944.

⁵³ OL K. 586. 3. cs.

⁵⁴ Országgyűlési Napló, 1944. november 2. 267. 1.; *Szikossy Ferenc*: I. m. 294. 1.

re. Mint a törvényjavaslat kimondja, a felelősségrevonást a „nemzeti szuverenitás kizárólagos letéteményese: az országgyűlés” van hivatva gyakorolni.⁵⁵

A nemzetvezető választás parlamenti komédiájához életre keltették a Horthy-rendszer bukásával szétesett felsőházat is. József királyi herceg október 30-ára meghirdette a Felsőházi Tagok Nemzeti Szövetségének létrehozását.⁵⁶ Az erről szóló közlemény felkérte „mindazokat a felsőházi tagokat, akik a Nemzeti Szövetség célkitűzéseit támogatni akarják, hogy belépésüket a legsürgősebben jelentsék József királyi herceg tábornagy úrnak”.⁵⁷ A horthysta, életfogytig kinevezett felsőházi tagok zöme azonban nem csatlakozott Szálasihoz. Ahhoz, hogy a felsőházat legalább a nemzetvezető tövényes beiktatásához minimális létszámmal működtetni lehessen, azonnal új tagokkal kellett kiegészíteni. Ekkor lett felsőházi tag Rátz Jenő titkos tanácsos, Kiss Károly fővárosi tiszti ügyész és Szerdahelyi Péter, az Elektromos Művek tisztviselője.⁵⁸

A felsőház november 3-án ülésezett, amikor is a képviselőház által beterjesztett, a nemzetvezető jogköréről szóló törvényjavaslatot egyhangúlag, módosítás nélkül elfogadták, megalkotva az 1944:X. tc-t.

Szálasi még aznap délre összehívatta a parlamentet, s egy órákor megrendezték a királyi várban az eskütételt. A felsorakozott őrség előtt Szálasi díszszemlét tartott, majd a várkapitány bekísérte őt a palota előcsarnokának bejáratáig, ahonnan az országgyűlés felsőházának és képviselőházának házelnökei, valamint a képviselőházi őrség parancsnoka kísérték a palota márványtermébe. Ott az országgyűlés által kijelölt küldöttség felkérte Szálasi, vegyen részt az ülésen.⁵⁹

Az ülést Tasnádi Nagy András és Muzsa Gyula nyitották meg. A szónokok egymás után szólaltak fel, melegen támogatva a nemzetvezető kinevezését. Dr. Nagy László képviselő, a törvényjavaslat képviselőházi előadója megállapította: a jogfolytonosságot „tökéletesen” sikerült biztosítaniuk. Az érdemi jogfolytonosság — mint mondta — azon alapszik, hogy a kormányzó lemondását az országtanács tudomásul vette, a formai jogfolytonosságot pedig az biztosítja, hogy az országtanács javaslatát Szálasi Ferenc nemzetvezetővé nyilvánítására az országgyűlés mindkét háza „egyhangú határozattal magáévá tette”.⁶⁰ Dr. Krüger Aladár felsőházi tag, a törvényjavaslat előadója, azzal indokolta a törvény elfogadásának helyességét, hogy „a magyar alkotmány történelmi alkotmány, nem pedig papiros alkotmány. A történelmi alkotmánynak az a lényege, hogy a nemzet élő jogi lelkiismerete fejleszti ki, míg a papiros-alkotmányok . . . a pillanatnyi szükségleteknek megfelelő ötletekből származnak.”⁶¹

A beszédek után az eskütétel következett. Az emelvény mellett álló dr. Haála Róbert nyilas országgyűlési képviselő szavait ismételve Szálasi letette a nemzetvezetői esküt a Szent Korona előtt.⁶²

⁵⁵ OL. K. 428. 823. cs. november 4.

⁵⁶ Lásd OL K. 428. 823. október 27.

⁵⁷ Ugyanott, november 2.; Összetartás, 1944. november 1.

⁵⁸ Lásd Összetartás, 1944. november 7.

⁵⁹ Lásd *Csonka Emil*: I. m. I. rész. 90. l.

⁶⁰ Összetartás, 1944. november 5.

⁶¹ OL K. 428. november 4.

⁶² „Én, Szálasi Ferenc nemzetvezető, esküszöm az élő Istenre — hangzott az eskü szövege —, hogy Magyarországhoz hű leszek, törvényeit, régi, jó és helybenhagyott szokásait megtartom és másokkal is megtartatom, függetlenségét és területét megvédem, nemzetvezetői tisztemet az alkotmány értelmében, az országgyűléssel egyetértésben, a felelős miniszterek által gyakorolom, és mindent megteszek, amit az ország javára és dicsőségére igazságosan megtehetek. Isten engem úgy segítjen!” — OL K. 428. november 4.; idézi: *Csonka Emil*: I. m. I. rész. 90. l.

Szálasi Ferenc, ha nem is teljesen elképzeléseinek megfelelően, elérte célját. Bár az államfői tisztség betöltetlen maradt, az azt helyettesítő kormányzótanács formális szerv volt, annak dacára, hogy Szálasi nem tudta elérni az országgyűlés kikapcsolását a hatalomból s a törvényhozói jogot is saját számára biztosítani, a végrehajtói hatalmat mint nemzetvezető és miniszterelnök szilárdan tartotta kezében. Szálasi Magyarország első embere lett, s hozzákezdett a hungarista állam, a magyar nemzeti szocializmus megteremtésének vaskézrel való keresztülviteléhez. Az október végére, november elejére kialakult katonai helyzet azonban sejtette, hogy e munkához mindössze pár hónap áll rendelkezésére, a belpolitikai helyzet pedig világosan jelezte, hogy az állami élet szétesési folyamata óhatatlanul kezdetét vette. A bomlási folyamatot elősegítette a németek 1944 márciusi megszállási rendszerének októberben történt súlyosbodása, hogy az általuk uralomra ültetett garnitúrát mellőzték, az úgynevezett magyar kormányt arra használták fel, hogy segítségükre legyenek a katonai rend fenntartásában, rajtuk keresztül harcba vethessék az utolsó tartalékokat és tevékenyen részt vegyenek az ország javainak Németországba hurcolásában. A bomlási folyamatot gyorsította, hogy Szálasi Ferenc a Nyilaskeresztes Párttal a kormányzat, az államapparátus normális működését nem tudta megszervezni: a régi berendezkedést mellőzve a totális állam létrehozása mindvégig kísérlet maradt, amely — a frontvonal nyugat felé húzódása elől menekülve — tökéletes káoszba torokolt.

*

Az ország gazdasági életében az október 15-i fordulat nem hozott olyan mélyreható változást, mint amilyen az állami társadalmi életben bekövetkezett. Magyarország gazdasági kiszolgáltatottsága, majd teljes alávetése a német hadigazdaságnak Horthy kormányzósága alatt történt.⁶³ E folyamatban minőségi változás az ország március 19-i német megszállását követő időben volt tapasztalható: a magyar ipar termelése, irányítása és ellenőrzése lényegében véve 1944 nyarán kicsúszott a magyar tőke, egyben a magyar kormány kezéből is.

Németország egyik alapvető célja a megszállást követően az volt, hogy további háborús erőfeszítéseikhez biztosítsa a magyarországi nyersanyagforrásokat, a magyar ipari — főleg hadiipari — termékeket, a mezőgazdasági árukészletet s a német totális mozgósítás miatt kiesett munkáskezek helyett a magyar munkacső feletti rendelkezés jogát. Mindennek szervezett kiaknázására, a magyarországi termelés „súrlódásmentes kihasználására” 1944. április 1-én Magyarországon fegyverkezési és haditermelési megbízottat neveztek ki a németek Veessenmayer mellé.⁶⁴ A megbízott hatáskörébe tartozott a termelés, az áruforgalom, az élelmezés, a mezőgazdaság, valamint a pénzügyi kérdések szabályozása.⁶⁵

Magyarország gazdasági kifosztásának mértékéről még 1944. április 15-én megállapodás született a német főhadiszálláson, miszerint a német hadiérdekeket szem előtt tartva figyelmen kívül hagyják a magyarországi inflációs folyamatot — amíg az a német érdekeket nem veszélyezteti —, leszögezték, hogy a magyar iparnak termelvényeivel a német hadiipart kell kiegészítenie, a mezőgazdaság-

⁶³ Lásd erről *Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1935—1939. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960.*

⁶⁴ Lásd *Ránki György: 1944. március 19. 146—147. l.*

⁶⁵ Lásd *A Wilhelmstrasse és Magyarország. 809—810., 820—821. l.*

nak a németországi ellátás igényeihez kell alkalmazkodnia, végül pedig, hogy a magyar áruszállításokért Németország nem fizet.⁶⁶

1944. június 2-án újabb „egyezményekkel” szabályozták Magyarország teljes pénzügyi és gazdasági bevonását a német hadigazdálkodás rendszerébe, s ezzel lényegében befejezést nyert a magyar gazdaság „totális átállítása”. Veessenmayer a tárgyalások eredményét jelentésében abban összegezte: „Magyarország hozzájárul, hogy a magyar gazdaságot fenntartás nélkül bevonjuk a német gazdasági tervezésbe”.⁶⁷ A fenti megállapodások már vonatkoztak a magyarországi üzemek gépparkjának kitelepítésére is. Ha mindemellett figyelembe vesszük, hogy ez idő alatt kikerültek a magyar ipar vezetéséből — egyben a kormányból is — az angolszász orientációjú, illetve a totális fasizmus ellenző tőkéssek —, a minisztertanács 1944. június 1-i ülésén hoztak határozatot a GyOSz megszüntetéséről —, s helyüket a németeket készségesebben kiszolgálók foglalták el, a legértékesebb objektumokra pedig a németek közvetlenül rátették a kezüket,⁶⁸ érthető, hogy október 15-e után a gazdasági élet területén a németeknek nem sok új követelni valójuk maradt. Figyelmük az addig elfogadtatott jogaik érvényesítésére összpontosult, befolyásukat a Szálasi vezette uralom alatt az ország teljes kirablására, az ipari objektumok tönkretételére, a géppark, a nyersanyag- és árukészlet, a mezőgazdasági termékek és minden egyéb érték elhurcolására összpontosították.⁶⁹

A hatalomátvétel után pozíciókba kerülő nyilas és más szélsőjobboldali gazdasági vezetők — kimondva-kimondatlanul — nem törekedtek már állandóságra, uralmuk tartós fennmaradásának megalapozására. Mivel olyan időpontban jutottak a jól fizetett állásokhoz, amikor már a háború következtében, a frontvonal közelsége miatt uralmuk ingataggá, ideiglenes jellegűvé vált — az ország még meglevő pénzügyi erőforrásait, gazdaság értékeit a Németország felé vállalt kötelezettségek teljesítésén túlmenően a Nyilaskeresztes Párt és tagsága anyagi igényeinek fedezésére, saját gyorsütemű meggazdagodásukra fordították. Ezzel egyidejűleg elrendelték az üzemek gépparkjainak megcsonkítását, rongálását, illetve robbantását, más, fontosabb egységeknek pedig Németország felé irányítását, tönkretéve az egész magyar gazdasági életet.

Az iparvállalatok, tőkés szervezetek vezető pozícióiban 1944 nyarán bekövetkezett személyi változások nem jelentették azt, hogy október 15-e után a területen nem került sor újabb őrségváltásra. Szálasiék az ipar „totális hadba vetése”, az utolsó sorban pedig híveik melegegészt kiváltó elhelyezése végett számításba vettek minden gazdasági tisztséget, pénzügyi és iparigazgatósági tagságot. A vezető állásokat, igazgatósági és felügyelőbizottsági pozíciókat betöltő személyek magatartását, politikai állásfoglalását, megbízhatóságát „új

⁶⁶ Lásd Ránki György: 1944. március 19. 149. l.

⁶⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 859. l. — A megállapodás szövegét lásd ugyanott, 860—863. l.

⁶⁸ Lásd Ránki György: 1944. március 19. 186. old.: *Karsai Elek—Színai Miklós: A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története. Századok, 1961. 4—5. sz.: Lévai Jenő: A fekete SS „fehér báránya”.* Kossuth Könyvkiadó 1966; OL. Bm. Szálasi-per. Winkelmann tanúvallomása. 2. t. X. 164. — A Kurt Becher által 1944 nyarán közvetített Chorin-SS szerződés, melynek értelmében a WM részvényei az SS, illetve Himmler tulajdonába kerültek, az akkori magyar törvények értelmében is törvénytelen tranzakció volt. Jüttner SS tábornok a Szálasi-kormány felajánlotta, hogy a kormány delegálja a WM igazgatóságába Reményi Schneller Lajos pénzügyminisztert.

⁶⁹ Lásd Fiala Ferenc: I. m. 112. l., Népbírósi Közlöny, 1946. jan. 19., máj. 4., márc. 30.; OL Filmtár 16721. db.

szempontok figyelembe vételével” felülvizsgálták,⁷⁰ s ennek során, az addigi vezetők egy részét nem tartva alkalmasnak beosztásuk betöltésére, kicserélték a hatalom új embereivel.

A nyilas kormányzat a totalitás kiterjesztésével igyekezett ellenőrzése alá vonni a termelő üzemeket és a nem termelő vállalatokat, intézményeket egyaránt. A Legfőbb Számszék elnökét, dr. Vargha Imre titkos tanácsost és helyettesét, dr. Wensky Károlyt, azonnali hatállyal, még október 19-én leváltották,⁷¹ s a Számszék elnöke a Nyilaskeresztes Párt gazdasági szakembere, dr. Voight Ede lett. Voight bemutatkozó beszédében nem titkolta, hogy legfőbb célja az üzemek és hivatalok gazdasági függőségének megszigorítása, a Számszék hatáskörének kiterjesztése.⁷² A kiterjesztés módjáról — egyben érzékeltetve a kormányzás módszereit — elmondta, hogy „pl. a Köz- és Magánhivatalok Felügyeleti Hatósága eddig önállóan működött. Az alkotmány értelmében nem kötelezhetem ezt a hatóságot magamhoz. Azonban találtam módot mégis arra, hogy . . . gyakorolhassam felettük az ellenőrzés jogát. Elvállaltam a Köz- és Magánhivatalok Felügyeleti Hatóságának vezetését, és így, ha szervezetileg nem is, de személy szerint ellenőrizhetem őket . . .”⁷³ Az üzemek vezetőit megfenyegette, mondván: ha nem teljesítik kötelességüket, „. . . minden teketória nélkül . . . módom lesz arra, hogy a rájuk mondott vádat a bíró kötelezőnek ismerje el, és felettük nem dönten, hanem csak a büntetést kiszabni fogja már.”⁷⁴

A nyilasok — Szálasinak már idézett október 18-i körrendeletének arra a részére hivatkozva, hogy a párt feladata a termelő munka folyamatosságának biztosítása^{74/a} — a pártmegbízotti rendszert kiterjesztették az iparvállalatokra is. A Gyáripari Országos Központ (GyOK) körlevelet küldött minden tagjának:^{74/b} „Értesítjük t. címet, hogy a m. kir. iparügyi miniszter úr mellé rendelt pártmegbízott . . . Borosdy Gyula okleveles gépészmérnök urat, a Röck István Gépgyár Rt. főmérnökét, a GyOK mellé rendelt pártmegbízottul kinevezte. Kérjük t. címet, hogy ezt tudomásul venni, egyben a t. cím üzeméhez (üzemeihez) kirendelt pártmegbízottakra vonatkozó személyi adatokat . . . hozzánk postafordultával beküldeni sziveskedjék.”^{74/c}

Az üzemek termelését a német igények szabályozták. Szakváry Emil iparügyi miniszter, alig két héttel a tárca átvétele után — hallgatva a termelés háború okozta kényszerű szüneteltetéséről — szakterületének gleichschaltolásáról a következőképpen számolt be: a vas- és gépipart — mondotta — már teljesen sikerült a háború szolgálatába állítani, a textilipar, „ha nagyon szűk keresztmetszettel is, típus áruival elsősorban a küzdő hadsereget . . . látja el. Kémiai iparunk terén s nem háborús célokat szolgáló gyártmányok egész sorát állítottam le. Ugyanezt teszem a papírfeldolgozó ipar terén is . . . Bőrgyáraink már csak kimondottan bakancs és típus árak gyártására állanak át. Hasonlóképpen az élelmiszer- és faiparunk is csak a legfontosabb háborús szükségletet gyártja.”⁷⁵

⁷⁰ Lásd Dunántúli Hírlap, 1944. november 18.

⁷¹ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. október 19.

⁷² Összetartás, 1944. október 26.

⁷³ Ugyanott.

⁷⁴ Ugyanott. — A Legfőbb Számszék alapszabály-tervezetét lásd OL Filmtár. 16718. db.

^{74/a} Lásd OL Bm. Szálasiper. 4. t. 205—206.

^{74/b} A 2010/1944. Me. sz. rendelet — lásd Budapesti Közlöny, 1944. június 4. — 4. §-a írta elő, hogy „. . . minden iparos . . . kötelezően tagja iparága szerint a GyOK illetékes szakcsoportjának”.

^{74/c} Vas m. Lt. 5957—1—4799—6/1944.

⁷⁵ Összetartás, 1944. november 8.; Dunántúli Hírlap, 1944. november 11.

A birodalmi lapok elégedettségüket fejezték ki a nyilasok „gazdasági tevékenységéről”. Elismeréssel írtak arról, hogy a hungarista Magyarország kormánya már hozzákezdett a gazdasági élet hadigazdaságra való gyorsított ütemű átállításához, melynek sikerét biztosítja, hogy „megvan mindaz a teljhatalmuk, amelyet a német gazdaság irányító szervei naponta gyakorolnak”.⁷⁶ A méltatás okának: a gazdaság korlátlan kiszolgáltatásának árát a nemzetgazdaság súlyosan fizette meg.

Az ország iparának helyzetét alapvetően az határozta meg, hogy a háború Magyarország középső területei felé húzódott. A gyáripari termelés 1944 nyár végétől, koraosztól kezdve országos méretekben rohamosan csökkent, majd a frontvonalba kerülő részeken fokozatosan megbénult. A fronttól messzebb eső területeken a gyors visszaesést elsősorban a nyersanyaghiány okozta; a szállítás a hadihelyzet alakulása miatt előbb akadozott, később teljesen leállt.⁷⁷

Az üzemekben, gyárakban október 15-e után visszaesett a termelés. Az anyag- és munkaerőhiányon kívül, a rendszeressé váló légiiradókön túl szerepe volt ebben a munkások magatartásának is, akik közül a legjobbak sem igen találtak más módját az ellenállásnak, mint a termelés szabotálását, a géptörést, a selejtgtyártást. A termelési fegyelem fenntartására — ami szorosan összefüggött az ország belpolitikai rendjével — a nyilasok minden erejüket, a legkülönbélebb módszereket latba vetették.

A rend és a fegyelem fenntartásának fő eszköze a terror lett. A kormány egyik első intézkedése a rögtönbíráskodás, a rögtönítélő eljárás kiterjesztése volt az ország egész területére.⁷⁸ A statárium vonatkozott a polgári lakosságra és a katonaságra, a tettekre és a részesekre egyaránt. A rendelet — amelyről Vajna belügyminiszter kijelentette, hogy „az élet parancsoló szava” hívta életre — pontosan felsorolja, mi mindenre terjed ki a rögtönbíráskodás: többi között „a testi épség rongálására”, a honvédelmi munka „fondorlattal” való kijátszására, a rendeltetési hely elhagyására stb.

A rendkívüli intézkedések bevezetésének indoklásánál Budinszky igazságügyminiszter arra hivatkozott, hogy október 15-én „örjögő réteg ömlött ki a főváros utcáira. . . a német katonákra kézígránátot dobáltak, a zsidóházakban elhelyezett, kibombázott keresztény lakosokat kiverte az utcára és azt ordította: keresztény vér fog folyni Budapesten”.⁷⁹ A nyilas igazságügyminiszter szavait azonban egy héten belül a nyilas propagandaminiszter, Kassai Ferenc cáfolta meg a Münchener Neueste Nachrichten tudósítójának adott interjújában, mondván: Szálasi hatalomátvétele a legnagyobb rendben és nyugalomban zajlott le, „a magyar fővárosban nyoma sem volt ezen a napon a nyugtalanságnak”.⁸⁰

A rögtönbíráskodás légkörében az országban — a nyilasokon kívül — mindenki gyanús, sőt ellenség lett. Az embereket zsidónak vagy zsidóbérencnek, kommunistának vagy kommunistagyanúnak, katonaszökevénynek vagy árulónak bélyegezték. A személyi biztonság az emlékek kategóriájába került. A nyilasok az „ellenség leküzdése végett” több ízben újból és újból kiterjesztették a rögtönítélő bíráskodást. Az október 20-i, első rendeletet hamar követte a többi:

⁷⁶ Berliner Illustrierte Nachtausgabe, 1944. november 2.; OL K. 428.

⁷⁷ Lásd *Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944)*. Akadémiai Kiadó 1958. 540. 1.

⁷⁸ Lásd Budapesti Közlöny. 1944. október 20.

⁷⁹ OL K. 428. 823. október 23.

⁸⁰ Ugyanott, október 30.

október 24-én⁸¹ és 29-én, november 18-án, 29-én és 30-án, majd december 12-én.⁸² A lapok a statáriális rendelkezés megszigorításához csak annyi kommentárt fűztek, hogy „az öntudatos magyar dolgozóknak nem kell hosszasan magyarázni, hogy ezekre az intézkedésekre ma miért van szükség”.⁸³

A nyilasok azonban nem tévesztették szem elől, hogy a fasiszta párt tömegbázisát⁸⁴ csak fegyelmzéssel nem tudják megteremteni. Ezért a totális diktatúra erősítésére a statárium mellett más módszereket is alkalmaztak. Tömegbefolyásuk növelésének egyik eszköze a tömegek részessé, érdekeltté tétele volt a totális fasiszta diktatúrában. A politikai pozíciók, a vezető pénzügyi és ipari posztok elosztása után sor került a — korábban főleg zsidó tulajdonban levő — kisebb ipari létesítmények, kisüzemek, majd műhelyek és üzletek kiosztására. Tették ezt a nyilasok Hitlernek még 1944. május 17-én kelt ösztönzésére. Hitler ekkor felhívta Veessenmayer figyelmét arra, hogy „amennyiben Magyarországon a lakosság a zsidók elleni rendszabályokban segítségünkre lenne, mi talán ezeknek a zsidóvagyonból juttathatnánk. Ez aktivizálná a lakosság közreműködését.”⁸⁵ A közellátásügyi miniszter ennek szellemében még október közepén — a 414.552/1944. sz. rendeletével — a Wertheimer és Frankl-féle Gőzkávépörköldét vitéz Szopos Lajosnak utalta ki⁸⁶ — olvashatjuk a hivatalos lapban. Fiala Ferenc, a sajtóügyek kormánybiztosa, a Bartha és Guth-féle budapesti nyomdát Kiss Ernő vezetése alá helyezte.⁸⁷ Sopron polgármestere a Jakobi-féle soproni szivar- és szivarkaszopka üzem vezetésével Mayer Ferencnéét bízta meg.⁸⁸ A tamási járás főszolgabírája 5663/1944. sz. utasításával a Pincehely községben levő Wolf Henrik-féle konfekció férfiszabó üzemet Reidner Ferencnek adta át.⁸⁹ A csáktornyai járás főszolgabírája a Hirschohn-testvérek textilüzletét Micsek Mihály kereskedőségédnek, a Singer-féle készruhaüzletet Ambrus Lajos szabómesternek utalta ki.⁹⁰ A budapesti Wellich Manó és Fiai konzervgyár vállalatvezetője Barabás Endre lett, a Hilvert Márk „Gyermekruha Otthon”-é Tóth László. A Tömő utcai óragyárba Schmieder István kapott kinevezést.⁹¹ Újpest polgármestere, hivatkozva a zsidók anyagi és vagyoni jogi ügyeinek megoldására kinevezett kormánybiztos rendeletére,⁹² Láng Imre kárpitos üzemének vezetésére Markó Józsefet, Neumann Géza faesztergályos és asztalos üzeme élére Varga Lajost állította stb.⁹³

Az üzemek, műhelyek, üzletek kiosztása az országban a szélsőséges, főleg nyilas elemek részére kétségtelenül a kormány tömegbázisának növekedését eredményezte. A nyilasok antiszemizmussal átítatott demagógiája az osztálykorlátok lebontásáról, a javak újraelosztásáról — miként a hitleri Németország

⁸¹ A második statáriális rendelkezés megjelenését követő napon, október 25-én nagyszabású razziaát tartottak a fővárosban, végrehajtásába bevonva a rendőrségen és csendőrségen kívül a katonaságot is. Budapesten ekkor 518 személyt állítottak elő. — Közli Összetartás, 1944. október 26.

⁸² A 3680., 3740., 3830., 4100., 4240, 6130. sz. rendeleteket közli Budapesti Közlöny, 1944. október 24., 29., november 18., 29., 30., december 12-i száma.

⁸³ Összetartás, 1944. december 12.

⁸⁴ Lásd erről *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzeti szocialisták. 67—75. l.

⁸⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 848. l.

⁸⁶ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. október 18.

⁸⁷ Lásd ugyanott.

⁸⁸ Lásd ugyanott, 1944. október 20.

⁸⁹ Lásd ugyanott.

⁹⁰ Lásd ugyanott, 1944. november 23.

⁹¹ Lásd ugyanott, 1944. október 21.

⁹² Lásd ugyanott, 1944. november 3.

⁹³ Lásd ugyanott, 1944. november 23.

náci vezetőinek „szocializmusa” is az antiszemitizmusban merült ki.⁹⁴ Magyarországon is — a zsidóktól kisajátított tulajdon szétesztására korlátozódott. Ez a fajta demagógia azonban a nincstelenek egy részében — akiket nem érdekelt a szerzés módja és az elosztás elve — azt a hitet keltette, hogy a réginél igazságosabb vagyoneelosztás következik be. A nyilasok a politikailag tájékozatlan emberekben azt a téveszmét táplálták, hogy a felemelkedés új útjai nyíltak meg a szegény néprétegek előtt, holott azt az elképzelést valósították meg, hogy e juttatással magukhoz láncoljanak bizonyos rétegeket, akik segítségükre lesznek a tömegek elnyomásában, a terrorista rendszabályok foganatosításában. A Nyilaskeresztes Párt ezzel a mételyezéssel ösztönözte a tudatlan, sok esetben bűnös hajlamú, főleg lumpen elemeket az üldözés mértékének fokozására, bűnrészessé téve a nagyrészt megtévesztetteket is.

A Nyilaskeresztes Párt a munkásosztály leszerelése, engedelmessé tétele, megnyerése végett a nemzeti szocialista nézetekkel próbálta megtéveszteni a munkástömegeket. Ez a fasiszta ideológia, amelynek legfőbb alkotóeleme a kommunista-, általában a haladásellenesség volt, és gátlástalan nacionalista, sovinizta elméleteket (fajelmélet, élettérelmélet stb.) hirdetett, a munkások tömegeinek megnyerése érdekében jelszavakat sajátított ki a munkásmozgalomból is. E fasiszta pártok nemcsak a párt nevét (munkáspárt), pártszervezési elveket vettek át ellenfeleiktől, hanem tömegbázisuk növelésére, a tömegek megtévesztésére fenn hirdettek egyes, a dolgozó emberek tudatában már mélyen bevéssződött jogos követeléseket is, hogy ezeket demagóg módon hangoztatva a munkások, általában a dolgozók érdekeinek képviselőiként tüntessék fel magukat.

Az olasz és a német példa nyomán, a nemzeti szocialista nézetek talaján Szálasi — bár a hungarizmus a parasztságot tekintette „államalkotó elemnek” s parasztállam létrehozását hirdette — kezdettől fogva, 1936-tól kiépítette pártjában a munkásszervezkedést, s uralomra jutása után nem mulasztotta el figyelmeztetni a pártvezetőket: „. . . a párton belül legfontosabb az üzemek megszerzése. . . ez mindent megelőz.”⁹⁵

A nyilaskeresztes pártszervezetek uralomra jutásuk után az apolitikus tömegek megnyerése érdekében figyelmüket a baloldali, szociáldemokrata munkások sorainak megbontására összpontosították, tudva, hogy legalább egy részük megnyerésével vagy semlegesítésével, hagyományos tekintélyük csorbításával hatolhatnak csak be a munkástömegek közé. Féktelen propagandahadjáratot indítottak a munkásság politikai lefegyverzésére, a bizonytalanabbak megmétélyezésére. A hungarista nézetekben semmi újat nem lehet felfedezni, ami különbözött volna az olasz, de főleg a német propagandától. Az Összetartás irányadóul — a korábban „vörös befolyás” alatt állóknak mondott baloldaliakról — így írt: „A magyar munkásság legnagyobb részét. . . egyetlen jottányival sem lehet rosszabb magyarnak tekinteni magunknál. Legfeljebb kissé később eszméltek arra, mit mi már tíz esztendeje hirdetünk. . . Lépten-nyomon hallunk olyan megjegyzéseket, amelyek ipari munkásságunkat bolsevistának igyekeznek feltüntetni. Szó sincs róla. . .”⁹⁶

Vajna belügyminiszter október 18-án tartott beszédében felajánlotta a munkásoknak, hogy „akik akár a kommunisták, akár a volt szociáldemokrata

⁹⁴ *Martin Broszat: Der Nationalsozialismus Weltanschauungsprogramm und Wirklichkeit.* Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart 1961. 49. l.

⁹⁵ OL Filmtár. 16719. db.

⁹⁶ Összetartás, 1944. október 15.

vagy más nemzetellenes pártok, mozgalmak kebelében idegen befolyás következtében elszakadtak a nemzetközösség gondolatától. . . tiszta fehér lappal jöhetnek hozzánk. . .”⁹⁷

Péntek István nyilas államtitkár, a párt ideológiai felelőse arról beszélt, hogy „a munkásság osztályharca Magyarországon befejeződött abban a pillanatban, amikor a hungarizmus átvette a hatalmat, s a munkásságnak az évszázados osztályharcú törekvései, annak az élethez, a szocializmushoz való joga államhatalmi tényezővé és nemzetépítő eszmévé lett.”⁹⁸ Beszédét olyan ígéretekkel tarkította, hogy a paraszt munkája jutalmául meg fogja kapni a hungaristáktól a földet, a munkás pedig a műhelyeket.⁹⁹

A nyilasok azt terjesztették, hogy a nemzeti szocializmus a munkásérdekek teljesítését tűzte célul, de — Hitler és Mussolini nyomán — hirdették, hogy a nemzeti szocializmusban nem az osztályharc, hanem a rend a döntő.¹⁰⁰ Wirth Károly „nyomdászmeister”, a Magyar Ipari Munkások Országos Szövetsége szervező bizottságának elnöke,¹⁰¹ a Danuvia Fegyvergyár munkásai előtt arról beszélt, hogy a munkásságnak nem szabad osztályuralomra törnie, mert az új igazságtalanságokat teremtené.¹⁰²

Amellett, hogy a nyilas vezeték az osztályharc ellen agitáltak, „a társadalmi osztályok közötti válaszfalak lerombolását” ígérték. Budapest nyilas polgármestere, dr. Mohay Gyula arról beszélt, hogy az üzemek jövedelmében mutatózó „felesleget”, a „többletbevételt” a közösség szolgálatába kell állítani.¹⁰³ Budinszky nyilas igazságügyminiszter az árak és jövedelmek közötti különbségek nivellálásáról beszélt. „Arra nincs szükség — mondotta —, hogy míg a munkások, a dolgozók nyomorognak, mások vagyonokat harácsoljanak. Ha szükség lesz rá, bele kell nyúlni a magántulajdonba. A kőszénbányajogot gyakorolja a magyar nemzet, és a nehéz- és vasipar hasznát kapja a magyar nemzet.”¹⁰⁴ Vágó Pál nyilas árkormánybiztos rádióbeszédében kijelentette: „a mammut-jövedelmeknek Magyarországon befellegzett.”¹⁰⁵

A Nyilaskeresztes Párt propagandája, amely a párt- és állami vezetők beszédeiben vissza-visszatért, a „dolgozó emberek munkájának tisztességes megfizetését”¹⁰⁶ hangoztatta. A nyilasok, a hungarista nacionalizmust szítva, szívesen megszüntették volna a magyar alárendeltségnek azt a mutatóját, hogy nálunk

⁹⁷ Magyarság, 1944. október 19.

⁹⁸ Összetartás, 1944. november 28.

⁹⁹ Lásd OL Bm. 428. 823.

¹⁰⁰ Lásd *Hermann Rauschnig*: Hitler bizalmasa voltam. Zrínyi Katonai Kiadó 1970. 152—153. l.

¹⁰¹ A Budapesti Közlöny 1944. november 22-i száma közli az iparügyi miniszter 2700/1944. Me. sz. rendeletét „a magyar ipari munkások egységes szervezetéről”, melynek 30. §-a „dr. Somogyi Ferenc egyetemi tanár, szociális felügyelőt, a MIMOSz szervező bizottságának elnöki tiszte alól saját kérelmére . . . felmentette, s a szervező bizottság elnökévé Wirth Károly nyomdászmeister budapesti lakost kinevezte.” — A Magyar Ipari Munkások Országos Szövetségének létrehozásáról szóló kormányrendelet 1944. július 23-án jelent meg, mely szakmanként írta elő egyesíteni az ipari munkásokat. Minden fizetésből és bérből élő, testi vagy szellemi munkást köteleztek, hogy tagja legyen a munkahelyén létesülő helyi egyesületnek. — Lásd *Pintér István*: I. m. 93—94. l. — Október 15 e után az üzemi választmányokat a MIMOSz helyi szervezeteivé akarták tenni, de ez nem valósult meg, mert a nyilasok saját vezetésük alatt álló üzemi tanácsokat hoztak létre.

¹⁰² Lásd Magyarság, 1944. november 23.

¹⁰³ Lásd Magyarság, 1944. október 20.

¹⁰⁴ OL K. 428. október 23.. 30.: Összetartás, 1944. október 26.

¹⁰⁵ Ugyanott. 1944. november 5.

¹⁰⁶ Lásd Soproni Hírlap, 1944. december 21.

jóval alacsonyabbak voltak a bérek, mint a náci Németországban. A nyilas Munkaalkotmány 1944. augusztus 6-i vitáján a bérekkel kapcsolatban hangzott el az az észrevétel, hogy „. . . nem lehet a magyar munkás, a dolgozó magyar más, rosszabb helyzetben, mint pl. a hamburgi. . .”¹⁰⁷ Akkor azonban, amikor a bérkérdés Szakváry iparügyi miniszter elé került, ugyan ő sem zárkózott el „megvizsgálása” előtt, de a béremelést eleve alaposan körülhatárolta. Kijelentette, ő nem zárkózik el a béremelés engedélyezése előtt „. . . különösen akkor nem, amikor nemzeti szocialista magatartásuk miatt elő nem léptetett. . . munkások és alkalmazottak béreiről van szó. . .”¹⁰⁸ A nacionalizmussal átítatott fasiszta szociális demagógia tehát nem volt egyéb elterelő manővernél. Az október 15-e után pozícióba ültek gyors gazdagodásáról s annak módjáról hallgatva, a gazdasági élet németekkel közös tönkretételéről, az ország kirablásáról és javainak elpusztításáról, a lakosság nyomorba döntéséről a figyelmet elterelve az ígéretések megtévesztő hatásában bíztak.

Alantas módszereikre jellemző, hogy Gera József a novemberi nagytanácson mondott beszédében többi között kijelentette: most már semmi sem áll „. . . többé útjában annak, hogy a születési kiváltság helyett a jellembeli kiváltságot, a tehetséget és a munkát tekintsük az emberek értékmérőjének. . . munkabékének kell lennie, amelyről még csak beszélni sem lehet akkor, ha a munkás — úgy a szellemi, mint a kétkézi — felelőtlen proletársorban tengődik. . . Mi majd kiemeljük a dolgozót a proletár felelőtlenségéből. . . a munkát a tőkével és a termeléssel arányosan részesítjük a termelés jóhasznából. . .”¹⁰⁹ Ennek elhagyása után a propaganda miniszter az „alsó néprétegek” tehetségének kibontakoztatása érdekében javasolta a munkásság gondolkodó rétegeinek fokozatos bekapcsolását a szellemi életbe. Evégből — 1944 novemberében — „lehetőséget adott arra, hogy azok a munkások, akik fizikai munkájuk közben szellemi életet is élnek, gondolataikat prózában vagy versben kifejezik, összegyűljenek és egybefogott erejükkel hassanak a magyar kultúréletre is”¹¹⁰

A Nyilaskeresztes Párt, a munkások ellen indított „eszmei” offenzívájával párhuzamosan, hozzákezdett az üzemek politikai szervezéséhez, fasiszta üzemi szervezetek kiépítéséhez, azzal a céllal, hogy a Nyilaskeresztes Párt tagjai a legkisebb egységben is ellenőrizhessék a munkásokat, a termelést, az üzemvezetést, diktálhassák követeléseiket, biztosítsák az üzemek hungarista vezetését. Az üzemi nyilas szervezetek létrehozása lényegében ellenpólusát képezte az előbb említett fasiszta demagógiának. Ugyanis a propagandával ellentétes viszonyok között a fegyelmet a nyilasok csak közvetlen felügyeletükkel remélhették fenntartani.

Az üzemekben, gyárakban — a munkáshiány miatt — megnyújtották a munkaidőt, a munkások napi 10—14 órát dolgoztak, s általánossá vált a pótműszakok beállítása. A mind szélesebb körökre kiterjedő behívásokkal együtt a katonai szolgálatra alkalmatlanokat s a nőket munkaszolgálat keretében rendelték ki üzemi munkára. A megfeszített munkatempó mellett mélyre zuhant a munkások ellátásának színvonala, az élelmiszerjegyek beválthatósága csökkent, az üzemi koszt romlott, elemi ruházattal való ellátásuk csődöt mondott.

¹⁰⁷ OL Filmtár. 16721. db. — Hasonlóképpen indokolta Beregyfy a bevonultak, illetve elesettek családjainak fizetett hadisegély és a katonák zsoldjának felemelését is. — Lásd OL Mt. k. 27. VKM. 89. 148; Soproni Hírlap, 1944. nov. 19.

¹⁰⁸ OL Filmtár, 16721. db.

¹⁰⁹ Összetartás. 1944. november 7.

¹¹⁰ Magyarság. 1944. november 25.

Az ipari üzemekben, a német „munkafront” példájára, hungarista „üzemi tanácsok” alakultak, amelyekben — mivel korporatív jellegűek voltak — helyet kaptak a munkaadók is, a munkavállalók képviselőit pedig a Nyilaskeresztes Párt tagjai. A nyilas üzemi tanács feladata az üzemeknek „a totális mozgósítás szolgálatába” állítása volt.¹¹¹

Az üzemi tanács létrehozásáról szóló rendelet — amely megjelent a lapokban is¹¹² — előírta, hogy minden munkahelyen,¹¹³ ahol „legalább húsz alkalmazottat foglalkoztatnak, üzemi tanácsot kell felállítani”.

Az üzemi tanács vezetője mellett úgynevezett „munkatörzs” dolgozott. A munkatörzsbe a következő üzemi nyilas pártszervezeti funkcionáriusok kerültek be: az üzemi pártszervező, a szakmai szervező, a szociális vezető, az üzemi munkásvezető, a női és az ifjúsági vezető. Ezek a tisztségviselők megbízatásukat a Nyilaskeresztes Párt területi szervezetének „munkás vezetőjétől” kapták, s ugyanő vissza is vonhatta a megbízatást. Előtte tették le a 4070/1944. Me. sz. rendeletben előírt esküt.

A rendelet felsorolja az üzemi tanács feladatait is. Ezek a következők: *a)* a munkások és más dolgozók politikai nevelése; *b)* a munkaviszonyra vonatkozó jogszabályok megtartásának ellenőrzése; *c)* a dolgozók panaszainak meghallgatása és közlése a munkaadóval. Ha a munkaadó nem intézkedik a mulasztás pótlására, az üzemi tanács kötelessége jelenteni felettes hatóságának, illetve a párt — már említett — „munkavezetőjének”.

Az üzemi tanács a munkaadó irataiba betekintést, illetve adatok szolgáltatását csak az illetékes miniszter engedélyével kérhette. A hadiüzemekben a személyzeti parancsnok ügykörébe nem szólhattak bele.

Befejezésül a rendelet kitért arra, hogy az üzemi tanácstagok e megbízatásukat díjtalanul kötelesek teljesíteni, s tisztségük miatt joghátrányt nem szenvedhetnek.¹¹⁴

Az üzemi tanácsok népszerűségét a kormány néhány intézkedéssel próbálta növelni: a 4210/1944. Me. sz. rendelettel pl. megtiltották az ipari alkalmazottak tömeges elbocsátását,¹¹⁵ Szálasi személyesen intézkedett a szokásos karácsonyi pénz, az úgynevezett 13. hónapi fizetés kiadásáról, amelyet „üzemrészesedésnek” nevezett.¹¹⁶

Az üzemi tanácsok megszervezése ellenére a fegyelem fő biztosítója a fenytetés maradt. Ebből kivették részüket a hadiüzemi parancsnokok, büntetést szabva okkal, ok nélkül a munkásokra, de éltek a statárium lehetőségével is, amivel a munkából kimaradottakat, a termelés akadályozóit, sőt még a balesetet szenvedőket is fenyegették.¹¹⁷

Az üzemekből felsőbb állami és pártszervezetekhez küldött jelentésekből kiderül, hogy a termelés feletti ellenőrzést a nyilasok nem tudták kezükben tartani. A Ford Motor Rt. üzemi tanácsa pl. november 10-én jelentette, hogy „az

¹¹¹ Összetartás, 1944. október 26.: OL K. 428. október 30.

¹¹² Lásd Összetartás, 1944. október 27.

¹¹³ A rendelet felsorolta az ipari, kereskedelmi, bánya- és kohóüzemeket, üzleteket, vállalatokat, közhasználatú villamosműveket, a közforgalmú közlekedési vállalatokat, ezek üzemait és műhelyeit, a közhasználatú gépjármű vállalatokat, a tövényhatóságokat, a megyei városok és a községek által fenntartott vagy kezelt üzemeket és vállalatokat. — Lásd ugyanott.

¹¹⁴ Lásd ugyanott.

¹¹⁵ Lásd OL Filmtár. 16720. db.

¹¹⁶ Lásd ugyanott, 16719. db. — A karácsonyi segélyek összegét végül Szálasi félhavi fizetésre és dupla családi pótlékra korlátozta. — Lásd ugyanott, 16720. db.

¹¹⁷ Lásd Budapesti Közlöny, 1944. okt. 20.

utóbbi időben, de különösen október 15-e óta, a vállalat vezetésében feltűnő nemtörődomség tapasztalható. . . Az üzembe kirendelt katonai parancsnokhoz hiába fordulnak, mert nem tud vagy nem akar csinálni semmit. . . A dolgozók között rengeteg a hiányzó, de ellenrendszabályokat ennek megakadályozására nem eszközölnék. . . véleményem szerint szükséges, hogy a párt részéről egy bizottság kiszálljon, hogy képet alkothasson magának, hogy itt a Ford Motor Rt-nél csúnyább üzelmek folynak, mint egy zsidó cégnél.”¹¹⁸ Csepelről jelentették, hogy „a magyar honvédség legújabb és a háború sorsára esetleg döntő jelentőségű új rendszerű, magyar találmányt képező páncélrobbantó gránátból, amely honvédségünk legkomolyabb elhárító fegyvere . . . naponta mindössze 50 darabot gyártanak, holott megfelelő jóindulatú intézkedés mellett a termelés napi 1000 darabra emelhető stb.”¹¹⁹

A nyilasok által feltárt helyzet kialakulását elősegítette, hogy a termelést szabotáló, géprombolást, elhurcolást akadályozó munkások ellenállásához csatlakoztak a németek és nyilasok pusztításai elleni tiltakozásként a tőkés tulajdonosok és vezető értelmiségi, műszaki gárda tagjai közül szép számmal. E jelenség főleg november – december hónapokban terjedt a kitelepítésekkel, kiűritésekkel, robbantásokkal kapcsolatban.¹²⁰

A nyilas üzemi tanácsok jelentéseinek hatására csökkent, majd megszűnt a nyilas vezérek demagóg ígéretéseket tartalmazó beszédeinek özöne, s kezdetét vette a nyilvános fenyegetés. Serényi Miklós gróf nyilas képviselő a munkások előtt már nem beszélt „osztálybékéről”. „Szálasi Ferenc most még egy próbát tesz, hogy jobb belátásra bírjon minden becsületes magyart, és mindenkit a hungarista állam szolgálatába állítson — mondotta. — Megköveteli azonban. . . minden munkástól, hogy a szabotázs megszűnjön, és mindenki a tőle telhető legnagyobb teljesítményt nyújtsa. Aki nem így tesz, meglakol, és esetleg halálbüntetéssel sújtjuk.”¹²¹ A *Kleine Wiener Zeitung* ez időben idézte Szálasi mondását: „. . . aki nem akar dolgozni és nem segít, az a halál fia!”¹²²

A termelés folyamatoságának biztosítása, a politikai közhangulat, a harci szellem javítása végett a nyilasok propagandája a nők felé fordult. Rajtuk keresztül igyekeztek növelni politikai befolyásukat. Az Összetartás cikkírója felkérte a nőket, hogy „vegyenek szintén tudomást” az október 15-i fordulatról, s magatartásukkal ők is „illeszkedjenek be. . . a hungarista élet-, társ- és sorsközösségbe. . .”¹²³ A cikk érzékeltette a tömegek, köztük a nők nagy fokú passzivitását. A nők tudatát ekkor az a körülmény határozta meg, hogy a várva várt háború vége újból messze homályba merült, tovább aggódtak apáikért, férjeikért és fiaikért, s már azt a családtagjukat sem tudták biztonságban, aki otthon dolgozott. Üldözött lett az országban mindenki.

A családtagok a frontátvonulás nehézségei előtt álltak, nagy részük — főleg vidéken — megbolygatva a propaganda, valamint a hivatalok és azok vezetőinek menekülésre készülődése által. A családok egy része készen állt arra, hogy nyu-

¹¹⁸ OL Filmtár. 16729. db.

¹¹⁹ Ugyanott. — A szerszámgépgyárban, ahol a „Szálasi-röppentyű” talprészét gyártották, az elkészült anyagot hosszú sorban traktor után kötötték, s az üzem egyik kapuján kivontatták, a nyilas átvevőkkel leszámoltatták, majd nagy ívben a gyárat megkerülve az üzem hátsó kapuján át újra visszavitték. — Lásd Csepel története. *Drucker Tibor*: I. m. 384. l.

¹²⁰ Lásd A szabadság hajnalán.

¹²¹ Soproni Hírlap, 1944. november 23.

¹²² OL K. 428. november 4.

¹²³ Összetartás, 1944. november 21.

gatra meneküljön, voltak, akik tanácstalanul néztek a jövő elé, nem tudva, az cselekszik-e helyesen, aki megy, vagy aki marad. Sokan csak átmenetileg hagyták el otthonaikat, amíg a front átvonult lakóhelyeiken. A közelben meghúzódók szemtanúi lettek a német hordák embertelen rablásainak, aminek híre terjedve csökkent a menekülni készülők száma.

A főváros lakosságának helyzetét tragikusan befolyásolták a közellátási viszonyok. Rajk Endre készletgazdálkodási kormánybiztos¹²⁴ Budapest közellátási viszonyairól október 25-én a következő összefoglalást készítette: „... kenyérhelyzet: liszt- és gabonakészlet négy hétre, hús két hétre, zsír két napra, cukor novemberre, szárazfőzelék egy hónapra elegendő, burgonya és konzervfélések nincsenek.”¹²⁵

Juresek Béla még október 14-én írta alá azt a rendeletet, mely szerint október 18-tól a hatósági jegy ellenében kiszolgáltatható kenyérfejadag az ország egész területén naponként és személyenként 20 dkg-ra csökken. A fejadaghoz azonban a családoknak csak egy része jutott hozzá. Ha a sorban állók előtt elfogyott a kenyér az üzletben, már csak másnap remélhettek új szállítmányt. Az elégedetlenség növekedése miatt Vágó Pál árkormánybiztos kénytelen volt rádióbeszédében kitérni a kenyérhelyzetre. Demagóg ígéretesekkel tarkított beszédében kénytelen volt kijelenteni: „Azzal viszont legyen tisztában mindenki, hogy több kenyeret adni senkinek sem tudunk.”¹²⁶

Október 18-tól kezdve lecsökkent az addig is alacsony s már csak a gyermekeknek osztott tej mennyisége. Amíg október 13-án még öt, három, illetve két dl tejet osztottak ki a különböző tejjegyekre, október 18-tól az összes jegyre kiadható tej mennyisége — egy literrel — 4 dl-re apadt.¹²⁷

A havi 104 dkg és havi 52 dkg cukor vásárlására jogosító cukorjegyek ellenében november 1-től csak összesen havi 50 dkg cukor kiszolgáltatását engedélyezték,¹²⁸ ami nem azt jelentette, hogy cukorhoz, bármilyen kis mennyiségben is, hozzájuthatott a lakosság. November 4-én ugyanis a szeptemberi és októberi havi cukorjegyek beváltási határidejét a közellátási miniszter „további intézkedésig”, meghatározatlan időre meghosszabbította.¹²⁹

A lapok közellátási rovata olyan híreket közölt, hogy „... rövidesen sőt kapunk. . .”, „... nem kapunk rizst. . .”, „... a kiutalt gyufa már útban van. . .” stb. Az október közepén megcsappant árúkészletre és annak elosztására jellemző az a soproni hír, amely tudatja a lakossággal, hogy október 16-án tojásosztás kezdődik.¹³⁰ Személyenként 2 db tartósított tojást utalnak ki¹³¹ — írták a lapok. Két nappal később az újságíró azt írta: „Tojás egyszerűen nincs. Magunk is meggyőződünk tegnap arról, hogy tojást sehol nem osztottak.”¹³² Őt nap múlva pedig már a lakosság ellen léptek fel, akik annak ellenére, hogy nincs tojás, sorban álltak órák hosszat és váraкоztak, az utcán tömörültek, zúgolódtak.¹³³

¹²⁴ Rajk Endre rendezetövel Kovarcz Emil még október 12-én közölte, hogy „a hatalomátvételkor Budapest ellátásának biztosítása érdekében a Közellátásügyi Minisztériumhoz fog megfelelő beosztással kerülni”. — OL Filmtár. 16729. db. — Szálasi október 26-án írta alá Rajk készletgazdálkodási kormánybiztossá történt kinevezését. — Ugyanott.

¹²⁵ Ugyanott.

¹²⁶ Összetartás, 1944. november 5.

¹²⁷ Lásd ugyanott. 1944. október 18.

¹²⁸ A 117 200/1944. KM. sz. október 28-án kelt rendeletet közli Belügyi Közlöny, 1944. november 5.: Összetartás, 1944. október 30.

¹²⁹ Lásd Soproni Hírlap, 1944. november 4.

¹³⁰ Lásd ugyanott, 1944. október 16.

¹³¹ Lásd ugyanott, 1944. október 18.

¹³² Ugyanott, 1944. október 20.

¹³³ Lásd ugyanott, 1944. október 25.

Az árúkézslet zsugorodásával együtt járt s a lakosságot érzékenyen érintette az árak hihetetlen mértékű emelkedése. Hiábavalónak bizonyult már kiadásakor az a rendelet, miszerint az árút „rögzített árszint mellett le kell szállítani”¹³⁴ az üzletekbe. A készletek leapadtak a raktárakban is,¹³⁵ s ez óhatatlanul hajtottá fel a feketepiaci árakat.

A lakosság korlátozását a közellátásban újabb és újabb intézkedések sújtották. Polgármesteri rendelet szabályozta a fűtést. A hideg korai beállta ellenére a magánlakásokat és más helyiségeket november 15-e előtt semmiképp sem volt szabad fűteni. November 15-e után a hivatalokban 17 C fokot, egyéb munkahelyeken 15, a kórházakban 21 C fokot engedélyeztek.¹³⁶ Rövidesen napvilágot látott a gázfogyasztás korlátozása: a pesti oldal közönsége a gázt déli 12 órától 2 óráig és délután 6-tól 7 óráig használhatta.¹³⁷ Mindez azonban csak bevezetője volt annak a pokolnak, amit a lakosság, elsősorban a fővárosiak, átéltek a front átvonulása, Budapest körülrázása, a fasiszta seregek megsemmisítése idején.

2. A Nyilaskeresztes Párt és fegyveresei

A Szálasi-uralom alatt a magyar belpolitikai életben — miként Olaszországban 1922-ben, Németországban 1933-ban történt — a legalapvetőbb változást a totális diktatúra szükségességét hirdető, a fasiszta pártok közül a legszélsőségesebb, egyben a legnagyobb tömegbefolyással rendelkező Nyilaskeresztes Párt politikai egyeduralmának megteremtése, az általa gyakorolt erőszak eszközeül a párt fegyveres erőinek biztosított teljhatalma képezte.

A hatalom 1944 október közepén Szálasi Ferencnek, a párt vezérének és az ő alá rendelt többi pártvezetőnek a kezében összpontosult. Szálasi a Nyilaskeresztes Párt feladatává tette a — „liberális”, „plutokrata”, „zsidóbérenc” — 25 éves Horthy-rezsim felszámolását, a nemzeti szocialista — hungarista — állam létrehozását, a társadalmi élet átalakítását, a totális fasiszta diktatúra megvalósítását. Ennek érdekében a párt hatalmát kiterjesztették az élet minden területére, a pártot előbb az állami szervekkel azonos jogokkal, egyenlő hatáskörrel ruházták fel,¹ majd jogait kiterjesztve, minden más szerv fölé emelték. Az új, hungarista állam belső védelmét Szálasi a párt tagjaira, a párt fegyveres osztagaira bízta.

A Nyilaskeresztes Párt hatalmának megteremtése útján az első lépés Vajna nyilas belügyminiszter 1944. október 17-i rendelete² volt, amelyben szabályozta a politikai pártok működését, pontosabban: a nyilas pártra vonatkozóan módosította a 3080/1944. sz., 1944. augusztus 24-én kelt rendeletet,³ amely előírta a nem kívánatos politikai pártok feloszlását. 1944 augusztusában már csak a jobboldali kormánypárt, a Magyar Élet Pártja, valamint három, nemzeti szocialista elveket valló párt: a Magyar Megújulás Pártja, a Nemzeti Szocialista Párt és a Nyilaskeresztes Párt működött legálisan. A Vajna-féle rendelet biztosította a Nyilaskeresztes Párt legális tevékenységét, kimondva, hogy a párt

¹³⁴ Közli Összetartás, 1944. november 5.

¹³⁵ Lásd Magyarországot, 1944. november 18.

¹³⁶ Lásd ugyanott, 1944. november 5.

¹³⁷ Lásd Összetartás, 1944. november 8.

¹ Lásd *Macartney*: October Fifteenth. 446. l.

² Közli Összetartás, 1944. október 21., Lásd *Macartney*: October Fifteenth. 446. l.

³ Közli Függelenség, 1944. augusztus 25.

„mint a nemzet politikai akaratának megtestesítője” újólág működhet. A rendelet a továbbiakban előírta, hogy „a többi párt tevékenysége vagy új párt alapítása mindaddig tilos, amíg későbbi időpontban esedékessé válik a pártélet törvényes rendezése”.⁴ Az októberi hatalomátvételt követő gyülekezési tilalom feloldása is csak a Nyilaskeresztes Pártra vonatkozott.^{4/a}

A többi fasiszta politikai párt megsemmisítésére, működésük lehetetlenné tételére irányuló nyilas törekvés — mint más országokban is bekövetkezett — szerves részét képezte a totális állam megteremtésének. Adott esetben azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a Nyilaskeresztes Párt terrorja nem az október 15-e után kialakult rendszerrel szemben álló politikai pártokra sújtott le — lévén a legális ellenzéki pártokat még az ország márciusban történt német megszállása után illegálitásba kényszerítették⁵ —, hanem azon szélsőséges fasiszta partnereik ellen léptek fel, akik mint ők is, kizárólagosan a totális fasizmus igénői voltak. A harc a Nyilaskeresztes Párt egyeduralmáért, a totális fasiszta rendszer Szálasi kezében összpontosuló egyszemélyi vezetéséért, a hatalom közvetlen és egyedi birtoklásáért folyt. Az október 17-i rendeletből kitűnt, hogy Szálasi a szélsőjobboldali összefogást — mely összefogás segítette őt hatalomra — s vele a koalíciós kormányzatot átmeneti állapotnak tekinti, s a kényszerhelyzetben ráerőltetett „szövetségeseitől” a fasizmus eszközeivel és módszereivel igyekszik mihamarabb megszabadulni, ennek bekövetkeztéig pedig e pártokat is, a koalíciós kormányzatot is alárendeli a Nyilaskeresztes Párt uralmának. Az említett rendelettel Szálasi hozzákezdett a legalitást vissza nem nyert nemzeti szocialista pártok megsemmisítéséhez. Célja eléréséhez igyekezett ellenfeleit megosztani. A Magyar Élet Pártjával, amelynek csak szélsőjobbszárnya csatlakozott a nyilasokhoz s ők azokat sem tekintették egyenrangú fasisztáknak, valamint a Magyar Megújulás Pártjával, amelynek Imrédy 1944 augusztusában elszenvetett politikai veresége után⁶ szervezettsége, súlya, jelentősége visszaesett, Szálasi nem is tárgyalta. A szélsőjobboldali mozgalomból a Nemzeti Szocialista Párttal és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséggel készítették elő fúziót.

A nyilasok egy hónapon belül keresztül tudták vinni, hogy a két pártvezér aláírásával szentesítse pártjaik megsemmisítését. 1944. november 16-án meggyeztek abban, hogy a Nemzeti Szocialista Párt, illetve a KABSz megszűnik, s tagjaik a nyilas pártba beléphetnek. A megállapodásról kiadott közlemény félreérthetetlen nyíltsággal érzékelteti az erőviszonyokat: „Egy pillanatig sem volt kétséges, hogy nemzetünknek október 15—16-án átélt óráiban, amikor a Nyilaskeresztes Párt átvette a hatalmat és teljes felelősséggel a magyar élet irányí-

⁴ Összetartás, 1944. október 21.

^{4/a} Káday államtitkár aláírásával jelent meg a Belügyminisztérium 1944. november 13-i utasítása, mely így hangzott: „A 175.500/1944. sz. alatt kiadott gyűléstilalmi rendeletlem hatályát a Nyilaskeresztes Pártra vonatkozólag felfüggesztem . . .” — Vas m. Lt. főisp. 135/1944.

⁵ Jaross belügyminiszter 1944. március 29-én adta ki az ellenzéki, baloldali, polgári pártok feloszlásáról szóló rendeletet, amelyet nyilatkozatában úgy kommentált, hogy felszámolják „a marxizmust és annak szövetségeseit”. — Lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország. 806. l. — Betiltották a Szociáldemokrata Pártot, a Kisgazdapártot és a Parasztszövetséget, vele együtt a földmunkástagozatot, felfüggesztették a Független Magyar Szocialista Pártot, a Független Magyar Polgári Pártot, a Nemzeti Tábor — Magyar Szociális Népmozgalom nevű pártalakulást — lásd Függetlenség, 1944. április 16. — és még kb. 30 budapesti egyesületet. — Lásd *Pintér István*: A Magyar Front és az ellenállás. 19—20. l. — A szakszervezetek élére kormánybiztost neveztek ki. A pártok elleni politikai hadjárat szele még a kormánypártot, a Magyar Élet Pártját is érintette. Külön bizottságot hívtak életre, mely a párt tagjainak tevékenységét vizsgálta. — Lásd *Ránki György*: 1944. március 19. 118—119. l.

⁶ Lásd ugyanott 207—209. l.

tását, mi, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége, külön pártéletünket nem folytatjuk tovább... Ma Szálasi Ferenc nemzetvezető mögött minden nemzeti szocialista erőnek fel kell sorakozni, ezért a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget beszüntetjük, és pártunkkal együtt belépünk a Nyilaskeresztes Pártba...⁷ A megállapodást Szálasi Ferenc, Gera József, Baky László, Pálffy Fidél és Ney Károly írták alá.

Pálffy Fidél a megállapodás aláírásának napján felhívást bocsátott ki pártjának tagjaihoz. Ebben közli, hogy aki 1944. december 15-ig átjelentkezik a Nyilaskeresztes Pártba, az automatikusan folyamatos párttagsággal fog rendelkezni; az országgyűlési képviselőknek és a párt vezetőinek külön kell jelentkezniük felvételle; azok felvételi kérelmét pedig, akik december 15-e után jelentkeznek, a nyilas párt szervezetei személyenként fogják elbírálni.⁸

A fúzió technikai lebonyolításával Szálasi Gera Józsefet bízta meg. A pártok tényleges egyesülését azonban sosem tudták végrehajtani. Szöllősi miniszterelnök helyettes december 14-én kijelentette: „... az az intenciója a kormánynak, hogy megtegye a lépést... esetleg egy pártnak a létrehozására”.⁹ Tehát az eredetileg kitűzött időpontra a fúzió törekvés, szándék maradt. Ekkor életre hívtak egy új bizottságot Baky László vezetésével, Szálasi mellé rendelve, amely a politikai pártok felszámolásával lett megbízva.¹⁰ — Tény, hogy a szélsőjobboldali pártoknak a Nyilaskeresztes Párttal történő egyesítésére ezután nemcsak nem került sor, de e témára vissza sem tértek többé.¹¹

A nyilasok elégedetlensége szövetségeseikkel szemben nőttön nőtt. Nem tartották kielégítőnek politikai nézeteiknek a hungarizmushoz való igazítását, Szálasi „tanainak” vállalását, hirdetését, terjesztését. Noha a propagandagépezetet elárasztották a meggyőződéses fasiszták, a nyilasok mégis kárhoztatták a politikai hangulat irányítását, befolyásolását. Kevesellték a lelkesedést. „Ez is szabotálás! — írta az Összetartás október 27-i száma. — Október 15. óta éberem figyeljük az egyes sajtóorgánumnak magatartását. Feltűnő az a rideg tartózkodás, amivel a napi eseményekkel szemben viseltetnek. Eleinte azt hitük — olvashatjuk —, hogy meglepetésükből majd csak felocsúdnak és igyekeznek alkalmazkodni, a hungarista eszme vonalára helyezkedni. Elmúlt azóta már jónéhány nap... de a helyzet nem változott semmit... Egyik-másik a világ minden kincséért sem írná le azt a szót, hogy hungarizmus... Lapuló lesipuskásokra nincs szükség.”¹² — A nyilaskeresztesek támadása akkor, amikor a lapok vezető és szerkesztő bizalmi állásait szélsőséges fasiszták töltötték be,¹³ a hunga-

⁷ OL K 428. november 16.

⁸ Lásd ugyanott.

⁹ Függetlenség, 1944. december 15.

¹⁰ Lásd OL Filmtár. 16719. db.

¹¹ A Nemzeti Szövetségbe tömörült pártok közötti harcról lásd OL k. 18. Tvh. N. Sz. jkv. 1944. dec. 5. — Szálasi, aki pártja egyeduralmát a többi nemzeti szocialista párttal szemben mindennél fontosabbnak tartotta, 1945 januárjában olyan kijelentést tett: „Tételezzük fel azt, hogy a hungarista államban több párt lesz, többek között pl. hungarista kisgazdapárt.” — OL Filmtár. 16721. db.

¹² Összetartás, 1944. október 27.

¹³ A Függetlenség felelős szerkesztője vitéz Kolosváry Borcsa Mihály volt, az Esti Újságé Kun László, kiadójuk pedig Báthori Hüttner János. A Magyarország főszerkesztője Rátkay R. Kálmán, kiadója Rupperecht Olivér. A Magyar Szó felelős szerkesztője Bornemissza Gábor, az Új Magyarországé Milotay István, a Pesti Hírlapé Berecz Lajos. Az Összetartás felelős szerkesztője Csehi Ferenc, kiadója Kassai Ferenc volt. — Közli a 3960/1944. Me. sz. rendelet. Lásd Budapesti Közlöny, 1944. november 11.

rizmussal szemben megnyilvánuló bizonyos mértékű elhatárolódást, a szélső-jobboldaliak ellenállásának fokozódását mutatta. A nyilaskeresztesek elszigetelődése a szélsőjobboldal táborán belül fokozódott.

A Nyilaskeresztes Párt szervezeti felépítése a totális fasiszta pártokban kialakult gyakorlatnak felelt meg. A pártszervezés fő szempontja: a totális diktatúrát gyakorló pártvezér mindenekfeletti hatalmának biztosítása, parancsuralmának végrehajtása, országos hálózat kiépítése, amely a vezér utasításait képes haladéktalanul érvényesíteni.

A nyilas párt szervezeti szabályzatában¹⁴ a párt vezető szerveinek ismertetésénél első helyen az úgynevezett „legfelsőbb vezetés” áll, amely két póluson fogta össze a mozgalmat. Az egyik a pártvezető személye, aki a szervezeti szabályzat szerint „az egy akarat és felelősség kifejezője”, a másik a 12 tagú pártvezető tanács, amely a párt legfelsőbb tanácskozási szerve volt, s havonta, a nagytanács ülését megelőző pénteki napon ülésezett.

A párt következő szintű, „felső vezetését” az országos központ gyakorolta, ahol a pártvezető „munkatörzse” dolgozott. A párt központjában, a Hűség Házában, a következő osztályok működtek: pártépítés: dr. Gera József, pártszervezés: dr. Kovács Ernő, parasztság: dr. Koszó Béla, pártszolgálat: Olaszgy Sándor, hűségpszék: Kerecsi Tibor, propaganda: Ostian Antal, sajtóosztály: Csűrös Zoltán, szociális osztály: dr. Juhász László, jogügyi osztály: dr. Kiszely Alajos, pártigazgatás: Csonka Kálmán, munkásság: Horváth Sándor, központi gazdasági hivatal: Vörösmarti Kálmán, ideológiai osztály: Péntek István, fajnemesítő osztály: Kelecsényi István.¹⁵ A nagytanács ülésén — amelyet az országos központ havonta hívott össze — Szálasi elnökölt. Ha Szálasi nem tudott részt venni a tanácskozáson, megszokott helye üresen maradt, azt senki el nem foglalhatta.¹⁶

A szervezeti szabályzat kimondta, hogy a párt vezetői kizárólag párttisztiséget viselhetnek. Mint ismeretes, ez az intézkedés Szálasi-ra nem vonatkozott, hiszen ő a párt vezetője volt, a miniszterelnök, a nemzetvezető. Helyettese viszont a hatalom átvételéig Csia Sándor volt, de amikor október 16-án a kormányzótanács tagja lett, tisztét a pártban Gera József töltötte be.¹⁷ Amikor később Gera elfoglalta Rajniss helyét a kormányzótanácsban, Szálasi „teljhatalmú helyettesévé” Jancuskó Gábert választották.¹⁸

A párt középszintű vezetését a megyei és járási, alsó vezetését a városi, kerületi és falusi szervezetek látták el.¹⁹ A pártszervezetek összeköttetését a felsőbb szervekkel külön postajárat biztosította.²⁰

¹⁴ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 2. t. VI. 134.

¹⁵ Lásd OL Bm. ált. K. 150. 4367. cs.

¹⁶ Lásd Összetartás. 1944. november 7.

¹⁷ Szálasi később a börtönben megkísérelte, hogy a felelősség egy részét Gerára hárítsa: „... a párt vezetését teljesen dr. Gera József vitte, mert nem volt se időm, se lehetőségem, se alkalmam, hogy vele foglalkozzam” — írta naplójába 1945. november 13-án. — OL Bm. Szálasi-per. XVII/87. — Mint a dokumentumokból kiderül, Szálasi mindvégig fenntartotta magának a jogot pártja vezetésére, mindenről referáltak neki, ő határozta meg a feladatokat, az ő utasítása szerint cselekedtek. Erről tanúskodnak tárgyalásai, utasításai, rendeletei.

¹⁸ Jancuskó Gábor 1945 márciusában lett a pártvezető helyettese, egyben a pártépítés vezetője. — Lásd OL Filmtár. 16719. db.; Népbíróági Közlöny, 1945. december 22. — A szervezeti szabályzat e pontja értelmében került a pártszolgálat élére október 16-án a miniszteri székbe ültetett Kovarcz helyett Gera József.

¹⁹ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 2. t. VI. 134.

²⁰ Lásd Összetartás, 1944. november 9.

A szervezeti szabályzat szerint a Nyilaskeresztes Párt tagjai lehetnek „mindazok, akik a követelményeknek megfelelnek” és „két végleges tagságú testvér ajánl”.²¹ A szervezeti szabályzat előírásától eltérően csak azok a személyek nyerhettek automatikusan felvételt a pártba, akik 1944. október 15-e előtt tagjai voltak a Nemzeti Szövetségnek. Ezek — írja a rendelkezés — „végleges tagok lehetnek ajánlás nélkül”.²² Később módosították a szervezeti szabályzat e pontját: az október 15-e előtti „országgyűlési képviselők, pártállásra való tekintet nélkül, saját elhatározásból beléphetnek a Nyilaskeresztes Pártba” — tehát már nem volt szó automatikus tagságról, meghívásról vagy felkérésről. Az október 15-e után kinevezett képviselők párttagságáról Szálasi személyesen döntött.²³

A magyar állampolgárok közül nem lehettek a párt tagjai katonák, papok és bírók. A nyilasok elképzelése az volt, hogy megalakítják a Hungária Rendet, s e társadalmi szervezetbe majd beléphetnek a párttagságtól eltiltott rétegek is, ha erre felszólítják őket, illetve önként jelentkeznek felvételre.²⁴ A Hungária Rend létrehozására azonban nem került sor.

A párttagokra vonatkozóan Szálasi — érintve a magyar-német kapcsolatokat is — olyan utasítást adott ki, mely szerint „minden eskü, amit magyar párttagok külföldön tettek a nemzetvezető tudta nélkül, érvénytelenek”.²⁵ Szálasi úgy döntött, hogy azok a párttagok, „akik 1944. március 19. előtt jelentkeztek az SS-be . . . megtarthatják párttagságukat, akik utána mentek az SS-be, azok vagy lépjenek ki onnan, vagy elvesztik párttagságukat”.²⁶ A magyarországi német népcsoportra vonatkozóan — Szálasi elismerte a bécsi szerződést,²⁷ mely szerint „német, aki magát annak vallja és a Volksbund is elfogadja” — előírta: a volksbundisták nem lehetnek a párt tagjai.²⁸

A párt anyagi támogatására a párttagok tagdíjat fizettek: fizetésük után 500 pengőig 20/0-ot, 1000 pengőig 50/0-ot, ezren felül 100/0-ot. A tagdíjak összegéből 150/0 az alapszervezeteknél maradt, a többit a központi kasszába kellett befizetni.²⁹

Vajna belügyminiszter a párt működését szabályozó rendeletével lényegében egyidőben intézkedett arról, hogy a rendőrhatóságok a nyilas párt zár alá

²¹ Lásd OL Filmtár. 16721. db.

²² Ugyanott.

²³ Lásd ugyanott. 16720. db.

²⁴ Lásd ugyanott. 16718. db. — A Hungária Rend gerincét — terv szerint — A Hűség Rend képezi. „A Hűség Rend a hungarizmus hősi életszemléletének erkölcsi testülete. Ide tartoznak: 1. a Hősi halottak és a Hűség Szék, 2. a Budapesti Hősök kereszt tulajdonosai” stb. — OL Bm. Szálasi-per. 1. t. IV. 137. — A Hungária Hűségrend fokozatai. 1. Nyilaskeresztes Rend kiskeresztje, 2. a Nyilaskeresztes Rend középkeresztje, 3. a Nyilaskeresztes Rend nagykeresztje, 4. a Nyilaskeresztes Rend nagykeresztje kardokkal, 5. babérkoszorúval és 6. brilliáns csillaggal ékesítve. A hűségrend nagymestere: a nemzetvezető. — Lásd OL Filmtár. 16721. db.

²⁵ Ugyanott, 16719. db. — Utóbb a „magyar párttagok” megjelölést „magyarok”-ra javították.

²⁶ Ugyanott.

²⁷ 1940. augusztus 30-án a „második bécsi döntés” Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt, ennek fejében Németország új kisebbségi egyezményt kényszerített a magyar kormányra, mely szerint a magyarországi német népcsoport egyedüli törvényes képviselőjével a Volksbundot bízzák meg, és biztosították a német kisebbség számára a nemzeti szocialista világnézet szabadságát. — Szövegét lásd Nemzetközi Szerződések. 483—485. 1.; lásd még *Tilkowszky Loránt*: A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népi német (volksdeutsch) mozgalom útja. Történelmi Szemle, 1970. 3. sz.

²⁸ Lásd OL Filmtár. 16719. db.

²⁹ Lásd ugyanott.

vett vagyonát oldják fel, és bocsássák a pénzt a pártszervezetek rendelkezésére.³⁰ Később, amikor a nyilas hatalom kiépítette és megerősítette pártszervezeteit, Szálasi elrendelte, hogy „a párt költségvetésének fedezésére minden üzem netto bevételének 2—3⁰/₀-át köteles befizetni” a pártkasszába.³¹

A pártnak ugyan volt érvényes elvi döntése arról, hogy „állami kasszából nem kap a párt pénzt”,³² ezt azonban valószínűleg az „elvi döntést” hozók sem gondolták komolyan. A rendkívül hiányos iratok között már október 22-i keltezőssel megtalálható az első, párt részére történt anyagi támogatás iránti kérelem. A levelet Kőfaragó-Gyelnik Vilmos írta „nemzetes Temesváry László testvérnek”, az MNB nyilas elnökének. „Tisztelettel kérem — hangzik a felszólításnak tűnő kérelem —, hogy a Nyilaskeresztes Párt Országépítésének támogatására százezer pengőt juttatni szíveskedjék.”³³ Nem lehet kétséges, hogy a pénz kiutalásra került. A második százezret Temesváry közvetlenül a pártnak, ötvenezret a Hivatásrendnek utalt ki.³⁴ Mint a Nyilaskeresztes Párt feljegyzéseiből kiderül, „a kormány havi 2 millió pengőt ajánlott fel a párt anyagi támogatására”,³⁵ konkrétan a mozgalmisták, aktivisták fizetésére.

A Nyilaskeresztes Párt tagjai tagkönyvet kaptak, s a régi és az új tagkönyvek egységesítése végett elrendelték, hogy azokat 1945. április 1-ig bezárólag felül kell bélyegezni.³⁶

A nyilaskeresztes párttagok zöld inget viseltek és a párt jelvényével ellátott karszalagot kaptak, egymást testvérnek, Szálasi pártvezető testvérnek szólították.³⁷ A fegyelem fenntartása végett Szálasi parancsára a pártban tegeződést csak a magasabb tisztségviselő kezdeményezhetett.³⁸

A nyilaskeresztes párttagok részére a népszerűvé lett és Európa-szerte elterjedt „Heil Hitler” mintájára nagy gonddal fogalmazták meg az egymás közötti üdvözlés szabályát. „A köszöntésnél — így szólt a rendelkezés — a jobb kart kinyújtva előre és felfelé lendíteni (a tenyér lefelé nézetben és zárt újjakkal), miközben a köszöntő »Kitartás«, a köszöntött pedig »Éljen Szálasi!« üdvözlést mondanak.”³⁹ A köszöntést, miután kiterjesztették a honvédségre⁴⁰ és más fegyveres erőkre, kötelezővé tették a hivatalos polgári érintkezésnél is, és használatát elrendelték a hivatalos levelezésnél. A nyilaskeresztes „Kitartás” kötelezővé tétele a párt számára is, a közvélemény számára is fontos, a totális fasizmus elfogadásának látszatát keltette. Használói — bár szép számmal voltak köztük megfélemlítettek — általánosságban valóban a szélsőséges fasizmus hívei voltak vagy azzal szemben lojalitást tanúsítottak. Aki viszont nem volt hajlandó ily

³⁰ Lásd Belügyi Közlöny, 1944. október 22, 202.800/1944. Bm. sz. rendelet. — A Nyilaskeresztes Párt azonban nemcsak saját, felszabadított vagyonára tartott igényt, hanem — mint egy későbbi — 1945. február 26-i — levélből kiderül — más, betiltott pártok vagyonára is rátette a kezét. A Nyilaskeresztes Párt Soproni Szervezete — személyesen Geöce Zoltán — felszólította az alispánt, hogy közölje vele „... a vármegye területén működött, illetőleg időközben betiltott munkásegyletek, pártok pontos címét, valamint az azok vagyonára vonatkozó adatokat.” — Sopron m. Lt. Csepregi járás főszolg. 687/1945.

³¹ OL Filmtár. 16724. db.

³² Ugyanott. 16719. db.

³³ Ugyanott. 16720. db.

³⁴ Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. december 15.

³⁵ OL Filmtár. 16721. db.

³⁶ Lásd ugyanott. 16719. db.

³⁷ Lásd Összetartás, 1944. november 7.

³⁸ Lásd OL Filmtár. 16721. db.

³⁹ Összetartás, 1944. október 24.: Dunántúli Hírlap, 1944. október 28.

⁴⁰ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 4. t. X. 288.

módon üdvözölni vagy visszaköszönni, „lelepleződött” mint a fasizmus, a hungarizmus nyílt ellensége, s vele szemben a felfegyverzett párttagok helyben használhatták fegyverüket. A nyilas köszönés megtagadása elegendő volt életek kioltásához.

A nyilaskeresztes nézetek elfogadásának látható megnyilvánulása ennek ellenére szűk körben terjedt el, s egyik mutatója lett annak, hogy az ország lakossága, amely nem tanusított ellenállást a nyilasokkal szemben, valójában messze áll attól, hogy a hungarizmus nézeteit vallaná vagy csak szimpatizálna is azzal. A nyilasok ezt úton-útfélen maguk is tapasztalták, és rövidesen arról cikkeztek, mily nagy „kár, hogy sok kéz még annyira nehezen akar felemelkedni, és sok száj még halkán suttogja, hogy Kitartás! Éljen Szálasi” — Majd az újságíró hozzátette: „Legyen már egyszer vége ennek a félszeg bizalmatlanságnak... Fel tehát a kézzel!”⁴¹

A nyilaskeresztesek legalitásuk visszanyerésekor megnyitották a párt-szervezetek kapuit. Először — a párt korábbi betiltása miatt — régi párttagjaikat szólították fel tagságuk megújítására, majd a pártból az előző években kilépettekhez bocsátottak ki felhívást, hogy újból jelentkezhetnek visszalépés céljából, egykori párttagságukat betudva, csatlakozhatnak ismét a mozgalomhoz.⁴²

A régi nyilas párttagok kiváltságos helyzetbe kerültek. Budinszky nyilas igazságügyminiszter még egyik első beszédében megígérte, hogy „a hungarista mozgalom harcosai meg fogják kapni a történelem és a törvénykönyv lapjain elismerésüket”.⁴³ A törvénykönyvi elismerésre ugyan várniuk kellett, de 1945. február 15-én megalkották az 1945:II. tc-t, amely „a nacionalista és szocialista eszméért küzdő pártok, egyesületek és mozgalmak érdemeinek megörökítéséről” szövelt. Ebben a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom mellett említést nyert a Magyar Megújulás Pártja, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt, a Nemzeti Szövetség és a magyarországi német népcsoport (Volksbund) is.⁴⁴

Az Igazságügyminisztériumban azonnal elkészítették a nemzeti-szocialista magatartásuk folytán joghátrányt szenvedett párttagok rehabilitásáról szóló rendeletet, amely előírta: „azok a személyek, akiknek a közszolgálat körén kívül eső⁴⁵ szolgálati viszonyát nemzeti szocialista magatartásuk miatt az 1938. évi május hó 21. napja óta megszüntették, az 1945. évi június hó 30. napjáig a személyügyek kormánybiztosához intézett beadványban kérhetik a szolgálatba visszavételüket”.⁴⁶ Ezt a rendeletet kiegészítették „a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom kötelékében viselt tagsághoz fűződő egyes kedvezményekkel”. Ebben afelől intézkedtek, hogy a nyilasoknak az 1944. október 15-ig terjedő párttagsági idejét „szolgálati idejéhez számítsák” hozzá, a „mozgalommal

⁴¹ Soproni Hírlap, 1944. október 24.

⁴² Lásd ugyanott, 1944. október 24.

⁴³ OL. K. 428. 823. október 23.

⁴⁴ Lásd OL. Filmtár. 16721. db.

⁴⁵ A közszolgálatiakat azért vonták ki a rendelkezés alól, mert amikor az 1938. májusi 3400-as rendelet a köztisztviselőket eltiltotta a nyilas párttagságtól, azok forma szerint kiléptek a pártból, ily módon nem szenvedtek joghátrányt. A pártnak azonban titokban továbbra is tagjai maradtak, név nélküli, számokkal ellátott igazolványt tarthattak maguknál. — Lásd *Sombor-Schweinitzer József: A magyar nemzeti szocialista mozgalom története.* OL. Küm. Békeelőkészítő Bizottság. III/2/121. 21. old.

⁴⁶ Budapesti Közlöny, 1944. november 25. 4120/1944. Me. sz. rendelet. — A rehabilitáció miniszteri megbízottja: Csia Sándor volt. — Lásd Hivatalos Közlöny, 1945. január 28.; OL. Filmtár. 16721. db.

kapcsolatban elszenvedett szabadságvesztés büntetésnek, illetőleg rendőri őrizetnek idejét” pedig „kétszeresen kell számításba venni”.⁴⁷

A párt új tagokat is toborzott, mely kampány figyelemre méltó eredménnyel zárult.⁴⁸ Szép számmal kopogtattak a nyilaskeresztes pártszervezetekben új konjunktura lovagok, főleg a tisztséget remélők meg a zavaros időszakot kihasználni kész csöcselek-elemek közül.

1944 őszén vonzó volt a Nyilaskeresztes Párt tagjának lenni. Bár Szálasi 1936-ban — távol a hatalomtól — még azt hirdette: „Harcos mozgalmunk nem ígér és nem ad senkinek állást, mandátumot, címet, rangot” — a hatalom birtokában mindez bőven jutott a párt tagjainak.⁴⁹ A Nyilaskeresztes Párt megnyitotta a régi párttagok előtt a felső- és képviselőházat, a minisztériumokat, a megyei és városi hivatalokat, a részvénytársaságok és más vállalatok igazgatósági állásait, a kulturális élet vezető pozícióit. Ennek is köszönhető a párt hirtelen taglétszámemelkedése.

Az egyedül legális pártba, amely a fennálló törvényes keretek között „teljes politikai párttevékenységet” fejthetett ki s tagjainak fegyveres hatalmat, gyors gazdagodási lehetőséget és mindenre kiterjedő bántatlanságot, védelmet biztosított,⁵⁰ rövidesen annyian jelentkeztek, hogy a párt napokon belül „a tagfelvételt további intézkedésig lezárta”.⁵¹ A nyilas lapok nagy hangon cikkeztek arról, hogy „egymásnak adják a kilincset párthelyiségeinkben olyan emberek, akik most fedezték fel a Hungarista Mozgalmat, s amikor a szervezetvezető megtagadja felvételüket — fennálló pártrendelet értelmében —, hangos méltatlankodással távoznak . . . Mert Nemtörődöm Miska vagy Óvatos Peti most féltéglával melldőngeti mindenfelé kicsorgó hungarizmusát, és senki nem tud olyan százsázalékosan ragaszkodni a vezérhez, mint éppen ő.”⁵²

Szálasi december 1-én, a nagytanács ülését megelőző este, a Belügy-minisztérium nagytermében tartott „hungarista tisztségviselők értekezletén” jelentette be: „A Nyilaskeresztes Párt minden jószándékú ember előtt megnyitja kapuit . . .”⁵³ A tagfelvételi zárlatot január közepén oldották fel.⁵⁴ A falusi pártszervezeteket ebben az időben alakították meg.^{54/a}

A párt szervezési elveire vonatkozóan Szálasi, aki kezdettől fogva „elit párt” szervezését tűzte célul,⁵⁵ a pártszervezőknek a következő utasítást adta: „A pártot nem szabad túlszervezni. Szervezési elvünk legyen mindig: az illető község 10/0-át kell beszervezni a pártba, és erre biztonsági hányad gyanánt még

⁴⁷ OL Bm. ált. K. 150. 4368. cs.

⁴⁸ Az iratok között a párt taglétszámának hatalomátvétel utáni alakulására vonatkozó adatokat nem találtunk.

⁴⁹ Lásd OL Filmtár. 16721. db.

⁵⁰ Lásd ugyanott, 16719. db.

⁵¹ Nemzeti Hírlap, Győr, 1944. október 29.

⁵² Összetartás, 1944. október 26.

⁵³ Soproni Hírlap, 1944. december 6.

⁵⁴ Az erről szóló közlemény így hangzott: „A pártvezető testvér utasítása alapján a tagfelvétel megnyitását elrendelem . . . Dr. Kovács Ernő, a pártszervezés vezetője. Kapuvár, 1945. január 18.” — OL Filmtár. 16721. db.

^{54/a} A sok — pártszervezet létrejöttéről szóló — jelentés közül az egyik: „Az irótkői járás vezetőjétől kapott megbízás alapján Cák község helyi pártszervezetét felállítottam . . .” Az aláíró következő címeit sorolta fel: az Országépítés tagja, a DN R munkarend vezetője, a helyi pártszervezet általános szervezője. — Vas m. Lt. 52/1945.

⁵⁵ Szálasi 1935-ös pártszervezési elveire vonatkozóan lásd *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzeti szocialisták. 64. l.

legfeljebb 10/0-ot.”⁵⁶ Az első időszak után — amikor a karrieristák tülekedtek a pártba való belépésért — már távolról sem kellett a vezérnek korlátozni a belépést. A tagfelvételi zárlat feloldása után a nyilasok panaszkodnak amiatt, hogy kevesen jelentkeznek pártagnak. Mezőváros nyilaskeresztes pártszervezete pl. január 15-én jelenti, hogy a megalakított szervezetnek csak 15 tagja van, a párt-értekezleten pedig 10-en jelentek meg. Ennek okát a bíró személyében jelöli meg, aki „a régi rezsim embere” és „a jelenlegi helyzetet nem akarja tudomásul venni”.^{56/a}

Szálasi a hatalomátvétel után a totális fasiszta diktatúra megteremtésének legfontosabb eszközét a párt uralmának biztosításában látta. Ennek érdekében követelte a nyilas hatalom belső fegyveres védőgárdájának kiépítését, a párt-hadsereg megerősítését, jogainak kiszélesítését, a rendőrséggel és csendőrséggel azonos elbírálását, illetve föléjük rendelését.⁵⁷

A belső karhatalom, a pretoriánus gárda jelentőségét Szálasi jól ismerte az olasz OVRA⁵⁸ (Organizzazione Vigilanza di Repressione Antifascista), méginkább a rémtetteiről hírnévre szert tett német Gestapo⁵⁹, a fasiszta pártok vezette politikai titkosrendőrsek és az SS szervezetei, a náci párt fegyveres osztagai tevékenységéből. A Nyilaskeresztes Párt az SS-hez hasonló fegyveres párt-hadsereggel rendelkezett, amelyet „világnézeti karhatalomnak”,⁶⁰ vagy „a párt belrendészeti szervének” neveztek. A párt fegyveres gárdája — miként az SS⁶¹ — több szervezettel rendelkezett, közülük legfőbb a pártszolgálat volt. Szálasi a pártszolgálatot a honvédséggel, a rendőrséggel és a csendőrséggel együtt emlegette, kimondva, hogy „az országban csak négy fegyveres testület lesz . . . aki ezen kívül szervezkedik, ki lesz írtva”.⁶²

A Nyilaskeresztes Párt fegyveres törzsgárdája, a „régii mozgalmisták” mindenre elszánt csoportja a pártszolgálatban tömörült.⁶³ A Nyilaskeresztes Párt gerincét képező régi mozgalmistákról 1941 áprilisában Sombor-Schweinitzer József, a politikai rendőrség főnöke, kimutatást készített, megdöbbentő rendőrségi statisztikát közölve róluk: „4292 tisztségviselő, illetve aktivista közül 1228 személy volt büntetett előéletű; ezek 1779 esetben voltak büntetve, többnyire közönséges bűncselekmények miatt”,⁶⁴ akkor, amikor Magyarországon — ellen-

⁵⁶ OL Bm. Szálasi-per. 2. t. V. 172—173.

^{56/a} Vas m. Lt. 2960/1945.

⁵⁷ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 5. t. XVI. 9/24.

⁵⁸ Lásd *Kis Aladár: Az olasz fasiszmus története.* Kossuth Könyvkiadó 1970. 191. l.

⁵⁹ Lásd *Jacques Delarue: A Gestapo története.* Kossuth Könyvkiadó 1965.

⁶⁰ Lásd *Szirmai Rezső: i. m. 101. l.*

⁶¹ Az SS szervezetei voltak az Allgemeine SS, a WaffenSS (ennek egy része a Halálfejes SS), a Sicherheitsdienst — a Biztonsági Szolgálat, mely hatalma alá vonta az egész rendőrséget, beleértve a Gestapót is.

⁶² OL Filmtár. 16719. db.

⁶³ A pártszolgálatosok részére pártiskolát tartottak fenn. Az előadásokhoz az irányelveket Szálasi Ferenc és más nyilas vezetők adták. Az iskola vezetője Mosonyi Győző volt. A pártiskola két hónapos volt, 83 tanórával. Egy-egy tanfolyamon 60 pártszolgálatos vett részt. — Lásd Népbírói Közlöny, 1945. február 2.

⁶⁴ *Sombor-Schweinitzer József: i. m. 12. l.;* idézi *Lackó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták. 134—135. l.* — Sombor-Schweinitzer jelentésében felsorolja a bűncselekmények válfajait is: lopás: 284, csalás: 137, sikkasztás: 128, orgazdaság: 52, rágalmasz és becsületsértés: 120, kormányzósértés: 26, magánosok és hatósági közeg elleni erőszak: 167, katonai bűncselekmény: 81, testi sértés: 163, állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló szövetekezés: 304, egyéb (emberölés, munkakerülés, koldulás): 300. — *Sombor-Schweinitzer József: i. m. 12. l.*

tétben a Szálasi-rezsimmel — még közrend uralkodott. Eszerint a megvizsgált mozgalmisták egynegyede közönséges bűnöző volt.⁶⁵

A pártszolgálatot a párt szervezeteinek minden szintjén kiépítették. A Nyilaskeresztes Párt tagjai igyekeztek bejutni a pártszolgálatba, ahol rendszeres fizetés mellett végezheték rablásaikat, gyilkosságaikat. Szakvály Emil Beregfy Károlyval egyetértve hozta október 28-án azt a döntést, hogy „a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom által rendfenntartó pártszolgálatra igénybe vett munkások részére illetményeiket távolmaradásuk időtartamára kifizetni nem kell, mert azok illetményeiről a párt gondoskodik . . .^{65/a} Az egyes pártházakban működő pártszolgálat mellett megszervezték a helyi nyomozó, felderítő, kihallgató és számonkérő csoportokat is. A pártszolgálatosok és a csoportvezetők fegyverviselési jogot kaptak, s rajtuk kívül a „kerületvezető testvér” még külön 50 főnyi fegyveres „testőrséggel” rendelkezett. — Hivatalosan. Valójában mindenki fegyvert kapott, aki kész volt együttműködni a nyilasokkal. A Nyilaskeresztes Párt kerületi szervezeteinek fegyver- s lőszerellátása — a lehetőségek határain belül — folyamatosan történt. A német—magyar tárgyalások visszatérő témája volt, hogy legalább a párt belső fegyverszükségletét elégítsék ki a németek.⁶⁶ Mivel a párt fegyver- és lőszerigénylését az állami katonai készletekből nem tudták fedezni, elrendelték a fegyverbeszolgáltatást, s az ily módon begyűjtött fegyvereket osztották ki a párttagoknak.^{66/a}

A nyilas házak pártszolgálatosai, a hatalomátvétellel egyidőben, azonnal megkezdték a zsidó vallásúak üldözését, a bujkálók felderítését és elfogását, mely főleg politikai ellenfeleiket, a kommunistákat, a baloldali, haladó gondolkodású, szovjet kapcsolatokat kereső embereket, a partizáncsoportok tagjait érintette, tömegesen a katonaszökevényeket, nem utolsósorban a nyilasok személyes ellenségeit sújtotta. A pártszolgálatosok által teremtett önkény már az első napokban olyan méreteket öltött, hogy a Nyilaskeresztes Párt vezetői is szükségesnek tartották egyrészt a pártszolgálatosok atrocitásaihoz jogalap teremtését, másrészt a nyílt, fékevesztett terror bizonyos mértékű megfékezését, a rémtettek valamelyest korlátok közé szorítását.⁶⁷

Szálasi a hatalom megragadása után azonnal intézkedett a pártszolgálat új feladatkörének rendeleti úton való biztosításáról. Intencióinak megfelelően a Nyilaskeresztes Párt és a Belügyminisztérium közös rendeletet szerkesztett a párthadsereg és a karhatalom kapcsolatának, jogainak és kötelességeinek, alá- és fölérendeltségének tisztázásáról.⁶⁸ A rendelet elkészítésében a Belügy-

⁶⁵ Ugyanott.

^{65/a} Vas m. Lt. 5957—1—4799—6/1944.

⁶⁶ Lásd OL Filmtár. 16718. db. — Az állandó igénylések között ilyenek találhatók: a Nyilaskeresztes Párt XIII. kerületi szervezete „egyelőre” a következő fegyvermennyiséget kérte: 320 db vegyes pisztoly, puska és a „helyiség őrizetére” külön 10 db fegyver. — Lásd ugyanott, 14084. db.

^{66/a} A Vas megyei főispán november 24-én utasította a szombathelyi rendőrkapitányságot, hogy „. . . a beszolgáltatott fegyvereket a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalomnak szolgáltatassa ki”. — Vas m. Lt. 1093/1944. — A sárvári járás főszolgabírája január 28-án jelentette az alispánnak, hogy „. . . a Sárvár nagyközségben beszolgáltatott fegyvereket a sárvári Nyilaskeresztes Párt részére kiadtam . . .” — Ugyanott, 1672/1945.

⁶⁷ A pártszolgálatosok rémtetteinek híre egy-két nap alatt elterjedt a fővárosban és a külföldön. Vajna belügyminiszter már október 17-én arra kényszerült, hogy megkísérelje mérséklekre bírni a pártszolgálatosokat, legalább annyira, hogy ne ártsen túlságosan a kormánynak. „Senki önkényes vagy önhatalmú bírása a zsidóságnak ne legyen — mondta —, mert a kérdés megoldása az államhatalom feladata.” — OL Bm. K. 428. 823.

⁶⁸ A 203 400/1944. Bm. sz. rendelet 1944. október 24-én kelt. Közli OL Bm. Szálasi-per, 4. t. XII. 9—10.

minisztérium részéről Vajna Gábor, a párt részéről Gera József vett részt. Személyük garancia volt arra, hogy a Nyilaskeresztes Párt fegyveres tagjai, a totális fasiszta diktatúra első őrei az NSDAP fegyveres szervezeteihez hasonlóan végrehajtói hatalomhoz jutnak.

Vajna és Gera, utasításuknak megfelelően, megkísérelték kidolgozni a közigazgatás és a pártszolgálat együttműködésének alapelveit. Ennek elérése azonban részükről mindvégig kísérlet maradt. Nem tudtak olyan egyértelmű rendeletet fogalmazni, amely tisztázta volna a helyzetet. „A közigazgatási hatóságok, közbiztonsági szervek és a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom Pártszolgálatának együttműködése az állami és közbiztonsági szervezetben” címet viselő rendelet⁶⁹ I. fejezete kimondja: „Annak, hogy a hungarista állameszme célkitűzései minél előbb és minél erőteljesebben érvényre jussanak, alapfeltétele az, hogy a törvényes rend mindenki által megtartassék. Ez elsősorban a közigazgatási hatóságok és a közbiztonsági szervek feladata, de abból kiveszi részét a pártszolgálat is.” A II. fejezet tartalmazza a közigazgatási hatóságok, a közbiztonsági szervek és a pártszolgálat együttműködésének alapelveit. Az első pont előírja, hogy „Az elsőfokú közigazgatási hatóságok (főszolgabírák, rendőrkapitányság) és a pártszervezet alsófokú vezetőinek együttműködése biztosítja a közbiztonsági végrehajtó szervek és a pártszolgálat végrehajtó szervei közötti együttműködést is,” ez nem jelentett egyebet elvi megállapításnál, nem hozta közelebb a surlódásmentes együttműködés lehetőségét.

Vajnaék nem merték a rendeletben félreérthetetlenül leírni, hogy joga valójában csak a párt fegyveres erőinek van, s önhatalmúlag járhatnak el az általuk rendnek nevezett közállapotok megteremtésében. Igyekeztek úgy fogalmazni, hogy az ne váltsa ki a — jogaiban már csorbított — közbiztonsági szervek ellenállását.

Az összeütközések sorozatát váltotta ki, hogy a rendelet — II. fejezetének 2. pontja — előírta: „A pártszolgálat, mint a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom végrehajtó szerve, az államvédelmi szolgálat teljesítésében saját előjáróinak rendelkezési szerint és a közigazgatási hatóságok, valamint a közbiztonsági szervek megkeresései alapján jár el.”⁷⁰ A pártszolgálatnak ez a paragrafus biztosított önállóságot; egyéni akcióit feletlen pártszerveivel fedezhette, arra hivatkozhatott, s az meg is védte, törvénytelen cselekedeteit igazolta. Ugyanakkor a rendelet következő mondata kimondja: „A pártszolgálat önállóan nem jár el, hanem segédszerve a közbiztonsági szerveknek. Az eljárásnál a parancsot mindig a közbiztonsági szerv vezetője adja ki . . .”⁷¹ De, hogy az állami alkalmazottak ne gondolják azt: a pártszolgálatot alárendeltségükbe helyezték, a rendelet kivételként kiemeli „a késedelemből veszéllyel járó eseteket”. Erre való hivatkozással — s mikor nem lehetett erre hivatkozni — a pártszervezet vezetője bármikor parancsot adhatott ki eljárás végrehajtására a közbiztonsági szerveknek, s ez esetben a csendőrség, illetve a rendőrség nem tehetett vita tárgyává a parancs végrehajtását.

A rendelet előírta, hogy „a pártszervezet és az államrendészeti szervek mellérendeltségi viszonyban működnek”, de a „kivételes eset” ismét kiemelte a párt szervezeteit, a párt fegyvereseit a mellérendeltség kötöttségeiből, megismételve: „Abban az esetben azonban, amidőn a (párt) szervezetvezető, ellenőrző

⁶⁹ Ugyanott.

⁷⁰ Ugyanott.

⁷¹ Ugyanott.

jogkörénél fogva, mint a nemzet politikai akaratának képviselője ad ki a közérdeknek megvédése érdekében rendelkezést az államrendészeti szerveknek, azok kötelesek azt végrehajtani.”⁷²

A rendelet végül előírja, minden olyan esetben, amikor nyomozás vagy eljárás tekintetében az állami, közigazgatási hatóság és a közbiztonsági szervek, valamint a pártszervezet között véleménykülönbség mutatkozik, „végső fokon a belügyminiszter és az országos pártszolgálat vezetője dönt”.⁷³

A nyilas párt fegyvereseinek a közigazgatási, közbiztonsági szervekkel való együttműködéséről szóló rendeletben számos ellentmondás rejtőzik. Mindez abból ered, hogy a párt fegyveres erejét be akarták építeni a közbiztonsági szervekbe és kiváltságot is akartak biztosítani számára, alá is, mellé is rendelték a közbiztonsági szerveknek, egyben a párt ellenőrzést is gyakorolhatott azok felett, utasíthatta is őket. A rendelet kikapui teljesen elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a pártszolgálatosok az ügynevezett „államvédelmi szolgálat” leple alatt azt tegyenek, amit akarnak, köztük felléphessenek a közigazgatás tisztségviselői ellen is, ha azok vonakodtak részt vállalni akcióikban.

A nyilasok nemcsak azért szorgalmazták a pártszolgálat beépítését a közbiztonság szervezeteibe, mert a párthadsereg — a német fegyveres erők mellett — legfőbb biztosítékát képezte uralmuk fenntartásának, a totális fasiszta diktatúra gyakorlásának, hanem azért is, mert a horthysta apparátusban nem bíztak, a rendőrség, sőt még a csendőrség szigorát is kevesellték.

A Szálásra felesküdt rendőrség régi személyi állományával valóban képtelen volt eleget tenni a nyilas hatalom elvárásának. Horthy „békebeli” rendőrei nem tudták elvégezni a totális diktatúrából rájuk háruló munkát. Láday október 26-án referált a rendőrségről Szálásinak, s azt személyileg és testületileg széteső állapotban levőnek jellemezte. A karhatalom Budapesten alig tartható kézben — mondta.⁷⁴

A rendőrségen valóban mutatkoztak a „fellazulás” jelei. Nem ment ritkaság számba, hogy a nyilasok kegyetlenkedéseivel egyet nem értő, azoktól megcsömörlött, a jövőjük miatt aggódó régi rendőrök, életük kockáztatásával próbálták megghiusítani vagy legalább csökkenteni a gyilkosságok, megkínóztatások, elhurcolások számát. Eleinte nekik kellett átvenni a nyilasok által elfogottakat, s nem voltak kevesen, akik, ha módjuk nyílt rá, szabadon engedték az üldözötteket. A pártszolgálatosok hamar rájöttek, hogy egyre több olyan személy kerül újra a kezükbe, akiket egyszer már átadtak a rendőrségnek. Később, a nyilasok az általuk elfogott személyeket a saját hatáskörükben likvidálták.⁷⁵

A nyilas fegyveresek által teremtett terror mértékére jellemző, hogy még az európai hírnévre szert tett népelnymó magyar csendőri apparátus sem tudta követni módszereiket s üldözésük méreteit. A falvakban és városokban gyakorolt horthysta elnyomás, a számukra veszedelmes emberek kiemelése s az ellenük indított eljárás bizonyos meghatározott, egységes rendben történt. A nyilasok magatartása azonban ellenük fordította még a csendőröket is. Amellett, hogy hatással volt rájuk is az előrenyomuló szovjet hadsereg, közeledett a számadás órája, a felfegyverzett nyilasok megingatták a csendőrség helyi hatalmát, s megdöbbentő módszereiktől a csendőrök egy része is elhatárolta magát.⁷⁶ Mindez

⁷² Ugyanott, 5. t. XVI. 9/24.

⁷³ Ugyanott, 4. t. XII. 9/10.

⁷⁴ Lásd OL Filmtár. 16719. db.

⁷⁵ Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. június 1.

⁷⁶ Lásd OL Filmtár. 16720. db.

indokként szolgált a nyilasok előtt arra, hogy a totális diktatúra gyakorlásában, ha számításba is vehették a régi közbiztonsági apparátus közreműködését, a munka nagyját maguk végezték el.

A párthadsereg és a rendőrség-csendőrség kapcsolatának tisztázására szánt rendelettel egyidőben kelt Szálasi parancsa egy, a párt felügyelete alatt működő politikai rendőrség létrehozására. Szálasi október 26-án utasította Vajná, hogy alakítson egy testületet külön bírósággal, melynek feladata az ellenőrzés „nemcsak a nemzet felé, de a minisztériumok, sőt a párt felé is. Ebből alakulhat ki a nemzeti számonkérés széke.”⁷⁷

A nemzeti számonkérő szervezet — amely október 26-án jött létre — parancsnoka Orendy Norbert csendőrezredes lett, s Vajna belügyminiszteren keresztül közvetlenül Szálásinak tartozott felelősséggel. A nagyobb nyomozásokat Vajna, illetve jelenlétében Orendy referálta Szálásinak. A politikai rendőrség által felderített ügyek további sorsáról Szálasi maga döntött, ő mondta ki, folytassák-e a nyomozást, utalják-e más bíróság elé, saját hatáskörükben járjanak-e el az ügyben, vagy szüntessék be az eljárást.

Orendy kipróbált embereket kapott szervezetének felfejlesztéséhez. Munkatársa lett Láday István csendőrezredes, akit Vajna belügyminiszter „meg nem alkuvó magatartása miatt” még október 16-án maga mellé vett államtitkárnak,⁷⁸ és a főkapitányság politikai rendőrségének újjászervezésével bízta meg.⁷⁹ Ládayt is kitüntették azzal, hogy közvetlenül számolhatott be Szálásnak munkájáról.

A számonkérő szervezet főhadiszállása a Naphegy utcában volt, innen terjesztették ki hatalmukat az országra. Fegyveresei, nyomozói és kihallgató pribékei félelemben tartották barátaikat és ellenségeiket egyaránt. Aki kezükbe került, lett légyen bűnös vagy bűntelen, arra a kínok kínja várt. Áldozataik között sok-sok hazafi lelte halálát. Kevés azok száma, akik élve kerültek ki kezeik közül, s beszámolhattak rémtetteikről.

Orendyék felügyelték a hadbíróági tárgyalásokat is. Szemmel tartották a hadbírák magatartását, s ha elégedetlenek voltak a halálos ítéletekre leadott szavazatok számával, a tárgyalás végeztével felnyitották a titkos, lezárt borítékokat, amelyekben a szavazási cédulákat őrizték, s azokat a hadbírákat, akik a halálbüntetés ellen szavaztak, lefogták.

A nemzeti számonkérő szék mellett, hogy fő feladata a rendszer ellenfeleivel, az antifasisztákkal való leszámolás volt,⁸⁰ nyomozást folytatott Baký László, Hóman Bálint és Antal István ellen,⁸¹ eljárta a KABSz vezetői és tagjai ellen, elfogatási parancsot adott ki Ney Károly, Ruszkay Jenő és Görgey Vince ellen. Megfigyelés alatt tartották és nyomoztak Endre László, Imrédy Béla, Rátz Jenő, sőt Winkelmann ellen is. Ez utóbbival magyarázható, hogy a németek is a számonkérő szék tevékenységének mérséklésére szólították fel a nyilasokat.⁸² Winkelmann Krumholz őrnagyot küldte Kovarechhoz, akihez a politikai perek,

⁷⁷ OL Filmtár. 16719. db.

⁷⁸ Lásd Belügyi Közlöny, 1944. október 29.

⁷⁹ Lásd *Molnár Ödön*: Magyar márttyrok. II. kiadás, London 1958. 44. l.

⁸⁰ A számonkérő szék katonai osztályának parancsnoka, Radó Endre csendőrszázados tartóztatta le. többi között, Bajcsy-Zsilinszky Endrét és a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának katonai vezérkarát: Kiss Jánost, Nagy Jenőt. Tartsay Vilmost. — Lásd *Dernői Kocsis László*: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth Könyvkiadó 1966. 296—335. l.: Forradalmárok, katonák. 49—60., 201—216. l.

⁸¹ Lásd Népbírósi Közlöny, 1946. márc. 16.

⁸² Lásd A Szálasi-per. 97—98., 116. l.

illetve a politikai ügyekben folytatott nyomozások tartoztak.⁸³ Krumholz fel-szólítása, melyben az „atrocitások” beszüntetését követelte,⁸⁴ azzal az eredménynyel járt, hogy a nyilasok Winkelmann ellen beszüntették a nyomozást.

A számonkérő szervezet fellépett a párt fegyveres osztagai ellen, és le-csapott saját fiókszervezeteire is, ha azok a megengedett határt túllépve saját zsebükre dolgoztak, önállósították magukat a rablásokban. Komáromban Szapu, Győrött báró Stahendorf, Sopronban Faragó csendőrszázados kényszerült arra, hogy osztozzon Orendyékkel a zsákmányon. Pápán az egész nyilas vezérkart letartóztatták, mert nem akartak osztozni velük.⁸⁵ De a mozgalmon belül, a nyilas párttagok ellen indított nyomozásokhoz, a végrehajtott vizsgálatok további sorsáról a számonkérőknek is Szálasi engedélyét kellett elnyerniük. Ő döntött afelől, hogy a párt fegyveres tagjai ellen eljárás indítható-e.⁸⁶

A belső karhatalom politikai fegyveres szervezeteinek létrehozása során utasította Szálasi Vajnát egy olyan önálló szervezet felállítására, amely „az ország hadművelleti területének közbiztonsága” felett őrködjön.⁸⁷ Vajna e feladattal az e területen nagy gyakorlattal rendelkező Baký Lászlót bízta meg.⁸⁸

Az új szervezet, a tábori biztonsági szolgálat létrehozásának tervezetét és szabályozási anyagát a Baký vezette⁸⁹ nemzetbiztonsági hivatal készítette el, s azt a nyilas vezérkar három ülésen tárgyalta meg.⁹⁰ A jelenlevők elsősorban azt tisztázták, hogy e feladat ellátásában, eredményes végrehajtásában a tábori rendészeti szolgálat szervein, a csendőrségen és rendőrségen kívül elsősorban a Nyilaskeresztes Párt fegyveres alakulatainak is részt kell venniük.

A tábori biztonsági szolgálatnak a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium egyaránt felügyeleti szerve lett, közvetlenül Fintához, a csendőrség és rendőrség főfelügyelőjéhez tartozott. A szervezet létrehozására vonatkozó rendeletet a Honvédelmi Minisztérium adta ki.⁹¹

A rendelet a tábori biztonsági szolgálat feladatait a közbiztonság megszilárdítása, továbbá a törvények, rendeletek és parancsok végrehajtásának biztosítása mellett a következőkben jelölte meg: „Katonaszökevények, hadiüzemi és a munkahadsereg munkásszökevényei, szabotálók, fosztogatók, partizánok, kémek, ellenséges ejtőernyősök és az ellenséggel bármilyen egyetértésbe bocsátkozók tevékenységének meggátlása; lázadás, zendülés, sztrájkok és egyéb, a hadviselés érdekét sértő, valamint a törvényes rend felforgatására irányuló mozgalmak megakadályozása és elfojtása: kiürítési, áttelepítési és visszatelepítési munkálatokban való közreműködés karhatalmi és rendészeti vo-

⁸³ Lásd ugyanott.

⁸⁴ Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. január 26.

⁸⁵ Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. április 27.

⁸⁶ Lásd ugyanott. A Szálasi-per. 104–105. l.

⁸⁷ Lásd a Szálasi-per. 116. l.

⁸⁸ 1938-ban Baký szervezte meg a nyilas párt „Hungarista Mozgalom Rend és Védelem” elnevezésű fegyveres gárdáját, majd az ő irányításával dolgozott az Andrássy úti pártközpont nemzetvédelmi osztálya. — Lásd *Sombor-Schweinitzer József*: I. m. 29., 116. l.

⁸⁹ Veesenmayer a hatalomátvétel előtti tárgyalásokon nyomást gyakorolt Szálásira avégett, hogy a német vezetés súlyt helyez arra, hogy Baký akkori államtitkár az új kormányban megfelelő pozíciót kapjon. Ennek ellenére Szálasi a nemzeti szocialista Bakýt kihagyta a kormányból, s a 15 osztállyal működő nemzetbiztonsági hivatal vezetésével bízta meg. — Lásd Népbírósi Közlöny, 1945. december 8.

⁹⁰ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 2. t. X. 170.

⁹¹ Lásd A Szálasi-per. 116. l.

natkozásokban.”⁹² Mint a feladatok felsorolásából látható, a tábori biztonsági szolgálat a hátszágban, zömmel a civil lakosság elleni retorzió érvényesítésére alakult.

A szolgálati szabályzat értelmében a tábori biztonsági szolgálat tagja „jogosult agyonlőni a) tettenért, illetve körözött katonaszökevényt, hadiüzemi és munkahadseregbeli szökevényeket”; b) köteles agyonlőni: tettenért kémeket, fosztogatókat, erőszakos rombolást végzőket, lázadókat, zendülőket, megfutamodókat és az ellenséggel bármilyen egyetértésbe bocsátkozókat”.⁹³ A tábori biztonsági szolgálat tagjait a rendelet 2. sz. melléklete — amely a szolgálati szabályzatot tartalmazza — felkoncolási joggal ruházza fel a 10 001. sz. fővezér-ségi rendelet alapján.⁹⁴

A felkoncolási jog e kiterjesztése ellen még a Honvédelmi Minisztérium egyes katonai vezetői is felléptek. A hadbírói osztály főnöke, Leventeujuváry vezérőrnagy, memorandumot készített, amelyben bizonyította, hogy a rendelet törvényellenes és visszavonását javasolta. Beregfy a memorandumot Pesthynek, a Honvédelmi Minisztérium I/A. (szervezési) osztály vezetőjének adta ki véleményezésre, aki úgy foglalt állást, hogy „a rendeletben törvényellenesen megállapított felkoncolási jogot fenn kell tartani, mert a felbomlóban levő fegyelmet csak így lehet megszilárdítani”.⁹⁵ Baky egyébként a felkoncolási jogot az egész országra kiterjedő rögtönbíráskodással⁹⁶ igazolta.⁹⁷

A tábori biztonsági szolgálatot az eredeti elképzelés szerint szervezték meg, s a parancs végrehajtásáról Baky László Takács Gedeonnak, a nemzetvezető személye körüli miniszternek írt jelentésében számolt be. A szervezési munkát — mint Baky jelentette — november 30-ig befejezték.⁹⁸

Az országban a nyilas párt fegyveresei által gyakorolt tevékenység nyomán megszűnt az elemi létbiztonság. Wilhelm Höttl, a német biztonsági szolgálat embere, aki addig nem kevés atrocitást láthatott, megállapította: „Budapest és az egész országban a nyilasok, és amint az ilyen alkalmakkal gyakori, a hozzánk csatlakozott csöcselék is természetesen a hatalomátvétel győzelmi mámorában súlyos visszaéléseket követett el.”⁹⁹

A párt fegyvereseinek rémtettei ellen, a fővárosban és a vidéken közrendnek nem nevezhető állapotok ellen tiltakozott — többi között — Angelo Rotta pápai nuncius Szálasi Ferencnél.¹⁰⁰ A nuncius felhívta Szálasi figyelmét arra, hogy „igen szigorú intézkedésekkel” meg kell akadályoznia az „elhajlásokat” és „túlkapásokat”, miként annak idején Mussolini is elejét vette, hogy fegyveresei véget nem érő vérengzéseket hajthassanak végre uralomra jutásuk után. Mint elmondta, „... ő Rómában volt, amikor Mussolini... kiadta a parancsot,

⁹² Honvédségi Rendeletek, 1944. december 5. 100.482/Eln. 1944. sz. körrendelet. Idézi Felszabadulás. 79. l.

⁹³ Ugyanott.

⁹⁴ Lásd ugyanott.

⁹⁵ Népbírói Közlöny, 1945. december 22.

⁹⁶ Budapesti Közlöny, 1944. okt. 24.

⁹⁷ A felkoncolási joggal kapcsolatban véleményt nyilvánított a nyilasok később Argentínába szorult csoportja is. „Fontosnak tartjuk hangsúlyozni — írták —, hogy az emigrációs Hungarista Mozgalom a bűnök, a rémtettek elkövetőivel semmiféle közösséget nem vállal... Más elbírálás alá esnek a felkoncolási parancs végrehajtói. A kiadott parancs jogos és szükségszerű volt, ennél fogva végrehajtása is törvényes tettek minősül.” — *Koós Kálmán*: Voltunk, vagyunk, leszünk. A Hungarista Mozgalom kiadása Argentínában. Buenos Aires 1960. 321. l.

⁹⁸ Lásd OL Filmtár. 16721. db.

⁹⁹ *Walter Hagen*: I. m. Idézi *Szélasi Jenő*: I. m. 89. l.

¹⁰⁰ Lásd OL Küm. pol. 1944—43. 13 182. november 17.

hogy 30—40 000 feketecinges (Marcia su Roma után) azonnal tegye le a fegyvert, nehogy a közbiztonságot személyes fellépésükkel veszélyeztessék. A nuncius figyelmébe ajánlja a nemzetvezetőnek azért, hogy ne engedje meg egyes túlbuzgó pártközlegek túlkapásait . . .”¹⁰¹

Szálasi nyersen visszautasította a Vatikán beavatkozási kísérleteit. A nuncius által ismertetett atrocitásokra vonatkozóan olyan értelemben helyezett kilátásba vizsgálatot, ha kiderül, hogy „a hírek nem helytállóak, úgy a követség informátorai ellen fog a legszigorúbban eljárni”.

„A nunciusnak arra a megjegyzésére — olvashatjuk a tárgyaláson készített jegyzőkönyvben Szálasi válaszáat —, hogy Mussolini a forradalom lezajlása után a párhadsereget leszerelte, kéri tudomásul venni, hogy azt kizárólag magyar belügyi kérdésnek tartja, hogy a kormány kit fegyverez fel vagy kiket fegyverez le, és hogy kit küld az arcvonalra. Meg lehet győződve arról, hogy csak megbízható emberek kezébe adunk fegyvert, és ha ma a belső fronton folyik tisztogatás, ez a külső arcvonal küzdőképességének érdekében történik . . .”¹⁰²

Feltehetően nem a Vatikán és más külföldi követségek tiltakozása készítette arra a nyilas vezéreket, hogy október 16-tól kezdődően, ha erőltetlően és óvatosan is, megkíséreljék a pártszolgálatban és más fegyveres szervezetekben fellépő nyilas párttagok vérengzéseit, utcai tömegmészárlásait, a pártházakban végrehajtott s kiszivárgott kínzásait az általuk szükségesnek ítélt keretek közé szorítani. A kormány nyilas tagjai egyrészt készek voltak hatalmuk őrzőinek vérengzési ösztönei előtt szabad utat engedni, ezért kifelé védték, fedezték is őket, másrészt tisztában voltak azzal, hogy ennek méretei nem haladhatják meg a nyilasoknak is szükséges, de főleg a németek részére nélkülözhetetlen rend fenntartását a front mögötti területen. Ha azt akarták, hogy a termelés folyjék tovább, a hátország hírei ne bontsák meg a fronton harcoló katonák harci fegyelmét, az ország javait zavartalanul tudják menekíteni a visszavonulás során, időnként figyelmeztetniük kellett a párt tagjait, hogy önkényeskedésüknek szabjanak határt.

Amellett, hogy a Nyilaskeresztes Párt fegyveres erői rendeletileg szabad kezet kaptak ahhoz, hogy — eszközökben nem válogatva — minden területen biztosítsák a párt uralmát, Szöllősi miniszterelnökhelyettes és Vajna belügyminiszter első beszédei¹⁰³ már tartalmaztak bizonyos korlátozásra utaló megjegyzéseket. Gera József, a pártszolgálatosok főnöke — aki e tisztséget a miniszterré lett Kovarczól vette át —, hatalomra jutásuk után négy nappal körlevelet küldött a pártszervezetekhez, amelyben a hatalom gyakorlásához szükséges közrend veszélyes megbontása ellen intette a Nyilaskeresztes Pártot. „Elrendelem — olvasható Gera körrendeletében —, hogy úgy a pártszolgálat, mint a politikai párt tagjai, a legszigorúbban tartózkodjanak törvényes jogalap nélküli intézkedések önkényes foganatosításától, mert azok elkövetői ellen kíméletlen megtorló eljárást fogok folyamatba tenni.”¹⁰⁴ Figyelmeztetésének azonban, megtorlás hiányában, semmi foganatja nem lett.¹⁰⁵ November 24-én Gera újabb utasítást

¹⁰¹ Ugyanott. — Mussolini uralomra jutása után rohamosztageit reguláris rendőrséggé alakította át, amelynek neve Önkéntes Nemzetbiztonsági Milícia, főparancsnoka pedig maga Mussolini lett. — Lásd *Kis Aladár*: I. m. 171. l.

¹⁰² OL Küm. pol. 1944—43. 13 182.

¹⁰³ Lásd OL Bm. K. 428. 823.

¹⁰⁴ Összetartás, 1944. október 21.

¹⁰⁵ Jellemző arra, hogy a nyilasok mennyire nem szándékoztak fellépni saját embereik túlkapásai ellen, amit Gera válaszolt a népbírói tárgyalás elnökének arra a kérdésre: „van tudomása arról, hogy a pártszolgálat milyen visszaéléseket, atrocitásokat követett el?” Gera:

küldött a pártszervezetekhez, amelyben ismételtlen felszólította őket a fegyelem fenntartására, majd szabályozta a párttagok fegyverviselési jogát. Eszerint „fegyver viselésre egyrészt a pártszervezet vezetője, másrészt a pártbiztosok parancsnoka jogosultak, amennyiben fegyverviselési engedélyt nyertek”.¹⁰⁶ Fegyverviselési engedélyekkel azonban abban a világban már senki nem törődött.

A „felfegyverzett pártbiztosok” rövidesen, miután Szálasi elnyerte a nemzetvezetői címet, „fegyveres nemzetbiztosokká” alakult át. A fegyveres nemzetbiztosok életrehívó rendelettel a belügyminisztert felhatalmazták arra, hogy Szálasi „személye körüli biztonsági szolgálat ellátása, valamint a hungarizmus céljai megvalósításának biztosítása” és a közbiztonsági karhatalmi alakulatok támogatása végett fegyveres nemzetbiztosok elnevezéssel katonailag szervezett fegyveres testületet alakítson.

A fegyveres nemzetbiztosok tisztikarának tagjait Vajna belügyminiszter előterjesztésére Szálasi nevezte ki.¹⁰⁷ A fegyveres nemzetbiztosok feladatkörét a következőkben jelölték meg: „1. a nemzetvezető személyének biztosítása; 2. az ellentétes világnézeti erők leküzdése; 3. a hatalom biztosítása a hungarista államban; 4. külső ellenséggel szemben élharcosokként fellépni.”¹⁰⁸

Arról, hogy Szálasi milyen nagy szerepet szánt az átkeresztelt pártbiztosoknak, egyik beszéde tanúskodik, amelyben kijelentette: a most átszervezés alatt álló fegyveres nemzetbiztosok kezében van letéve az ország sorsának alakulása, ez a győzelem biztosítója.¹⁰⁹

A fegyveres nemzetbiztosok főparancsnoka Návay Imre, helyettese Székessy István, felettesük Orendy Norbert lett, tehát a párt fegyveres szervezetét is a számonkérő szék alá rendelték. Orendy fölött Gera felügyelte a nemzetbiztosok tevékenységét.¹¹⁰

A fegyveres nemzetbiztosok önkéntes jelentkezés alapján szervezték. A felvétel feltételei a következők voltak: „a) magyar állampolgárság, b) nyilas-kereszties párttagság, c) feddhetetlen előélet és nemzeti szempontból való megbízhatóság, d) a 17. életév betöltése”.¹¹¹

A fegyveres nemzetbiztosok tagjai Orendy előtt tettek esküt: „Ünnepélyesen esküszöm a Mindenható Istenre — hangzott az eskü szövege —, hogy Magyarország nemzetvezetője, Szálasi Ferenc, mint a honvédség legfőbb hadura iránt feltétlenül hűséggel és engedelmességgel viseltetem.”¹¹²

Szálasi a fegyveres nemzetbiztosok tevékenységét a pártbiztosokhoz tartozott, egyértelműen a Belügyminisztérium alá rendelte,¹¹³ „ugyanolyan módon és feltételek mellett, mint ahogy a csendőrség és rendőrség állott a Belügyminisz-

„Hozzám futottak be a jelentések, én adtam át Kiszelynek . . .” Az elnök megkérdezte tőle: „Kiszely Alajosnak kik álltak rendelkezésére e munkájához?” Gera: „Senki sem állt rendelkezésére . . . A munkát el tudta végezni Kiszely . . .” — OL Bm. Szálasi-per. 5. t. XVI. 9/26.

¹⁰⁶ Ugyanott. Gera utasítása az 1944. november 24-i sajtóban is megjelent.

¹⁰⁷ Az 1944. november 22-i, 802. 4190/1944. Me. sz. rendeletet közli Budapesti Közlöny, 1944. november 25.: Belügyi Közlöny, 1944. december 3.: Összetartás, 1944. november 28.

¹⁰⁸ Ugyanott.

¹⁰⁹ Szálasi december 1-i beszédét idézi a Soproni Hírlap, 1944. december 6.

¹¹⁰ A hatalomátvétel előtt a pártbiztosok országos vezetője Székessy volt, főnöke pedig Kovarcz. — Lásd OL Bm. Szálasi-per. 5. t. XVI. 9/26.

¹¹¹ OL Bm. ált. K. 150. 4368. — Vajna 1945. január 16-án aláírt rendelete.

¹¹² OL Bm. ált. K. 164.

¹¹³ Vajna vallomásában, az időpontra rosszul emlékezve, e határozat időpontjával november közepét vagy végét jelölte meg. De a november 2-i pártbiztosok megbeszélés dokumentuma szerint — lásd OL Filmtár. 16719. db. — ezt a kérdést már ekkor eldöntötték.

térium keretében.”¹¹⁴ A párt szervezeti és fegyveresei függetlenségének, önállóságának csorbulása a mozgalmisták heves ellenállását váltotta ki. Ennek ellenére Szálasi a pártvezetőkkel tartott megbeszélésen kitartott eredeti elgondolása mellett. A fegyveres nemzetszolgálatot — mint mondta — „a párt is igényelheti, de ő csak a Belügyminisztériumon keresztül”.¹¹⁵ A szervezet párttal való további szoros kapcsolatát Szálasi azzal akarta elérni, hogy elrendelte: „a párt tisztségviselőinek 300/0-a a fegyveres nemzetszolgálathoz bevonul rövid katonai kiképzésre”.¹¹⁶

A nemzetszolgálat feladatainak felsorolásából kitűnt — lévén a párt-szolgálat utóda, — legfőbb tevékenysége a közbiztonság „védelme” volt. A párt fegyveresei és a közigazgatás apparátusa között — kapcsolatuk rendeletileg történt szabályozása és pártkörlevelekben adott utasítások ellenére — a sűrűlódások állandósultak. Az országban a nyilasok önkénye ellen nőttön nőtt az elégedetlenség, eljutott a képviselőházig, a miniszteriális szervekig, a pártvezetésig. A tiltakozás középpontjában az ártatlan emberek — magas pozíciókban levőknek is — jogtalan elhurcolása, a tömeges letartóztatások álltak. A felháborodás és annak szavakba foglalása arra kényszerítette a nyilas vezérkart, hogy ők is állást foglaljanak a kérdésben. „A legkomolyabb kritikát gyakoroljuk a párt embereivel szemben — mondta Serényi Miklós, a nemzetvezető pártirodájának vezetője a mozgalmistákról. — Ők legyenek az ország füle és szeme, de önhatalmú intézkedést ők sem tehetnek.”¹¹⁷

A párt felső vezetése tájékoztatókat küldött a pártszervezetekhez, amelyekben példákkal magyarázták, miként kell eljárniuk a helyi vezetőknek, hogy a letartóztatást a csendőrs hajtsa végre, s a felelősség ne a pártszervezetet terhelje. Azt ajánlották, a párttagok ne tartóztassanak le senkit, de futni se engedjék a kiszemelt áldozatot. A rendeletet megkerülve előzetes őrizetbe vételt engedélyeztek, amelyet foganatosíthatnak a párthelyiségben is, „ha a vádlott szökésétől kell tartani”. A pártszervezeteknek — közölték — joguk van a körzet „nem kívánatos elemeit” kitelepíteni.¹¹⁸

„A pártnak letartóztatási joga nincs. 1944 október második felében adta ki a belügyminiszter a rendeletet — mondta Szálasi a tisztségviselőknek tartott beszédében —, amely ebben a kérdésben intézkedik.”¹¹⁹ Ha valamely helységben a párt valakit gyanusnak talál és őrizetbe vételét szükségesnek tartja, hívja fel a helybeli csendőrs figyelmét és kérje az őrizetbe vételt. Ha a csendőrs ezt nem látja indokoltnak és nem hajlandó végrehajtani, a pártnak írásban kell kérnie a gyanus személy letartóztatását a csendőrstől. Az írásbeli rendelkezést a helyi szervezet, valamint a helyi pártszolgálat vezetője alá kell írják, pecsétjükkel el kell lássák, az írást át kell adják a csendőrsnek, mely ezzel az írással teljesen igazolni tudja eljárását. Az írásbeli rendelkezést a csendőrs most már köteles végrehajtani, a felelősség azonban nem a csendőrsöt, hanem a letartóztatási rendelkezést aláírókat terheli, akiknek a felelősséget vállalniuk kell. Meg kell jegyezni ez alkalommal is, hogy én mindig a pártnak fogok igazat adni.”¹²⁰

¹¹⁴ OL Bm. Szálasi-per. 2. t. X. 170.

¹¹⁵ OL Filmtár. 16719. db. november 2.

¹¹⁶ Ugyanott. 16724. db.

¹¹⁷ Soproni Hírlap. 1944. november 23.

¹¹⁸ Lásd OL Filmtár. 16719. db.

¹¹⁹ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 4. t. XII. 9—10.

¹²⁰ OL Filmtár. 16718. db.; OL Bm. Szálasi-per, 2. t. V. 172—173

— Ezzel a csendőrség felelősségének elhárítása, valamint a pártszolgálatosok felmentése Szálasi részéről megtörtént.

Szálasi a párttagok jogi védelmét úgy szervezte meg, hogy egyszerűen kivonta őket a közönséges bíráskodás alól. Bírósági ítéletet párttagokon „végrehajtani nem lehet a pártvezető hozzájárulása nélkül”¹²¹ — így hangzott rendelkezése.

Szálasi ragaszkodott ahhoz, hogy minden egyes párttag ügyében személyesen döntsön. A bíróság lefolytathatta az eljárást az ítélet hozataláig — ha volt hozzá bátorsága —, aztán „a bűnügyi iratokat” fel kellett terjesztenie Budinszky igazságügyminiszterhez, s ő személyesen vitte azokat Szálasihoz, aki az ítéletet vagy a felmentést elrendelte.¹²²

Szálasi népbírósági tárgyalásán Ferenczi László csendőralezredes tanuvallomást tett arról, hogyan történt a párttagok védelme a gyakorlatban. Elmondta, hogy amikor nyomozásra rendelkezést kapott, a vizsgálatról készített jelentést a nemzetvezető elé terjesztették fel. Hajnácskőy ezredes, Ferenczi főnöke, „egy alkalommal mutatta is a széljegyzetet, amelyet Szálasi vezetett rá az összefoglaló jelentésre a pártszolgálatosok által elkövetett atrocitásokról . . . Az volt benne, hogy a pártszolgálatosokkal szemben további eljárást, nyomozást egyáltalán nem enged.”¹²³ A Szálasi által írt széljegyzet — mint arról Hajnácskőy, a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának vezetője informálta Ferenczit — arról is intézkedett, hogy a Nyilaskeresztes Párt tagjai nemcsak a múltban elkövetett bűncselekményekre kapnak felmentést, hanem ezt biztosítják részükre jövőben elkövetett bármilyen cselekményre is.¹²⁴

A nyilasok régi fegyveres gárdája pártjuk önálló, a Belügyminisztériumtól független fegyveres szervezetének visszaállítását követelte. A párt vezetői engedtek a nyomásnak. Hamarosan létrehozták a párt új fegyveres apparátusát, régi elnevezéssel, pártszolgálatnak nevezve. Az új pártszolgálat országos vezetője Olaszty Sándor lett.¹²⁵ Szálasi eleget téve mozgalmistái kérésének, újlag kijelentette: „A pártnak csak egyetlen fegyveres alakulata van: a pártszolgálat, minden mást letörni . . . A fegyveres nemzetszolgálat a Belügyminisztérium alatt marad.”¹²⁶

Az ország fegyveres erőinél Szálasi a kialakult helyzetnek megfelelően új rangsorolást vezetett be. Míg korábban négy kategóriába osztotta a fegyveres erőket: honvédség, pártszolgálat, rendőrség, csendőrség,¹²⁷ most a fegyveres erőkn belül hét csoportot jelölt meg. Ezek a következők:

- „1. az a rész, amely jelenleg kint harcol (ez lassan elsorvad),
2. az a rész, amely most lesz felállítva Németországban.”¹²⁸

¹²¹ OL. Filmtár. 16719. db.

¹²² Lásd ugyanott. 16720. db.

¹²³ A Szálasi-per. 170—171. l.

¹²⁴ Ugyanott. — Szálasi a börtönben, amikor a párt fegyveresei elleni megtorlás hiányát kérték tőle számon, a következőkkel védekezett. Elmondta, hogy Vajna említést tett neki egyszer a párttagok atrocitásairól. „No — feleltem —, statárium van, ítéljétek el őket, én azonnal aláírom a kivégzésüket. Néhány hét telt el, nem történt semmi. Akkor én hoztam szóba az ügyet Vajna előtt, mire ő azt mondta, hogy a dolog mégsem tartozik statáriális bíróság elé.” — *Szirmai Rezső*: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Faust Könyvkiadó 1946. 260. l.

¹²⁵ Lásd OL Bm. Szálasi-per. 5. t. XVI. 9/26.

¹²⁶ OL. Filmtár. 16719. db.

¹²⁷ Lásd ugyanott.

¹²⁸ Lásd OL K. 18. Tvh. N. Sz. jkv. 1944. dec. 1.

- a) hungarista hadosztályok,
- b) magyar SS hadosztályok,
- 3. hungarista légió,
- 4. csendőrség,
- 5. rendőrség,
- 6. fegyveres nemzetszolgálat.

Ezen felül van még a pártszolgálat.¹²⁹

Az 1., 2., 3. a Honvédelmi Minisztériumhoz, a 4., 5., 6. a Belügyminisztériumhoz, az utolsó a párthoz tartozott.

A pártszolgálatosok, amikor elérték, hogy vezérük visszaállítsa jogaiba a párthadsereget, felléptek vetélytársuk, a fegyveres nemzetszolgálat ellen, mondván: a szervezet nem áll hivatása magaslatán. Alig két hónapos tevékenysége után — 1944. december 24-én — a főparancsnokot, Návay Imrét, a belügyminiszter parancsára a pártszolgálatosok „elrabolták” és a szervezetet szétverték. Az erről készített jelentés beszámol arról, hogy Návay „határozatlan” és „meggondolatlan” intézkedései következtében a fegyveres nemzetszolgálat felmorzsolódott. Návay hibájául felrótták, hogy „a fegyveres nemzetszolgálat feltöltése céljából létszámába megbízhatatlan elemeket toborzott. Alakulatának írásbeli parancsot adott a harácsolásra. Alárendeltjei lopásait és rablásait tűrte... a fegyveres nemzetszolgálatba olyan erkölcsi alap nélküli együtttest toboroztak össze, mely szervezetlensége és irányítás nélkülsége folytán a fegyelmetlenség és alantas emberi indulatok állandó tanujelét adta... a fegyveres nemzetszolgálat tisztjeinek zöme előképzettség nélkül lépett zászlóalj-, század- stb. parancsnokká, nem is beszélve a felső vezetésről”¹³⁰ — folytatódik a lezárolást igazoló indokok egymás mellé helyezése. Tény, hogy a nyilasok végül elérték, újra egyeduralommal rendelkeztek, a párt nevében csak ők használhatták fegyvereiket.

Szálasi 1945. január 17-én kelt rendelete a fegyveres nemzetszolgálat halálát jelentette: a feloszlátott nemzetszolgálatból, „aki 1944. augusztus 1. előtt is párttag volt, az visszamegy a pártszolgálatához, aki pedig nem volt párttag, az a hungarista szabadhadosztályokba helyezendő”¹³¹ A párt 4. sz. rendelete — amelyet a Honvédelmi Minisztériummal közösen adtak ki — kimondta: „a pártszolgálat katonai szolgálattal egyenrangú”. A „tisztviselők is csak ide hívhatók be. (30% nem behívható! Mentésül!)”¹³²

A pártszolgálatosoknak azonban még ez sem volt elegendő. 1945. március 15-én egy újabb jelentést készítettek a már régen szétvert nemzetszolgálatról, amelyben további büntető eljárás indítását javasolják a fegyveres nemzetszolgálat és a kiképzésre vezényelt rendőrségi keret valamennyi volt tiszti, tiszt-helyettesi és legénységi tagja ellen.¹³³ Ez utóbb követelt felelősségre vonásra azonban már nem került sor, mert a pártszolgálatosoknak is, a volt fegyveres nemzetszolgálatosoknak is — a szovjet hadseregtől üldözve — el kellett hagyniuk rémtetteik színhelyét.¹³⁴

¹²⁹ OL Filmtár. 16724. db.

¹³⁰ Ugyanott, 16718. db.

¹³¹ Ugyanott, 16724. db.

¹³² Ugyanott.

¹³³ Lásd ugyanott, 16718. db.

¹³⁴ A Nyilaskeresztes Párt és fegyveresei dunántúli rémtetteinek összegezése külön fejezetet igényelt.

Е. ТЕЛЕКИ

УСТРОЙСТВО НИЛАШИСТСКОГО РЕЖИМА ОКТЯБРЬ—НОЯБРЬ 1944. г.

(Резюме)

Очерк занимается мерами, принятыми венгерскими национал-социалистами, в первую очередь нилашистами, по отношению преобразования государственной, политической, хозяйственной жизни, «рабочей политикой» Хунгаристов, структурой Партии Нилашистов и их вооруженных сил и в обществе занятым ими своеобразным местом. Он показывает, что несмотря на постоянное поправление контрреволюционного венгерского правительства, после событий 15 октября 1944 года все значительные позиции перешли в другие руки, в первую очередь в руки членов нилашистской партии. Подробно говорит о смене руководства министерств, а также руководящих лиц государственных учреждений, высокопоставленных служащих политического и военного управления, печати, заводов и предприятий.

На основе ряда данных очерк установит, что позиции в руководстве непропорционально распределились между правящими группировками венгерских националистов-социалистов, проводящими тотальную фашистскую военную диктатуру. Он показывает процесс, в результате которого нилашисты, руководимые с Салашим, с силой своей организованности, влияния на массы и партийной вооруженной гвардии, вынуждали отступать своих коалиционных партнеров, — и статья доказывает, что при таких обстоятельствах определяются и политические соотношения сил нового режима.

Очерк тщательно освещает яркие изменения, происходящие в венгерской государственной жизни, описывает события выбора премьера-министра в «вождя нации», оттеснения государственного аппарата на задний план, изоляцию внутренних войск, и процесс разнovidной передачи всех этих функций на Партию Нилашистов. Подробно показывает и процесс, в котором Нилашистская Партия получила права, сначала равные с государственным органами, а за тем постепенно-имея общие права контроля, полноправненилашистских партийных организаций, установленную сеть парторгов и их беспрепятственное применение оружия — они стали исключительными властителями страны.

В статье детализируется и приход в упадок хозяйственной жизни. Автор, показав, что полное экономическое подчинение страны интересам Германии было проведено еще руками правления Хорти, доказывает, что кроме быстрого обогащения новых правителей за счёт государственных материальных благ, с помощью немцев в коалиции нилашисты подвинулись вперед и нилашистам уже было обеспечено в полное распоряжение фактически все материальные средства страны; конечно, в смысле и уничтожения, захват подавляющее большинство материальных благ, по существу разорение страны.

Очерк следовательно показывает, как образовалась жестокая атмосфера в политической жизни: террор, полная незаконность, жизнеопасность. Он открывает методы тотального фашистского террора, характерной чертой которого являются последовательное расширение и постоянное совершенствование чрезвычайного положения, все законы которого вступили в силу на штыках нилашистов. Факты убедительно доказывают, что всех военных сказать «традиционных» методов страшнее был кровавый террорвооруженных сил партии. Нилашистская толпа, в полном смысле слова, стала царить надо всем. Право убийства людей слены этой, партии получили от Салаша тем решением, что правосудию страны было запрещено их каснуться.

Далее автор анализирует стремление нилашистов к расширению своих основ в массах и придёт к выводу: в сущности их «рабочей политики» лежат антисемитическая социальная демагогия, политический обман и шантаж, обладение несправедливыми преимуществами перед беспартийными. Очерк пишет о раздате имущества евреев, разбирает фашистскую идеологию, нилашистскую «организацию рабочих», создание «заводских советов», условия работы и жизни, но и положение общественного снабжения, что и влияет на настроение масс.

Очерк разборчиво занимается и мерами — напротив остальных национал-социалистических партий —, приводящими к монопольному положению Нилашистской Партии, и занимается со структурой, и уставом партии и привилегированным положением её членов. Автор детализирует вопрос о вооруженных силах нилашистов: о вооруженных сленах партии, о преславной национальной организации требования отчёта, о предохранительной службе с правом устраивать резню, и о наконец созданной национал-службе. Документы освещают и деталь о том, что мобилизованные отряды Нилашистской Партии свободно действовали против не только лиц, которых преследовали, против незащищенного населения, но и были в рыске о политических руководителях режима, даже и об экспонентах

немцев, олицах и группах, которые внутри партии старались стать «самостоятельными» после грабежа и дележа. Нилашистские ужасы, их массовые убийства вызвали постоянный международный протест, сузили свою внутреннюю общественную основу и, наконец, разделили руководителей партии.

É. TELEKI

L'ÉTABLISSEMENT DU RÉGIME DU PARTI DE LA CROIX FLÉCHÉE EN OCTOBRE—NOVEMBRE 1944

(Résumé)

L'étude traite les mesures entreprises par les nationaux-socialistes hongrois, principalement les membres du parti de la Croix Fléchée pour la transformation de la vie de l'Etat, de la vie politique et économique, la «politique ouvrière» hungariste, la structure organisatrice et la place particulière dans la société du parti de la Croix Fléchée et de ses forces armées. Il démontre que, malgré la poussée permanente vers la droite du régime contre-révolutionnaire hongrois, après le 15 octobre 1944 toutes les positions essentielles ont changé de maître et furent occupées surtout par les membres du parti de la Croix Fléchée. Il expose en détail la relève du personnel de la direction des ministères, des offices principaux et institutions nationaux, de l'administration politique et militaire, de la presse, des usines, entreprises, bureaux etc.

L'étude constate en base des faits énumérés que les postes ne furent pas répartis en proportion égale entre les groupements nationaux-socialistes hongrois exerçant la dictature militaire totale fasciste. Elle présente le processus par lequel les membres du parti de la Croix Fléchée conduit par Szálasi avaient, grâce à leur organisation, influence sur les masses et la garde armée de leur parti, forcé leurs partenaires de coalition de les suivre et prouve que cette circonstance avait déterminé les relations de force politique du nouveau régime.

L'étude s'occupe en détail des changements manifestes survenus dans la structure de l'Etat Hongrois, décrit les circonstances de l'élection du premier ministre au chef de la nation, l'écartement des deux chambres du parlement, le repoussement de l'appareil de l'Etat, l'isolation des organismes de sûreté et le transfert de toutes ces fonctions en différentes formes au parti de la Croix Fléchée. Elle expose avec détail le processus au cours duquel le parti de la Croix Fléchée fut investi d'abord de droits identiques à ceux des organes de l'Etat, puis à l'aide du droit général de contrôle, de la garantie du plein pouvoir des organismes de ce parti, de la construction du système des mandataires du parti, l'usage libre d'armes des serviteurs du parti celui-ci est devenu le maître exclusif du pays.

L'étude s'occupe en détail de la destruction de l'économie hongroise. Après avoir constaté que la subordination économique totale du pays aux intérêts allemands était achevée encore sous la régence de Horthy, l'auteur démontre qu'une partie des ressources matérielles avait facilité l'enrichissement rapide de ceux qui étaient récemment arrivés au pouvoir, de plus, la contribution des Allemands à la suprématie du parti de la Croix Fléchée au sein de la coalition avait assuré à celui-ci le droit de la disposition totale des valeurs effectives du pays, ci-inclus l'anéantissement, l'évacuation et déportation, l'appropriation usurpatrice d'une partie considérable des biens matériels, bref, la destruction du pays.

Puis l'étude fait ressortir, que la vie publique était en butte à la terreur, la déchéance et l'incertitude totales. Elle relate comment la dictature fasciste totale s'était servi de l'état de siège, étendu et aggravé sans interruption, dont l'exercice quotidien elle avait confié aux serviteurs armés du parti de la Croix Fléchée. Les faits prouvent incontestablement que la loi martiale considérée „traditionnelle” dans les circonstances de guerre fut obscurcie par la terreur brutale des forces armées du parti. Le populace de la Croix Fléchée était littéralement devenu maître de vie et de mort. Le droit des membres du parti à l'assassinat fut assuré par leur exemption de la justice, l'acquiescement que Szálasi leur avait accordé d'avance.

Après cela suit une analyse détaillée des efforts de la Croix Fléchée pour l'élargissement de sa base auprès des masses, la constatation que la substance de leur «politique ouvrière» étaient la démagogie sociale imprégnée par l'antisémitisme, la tromperie et le chantage politiques, l'exploitation de l'effet dépravant des avantages matériels illicites. L'étude décrit la distribution des biens des juifs, analyse la contagion idéologique fasciste, «l'organisation des ouvriers» par la Croix Fléchée, l'établissement des «conseils d'usines», les conditions de travail et de vie, l'influence de la situation de l'approvisionnement sur le moral des masses.

L'étude fait part des masses ayant conduit — même vis-à-vis des autres partis nationaux-socialistes — à la situation monopolistique du Parti de la Croix Fléchée, puis s'occupe de la formation, des statuts de la position privilégiée de ses membres. L'auteur décrit en détail les forces armées de la Croix Fléchée: les «serviteurs du parti» armés, l'organisation nationale mal famée «pour tirer a responsabilité», le service de sécurité aux camps autorisé aux massacres et le service national armé formé plus tard. Il ressort des documents que les gens armés du Parti de la Croix Fléchée n'avaient pas obtenu seulement mains libres contre les persécutés, la population sans défense, mais ils ont conduit des investigations contre les chefs politiques du régime et sévi, au cours des pillages et de la distribution des choses volées, contre individus et groupes qui, dans leurs propres rangs, ont montré tendances de devenir indépendants. Les actes horribles, les atrocités, les massacres perpétrés par les membres du Parti de la Croix Fléchée avaient provoqué des protestations internationales, rétréci leur base intérieure auprès des masses et, enfin, divisé même les chefs de ce parti.

Közlemények

KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC

Krónikáink keletkezéstörténetéhez

Elsősorban *Domanovszky Sándor* kutatásaiból tudjuk, hogy krónikáink a szöveghagyomány szempontjából két nagy csoportra, a Budai (S-család) és a Képes Krónika (V-család) ágára oszlanak, s az I. Lajos-kori közös forrás szövegét (melyből mind a Budai, mind a Képes Krónika családjának kódexei keletkeztek) a Budai Krónika családja őrizte meg hívebben, míg a Képes Krónika családja interpolálta azt.¹

Thuróczy János krónikájának Soliloquiuma arról ad számot, hogy még a XV. század vége felé is két krónikát ismertek, ezek a magyarság eredete kérdésében különböztek egymástól, s az egyik Károly, a másik Lajos király idejében keletkezett.² Bizonyos tapogatózó jellegű lépések, a későbbi kutatások által nem igazolt feltevések³ után a szakirodalom kimutatta, hogy a Károly Róbert-kori munka az ún. Budai Minorita Krónikával azonosítható, az I. Lajos-kori alkotáson pedig olyan, a Képes Krónika családjába tartozó kódexet kell értenünk,⁴ amely a Budai Minorita Krónika szövegénél — érdemileg — éppen Kálti Márk önálló művének egy töredékével és a régi szövegen általa eszközölt változtatásokkal, valamint az interpolációkkal volt több.⁵ Vagyis: *Domanovszky Sándor* fentebb körvonalazott nézete csak annyiban változott az idők folyamán, hogy az I. Lajos-kori előd helyett a Károly Róbert-kori Budai Minorita Krónikát⁶ (a Budai Krónika összövegét?) kell feltételeznünk mint a két krónikacsalád közvetlen forrását.

Sokkal bonyolultabb problémát jelent az ún. interpolációk kérdése. Utaljunk arra, hogy a Budai és a Képes Krónika családja között tekintélyes terjedelembeli különbség van, az előbbi rövidebb, az utóbbi lényegesen hosszabb szöveget hoz.⁸ A V-család többlete — ezt nevezi a szakirodalom interpolációnak — két úton jöhetett létre: származhatott Kálti Márk önálló betoldása

¹ *Domanovszky Sándor*: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bpest. 1906 130. l.

² *Joannes Georgius Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini I. Vindobonae. 1746. 41. l.*

³ *Kaszák József*: Thuróczy János élete és krónikája. Művelődéstörténeti értekezések 22. szám. Bpest., 1906. 29. l.; *R. Kiss István*: Küküllői János munkájának kritikájához. Századok, 1915. 525. l.; *Karácsonyi János*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I. Bpest. 1922. 566. l.

⁴ *Dékány Kálmán*: Küküllői munkájának kritikájához. Századok, 1916. 95. l.; *Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája. Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI. köt. 3. sz. Bpest 1944. 10. l.; *Karsai Géza*: Névtelenség, névrajtás és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok, 1963. 671. l.; *Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink. Századok, 1967. 485. l.

⁵ Uo.

⁶ Ez *Horváth János* szerint (Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 260. l.) 1332-ig, *Kristó Gyula* szerint (i. m. 460—467. l.) 1333-ig haladt az események tárgyalásában.

⁷ Ez *Bóta László* szerint (Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 244. l.) 1332—1333-ban már készen volt.

⁸ Az eltérés tipográfiai is kiválóan tanulmányozható a magyar krónika kritikai kiadásán [*Emericus Szentpétery*: *Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapestini 1937* (a továbbiakban: SRH I.) 239—505. l.].

ból (az esetek elenyészően kis részénél valóban ez a helyzet⁹), de mivel a kutatás nyilvánvalóvá tette, hogy az ún. interpolációk túlnyomó része egykorú vagy közelkorú keletkezésű a leírt eseményekkel,¹⁰ ebből kétségtelen, hogy ezeket nem Kálti írta, viszont fennmaradásukat Kálti Márk szerkesztői tevékenységének köszönhetik.¹¹ A bővebb (interpolált) és a rövidebb (interpolálatlan) szöveg viszonyát illetően a szakirodalomban több vélemény kapott hangot. *Domanovszky Sándor* egyik korai művében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Budai Krónika nem keletkeztetett kihagyások útján a Képes Krónikából.¹² Ebben igaza van, amiből azonban nem következik, hogy a Budai Krónika (vagy még inkább előde) ne keletkeztetett volna egy bővebb szöveg excerpálása révén. Mások úgy vélték, hogy a rövidebb szöveg kivonatolta a bővebbet (elhagyott abból).¹³ *Domanovszky Sándor* a magyar krónikák kritikai kiadása elé írt előszavában már pontosabban, de nem kellően árnyaltan fogalmaz: mivel gyakran előfordul, hogy a bővebb és a rövidebb szöveg csaknem szóról szóra egyezik, ebből arra lehet következtetni, hogy a kétféle terjedelmű elbeszélés ugyanazon korábbi szövegből merített.¹⁴ Álláspontunk *Mályusz Elemér*nek újabban megfogalmazott nézetéhez áll igen közel: „Az anyag valóban egyre gyarapodott, a kép, amelyet a magyar történetről tükrözött, színesedett, ez a megállapítás azonban nem azt jelenti, mintha a XIV. század közepén egyetlen nagy terjedelmű kódex tartalmazta volna a gesta teljes szövegét. Az átdolgozott munkák, az időszerűségüket elveszített szerkesztmények nem semmisültek meg azonnal. Bár közülük egyetlenegy sem maradt korunkra, kivéve a Kézai nevén szereplő munkát, bizonyosnak látszik, hogy a királyi udvarban különböző korú kódexek voltak fellelhetők. Közülük egyesek bővebb szöveget őriztek, mások ugyanazt kivonatossabban tartalmazták, aszerint, hogy a másolók mennyit hagytak ki az előttük levő kéziratból... Mindenképpen érdemes feladat elvégzésére szánta el tehát magát 1358-ban a Képes Krónika szerzője, amidőn elhatározta, hogy a magyarok történetét a rendelkezésére álló régi krónikákból összeállítja.”¹⁵ Úgy véljük: az időről időre írt krónika-folytatások vagy önálló monográfiai eredeti formájukban, a keletkezés pillanatában anyagukat tekintve gazdagabbak, terjedelmüket tekintve nagyobbak voltak, mint a XIV. századi krónikakompozíció mindkét ránk maradt változatába bejutott részeik. Ezt a feltevést kellően alátámasztják, s egyszersmind az ún. interpolációk kérdésében is perdöntők lehetnek az alábbi, a magyar krónika forrásaira épülő összetevések. Az Altaichi Évkönyvből származó *sexagesime* szó csak az S-családban fordul elő,¹⁶ míg az ugyanonnan ismert *Gothfridus... marchio* csak a V-családban szerepel.¹⁷ Nincs valószínűsége annak, hogy a bővebb és rövidebb szövegezés egymástól függetlenül aknázza volna ki az Annalest, vagyis amikor az Altaichi Évkönyv bizonyos passzusainak áttemelése a magyar

⁹ *Kardos Tibor*: Kálti Márk Képes Krónikájáról. Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon, 1959. 17. l.

¹⁰ *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok, 1902. 815—816., 822—824., 826—827. l.; *ua.*: Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok, 1933. 169. l.; *ua.*: Kézai és a hunkrónika. Károlyi-Emlékkönyv. Bpest. 1933. 123. l.; *ua.*: Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatio. SRH I. 234. l.

¹¹ *Ua.*: Az aradi „véres” országgyűlés és Dobozi halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények. Századok, 1912. 774. l.; *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bpest 1925. 72. l.; *Horváth János*: i. m. 340. l.; *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom története 1600-ig. Bpest. 1964. 90. l.; *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák. Századok, 1966. 746. l.

¹² *Domanovszky Sándor*: Századok, 1902. 830. l.

¹³ *Pauler Gyula*: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 517. l. 2. jegyz.; *Hóman Bálint*: i. m. 71. l. (de csak az 1051—1091 közti részben); *Domanovszky Sándor*: Károlyi-Emlékkönyv 123. l.; *Horváth János*: i. m. 305., 340. l.; *Mályusz Elemér*: Századok, 1966. 746. l.

¹⁴ *Alexander Domanovszky*: SRH I. 233—234. l.

¹⁵ *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Tudománytörténeti tanulmányok 5. Bpest. 1967. 61. l.

¹⁶ *Edmunds L. B. ab Oefele*: Annales Altahenses Maiores.² Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae. 1891. 29., illetve SRH I. 327. l.

¹⁷ *Edmunds L. B. ab Oefele*: i. m. 31., illetve SRH I. 327. l.

krónikába megtörtént, mind a *sexagesime*, mind a *Gothfridus . . . marchio* egyazon magyar történeti mű része lett, s csak ennek későbbi, forrásként való felhasználása során szakadt szét krónikáink két csoportja ez esetben oly módon, hogy az egyik, az S-családra jellemző kivonatolást elvégző szerző az utóbbi kifejezést, a másik, a V-család őseit szintén excerpálással létrehozó scriptor pedig az előbbi szót hagyta el. Továbbá: a László-legenda *pupillarum* szava csak a Budai,¹⁸ míg a szintén onnan származó *mutato nomine . . . pius rex vocabatur* kifejezés csak a Képes Krónika családjához tartozó kódexekben szerepel.¹⁹ Hasonlóan az előző példákhoz, itt sem tehető fel a legenda kétszeri hasznosítása.

Megítélésünk szerint a XIV. századi krónikakompozícióhoz vezető út a szöveghagyományozódás szempontjából sem lehetett nyíltgyenes. Tagadhatatlanul kettős irányú folyamattal állunk itt szemben: a viszonylag rendszeresen folyó, az előzményekkel feltétlenül számoló kontinuos krónikaírás, azaz az anyaggyarapítás ellenében hatott a megírt szövegek szisztematikus megcsonkítása. Maga a kivonatolás sem egyirányú. Nyilván különbséget kell tennünk az excerpálás kétféle tendenciája között. Az egyik esetben a későbbi átíró negligálja a megelőző íráshagyomány mindama textusait, amelyek — elsősorban szemléletük folytán — „korszerűtlenné” váltak. Ezt tehát tartalmi-ideológiai szempontú rostálásnak tekinthetjük. A másik eljárás a tulajdonképpeni kivonatolás, melynek — legalábbis felszínen jelentkező — célja a szöveg terjedelmének (többnyire nem ideológiai célzattól történő) megkurtítása, a szubjektíve túlságosan hosszúnak ítélt leírás összevonása. Nyilvánvalóan tűnik: a krónikaírás és csonkítás egyazon érem két oldala, s az anyag első írásba foglalását az első excerpálás követte, hogy azután minden újabb alkotás — legalábbis egy részében — a „rombolás” munkájának elvégzésével is „korszerűsödjék”. Aligha kétséges, hogy az első korai kivonatolások még nem determinálhatták a két krónikacsaládra való differenciálódást. Ez szerintünk csak később, ma még ismeretlen időben és okból következett be. Alkotás és „rombolás”, kontinuos krónikaírás, valamint rostálás (célzatosan) és szövegösszevonás (úgy tűnik: kényelmi szempontból) klasszikusan együtt található Kézainál, de — azt hisszük — valamennyi, név szerint ismeretlen krónikásunknál is. Túlságosan kevés Kézaiéhoz hasonló önálló szövegezésű krónikás anyagunk maradt meg a XI—XIII. századból ahhoz, hogy megoldhassuk a szöveghagyomány alakulásának diofantikus egyenletét, hogy egyértelműen megválaszolhassunk olyan kérdéseket, mint a textusok csoportokká, krónikacsaládokká alakulásának kronológiája, vagy hogy érdemileg tárgyalásra kerülhessen az a kérdés: vajon az eddig még nem okadatolt — a másoló kényelmességének, a munkába való beleunásának terhére írt — excerpálások nem takarnak-e ideológiai konzekvenciák levonására módot nyújtó következtetéseket? Miért esett ki — Kézai a tanu rá — már a XIII. században, legalábbis annak 80-as éveiben a magyar krónikás anyagból a XII. század színesen és élvezetesen, egykorú szerzők által megírt története? Miért van az, hogy az S-családba tartozó Dubnici Krónika a Kálti-prológus és a magyarság jáfetita genealógiájának leírásában nem saját családjának kódexeivel, hanem a V-család tagjaival egyezik?²⁰ Hogyan magyarázható, hogy a Budai Krónikával rokonságot tartó Acephalus kódex olyan fejezeteket ismer (92.: a várkonyi jelenet;²¹ 153.: II. István jellemzése²²), amelyek csak a V-család — Káltitól visszatoldott — ún. interpolációiból ismeretesek? Mi az oka, hogy Mügelin Henrik még a XIV. század második felében is forgathatott olyan szöveget, amelyik egy, az Altaichi Évkönyvből eredő passzust tartalmazott Gizella és Péter király viszonyáról,²³ melyet a XIII. század első felében tendenciózusan töröltek a magyar krónikatörzsből? Ha

¹⁸ Vö. *Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum II.* Budapestini. 1938 (a továbbiakban: SRH II.) 517., illetve SRH I. 405. l.

¹⁹ Vö. SRH II. 519., illetve SRH I. 406. l.

²⁰ *Dománovszky Sándor: A Dubniczi Krónika. Századok, 1899. 251. l.; Kristó Gyula: i. m. 499—500. l.*

²¹ SRH I. 353—355. Ld. uo. 353. l. *jegyz.

²² Uo. 434—435. l. *** jegyz.

²³ SRH II. 153. l.

egyik-másik kérdésre kereshetünk — és talán találhatunk — is választ, a szöveghagyomány alapvető problémái megválaszolatlanok maradnak. Minuciózus, az eddigieknél sokkal árnyaltabb vizsgálatok tudják csak a magyar gestakutatás e sokszor fürkészett, de mégis felderítetlen térénumát feltérképezni.

Egy azonban máris kétségtelen: a szöveghagyomány szétágazása önmagában bizonyossá teszi, hogy nem valamennyi kódex jutott korunkra,²⁴ azaz a krónikát érintő scriptori tevékenység a tradicionális felfogásnál sokkal kiterjedtebb, szélesebb kört átfogó volt. Csak kis részben kereshető ennek oka abban, hogy „a gesta-változatok határozták meg a magyarság történeti tudatát”.²⁵ Sokkal inkább fordítva igaz: a különböző rétegek, csoportok különböző krónikákban, kódexekben juttatták kifejezésre a múltra és a jelenre vonatkozó elképzeléseiket; osztályhelyzetük, pozíciójuk különbözőségéből magyarázható, hogy tudatuk másként és másként tükrözi az eseményeket.

A szakirodalom megkísérelte részint a rövidebb szöveg, részint az interpolációk keletkezési idejét meghatározni.²⁶ Úgy véljük azonban, a kétféle szöveg nem vizsgálható egymástól függetlenül. Sokat foglalkoztak kutatóink azzal a kérdéssel is, hogy az ún. interpolációk mikor és mely szerzők előtt voltak ismeretlenek.²⁷ Ennél a — döntően adatok hiánya miatt pontosan amúgy is megválaszolhatatlan — kérdésnél fontosabbnak tartjuk következtetésként azt levonni: a datáláshoz egyelőre nem nyújt segítséget az — kivéve azt az esetet, amikor a V-család többlete bizonyíthatóan Kálti Márk hozzátoldása —, hogy egy-egy passzus a rövidebb változatban, vagy az ún. interpolációk között foglal-e helyet. Végső soron: az ún. interpolációk csak azt jelzik, hogy a bennük található, korábban megfogalmazott anyagot valamikor valaki mellőzte, de utóbb — nyilván aktív gesta-formáló tevékenysége során — másvalaki visszahelyezte. A gesta alakulását elemezve tehát mindkét változatot tartalmilag figyelembe lehet és kell venni.

S hogy eme utóbbi megállapítás mennyire nem szorítkozhat csak szoros értelemben vett filológiai síkra, azt a XIV. századi krónikakompozíció 160. és 161. fejezetei bizonyíthatják.²⁸ Szakirodalmunkat már régóta foglalkoztatja e két fejezet szövegkapcsolatának kérdése; jobbra forráskritikai úton közeledett a megoldáshoz. E caputok II. Béla uralkodásának első éveiről tudósítanak, s közülük az első az ún. rövidebb változatban foglal helyet, míg az utóbbi — csak a V-salád kódexeiben fordulván elő — interpolációnak minősül. Ilyen módon e két fejezet összefüggésének problematikája a magyar krónikakompozíció keletkezéstörténetéhez, végső soron az ún. interpolációk kérdésköréhez tartozik. *Domanovszky Sándor* 1912-ben azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a „két elbeszélés bizonyára egy és ugyanazt az eseményt tárgyalja”.²⁹ Negyedszázaddal később már a leghatározottabban állította: „*In hoc capite* [sc. c. 161.] *sine dubio de iisdem rebus agitur, quas e c. 160. iam novimus.*”³⁰

Vizsgáljuk meg, hogy a szóban forgó két fejezet szövegkritikai és tartalmi elemzése milyen segítséget ad a fejezetek provenienciájához, kapcsolatuk kérdéséhez.

1. Mindkét fejezet szerkezetét tekintve lényegében hármas tagozódást mutat.

A 160. fejezetben Ilona királyné gyermekek mellett a következőket mondja: „Hallani akarom

²⁴ *Horváth János*: i. m. 10 l.; *Kristó Gyula*: i. m. 466. l.; *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai 73. l.

²⁵ Uo.

²⁶ *Domanovszky Sándor*: Századok, 1902. 810. l.; *ua.*: Századok, 1933. 169. l.; *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest. 1948. 4—5. l.; *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár, 20. Bp. 1967. 524., 610. l.

²⁷ *Hóman Bálint*: i. m. 72. l.; *Klaniczay Tibor*: i. m. 84. l.; *Mályusz Elemér*: Századok, 1966. 746. l.; *ua.*: A Thuróczy-krónika és forrásai 61. l.

²⁸ SRH I. 446—452. l.

²⁹ *Domanovszky Sándor*: Századok, 1912. 775. l.

³⁰ *Alexander Domanovszky*: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Annotationes. SRH I. p. 447. annot. 2.

hogy miért vakították meg a ti [más szövegvariációk szerint *mi*] királyuratokat [-urunkat], és kiknek a tanácsából történt ez.” A 161. fejezetben II. Béla király teszi fel a kérdést az ország főembereinek, hogy „vajon tudomásuk szerint Borisz fattyú-e vagy pedig Kálmán király fia.”

A 160. fejezetben a királyné, a 161. fejezetben pedig a király kérdését követi vérontás. Az első esetben részint megköttözték, részint lemészárolták azokat a bárókat, akiknek tanácsára Bélát megvakították; a második esetben a király hívei azokat az „árulókat” gyilkolták le, akik hajlottak Borisz elismerésére.

A 160. fejezetben a székesegyházak, a 161-ben pedig a Borisz elleni küzdelemben kitudt világi vitézek részesültek bőkezű jutalmazásban.

A két fejezet kompozíciójának azonossága tanuskodhat egyrészt a kivonatolás ténye mellett, másrészt azonban azt is mutathatja hogy a két fejezetet egyazon séma szerint ugyanazon szerző írta.

2. Hasonlóan nem dönt a szövegek provenienciáját illetően a topográfia problematikájának vizsgálata sem. A 160. fejezet cselekménye ugyan Aradon játszódik, a 161. fejezeté viszont az ország másik részén, a Sajó folyó vidékén, de a szakirodalom egy része — nyilván tekintettel a 161. fejezet cselekményének lokalizálására — a Maros menti Arad helyett hol az Ung megyei Aradra,³¹ hol a Borsod megyei Ónodra,³² hol pedig az esztergomi Aradra³³ gondolt.

3. Véleményünk szerint sokkal többet mond kérdésünk vonatkozásában annak vizsgálata, hogy milyen alapvető problémakörök képezik az inkriminált fejezetek fő gondolati tartalmát. A 160. fejezetben nincs szó a közvetlen politikai hatalom kérdéséről, a királyi család és hívei kíméletlen bosszút állnak II. Béla egykori megvakítóin, sőt, családjukat is megbélyegzik. A 161. fejezet viszont nyíltan feszegeti a közvetlen politikai hatalom kérdését, s az ellenzékkel való — egyébként szintén kíméletlen — leszámolást nem öltözteti a személyes bosszú köntöskébe. Ebben a fejezetben egészen egyértelműen II. Béla hatalmának sorsáról van szó, s az ellenzék likvidálása II. Béla jövőjét védő leszámolás.

4. A két fejezet provenienciájának kérdésében azt a mozzanatot tartjuk *perldöntőnek*, hogy míg a 161. fejezet központi alakja a hatalomra fegyverrel törő Borisz, addig az előző fejezet mit sem tud a Borisz fellépésével jelentkező rendkívül komoly hatalmi krízisről. Véleményünk szerint *egy bármennyire is felületes kivonatolás sem indokolhatná Borisz nevének mellőzését a 160. fejezetben*, ha egyáltalában kivonatolásról lehetne beszélni. Ám éppen ez a beállítás mutat nagy valószínűséggel arra, hogy a krónikakompozíció két különböző családjában két különböző **esemény**sor emléke nyert megfogalmazást.

5. Minthogy pedig forrásaink alapján kétségtelen az, hogy a lengyel és orosz csapatokkal s támogatott Borisz 1132-ben tört be az ország területére,³⁴ s ugyanakkor az aradi gyűl és időszakában Borisz még nem jelentette be fegyveres sereg élén trónigényét, ezekből az adatokból az a következtetés vonható le, hogy a 160. fejezet cselekményének időben mindenképpen meg kellett előznie — mégpedig feltételezhetően nem is rövid intervallummal — az 1132 júliusában lezajlott, a 161. fejezetben elbeszélt eseményeket.

6. Végül a fejezetek sorrendje is a történetek ilyen módon megállapított egymásutánisága mellett tanuskodik.

Eddigi megállapításainknak azonban joggal mondhat ellent, hogy a 160. fejezet erősen telített későkorai mozzanatokkal. Így pl. tudjuk, hogy a fejezetben két ízben is előforduló *baro*

³¹ *Pauler Gyula*: A magyarnemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² Bpest. 1899. 241., 477. l. 438. jegyz.

³² *Alexander Domanovszky*: SRH I. p. 447. anot. 1.

³³ *Angyal Dávid*: Az aradi „véres” országgyűlés és Dobozi halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények. Századok, 1912. 774. l.; *Domanovszky Sándor*: Századok, 1912. 777. l.

³⁴ *Julius von Hanneheim*: Ungarn unter Bela II. (1131— 1141) und Geisa II. (1141—1161) in seinen Beziehungen zu Deutschland. Hermannstadt. 1884. 7—8. l.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² 241. l.; *Tadeusz Manteuffel* (szerk.): Ilistori, Polski. Tom I². Do roku 1764. Cześć I. Do płowy XV. w. Warszawa. 1958. 226. l.

szó az 1220-as,³⁵ a *ville conditionales* az 1250-es,³⁶ a *congregatio generalis* pedig legkorábban az 1260-as évektől volt lejegyezhető.³⁷ Ezek alapján a 160. fejezetet nem egy kutató későkori, XIII. századi lejegyzésnek minősítette, s kimondatlanul is annak az elvnek a megerősítését láthatta eme datálásban, hogy a 160. fejezet a korai megfogalmazású 161. fejezet késői kivonata.³⁸ Mi azonban úgy véljük, hogy a 160. fejezet kronológiájában nem érvényesíthető a *pars pro toto* elve, azaz a 160. fejezet egyes motívumainak a XII. század vonatkozásában kétségtelenül korszerűtlen mivolta nem jelenti magának a fejezetnek XII. századi anakronisztikus voltát is. Igaz, hogy a 160. fejezet kisebb tényanyaggal dolgozik, mint a 161.,³⁹ de nem szabad elfelejteni azt, hogy nem tényanyag híján mondja el az eseményeket, hiszen megmlíti a gyűlés színhelyét, Aradot, az események irányításában fő szerepet játszó Ilona királyné nevét, azt a tényt, hogy az aradi gyűlés időpontjában — a *cum filiis* kifejezés pluralisából adódóan — a királyi párnak feltehetően legalább két gyermeke van,⁴⁰ a fejezet közli a kivégzett személyek számát, hangsúlyozottan kiemeli ezek világi mivoltát (*prophanos*), birtokaik elkobzását és székesegyházaknak történő eladományozását, s azt is elmondja, hogy a kivégzettek utódait megbélyegezték.

A 160. fejezet olyan kerek, egységes, minden ízében a kor problematikájában gyökerező és onnan levezethető eseménysor elbeszélését tartalmazza, amelynek hitelében a legkevésbé sincs okunk kételkedni. Az inkriminált XII. századi anakronizmusok nyilván a XIII. század végi, XIV. század eleji betoldó vagy másoló szövegmódosításaiként foghatók fel. Ilyen, későkori „ujjlenyomatokat” az egyébként vitathatatlanul korai (II. Béla- vagy II. Géza-kori)⁴¹ 161. fejezet szövege testén is kimutathatunk. A fejezetben Sámson fiaként szereplő Tamás comessel III. Béla időszakában találkozunk,⁴² így ez a genealógiai megjegyzés semmi esetre sem lehet egykorú a fejezet törzsszövegével. *Kardos Tibor* pedig arra mutatott rá, hogy a „sós tenger”-hasonlat Kálti Márk önálló betoldása.⁴³

Végső soron tehát úgy látjuk, hogy a 160. fejezet nem jöhetett létre a 161. fejezet kivonatosítása eredményeképpen, mindkét fejezet alapszövege a leírt eseményekkel közelkorú lehet, s feltehetően azonos Álmos-ági krónikás munkája. Ez a megállapításunk egyrészt azt jelenti, hogy az aradi gyűlés és a Sajó menti eseménysor két különálló, egymástól különböző fejezete korai történelmünknek,⁴⁴ másrészt pedig bizonyítja ama következtetésünk helyességét, hogy a rövidebb szöveg és az ún. interpolációk eddig szorosan filológiai alapon tárgyalt kapcsolatának sematikus megoldása helyett egyedi elemzések vezetnek célhoz, s végeredményben nemcsak a krónikakompozíció keletkezéstörténetéhez, hanem korai történelmünk eseménymenetének rekonstruálásához is mindkét szövegvariánusra építenünk kell.

³⁵ *Erdélyi László*: Krónikáink atyja Kézai. Szeged. 1933. 37. l.

³⁶ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II.² Bpest. 1899. 612. l.; *Domanovszky Sándor*: Századok, 1902. 821—822., 828. l.; *Erdélyi László*: A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. *Erdélyi László* (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VIII. A bakonybéli apátság története. Bpest. 1903. 253., 253. l. 1. jegyz.; *ua.*: Krónikáink atyja Kézai 37. l.

³⁷ *Ua.*: Az aradi „véres” országgyűlés és Dobozi halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények. Századok, 1912. 778. l.; *ua.*: Krónikáink atyja Kézai 37. l.; *Istványi Géza*: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények, 1939. 53—54., 53—54. l. 9. jegyz.; *Erdélyi László*: Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged. 1941. 16. l.

³⁸ *Pauler Gyula*: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok, 1883. 108. l. 1. jegyz.; *ua.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II.² 611—612. l.; *Domanovszky Sándor*: Századok, 1902. 822. l.

³⁹ *Vö. ua.*: Századok, 1912. 775. l.

⁴⁰ *Erdélyi László*: Századok, 1912. 777. l.

⁴¹ *Juhász László*: A Képes Krónika szövegkritikájához. Filológiai Közönlöny, 1966. 48. l.

⁴² *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár I. Pest 1860. 69. l.

⁴³ *Kardos Tibor*: i. m. 19—20. l.

⁴⁴ *Erre ld. Makk Ferenc*: Kálmán utódai és Bizánc c. kéziratos bölcsészdoktori értekezését.

Karcolatok Julian Harney portréjához — levelezése alapján¹

Az ismertető számára a chartista mozgalom és minden egyes chartista vezető nem történelem volt; személyes élmények, érzelmek, szenvedélyek, átélések kapcsolódtak tetteikhez, életükhöz. Alakították az ő életét is, hangolták forradalmi érzésvilágát. Új kutatásai során ez a személyes kötődés objektivizálódott. A chartista mozgalom is történelmi anyaggá vált: genezissel és következménnyel, okokkal és okozatokkal, negatív és pozitív hősökkel, sikerekkel, bukásokkal, széthúzásokkal és utóbb a hanyatláskor felszínre kerülő kispolgári kicsinyeskedésekkel, kenyérharcokkal.

G. Julian Harney levelezésének olvasásakor szinte fellobbantak a régi érzelmek. A régi, ismert reformerek, harcosok képe gazdagodik, új, eddig ismeretlen szereplők kelnek életre a mozgalomban. Mennyi új szín, esemény, részlet. Mint a régi fényképeket nézegetve, minden adalék fontossá válik és minden emlék életre kel.

Ki volt hát Julian Harney és miért várattok kiadásra levelezése csaknem egy évszázada?

A chartista mozgalmat talán nem kell e sorok írójának a magyar közönség előtt bemutatnia.² E korai szervezett angol munkásmozgalom, amely az 1830-as és 1840-es években tetőzött, több kiemelkedő, a francia forradalom, az angol forradalmi szakszervezeti mozgalom és az angol reformmozgalom tapasztalataira építő, az antikapitalista közgazdasági elméleteket befogadó munkásvezetővel dicsekedhetett. Egyikük, G. Julian Harney, a deptfordi munkásszülők gyermeke, a mozgalom egyik főszereplője, túlélője volt. Egy kortárs ítélete szerint tőle várták volna el, hogy megírja a mozgalom történetét, hiszen többet tudott arról bárki másnál.³ Harney számára hosszú, eseményekben változatos élet adódott (1817—1897), gazdag intellektussal, sokrétű és mindvégig internacionalista érdeklődéssel rendelkezett. Valóságos csoda, hogy ez, a XIX. századnak csaknem egészét kitöltő életút 1958-ig nem talált történetírójára.⁴ Holott egymaga ez az élet, saját történéseivel, kifelé fordulásával, részvételével sok közérdekű eseményben, kész történelem, mint azt éppen Julian Harney irodalmi nyelvezetű, gazdag levelezése önmagában is bizonyítja.

A Harney-iratok (The Harney Papers, Harney-hagyatéknak is nevezhető) F. G. Black és R. M. Black szakavatott gondozásában az amsterdami társadalomtörténeti Intézet (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) kiadványaként jelent meg a közelmúltban. A közreadott levelek és dokumentumok többsége Harney leszármazottainak birtokában van, családi hagyatékként. A szerkesztők ezt az anyagot egészítették ki angliai és amerikai magán- és közkézen levő iratokkal az amszterdami társadalomtörténeti intézet tulajdonában lévő Marx gyűjteménybeli levelekkel. Ez utóbbi a szerkesztők a kötet utolsó harmadában, a kiadvány negyedik fejezeteként „Marxhoz és Engelshez intézett Harney levelek 1846—1895” címmel közlik. A kötet kétharmada, az első három fejezet, a következőképpen tagolódik:

- I. fejezet. Levelek és dokumentumok, 1841—1855.
- II. fejezet. Levelek és dokumentumok. 1855—1863.
- III. fejezet. Levelek és dokumentumok. 1863—1898.

Mindezeket a leveleket és dokumentumokat Harneyhoz írták illetve küldték. Sajnálatos módon Harney saját leveleiről nem készített másolatokat; így az egész Harney-levelezés csak egy egésznek a fele: az olvasó képzeletére és találatkonyságára van bízva a Harney-levelek tartalmának,

¹ *The Harney Papers*. A szerkesztők: J. Harney unokája (Renee Métivier Black) és férje Ed. by F. G. Black—M. Black. Assen. 1969. 388 l.

² Ld. *H. Haraszi Éva*: A chartista mozgalom. Bpest 1967. 330 l.

³ *G. J. Holyoake*: Sixty Years of an Agitator's Life. London. 1892. I. köt. 106. l.

⁴ *A. R. Schoyen*: The Chartist Challenge, a Portrait of J. H. Harney, London 1958.

hangvételének, mondanivalójának a kipuhatolása. Bár ehhez nagy segítséget nyújt a kiadvány utolsó, negyedik fejezete, ahol teljes eszmei gazdagságában, a kiművelt emberfők emelkedett stílusában, a Marxhoz és Engelshez írott levelekben nyilvánulnak meg Harney emberi értékei, változatlanul hűséges, baráti magatartása, legfőbb, legtisztéletreméltóbb tulajdonsága: internacionalista, humanista szemlélete.

Az első három fejezetben a Harneyhoz írott leveleket a szerkesztők egy-egy fejezeten belül, a levélírók ábécérendje szerint közlik s azon belül időrendben. Ez a megoldás azonban sajnálatos módon rendkívül zavaró. Egyazon év családi eseményei, Harney anyagi helyzete, a nemzetközi események visszhangja, reagálása így ismétlődően vissza-visszatér. Másfajta elrendezés sem lett volna problémamentes, de mégis a levelek érdemi, tartalmi részét tekintve, az lett volna az előnyösebb; a levelek időrendi besorolása, amely lehetővé tette volna egy-egy kérdéskör áttekintését.

A szerkesztők munkájához még két kritikai észrevételt fűznénk. Az egyik az előszót érinti, amit túlságosan rövidnek (a 360 oldalas dokumentumkötethez, amelynek tulajdonképpen egyetlen hőse van, mindössze 10 oldalas bevezetőt írtak) s kevésbé elemzőnek tartjuk. Illetőleg ahol értékelést, megállapítást találunk, ezt is kevésnek s olykor bizonytalanannak érezzük — mint az idős Harney bemutatását. Mindez azonban összefügg a szerkesztők hangsúlyozott szerénységével, akik Harney összefüggő értékelését illetően az olvasó felvilágosítását az életrajzírókra bízzák.

A másik kritikai észrevételünk ugyancsak hiányérzetből fakad. A levelek és a jegyzetek többször utalnak Harney cikkeire, de a ritkaságszámba menő lapokhoz úgy hisszük e kötet olvasóinak elenyészően kis töredéke juthat hozzá. Hasonló típusú dokumentumköteteknél elfogadott gyakorlat a függelék, s ezúttal igazán nagy örömmel olvastuk volna Harneynak néhány, politikai felfogását jól bemutató cikkét, vagy azokat a nekrológokat, amelyekben például feleségétől vagy Engelstől búcsúzott el.

Egyébként Harney korának igen sok kiemelkedő egyéniségével levelezett: Engelsről és Marxról már szó esett. Említsük meg Mazzinit, Garibaldit, Victor Hugót és fiát, Louis Blanc-t, Kossuthot, a chartista vezetők közül Jones-t, O'Connor-t stb. stb.

E levelek egyszerű elolvasása élménytadó, korszellemet visszaadó, megható. A történész számára pedig nyersanyag, forrás, böngészni való. Adalékokat nyújt a kor társadalomtörténetéhez, azon belül az életviszonyokhoz, közlekedéshez, társadalmi szokásokhoz, a nemzeti és nemzetközi munkásmozgalomban résztvevő, aziránt érdeklődő emberek megítéléséhez, a chartista mozgalom elvhű nemzedékének életküzdeméhez.

J. Harney életét négy főszakaszra lehet bontani:

- I. 1817—1834: Gyermek és serdülőkor, hajósínasként utazások Lizabonba, Braziliában. Az 1830-as évek elejétől Londonban csaposlegény és könyvkereskedő-inas. Utat talál a szerveződő radikális munkásmozgalomhoz.
- II. 1834—1855. Nézetéiért többször börtönbüntetéssel sújtotta a whig kormány. Részt vesz a chartista mozgalomban, annak központi lapja, *The Northern Star* szerkesztésében. A londoni haladó emigráns szervezetekkel és személyekkel kapcsolatokat létesít. Marx-al és Engels-el megismerkedik. Házasságot köt.
- III. 1855—1863. Életének Jersey-i (Channel szigetek) szakasza. A Hugo családdal barátságba kerül. Emigránsokkal együttműködik a haladásellenes törvényekkel szemben. Helyi lapot ad ki. Másodszor nőül.
- IV. 1863—1888. Amerikai élete. Rövid ideig a *The Commonwealth* c. lap kiadója. Massachusetts állami hivatalnok.
- V. 1888—1897. Visszatér Angliába. Állandó lakhelye Richmond. A *Newcastle-i Weekly Chronicle* állandó cikkírója.

Életének első szakaszáról természetesen nem maradt fenn levél. Később ugyan Harney sokszor visszautal gyermekkorára, tengerész ifjú-éveire s állandóan tervezi, hogy felkeresi ifjúságának színhelyeit.

Az 1834—1855 közötti életszakaszát főleg a chartista mozgalommal kapcsolatos elvi és gyakorlati kérdések uralják. A levelezésnek ez a csaknem 100 oldalas átfogó fejezete bőven utal a chartizmus igen nehéz kérdéseire: a vezetők közötti nézetkülönbségekre a nemzeti és nemzetközi problémák megítélésében, a mozgalom célját és a célhoz vezető utak kitapintása, megkeresése kérdésében, a kormány ellen folytatott egyenetlen és előnytelen helyzetű harc kérdésében. Itt van a Louis Blanc, Kossuth, Garibaldi, Mazzini által írt levelek többsége is.

Érdeemes egy kicsit elidőznünk ezeknél a leveleknél. A szerkesztés formai részét tekintve meg kell említenünk a jegyzetek váltakozó színvonalát. Nincs mérce, melyik személynél mondanak el lényegesebb vagy lényegtelenebb biográfiai adatokat és a levélben említett történésekre való utalást. Lássuk például hazai történelmi neveknél: Bem apó egy mondatnyi magyarázatot kap, illetően: „J. Bem (1795—1850) kiválóan szerepelt az 1830-as lengyel forradalomban” (6. l.). Vagy: „L. Kossuth (1802—1894), a jól ismert magyar hazafi, J. Cowen barátja” (47. l.). Ugyanakkor az említett J. Cowenről, a newcastle-i gyárosról és demokratáról, az emigránsok barátjáról, az Anglián túl kevésbé ismert radikálisról több adatot kapunk.

G. Garibaldiról már beszédesebb a jegyzet: „Olasz hazafi és katona, aki Olaszország egyesítésének szentelte életét. 1854. február 11-én jött Angliába és márciusban Newcastle-ban volt. Az angolok körében népszerű hős lett. Harney igen nagyra értékelte őt és képét szobája falára függesztette ki.” „C. Mazziniról pedig egyenesen bőbeszédű (15 sor). (Ebben arról is szót ejtenek, hogy Mazzini Londonban esti iskolát alapított olasz lányok és fiuk tanítására (47. l.).

A jegyzetek aránytalanságára kirívó például, hogyan szerepel egyazon oldalon „Ch. Dickens, angol regényíró és reformer” és „Douglas Jerrold, társadalomreformor, darabíró, humorista”.

Akad egyfélény pontatlanság: zavaró az ismert chartista prédikátor J. R. Stephens nevének hibás írása.

De méltánytalanság lenne csak a hibákat emlegetni: számos gondosan készített jegyzet jól tájékoztat. Így pl. Harney első feleségét megindítóan szép Harney idézetekkel jellemzik a szerkesztők (37. l.).

Nagyon jó és érdekes az Allan Pinkerton (1819—1884) személyét jellemző jegyzet. Kevesen tudják, hogy a híres detektív-ügynökség megalapítója chartista volt, 1842-ben utazott az Egyesült Államokba és innen írt Harneynak 1850-ben, a régi chartista időkre emlékezve, radikális társadalmi és morális eszméit, humorát megőrizve.

A szerkesztők tevékenységéről és a jegyzetek megítélésétől visszakanyarodva, a kötet tartalmáról summás véleményt előljáróban adtunk. Ez azonban nem érzékelteti eléggé a személyek és Harney viszonyát, az egyes korszakok szellemét, a közállapotokat. Ha azt írjuk például, hogy Marx, Engels és Harney részletes, elvtársias, meleg, baráti és egyben kritikus leveleket váltottak, vissza tudjuk-e adni azt a hangulatot, amelyet, mondjuk a hetven év fölött járó Harneynak a hetven év fölött járó Engelshez intézett levele áraszt (1894-ből):

„Kedves Engelsem . . .

. . . Sok köszönet az oly őszinte jókívánságokért — mily hasonlatosak a régi időkben kívántakhoz . . .

A régi idők! S most február 23-a van, holnap 24-e — amikor az új híreket (Jegyzetben a szerkesztők: A franciaországi 1848-as forradalomról) megpillantottam a Charing Cross-on, rohantam, mint egy őrült s meghűztam a csengőt Schapper ajtaján, mint egy kéregető; utamban, valamelyik sarkon, feldöntöttem egy öreg asszony almás kosarát (vagy talán narancsok voltak benne!), túl gyorsan futottam ahhoz, hogy halljam enyhe szitkozódását! Akkor tudtam még „menni”. S akkor, amit jaj, keserű bánatomra, ma már nem tudok, hittem, a „mindenható

népben” . . . Most kaptam egy levelet Tivertonból, készül a Tiverton-i választások története, elküldeném-e a Lord Palmerston-nal szembeni fellépésem történetét. (Harney ugyanis 1847-ben a képviselőválasztások első menetében győzött Tivertonban Lord Palmerston-nal szemben.) . . . 47 évvel ezelőtt a Tiverton-i választás, 46 éve a franciaországi február! Ez voltam igazán én!” (355—356. l.)

A kötetben erről a választásról, illetve Harney-nak Lord Palmerston külpolitikáját bíráló beszédéről magának Palmerstonnak a levelét olvashatjuk, amelyet 1847 júliusában írt Harney-nak. A többi között ez áll benne: „. . . Remélem megjegyzéseit a szabályszerű politikai ellenségeskedés fair szellemében fogja megejtteni” (65 l.).

Harney „chartista korszakának” levelezéséből felhívjuk a figyelmet még Thomas Cooper chartista költő⁵ rövid levélkéjére. Így kezdődik:

„Kedves Harney! Micsoda kaland életemben! Egy magát Sam-nek nevező idegen Bristolból két fontot küldött utiköltségemre, hogy keressen fel házát, mert elolvastván verseimet, meg akar ismerni s meg akarja tudni, mit tehet érettem” (15. l.).

El kell olvasnunk figyelmesen Ernest Jones chartista politikus, költő, szónok egyetlen (1850 júliusi) Harney-hoz intézett társadalmi felelősséget tükröző levelét, valamint Feargus O'Connor chartista népvezér 1845., 1847. és főleg 1848-i két levelét. E két utolsó igen világosan mutat rá a két grötéljes egyéniségű chartista vezető és publicista nézetkülönbségeire.

„Kedves Harney! Az új év küszöbén ismét oly gyakran hangoztatott kívánságomat fejezem ki — írja 1848 januárjában O'Connor Harney-nak — nevezetesen azt, hogy egy hasábnál többet ne áldozzunk a külföldi hírekre. A Star (The Northern Star) lassacskán teljesen külföldi újság lesz; sok és jogos panasz érkezik arról, hogy mennyi helyet adunk olyan ügyeknek, amelyek iránt a Star olvasói és az angol nép a legkevesebb érdeklődést sem tanúsítja s általuk kizárjuk a hazai híreket” (62. l.).

Végül Harney e korszakának levelezéséből hadd idézzünk a Liverpool közelében levő Kirkdale-i börtönből írt levelekből. E leveleket George White birminghami chartista, gyapjúkártoló munkás írta 1849 májusában, októberében. Ő a Leeds-i chartisták baloldali szárnyának volt kiemelkedő egyénisége, ír származású fiatalember, akit többször vetettek már börtönbe a hatóságok.

„45 más, főleg manchesteri, általam nem ismert egyénnel vetek vád alá Liverpoolban. Az volt a céljuk, hogy összeesküvést bizonyítsanak ránk . . . Közülünk tizet fogtak perbe . . . Ezek közt volt Leach, West, Donovan és én, nem volt semmi közünk a többiekhez, de rólunk tudták, hogy chartista eszméket hirdetünk és ez elég volt” (82—83. l.).

„Mialatt itt vagyok, agyamban különböző gondolatok kergetőznek . . . Egyszer elhatározom, hogy a jövőben felhagyok a politikával és csak a családomnak élek, a családomnak, amelyet oly csúnyán elhanyagoltak azok, akiknek atyai módon kellett volna viselkedniük. Ezek és ezer és ezer más gondolat állandóan hullámzik bennem . . . Legbelsőbb énem azt hangoztatja: Sohase add fel! . . . Hiszen te, aki virágzó ifjúságod oly sok évét töltötted börtönben, te, aki jól ismered a család és ámitók csalárdtságait és trükkjeit, miért éppen te adnád fel hitszegő módon a feladatod! Vajon miért is? De azután ismét feleségem, gyermekeim jutnak eszembe . . .” (86—87. l.).

Ez a néhány idézet a levelekből talán érzékeltet valamit az előttünk járó, más hazában élő nemzedékek és egyének, az emberiség elnyomottainak érdekében folytatott mozgalmi, emberi küzdelmeiből.

⁵ A chartizmuson belül a negyvenes évek elején Leicester-ben sajátos színteret képviselt a tehetséges, Carlyle és Dickens által méltányolt Th. Cooper (1805—1892). Cooper shakespearei chartista egyesülete 1842 végén háromezer tagot számlált, a chartista munkásokat nevelte, tanította, híres verseit megzenésítették. 1843 tavaszán vetették börtönbe „lázító beszédei” miatt. Ott írta „The Purgatory of Suicides” c. verses kötetét. Ld. még részletekre, költészetére *Haraszi*: i. m. 213—214. l.

E küzdelem más formában folytatódott Harney életének harmadik szakaszában a Channel szigetek egyikén, Jersey-ben 1855—63 között. E korszakot fémjelzi Harney-nak Victor Hugo iránt érzett barátsága. Hugo III. Napoleon „nagy ellenfelének” nevezte magát.

Harney barátja iránt tanusított csodálattal eltelve megvásárolta a „Jersey Independent” c. lap egy részét s a lapot felhasználta a maga és a politikai elvbarátainak politikai szócsövétül. A chartista időkre jellemző internacionalista szemléletét megtartva még a chartista időkhöz viszonyítva csak szegényes pótléknak is ítélik a lapot az angliai és a helyi visszaélések, visszaságok elleni harcban fórummá emelte.

E korszak levelezése közül főleg számos V. Hugo által írott levél kelthet nagyobb érdeklődést és sok vonatkozásban pontosíthatja az eddig ismert adatokat.

A francia emigráns republikánusok nézeteire és általában az emigránsok lelkiállapotára igen illusztratív Ledru Rollin 1859-ben Harney-hoz írott levele (131—132. l.).

További adalékok nyújt több más levéllel együtt az emigránsirodalom és ténykedések feldolgozói számára.⁶

Harney 1863-ban, a polgárháború kritikus hónapjaiban érkezett az Egyesült Államokba. Egyénileg ez az út végzetes volt számára, csak rövidebb ideig jutott sajtóhoz Bostonban, utána hivatalnokoskodott, csalódott, keserű ember vált belőle, akiben egyre inkább elhatalmasodott az érzés: minden áron szabadulni Amerikától, visszajutni Angliába. Természetesen mindez folyamat, kezdetben nagy érdeklődéssel utazott az Új Világba, amit az itt közreadott levelek is bizonyítanak — ha a folyamat fázisait, összetevő elemeit a levelek alapján távolról sem tudja az olvasó igazán felidézni.

Az egyéni természetű bajok, csalódások mellett a levelezésnek az 1860-as évek első felében is néhány fontos politikai kérdés áll a középpontjában, így természetesen maga a polgárháború. Harney magától értetődően az „északiak” oldalán állt, de füle kényesen kiérezte az angol-ellenes reagálásokat az „északiak” táborában. Mindez következménye volt annak, hogy az angol kormány a déliekkel rokonszenvezett, nekik nyújtott támogatást, de Harney keserűen megjegyezte, mennyire kevésbé ismeretes, hogy az angol munkások, plebejus rétegek milyen határozottan léptek fel az északiak mellett.

A levelekből azonban sok mást is megtudhatunk, megismerkedhetünk az amerikai szabadgondolkodókkal, a rabszolgaság ellen indított mozgalmak úttörőivel, hőseivel. A jelző nem túlzás, Harney maga is annak nevezte például William L. Garrisons és méltán, hiszen bátor és következetes rabszolgaságellenessége miatt egy kisvárosi kormányzósági megbízatása alig mentette megattól, hogy a félrevezetett és déliekkel rokonszenvező tömegek meg ne lincseljék (164—165. l.).

Harney maga is elbeszélgetett Garrisonnal a tragikus eseményekről, majd ajánlóleveleket kapott tőle a progresszió más hangadóihoz, kipróbált vezetőihez. Ezeknek az ajánló soroknak van egy visszatérő eleme, ami mindenképpen figyelmet érdemel. Ezek az ajánló sorok bizonyítják ugyanis a haladás egyetemességét; a progresszió harcosait térben és időben közös nevezőre hozta, hogy tudták, végső soron azonos célokért küzdenek: ezért találkozunk e levelekben sokszor olyan kitételekkel, amelyek visszaidézik, hogy Harney annak idején chartista volt, s chartista mozgalom iránytadó lapjainak volt szerkesztője — amit 20—30 esztendővel később is megbecsültek az amerikai abolicionisták, többek között az említett Garrison is (198—201. l.).

Az amerikai polgárháborút érintve nem feledkezhetünk meg e levelezés egyik legtragikusabb és egyúttal talán legtanulságosabb epizódjáról. 1863 júliusában szármalt be Harney feleségének a new yorki esőselék (az angol szó — mob ehelyütt pontosabb) zavargásairól. Néhány napon át a négereket gyilkolták New Yorkban, köztük a háború katonáit, veteránjait, iskolákat, árvaházakat gyújtottak fel, házakat raboltak ki, a négereket sokszor borzalmas körülmények között lincseltek meg, nem kímélve a nőket, gyermeket sem. Néhány napig tartott, amíg a tömegeket

⁶ Pl. A. R. Calman ismert műveihez: „Ledru Rollin and the Second French Republic” és „Ledru Rollin après 1848”.

a katonaság megfékezze, de eközben ténylegesen fegyvert kellett alkalmazniuk a csőcselék szétzórására. Vagyis Harney már ekkor, 1863-ban is rátapintott az Egyesült Államok történetének egyik legsötétebb színfoltjára, nem egyszerűen a faji előítéletekre, hanem arra, hogy az Államokban mindig volt egy markáns és agresszív jobboldali csoportosulás, sőt, hogy ez az utcán is hangadó, erőteljes lehetett s az angol fejlődéstől eltérően szélsőséges és brutális akciókhoz folyamodott (161. l.).

E mozzanatnak még egy tanulsága volt. A pusztító és gyilkoló csőcseléket látva a felelős New York-i politikai, katonai vezetők véleménye is megoszlott, miként legyenek úrrá rajtuk. Végül is a kompromisszumos megoldás érvényesült, s nem mertek a jobboldallal határozottan leszámolni. S ez nemcsak a New York-i zavargásokat érinti. A levelezés bőséges adalékokat szolgáltat arra, hogy éppen a legbátrabb abolicionisták elégedetlenek voltak Lincoln adminisztrációjával, őt is megalkuvónak tartották, akinek bátortalan politikája hozzájárult ahhoz, hogy a polgárháború elhúzódjék, s a déliek ellenállása tovább tarthasson.

Az 1860-as évek elején Harney figyelmét nemcsak a közvetlen közletről megfigyelt amerikai polgárháború kötötte le. Gyakran fordultak hozzá az 1863-as lengyel felkelés ügyében is, a lengyel emigránsok megsegítése érdekében, vagy amiatt, hogy tőle telhetően tegyen meg mindent a kedvező sajtóvisszhang biztosítására (209, 225. l.). Miként érzékeny maradt az ír autonóm és függetlenségi mozgalmak alakulására is, ezekkel mindig rokonszenvezett. Az ír kérdésről egyébként gyakran éppen Engelszel váltott szót, s ennek során a Burns testvérekről és L. Burnsről, Engels ír feleségéről is szó esett.

Érdekesekek azok a rövid levelek, amelyeket még az 1860-as években kapott régebbi pályatársaitól, mint az angol chartista Holyoaketól vagy az ismert francia köztársasági radikális politikustól — s ekkor emigráns — Ledru Rollintól. Mindketten már az új eseményekre reagáltak, Holyoake a rochdale-i szövetkezeti mozgalomról írt (208. l.). Ledru Rollin pedig az új francia és angol demokrata mozgalomról (211—212. l.). A régebbi pályatársak mellett azonban feltűntek az újak, közöttük Elie Reclus, a neves antropológus forradalmár, aki a Párizsi Kommun napjaiban a Bibliothèque Nationale igazgatója lett. E. Reclus az 1870 szeptemberi forradalom előtt, III. Napoleon császársága idején emigrációba kényszerült, ennek egy idejét az Egyesült Államokban töltötte, itt találkozott Harneyvel is, néhány sora szintén ehhez a találkozóhoz kapcsolódik (222. l.).

A dokumentum-kötetnek talán legértékesebb részét alighanem azok a levelek alkotják, amelyek Harney Marxhoz és Engelshez írott leveleit tartalmazzák. Mindjárt megjegyezhetjük, hogy többségét Engelshez írta s nemcsak Marx halála után, hanem már Marx életében is. Mindez részint azzal magyarázható, hogy Engelst korábban ismerte meg, még fiatalságában, politikai tevékenységének hőskorában, a chartista mozgalomban, amikor Engelsben európai szövetségest üdvözölhetett s ez a barátság életük végéig fennmaradt, ha időnként rövidebb megszakításokat meg is lehet figyelni. Ez olykor abból is fakadt, hogy Harney borongósabb periódusaiban úgy érezte, „terhére válik” Engelsnek, unalmasnak érezheti — aminek ellenkezőjéről Engelsnek kellett azután meggyőzőnie, olyannyira, hogy anyagilag is támogatta a szűkölködő Harney-t. A levelek mennyisége, hangja így egyértelműen azt bizonyítja, hogy a baráti kapcsolat kettejük között szorosabb volt, mint Marx és Harney között. De — s ezt is kielégítően bizonyítják a dokumentumok — Harney nemcsak tudta, hogy Marx és Engels elválaszthatatlan, nemcsak tisztában volt Marx értékeivel, hanem Engelshez írott soraiban is mindig üdvözölte Marxot és annak családtagjait. Figyelte írásait, sőt még Jenny Marx cikkeit is, érdekelték ezek a publikációk, kérte, hogy rendszeresen küldjék meg neki a munkákat s időnként ő maga sürgette, hogy nyilvánosan válaszoljanak az őket ért bírálatokra.

Ennek az értékes résznek, amely a kötetnek mintegy harmadát teszi ki, van egy nagy hiánya. A levelezés egyoldalú, Harney leveleit tartalmazza, de a viszontválaszokat nem. A szerkesztők a kötet bevezetőjében jelezték a problémát, s választ is kerestek a jelenségre, hogy Marx és Engels annak idején visszakérték leveleiket s nagy részüket megsemmisíthették stb. Néhány

levél azonban mégis fennmaradt, s ezt kár volt nem mellékelni e kötethez. Másfelől, s ezt is sajnálattal jelezzük, a szerkesztők a jegyzetek között utalhattak volna Marx és Engels olyan munkáira, amelyekben Harney személyére kitértek, s a nagyobb munkák mellett itt gondolunk a „harmadik személyekkel” való levelezésre is, ahonnan értékes adalékokkal lehetett volna gazdagítani a Harney-képet. (Itt talán elég utalni Engelsnek Paul és Laura Lafargue-gal való levelezésére, amire támaszkodva nyomon lehet követni találkozásait, beszélgetéseiket, Harney problémáit, s nem utolsósorban azt, hogy Engels mennyire mélyen átérezte ezt a barátságot.⁷)

Visszatérve Harney leveleire, 1858 után úgy tűnik hosszabb cezúra következett be, a következő levél kelte 1871 februárja. E levelet Marxnak címezte s érthetően szinte teljes egészében a porosz-francia háborúnak szentelte. Harney minden idegszálával átérezte a háború borzalmaival és a francia köztársasággal rokonszenvezett. Az előjeleket nagyon aggasztónak látta, félt a porosz csapatok előretörése miatt is, de aggódott a francia belső reakció, a monarchista reakciós erők tömörülése, a Thiers-kormány összetétele, politikája és a nemzetgyűlés monarchista többségének kialakulása miatt is. Harney 1871 februári soraiból a csalódás hangját nem nehéz meghallani: Gambetta megbukott, Garibaldi visszavonult — írja — s végeredményben a köztársaságok még Franciaországban is kisebbségbe szorultak, Angliában még kevesebben vannak. Ami pedig Amerikát illeti, ha ott az emberek köztársaságiak is, ez nem érinti azt, hogy másho ugyanezt megkövetelnék (269. l.).

A jelenben való csalódás párosult a múltba való visszanezéssel. Nagy elismeréssel nyilatkozott Blanquiról (hibás információ alapján áprilisban azt hitte, hogy meghalt, holott csak Thiers bebörtönöztette), akit misztikus mártírnak nevezett, de akinek tanítványait nem tekintette elég rátermetteknak, hogy felérjenek a „mesterhez” (271. l.), más esetekben a chartista hőskorszak emlékeihez nyúlt vissza, vagy az új angol liberálisokról fejtette, hogy mennyivel vérszegényebbek mint elődjük, Cobett, Hunt és társaik voltak (279. l.). Ezt a visszaesést azonban nemcsak náluk látta jellemzőnek, hanem az angol munkásmozgalomban is, mivel az új szakszervezeti vezetőkkel szemben már ekkor, az 1870-es években is fenntartásai voltak (279. l.), amelyek újabb 15 esztendővel később, az 1890-es évek kezdetén sem oszlottak szét (340. l.).

Az elkeseredés és egyfajta szkeptikus szemlélet azonban nem emelt gátat Harney elé, hogy már az 1870-es években szenvedélyes érdeklődéssel kémlelje az új és talán kedvező jeleket.

Így 1871-ben az Internacionáléről érdeklődött, 1876-ban az új Marx írásokról, majd 1877-ben az orosz szocialista mozgalom szárnybontásának örült, s az érdekelte, mennyire sikerült ezt az angol munkáslapokban ismertetni (276. l.).

A kedvező új jelek azonban csak gyéren mutatkoztak, s ezek is rövidéletűeknek, gyengéknek bizonyultak. Az Internacionálé megszűnt létezni, az angol munkáslapok is alig vegetáltak, s nem volt jobb Harney véleménye az amerikai munkásmozgalomról sem (272. l.). Ami pedig a munkásmozgalomnál szélesebb nemzetközi horizontot illette, az események etéren sem voltak vigasztalóak. Harney nagy érzékenységgel reagált az „orosz veszélyre”, amit pályatársaival együtt még az 1840-es évek, az 1848-as forradalmak időszakából örökölt, s 1877–78-ban is ez valóságos „török szimpátiát” gyökereztetett meg benne. Ez olyan erős volt, hogy még Disraelit is hibáztatta, amiért nem buktatta meg Gladstone-t, akit felelőssé tett az oroszbarát külpolitikáért, amiért utat nyitottak Pétervárnak a Balkánra (279–280. l.).

Annál értékesebb, hogy Harney szemét a cárellenség nem homályosította el, s felfigyelt az új orosz szocialista körök fellépésére (276. l.).

A levelezésben az 1870-es évek végén ismét és ismét felszínre kerültek az ír problémák is, többek között O'Donovan Rossa-nak, az ír féni mozgalom hősének kiszabadulásával kapcsolatban, akinek érdekében Jenny Marx is cikksorozatot írt — de akinek programját Harney kritikával nézte (280–281. l.).

⁷ F. Engels. P. et L. Lafargue Correspondance. I—III. köt. Paris. 1956, 1960.

Ez a többszörös elhatárolóbas különben is jellemző volt Harney-ra. Így 1878-ban, amikor anarchisták merényletet követnek el a német császár (Harney szavaival „a kegyes gazember”) ellen. akkor miközben felsorolja I. Vilmos bűneit, az anarchista módszerektől és a merényletektől általában elhatárolja magát, ennek során jobban megnyomva a tollat, mint Engels, akivel ez ügyben még vitázott is. Harney hallatlanul színesen írt, rengeteg irodalmi hasonlattal, sokszor öngúnnnyal, az adott esetben is Shakespeare-t idézte („ha van könnyed, akkor most van itt az alkalom”) a levél alaphangulatának megadásához (281. l.).

Az elhatárolódásokhoz és a kritikus, szkeptikus érzés eluralkodásához tartozott, hogy a bizonyos „ötödik nagyhatalomban”, a sajtóban is csalódott. Abban a sajtóban, amelyben annak idején annyira hitt, oly sokat tett érte, hiszen az olcsó napilapok megjelenése, elterjedése nem kis részben az ő erőfeszítéseinek is eredménye. Ekkoriban viszont már az árnyoldalakra figyelmeztet, hogy ez a sajtó milyen megtévesztő lehet, s gúnyosan ír arról „zengjünk ódát glorifikálására” (282. l.).

1878-ban Harney visszalátogatott Angliába, s találkozott Marxszal, Engelsszel is. E találkozó-ról, benyomásairól érdekes részletek maradtak fenn az érdeklődőknek, minthogy benyomásai-ról később Harney levélben számolt be A. Sorgenak, közös barátjuknak s e leveleket a szerkesztők — helyesen — közölték e kötetben (ugyan talán más formában kellett volna a szerkesztés következetessége érdekében). Ugyanekkor halt meg Lizzy Burns, Engels felesége, amiről a Harney család is megemlékezett (283—286. l.).

Az újabb évtized kezdetén mintha nagyobb optimizmus hatotta volna át Harneyt. A német szocialista mozgalom erősödésének, az orosz nihilisták növekvő befolyásának örült, s ekkor írta Engelsnek, talán még megérik a forradalom bekövetkeztét Oroszországban (290. l.). S erre a mozzanatra érdemes figyelni, ez ugyanis bizonyítja, hogy nem egyedül Marx és Engels táplált reményeket az orosz forradalmi mozgalom iránt.

Kevesebb optimizmussal írt viszont a hazai, angol relációkról. Biztosra vette a régi nagy liberális párt kettéválását, s egy újabb radikális baloldal kiformalódását (ami viszont így nem következett be). Jobban foglalkoztatta természetesen az angol munkásmozgalom sorsa, s itt a helyzetet, a távlatot lehangolónak találta, úgy látta, hogy az angol munkások vezetői még hosszú ideig képtelenek lesznek elszakadni a liberális párt járszalagjától (294. l.).

Harney figyelme nem szűkült pusztán ezekre a politikai kérdésekre, változatlanul foglalkoztatták a szocialista mozgalom elméleti kérdései is. Felesége tolmácsoló segítségével olvasta el Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától” c. írását s nagyonis érdembeli megjegyzéseket tett, amikor a kényes pontot, az állam elhalását illetően adott hangot kételyeinek (291. l.) anélkül, hogy a kérdés hosszabb taglalására vállalkozott volna. Emellett a levelekben újra visszatérték a diplomáciai kérdések is.

1883. március 17-én értesült Harney Marx haláláról, azonnal tollat fogott s írt Laura Lafarguenak és Engelsnek. Engelsnek írott leveléből idézzük „azt reméltem, hogy barátunk egészsége javult, s hogy még néhány év áll előtte; és meglesz az az örömöm, hogy legalább még egyszer találkozhatok vele. Most már erről nem lehet szó.

Nagy lesz elvesztett barátunk leányainak bánata s családjaiké is. Írok Madame Lafargue-nak.

De neked. A tiéd nem szokásos, családi veszteség. A ti barátságotok és odaadásotok, szeretetetek és hitetek olyan testvéri kapcsolatot teremtett Karl Marx és Frederick Engels között, ami túl volt mindenem, ami idáig emberek között fennállt . . . Hiába keresek szavakat, hogy kifejezzem érzésemet a csapás miatt; mely együttérzésem bánatodban” (296. l.). Egyúttal arra kérte Engelist, hogy juttasson el hozzá minden sajtónyilatkozatot, nekrológot, ami csak Marxról megjelenik.

Újabb két esztendő kiesése után a levelezés 1885-ben folytatódik, amikor Harney éppen Angliába érkezik. Ez már a szemléletében kiforrott, keserű Harney, aki jól, szinte „kivülről” látja saját magát: „örülök, hogy megőrizted régi lelkes hitedet, még az angol munkásokat illetően

is. Én szkeptikusabb vagyok. Gondolom azért is, mert oly sokáig távol voltam a régi hatásoktól” (302. l.).

Szkepszise ellenére Harney ekkoriban is figyelmesen vizsgálta az angol munkásmozgalom alakulását, mérlegelte az angol szocialista mozgalom szárnybontását, majd belső vitáikat, a pártszakadást és az East Endben folyó agitációt — amit megint fenntartással fogadott. Engelsnek megírta, szerinte az East End túlságosan demoralizálódott ahhoz, hogy a szocialista mozgalom ott vesse meg a lábát. Lehet — folytatta —, hogy valahol a nyomor forradalmi érzéseket szül, az East Enden azonban nem hisz ebben (305. l.). Máshol remélte a jég megtörését, ha nem is a közvetlen jövőben, miközben türelmesen kémlte a választási híreket s a régi chartisták szereplését. Amikor pedig az elkövetkező évben Hyndman kompromittálódott az East End munkanélkülieinek zavarossá váló, fosztogatásokkal párosuló tüntetésében, akkor haragos szavakra fakadt, hogy „egy tapasztalt ember hogyan csinálhat ilyen bolondot magából” (308. l.).

1886-ban Harney csak néhány sorban reflektált a nevezetes chicágói Haymarket-bombamerényletre, megintcsak elhatárolódva az anarchistáktól, miközben kritikájának éle az amerikai közállapotok ellen irányult. Mindezt megismételte 1888-ban, amikor Engels az Avelingek kíséretében Amerikába utazott, éppen akkor, amikor ő immár tartósan Angliába érkezett. Harney idézte, s mint írta „mélységesen egyetértett” Engels szellemes első amerikai kritikai impressziójával: „az Egyesült Államok gyönyörű ország — ha az ember máshol él” (324. l.).

Újabb cezúra után a levelek 1892-ben szaporodtak fel, hangulatuk egyre borongósabb; hírek a betegségről, több a személyes vonatkozás, kevesebb a politikai általánosítás, gyakorta akkor is inkább visszakalandozás a múltba. Érdekes módon nem találunk utalást az Internacionálé megalakulására. A rendőrségi akciók nyomán annál határozottabban lépett fel az anarchisták ellen, ebben az érzésben és ítéletében Harney és Engels véleménye találkozott (334. l.), s ugyanitt részben éppen a szocialista, de rövidebb ideig anarchistákkal is együttműködő Morris politikai ítéletéről mond lesújtó véleményt. Megjegyzi, hogy Byron kivételével a költők politikai ítéletei — Shelley és Burns sem kivétel — szerencsétleneknek bizonyultak (334. l.).

Ebben az esztendőben az angol politikai élet nagy eseménye a választás volt, amikor első ízben a liberálisoktól teljesen független két igazi munkásjelölt jutott a parlamentbe: a gépész-munkás John Burns és a bányász Keir Hardie. Engels mindkettőt ismerte, s mindkettő fellépéséhez reményeket fűzött, a választást nagy sikernek tartotta. Harney szintén örült bejutásuknak, de óvatosabb volt a reményeket illetően, a két jelöltben nem bízott meg teljesen (főként Keir Hardieban nem, s erre az ítéletére az élet később vaskosan rácsfolt, hiszen egy évtizeddel később éppen Burns keresett kapcsolatot a liberálisokhoz s lett végül az első munkásminiszter egy liberális kabinetben, Harney azt taglalta, hogy először majd a gyakorlatban kell bebizonyítaniuk tényleges függetlenségüket Gladstonétól, akkor fogadja el majd őket; 340. l.). Ezúttal nem pusztán egy mozzanat megítéléséről volt szó s ezt Harney is tudta, összefüggött régebbi vitáikkal, s ezért nevezte Engelst éppen a választási értékelések kapcsán „az optimisták hercegének” (uo.). S ez a pesszimizmusa, vagy szkepszise nemcsak az angol helyzet megítélésére nyomta rá a bélyegét. Amikor 1892. december 2-án a nagy és szomorú évfordulóra emlékezett, egy pillanatra kitekintett egy esetleges újabb forradalmi fordulat lehetőségére Franciaországban — de ezt kilátástalannak tartotta és biztosra vette, hogy az csak egy újabb vérontásba torkollana (345. l.). 1893 júliusában egy hosszabb s Harney akkori szemléletét pontosan tükröző levélben újra leszögezte, hogy Angliában továbbra sem vár lényeges előrelépést, de Németországban, a német szociáldemokrata mozgalom sikereit látván, s Engels értékeléseit olvasván, nem zárta ki, hogy a német fejlődést illetően Engels optimizmusa indokolt (350. l.). De ez volt az egyedüli kivétel.

Az utolsó levelek meleg barátságot sugároznak. Engelst köszöntik a nagy munka, Marx Tőkénének sajtó alá rendezése alkalmából s szelíden korholja, hogy miközben a 8 órás munka jelszavát kiadják, ő változatlanul féltucat ember munkáját végzi el. S ez volt az utolsó levél, amit Engelsnek elküldhetett Engels halála előtt.

Itt ér véget a kötet, de éppen ezt a lezárást problematikusnak tartjuk. Mindenekelőtt hiányoljuk, hogy semmi nyomot nem találunk arra, hogy miként fogadta Harney Engels halálhírét s miként írt Engelsről Engels halála után. Ez érinti azt az észrevételünket, hogy a kötet előnyére vált volna egy olyan függelék, amely válogatott cikkeket mellékelte volna. Ebben az esetben például azt a visszaemlékezését, amelyet a *The Social Democrat* c. folyóirat 1897-ben (Harney halálának évében) közölt tőle Engelsszel való találkozásairól.

Arra sem találunk magyarázatot, hogy az 1870-es évektől postája úgy látszik kimerült. Engels esete azonban arra int, hogy a forrásanyag még bővíthető. A kiadott dokumentumkötet azonban a maga hiányaival együtt is kincsebányát kínál azoknak, akik a XIX. sz. progresszív, köztársasági köreivel, illetőleg a szocialista munkásmozgalommal akarnak megismerkedni. E kötet egyúttal lehetőséget nyújt arra, hogy három korszak munkásmozgalmát kísérjük végig. Érdekes lebilincselő példáját nyújtja annak, hogy az előfutárok közül valaki miként ítéli meg az utánakövetkező nemzedékeket.

PETŐ IVÁN

Az első hároméves terv beruházásai

A történettudomány jellegéből adódik, hogy egy-egy újonnan előkerülő forrás módosíthatja, pontosíthatja a már elért eredményeket. Vonatkozik ez a közelmúltat feltáró munkákra is.

Ránki Györgynek a hároméves tervről szóló monográfiája közel tíz éve jelent meg (1963-ban)¹, tízegyhány évvel az általa feldolgozott korszak (1947—1949) után. Műve ma is alapvető forrás a korszak kutatói számára, megállapításai időtállóan bizonyultak. 1963 óta azonban olyan anyagok is levéltári őrizetbe kerültek, amelyek feldolgozására akkor még nem volt mód. Másirányú kutatások közben kerültek elő az Új Magyar Központi Levéltárban őrzött, az Országos Tervhivatalban keletkezett iratok között az alábbiakban közölt adatok a hároméves terv beruházásairól.²

A hároméves terv tényleges beruházásairól ~~mindaddig~~ nem állt rendelkezésünkre pontos, megbízható adat. Ránki György említett műve is kénytelen volt becslésekre hagyatkozni, illetve az adatok ellentmondásainak elemzésével megelégedni.³

Az elfogadható adatok hiánya a következő okokban keresendő:

1. A publikált adatok rendkívül ellentmondásosak. Már a terv végrehajtásáról nyilvánosságra hozott, 1950-ben megjelent beszámolók is eltérnek egymástól,⁴ de a később közölt számok sem egybehangzóak.⁵ Megjegyzendő, hogy ezek a források nem tüntetik fel, milyen számokkal számolnak, 1947-es — ún. tervárral —, vagy a végrehajtás időpontjára módosulttal.

¹ Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947—1949) Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

² Új Magyar Központi Levéltár, Országos Tervhivatal iratai, 1949—1951, 23. d. A 3 éves terv jelentése 0371/13/1950. A jelentést az OT Pénzügyi főosztálya készítette 1950 márciusában. A továbbiakban UMKL stb.

³ Ránki: i. m. 213—214, 239—241, 257, 271, 278. stb. l.

⁴ Vas Zoltán: A hároméves terv hefezése népünk győzelme. Bpest, 1950, illetve Statisztikai Szemle, 1950/1—2. Az Országos Tervhivatal jelentése... 75—79. l. Az 1949-es Statisztikai Évkönyv (megjelent 1950-ben) csak „Belső használatra” készült. A végrehajtott beruházások megoszlását többé-kevésbé a tervcímek közti tényleges arányban közli (185—186. l.).

⁵ Statisztikai Szemle, 1954/6—7. 504. l. (az itt található adatok megegyeznek a Statisztikai Szemle 1950/1—2. adataival), illetve KSH Beruh. 2/1954-es kiadványa (4. l.) és Statisztikai Szemle, 1955/6. 555. l. (Ezek adatai szintén megegyeznek egymással, de az előzőektől eltérnek.)

2. A hároméves terv beruházási adatainak feltárásánál a másik komoly nehézség az, hogy a jelzett ellentmondásos adatok nagyon átfogóak. Ismeretes, hogy a beruházási terv a következő bontásban készült: mezőgazdasági, bányászati és ipari, közlekedési és postai, építési, szociális és kulturális. Az egyes átfogó tervcímeken belüli megoszlást csak hozzávetőlegesen közölték.⁶

A hároméves terv végrehajtott beruházásainak részletes adatait nem hozták nyilvánosságra. Azok a források, amelyekre már hivatkoztam, a fentihez hasonló, átfogó beruházási célokat jelölnek meg.⁷ Ennél részletesebb információkat csak az első tervéről nyerhetünk, ti. a Tervhivatal erről részletes jelentést adott ki.⁸ Itt a mezőgazdaságot négy, az ipart tizenkettő, a közlekedést hat, az építést, stb.-t négy tervcímre bontották, ami ad ugyan tájékoztatást, de a hároméves terv egészéről ez kevés.

3. Nem ismertek a végrehajtott beruházások pénzügyi források szerinti megoszlásai.

4. Az eddigieken kívül problémát okoz az is, hogy nem egyértelmű a négy átfogó tervcím egyes ágazatainak hovatartozása. Ismeretes, hogy a mezőgazdaságnál olyan ipari jellegű beruházásokat is feltüntettek, amelyek a mezőgazdaságot csak közvetve szolgálták.⁹ Az építési beruházások egy része is besorolható a másik három tervcím valamelyikéhez.¹⁰

A Tervhivatal Pénzügyi főosztálya két összeállítást készített a végrehajtott beruházásokról. Az egyiket a terv eredeti, négy tervcímre történt bontásában, de úgy, hogy a mezőgazdaság fejlesztését csak közvetve szolgáló beruházásokat a megfelelő tervcímnél tüntették fel, így az előirányzatot a tényleges tagozódásnak megfelelően csoportosították. (ld. I.) (A következőkben eredeti tervnek nevezzük a beruházási terv publikált változatát, „helyesbített”-nek az OT által készített, a végrehajtás szerint tagoltat.) A másik összeállítás a beruházások részletes bontását tartalmazza, pénzügyi források szerint (ld. II.) Az ismertetendő tervhivatali beszámolóban a fentiekén kívül az is nagy előnye a nyilvánosságra hozott adatokkal szemben, hogy megkülönbözteti a 3 éves terv készítésekor érvényes árakat (a következőkben: tervár), a terv befejezésére megváltozott — megemelkedett — áráktól (a következőkben: folyóár), így lehetővé teszi a terv és a végrehajtás realisabb összehasonlítását. Az összehasonlítás csak összegszerűen tartalmazza a beruházási adatokat, így ezentúl is Ránki György könyvére, illetve a további, részletekbe menő kutatásokra vagyunk utalva annak megállapítására, hogy a tervezett célokat mennyiben valósították meg a beruházásokkal.

A terv és a végrehajtás összehasonlítását tovább akadályozzák a következő tényezők:

1. Az eredeti terv a beruházások fedezetét pénzügyi források szerint csak globálisan, a négy fő tervcímre közölte.

2. Ha eltekintünk az eredeti 36 hónapos terv 29 hónapra rövidítésétől, akkor is lényeges változások történtek a végrehajtásban az előirányzotthoz képest. Ez főleg a harmadik tervperiódusra, 1949-re, de az öthónapos tervre is vonatkozik.

3. A hároméves terv jellegéből (újépítési terv) adódott, hogy bizonyos, pl. az igazgatással kapcsolatos beruházásokkal a terv készítésekor nem nagyon számoltak, viszont a végrehajtásnál ilyen jellegű beruházások is történtek.

4. Végül nehezíti a részletes adatok összehasonlítását az is, hogy a tervidőszak alatt egyes ipartelegeket, sőt iparágakat is egyik iparcsoportból másikba soroltak. Ennek okai elsősorban

⁶ Magyarország hároméves terve. Az Országos Tervhivatal kiadása. Budapest, 1947 július.

⁷ A Statisztikai Szemle 1950/1—2. ipar; mezőgazdaság; közlekedés; építés, szociális, kulturális; egyéb (kereskedelem) stb., az 1955/6. nehézipar; könnyűipar; élelmiszeripar; mezőgazdaság; kereskedelem; kommunális és igazgatási címekeket alkalmaz. Az 1949-es Statisztikai Évkönyv is hasonló bontásban közli az adatokat.

⁸ Jelentés a hároméves terv első évről (1947. augusztus 1.—1948. július 31.). Kiadja az Országos Tervhivatal.

⁹ Ránki: i. m. 214., 238—239. l.

¹⁰ Magyarország hároméves terve . . . . 24—26. l. és Jelentés . . . 161. l.

a tulajdonviszonyokban időközben bekövetkezett változások voltak, de szerepet játszottak benne egyéb, iparszervezési elgondolások is.

I. 1. Lényegbe vágó különbségek mutatkoznak, ha a hároméves terv eredeti és „helyesbített” beruházási tervét összehasonlítjuk.

1. táblázat. A hároméves terv tervecélonkénti eredeti és „helyesbített” beruházási terve*

Tervcím	Eredeti	Helyesbített
	beruházási terv mFt-ban, terváron	
Ipar	1745	2129
Mezőgazdaság	2000	987
Közlekedés	1676	1800
Építés, szociális kult. és egyéb	1164**	1669
Összesen:	6585	6585

* Forrás: Az eredeti beruházási tervre: Magyarország hároméves terve... 86. l. A „helyesbített”-re: UMKL stb.

** Az eredeti tervnél feltüntetett 1164 millió forintban nincs benne az „egyéb”.

A mezőgazdaságot közvetlenül szolgáló beruházások terve tehát rendkívül alacsony volt, az összes beruházásoknak mindössze 15%-a, az ipar tervezett beruházásainak még fele sem, de a közlekedési beruházási tervnek is alig több, mint a fele. Erre már Ránki György is felhívta a figyelmet, megállapítva, hogy az eredeti 2 milliárdos mezőgazdasági beruházási terv — amely reális lett volna —, az összes beruházások 30%-a volt, de ez csak kb. 50%-ban volt ténylegesen mezőgazdasági.¹¹

Különösen a mezőgazdaságihoz képest, de egyébként is magas volt a közlekedésnek szánt beruházások összege, az összes beruházások 27,3%-a. Ez felülmúlja az eddigi elképzeléseket.¹² A közlekedés tervezett magas beruházási összegét részben indokolja, hogy — mint ismeretes — a háború itt nagyon súlyos károkat okozott,¹³ de — mint a végrehajtott beruházások is bizonyítják — túltervezés történt, amit valószínűleg a tervidőszakban igyekeztek korrigálni, innen adódhat, hogy — mint majd láthatjuk — ezt a tervet összességében nem teljesítették.

2. Mindaddig nem állt rendelkezésünkre a végrehajtott beruházások tervperiódusonkénti megoszlása. Pontosabban, az 1949-es Statisztikai Évkönyv két periódusra (1947. aug. 1. — 1948. dec. 31., illetve 1949) bontva, többé-kevésbé elfogadhatóan, közli az adatokat, az I. periódus beruházásait pedig a már említett Jelentésből ismerjük. Azonban a két forrás nem összevethető, mert míg az utóbbi a közvetve mezőgazdasági célokat szolgáló beruházásokat a mezőgazdasághoz sorolja, addig az Évkönyv nem.

Az eredeti terv is számolt ugyan a beruházások növekvő ütemével, de nem a helyreállítási periódus jellegzetes lehetőségeinek megfelelően.¹⁴ Ismeretes, hogy a terv rövidített végrehajtási

¹¹ Ránki: i. m. 213. l.

¹² Uo. 364. l.

¹³ A háborús veszteségekre vonatkozó adatok szerint a kb. 3,7 milliárdnyi (1938-as pengőértékben) közlekedési berendezéseket ért pusztulás, ami az összes háborús kár 16,8%-a (Statisztikai Szemle, 1955/2. 183. l.). A közlekedési javak közel 60%-a elpusztult (A Magyar Gazdaságkutató Intézet Közleményei, 2. füzet, 1946. november 30.).

¹⁴ A helyreállítási periódus lehetőségeire: Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bpest. 1966. Magyarországra: 81. és köv. l.

ideje miatt a II. periódus jelentősen megrövidült, így itt a terv és a teljesítés összehasonlítása csak bizonyos korlátok között lehetséges.

Ha a tervet és a végrehajtást a II. és III. periódus összevonásával vetjük egybe, szembe-
tűnő, hogy még tervára átszámítva is milyen jelentős a beruházási tervtúltesítés. (És ne feled-
jük, hogy hét hónappal rövidebb idő alatt!)

2. táblázat. A hároméves terv beruházási előirányzata és teljesítése tervperiódusonként*

Tervperiódus	Beruházások millió forintban		
	Előirányzat	Teljesítés	
		Terv-	Folyó-
áron			
I.	1796,0	2196,8	2809,7**
II.	2185,0	1310,4	1664,2
III.	2604,0	4768,0	5883,7
Összesen:	6585,0	8275,2	10357,6

* Forrás: Az előirányzatra: Magyarország hároméves terve...

A teljesítésre UMKL stb.

** A hároméves terv első évéről kiadott tervhivatali Jelentés adata eltér ettől. Az el-
térés oka minden valószínűség szerint az, hogy a Jelentés elkészülte után is voltak még pót-
térítések.

Még visszatérünk a beruházások pénzügyi források szerinti megoszlására (ld. 5/a. és 5/b.
táblázat). Mint majd láthatjuk, az állami forrású beruházási tervet — az árváltozásokat figye-
lembe véve is — jelentősen túlteljesítették. Viszont a jelentősen megnövekedett tervhitelezési kiadá-
sok ellenére az államháztartás, a tervezett egyensúlyi helyett, pozitív eredménnyel zárta a három-
éves tervet. Ehhez nem sokban járult hozzá, hogy a „Nemzetközi kötelezettségek” cím alatt fel-
vett jóvátételi kiadások csak a tervezett 48,1%-át tették ki, mert az ún. dologi kiadásokra elő-
irányzott összeget — az OT szerint is — irreálisan alacsonyra tervezték, így ennek a rovatnak
a plusz kiadásai el is fogyasztották, sőt meghaladták a jóvátételnél elért, az engedményből szár-
mazó nyereséget.

Az államháztartás pozitív mérlege az eddigieken kívül azért is bizonyítja a pénzügyi terv
túlzott óvatosságát, mert több tervezett bevétel elmaradt. Így: a) a rendkívüli adókból származó
jövedelem csak az előirányzott 29,7%-át érte el (1947-es áron számítva). b) A hároméves terv
évenkénti emelkedő összegben, összesen 860 millió tervkölcson kibocsátását írta elő. A kibocsá-
tásra azonban — éppen a jó gazdasági eredmények miatt — csak 1949 végén került sor, így a
novemberben és decemberben befolyó összegek már nem jelentkeztek a terv költségvetésében.¹⁵

3. Az Országos Tervhivatalban elkészítették a végrehajtott beruházások csoportosítását
úgy, hogy a mezőgazdaság fejlesztését közvetve szolgáló beruházásokat átcsoportosították a
ténylegesen fejlesztett tervcímhez.¹⁶

Az ipari beruházási terv túlteljesítése tehát kisebb arányú volt, mint a mezőgazdasági,
viszont a ténylegesen tervezett mezőgazdasági beruházások jóval kisebb összegűek voltak, mint
az ipariak. Az ipari beruházások tervtúltesítése így abszolút értékben jóval nagyobb: terváron
744,6 millióval, a mezőgazdasági viszont csak 483,1 millióval.

¹⁵ UMKL stb., az OT Pénzügyi főosztályának 1950. január 13-i jelentése.

¹⁶ Az 1949-es Statisztikai Évkönyv is OT adatokra hivatkozik (185. l.), de az itt közölt ada-
tok némileg eltérnek attól.

3. táblázat. A „helyesbített” beruházási terv és végrehajtása*

Tercvím	Előirányzat millió Ft.	Teljesítés			
		Folyóáron		Terv-áron	
		millió Ft.	a terv %-ában	millió Ft.	a terv %-ában
Ipar	2129,0	3592,1	168,7	2873,6	134,9
Mezőgazd.	987,0	1841,9	186,6	1470,1	148,9
Közlekedés	1800,0	2479,6	121,1	1741,3	96,7
Építés, szoc., kult., egyéb	1669,0	2744,4	164,4	2491,9	131,3
Összesen:**	6585,0	10357,6	157,3	8276,9	125,7

* Forrás: UMKL stb.

** A beruházási terv teljesítésének tervcímenként bontott adatai összesítve nem teljesen egyeznek meg a 2. táblázat összesítésével. Ennek oka valószínűleg az, hogy a végrehajtott beruházások egészen pontos megoszlását az OT-ben sem ismerték. Ez az oka a 7. táblázat összesítése és a 3. táblázat mezőgazdasági adata közti eltérésnek is. Ezek a különbségek azonban nem jelentősek.

Az építés, stb. tervcímre terven felül fordítottak abszolút összege szintén meghaladja a mezőgazdaságét, pedig az előirányzat a mezőgazdasághoz képest itt is magas volt. Itt azonban megjegyzendő, hogy a terv készítésénél a falusi, önerőből történő házépítést nem tekintették beruházásnak, a beszámolóban viszont — valószínűleg — igen. Erre enged következtetni a lakás-építési magánberuházások — másként alig magyarázható — nagyon jelentős tervtúlteljesítése (ld. 9. tábl.). A tervezéskor az ilyen, tervbe nem tartozó építési beruházások 3 év alatti értékét 2—300 millió Ft-ra becsülték. Ha ezt az összeget levonjuk a 9. táblázatban feltüntetett összegből, nagyjából reális eredményt kapunk. Minden esetre a mezőgazdasági beruházási terv magas százalékos túlteljesítése nem módosítja lényegesen eddigi ismereteinket, bár az ide beruházott összeg valamivel több, mint ahogy azt Ránki György becsli.¹⁷ Megjegyzendő azonban, hogy mezőgazdasági beruházásként szerepeltek az összes vízügyi beruházások (ld. 7. tábl.).

A közlekedésnek tervezett beruházási összeget, 1947-es áron számítva, nem érték el. Ennek oka, mint már szóltunk róla, a rendkívül magas előirányzat, a túltervezés, amit az is bizonyít, hogy a kitűzött feladatot — az 1938-as állapot helyreállítását — sikerült elérni.¹⁸

Tehát a terv beruházási részének teljesítése — mint az már eddig is ismert volt — tovább növelte a tervezés aránytalanságait, annak ellenére, hogy a tervcímek közti megoszlás némileg módosult.

4. táblázat. A beruházások tervcímenkénti megoszlása százalékban

Tercvím	„Helyesbített” terv	Teljesítés
Ipar	32,3	34,7
Mezőgazd.	15,0	17,8
Közlekedés	27,3	21,0
Építés, stb.	25,4	26,5
Összesen:	100,0	100,0

¹⁷ Ránki: i. m. 214. l. A mezőgazdaság fejlesztésére fordított beruházásokat kb. 15%-ra becsüli.

¹⁸ Uo. 364—365. l.

II. Rendelkezésünkre áll az Országos Tervhivatal által készített kimutatás, amely a hároméves terv beruházásait az eddig megismertnél jóval részletesebben tünteti fel, valamint jelöli a beruházások pénzügyi forrásait is.

A négy fő tervcím végrehajtott beruházásait csak hozzávetőlegesen tudjuk összehasonlítani a tervvel a beruházások forrásai szerint, ti. a terv és a végrehajtásról szóló kimutatás más-ként csoportosítja ezeket (ld. 5/a. és 5/b. tábl.).

5/a. táblázat. A hároméves tervben kültözött beruházások fedezete pénzügyi források szerint, terváron*

Tervcím	Pénzügyi források millió forintban				
	Állami és állami üzem	Egyéb** közületi	Külföldi***	Szövetkezeti	Magán
Ipar	1239,2	158,5	130,0	5,2	212,1
Mezőgazd.	1358,0	197,1	—	208,2	236,9
Közlekedés	1305,2	284,0	21,1	12,3	53,4
Építés	484,5	536,0	—	55,0	88,5
Összesen:	4386,9	1175,6	151,1	280,5	590,9

* Forrás: Magyarország hároméves terve... 86. l.

** Városi, vármegyei, községi, társadalombiztosító intézeti beruházások.

*** A magyar-szovjet vegyes vállalatoknál várt szovjet beruházások.

Az 5/a. és 5/b. táblázatok adatainak összehasonlítását tovább nehezíti, hogy az utóbbi már a beruházások tényleges iránya szerint adja meg a tervcímenkénti adatokat. Az azonban így is megállapítható, hogy az állami beruházások összege haladta meg leginkább a tervezettet. Elmaradt viszont a szövetkezeti pénzforrásból tervezett beruházások jelentős része. Az eredeti elképzeléseknél jóval nagyobb volt a magán beruházások volumene, különösen az építési, stb.

5/b. táblázat. A hároméves tervben végrehajtott beruházások fedezete pénzügyi források szerint, folyó áron*

Tervcím	Pénzügyi források millió forintban				
	Állami	Közületi	Ipari ön-finanszírozás és idegen vállalatok	Szövetkezeti	Magán
Ipar	2852,0	198,7	432,0	8,3	101,1
Mezőgazd.	1210,1	98,9	—	69,6	462,9
Közlekedés	1726,8	431,0	1,0	2,9	17,9
Építés stb.	1387,6	622,0	2,8	23,6	708,4
Összesen:	7176,5	1350,6	435,8	104,4	1290,3

* Forrás: UMKL stb.

beruházásoknál, ezen belül is az építkezéseknél (ld. 9. táblázat) és a mezőgazdaságiaknál. Méginkább szembevetendő ez akkor, ha figyelembe vesszük azt a már többször említett tényt, hogy az eredeti beruházási terv a közvetve mezőgazdaságot szolgáló beruházásokat is mezőgazdaságiként kezelte. Így az 5/a. táblázat „Mezőgazdaság” rovata a ténylegesnél nagyobb összegeket tüntet

fel. Ezért valószínű, hogy a beruházások tervcímenkénti megoszlásánál történt mezőgazdasági pozíciójavulás (ld. 4. sz. táblázat) jórészt a magánberuházásoknak volt köszönhető.

A Tervhivatalban — az állami beruházásokat leszámítva — csak a harmadik tervperiódus (1949) részletes beruházási adatai voltak meg pénzügyi források szerint, legalábbis az idézett UMKL forrás erről tanúskodik. Ezért a következőkben, amikor a beruházások megoszlását az egyes tervcímeken belül közöljük, a nem állami forrásból származó 1947—48-as beruházásokat továbbra is csak összefoglalva tudjuk bemutatni.

1. A 6. táblázat sajnálatos hiányosságával is jól illusztrálja azt az eddig is jólismert tény, hogy az ipari beruházások döntő többsége nehézipari volt.

Az eddig idézett UMKL forrásokból, de egyéb már említett forrásokból sem állapítható meg, hogy a meglehetősen átfogó „Bányászat” címen belül milyen arányban kapta a beruházásokat a szénbányászat. Ránki György erre vonatkozó adata túlzottnak tűnik. Becslése szerint kb. 560 millió Ft-t fordítottak a szénbányászat fejlesztésére, szemben az előirányzott 380 millióval.¹⁹ Az első tervén (1947. augusztus 1. — 1948. július 31.) beruházási tervére vonatkozó adatok eléggé

6. táblázat. A hároméves terv ipari beruházásainak megoszlása pénzügyi források szerint*

Megnevezés	Terv terv- áron	A beruházások forrása** millió Ft-ban					
		folyóáron					
		1.	2.	3.	4.	5.	6.
Bányászat	493,0	542,7	—	19,0	—	59,5	621,2
Vas- és fémipar	197,0	927,7	—	28,3	—	2,5	958,5
Villamos ipar	140,0	122,0	—	9,0	—	4,5	135,5
Gépgyártás	400,0	238,0	—	2,5	—	0,5	241,0
Vill. energ. ip.	367,0	327,6	13,8	—	4,0	10,4	355,8
Vegyűip.	334,0	126,7	14,0	—	—	4,8	145,5
Építőanyagip.	24,0	55,2	0,5	—	—	2,5	58,2
Építőip.	—	219,8	1,3	—	—	—	221,1
Élelmészeti ip.	22,0	118,1	5,8	0,3	4,0	5,3	133,5
Papír- és sokszorosító ip.	22,0	19,4	—	0,5	—	0,5	20,4
Bőriip.	8,0	6,0	—	—	—	0,5	6,5
Textilip.	84,0	123,2	—	3,2	—	6,0	132,4
Ruházati ip.	—	15,1	—	—	—	—	15,1
Ipari kutatás	—	7,3	—	—	—	—	7,3
Kézműip.	38,0	3,2	—	—	0,3	4,1	7,6
1947—48-as nem állami beruházások	—	—	163,3	369,2	—	—	532,5
Ipar összesen	2129,0	2852,3	198,7	432,0	8,3	101,1	3592,1

1. Állami
2. Közületi
3. Ipari önfinanszírozás és idegen vállalatok
4. Szövetkezeti
5. Magán
6. Összesen

* Forrás: UMKL stb.

** Az 1. és a 6. rovatoktól eltekintve az iparágaknál feltüntetett adatok 1949-re értendők, így a 6. rovat iparági adatai a hároméves terv állami és az 1949-es nem állami beruházásokat összegezik.

ellentmondások, ²⁰ de az biztosra vehető, hogy a végrehajtott beruházások összege 110 millió körül volt. ²¹ A második periódus rövidített idejére 54,5 millió Ft. volt a beruházási előirányzat, amit kb. 6%-kal túlteljesítettek, tehát a ténylegesen beruházott összeg 57,7 millió Ft. volt. ²² A harmadik periódus (1949) előirányzata az év elején 156 millió Ft állami és 4,6 millió Ft. egyéb (szovjet és magán) forrású beruházás volt, ezeket év közben póthitelekkel 229 millióra emelték. ²³ A szénbányászat azonban az 1949-es beruházási tervét csak 96%-ra teljesítette, így a tervtől 9 millióval elmaradt. ²⁴ Bár a pontos beruházási adatok kiszámítása már a korszakban is nehézségekbe ütközött (oka volt ennek, hogy a tervidőszakban decentralizálták a MÁSz-t, ipari üzemetek leválasztották a szénbányászattól, stb.), az általunk idézett források azt bizonyítják, hogy a szénbányászat hároméves terv alatti beruházásai összesen 390 millió Ft. körül lehettek. ²⁵

A bányászati beruházások részletes megoszlását csak további részletkutatások rekonstruálhatják. Bizonyos arányokra azonban következtethetünk a Magyar Beruházási Bank már dézett kiadványának adataiból. Eszerint 1949-re az ércbányászatban 11.080,5,— a kőbányászatban 6639,— a kavicsotráshoz 4495,— a vegyesbányászatban (homok, kvarchomok, stb.) 109,—, a tisztán magyar tulajdonú bauxitbányászatban pedig 2234 milliós beruházást terveztek. Így a jelentős olajipari és a magyar-szovjet tulajdonú bauxitbányászati beruházásokat nem számítva, a szénbányászati beruházásokat a fenti — nem túl jelentős — bányászati iparágakénak csupán 6,5-szörösére tervezték 1949-ben.

Ránki György szerint hozzávetőlegesen 1,5 milliárd forintot fordítottak a vas-, fém- és gépipari kapacitás helyreállítására, illetve bővítésére. ²⁶ A 6. táblázat adatai ezzel nagyjából meg-egyeznek, hisz Ránki ide számítja a „Villamosipar”-t is. ²⁷

A villamosenergiaipar hároméves terv alatti beruházásai elérték a 400 millió forintot. ²⁸ Nagyban hozzájárult ehhez az, hogy az 1947—1948-as közületi beruházások jelentős részét a Mátravidéki Erőmű építésére fordították, amelynek a főváros volt az egyik fő finanszírozója. ²⁹

²⁰ A Jelentés... és ennek alapján *Ránki György* is (i. m. 241. l.) 109—110 milliós tervet említenek. Ezzel szemben egy 1947 októberi adat szerint az első tervévre a MÁSz-nak csak 75 millió forintot irányzott elő az OT. (UMKL, Országos Tervhivatal iratai, 1947—1948. IV.—1-d.) A Nehézipari Minisztérium Bányászati főosztályának 1950-es keletkezésű adatgyűjteménye szerint viszont az előirányzat összesen 135 millió forint volt. (A magyar szénbányászat 1949. évi üzemi-és költségstatisztikai adatai, 82. l.). A két utóbbi forrás közti jelentős különbség abból adódik, hogy az állami forrású beruházásokon — a MÁSz-é ilyen volt — kívül magán és szovjet beruházások is voltak tervezve, valamint az egyik adat még a periódus elején keletkezett, éppen a beruházási keret felemelését kérve, míg a másik az összes, tehát a pótlólagosan betervezett beruházások ismeretében.

²¹ *Ránki*: i. m. 241. l.: 109 millió, a Jelentés... szintén, a NIM Bányászati Főosztály adatgyűjteménye: 114,7 millió (82. l.).

²² NIM Bányászati Főosztály adatgyűjtemény (82. l.).

²³ Az eredetire: UMKL. Országos Tervhivatal iratai, 1949—1951, 34. d. 10150/7/1949 és 1949. évi engedélyezett beruházások. Beruházási egységek kimutatása vállalatok szerint. Magyar Beruházási Bank, 1949. I. 40. l. — A póthitelre: NIM Bányászati Főosztály adatgyűjtemény 82. l. *Ránki György* adata szerint az 1949-es előirányzat 280 millió forint volt (i. m. 241. l.)

²⁴ NIM Bányászati Főosztály adatgyűjtemény 82. l.

²⁵ Az eddig en ltett forrásokon kívül ezt igazolja az is, hogy a szénbányászat 1953 júniusában és 1954 utolsó negyedében készült fejlesztési tervei is — visszatekintésükben — 390 milliót tüntettek fel a hároméves tervben beruházott összegként.

²⁶ *Ránki*: i. m. 257. l.

²⁷ Uo. 264. l. Villamosiparként szerepelt a híradástechnika, az elektroműszer-, kábel-, forgógép- és transzformátorgyártás stb. (ld. Statisztikai Évkönyv 1949).

²⁸ *Ránki*: i. m. 271. l.

²⁹ 1947 végéig az erőmű és az azt kiszolgáló bánya fejlesztése külön-külön irányítással történt. 1947 végén a Gazdasági Főtanács 10113/1947. sz. határozat (Határozatok Tára 1947/1. november 19.) utasítására a beruházások egységes irányítására létrehozták a Mátravidéki Erőmű Építési RT-t (MEBÉRT), amely a főváros és a MÁSz közös részvénytársasága volt.

Jelentős beruházásokat kapott a vegyészeti ipar is. Itt azonban a végrehajtott és tervezett beruházásokat nehéz összehasonlítani, ti. úgy tűnik, a tervnél a timföldgyártást a vegyiparhoz, míg a végrehajtott beruházások közlésekor már a kohászathoz számították.³⁰ Ez lehet csak a magyarázata a vegyipar olyan nagymértékű tervleamaradásának, illetve részben az a vas- és fémipar olyan fantasztikus tervtúlteljesítésének, mint ahogy azt a 6. táblázat mutatja. Így valószínű, hogy a ténylegesen vegyiparnak tervezett beruházásokat teljesítették, bár ezek összege nem volt arányban a vegyipar fontosságával.³¹

Az építőanyagipar termelési volumene nem volt túl nagy, bár a hároméves terv alatti fejlődés jelentős volt. Ehhez a tervezett beruházások alapos túlteljesítése nyilvánvalóan hozzájárult.³² (Még változatlan áron is több mint kétszeresére teljesítették a tervet.)

A 6. táblázatban feltüntetett építőipari beruházások az építésre fordítottaknak csak egy részét jelentik (ld. 9. táblázat), elsősorban a terv kezdete utáni szervezések, az államosított építőipar beruházásait.³³

Az élelmiszeripari beruházásokkal kb. ugyanaz a helyzet, mint az építőanyagipariakkal, annyiban, hogy a kisvolumenű beruházási terv nagy túlteljesítése sokat lendített a fejlődésen. Az élelmiszeripar termelése a tervezett 90%-nál jóval nagyobb mértékben, 310%-kal haladta meg a háború előtti szintet.³⁴

A könnyűipari beruházások volumene csak kis része volt a nehézipariaknak, ami megfelelt a tervezés elképzeléseinek. A könnyűipari beruházások túlnyomó többségét a textilipar kapta, jóval túlteljesítve az előirányzott 84 millió forintot.

A kézműipar fejlesztésére tervezett beruházásoknak csak töredékét teljesítették. A „helyesbített” hároméves terv szerint 38 millió forintot kellett volna fordítani a kisipar részére beszerzendő gépekre, szerszámokra. Így — a terv szerint — 100%-kal meghaladták volna az 1938-as termelési szintet.³⁵ Már az 1947—48-as beruházások is csekélyek voltak, 1949-ben pedig tovább csökkent a folyósított összeg. A kézműiparra fordított állami beruházások megoszlása a következő volt:³⁶

1947—48:	2,5 millió Ft
1949:	0,7 „ „
a hároméves	
tervben:	3,2 millió Ft.

Ez a beruházáspolitikai természetes velejárója volt a kisipar egészségtelen visszafejlesztésének.³⁷

2. Ha a szorosan vett mezőgazdasági beruházásokat (növénytermesztés, gyümölcsösítés, állattenyésztés, mezőgazdasági gépesítés) nézzük, tovább romlik az eddig is kedvezőtlen kép. Az állami mezőgazdasági beruházások tekintélyes része jut a vízgazdálkodásra. Bár nincs róla adat, de valószínű, hogy ezen belül is jelentős hányad a bel- és árvízvédelemre esik, hiszen a háború itt is súlyos károkat okozott.

A magánberuházások iránya természetes, hiszen elsősorban az állatállomány pótlására volt szükség. Szembetűnő, hogy a táblázatban két periódusra osztott terv második felében milyen

³⁰ Magyarország hároméves terve... 17. l., ill. Statisztikai Évkönyv 1949.

³¹ Ránki: i. m. 278. l.

³² Az építőanyagipar fejlődéséről: Uo. 290. l.

³³ Uo. 287. l.

³⁴ Uo. 314. l.

³⁵ Magyarország hároméves terve... 17—18. l. Az eredeti tervben 30 millió szerepel.

³⁶ UMKL stb.

³⁷ A magánkisipari foglalkoztatottak létszáma már 1949-ben is jelentősen csökkent, az 1948-as 81,4%-ára (Statisztikai Időszaki Közlemények 44. KSH 1961), ld. még: Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindulásakor 1948—1950. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 45. l.

nagy mértékben csökkentek a magánberuházások, az 1949-esek még az 1947—48-asok felét sem teszik ki, szemben az állami beruházásokkal, amelyek viszont több, mint kétszeresére nőnek. (1947—48: 390 millió Ft, 1949: 820,1 millió Ft.) A magánberuházásokhoz hasonló a közületi beruházások tendenciája is, ez már az iparnál is szembetűnő volt. A közületi beruházások csökkenése jól illusztrálja az 1949-re fokozatosan kiépülő centralizációt, vagyis azt, hogy a városok, községek beruházási lehetőségei jelentősen visszaestek.

7. táblázat. A hároméves terv mezőgazdasági beruházásainak megoszlása pénzügyi források szerint*

Megnevezés	Terv tervéáron	A beruházások forrása** millió Ft-ban					
		folyóáron					
		1.	2.	3.	4.	5.	6.
Növényterm.	246,5	329,0	3,4	—	11,0	8,0	351,4
Gépesítés	345,0	433,8	0,2	—	7,1	16,0	457,1
Gyümölcs, szőlő, kert	58,0	43,4	1,0	—	4,3	10,0	58,7
Állatteny.	155,0	111,2	2,7	—	4,7	89,6	208,2
Erdőgazd.	55,0	90,5	1,5	—	—	1,2	93,2
Öntözés, bel- és árvíz	127,5	202,2	2,4	—	3,0	2,3	209,9
1947—48-as nem állami beruházások	—	—	87,7	—	39,5	335,8	463,0
Mezőgazd. össz.	987,0	1210,1	98,9	—	69,9	462,9	1841,5

1. Állami
2. Közületi
3. Ipari önfinanszírozás és idegen vállalatok
4. Szövetkezeti
5. Magán
6. Összesen

* Forrás: ld. 6. táblázat

** ld. 6. táblázat

3. A hároméves terv közlekedési beruházásai nem érték el a tervezettet sem abszolút értékben, sem az összes beruházások ide fordított hányadában (ld. 3., 4. táblázat). Ennek valószínű okáról már szóltunk.

A közlekedés beruházási tervéhez képest a végrehajtás a beruházások megoszlásában is módosult. A tervezettnél kisebb részt kapott a MÁV, a Posta és a légitársaság is,³⁸ sőt a hajózásra fordított aránya is csökkent az eredeti elképzelésekhez képest, ha pontosan nem is állapítható meg, hogy mennyivel, hiszen az 1947—48-as közületi beruházások megoszlását nem ismerjük. Ugyanez az oka annak is, hogy csak valószínűsíthetjük a BSZKRT és a gépjárműközlekedés beruházási részének csökkenését a tervhez képest.

A MÁV, a Posta és a légitársaság az árváltozásokat figyelembe véve nem teljesítette beruházási tervét, de valószínű, hogy a közúti forgalmat nem számítva, a többi közlekedési ágazat sem. A közúti forgalom beruházásai ugyan változatlan áron is meghaladták a tervezettet, de a tervhez képest így is sok utóépítési feladat maradt megoldatlanul.³⁹

Ha feltételezzük, hogy az 1947—48-as közületi és magánberuházások az 1949-eshez hasonló arányban oszlanak meg, akkor megállapítható, hogy — terváron számítva — sem a szociális, sem a kulturális beruházási tervet nem teljesítették.

³⁸ A MÁV a terv szerint a közlekedési beruházások 38,5%-át, a végrehajtás szerint 36%-át kapta, a Posta 12,5, illetve 10, 8%-ot, a légitársaság 2,8, illetve 2,3 %-ot.

³⁹ Ránki: i. m. 367. l.

8. táblázat. A hároméves terv közlekedési beruházásainak megoszlása pénzügyi források szerint*

Megnevezés	Terv tervén	A beruházások forrása** millió Ft-ban					
		folyóáron					
		1.	2.	3.	4.	5.	6.
MÁV	694,3	781,9	—	—	—	—	781,9
BSzKRT és más köz- forgalmi vasút	229,2	100,8	85,0	—	—	—	185,8
Hajózás	80,6	63,8	1,2	1,0	—	—	66,0
Légiközl.	39,0	50,4	—	—	—	—	50,4
Közúti forg.	390,3	386,8	99,9	—	—	4,5	491,2
Gépjármű közl.	140,4	106,3	6,9	—	1,4	—	114,6
Posta	226,2	230,8	—	—	—	—	236,8
1947—48-as nem állami beruházások	—	—	238,0	—	1,5	13,4	252,9
Közl. összesen	1800,0	1726,8	431,0	1,0	2,9	17,9	2179,6

1. Állami
2. Közületi
3. Ipari önfinszírozás és idegen vállalatok
4. Szövetkezeti
5. Magán
6. Összesen

* Forrás: ld. 6. táblázat

** ld. 6. táblázat

4.

9. táblázat. A hároméves terv építési, szociális és kulturális, valamint egyéb beruházásainak megoszlása pénzügyi források szerint*

Megnevezés	Terv tervén	A beruházások forrása** millió Ft-ban					
		folyóáron					
		1.	2.	3.	4.	5.	6.
Szociális	415,0	157,2	156,0	—	1,0	6,0	320,2
Kulturális	375,6	288,4	58,5	—	1,0	3,6	351,5
Lakásépítés	760,4	308,9	71,3	2,1	14,6	310,0	706,9
Középitk.	118,0	360,5	19,5	—	3,0	5,0	388,0
Főváros	—	88,2	—	—	—	—	88,2
Keresked.	—	161,6	4,6	0,7	—	6,2	173,1
Tűzoltóság	—	10,5	1,8	—	—	—	12,3
1947—48-as nem állami beruházások	—	—	310,3	—	4,0	365,6***	679,9
Egyéb	—	12,3	—	—	—	12,0	24,3
Összesen:	1669,0	1387,6	633,0	2,8	23,6	697,4	2744,4

1. Állami
2. Közületi
3. Ipari önfinszírozás és idegen vállalatok
4. Szövetkezeti
5. Magán
6. Összesen

* Forrás: ld. 6. táblázat

** ld. 6. táblázat

*** Ebből a kereskedelem 33,8 millió Ft.

Az építési, szociális, kulturális és egyéb beruházási terv túlteljesítése részben a be nem tervezett, nem kimondottan újjáépítés jellegű beruházásokból, részben a köz- és lakásépítkezési beruházási terv túlteljesítéséből adódott. Ez utóbbi a közületi és magánberuházások nagy volumenének köszönhető, illetve annak a 3. táblázatnál már említett feltételezésnek, hogy míg a tervben a falusi házépítések nem szerepelnek, addig a végrehajtásban igen.

Összefoglalva az elmondottakat: a hároméves terv beruházási előirányzatában — a beruházások tényleges irányát figyelve — aránytalanságok voltak. A mezőgazdaság mind jelentősége, mind komoly háborús kárai miatt a tervezettnél jóval nagyobb beruházásokat érdemelt volna. A közlekedésre és az iparra, ezen belül is a nehéziparra, viszont — elsősorban a mezőgazdasághoz képest —, a tervezett összes beruházáson belül, nagyobb hányadot irányoztak elő a kelletténél.

A terv végrehajtása során kiderült, hogy az újjáépítési periódus az eredeti elképzeléseknél nagyobb ütemű előrelépést tesz lehetővé. Így a tervezett beruházások összege, a rövidített tervidő ellenére is, jelentősen megnövekedhetett. A jóval nagyobb beruházási összeg felhasználása azonban nem jelentett lényeges változást a különböző beruházási célokra fordított összegek egymáshoz való arányában.

A beruházásokat pénzügyi forrásaik szerint vizsgálva megállapítható, hogy az állami forrású beruházási terv túlteljesítése volt a legnagyobb arányú, de az 1949-re csökkenő magán-erőből származó beruházások összege is jelentősen meghaladta a tervezettet.

A hároméves terv eredményeit mi sem mutatja jobban, mint a nagyarányú állami beruházások ellenére is pozitív mérleggel záró államháztartás. Ez a megjegyzés arra is utal, hogy természetesen nem elegendő a terv beruházásait önmagukban vizsgálni. Szorosan ide tartozik a beruházásokkal elért eredmények vizsgálata is. Ez azonban itt nem volt célunk.

A hároméves terv rövidített idő alatt történt jelentős túlteljesítése befolyással volt az első öt éves terv átdolgozására. A beruházási adatok részletes feldolgozása 1950 március második felében készült el, akkor, amikor már az öt éves terv első negyedévének vége felé jártak, amikor tehát már ismert volt, hogy az új tervet is túlteljesítik. Az újjáépítési szakaszt csak az 1938-as, a háború előtti, színvonal eléréséig számították — amit 1949-re tettek —, és nem addig, „amikor a termelés eljut arra a szintre, amely az adott időpontig elérhető lett volna, ha a háború egyáltalán be sem következik”⁴⁰. Így az újabb sikerek olyan gondolatok születéséhez vezettek, melyek szerint a gyorsütemű fejlődés nem a helyreállítási szakasz jellemzője, hanem a munkához való megváltozott viszonyé, amely lehetővé teszi a „rejtett tartalékok” állandó feltárását.⁴¹

⁴⁰ Jánossy Ferenc: i. m. 17. l., ugyanez: Bródy András, Közgazdasági Szemle 1967/4. 419—420. l.

⁴¹ UMKL Országos Tervhivatal iratai, 1949—1951. 23. d. Direktívák az első öt éves terv átdolgozásához.

LACKÓ MIKLÓS

Tudomány, oktatás, népszerűsítés — Egy történész ankét tapasztalatai*

Azt hiszem, bizonyos csalódást fogok okozni Önöknek; távolról sem fogom kielégíteni a várakozásokat, melyeket előadásom meghirdetett főcíme — Tudomány, oktatás, népszerűsítés — mulhatatlanul kelt azokban, akik szakmájuknál fogva ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. Az oktatás, népszerűsítés témaköréről azonban e keszthelyi előadássorozat keretében bizonyára sok fontosat és érdekeset hallottak, s vitattak meg. Engedjék meg, hogy én inkább az előadásom alcímében foglalt keretekhez (Egy történész-ankét tapasztalatai) tartsam magam, s megpróbáljak a vándorgyűlés témaköréhez a *történetkutatás és a történetkutatók oldaláról* hozzászólni.

1969-ben a Történelmi Szemle körkérdést intézett 20 kutató történészhez. A kérdés így hangzott: „*Hogyan értékeli a magyar történészeknek a történelmi közgondolkodás helyes orientálására irányuló tudományos tevékenységét az elmúlt évtizedben, s miben látja e téren a legfőbb problémákat és feladatokat?*” Amint látják, a kérdést igen általános formában tettük fel, s nem véletlenül. Célunk az volt, hogy a történetkutatás társadalmi funkciójáról, a történész-hivatásnak mintegy alap-problémáiról kérdezzük meg, gondolkodtassuk el a történészeket, mégpedig olyan módon, hogy túl körülhatárolt kérdésfeltevéssel ne kössük meg a kezüket: módot nyújtsunk a legszélesebb értelemben vett szemléleti-szakmai állásfoglalásokra.

Ilyen kérdésekről írásos ankétra történészek között még nem került sor; ankétunk kísérletnek tekintendő. A történészek körét, akiket válaszadásra szólítottunk, tudományos-reprezentatív módon nem válogattuk ki: a kérdésnek megfelelően, nem szociológiailag vagy statisztikailag általánosítható adatokat, hanem gondolatokat, szempontokat akartunk kapni. A történészek kiválasztása meglehetősen esetleges volt, bár szem előtt tartottuk, hogy — 6—7 akadémikus és egyéb szinten vezető történész mellett — elsősorban a kutatók azon *középgárdája* szólaljon meg, amely az elmúlt évtizedben a kutatómunka, mondhatjuk, oroszlánrészét végezte, s amely — ha pozíciójánál fogva sokszor nem is — produkciójánál fogva nagyon is autentikus arra, hogy értékelje a történetkutatás társadalmi funkcióit, lehetőségeit, eredményeit és hiányosságait. Hogy e megszólaló középgárda nagyobb része a Történettudományi Intézetből került ki, az már a folyóirat szerkesztőségének „részhajlásából” következett; mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy igen sok érdemes kutató kimaradt a megkérdezettek közül; hogy kit kérdeztünk meg, annak semmiképpen sincs összefüggése konkrét tudományos érdemekkel.

A megkérdezettek közül 14-en válaszoltak. Sajnos, nélkülöznünk kellett a vezető funkciókat betöltő történészek közül jó néhánynak a választát, — egyszerűen azért, mert nem kaptuk meg azokat. Pedig igen érdekes lett volna egy

* Elhangzott az 1971 júliusában tartott keszthelyi történész-vándorgyűlésen.

szélesebb konfrontáció a *középréteg* és az *ő* véleményük között: jobban kiderült volna, milyen kérdésekben egyezik, illetve különbözik álláspontjuk.

Az ankét — minden esetlegessége ellenére is — véleményem szerint dokumentális értékű eredményeket hozott, éppen a fentebb említett kutatói középréteg — legalább is egy jelentős részének — a felfogása tekintetében. A megkérdezettek komolyan vették megbízatásukat: sok alapos, elmélyültségre valló, nem egyszerű drámai hangvételű önvizsgálat született. Sokat beszélünk, és teljes joggal, a történet-elméleti és metodológiai kérdések elhanyagolásáról. Ankétunkon főleg Berend T. Iván és Elekes Lajos foglalkozott ezzel részletesen. Nos: a válaszok tekintélyes része bizonyítja, hogy e vonatkozásban is milyen sok ismeret, gondolat halmozódott fel. Az ankét bizonyos fokig az ilyen szemléleti, elméleti és módszertani kérdésekkel való foglalkozás pótléka is volt: sokszor tömör vázlatokban vagy szubjektív vallomás formájában olyan gondolat-sorok kerültek kifejtésre, amelyek komoly tanulmányok alapjául is szolgálhatnak.

A feleletek annyi problémakört érintettek, hogy szinte lehetetlen azokról részletesen beszámolni. De bármily sokágúak, egyúttal igen egységesek is. Lényegük három — szorosan összefüggő, s csak a tárgyalás kedvéért szétválasztott — kérdéscsoport köré tömöríthető.

1. Az elmúlt 10 esztendő értékelése;
2. a történetírás realiztikus irányzatáért folyó harc problémái és a dogmatizmus kérdése;
3. a tudomány és a közgondolkodás közötti ellentmondások jellege, feloldásuk lehetséges módjai-eszközei.

Ami az elmúlt évtized történetkutatásának értékelését illeti, az első pillanatra úgy tűnik, mintha e témakörben — minden különösebb reflexiók nélkül — idézetek formájában csupán egymás mellé kellene helyeznünk a válaszokat. Azok ui. egyöntetűen azt hangsúlyozzák, hogy az elmúlt 10 év termékeny és eredményes szakasza volt a történetkutatásnak. Benczédi László — túl optimistán is — egyenesen arról beszél, hogy ez az időszak „társadalmunk szellemileg mozgékony, gondolkodó részében a marxista történetfelfogás tartós alapon nyugvó, igazi, demokratikus tekintélyének feltételeit teremtette meg”. Bár a többség távolról sem látja az elért eredményeket ilyen szilárdaknak és jelentősnek, elismeri: a fejlődés szinte minden vonatkozásban megmutatkozik. Megmutatkozik elsősorban a marxista szemlélet alkotó alkalmazásának vagy legalábbis az erre való törekvésnek a térhódításában. Azután a történetkutatás tematikai gazdagodásában (itt főleg a gazdaságtörténet új eredményeire, a hatalmas új tényfeltáró munkára, a munkásmozgalomtörténet egyes korszakainak egyenesen az „újraírására”, a bontakozó társadalom- és eszmetörténeti kutatásokra utalnak). Megmutatkozik a módszertani megközelítések fejlődésében (a válaszok említik a marxista történeti komparatiztikát, a terjedő — bár kézzelfogható eredményeket inkább csak a gazdaságtörténetben felmutató — kvantifikációs eljárásokat stb.); de megmutatkozik sok konkrét történeti téma és korszak feltárásában is, így pl. a Pamlényi Ervin által említett Habsburgkérdés vagy a Monarchia — s benne Magyarország — helyének, szerepének tudományosabb megközelítésében, az ellenforradalmi korszak számos új problémájának a tudományos vizsgálatba való bevonásában, a középkelet-európai régió fejlődési törvényszerűségeinek a jobb megközelítésében. Pölöskei Ferenc, Tokody Gyula válaszában több más témakört is említ.

A szinte egyöntetű és közös elismerés nem tekinthető valamiféle önismerésnek, még kevésbé öndicséretnek, hanem teljesen reális alapokon nyugszik. De a „komoly fejlődés” elismerése még komoly, sőt lényegbevágó nézetkülönbségeket takarhat. Ankéntünkön — a választadók összetétele folytán — e nézetkülönbségek élesebben nem domborodtak ki, de nem feledkezhetünk meg róluk. A középgárda zöme nem egyszerűen azért tartja szükségesnek hangsúlyozni az évtized eredményeit, mert ő maga is e korszakban érett önálló, nagy feladatokra képes kutatóvá, hanem mert tudatában van annak, hogy a „komoly fejlődés” elismerése mellett, sokan e korszak megújulás-számába menő jellegét — a megújulást itt mint tendenciát, s nem mint már megvalósult eredményt tekintjük — kétségbevonják. Hogy valaki az 1950-es évek végétől kibontakozó új eredményeket tudományágunk területén hogyan értékeli: megújulásra irányuló erőfeszítéseknek-e, hogy egyáltalán szükségesnek tartott és tart-e ilyen fordulatot, vagy megeleghet a „komoly fejlődés” elismerésével, — s mert mi marxisták nemde mindig fejlődünk, e kifejezéssel voltaképpen a régivel való folytonosságot hangsúlyozza, — ez sok szemponból elődönti az illető helyét a történész-vitákban is. Az 1950-es évek végétől ugyanis nem egyszerűen „továbbfejlődés” ment végbe, továbbfejlődés, amely — többek között — a dogmatikus-voluntarista nézeteket is „leküzdötte”, hanem *gyökeres változás, ill. erre való törekvés*, s az ankető résztvevők többsége — függetlenül attól, hogy az új eredményeket *már ma* milyen méretűeknek tartja — ennek hangsúlyozására fekteti a súlyt. A fordulatnak ezt az elismerését fejezi ki Hajdu Tibor, amikor minőségi változásról beszél; Hanák Péter, amikor azt hangsúlyozza, hogy „történéseink többsége elvetette a sematizmust, az önkényes forráshasználatot, az ahistorikus aktualizálást; röviden és némiképp egyszerűsítve: a dogmatizmust, amely a történelmet, mint valaminő nagy állat- és növénykertet, a serdülő tömegek oktatására szánt illusztrációs példatárnak tekintette”. Erről beszél Juhász Gyula, amikor kifejti, hogy a fejlődés legjelentősebb vonásának azt tartja, hogy „történetírásunk fő áramlatává” a történelem reálisabb, racionálisabb, más szóval tudományosabb szemlélete vált. Mucsi Ferenc a következőket hangsúlyozza: „Az SzKP XX., a marxista gondolkodás nagy reneszánszát elindító kongresszusa nyomán az MSzMP jó tíz esztendővel ezelőtt kibontakozott marxista—leninista politikájának talaján megnyílt a lehetőség a marxista történet-tudomány megújulása számára is.” Ránki György, amikor azt fejtegeti, hogy a 60-as évek sok esetben magas tudományos szintet képviselő történeti munkái sokszor kis társadalmi hatást érnek el, ennek okát abban jelöli meg, hogy e munkák — szemben sok régebbi munkával — „szembefordulást, gyökeres szakítást jelentenek a tradicionális gondolkodással, a történetileg kialakított »hamis tudattal« nem akarnak korunk és a történelem bonyolult problémáira $2 \times 2 = 4$ egyszerűségű válaszokat adni; nem formulákat és sablonokat nyújtanak, hanem gondolkoztatnak.”

Magától értetődik, hogy a szép-lassú-fokozatos fejlődés helyett a *fordulat*, a megújulásra való törekvés kiemelése nem jelenti feltétlenül azt, hogy a megújulást s annak szükségét valló történészek — akik szerint tehát nem lehet szó addig a társadalom történeti tudatának helyes orientálásáról, amíg e fordulatot a tudományban ki nem küzdöttük és küzdjük, — ismétlem: e történészek sem ítélik meg egyformán az elmúlt évtizedet. Itt újra többféle álláspont figyelhető meg, ha sokszor nehezen kitapintható formában is. Van álláspont, mely — mondhatjuk — túl rózsásan ítéli meg a történetkutatás már elért szintjét, a szemléleti megújulást már megvalósultnak is tartja, s úgy látja, hogy az így kialakult

új alapokon kell most már folytatni, szélesíteni az új munkálatokat, szorgalmazni, siettetni a nem vagy hiányosan feldolgozott témakörök feltárását. Ezzel kapcsolatban jogos idéznünk Juhász Gyula szavait a történész-viták némely jelenségéről: „Tapasztalható valamiféle új doktriner merevség is némely vitázó történésznél, a képtelenség új gondolatok, új összefüggések befogadására, ha az nem illeszkedik bele egy tegnap még újszerű vagy előremutató, de lassan megkövesedő gondolatrendszerbe.” Az ankét résztvevőinek nagy többsége szerint azonban, bár az újulás megindult, még távolról sem lehetünk elégedettek bontakozásának erejével és ütemével. Ennek okait a válaszok sokféle körülményben látják; kettőt emelek ki közülük. Az egyik az a körülmény, hogy bár egy évtized nem egészen rövid időszak — hosszabb pl. mint amennyit a szektás dogmatizmus masszív uralmának korszaka nálunk jelentett —, az idő a mélyenszántó újulásra még nem vagy csak részben volt elegendő. Ne feledjük, hogy a marxizmus dogmatikus szakasza nem egyszerűen az 1948—53 közötti éveket jelentette, hanem ennél jóval hosszabb korszakot foglalt magába. A másik körülmény, amit a választadók közül sokan nem mulasztanak el hangsúlyozni: az újulással szemben nem lebecsülendő ellenállás mutatkozott, s mutatkozik ma is, ha ez az ellenállás ma már nem — vagy a legtöbbször nem — a régi nyílt és durva formában jelentkezik is.

Az elmondottakkal összefügg az a — nem meglepő, de mindenesetre jellegzetes — tény, hogy az ankéton résztvevők írásaiban kiemelkedően nagy szerepet kapott a *dogmatizmus* elleni küzdelem. A választadók egyike, Hanák Péter föl is veti a kérdést: „Vajon szükséges-e mindezt felidézni? Hiszen magam is állítom, hogy történéseink jó része helyreállította vagy megerősítette saját műhelyében és a szakmai közösség kódexében a valóság megismerésének tudományos követelményeit...” S a válasz: nem felesleges visszatérni a kérdésre, mindenkéltűt azért, mert „a bírálat főként egyes tételekre, egyes torzításokra és a mögöttük rejlő politikai célatozosságra terjedt ki, de kevésbé érintette elméleti alapjait. Hadd utaljak olyan, alig elemzett vonásaira, mint az irracionális és a relativizmus.” Különösképpen a dogmatizmus idealisztikus-irracionalis alapjainak kritikája volt mindeddig elégtelen: a marxista mezben jelentkező történeti mítoszok, a marxista társadalmi törvény-fogalmat idealisztikus, történelmen kívüli és feletti „világszellemmé” torzító, merev, de a politikai taktika számára rugalmas „szükségszerűség”-fogalom, és sok más jelenség mélyreható elemzésére volna és lesz még szükség. S ebben az értelemben a dogmatizmus még nem leküzdött szemlélet. Fellelhető az olyan állásfoglalásokban, amelyek az objektív társadalmi-gazdasági folyamatok kiemelését ökonomizmusnak, a reális történeti feltételek és lehetőségek számbavételét fatalizmusnak, a történetírás egyoldalúan irodalmias, tisztázatlanul, zavarosan emocionális formájával szemben fellépő racionális és kriticiista törekvéseket dezilluzionálásnak bélyegzik. Persze, a dogmatizmusról nemcsak mint elvont eszmei kerékkötőről van szó, hanem ennek tudománypolitikai összefüggéseiről is: az új kezdeményezések tudományon belüli akadályai és akadályozóinak álláspontja a legtöbbször kapcsolódik az — egész mélységében értelmezett — dogmatizmus gondolatrendszeréhez.

A dogmatizmuson — egész mélységében érve e fogalmat — tehát egyáltalán nem vagyunk túl. Jelentkezik, ritkán, a maga többé-kevésbé régi, nyers formájában. Jelentkezik — s erre többen, így Márkus László, Berend T. Iván, Mucsi Ferenc és mások is hangsúlyozottan utalnak — a nacionalizmussal való sajátos házasság formájában. De jelentkezik nem egyszer mint szakmai gyen-

geség kifejeződése: ez esetben is olyan automatizmusok lépnek működésbe, amelyek a dogmatizmus felé terelnek. Plasztikus ebből a szempontból Ránki György — azt hiszem, igen sok történešpedagógus által is bizonyítható — tapasztalata: „... ma az egyszerűsítés mindig a dogmatikus és nacionalista nézetek irányába visz. Bár gyökeresen más dolgokról van szó, mégis hadd említsem meg: az egyetemi vizsgákon például a gyengébb felkészültségű vagy képességű diáktól hallani a »legbalosabb« feleletet.” Ha nem is a dogmatizmus, de a benne való megrekedés ott kísért a dogmatizmusra — mint Berend T. Iván kimutatja — bizonyos mértékben ellenhatásként jelentkező, s nem egyszer tekintélyes szerzők által is művelt, mondhatni „marxista” pozitívizmusban; pozitívizmuson érve a tartózkodást az elméleti-szellemi általánosítástól. Ez a „marxista” pozitívizmus sok esetben nem szakított a dogmatizmussal: azért nem mer általánosítani, s eszméket adni, mert akkor nyilvánvalóvá válnék a dogmatizmushoz való kötöttsége.

Mégis, hiba volna a Történelmi Szemle lapjain megszólaló kutatók zömének szemléletével bizonyos fokig szembenállókat minden esetben dogmatikusoknak bélyegezni. A megújulásért folytatott küzdelem ugyanis elkerülhetetlenül együttjárt bizonyos egyoldalúságokkal. A magam részéről pl. komoly és fontos szempontnak tartom azt a véleményt, amely az ankét során is megfogalmazást nyert Szabad György válaszában: „Az objektív tényezők történelmi meghatározó szerepének a felismerésétől is remélem egyfelől a közgondolkodásban fellelhető irracionális elemek visszaszorulását, másfelől a realitásigény uralkodóvá válását és érvényesülését mind a helyzetmegítélések során általában, mind a tényleges alternatívák felismerésében és a döntések meghozatalában. Mert az objektív tényezők történelmi meghatározó szerepének felismertetése korántsem szabad, hogy... a felelőtlen belenyugvásba szorítást jelentse, hanem éppen annak a porondnak a kicövekelését, amelynek reálisan felmért határai közt egyének és közösségek számára mód nyílik, hogy aktivitásukkal befolyást gyakoroljanak az objektív tényezők érvényesülésére, sőt kölcsönhatásba jutva velük, közvetve új és új porondok formálódására is.” Ez a dialektikus, mélyen társadalomkritikai gondolat, úgy hiszem, egyáltalán nem idegen az ankét résztvevőinek többségétől, azoktól, akik pozitív jelentőséget tulajdonítanak Molnár Erik 1958—59-es kezdeményezéseinek. Molnár Erik — s ezt sokan hajlamosak elfeledni — egyike volt azoknak, akik éles ideológiai küzdelmet folytattak a fatalista módon felfogott, a szubjektumot mellőző, annak mintegy a háta mögött érvényesülő társadalmi törvény-fogalom ellen. A probléma, amelyet Szabad György érint, azért merülhetett föl, mert az új törekvéseknek szükségképpen először a voluntarista, az objektív feltételeket lebecsülő szemlélettel kellett megküzdeniük. Az eszmetörténeti kutatások, amelyeket magunk elé tűztünk, úgy gondolom, majd eloszlatják ezeket az aggodalmakat. Sőt, bizonyos szempontból maga ez az ankét is el kell, hogy oszlassa őket: a választadók nagy többségének szavaiból nagyon is erőteljesen árad az eszmék, a nézetek jelentőségének tudata; olyan erőteljesen, hogy az ankét ismertetője már-már afelé hajlik, hogy ellensúlyt állítson némelyi hozzászóló — az eszmék, gondolatok, gondolati örökségek túlbecsülését tanúsító — szavaival szemben. Erre később még visszatérek.

Tisztelt hallgatóim, azt hiszem, nem kell külön hangsúlyoznom, hogy amikor mindeddig a történetkutatás, hogy úgy mondjam, belső problémáiról beszéltem, voltaképpen az ankéton fölvetett kérdés megközelítéséről volt szó: a történetírásnak a széles társadalmi rétegek történeti tudatára, s ezen keresztül a közgondolkodásra gyakorolt hatásáról. Hiszen nyilvánvaló, hogy ez a hatás,

a közgondolkodás helyes orientálása követelte és követeli meg azt a megújulást, amelyet az ankét résztvevői kiemeltek.

Saját tudományuk fejlődésének problémái mellett, érthető, hogy a történészeket — jelen esetben az ankét résztvevőit — erősen foglalkoztatja az a terep, amelyen hatásukat kifejtik, a szélesebb néprétegek történeti tudatvilága, közgondolkodásának állapota. Az ankét résztvevőinek többsége így vagy úgy beismeri, hogy erről mi történészek keveset tudunk, — többet persze mások se tudnak —, s amit tudunk, az is meglehetősen általános. Ismereteim szerint, csak a közelmúltban indultak meg olyan felmérő munkálatok, amelyek az egyes társadalmi osztályok és rétegek történeti gondolkodását próbálják megközelíteni. Az ankét résztvevői megállapítják, hogy a közgondolkodásról alkotott vélemények „túlságosan impresszionisták és ellentmondók, a felmérések szűkösek és kezdetlegesek”; s így igen nehéz általános ítéletet formálni történelmi közgondolkodásunk jelen helyzetéről.

A hozzászólók persze ennek ellenére sem érezték felmentve magukat valamiféle megközelítő válaszadástól, — s legalább is annak a megállapításától, hogy e történeti közgondolkodás elmaradott, az újabb tudományos eredmények hatása még kevéssé vagy alig-alig érződik rajta. Juhász Gyula szerint a „közgondolkodás nemzeti múltunkkal kapcsolatosan alapvetően még régi beidegződéseken nyugszik.” Márkus László, aki részletesen foglalkozik e beidegződésekkel, s joggal hangsúlyozza a marxista történetírás és a kommunikáció különböző területeinek a felelősségét ebben az elmaradásban, így ír: „Történeti közgondolkodásunk — mely, ahogy másutt kifejti: a kontinuitás terméke — elmaradottsága történetírásunk eredményeitől nap mint nap jelentkezik intellektuális életünkben, az oktatásban, a dolgozó emberek tudatának hétköznapi megnyilatkozásaiban egyaránt. Természetesen nem lehet azonos mércével mérni ezt az elmaradottságot, ha intellektuellekről vagy fizikai dolgozókról van szó” — s éppen azt nehezményezi, hogy a régi (dogmatikus, nacionalista) beidegződések az intellektuális pályán működők körében is igen erősek. Hajdu Tibor külön utal az ifjúság sajátos tudatvilágára: „A műmézizű hurrá-optimizmus nemcsak csalóka, de különösen alkalmatlan az ifjúság nevelésére. Ha a felnőtt nemzedékek konformizmusát valamiféle hit táplálja, az ifjúságnál ugyanezt a konformizmust — mert a mi ifjúságunk egyáltalán nem lázadó szellemű — némi cinikus hitelenség ellensúlyozza. A tartalmatlan frázisok nem ellenkezést — derűtséget váltanak ki.” Vass Henrik így ír: „Ne áltassuk magukat, hiszen a jelentős fejlődés ellenére sokan vannak olyanok, akik a történelem tudományjellegét kétségbe vonják, azt a konjunkturális politika kiszolgálójának vagy (főleg egyes fiatalok) pedagógia jellegű elmélkedésnek tartják.” A legrészletesebben Pamlényi Ervin foglalkozik a történeti tudatvilág állapotával, s ő a helyzetet így értékeli: „Abból a kevés adatból, ami a történeti közgondolkodás alakulására vonatkozóan rendelkezésünkre áll, arra lehet következtetni, hogy széles rétegek történeti tudatában ma még, gyakran nagyobb mértékben, mint gondolnánk, megtalálhatók a polgári történetfelfogás maradványai (nem egyszer még az első világháború előttről), megtalálhatók a marxista történetiszemlélet elemei (legtöbbször meglehetősen vulgarizált formában), s kétségtelenül nyomot hagytak rajta az elmúlt évtized törekvései, vitái is.”

Mindezek persze valóban erősen impresszionisztikus megállapítások. Saját megítélesem szerint, az itt hozott idézetek a jelen helyzet problematikusságát csak részben tárják föl. A problémákat ui. nem egyszerűen az jelenti, hogy széles rétegek (vagy akár az értelmiség) régi tudatmaradványok rabja, hogy a

tudomány eredményei alig-alig ütnek részt a régi megrögzöttségeken. Sokkal inkább a tudatvilág zavarossága, mondhatnám: cseppfolyós állapota, többé-kevésbé szilárd értékrendek hiánya a jellemző, — s a múltból öröklött reflexek kibukkanása gyakran csak a jelennel kapcsolatos nagyfokú dezorientáltság takarója. Gondoljunk, tisztelt hallgatóm, társadalmunk gyors és gyökeres átalakulására, régi osztály- és rétegekötöttségek felszámolására, az új közösségi tudat alakulásának nehézségeire, az átalakulás viszontagságaira; még ha most el is tekintünk más, a régi tudatmaradványokat tápláló tényezőktől, — olyan kor-szak áll mögöttünk, olyan korszakban élünk, amelyben az emberek tudatvilágának „elmaradása”, konzervativizmusa mondhatjuk védekezés is az átmeneti állapotok keltette zavar és dezorientáltság ellen. A nacionalizmus-vitában a nacionalista oldalon állók körében — véleményem szerint — gyakran ez a konzervatív reflex jelentkezt: sokan úgy érezték, most íme, egy újabb, eddig fixnek tűnő, sőt: még a marxisták által is jóváhagyott támpont kerül ledöntésre. Íróink, publicistáink egy része részben éppen e konzervatív reflexeket igyekszik ideológiai szintre emelni. A megértés azonban nem jelenthet fölmentést vagy igazolást: a tudatvilág zavarosságából, cseppfolyós állapotából a kiút nem hátra, hanem előre vezet.

Hogy a történeti közgondolkodás miért olyan, amelyen, azt a hozzászólók sokféle okkal magyarázzák. Először is önkritikusan — mint ahogy a tudomány embereihez illik — saját hibáikkal, gyengeségeikkel, valamint a tudomány fejlődésének gátjaival, egy korábban hitelét veszített szemléletből való kilábalás nehézségeivel, a történeti művek sokaságában még ma is erősen érvényesülő sematizmussal, s így tovább. A válaszok rámutatnak arra is, hogy a tudományosan megalapozott szemlélet térhódítását a hazai történeti közgondolkodás különösképpen erős régi kötöttségei és beidegzettségei (nacionalista illuzionizmus) milyen nagymértékben nehezítik.

A történeti közgondolkodás és a tudomány között feszülő ellentmondások okairól szólva, az ankét résztvevői — az önkritika mellett — erőteljesen hangsúlyozzák azoknak a közvetítő láncszemeknek a problémáit, amelyek a tudatformálásnál elsősorban számbajönnek: mindenképp az iskolai oktatás, valamint a tévé, a rádió, a sajtó, végül a népművelés elmaradását. Az ezekről szóló véleményekről, gondokról nem kívánok részletesebb ismertetést adni. Van azonban egy sajátos terület, amely bizonyos fokig még magának a tudományos munkának a része, de egyben túl is mutat rajta, s sok szempontból a közvetítések láncolatának egész működését megszabja: a *kritika* ez, egyrészt szorosabban vett szakmai, másrészt szélesebben vett, mondhatjuk publicisztikai formájában. Az ankét résztvevői nem véletlenül tulajdonítanak e területnek kiemelkedő jelentőséget, hiszen a tudomány eredményei vagy ballépései éppen a kritikán keresztül jutnak be igazán a szellemi élet áramlatába, a kritika az a szféra, amely a szellemi élet egésze számára is szelektálja, közvetíti a szűkebben vett tudományos produkciót; e produkció többnyire csak az elsődleges értékelő-feldolgozó közeg révén juthat tovább, a tudatformálás egyéb, s már a szélesebb rétegekkel kapcsolatban álló közvetítő láncszemeihez. Nos, az ankét résztvevői közül többen, Szabad György, Ránki György, Juhász Gyula és mások is foglalkoznak a történeti szak- és publicisztikai kritika szomorú állapotával, joggal mutatva ki annak felszínes, értékes és értéktelent, sőt: nem egyszer egymással élesen szembenálló álláspontokat is összemosó, dezorientáló jellegét.

Az ankét néhány résztvevője azonban mindezeknél tovább is megy, s kísérletet tesz a tudományos eredmények és a közgondolkodás közötti ütem-

vesztés, diszkrepancia, sőt szakadék okainak fentiekén túli elemzésére is. Ezek közül kiemelem azokat a véleményeket, amelyek a történettudomány hatóerejének bizonyos objektív korlátait hangsúlyozzák. Hajdu Tibor, miután utal a kutatás, könyvkiadás, ismeretterjesztés stb. tengernyi hibájára, így folytatja: „Eleget panaszkodtam, hogy visszatérjek a realitásokhoz: hiszen nem jóindulaton, — természetes nehézségeken múlik az eredmények lassú terjedése. Hiába propagálnánk mondjuk egy gazdaságtörténeti munkát minden reggel a rádióban, mint a Szuperfilit szipkát, azért a Tenkes-kapitánya-szerű »tudatformálókat« mégiscsak többen élveznék végig. Ha felismerjük — folytatja — a történettudomány tudatformáló szerepének határait, ez nem jelenti azt, hogy e határokon belül ne lenne kötelességünk legjobb meggyőződésünk szerint elérni azt, ami lehetséges.” Ránki György egyenesen így teszi fel a drámai kérdést: „Milyen szerepe és helye lehet napjaink rohamosan változó világában egy olyan hagyományos diszciplinának, mint a történettudomány?” Majd a tudomány és a történeti közgondolkodás közötti diszkrepanciáról szól, s hangsúlyozza, hogy ez a különbség nem tekinthető egyoldalúan negatívnak, mert bizonyos értelemben velejárója a történetírás tudományos alapjai megerősödésének.

Pamlényi Ervin a maga egész szélességében feltárja az itt jelentkező ellentmondást. A történetírás *tudományos* jellegének megerősödése nyilvánvalóan pozitív folyamat. „Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy történetírásunk tudományos jellegének megerősödése, a kifejtés tudományos módszere következtében veszít abból a lehetőségből, hogy szélesebb tömegekre hasson . . . Kétségtelen, hogy nehéz társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti fejtegetések csak kisebb körben tudnak érdeklődést, figyelmet kelteni, mint régi történetírásunk színes tablói.” Pamlényi Ervin végül arra mutat rá: ma még nehéz eldönteni, hogy feloldhatatlan ellentmondásról van-e itt szó, vagy csupán arról, hogy jelenleg nélkülözünk olyan formátumú történéseket, akik ezt az ellentmondást saját munkásságuk során feloldanák.

Az ellentmondás, tisztelt hallgatóim, kétségtelenül fennáll, s ebben az összefüggésben nem tudok egészen egyetérteni Berend T. Iván véleményével, aki szerint „a szaktudományos és népszerűsítő munkák merev elválasztása már maga is elavult” —, s magam is azok felé hajlok, akik már csak ebből a szempontból sem ringatják magukat illúziókba. Az olyan nem reális, nálunk eléggé gyakori intellektualista túlzásokkal szemben, amelyek szinte egy egész nép tudatát akarják, a jelen körülmények egészétől szinte függetlenül, még hozzá gyorsan a tudományosság alapjaira helyezni, — helyes volna, ha megelégednének szerényebb célkitűzéssel: a jelen állapot egészségesebbé tételével, reálisan számolva a történettudomány lehetőségeivel. S itt valóban elsősorban a gondolkodó értelmiségre való hatás fokozásán van a fő hangsúly.

A történettudomány hatóerejét, s szélesebb közvélemény helyesebb orientációját — túl a hozzászólók által részletesen fejtegetett tudomány és a „közvetítők”, az oktatás, a tankönyvek, a népművelés gyengeségein és problémáin — olyan objektív tényező is gátolja, mint a történeti tudat szerepének módosulása a társadalmi gondolkodásban. A problémát Pamlényi Ervin érinti, amikor kimondja: a nem túl rózsás helyzet abból is fakad, hogy az új, tudományosságra törekvő behatású történeti közgondolkodásunkat „éppen egy olyan fázisban érték, mikor — sok, itt nem részletezhető tényező következtében — a történelmi vonatkozású összetevők súlya, jelentősége éppen esökkenőben volt”. Ez a jelenség persze ugyanúgy nincs exakt módon kimutatva, mint a közvélemény tudatállapotának egyéb vonatkozása. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy

a történelem iránti — főleg az újabbnak iránti — számottevő érdeklődés ellenére, éppen a fiatalabb generációk tudatvilágában a történeti vonatkozású tudati összetevők súlya csökken.* Ez — megítélésem szerint — ugyancsak nem tekinthető egyoldalúan negatív jelenségnek, különösen nem Magyarországon, ahol a közgondolkodás túlzottan irodalmias és történeties jellege (hiszen nálunk a történeti elemeket is nagyjából az irodalom vitte be a köztudatba) a társadalmi tudat egyoldalúságának volt a tükrözője. S ha a közgondolkodás — akár a történeti elemek háttérbe szorulása árán is — kiegyensúlyozottabbá válik, s nagyobb mértékben vesz fel magába közgazdasági, szociológiai, filozófiai elemeket, ennek csak örülhetünk.

Szólni szeretnék végül, tisztelt hallgatóim, egy vonatkozásról, amely egy kissé kevésbé, vagy túl áttételesen kapott hangsúlyt a válaszokban. Ez a *jelen* hatása a tudományra s a tudomány tudatformáló szerepére. Azokról a társadalmi körülményekről van szó, amelyek a kutatót és a közvéleményt egyaránt körülveszik, adott helyükhöz és sok vonatkozásban tudatformáikhoz is kötik. Némely hozzászóló szavaiból szinte már-már úgy tűnik, mintha tudományunk fejlődése, a közgondolkodás alakítására irányuló erőfeszítések, mintegy feltétlenül „szép harmóniában” állnának a társadalmi tényezők külső „elvárásaival”. Mások arra hajlanak, hogy — bár tudják, hogy ez nem így van — mintegy a történetírás külső békés feltételeinek biztosítása céljából, szóval „nemes csalással” rózsásabbnak mutatják a helyzetet a valóságosnál. Megint mások csupán a történetírás belüli tudománypolitikai szintig hajlandók a politikát bevonni helyzetelemzésükbe, azt a gondolatot kelve, mintha a problémák pusztán mint történések belső ügyei megoldhatók volnának. Tudjuk, hogy nem így áll a helyzet. Még vannak témák, amelyek tudományos megközelítése gátakba ütközik. Még vannak szervek, amelyek egyáltalán nem a tudományosság szellemében döntenek tankönyvek tartalmáról, az iskolai oktatás szellemének alakulásáról, s számonkérnek pl. a pedagógustól, hogy május 15-én a harmadik óra 45 perce alatt milyen nevelési célt tűzött ki maga elé, s azt hogyan teljesítette.

De nemcsak erről kell beszélni. Az anketon sok szó esett a múltból örökölt maradványokról, kevesebb jelenünk szélesebb értelemben vett hatásáról vagy visszahatásáról a történetírásra, a történeti közgondolkodásra. Egy összefüggésben Hajdu Tibor tesz erről említést a nacionalizmussal kapcsolatban: „Közgondolkodásunk ma is jellegzetes vonása a latens vagy tudatos nacionalizmus. Túljutni rajta csak akkor lehet, ha majd a történelem lovtárába vándorolnak a megoldatlan nemzeti problémák maradványai. A túlzások enyhítésében azonban segíthet a történetírás . . .” Miről is van tehát szó tulajdonképpen? Arról, hogy nem elegendő csupán azt hangsúlyozni, hogy a múltból eredő jó vagy rossz hagyományok hogyan, milyen irányban hatnak a mára. Nagyobb hangsúlyt kell kapnia annak is, hogy jelenünk megoldott vagy megoldatlan, avagy egyenesen rosszul megoldott elemei is visszahatnak a múltra, a történelem tudatára, a közvélemény történeti felfogására; nem egyszerűen torz eszmék, hamis tudatok, hanem a jelen megoldatlan problémái, vagy negatív vonásai tartják messzemenően elevenen a múltból származó rosszat is. Nem lehet a köztudatban felszámolni olyan tudati elemeket, amelyek még napjainkban is létező konkrét társadalmi jelenségek tükrözői. A tudomány és a közvetítők

* E sorok írójának megítélése szerint bizonyos újabb tapasztalatok csak a dolgok felszínén mondanak ellent ennek a megállapításnak.

ezekben az esetekben csak azt tehetik, hogy a fennállóról lehetőleg objektív, helyes megoldásokat elősegítő képet adnak. S ez nemcsak a nemzeti kérdés területén van így, hanem egyéb területeken is. Így nyilvánvaló, hogy az antidemokratikus történeti beidegzettségek csak demokratikus viszonyok között oldódhatnak fel. Nyilvánvaló az is, hogy a marxista történész-front nemzetközi front. S ahogy a mi eredményeink és hibáink nemzetközileg is hatnak, ugyanúgy a nem magyar marxista történetírás eredményei minket is segítenek; hibáinkért, torzulásaiért viszont mi is bűnhődünk.

A történetírás nem kicsiny sziget, melyen a különböző törzsekhez tartozó bennszülöttek vívják a harcot, hanem egy nagy összefüggő szellemi kontinens része; fejlődése és hatóereje elválaszthatatlan a nagy társadalmi kérdések progresszív megoldásától. A történész a társadalmi-politikai küzdelemben is első-sorban mint történész vesz részt, de jó, ha tudatában van annak, hogy a történetírás, a történeti tudatformálódás problémái a nagy társadalmi küzdelmek *háta mögött* nem oldódhatnak meg.

Az egri „hazafias tanácskozás” anyagából*

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Köpeczi Béla előadásának volt egy igen figyelemreméltó, hangsúlyos megállapítása: Az igazi probléma — mondotta — a nemzeti kérdéssel, s általában a mai vitákkal kapcsolatban tulajdonképpen az, miként ítéljük meg a nemzeti kérdést a XX. században. Ezért engedjék meg, hogy annak ellenére, hogy magam feudáliskori kutató, részben tankönyvíró vagyok, néhány mondat erejéig én is foglalkozzam a kérdés modern, újkori vonatkozásaival, részben kapcsolódva Csatári Dániel hozzászólásához is.

A nemzetközi munkásmozgalom, a szocializmus legfőbb létjogosultságát, reményét, erejét internacionalizmusa adja. Ugyanakkor a hazafiság és a nemzeti érzés erősítéséről beszélünk, ezt igényeljük — joggal. Nincs-e a kettő között ellentmondás? Úgy érzem, nincs. Ez a két kérdés már évtizedek óta a legszorosabban kapcsolódott egymással és a nemzetközi munkásmozgalom, valamint saját országunk fejlődésének is állandóan napirenden levő követelménye. Ismeretes, hogy a kérdés nagy hangsúllyal elsősorban a Komintern 1935-ös VII. Kongresszusán vetődött fel. A magam részéről meg kívánom jegyezni, hogy egyetérték azzal az állásponttal, miszerint a nemzeti kérdésnek stratégiai jelentősége van az internacionalizmus, a szocializmus, a marxizmus gondolkörén belül. Ugyanakkor a Komintern VII. Kongresszusának ezzel kapcsolatos határozatát sajátos történeti körülmények alapozták meg. Ilyen volt a fasizmus elleni harc szükségessége, ilyen volt a demokratikus szövetségi politikának a követelménye, ilyen volt az a körülmény, hogy a kommunista pártok a hatalomért harcoltak, ilyen adottság volt végül az a tény, hogy akkor a világon még csak egyetlen szocialista állam létezett.

Úgy vélem, hogy ez a nemzeti demokratikus irányvétel mind a politikában, mind az ideológiában, s a történetiszemléletben annak idején jogos, indokolt, haladó lépés volt a nemzetközi munkásmozgalom s a magyar kommunisták részéről, még akkor is, ha, mint ismeretes, a korabeli magyar társadalmi valóság és politikai helyzet elmaradottsága, ellentmondásai következtében nem érte el a kellő hatást. — Szeretném a kérdést most nagyon rövidre összefogva, a szocialista átalakulás periódusával folytatni. 1948—49 táján megtörtént a hatalomátvétel, rátértünk a szocializmus építésének az útjára. Nézetem szerint ekkor a szocializmus egész mozgalmán, történetén belül objektíve egy stratégiai korszakváltás történt, és úgy tűnik, hogy ez a stratégiai korszakváltás nem történt meg szubjektíve, a nemzetközi munkásmozgalom fent említett ideológiai tájékozódásában. Egész sor alapvető körülmény megváltozott. A fasizmus, mint létező ellenfél már nem egzisztált. Ugyanakkor létrejött több ország szövetségeként a szocialista világrendszer. A kommunista pártok hatalomra kerültek, mint kormányzó-pártok rendezkedhettek be. Változatlanul fennállt viszont a demokratikus szövetségi politika szükségessége, fennállt a kommunista pártok demokratizmusá-

* A tanácskozás 1972-ben zajlott le.

nak a követelménye. Hogy a nemzetközi kommunista mozgalmon belül akkor nagyon nehéz helyzet volt, több történeti körülmény összejátszása következtében — ezt tudjuk. Úgy érzem, hogy ideológiában, történetiszemléletben ekkor — persze nem a szó napi, hanem történeti értelmében — egy váltásra, *fordulatra lett volna szükség a nemzeti demokratikus irányvételről az internacionalista demokratikus irányvételre*. Ez a fordulat akkor, mint említettem, az ismeretes történeti körülmények között, elmaradt. Bekövetkezett némi késéssel: az SzKP, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa hozta meg.

Nálunk a Magyar Szocialista Munkáspárt hatalomra kerülése és politikája hozta meg ezt a fordulatot. A Magyar Szocialista Munkáspárt politikája kezdetül fogva internacionalista, demokratikus irányvételű volt. Úgy érzem, Tisztelt Tanácskozás, hogy ami viszont a történetiszemléleti kérdéseket illeti, ezt a fordulatot bizonyos előzmények után — gondolok itt több, nagyon fontos párhátározatra — gyakorlatilag a Molnár-vita valósította meg történetiszemléletünkben. De ugyanakkor, amikor a fejlődésnek ezt az esetleg vitatható elemeket is tartalmazó rajzát felvázolom, szeretném egyben hangsúlyozni azt is, hogy nézetem szerint a fenti fejlődésfokokozatok nem jelentenek kizárólagosságot. Vagyis a nemzeti demokratikus irányvétel magába foglalta természetesen a kommunista pártok mindig is alapvető internacionalizmusát. Mint ahogy megfordítva, az internacionalista demokratikus irányvétel sem zárja ki, hanem ellenkezőleg szervesen magába foglalja, tartozékává teszi a nemzeti mozzanatot is. A különbség itt bizonyos értelemben a megközelítésben, a kettő egymáshoz való dialektikus kapcsolódásában, az arányokban, a súlypontban van. Röviden szólva, amikor annak a meggyőződésnek adok kifejezést, hogy itt egy ilyen demokratikus internacionalista fordulatnak kellett és kell bekövetkeznie, ez nem jelenti azt, hogy ez az újabb ideológiai tájékozódás visszatérhetne a Komintern VII. Kongresszusa *előtti* helyzethez, mert ez történetileg lehetetlen, s mert — mint azt Csatári Dániel a hozzászólásában hangsúlyozta — a nemzeti keret élő valóság a kommunista pártok számára, s hallatlan fontos, hogy milyen tartalommal iktatjuk azt a marxizmus gondolati rendszerébe.

A fenti problémát szeretném más oldalról is megvilágítani. (Rögtönözve, leírt szöveg nélkül beszélek, ezért nézzék el nekem, ha nem mindig pontos a fogalmazásom, s a gondolatokra próbálok koncentrálni.) Nemzeti történetünk szempontjából, tehát erről a bizonyos másik oldalról nézve ugyanis, úgy vélem, szintén egy régóta esedékes és régóta megérett eszmei tisztázódás ment végbe az elmúlt évtizedben, amelynek maradandó és nagyjelentőségű eredményei maradtak a magyar közgondolkodásban. Nem akarom ennek a jelentőségét eltúlozni. A magyar történelem újkori évtizedei sorozatos zsákutcákat hoztak, sorozatos bukásokat eredményeztek, meg kellett már egyszer vizsgálni, mi van ennek a mélyén. Ez a legnemzetibb ügy volt, ami Magyarországon a 60-as években történhetett.

Ugyanakkor tudom, érzem magam is, hogy megoldatlan problémák vannak. És talán nem tévedek, hogyha e tanácskozás összehívását, illetve jellegét is — legalább részben — összefüggésbe hozom ezzel a problémával. Valami nincsen rendben. Ezt, úgy gondolom, elsősorban a gyakorlati szakemberek érzik, de tulajdonképpen érzi minden magyar állampolgár. Nem akarok ennek a nemzetközi összefüggéseire kitérni, rendkívül bonyolult dolog. Az a meggyőződésem, hogy a fenti tisztázódásnak a többi szocialista országot érintő vonatkozásai is vannak. Eltérő ütemezésben, egyesekben ez megindult, más országokban kevésbé látjuk a nyomát — ez más kérdés. A belső probléma, a belső oldal felől szeretnék egy-két gondolatot fölvetni.

Az 50-es évek hazafias nevelésében mi egyoldalúan az emóciókat állítottuk előtérbe, összefüggésben azzal, hogy az erkölcsi ösztönzőknek bizonyos értelemben mindenhatóságot tulajdonítottunk. A 60-as években, kiegyensúlyozott gazdasági, politikai fejlődésünk gyümölcseként, indokoltan és helyesen előtérbe kerültek az anyagi ösztönzők. Nos, mégis azt érzem, hogy a kettő között most az arányok megint elcsúsznak. Minthogyha a ló túlsó oldalára estünk volna! Jelenlegi helyzetünkben, úgy érzem, szükség volna az erkölcsi ösztönzők erősítésére.

Nemrégiben — nyilván sokan látták — egy tévériportban az egyik Soroksári úti üzembről hallhattunk, ahol a világ legtermészetesebb, mosolygós hangján jelentették ki egyes dolgozók, akik a riport alanyaiként szerepeltek, hogy őket bizony *csak* a pénz érdekli. Ezen a „csak”-on van, úgy hiszem mindenki érzi, a hangsúly. Itt valahogyan egy új szintézist kellene létrehozni az anyagi és az erkölcsi ösztönzők között, de úgy, hogy egyiket se a másik rovására érvényesítsük. Az erkölcsi ösztönzők erősítése, vagy helyre tévése ne jelentse az anyagi ösztönzőknek a mellőzését, de ugyanakkor az anyagi ösztönzőknek a megfelelő helyen való alkalmazása se okozzon — mint Köpeczi Béla referátuma említette — kiábrándultságot, cinizmust, csömört. Ezen kell gondolkodni, meggyőződés, hogy az egész tanácskozásnak ez az egyik főproblémája. És nyilvánvaló, hogy itt az elméleti kérdések tisztázása mellett ennek gyakorlati megoldásán is gondolkodni kellene. A magam részéről egyetértek azzal, hogy a munkát talán már az általános iskolai tankönyveknél kellene kezdeni. Ennek egyébként nagyon sok vonatkozása van azután ismeretterjesztési, népművelési stb. vonalon is — én ezekbe most nem kívánok belebocsátkozni.

Ehhez az egész problémakörhöz még egy megjegyzést szeretnék fűzni. Azt ti., hogy véleményem szerint ez a helyzet, amit itt megpróbáltam fölvezetni, nem kell valamiféle irányváltást jelentsen. Mi nem az 50-es évek helyzetébe akarunk visszaesni. Nekünk ezt a mostani helyzetet, hogy úgy mondjam, előre, a 70-es évek felé kell tudni megoldani. Tehát itt gyakorlati megoldásokra van szükség, javaslatokra, tanácsokra, eszmecserére.

Ami már most — Tisztelt Tanácskozás, — a kérdéseknek a történettudomány és történettudományos vonatkozásait illeti, én úgy érzem, hogy a fenti összefüggésben elsősorban a történelemoktatás dolgát kell megvizsgálni. Ami a történettudományt illeti, Köpeczi Béla beszélt a referátumában a történettudomány valóságföltáró és ideológiai funkciójáról, ahogyan ezt a Magyar Szocialista Munkáspárt tudománypolitikai irányelvei leszögezik. A történettudománynak valóban fontos funkciója a valóságfeltárás is és az ideológiai funkció is. Az ideológiai funkción belül fontos funkciója a hazafiságra való nevelés is. De ez, mint azt már különböző alkalmakkor leírtam, a történettudomány és történelemtanítás, illetve a történettudomány és ismeretterjesztés közötti viszony pontosítását, szabatos megállapítását követeli meg. Nézetem szerint nem úgy kell a dolgot elképzelni — bár adandó alkalommal erre is sor kerülhet —, hogy a történettudomány a történelmi népszerűsítés, vagy a történelemoktatás megrendelésére pl. „eszményeket” dolgoz ki, hanem alapjában véve arról van szó, hogy a történettudomány éppen elegendő anyagot főtár ahhoz, hogy abból a történelemoktatás, az ismeretterjesztés és a népszerűsítés gyakorlati szakemberei, mint óriási rezervoárból, szükségleteiknek megfelelően merítsenek. A történettudomány — lényegénél fogva — se nem deheroizál, de nem is heroizálhat. A történettudomány valóságot tár fel, törvényszerűségeket, összefüggéseket állapít meg, magyarul mondva, végzi a maga tudományos munkáját. Az megint más, bár természetesen nagyon fontos kérdés, hogy mint ideológiai tudománynak a részletek összesítésében, szintetizá-

lásában messzemenően figyelembe kell vennie a mindenkori ideológiai, politikai és társadalmi követelményeket.

Ezek után rátérve a késő feudális kori történelem egyes kérdéseire, engedjék meg, hogy alapvető egyetértésemet fejezzem ki Köpeczi Béla referátumának ezzel kapcsolatos megállapításaival. Gyakori félreértés forrása a történettudomány néhány produkciója, anyagfeltáró, valóságfeltáró tevékenysége. Nevén nevezve a gyereket, sokan deheroizálnak tartanak bennünket. Hallottam már olyan kisarkított, kiélezett megfogalmazást is, hogy „honnét veszik maguknak a jogot a történészek” ahhoz, hogy ezt meg ezt csinálják. Mintha ugyan itt valami összeesküvésről, valami ördögi machinációról volna szó!

Föltárjuk az anyagot. Valóságos összefüggéseket állapítunk meg. Nem tehetünk másként. Ez a hivatásunk! Egy percre se tévesszük szem elől: a régi magyar történetírás, ahogy a bevezető előadásban is hallottuk, egyoldalúan végezte el ezt a munkát. Egyoldalúan a politikai-közjogi vonatkozásokat állította előtérbe. Szociális szempontból *nem* tárta föl az anyagot, ami egyeses következménye volt az egykori dualista Magyarország osztálystruktúrájának. A két háború között, a Horthy-korszakban pedig — s ez megint csak összefügg az akkori általános ideológiai helyzettel — a XVII—XVIII. századi török- és Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek problematikájával — az egyetlen, tiszteletreméltó Markó Árpád kivételével — szinte nem is foglalkozott senki. A szociális anyagot nem tárták föl. De nemcsak erről van szó: megcsonkították, nem egyszer meghamisították a forrásanyagot. A korszak egyik kitűnő, nagy tudású kutatója mesélte el nekem a következőket. Az egyik korabeli iratkiadásban olvasta a szöveget: „Bottyán uram a törökkel csatázzván, elhajtott 250 marhát.” Elővette az eredeti iratot a levéltárban. Így hangzott a teljes és pontos szöveg: „Bottyán uram a törökkel csatázzván, elhajtott 250 marhát a föld népétől.”

És meg kell mondani, hogy az erre vonatkozó példák szaporíthatók. A bevezető előadás tartalmazott egy ilyen hangsúlyos megállapítást: „föl kell tárnai a magyar földesúri osztály, a magyar nemesség osztályelnyomó, kizsákmányoló tevékenységét.” Nagyon egyetérték ezzel a megállapítással. Magam a korai kuruc mozgalmak kutatója vagyok, példáimat tehát innen merítem. *Petróczi István*, a kuruc mozgalmak első vezére keménykezű, robotoltató földesúr Trencsén megyében. *Szepesi Pál* — ezek a nevek talán mindenki előtt ismertek — az 1660-as években állandó konfliktusban volt a diósgyőri végbeli katonasággal, mert mint földesúr, szökött jobbágyait a végbeli katonaság sorai közül erőnek erejével kivette, és mert a zálogbirtokába került diósgyőri vár után a katonaságtól addig ismeretlen bor- és gabonadézsmát követelt. *Bocskai István* — nem a nagy fejedelem, hanem annak egy kis utóda — zempléni főispánról (aki ugyancsak a korai kuruc mozgalmak egyik vezetője volt) azt jegyezték föl, hogy földesurasága alatt a robotoltatást heti 3 napról 5 napra emelte. Ugyanezt említik az 1671-ben mártírhalált halt *Bónis Ferencről* is, aki sajátkezűleg verte ellenszegülő jobbágyait. A felsorolt esetekben egyébként semmi meglepő nincs, mert adott korban, a XVII. század második felében, tudjuk, a kis- és középnemesség robotoltatása országos viszonylatban növekvő méreteket öltött, a nemesi áruteremelés keretében. Vagy idézhetem *Kende Gábort*, aki a korai kuruc mozgalmak szatmári ágának vezetője volt, s aki — még a felkelés kitörése előtt — Szatmáron a vármegyei nemesség érdekeit képviselte a városi polgársággal szemben. Ő egyik levelében leírta ezt a mondatot: „mert amíg a paraszti vér az embertelenséget, úgy a nemesi vér mibennünk az emberséget nemzette”.

A felsorolt esetek azok a bizonyos „makacs” tények, amelyeket lehetetlen figyelmen kívül hagyni — bár igaz persze, hogy ezek egymás mellé fűzése önmagában még nem történetírás. Itt arról van szó, hogy ezeket a tényeket föl kell tárni, ezeket interpretálnunk, s végül összesítenünk kell. De a történetírás nemcsak összesítésből áll. A történettudomány kisebb publikációkban is fejlődik: forrásközlésekben, egy-egy téma, egy-egy tárgy valóságos összefüggéseinek a föltárásában, elemzésében és kimutatásában. Ha már most én a fent említett tényeket feltárom és netán publikálom, akkor én deheroizáló vagyok? Akkor én nem vagyok magyar? Akkor én hazafiatlan vagyok? — Vagy akkor hadd utaljak ellenkező szempontból Várkonyi Ágnes kolléganőmre, aki a 10 kötetes magyar történet jelenleg folyó munkálatai során az 1664. évi vasvári békének egy olyan nemzetközi háttérét tárja föl, amely messze meghaladja a polgári történetírás által figyelembevett probléma tágasságát, és sokkal élesebben mutatja meg, hogy a bécsi udvart, hogy úgy mondjam, pőre hatalmi érdekek vezették — sokkal inkább, mint eddig gondoltuk — a vasvári béke megkötésében. Amikor tehát Várkonyi Ágnes ezt az összefüggést, ezt a tényt — mert ez forrásilag kimutatható — föltárja, ő talán nacionalista? És azt hiszem, a példákat folytathatnám! Itt arról van szó, hogy ne tessék bennünket részlettanulmányokért, részletadatokért különféle elmarasztaló jelzőkkel illetni. Nem érdemeljük meg! Elnézést kérek az emeltebb hangért, dehát tudják, hogy a szakma szenvedélye sokszor elragadja az embert.

Befejezésül még egy gondolatot szeretnék felvetni. Közismert, hogy ma a Történettudományi Intézetben egy nagy munkálaton, a 10 kötetes magyar történeten dolgoznak. Nyilván máris és ezután is nagyon sok vita, rendkívül sok órlódás fogja ezt a munkálatot kísérni. E műben összegezzünk. Igyekszünk mindent a helyére tenni. Ahogy a bevezető előadásban elhangzott, az ellentmondásokat nem akarjuk elhallgatni, kritikusan akarunk nézni, minden valóságos értéket a helyére akarunk tenni, föl akarunk mutatni. Több értéket fogunk fölmutatni, mint a polgári történetírás bármikor előttünk — ez meggyőződésem. Ez nem lesz könnyű munka, és lehet, hogy szívinfarktussal fogunk rámenni, de akkor is meglesz! És tessék elhinni, hogy a történészek nem magabiztosak és nem túlintellektualizáltak. És nem túlracionalizáltak és nem fölényesek. A történészek — higgyék el — kínlódó emberek! Ezzel kívántam befejezni hozzászólásomat.

*

Elnézést kérek, tisztelt tanácskozás,* hogy egy percig még igénybeveszem idejüket. Ez az én tegnapi Bottyán-példám annyi félreértést okozott, hogy szükségesnek tartok egy rövid kommentárt hozzáfűzni. Én ezt abban az összefüggésben vettem fel — a magnószalag lesz majd rá a tanúbizonyosság —, hogy a dualizmuskori történetírásban nem merték a teljes történeti valóságot föltárni, mert a hazafias-nemzeti érzést féltették tőle. Más kérdés, hogy a korabeli késő feudális-kapitalista osztálystruktúrában ennek milyen funkciója volt. Konkrétan Thaly Kálmánról van szó, aki megszépítette a valóságot. Amikor ezt a példát fölvettem, mintegy óvásként csak arra akartam figyelmeztetni, hogy ha hazafiasan nevelünk, a teljes történeti valóság birtokában neveljünk. Egyébként magam középiskolai tankönyvet írtam, s Bottyánról, úgy érzem, méltóan emlékeztem meg. Ezt az egész körülményt, hogy ő ezt vagy azt csinálta a parasztok marhái-

* A vitaülés végén elhangzott második, rövid hozzászólás.

val, negyed-, vagy ötödrangú tényezőnek tartom, meg tudom magyarázni a korabeli harcászattal, amihez egyébként Liptai Ernő is megjegyzéseket fűzött, úgy-hogy ezt nem önmagából kiragadva kell nézni, hanem csupán e tétel bizonyításául, hogy ti. nekünk a teljes valóságtól nincs mit félnünk és elsősorban nincs félnivalónk a magyar történelemben!

Még egy problémához, ti. a Habsburg-centralizáció kérdéséhez is szeretnék egy-két megjegyzéssel kapcsolódni. Teljes egészében egyetértettem tegnap Köpeczi Bélának azzal a tételével, hogy a mind a töröktől, mind a Habsburgoktól független magyar államiságnak, igenis, progresszív funkciója volt Európának ebben a térségében. Ilyen értelemben a török- és a Habsburg-ellenes küzdelmek is jogosak voltak. Szeretnék mégis — főképpen Lengyel Balázs hozzászólásával kapcsolatban — egy finomító körülményt megemlíteni, hogy ti. a XVII. században ellentmondásos jelenséggel állunk szemben. A törökkel szemben nem lehetett egy ország keretében felvenni a harcot, csak birodalmi képződményben. Ez a XV. század óta a középeurópai történelem alapadottsága volt. A mátyási politika egyik gyökere is lényegében ebben ragadható meg. A XVI—XVII. században ez a törökellenes szervezőközpont a bécsi udvar volt. Jól látom ennek a körülménynek az összes ellentmondásait, ahogy erre Otta István is utalt, és nem tartom haladónak ezt a Habsburg-centralizációt, de ellentmondásos jelenségnek tartom, mert meggyőződésem, hogy a XVI—XVII. században a főveszély *mindvégig* a török volt. Szóval én csak arra szeretném föl hívni a t. Tanácskozás figyelmét, hogy a XVII. század viszonyai között, amikor a Habsburg-kérdésről tárgyalunk, ne feledkezzünk meg a korszak fő kérdéséről: a török veszélyről.

És végül engedjenek meg még egy, most már valóban befejező mondatot. Úgy érzem, hogy tegnapi hozzászólásom lényegére Mód Aladár reflektált. Válaszul csak annyit szeretnék mondani: Mód Aladár hozzászólása meggyőzőtt arról, hogy bár továbbra is vannak elvi eltérések álláspontjaink között, főként gyakorlati teendőinkben, de nagyon lényeges más kérdésekben is egyetértés áll fenn közöttünk.

HANÁK PÉTER

Sajnálatos módon úgy alakult a helyzet, hogy a vita érdekességével fordított arányban áll a rendelkezésre álló idő. Ezért csak tézisekben tudom kifejteni néhány gondolatomat, ami ugyan nem történettudományi műfaj, de azt gondolom, nem ez az első vitánk, és nem is ez lesz az utolsó.

*

Három ponton szeretnék vitázni Fekete Gyulával. Fekete Gyula azt a csábító gondolatot vetette fel, hogy a történettudomány feladata lenne a deheroizálás. Ez a javaslat mégsem fogadható el. A történettudománynak sem a hőskultusz, sem a deheroizálás nem feladata, hanem a történelmi valóság tényeken, az összefüggéseken marxista elemzésén alapuló feltárása. Ha ez teremt hősokeket, nagy embereket, akkor őket így kell ábrázolni. De ha kiderül a hősokek tartott emberekről, hogy nem azok voltak, vagy nem tökéletes, márványba faragott hősokek voltak, akkor is a valóságot kell megírni. De mi sem a deheroizálást, sem a heroizálást nem tekinthetjük a történettudomány feladatának.

A második kérdés az, hogy Fekete szerint más az incerciarendszere a tudománynak, és más a népszerűsítésnek és az oktatásnak, vagyis mások a belső, öntörvényű mozgásai. Ha ezen azt érti Fekete Gyula, hogy *másként* kell különböző műveltségi, értelmiségi szinten álló közönségnek ugyanazt az igazságot, ugyanazt a felismerést előadni, akkor egyetértek vele ebben. Ha azt, hogy itt különböző igazságok vannak, akkor nem.

A harmadik kérdés az, hogy Fekete Gyula szerint volt egy absztrakt dogmatizmus, amely irreális utópiákat teremtett, a valóságtól távol állt, és korunkban az irracionális ragadja meg a valóságot, ez áll közelebb a valósághoz. Én azt gondolom, hogy az absztrakt dogmatizmus mítoszokat teremtett, irracionális mítoszokat, hőskultuszt, a népet romantikusan idealizálta, áruokra és hősköre osztotta, és valójában mitizálta a történelmet. És ezen a ponton a sztalini dogmatizmus egybeesett a nacionalista történelemfelfogásból örökölt szemlélettel. A valóság az, hogy éppen egy racionális, realista történelemszemlélet igyekszik mind a kettővel szembeállni.

Mind a dogmatikus történetírással, mind pedig a XIX. századtól örökölt nacionalista történetírás maradványaival, pontosan ezzel az egymással összefonódott „mitológiával” szembefordulva szeretnénk egy reális, racionális történetírást megvalósítani, amely azonban abban különbözik a felvilágosodás mechanikus materializmusától, hogy meg akarja érteni az irracionális hatásait. Bele akar hatolni azokba az irracionális erőkre, amelyek a XX. század történetében olyan sok meglepő és váratlan fordulatot okoztak. Ez a racionalizmus nem zárkózik el a nemzetiben, a népmozgalmakban, a hiedelmekben rejlő erős irracionális mozgatóerők kutatásától, megértésétől, de ezeket a maga racionális-materialista fogalmi kincsével kívánja megérteni.

Mód Aladárral is szeretnénk néhány kérdésben vitázni. Elsősorban nem is azzal, amit itt elmondott, hanem a Kortárs 1971 szeptemberi számában megjelent cikkével (Történelemszemléletünk látószöge és a nemzeti problematika). Előrebocsátom, hogy én Szűcs Jenő vitató könyvének (A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge) módszerét és eredményeit rendkívül jelentősnek tartom, és alapjában, egyes részletektől eltekintve, egyet is értek azokkal. Mód Aladár cikkében mindenekelőtt a vitamódszert kifogásolom: pontatlanul idézi, félremagyarázza Szűcs Jenő állításait.

Szűcs ezt írja: „A magyar történelemnek nem egy igazi nagy politikusa volt. A legnagyobb mindjárt az élen áll, I. István király. . . Hozzá fogható kevés akadt a későbbiekben”, s a nagy formátumú haladó politikusok száma a legújabb korban egyre fogy (116. l.). Mód ezt így idézi: „Szűcs Jenő szerint István király volt a legsikeresebb magyar politikus, utána csak sikertelenebbek következtek.” Aztán az átalakítva idézett megállapítást így interpretálja: „Nem a nemesi nemzetszemlélet példája-e, hogy minden elismerés mellett is István királyt tekintsük történelmünk legsikeresebb politikusának s a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyva, a sikert véve mértékül, minősítsük le vele szemben a magyar történelem minden nagy és progresszív képviselőjét?” (Kortárs, 1971. 1349. l.)

Szűcs azt állítja, hogy „Mátyás király hadjáratai óta a magyar történelem számos győztes csatát ismer, de nem ismer egyetlen győztes *háborút* sem. . . A magyar történelem utolsó igazán nagy hadvezére, aki joggal állítható a kor legnagyobb stratégái mellé, és tartós sikereket is aratott, hiszen erre épült fiának állama, Hunyadi János volt” (115. l.). A Mód idézet: „Egyébként szerinte

Hunyadi János óta nem volt győzelemre képes hadvezérünk.” Az értelmezés: „Igaz, Szűcs Jenő maga is megemlíti, hogy Hunyadin kívül »sok sok tehetséges hadvezér és vitéz katona tölti be a magyar történelem századait«, de azok rajtuk kívül álló külső vagy belső okok miatt vesztették el a háborúkat. De miért kell akkor értékelésüknél a sikert mint mércét kiemelni?” Mód szerint „éppen azt kell kiemelni, hogy ha e forradalmainkat végül is az idegen tülerő tiporta is el, sem 1849-ben, sem 1919-ben nem elsősorban a magyar honvédsereg, illetve a Vörös Hadsereg harckészségén, s győzelemre való képességén, de nem is Görgey, Bem, vagy Stromfeld tudásán, hanem a forradalmi vezetés politikai problémáin fordult meg a forradalom sorsa” (1350. l.).

Szűcs a történelem valamennyi jelenségét a „haladó” és a „retrográd” kategóriákba soroló, szimplifikáló szemléletről szólva, ezt írja: „Már Dózsa és Werbőczy ellentéte sem fűzhető fel azonban egyedül e kategóriákra, holott érzelmi alapállásunk velük szemben egyértelműen pozitív, illetve negatív. Az 1514-i parasztháború ugyanis sem »haladó« nem volt abban az értelemben, hogy akár szubjektív célkitűzéseinek realizálását illetően, akár objektív hatását illetően, a történelmi haladás akkor aktuális vonulatát lett volna képes szolgálni, sem »nemzeti« nem volt, és pedig sem e fogalom akkori, sem modern értelmében” (108. l.). Szűcs itt a középkori parasztmozgalmak és a marx haladás fogalom problémáját érinti, és — többek között — a parasztmozgalmak ideológiájának uralkodó vallásos, jellegzetesen eretnek fogantatású, kiliasztikus vonásait elemzi. Mindebből Módnál ennyi marad: Szűcs szerint „a Dózsa féle felkelésnek pedig nem volt sem nemzeti, sem progresszív jelentősége”. Majd az ellenérv: „Igaz, az új társadalom és a nemzetfogalom nem vált benne [a parasztságban] tudatossá, de egészében nem is hiányzott belőle — elemeiben megvolt az magában a Dózsa féle felkelésben is” (1349. l.).

Jó tucatnyi hasonló félrehallást sorolhatnék még fel annak bizonyítására, hogy az idézésnek ez a módszere, és az erre a módszerre alapozott érvelés komolytalanná teszi a tudományos vitát, vagy ha komolyan vesszük, akkor más műfajba kell sorolnunk.

Lényegesebb vitakérdés, hogy Mód szerint Szűcs egészében tagadja a népi patriotizmus létezését [és ezzel „történetiszemléletünk egész eddigi újkori pozitíve értékelt nemzeti örökségével fordul szembe”]. Aki gondosan végigolvassa a könyvet, meggyőződhet róla, hogy Szűcs nem tagadja egészében, hanem a helyére teszi a népi patriotizmust azáltal, hogy nem olyan korban keresi a népi-nemzetit, amikor az még nem létezett mint tudatos ideológiai motívum, hanem amikor már létezett: a XVII. század végén és a Rákóczi-korban. Lehet a részletekben vitatni Szűcs gondolatmenetét, magam is vitatom pl. a patrióta közönségtudat érzelmi motívumainak kissé merev szétválasztását a patriotizmus ideológiailag is megfogalmazott, tudatosan vállalt eszméjétől, de koncepciójának alapgondolatát helyesnek tartom. Mód Aladár végül is nem kevesebbet állít, mint hogy Szűcsnek azért nincs szüksége deheroizálásra, mert „a magyar történelem minden nemzeti és forradalmi, haladó örökségét eleve megkérdőjelezi”. Erről természetesen szó sincs, csupán a könyvet a maga egészében, gondolati felépítésének logikájában, és nem kiragadott és megmásított idézetek alapján kell értelmezni.

*

A másik vitakérdésem a magyar történelem „fővonalának” gondolatához kapcsolódik. Ahhoz a koncepcióhoz, amelyet Mód Aladár most is, már korábban

is többször kifejtett. Én ezt a koncepciót *historizáló* felfogásnak tartom, mert utólagosan konstruál egy történelmi „vonalat”, amely, bármennyire rokonszenvesek is egyedi darabjai, bármennyi példaképeink is lehetnek különböző szinten, egészében mégiscsak utólagos konstrukció. Mert Dózsa és Rákóczi, Petőfi és Kossuth, Ady, Károlyi és 1919 a valóságos történelmi folyamatban nem kapcsolódott össze valaminő organikus és lineáris kontinuitásban, hanem csak a mi tudatunkban, mi alkotjuk meg utólag a szerves kontinuitást. És ez nem helyes, nem tudományos felfogás. Nem helyes, mert különböző minőségű dolgokat kever össze: paraszti felkeléseket rendi-nemzeti mozgalmakkal, plebejus forradalmiságot rendi vagy polgári nemzeti hagyományokkal. És ha a Mód-féle „vonal” egyes láncszemeit külön-külön pozitívnak, örökségünknek, mai tudatunk részének tartjuk is, a szerves egészként való összekapcsolás olyan historizálás, amelyre nincs szüksége a marxista történetírásnak. Dózsa akkor is része szocialista tudatunknak, ha organikusán nem összefüggő előzménye Rákóczinak, a reformkor nemesi liberálisainak, Kossuthnak, akik egyébként nem is rokonszenveztek a Dózsa-felkeléssel. [Petőfi és Kossuth a maga helyén és minőségében egyaránt része haladó hagyományainknak, ha nem is egyazon „vonalat” képviselték, ha éles politikai-taktikai és világnézeti különbségek választották is el őket egymástól.]

Azért sem helyes ez a „fővonal” koncepció, mert ha erre a szemléleti alapra helyezkedünk, akkor el kell ismernünk, hogy a magyar történelemnek több „fővonala” is van. Akkor van a Werbőczy — Nagymajtény — „Vitam et sanguinem” — Világos — Tisza — Horthy „fővonal” is, sőt akkor konstruálható — vagy rekonstruálható — egy magyar felvilágosítók — a 48 előtti liberális reformnemzedék — dualizmus kori liberálisok — polgári radikálisok — szociáldemokraták reformer-vonal is. És talán még több is. Nincs ennyi „fővonala” a magyar történelemnek, ezek együtt alkotják az osztályharc és a nemzeti harc hol egymással ütköző, hol egymást kiegészítő-erősítő teljességében a magyar történelmet, és nem lehet belőle csak ezt, vagy azt vállalni. Történelmünket úgy ahogy van, bukásaival és győzelmeivel, szégyenletes aktsaival és nagy tetteivel, fényeivel és árnyaival kell vállalnunk [amint azt minden nagy gondolkodónk, költőnk tudta és tette Vörösmartytól Adyig és József Attiláig]. Más kérdés, hogy értékrendszerünkben mit milyen helyre állítunk, mit tekintünk mai eszméink előzményének, előfutárainak, és mit állítunk példaként az ifjúság elé.

Ha már a példaképeknél tartunk, hadd javasoljam Mód Aladárnak, — aki a mai vita után is aligha fogja feladni „fővonal” koncepcióját —, hogy legalább vegye bele a magyar jakobinusokat is, fogadja el őket is a magyar progresszió korai előfutárainak, ahogyan Ady, a századelő szocialistái és a Magyar Tanácsköztársaság tette. Ady ugyan kissé másként választotta meg példaképeit, neki Dózsa volt az őse, hozzá a kuruc szegénylegények, — nem az urak — álltak közel, ő a jakobinusokhoz, Táncsichhoz, Vajda Jánoshoz nyúlt vissza, de azért az egész történelmet vállalta, magába sűrítve érezte fajtája és hazája múltját és sorsát.

Más vonatkozásban is vitatható a korokon és formációkon átívelő, egyenesvonalú kontinuitás koncepciója. „Ki vitáthatná — kérdezi Mód —, hogy a feudalizmus egész korszakát tekintve a Dózsa féle felkeléstől 1848-ig s azt követően is potenciálisan a szélesebb és a szabadabb nemzeti fejlődésnek a parasztság volt a legnagyobb s legmesszebbmenően érdekelt tömegereje?” Én vitatom. Vitatom, hogy kortól és körülményektől függetlenül, a honfoglalástól 1848-ig, és „azt követően is” a parasztság volt a szabadabb nemzeti fejlődés akár tényleges,

akár „potenciális” tömegereje. A nemzeti fejlődésnek különböző periódusai vannak, és a fejlődés során változik a vezető erő is, a tömegerő is. A parasztság semmiképpen sem lehetett a nemzeti fejlődés tömegerője a feudalizmus egész korszakában, amikor nemzeti fejlődésről még nem is beszélhetünk, még a kezdeteiről is alig. De nem mutatható ki ilyen történelmi szerep az újkor egyes periódusaiban sem, így a Rákóczi-tól az 1848-ig terjedő korszakban sem. Hogy egy szemléletes példát mondjak, számos román történész hasonló álláspontot fejt ki, mint Mód Aladár, és — többek között — a Horia-Cloșca felkelésre hivatkoznak. Az adatok, dokumentumok tárgyilagos elemzése azonban azt mutatja, hogy a Horia-felkelésben a szociális indítékok játszottak döntő szerepet. Igaz, a felkelő román parasztok szóban is, tettelesen is erős magyarellenességet juttattak kifejezésre, amit egyes történészek nemzeti motívumként értelmeznek. Közélebről megnézve azonban ez a „magyarellenesség” is áttételesen szociális fogantatású, vallási ellentétet fejezett ki. Világosan bizonyítja ezt, hogy azokat a magyarokat, akik hajlandók voltak felvenni az ortodox hitet, befogadták románnak, befogadták a felkelők sorába. Az sem bizonyítható, hogy a korszak szlovák vagy magyar parasztmegmozdulásai nemzeti mozzanatot tartalmaztak volna, tehát nem áll az, hogy 1848 előtt a parasztság lett volna a nemzeti fejlődés tömegerője, vagy akár a legmesszebbmenő érdekelt rétege. A nemesség, a nemesi értelmiség bizonyos rétegei, később a polgárság bizonyos rétegei voltak leginkább érdekelve a nemzeti fejlődésben, és ne feledkezzünk meg a munkásságról sem, amely a XX. században ugyancsak „messzemenően” érdekelt, és ugyancsak „tömegereje” a szabad nemzeti fejlődésnek. A parasztság nemzeti szerepének az abszolutizálását Mód Aladár historizáló felfogása egyik elemként tekintem, és nem értek vele egyet.

*

Az egész hazafiság-vitával kapcsolatban érdemes és szükséges két dolgot különválasztanunk. Válasszuk el, hogy mi a patrióta, mi a nemzeti és történelmi valóságban, — és mi része a szocialista hazafiságnak a mai tudatunkban. A mai szocialista tudatnak az is része, ami a maga korában egyáltalán nem, vagy nem tudatosan volt hazafias, nemzeti motivációjú. Egy-egy parasztfelkelés, a munkásmozgalom akkor is szerves része a szocialista tudatnak, ha semmilyen nemzeti mozzanat nem merült fel benne. És ne feledkezzünk meg a reformkorszakok, a békés fejlődés időszakainak alkotó munkájáról sem. Ne feledkezzünk meg a paraszti termelőmunkáról, az erdőirtásról, a lápok lecsapolásáról, a termőföld meghódításáról, erről a csendes, szívós honfoglalásról. Ne feledkezzünk meg az értelmiségi alkotómunkáról sem, nemcsak a kiemelkedő kulturális alkotásokról, de a feltalálásokról, az újításokról, a munkásságnak az anyagi javak termelését, az élet jobbítását eredményező munkájáról sem. Tudom, ez a termelő, alkotó tevékenység közvetlenül nem hazafias indítékú. A paraszt, amikor erdőt irtott, amikor lecsapolta pl. az ecséri lápot, nem a hazafiságtól ihletve munkálkodott, hanem érdekből. De itt az egyéni érdeket nem lehet elválasztani a közösségitől, az ország és a nép érdekétől. Ez az a pont, ahol az emberi és a nemzeti, az egyéni és a közösségi egymásba fonódik, különösen szemléletes és tanulságos módon a soknemzetiségű Magyarországon.

*

Az utolsó mondatban tudatosan utaltam az egykori Magyarország soknemzetiségi jellegére. A nemzeti kérdés ugyanis rendkívül megnehezítette az egye-

temes emberi és a nemzeti összhangjának megteremtését, és ma is nehezíti az együttélő nemzetek történetének egységes látószögű szemléletét, ahogy a vitázók, Szűcs Jenő, Diószegi István és Mód Aladár is nevezi: az egységes igazság megtalálását. A vita e vonatkozásában Szűcs és Diószegi konstatálja, hogy a magyar és egyes szomszéd népek mai történetírása ugyanazt az eseményt, pl. 1848-at, különbözőképpen, más mércével méri, vagyis jelenleg különböző, „nemzeti” igazságok vannak, Mód Aladár szerint „hamis feltételezés az, hogy a múltat nézve nekünk kettős igazságról kellene beszélnünk”. Aztán megszívlelendő módon kifejti, hogy a marxista történetírásban csak egy igazság érvényesülhet. Hogy azonban az elvi monizmus milyen jól megfér a gyakorlati dualizmussal, s hogy a „kettős igazság” elvi tagadása mennyire nem esik szükségképpen egybe az elv gyakorlati megvalósításával, arra éppen Mód fejtegetései szolgálnak frappáns példával.

Mód 1848-cal kapcsolatban kifejti, hogy Marx álláspontját „a főkérdésben: a tekintetben, hogy a nemzeti mozgalmak haladó vagy reakciós jellegét a nemzetközi haladás ügyének alárendelve kell megítélnünk, változatlanul helyesnek kell elfogadni. Így pedig a reakció elleni harcot tekintve, a nemzeti érdekeikben nem minden tekintetben kielégített népek haladó erőinek is egyértelmű a főérdeke.” 1848-as forradalmunk tehát korlátai és megoldatlansága ellenére „az igazi európaiságot, a nemzetközi haladás érdekeivel azonos, tágabb horizontú politikát képviselte”. Itt tehát az értékelés mércéje a marxi elv: a nemzetközi haladás ügye, amelynek az esetleges nemzeti sérelmeket, kielégítetlenségeket alá kell rendelni.

Mi a helyzet azonban az 1918. évi felbomlással s az azt követő rendezéssel, amely tudvalevően magyarulakta területeket is elcsatolt az országtól, és a magyarságnak okozott nemzeti sérelmet? Erre vonatkozóan Mód azt a kérdés formájába burkolt választ sugallja, hogy vajon „csak magyar, és nacionalista érdek volt-e Ady álma és az 1918/19-es forradalmaknak a magyar nép számára is nemzeti önrendelkezést kívánó forradalmi igénye? Vajon a nemzeti önrendelkezés nem sokkal szélesebb bázist biztosított volna az imperializmus és a fasiszmus erőivel szemben nemcsak a magyarságnak, hanem a Duna-medence népeinek is demokratikus és szocializmushoz kaput nyitó fejlődésük számára?”

Hagyjuk most ki „Ady álmát”, amelyről amúgyis nehezen eldönthető, hogy mennyiben vonatkozatható az 1918-ban kialakult helyzetre, és mellőzzük a fenti kérdésekben levő pontatlanságok, a különböző időszakok és problémák összemosásának vitatását, és csupán két kérdésre szorítkozunk.

1. Vajon 1848-ban a nemzeti önrendelkezés biztosítása a magyarországi nemzetiségeknek nem sokkal szélesebb bázist biztosított volna-e a Habsburg-reakció és a cárizmus erőivel szemben a Duna-medence népeinek demokratikus fejlődéséhez?

2. És ha ebben az esetben a nemzetközi haladás ügyének rendeltük alá a nem-magyar népek nemzeti igényeit, akkor nem ugyanezt a mércét kell-e alkalmaznunk 1918-ban és a két világháború között a magyar nemzeti igényekre, sérelmekre vonatkozóan is? Szabad-e a második esetben azzal érvelnünk, hogy a nemzeti igények kielégítetlensége, a jogok megsértése gyengíti a nemzetközi haladás ügyét, bomlasztja táborát? Válasz helyett hadd kérdezzek én is: nem a „kettős igazság” elvileg tagadott, de a gyakorlatban igencsak alkalmazott példájával állunk itt szemben?

Azt hiszem, azzal állunk szemben, és határozottan szemben is állunk vele. Éppen ezért alapvetően fontosnak tartom, hogy az egységes, egy igazságot necsak

elvben valljuk, hanem a történetírás és oktatás mindennapi munkájában is jutassuk érvényre. Csak így érthetünk el a hazafiság és az internacionalizmus harmóniájához, amelynek tényleges megvalósítása általában sem, Közép-Kelet európa soknemzetiségű térségében pedig különösen nem könnyű feladat.

LACKÓ MIKLÓS

Kevés az idő, ezért rögtön a lényegre térek. A történész, a társadalomkutató megszokta, hogy az eszméket két oldalról közelítse meg: egyrészt azok igazságtartalma, másrészt az adott korban betöltött funkciójuk oldaláról. A két megközelítés természetesen szoros kapcsolatban áll egymással, mert igazságtartalom és funkció bonyolult kölcsönhatást mutat. A történész azonban jól tudja, hogy milyen gyakori itt a divergencia: lehet valami nem igaz (egyoldalú, egysíkú, sőt: a valóságot egyenesen hamisan tükröző), de társadalmi funkciója egy adott szituációban mégis pozitív irányba mutathat. A kétfajta megközelítést hangsúlyozva, ugyanakkor látjuk azok viszonylagosságát is, hiszen a múltat szemlélve a jelen mint a múlt igazolója vagy kritikusa és korrigálója lép fel, de mindig az autentikus igazság letéteményesének hiszi magát, aki a bölcsök követét tartja a kezében.

Igazságtartalom és társadalmi funkció ellentmondását a művészet, az irodalom, a műalkotás — úgy gondolom — ha ismeri is, nem ilyen formában éli át. Többek között ezért nem tudok egyetérteni az előttem felszólalt Lengyel Balázssal, aki a történészek és az írók közeledését mintegy szakmai, módszertani vonalon keresi. Persze, közismert, hogy minden alkotómunkának, a történetírásnak is és ez irodalomnak is megvannak a közös vonásai; ma már a történettudomány és a művészet e — ha úgy tetszik — közös módszertani elemeit (akár az intuícóra, akár egyébre gondolunk) senki sem tagadja. Bizonyos közös, hasonló elemek megléte azonban nem változtat azon, hogy a tudományos és a művészi megközelítés *elvileg* különböző, s éppen ezért *elvileg* különböző módszertani alapokra épül. S ez igaz még akkor is, ha felszólalásában Lengyel Balázs mint *történeti regényíró* lépett fel: a történeti regény, bármennyire is határterületnek látszik történetírás és regényírás között, ha igényt tart regény mivoltára, műalkotásnak tekintendő, s a műalkotásra jellemző módszertani ismérvek vonatkoznak rá.

Mindéből az következik, hogy nem módszertani síkon, hanem az eszmék, a gondolatok síkján kell a történészek és az írók közötti kapcsolatot erősíteni, ezen a területen kellene jobban szót értenünk. A magyar fejlődés, a hazai ideológiai hagyományok (főleg a két háború közöttiek) ismerete egyébként még jobban aláhúzza a két terület — tudomány és irodalom — elválasztásának szükségességét, éppen azért, mert nálunk a társadalomtudomány és az irodalom különösképpen összefonódott, határai erősen elmosódtak; az irodalom — persze meghatározott történeti okokból — túlságosan is arra tartott igényt, hogy társadalomtudománynak, pontosabban: a társadalomtudománynak is tekintésék. Ennek az igénynek az indokoltóságát ideológiai-társadalomtudományi gondolkodásunk állapota — valljuk be — erősen alátámasztotta, ami megint nem jelenti azt, hogy mindéből erényt kovácsoljunk. Szellemi életünk egyoldalúan irodalmias hagyományai mindenesetre inkább arra hívnak fel, hogy határozottan hangsúlyozzuk a tudományos és irodalmi megközelítés különbségeit.

Visszatérve mármost a bevezetőben mondottakra, igazságtartalom és funkció dialektikus megkülönböztetésére, engedjék meg, hogy ezt mindjárt alkalmazzam Fekete Gyula felszólalására. Itt én most Fekete Gyula gondolatait

nem igazságtartalmuk oldaláról kívánom szemügyre venni, — megelégszem azzal a megállapítással, hogy az ő szemléletével nem tudok egyetérteni. Fekete Gyula szavai kétségtelenül kifejeznek bizonyos reális igényeket és rész-igazságokat is. De ő egy olyan megközelítés alapján áll, amely — bármennyire hangoztatja is, hogy csupán egy leszűkített és elvont racionalizmust akar korrigálni — a társadalmi jelenségek racionális értelmezését háttérbe szorítja, — gondoljunk csak a felszólalásában oly sokszor használt fő címszavaira: inercia, megkötöttség, szülő ösztönösség stb.

De ismétlem, most inkább az általa felvett gondolatok *funkcióját* szeretném egy kissé elemezni. A probléma lényegében így fogalmazható meg: mi az oka — legalábbis részben — annak, hogy napjainkban föllendültek a nemzeti eszme körüli viták, mi a funkciója a nemzeti-nacionalista eszmekör felé való orientációnak? A válaszhoz a problémát két oldalról: nemzetközi és belső oldalról kell megközelítenünk. Ami a nemzetközi vonatkozásokat illeti, a nemzeti-nacionalista eszme térhódítása mögött két tényező áll. Az egyik a megoldatlan nemzetiségi kérdés. A másik az az integrációs folyamat, amelynek részesei vagyunk. Ez utóbbi tekintetében a nemzeti eszme jelentős ideológiai *korrektív* szerepet játszik, mert arra irányul, hogy az integrációs folyamat valóban az önálló nemzetek közeledése és összefogása értelmében valósuljon meg. Ebben az összefüggésben a nemzeti gondolattól elválaszthatatlan megőrző, védő szerep tehát kétségtelenül pozitív szerepet tölt be.

A kérdésnek van egy belső, megítélésem szerint jóval problematikusabb oldala is. Persze, ezzel kapcsolatban sem helyezkedhetünk az elemzés nélküli pusztá elutasítás álláspontjára. Arról van tudniillik szó, hogy az elmúlt 20—25 esztendőben olyan nagyarányú átalakulások, a társadalom olyan nagyfokú ártétegződése, mozgása ment végbe, amely a régi tőkés-földesúri uralmon alapuló társadalmi struktúrát megszüntette, de az új struktúra nehezen bontakozik. Olyan átalakulási időszakban vagyunk, amikor sok bomlásjelenség mutatkozik (gondoljunk pl. a parasztság bomlására és százezreinek az iparba vándorlására, általában az átmeneti, ki nem jegecesedett társadalmi helyzetű emberek nagy tömegeire). Ebben a helyzetben sok esetben nem tagadható bizonyos subjektív jószándék azoktól a törekvésektől sem, amelyek a szocialista közösségtudat nem kielégítő fejlődése láttán, olyan eszmei „rendező elvet” keresnek, amely — feltevésük szerint — struktúrálni képes a rendezetlent, s a társadalmat kellő eszmei kohéziós erővel tudja ellátni. Ebből a szempontból az új betöltésére természetesen elsősorban a nemzeti-nacionalista eszme kínálkozik, amely igen mély gyökerekkel rendelkezik.

De hogyan értékeljük egy olyan álláspontot, amely a nemzeti gondolatot tekinti vagy szeretné állítani a társadalom fő eszmei rendező — és ösztönző — elvének? Először is: a nemzeti gondolat egy társadalmat csak pillanatokra — a nemzeti végveszély vagy legélesebb fenyegetettség pillanatában — képes belsőleg progresszív értelemben „rendezni”. Másodszor: a nemzeti-nacionalista eszme — számos, itt nem érinthető történelmi ok következtében — nálunk különösképpen tisztázatlan formában származott át a mi korunkra. Harmadszor — és ezt szeretném a legélesebben hangsúlyozni: igen könnyen állhat elő egy olyan helyzet, amelyben a nemzeti-nacionalista eszme nem ösztönzőjévé vagy segítőjévé válik a nehezen bontakozó demokratikus-szocialista tudatnak, hanem a demokratikus-szocialista közösségtudat pótlékává, sőt: e közösségtudat hiányosságainak elfedőjévé alakul, s ilyen elterelő, elfedő, „manipulatív” szerep betöltésére vállalkozik.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A nemzeti kérdés immáron 10 esztendeje folyó vitái során a történésznek sokszor az volt az érzése, hogy nem egy nyelven beszélünk. Nemesak azért, mert e súlyos témakör a múlt és a jelen egyre nagyobb köreit ölelte fel, az álláspontok pedig egyes részproblémák mélyreható vizsgálatával kristályosodtak ki, hanem mert alapvető fogalmak értelmezésében tértek el a vélemények, és — talán a valóban nagyon nagysokaságú anyag miatt — ismétlések, már tisztázott kérdések figyelembe nem vétele, félreértés, félremagyarázás is bőven előfordult. Az ilyesmi pedig eléggé zavarja ennek a rendkívül súlyos kérdésnek a megnyugtató tisztázását.

Köpeczi Béla előadásának jelentőségét tehát mindenképp előtt abban látom, hogy a közös nyelv megteremtésén munkálkodik, hogy egybeilleszti az olyan, a vita során nemegyszer egymástól távolravetődött területeket, mint a tudomány világa és a társadalom történeti tudata, a történész műhelymunkája és történelmettanár oktató, nevelő tevékenysége.

A közös nyelven nem a megfogalmazást értem. Természetes, tapasztalásból tudom, hogy a történelmi valóság gazdag anyagából mást és mást kell hogy kiemeljen a 10—14 éveseket tanító, vagy az érettségire felkészítő és megint mást az író, vagy a nagyközönséget valamely történeti folyamatról tájékoztató ismeretterjesztő, másképp kell a történelmet tanítani általános iskolai és egyetemista fokon. De nem is a megközelítés módját értem, hiszen a társadalomtudományok természetéből következik, hogy szükségszerűen különböző eljárások alakulnak ki, a történelem más és más szférája is különböző munkamódszereket követel meg. Elvi értelemben gondolok a közös nyelvre, arra, hogy csakis a teljes történeti valóság ismerete alapján építhető ki szerves egységben társadalmunk történelmi tudata, ennek teherbíró történetismereti bázisa, és lehet mindez dinamikus alkotó-eleme a korszerű nemzeti öntudatnak. Különben sokféle történeti tudat élhet itt egymás mellett, köznemesi, kuruc, labanc, rendi, felekezeti, monarchista, és még annyi más. Ezek nehezen férnek meg egymással, méginkább kevésbé a marxista történet szemlélettel, és ha valamiféle nagy béke alakulna is ki közöttük, távolról sem jelenené, hogy immáron társadalmukat a szocialista nemzeti tudat hatja át.

E vita is azt mutatja, amit a bevezető előadás is sugallt, hogy néhány alap- elv tisztázása nélkül a közös munka igen nehéz, sőt lehetetlen. Arra persze semmi szükség nincs, hogy a különböző munkaterületek megpróbálják egymásra erőszakolni a maguk sajátos szükségleteit.

Ilyen értelemben a mai vitánkat egy nagyobb folyamat fontos állomásának tekintem. Az előadás történeti távlatba állítja a mai megbeszélést, mikor hangsúlyozza Molnár Erik vitaindító munkáinak jelentőségét és problémáit. Úgy gondolom, hogy ez a távlat növelhető a múltba fordulva és a jövőbe tekintve is. A múlttól annyit, hogy 1830—1860 évtizedeiben, tehát egy átmeneti korban, a társadalmi rendszer nagy változásának idején, a mostaniakhoz hasonló kérdések foglalkoztatták a kor íróit, tudósait, gondolkodóit. Nevezetesen: mikor nemzeti és korszerű a magyar történettudomány, ha a múlt valóságát tárja fel, vagy ha romantikus álmokat sző? Mi volt a nép és a nemzet, a nép és a haza történelmi útja? Elgondolkoztató, hogy a mítoszteremtők táborával olyanok álltak szemben és vallották, hogy a nemzet történetét egyetemes összefüggéseiben és a maga realitásában kell feltárni, mint a népies irányzat nagynevű képviselője, Erdélyi János, vagy a nemesi polgárosulás eszméit hirdető Eötvös, vagy az egymástól különben annyira különböző Horváth Mihály és Szalay László. Ha ez az állás-

pont akkor nem szorul félre és áttöri azok táborát, akik a tudományos megismerést a képzelettel vélik helyettesíthetőnek, vagy a történeti valóság jó vagy rossz-hiszemű meghamisításától sem riadnak vissza, munkánk ugyan lenne elég, de a történészeknek talán könnyebb lenne a dolguk.

Vitáik kifutását a jövőbe már előre vetítik az egyes elkészült vagy készülő monográfiák. Bármennyire is óvakodom attól, hogy munkabeszámoló látszatát keltsem, mégis meg kell említenem, hogy a történettudomány csakis a múlt mélyreható feltárásával tisztázhatja a vitás kérdéseket. Úgy vélem, hogy a monográfiákat azoknak mind kézbe kell venniük, akik felelősséggel munkálkodnak a szocialista történeti tudat kialakításán, ha másért nem, egyszerűen a történetismeret kedvéért. És hangsúlyozni szeretném, hogy nekünk történészeknek ehhez az egyáltalán nem könnyű, nem népszerű és gyors sikerekre bizony nem számítható munkához erkölcsi alapot az a meggyőződés ad, hogy az elkövetkezendő nemzedékek korszerű történeti tudatához hordjuk most az építőköveket. Éppen ezért az ifjúság nevelése szervesen kapcsolódik történettudományunk új törekvéseihez.

Ezzel érkeztem el lényegi mondanivalómhoz. A történészeket sokat foglalkoztatja, sőt fájdalmasan érinti az az itt is burkolt formában, de némely felszólalásban, méginkább tegnap esti beszélgetésben nyíltan kifejezésre jutott vélemény, hogy történettudományunk nagy erőfeszítései a teljes valóság megismerésére lehetnek nagyon tiszteletreméltóak, de a társadalmi elvárás más.

Meggyőződésem, hogy a korszerű társadalmi igény és a történettudományi munka között nincs ellentét. Sőt társadalmunk alapvető igényét csakis az ilyen jellegű történettudományi munka elégítheti ki. Hogyan? Néhány példa az előadásban kiemelt olyan fontos témakörökből mint a XVII. század története, a történeti haladás kérdése és végül a történettudomány funkciója.

Miként lehet a XVII. század, pontosabban a Bocskai-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc határolta évszázad szerves része társadalmunk mai történelmi tudatának? Semmiképpen nem úgy, hogy a mai megítélésünk szerint kedvező mozzanatokat kiemeljük, felnagyítjuk, ami nem tetszik, arról pedig egyszerűen nem veszünk tudomást. Többten említették Zrínyi alakját. A marhakereskedő Zrínyi — hallottuk — nem lehet lelkesítő példa, éppen ezért nemigen lehet vele mit kezdeni. Ássuk el tehát ismereteink legmélyére vagy egyszerűen vessük ki történeti tudatunkból? Ma már világos, hogy Zrínyi gazdasági tevékenységét nem lehet ezzel az egyetlen mozzanattal minősíteni, ez az egy mozzanat nagyobb összefüggésekben kapja meg történelmi értelmét. Ma már ismerjük Zrínyi gazdasági tevékenységének nagyszabású voltát. Tudjuk, hogy a sóval, fával, vassal kereskedő Zrínyi birtokainak egész gazdasági struktúrájával abba a fontos európai nagyságrendű folyamatba illeszkedik be, amely a kereskedelmi utak áthelyeződése folytán Kelet-Európa Nyugat-Európához való viszonyát mintegy új síkra helyezte. Ebben az összefüggésben Zrínyi gazdasági tevékenysége az adott viszonyok között a legkorszerűbb. Ez egészen más megvilágításban mutatja politikai céljait is. Nem azért, mert ott, ahol vasbányát akart nyitni, Karinthiában, ma is virágzó vasbányászat folyik, hanem mert érthetővé teszi, hogy Zrínyi miért nem volt, nem is lehetett a rendiség képviselője, hanem egy új Magyarországért társadalmi reformokkal harcoló politikus. Olyan harcos, aki nem provinciális kiváltságokért, nem a nemesi osztályért, hanem az önálló új magyar államért vívja a törökkel is véres csatáit. És csakis ilyen összefüggésben nyeri el történelmi jelentőségét az a kritikus hang, mellyel kora nemesi társadalmát illeti. A Török Áfium-ban, tehát harcra lelkesítő kiáltványban írja: „Én nem hízelkedem édes nemzetem tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek.” Olyan kritikus

hangon ír a nemességről, melynek még történetírásunkban is alig találjuk párját. S ez a realista hang, nagy államszervezői munkával együtt folytatódik Rákóczi-nál. Kijelentése napjainkban is figyelmeztető: „Bárki légy, ne dicsérj, ha megírod életem történetét”.

Megjelenés előtt áll a Rákóczi-szabadságharc résztvevőinek, kortársainak naplóból, emlékirataiból válogatott gyűjtemény. A különböző társadalmi helyzetű, műveltségű és nemzetiségű kortársak igen különböző, nemegyszer homlok-egyenest eltérő véleménnyel vannak az eseményekről, de éppen az eltérő véleményekből derül ki, hogy a szabadságharc idején nemesek a császári katonaság ellen folyt itt a harc, hanem az önálló magyar állam megteremtéséért, korszerű berendezéséért is. Csécsi János sárospataki tanárnak a szécsényi országgyűlésről írott naplója pl. éppen azt dokumentálja, hogy milyen drámai összeütközések zajlottak le a jobbágykatonaság jogait érvényesíteni kívánó nemesi csoport és a rendi jogokat védők között. Ez a napló régen ismert volt, de egészében soha nem jelent meg és a régi történetírás sem használta fel, hiszen tartalma semmiképpen sem illeszkedett a szabadságharcot csakis a nemesi Magyarország ügyének tekintő képbe. Az pedig történelmi tény, hogy a korszerű állami berendezkedésért és a jobbágykatonaság társadalmi szabadságáért folyó harc egyszerűen a rendi, feudális eresztekeket feszegette.

A részigazság szebb, elfogadhatóbb, mint a teljes valóság — lehetett levonni a következtetést mindabból, ami itt többek között a marhákat a föld népétől elhajtó Bottyán forrással kapcsolatban elhangzottak. Nem azt akarom itt most hangsúlyozni, hogy félreértés történt, vagy hogy ennek a forrásnak a történeti értékét esetleg több más forrás összevetése alapján lehet minősíteni, hanem azt, hogy Bottyán történelmi nagyságának súlyán ez nem változtat, ha mellé állítjuk mindazt, amit eddig róla tudunk, hogy kegyetlenül büntette a fosztogató katonákat, hogy a nép éppen azért szerette, mert mindenben igazságot szolgáltatott, a szegénység javait saját katonáival szemben védte, hogy iskolai alapítványt tett vagy vagyonának javát katonái fizetésére, ellátására áldozta, s azt hangoztatta, hogy csakis a nemesség megadóztatásával, tehát az egyik sarkalatos nemesi kiváltság feladása árán lehet folytatni a szabadságharcot.

A másik nagy feladatcsoport a fogalmak tisztázása. Mit jelentett az állami önállóság — amit Erényi Tibor emelt ki. A XVII. században központi kérdés, hogyan képzelték el az önálló magyar állam viszonyát egyrészt a történeti Magyarország másnyelvű népeivel, másrészt a közelebbi távolabbi szomszédsággal kapcsolatban. Itt sem lehet célunk a napi politikai normák alapján kis adatokból összeállítani szép vagy kevésbé szép csokrokat. Nagy monográfiákra van szükség. Franciaország és a Rákóczi-kori Magyarország viszonyáról száz éven át találgatások folytak s a kapcsolatok reális tisztázásához Köpeczi nagy monográfiájára volt szükség. Különben a történeti valóságtól messze kalandozó véghetetlen szubjektívizmusnak tárunk széles kapukat. Úgyhiszem, a mai Magyarország történelmi múltja és mai helyzete igenis megadja az alapokat arra, sőt egyenesen kötelezővé teszi, hogy mindazoknak, akik a társadalom történeti tudatának kimunkálásán dolgoznak, legyen erkölcsi bátorságuk a teljes történeti igazság feltárására. Két példa: osztrák történészhallgatók szakdolgozatai között újabban igen közkedvelt téma a szülőföld védelme a kuruc betörésekkel szemben. Magam is beszéltem olyan fiatalal, aki nagy szorgalommal szedett össze olyan adatokat, amelyek a szülőföld, a haza védelmének címszava alá tartoznak, de bizony a magyar függetlenségi harcokra nézve egyáltalán nem kedvezőek. Ha már most az a magyar fiatal, aki egy ilyen osztrák kollegájával akad össze, vajon mit felel,

ha és nem is hallott róla, hogy pl. Zrínyi, Rákóczi ismételten és visszatérően kezdeményezéseket tett, hogy politikai, gazdasági conföderációt létesítsen a szomszéd országokkal. Mert amint a török elleni védelem egymásra utalta itt a népet, úgy a nyugat-európai fejlődés és a dinasztikus abszolútizmus szinte létérdekké tette az itteni országok népeinek a szorosabb kapcsolatok kialakítását. Ha tehát a magyar ifjúság csakis kisiskolás fokon tanulja országa történetét, akkor az ilyen találkozások a XIX. századi nacionalista viták fellángolására vagy a teljes közönybe, apátiába süllyedésre lesznek szomorú alkalmak. Vagy pl. ismeretes, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a határőrvidéki szerbek Bécs szolgálatában harcoltak. Kevésbé ismeretes, hogy Rákóczi nyolc éven át soha nem mondott le róla, hogy megnyerje őket, s minden eszközzel munkálkodott ezen. Mai tudásunk, történeti tapasztalataink birtokában nem kis megrendüléssel olvashatjuk egy ilyen, 1703-ban kelt, a rácoknak teljes szabadságot és önállóságot biztosító pátenst záradékát, amely úgy szól, hogy aki megakadályozza, hogy ez a pátenst eljusson rendeltetési helyére, beláthatatlan bajok okozója lesz. A pátenst ugyanis a címzetek soha nem olvashatták, mert a császári őrség elfogta és mindmáig a Kriegsrarchivban fekszik.

Talán ezek a példák is bizonyítják, hogy a történettudománynak az előadásban hangsúlyozott kettős funkciója — valóságfeltáró és ideológikus szerepe — szerves kapcsolatban kell hogy álljon egymással, a kettő között nincs feloldhatatlan ellentmondás, nem lehet ellentét. Ránki György említett egy találó megfogalmazást a történelem funkciójáról „a történettudomány a múlt szociológiája”. Engedjék meg, hogy én itt egy másikat, a hasonló gondokkal küzdő 1848-as történész-nemzedék megfogalmazását elevenítsem fel, mert úgy gondolom, találónan kifejezi e mai megbeszélés gondjait: „A történelem a jövő csillagászata.” Tudjuk, a csillagászat kezdetben a hajósok és a földművesek tudománya volt, hiszen életük állt vagy bukott az égbolt törvényeinek ismeretén. Ilyen értelemben szükséges, hogy a mai nemzedék megismerje a múlt teljes valóságát, a hazai történelem törvényszerűségeinek európai és nemzeti kötöttségeit.

Sok szó esett az ifjúságról, hogy mit kell vagy célszerű a magyar múltból az ifjúsággal megismertetni. Kevesebb arról, hogy vajon milyen ez a mai ifjúság. Mikor én történelmi kérdésekről fiatalokkal beszélek, érdeklődésüket minősíteni legjobban Horváth Mihály szavaival tudom: „elérkezett az az idő, mikor igen sokan, sőt tán egész nemzedékek csak az igazságot követelik”.

Éppen fiatalságunknak ez a valóságra nyitott, más népekkel szemben nem elzárkózó, pózokat, sallangokat, frázisokat elutasító habitusa jogosít fel arra, hogy e mai vitánkat is úgy értékeljem, mint előrelépést a meglehetősen nehéz munkában, amely nem „középkisiskolás fokon”, hanem a szép és igaz egységében kívánja a magyar társadalom nemzeti tudatának szerves részévé tenni Magyarország történetét.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Észrevételek Talpassy Tibor „Két nagy — két világ” című visszaemlékezéséhez

Az Irodalomtörténet 1971/4. száma Vallomás rovata „Két nagy — két végét” címmel közli Talpassy Tibor visszaemlékezését. Míután minden emlékirat a történettudományok forrásai közé tartozik, múlhatatlanul szükségesnek látom —

mondhatnám lelkiismereti kérdésnek —, hogy megtegyem forráskritikai észrevételeimet, annál is inkább, mert sorsdöntőnek tartom politikai gondolkodásunk Horthy-korszakbeli vonulatainak tisztázását, a progresszív és retrográd erővonalak lehetőség szerint minél élesebb megrajzolását. Úgy érzem, hogy Talpassy Tibor visszaemlékezése ebből a szempontból alapvető korrekcióra és kiegészítésre szorul. A korszak kutatói, akár az irodalomtörténet, akár az ideológiatörténet művelői, ki kell szűrjék a „szubjektív” mozzanatokot, fel kell ismerjék az ellentmondásokat a szövegben és — nem utolsósorban — a korszak, 1935—1945 egészebe kell helyezték a Talpassy által leírt epizódot.

1. A magyar történelem eme igen gyászos 10 esztendejének intellektuális életét, szellemi áramlatait véleményem szerint fasiszta-antifasiszta szellemi áramlatok, politikai csoportosulások összmozgásában lehet csak vizsgálni, mérlegelni, progresszív és retrográd irányukat meghatározni. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a Talpassy által előadottakat, egészen más megvilágításba kerül Nagy Lajosnak és Kodolányi Jánosnak az intellektuális és politikai szférában történt elhelyezkedése. Hangsúlyozom, hogy ez a megközelítés nem írói teljesítményük művészi megítélésére vonatkozik — amivel tudományos igénygel nem tartom magam hivatottnak foglalkozni —, hanem a korszak politikai eszmeáramlataihoz, csoportosulásaihoz, az íróknak mint publicistáknak az intellektuális elkötelezettségükhöz való viszonyukra. Ezek azok a pontok, ahol Talpassy visszaemlékezését — enyhén szólva — szubjektívnek, világnézetileg tisztázatlannak, bizonyos esetekben félrevezetőnek tartom.

2. A visszaemlékezés ideológia- és sajtótörténeti szempontból „punctum saliens”-e a korszak kutatói számára Talpassy következő megállapítása:

„Nagy Lajost lesújtotta a visszautasítás (ti. hogy Kodolányi abbahagyta — Talpassy szerint — az oroszországi napló közlését), mint a továbbiakban kitűnik, bizony ez az intermezzo lett a kezdete annak a cseppet sem áldott viszonyoknak, ami közötté és Kodolányi között a harmincas évek második felében kialakult.”

Talpassy szerint ilyen szubjektív oka volt a két író ellentétének, erre bizonyíték a több mint három évtized távlatából novella-szerű élelénkséggel reprodukált párbeszéd-sorozat. A korszak kutatója azonban — anélkül, hogy kétségbe akarná vonni a szerző kitűnő memóriáját — kénytelen más dokumentumokat is igénybe venni, ha az ellentétet magyarázni kívánja. És ez nem is olyan nehéz. Itt csak egyetlen, de döntő „intermezzóra” hívom fel a figyelmet, nevezetesen Kodolányi és Nagy Lajos 1939 évi publicisztikai megnyilatkozásaira. A publicisztika tette ugyanis elsősorban lehetővé az írástudók számára a társadalmi tudat aktuálpolitikai befolyásolását, s fejezte ki világnézeti hovatartozásukat, állásfoglalásukat. Kodolányi az Új Szellemi Front létrejöttétől kezdve — amelyben egyébként szkeptikusan ugyan, de Nagy Lajos is helyet foglalt — a negyvenes évek elejéig ha nem is teljesen egyenesvonalúan, de a fasiszta tábor szövetségeseként hallatja hangját a napi politikájában. 1939. július 31-én indult a Nemzetőr, a Turul Bajtási Szövetség hetilapja, a címlapon a következő felirattal: főszerkesztő Kodolányi János. A Nemzetőr fasiszta szellemiségű lapként indult — a hazai svábok elleni kirohanásaival együtt —, Kodolányi 1940. február 19-ig volt e hetilap főszerkesztője. Kiválása után még az 1940. február 26-i szám is hangsúlyozza, hogy Kodolányi és a Turul között nincs ellentét. Az 1941. július 7-i szám az úgynevezett Erdős—Kodolányi plágium vitában is kiáll Kodolányi mellett. A Nemzetőr már Kodolányi főszerkesztősége alatt is kimeríti az izgatás útján elkövetett háborús büntettet. Néhány példa.

Rögtön az első szám, amelynek vezércikkét „Az egyenes út” címmel Kodolányi írta, Petőfi útját hirdeti követendőnek. De hogy a lap mit ért ezen, arra nézve talán elég idézni a felelős szerkesztő Turul-vezér Ambrus József „Húsz év után” című cikkéből. Ambrus a Turulban, annak szervezetében és eszméjében látja a magyar jövődőt: „Az általa hirdetett eszmék alapján épül fel a jövő Magyarországa” — írja. Az eszme lényege: „A zsidóság kétségtelenül a legveszedelmesebb. Ezernyi formájában a zsidó mimikri számtalan arcával itt áll előttünk, majdnem olyan veszedelmesen, mint a nagyra tartott első vagy második zsidótörvény előtt.”

A Nemzetőr az ellenforradalmi rendszer jobboldali ellenzékeként lépett fel, a kormánypárt imrédysta szárnyával rokonszenvezve, annak frazeológiáját hirdetve, kádereit szervezve. Maga Kodolányi forró lírai szavakban emlékezik meg 1939 őszén a Turul követtáborozásáról, amelynek részvevője volt. (*Kodolányi János: Az ifjúság Rákosmezeje, Nemzetőr, 1939. november 13. 3. l.*). A Nemzetőr „nekrológja” Az Est megszünésekor így fejezi ki Kodolányi véleményét korábbi munkahelyéről („az Est-lapok délutáni orgánumánál kereste a napi betevő falatot” — írta Talpassy): „Húsz esztendei küzdelmünk után, melyet a zsidó sajtó ellen folytattunk, ma elérteztünk ahhoz a pillanathoz, hogy mi is elhelyezhessük koszorúnkat a legzsidóbb, a legdühödöttebb, a legdestruktívabb sajtóorgánum fejfájára.” Majd idézetek Az Est „destruktív” szövegeiből 1917— 19-ből és utána ez a kommentár: „Ilyen írások után is húsz esztendeig élhetett ez a lap? Érdemes ezen elgondolkozni és érdemes ebből a konzekvenciákat levonni.” Ezt a kormányzat megtette ugyan a Sajtókamarával, de a Nemzetőr és főszerkesztője ezt kevesellte. Pedig a legkobbattansabb, bár nem „fajtisza” baloldali publicisták kezéből kiűtötték a tollat és kijelölték útjukat a fasiszta haláltáborok felé.

Éppen a Sajtókamara felállítására, a szellemi élet egyre rohamosabb fertőzöttsége, Bálint György (akit Kodolányi már 1935-ben szalonszociológusnak, a polgári baloldallal „egyhúron pendülőnek” titulált), Zsolt Béla és más publicisták elnémitása adta ugyanebben az időben a tollat Nagy Lajos kezébe, 1939 júniustól őszig „Nagy Lajos különvéleménye” címmel, saját költségén és kiadásában jelentette meg maróan gúnyos cikkeit, támadva benne mindent és mindenkit, aki a legkisebb engedményt tette az intellektuális szférában az irracionális musznak, a fajelméletnek, a fasiszta ideológiának. Nemesak egyes „megtévedt” népieseknek szólt, hanem például a Nyugatnak is. Konkrétan Illés Endrét kritizálta meg baloldallelens megállapításai miatt, amelyeket az egy könyvkritikában a baloldaltól elhatárolandó tett.

Úgy gondolom, hogy ez a néhány dokumentum illetve ezek szembeállítására meggyőző bizonyíték, hogy nem csak és nem is elsősorban személyi ellentétről volt szó Nagy Lajos és Kodolányi János és más írók között. Legfeljebb annyiban, hogy az elvhűség és elvi ingadozás vagy elvtelenség személyi ellentéteket is eredményez a világnézeti vagy jellembeli divergenciák miatt.

3. Talpassy látásmódjában Kodolányi János az adott korszak intranzigens baloldali írástudójaként magasztosul fel, ugyanakkor Nagy Lajos „bágyadt kiábrándultságát” szembeállítja Kodolányi „sziporkázásával”. Egyik oldalon láthatjuk Kodolányit, az önzetlen, a „Szabadságot társadalmi munkában” szerkesztő harcost, a másikon a „közismerten anyagias” Nagy Lajost. Világnézetileg Kodolányi „a fajelmélet megszállottságát közvetítő nácizmussal szemben a céltudatos védelem megszervezésének fontosságára igyekezett felhívni a figyelmet úgy, hogy megmutatta hová vezet a fejvesztett kapkodás”. Nagy Lajos társadalomszemléletét viszont az „éppen csak foszforeszkáló rosszmájúság”

jellemezte. Nyilván ezek az erények és gyengeségek hatottak Talpassy világnézetére, mint írja: „A szocializmus-ellenes propaganda hatásait akkor már sikerült levetkőznöm — sokban éppen Kodolányi látókörtágító felvilágosításai nyomán —, de úgy találtam, Nagy Lajos észrevételei sok kedvezőtlen elképzelést újra feltámasztanak bennem.”

Itt szeretnék kitérni néhány szóban a Talpassy—Lázár vita fő pontjára is: miért hagyta abba Nagy Lajos az oroszországi napló közlését, illetve milyen szerepe volt ebben Kodolányi Jánosnak. Talpassy Lázár visszaemlékezését lényegében koholmánynak minősíti e vonatkozásban, és ezt a Kodolányi és Nagy Lajos kávéházi beszélgetésére alapozza. Az előzményeket így írja le: „A napló-sorozat éleszti az emberben a kritika hajlamot” — jelentette ki ő Kodolányinak, mire az így válaszolt: „Emiatt semmi szükség erre az útinaplóra”, majd „be-fejezzük Lajos nyavajgását cimborám. Nem folytatjuk az oroszországi beszámolót.” Mondta ezt Kodolányi 1935 május második felében. Három héttel azelőtt viszont, 1935. április 28-án a Szabadságban Egyszerű beszéd címmel ezt írta Kodolányi:

„A Nouvelle Revue Française ez évi áprilisi számában André Gide folytatja naplószerű feljegyzéseinek közlését. E rendkívül szellemes és páratlanul őszinte soroknak olvasásakor lehetetlen össze nem hasonlítanunk a nagy francia író kíméletlen őszinteségét a nálunk uralkodó s az utóbbi időben egyre jobban elharapozó taktikázással, az ő egyenességét a nálunk szokásos takargatásokkal, az ő magától értetődő természetes nyíltságát a mi elburkoló módszereinkkel. Valaki azt mondta egyszer: »Azért van nyelvem, hogy elhallgassam a mondani-valómat.« Ezzel szemben Gide valósággal a puritánok szigorúságát szegezi az olvasó, a társadalom, a megszokott kaptafaszemlélet, a konvencionális álerköles ellen.

Minden olyan vélemény — mondja Gide —, amelyhez érdek tapad, gyanús nekem. Félek, hogy meg vagyok vesztegetve, ha valami előny származik abból, amit hirdetek . . . Természetem szerint — folytatja meglepően ezt a következetes forradalmár szellem — nem vagyok egyáltalán forradalmár ezen felül, ami személyemet illeti csak gratulálhatok magamnak a dolgok mai állapotához. De látjátok éppen ez bánt, hogy gratulálhatok! Hogy azt kell mondanom magamnak: Ha nem a szerencsés oldalon születtem volna, talán nem így gondolkodnál. Azt kell gondolnom: ha konzervatív vagy kiváltságaidat akarod konzerválni és utódaidra hagyni!”

A lapnak ugyanez a száma közli Nagy Lajos naplójának huszadik közleményét. Három hét alatt tehát Kodolányi oly mértékben változtatta véleményét, amint ezt Talpassy emlékezete elének vetíti. Gide-től április 28-án még nem féltette a Szovjetunióról kialakítandó képet, de május második felében Nagy Lajostól már igen.

Talpassy elismeri, hogy Nagy Lajos a következőket mondta Kodolányinak: „Köszönöm, ne verd a lapot fölösleges kiadásba! Nem tartok igényt semmire. Nem akartam több folytatást írni.” Ezek szerint Nagy Lajos nem is akart több közleményt írni. Arra nézve, hogy Lázár valótlanul állít a kézirat elégetéséről, Talpassy perrendtartás-szerű bizonyítéka a következő: Nagy Lajos a tudósítást „folytatásról-folytatásra írta” — mint mások (erre más bizonyítékot nem hoz), továbbá „nem is történéhetett (elégetés — M. L.), mert mint a szerkesztőségben mindenki tudta, kész kézirat nem is létezett, a részeket Nagy Lajos folytatásról-folytatásra írta”.

Ezek Talpassy bizonyítékai arra nézve, hogy Lázár Vilmos nem az igazat írta. A fentiek alapján helyesnek látszik Talpassy emlékeit kritikával mérlegelni, én is ezt tettem, amikor tényekre hivatkozom és nem pedig saját memóriámra. A Lázár Vilmos által előadottakat ugyanis — bár a párbeszédre szószerint nem tudok visszaemlékezni — magam is hallottam Nagy Lajostól és Agárdi Ferencetől.

Végül hadd kérdőjelezzem meg Talpassy cikkének alábbi kissé homályos megállapítását: „Nem akarta elismerni (ti. Kodolányi Nagy Lajosról — M. L.), hogy az alakuló polgári világban az elkispolgáriasodás természetes folyamat s ugyanolyan dezorganizáltság jele, mint a céltudatos hatalom által fenyegetett kisebb nemzet belső széthúzása.” Tehát Kodolányi — nyilván — ebben az időszakban elítélte a „kisebb nemzet belső széthúzását”. Ez az 1935—45 közötti korszak „népi-nemzeti egységének” olyan felfogása, amely ellenforradalmi terminológiával az adott időszakban a „destruktív”, tehát baloldali irányzatok és áramlatok ellen irányult. Történet szemléletünkben sajnálatos módon még korántsem tisztázott e korszak eszmeáramlatainak, politikai csoportosulásainak szerepe. Talpassy visszaemlékezésében arról ír, hogyan „dörögtek” Gömbös orra alá a népi írók, ugyanakkor Kodolányi „Fegyvertánc az új szellemi front körül” című cikksorozatában a Szabadságban egyáltalán nem ilyen kritikusan fogalmazott; ami pedig a „baloldali gáncsoskodókra”, József Attilára, Bálint Györgyre, Ignótus Pálra vonatkozott, teljesen egyértelmű, az ellenforradalmi terminológia jobboldali frazeológiája volt (Szabadság, 1935. május 19.). Körülbelül egyidőben a Talpassy által rögzített beszélgetéssel Kodolányi, védvén az új szellemi fronthoz való csatlakozást, így írt: „Sőt a marxizmuson túlmenően is mint magyar csapást néztük a kapitalizmust is és ha Lenin mozgalma legnagyobb, sőt talán egyetlen igazi hajtóerejét annak az átgúrásnak köszönheti, melyet a marxizmuson végzett s mellyel azt oroszra, sőt mongollá tette, úgy kell nekünk is megtartanunk mindent a marxizmusból, ami számunkra használható, s ami törvény, de hozzágyúrni is a magyar viszonyokhoz, népiséghez, magyar ösztönökhöz és követelményekhez mindazt, ami abban átgúrandó és átalakítandó” (Szabadság 1935. máj. 26.). Ezt Kodolányi a Turul Bajtársi Szövetség lapjában kísérelte meg, Nagy Lajos pedig különvéleményében. Az utókor ítélhet, hogy kire hatott kettőjük közül serkentően József Attilának az Új Szellemi Front tagjaival szembeni történelmi jelentőségű és azóta is élő figyelmeztetése: „Ők azok, akik úgy látszik nem tudják megbocsátani, hogy annak idején gyöngének bizonyultak, elvesztették a fejüket, mi pedig helyünkön állottunk, sőt megtámadtuk őket, jóllehet fiatal irodalmunknak legismertebb tagjai álltak össze az Új Szellemi Frontba.”

Nagy Lajos igen hamar felismerte azt, hogy hol a helye a harcban, és ehhez következetesen hű maradt. A magyar valóság ismerete íratta vele egy év múlva, 1936-ban az intellektuális életünkre oly jellemző halhatatlan szatíráját a „Kopaszok és hajások világharca” című írását. E szatíra tanúságtételül szolgál Talpassy Tibor visszaemlékezése. Érvényes a szatíra Nagy Lajosra, de érvényes Horváth Zoltánra is, aki a „perzekutori” szellem megtestesítőjeként elevenedik fel Talpassy Tibor emlékezetében. Talpassy később ugyan, de észrevette a „személyi kultusz káros kinövéseit”.

[1972 április]

E rövid vitacikket még Lázár Vilmos életében írtam, leközlését sem az Irodalomtörténet, sem a Valóság nem vállalta. — M. L.

Tények és módszerek

(Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára)

Kosáry Domokos most közzétett írásában¹ kifogásolhatónak mondja, hogy 1967-ben kiadott „Forradalom és kiegyezés választútján 1860/61” c. monográfiámról 1970-ben megjelent bírálatára² 1969 őszén elmondott, „régii” feleletem közreadásával³ válaszoltam. Előző írását most így jellemzi: „szokványos ismeretetés helyett, néhány reflexiót fűztem Szabad György monográfiájához, vagy inkább annak témájához, felhasználva opponensi véleményemet”.⁴ Annak idején azonban közleményét a következő jegyzet kísérte: „Részlet a szerző opponensi véleményéből . . .”⁵ Tekintettel arra, hogy Kosáry opponensi véleményének a kritikai részét szinte változtatás nélkül közölte, az idézett jegyzet folytán is nemcsak indokolt, hanem korrekt eljárásnak egyedül azt tartottam, ha az 1969 őszén elhangzott bírálatára feleletként az ugyanakkor előadott válaszom vonatkozó részét teszem közzé.⁶ Amennyiben Kosáry Domokos közlési szándékáról annak idején tájékoztatást kapok, készséggel jelentettem volna meg szövegemet az övével egyidejűleg. Hogy nem így történt, azért aligha vagyok éppen én a megrovandó. Régi válaszom most Kosáry újabb bírálatának a kíséretében kapott helyet a Történelmi Szemle hasábjain. Hogy mennyiben párosult újabb kritikája közlésének frissessége az opponensi véleményében már előadottak tartalmi felfrissítésével, annak megítélését az olvasókra bízom. Ugyancsak az olvasókat illeti annak elbírálása, vajon indokolta-e töretlenül mértéktartó hangvételű válaszom közreadása Kosáry újabb bírálatának merőben eltérő hangütését. Hangsúlyozva, hogy a „régii” válaszomban kifejtetteket teljes egészükben fenntartom, az olvasóktól a következők szíves figyelembevételét kérem:

1. A cári hatalom egykorú politikájában bekövetkezett, Magyarországot hátrányosan érintő fordulatot monográfiám nem mellőzi, hanem az 1859. évi előzményekhez, köztük a francia—orosz szövetség kérdéséhez igenis visszanyúlva tárgyalja, mégpedig széles körű külföldi és hazai forrás- és irodalmi anyag alapján. *Szabad György: Forradalom és kiegyezés választútján* (1860—61). Bpest. 1967. 62—64, 72, 127—129, 134—135, 216—217, 292, 493. l.

2. Monográfiámnak közel a negyedrésze foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel és a magyar politikai erőkre gyakorolt hatásával. Ennek kapcsán konkrét

¹ Történelmi Szemle, 1971. 260—264. l.

² Uo. 1969. 337—344. l.

³ Uo. 1971. 254—259. l.

⁴ Uo. 1971. 260. l.

⁵ Uo. 1969. 337. l.

⁶ Kosáry azt is szövé teszi, miért nem a „Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről” 1969 őszén tartott vitán elhangzott felszólalására reagáltam „régii” válaszomhoz visszanyúlás helyett. Továbbra is a fentiekben előadottakat tartva irányadónak emlékeztetni szeretnék az időrendre, arra, hogy az általa említett vita megelőzte, s nem követte monográfiámét.—Máskülönben azon a vita rendezői engem előbb szólítottak fel véleményem előterjesztésére, mint Kosáryt. Második felszólalásra pedig nem nyílt lehetőség. Mire Kosáry eredeti változatában rendkívül összetett felszólalása átdolgozott formában megjelent, opponensi véleményében előadott tényleges kritikájára feleletemet már megküldtem a szerkesztőségnek. Egyébként a jelzett vitán is szóltam a nemesség társadalmi struktúrája vizsgálatának néhány módszertani kérdéséről. Vö. „Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről”. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 55.) Bpest. 1971. 90—91. l.

tan és elvileg is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a kiegyezési tendencia térnyerésében a nemzetiségek feletti hegemonia biztosítására irányuló retrográd törekvéseknek is. Uo. 378—380, 402—403, 512—513, 542, 544, 551. stb. l.

3. A politikai vezetőréteg jelentős részét is magával ragadó és a Határozati Párt bomlásában is testet öltő fordulat okainak magyarázata a monográfiában korántsem merül ki politikai manőverek leírásában. Belpolitikai okai közül éppen a nemzetiségi törekvések hatása minősül a legfontosabbnak. Uo. 517, 547—552, 556—559, 565—566. stb. l.

4. Egyes szereplők egyéni magatartásának vitábvonása semmiképpen sem az én „hadicsalem”. Opponensi véleményében ugyanis éppen Kosáry tette szóvá? Ghyecz Kálmán, Bárány Gusztáv és Szilágyi Virgil megítélését, én csupán erre adtam meg kötelességszerűen a választ. Most Bánó Miklós jellemzésének egyoldalúságát, későbbi parasztellenes fellépésének „elhallgatását” kifogásolja. Bánó valóban 7 ízben kerül említésre monográfiámban, 5 alkalommal azonban csak jegyzetben, felsorolásszerűen. Mindössze 2 esetben szerepel a főszövegben, valóban az abszolutizmus bírálójaként, összesen 4 sorban, minden kommentár nélkül. Módszertani okokból, amint azt válaszómban meg is indokoltam, nem követtem (egy letartóztatásra utalástól eltekintve) monográfiám szereplőinek a sorsát az egyértelműen megvont időháron túl. Miért tettem volna kivételt éppen Bánó Miklóssal, könyvem sok száz szereplőjének egyik legjelentéktelenebbikével?

5. A monográfia nem hallgatja el, sőt éppenséggel feltárja a tárgyalt időszak parasztellenes akcióit. (Ld. többek közt a „Volt földesurak fellépése”, „Erőszak a parasztok ellen” című alfejezeteket.) Nem csupán egyes személyekről, hanem egész megyei bizottmányokról állapítja meg, hogy nem áttalottak császári csapatokat igénybe venni parasztjaik ellen, jelezve ugyanakkor, sőt értelmezve az eltérő magatartásformákat is, majd felróva az országgyűlés többségének ki nem elégitő állásfoglalását. Uo. 326—346, 416—417, 535—537, 595. stb. l. (Itt jegyzem meg, hogy nem az általam vizsgált korszak terméke a Kosáry által megidézett Kapy Ede főispáni helytartó levele sem, amely egyébként nem csupán a földesurakat bírálta, hanem — és ez az érem másik oldala — a kormányzatot a majorsági zsellérrendszer azonnali felszámolásától, sőt megingatásától a földesurak érdekeire is hivatkozva óva intette.)⁸ Monográfiám idézett lapjain a vonatkozó retrográd földesúri törekvéseket illetően is támaszkodom Sashegyi Oszkár értékes forráskiadványára és még nagyobb mértékben az általam éppenséggel elsőként feltárt és nem „elhallgatott” forrásanyagra.

6. Monográfiám nem elégszik meg sem a parasztpolitika, sem a nemzeti-ségi kérdéskör vonatkozásában a példázgatással, hanem eljut indokoltnak tartott általánosításokig. Utalva a többségükben a feudális kötöttségű elemek által irányított (*Szabad György* i. m. 164, 169—170, 174—184. l.) megyékben történetekre, kiemelt formában állapítja meg, hogy a nemzeti önrendelkezés követeléséhez mérten a másik követelményrendszer „a társadalmi és politikai demokratizmus, a néptömegek szövetségessül nyerése osztálytörekvéseik tekintetbevétele árán is... sokkal ellentmondásosabban érvényesült” (uo. 319. l.). A többségében a hajdani kiváltságosok köreiből kikerült (uo. 420. l.) országgyűlés megítélésének alapkritériumává a monográfia azt teszi, hogyan foglalt

⁷ Történelmi Szemle, 1969. 340—341. l.

⁸ Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon. Iratok. (Szerk. Sashegyi Oszkár.) Bpest. 1959. 399. l.

állást „a közjogi problémák mellett a társadalmi és a nemzetiségi kérdésben” uo. (412, vö. 420, 508, 537, 547, 557—559. l.). A felosztása előtt az országgyűlés által elfogadott és annak végrendeleteként jellemzett határozatot a monográfia így értékeli: „... nemcsak programnak volt kevés, hanem még reménysugarat is alig csillantó az országgyűléstől konkrét segítséget váró parasztok számára. A nemzetiségi kérdésben és a polgári jogegyenlőség teljesebbé tétele dolgában pedig kevesebbet mondott még a feliratokba foglaltaknál is, olyan időpontban, amikor különösen nemzetiségi vonatkozásban érdemi hatása már csak a konkrétumoknak lehetett. Az országgyűlés erejéből nem futotta több kötelezettségvállalásra. Összefüggött ez társadalmi kötöttségeivel...” (uo. 595. l.).

7. A társadalmi, származási hovatartozást sem érdemnek, sem véteknek, hanem a történész által mindig figyelembe veendő körülménynek tekintem. Éppen ezért egyik társadalmi rétegnek a történelmi szerepét sem tartom „kifénnyesítendőnek”, de berozsdásítandónak sem. Megítélésem szerint monográfiámtól is, az opponensi véleményre adott válaszmódtól is távol áll a kismemesség szerepének idealizálása. Az utóbbiból idézem: „Jelentkezett abban a reformkori ólombotosok szűklátókörűsége is, a kiváltságok vesztésére válaszul a szűkeblű elzárkózás, a nagybirtokosság uszályába kapaszkodás, a zsírba, pálinkába fulladó közöny, de korántsem ez volt az általánosan, még kevésbé az egyedül meghatározó.”⁹ Ezt követte — a megválaszolendő kritika iránya folytán természetesen — egyes progresszív mozzanatok felemlítése, de ilyen elvi alaphoz kapcsoltnak.

8. Monográfiámtól is, tőlem is teljesen idegen a társadalmi elhelyezkedést a politikaival egybeavágónak minősíteni. Ugyanakkor igenelve az általánosítás szükségességét, de elhárítva a leegyszerűsítés kényelmét, nagyon is indokoltnak tartom, hogy a társadalmi meghatározottságról, amennyire lehet, mindig konkrétan essék szó. Nem helyeslem tehát az adott korszak, de a megelőző vonatkozásában sem az erősen differenciált nemességet társadalmi, ill. politikai értelemben egységként, vagy valamelyik rétegét „pars pro toto”-ként kezelni. Kosáry Domokos írja: „Midőn a nemesség történelmi szerepéről beszélünk, akkor rendszerint elsősorban az 1848 és 1867 körül politikai vezető szerepet játszó, jobbmódú középnemesi rétegre gondolunk.”¹⁰ „A nemességről” általában „beszélni”, de konkrétan a „jobbmódú, középnemesi rétegre” „gondolni” olyan gyakorlat, amit indokolt lenne végre valahára kiiktatni a szakirodalomból. Módszertani és tartalmi okokból is.

A szakszerű általánosítás elsőrendű tudományos szükséglet, a leegyszerűsítő általánosítás azonban a tudomány, sőt minden humán érték veszedelmévé válhat. Elég fájdalmas példát szolgáltat erre tegnapi és tegnapelőtti történetírásunk.

A szerkesztőség megjegyzése: Szabad György itt közölt írása annak a vitának terméke, mely eredetileg „Forradalom és kiegyezés válaszáján 1860/61” c. monográfiája kapcsán Kosáry Domokos opponensi véleményének közreadásával kezdődött. Minthogy érdelemes új szempontok nem merültek fel, e cikk közreadásával a szerkesztőség a vitát berekeszti. Midőn a szerkesztőség a vitát lezárja, ezt bizonyos sajnálattal teszi, mivel abban a Kosáry által felvetett, vitára érdemes és érett kérdések — a nemzetközi helyzetben bekövetkezett fordulat szerepe, a nemesi-földesúri mentalitás és politika — tudományos elemzése és továbbfejlesztése helyett a személyes motívumok kerültek előtérbe.

⁹ Történelmi Szemle, 1971. 256. l.

¹⁰ Uo. 1971. 262. l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Фодор</i> : Некоторые главные черты раннего периода венгерской протопистории . . .	1
<i>Д. Гранастои</i> : Вычислительные машины в исторической науке	29
<i>Д. Токоди</i> : Политический кризис прусско-немецкого консерватизма и начало его преобразования—ноябрь 1918 года	48
<i>Д. Немеди</i> : О структуре ревизионистского национализма Венгерского Обозревателя	75
<i>Э. Шомоби</i> : По Кениггрец	111
<i>Е. Телеки</i> : Устройство нилашистского режима. Октябрь—ноябрь 1944 г.	154

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. Кришто—Ф. Макк</i> : К истории возникновения наших хроник	198
<i>Е. Харастии—Я. Емниц</i> : Очерки к портрету Д. Харнея	204
<i>И. Пето</i> : Капиталовлажение первого трёхлетнего плана	213

ОБОЗРЕНИЕ

<i>М. Лацко</i> : Опыты анкета историков	225
--	-----

ДИСКУССИЯ

Из материалов совещания в Эгере. Выступления <i>Л. Бенцеди, П. Ханак, М. Лацко, А. Варкони</i>	235
<i>Л. Маркуш</i> : Заметки к воспоминанию Т. Талпаши „Два знаменитых человека - два мира“	251
<i>Д. Сабад</i> : Такты и методы. (Ответ на новую критику Д. Кошари.)	256

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Fodor</i> : Einige hauptsächliche Züge des frühen Abschnitts der ungarischen Urgeschichte	1
<i>Gy. Granasztói</i> : Rechenmaschinen in der Geschichtswissenschaft	29
<i>Gy Tokody</i> : Politische Krise und Beginn der Neuorganisierung des preußisch-deutschen Konservatismus im November 1918	48
<i>D. Némédi</i> : Über die Struktur des revisionistischen Nationalismus der Zeitschrift Magyar Szemle	75
<i>É. Somogyi</i> : Nach Königgrätz	111
<i>Fr. Ryszka</i> : Gedanken über den Faschismus	138
<i>É. Teleki</i> : Etablierung des Herrschaftsystems der Pfeilkreuzler. Oktober—November 1944	154

BEITRÄGE

<i>Gy. Kristó—F. Makk</i> : Zur Entstehungsgeschichte der ungarischen Chroniken	198
<i>É. Harasztii—J. Jemnitz</i> : Beiträge zum Porträt J. Harneys	204
<i>I. Peto</i> : Die Investitionen des ersten Dreijahrplanes	213

RUNDSCHAU

<i>M. Lackó</i> : Über die Erfahrungen einer Historikerenquete	225
--	-----

DISKUSSION

Aus dem Material der Beratungen in Eger (Erlau). Beiträge von <i>L. Benczédi, P. Hanák, M. Lackó, Á. R. Várkonyi</i>	235
<i>L. Márkus</i> : Bemerkungen zum Rückblick T. Talpassys „Zwei Größen — zwei Welten“	251
<i>Gy. Szabad</i> : Tatsachen und Methoden. (Antwort auf die neue kritik D. Kosárys)	256

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>I. Fodor</i> : Quelques traits principaux des premières époques de notre histoire	1
<i>Gy. Granasztói</i> : Ordinateurs dans l'historiographie	29
<i>Gy. Tokody</i> : La crise politique du conservatisme prusso-allemand et les débuts de sa réorganisation en novembre 1918	48
<i>D. Némédi</i> : Sur la structure du nationalisme révisionniste de la revue «Magyar Szemle» ..	75
<i>É. Somogyi</i> : Après Königgrätz	111
<i>F. Ryszka</i> : Réflexions sur le fascisme	138
<i>É. Teleki</i> : L'établissement du régime du parti de la Croix Fléchée en octobre—novembre 1944	154

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Kristó—F. Makk</i> : Sur l'historique de nos chroniques	198
<i>É. Haraszi—J. Jemnitz</i> : Essais pour le portrait de J. Harney	204
<i>I. Pető</i> : Les investissements du premier plan triennal	213

REVUE

<i>M. Lackó</i> : Les expériences d'une enquête d'historiens	225
--	-----

DÉBATS

Des matériaux de la conférence à Eger. Interventions de <i>L. Benczédi, P. Hanák, M. Lackó, Á. R. Várkonyi</i>	235
<i>L. Márkus</i> : Remarques aux souvenirs de Tibor Talpassy „Deux grands — deux mondes”.	251
<i>Gy. Szabad</i> : Faits et méthodes. (Réponse à la nouvelle critique de D. Kosáry)	256

CONTENTS

STUDIES

<i>I. Fodor</i> : Some principal features of the early periods of Hungarian prehistory	1
<i>Gy. Granasztói</i> : Computers in the historical science	29
<i>Gy. Tokody</i> : The political crisis of the Prussian-German conservatism and the beginning of its reorganization in November 1918	48
<i>D. Némédi</i> : On the structure of the revisionist nationalism of the "Magyar Szemle" (Hungarian Review)	75
<i>É. Somogyi</i> : After Königgrätz	111
<i>F. Ryszka</i> : Thoughts on the fascism	138
<i>É. Teleki</i> : The arrangement of ruling system of the arrow-cross men. October—November 1944	154

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Kristó—F. Makk</i> : Contributions to the genesis of the Hungarian chronicles	198
<i>É. Haraszi—J. Jemnitz</i> : Sketches on the portrait of J. Harney	204
<i>I. Pető</i> : The Investments of the first Three-Years Plan	213

REVIEW

<i>M. Lackó</i> : On the experiences of a conference of historians	225
--	-----

DISCUSSION

From the materials of the conference in Eger. The contributions of <i>L. Benczédi, P. Hanák, M. Lackó, Á. R. Várkonyi</i>	235
<i>L. Márkus</i> : Remarks on the memoirs of T. Talpassy entitled „Two Greats — two worlds”	251
<i>Gy. Szabad</i> : Facts and methods. (Answer to the new critical remarks of D. Kosáry)...	256

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

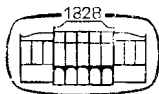
Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. III. 9. Terjedelem: 22,75 (A/5) ív
73.74770 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1972 XV. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA (szerkesztő), PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51–53 – Telefon: 160–098
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 44.–Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Győrffy György</i> : Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez	261
<i>Fügedi Erik</i> : Mezővárosaink kialakulása a XIV. században	321
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” XIX–XX. századi történetírásunkban	343
<i>Zimányi Vera</i> : A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben	378
<i>Kávássy Sándor</i> : Ellenforradalmi mozgalmak Somogyban a Tanácsköztársaság idején ...	413
<i>Kerekes Lajos</i> : Vorarlberg és Tirol elszakadási törekvései Ausztriától 1918/1919-ben ...	431
<i>Lackó Miklós</i> : Révai-problémák (Írások a börtönévek első szakaszából)	454
<i>Vajda Mihály</i> : A kispolgár adekvát osztályszervezete (Fasiszta diktatúra: a hatalomra jutott fasiszta mozgalom.)	471
<i>Korom Mihály</i> : Magyar rendszermentő kísérletek nyugaton és a szövetséges nagyhatalmak politikája a háború döntő fordulatától 1944 őszeig	497

SZEMLE

Számítógépek és a történettudomány (Beszámoló az 1972. októberi konferenciáról)	526
---	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-túl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratokat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

GYÖRFFY GYÖRGY

Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez

A magyar történetírásban Heckenast Gusztáv 1970-ben megjelent „Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban” c. értekezésével irányította a figyelmet a foglalkozásnévi helynevekben is jelentkező szolgálónépi intézményre. Heckenast gazdag adattárt is tartalmazó műve alapvetés, amelyre a további kutatások ráépülhetnek. Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a rendszer lényegét és az Árpád-kori társadalomban betöltött szerepét újra értékeljem, és ezzel hazai kronológiáját, valamint egy-két agrár és kézműves foglalkozás udvari berendezését megvilágítsam.

*

Szolgálónépeken (latinul: *ministeriales conditionarii*) azokat a különféle szolgálatra és szolgáltatásra kötelezett udvari népelemeket értjük, amelyek a természeti gazdálkodás viszonyai között egy-egy udvar sokféle szükségletét ellátták. Mint a kora-feudális Európa, úgy az Árpád-kori Magyarország társadalmát is jellemezte a különféle szolgálatra való beosztás, mely egyaránt megtalálható volt az Árpádok udvari, várispánsági és egyházi birtokain, sőt magán nagybirtokon is.

Az Árpád-kori történet kutatói az oklevelek százai alapján régóta felfigyeltek a különféle foglalkozást űző szolgálónépekre és e berendezkedést kimondottan vagy hallgatólagosan úgy tekintették, mint a magyar államszervezés termékét.¹ A szolgálónépi intézmény kialakulása az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe s lényegében három kérdés vált vitatottá: Mikor történt meg a különféle szolgálatra való beosztás? Mi szolgáltatott előképet hozzá? Az a szolgálónépi berendezés, amely Kelet-Közép-Európában foglalkozásnévből képzett falu-nevekben is tükröződik, sajátosan szláv intézmény-e?

Ami a hazai rendszer kialakulásának idejét illeti, István király veszprémvölgyi görög oklevelében (1018-1030) az eladományozott udvari népek már ilyen szervezetben jelennek meg, sőt van olyan falu, amelyet a benne lakók foglalkozásáról

¹ A régebbi kutatók túlnyomó többsége szerint e rendszer a várszervezetben működött, s így keletkezésének kérdése a királyi várszervezet eredetkérdésének függvénye lett. Régi irodalmához vö. *Bél M.*: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella*. Posonii 1735. 193; *Pelcz J.*: *Hungaria sub Geiza, sive historica de rebus Geisae... commentatio* (Sopron) 1769. 56–59; *Kollarius A. F.*: *Historiae iurisque publici regni Vngariae amoenitates*. Vindobonae 1783. II. 27–177 passim; *Bárdosy J.*: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae* 1802. 53–54, 96–97; *Kissel, P. de.*: *De priscis servientibus regis et reginalibus in Hungaria*. Posonii 1813. 20–45; *Pfahler, C.*: *Jus georgicum regni Hungariae*. Keszthely 1820. 27–69 passim; *Bartal G.*: *Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. I.* Posonii 1847. 268 kk.; *Kerekgyártó Á.*: *A míveltség fejlődése Magyarországhban*. Bp. 1880. I. 451–460 passim; *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1893. I. 438–440.

neveztek el (*Szántó, Gerencsér*).² Ez bizonyossá teszi, hogy a szervezet legkésőbb István király uralkodása elején megvolt, és megengedi a feltevést, hogy már a fejedelmek korában legalább részben kiépült, de nem jelenti azt, hogy a királyság korában a szervezetet tovább ne fejlesztették volna. (Ilyen továbbfejlesztés az erdőispánságok 1200 körüli szervezése kapcsán igazolható).³

Mivel a magyarországi oklevelekből megismert intézmény Nagy Károly frank birodalmában is megvolt, Erdélyi László felvetette az ötletet, hogy a frankok már a IX. századi Pannóniában meghonosították és ez élt tovább minálunk.⁴ A magyarországi berendezkedés azon vonása, hogy a foglalkozásnevek falunevekben is jelenteknek, s ezek között szép számmal akadnak szláv eredetűek, vezetett ahhoz a nézethez, hogy régi szláv intézmény volt forrása a magyarországi berendezkedésnek, sőt volt, aki átadónak a morvákat tartotta.⁵ E feltevések fő nehézsége, hogy a magyar szolgálónépi hálózat egyformán megtalálható az egykori frank-pannon-szláv Dunántúlon, a morvák bírta Nyitra-vidéken és a bolgár fennhatóság alatt volt Kelet-Magyarországon, országos kiépítése tehát csak az Árpádok uralmi szervezetében jöhetett létre, akár a királyság megszervezésekor, mint ezt a kutatók többsége vallja, akár a X. század első felében, mint ezt Heckenast Gusztáv, a kérdés nagyérdemű monográfusa feltételezte. A pannon-szláv vagy morva eredeztetés másik nehézsége, hogy van olyan „vadász” szolgálónép, a vadbőrnyúzóval, ill. nyestbőr, medvehőr, szíj és vadtulokszarv beszolgáltatóval azonosítható *daróc*, amely helynevekben és oklevelekben csak a Kárpát-medence keleti felén jön elő; a Felvidék nyugati felén, a Dunántúlon és a szlávón hercegségben nem található.⁶ A bolgár eredetű *daróc* foglalkozásnévvel rokon jelentésű a

² *Jakubovich E.—Pais D.: Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs 1929 [röviden: ÓMO.] 15—16; *vö. Heckenast G.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Bp. 1970. 32 kk.

³ Uo. 15 kk.

⁴ Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. [röviden: SziEml.] I. 479 kk.

⁵ Ld. bővebben a függelékben.

⁶ Elterjedését ld. *Hóman B., Magyar Nyelv* 16 (1920) 116—117; *Heckenast i. m.* 98—99; ugyane vidékre mutatnak a *drauch ~ draucharius* népekre vonatkozó okleveles adatok, ld. *Melich J., MNy.*, 1920. 24; *Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Bp. 1955. [röviden: SziJöv.] I/2. 623. További adatok: 1264: *centurio drauchiariorum . . . de villa Drauch* Szepesben (*Fejér G.: Codex diplomaticus Hungariae.* Buda 1829 — [röviden: F.] IV/3. 195); 1263: *populi drauch* Hunyadban, és *Darócuvarhely* valószínűleg Közép-Szolnokban (*Györffy Gy.: Történelmi Szemle* 7 [1964] 7—8); 1274: *terram drauchiariorum nostrorum Humuk Terenne* Nógrádban (*Szentpéteri I.—Borsa I.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* Bp. 1923 — [röviden: Reg. Arp.] 2534. sz.); Közép-Szolnokban Hadad határában volt még *Daróctekek* (1401: *Darochteleke*, ld. *Petri M.: Szilágy vármegye monográfiája.* Bp. 1901—1904. III. 258), Belső-Szolnokban pedig *Daróc erdő*, *Daróc alja* Bálványosvárálja határában (1269: *torrens Droch* F. IV/3. 539; Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Szerk.: *Kádár J.* II. Deés 1900. 133, 134, 547, 549).

Darócon olyan vadbőr, szíj és vadtulokszarv-beszolgáltatót kell értenünk, amilyen embe-
reket a dömösi összeírásban (1138) a foglalkozás megnevezése nélkül sorolnak fel Erdélyből, ld. *Szabó D., Magyar Nyelv* 32 (1936) 203: *In Ultrasilvanis partibus sunt homines qui debent per annum dare XX martures, C corrigias et unam pellem ursinam et I cornu bubalinum.* Ezek szerint évente fejenként 20 nyestbőrt, 10 szíjat, 1 medvehőrt és 1 vadtulokszarvat adtak az udvarnak.

A *daróc* foglalkozásnévet formailag szlávból magyarázta *Melich J.* (i. h. és *Magyar Ety-mologiai Szótár.* Bp. 1914 — [röviden: EtSz.] I. 1278); a szó töve az ó-egyházi szláv *drati > drati* 'scindere, zerreißen', bolgár *dera-* 'schinden, abziehen (die Haut); zerreißen', szerb-horvát *derati* 'reißen, schinden, losschlagen; um geld strafen'; ó-cseh 'reißen; raufen; rauben; plündern'; mai cseh *dráti* 'reißen, zerren'; szlovák *drat* 'nyúz, koptat, rabol, fosztogat' ige; ebből származik egyrészt a foglalkozásnévnek is használt *-tec* nomen agentis képzővel a szlovák *derac* 'abdecker, schinder', másrészt a part. praet. act. I. *dravō* igealakból és a fenti képzőből a cseh és szlovák *dravec* 'ragadozó állat, ragadozó madár' szó. A 'rabol' és 'ragadozó' jelentésből azonban a magyarországi foglalkozásnév nem volt levezethető, ezért *Kniezsa I.* (SziJöv. I. 623) és a *Magyar Nyelv Történelmi-Etimológiai Szótára* (Bp. 1967 — [röviden: TESz.] I. 596) a szláv jellegű,

szláv *lovčcb* 'vadász', de a belőle eredő *Lóc, Lócs, Lócsa* helynevek csak a Cserhát és Gömör-Tornai hegyek vonalától nyugatra lelhetők fel.⁷ Eltérő nyelvjárásokban általában eltérő nevekkel illették ugyanazt a szolgálónépi telepet, függetlenül a rendszer eredetétől (1. térkép).

A szomszédos szlávón, morva és bolgár népcsoportoktól való eredeztetés nehézsége abban rejlik, hogy az egykor Tótországnak nevezett Szlavóniában, Morvaországban és Bulgáriában e rendszernek kevés emléke maradt, az egyesek által számba vett szlovák etnikum és nyelv pedig ekkor még ki sem alakult. A magyarországgal összehasonlítható szervezetnek Cseh- és Lengyelországban maradt helynévi és okleveles nyoma, azonban, mint erre már Heckenast rámutatott, a cseh és lengyel foglalkozásnevek többnyire eltérnek a magyarországi szláv nevektől.

A magyar szolgálónépi intézmény a cseh és lengyel berendezéssel főleg abban a tekintetben mutat hasonlóságot, hogy ezekben az országokban is megtalálhatók e rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunévek, ami egy olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért mert a szolgálónépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs. Sem erről intézkedő törvény, sem minden falu szolgálónépeire kiterjedő összeírás nem maradt fenn, és a XI–XIV. századi oklevelekből csak csekély hányada gyűjthető össze a különféle szolgálónépek elterjedésének. A szolgálónépek intézményének csak a falunévekben mutatkozó vetülete az, ami teljességet megközelítően összeállítható.

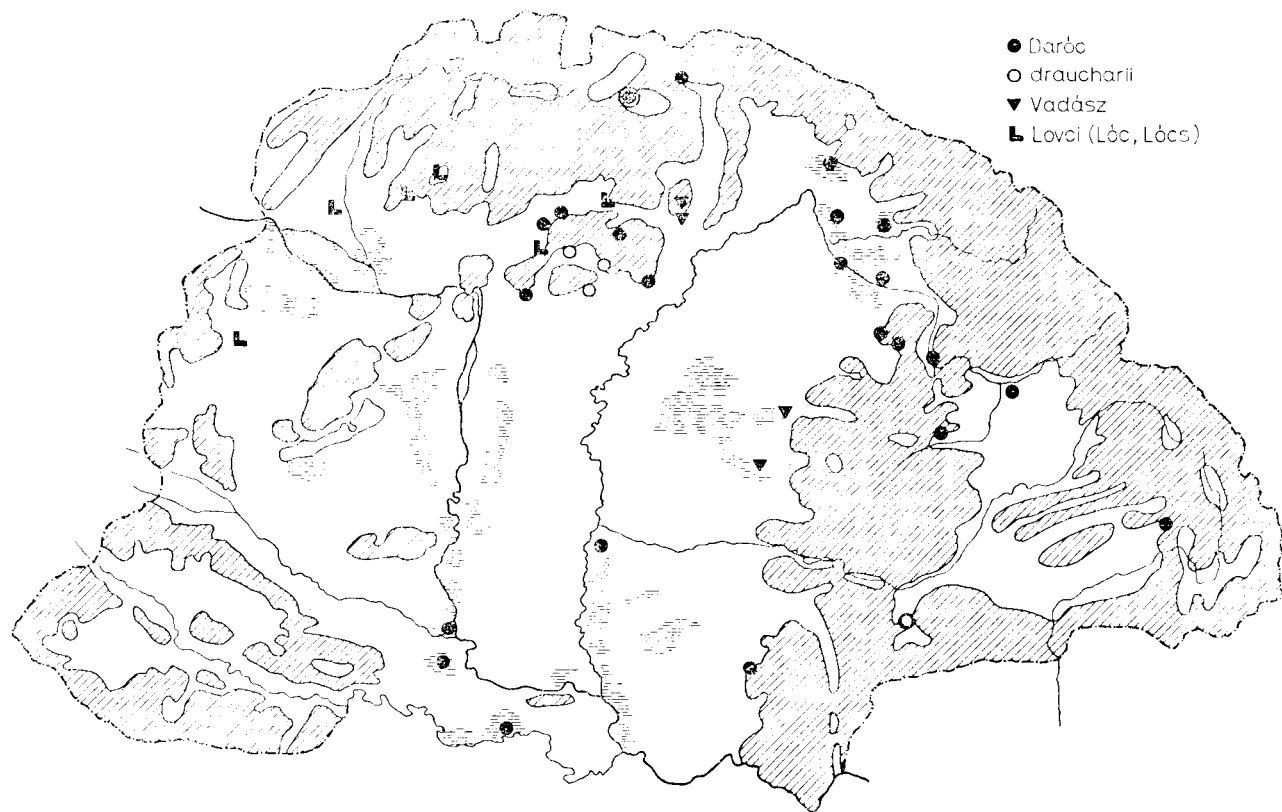
Ténylegesen a forrásanyag hiányos volta és egyoldalúsága nyomta rá a kutatásra a bélyegét. A vizsgálatnak a foglalkozásnévből képzett helynevekre való leszűkítése azonban bizonyos egyoldalúságra vezet. Az a feltevés, hogy az egyféle speciális foglalkozást űző falu volt a szolgálónépi berendezés jellemző településformája, ugyanúgy bizonyításra szorul, mint az, hogy e helynevek jelentik a szolgálónépi falvak legkorábbi rétegét, utóbbiból ui. az is következik, hogy a nem foglalkozásnévvel nevezett falvak szolgálónépi berendezése ezeknél későbbi.

Ahol a falunak a szolgálat kijelölésekor már volt neve, ott nem szükséges e névadást megkövetelni, ahol éppenséggel a faluk sora ugyanazt a szolgáltatást teljesítette, vagy ahol többféle speciális szolgáltató élt egy helyen, s egyik sem vált

de ismeretlen eredetű szavak közé sorolta. Valójában a bolgár–szláv *đvra* 'nyúz, bőrt lehúz, széthasít' jelentése egyezik az 1138-ban részletezett foglalkozás alaptevékenységével: a megölt vad bőrének lenyúzásával, szíjjá hasításával és szarvának vételével. A szláv *-bcb* foglalkozásnévképző (vö. *loviti* 'vadászni': *lovčcb* 'vadász'; *kupiti* 'venni'; *kupčcb* 'kereskedő'; *igrati* 'játszani'; *igrčcb* 'igric') itt még az *-ova-* gyakorító képzős igealakhoz is járulhatott, ahogy mind a *kuti* igéből, mind gyakorító *kovati* alakjából képeztek 'kovács' jelentésű foglalkozásnevet.

A *daróc* szó meghonosodása a magyarban és a daróc szervezet létrehozása nem lehet IX–X. századi, mert ekkor még a *-c* hangot *-t*-vel helyettesítettük, vö. *moravci* > *marót*, *němčcb* > *német* (Melich J.: A honfoglalás kori Magyarország [röviden: HonfMg.] Bp. 1925–29. 228), s a X. században is inkább *cs*-vel való helyettesítéssel kell számolni (ld. alább 299), de nem is tehető az erdőspánságok 1200 körüli létesítése korára (így Heckenast i. m. 15), mert már 1181-i oklevélben szerepel *Daróc* falunév: 1181/1366/XV. sz.: *Drahut* ~ *Darouch* (*Szentpétery I.*: Reg. Arp. I. 43. l. 133. sz.), hol is a *-t* betű a *-c* elírása, a *Darouch* pedig az átíró újabb behelyettesítése. Ugyanez vonatkozik a *-t* helyett *-c* hangot feltüntető *igric* szóra is. A darócek és igricék szervezetét legvalószínűbben István király rendezte be, e szolgálat erdélyi jelentkezéséből következtethetően az erdélyi Gyula behódolása (1003) után.

⁷ Ld. alább a szláv foglalkozásnevek jegyzékét, ahol *Krajčovič R.* (Zbornik o počiatkoch slovenskych dejin. Szerk.: *Ratkoš P.* Bratislava 1965. 241) hibás adatfelsorolását helyesbíttem (109–115. sz.).

1. A XI—XIII. században királyi vadászokat jelölő *Daróc*, *Lóc (Lócs-a)* és *Vadász* helynevek elterjedése

ki közülük számbeli fölényével vagy fontos szerepével, ott foglalkozásból képzett falunév alig jöhetett létre. Valójában a foglalkozásnévvel nevezett falu a szolgálónépi berendezés egyik határesetre, olyan sajátos körülmények között jöhetett létre, amikor egy falu lakóinak többségét azonos szolgálatra kötelezték másféle szolgálatot teljesítő falvak között. (Pl. egy udvarnok falut csak akkor nevezhettek *Udvarnok*-nak, ha nem udvarnok faluk csoportjában, hanem más szolgáló falvak, pl. ácsok, szállósók vagy vegyes kondíciójúak között helyezkedett el).

Ha a szolgálónépek települési viszonyainak sajátos eseteit keressük, olyan másik „határesetre” is találunk, amikor az uralkodót mozgó udvarhelyén különféle szolgálónépség, pl. szakács, pohárnok, hírvívő kísérte.⁸ Átlagosnak mindamellett az a falutelepülés tekinthető, amelyben egy- vagy többféle szolgálónép lakott és a falu neve semmit sem árul el a szolgálatról, amilyen az István király által különféle egyházaknak eladományozott falvak túlnyomó része.

Ha a továbbiakban bőven fel is használom a szolgálónépi faluncvekből adódó tanulságokat, az intézmény eredetének vizsgálatánál nem ebből indulok ki, hanem a társadalom viszonyaiból.

A szolgálónépi rendszer kialakulásában három gazdasági-társadalmi tényezővel kell számolnunk: 1. Az uralkodó részéről felmerülő igény. 2. Az alávetett köznép termelési és szolgálati gyakorlata. 3. A szolgáló szervezet életrehívása és folyamatos működtetése. Ez a három tényező nagyjából három társadalmi réteghoz kapcsolódik. Az első kettő esetben ez nyilvánvaló, mert a rendszer létrejöttének előfeltétele egyrészt az uralkodói hatalom, amely a természeti gazdálkodás bizonyos szintjén igényeit már nem idegen zsákmányból, hanem saját alattvalóitól, állandó szolgáltatás és szolgálat formájában elégíti ki, másrészt az uralkodóval szemben álló, neki alávetett szolganép, amely abban az esetben fogható be ilyen szolgálatra, ha elsajátítható többlettermékkel, vagy rendszeres szakszolgálat (pl. fuvar, őrzés, főzés) képességével rendelkezik, s ha soraiban eltérő vidékek és különféle etnikumok sajátos termelőmódja egyesül. Ebből az is következik, hogy homogén, azonos termelőmódot folytató néptörzs vagy törzsek felett ilyen rendszer nem építhető ki, mert többlettermékük azonos (pl. pusztai nomádoknál juh és ló, erdőlakóknál nyestbőr, sertés és viasz, hegyi pásztoroknál juh, sajt és pokróc). Ilyen módon a fejedelmi szolgálónépi organizáció előfeltétele az alávetett társadalom differenciált, sokrétű termelése, amit egy szűkebb területen csak az előrehaladott társadalmi munkamegosztás, egy népeket egyesítő birodalomban pedig az eltérő termelőmódból adódó „etnikai munkamegosztás” biztosít. A harmadik tényezőnk, az organizációnak ugyancsak van a társadalomban letéteményese. A fejedelemség igényének rendszeres kielégítését egy erőszakos szervezet teszi lehetővé, amelyet az uralkodó és a szolganép között elhelyezkedő differenciált középréteg működtet. Ez a középréteg a szolgáltatást behajtó és a nép között élő falunagyoktól, száznagyoktól, a fegyveres vitézeken át az udvarházak ispánjaiig terjed, sőt kezdeti fokon a fejedelem kíséretében lévő udvari főemberek (főlovász, főtárnok stb.) is hozzá számíthatók. E középréteg anyagi ellátását a behajtott szolgálmányból való részesedés biztosítja.

Ha e három réteg bármelyike hiányzik, szolgálónépi szervezet nem jöhet létre és nem működhet. Ilyen módon e szervezet kialakulásának előfeltétele a társadalom előrehaladott rétegződése. Tudva azt, hogy a középkori rétegzett tár-

⁸ Az, hogy a nomád uralkodót vonulásakor különféle szolgálók kísérték, nyilvánvaló, de ilyenre Nyugaton is található adat. A VIII. században Martell Károlyról írták, hogy midőn a lobbesi apátságba vonult *coqui ac pistores cum reliquis ministris* előre mentek, jelezve, hogy Károly követi őket (*Brühl C.*: *Fodrum, gistum, servitium regis*. Köln—Graz, 1968. I. 106).

sadalmak etnikailag heterogén alakulatok, hiszen már a nemzetségek egyesítése is általában egy idegen nemzetségnek való alávetéssel, ill. a néptől idegen elnyomó apparátussal történik, ebből következik, hogy e rendszer kialakítását nem lehet valamilyen néphez, nyelvhez vagy fajhoz kapcsolni.

Mint Heckenast Gusztáv rámutatott, a szolgálónépi intézmény a különböző földrészekben, Európában, Ázsiában és Afrikában egymástól függetlenül is létrejött.⁹ Alakulásában, mint a fentebb elmondottakból következik, döntő szerepe volt a munkamegosztás módjának. Hogy előrehaladott társadalmi munkamegosztás mellett másféle szolgálónépi szervezet jött létre, mint etnikai munkamegosztás esetén, arra két szélsőséges eset, a frank birodalom és a mongol birodalom szolgálónépsége hozható fel példának.

A Nagy Károly uralma első felében szerkesztett *Capitulare de villis vel curtis*, amely a királyi udvarházak berendezését és a gondjukat viselő udvarbírák köteleit ismerteti, a következőket rendeli: „Minden udvarbíró szolgálatában tartson jó kézműveseket, azaz kovácsokat, arany- és ezüstműveseket, vargákat, esztergályosokat, ácsokat, pajzsgyártókat, halászokat, madarászokat, azaz madárfogókat, szappanfőzőket, italkészítőket, azaz olyanokat, akik méhsört, alma- vagy körtebort, vagy bármely más italt tudnak készíteni, pékeket, akik nekünk zsemlyét sütnek, hálókészítőket, akik jól tudnak hálót készíteni vadászat, halászat és madárfogás céljára, valamint más szolgálónépeket (*ministeriales*), akiket hosszú lenne felsorolni.” A *Capitulare* más pontjai a „boradók”, erdőővők, pincemesterek, vámosok, kikiáltók, vadászok, solymárok, méhészek, lovászok, barompásztorok, szántók és nyergesek szolgálatáról is intézkedik, de szó esik az udvari méltóságok és az udvari népek viszonyáról is. Az udvarházak élén álló „bíráknak”, valamint a palotában szolgáló vadászoknak és solymároknak a király és királyné távollétében a tálnokmester (*senescalcus*), vagy a pohárnokmester (*buticularius*) parancsol;¹⁰ e kettő a Capetingek alatt is a francia udvar legmagasabb méltósága.

A frank birodalomban a szolgálónépi szervezet általában a kézműveseknek eredeti hazájukban való beszerzésével, ill. az udvarhelyre való összegyűjtésével jött létre. Eddig csupán Bajorországból váltak ismeretessé -arn foglalkozásnévképzővel képzett falunévek, mint pl. *Weinarn* ,szőlős’, *Goldarn* (*Goldararun*) ,ötvös’, *Schildarn* ,pajzsgyártó’, *Lederdorn* (*Lederarun*) ,timár’, *Pöchlarn* ,szurokfőző’ (hajóépítéshez) stb., de ezeknek a társadalmi háttere nem tisztázott.¹¹

Mint a kérdést 1967-ben megvitató német kutatók is hangsúlyozták, az alakuló feudális Németországban udvari szolgálónépekre nincs adat, s valóban a német királyok X-XI. századi okleveleiben szolgálónépeket csak elvétve találunk monostori birtokon. Mivel a hűbéri viszonyok klasszikus nyugati formájukban az ezredforduló táján bontakoztak ki és a német király uralma nem a szolgálónépekkel működő udvari berendezésre, hanem a hűbérbirtokra épült, vezető nyugatnémet történések a miénkhez hasonló cseh szolgálónépi rendszert nem tekintették feudális berendezésnek.

E messzevezető és vitatható elméleti kérdés taglalásába itt nem bocsátkozunk, de abban aligha tévedünk, ha a feudális viszonyok kiteljesedése felé haladó nagykárolyi rendet kora-feudális berendezésnek tekintjük.

⁹ I. m. 67—68.

¹⁰ Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio. II. Capitularia I. Hannoverae 1883. 83—89; vö. Bloch M.: Mélanges historiques. Paris 1963. I. 142—154; Metz W.: Das karolingische Reichsgut. Berlin 1960. 77—87; és Bühl C. i. m. I. 81 kk.

¹¹ Vö. Bosl K.: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München—Wien 1964. 371; Spindler M., Handbuch der Bayerischen Geschichte. München 1971. 292.

A frank birodalommal érdemes szembeállítani a nomádoké közül legjobban ismert mongol szervezetet, ahol egy barbár, de több tekintetben rokon berendezéssel találkozunk. Ez részben mongol udvari népekre, részben idegenekre épült. Amikor Dzsingisz kánná lett, kinevezte személyes híveit a tegezfordók, szakácsok, juhászok, szekerészek, udvari szolgálók, lovászok, csikósok és hírvivők felügyelőjévé, Szübetaj baaturt pedig az udvar élére.¹² Az alájuk vetett mongol szolgálónépek mellett a kánok és hercegek különféle etnikumú kézműveseket telepítettek össze évről évre felkeresett udvarhelyeik mellé, vagy áttelepítéssel hoztak létre maguknak kézműves szolgáló telepeket. Karakorumban pl. különféle kínai kézművesek mellett egy-egy fogoly orosz és francia ötvöst is dolgoztattak, akik rab-szolga helyzetük mellett vagyonna és befolyásra tettek szert. A Magyarországról elhurcolt radnai szászokat mint bányászokat és fegyverkovácsokat dolgoztatták, előbb Bűri herceg tulajdonában, a nesztoriánus keresztények és mohamedánok lakta Talasz városban, majd a kán birtokában lévő *Bolat* nevű kovács-településen.¹³ *Bolat* jelentése mongolul ‚acél, kard‘ (a perzsa *fulat* szóból).¹⁴ Ez hasonló, mesterséggel nevezett szolgálónépi település, mint pl. a Csatagáj birodalomban ismert ‚íjgyártó‘ nevű falu: *Jajcsi*.¹⁵

A mongol berendezést nemcsak az etnikai munkamegosztás nagy szerepe jellemzi, hanem az, hogy a kézművesek személyi tulajdonban vannak. Bár Dzsingisz kán udvari gazdaságában már megtörtént a nem kézműves szolgálónépek megszervezése, itt még nem jött létre a személytelen intézményhez, az „udvarhoz” kapcsolott szolgálónépek rendszere, mely az uralkodó személye nélkül is működik. A keleti berendezkedés és a nyugati intézmény közötti másik fő különbség eszerint a személyhez kötöttség és az intézményhez tartozás eltérésében rejlik.¹⁶

Mi a helye a magyar, cseh és lengyel szolgálónépi rendszernek e két pólus között? A frank, német és cseh viszonyok megvitatása során felmerült a cseh rendszer társadalomtörténeti helyének kérdése is. Megnyugtató megoldás azonban nem született, aminek fő okát abban látom, hogy a kutatók a cseh és lengyel rendszer fő jellegzetességét az egyfoglalkozású falvak tükröző helynevekben keresik. Az okleveles anyag oldaláról való vizsgálat a gazdagabban adatolt Magyarországon azonban ezt a jelenséget nem mutatja alapvető jellemvonásnak, s ha azt vesszük vizsgálóra, hogy az egyházi nagybirtok szolgálónépei hogyan oszlottak meg falvanként, azt tapasztaljuk, hogy a központban, például Pannonhalma körül, avagy Szentjobbon csaknem minden fajta szolgálónép összpontosult, tehát egy vonatkozásban hasonló képlet jött létre, mint Nagy Károly udvarai körül.

A magyar, cseh és lengyel szolgálónépi berendezkedés látszólag a barbár keleti és a civilizált nyugati berendezkedés között átmeneti helyet foglal el. Szolgálónépi faluk telepítése, ami többnyire mesterséges úton létrehozott etnikai munkamegosztást jelent, ténylegesen a szolgálónépi berendezkedés barbár formáját jellemzi. Ugyanakkor nemcsak egy statikus átmeneti állapotról van szó, hanem arról, hogy mindhárom nép esetében a X. század második felében következett be az átmenet a barbár berendezkedésből az udvari intézmény rendjébe. Hogy ez mikor és hogyan történt meg, az adatok híján méltán okoz problémát a kutatóknak.

A történészek számára rendkívüli jelentőségű volna Cosmas cseh **krónika**s elbeszélése e rendszer létrejöttéről, ha hitelt adhatnánk neki. Cosmas szerint a

¹² *Ligeti L.*: A mongolok titkos története. Bp. 1962. 40–41, 152.

¹³ *Györffy Gy.*: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 104, 170 kk.; 153–154, 194, 201, 244.

¹⁴ *Ramstedt G. J.*: Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki 1935. 50.

¹⁵ *Kunos I.*: *Sejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Bp. 1902. 96.

¹⁶ E kérdést magyar viszonylatban bővebben másutt fejtem ki.

cseh szolgálonépeket a cseh fejedelemség IX. századi létrejöttékor jelölték ki. A nép fejedelmet kért és Psemiszl felesége, Libusa így óvta őket: „A fejedelem belőletek és a ticeitekből tetszése szerint szolgálakat, parasztokat, terménnyel és pénzzel adózókat, esztergályosokat, kikiáltókat, szakácsokat, sütőket vagy molnárokat fog csinálni. Ispánokat, száznagyokat, falunagyokat, szállóműveseket, földműveseket, szántókat, fegyverkovácsokat és különféle szücsöket és szíjjártókat fog állítani. Fiaitokkal és leányaitokkal kénye-kedve szerint fog elbánni; ökreitekből, kancáitokból, ménjeitekből és kisebb jószágaitokból a legjobbakat magának fogja elvenni.”¹⁷ Ez a szemléletes leírás azonban nem a IX-X. századi viszonyok ismeretén alapul; az 1110 körül író Cosmas kanonok ui. a maga korából ismert fejedelmi szolgálonépség eredetére a választ a Bibliában találta meg; Sámuel I. könyvében (8/10-17) ui. Sámuel a fenti módon intette Izráel népét a királyság intézményének rossz következményeitől.¹⁸

Kézai is megkísérelte 1280 táján, hogy „tudományos” magyarázatot adjon a magyar udvarnokai réteg eredetére. A nomád kunok példáján elinduló magyarázata azonban ugyanolyan naív vélekedés, mint Cosmas elmélete. Kézai szerint a honfoglaló magyarok foglyaikat, a kunok módjára, sátraik és barmaik körül tartották. Mikor aztán Géza és Szent István megkeresztelkedett, Róma elrendelte, hogy a nomádok foglyai földet műveljenek. (Ilyenféle rendelkezés nem 1000 körül történt, hanem a kun térítéskor, 1279-ben!) Kézai szerint a magyarok foglyai közül azok, akik a nemes urak udvaraihoz szolgáltak, lettek az udvarnokok, amíg Kálmán király el nem vette őket a nemesektől, s a király ill. nádor és az egyházak alá nem rendelte őket.¹⁹ Kézait az *udvar* szó XIII. századi széleskörű jelentése tévesztette meg, „udvara” kezdetben csak a királynak volt, a XIII. században pedig minden nemesnek, s így ebbe az elméletbe a névmagyarázó okoskodás is belezúszott.

De abban sincs igaza Kézainak, hogy az udvarnokok eredetileg idegen foglyok és rabszolgák lettek volna. Az „udvarnok” már István király törvényeiben, mint félszabad réteg tűnik fel;²⁰ későbbi adatokból tudjuk, hogy ez volt a neve az önállóan gazdálkodó magyar mezőgazdasági termelőnek is, aki főleg kenyérral adózott.²¹ Mivel minden régi szláv nyelvben a *dvornik* főudvarmestert, vagy amolyan udvaronc főurat jelent,²² valószínű, hogy a szláv eredetű *udvar* szónak²³ a *-nok* foglalkozásnév képzővel történt képzése a magyar nyelvben jött létre, ugyanúgy, mint a *tálnok*, *tárnok*, *pohárnok* és *fegyvernök*. Ezek közül a *tál* szó finnugor,²⁴

¹⁷ MGII. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* [röviden: SRG.] N. S. II. Ed.: B. Bretholz. Berlin 1924. 44.

¹⁸ Vö. Heckenast i. m. 75.

¹⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum* Ed.: E. Szentpétery. Bp. 1938. I. 192–193; vö. Györffy Gy., *Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században*. Szerk.: Székely Gy. Bp. 1953. 258.

²⁰ II. 21. §: Si quis illorum, qui vulgo *udvornich* vocantur, furtum commiserit, lege liberorum diiudicentur, testimonium autem eorum inter liberos non recipiatur. *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények. Bp. 1904. 156.

²¹ 1276: *pariisdatores, qui vulgo udvornici appellantur* (Györffy Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959. [röviden: *Tanulmányok*] 18).

²² *Knieszsa I.*: *SzlJöv.* I/1. 540.

²³ Az *udvar* szó (ld. uo. 539) a magyar nyelvbe már valószínűleg Etelközben behatolt; az orosz óskronika 882-i bejegyzése szerint a kijevi Ugor (magyar) hegyen volt „Olmin dvor” (*Hodinka A.*: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp. 1916. 38–39). Magyarok kijevi tartózkodásáról régészeti leletek is tanúskodnak (Vö. *Dienes I.*, *Folia Archaeologica* 24 (1973) 199).

²⁴ *Bárzsi G.*: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941. 298. *Tálnok*, mely a *dapifer* 'étekhordó' régi magyar neve volt, helynévben 1255: *Talnuok* (Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp. 1963 [röviden: *Gy.*] I. 730).

a *tár* szó végső fokon török (esetleg szláv közvetítéssel),²⁵ a *pohár* valószínűleg német, a *fegyver* ismeretlen eredetű,²⁶ s mind az államszervezéskor létrehozott udvari intézmény műszavai közé tartoznak.

Ha a közép-keleteurópai térségben a szolgálónépi berendezés kezdeteit keressük, a két eltérő fejlődési fázis eredetére külön kell választ adnunk: Mikor jött létre itt a barbár személyes, és mikor a civilizáltabb intézményes szolgálónépi berendezés?

A szolgálónépek barbár berendezkedésének gazdasági-társadalmi előfeltétele a különféle termelőmódot folytató népeknek egy birodalomban való egyesítése, valamint idegen fogoly kézműveseknek össze- és áttelepítése, tehát az etnikai munkamegosztás életrehívása volt. Ezek az előfeltételek a római birodalom bukása után a Kárpát-medence térségében elsősorban Attila birodalmában teremtdetek meg, amely hunok mellett alán, keleti gót, gepida, rugi és szkír népelemeket foglalt magában, de hasonló módon létrejöttek az avar birodalomban is, amely ázsiai avarok vezetése mellett gepida, bolgár-török (onogur) és szláv törzsekre épült. Nem tagadható annak a lehetősége sem, hogy ez a barbár uralmi berendezés újjáéledt a nagy birodalmak utódállamaiban, az Attila utódai alól kiszabadult gepida, és a Baján utódainak uralma alól önállósult dunai bolgár, tengermelléki horvát és nagymorva fejedelemségben is. A X. század folyamán kiterjedtebb barbár szolgálónépi berendezéssel elsősorban a magyar fejedelemség keretében számolhatunk, amely türk-kazár uralmi rendben és finnugor alapnépesség mellett bolgár-török, alán, káliz, pannonszláv karantán, nagymorva és bolgár-szláv népelemek uralmára épült, de kézművessége kiegészült a kalandozásokon elhurcolt másféle foglyokkal is. A magyar fejedelemség mellett e rendszer kisebb mértékben megvalósulhatott a morvák bukásából gyarapodó csehek és fehér horvátok (viszlyánok), majd a fehér horvátok bukásából profitáló csehek és lengyelek körében is. Minden korábbi uralmi rend bukása ui. azt jelentette, hogy a kézműveseket a győzők fejedelmei kaparintották kézbe és dolgoztatták.

A honfoglaló magyar vezérek településrendje oly mértékben hasonló volt az Aranyhorda első vezérciéhez, hogy a szolgálónépek tekintetében is rokon berendezkedést tételezhetünk fel. Amint a vezérek folyómenti ingamozgásának végpontjainál szláv révész és böszörmény kereskedő-vámos telepek létesültek, úgy a téli szállások régi, de iparosokkal újonnan felduzzasztott városok mellett helyezkedtek el. Árpád a római előzményű Pécs, Kurszán pedig Aquincum mellett létesítette téli szállását. Bizonyára voltak a fejedelmi udvar ellátásáról gondoskodó fő tisztségviselők is — Anonymus egy Csepel nevű főlovászt említ, nem tudni, hitelt érdemlő hagyományból-e — és voltak alájuk rendelt szolgálónépek is, mindenesetre feltűnő, hogy Árpád Duna-parti útvonalán alig található szolgálónépi helynév, a Csepelszigeten pedig nincs lovászokra utaló név az egy *Lórév*-en kívül. Hasonló a helyzet az Árpád és Kurszán nevét őrző csallóközi udvarhelyekkel.²⁷

Ha a magyarországi foglalkozásnévből képzett helynevek elterjedésének térképét összevetjük a Kniezsa által készített XI. századi nyelvi térképpel,²⁸ feltűnik, hogy magyarlakta területeken viszonylag kevés ilyen helynevet találunk; legtöbbször a szláv-magyar vegyes-lakosságú területen található, végül tiszta szláv

²⁵ Kniezsa i. m. I/2. 762—763; 768—769.

²⁶ Uo. 720—724; Étsz. II. 178—179; az újabb irodalomra ld. TESz. I. 860. A kérdésben Mollay Károly szóbeli közlése nyomán foglaltam állást.

²⁷ Ezekre ld. Györffy Gy., Arch. Ért. 97 (1970) 192—202.

²⁸ Heckenast G. i. m., és Kniezsa I., SzIEml. II. 367—472 melléklet.

lakterületen, pl. a Drávántúl, Krassó-Szörényben, Dél-Erdélyben és a Felső Vágvidéken szintén kevés fordul elő. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy nem egy etnikum sajátosságáról van szó, hanem a különféle etnikumok együttlakásának a munkamegosztás és a kézművesség fejlődésére gyakorolt megtermékenyítő hatásáról, ami világtörténelmi méretekben a germán és román érintkezés legintenzívebb területének, a Rajna és Loire közti Európának kiugró középkori fejlődésével állítható párhuzamba.

Ha tehát a Kárpát-medencében a honfoglalás előtt fel is tételezhetjük barbár szolgálónépi szervezetek működését, ezek egy-egy uralmi rend bukásakor szétestek, és az új uralmi rend új szervezetet hozott létre. De az Árpádok X. századi barbár szolgálónépi szervezetét is új intézményes berendezés váltotta fel az államszervezéskor, s kérdés hogy az új szervezetek mennyit vettek át a régiektől.

A Kárpát-medencében életrehívott magyar fejedelemség nem az itt uralkodó Bulgária, Nagy-Morvaország és Keleti-Frank birodalom *anyaországain* keletkezett, hanem az „avar puszták” mellett e három ország *végvidékein*, amelyek neve a honfoglaláskor élt Regino szavai szerint: *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*.²⁹ A magyarok ugyan elfoglalták a Nagymorva anyaországot is és belőle a Morva folyó balpartja az államszervezés után is a magyar állam része maradt, de éppen az a körülmény, hogy a Morva-balparton nincs helynévi vagy okleveles nyoma szolgálónépeknek, bizonyítja, hogy a helyben talált szervezetet nem vették át. Ha a nagymorva központ közvetlen szomszédságában sem élt a szervezet tovább, még kevésbé van okunk ezt feltenni az anyaországon kívüli végvidékeken, ahol még az is kétséges, hogy kiépült-e valamilyen fejedelmi szolgálónépi szervezet, avagy ezek olyan határtartományok voltak, melyeket az uralkodók rendszeresen nem kerestek fel ellátásuk biztosítására. Ami pl. Zalaváron és Sziszeken feltehető, az sem karoling típusú udvari berendezés, hanem a helyi szlovén főemberek hűbéres nagybirtoka, s még leginkább Pécssett tudott a salzburgi érsek olyan nagybirtokszervezetet létesíteni, mint bajor területen. Az tény, hogy a IX. századi Pannóniára vonatkozó okleveles és helynévi adatok semmilyen adatot nem tartalmaznak itt kiépült fejedelmi szolgálónépi szervezetről, s ha ennek barbárabb formáját megvalósították a szlovén főemberek udvaruk körül, kételkednünk kell továbbélésében, mert e területen a *helységnevek és a temetők kontinuitása megsűnt*. A szlovén főemberek kézműveseit a magyar vezérek bizonyosan tovább dolgoztatták a kívánt helyre áttelepítve, s ezeknek helyben való tovább dolgoztatásával csak ott számolhatunk, ahol a termelőmunka ezt kívánatosá tette. Mezőgazdasági téren a szőlőművelés, ipari téren pedig a vaskohászat volt olyan ágazat, amelynek kedvezett a helyben maradás, noha a mongol példa szerint még az ércművesek sem voltak helyhez kötve. Mivel a folyónevek kontinuitása a Kárpát-medencében igazolható, legfeljebb egy-egy szőlő- és vasműveléssel kapcsolatos szláv pataknév esetében mérlegelhető, hogy a IX. századi szőlősők és vasasok után nevezték-e el, avagy a honfoglalás után oda telepített szlávok voltak az elnevezők.

Falunevek kontinuitása a Kárpát-medencében csak a honfoglalástól kezdve igazolható, s így a foglalkozásnévből képzett falunevek vagy a X. századi fejedelemség rab szolgáló népségének, vagy az ezredfordulótól életre hívott intézmények szolgálónépi szervezetének emlékei. Az alapvető kérdés, hogy e két fajta szervezet emlékeit hogyan lehet szétválasztani.

²⁹ Reginonis Chronicon. Rec.: *Fr. Kurze, Hannoverae 1890 (SRG.) 132.*

A kettő között minőségi és mennyiségi különbség állhatott fenn, hiszen a X. században jobbra csak a nomád típusú téli és nyári udvarhelyek ellátásával kell számolnunk, s az Árpád-házi nagyfejedelmek és hercegek az országnak csupán egy részén létesítettek szállásokat, míg az államszervezőskor az ország egész lakott területén egységesen létesült szolgálónépi szervezet az új intézmények: a királyi udvarhelyek, az ispáni várak és közvetve a főegyházak ellátására. A két rendszer eltérése mellett még a korábbi és későbbi berendezés időszakos módosulásával is kell számolnunk: a fejedelemség első időszakában az antik romvárosokba telepített foglyokon, második időszakában pedig a földvárak melletti udvarhelyeknél dolgozó rab-szolgákon lehetett a hangsúly. De a királyság szolgálónépi berendezése is módosult, hiszen az államszervezőskor életre hívott rendet csak 1056 körül rögzítették írásban, majd ez a XII. század végén az erdőuradalmak szolgálónépi berendezésével egészült ki, amikor az eladdig kihasználatlanul hagyott végvidékeket, gyepűelveket is bekapcsolták az ellátó szervezetbe, sőt a XIII. században is módosították egyes népek más szolgálati viszonyba való helyezésével. A fejedelmkori és a királyságkori továbbfejlesztés mindamelllett nem jelenthette az eladdig létrehozott berendezés felrugását, tehát az államszervezés előtt és utána egy bizonyos folytonossággal kell számolnunk. Magyarán mondva Árpád és Szabolcs vezér Pécs melletti udvarhelyei Fajsz idejében nem szűntek meg, legfeljebb az özvegy fejedelemasszony, majd egy herceg kezébe jutottak, azaz a régi udvarhelyek olyatén degradálódásával kell számolnunk, mint aminőről a mongol-kori utazók tudatnak. De az erdőispánságok berendezése sem történt az államszervezőskor létrehozott rend lényeges módosításával. Viszont a nyugati intézmények berendezése a barbár viszonyok átrendezését kívánta meg, hiszen minden új központ egységes berendezést kapott, így minden ispáni várat — köztük az új határvárakat — el kellett látni kovácsokkal és csatárokkal, minden udvarházat szállósökökkel, méhészekkel és egyéb speciális szolgáltatókkal. Az új intézményes berendezés mindamelllett nem rúgta fel a régi barbár rend minden elemét, mivel az ispáni várak és királyi udvarházak felerészben a régiek felhasználásával épültek ki és valószínű, hogy a régi speciális szolgáltatók egy része helyén maradt.

Mindezek figyelembe vétele után is a fő feladat a keleti barbár és a nyugati intézményes berendezés emlékeinek szétválasztása marad, s ezt az a bizonytalansági tényező terheli, hogy hellyel-közzel számolhatunk a barbár rend elemeinek továbbélésével.

Milyen módszer kínálkozik a barbár és a fejlettebb intézményes szolgálónépi berendezés emlékeinek szétválasztására?

Régészetileg a ma ismeretes módszerekkel ez a kérdés megközelíthetetlen. Egy kora Árpád-kori kézműves vagy agrár szolgáltató házatája feltárásakor nem csupán a kronológia marad bizonytalan, hanem ráadásul a szolgálati viszony is megállapíthatatlan, tehát a leletekből nem dönthető el, hogy fejedelmi, ill. királyi szolgálónép, vagy magánföldesúrnak dolgozó szolga emlékanyagáról van-e szó.

A véletlenül reánk maradt írott források csupán a királyság korában működő szervezet egyes elemeiről tartalmaznak adatokat, maga a királyi szolgálónépet névszerint összeíró Sarchas-féle összeírás (1056 körül) elveszett.

A X. századi és a királyság kori szolgálónépi rendszer emlékei egyformán a helynevekben lelhetők fel; elsősorban a foglalkozásnévi falunevekben, másodsorban és vitathatóan a munkahelyet (pl. *Bánya, Malom*) és termelvényt (pl. *Rudo, Vas*) jelentő helységnevekben. E névanyag szétválasztása X. és XI. századi nevekre nyelvtani (hangtani és alaktani) ismérvek alapján csak kivételes esetben

lehetséges. Mivel a magyar nyelv a IX-X. században a szóvégi *-c* hangot *t*-vel helyettesítette, a *daróc* és *igríc* szó átvétele, és a daróc és igríc szolgálat berendezése nem fejedelem-kori, hanem államszervezés-kori lehet.

Település- és művelődéstörténeti meggondolások alapján megkísérélhető egyes foglalkozásneveknek a barbár, másoknak az új intézményes berendezéshez való kapcsolása, nehézséget azonban e téren az jelent, hogy a foglalkozásnevek nemcsak időben, hanem térben is módosultak, azaz bizonyos foglalkozást az ország különböző vidékein egyidejűleg más-más néven neveztek, s időben ez is változhatott.

Az Árpád-kori falunévanyag foglalkozásneveinek szétválasztása X. századi és királyság-kori rétegre olyan ideális forrásviszonyok között volna lehetséges, ha rendelkeznénk a szolgálónépeknek falvak és szolgálat szerinti összeírásával, lényegében az elveszett Sarchas-féle conscriptióval. Egy ilyen összeírásból olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevével egyező foglalkozást üznek, elsősorban a kora-feudális berendezésre következtethetnénk (másodsorban számolva azzal a lehetőséggel, hogy egyes barbár kézműves telepek az új viszonyok között továbbélhettek). Viszont olyan esetekben, amikor a foglalkozásnévvel nevezett falu lakói a falu nevével eltérő foglalkozást üznek, komoly okkal gondolhatnánk arra, hogy a falunév az államszervezést megelőző barbár berendezés emléke, míg a királyság-kori szolgálat a régít felváltó új feudális rendé (itt is számolva azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos szolgálatok a XI. századtól a XIII. századig feleslegessé váltak és a király új szolgálatot rendelt el, vagy bizonyos falvak lakói kihaltak, és új kondíciójú népek telepedtek helyükre).

A roánk maradt okleveles adatok — néhány korai egyházi összeírástól eltekintve — e falvakat olyan későn, a XIII. századtól kezdve ismertetik meg, amikor a szolgálónépi szervezet már felbomlott, s ezekben csak néha és véletlenül történik utalás a falu régi kondíciójára. Kiértékelésük csak az Árpád-kori történeti földrajz elkészülése után lesz lehetséges. Heckenast összeállításából mindamelllett megállapítható, hogy milyen példái vannak eseteknek, amikor a foglalkozásnévvel nevezett faluban ugyanolyan foglalkozású lakókat említenek (*Ardó* 1, 3., 14.; *Daróc* 3.; *Födemes* 1.; *Halász* 1., 2., 4., 16.; *Hodász* 2.; *Kapusd*; *Kovács* 1., 2., 38.; *Lovász* 1., 9.; *Ötvös* 3.; *Szakácsi* 1., 3.; *Szántó* 10.; *Szekeres* 1.; *Tárnok* 1.; *Taszár* 1.; *Udvarnok* 1., 4., 5., 7.; ezekhez pótlólag csatolandó egy-egy *Igríc* ill. *Regös*, *Kohár* és *Szóllós*).³⁰ Néhány esetben a falu *villa piscatorum*-szerű latin megjelölése a magyar helynév visszafordítása lehet, s nem szükségszerűen a kijelöléskor ott élő népeket igazol.

Nehezebb megadni azon foglalkozásnévvel nevezett faluk listáját, amelyekben a XII. században már másféle szolgálatot teljesítő népek laktak. Annak igazolására, hogy a névben nevezett szolgálónépek ott *nem* laktak, teljes falu-keresztmetszet volna szükséges, ilyen pedig éppen e névtípus körében alig akad. Nem teljes bizonyító értékű példák: *Csatár* Zala megyében, amelyen Hont-Pázmány nembeli Márton comes II. Béla idejében monostort alapított és a birtokhoz tartozó szolgálók között pajzsgyártót nem említenek, és *Timár* Fejér megyében, melynek többféle szolgáltatói között „timárról” nincs tudomásunk. A felsorolt adatok ui. nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy egy, a királynak fenntartott részbirtokon a keresett népek tovább működtek.

³⁰ Vö. *Kučera M.*, Zborník filoz. fakulty Univ. Komenskeho. Historica 21 (1970) 117. *Örményes* falut a benne lévő 5 malomról (PRT. X. 488), régi nevén *örmény*-ről nevezhették el, de lehet gondolni egy magyar *örményes* „molnár” foglalkozásnévre is.

Több példa hozható fel arra, hogy foglalkozásról nevezett faluban a XIII. században udvarnokok vagy várnépek laktak, ez azonban nem jelent feltétlenül kondícióváltozást, mert lehet az udvar és vár alá tartozás megjelölése is.

Ha a fenti módszer a kutatás mai fokán biztos eredményekhez még nem is vezet, önmaga az a tény, hogy az oklevélileg igazolt szolgálat, mely a királyság-kori berendezés jele, szembe állítható egy oklevélileg nem igazolható, csak névből ismert szolgálattal, a további vizsgálatoknál irányadó lehet.

A foglalkozásnévből képzett falunevek viszonya az oklevelesen igazolt szolgálonépi telepekhez nemcsak abból a szempontból tanulságos, hogy pl. a XIII. században laktak-e *Csatár* faluban csatárok vagy sem, hanem hogy a foglalkozásnévvel nevezett falvak száma hogyan aránylik a szolgálonépek lakta telepek számához és e sajátos helynevek hogyan reprezentálják a szolgálonépi berendezést.

Az első kérdésre már Heckenast megkísérelte a válaszadást, amikor a feltételezett Árpád-kori faluszám (3000-4000) és az általa összegyűjtött falunevek (kb. 300) alapján 10⁰/₀-os gyakorisággal számolt, mint lehetőséggel. Realisabb eredményhez juthatunk, ha e szempontból egy-egy Árpád-kori királyi egyház birtokállományát vizsgáljuk; az egyházi nagybirtok falvai és szolgálonépei ui. javarészt királyi adományból kerültek egyházi kézre és az udvari birtokot reprezentálják. Az István király által 1000 táján eladományozott és 1070-80 körül összeírt pécsváradai uradalom kb. 40 faluból állt s az itt lakó kb. 1100 családfő 26-féle speciális szolgálatra volt beosztva.³¹ A 40 falu nevéből 1 biztosan foglalkozásnév (*Szántó*; a bizonytalan *Chovas*=*Kovacs*? nevet nem számítom); utóbb még egy másik falu vasműveseiről *Vasas* nevet kapott, s így a 26 foglalkozás közül csak kettő jelentkezik falunévben, a falunevek 5⁰/₀-ában. (Ez az 5⁰/₀ sem az ország különféle birtokjogú falvai, hanem az udvari szolgálonépek lakta falvak arányában jelentkezik!) Bár más egyházaknál más arányok mutatkoznak (Pannonhalma és Dömös falvainak neve jóval alacsonyabb, Veszprémvölgyé jóval magasabb százalékot tüntet fel), már ez is jelzi, hogy a kora-Árpád-kori szolgálonépek lakhelye nem korlátozható a foglalkozásnévvel nevezett falvakra, s egy-egy ilyen falunév tényleg „határeset”, amelyhez képest a szolgálonépek túlnyomó része nem foglalkozásnévvel nevezett falvakban lakott. Az a nézet, hogy e sajátos elnevezésű falvak a legkorábbi szolgált telepek, mint általános törvényszerűség, nem fogadható el, csak mint tendencia. A pécsváradai uradalom két említett neve között *Szántó* neve lehet X. századi, de *Vasas* falu neve látszólag később keletkezett, s így e nevek önmagukban nem alkalmasak kronológia megállapítására.

A foglalkozást jelentő helységnevek szétválasztása X. századi, államszervezés-kori és későbbi nevekre megkísérelhető a dolgoztató központok (udvarhelyek, várak) földrajzi szomszédsága ill. a központok időbeli változásai alapján is. Elvben feltehető, hogy amazok foglalkozásnevek, amelyek csak az Árpádok 970 előtt bírt szálláshelyei körül találhatóak, koraiak, azok, amelyek, a XI. század elején levert Ajtony és Gyula tartományában hiányzanak, Géza és István fejedelemsége alatt keletkeztek, míg amazok, amelyek országos elterjedtségben jelentkeznek, a királyság berendezéséhez kapcsolandók. Lényegében ilyen elvet követett Heckenast, amikor a faluneveknek az Árpád-fiak változó szállásaival és növekvő uralmi területével való egybevágásából következtetett. Mivel a szolgálonépi helynevek elterjedése a délkeleti országrészen a leggyéresebb, ebből — a fenti elvet követve — tényleg feltehető, hogy az országos szervezés zömmel Gyula és Ajtony leverése

³¹ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia (röviden: Vat.) IV/1. 572—576; vö. *Gy.* I. 364 és MTA. II. Oszt. Közl. 18 (1969) 203.

előtt történt, minthogy pedig sűrűségük legnagyobb a Dunántúli középhegység vidékén, ahol a fejedelmek közül először Fajsz létesített szállást, arra következettünk, hogy Fajsz alatt a X. század közepén épült ki a rendszer.

Ezzel a módszerrel és datálással szemben azonban több körülmény óvatosságra int. A foglalkozásnévi helynevek nemcsak Ajtony és Gyula tartományában, hanem az Árpádok által korán megszállt Győr, Fejér és Tolna megye sík vidékein is igen gyéren találhatók, holott itt bőven voltak szolgálónépek, amint ez a királyi birtokból az egyházaknak átengedett szolgálónépek összeírásaiból kiderül. (Győr megyére a pannonhalmi apátság, Tolnára a dömösi, a Maros síkságára pedig az aradi prépostság összeírásai bizonyítanak.) De a foglalkozásnevek gyakorisága sem csupán „fejedelmi” központ közelségének függvénye. E helynevek keletkezésében szerepe lehetett a szláv — magyar együttélésből fakadó fejlettebb munkamegosztásnak, ami bizonyára vonzotta is az Árpádokat. Mindamellettt ez a vonzás — legalább is a Dunántúlra nézve — erősebben érvényesült a XI. században, mint a X. században, amikor a fejedelmek inkább csak a Duna partvidékét részécsítették előnyben.

Az Árpád fiak nevét viselő X. századi szálláshelyeken kívül számításba vevendő az államszervezéskor létrehozott udvarhelyek és várak szomszédsága is. Kivált a királyi udvarhelyek, *curtis*-ok figyelembevételre fontos, sajnos ezek jegyzéke nem maradt ránk s a helynevek, okleveles adatok és az udvarokkal kapcsolatban létesített egyházak nyomán csak kevés esetben tudjuk helyzetüket megjelölni. Az ispáni várak közül azoknak a határváraknak van datáló jelentősége, amelyek az államszervezéskor épültek ki és azonos építésmódjuk, a „vörös sánc” is erre a korra keltezi őket. Viszont ahol az udvarhelyről vagy ispáni várról valószínűsíthető, hogy már a X. században vezéri központ volt, kétségesse válik a szomszédság alapján való datálás. *Veszprém-Jutas* Árpád fiától, *Jutastól* kezdve hercegi szálláshely, majd a X. század végétől az Árpád-koron át fejedelmői ill. királynői udvarhely, ispánság és püspökség székhelye volt, s ezeknek mind voltak szolgálónépeik. Az ilyen hosszú életű központ mellett fekvő szolgálónépi telepek elvben besorolhatók a fejedelem-kori és királyság-kori berendezés emlékei közé egyaránt.

Elvileg nem zárható ki egyes szolgálónépi telepek és helynevek keletkezése a törzsfői ordák körül, valamint a feudális nagybirtok keretében sem, ezek kiválasztása azonban még nehezebb feladat, mint a fejedelmi (királyi) rendszer periódusainak megállapítása.

A X. századi és királyság-kori berendezés emlékeinek szétválasztásában módszertani segítséget nyújthat, ha a különféle foglalkozásnévi helynevek csoportosulásán túlmenően egyes speciális foglalkozások megnevezéseinek elterjedését vetjük össze a változó központokkal. Bizonyos foglalkozásnevek elterjedése azonban nemcsak a foglalkozás, hanem a foglalkozásnév, a szó elterjedésétől is függ, s mint erre fentebb, a *Lóc* és *Daróc* nevek kapcsán kitértem, nyelvjárási sajátossággal is számolnunk kell.

A jövő társadalomtörténeti, nyelvészeti, régészeti és néprajzi kutatása bizonyára hozzá fog segíteni ahhoz, hogy a kutatók előtt tisztábban álljon a barbár fejedelmi és a királyi udvar szükséglete és az ennek kielégítését szolgáló berendezkedés. Anélkül, hogy e kérdésben megközelítően végleges eredményhez tudnánk jutni, az alábbiakban néhány udvari szolgálattal kapcsolatban mérlegelem a barbár és a fejlettebb intézményes berendezkedés lehetőségét. Ennek kapcsán néhány olyan udvari foglalkozást emelek ki, amellyel a X. században is lehet számolni.

A füves pusztán az egyik legkedveltebb vadászati mód a solymászat volt — a kazár tarkan sólyommal és kutyákkal való vadászatáról 737-ből maradt említés³² —, ugyanez a frank udvarban is kedvelt udvari szórakozás volt.

XIII. századi okleveleink többször tesznek említést királyi solymászokról; solymásztelepet az egy Solymáron kívül azonban Heckenast nem tart számon.³³ Ez megfelelt annak a szemléletnek, amely a solymászokban csak a királyi vadászatok résztvevőit látta. Ténylegesen a solymászok fő foglalkozása a sólymok fogása és betanítása volt, e fáradságos munkához pedig megfelelő terep, felszerelés és türelem kellett.

A solymászok lehetőleg ragadozó madarak látogatta hegyvidéken telepedtek meg, ahol a madarak befogására jó terep kínálkozott. Kopár hegygerincen vagy lejtőn feszítették ki láthatatlan hálójukat, benne fehér galambbal vagy más feltűnő színű mozgó állattal. A solymász bokorban elrejtőzve hosszú zsinórral bírta mozgásra a csali állatot, ha megjelent a sólyom, ölyv, héja vagy más sasféle. A csalira mcredeken lecsapó és hálóba gabalyodott ragadozót elfogta, s ezzel kezdődött a munka nagyja, a szelidítés és vadászatra való betanítás.³⁴ A vadászat már csak az idomított állat alkalmi szerepeltetése.

Tudva azt, hogy a solymászok az udvartartások kiegészítői voltak, méltán kereshetünk solymásztelepeket az udvarhelyek körül, nem csupán *Solymár*, hanem *Solymos* néven; az 1505 körüli „auceptori wlgó *solmos* dedi” udvari feljegyzésből kiderül, hogy igazi nevük *solymos* volt.³⁵ Ténylegesen a *Solymos* faluk nem onnan vették nevüket, hogy sólymok laktak benne, hanem solymosok; egy-két esetben persze az is lehetséges, hogy egy „*Solymos*” erdő neve ment át falunévre. Fekvésük a keleti országrészen több esetben udvarhellyel szomszédos, ill. más szolgálónépi telepekkel együtt mutat udvarhely közelségére. Szláv lakterületen *Szokolár* ‚solymár’ és *Szokolče-Solymos* tartotta fenn nevüket.³⁶ Hogy közülük melyik telep mikor keletkezett, nehéz eldönteni; a Fekete Körös-völgyi alighanem a X. században, az „Udvarhely” mellettiek talán az államszervezéskor, mások esetleg századok múltán.

A solymászathoz hasonló, többé-kevésbé terephez rögződött foglalkozás volt a méhészet.

A barbár és kora-feudális fejedelmi udvarok Európában egyaránt nagy méz és méhsőr fogyasztók voltak. Az Árpád-fiak édesség kedvelésére felhozható a *Jutacsi* (Jutas) név, amely törökül inyencet jelent.³⁷ Az Árpádok mézszükségletüket mind magyar, mind szláv méhészek révén kielégíthették, mivel a méhészet mindkét népesség ősfoglalkozásai közé tartozott. A sokféle méhészettel kapcsolatos helynév közül három van, amelynek az udvari méhészekkel való kapcsolata részben okleveles adattal, részben párhuzamos magyar — szláv névadással, részben a korai udvarhelyek közelségével igazolható.

³² *Zeki Validi Togan*: Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig 1939. 300.

³³ I. m. 118.

³⁴ A keleti solymászat legjobb leírását ld. *Almásy Gy.*: Vándorutam Ázsia szívében. Bp. 1903. 540—557.

³⁵ Dl. 35795 nyomán *Szamota I.*—*Zolnai Gy.*: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906. [röviden: OklSz.] 855, és Dl. 26359 nyomán *Csánki D.*, Századok 1883. 545.

³⁶ E falvak felsorolását ld. alább a szláv *sokoli* helynevekhez csatoltan. *Zolnay I.* Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971 c. könyvében helyesen mutat rá, hogy régen *solymos*-nak nevezték a solymászt (222), ugyanakkor túl tágra nyitja a solymászfalvak körét, amikor a *Solymár* és *Solymos* mellett a *Sólyomkő*, *Ölyves*, *Ölyved*, *Karvalyos*, *Kerecseny*, *Sasvár*, *Szakoly*, *Szokolca* stb. elnevezésű falvakat is ide vonja (213—214).

³⁷ *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 [röviden: HonfKial.] 288.

Kiindulásul az az ismert adat szolgál, hogy Csepel falu mellett, mely Árpádnak és csaknem minden utódának kedvelt nyári szállása volt,³⁸ *Födemes* falu állt, hol 1264-ben mézadó királyi népek laktak. Mivel *födemes* régi magyar nyelven kaptárost jelentett, jogunk van a többi Födémest is az udvari mézadók közé sorolni.³⁹ Megjegyzendő, hogy a Hont megyei *Födemes* egy patak völgy felső felét foglalja el, ugyanennek alsó felén *Olvár* falu található,⁴⁰ melynek neve a délszláv *uljbar* ‚kaptáros, méhészt’ szóból⁴¹ vezethető le. Egy másik Hont megyei falu, *Méznevelő*, Árpád-kori nevén *Mézmívelő*, mai szlovák nevén *Medovárci* ‚méhszertőző’,⁴² épenséggel Devicse alatt terül el, mely Géza nevét viseli, s az ő udvarhelye lehetett. A harmadik méhészt foglalkozásnév a Sebes-Körös és Fekete-Körös hercegek látogatta felső völgyében található: *Sonkolyos*,⁴³ jelentése szerint ‚méhlépes’.⁴⁴ Az első *Sonkolyos* a *Méh-séd* patak partján feküdt, s az alatta fekvő *Birtiny* (Bertény) a szláv *bǫrtb* ‚kaptár’ szó -n melléknévképzős származéka ‚kaptáros’ jelentéssel.⁴⁵

Arra nézve, hogy e helynevek csak az Árpádok szűkebb családi szállásterületein fordulnak elő, igen jellemző a *Födemes* falvak további előfordulása: *Fidemsi* (1055) Tarhos téli szállása, „Tarhacsia” közelében feküdt, egy-egy *Födemes* volt a Vágon túl, „Tevel” mellett, és „Taksony” ill. *Udvarc* közelében, egy a „Tormos” patak melletti *Várad*-nál, egy a Nyírségben, azon ér mellett, ahol a geszterédi hercegi sír előkerült, s kettő a hercegek bírtá Heves megyében, egyik a Zagyva, másik a Tarna felső szakaszán.⁴⁶ Bár ezek közül az egyik a XI. században királyi *curtis*-ként szereplő Pásztó mellett található, a felsorolt méhészt telepek végső fokon mind az Árpádok fejedelem-kori törzsterületein fordulnak elő, és más vezérek, mint a harka, a gyula és Önd vezér szállásterületén, valamint ispáni várakhoz kapcsoltnak nem találhatók. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a vezéreknek is voltak méhészeik, kérdés azonban, hogy ezeket milyen néven nevezték és telepeik

³⁸ Györffy Gy., Budapest története Bp. 1973. I. 253, 265, 319.

³⁹ Heckenast G. i. m. 101—102.

⁴⁰ 1245: *Olvár* (*Bakács I.*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971 [röviden: *Bakács*] 164); Bars vm. *Óvár* — *Ovarky*, régen *Olvár*, 1239: *Oluar* (Gy. I. 466); esetleg ide sorolható Zala vm. *Ollár* 1236: *Ollar* (*Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890 — [röviden: *Cs.*] III. 87).

⁴¹ Az ószláv *ulb* vagy *ulbjb* ‚kaptár’ és szerb *uljari* ‚méhészt’ szóra ld. *Miklosich F.*: Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen. Wien, 1864. [röviden: *MiklPON.* I.] 8; Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. Wien, 1874. [röviden: *MiklPON.* II.] 112; *Šmilauer V.*: Handbuch der slavischen Toponomastik. Praha, 1970. [röviden: *HST.*] 187. Az *uljar* szó jelentése ma ‚olajütő, olajkereskedő”.

⁴² I. d. a szláv nevek jegyzékénél 118. sz. alatt.

⁴³ I. *Vársonkolyos* 1256/1572: *Sunkulus* (Gy. I. 662). — 2. *Belényessonkolyos* 1422: *Sonkolyos* (*Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 342).

⁴⁴ A *sonkoly* a lépes mézből nyert viasz-lép neve. Vö. *Szinnyei J.*: Magyar tájszótár. Bp. 1897—1901 [röviden: *MTSz.*] II. 417; *Györffy I.*, A magyarság néprajza. II. 24; Magyar nép — magyar föld. Szerk.: *Györffy Gy.* Bp. 1942. 331.

⁴⁵ Gy. I. 599—600; *Kniezsa I.*, Magyarok és románok. Szerk.: *Deér J.* és *Gáldi L.*: Bp. 1943. [röviden: *MR.*] 195. Ugyanebből a szláv eredetű helynévből a román -ia képzővel vezethető le a Hunyad megyei eltűnt *Bertonia* falunév (1315: *Brythonia* Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Ed.: *Lukinich E.*—*Gáldi L.*—*Fekete Nagy A.*—*Makkai L.*: Bp. 1941. [röviden: *Doc. Val.*] 50; *Cs. V.* 76), és mint magyarázati lehetőség, az is számba vehető, hogy vajon a mecseknádasdi 1235/1404: *terra Britanorum* megnevezés mögött nem „bertények” kereskedők-e, ha az „angolok földje”, vagy „oroszk (testörök) földje” magyarázatot (utóbbi szövegromlással a *terra Ruthenorum*-ból) nem fogadjuk el (vö. *Györffy Gy.*: Tanulmányok 91).

⁴⁶ *Heckenast G.* i. m. 101—102; ehhez megjegyzendő hogy *f.* 4. alatt két falu összevontan szerepel, *Nagy- és Pusztafödemes*, melyek nem határosak egymással. Az Árpád-fiak szállásainak szomszédságára ld. *uo.* 37—47; *Györffy Gy.*, Arch. Ért. 97 (1970) 197—221.

önálló falvakat alkottak-e. Hogy a *Mézadó*, *Méhlő*, *Méhes*, *Mézes* helynevek,⁴⁷ amelyek a korai Árpád-házi területen kívül találhatóak, ezekkel kapcsolatba hozhatók-e, mikor keletkeztek és mind szolgálonépeket jelölnek-e, az további vizsgálódás tárgyát képezheti. A *Födemes*, *Méznevelő* és *Sonkolyos* foglalkozásnévi helynevek elterjedésük alapján mindenesetre nagy valószínűséggel tekinthetők a barbár szolgálonépi intézmény tanújelének, s vihetők vissza többségükben a fejedelmek korára, egyesek éppenséggel a X. század első felére.

Hogy más udvari foglalkozásnevek nem mutatnak hasonló elterjedést a helynévanyagban, annak több oka van. Egyik, hogy a megtelepült rab szolgálonépeket az úrról nevezett udvarhelyeken is koncentrálták, másik, hogy az állattenyésztők — a méhészeket kivéve — nem egy helyen tartózkodtak és nem alkottak falvakat.

Helyhez kötöttebbek voltak a földet művelők, ezek két fő szolgáltójajtája, a *szántó* és a *szőlős* azonban sokkal nagyobb helynévi elterjedtségben jelentkezik, mint a *födemes* s nem korlátozható a fejedelemség korára.

Ami a *szántó* foglalkozásnevet illeti, ez a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint a latin *agricola excolator*, *arator* megfelelője, s falunévben is ezt jelenti⁴⁸ (csak *szántóföld* összetételben jelentett földet, de erre is csak a középkor végétől van adat). E helynév vizsgálatából nem arra lehet feleletet várni, hogy a magyarok hol s ettől kezdve dolgoztattak rab állapotú „szántókat” az uradalom ekéjével és igaerejével, mert ez volt a *szántó* társadalmi helyzete. A hazai szláv nyelvjárásokban, úgy látszik, a *szántó* szolga neve *orač* és *rataj* volt; ezek három *Arács* és egy *Ratej* falunévben ill. határnévben jelentkezik.⁴⁹ Az *arator*-szántók mint a királyi udvar népei tűnnek fel István király korában s telepük olyan elterjedtséget mutatnak, ami a fejedelemség uralmi terjeszkedésének utolsó fázisával egyez; Ajtony és Gyula területén ui. hiányzik.⁵⁰

Ha egyszeri berendezkedést kellene feltenni, ténylegesen Géza kora, ill. István uralmának kezdete, az „udvarok” organizálása mutatkoznék legkézenfekvőbbnek, mindamelllett nem zárható ki néhány *Szántó* telep korábbi és későbbi keletkezése, s így a szántásra kijelölt szolgatelepek intézményének több nemzedéken át tartó berendezése sem. A Duna menti *Fajsz*, *Tas* és *Taskony* közelében levő *Szántó*, *Törökkoppány* mellett *Koppányszántó* és a Pécsvárad-*Décséd* melletti *Szántó* csábít Fajsszal kezdődő fejedelemségi berendezés feltevésére, de mivel a többi *Fajsz*, *Taksony*, *Koppány* és *Décsé* mellett nincs *Szántó*, viszont *Fajsz* közelében van *Nádudvar*, s maga *Törökkoppány* és *Pécsvárad* István-kori udvarhely is volt, számolni lehet 1000 körüli szervezéssel is.

Ami a *Szőlős* telepeket illeti, bizonyítható, hogy több *Szőlős* faluban „vinitorok”, szőlőművesek laktak, s a Besztercei és Schlägli szójegyzék szerint *szőlős*

⁴⁷ Mézadóra ld. *Heckenast G.* i. m. 115. hol *mz. I.* alatt csak *Sárfimizdót* említi; önállóan felveendő a vele nem határos *Nagymizdó* is (1340: *Noghmezadou*), noha Cs. II. 775 a kettőt egy címszó alatt tárgyalja. Vö. még *Oklsz.* 642, 653.

⁴⁸ *Finály H.*: *A Besztercei Szószedet.* Bp. 1892. 31; *Szamota I.*: *A Schlägli Magyar Szójegyzék.* Bp. 1894. 45. A helynevekre ld. *Heckenast* i. m. 119—122.

⁴⁹ Ld. a szláv foglalkozásnevek alábbi jegyzékében.

⁵⁰ Egyedül Hunyad megyében található egy *Szántóhalma* (1453: *Zanthohalom*) nevű falu (Cs. V. 135), amit *Heckenast* indokolt óvatossággal mellőzött. Idesorolása mellett felhozható, hogy van *Lovászhalma* és *Hortoshalma* helynév (*Oklsz.*), és Hunyadban *Dévánál* más szolgálonépi nevek (*Haró*, *Solymos*) mellett található, a birtokosrag (-a) hiánya az 1453-i adatban lehet eredeti, de másodlagos is lehet, vö. *Kázmér M.*: *A „falu” a magyar helynevekben.* XIII—XIX. század. Bp. 1970. 33.

volt régi magyar nevük.⁵¹ A *Szöllős* helynevet nem tekinthetjük olyan növényföldrajzi elnevezésnek, mint a *Nyáras* és a *Nádas*, egyrészt, mert a *szöllős* helyet *szőlő*-nek nevezték⁵² és nevezik ma is, másrészt mert a *szöllő* csak addig létezik, amíg művelik; a *szöllős* munkája előfeltétele a *szöllő* létezésének, míg *nyáras* és *nádas* az ember beavatkozásától függetlenül van. A *szöllős* = *vinitor* megfelelésre mutat a Pozsony melletti Árpád-kori Prácsa második *Szöllős* nevének német *Weinern* fordítása is⁵³ (ebből a szlovák *Vajnory*). A hasonló jelentésű szláv *Vinár* „szőlőműves” helynevet csak négy helyen, Hont, Fejér, Tolna és Veszprém megyében találjuk.⁵⁴

A „szöllős” falvak berendezésének kora ugyancsak kérdéses. E helynév országos elterjedése,⁵⁵ — kiterjed Ajtony és Gyula területére is —, látszólag István-kori berendezkedésre mutat. A fejedelmek azonban már a kezdetektől ugyanolyan borfogyasztók voltak, mint a törzsfők, tehát biztosan dolgoztak szőlőművesek a törzsfők udvarai körül, csak kérdéses, hogy ezek *Szöllős* nevű falvakban laktak-e. Árpád téli udvarhelyénél, magán Pécsett már a IX. században szőlőművelés folyt,⁵⁶ s így nem kell vincelléreit az odább fekvő Kővágószőlőson keresni. Fejedelm-kori létesítménynek tartható a csepeli *Födémes* szomszédságában levő *Szöllős*, átellenben Taksonnyal és a Veszprém-Fajszt melletti *Szöllős*, bár ezek mint államalapításkori udvarhelyek tartozékai is magyarázhatók. A hercegi szálláshelyekkel való kapcsolatra mutat, hogy a Tiszavidéken csak a dukátusi Nyírségben és Hevesben találunk *Szöllős* falut, ahol Tarhostól az Abáig Árpád-rokonság lakott. Ha ebből kronológiai következtetést nem is vonhatunk le, *Nagyszöllős*, hajdan „Asszonyságszöllős” Ugocsában már királynéi „szöllősök” lakhelye volt,⁵⁷ s alig lehet korábbi Gizella királyné birtokszervezeténél. Az is aligha véletlen, hogy a Balaton vidékén csak *Vászoly* mellett, a Maros partján csak *Ajtonymonos-tora* szomszédságában és Erdélyben csak az utolsó Gyulák küküllőmenti és dobo-kai udvarhelyeinél található *Szöllős* falu, hogy végül más eseteken az államalapításkori udvarhelyekkel való szomszédság váljék nyilvánvalóvá: ilyen a Pásztó királyi „curtis”, a bihari és Bács megyei *Várad*, a Bodrog megyei *Udvard*, és az Arad megyei *Udvári* mellett lévő *Szöllős* fekvése. Ilyetén módon, ha már a fejedelmek korában is számításba is vehető vincellérfaluk léte, egységes megszervezésük az udvarhelyek Géza-Istvánkori berendezéséhez kapcsolandó.

István király okleveleiből nyilvánvaló, hogy „szöllősök” javarészt nem *Szöllős* faluban laktak, hiszen a király Paloznak és Patadi (Báta?) faluban adott egy-egy szőlőművest az apácáknak,⁵⁸ a pécsváradi apátság pedig egy *Szöllős* faluval sem rendelkezett, noha 90 szőlőművese volt, s talán csak az egy *Szellő* falu neve⁵⁹ utal korai szőlőtelepítésre.

⁵¹ *Finály H.* i. m. 46: *vinitor* — *zelews*; *Szamota I.* i. m. 66: *vineator* — *zeles*; OklSz. 941 és *Heckenast* i. m. 123.

⁵² OklSz. 938.

⁵³ *Teleki J.* — *Szabó K.*: Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. Pest 1863 [röviden: *Teleki*] 199.

⁵⁴ Ld. alább a szláv foglalkozásneveknél 216—222. sz. alatt.

⁵⁵ Ld. összegyűjtve uo. függelékként.

⁵⁶ Gy. I. 359; Arch. Ért. 1970. 201.

⁵⁷ *Mező A.* — *Németh P.*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára, Nyíregyháza. 1972. 28; Cs. I. 72, 430; vö. 1284: *Azunsagzeuleus* Egri Kápt. magán lt. I. 1. 1. 3; és *Szabó I.*: Ugocsa megye. Bp. 1937. 419. 1. jegyz.

⁵⁸ ÓMO. 15—16; vö. *Györffy Gy.*: II. Osz. Közl. 2 (1953) 100.

⁵⁹ 1564: *Szellyo* (*Horváth Gy.* — *Timár Gy.*: Baranyai helytörténetírás, 1972. 77).

Mindez felveti, hogy a királyi vinitor-szöllősök országos berendezése előtti szőlőműves telepeket vajon nem *Szöllő*, *Szöllőal*⁶⁰ s egyéb különféle magyar és szláv nevű helyeken (pl. *Vinna*, *Vindornya*)⁶¹ kell-e keresni.

A magyarországi szőlőművelés újabb történeti néprajzi vizsgálatok szerint két gyökérből táplálkozik; a dunántúli művelés római eredetű, melyet a népvándorlás népei, így utoljára a pannonszlávok közvetítettek, ugyanakkor a mátrahegyaljai művelés a kaukázusival rokon sajátságokat mutat,⁶² s oda vezet, ahonnan a magyar nyelv bolgár-török eredetű *szöllő*, *seprő*, *szűr* és *bor* szavai erednek.⁶³ A kazár kultúrájú etelközi vezérek tenger melléki állandó téli szállásaik mellett bizonyára krimi vagy kaukázusi eredetű szőlőművelőket is dolgoztattak, ugyanúgy, ahogy a mongol fejedelmek kumiszt készítöket. Sőt még az is valószínű, hogy Árpádéknak is voltak lótej erjesztő szolgálonépeik, ennek helynévi emlékét azonban már csak azért sem ismerjük, mert nem tudjuk, hogy eleink hogy nevezték a kumiszt.

A mongol káni udvar népeinek ismeretében arra is következtethetünk, hogy a honfoglaló vezéreknek pohárnokaik is voltak.

Pohár szavunk középfelnémet eredetű, melyhez a magyar nyelvben járult a szláv eredetű *-nok* foglalkozásnév képző.⁶⁴ A pohárnok régi magyar neve *bocsár(d)* volt⁶⁵, amit bizonyít, hogy a veszprémvölgyi görög oklevél *βουτζίανω* foglalkozásnévét az 1109-i latin megújításkor *lagenarum custos*, a butykosok őre kifejezéssel fordították.⁶⁶ A *bocsár* szó csak az oroszból mutatható ki „kádár” jelentéssel. Alapszava: *bocs* a középkori magyar nyelvben „borosfazék” jelentésben élt (1444: *magna vasa vini vulg. boch dicta*), ennek megfelelő szó pedig a szláv nyelvek mellett a görögben is található,⁶⁷ s így feltehetően a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe került műveltség szó. Ezt alátámasztani látszik némely királyi pohárnok Árpád-kori „kend-bocsár” elnevezése is,⁶⁸ ami olyanféle képzés lehet, mint „asszonyságszöllős”. De ha a „bocsár” szolgálat már a kettős fejedelemség idején megvolt és a kende, majd az Árpádok pohárnokait jelölte (mint pl. Jutas faluban), akkor a fejedelmnévvel való megkülönböztetés azt is jelentheti, hogy nemcsak a kendének voltak pohárnokai, hanem a gyulának és más vezéreknek is. A *Bocsár(d)* helynevek elterjedését⁶⁹ jellemzi, hogy az Árpádok eredeti uralmi területén nem fordulnak elő, csak a gyula, harka és Ajtony országában, valamint Abaújban és Nógrádban található, ami megengedi a feltevést, hogy törzsfők udvarainak ellátóit is keressük e helynevekben. Az a körülmény, hogy két *Bocsár(d)* falunak várnép lakói voltak, másodlagos berendezésnek magyarázható.⁷⁰

⁶⁰ Cs. II. 529; OklSz.

⁶¹ Vö. a *vino*-ból képzett neveket: Miklosich II. 114; Šmilauer: HST. 190.

⁶² Vincze István szóbeli közlése mellett ld. Füzes M., Veszprém megyei múzeumok közleményei 10 (1971) 115—126.

⁶³ Gombocz Z.: Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. 190.

⁶⁴ *Kniezsa*: SzlJöv. I/2. 720—721 és Mollay Károly szíves közlése.

⁶⁵ *Géresi K.*: Gr. Károlyi oklevéltár. I. Bp. 1882. 161, jegyzetben. További adatokat ld. *Kniezsa*: SzlJöv. I/2. 600.

⁶⁶ *Gyomlay Gy.*: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. Bp. 1901. 11, 18; *Czebe Gy.*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. 16, 35.

⁶⁷ *Kniezsa* i. h. Régi *bocs* 'bortartó cserépedény' szavunk (OklSz.), mind a szláv *bōzi 'hordó' (EtSz.), mind a közép-görög *βῠντζις* 'cupa' szóval (*Du Cange*: Gloss. Gr. I. 194) egyeztethető.

⁶⁸ *Győrffy Gy.*: Tanulmányok 152—153.

⁶⁹ *Heckenast* i. m. 93—94.

⁷⁰ Ilyenféle jelenség pl. királyi bocsárok áthelyezése vadász státusba (*Fejér* VIII/3. 301).

Az ipari tevékenységek körül a vasművességnek volt a legnagyobb szerepe. A vas feldolgozásának a magyar kézművesség történetében még az ugor-korig visszanyúló hagyományai vannak, amiről nemcsak a *vas* neve, hanem a mester-ségyszavak ősi jelzős kifejezései: *verő*, *kovács*, *üllő*, *fogó* és *fúvó* tanúskodnak.⁷¹

A honfoglaló és kalandozó magyarok igen nagymennyiségű vasat használtak fel lószerszámnak és fegyvernek, nem is számítva a gazdasági eszközöket, pl. a sarlót és ekevasat. Mint az elmúlt években a honfoglaló sírok vasmellékleteit vizsgáló mérésekből kiderült, a magyarok vasszükséglete kb. 20 tonna volt.⁷² Hogy ez a vasmennyiség a gyeppasérc összegyűjtése és feldolgozása révén nem volt fedezhető, és a magyar fejedelmek a honfoglalást követően egyes vidékeken kifejlesztették a vaskohászatot, azt Nováki Gyula régészeti és Heckenast Gusztáv történeti kutatásai világították meg.

A régészet a Kárpát-medence két vidékén tárt fel nagy mennyiségben kora-Árpád-kori földbe vájt vasolvasztó kohókat és érccsalakot: a nyugat-dunántúli hegyvidéken és a Sajó középső vízvidékén, a borsod-gömöri hegyekben.⁷³ E két vidék vaslelőhelyei többé-kevésbé meghatározták a vaskohászok működése helyét. Ugyanakkor a kiolvasztott vas feldolgozása és kovácsolása már önálló művellet volt, ami nem volt szorosan helyhez kötve, s így a kovácsokat oda telepítették, ahol szükség volt rájuk.

A vasművességben már a honfoglalás korától élesen kettévált e két munkafázis, s ez a foglalkozásnevekben is megnyilvánult.⁷⁴

Az ómagyar nyelvben a nyers vascipó előállítójának neve *vasas* volt, míg a kovácsé *verő* vagy *vasverő*; mindhárom kimutatható helynévben.⁷⁵

Az ótörök nyelvben a *temir* 'vas' szóból képzett *temirci*, a mongolban pedig a *temür*-ből képzett *temürdži* jelölte a vasművesség mindkét fázisát. Ezek mellé járult a török *tarkan* ill. mongol *darkan* tisztségnév, mely kovácsot is jelent és eredete nagy valószínűséggel keresendő a szakrális kovácsolás körében.⁷⁶ Amíg az utóbbi *Tárkány* faluneveinkben lelhető fel, a *temirci*-nek megfelelő *Tömörcs* helynevet nem találunk, csak három *Tömörd*-öt.⁷⁷ (Mivel ezek vasműves telepek mellett fordulnak elő, lehet, hogy a magyarban a kicsinyítő képzőnek érzett *-cs*-t a *-d* képzővel cserélték fel.)

A szláv nyelvekben a *rud* 'rot, vörös' szóból eredő *ruda* 'vörös vastartalmú föld, vaskő, érc' szó (helynévben: *Ruda-bánya*) és származékai rejtik a vasművesség neveit. Az *-n* melléknévképzővel ellátott *rudno* jelölte a vas és érclelőhelyet (vö. *Rudna* és *Radna*), míg ennek *-k* képzővel továbbképzett *rudnik* alakja a „vasas” embert; ez a szó ma is él a csehben 'Erzarbeiter' jelentéssel.⁷⁸ A vegyes hangrendű *rudnik* a magyar helynévanyagban részben mélyhangú *Rudnok*, részben magashangú *Rednek* és újabb *Rendek* alakban jelentkezik, de a középkorban egyazon helyre a magas- és mélyhangú alak váltogatva is előfordul, pl. Sáros megyében *Rudnuk* ~ *Rednek*, Sopron megyében *Rudnik* ~ *Rednik*, Ugocsában *Rad-*

⁷¹ Vö. Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968 [röviden: Vaskohászat] 136.

⁷² Bartha A.: A X—XI. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 106.

⁷³ Heckenast, Vaskohászat 13 kk., 131 kk.

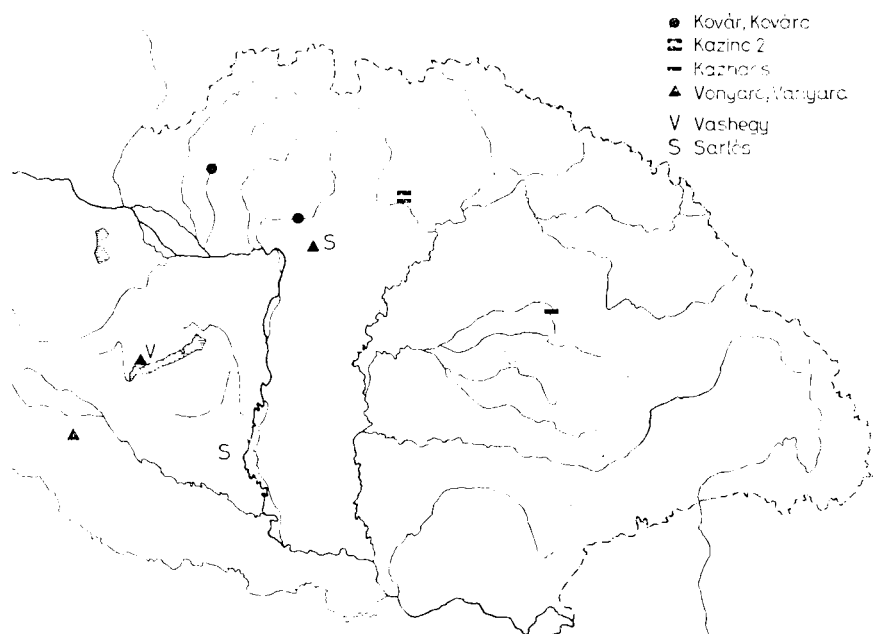
⁷⁴ Bartha A., Történeti Szemle 1 (1958) 320, 322 arra gondolt, hogy a két munkafázis egy mesterember nyári és téli munkájára vált szét.

⁷⁵ Vö. Heckenast G. i. m. 131.

⁷⁶ Alföldi A., Magyar Nyelv 28 (1932) 205—220; Györffy Gy.: Tanulmányok 59—60; Bartha A., Történeti Szemle 4 (1961) 137, 139.

⁷⁷ Vö. Heckenast G., Vaskohászat 139—140.

⁷⁸ Vö. Miklosich: PON. II. 87; Šmilauer: HST. 154—155.

2. A kovár, kuznec és vonyarci foglalkozásnevek helynévi elterjedése

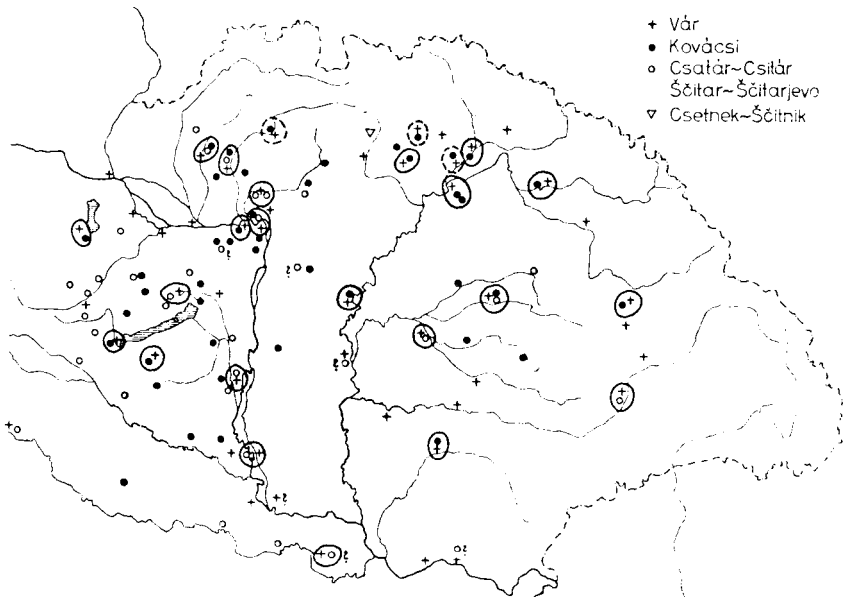
nuk ~ Rednek.⁷⁹ A szláv nyelvekben a kovácsol szóra a *kovati* és *kuti* igeet használják; ennek *-č* képzős alakja a délszláv *kovačb*, *-ar* képzős alakja a nyugati szláv *kovár*, cseh *kovář*, amelyből több szlavista a Hont megyei *Kovár* és nyitrai *Kovarc* helynevet eredezteti, és *-l* képzős alakja a lengyel *kowal* és kisorosz *КОВАЛЬ*, melynek biztos helynévi nyomát Magyarországon nem találjuk. Végül az ószláv *kuti* ige *inč* képzős származéka: *kuznč* (mely az orosz *кузнец* 'kovács' szóban él);⁸⁰ ez megtalálható a két borsodi *Kazinc* falunévben, vaslelőhelyek tövében, valamint a Szilágy megyei *Kaznacs* falu nevében. A szláv *železo* 'vas' szóból képzett *železnik* foglalkozásnév ugyan a mai nyugati szláv nyelvekben megvan 'vaskereskedő' jelentésben, de a felvidéki helynévanyagban csak egy késő középkorban telepített faluval és újkori pusztával kapcsolatban található; a sárosi *Vaspatak* szlovák neve *Železnik* és a gömöri Murány és Turcsék melletti *Vashegy* másik neve *Železnik-puszt*.⁸¹

Hogy azokban a helynevekben, amelyek az említett foglalkozásnevek alapszavából (*Vas*, *Temeri*, *Ruda*, *Zseliz*), képzős alakjaiból (pl. *Vasad*, *Tömörd*, *Rudno*), és ezek összetételeiből (pl. *Vasvár*, *Železna gora*) erednek, milyen esetben láthatunk Árpád-kori vasműves telepeket, az csak településtörténeti vizsgálattal dönthető el. Ezzel szemben az ószláv *vygna* 'kovácsműhely, kémény' szó Árpád-kori helynévi előfordulásai Sopron, Veszprém és Bars megyében biztosan sorolhatók a vasműves munkahelyek közé, s ha egy ebből továbbképzett *vygnarci* foglalkozásnévből ered a zalai *Vonyarc* (ma *Vashegy* pusztával egyesítve), és a nógrá-

⁷⁹ Ld. alább a szláv nevek adattárában.

⁸⁰ Legutóbb *Šmilauer*: HST. 98.

⁸¹ Uo. 200—201; *Lipszky*: Repertorium és *Ila B.*: Gömör megye, IV. Bp. 1971. 96.

3. A Kovácsi és Csátár helynevek országos elterjedése, sima körrel kiemelve az 1000 körül létesített várhálózattal való szomszédságot, és szaggatott körrel a XII. század végi erdőispánsági központtal való szomszédságot

di *Vanyarc* (határában ma Alsó- és Felső *Sarlós* puszta), ez is a vasművesség helynévi emlékei közé sorolható.

Hogyan lehet az Árpád-kori vasműveség fenti helynévi emlékeiben kronológiai rendet teremteni?

Az egyes helynevek elterjedése mellett vizsgálható a különféle vasműves helynevek csoportosulása. Ezek összevethetők a vas természetes előfordulási helyeivel, a vasművesség régészeti emlékeivel (kohó és vassalak lelőhelyekkel), a történeti adatokkal, végül és nem utolsósorban az Árpád-kori központokkal.

Előljáróban érdemes szétválasztani, mely nevek országos és melyek helyi elterjedésűek.

E tekintetben a kovács telepek neveinek elterjedése értékelhető legjobban.

Hogy fordított kronológiával közelítsük meg a kérdést, az összes „vasműves” megnevezésű helyek közül egyedül a *Kovácsi* az, amelyben a XIII. században is kimutathatók „kovács” lakosok. Ez, továbbá az a körülmény, hogy az ország legtöbb ispáni váránál s kivált az államszervezéskor létesített határvárak mellett is megtalálhatók,⁸³ bizonyítja, hogy a *Kovácsi* falvak túlnyomó részben István király megye-berendezésekor létesültek a vár ellátására, és nevük magyar névadás eredményeképpen keletkezett. Egy részük lehet korábbi, s nevük helyi szláv lakosság által adott, de itt kerülünk szembe dialektológiai problémákkal. *Kovácsi*, mint délszláv elnevezés⁸⁴ csak délszlávok lakta vidéken jöhetett létre, nyugati szlávok csak *Kovár* és *Kovárc* nevet adhattak, s úgy látszik, hogy a Felső Tisza-vidéken keleti szlávok nevezték el a *Kazinc* és *Kaznacs* falvakat.

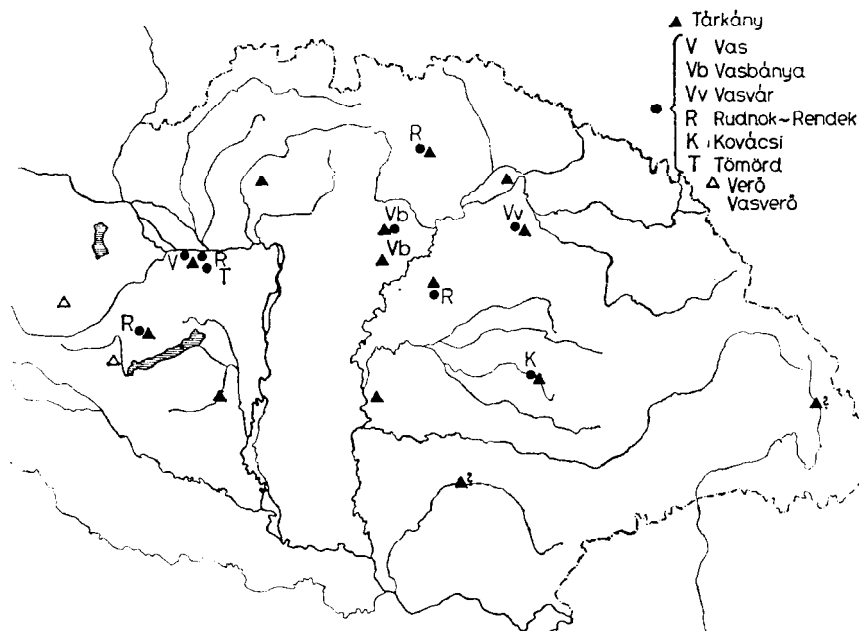
⁸² *Heckenast*, Vasművesség 140.

⁸³ Vö. *Heckenast* i. m. térkép.

⁸⁴ *Knieszsa*: SzJöv. I/1. 285.

A magyar *Vasverő* ill. *Verő* csak ritkán szerepel, bár a X. századra visszamutatóan. A Vas-megyei vasvidék egyik régészetileg igazolt vasműves központja, a mai *Eisenzicken* (*Ciklény*) régi neve *Kendszék* vagy *Vasverőszék* volt, mely valószínűleg a szakrális fejedelem kovácsainak, a gyepükre széttelepített kendeeknek az emléke, s mint Heckenast utalt rá, ilyen lehet a közeli *Szarvaskend* is, ahol sakleletek igazolnak vasművelést.⁸⁵ A Zala megyei *Vörü* (eredetileg *Verő*) falu — a szomszédos Tótrokolyánon még 1263-ban is kovácsok dolgoztak⁸⁶ —, *Diós-Kál* mellett fekszik, mely valószínűleg Bulcsu apja, Kál harka téli szálláshelye volt.

Vasműves szomszédságánál és elterjedésénél fogva érdemel figyelmet a 15 *Tárkány* helynév.⁸⁷ A bihari *Körös-Tárkány* falu a *Kovácsi* domb aljában épült; az abaúji *Tárkány* pusztá a „vasas” jelentésű *Rudnok* patak mellett, *Rudnok* falu

4. A (Vas-)Verő és Tárkány helynevek országos elterjedése, külön feltüntetve a Tárkány helynevek mellett található, vasművelésre utaló helyneveket

⁸⁵ Csánki II. 808; Györffy Gy.: Tanulmányok 154; Heckenast, Vasművesség 138.

⁸⁶ Heckenast i. m. 131.

⁸⁷ Rövid felsorolásuk: 1. Abaúj vm. Gy. I. 44; 2. Bihar vm. Uo. 674; 3. Csongrád vm. Uo. 883; 4—5. Heves vm. Cs. I. 55, 180; 6. Komárom vm. Cs. III. 515; *7. Temes vm. 1370: Tarkon vö. Pesty F.: Krassó vármegye. III. Okt. 95; 8. Tolna vm. Lipszky: Repertorium; 9. Szabolcs vm. Zoltai L.: Debrecen vizei. Debrecen 1935. 32; 10. Szatmár vm. 1325: Tarkany Kállay család levéltára. Bp. 1943. 233, 237; 1392: Tarkan Zs. I. 258; Mező-Németh i. m. 53; 11. Székelyföld, Csík-szék. Székely Okl. I. 208; 12. Zala vm. 1270: Tarkan H. VI. 165; 13. Zemplén vm. Cs. I. 364. (Ugyanerre vonatkozik a Kniezsa összeállításában (SzIEml. II. 461) önállóan 5. sz. alatt Szabolcsban felvett Tárkány; a Zichy Okmt. III. 565 alatt 1374-ben egy Tárkányi nemes Bodon szomszédosa; itt a zempléni Nagytárkány határos.) 14. Hont vm. Ragonya: Tarkan (Pesty gyűjt., vö. Kristó Gy. — Makk F. — Szegfű Gy.: Adatok „korai” helyneveink ismertetéséhez. Szeged. 1973. 41); 15. Somogy vm. Nagyberki — Kercseliget: Tárkány (Somogy megye földrajzi nevei. Bp. 1974. 484. (A térképen nincs feltüntetve.)

alatt található; a zalai *Tárkány* puszta *Csabrendek*, hajdan *Rednok* (1355) határában fekszik, hol vassalak is került elő, a szabolcsi *Tárkány* puszta néhány kilométerre van a nádudvari *Rendek* értől és pusztától. Végül a hevesi *Felsőtárkány* a *Vasbánya* nevű hegy lábánál fekszik.⁸⁸ Az első *Tárkányon* a Fekete Körös völgyében fekvő hercegi nyári szállás kovácsainak lakhelyéről lehet szó, ezeket az államszervezéskor rendelhették az udvari kovácsok közé; innen a *Kovácsi* név. (Párhuzamos X. századi magyar—délszláv elnevezésre itt azért nem gondolhatunk, mert a vidék helynévanyaga nem szláv.) A három *Rudnok* ~ *Rednek* X. századi szláv „vasasok” lakhelye, akik bizonyára munkamegosztásban voltak a szomszédos *Tárkány* faluk magyar vagy török „vasverőivel”. A *tárkány* név használatát biztosan datálja a szakrális kovácsolás, a tárkányság pogány vonatkozása; István király, sőt talán már Géza a kereszténység bevezetése után mellőzte a pogány rituálé kapcsolat mesteriségét és nevet, és a délszláv *kovács* névvel nevezette az új szervezett keresztény vasverőit, akik mesterségüket bizonyára a szlávoktól eltanult fogásokkal is fejlesztették. A bihari *Tárkány-Kovácsi* példája még azt a lehetőséget is megengedi, hogy néhány hercegi udvarhely melletti *Kovácsi* (ilyen pl. *Tevelkovácsi* Tolnában) korábban *Tárkány* nevet viselt.

A *Tárkány* helynevek egy része Árpád-házi hercegek szállásterületén található; a biharit Tarhos és Zerind nyári szállásánál tételezem fel,⁸⁹ a somogyit Tarhos nyári szállása mellett, a szabolcsi a Hortobágy-parti Szabolcs mellett fekszik, de a két hevesi is az Árpád rokonság szállásterületéhez tartozik. A *Tárkány* faluk többsége azonban nem az Árpádok területén fekszik, hanem szinte minden vezér szállásterületén található belőle: Zalában, Komáromban, Abaúj és Torna határán, Zemplénben, Szatmárban, Csongrádban, Temesben, sőt valahol a Székelyföldön is. Úgy tűnik, hogy e „tárkányok” a törzsfőknek dolgoztak; a Marcal forrásánál Huba, a Duna-jobbparti sétáló út felső végénél a fejedelem, a Tisza jobbpart zempléni felső végénél Ónd, a csongrádi balparton, Szatmárban, Temesben Honthon és Erdélyben más vezérek nyári vagy téli szállásai körül kereshetők.

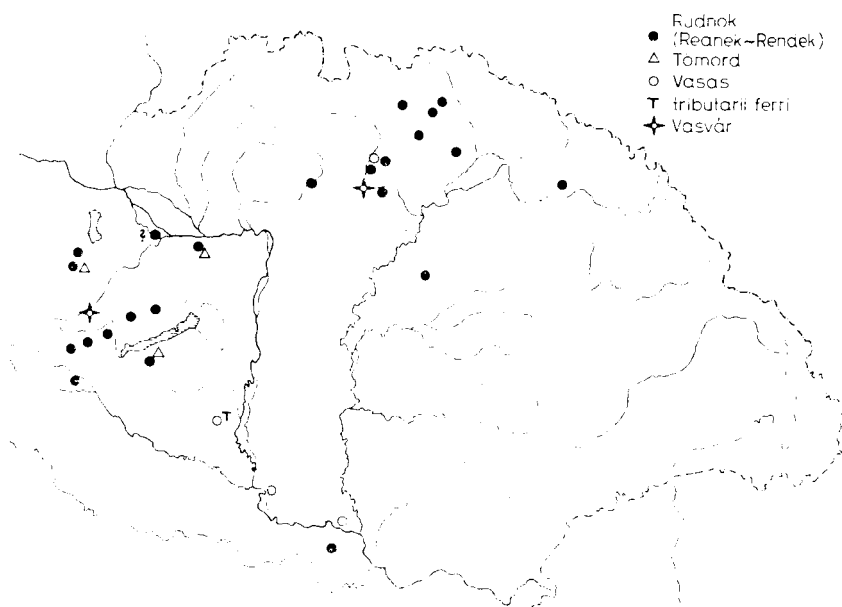
Bár végső fokon az a lehetőség nem zárható ki, hogy egyik vagy másik *Tárkány* helynév személynevből ered, az összesen ilyen eredzetűesé ellen szól, hogy az Árpád-korban feltűnő az idegenkedés a *Tárkány* személynévtől: egyetlen birtokos vagy úri nemzetségtag sem viselte!⁹⁰ Azt a régi feltevést pedig, hogy *Tárkány* kabar törzsnév lenne, a helynevek viszonylag kis száma és elhelyezkedése cáfolja. A fent elmondottak alapján *Tárkány* helyneveinket a barbár szolgálonépi berendezés emlékeinek tekinthetjük.

A vasverőkről nevezett helynevek időbeli szétválasztása hozzásegít a szomszédos „vasas” telepek datálásához. Ha a *Tárkány* falvak X. századiak, akkor a mellette lévő *Rednek* ~ *Rudnok* telepek is erre a korra datálhatók. A *Rednek* helynevek koraisága mellett szól még egyrészt az, hogy többségük pataknevben, vagy abban is maradt fenn, s ezek részben megelőzték az ott keletkezett falu végleges elnevezését, másrészt az a körülmény, hogy nagy számuk ellenére nincs nyom, hogy lakóik bekerültek a kora-feudális szolgálonépi szervezetbe. Egy részük emellett vas-lelőhelyet is jelölhet, ahol vasasok nem laktak, csak működtek.

⁸⁸ 1 : 75 000 térkép.

⁸⁹ Arch. Ért. 97 (1970) 219.

⁹⁰ Vö. Gombocz Z.: Árpád-kori török személyneveink. Bp. 1915. 49; Németh Gy. (Honf. Kial. 261) az Anjou-kori okmánytár. Bp. 1878. [röviden: A.] II. 340. lapjáról idéz egy *Tárkány* személynevet, az 1327-i adatban szereplő személy neve azonban „Tárkányi (de Tarkan) Konrád” Komárom megyéből; ugyanő szerepel még három oklevélben: Új Magyar Múzeum 1854. II. 451; Dl. 91267 és Mon.Éccl.Strig. III. 530.

5. A nyersvas előállítását jelentő *Rudnok* és *Vasas* vasközpontok a vasművességre utaló *Tomard* helynevek elterjedése. A két fő vasközpontban a vasraktárral szolgáló *Vasvár* található

A 24 *Rednek* helynév elhelyezkedése igen sajátosságos. Egyrészt tükrözik a vas természetes előfordulási helyeit, pl. Kőszeg és Sopron között, Gömör és Borsod határán, másrészt függetlenek attól (pl. Győr, Komárom és Szabolcs megyében), ami gyepvasérc nyersanyag használatára mutat. Mindemellett sűrűségük nem arányos a salaklelőhelyek sűrűségével; a Sopron-Vas-megyei és Gömör-Borsod-megyei központokat csak részben fedik és többségük egy ÉK-DNy irányú egyenes vonalba rendeződik a Dunántúli középhegység és a gömör-sárosi hegyek vonalában, melytől ÉNy-ra a Felvidéken (a mai Nyugat Szlovákiában), és DK-re az Alföld nagy részén és Erdélyben hiányzik a helynév.⁹¹ Hogy e sajátos elrendezés okát mennyiben magyarázzák a természetes lelőhelyek és mennyiben a *rudnik* > *rednek* szó nyelvjárási elterjedése, további vizsgálatot igényel. De a „rednek” sorban való elhelyezése a gyepvonal mögött még tudatos telepítés eredménye is lehet. A kalandozó magyar haderő lószerszám, szablya és főként nyíl nélkül életképtelen volt; ezeknek, de főként a vas nyílhegyeknek a kovácsolásához a nyersanyag bázist a „rednek” teremtették elő, s ezeket nem volt tanácsos olyan helyen dolgoztatni, ahonnan az ellenség elhurcolhatta őket, vagy elszökhetnek.

A X. századi szükségletnek megfelelő elhelyezkedésük viszont megmagyarázza a két *Vasvár* nevű vasközpont létesítésének helyét. A Vas megyei *Vasvár* okleveles adat szerint a tatárjárás előtt királyi vasraktár volt, ahonnan a király vasat utalt ki. A borsodi *Vasvár* ilyenféle szerepéről és várispánsági szervezetéről nem maradt említés. A Vasvárok jelentőségét felismerő Heckenast megszervezésüket a X. század elejére tette.⁹² E kérdésben azonban figyelembe veendő, hogy az

⁹¹ Ld. alább a szláv nevek felsorolásában.

⁹² *Heckenast*, *Vasművesség* 142—150.

Árpádok mikor vetették uralmuk alá a „rednek” telepek fő területét és a Vasvárrak helyét. A zalai és vasi vasvidék Vasvárral együtt 955-ig a harkák uralmi területéhez tartozott, a Sajó vízvidékét pedig Géza koráig az „Őrs úr” ellenőrizte, s az itteni *Vasvár* Géza-kori szervezésére mutat, hogy a várat környező sajátos törzsnevek közül *Várkony* és *Hetény* Géza pécsváradai udvarhelye mellett, *Ladány* és *Kér* pedig a Somogyországot körülvevő katonai telepek sorában mutatkozik.⁹³ Valójában Géza vetette uralma alá e két vidéket, s az egyik Vasvárat helyileg a zalai és vas-soproni rednek telepek között, a másikat a gömör-borsodi vasvidék déli szélénél létesítette.

Ami a másik két vaskohász foglalkozásnevet illeti, bizonyosra vehető, hogy a pécsváradai uradalomban lévő *Vasas* megfelel a XI. századi *tributarius ferrin*-nek.⁹⁴ A „vasasok” XII. századi cseh oklevél szerint 50 vastömbbel adóztak.⁹⁵ Bár a baranyai *Vasas* neve látszólag csak a XI. századi összeírás után keletkezett, a bányával is rendelkező szomszédos *Sarlós* falu XI. századi megléte e helyen a „vasas” mesterség korai folytatását valószínűsíti. A gömöri *Vasas* csak a XIV. században tűnik fel Tornallya hegyvidéki határának leírásában, de az ugyanezen határjárásban említett *Rednek* patak szomszédsága⁹⁶ a mesterség korai folytatását igazolja. A Bács és Bodrogvár között fekvő *Vasaskereki* már 1206-ban adott,⁹⁷ és a Titel és Újvidék között a XIV. századra pusztává vált *Vasas*⁹⁸ ugyancsak régi lehet, így gyepű mögötti elhelyezkedésük a dunántúli redneknek délföldi folytatásának is magyarázható.

Látszólag a korai rétegbe tartozik a *Tömörd* név, amennyiben ide sorolható. Már Heckenast rámutatott, hogy a vasi Tömörd a Kőszeg-vidéki kohótelekek központjában fekszik, a komáromi Tömördöt pedig a pannonhalmi alapítólevél 1000 előttre datálja.⁹⁹ A *Timurdi* névnek 1090 körül adott megtévesztő etimológiájával¹⁰⁰ szemben a vasművességgel való kapcsolatát valószínűsíti, hogy 1293-ban Mocsával közös határán egy *Rednek* nevű helyet említenek, ami ez esetben párhuzamos névadásnak magyarázható, sőt 1240 körül még lakott benne néhány üstfoltozó.¹⁰¹ De a Somogyvárról a Balaton felé néző lejtőn is *Rednek* patak, *Vasad* és *Tömör* falu volt található egymás közelében,¹⁰² ami alig lehet véletlen, s méltán vasművelés emléke.

A fentiek figyelembevételével Magyarország korai vasművességének fő mozanatait az alábbiakban látom. A vascipót előállító „vasas” és a vascipót feldolgozó „vasverő” munkamegosztása a honfoglaló társadalomban ugyanúgy megvolt, mint az itt talált szlávoknál. A X. században a nyersvas előállításával foglalkozókat szláv környezetben *rudnik*-nak, magyar környezetben *vasas*-nak nevez-

⁹³ Gy. I. 252; Györffy Gy.: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1 (1970) 18 = Studia Turcica. Bp. 1971. 202.

⁹⁴ Heckenast i. m. 131.

⁹⁵ 1115/XII: *qui debent solvere quinquaginta massas ferri* (Fridrich G.: Codex diplomaticus Bohemiae [röviden: CDB.] I. 399).

⁹⁶ Wenzel: Árpád-kori új okmánytár XI. 617–618; vö. Ila B.: Gömör megye IV. 167.

⁹⁷ Gy. I. 237.

⁹⁸ Anjou-kori okmánytár VI. 379; fekvésére ld. Gy. I. 232.

⁹⁹ Vasművesség 139–140.

¹⁰⁰ Az apátság valószínűleg azért adta meg a Tömörd név magyarázatát, mely szerint ez egy *colonus* nevét őrzi (PRT. I. 591), hogy elhárítsa a név alapján felmerülhető birtokigényeket, esetleg egy feltehető Tömörd nevű úr utódainak vagy Vasvár ispánjának követelését. Etimológiának egyébként egy jogi iratban helye nincs, s így céltartozástól árul el.

¹⁰¹ *qui tenentur reficere caldaria* (PRT. I. 777).

¹⁰² Cs. II. 651, 655.

ték, bár a *rednek* foglalkozásnév bizonyára a magyarban is meghonosodott. A *Rednek* nevek túlsúlya mindamelllett arra mutat, hogy a vaskohászat nagyobb mértékben hárult az itt talált és ide hurcolt szlávokra, mint a magyarokra.

A kovácsolást a kazár-magyar tárkányok mellett szláv vasverők végezték. (Kazár kovácsokra mutathat pl. a Bars megyei *Kovácsi szláv Kozáróvce* neve.)¹⁰³ Az államszervezőskor a „vasasok” működésének reformját csak a két *Vasvár* központ létesítésében tudjuk megfogni, míg a vasverő kovácsok reformja elvezetett a tárkányság megszüntetéséhez és a várak és udvarok mellé rendelt „kovács” falvak létesítéséhez. A *Kovácsi* falvak végső fokon szláv eredetű neve egyáltalán nem árulja el a benne dolgozók etnikumát, nemcsak azért, mert a foglalkozásnévi falut a környezet nevezi el a kézművesek etnikumára való tekintet nélkül, hanem mert a *kovács* szó a X. század folyamán meghonosodott a magyar nyelvben.

A vasművességhez a fémfeldolgozás révén kapcsolódik a fegyvergyártás.

A honfoglalókkal bejött „kardverők” ilyen néven nem alkottak telepeket — az egy *Kardos* idesorolása bizonytalan —, s mivel főként a kazároktól átállt néprészek között kereshetők, esetleg a *Kazár* vagy *Oszlár* falvak lakói rejtik őket. Ami a két szláv *Mecsér* „kardverő” helynevet illeti,¹⁰⁴ az egyik Fejér megye nyugati szögletében eredeztethető akár a X. század első feléből is, a másik Fajsz fejedelem szigetközi szállása mellett, a 940-es évekre is tehető, önmagában e két előfordulás azonban nem ad elegendő támpontot a datálásra.

Kevésbé használt fegyver volt a magyarok közt a pajzs, ennek ellenére a „pajzsműves” jelentésű helynevek ugyanúgy behálózzák az országot, mint a Kovácsi-k.

A magyarok még keleten megismerték a pajzsot, mert régi magyar megnevezése, a *vért* iráni eredetű szó a magyarban.¹⁰⁵ Az íjjal-nyíllal harcolóknak azonban a pajzs nem volt elengedhetetlen harci fegyvere, noha keleti ábrázoláson látható olyan nomád lovas, akinek hátát kerek pajzs fedi.¹⁰⁶ A pajzs általában a lándzsával felszerelteknek, tehát a főembereknek és a nehéz fegyverzetűeknek volt védő fegyvere. Hogy *Vértés* helyneveink (egy pl. Somogyvár és Fajsz mellett, *Kürtös* és *Kovácsi* szomszédságában)¹⁰⁷ „vértműves” (*scutarius*) foglalkozást, vagy „pajzshordó” (*scutifer*) vitézt jelentenek-e, nincs eldöntve. Mindenesetre *vértés* lehet annak a szláv *ščitár* „pajzsműves” szónak a magyar megfelelője is, amely szlávos *Csitár* és magyaros *Csatár* alakban igen elterjedt helynevünk.

A *Csatár* ~ *Csitár* falvak a Kovácsikhoz hasonlóan sok esetben ispáni várak mellett találhatóak — egyáltalán nincsenek a Felső Tisza-vidék Szolnok feletti részén, ahol csak egy *Csetnek* képviseli az azonos jelentésű lengyel és szlovén *ščitnik* szóalakot (ugyanaz Pozsegában: *Scsitnyak*)¹⁰⁸ —, öt *Csatár* faluról tudjuk, hogy a várszervezethez tartozott, de egyről sem igazolható, hogy az udvarhoz tartozott volna. A Csatárok számos esetben a Kovácsi falvakkal szomszédosak, ami egyrészt arra mutat, hogy mást állítottak elő, mint a vasverők, másrészt megengedi a feltevést, hogy a kovácsok is szolgáltatnak nyersanyagot a csatároknak.

Ténylegesen a X-XI. századi pajzsot nem fémből gyártották, hanem több anyag összeszerelése útján. Dienes István X. századi rangos bashalmi sírból említi

¹⁰³ Gy. I. 454.

¹⁰⁴ *Heckenast* i. m. 115.

¹⁰⁵ *Bárczi G.*, Szófejtő Szótár. Bp. 1941 [röviden: SzófSz.] 336.*

¹⁰⁶ *Le Coq, A.*: Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens. Berlin 1925. 65, 124 kép. Pálóczi Horváth András szíves közlése.

¹⁰⁷ *Tkalčić J.*: Monumenta episcopatus Zagradiensis. Zagreb 1873. I. 56, 144.

¹⁰⁸ Ld. alábbi 303. A bőrpáncél készítőket *strgun* > *Esztergom* nevével említi.

fapajzs maradványait, mely feltehetően bőrrel volt bevonva, fémrésznek viszont nincs nyoma.

A nomád pajzstól eltérő volt a X. századi normannok és szlávok pajzsa.¹⁰⁹ Szilárd kerete, a keret átlója, mely tartóul is szolgált, és az ehhez rögzített pajzdudor vasból készült. A luggatott keretvashoz szegezték a fa védőlemezt s kívülről bőr borította. Ez a nagyobb súlyú, többnyire mandula alakú pajzs elsősorban a nehéz lovasság és a lándzsás gyalogosok fegyvere volt. Önmagában az a körülmény is meggondolkoztat, hogy a kalandozás korában számolhatunk-e a szláv típusú pajzsot gyártó csatárokkal. A pajzssal való felszerelés ideje a nehéz fegyverzetű, egyenes kardot használó fejedelmi sereg felállításával érkezett el, tehát Géza és István korára tehető. Ténylegesen erre a korra mutat a *Csitár* ~ *Csatár* helynevek országos elterjedése is.

A csatárok már felhasználták a „vasasok” termelte vascipót vagy a „kovácsok” verte vashuzalt, az ácsok előállította falapokat és a tímár kikészítette bőrt, tehát egy fejlett munkamegosztással dolgozó szervezetbe illeszkedtek bele. Ha számolhatunk is azzal, hogy egy-egy *Verő-Kovács*, *Kardos-Mecsér* és *Vértes-Csatár* telep korábban létesült (*Kardos* a valkói Szabolcsnál, *Mecsér* a mosoni Fajsznál és *Csitárjevo* a zágrábi Fajsznál ugyanúgy kapcsolható e vezérek határbelépő fekvésű udvarához, mint a szomszédos várakhoz), falvaik megyeközpontok köré történt telepítése a szolgálónépek kora-feudális berendezéséhez kapcsolandó.

Hogyan és mikor történt a kora-feudális szolgálónépi berendezkedés?

Minthogy a fejlettebb rendszer alapja az eladdig személyi birtokban lévő kézműveseknek és a törzsfőknek adózó félszabad termelőknél személytelen intézményhez: a királyi udvarhoz, várhoz és egyházhoz kapcsolása, létrejötte arra az időpontra teendő, amikor a fejedelemmévvél jelölt udvarhelyeket (*Fajsz*, *Taksony*, *Décse*) felváltják az *udvar*-ok. Ez a folyamat Géza alatt indulhatott el, aki egy sor várat sajátított ki és „várak”-ot rendezett be magának udvarhelynek, s így feltehető pl., hogy Pécsvárad alá ő rendelt különféle szolgáltatókat. A rendszer egységes szervezettel való ellátása és országos méretekben való megvalósítása azonban István műve. Bizonyítja ezt, hogy az „udvarokhoz” kapcsolt „udvarnokok” szervezete Koppány, Ajtony és az erdélyi Zsombor területén ugyanúgy épült ki, mint az Árpádok eredeti szállásterületén, tehát nem sokkal korábbi az új évezred első évtizedénél. Ugyanakkor a XI. század elején kialakított s az 1056 körül, a Sarchas-féle összeírással rögzített rendszert későbbi új betelepülők nem vitték át, s így megmaradtak az apáról fiúra öröklődő foglalkozások nagyjából az eredetileg kialakított földrajzi keretek között. Tükrözi ezt a foglalkozásnévből képzett falunevéről készített térkép; ezen a foglalkozásnévi helynevek általában addig terjednek, ameddig a törzsi helynevek, s csak ott lépik túl a XI. század elején kialakított szervezet területét, ahol utóbb új erdőuradalmak és erdőispánságok létesültek, de itt is csak a sajátos erdőuradalmi szolgálónépek szerepelnek (erdőóvó vagy ardó-hájnik, halász-ribár és hódász-bobrovník).

A szolgálónépek megszervezése két úton történhetett: Az uradalomban dolgozó népelem speciális szolgálatba állításával — így ment ez végbe a frank birodalomban —, vagy az udvar mellett hiányzó kézművesek, szolgáltatók oda telepítésével —, így történt ez a mongol birodalomban. Ha felmerül a kérdés, hogy a kettő közül melyiket alkalmazták a kelet-középeurópai államszervezésnél, úgy látszik, hogy mind a kettőt.

¹⁰⁹ Épen maradt viking pajzs fényképe: *Andersen, Per Sveas: Vikings of the West*, Oslo, 1971. 40; orosz pajzsokra Kovács László régész hívta fel figyelmem: *Кирпичников А. И.: Древнорусское оружие*. Leningrad III. 1971. 30, 40, 90—91.

A lisztet vagy kenyeret adó udvarnok volt a szolgálónépek legelterjedtebb fajtája, s ezeket jórészt ugyanúgy eredeti lakhelyükön szervezték be szolgáltatásra, mint a halászokat. Ugyanakkor a minden udvar és vár szomszédságában szükségelt kézműveseket csak telepítéssel tudták minden helyre eljuttatni. Az újonnan épített határvárak mellé csak úgy juthattak kovácsok és csatárok, ha oda helyezték őket.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a foglalkozásnévből képzett falunév mennyiben lehet telepített szolgálónépek emléke. Ha telepítés, az esetek jelentős részében pl. az udvarhelyek melletti *Födemes* és *Szóllós*, valamint a várak melletti *Ács*, *Timár*, *Csatár* és *Kovács* esetében valószínű is, minden esetre nem általánosítható, mert új szolgálat bevezetése is hozott létre ilyenféle helyneveket. Az Árpád-kori *Dusnok* falvak pl. úgy jöttek létre, hogy helyben lakó agrár termelőket átadtak az egyháznak *dusnok*, magyarul *torló* szolgálatra, ami azt jelentette, hogy évente meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valót adtak az egyháznak.¹¹⁰ A zselici *Disznó* (eredetileg *Disznóóvó*) föld is úgy jött létre, hogy Szent László a helyben lakó 30 disznópásztort a pannonhalmi apátságnak adta. 1220 körül az apát Disznó határában irtásos délszláv kanászfalvakat telepített, de ezeket már nem a szolgálattal kapcsolatos néven nevezték, sőt elenyészett a Disznó név is. A tihanyi apát 1055-ben kapott somogyi földjét ugyancsak disznóóvó lakóiról nevezhette Disznónak, a környék lakói viszont Apátinak mondták, s az utóbbi név rögződött meg. Másutt viszont a disznószolgáltatással kapcsolatos *Ártánd* név szorította ki az eredetibb *Rikács* elnevezést.¹¹¹

Mindent összevéve, foglalkozásnév nemcsak új telepítés nyomán vált falunévvé, hanem új szolgálati viszony révén is, mindazonáltal az új telepítés erősebb indíték volt új helynév keletkezésére, mint a szolgálat módosulása. Ezért a szolgálónépi falunévek nagy száma bizonyos fokig mégiscsak tükrözője a telepítéssel járó félbarbár berendezkedésnek.

Az államszervezés idejétájt egy 10-20 családból álló embercsoport áttelepítése igen könnyen ment, akár magyarokról, akár szlávokról volt szó, mert a gödörház néhány nap alatt elkészíthető volt. Ilyen módon a várak és udvarházak körül megjelenő különféle foglalkozásnévvel nevezett szolgáló falvak tekinthetők főként összetelepítés eredményének.

A fentiekben kísérletet tettem a mérlegelést a fejedelemségi barbár és államszervezési intézményes szolgálónépi berendezkedés emlékei között, s ha az itt adott kép ingatagabb is, mint az eddigiek és több kérdést hagy nyitva, valamilyest visszabillenti a mérleget az államszervezés javára, egyben sejteni engedi, hogy e berendezkedésben több része volt István királynak, mint eddig vélték.

*

Befejezésül áttekintést adok a különféle szolgálónépek oklevélben előforduló latin, és magyarországi helynévben szereplő magyar és szláv elnevezéséről, betűvel jelölve, hogy milyen birtoktípuson terjedt el (Ú: udvar, V: vár) és számmal a helynevekben való jelentkezésüket.¹¹²

¹¹⁰ EtSz. I. 1455; TESz. I. 693.

¹¹¹ Ld. PRT. X. 409–412; Mon. Eccl. Strig. III. 253 és alább a szláv nevek jegyzékében 172–175. sz. alatt.

¹¹² Az alábbi összeállítás latin névanyaga megtalálható *Bartal A.* (Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Bp. 1901) szótárában és Árpád-kori okleveleinkben, főként az egyházi összeírásokban. Ezek közül sokat összegyűjtött *Sasinek F.* kis glosszáriumában: Történelmi Tár 1893. 5–32. A magyar névanyagra ld. *Jakubovich E.*: M. Ny. 17 (1921) 149–

A szolgálat fajai szerint hat csoportba osztva a következő szolgálónépekkel számolhatunk a koraárpádkori udvari gazdaságokban:

1. Földművelő

<i>arator, agricola</i> U	szántó 28	<i>oraçi</i> (Arács 3), <i>rataj</i> (Ratej 2)
<i>udvornicus, panisdator, qui dant panem</i>	udvarnok 22	? <i>dvorjani</i> (Dovorán 2), <i>dvorcaru</i> (Davorcsán, Dorcsán 3)
<i>vinitor</i> U, V	szőlős cr. 40	<i>vinar</i> (Vinár, Vinér 4)
<i>vinidator, tributarius ad dandum vinum</i>	boradó ?	
<i>braxator</i>		

2. Állattenyésztő

<i>api(n)arius, custos (conservator) apum, mellidator, qui dant mel</i> U	födemes 10, <i>sonkolyos</i> 2 mézadó 2, méhes ? mézes (?)	<i>ulbjar</i> (Olvár 2, Ollár 1) <i>medár</i> (Medare 1)
<i>marcidator, qui parant marcium</i>	márcadó 1, mézmielő 1	<i>medovar</i> (Medovárcse 2)
<i>pastor, ductor animalium,</i>	? pásztor	? <i>pastuch</i> (Pásztó 4)
<i>pastor ovium, opilio</i> U	ihász 1	<i>ovčar</i> (Ócsárd, Olesár? 2)
<i>custos porcorum, porcarius, subulcus</i> U	disznóó(vó) 3	<i>svinjar</i> (Szenyér, Szinyér 7)
<i>bubulcus</i> U	?, bivaló(vó) 1	
<i>agazo (-campestris), armentarius</i>	lovász 14	<i>konjar</i> (Konyár, Kanyar 2)
<i>eques, serviens equestris, equitans</i>	lovás	
<i>curriker, currum preparans, serviens cum curribus, arator plaustralis</i> U	szekeres 8	? <i>vozar</i> (Vaszar 2)

3. Halász — Vadász — Madarász

<i>piscator</i> U, V	halász 20	<i>rybar</i> (Ribár 2)
<i>retifer</i>	hálós —	
<i>draucharius</i> U, V	<i>daróc</i> > 21 <	<i>dravec</i>
<i>venator</i> U, V	<i>vadász</i> 4	<i>lovci</i> (Lóc, Lócs 6)
<i>canifer, besnucus</i>	<i>ebes?</i>	<i>pesar</i> (Peszér 7)
<i>liciscarius, leporarifer</i> U	<i>agaras?</i> , <i>hortos</i> 1	
<i>castoriarius</i> U	<i>hódász</i> 6, <i>hódos?</i> , <i>hölgyész</i> 3	<i>bobrovnik</i> (Bobrovnik 2)
<i>fulconarius</i> U	<i>solymár</i> 1, <i>solymos</i> 19	<i>sokolar</i> (Szokolár 1), <i>sokolče</i> (Sokolče 1)
<i>auceps</i> U	<i>madarász</i> 3, <i>madaras</i>	
<i>custos nemorum, (-silvarum)</i> U (v)	<i>erdőóvó</i> , <i>ardó</i> 17	<i>gajnik</i> (Hájnik)

120 és főleg Heckenast G. i. m. A szláv nevekre ld. *Krajčovič R.* összeállítását helyesbítő alábbi függelékem, továbbá *Csánki D.* történelmi földrajzát, az Árpád-kori történelmi földrajz I. megjelent és II., részben sajtóra kész kötetét, továbbá egyéb történelmi helynévtárainkat és a megyetörténelmi monográfiákat.

4. K é z m ű v e s

<i>artifex, operarius, operator</i>	?	
<i>molendinarius, molarius</i>	örményes?, molnár > 3 <	<i>mlynar</i>
<i>pistor, pistardus</i>	kenyérsütő 2	<i>žemliar</i> (Zsemlér 2)
<i>pellipar, pellifex</i>	szűcs 9	
<i>cerdo, sutor (subularius), coriarius</i>	tímár 3	<i>ščavnik</i> (Savnik 1) <i>strgun</i> (Esztergom 1)
<i>textor, lanifex, linifex</i> U	fonó 3, szövő 1, takács > 1 <	<i>tskač</i>
<i>sellipar, vö. sellifer</i>	nyerges 3	
<i>carpentarius, dolator, faber</i>	ács 13	<i>tesar</i> (Taszár, Teszér 2)
<i>lignarius</i> V		
<i>tornator, qui parant scutellas</i> U	<i>esztergár</i> > 3 <	<i>strugar</i> (Esztergár)
<i>lapicida</i>	kővágó 1	<i>žrnoseki</i> (Zsarnószeg 1)
<i>lagenarius, qui parant lagenas,</i> <i>preparator vasorum, figulus</i>	fazekas 5?, gerencsér > 9 <	<i>görnščar</i>
<i>baccinifer</i>	?	
<i>tributarius ferri</i>	vasas 3	<i>rudnik</i> (Rudnok, Rendek 22)
<i>faber</i> V (u)	(<i>vas</i>) verő, 2 tárkány 15, kovács > 54 <	<i>kovar</i> (Kovár, Kovárc 2), <i>kováč, kuznecb</i> (Kazinc, Kaznacs 3)
<i>scutarius, vö. scutifer</i> V	<i>vértes, csatár</i> > 34 <	<i>ščitar</i> (Csitár) <i>ščitnik</i> (Csetnek 2)
	<i>kardos</i> 1	<i>mečar</i> (Mecsér 2, ? Mc- csár 1)
<i>parator arcuum</i>	sarlós 2	
<i>aurifex, aurifaber</i>	ötvös 3	<i>zlatar</i> (Zlatár 1)
<i>auridator, dator quinque ponderum</i>	aranyos?	<i>zlatnik</i> (Szalatnak 3)
<i>qui tenent reficere caldaria</i>	?	

5. B e l s ő u d v a r i e l l á t ó

<i>serviens curialis, minister(ialis)</i>	szolga	<i>sluga</i>
<i>cocus, coquinarius, custos coquinae</i> U, V	horó 6, szakács 7	<i>kohar</i> (Kohár 2)
<i>dapifer</i>	tálnok 1	
<i>pincerna, buchar(d)ius, lagenarum</i> <i>custos, cellarius, cliciarius</i> U, V	pohárnok, bocsár(d) 7	(<i>bečvár</i>)
<i>tavarnicus</i> U, V	tárnok > 17 <	<i>tovarnik</i>
<i>camerarius, cubicularius</i>	kamarás 4	
<i>lотор, ablutor vestium</i>	mosó	<i>práce</i> (Prácsa, Piricse 2)
<i>balneorum operarius, stubularius,</i> <i>calefactor</i>	?	
<i>lectisternarius</i>	szállásadó	
<i>janitor, custos (custodiens) portae</i>	kapus	
<i>praeco</i>	csósz 10, börtön, tömlőcívó 1	
<i>armiger</i>	fegyvernek 3	
<i>tubicinarius</i>	kürtös 4	
<i>ioculator</i>	regős, gajdos, igríc > 14 <	<i>igrčeb</i>
	<i>sipos</i>	

6. Országos ellátó szervezetekhez tartozók (pl.)

<i>allator salis, salifer</i>	sajtós 1	
<i>nauta, naucler, carinarius, col- nucharius</i>	hajós 1, révész	
<i>tributarius</i>	vámos	mitár (Mitár 1)

Összetett foglalkozásnév + helységnév, ahol is a foglalkozásnév másodlagosan járult a helységnévhez:

*Ebesharsány, Gajdosbogdány, Kürtösmegyér, Igrickarcsa, Síposkarcsa, Solymoskarcsa, Szödeme-
ter, Szöllősmegyér, Timárfony, Vasaskereki.*

A fenti összeállítás első kísérlet az Árpád-kori udvari népek megnevezéseinek latin-magyar-szláv párhuzamos összeállítására.¹¹³ A további kutatás feladata ezt javítani, kiegészíteni.

*

A magyarországi szolgálónépek fő kérdéseinek áttekintése után függeléként néhány ide vágó véleménnyel foglalkozom.

Ami a kérdés kutatásának történetét illeti, figyelemre méltó, hogy az évszázadok óta ismert okleveles adatok nem csábították történészeinket a kérdés monografikus feldolgozására, viszont másfél évtizede, hogy a foglalkozásnévből képzett helynevek rendszeres vizsgálata Közép-Kelet-Európában megindult, sora jelentek meg tanulmányok Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon, melyeket e kérdés vizsgálatának szenteltek. Azok a higgadtan mérlegelő kutatók, akik az okleveles és helynévi adatokat egyazon rendszer más-más síkon jelentkező vetületének tartották, a szolgálónépi rendszer eredetét a lengyel, cseh ill. magyar államszervezésben keresték. Lényegében a Piasztk berendezkedésére vezette vissza a lengyel történetírásban az úttörő Grodecki (1913) nyomán K. Buczek (1958) és K. Modzelewski (1961, 1964), a Psemiszlidákéra Csehországban B. Krzemieńska és D. Třeštík (1964, 1968), végül az Árpádokéra a magyar Heckenast Gusztáv (1968, 1970) és a szlovák M. Kučera (1970).¹¹⁴

A magyarországi foglalkozásnévi helyneveket egyes szlovák kutatók nem mint egy működő társadalmi szervezet elemeit vizsgálják, hanem kiragadva szláv eredetű vagy annak magyarázható neveket, bizonyítékként hozzák fel elméletekhez, melyek egyrészt a nagymorva fejedelemség feudális jellegű fejlettségének és nagy kiterjedésének, másrészt a szlovák nemzet ősiségének bemutatására hívatottak. Mindezt anélkül teszik, hogy számot vetnének az utolsó évtizedek történet-szociológiai kutatásaival, melyeknek legnagyobb vívmánya, hogy a középkori

¹¹³ Hasonló összeállítás található *Třeštík D.—Krzemieńska B.* cikkében a *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden, 1967. 96—98. lapján, ahol a német foglalkozásnevek mellé állítva találhatók a megfelelő cseh, morva és lengyel helynevek, továbbá az oklevelek latin névalakjai Cseh- és Lengyelországból. A német és magyarországi latin nevek rövid összeállítását adja *Kučera M.* id. cikke (*Zbornik... Historica* 21. 1970) 116—117. lapján, de számos hibával.

¹¹⁴ A cseh, lengyel és szlovák irodalom beható ismertetését nyújtja: *Krzemieńska B.—Třeštík D.*, *Československý Časopis Historický* 12 (1964) 637—642; nagyjából u. ez németül: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden 1967. 70—74; ugyanerről röviden s a magyarországi kutatásokról bővebben szól *Heckenast G.* i. m. 52 kk. és *Kučera M.*: *Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn*, *Zbornik Filoz. Fak. Univ. Komenského Historica* 21 (1970) 113 kk.

jelenségeket nem a XIX-XX. század polgári nacionalizmusának szemüvegén keresztül, hanem a középkor gondolkozásmódján közelítik meg.¹¹⁵ A középkori nemzetetté válás folyamatának vannak ismérvei, a foglalkozásnévi helynevek azonban nem tartoznak ezek közé, hanem egy „nemzetek feletti” struktúra elemei.

Egyes magyarországi szláv foglalkozásnévi helynevek vizsgálatára kezdetben etimológiai vagy településtörténeti kutatások kapcsán került sor. Az etimológiai kutatások terén példamutató módszert dolgozott ki Melich János, pl. a *Daróc*, *Dejtár*, *Dusnok* helynév vizsgálata kapcsán, s ugyanezt alkalmazta településtörténeti kutatásai során is, amikor pl. a *Szolnok* név foglalkozásnévi eredetét megcáfolta.¹¹⁶ Nyugatmagyarország helyneveinek kutatása során több szláv foglalkozásnevet magyarozott a germanista Moór Elemér, melyek közül nem egy (pl. *Csatár*, *Mecsér*, *Rudnik*) maradandónak bizonyult.¹¹⁷

Csehszlovákia megalakulását követően Szlovákia első csehszlovák szempontú településtörténeti összefoglalása, amely már a helynévanyagra s közte a foglalkozásnevekre is épít, V. Chaloupecký *Staré Slovensko* c. műve.¹¹⁸

Ch. művének fő célzata az új Csehszlovákia határainak és etnikai egységének történeti igazolása volt. Ezért egyrészt azt próbálta bizonyítani, hogy Cseh- és Morvaország Szlovákiával történeti-földrajzi egységet képez, másrészt azt, hogy a „régii Szlovákia”, vagyis a nyitrai síkság lakói eredetileg csehek voltak. Ch. észrevette, hogy a középkori történeti források nem ismerik a szlovák népet és a szlovák nyelv integrálódása különféle szláv dialektusokból mindmáig nem fejlődött be, ugyanakkor a cseh településtörténet példája alapján világosan meglátta, hogy a Felvidék lakatlan erdővidéke — ugyanúgy, mint a Szudéták — a XI. századdal meginduló telepítések során népesült be.

A Felvidék régi szláv helynévanyagának tárgyilagos kutatása két kiváló nyelvésznek, a prágai V. Šmilauernek és a budapesti Kniezsa Istvánnak köszönhető. Az előbbi a területileg Keletre kiterjesztett „régii Szlovákia” vízrajzáról *Vodopis Starého Slovenska* címen,¹¹⁹ az utóbbi *Magyarország népei a XI. században* c. munkájában¹²⁰ és egyéb tanulmányaiban vizsgálva az oklevelekben a XI. századtól megőrzött helyneveket, végzett komoly előmunkákat a Felvidék Árpád-kori etnikai viszonyainak kutatásához. Ugyanakkor nyelvészeti szempontból minősítette azt a történeti névanyagot, amely a Mátyusz Elemér szerkesztette népiségtörténeti sorozatokban megjelent.¹²¹ A középkori magyar etnikum elterjedését vizsgáló településtörténeti kutatásokra visszahatásként az önálló Szlovákiában Jan Stanislav vállalkozott arra, hogy helynevek segítségével kimutassa, hogy a magyarok lakta terület (délen a Drávaig, Zentáig és Nagyszentmiklósig, keleten Tordáig és Kolozsvárig, északon Kassáig, Nyitraig és Pozsonyig, nyugaton Ausztriáig) eredetileg szlovákok lakta föld volt, és erre vonatkozó nyelvészeti és történeti fejtegetését három kötetes *Slovenský juh v stredoveku* (Szlovák dél a középkorban) c. művé-

¹¹⁵ A kétféle szemléletmód eltérése legjobban kiütöközik a „Nemzetiség a feudalizmus korában” c. tanulmánykötet (Bp. 1972) cikkeiből.

¹¹⁶ Az EtSz. címszavai alatt és Honf. Mg. 232—240.

¹¹⁷ Moór E.: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936. 22, 38, 49. Moórnak a szlavisztikában való botlásaira Kniezsa I. mutatott rá bírálatában: Westungarische Ortsnamen. Ungarische Jahrbücher 17 (1937) 275—291.

¹¹⁸ Bratislava, 1923.

¹¹⁹ Praha—Bratislava, 1932.

¹²⁰ SzIEml. II. 367—472.

¹²¹ Vö. Studia Slavica 12 (1966) 465—480, továbbá Magyarország és nemzetiség. Bp. 1937. — I. 1., 3. sz. és Település és népiségtörténeti értekezések. Bp. 1938. — 1—5. sz.

ben tette közzé (előszó: 1942, megjelenés: 1948).¹²² St. nem csupán sima személyneves helyneveket (pl. *Bogát, Bogyoszló*), és szláv eredetű magyar szavakból képzett helyneveket (pl. *Királyi, Palota*) magyarázott szlovákból, hanem a szlávtól független magyar elnevezéseket is (pl. *Nyárád, Szilágy, Kapus* stb.). St. művének nyelvészeti megalapozatlanságára már Kniezsa rámutatott,¹²³ a könyv történeti oldalról azonban bírálatban nem részesült, noha téves felfogása mindmáig hat. St. azt a nézetet képviselte, hogy a „Nagymorva birodalom” bukása után a benne élő szlovákok közvetítették a morva intézményeket és helyneveket a honfoglaló magyarságnak; így a foglalkozásnevekből képzett faluneveket is a nagymorva szolgálonépi intézmény „lebomlásából” magyarázta.

A morva helységnevek kontinuitása egy igen lényeges kérdést vet fel: nevezetesen hogy a Kárpát-medence helységnevei időben meddig vezethetők vissza. Ha ugyanis az itt lakó népek kontinuitását valló kutatóknak igaza lenne, Erdélyben dák és római városneveket, Kelet-Magyarországon gepida helységneveket, szerte az országban avar szállásneveket, az ország nyugati felében pedig morva, szlovén és bajor faluneveket kellene találnunk. Mi sem könnyebb, mint rámondani egyes helységnevekre hogy gepida, avar vagy morva eredetűek. Mielőtt azonban a kutatók ilyen állításokhoz folyamodnak, először tisztázni kellene, hogy számolhatunk-e településkontinuitással a Kárpát-medencében 900 előtt és után, és a reánk maradt adatok valószínűsítik-e honfoglalás előtti falunevek továbbélését.

Nézetem szerint a Kárpát-medencében túlnyomó részt csak „romkontinuitás” esete forog fenn; a régi lakosság elpusztult vagy odébb menekült, primitív földházakból álló telepeit elhagyta, s a győzők által kijelölt romvárosokban, az új téli szállásokon és a néhány nap alatt felvert telephelyeken folytatta tovább életét. Ilyen körülmények között pedig csak a folyóvizek s egyes várak, városok neve öröklődik tovább, az elhagyott telepeké nem.¹²⁴ Ezzel összhangban van, hogy a telepekhez tartozó temetők folytonossága a Kárpát-medencében a honfoglalással megszakad.

A Dunától keletre és északra eső területen a honfoglaló magyarok serege erős bolgár és morva ellenállásba ütközött; a győzők a pusztá iratlan törvénye szerint az ellenállók uralkodó rétegét megölték vagy rabságra vetették, a népet pedig szétesztették és a magyar köznép között a gazdasági célszerűség szerint telepítették le. Ez mindenképpen így történt a magyar törzsek által megszállt területen, s csupán az marad kérdéses, hogy a gyéren lakott kárpáti folyóvölgyekben — melyeket a törzsfők és nemzetségfők nyári legelőre vonulva szintén felkerestek — volt-e és maradt-e helyben régi telep.

A történeti adatokból következtethetően Pannonia úgyszólván harc nélkül esett a magyarok kezére, mert Arnulf császár szövetséget kötve a magyar fejedelmekkel a magyar sereget felbérelte egy itáliai hadjáratra. A magyarok nyilván az Arnulf adta vezetőikkel vonultak Pannonián át Itáliába, s mivel eközben Arnulf meghalt, 900-ban a szabadon haza vonuló magyaroknak elég volt megáll-

¹²² A „Les régions Slovaques Méridionales au Moyen Age” alcímet viselő műben (Turčanský Sv. Martin, é. n. I. 607) pl. ez olvasható: „Au IXe siècle et dans les siècles qui suivent, le territoire de la Slovaquie s’étendait à la presque totalité du bassin du Danube, connu plus tard comme Etat de Hongrie.”

¹²³ *Studia Slavica* 1 (1955) 29–47.

¹²⁴ *Cahiers de civilisation médiévale*. 12 (1969) 130; *Budapest története*. Bp. 1973. I. 222; *Valóság* 16 (1973) 7. sz. 13.

niuk Pannoniában, hogy az országot birtokba vegyék. Ha valahol indokolt településkontinuitást feltételezni a Kárpát-medencében, elsősorban Pannonia az.

Itt azonban módunk nyílik ellenőrizni a helynévkontinuitást IX. századi és Árpád-kori falunevек ismeretében, és azt tapasztaljuk, hogy a mintegy harminc frank-pannon-szláv falu nevéből egy sem lelhető fel az Árpád-kori helységnevényanyagban. Csak a német papok közvetítette egyházi szóhasználat mentett át olyan városneveket, mint *Quinque ecclesiae* (Fünfkirchen) és *Sabaria* (Szombat-hely), és bár feltehető, hogy várak nevét is átvették a honfoglalók, igazolására egyetlen példát sem hozhatunk fel, mert *Blatinski grad* ~ *Mosaburg*-ból *Zalavár*, *Wenia*-ból *Bécs*, *Raba*-ból pedig *Győr* lett. Ténylegesen csak folyónevek átvétele igazolható, mint *Sala-Zala*, *Mursella-Marcal*, *Durnava-Torna* stb.¹²⁵

A tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar honfoglalás a Kárpát-medence helységnevényanyagában „tabula rasa”-t teremtett, s nincs meg a módszertani alap arra, hogy Árpád-kori helységneveket — közte foglalkozásnévi falunevet — visszavezessünk a honfoglalás előtti időbe. Ha szláv eredetű foglalkozásnévi helynevekkel találkozunk, azok az új uralom kialakította rendszer emlékei, mint azt Heckenast és Kučera vallja, és ilyenek esetében csupán azon lehet vitázni, hogy a helyi szláv lakosság saját nyelvén adott-e nevet a falunak, avagy a magyar lakosság a nyelvébe átvett szláv jövevényszóval nevezte el a telepet.

A fentiek ismeretében megalapozatlannak kell tartanunk Árpád-kori falunevet az avar, gepida, frank-bajor, bolgár és morva uralom idejére való visszavezetését, vagy éppenséggel e térségben a honfoglalás előtt ki nem mutatható népekhez (magyarokhoz, románokhoz, horvátokhoz, ruszinokhoz és szlovákokhoz) való kapcsolását.

St. „nagyszlovák” műve nem maradt hatástalan; módszerének főként Szlovákiában vannak követői, így a szlavista Krajčovič és a történész Ratkoš.

A Kárpát-medence szláv foglalkozásneveivel 1956 óta Rudolf Krajčovič foglalkozott több tanulmányban. 1965-ben foglalta össze eredményeit a tárgyalt helynevek lajstromát is elkészítve.¹²⁶ Területileg a „Slovenský Juh” tág értelmezésével a Dunántúl és a Tiszán-inneni Alföld helynévanyagát is felölelte.

Krajčovič munkájában a nyilvánvaló szláv foglalkozásnevek mellett egy sor olyan szlovák foglalkozásnevet is kikövetkeztet a középkori helynévanyagból, amelyről nem bizonyítható, hogy foglalkozásnév volt. Egyoldalúságát még növeli, hogy a magyar foglalkozásnevekről alig vesz tudomást, és a szláv eredetű, vagy annak vélt magyar foglalkozásneveket reszlovakizált alakban mint szlovák foglalkozásneveket tárgyalja. Ilyen a *Bocsár(d)*, *Csatár*, *Dusnok*, *Esztergár*, *Daróc*, *Gerencsér*, *Igric*, *Kádár*, *Kovács*, *Pecér*, *Szakács*, *Tárnok*, *Teszér* és *Udvarnok*. A párhuzamos magyar—szláv elnevezések esetében többször, így pl. a trencsēni *Bobrovnik*-nál, meg sem említi, hogy az oklevelekben magyar neve *Hódász* volt.

¹²⁵ *Posch Fr.*, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 101 (1961) 243—263; a kérdés újabb irodalmához vö. *Győrffy Gy.* *Studia Slavica* 5 (1959) 12—13; *Koller H.*, *Burgenländische Heimatblätter* 22 (1960) 89—106; *Bogyay T.*, *Südost Forschungen* 14 (1955) 378—382, 19 (1960) 52—70; *Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis* a. 1963. Wiesbaden 1966. 62—68. A „*Conversio*” *Ablanza* helynevét (*Pauler Gy.*—*Szilágyi S.*: A magyar honfoglalás kútfői 313), azonosítják a Vas megyei *Ablanc* pusztával (Cs. II. 731); ha ez a gyakori ’almás’ jelentésű szláv helynév tényleg ide lokalizálható, itt is folyónév-kontinuitás esete áll fenn, ld. 1233: *in vallem... Ablanch* (*Wagner H.*: *Urkundenbuch des Burgenlandes*. Graz—Köln 1955. 150, 151), 1255: *rivulum Oblanch* (Uo. 238—239).

¹²⁶ *Historický Časopis* 4 (1956) 222—234; *Slovenský Národopis* 4 (1956) 337—367; de főként a 7. jegyzetben idézett „Z historickej typológie služobníckých osadných názvov v Podunajsku” c. cikkében (*Zborník a počiatkoch slovenských dejin*. Szerk.: *Ratkoš P.*), Bratislava 1965. 205—252.

A Kr. által előhozott további szláv foglalkozásnévi helyneveket átvizsgálva arra az eredményre jutunk, hogy túlnyomó részük nem tekinthető Árpád-kori szolgálónépi elnevezésnek. Az ide való sorolásuk ui. nem történhet egyszerű etimologizálás alapján, hanem több szempont figyelembevételét követeli meg. Az alábbiakban foglalom össze a szolgálónépi elnevezések közé való besorolás előfeltételeit:

1. A foglalkozásnév középkori írott forrásban előfordul (pl. *daróc*, *bocsár*), esetleg latin értelmezéssel együtt (pl. *hálós*, *solymos*), avagy a középkori helynévben szereplő foglalkozásnév a mai köznyelvben vagy népnyelvben kimutatható.

2. Az etimológiailag kikövetkeztetett foglalkozásnév magyarázata alaktaniilag és jelentéstanilag kifogástalan és egyértelmű, azaz a név nem magyarázható más módon is, pl. személynévből vagy népnévből. A kikövetkeztetett név nem csupán egyetlen falunévben jelentkezik.

3. Olyan foglalkozásról van szó, amelynek csoportos üzése az Árpád-kori Magyarországon valószínűsíthető, és az udvari szolgálónépi rendszerben való működése lehetőleg a megfelelő latin foglalkozásnévvel igazolható.

4. A foglalkozásnévi helynév a kora Árpád-korban lakott területen és a foglalkozás üzéséhez megfelelő helyen fordul elő.

Ezek után tekintsük át a Kr. javasolta Árpád-kori szláv foglalkozásneveket. E helyen csak azokat tárgyalom, amelyek Heckenast összeállításában nem szerepelnek, egyebekben Heckenast művére utalok. A helynévben jelentkező elfogadható foglalkozásneveket vastag szedéssel emelem ki.¹²⁷

1—2. *bebrovnic* ld. **Hodász (Bobrovník) Heckenast** 105—106; párhuzamos helynévadás.

3. *brézolupi (Trencsén vm. 1323: *Brezolup*) a *breza* 'nyírfa' és a *lupati* 'hántani' ige összetétele. Bár a helynév világosan nyírhántásra utal, szolgálónép nevének nem értelmezhető, egyrészt mert udvari nyírhántókról a középkori cseh, lengyel és magyar források nem tudatnak, másrészt mert az országban csak egy van belőle.

4. *bščari* ld. **Bocsár Heckenast** 93—94.

5. *brodñnici (Nyitra vm. 1156: *Brodrinc* ∴ *Brodñuc*, vö. *Kniezsa*, Századok 1939. 181) a szláv *brodñ* 'gázló, rév' szóból *-nik* képzővel jelenthet gázlós helyet (így *Kniezsa*) és 'gázlós' embert vagy révészt. Ez utóbbi értelmezést azonban kétséggé teszi, hogy az Árpád-kori Magyarországon laktak a keleti szláv *brodñnik* nép töredékei, s *Brodrnik* helyneveink elsősorban az ő szálláshelyükről nyerhették nevüket (*Györffy*, *Studia Slavica* 1959. 15). Viszont a *brodñ* 'gázló' szó *-jane* 'emberei' jelentésű képzővel összetett alakja rejtőzik két gázló melletti település nevében Bars megyében: a Garam mellett *Braján* (+1075/+1124/+1217: per quoddam *vadum* iuxta villam castrensium Borsu, *Braian* nomine, Gy. I. 443) és a Nyitra mellett *Brogján* (1293: *Brogen~Borogen* Uo. 436); a név gázló ill. rév mellett való lakáson kívül réves szolgálatra is utalhat.

6—11. *čel'adñ* (6 *Család* helynév; 3 Nyitra vm., 2 Sopron vm., 1 Vas vm.) Tekintettel a szláv eredetű magyar *család* szó középkori 'rab, szolgál' jelentésére (vö. 1407: „captivos eorum utriusque sexus homines de partibus Boznensibus eductos, vulgo *chalad* vocatos” *Gyárfás I.*: A jász-kunok története III. 554, és TESz. I. 471) foglalkozásnévnek nem tekinthető, s mivel magyarul vidékeken jelentkezik e falunév, szláv névadásnak sem tekinthető (vö. *Kniezsa*, Századok 1939. 173).

12—15. *črnici (*Csernik* és *Csornokfalva* helynevek Nyitra, Vas és Zala vm.); a *čbrññ* 'fekete' szóból *-bññ* képzővel ellátott nevek nem foglalkozásnevek; *Csornokfalva* esetében éppen-

¹²⁷ E helyen mondom köszönetet Király Péternek Krajčovič cikke pontosabb értelmezéséért és szlavisztikai kérdésekben való útbaigazításáért.

séggel személynévről lehet szó. Kr. értelmezése: 'fekete niello festékesek' elfogadhatatlan; ilyen udvari szolgálat nem volt. (Vö. *Kniezsa*, Uo. 176.)

16—17. *degtari* (*Dejtár* Nógrád vm. 1252: *Dehter* W. VII. 342 és *Vidafölde* Liptó vm. szlovák neve *Dechtáry* 1808: Lipszky: Rep.; *Húščava* A.: Kolonizácia Liptova. Bratislava 1930. 21). Mint már *Melich* rámutatott (MNY. 1906. 57; EtSz. I. 1300), a szláv *deget* 'szurok' szóból képzett *dehtár* 'szurokégető' foglalkozásnév. Ide sorolható középkori helynevek: 1. *Dejtár* Nógrád vm. 1386: *Dahar* Bánffy I. 381 és Cs. I. 92; 2. *Détér* Gömör vm. 1297: *Dehter* HOkl. 157 és Cs. I. 133, ld. alább 19. sz. alatt is; 3. *Diter* psz. Békés vm. 1418: *Dehter* Cs. I. 650; 4. *Dajtár* Bihar vm. 1354: *Dehter* A. VI. 221. *Jakó* 233; Gy. I. 597.

18. *děžnici (Pozsony vm. 1323: *Deeznuk*) állítólag a *deža* 'dézsa, teknő' szóból -*nik* képzővel keletkezett volna 'dézszakészítő' jelentéssel. Jóllehet „kádár” foglalkozás a középkorból igazolt és a szláv *dežník* foglalkozásnév is adatolt (*Bernecker*: SEW. 118), két szempont hozható fel vele szemben; egyrészt a *Deeznuk* névalak z-je nem *zs*, hanem *sz* vagy z hangot jelöl, s így inkább a szláv *desnō* 'jobb' -k képzős alakja lehet, mint pl. a szlovén *Desnjak* hn. (*Šmilauer*: HST. 54), másrészt csak egy eltűnt hn. található belőle.

19. *dlětari (*Détér* Gömör vm. 1246/1383/XVIII: *Deltar* F. IV/1. 408 hibás szövegű oklevél!) állítólag a *dlěto* 'deszka' szóból képzett foglalkozásnév lenne; e feltevést nemcsak a magános adat teszi kétségessé, hanem az is, hogy az eredeti oklevelekben *Détér* falu neve *Dehter*, *Dether*, *Deyther* alakban szerepel, s így már *Kniezsa* okkal a *dehtár* 'szurokégető' szóval azonosította (*Ila B.*: Gömör megye II. 200). Ld. még. 16—17. sz. alatt.

20—25. *dušníci*, ld. *Dusnok* EtSz. I. 1455 és irodalmát TESz I. 693. A *dusnok* nem udvari foglalkozás, hanem egyházi szolgáltató réteg. Magyar *torló* megfelelője (Okl. Sz. 1000) azért nem maradhatott meg helynévben, mert a *tarló* szóval azonos hangzású volt.

26—38. *dvornici*, ld. *Udvarnok Heckenast* 128—130. A magyar *udvarnok* szó valószínűleg nem a szláv *dvornik* 'udvaronc főember' átvétele, hanem a szláv eredetű magyar *udvar* szó-
nak a magyarban képzett alakja eredetileg 'udvari szolgálta' jelentéssel, s így jelentésében nagyjából megfelel a szláv *dvor + jane* 'az udvar emberei' összetételből képzett nyugat-szlovákiai *Dovorán* — *Dvoranj* (Nyitra vm.) faluk nevének: *Falkosdovorán* 1285: *Doran*, H. VI. 314, 1388: *Dauaran*, Zs. I. 74; *Nagydovorán* 1515: *Nagh Doworan* App. I. 431, és a *dvorec* 'udvard' + *jane* összetételből képzett *Davorcsány* — *Dvorčany* helységneveknek: 1248/1323: terram regalem *Deurorchan* (F. IV/2. 459) Nyitra vm., továbbá Hont megyében két puszta: *Olvár* mellett 1292: *Doorchan* (Bakács 164) és *Tarcsány* mellett 1358: *Douorcha n* (Uo. 201).

39—46. *dbravci*, ld. *Daróc Heckenast* 98—99, és fentebb 6. jegyz.

47. *gajnici*, ld. *Ardó Karácsonyi*, Ethn. 1902. 347; *Heckenast* 91—93.

48. *golota (Nyitra vm. 1156: *Chirna iuxta Galtun*). *Kniezsa* ismeretlen helynévnek tekinti (I. h. 174). A név olvasata és a hely fekvése bizonytalan; a *Holotka* nevű szlovák helynévvel és a *holota* 'alsóbb rendű szolgálta, pecér' szóval való azonosítás annál bizonytalanabb, mert csak egy kétes adat van rá.

49—54. *grnbčari* ld. *Gerencsér Heckenast* 102—104.

55—57. *chlapí (3 *Haláp* falu Nógrád, Komárom és Zala vm.) származhat az ószláv *cholpъ*, szlovén *chlap* 'fiú, legény, férfi, paraszt' szóból (vö. *Šmilauer*: HST. 79), de ez nem speciális foglalkozásnév, így nem sorolható ide. Eredhet személynévből is.

58—60. *chrtí (3 *Hort* falu Nógrád, Hont és Heves vm.); az ószláv *chrtъ* 'agár' jövevény-szökeént bekerült a magyar nyelvbe is (TESz. II. 149); egyszerű többese szláv nyelven sem jelent agarászt, legfeljebb a cseh *Chrtniky* (*Šmilauer*: HST. 82; *Krzemieńska—Třeštk* 1967. 96) és a magyar *Hortos* (Oklsz. 393) Heves vm., így törlendő a foglalkozásnevek közül. Valószínűleg személynévi eredetű helynevek.

61—65. *igrbci* (5 *Igric(i)* falu Pozsony, Zala, Borsod és Baranya vm.) a szláv *igrbъ* 'mulattató' szóból eredő magyar *igríc* foglalkozásnévből erednek (*Kniezsa*: SzJsz. 221; TESz. II. 192): 1. *Igric* Pozsony vm. + 1244/1364: *Igrēh villa jocularum nostri castris (Pozoniensis)* HOkl.

11, vö.: Reg. Arp. 798. sz. eltűnt falu Kápolna és Igrám mellett; 2. *Igric-Karcsa (-falva)* Pozsony vm. 1253: . . . *de alia villa Karcha . . . ioculatorum et cognatos eoruundem, populos . . . castru Posoniensis* W. II. 242: 1329: *Thomas ioculator de Igrechfolva* Ethn. 1902. 285; 1387: *Igrychkarcha* Zs. I. 33, vö. *Pais D.*, Kodály Eml. 1953. 99—102; 3. *Igrice* Zala vm. + 1019/1328: *Igrych* P. VII. 495; 1251/1255: *terram ioculatorum suorum de villa Igrych* W. VII. 329, vö. Cs. III. 63; *Pais* i. h. 104—107; 4. *Igrice* Baranya vm. 1410: *Igrechew* Zs. II/2. 423; Cs. II. 491 eltűnt falu Oszró mellett; 5. *Igrici* Borsod vm. 1237: *Hirrich*, 1288: *Igrici* Gy. I. 777; 6. *Igrici* hn. Szabolcs vm. Oros és Pazony határában, 1325: *Igrucy* A. II. 175, vö. *Mező—Németh* i. m. 98 és 1 : 75 000 térkép; 7. *Igriczihegy* hn. Szabolcs vm. Tas határában, vö. Pesty gyűjt. és *Falvy Z.*, *Studia musicologica* 1961. 59; 8. *Igrici* eltűnt falu Krassó vm. 1421: *tres Igricy* Cs. II. 102; *Milleker*: Délmagyarország 92; *Suciu*: Dictionar II. 343; 9. *Igrictelek* eltűnt falu Torda vm. 1279: *Igruchteluk* Cs. V. IV. 709; *Suciu* i. h.; 10. *Igrice* Doboka vm. 1379: *Igrichy* F. IX/5. 341; *Kádár*: Szolnok-Doboka vm. IV. 60; *Suciu* i. m. I. 306; 11. *Igricverse* hn. Zaránd vm. Sámoly- (Somos-) keszi határán 1429: Dl. 12086 alapján *Márki S.*, Ethn. 1890. 443; 12. *Valea Igrisolui* hn. Arad vm. Kladova határában, ld. *Sztripszky II.*, Ethn. 1908. 347; 13. *Igriscse* hn. Ung vm. Revisese határában északon 1337: *campum Igrischtya* Sztáray I. 126, vö. *Sebestyén Gy.*, Egyetemes Philologiai Közöny 1891. 413 kk.; e helyen utóbb **Gajdos** falu tűnt fel (Cs. I. 390 és 1448: *Gaydosocz* Sztáray II, 412), s nincs köze a három faluval odébb lakó sztranyáni komédiához (1337: *Thome istrionis* Uo. I. 129); 14. *Ihriste* Trencsén vm. 1471: *Ihrzysche*, *Fekete Nagy* 128; 15. *Igrische* Zábráb vm. (*Lipszky*; Rep.; Hnt. 1913).

Az *igric* foglalkozásnévvel rokon értelmű magyar szó a **Gajdos** 'dudás' Árpád-kori helynévben: 1. Veszprém vm. 1272/1325: *terram Goydusbogdan, Szentpétery*: Reg. 2223. sz.; 2. Bereg vm. *Gajdos* Cs. I. 415; 3. *Gajdos* psz. Csongrád vm. Földeák mellett, vö. *Pais D.*, MNy. 1964. 38, — továbbá *regös*, ld. Pest vm. Pestújhely területén *Regtelek*, 1347: *Regteluk . . . possessionis combibatorum regalium conditioneriorum vulgariter regus dictorum*, Szabó K., Századok 1881. 557, s ide tartozhat *Regfalva* Kraszna vm. Cs. I. 585, de a *Falvy* által idesorolt *Reg-* kezdetű nevek közül legfeljebb *Regestó* hn. Abaúj vm. Gönyű határában (i. h. 61).

66—69. *ilbmari (2 *Űrméri* < *Ilmer* Nyitra vm., *Ilmer* Veszprém vm. és *Ilmar* Zala vm.); állítólag az *ilēm* 'Ulmus, nyárfa' -ar foglalkozásnév képzővel ellátott alakja lenne, ami nem valószínű, egyrészt mert a többi fanévből sem képeztek foglalkozásnevet, másrészt mert a nyár rossz minőségű puhafa, s kétséges, hogy feldolgozásából külön mesterség fejlődött volna. Ilyen szláv szóra nincs is adat.

70. *istǫbnici (*Isztebnik—Istebnik* Trencsén vm. 1208: *Stipnic*); az ósláv *istǫba 'Stube, szoba' szó -*nik* képzővel ellátott alakja (*Šmilauer*: HST. 84); az ócsehben volt *jistebnik* 'Stubengenosse, szobatárs' jelentésű szó (*Gebauer*: Slovník staročeský. Praha 1970. I. 653), és Kr. is idéz modern 'halászbódór' jelentést, de az egyetlen trencsényi falunév, melynek jelentése is bizonytalan, nem ad alapot rá, hogy udvari szolgálónév nevét keressük benne.

71. *jambnici* (2 *Jamnik* falu; Szepes vm. 1287: *Jemnik* (F. V/3. 392) és Liptó vm. 1360: *Jemnek* [*Horváth S.*: Liptói reg. 44]), az ósláv *jama* 'gödör, vadverem, barlang' szó -*nik* képzővel ellátott alakja (*Šmilauer*: HST. 85), s számos jelentése, pl. 'árok, borzeb' mellett a csehben volt 'bányász' jelentése is, ezért Krzemieńska és Třeštká a csehországi *Jemnik* nevekben az 'ércbányász' foglalkozásnevet keresik, mivel az ennek értelmezett *rudník* szó helynévben nem fordul elő (1967. 80). A két *Jamnik* nevű helyen azonban bányaművelésről nem tudunk, ezért Kr. 'veremben vadat fogó' szolgálatra is gondolt, ami ugyanolyan kérdéses, mint Melich 'árok' értelmezése (ld. *Fekete Nagy*: Szepesség 113). Mivel későn betelepített területről van szó és a jelentés vitatható, nem tekinthetjük a kora-Árpád-kori rendszer elemének.

72. *jastrebnci (*Tót-Jesztreb* 1363: *Jesztreb* Zemplén vm. Cs. I. 351, és *Lipszky*: Rep.); az ósláv *jastreb* 'karvaly' szónak feltételezett -*nik* képzős alakja lenne 'solymász' jelentéssel, azonban a középkori Magyarországon a kivánt *Jasztrebnik* helynév nem található, csak négy *Jesztreb* falunév (2 Sáros vm., 1 Ung vm., 1 Zemplén vm.), ez pedig, mint sima állatnév személy-

névből származhat (ld. pl. 1274: *Jeztreb* szn. W. XII. 125). Az alsó-szlavóniai 1258-i *Jeztrebnicha* folyónév (W. VII. 483) önmagában nem elég foglalkozásnév feltételezéséhez.

74—75. *kadari* ld. **Kádár** *Heckenast* 107. A Kr. általide vont *Kádárta* Veszprém vm. ide-sorolása több mint kétséges.

76—77. *kolari* (*Kováár* falu Hont vm. újkori szlovák neve *Kolár*, ez azonban csak nép-etimológia lehet, mert a falu neve 1257—1526 több száz adatban csak *Koar* ~ *Kouar* ~ *Kowar* alakban szerepel, vö. *Bakács*: Hont vm. 144—146; *Kolarovice* Trencsén vm. 1393: *Kolarowice*); bár az ócsehben is kimutatható a *kolář* 'rotifex, kerékjártó' foglalkozásnév (*Gebauer* i. m. II. 77), *Kováár* falu neve nem vonható ide és a birtokos képzővel ellátott *Kolárovice* is inkább személy-névből vezethető le. Nem valószínű, hogy a kora Árpád-korban olyan fejlett munkamegosztás lett volna, hogy az egyik falu népe csak kereket csinált volna a szekerhez, de nem ismeretes Magyarországon *Kolár* falu sem.

78—80. *kopači* (3 *Kopács* falu Vas, Baranya és Fejér vm.); állítólag a szláv *kopati* 'kapál' igéből eredne, ténylegesen így nevezik csehül és szlovákul a szőlőben dolgozó „kapás” embert, ez a társadalmi réteg azonban csak a természeti gazdaság bomlását követően, 1200 után alakult ki. A magyar nyelvészek a helynevet a magyar *kopács* 'héj, kéreg' és 'harkály' szóból eredeztetik (TESz. 560—561); mivel a *Kopács* faluk magyar nyelvterületen található, ez a valószínűbb.

81—96. *kovači* ld. **Kovácsi** *Heckenast* 107—113. melyhez pótlándé *Temeskovácsi* (Hnt.: 1913) = *K. 39* és *Kovácsi* helynév Szolnok-Álcsi mellett (1:75.000 térkép).

97—98. *kovari* (**Kováár** Hont vm. 1257: *Koar* ld. fentebb *kolari* alatt és *Kovárc*—*Kovárcse* Nyitra vm. 1280: *Koarch*, *Kubinyi*: Mon. Hung. I. 120) Kr. szerint eredhet a nyugati szláv *kovár* 'kovács' foglalkozásnévből és a *kovár* 'kabar' népnévből egyaránt, de *Šmilauer* a foglalkozásnév mellett dönt (HST. 98).

99—106. *kozari* (8 *Kozár* ~ *Kazár* falu Nyitra, Nógrád, Zala. Baranya és Fejér vm.); Kr. szerint elsősorban a szláv *koza* 'kecske' szóból képzett *kozár* 'kecskepásztor' foglalkozásnév, de lehet a *kazár* népnév is. Már *Knieszsa* is (AECO. IV. 251) a népnévvel szemben a 'kecskepásztor' jelentés mellett foglalt állást, ez azonban nem valószínű, mert az Árpád-kori Magyarországon kecskét alig tartottak; a királyi és magánuradalmak állatösszeírásaiban csak elvétve szerepel, ilyen módon nem lehet feltételezni csupa kecskepásztor lakta falukat magyar lakterületen.

107—108. *kuchari* (**Kohár** Veszprém vm. 1274: *terram reginalem Kohar . . . contingens terram iobagionum cocorum domine regine, Szentpétery—Borsa*: Reg. Arp. 2517. sz.), és *Kohári* psz.? Nógrád vm. (Hnt. 1888); a szláv *kuchár* 'szakács' szóból való eredetét bizonyítja, hogy a veszprémi Koháron szakácsok éltek 1274-ben.

109—115. *lovci* (6 *Lóc* falu Pozsony, Nyitra-Bars, Hont, Nógrád, Gömör vm. és *Lót* Komárom vm.) a szláv *loviti* 'vadászni' igéből képzett *lovci* 'vadászok' foglalkozásnév, amihez vö. a cseh okleveles adatok: 1241: *venator sive lowchy* (CDB. IV. 71); *forestarii qui vulgo louchi vel haini dicuntur* (Uo. 343). Kr. adatfelsorolása hibás; helyesen ld. 1. [109.] *Lóc—Lovčice* Pozsony vm. (1270: *Loch* H. VII. 210); 2. [110.] *Lóc—Lovce* Bars vm. (1388: *Loch* Zs. I. 72); 3. [112.] *Lóc* Nógrád vm. (1280—90: *Louch* HOkl. 119. vö. Cs. I. 103); 4. [113.] *Lóci* puszta Gömör vm. (1232 > 1347: *Louch* A. V. 83; Cs. I. 140; *Ila*: Gömör megye II. 605); 114. azonos az előzővel; 115. *Lót* Komárom vm. 1274 k.: *Louth* (Cs. III. 506) a bibliai *Lót* személynévből is eredhet (ld. pl. W. V. 202); ide sorolható viszont 5. *Lócs* Sopron vm. XIII. század vége: *Louch* (W. X. 466; Cs. III. 618) és 6. *Lócsa—Lovča* Bars vm. 1283: *Loucha* (Gy. I. 458); a *Nagy-* és *Kislócsa* részekre bomló falu eredetibb *Nagylócsa* része az adóösszeírásokban ilyen néven szerepel: 1531: *Nagy Lochy*, 1533: *Naghlócze*, 1534: *Nagh Locze*, 1548: *Nagh Lowcze* (*Csánki D.*: Bars megye, Kézirat), s hogy a fentiek mellé sorolandó, bizonyítja, hogy ez az egyetlen hely, ahol a Garam-jobbparti faluval szemközt a balparton vadászok lakta földet említene (1209: *terra . . . cum . . . venatoribus* Gy. I. 425). *Lócs* (és *Kaznacs*) cs-je az ómagyarban hiányzó *c* helyettesítése lehet.

116—117. *mečari* 'kardverők' ld. **Mecser** *Heckenast* 115.

118. *medovari* (*medovárbci*) (*Méznevelő*, hajdan *Mézmívelő* Hont vm. 1302: *Mezmeuelew*,

Bakács: Hont vm. 156, — párhuzamos szlovák neve: *Medovárece*) a szláv *medo* 'méz' és a *variti* 'főzni, elkészíteni' ige összetételéből 'mézserkészítő' jelentéssel. A turóci *Medovár* pusztára (*Lipszky*: Rep.) nincs régi adat.

119—122. *moňari (2 *Monár* Pozsony és Nyitra vm. és *Monor* Pest vm.) Stanislav megalapozatlan ötlete, mely egyrészt egy szerb *Monjar* helynéven, másrészt a délszláv *monisto* 'kegyszer', a lengyel *moniak*, *monice* 'ékszer' és a cseh-morva *muňa*, *monenka* 'cucli' szóból képzett foglalkozásnév feltételezésén alapul (*Slovenský Juh* II. 340); a javasolt 'ötvös' jelentésű szó a szláv nyelvekben ismeretlen.

123. *mytari* (*Mítár* Baranya vm. +1015//1403: *Mitar sede* Gy. I. 342) a szláv *myto* 'vám' szóból képzett *mitar* 'vámos' a délszlávban megvan; bár egy adat van rá, megfelelhet a latin *tributarius* és magyar *vámos* foglalkozásnévnek.

124. *męsari (*Mészár* Somogy vm. 1443: *Myzaar* Cs. II. 629) az ószláv *męsarb*, délszláv *mesar* 'mészáros' szóból eredhet, de kora Árpád-kori eredeztetése kétes, mert ha a helynév korai lenne, magyarulakta területen *Menszár* alakban jelentkeznek. A magyar *mészár* szó is későbbi átvétel (TESz II. 906).

125—126. *orači* (2 *Arács* falu: Somogy vm. 1269: *Arach* Cs. II. 587 és Zala vm. +1093/1324: *Araach* Cs. III. 29; ezekhez harmadikként csatolandó: *Arács* Temes vm. Cs. II. 24) az *orati* 'szántani' ige *orač* 'szántóvető' igenévi alakja, mely a déli és nyugati szláv nyelvekben ma is él. Megfelel a latin *arator* és magyar *szántó* foglalkozásneveknek.

127—131. *osblari (4 *Oszlár* Nógrád, Somogy, Pest és Borsod vm.) a délszláv *oslar* 'szamárhajcsár' szóból való eredeztetés elfogadhatatlan, mert az Árpád-kori Magyarországon szamarat alig tartottak, csupa szamárhajcsár lakta falu éppenséggel elképzelhetetlen. Valójában a török *as-lar* 'alánok, oszterek' népnévről van szó, de nem a jászok nevéből, mint *Gombocz Zoltán vélte* (Összegyűjtött művei I. Bp. 1938. 95); e helynév már a jászok beköltözése előtti időből, 1229-ből adatolt és az *Oszlár* faluk a magyar törzsnévi helynevekkel szomszédosak, így a honfoglalóhoz csatlakozott alán népelem neve lehet (*Györffy*: Tanulmányok 55; *Studia Turcica*. Bp. 1971. 201, 211).

132. *otroci* (*Atrak—Otrokovec* Nyitra vm. 1156: *Otroc*) a szláv *otrok* 'rabszolga' szóból ered, de ez nem foglalkozásnév, hanem társadalmi réteg neve, mely esetleg személynévként vált helynévvé (vö. pl. 1277: *Otrochyk* szn. W. XII. 215).

133—135. *pastuši* (*Pásztó—Pastovce* Hont vm. 1135//1566: *Paztuh*, *Bakács*: Hont vm. 69; *Pásztó—Pastuchov* Nyitra vm. 1276: *Paztuh*, *Szentpétery—Borsa*: Reg. 2687. sz.; *Pásztó* Heves vm. 1138/1329: abbate *Pastuhiensi* MNY. 1936. 135; Cs. I. 55; pótlandó hozzá: *Túr pásztó* pusztá Szolnok vm. 1281/1324: *Turpaztuha* Egri érs. gazd. lt. titkos lt. 4; Cs. I. 671); már Melich összevetette a szláv *pastuchž* szóval, amelynek első jelentése 'pásztor', de a délszlávban 'mén' jelentése is van (vö. *Šmilauer*: HST. 140), és az utóbbi mellett döntött a nevet személynévből eredeztetve (HonfMg. 223—224); bár Melich kalandos összevetése *Paztuch* és *Mén-Marót* személynévet illetően elfogadhatatlan, a személynévből való eredeztetés a szláv egyes számot tükröző *Pastuch* neveknél inkább elfogadható, mint a többesben feltételezett foglalkozásnév.

136. **pręsta(v)-jlcı* (*Presztavnik—Prestavky* Bars vm. 1283: *Poroztolnuk ~ Proztolnuk* Gy. I. 467) Kr. értelmezése: 'farkas ellen védő építményt építő' elfogadhatatlan, nemcsak azért, mert ilyen szolgálatról nem tudunk, hanem mert Kr. a történeti névalak mellőzésével az új népetimológias névalakra támaszkodik. Inkább gondolhatunk a latinositott szláv *pristaldus* ~ magyar *poroszló* ~ *poroszló* névnek nyelvjárási -nik képzős változatára. A *poroszlóra* ld. *Knieszsa*, SzJsz. 439.

137—139. *psari* ld. *Peszér Heckenast* 117, ki nem jó indoklással mellőzte a Bars megyei *Peszér*-t (Gy. I. 466), ez ui. 1075 előtt lehetett királyi pecérek lakhelye; pótlandó: *Psarjevo* Zágráb vm. 1222: *Pzer* (*Thalčić* i. m. I. 50).

140. *psolovęci (*Paolaj — Obsolovce* Nyitra vm. 1156: *Poscolou*); Kr. a *psę* 'kutya' és *loviti* 'vadászni' szó összetételéből eredezteteti 'kutyafogó' (?) jelentéssel; a modern szlovák név-

alakból kikövetkeztetett foglalkozásnév képzése és jelentése nem világos, ezért Kniezsával a magában álló helynév eredetét továbbra is homályosnak tarthatjuk (Századok 1939. 179).

141. *pkelnici* (**Peklin**—*Pek'any* Sáros vm. 1373—1447: *Pekelnik* ~ *Pachlian* Cs. I. 306; mellé állítandó *Pekelnik* falu Árva vm. a dunaje ci vizválasztón, *Lipszky*: Rep.) megfelel az 1088/XII. századi cseh: *picarii qui dicuntur pkelnici* (CDB. I. 381) foglalkozásnévnek; az alapszó az ószláv *pkelo* 'tűz, pokol' s ennek *-nik* képzős származéka (vö. *Šmilauer*: HST. 149), mely váltakozik a *-jane* 'emberei' képzővel a *Peklin* helynévben; ebből Sáros megyében három volt. A *picari us* jelentése 'szurokfőző'.

142. *rataji* (**Ratej** eltűnt falu Tolna vm. 1325: *Ratej* Cs. III. 447; ide tartozó hn. Szabolcs vm. Kanyár határában: +1214/1334: *Ratheyfuzze* F. III/1. 473) az ószláv *ortaj*-ből eredő *rataj* 'szántóvető' foglalkozásnév (vö. *Šmilauer*: HST. 133), mely a latin *arator* másik megfelelője (ld. *Krzemieńska—Třeštk* 1967. 98).

143. *rolsnici* (**Rolník**? Vas vm. 1388: *Rolník* Cs. II. 789) az ószláv *orlbji* 'szántó föld' szóból eredő szlovák *rol'a* szónak van *-nik* képzővel ellátott *rol'nik* 'földműves, paraszt' alakja (vö. *Šmilauer*: HST. 133). Az idézett helynévre egyetlen kétes adat van; mivel a XIII. századtól betelepített határszéli borostyánkői uradalom tartozékai közt szerepel, nem tekinthető Árpád-kori településnek és foglalkozásnévnek. Minthogy az *orlbji* alapszó a bolgárban Орля, a macedonban *Orla* helynevekben jelentkezik (Uo.), magyarországi helynévi jelentkezése is talán inkább az *Arló*, *Orló*, *Orlyava* nevekben kereshető (*Lipszky*: Rep.), megjegyezve, hogy ezek sem foglalkozásnevek, és az *orlb* 'sas' szóból is magyarázhatók.

144—145. *rudnici* (2 **Rudnok**—*Rudník*, Nógrád és Abauj vm.) a szláv *ruda* 'vörös vasas föld, gyepvas, érc' szónak *-nik* képzős alakja, mely cseh szolgálónépek felsorolásában +1088/XII. század: *ministerialibus qui vulgariter dicuntur rudnici* (CDB. I. 379), *ministeriale qui dicitur rudník* (Uo. 384) alakban szerepel; jelentése azonban nálunk nem egészen egyezett a cseh *rudník* mai 'Bergmann, bányász' jelentésével, mert az ide tartozó nevek Magyarországon többnyire nem vashányák közelében találhatók, hanem bárhol, ahol gyepvas előfordul. Ezért e foglalkozásnév az 1015//1403-i pécsváradí összeírás *tributarii ferri*, ill. magyar *Vasas* foglalkozással azonosítható; ezek szolgáltatásának módját egy 1115/XII. századi cseh oklevél határozza meg: *qui debet solvere quinquaginta massas ferri* (CDB. I. 399). Kr. figyelmét elkerülte, hogy a *rudník* foglalkozásnév a magyarországi helynévanyagban többnyire magashangú **Rednek** ill. mai **Rendek** alakban jelentkezik. Teljesebb felsorolásuk: 1. *Rudnok*—*Rudník* falu Abauj vm. Jászó mellett K-re (1255: *Rodnuk* Gy. I. 136); 2. *Rednek* eltűnt falu Abauj vm. Füzértől K-re (1270: *Rednuk* Uo. 134); 3. *Redník* patak Borsod vm. Tardona, Dédes és Vadna határán (1240: *Rednichpotoca* Uo. 811); 4. *Rednek* patak Gömör vm. Tornallya D-i határán (1361: riv. *Rednek*, *Ila*: Gömör megye IV. 131; 1367: fl. *Rednuk* W. XI. 615); 5. *Rendek puszta Győr vm. Abda és Öttevény határában (Hnt. 1883, 1913); 6. *Rednek* hn. Komárom vm. Tömörd és Mocska között (1291: *Rednek* Str. II. 309); ? 7. *Rennek sziget Moson vm. Oroszvár mellett (1304: ins. *Reynning*, 1306 ins. *Rennek* A. I. 94, 120); 8. *Rudnok* puszta Nógrád vm. Vilke határában Losonctól DDNy-ra (1393: *Rodnuk* Cs. I. 106); 9. *Rednek* patak Sáros vm. Sóvár határában É-ra (1285/1367: fl. *Rednykteu* TSz. 1964. 16 = + 1285: *Rednektev* W. XII. 437, 441; 1347: fl. *Rudník* A. V. 30; fl. *Rennuk*, p. *Rennukkezy*, fl. *Rennukfeu* A. V. 54—56; 1349: *Rednukpotaka* ~ *Rednekpotaka* Uo. 342); 10. *Rednek* patak Sáros vm. Kapi és Hidegkút között (1349: riv. *Rydník*, fl. *Elewidnyk* A. VII. 102); 11. *Rodnuk* völgy Somogy vm. Magyaré (Buzsák) határában Somogyvártól ÉNy. (1270: in valle *Rodnuk* H. III. 16); 12—13. *Rajding* patak és falu, valamint *Rejding* patak Sopron vm., Sopron és Kőszeg között (1222: per minore *Redník* cadit in maiorem *Redník*, *Redník potok* Bgl. I. 89; 1225: riv. *Rudnyk* Uo. 104; vö. *Moór* i. m. 49, 100); 14. *Rendek* hn. Szabolcs (ma Hajdú) vm. Nádudvar határában (1795: *Rendek patak* Hajdú-bihari kéziratós térképek. Debrecen 1970. 320; *Rendek* psz. Hnt. 1913); 15. *Rendek* helység és vár Szerém vm. 1315: *Rednuk* A. I. 380; Cs. II. 237; talán a mai *Veliko* és *Malo Radince* Sremska Mitrovicától ÉK-re); 16. *Rednekfej* hn. Torna vm. Teresztenye határában (1272: *Rednekfej* Z. I. 31); 17. *Rednek* hn. Ugocsa vm. Salánk határában (1295: fl.

Radnuk Károlyi I. 23; 1425: fl. *Radnok* Szabó I.: Ugocsa megye 398; 1414, 1551: *Rednek* Uo. 465); 18. *Ajkarendek* falu Veszprém vm. (1268: *Rednek* F. VII/5. 348; 1270: *Rydnuk* Cs. III. 249); 19. *Csabrendek* falu Zala vm. 1344: *Rennek*, 1355: *Rednuk* Cs. III. 98); 20. *Rednek* patak és falu Zala vm. Muraköz (1298: *Rednuk* W. X. 326—327); 21. *Rendek* hn. Zala vm. (+1024/1350: Apathy penes *Rednek* P. VII. 480; ma *Rendeki patak* Alsónemesapáti határában: Zala megye földrajzi nevei. Bp. 1964. 43/53); 22. *Rendek* patak Zala vm. Csonkahegyhát és Kislengyel határában (Uo. 53/68, 78, 84, 72/22); 23. *Rendek* [patak] hn. Zala vm. Csesztreg, Zalabaksa, Kerka-barabás és Lentikápolna határában (Uo. 134/119, 137/6, 141/46, 148/28). 24. *Rudnikpataka* h. Szepes vm. Zsegra és Szék között (+1246/1388: *aqua Rudnekpathaka* Szentpétery: Reg. 832. sz.).

146—147. *rybari* (*Ribári*—*Ribáre* Trencsén vm. 1208: *Ribnic*, 1439: *Rybary*, *Fekete Nagy*: Trencsén megye 179; *Halászi*—*Ribáre* Zólyom vm. 1254: *Halaz*, *Heckenast* 103) a *ryba* 'hal' szóból képzett *rybar* 'halász' foglalkozásnév; a *rybnik* jelentése a régi és a mai szláv nyelvekben 'halastó' (vö. *Šmilauer*: HST. 156). Ezen az alapon a *Ribnik* ~ *Ribnyak* adatok (*Heckenast* 118) төrlendők a foglalkozásnevek közül, noha halászatra utalnak.

148. *sapari, *capari* (*Szapár* Veszprém vm. 1341: *Zapar*) állítólag a délszláv *capa* 'kapa, tálcá' szóból képzett *capar* foglalkozásnév lenne 'kapás' jelentéssel, amivel szemben vö. a *kopači* alatt elmondottakat. Egyetlen adat lévén, nem vehető komolyan számba.

149. *sěkači (Magyaré falu másik neve 1280: *Sykach*, 1421: *Sykocs*, Zala vm. Cs. III. 80) állítólag a *sěkati* 'vágni' igéből képzett foglalkozásnév lenne 'vágó' jelentéssel; az eltűnt helynév szókezdő hangja azonban *s-* (*š*)-nek olvasandó, s így a magányos bizonytalan adatra épített etimológia elfogadhatatlan.

150. *smolbnici* (*Szomolnok*—*Smolnik*, Gömör vm. 1247: *Sumulnuk*) bizonyára a szláv *smola* 'szurok, gyanta' szóból ered -*nik* képzővel, de mint Kr. is utal rá, 'gyantás, szurkos hely' elnevezése is lehet. Jászó 1255-i határleírása szerint éppenséggel pataknev volt és Szomolnok falu még nem települt meg (vö. Gy. I. 98—99); foglalkozásnévi használata nem igazolt.

151—154. *sokači* ld. *Szakács Heckenast* 119.

150—162. *sokoli (*sokolbji) (*Szokol* ~ *Szakály* falvak Nógrád, Abaúj, Sáros és Tolna vm.; *Szokolóc* — *Sokolovce* Nyitra vm.) a *sokol* 'súlyom' szóból vezethetők le, de a többes *sokoli* 'súlymok' ugyanúgy nem tekinthető foglalkozásnévnek, mint a -*bje* képzővel feltételezett névalak. Ténylegesen a solymár szláv neve *sokolnik* és *sokolar*; az előbbi található Morva- és Lengyelországban (*Krzemieńska* — *Třeštík* 1967. 96), de minálunk hiányzik; az utóbbi viszont Krassó megyében *Szokolár* (1363: *Zakalar* Cs. II. 107) alakban jelentkezik. A cseh névanyagból a *Sokoleč* nevet vonják ide (vö. még *Šmilauer*: HST. 166). — A magyarországi solymár telepeket az egy *Solymár* falun kívül *Solymos* helységneveink jelölték (vö. Dl. 26359 nyomán *Csánki*, Századok 1883. 545). *Solymos* falvak voltak a következő megyékben: Arad (Gy. I. 184), Bars (Uo. 473), 2 Bihar (Uo. 661), Bodrog (Cs. II. 207), Doboka (A. I. 516), Erdélyi Fehér (*Iczkovits* 61), Heves (Cs. I. 64), Hunyad (Cs. V. 64), Kolozs (Uo. 401), Küküllő (Uo. 893), Liptó (*Húščava* i. m. 21—22), Nyitra (Str. I. 516), Szolnok, Beiső- (Cs. I. 563), Temes (Cs. II. 61), Turóc (*Úrhegyi E.*: Turóc megye helynevei. Bp. 1939. 24), 2 Udvarhely (*Lipszky*: Rep.), Ung (Cs. I. 398), Zaránd (Uo. 744: *Solymosfalva!*), végül Kővár-vidék (*Lipszky*: Rep.). Ezek közül a lipitai *Solymos* párhuzamos szlovák neve *Sokolče*, s így még valószínűleg ez sorolható be a solymásznevek közé.

163. *sol'ari* (*Szalárd* Vas vm. 1428: *Zolard* Cs. II. 801) a szláv *solb* 'só' szóból képzett *solar* foglalkozásnévnek magyarázva, melynek a mai szláv nyelvekben 'sókereskedő' jelentése van. Az ide vont vasi és bihari *Szalárd* (Gy. I. 664) azonban inkább lehet személynévi eredetű; *Salardus* X. századi magyar kalandozó vezér volt (*Gombos* II. 1473). *Szalár* helynevet nem ismerünk.

164—166. *solbnici* (3 *Szolnok* helység Szolnok, Zemplén és Moson vm.) ugyancsak a *solb* 'só' szóból -*nik* képzővel feltételezett foglalkozásnév. Ezt a Šafarik óta elterjedt nézetet Melich János cáfolta meg (HonfMg. 232—242). Egyrészt a régi szlávban is meglévő *solbnik* nem foglalkozást, hanem sóval kapcsolatos tárgyat vagy helyet jelentett, másrészt a hajdan *Zounuk*-nak

írt vár nevét első ispánjáról, *Zounuk*-ról kapta, akinek leszármazottai, a *Zounuk* nembeliek a vár körül voltak birtokosok az Árpád-korban (Uo.; *Karácsonyi*: MNemz. III. 73—75; *Győrffy*: Tanulmányok 14, 20—21).

167. *strgari (*strgari* ?) (*Szragar* Szepes vm. 1286: *Zragar*) állítólag az ósláv *storžb* 'ör' ill. *storža* 'örtség' szó (vö. *Šmilauer*: HST. 170) továbbképzett alakja 'erdőr, gyepüvédő' jelentéssel; e magyarázat azonban nyelvészetileg elfogadhatatlan; a jelzett szó ui. a helynévanyagban *Straža*, *Strážky* alakban jelentkezik (Uo.). A *strgari* 'esztergályosok' névből való eredeztetés alakilag megfelelne, csak kérdéses, hogy a még 1286-ban is lakatlan Táttra-alji *Zragar* földön volt-e korábban iparos falu (vö. *Fekete Nagy*: Szepesség 232—234).

168—171. *strgari* ld. **Esztergár** (**Esztergály**) *Heckenast* 99—100.

172—175. *sviňari* (4 **Szenyér** ~ **Szinyér** falu Zemplén, Heves, Tolna és Somogy vm.) a *sviňa* 'disznó' szóból képzett foglalkozásnév, amely a csehországi +1088/XII. századi összeírásban *porcario qui slauice dicitur zuinar* (CDB. I. 382) alakban szerepel. Hazai példái: 1. *Szinyertelke* Heves vm. (1421: *Zynertelke* Cs. I. 71); 2. *Szenyér* Somogy vm. (1331: *Seyner* [o: *Scyner*] Cs. II. 583); 3. *Szinyér* (váralja) Szatmár vm. (1490: *Zynyr* Cs. I. 467); 4. *Szenyér* Tolna vm. (1403: *Zynner* Cs. III. 452); 5. *Szinyér* Zemplén vm. (1438: *Zyner* Cs. I. 363); 6. *Szinyar*—*Svinjar* Pozsega vm. (*Lipszky*: Rep.); 7. *Szinyarczi*—*Svinjarci* Körös vm. (Uo.). — Magyar megfelelője: **Disznódóvó** (*Gyisznó*) 1. *Disznó* Somogy vm. zselici kanászfaluk (1240 k.: *X ville subulcorum* . . . *que vltgo nuncupantur guznoov* P. I. 786, vö. Gy. I. 385); *2. *Disznó* Somogy vm. Gadány mellett, ahol *Szenyér* 2. is található (1338: *Geyznou* A. III. 462; Cs. II. 601); ez lehet sima állatnév is, mint a somogyi *Disznó-Apáti* (1055: *Gisnav* P. X. 491; 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* Uo. 786), mely disznótartás emléke lehet, mint *Ártánd* (Str. III. 253; vö. *Heckenast* i. m. 10). 3. *Disznó* — helynév Győr vm. (1228/1491: *Gyznoou[uel]* W. I. 251). Vö. még OklSz. 1140.

176. *sqdbnici (*Szandalék* puszta Szabolcs vm. +1067/1267: *Zondonek*); a végső fokon *Moór* feltevésén (ZONF. VI. 119; vö. *Kniezsa*: AECO. IV. 405; *Stanislav* i. m. II. 464) nyugvó etimológia szerint az ósláv *sqdb* 'eszköz, edény, hajó' (vö. szlovák *sud* 'hordó') -*nik* képzős származéka és ezek készítőit jelentette volna. Ilyen foglalkozásnevet azonban a szláv nyelvekben nem ismerünk. Inkább lehet gondolni az ósláv *sqdb* 'törvény, ítélet, bíróság' képzős alakjára, ez ui. Oroszországban *Суднику*, *Судниково* helynévben is jelentkezik (*Šmilauer*: HST. 168). Mivel egyetlen helynév található belőle Magyarországon, a bizonytalan jelentésű szláv helynév kétesen sorolható a foglalkozásnevek közé.

177—191. *ščitari*, ld. **Csatár** (**Csitár**) *Heckenast* 94—97, melyhez megjegyzendő, hogy a Cs. 11. szám alatti adat valójában két hely: *Csitárpatak* és *Csitári kápolna* Hont falutól DK-re fekszik, míg *Csitárpusztá* tőle DNy-ra Bernecebaráti területén (ld. 1 : 75.000 térkép). — Pótlendő: Cs. 33. **Csatár major** Sopron vm. Csorna határában (Hnt. 1882; vö. Hnt. 1913).

192. *ščitbnici* (**Csetnek** Gömör vm. 1258/1334: via *Chytniki*, *Ila* i. m. II. 150) a szláv *ščitb* 'pajzs' szó -*nik* képzős alakja 'pajzsgyártó' jelentéssel, vö. a lengyel *Szczytniki* (*Šmilauer*: HST. 178) és szlavóniai *Stitnik* (Cs. II. 425) helyneveket. A *ščitár* foglalkozásnév más nyelvjárásbeli megfelelője.

193—200. *tesari*, ld. **Taszár** *Heckenast* 126—127.

201—204. *tlmači* (4 **Tolmács** falu Nyitra, Bars, Nógrád és Zala vm.) állítólag a cseh és egyéb szláv *tlmač* 'tolmács' foglalkozásnévből eredne és tolmácsok faluját jelölte volna. Megjegyzendő, hogy a török *tylmač* 'tolmács' szó nem a szlávon keresztül került a magyar nyelvbe és honosodott meg Magyarországon (vö. *Kniezsa* SzlJöv. 772). A helynévnek a *tolmács* foglalkozásnévből való eredeztetése valószínűtlen, mert a tolmács udvari tisztség volt, nem pedig falut alkotó szolgáló népség. A név elsősorban a besenyő *Talmács* törzsnévből magyarázható, amit a Szeben megyei *Talmács* falu besenyő környezete igazol (vö. *Győrffy*, KCsA. I. kieg. 442; Századok 1958. 576—577; Történeti Szemle 1964. 4). A Taksony fejedelem idejében (955—970) Magyarországra költözött és a nyugati határra telepített besenyő tolmácsok neve maradhatott fenn a Morva-völgyi, Uherské Hradište fölötti *Tlumačov* és a stájerországi, Mura-völgyi *Tilmitsch* nevében,

míg a magyaroktól független cseh határőrtelep a bajor—cseh határ mellett *Tlumačov* (1325: *Dlumaczowo, villa Chodonum*, ld. *A. Profous—J. Svoboda: Mistni jmena v Čechách*. Pragae 1957. IV. 342, ahol is a *villa Chodonum*-ban levő *chodž* szó jelentése 'Grenzwächter, határőr' (*Šmilauer: HST*. 78). Bár nem lehetetlen, hogy talmács-besenyő határőrök a cseh fejedelmek szolgálatában is állottak, mint ahogy a bizánci császárnak is voltak *Τουλματζιοι* katonai segédnépei (vö. *Moravcsik: Byzantinoturcica* II° 318), megfontolást igényel, hogy a *Dlumaczowo* névben nem az Elba-menti szláv *daleminc ~ glomač* törzs neve rejlik-e.

205—213. *tovarbnici* ld. *Tárnok Heckenast* 125—126.

214. *taqari (*Tugár — Tuhár* Nógrád vm. ??1103/XIII: *Tugari*) állítólag a *taqa 'donga' szóból képzett foglalkozásnév lenne 'kötél segítségével fát hajlító' jelentéssel. Ilyen foglalkozásnév azonban nem mutatható ki, s magyar helynévben a nazális sem tűnt volna el. A cseh, szlovák, lengyel és szerb-horvát *tokar* 'esztergályos' esetleges idevonása kérdéses.

215. *tačaci* ld. *Takács Heckenast* 124.

216—222. *vinari* (5 *Vinár* és 2 *Vanyarc*); ezek közül 'szőlőműves' foglalkozásnévnek elfogadható: *Vinár* puszta Hont vm. (1388: *Wynar* Bakács: Hont vm. 219); 2. *Vinár* Veszprém vm. (1221: *Winar* P. I. 651, vö. uo. 244 és Cs. III. 260); 3. *Vinér* (*Vinár*) puszta Fejér vm. (1369: *Wynar* Cs. III. 357); 4. *Unár* Tolna vm. (1250: *Winar* Cs. III. 456); ezek a szláv *vinu* 'bor' szóból képzett *vinar* 'vinitor, szőlőműves' szóból erednek, mely ismert a cseh, morva és lengyel szláv népi helynevek között (*Krzemieńska—Třeštík* 1967. 96). Nincs szláv *Vinár* névről szó a Pozsony megyei szlovák *Vajnori* falunév esetében, ez ui. a német *Weynarn* átvétele, ez pedig a magyar *Szőllős* név (1291: *Zeuleus* Teleki: Huny. VI. 199) fordítása; a falu másik, magyarok használta neve *Prácsa* (1290: *Parachan* Uo.) ered az itt lakott dunai szlovének nyelvéből. Hogy az utóbbi név kapcsolatban áll a cseh, morva és lengyel szláv népi helynevek között számon tartott *Práče* 'mosó' névvel, azt *Stanislav* II. 432 feltevése nyomán *Krzemieńska* és *Třeštík* is lehetségesnek tartja (ČSČH. 1964. 648). Magyar viszonylatban ezt valószínűsíti, hogy az eltűnt *Precse* (*Piricse*) faluban (Győr vm. Cs. III. 555; P. I. 218—221), melynek névalakjai a kétes 1153-i *Pririza* (Uo. 602) nevet nem számítva 1221: *Preccha* (Uo. 651), 1240 k.: *Preche* (Uo. 774—775), 1221-ben más népek között öt „mosó” is lakott: *quinque pedisequas ad lavanda vestimenta, altaria et mensalia abbatis atque fratrum* (I. h.).

Mivel a *vinar* 'szőlős' foglalkozásnév Csehországban helynévben *vinarec* ill. *vinarci* alakban is előfordul (pl. 1177: *Vinarec* CDB. I. 224; XIII. sz.; *Winari* Uo. II. 422), indokolt keresése magyarországi helynévben. Moór *Vanyarc—Vonyarc* helyneveinket vonta ide (ZONF. VI. 113), amit Kr. is elfogad. Ezt a magyarzatot a *Vanyarc ~ Vonyarc* nevekben mutatkozó etimologikus *-ny-* teszi kétségessé, mely már a középkori adatokból is igazolható: *Vonyarc* Zala vm. (1335: *Unorch*, 1433: *Wanyarcz* Cs. III. 124); *Vanyarc* Nógrád vm. 1286/1291: *Wonorch* H. VI. 315, 1391: *Wanyarch* Cs. I. 110); *Vinyarecz ~ Vinyarci* Körös vm. (Lipszky: Rep.). Azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy a helynév nem a *vinu* 'bor', hanem a *vygna* 'Schmiede, Esse', 'kovácsműhely, kohó' (*Šmilauer: HST*. 194) származéka, az utóbbi Veszprém megyében *Vinye* helynévben maradt fenn (*Heckenast*, *Vaskohászat* 140, 157), de *vinye* székely tájszóban is él (*Kniezsa*, *SzlJsz*. 781). Ha a vonyarci *Vashegy* neve visszavezethető a középkorba, ez az utóbbi magyarzatot támogatja.

A *Heckenast* által (i. m. 123) mellőzött *Szőllős* helyneveket, melyeket a *vinitor* magyar megfelelőjének tartunk, az alábbiakban soroljuk fel röviden megyék szerint: 1. Abaúj (Cs. I. 219); 2. Arad (Gy. I. 186); 3—4. Bács (Uo. 234; Cs. II. 164); 5—7. Baranya (Gy. I. 393—394); 8. Bars (Uo. 478); 9. Bihar (Uo. 672); 10. Bodrog (Uo. 729); 11—12. Borsod (Uo. 809); 13—15. Csanád (Uo. 872. Cs. I. 704); *16. Doboka (F. IV/1. 393); 17. Fejér (Cs. II. 351); 18. Győr *Szőllős-Megyer* (Cs. III. 552); 19. Heves (Cs. I. 72); 20. Hont (Bakács: Hont vm. 172); 21. Keve (Cs. II. 120); 22—23. Komárom (Cs. III. 515); 24. Krassó (Cs. II. 104); 25. Küküllő (Cs. V. 898); 26. Nógrád (Cs. I. 108); 27. Nyitra (Karácsonyi: MNemz. II. 348); 28. Pozsony (Teleki: Huny. VI. 199); 29. Somogy (Cs. II. 648); 30. Szabolcs (A. I. 458); 31. Szászföld, Segesvárszék (ZW. II. 56); 32. Szerém

(Cs. II. 254); 33. Tolna (Cs. III. 453); 34. Torna *Szőllős-Ardó* (Cs. I. 237); 35. Torontál (Cs. II. 128); 36. Ugocsa (Cs. I. 430); 37—38. Valkó (Cs. II. 355); 39. Vas (Uo. 801); 40—42. Veszprém (Cs. III. 254); 43—45. Zala (Uo. 113); 46. Zaránd (Cs. I. 745); Zemplén (Uo. 363).

223—224. *voderadi* (Vedröd — *Voderady* Pozsony vm. 1243: *Wedered* Str. I. 347; *Vogyerád* — *Voderady* Nyitra vm. 1113: *Vvederat* Fejérpataky: Kálmán király okl. 57) a csehországi +1088/XII. századi *Voderadeh terra . . . cum ministerialibus aquariis* (CDB. I. 375) adat alapján elfogadható szolgálónépi helynévnek, csupán nem világos, hogy miféle „vizes” embereket kell érteni rajtuk; Du Cange (I. 346) a középlelatin *aquarius* szónak 'serviens qui portat aquam', 'officium monasticum, cui aquarum seu piscationis cura incumbat' jelentést ad. Heckenast fenntartása, mely egy „vizet szeretők” értelmezésen alapul (i. m. 131), nem indokolt.

225—233. *vozokani (9 *Vezekény* — *Vozokani* falu Bars, Hont, Nyitra, Pozsony, Sopron és Heves vm.) állítólag a szláv *vozo* 'szekér' szónak a *kaniti* 'kívánni, követelni' igével való összetételéből eredne és a 'fuvaros, szekeres' szolgálónépek szláv elnevezése lenne. E magyarázat fő nehézsége, hogy a középkori adatok számai szerint a falunév *Vezeken* ~ *Vezekin* alakban jelentkezik (vö. pl. Gy. I. 485—486), s ugyancsak magashangú *Vezeken* alakot tüntet fel a Sopron megyei *Veszkhény* falu és nemzetség neve (Karácsonyi: MNemz. III. 133), de egy mélyhangú *Vozokaniból* nehezen is fejlődhetett volna a magyarban *Vezekény*. Nincs adat arra sem, hogy a *Vezekény* falubeliek szekeres szolgálatot láttak volna el; egyedül *Vezekény* falubeli „csőszökről” tudunk: 1269: terra *Wezeken* vocata in comitatu Huntensi . . . , quam quondam *preconum* fuisse asserebant (Str. I. 565—566; Gy. I. 485); a szláv hangzású névnek e szolgálattal való összekapcsolása nem igazolt. Nehezen kereshető a délszláv *vozar* 'fuvaros' szó a két dunántúli *Vaszar* helynévben (Cs. III. 259, 457), mert a szl. z magyar sz megfelelése magyarázatlan.

234—238. *zlatnici* (5 állítólagos *Zlatnik* falu Bars, Nyitra, Sáros és Zala vm.); bár a nyugati szláv nyelvekben a *zlato* 'arany' szóból eredő *zlatnik* jelentése 'aranyműves' és helynevekben is jelentkezik (*Krzemieńska—Třeštík* 1967. 97), hogy a régiségben a *Zlatnik* helynév mennyiben takart foglalkozásnevet, és mennyiben felelt meg egy „aranyos” jelzős helynévnek (így *Kniezsa*, Századok 1939. 174), az alig dönthető el. Kr. adatfelsorolása hibás. Az 1156-i *Zaltinc* falunév (234.) azonosítása a barsi *Zlatno* — *Kisaranyos* (1406: *Zalathna* Zs. II. 4441. sz.) faluval kétséges; ez valamint a nyitrai *Zlatnik* (1390: *Aranyes* Zs. I. 160. I., 1398. sz.) olyan magasan fekszik egy hegyi völgyben, hogy kora Árpád-kori megléte kétségbe vonható. Az 1156-i adatot *Kniezsa* a barsi *Szalatnok*kkal (1341: *Zalathnuk* i. h.) azonosítja, s ez esetben 234. és 235. egybeesik. A sárosi *Zlatnik* (236.) nem jól adatolt; esetleg *Aranyos* (Cs. I. 289) rejlik mögötte. Ténylegesen a zempléni *Zlatnik* magyar neve *Aranyospatak* volt (Lipszky: Rep.) és a szeptesi *Aranyos* faluban 1262-ben „aranyadó” királyi szolgálatok laktak (*Fekete Nagy*: i. m. 167). E helynevek sora kiegészítendő a temesi *Zlatinik* (Cs. II. 70), valamint a számos *Aranyos* falu nevével; ténylegesen feltehető, hogy aranymosásról kapták nevüket, de hogy mikor működtek ott aranymosók és mely esetekben áll velük kapcsolatban a név, csak beható településtörténeti vizsgálattal dönthető el. A délszláv *zlatar* 'aranyműves' jelentkezik a Varasd megyei *Zlatar* patak és falu nevében (Lipszky: Rep.), továbbá vö. a máramarosi *Ötvösfalva* ruszin *Zlatarca* ~ *Zlatarova* nevét (Uo.).

239—240. (*žemliari* *Zsemliér* — *Žemliari* falu Bars vm. +1075/1217: *Semlar*, 1209: *Semellar* Gy. I. 489 és *Zsemliér* puszta Veszprém vm. 1436: *Semleer* Cs. III. 261) feltevés szerint a német eredetű szláv *žemla* 'zsemlye' szóból 'zsemlesütő' értelmezéssel. Ha a német szó már korán behatolt a helyi szláv nyelvjárásokba (a XIV. századvégi Besztercei szójegyzékben már mint magyar szó szerepel!); a helynév 'kenyérsütő' értelmezéssel elfogadható. A megfelelő magyar foglalkozásnév *kenyérsütő* volt; falunévben: *Kenyérsütő* Tolna vm. (1397: *Kwnyersythew* Cs. III. 434) és *Kenyérsütő-Ság* Sopron vm. (1357: *Kenersytou Saagh* Uo. 627). A szláv *pekar* 'pék' helynévanyagunkban nem adatolt.

241. *žrnoseci* (*Zsarnószeg* puszta Hont vm. 1293: *Sornazeg* F. VI/1. 262) a szláv *žrnny* 'malomkő' és a *sěkati* 'vág' összetétele (*Šmilauer*: *Vodopis* 497), amit ugyanazon hely párhuza-

mos magyar *Bánya* elnevezése (1246: terra *Bana*, *Bakács*: Hont vm. 220) és a megfelelő cseh *Žernoseky* hn. igazol, ahol a régészek félkész malomköveket tártak fel (*Krzemieńska—Třeštitk* 1967. 81—82). Bár a magyar *bánya* szó szláv eredetű, a 'bánya' jelentés csak a magyarban fejlődött ki (vö. *Knieszsa*: SzlJsz. 76).

Áttekintve a Kr. által lajstromba foglalt foglalkozásneveket, megállapíthatjuk, hogy a 68 foglalkozásnévnek magyarózott helynév közül kb. a fele nem fogadható el koraárpádkori udvari szolgálónép szláv neveként, és túlnyomó részt nem is tekinthető foglalkozásnévnek; 13 a magyar nyelvben is használt foglalkozásnév volt, mellyel főként magyarok neveztek el szolgáló falukat s csak kb. 20 mondható olyanok, amelyek csak a Kárpát-medence Árpád-kori szláv lakói használtak. Ebből is az következik, hogy a fenti nevekre épített formai osztályozás és nyelvföldrajzi következtetés minden szilárd alapot nélkülöz.

A foglalkozásnévi típusok közül tényleg elfogadható az, amit Šmilauer is megállapít,¹²⁸ a denominális *-arb* (pl. *tesarb*), és alkalmilag az összetett, de nem sajátosan foglalkozásnévi *-nikb* (pl. *bartnikb*), valamint a deverbális *-ačb* (*-čb*) (pl. *kovačb*) és *-bcb* (pl. *lovčb*), de kétesen sorolhatók ide a nem foglalkozást jelentő szók egyes nominativusi alakjai (pl. *čeladb*) és egyszerű többesei (pl. *sokoli*). Ami végül az összetett foglalkozásneveket illeti, az elfogadható névmagyarozatok (pl. *žrnoseki*) mellett több igazolatlan magyarozat akad (pl. *vozokani*).

Kétségtelen, hogy a művelési hely megnevezése pl. *Bánya*, *Halastó* — *Ribnik* ott folyó speciális munkát is feltételez, továbbá a foglalatosság tárgya, pl. *Vas*, *Saht* (Só), *Ártánd* kapcsolatban állhat az ott művelt foglalkozással, de egyik sem foglalkozás vagy szolgálat megnevezése, a magyar *Agár* és szláv *Sokol*, *Jastreb* típusú nevek pedig főleg személynévként váltak helynévvé, s így megnyugtatóan nem sorolhatók ide.

Viszont foglalkozásnév jellegűek akadnak a 'szolgálati hely, szolgálat tárgya' + *jane*, valahová tartozó emberek' jelentésű képzővel összetett nevek között; ilyen a szláv *dvor* és *dvorec* 'udvar(d)' tovább képzett *Davorán* - *Dvoranj* és *Davorcsány* - *Dvorčany* alakja; ezek jelentésileg többé kevésbé megfelelnek a magyar *udvarnok* szónak. Ide sorolható a szláv *brod* 'gázló, rév' szóból képzett *brod* + *jane* jelentkezése *Brogján* és *Braján* alakban, ez gázló és rév mellett való lakáson kívül révész foglalkozásra is utalhat. Ilyen végül az említett *peklo* 'szurok' szóból továbbképzett *Peklény* helynév (ld. fentebb).

A korai szláv foglalkozásnévi helynevek további kutatásának útja a kora-középkori szolgáló rendszer megismerése és a latin forrásokból ténylegesen igazolható szolgálatok szláv nevének megkeresése. Ilyen úton indult el Matuš Kučera, s történetileg megalapozott kutatásaiban sokkal realisabb eredményekre jutott.

Kučera habilitációs dolgozatának német nyelvű kivonatában: *Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn* (1970) az Árpád-kori szolgálónépek rendszerét az írott források oldaláról közelítette meg. A történeti anyagra támaszkodó és a középkori állam funkcióira figyelmet fordító társadalomtörténeti szintézisében lényegében helyes eredményre jutott, amihez nem csekély mértékben az segítette hozzá, hogy szemlélete nem kizárólagosan nagymorva-szlavák központú, hanem figyelemmel volt a párhuzamos cseh és lengyel fejlődésre.

Abban, hogy munkájában nem jutott minden szempontból megnyugtató eredményre, egyoldalú szlovák iskolázottsága, az általa felhasznált magyar iroda-

¹²⁸ Osidleni Čech ve světle mistnich jmen. Praha 1960.

lomban való hiányos tájékozódás, és nem csekély mértékben az akadályozta, hogy a Kárpát-medence kora Árpád-kori gazdaság- és társadalomtörténetében a kutatás új utakra lépett, s a legfrissebb eredmények nem közkeletűek. A magyar—szláv viszony kérdésében Kučera csak Moórnak elavult, múlt századi nézeteket meg-alapozatlan új ötletekkel vegyítő cikkeire támaszkodott, s az elfogultnak ítélt Kniezsa eredményeitől sommásan elhatárolta magát. Kučera nem ismerte fel, hogy Kniezsának a nagysága abban áll, hogy tárgyilagos maradt a kutatásban: szlovák származása ellenére elzárkózott az ábrándkergető és mítoszgyártó szlovák múltkutatástól, ugyanúgy, mint ahogy értetlenül állt a romantikus hun-magyar őstörténészkedéssel szemben.

A Kučera munkájában található kisebb elírások kijavításához Heckenastnak a Kučera könyvével egyidőben megjelent munkája szolgálhat segítségül. Kučera dolgozata azon kevés kora-középkori tárgyú szlovák történeti tanulmány közé tartozik, amelyből tanulni lehet.

A magyarországi szolgálonépek kialakulásának kérdéséhez 1971-ben Peter Ratkoš szolt hozzá Heckenast művének ismertetése kapcsán.¹³⁰ Bár elfogadta Heckenast azon nézetét, hogy e rendszert Magyarországon Árpád fia, Jutas építette ki, mert így időben közelebb került a feltételezett nagymorva és pannonszláv eredethez, élesen elítélte Heckenastot s vele együtt Kučérát a rendszer magyarországi eredeztetése miatt.

Ratkoš cikkének és más ide vonatkozó tanulmányainak alapvető hibája, hogy nem a múlt jelenségeinek tárgyilagos feltárására törekszik, hanem arra, hogy a szlovák népnek dicső múltat rajzoljon meg, olyan múltat, amely fölényérzetet biztosít hívőinek és vallóinak más népek felett.

Ratkoš módszerének lényege, hogy a mai etnikai viszonyokat és esetenként a politikai határokat is visszavetíti a kora középkorba, olykor meg a mai szlovákság lakterületén és politikai határain messze túl terjeszti. Ugyanakkor az előidő-kig visszavezetett szlovák nép művelődési szintjét olyanféle fejlettségűnek tételezi fel, mint amelyet a szlovákság középkorvégi megismerésekor tűntet fel, ezzel szemben a Kárpát-medencében megjelenő magyarokat fejletlen barbár hordának rajzolja meg. Ebből az egymás mellé állításból nemcsak az következik — idézem Ratkošt — „a magyar martalóc csapatok”, mint „alacsonyabb kulturális és gazdasági színvonalon álló hódítók igázták le a fejlettebb, etnikailag idegen lakosságot”, főként a szlovákokat, hanem az is, hogy művelődést nem csekély mértékben a szlovákoktól tanultak.¹³¹

A X. századi szlovák—magyar viszonyt ezt az elképzelését azonban egykorú forrás nem támogatja, s ha szembesítjük mindazzal, amit a történeti szociológia az etnikai viszonyok alakulásáról, és a településtörténet Kelet-Közép-Európa erdős hegyeinek kolonizálásáról megállapított, olyan ellentmondásokkal találjuk magunkat szemköt, melyeket a szlovák kutatóknak nem sikerült feloldaniok. Az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán — Magyarországon Szűcs Jenő eredményei révén¹³² — vált mind nyilvánvalóbbá, hogy az I. évezred Európája etnikai tekintetben fortyogó kohónak tekinthető; benne a különféle törzsek az ezredforduló táján álltak össze és szilárdultak meg új elrendezésben. A néppévalás pedig az ekkor kialakult uralmi keretek szerint történt, s ebben meghatározó sze-

¹²⁹ L.d. 30. jegyz.

¹³⁰ Historický Časopis 1971. 385—396.

¹³¹ Tudomány és Társadalom. Bratislava, 1969. 1. sz. 11—22.

¹³² Vö. legutóbb a Nemzetiség a feudalizmus korában c. kötetben. Bp. 1972. 9—71.

repe volt az erős katonai kísérettel rendelkező dinasztiáknak. Az avarok bukása után Mojmir katonai kíséretével egyesíteni tudta a Morva folyó környékén lakó szlávokat és utódai a IX. század folyamán létre tudtak hozni egy olyan központi hatalmat, amelynek keretében létrejött a morva nép, ugyanakkor Nyitra elfoglalásával és Pribina elűzésével meg tudták akadályozni, hogy a Nyitra-vidéki szlovének egy önálló uralmi keretben országot hozzanak létre és alattvalóikat néppé szervezzék, de arra már rövid volt uralmuk, hogy a környező szláv törzsek alávételével egy nagy morva népet hozzanak létre. A morva uralom alól felszabadult galíciai fehér horvát viszlyánok átmenetileg létre tudtak hozni Krakkó központtal egy „országot”, de 955 után a cseh I. Boleszláv, 992-ben pedig a lengyel Meskó terjesztette ki uralmát rájuk, így népiségük megszűnt s a Piasztok lengyel államában lengyelekké váltak.

Az avar hatalom 800 körüli bukásával a Kárpát medencébe több irányból költöztek újabb szláv törzsek; név szerint ismerjük a Pannoniában lakó „dunai szlovéneket” és a bolgárokat, valamint két a Balkánról felköltözött törzset (timocsán és brodnik), szlovák törzsről vagy népről azonban még több, mint félezer éven át nem hallunk. Valójában egy észak-kárpáti nép kialakulásának a kora-középkorban nem voltak meg sem a földrajzi, sem a gazdasági, sem a társadalmi előfeltételei: A szlovák lakterület a XI. századig betelepítetlen erdővidék volt, egyes folyóvölgyek gyér lakossága nem alkotott etnikai egységet, de gazdaságilag is erőtlen volt arra, hogy egy kizsákmányoló apparátust eltartson. Ténylegesen nincs adat rá, hogy a mai Szlovákia területét hosszantartóan uralta volna egy erős katonai kísérettel rendelkező dinasztia, mely összefogta volna a különféle folyóvölgyekben lakó gyér szlávságot.

Ratkoš ezt a nehézséget megpróbálja áthidalni azzal, hogy egy poraiból megelevenedő nyitrai hercegséget tételez fel a IX-XI. században. Ennek a feltevésnek azonban alapvető nehézségei vannak.

1. Az avar és magyar uralom között, a IX. században kimutatható, hogy Nyitra Pribina, majd egy morva herceg székhelye volt, tartományának kiterjedése azonban ugyanolyan ismeretlen, mint alattvalóinak nyelvi megoszlása. Ez a rövidéletű tartomány mindenesetre megelőzte az európai etnikumok kialakulását; ne feledjük, hogy ekkor még a Visztula vízvidékének törzsei sem integrálódtak lengyel néppé.

2. A honfoglaló magyarok vezéreinek területi elhelyezkedését nem a korábban itt fennállt laza uralmi keretek, a frank, bolgár és morva „végvidék” beosztása határozta meg, hanem saját életmódjuk. Ebből következik, hogy a fejedelmek uralmának tengelye a korábban országhatárként szolgáló Duna vonala lett. Azt, hogy a magyar nemzetségek nem korábban itt feltételezett területi egységek szerint telepedtek meg, eléggé bizonyítják a Duna kétparti vármegyék. Ténylegesen a vármegyeszervezetet a honfoglalás előtti időre visszavezetni már csak azért sem lehet, mert ehhez részben hasonló frank határgrófság csak a Nyugat-Dunántúlon mutatható ki, ezzel egyező várszervezet pedig a IX. századi szláv társadalmakban ismeretlen és csak az ezredfordulón, az államszervezéskor létesült Cseh-, Lengyel- és Magyarországon. Ezeknek a vármegyéknek az előzményei javarészt a helyi törzsfőktől és nemzetségfőktől elkobzott várak és azok uralmi körzetei voltak. De nem vezethető vissza a kora Árpád-kori dukátus sem valamilyen IX. századi nyitrai territóriumra, már csak azért sem, mert dukátusi vármegyék az Árpád-kori Magyarország más szelvényein, így a felső és alsó Tiszántúlon (Borsova — Nyír megye és Krassó megye) is feküdtek; központja pedig kezdetben a tiszántúli Szabolcs ill. Bihar vár volt. A régészeti leletek mindinkább alátámasztják a nézetet, mely

szerint a dukátusi vármegyék előzményei a honfoglalók hét magyar törzsével beköltözött kabar (káliz-alán-székely?) nemzetségek lakterületei voltak.¹³³

3. A társadalomfejlődés példái azt mutatják, hogy egy királyságon belüli tartomány, pl. dukátus nem volt „nép-képző” faktor. Ellenkezőleg: Provence, Burgundia és más francia tartományok etnikai különállását éppen a francia királyság szüntette meg. Hogy a magyar királyság határainak szintén etnikumképző szerepe volt, eléggé mutatja, hogy a szlovák etnikum kiterjedése Cseh- és Lengyelország felé, valamint a szlapon (kaj-horvát) etnikum kiterjedése „Szlovénia” felé a magyar államhatár szerint alakult.

A fentiek alapján méltán kérdezhetjük: Miben álltak a szlovák nép koraközépkori kialakulásának társadalomtörténeti előfeltételei?

De vajon nem számolhatunk-e vele, mint egy, a földrajzi közelség, egymásmellettség révén kialakult korai etnikummal?

E tekintetben mindenekelőtt hiányzik a földrajzi egymásmellettség. A szláv etnikum-képződésben megfigyelhető az egy folyóvidéken élők, így a Morva menti morvák, Timok melléki timocsánok, Visztula melléki viszlyánok törzssé alakulása; az új korra kialakult szlovákság viszont távoli vízvidékek lakóiból egységesült. Az egymásmellettség önmaga egyébként sem volt elsődleges etnikumképző faktor.

A múlt vizsgálatában az etnikumot két sajátossággal foghatjuk meg adatszerűen, a közös nyelvel és a közösség „Mi-tudatával”, ami a népnévben nyilvánul meg.

Ami az elsőt illeti, bizonyos, hogy a Kárpát-medence különböző részein már a honfoglaláskor éltek szlávok, akik különböző szláv nyelvjárásokon beszéltek. Hogy mikor meddig terjedt a nyugati szláv, déli szlovén és a bolgár-szláv nyelvjárás határa, az vitatott. Az azonban aligha vitatható, hogy az Árpád-korban a Vág-Garam-vidéken más nyelvjárást beszélő szlávok élt, mint a Felső Tiszavidéken. Ratkoš is észrevette, hogy a vadászattal foglalkozó *daróc*-ok szláv eredetű neve helynévben csak a Kárpát-medence és a Felvidék keleti felén szerepel, — amihez hozzátehetjük, hogy a *lovci* „vadászok” nevéből képzett *Lóc*, *Lócs*, *Lócsa* nevek csak a nyugati felén fordulnak elő. Ratkoš azonban ebből nem azt a következtetést vonta le, hogy keleten más nyelvjárást beszélők laktak, mint nyugaton, hanem azt, hogy a *daróc* név is a szlovákokhoz kapcsolható, azon az alapon, hogy a Felső Tisza-vidék valaha „Ó Szlovákia” (Staré Slovensko) volt (!!!). *Stare Slovensko* azonban a történészek alkotta modern fogalom, melyet használója tetszés szerint terjeszt ki Dél és Kelet felé.

Ratkoš főképpen a magyarok feltételezett fejletlensége miatt következtet arra, hogy a szolgálonépi intézményt a Kárpát-medencében a fejlettebb szlávok — morvák és pannonszlávok — alakították ki, s az általuk létrehozott foglalkozásnévvel nevezett falvak népét a honfoglaló vezérek tovább dolgoztatták. Ilyen alapon Ratkoš pl. a dunántúli *Gerencsér* és *Takácsi* életrehívását a IX. századi „dunántúli fejedelemségnek”, a foglalkozásnévnek alig tartható Nyitra vidéki *Kelecsény* (*Klačany*), *Vezekény* (*Vozokany*) és *Kosztolány* (*Kostolany*) falvakat, sőt egy Tisza-vidéki *Dusnok* falut is (!) a nagymorva szolgálonépi rendszer emlékének tart.¹³⁴

¹³³ Györffy Gy.: Tanulmányok. Bp. 1959. 44–76.

¹³⁴ I. h. és vö. Nemzetiség a feudalizmus korában 106. E helyütt fejt ki újból azt a kedvelt ötletet, hogy a középkori magyar hiteleshelyek a szláv hely- és személynéveket lefordították magyarra. Ezt a XIX–XX. században, a nacionalizmus légkörében kialakult gyakorlatot

Nem tekintve most azt, hogy nincs alap a helységneveknek a pannonszláv és morva időkbe való visszavezetésére, a százdi birtokösszeírás (1067) azon része, amelyben az alapító leánya dusnokokat (*obsequiatores*) ad az apátságnak „Dusnok” faluban, késői interpoláció¹³⁵, és a falu nyilván nem nagymorva dusnokokról nyerte nevét, hanem azokról, akiket a birtokosnő az oklevél szerint is torlóként adományozott, de nincs hiteles adat sem, amely a morvák Tisza-vidéki uralmát tanúsítaná. Itt jegyzem meg, hogy a szolgálnépi falunevek visszavezetése a honfoglalást megelőző időbe még Ratkoš szemszögéből nézve is kockázatos elmélet. Ha ugyanis Ratkoš erre az álláspontra helyezkedik, akkor a veszprémvölgyi oklevélben *Gerencsér*-rel együtt említett *Szántó* falu nevét a kettős honfoglalást való magyar kutatók visszavezethetik a VIII. századba és a szláv falukontinuitás elmélete analógiát szolgáltathat az avar-magyar falukontinuitás elméletéhez.

Minthogy Ratkoš egyéb megjegyzései, melyek között figyelemre méltó problémafelvetés is akad, itt bírált nézeteinek függvényei, ezekre kitérni szükségtelen. Viszont örömmel üdvözljük Ratkoš befejező gondolatát, miszerint a cseh, lengyel és magyar állam kezdeteinek kutatásában igyekezzünk „közös nyelvre jutni”. A három állam párhuzamos fejlődésének ismeretében tényleg meg kell fontolni, hogy Kelet-Közép-Európa korai történetét végre egyszer ne nemzeti, hanem nemzetek feletti társadalomtörténeti aspektusból közelítsük meg. Ilyen távlatból nézve remélhető, hogy az ősiségért és magasabb rendűségért való versengés szempontja elesik, és más népek alakulása mellett a szlovák nemzet kialakulásának folyamata is felderíthető lesz. Ez elsősorban szlovák történészek és nyelvészek feladata, de hozzájárulhatnak nem szlovák kutatók is.

*

Látszólag a helynevek és a történelem viszonyát taglalva szólt hozzá a kérdéshez legújabbban Solymosi László.¹³⁶ S. hozzászólása egy adatokkal támogatott részlettől eltekintve olyan színvonalon áll, hogy részletes választ nem érdemelne, de mivel előadáson is népszerűsített gondolatainak megalapozottságát más tárgykörben dolgozók megítélni nem tudják, kívánatos, hogy nézeteivel foglalkozzam. A szerzőt az elméleti okfejtésre egy helyes észrevétel csábította: Csánki Dezső középkori történelmi földrajzában Veszprém megyében két Jutas falut szerepeltet.¹³⁷ holott csak egy volt.¹³⁸ A két Jutas ismeretében Heckenast G. következtetéseket vont le a szolgálnépek berendezkedésének idejére és Jutas esetleges fejedelemségére vonatkozóan.¹³⁹ Csánki adatait követve én is két Jutast tüntettem fel az Árpád-házi családtagok szálláshelyeit

azonban a középkorra visszavezíteni anakronizmus, és a középkor nemzetek feletti szemléletével nem fér össze. A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak. Előfordult ritkán, hogy a nótárius neveket lefordított, de akkor a fordítás nyelvére, a latinra. Azt feltételezni, hogy a magyar nótárius, miközben latinra fordítja szövegét, ravaszul még egy harmadik nyelvből magyarra is fordít neveket, lélektanilag képtelenség. Ezt támasztja alá Kázmér Miklós frappáns észrevétele: a középkorban számtalanul írták le magyar nótáriusok a *Visegrad* nevet; néha lefordították latinra is (*in Alto Castro*), de magyarra soha! (I. m. 55.)

¹³⁵ W.I. 26–27; Györffy Gy., *Ethnographia* 81 (1970) 235.

¹³⁶ Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68 (1972) 179–190.

¹³⁷ III. 236.

¹³⁸ A második Jutas létét ugyan már láthatólag kétségbe vonta *Ila B.*, mert nem szerepelteti Veszprém megye helytörténeti lexikonában (Bp. 1964. 208), eljárását azonban nem indokolta. *Ila* állásfoglalását S. nem említi, viszont tévesen felhossa, mint két Jutas helyett egyet szerepeltető művet Veszprém megye régészeti topográfiáját (II. A veszprémi járás. Bp. 1969. 253–254); ez azért helytelen, mivel ez a kötet csak a veszprémi járást tárgyalja, ahol a mai Jutas puszta fekszik, a zirci járásban feltételezett másik Jutasra ez a kötet területileg sem terjeszkedhet ki, és a szerzők sem térnek ki a problémára.

¹³⁹ I. m. 38–46.

tárgyaló két cikkem térképén, igaz, hogy a bizonytalan fekvésűt kérdőjellel és nem vontam le belőle történeti következtetést.¹⁴⁰

S. annak hatása alatt, hogy Csánki hatalmas művében hibát ejtett, Heckenast és Györffy pedig felhasználta a hibás adatot, olyan általánosítást vont le, hogy a helységnevekből történeszek nem következethetnek a helynév írott forrásban való feltűnése előtti időre, tehát pl. a X. századra, csak ha azt régészeti lelet támogatja. Így pl. szerinte a ma is meglévő Jutas „X. századi léte” is kétséges, mert „a régészek Jutas leletanyagát zömében a XI—XII. századra keltezték”.¹⁴¹ Általában a történeti helységnevek kronológiájának megállapítására nem tartja a történettudományt illetékesnek, mondván: „A településnevek kronológiájának tisztázása... csak a nyelvészet és — ahol erre lehetőség van — a régészet segítségével végezhető el.” „... a települések és nevük keletkezése korának nyelvészeti meghatározása régészeti kutatások alapján tovább finomítható”, s ezzel az eljárással „kiszűrhető a X. század helynévanyaga”.¹⁴²

S. felfogásának hibás gyökere a történetietlen módszerben van, ahogy a kérdést megközelíti.

A X. századi Magyarország települési viszonyaira egykorú írott forrással nem rendelkezünk, de X. századi magyar főemberek és törzsek nevét kortárs külföldiek és későbbi magyar krónikások feljegyezték. A magyar helynévanyagban szinte minden főember és törzs neve megtalálható, s emellett számtalan gazdaság- és társadalomtörténeti elnevezés megőrződött, így a régi helynévanyag az egyik legfontosabb történeti forrás.

Miféle „történeti” módszer az, amely e forrásanyag történeti kiértékelését idegen tudományágak vélt segítségétől teszi függővé? Milyen kritikai hozzáállás az, amely a fogalmak azonosításának nehézségei és egyes vévedései láttán nem olyan történeti módszer kimunkálására törekszik, amely jobb eredményekhez vezet, hanem a studiumot fölényesen elhárítja a történeti vizsgálódás köréből?

Hallottunk már olyan szóbeli megnyilatkozást, amely a magyar krónikák történeti forrásértékét a X. századra nullának minősítette, és vizsgálatát teljesen átutalta a filológia körébe, de olyan funkcionalista nyelvész véleményt is, amely a történeti névkutatást nem tartotta a nyelvtudomány körébe vágónak. Az ilyen megnyilatkozások azonban rendszerint megmaradnak a szóbeli hatáskeltés szintjén.

S. cikké formált véleményét azért alkothatta meg, mert tájékozatlan abban a tekintetben, hogy a történeti helynévkutatás melyik szaktudomány körébe tartozik, kik művelték és művelik ma, s még kevésbé van tisztában vele, hogy meddig terjed e kérdésben a nyelvtudomány és a régészet illetékessége.

A történeti helynévanyag feltárása elsősorban történész-feladat, azoké, akik kiadják az okleveleket és elbeszélő forrásokat, akik jegyzetelik a tulajdonneveket és akik ezek alapján történeti helynévtárakat, történeti földrajzi vagy településtörténeti monográfiákat írnak.

Ebben a munkában nyelvészek eddig csak kisebb mértékben vették ki részüket, nem mulasztás folytán, hanem egyrészt, mert a történeti forrásfeltárás elsősorban történész-feladat, másrészt mert történeti célkitűzésű nyelvészeti kutatást Kniezsa István mellett kevesen folytattak. A nyelvész számára a helynév (újabb, vitatható elnevezéssel: „földrajzi név”)¹⁴³ és a személynév — együttesen tulajdonnév — a szókincs része, s mint ilyen, csak akkor válik teljes értékű vizsgálat tárgyává, ha értelmezhető, megfejtendő. Az értelmezett tulajdonnév hangtani és alakitani kutatás tárgyát képezheti. Egy történész viszont helynevekkel, vagy társadalomtörténeti fogalmakkal, mint pl. *horó*, *uheg*, akkor is operálhat, ha etimológiáját nem ismeri. Mindamellet a két tudomány legalábbis egyenrangúan veszi ki részét e vizsgálatból. Elég a történettudománynak a tulajdonnév-kutatásban elfoglalt helyére a nyelvész Bárczi Gézát idézni: „E nevek születésének, alakulásának, módosulásának, a névadás típusai változásának igen fontos történelmi, társadalomfejlődési, település- és népiségtörténeti, néplélektani és általában néprajzi összefüggései vannak, e kérdések kutatása tehát nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más tudományág számára fölülte gyümölcsöző, sőt nélkülözhetetlen, s ezért tulajdonnévkutatással nemcsak nyelvészek, de történészek, néprajztudósok szintén foglalkoznak.”¹⁴⁴

Az újabban „névtudomány” néven emlegetett tudományágot nyelvészek, történészek és néprajzkutatók egyaránt művelik, mint a két magyarországi névtudományi konferencia

¹⁴⁰ Arch. Ért 97 (1970) 204—205; Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 1 (1970) 23.

¹⁴¹ I. h. 189.

¹⁴² Uo. 179—180.

¹⁴³ Erre ld. Györffy Gy.: A helynevek és a történettudomány. Névtudományi előadások. Bp. 1970. 196—198; Mit nyújt a helynévkutatás a helytörténészeknek. Előadás a Magyar Történelmi Társulat helytörténeti szakosztályában. 1971. szept. 27.

¹⁴⁴ A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. 123.

gyűjteményes kiadványából megíthető.¹⁴⁵ A nyelvész hozzájárulás etimológiai vizsgálatok mellett inkább névelletani és tipológiai problémákra terjed. A helynévtípusokat újabban Bárczi Géza mellett Kálmán Béla osztályozta,¹⁴⁶ egy helynévképző elem, a *-falva* és *-fa* végződés kitűnő monografikus vizsgálatát pedig Kázmér Miklós végezte el; bár történeti anyagon felépülő művének kérdésfelvetése és válaszadása kifejezetten nyelvészeti, eredményei történészek számára is tanulságosak.¹⁴⁷

Ebből azonban nem következik az a S. által képviselt felfogás, hogy a településnevek kronológiájának megállapítása első helyen nyelvész feladat lenne. A történeti forrásokban szereplő helynevek azonosítása, típusainak megállapítása és kronológiai „betájolása” legalább annyira tartozik a történettudomány körébe, mint a nyelvészetébe, de a néprajz is komoly súllyal veheti ki részét belőle.

A történetész Szabó Károly volt, aki 1851-ben a Konstantin császár művében található magyar törzsnevek közül hatot magyar falunevekben megállapított,¹⁴⁸ a történetész Nagy Géza állította először össze teljességre törekvően jegyzéküket,¹⁴⁹ s történészek történeti érvek alapján próbálták kronológiáját megadni, a X. század eleje és vége között ingadozva.¹⁵⁰

Szabó Károly vetette rendszeresen össze a X. századi vezérneveket a helynevekkel¹⁵¹ és Karácsonyi János következtetett az Árpád-fiak nevéből képzett helynevekből szálláshelyeikre.¹⁵² Az ugyancsak történetész Heckenast Gusztáv volt az, aki e neveket újabban összegezte, és először állította össze azoknak a magyar helyneveknek a jegyzékét, amelyek különféle foglalkozásokat, Árpád-kori szolgálonépi elnevezéseket jelölnek.¹⁵³ Ezt a munkát a cseh és lengyel irodalomban is elsősorban történészek végezték¹⁵⁴ — nyilván azért, mert javarészt történeti forrásanyagban megőrzött, gazdaság- és társadalomtörténeti fogalmak vizsgálatáról van szó — Heckenast pedig e téren a külföldi eredményeket is értékesítette.

Történészek és néprajzosok, Belényesy Márta, Makkai László és Földes László derítették fel olyan jelentős helynévképző elem, mint a *-telek* kronológiáját és jelentését.¹⁵⁵

Nyelvészeti alapon lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy *Nyék*, *Megyer* vagy akár *Méhes*, *Sarlós*, *Tata*, *Iván* helynév mikor keletkezett: a nyelvész sem tesz egyebet, mint hogy történeti adatokból, történeti érvekkel keres támasztékot. Jellemző, hogy amikor Bárczi Géza a törzsi helynevek keletkezését kronológiailag a X. századra, ill. a XI. század közepe előttre helyezi, ezt történeti érvek alapján teszi: „Semmi esetre sem léphetik túl a XI. század közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, hanem a törzsi szervezet tudata is teljesen elhomályosult az emberekben.”¹⁵⁶ A „törzsi szervezet” és annak „tudata” nem nyelvészeti kategóriák. Ha az illetőn kronologizálás esetében a nyelvész történeti felfogása hibás, hibás lesz a kronológia is. A nyelvész csak egészen kivételes esetekben tud belső, hangtani ismervek alapján kronológiát adni, akkor, ha a régi hangállapotot feltüntető helynév átkerült egy másik nyelvbe, és így kikerült az átadó nyelvnek a szavakra és nevekre egyaránt érvényes hangváltozási folyamatából (ilyen pl. a szl. *dobov(o)* > magyar *Dombó* és a magyar *Kesiv* (*Keszi*) > szl. *Kesihovce* (*Keszihóc*),¹⁵⁷ amelyek egy-egy a XII. században lezárult hangváltozás előtt kövesedtek meg.

¹⁴⁵ Névtudományi vizsgálatok. Szerk.: *Pais D.* és *Mikesy S.* Bp. 1960; Névtudományi előadások. Szerk.: *Kázmér M.* és *Végh J.* Bp. 1970.

¹⁴⁶ A nevek világa. Bp. 1967. 155—178.

¹⁴⁷ A falu a magyar helynevekben. XIII—XIX. század. Bp. 1970.

¹⁴⁸ Új Magyar Múzeum 1851/52. 827—852. — Kisebbségi történeti munkái I.² Bp. 1873. 139—181.

¹⁴⁹ Turul 28 (1909) 21—32, 52—62. Ezt egészítette ki *Kniezsa I.*, SzIEml. II. 456—461, és *Kniezsa listáját Moór E.*: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1944. 96—102; továbbá az egyes megyékre nézve az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.² 1966.

¹⁵⁰ Ld. a nézeteket *Györffy Gy.*, Névtudományi vizsgálatok. Bp. 1960. 28—29.

¹⁵¹ Anonymus magyarázói mellett rendszeresen tárgyalja *Szabó K.*: A magyar vezérek kora (Pest 1869) c. könyve jegyzeteiben, így pl. a 65, 70, 98 skk. lapon, de felhasználja e módszert *Nagy G.* is, pl. Turul 26 (1908) 22, 121.

¹⁵² Árpád és az Árpádok. Bp. 1907. 139—145.

¹⁵³ I. m. 37 kk.

¹⁵⁴ Uo. 52 kk.

¹⁵⁵ *Belényesy M.*: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. Bp. 1948; *Makkai L.*, Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár—Bukarest, 1957. 471—476; *Földes L.*, Magyar Nyelv 67 (1971) 418—431.

¹⁵⁶ I. m. 157.

¹⁵⁷ *Melich J.*: HonfMg. 360; *Kniezsa I.*, SzIEml. II. 372.

Amíg S. e téren a történészek eredményeit hiperkritikával kezeli, egy-egy nyelvészünk egyéni és vitatható nézetét kritikátlanul, mint „a nyelvtudomány” (háromszor) vagy „a nyelvészet” álláspontját szögezi le.

Jellemző példa erre a foglalkozásnevek tárgyalását elindító megállapítása: „A nyelvtudomány szerint a foglalkozásra vonatkozó helynevek rokonságban vannak a személynévből alakult földrajzi nevekkal (Bárcei, i. m. 161)”, Bárcei Géza minden kronologizáló igény nélkül, inkább stiláris fordulatnak ható módon jegyzi meg e helyen, hogy „a személy-, méltóság- és népnévből alakult földrajzi nevekkal rokonságot tartanak a foglalkozásra, hűbéri kötelezettségekre vonatkozó helynevek”. Talán a hűbériséget véli Bárcei közös nevezőre hozó faktornak, csak hogy ilyen nevek keletkezése, főleg a személy- és népneveké messze visszanyúlik a feudalizmust megelőző korbá, *Washington* és *Gorkij* típusú nevek pedig napjainkban is keletkeznek. Bárceinak ez a bizonytalan és egy történeti kategóriára utaló rokonítása azonban elégséges arra, hogy S. ilyen következtetést vonjon le a személynévi és foglalkozásnévi helynevek egyidejűségére: „Ezerint kronológiájuk is nagyjából azonos, azaz datálásuk régészeti kutatások nélkül bizonytalan.”¹⁵⁸

Ezzel az egyáltalán nem nyilvánvaló következtetéssel vetekszik az alábbi homályos elméleti megállapítása: „A helynevek értelmezése természetesen szorosan összefügg a helynévadás kérdéseivel. A földrajzi nevek felhasználásakor a helynévadás olyan sajátos felfogása jelentkezik, amely a nyelvtudomány álláspontjával ellentétben áll. Györffy György, amikor Pais Dezső nézetével szemben (Névtud. Vizsg. I. 95) a *Tarrós* falunév személynévi eredetét kívánja bizonyítani. . .”¹⁵⁹ Ebből a szövegből annyit értek, hogy a nyelvtudomány (!), azaz *Pais Dezső* a *Tarros* névről más véleményen van, mint én. cikkemben ui. vitatom *Pais* nézetét. De mi történik, ha a „nyelvtudománynak” más álláspontja is van? A cikkemben nem idézett *Szabó Dénes* pl. ezt írja a Tolna megyei *Koppány* falu neve kapcsán: „A falu névadója *Koppány* vezér volt, kinek ezen a vidéken voltak szállásterületei. *Koppány* falu ezek középpontja lehetett. A közelben Árpád fiai és unokái emléket őrzik e helységnevek: *Tarros* . . . *Tas* . . . *Tevel* . . . *Tormás* . . .”¹⁶⁰ Mondhatnám S. módján: „a nyelvtudomány álláspontja”, hogy *Tarros* neve Tarhos nevéből ered és a többiekkel együtt Árpád-fiak szállásainak nevét őrzi. Valójában a „nyelvtudomány” illetékessége még ilyen messze sem terjed. A nagyon kritikus Gombocz Zoltán az *Üllő* név török eredzetetésének lehetőségét függővé tette attól, „ha Karácsonyi feltételei az Árpád-család birtokaira vonatkozólag megállják helyüket (aminek vizsgálata nem a mi feladatunk)” — írta.¹⁶¹ Magyarán mondvá az Árpád-fiak szállásaira vonatkozó vizsgálat nem tartozik a nyelvészek feladatai közé. Annak megállapítása, hogy *Üllő* falu nevében személynév vagy a kovácsolásra használt eszköz rejtőzhet, elsősorban településtörténeti probléma.

Ami a régészetet illeti, ebben S. még a nyelvészetnél is nagyobb tájékozatlanságot árul el a tekintetben, hogy milyen segítséget nyújthat a helységnevek keletkezési idejének eldöntéséhez. Eléggé tudott, hogy a kora Árpád-korban, amikor a kezdetleges veremházak napok alatt felépíthetők voltak, a falu gazdasági okokból, vagy az úr parancsára könnyen változtatott helyet. Így, hogy egy szűkebb, 50–200 km² területen melyik településmaradvány tartozik a fennmaradt helynévhez és ez milyen időben jelölte azt, fölöttébb kérdéses. Még nehezebb megfogni egy nomád vezéri szálláshely régészeti nyomait, tekintettel arra, hogy ezt javarészt sátrak és kerekcs taligák alkották. A néhány évtizedig használt téli vagy nyári szálláshely nevét a környező lakosság megőrizhette akkor is, ha azt elhagyták, akkor is, ha a közelben lévő szolgatelepe faluvá fejlődött. De hogy maguk az „ördök”, a nomád udvarhelyek mennyire megfoghatatlanok, mi sem jellemzi jobban, mint hogy Attila és hun vezérei, valamint az avar fejedelmek három évszázadon belül fenntartott, kincseket őrző udvarhelyei közül eddig egyet sem sikerült megtalálni.

Eléggé homályos elképzelései vannak S-nak a régészeti leletek kronológiai értékéről is. Egy-egy X. századi sírról — noha azok egy része pénzzel datált — tárgyi emlékműanyag alapján nem állapítható meg, hogy pl. 910 vagy 950 táján került a földbe. A cserépanyagból ugyan elkülöníthető a legkorábbi cserépbogrács, a kora Árpád-kor és a XIII. század, esetleg vége, finomabb elhatárolás azonban csak sírmezők esetén lehetséges, az pedig, hogy melyik telephez melyik sírmező tartozik, vitatható.

A helynevek és a régészeti leletek kapcsolatának bizonytalan volta abból is következik, hogy a helynevek koronként gyakran más-más helyet jelöltek egy-egy területen belül. Mint jellemző példa hozható fel erre a jól kikutatott Budapesti terület, ahol *Buda*, ill. *Budavár* először Óbudát, majd a XIII. század közepétől a Várat jelölte; Pest hol a jobb-, hol a balpart neveként tűnik fel, *Kispest* először a budai oldalon volt, *Kelenföld* meg kezdetben a Tabánt, utóbb a Gellérthegy déli oldalát jelölte. Ilyen körülmények között kivételnek számít, ha közép-

¹⁵⁸ I. h. 184.

¹⁵⁹ I. h. 189.

¹⁶⁰ A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. Bp. 1954. 6.

¹⁶¹ Árpádkori török személynéveink. Bp. 1915. 48.

kori lelet helynévvel összekapcsolható, arra pedig a „régészet” aligha vállalkozhat, hogy helynévtípusok kronológiájában meghatározó szerepe legyen. Mindez nem jelenti azt, hogy ne kíséreljük meg a régészeti leleteket összekapcsolni a helynevekkel — ezzel magam is próbálkozom — csupán azt, hogy ez a módszer nem nyugszik sokkal biztosabb alapokon, mint a vezérnevek és megfelelő helynevek összekapcsolása.

Az ötvenes évek elején Méri Istvánnal középkori faluásatási tervet készítettem, amelynek során oklevélből ismert egyházi és világi nagybirtokközpont, idegen népnévvel, törzsnévvel és foglalkozásnévvel nevezett faluk helyének felkutatását és feltárását is tervbe vettük, s ennek kapcsán két terepbejáráson vettem részt Szőke Bélával, ill. Pusztai Rezsővel. A „megkeresés” módszer a terepen nem bizonyult eredményesnek, csak egy monostor alapfalait (Koppány-monostor) sikerült nagy valószínűséggel megtalálni. Hogy mik a régészet lehetőségei a legtöbb régészeti nyomot hagyó kézművesség, a vaskohászat terén, az a Heckenast—Novák—Vastagh-féle komplex kutatások nemetközileg is elismert eredményeiből derül ki, ezekből azonban a *Kovácsi* helynevek kronológiájára régészeti támasztékot nem kapunk. Ha kerül is elő vasalak, kora megállapíthatatlan.

Amikor a nyelvészetben és régészetben járatlan szerző a történeti helynévanyag értékelését a nyelvtudomány és régészet eredményeitől teszi függővé, szinte ezek gondjaira kívánja bízni, elfelejti, hogy a történettudománynak van egy ágazata, amely a helynevek minden történeti vonatkozásával foglalkozik: a településtörténet. A településtörténet egyik jelentős forrásanyaga a helynév; a magyar helynévtípusok kronológiai osztályozását településtörténetesek kezdték meg és nyelvészekkel karöltve folytatták. Elég itt Mályusz Elemérré, Szabó Istvánra és a Kniezsa István eredményeit is felhasználó Makkai László munkáira utalni,¹⁶² továbbá Mályusz Elemér tanítványaira, akik ezekből vontak le következtetéseket a faluk keletkezési idejére.¹⁶³ A 30-as években Domanovszky Sándor minden négyéves turnusban egy fél éven át adott elő településtörténetet. Mályusz Elemér pedig egész éves főkéllégiumot és szemináriumi gyakorlatokat szentelt e tárgynak (a kevésbé meggyökeresedett „népiségtörténet” néven). Itt ismerkedhetett meg a történész hallgató a helynévvel, mint a középkori településtörténet forrásával.

Ha ezek az előadások nem is kerültek nyomtatásra, a megjelent településtörténeti (történeti földrajzi, népiségtörténeti) irodalom kellő tájékoztatást nyújthat róluk. S. a magyar településtörténeti irodalmat, kivált pedig ide vonatkozó eredményeit látszólag alig ismeri. Ebből fakad, hogy a törzsi, személynévi és foglalkozásnévi helynevek felhasználásáról szóló cikkében a korábbi irodalomra történő utalásai 50%-ban néhány ismertebb tanulmányomra korlátozódnak, noha az egész irodalomhoz viszonyítva munkásságom csekély. Áll ez a helynevekből levont X. századi történeti következtetésekre is, hiszen ez a probléma mindenkit foglalkoztatott, aki a magyarság megtelepedésével. Anonymus hely- és személyneveivel, vagy egy szűkebb terület településeinek kezdetével foglalkozott. Szabó Károly, Nagy Géza és Karácsonyi János művein kívül elég itt Hóman Bálint, Pais Dezső, Glázer Lajos, László Gyula és Makkai László tanulmányaira hivatkozni,¹⁶⁴ hogy az újabb helytörténeti irodalomra ne is térjek ki.

A hiányos felkészültséghez járul az a módszertelen eljárás, ahogy egy-egy megállapítást összefüggéséből kiragadva kezel. Nem látja, hogy a bírát műveknek mi a helye tudománytörténetileg, nem látja meg, hogy egy-egy kiemelt mondat a cikken belül milyen gondolatnyszerű részeként került helyére. Mások különböző időben írt és idők folyamán változó nézeteimet szembeveszi, és idézés nélkül oktat ki a régebben tett észrevételeim felhasználásával.

¹⁶² Vö. *Mályusz E.*, A magyar történetírás új útjai. Szerk.: *Szekfü Gy.* Bp. 1931. 253 kk.; Magyar művelődéstörténet. II. Bp. é. n. 109; Századok 73 (1939) 264—285; *Szabó I.*: A magyarság életrajza. Bp. é. n. 27, 42; A falurendszer kialakulása Magyarországon. X—XV. század. Bp. 1966. 42 kk., 123 kk.; *Kniezsa I.*, Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943. I. 116—160; *Makkai L.*, Revue d'Histoire Comparée 23 (1945) 16—45; Századok 81 (1947) 110—118.

¹⁶³ *Fügedi E.*, Századok 72 (1938) 280 kk.; *Iczkovits E.*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939; *Jakó Zs.*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940; *Maksay F.*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940; *Bélei V.*: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp. 1943; ezek ilyenféle vizsgálódás eredményét összesítő térképeiken szemléltették.

¹⁶⁴ *Hóman B.*, Turul 30 (1912) 89 kk.; A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bp. 1923. 42—43; *Pais D.* számos ezt érintő cikkéből pl. Magyar Nyelv 25 (1929) 122; 51 (1955) 442 kk.; KCsA. 2 (1930) 360; *Glázer L.*: Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Bp. 1937. 10—12; *László Gy.*: A honfoglaló magyar nép élete 216—217; *Makkai L.*, Pest megye műemlékei. Bp. 1958. I. 62.

Ami a magyar törzsi helynevek keletkezésének idejét illeti, ezt a közfelfogással egyezően általában a X. századra és a XI. század elejére teszem, ezen belül azonban újból és újból megkísérlem különböző megmondolások alapján az időpontot finomítani. Kurszán és Kurszánvára c. tanulmányomban (1955, 1959) a Budapest körüli törzsi helynevek keletkezését a X. század elejével indítottam s ezt írtam: „A törzsi helynevek keletkezését kutatóink általában a X. század végére teszik. Kétségtelen, hogy e folyamat — a törzstörédek széttelepítése — a XI. század elején is tartott, megindulása azonban valószínűleg már a megtelepedés után nem sokkal megkezdődött.”¹⁶⁵ Ezt a mondatot S. nem idézi, csak a soron következőt, amiben azt fűzöm hozzá, hogy „az Árpádok által korán megszállt Buda körül nem indokolt feltenni, hogy a különböző törzsbeli harcosokkal csak a század végén telepítették be”. Ez így kiragadva, az előző mondat nélkül megtévesztő, még furcsább S. ehhez főzött kioktatása: [Györfly] „Feltevése azonban nem változtathat a nyelvész nézetén, aminek finomítására elsősorban a régészet hivatott.”(!!!) A kérdés történetéhez hozzátartozik, hogy a Budapest Történetében¹⁶⁶ elsőként kíséreltem meg egyeztetni törzsi helyneveket X. századi régészeti leletekkel; egy esetben Óbudaörs falunál össze is lehet kapcsolni honfoglaló, helyesebben kalandozás-kori harcosok sírját törzsnévi jellegű helynévvel. Az azóta eltelt években pedig e kérdést tovább vizsgáltam, s a Történelmi Társulat Helytörténeti szakosztályában tartott előadásban (1971. szept. 27.) ismertettem újabb észrevételeimet bizonyos törzsi helynevek X. századi sírcsoportok közelében való jelentkezéséről, és annak okairól, hogy a Géza-kori katonai telepítéseknek miért nem maradt régészeti nyoma. Itt példaként a Buda vidéki nevek kérdéseire is kitértem és azt is hasznosítottam, amit a törzsnévi helynevek egy csoportjának dél-dunántúli keletkezése idejéről előadtam.¹⁶⁷ S. az ötvenes évek óta némileg módosult nézetemről már nem vesz tudomást, mert nem az a célja, hogy felfogásomról reális, árnyalt képet adjon, hanem hogy bizonygassa, hogy az eddigi kutatás ellentmondásos és ezért eredményei megbízhatatlanok.¹⁶⁸

Ami a törzsnévi helynevek keletkezésének társadalmi hátterét illeti, korábbi megfigyelésekhez kapcsolódva megállapítottam, hogy a *Nyék*, *Megyer* stb. falukat a bennük lakó harcos középréteg törzsi hovatartozása alapján nevezték el. Ennek bizonyítására felhoztam, hogy minden olyan törzsnévi faluban, ahol XIII. századi oklevélből az egész lakosság társadalmi összetétele ismert, jelen van a harcos jobbágy (várjobbágy vagy egyházi lovas jobbágy), de nem ők adják a többséget, hanem a velük együtt lakó köznép. Ezt konkrét példák mellett azzal is igazoltam, hogy csak harcos középrétegbeliek eredeztették magukat *de genere* szóval törzsnévből.¹⁶⁹ S. ezt a megállapítást kétségbe vonja, mondván: „A törzsnévi eredetű települések X. századi lakóira vonatkozó nézetet e falvak XIII. századi társadalmának elemzése egyértelműen nem erősíti meg.”¹⁷⁰

¹⁶⁵ Budapest Régiségei 16 (1955) 27; Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 155—156.

¹⁶⁶ Bp. 1973. 256, 265.

¹⁶⁷ Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1 (1970) 17—21.

¹⁶⁸ Külön kitérek itt egy hamis beállításra, amit egy nézetemmel kapcsolatban megpendít. Vitatja a kéziratok Budapest történetében ismertté vált feltevésemet, mely szerint Budapest körül a *Tarján* törzs megtelepedésével számolhatunk, érvül hozva fel pl. (idézés nélkül), amit másutt az újabb törzsi helynevek felbukkanásának az összképet befolyásolható hatásáról írtam (Névtud. vizsg. 30). Nézetemet megtévesztő hiányossággal ismerteti, mert Budapest történetében azzal az elterjedt felfogással polemizálok, mely szerint e tájon a *Megyer* törzs szállt meg. és a Budapest körül élő nem forduló *Gyarmat* és *Tarján* nevek mérlegelése után az utóbbi mellett foglalok állást. Egyik érvem szerint a fővezéri méltóságnevet viselő *Tarján* törzs vezértörzsnek tekinthető, azért is, mert a hét törzs felsorolásában a középső helyet foglalja el. S. ezt „szám-misztikát sem nélkülöző” nézetnek ítéli. Úgy látszik, hogy S. azt, amit nem ért vagy nem ismer, a misztika körébe utalja. Az ismeretlenségben misztikumot keresők számára megemlítem, hogy a magyar törzsek sorrendje társadalomtörténeti probléma. A törzsek sorrendjét Konstantin császár informátora adta meg, de hogy ez a sorrend a törzsfők rangsora, a törzsek kialakulási, nagyságbeli, földrajzi vagy hadi rendjét tükrözi, azon lehet vitázni. A csatában elől járó kabarok első helyen való említése *hadi rendet* sejtet, akkor pedig a hetes beosztás — három bal oldali, egy középső és három jobb oldali törzsszel — történhetett a hadrendben állók felsorolása szerint is, amikor is a középső a derékhadat jelenti (az illetén hagyományos magyar hadrendre ld. Tanulmányok a magyar állam eredetéről 105—106). Ha ugyanebben az időben valaki a német törzseket felsorolja, a hercegek rangsorán kívül *földrajzi rendet* is adhat, illetén felsorolás esetén a középső kereshető az ország közepén.

¹⁶⁹ Uo. 26—31, 72; Névtudományi vizsgálatok. Bp. 1960. 27—33.

¹⁷⁰ I. h. 181.

Milyen „elemzéssel” lehetne fenti állításomat cáfolni? Cáfolható volna e nézet azzal, ha a szerző több törzsnévvel nevezett falu teljes lakosságösszetételét produkálná az Árpád-korból: olyanokét, amelyekben nem lagnak középrétegbeliek, és ha ráadásul felhozna olyan törzsnévvel nevezett *gerus*-okat, amelyek nem középrétegbeliek.

S. ilyenféle ellenbizonyítékokat nem tud felhozni, ami cáfoló adatot pedig produkál, az cáfolatra alkalmatlan.

S. ugyanis két ellenadatot idéz: az egyik a dömösi összeírás, amelyben a prépostság szórt népei felsorolásában ez áll: *In villa Neku: Samson, Alex*;¹⁷¹ azaz Nyék faluban két szolgál. Mivel az egész falu nem a prépostságé volt és a két szolgán kívül a többi lakos társadalmi helyzete ismeretlen, így az adat bizonyításra nem alkalmas. A másik adat hasonlóan bizonyít. A szerző a Pozsony megyei „Nyék falu XIII. századi várjobbágy lakóiról” III. István 1165-i kiváltság-levelei alapján így következtet: „biztosan kimutatható, hogy 1165 előtt nem voltak várjobbágyok”. Az 1165-i oklevél Pozsony vár „suburbanus” várnépei közül tényleg áthelyez 22 embert a „Szent István jobbágy-fiai” közé,¹⁷² de nem mondja meg, hogy hol laktak. Ha már 1165-ben is a Csallóközben laktak,¹⁷³ mint többen feltettük az oklevelet átirók lakhelye alapján, akkor sem tudjuk, hogy rajtuk kívül milyen más népelemek laktak Nyék faluban, mert nincs olyan adat, amely az egész falu társadalmi összetételét ismertetné. A „megnemesített” várnépek mellett élhettek itt régi várjobbágyok is, sőt a két népelem együttalakása egy faluban gyakori, ha éppen nem általános jelenség.¹⁷⁴

Ilyen cáfoló adatokkal csak tájékoztatlanok előtt lehet sikert elérni. Maga S. is érzi, hogy talán nem sikerült egészen a cáfolat, mert alább ezt írja: „Ha nem törődünk a fenti észrevétellel és elfogadjuk, hogy a X. században az említett falvakban katonai kíséret, »jobbágyosság« élt, . . . a törzsnévi falvakat az uralkodó nemzetség, illetőleg a nemzetségszűk . . . tevékenysége egyaránt létrehozhatta.”¹⁷⁵

Ezzel a lehetőséggel tényleg lehet számolni, de két érv fel is hozható ellene. Ha egy nemzetségszűk uralmát ki is terjesztette több nemzetség fölé, ahhoz, hogy sokféle törzsbeli katonasága legyen, sokféle törzs felett kellett uralkodnia, ilyen hatalommal pedig elsősorban a fejedelem rendelkezett. A feltevés próbaköve az volna, ha pl. a gyula 1000 körül birt területén, Dél-Erdélyben találánánk törzsi helyneveket, itt azonban alig található.

Külön fejezetet szentel S. a személynévből keletkezett helyneveknek.¹⁷⁶

Az a felismerés, hogy Árpád leszármazottainak és a X. századi vezéreknek a nevei a magyarországi helynévanyagban megőrződtek és ebből a megtelepedésre következtetni lehet, a múlt század közepe óta vált a X. századi történet segédeszközévé. Szabó Károlynak az *Árpád, Solt, Taksony, Tas és Tevel*, Pauler Gyulának a *Jutas, Fajs, Kál, Tormás, Taksony, Vajk*, ill. *Vajka* helynevekről (1900) és Sebestyén Gyulának a *Solt, Taksony, Tass, Jutas, Tevel* helységnevekről tett észrevételei (1904)¹⁷⁷ után Karácsonyi vázolta fel az Árpád-fiak neveiből szállásterületüket

¹⁷¹ Szabó D., Magyar Nyelv 32 (1936) 57.

¹⁷² Jakubovich E.—Pais D.: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. 44—45.

¹⁷³ Itt mérlegelendő még: F. IV/1. 380.

¹⁷⁴ Ezért számoltam e helyütt régi várjobbágy lakókkal is (Magyarország történeti demográfiaja. Szerk.: Kovacsics J. Bp. 1963. 50).

¹⁷⁵ I. h. 181—182.

¹⁷⁶ I. h. 182 kk.

¹⁷⁷ Szabó K.: A magyar vezérek kora. Pest 1869. 98; Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 74, 163—164, 172—173, 191; Sebestyén Gy.: A magyar honfoglalás mondái. Bp. 1905. II. 38, 49.

Ami Jutas fia, *Fajs* nevét illeti, Biborbanszületett Konstantin császár a Birodalom kormányzásáról írt művében (950 körül) az ő korában élő magyar fejedelmet egyszer *Falisz*, más-szor *Falitz* néven írja (ld. az irodalommal *Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica II² 331). Ezt a nevet Pauler Gy., *Hóman B.* és e sorok írója *Fajs* helyneveinkkel azonosította. *Pais D.* úgy magyarázta a görög feljegyzéses *Falisz* ~ *Falitz* nevet, hogy itt a *fal* 'zabál' ige származékairól van szó, és pedig a császár a magyar fejedelem nevét hol *Fali*-nak, hol beceneven *Falicsi*-nak írta. Valahogy úgy, mintha egy kuruc kori hivatalos feljegyzésben a francia király neve hol *XIV. Lajos*, hol *XIV. Lajcsi*, avagy egy reform kori követjelentésben a király hol *I. Ferenc*, hol *I. Franci* néven szerepelne. Ez a példákkal nehezen támogatható érdekes ötlet olyan elfeltézés eredője, hogy a császár a magyar neveket a magyar hangállapot pontos visszaadásával jegyezte fel, s csak a középgörög kiejtés ismerete szükséges a szórványok magyarázásához. A baj csak az, hogy a császár nem tudott magyarul, Bulcsu és Tormás pedig nem beszélt görögül, tehát csak tolmács útján érintkezhetek. A tolmács pedig, amint a magyar 'törzsfő' *voevodosz* (szláv *vojvod* 'vajda') fordításából kitűnik, szláv ember volt, alighanem bolgár, amint 12 év múlva is bolgár követet küldött Taksony Rómába (*Gombos*: lat. 1475), s az is kérdéses, hogy a tolmács

(1907 és 1925, amikor pl. így ír: „Árpád fiai közül az egyik, Jutas nevű, a Veszprémtől északra folyó Séd völgyében tartózkodott hosszabb ideig, bizonyára vadászat végett. Ezért nevezték el tanyája helyét Jutasnak.”)¹⁷⁸ Felfogását tovább fejlesztette és más vezérek neveiből képzett helynevekre is kiterjesztette Hóman Bálint (1912, 1923 és térképen a Magyar Történet I. kötetében),¹⁷⁹ és a fentebb említettek.

E helynevek értékelésénél a névazonosítás problémái mellett fennáll az a bizonytalansági tényező, hogy ilyenek a kora Árpád-korban, esetleg később is keletkezettek, amennyiben a vezérek nevét birtokokok később is viselték.

Ilyen és hasonló okok szükségessé teszik a korai magyar helységnévadás módszerét a névfeldolgozását, egybeek mellett annak megállapítása végett, hogy milyen esetben van valószínűsége, hogy a név visszavezethető a X. századra és a kútfőkből ismert személy szállását őrizte meg. Noha ez a munka még nem történt meg és csak nagyobb Árpád-kori helynévanyag feldolgozása ismeretében végezhető sikeresen el, néhány valószínűsítő szempontot a korábbi kutatás is felvetett, így az elbeszélő forrásokkal és birtoklástörténeti adatokkal való egybevetést, valamint a családtagok szálláshelyeinek egyazon vidéken való előfordulását. Egyik utóbbi tanulmányomban ehhez a nomád főemberek szállásviszonyaiban mutatkozó földrajzi szabályosságot és az Árpád-kori névdivatot fűztem hozzá. Észrevettem ui., hogy Árpád fiainak, unokáinak és dédunokáinak nevét a mintegy 200 úri nemzetség egyetlen tagja sem viselte. Hogy ennek mi lehet az oka, arra nézve a névtabu-szerű névtilalom gondolatával szemben inkább gazdasági magyarázat mellett döntöttem.¹⁸⁰ Hogy végső fokon mivel magyarázzuk a jelenséget, az másodrendű kérdés, így S. ezzel szemben felhozott megdöbbentő érváradatára szükségtelen kitérni. A lényeg maga az alapjelenség: a birtokos urak nem viselték Árpád-fiak nevét az Árpád-korban, ugyanakkor, amikor egyes ellukott vezérek nevei, mint *Gyula*, *Bulcsu* és *Koppány* igen elterjedtek voltak, ez pedig csökkenti a bizonytalanságot ateinketben, hogy a *Jutas*, *Tas*, *Décs* stb. faluk egykori birtokosaiban később élt személyeket lássunk.

Mivel támadható ez az állítás? Nyilvánvalóan azzal, hogy a cáfoló példákat hoz fel az Árpád-korból *Jutas*, *Tevel*, *Décs* (*Géza*) stb. nevű birtokos urakat sorolva fel. Mondanom sem kell, hogy S. eget sem tud produkálni, noha egy vagy két név még cáfolatnak sem volna kellő súlyú, ellenben hoz fel más neveket. Felhossa a Csák-nem mellett a Ják nemből is felbukkanó Szabolcs személynévét, noha tanulmányomban, ahol ezt idézem, utaltam rá, hogy az olykor *Chak*-nak írt Ják nem és a Csák nem között valamiféle kapcsolat (értve ezen tényleges vagy tudatbeli rokonságot) állt fenn.¹⁸¹ Felhossa továbbá *Jutasra* a Rátót nemből viselt *Jut* nevet (*Jutas* és *Jut* kapcsolatát ugyanitt vettem fel anélkül, hogy *Jut* nevet szerepeltetnék az Árpád családfán), ezek összetartozása bizonyításra szorul, valamint a Harc nemből viselt *Pázmány* nevet, ami az Árpád-korban divatn volt.¹⁸² A nem ide való példák sorát még fejezeteken át szaporíthatná, amivel kívülállót meg is téveszthet, szakember előtt azonban az ilyen bizonyítási móddal ellenkező hatást ér el.

Az ilyen módszerrel megalapozott általános negáció a személynévi helynevek forrásértéke iránt nem segíti elő a kutatást. A továbbhaladás útja olyan módszer kidolgozása, amely révén jobban el lehet különíteni a biztosat a bizonytalantól, a valószínűt a valószínűtlentől, s e tekintetben a kutatás lehetőségei még nem merültek ki. Segítségét pedig erre nézve a régészettől alig várhatunk, mert egy nomád vezéri táborhely a ma ismeretes módszerekkel megállapíthatatlan.

informátora magyar, „kabar”, vagy bolgár-török anyanyelvű volt-e, amilyen nyelven a gyula udvarában is beszéltek. Amíg a magyar vezérek nevét a görög feljegyző „papiroszra” vetette, a tolmácsolás révén olyan változásokat szenvedhetett, mintha napjainkban valaki magyar sportolók nevét olasz tolmács útján angol feljegyzőnek diktálná, vagy ugyanezeket orosz tolmács útján kínai jegyezné fel. Az angol vagy kínai névsorát nem lenne könnyű hazai telefonkönyvben azonosítani, s az is előfordulna, hogy ugyanaz a név másodsor feljegyeztve nem lenne azonos az előzővel. Ez a helyzet a *Falisz* ~ *Falízi* név esetében is, melyről már *Németh Gy.* megírta, hogy ugyanazon név két alakjáról van szó, és a görög *s ~ tz* úgy váltakozik itt, mint *Almos*, *Jutas* és *Tormás* a konzantinoszi *Almutzi*, *Jutotza* és *Termtazu* névalakokkal (Honf. kial. 282). E torzulások főként a szláv tolmács közvetítésének tudhatók be, de egyéb ismeretlen nyelvi tényezők is közrejátszhattak. Ilyen körülmények között a *Falisz* és *Fajsz* nevek hasonlósága és a sajátos *Jutas* és *Fajsz* helynevek szomszédsága többet nyom a latba az azonosításnál, mint a görög névalakok „betűhív” olvasaton nyugvó magyarázata.

¹⁷⁸ I. h. és A magyar nemzet honalapítása. Nagyvárad 1925. 17.

¹⁷⁹ I. h. és *Hóman B.*—*Szekfü Gy.*: Magyar történet. Bp. 1939. I. 6 144—145.

¹⁸⁰ Arch. Ért. 97 (1969) 199—200.

¹⁸¹ Uo. 217.

¹⁸² Az a körülmény, hogy az egy időben beköltözött Orc és Pázmány utódai, akik tán. még rokonságban is voltak egymással, a beköltözők nevét viselték, semmit sem bizonyít.

A harmadik tárgy, amivel S. foglalkozik, a foglalkozásnévből alakult helynevek, melyeknek első adattárát és feldolgozását Heckenast adta meg úttörő munkájában.¹⁸³ Heckenast műve első lépés ezen a téren és nyilvánvaló, hogy a kutatásnak tovább lehet és tovább kell haladnia, hiszen Heckenast a kérdésnek csak egyik oldalát vizsgálta. A továbbhaladás útja pedig a szolgálónépekre vonatkozó okleveles adatok összegyűjtése, a párhuzamos szláv foglalkozásnévi helynevek elfoglatlan feldolgozása, és a rendszer lényegét megvilágító egyetemes történeti kitekintés kiszélesítése.

Az első elvégzését talán S. is megkísérelhette volna és egy adattárral tovább segíthette volna a kutatást. S. azonban a könnyebb oldalt választva, megelégszik néhány kétkedő általánossággal. Első helyen felhossa, hogy a foglalkozásnévből képzett helynevekre nincs X. századi adat, 68%-uk éppenséggel csak a XIII—XIV. századból adatolt. Az ilyen érv akkor volna számottevő, ha a szerző egyúttal példákat hozna fel arra, hogy *Tárnok*, *Udvarnok* vagy *Takácsi* típusú helynevek a szolgálónépi szervezet bomlása után, pl. a XIV. században is keletkeztek. Enélkül a közölt statisztikának nincs cáfoló értéke. Nagyjából ugyanilyen arány áll fenn a törzsi falunévek, sőt más Árpád-kori helynevek adatainak statisztikája tekintetében is.

A továbbiakban kétségbe vonja néhány helynév foglalkozásnévnek való értelmezését. Kétségtelen, hogy egy nagy anyaggyűjtésbe bekerülhet egy-egy nem oda való adat is, a kifogásoltak azonban nem ezek közé tartoznak. *Sarlós* falu lakóiról Heckenast okkal feltételezi, hogy sarlókészítők laktak benne, nemcsak azért, mert a szomszédos *Vasas* neve korai vasműves településre utal, hanem azért is, mert 1224-ben Sarlóst *cum montanis* 'bányáival' adták bérbébe.¹⁸⁴ S. szerint „az oklevélben szereplő szolgálónépek összetétele — köztük mindössze néhány iparos van — ilyen értelmezésre kevés alapot ad”. Árpád-kori oklevél nem tartalmaz adatot sarlói „szolgálónépekről” vagy „iparosokról”, így S. ellentétele valószínűleg az egyik oklevél szavainak félreértésén alapul. Ami a latin *arator*-nak megfelelő *szántó* foglalkozást illeti, S. csak annyi következtetést enged meg a *Szántó* helynévből, hogy „földművelésre utal”, és a szántók magánbirtokban is lehettek. Mivel ezt a kérdést fentebb említettem, itt nem térek ki rá. Végül S. kétkedését fejezi ki az Árpád-fiak nevét őrző helynevek és a foglalkozásnévi helynevek szomszéd-ságából levont vizsgálat értékét illetően. Mint fő érvert, e helyütt exponálja a nagy felfedezést: nem két, hanem csak egy Jutas falu volt! S. az 1488-i összeírásról, amelyben kétszer említik Jutas falut, nagy valószínűséggel mutatja ki, hogy ugyanazon falut kétszer említi. Ennek támogatására részletes tartalmi kivonatot ad a Jutasra vonatkozó Árpád-kori adatokból is. Bár az Árpád-kori adatok felsorolása nem teljes,¹⁸⁵ és megadott tartalmuk a tárgyi bizonyítás szempontjából sokszor felesleges, S. tanúsítja vele, hogy ért a latin nyelvű oklevelek felhasználásához, ami fiatalok között manapság ritkaságszámba megy.

Mennyiben érinti azonban mindez az elvi-módszertani kérdésfelvetést?

Egy az adatok sorára támaszkodó feltevés, éppenséggel egy településtörténeti módszer egyetlen adat hibásnak bizonyulásával nem omlik össze. Heckenast művében kétségtelenül nagyobb jelentőséget tulajdonított a két Jutas falunak, mint az saját feltevése szempontjából is indokolt lett volna, hiszen a Veszprém megye központjában lévő egyetlen Jutással magával is magyarázhatók lettek volna a Veszprém megyei helynevek. Ha Heckenast kronológiai elgondolása megingatható, az a szolgálónépi rendszer lényegét érintő vizsgálódásból, a barbár és kora feudális berendezkedés szétválasztásából, és az utóbbinak a királyi udvari és várszervezethez való kapcsolódásából, valamint a magyar—szláv viszony elemzéséből következnek.

Ami Heckenastnak Jutas fejedelemségére vonatkozó politikai-történeti következtetését illeti, Heckenastnak volt kritikai bátorsága hozzá, hogy erre vonatkozó negatív lektori véleményemet lábjegyzetben leközzölje, S. egyoldalú beállítottságára azonban jellemző, hogy ezt a tényt cáfoló cikkében meg sem említi. A Heckenast tudományos erényeivel való csínján bánás ilyenfajta kritikai hozzáállást sejtet: „Ellenfélről rosszat vagy semmit.”

Egy elvi-módszertani dolgozattól nem csupán a tárgy ismeretét és a logikus következtetést kívánhatnók meg, hanem a fogalmi tisztaságot is.

S. cikkében lépten-nyomon homályos mondatokra, indokolatlan szóhasználatokra bukkanunk. Legyen elég itt a cikk kezdő és befejező mondataira utalni. Lássuk a sokat sejtető és

¹⁸³ I. m. 184 kk.

¹⁸⁴ Hazai okmánytár VII. 10—11.

¹⁸⁵ 1291-re ld. Veszprémi kápt. m. lt. Jutas 5, 6; a jutasi nemesek 1293-i felsorolását ld. uo. Paloznak 20 és *Kumorovitz L.*: Veszprémi regeszták. Bp. 1953. 29. sz.; egy további nemes 1300-ból *Fejér*: CD. IX/7. 729.

Megjegyzem, hogy Csánki kötetében, de minden hasonló műben előfordul, hogy a szerzők egy-egy adatot tévesen azonosítanak, s így egy falu „megkettőződik”; ilyen adatot pedig alkalmasan a kutatók felhasználhatnak. Ilyen „felfedezésekre” ha észreveszem, lábjegyzetben szoktam utalni, ld. a Veszprém megyei Bogátra: Arch. Ért. 97 (1970) 218, míg a történeti földrajzban csak lapszámmal utalok rá, ld. pl. I. 124 *Novaj* címszó végén.

az Anonymustól e sorok írójáig minden „korszakost” érintő kezdetet: „A honfoglalástól az írásbeliség XI. század eleji kezdetéig terjedő korszak történetéről több hipotézis ismeretes. Ezek a feltevések a XI—XIII. századi, sőt ennél későbbi írásos emlékek helynévanyagát is a X. század jelentős történeti forrásának tekintik, és a földrajzi nevek rekonstruált területi elhelyezkedése segítségével történeti probléma megoldására tesznek kísérletet.” Nem taglalva most az értelmileg helyes bevezető mondat semmitmondó tartalmát, fogalmi vagy tartalmi zavar van a „rekonstruált” szó használatában, mert az érintett „hipotézisekben” adatként használt „földrajzi neveket” „területi elhelyezkedése” általában ismert, ill. adott, azt nem kell rekonstruálni. Az egész módszerre az jellemző, hogy ismert fekvésű helynevekből következtet, mondhatnánk „rekonstruál” jelenségeket, ahol is a név ismert, a hely ismert, és a névadó, ill. a névadás kora az ismeretlen. Ha pedig a szerző a Heckenast hipotézisében felhasználta második Jutasra, ill. helynévi környezetére utalna, azzal, hogy „hipotézisek”, amelyek „földrajzi nevek rekonstruált területi elhelyezkedésével” operálnak, ez egyedi esetből való általánosítás, olyan, mintha valaki 25 fehér és 1 fekete megjelenését így összegezné: „feketék”.

És lássuk a cikk végét: „Ezek az esetleges megállapítások pedig alapjaiban teszik feltételezzé az elméletek konstrukcióját.” Itt a szerző nem bírja megtartóztatni magát a megrovást érzékeltető kifejezések halmozásától. De hogyan? A megállapítások „esetleges” jelző helytelen; a megállapítások nem „esetlegesen” történtek, hanem ténylegesen; ha pedig a szerző azt akarná érzékeltetni, hogy ő ezeket nem tartja „megállapításoknak”, arra az „esetleges” jelző helyett a „vitatható” vagy „kérdéses” jelzőt kellene használnia. De vajon e „megállapítások” tehetik-e „feltételezzé az elméletek konstrukcióját”? E fogalmi zavarral terhes mondat kibogozását inkább értelmező nyelvésznek engedném át.

A dolgozat a jövő kutatását meghatározó bölcs útmutatással zárul: „A földrajzi nevek — mint a történettudomány speciális forrásai — sajátos forráskritikát igényelnek. Felhasználásuk nyelvészeti ismereteket, kritikai megközelítést kíván, a régészet alkotó közreműködésén, a történelem írott forrásanyagának feldolgozásán meg a helynévanyag lehetőleg maximális számbavételén alapulhat. A helynevek felhasználása terén csak e követelmények szem előtt tartásával érhetünk el eredményes változást.”

S. feltehetőleg úgy gondolja, hogy cikkével változás, fordulat fog bekövetkezni a helynevek történeti felhasználása terén. Cikke csakugyan változást jelent a szakirodalomban, mert e „változás” előtt egy módszertani cikk írásakor előfeltételnek számított a cikkben érintett szaktudományok elemeinek és irodalmának ismerete, valamint a logikus következtetés és a világos kifejezőmód. S. cikke pedig nemcsak ezeknek van híjával, hanem javarészt annak is, amit cikke végén kívánságlistaként tár elő, s amihez legyen szabad pótlólag mint követelményt csatolnom, a józan önértékelés képességét.

Д. ДЬЕРФИ

К ВОПРОСУ О СЛУЖИЛЫХ ЛЮДЯХ ВО ВРЕМЯ ДИНАСТИИ АРПАДОВ

Резюме

Во время создания чешского, польского и венгерского государства X—XI вв. естественным образом была оформлена организация служилых людей, различной профессии, обслуживающих лиц, живших при дворе государя. Характерными являются в этом отношении названия деревень, которые отражают вид той работы, которой занимались бывшие их жители. Этот вопрос в Венгрии получил разработку в работе Нешкепаст Г. изданной в 1970 году. О точной дате создания венгерской организации ведутся дискуссии. Автор сопоставляет подобные организации франкских и монгольских государей и приходит к ряду заключений о различиях между феодальной и варварской организациями того времени. Чешская, польская и венгерская организации — между двумя полюсами — занимают как-бы промежуточное место. Названия деревень, образованные на основе вида тех работ, которыми занимались бывшие их жители, составляют лишь меньшую долю тех деревень, в которых жили служилые люди.

Автор делает попытку, на основе названий венгерских населенных пунктов, памяти периода княжеской организации отделить от памяти периода королевства. Исходя из языкознания, организация людей *daróc* «охотник» и *igris* «исцелитель» считается организацией периода королевства; судя по географическому распространению такое название, как напр. *Solyos* «сокольник», *szőlős* «vinitor» (винодел) может быть причислено к обоим периодам, а названия *födemes* «mehész» (пчеловод) и *bocsár* (лицо, у которого храняется вино) происходят скорее из X века.

Из названий, связанных с обработкой железа, относятся к периоду князей такие, как *rudnik* (*Rednek* итд), доменщик и *tarkan* (*Tárkány*) кузнец, и во время создания государства возникали относящиеся к крепости поселения *Kovács* (кузнец) и *Csatár* местожительства лиц, занимающихся изготовлением щитов. В таблице параллельно видим латинские, венгерские и славянские названия периода династии Арпадовичей.

В приложении автор дает критику произведений, посвященных славянским названиям местностей периода династии Арпадов, отражающих так же виды занятий, и приходит к выводу, что в данном районе названия деревень вообще не могут быть доведены к периоду до обретения венграми родины (895—900). Автор тщательно анализирует названия видов работ, которые R. Krajbovič считает словацкими, и так же его выводы. Автор также подвергает критике *Peter Ratkoša*, субъективно выступившего против объективных статей *Kučera M.* и *Heckenast G.* *Ratkoš* выступает за развитость моравского княжества и за то, что словацкое население являлось исконным жителем территории. Автор подчеркивает, что во время раннего средневековья не имелись общественные предпосылки для развертывания словацкого этника, и вопрос о словацком этногенезе считает одной из проблем, подлежащих совместному исследованию. В конце своей работы автор подвергает критике статью *Solymosi László* об историческом использовании названий местностей, в которой её автор — без знания истории поселений, археологии и языкознания — оформил своё мнение о вопросе, касающемся методологии всех этих наук.

GY. GYÖRFFY

SUR LE PROBLÈME „MINISTERIALES” PRINCIPERS À L'ÉPOQUE ARPADIENNE

Résumé

Aux Xe—XIe siècles, lors de la formation des Etats tchèque, polonais et hongrois, l'organisation des serfs exerçant différentes sortes de métiers et étant au service de la cour du souverain se développe d'une manière semblable. Cette organisation est caractérisée par des noms de villages dérivés des noms de métiers.

Ces noms de villages furent traités pour la première fois en Hongrie par G. Heckenast dans une étude parue en 1970.

La date de la formation de cette organisation en Hongrie est discutée.

L'auteur compare l'organisation des souverains francs et mongols et constate la différence entre l'organisation barbare et pré-féodale. Les organisations tchèque, polonais et hongrois prennent une place de transition entre les deux. Dans ces pays les noms de villages dérivés des noms de métiers désignent seulement la moindre partie des villages habités par les ministeriales.

L'auteur essaie de dater les vestiges de l'organisation de l'époque des princes et de celle des rois dans la toponymie hongroise. D'après les données linguistiques l'organisation des peuples «*daróc*» (chasseur) et «*igric*» (ioculator) date de l'époque des rois; les noms «*solymos*» (fauconnier) et «*szőlős*» (vinitor) — à la base de leur expansion géographique — peuvent être attribués à toutes les deux époques tandis que «*födemes*» (apiculteur) et «*bocsár*» (officier du gobelet) datent plutôt du Xe siècle.

Parmi les noms de la ferronnerie «*rudnik*» (*Rednek* etc.) (métallurgiste) et «*tarkan*» (*Tárkány*) (forgeron) appartiennent à l'époque des princes tandis que les villages joints aux châteaux «*Kovács*» (forgeron) et «*Csatár*» (forgeron qui fabrique des targes) sont fondés au temps de l'organisation de l'Etat.

Dans le graphique des dénominations latine, hongroise et slave datant de l'époque arpadienne figurent parallèlement.

Dans l'appendice l'auteur critique les oeuvres traitant les noms de lieu slaves du bassin des Carpathes, dérivés des noms de métiers et constate qu'à cet endroit les noms de villages ne peuvent être ramenés à une époque antérieure à celle de la conquête hongroise (895—900). Il examine en détail les noms de métiers pris pour slovaques par R. Krajbovič et ses conclusions. Il critique P. Ratkoš pour avoir attaqué subjectivement les études objectives de R. Kučera et G. Heckenast et pour avoir soutenu fermement l'état avancé de la principauté de Moravie et l'antiquité du peuple slovaque. Il a souligné que les conditions sociales de la formation de l'ethnie slovaque n'existent pas dans le bas moyen-âge, il trouve que l'ethnogenèse slovaque est un problème à résoudre à l'aide de recherches communes. Pour finir, il critique l'article de L. Solymosi traitant l'usage des noms de lieu par les historiens, dans lequel l'auteur s'exprime sur des questions touchant la méthodologie de l'archéologie, de la linguistique et de l'histoire du peuple — sans connaître à fond ces sciences.

FÜGEDI ERIK

Mezővárosaink kialakulása a XIV. században

1. §. Itt következő — és eredetileg az Osztrák Várostörténeti Munkaközöség által 1971 októberében Linzben rendezett konferenciájára készült¹ — dolgozatunkban ismét a magyar mezővárosok történetének egy kérdését vetettük fel. Egy ugyancsak 1971-ben megjelent cikkünkben² már részletesen foglalkoztunk a mezővárosokra vonatkozó irodalmunkkal; az ott elmondottak megismétlése helyett ezért itt most csupán az abból eredő tanulságokat foglaljuk össze. Csánki Dezső történeti földrajzában módszertanilag helytelen alpból indult ki, amikor *a/* minden vásártartási joggal rendelkező települést mezővárosnak (ill. „városnak”) minősített; *b/* amikor egyetlen említés alapján ugyanebbe a kategóriába sorolt olyan településeket, amelyeket csak egy alkalommal neveztek mezővárosnak; tegyük hozzá, hogy tekintet nélkül arra, hogy ki nevezte azokat oppidumnak.³ A hiba eredményeként irodalmunk 800 mezővárost tartott nyilván. Ezt a számot a megelőző kutatások (Mályusz E.,⁴ Holub J.⁵) sem tartották reálisnak.

A történeti irodalomból jelen vizsgálatunk alapjául a következő téziseket emeltük ki:

a/ Bácskai Vera munkájában foglalkozott a mezővárosok számának alakulásával.⁶ Eredménye alapján megállapítható, hogy a XV. század derekán a mezővárosok száma ugrásszerűen megnőtt. Valószínű, hogy a nagyarányú növekedés mögött a mezőváros fogalmában beállott változás állt. Ebben az értelemben a mezővárosok fejlődésének első periódusa a XV. század derekán zárult le. Ha tehát dolgozatunk címében rövidség okáért a XIV. századot jelöltük meg, akkor a XV. század derekáig tartó periódusra gondoltunk.

b/ A kor terminológiája szerinti oppidum, ill. az eddigi munkákban alkalmazott „mezőváros” fogalmába már a XIV. század folyamán is tartoztak olyan települések, amelyek korábban sz. kir. városok voltak, de valamilyen okból hanyatlásnak indultak. Számukat Zsigmond király adományai a XIV. század végén erősen megnövelték.⁷ Ezeket a településeket kizártuk a vizsgálatból, mert úgy éreztük, hogy a különleges kérdések egész sorát vetik fel.

c/ A fennmaradó oppidumok sem képviselnek homogén tömeget. Az eddigi irodalomban különbséget tettek királyi és magánföldesúri joghatóság alatt álló

¹ A referátum eredeti címe: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jh. Stadt und Stadtherr im 14. Jh. Linz. 1972. 168—192.

² Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok (1972), 85—88.

³ Uo. 86.

⁴ Mályusz E.: Az 1514. jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.

⁵ Századok, 69/1935. 199.

⁶ Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században (Ért. a törttud. köréből. Új folyam 37).

⁷ Pl. Sárospatak, Sátoraljaújhely stb. Debrecen példáját alább részletesen.

(Mályusz E.),⁸ gabonatermelő és állattenyésztő, ill. állatkereskedelmet folytató (Székely Gy.)⁹ mezővárosok között. Elismerve ezeknek a megkülönböztetéseknek jogosultságát, feltételeztük, hogy a kialakulás első fázisában vannak olyan összekapcsoló jellegzetességek, amelyek segítségével a mezővárosok létrejötteinek indítékai fedhetők fel.

d/ Alapul véve Mályusz Elemérnek azt a meghatározását, hogy a mezővárosok a parasztságot a városi életforma felé vezették,¹⁰ a vizsgálat során állandóan szem előtt tartottuk a városokat. Összehasonlításaink alapja a város.

Más szóval célul tűztük ki azoknak az általános tényezőknek meghatározását, amelyek a mezővárosokat létrehozták. Nem szorul bizonyításra, hogy egy-egy mezőváros kialakulását igen sok tényező határozta meg (közülük nem egy ma már nem is határozható meg, még kevésbé mérhető) és a tényezők egy része egyedi eset volt. Célunk nem az egyedi tényezőknek, hanem az általánosoknak felderítése, s ezek a dolog természete szerint gazdasági és társadalmi tényezők voltak.

2. §. Célunkat két módon igyekeztünk elérni:

a/ Megpróbáltuk nyolc mezőváros keletkezését részletesen végigkísérni;

b/ megvizsgáltuk a XIV. század folyamán kibocsátott mezővárosi privilégiumokat.

A két vizsgálat két eltérő módszer alkalmazását jelenti, a nyolc mezőváros kiválasztása a statisztikai mintavétel alkalmazását, a privilégiumok tartalmi elemzése, egymással és a sz. kir. városok részére kiadott kiváltságlevelekkel való összehasonlítása pedig a történettudomány hagyományos fegyvereinek használatát.

A statisztikai mintavétel esetünkben sajnos csak elvileg volt alkalmazható. A mintavételnek megvannak a maga valószínűségszámításon alapuló szabályai. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy ezeknek a szabályoknak figyelembevételével rácsot húzzunk a XIV. századi Magyarország térképére és a rács előre meghatározott pontjaiban vagy előre meghatározott kockákban található mezővárosokat vizsgáljuk meg. Helytörténetírásunk mai fejlettségi fokán azonban ennek az eljárásnak gyakorlati akadályai vannak. A mintákba nyilván sok olyan helység kerülhetne bele, amelynek forrásanyaga elpusztult vagy amelynek történetét még nem kutatták fel. Ezért a mintavételi eljárásból csak azt az elvet valósíthattuk meg, hogy taláalomra kiválasztottunk az ország négy részéből két-két mezővárost: északnyugaton Galgócot és Bánt, északkeleten Debrecent és Nyírbátort, délnyugaton Pécsváradot és Siklóst, délkeleten Békést és Gyulát (Erdélyt különleges fejlődése miatt figyelmen kívül hagytuk). A nyolc név már önmagában is elég ékesszólóan bizonyítja, hogy a „minta” torz és még a kiválasztott mezővárosokon belül is igen nagy különbségek nyilvánulnak meg. Debrecen kialakulását részletesen ismerjük, Békésről alig tudunk valamit; ugyanez áll Galgóc és Siklós esetére is. Hogy a torzítás hatását valamennyire kiküszöböljük, megpróbáltuk áttekinteni a Tisza-Maros-Erdély között fekvő területet, ill. az ott található húsz mezőváros jellemző vonásait. Úgy gondoltuk, hogy eredményünk biztosabb lábon állhat, ha a különböző módon végzett vizsgálatok eredménye nagyjából fedi egymást.

A kiválasztott nyolc mezőváros vizsgálatánál különös súlyt fektettünk három jelenségre: 1. a helység gazdasági fejlődése, 2. a lakosok jogi helyzete, 3. az

⁸ Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1953. 180. skk.

⁹ Székely Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961, 309—322.

¹⁰ Mályusz: i. h. (8. jegyz.) 186.

alaprájz. A vizsgálat sajnos ezen a téren is csonka maradt; Gyuláról csak elnagyolt vázlatot adhattunk, Siklósról és Békésről még azt sem.

3. §. Kiindulópontul válasszuk a magyar városhálózatot a XIV. század elején. Lényegében ebben a korszakban két várostípust különböztethetünk meg: a nagy kereskedővárosokat mint amilyen Buda, Kassa és Pozsony, meg a bányavárosokat. A bányavárosok helyét az ércelőfordulás önmagában meghatározta, a kereskedővárosok az ún. vásárcörzetben alakultak ki, azaz a síkság és a hegyes vidék találkozásánál. A kereskedővárosok elhelyezkedésében bizonyos aránytalanság tapasztalható, mert az ország nyugati felén sokkal nagyobb számban voltak találhatóak mint a keletiben. A nyugati határtól Budáig pl. csak egyetlen útvonalon három város vett részt az áruforgalomban. Pozsony, Győr és Esztergom, a Budától Brassóig terjedő, sokkal hosszabb útvonalakon csak kettő, ill. egy, az egyikén Várad és Kolozsvár, a másikon Szeged. Ugyanilyen rendkívül nagy távolságot találunk Buda és Kassa, ill. Várad és Kassa között. A kereskedelem és a kézműipar ezekben a városokban összpontosult, s bármelyiket tekintjük is, a városok túlságosan távol feküdtek egymástól ahhoz, hogy a két gazdasági ág normálisan fejthesse ki tevékenységét. Ha a kereskedelmet nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy nagyvárosaink egymásközi távolsága a behozott áruk elosztását és a kivitt áruk összegyűjtését akadályozta, s ugyanez a megállapítás az ipari tevékenységre is áll. Elengedhetetlen szükségé vált, hogy a városok közé kisebb központokat iktassanak be.

A Tisza-Maros-Erdély közötti területen a XIV. század elején Várad és Szatmár képviselte a városokat, a területen kívül Buda, Kassa, Kolozsvár és Szeged. A nagy útvonalak a folyók mellett haladtak, ill. átszelték a folyók közötti síkságot, hogy elérjék az átkelőhelyeket. Ezek az utakon nyugati irányból behozott távolsági kereskedelmi cikkel jöttek, velük szemben az erdélyi só és a vágómarha áramlott. A városok közötti távolság itt is igen nagy volt. Kassa és Várad között az út mintegy 250 km, azaz hét napi járóföld volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezen a nagykiterjedésű és népes területen kerekén húsz mezőváros alakult ki.^{11a} Kialakulásuk önmagában is bizonyítja azt a fentebb elméleti alapon tett megállapításunkat, hogy a mezővárosoknak ilyen viszonyok között mint kisebb hatósugarú gazdasági központoknak életre kellett jönnie. De ha azt állítjuk, hogy az oppidumok létrejöttének egyik oka a gazdasági szükségszerűség volt, akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a szükségszerűség nem a XIV. század elején merült fel, hanem annál jóval korábban is megvolt. Erre a kérdésre még visszatérünk.

A térképen szereplő húsz mezővárosból tizenkilenc uradalmi központ volt, s ezzel kapcsolatban nem árt felidézniünk a magyar nagybirtok fejlődésének azt a jellegzetességét, hogy abban két fázis világosan megkülönböztethető. Az első fázisban a nagybirtok szétszórtan fekvő birtokokból állt, a másodikban lehetőleg zárt tömbben helyezkedett el. A szórt birtokokra példáink közül a pécsváradi apátság a legjellemzőbb: az apátság 41 falujából csak 19 feküdt az apátság közvetlen szomszédságában, a többi attól mind távolabb. A második fázis a XIII. században indult meg, amikor II. András nagyarányban kezdte eladományozni a királyi birtokokat, s erre ismét a Siklós körüli birtokok eladományozása a szép példa, mert ezek egyszerre kerültek Kán nembeli Gyula kezére. A zárt tömbökben történő birtokszervezésre az Anjouk szolgáltatták a mintát, akik a visszaszerzett vagy háramlott birtokokat egy-egy vár körüli uradalomban fogták össze.¹¹ Ez az

^{11a} Várda, Kálló, Bátor, Károly, Debrecen, Asszonyvására, Szentjobb, Püspöki, Körösszeg-Szeghalom, Cséfa, Kölessér, Békés, Gyula, Belényes Hódvásárhely, Simánd, Makó, Arad.

¹¹ *Hóman B. (— Szekfű Gy.)*: Magyar Történet II°. Bp. 1939, 89—92.

eljárás csak erősítette a nagybirtokosokban amúgy is meglevő törekvést, hogy birtokaikat uradalmakba szervezzék, s azon belül a királyéhoz hasonló hatalmat gyakoroljanak. Királyi adomány, vétel, csere, erőszakos foglalás és rablás mind alkalmas eszköznek tűnt a cél elérésére. Ha most el is tekintünk attól a magatartástól, amely az ilyen akciók mögött rejlik, el kell ismernünk, hogy az egybefüggő területen elhelyezkedő uradalmaknak igen sok előnye volt. Igazgatásuk egyszerűbb volt és kevésbé költséges, a zárt terület jobban és könnyebben volt megvédhető támadásokkal szemben, a terményjáradék beszállításának útja megrövidült. Az általános fejlődés során nemcsak gazdasági előnyöket érvényesíthetett a nagybirtok tulajdonosa. Egyre többen szereztek pallósjogot, így birtokaik felett nemcsak kisebb, hanem nagyobb ügyekben is ítéletet hozhattak, gyakorlatilag jobbágyaik felett élet és halál urai lettek. Kiegészítésül még a már régebben fennálló nemesi kegyúri jogok egyesítésével egyházi téren is érvényt szereztek mindenható-ságuknak.

Semmiféle uradalom nem képzelhető el központ nélkül. Kell lennie egy pontnak, ahonnan az uradalmat irányítják, ahol az ítéleteket meghozzák. Ez azonban csak egyik funkciója az uradalmi központnak, a másik a földesúr szüségletéből fakad. A központnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy abban a birtokos elhelyezhesse (és adott esetben megvédhesse) családját, ahol politikai megbeszéléseket bonyolíthat le, ahol vendégeit fogadhatja, ahol kísérete áttelel. A hegyes és mocsaras vidéken — ha ez anyagilag megoldható volt — a birtokos várat épített magának, másutt — vagy anyagi eszközök híján — be kellett érnie egy megerősített kőházzal, amelyet az úr is curia-nak nevezett a királyi udvar mintájára. Az első várak alig tartalmaztak többet mint egy lakótornyot és néha egy „palotát” vagy kápolnát, s a későbbiek során éppen a palota, azaz az úri reprezentáció színhelye nőtt meg a falakon belül. A várban lévő kápolnát egyszerű curia esetén a falu túldimenzionált plébániatemploma helyettesítette, ez volt hivatott a birtokos családjának dicsőségét kifejezni és temetkezőhelyül szolgálni.

Az uradalom a piacot ugyanúgy nem nélkülözhetette, mint a központot. Az uradalom maga és jobbágysai mindenképpen rá voltak utalva a piacra, ahol az úr magasabb igényeit kielégíthette, a jobbágyok pedig terméseik eladásával szerezheték meg a járadék megfizetéséhez szükséges pénzt, vehették meg a mezőgazdasági termelés fenntartásához elengedhetetlenül szükséges és a jobbágyok által elő nem állítható iparcikket.

A nagybirtokos gazdasági érdekei és az a felfogás, hogy az uradalmon belül az úr hatalma érvényesül, kihatott a piacra is. A birtokos igyekezett birtokának áruforgalmát az uradalmon belül fekvő piacra összpontosítani, hogy ezáltal a vásárvám összegét növelje és azt a maga számára biztosítsa. Az uradalom megszervezésében a gazdasági érdekeket tettük első helyre, a földesúri székhely kialakításában a nagybirtokosok hatalmi törekvéseit. A piacon ez a két szempont nemcsak találkozott egymással, hanem össze is fonódott. A piacon megjelenő és ott áruló városi kereskedőnek és kézművesnek szüksége volt arra, hogy valaki a rendet fenntartsa és követeléseinek behajtásában segítségére legyen, ezt pedig csak a földesúrtól várhatta. A birtokosnak elegendő hatalma volt a rend fenntartásához és igazságszolgáltatási funkciója révén biztosíthatta a jogos követelések behajtását.

Eddig két tényezőt ismertünk fel a mezővárosok kialakulásában: a gazdasági szükségszerűséget kisebb központok létrehozására és a földesurat, akinek részben gazdasági érdeke volt egy erős központ létrehozása uradalmán belül, részben az határozta meg magatartását, hogy hatalmát megfelelő keretek között jut-

tathassa kifejezésre. Áttekintve a kiválasztott nyolc mezőváros fejlődését, még egy harmadik tényezőt kell kiemelnünk, s ez a népesség koncentrációja. Ez egyes esetekben a település céltudatos kiépítésében nyilvánult meg (Galgóc, Pécsvárad), másutt csak közvetett adatok utalnak rá, mint amilyen több kisebb település összeolvadása Debrecenben és Gyulán.

A folyamat egyik legfontosabb szakasza az uradalmi központ helyének kiválasztása volt. A megvizsgált esetekből úgy tűnik, hogy az uradalom abszolút nagysága is szerepet játszott. Ha az uradalom kicsi volt, akkor ez nem befolyásolta a központ kiválasztását, de ha olyan hatalmas volt, mint a békési uradalom, akkor nem egy, hanem két központ alakult ki benne (Békés és Gyula). Bizonyosan volt valami mérték vagy a körülmények együttese, amely szerint a nagy uradalmakat megosztották, de kevés a reményünk arra, hogy ezt közelebbről meghatározhassuk, hiszen számos tényező játszott közre minden egyes esetben (terep, agrárstruktúra, úthálózat stb.).

A legnagyobb szerepet a jelek szerint az uradalmi központ megfelelő kiválasztása játszotta. A kijelölt falunak kedvező földrajzi fekvésűnek kellett lennie, tehát — és ez mind a 19 esetben bizonyítható — kereskedelmi útvonalon és lehetőleg útesomóponton vagy helyi átkelőhelyen kellett feküdnie. A kedvező fekvés sokkal fontosabb szerepet játszott mint az úr székhelye. Amikor a Báthoryak Ecseden felépítették várukat és ezzel együtt birtokaik igazgatási központját is Ecsedre helyezték át, a possessio principalis továbbra is Nyírbátor maradt.¹² Ugyanez Bán esete is, ahol az úr székhelye az ugróci vár lett, de az uradalom gazdasági központja Bánban maradt, miután az ugróci vár bent feküdt a hegyek között. Még jobbnak látszik Gyöngyös példája, amely a Buda-Kassa közötti országúton feküdt és amikor elszakadt az uradalomtól, amelyhez a XIII. század folyamán tartozott, megmaradt oppidumnak.¹³ A földesúri székhely látszólag csak a kialakulás kezdeti szakaszában játszott nagy szerepet, a mezőváros későbbi fejlődése folyamán már nem.

Összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy a mezővárosok között egy különös típust sikerült elkülöníteni, az uradalmi központokat. A típus kialakulásában a gazdasági szükségyszerűség játszotta a döntő szerepet. A nagybirtokosnak alkalma volt rá, hogy a vásártartási jog megszerzésével és egyik falujának „caput bonorum”-má történő kiépítésével ezt a gazdasági szükségyszerűséget a maga javára fordítsa. A falu kiválasztásánál gondosan meg kellett vizsgálnia uradalmát és a forgalmi viszonyok tekintetbevételével kellett döntenie. Ha megtalálta a megfelelő pontot, akkor a mezőváros felvirágozhatott és később az uradalomtól függetlenül is érvényesülhetett.

Itt kell visszatérnünk arra a kérdésre, hogy a piachálózat kiépítésének szükségessége nem a XIV. század elején jelentkezett. Major Jenő vizsgálata alapján nem lehet kétséges, hogy Magyarországon már a XI. században volt kialakult piachálózat, s hogy ennek hordozói a hetinap + hely típusú névvel nevezett települések voltak (Szerdahely stb.). A legkorábbi piachálózatról megszerkesztett térkép világosan mutatja, hogy a nyugati országrészeken ez a hálózat sokkal sűrűbb volt mint a keletiekén. A térkép segítségével azt is könnyű megállapítani, hogy egy sor korai vásárhelyből nem lett mezőváros, amint arra a kutatás során már

¹² Maksay F.: A középkori Szatmár megye (Település- és népiségtört. ért. 4). Bp. 1940. 132.

¹³ AO. I. 2.

Mályusz Elemér is rámutatott.¹⁴ Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a Major által feltérképezett helyek nem veszítették el vásárjogukat, csak jelentőségük csökkent vagy szűnt meg. Mindez arra utal, hogy a XIII. század végén és a XIV. század elején a vásárhálózatban változás állt be és pedig úgy, hogy a régi vásárhelyek közül csak azok tartották meg jelentőségüket, amelyek mezővárosokká lettek és másrészt, hogy a már meglévő vásárhálózat új piachelyekkel egészült ki, a mezővárosokkal.

A piachálózatban végbement átrétegződés okait csak sejtjük. Gazdasági oka minden jel szerint a termelés és fogyasztás, ill. vele együtt az árucseré növekedése volt. Ehhez azonban még egy gazdaságon kívüli ok is kapcsolódott. A XIII. század dereka előtt a király, ill. a királyi ispán gondoskodott a közrend fenntartásáról, az ispán embereit találjuk meg a vásárokon csakúgy mint a kereskedelmi ügyekkel kapcsolatos igazságszolgáltatásban. A XIII. század folyamán a királyi ispán eltűnt, és amikor a XIV. század elején súlyos belső harcok után a központi hatalom ismét megerősödött, s helyére a földesurak léptek, most ők tartották fenn a vásáron elengedhetetlen rendet, s jobbágyaik felett is ők ítélkeztek. Ez a tényező is hozzájárult a piachálózat átrétegződéséhez.

Mielőtt még a mezővárosnak ezt az uradalmi központból kialakult típusától búcsút vennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a XIV. század mezővárosai túlnyomórészt ennek a típusnak voltak a képviselői. Talán a 20:19 arány nem jellemző az egész országra vonatkozólag, más vidékeken az uradalmi központok aránya alacsonyabb lehetett. Bizonyos azonban, hogy ez a típus volt többségben és hogy többségét az ország általános gazdasági és társadalmi fejlődése tette lehetővé.

4. §. Az általunk tárgyalt keleti országrészben csak egy település maradt, amely mezővárossá fejlődését nem egy uradalom kialakulásának köszönhetette, s ez Belényes volt. Belényes különleges esetet képvisel. A XIII. században területén ezüstbányák voltak, de ezek gyorsan kimerültek, a XIV. századból már nincsenek adataink ezüstbányászatról,¹⁵ úgy látszott, hogy Belényes jelentéktelen kis településsé válik. Ennek ellenére mezőváros lett belőle, mert az egykori bányavároska körül irtással új mezőgazdasági települések keletkeztek Belényes és környéke földesurának, a váradi püspöknek birtokán.¹⁶ Úgy látszik, hogy az első telepések elhagyták a városkát, helyükbe újjak költöztek, valószínűleg románok.¹⁷ Az újrabeépült helység egy uradalom középpontjává lett és így őrizte meg mezővárosi jellegét. A XV. század elején kapta földesurától új kiváltságlevelét.¹⁸

Belényes esetéből két következtetést vonhatunk le: 1. hogy a bányászat egy telepet mezővárosi jelleggel ruházhatott fel; 2. hogy a bányászat által biztosított magasabb színvonalat Belényes azáltal tarthatta fenn, hogy uradalmi központtá vált. Magyarországon tényleg egy sor bányavárost ismerünk, amely sohasem lett jelentős város, hanem mezőváros maradt és pedig azért, mert egyrészt nem nemesfémeket termelt, pl. a Gömör megyei vashányáknál,¹⁹ másrészt mert a nemesfém előfordulás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s a bányák még a helység felvirágzása előtt kimerültek, mint pl. az ugyancsak Gömör megyei Rimaszombaton.²⁰ A vashányák esetében sajnos nem tudjuk, miért nem lettek nagyvárosokká,

¹⁴ Mályusz E.: i. h. (8. jegyz.) 128—132.

¹⁵ Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt (Település- és népiségtört. ért. 5). Bp. 1940. 208 és Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 599.

¹⁶ Jakó: i. m. 168—170.

¹⁷ Uo. 210.

¹⁸ Uo. 209.

¹⁹ Csetnek, Dobsina, Rozsnyó.

²⁰ Rimaszombat határában 1270-ben több aurifodina-t említenek. ÁUO. XII. 34.

de Modor (Pozsony megye) szép példát szolgáltat a korán kimerülő bányák esetére. Az aranyelőfordulás itt is jelentéktelen volt, a bánya igen gyorsan kimerült, de a hegyeken az (új?) lakosok szőlőművelésre tértek át, s így mentették meg a település mezővárosi jellegét.²¹ *Mezővárosai* *feh. 130.*

A XIV. századi Magyarországon az uradalmi központokon és a bányatelepüléseken kívül olyan helyek is mezővárosokká lettek, amelyek kizárólag vagy túlnyomórészt bortermeléssel foglalkoztak. A bortermelés bizonyos népességkoncentrációt tett lehetővé, gazdasági prosperitással járt együtt és — mint azt még látni fogjuk — nagyobb függetlenséget biztosított igazgatási és igazságszolgáltatási kérdésekben. A tokaji mezővárosok ennek köszönhették fellendülésüket.

Ha eddigi eredményünket össze akarjuk foglalni, akkor a mezővárossá alakulás tényezőit tekintve azt kell mondanunk, hogy kisvárosokról van szó, amelyek alkalmasak voltak a városi funkcióknak kereskedelem és ipar terén történő ellátására egy kisebb körzeten belül. A „körzet” kifejezést kétféleképpen értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy valóságos körzetről van szó, mint az uradalmi központok esetében, és mondhatjuk, hogy egy-egy körzettel felérő népességkoncentráció hozta létre a városi funkciók gazdasági hátterét, mint a kisebb bányavárosok vagy a monokultúra esetében. Az árucserében való részvétel és a kézműiparosok jelenléte utal arra, hogy a települések a várossá fejlődés útjára léptek. A körülmények szerencsés vagy szerencsétlen alakulásától függött, hogy valóban városokká lettek-e vagy sem, de ez a kezdeti fejlődést nem érintette.

5. §. Történetírásunk a XIV. századból összesen kereken másfél tucat oklevelet tart nyilván mezővárosi kiváltságlevélként.²² Az általunk ismertetett terület húsz mezővárosa közül mindössze kettő dicsekedhetik ilyennel. Meglepően alacsony szám, de történészeink általában elfogadták a tételt, hogy a mezővárosok többségének nem maradt fenn kiváltságlevele. Beidegzett válaszként merülhet fel a török hódoltság pusztító hatása, de az arány a Felvidéken sem jobb. Arra is gondolhatnánk, hogy a földesurak valamilyen módon megszerezték a kiváltságleveleket, később aztán nem adták vissza, ebben az esetben azonban családi levéltárainkban kellene lenniök, de ott sincsenek. A látszat inkább azt sugallja, hogy a mezővárosok jelentős részének soha nem is volt kiváltságlevele.

Történetírásunk eljárása bizonyos fokig logikus volt, hiszen a sz. kir. városok között is volt olyan (pl. Kassa), amely nem egyetlen rendelkezéssel—és ennél fogva nem egyetlen oklevéllel — emelkedett a sz. kir. városok sorába, feltehető volt tehát, hogy a mezővárosok között is van olyan, amely lépcsőzetesen tette meg a possessio-tól az oppidum-ig vezető utat. Egy feltűnő eltérés mégis található. A XIII. században kibocsátott városprivilegiumok számtalan részletbeli eltérés

²¹ Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony megye. É. h. n. 563 és 202—203.

²² A következő kiváltságleveleket használtuk fel:

Pelsőc és Csetnek 1327; Fejér, CD. VIII/3. 265.

Nyírbátor 1330; uo. VIII/3. 406.

Hanusfalva 1332; C. Wagner: Diplomatarium Sarosienae 447.

Szécsény 1334; AO III. 71.

Rimaszombat 1335; uo. III. 73.

Gyöngyös 1334; Fejér, CD IX/2. 324.

Modor 1360; DI. 6173.

Debrecen 1361; Szűcs I.: Sz. kir. Debrecen város történelme. Debrecen 1870. I. 56.

Galgóc 1365; DI. 5389.

Kismarton 1373; Tört. Tár 1882.

Szombathely 1407; S. Schoenvisner: Antiquitatum et historiae Sabariensis Libri novem. Pest 1791. 259.

ellenére alapján véve egységes előjogokat tartalmaznak és azonos vonásokat mutatnak. A mezővárosi kiváltságlevélként nyilvántartott oklevelek esetében azonban ez az egység hiányzik. Már az oklevéladók között is két személy tűnik fel: a király és a földesúr. Jogi szempontból ez teljesen érthető, mert a mezővárosoknak adományozott előjogok között több regálejog volt, így a vásártartás és az erődítés kiváltsága. A XIV. századból ismert mezővárosi kiváltságlevelek közül ide tartozik Pelsőc, Csetnek és Hanusfalva vásárjoga, Szécsény, Gyöngyös és Rimaszombat fallal történő körülvételeének engedélyezése, Nyírbátornál a Báthoryaknak adott pallosjog. Vásártartásra azonban a király a XIV. században olyan faluknak is adott jogot, amelyekből sohasem lett mezőváros, ennél fogva a vásártartás engedélyezése önmagában még nem indokolná, hogy egy oklevelet mezővárosi privilégiumnak tekintsünk. Az idézett okleveleket azonban mégis annak kell tekintenünk, mert azokban más rendelkezéseket is találunk, olyanokat, amelyek már mezővárosi jellegűek. Az erődítés terén a helyzet még világosabb, mert ezek az oklevelek nem szólnak vár- vagy várkastély építéséről, hanem egy telep megerősítéséről, tehát jellegzetesen városi kiváltságot biztosítanak.

A városprivilégiumokhoz sokkal közelebb áll az a néhány (összesen hat)²³ oklevél, amelyet a földesúr bocsátott ki, utóbbi természetesen lehetett maga a király, pl. Modor esetében. Ezekre az oklevelekre is áll, hogy nincs meg bennük a városprivilégiumok egységessége. Nem általánosan megfogalmazható gazdasági vagy jogi kiváltságokat biztosítanak, hanem a földesúr és mezőváros viszonyának egyes részleteit szabályozzák, s a részletek minden alkalommal szükségszerűen mások és mások.

Kismarton esete mutatja, hogy a két típus együttesen is előfordulhat és kiégézítheti egymást. Lajos király 1371-ben megengedte a helység megerősítését,²⁴ két év múlva földesurai adtak privilégiumot, vásártartási jogát pedig csak 1388-ban szerezték meg a Kanizsaiak.²⁵ A három egymással szoros kapcsolatban álló rendelkezés közül a Kanizsaiak 1373. évi rendelkezését tekinthetjük „a kiváltságlevélnek”. Mellékesen megjegyezve ez az állapot az oklevelek őrzésében is megnyilvánult. Az erődítési és vásártartási kiváltságlevelet a király a Kanizsaiaknak adta, az ő családi levéltárukból került elő, csak az 1373. évi privilégiumot őrizték Kismartonban.²⁶

A kiváltságlevelek egységének hiánya kényszerített arra, hogy a kiváltságlevelekben foglalt előjogokat tárgyilag külön-külön vizsgáljuk meg, belőlük próbálunk következtetni: a) a kiváltságot adó szándékára; b) a mezővárosok lakosságának társadalmi, jogi és gazdasági helyzetére. Vizsgálatunk során a fentebb elmondottak²⁷ értelmében tekintettel voltunk a sz. kir. városok előjogaira és helyzetére.

A gazdasági előjogok között a legnagyobb szerepet a vásártartás játszotta, s fentebb már arra is rámutattunk, hogy a XIV. század végén szinte minden mezővárosnak volt vására, és pedig nemcsak heti, hanem sok esetben országos vására is. Vizsgálatunk szempontjából közömbös, hogy a vásártartás jogát a telep már régen

²³ Ezek: Modor, Galgóc, Kismarton, Szombathely. Ide számítottuk még Magyaróvár kiváltságlevelét, amelyet Erzsébet királyné adott ki (*Féjér*, CD IX/2. 324), továbbá Turócszentmárton 1340. évi elveszett privilégiumát, amely Zsigmond király 1434. évi okleveléből rekonstruálható (*P. Florek: Turčianský Svätý Martin v stredoveku*, II. n. 1941. 108–109).

²⁴ *Nagy I.*: Sopron vm. oklt. I. 394.

²⁵ *I. o.* 491.

²⁶ *Tört. Tár* 1882.

²⁷ *I. d.* fentebb 332. 1.

megkapta vagy a földesúr eszközölte ki az uralkodótól az uradalom kiépítése alkalmával. A mezővárosok nem időbeli eltérésük miatt különböztek a sz. kir. városoktól, hanem a vásárjog tulajdona miatt. Ha a magánföldesúri joghatóság alá kerülő településnek már volt vásártartási joga, akkor azzal együtt került eladományozásra, a vásárjog tehát az eladományozott birtok tartozékát képezte és mint ilyen a földesúr tulajdonába ment át, még inkább az ő tulajdona volt, ha maga szerezte meg egyik faluja részére. Egyik mezővárosi kiváltságlevélben sem találunk arra utalást, hogy a vásár a lakosság tulajdonába ment volna át.²⁸ Míg tehát a városokban a vásártartás joga a polgárok tulajdona volt, addig a mezővárosokban a földesúrnak maradt. A vásártartás joga ugyan meghatározott birtokhoz tartozott, de a földesúr volt, természetesen jövedelmével együtt.

Vámmentességre mindössze három esetben van adatunk. Hanusfalva lakóit a Kapiban, a modoriakat a Fancsalban szedett vám alól mentette fel a király, a magyaróváriak viszont teljes vámmentességet kaptak.²⁹ Igen jellemző azonban, hogy amikor Lajos király 1367-ben megerősítette a hanusfalviak 1332. évi privilégiumát, akkor a vámmentességtől megfosztotta őket.³⁰ Ha eltekintünk a (mindenképpen kivételes) magyaróvári esettől, akkor azt kell mondanunk, hogy a két mentesség módja és aránya világosan mutatja a mezővárosok korlátozott piac-körzetét, és talán kereskedelmi gyengeségét is, hiszen valószínű, hogy pl. Szécsényi Tamás könnyen szerezhetett volna ilyen kiváltságlevelet mezővárossá emelt telepei számára.

A városok alapításakor a város területe a polgárok tulajdonába ment át, a polgárok döntöttek abban, hogy területét hogyan osztják fel, ennek következtében különböző tulajdonformák alakultak ki. Ezzel szemben a mezővárosok területe továbbra is a földesúr tulajdonát képezte, továbbra is jobbágytelkekre volt felosztva. A járadéknak egy általán-összegeben történő és alább ismertetendő kedvezménye csupán a járadék formai változását jelentette, a földesúr tulajdonjoga változatlanul fennmaradt. Ez alól a szabály alól úgy látszik csak egy kivétel van, bár — beható vizsgálat hiányában — csak a jelenséget ismerjük, a mögöttes meghúzódo jogi fejlődést nem. A kivételt a monokultúráns bortertermelő mezővárosok jelentik, ahová — talán a magas beruházási költségek és a bor viszonylag magas értéke miatt — betört a nemesi birtokjog. Egy parasztbirtok átruházása a XIV. századi Magyarországon jogilag és az írásbeliség szempontjából kétféleképpen mehetett végbe: a) ha csak a paraszti birtokos változott, akkor birtokjogilag nem történt semmi, hiszen nem a birtokos, hanem csak a bírlaló, a jobbágy személyében történt változás, ennél fogva írást sem kellett kiállítani; b) ha egy nemesember eladta egy jobbágytelkét, akkor a birtokos változott, erről valamelyik hiteleshely előtt oklevelet állítottak ki. Úgy tűnik, hogy a mezővárosokban, különösen pedig a monokultúráns mezővárosokban a szokásjog más volt. Már a XIII. században találkozunk olyan hiteleshelyi kiadványokkal, amelyek jobbágykézen lévő szőlő eladását tanúsítják, s ez a gyakorlat a XIV. században is folytatódott.³¹ Modor esete még további következtetésekre jogosít. A mezőváros határában — amint az Lajos király 1360-i kiváltságleveléből kiderül — a nagyszombati és

²⁸ Egyedül Magyaróvár kiváltságlevele hagyhat kétséget, amelyben a rendelkezés így szól: „Annuimus insuper ut forum habeant et conservent prout et hactenus fuerit consuetum.”

²⁹ „Committimus etiam, ut ispi cives seu hospites nostri de Owuar nullas in regno nostro Hungariae tam in terris quam super aquis tributum dare et solvere teneantur...”

³⁰ Wagner: i. m. 447.

³¹ Pl. 1259: HO VI. 99.

más városbeli polgároknak is volt szőlőjük.³² 1404-ben Stibor vajda—akinek birtokába Modor 1388-ban került³³ — a modoriak kérésére elrendelte, hogy az idegenek (*extranei*) szőlőjüket csak akkor adhatják el, ha szándékukat a bíró előtt bejelentik és másfél hónapig várnak, nem jelentkezik-e helybeli vevő.³⁴ Ezzel az esettel márcsak azért is érdemes foglalkozni, mert a XV. században a Hegyalján is találkozunk ezzel a gyakorlattal.³⁵ Úgy látszik, Modor ezt a szokást Pozsonytól vette át, amely birtokperekben fellebbviteli fóruma volt.³⁶ Stibor 1404. évi oklevelét ezért úgy is tekinthetjük, mint az 1360. évi kiváltságlevél elvének gyakorlati alkalmazását és mint a pozsonyi városjog átvételének megnyilvánulását.

A sz. kir. városokban a polgárság mint testület tulajdonjogát bizonyította, hogy a városi ingatlanokat az előjáróság előtt kellett eladni, az adásvételről a város hatósága állította ki az oklevelet.³⁷ A mezővárosokban ugyan a lakosság nem volt a mezőváros földjének birtokában, mégis vannak nyomok arra, hogy volt beleszólása az ingatlanok átruházásába. Az átmeneti formát Pécsváradon találjuk meg, ahol 1344-ben egy felsővárosi üres telket az apát „habito unanimi consilio et pari tractatu nostro unacum hospitibus eiusdem civitatis Waradiensis” adta el.³⁸ Az idézett mondat élesen világít rá a tényekre. A megüresedett telek nem lett a mezőváros tulajdona, hanem a földesúré, de elidegenítésébe a mezőváros mégis beleszólhatott. A kifejtett formát az a szombathelyi XV. század eleji oklevél képviseli, amelyet a városi hatóság állított ki egy teleknek végrendeleti úton történt átruházásáról.³⁹ Hasonlóan kellett történnie Modorban is, ha hihetünk Stibor 1404. évi oklevelének, amely szerint idegen csak akkor vehetett a városban házat, ha ott is akart lakni és az idegen örökösök nélküli halála esetén a házat modorinak kellett eladni.⁴⁰ Ez sem történhetett másként, mint hogy az átruházások a városi hatóság előtt történtek. Talán ennek a nyoma az a késői, XVI. századi feljegyzés, hogy Bazinban a plébános állítja ki a városi okleveleket.⁴¹

Két tényező magyarázza meg a mezővárosi lakosságnak a mezőváros földjével kapcsolatos joggyakorlatát, akár a földesúrral együtt, akár nélküle történt. Az egyik a városjogok átvétele volt, s ez nemcsak Modorban történt így. Galgóc esetében maga a földesúr engedélyezte, hogy a szőlőket a nagyszombati jog szerint birtokolják.⁴² Jellemző, hogy a nagyszombati jog csupán a szőlőkre vonatkozott,

³² „Item cives de Tyrna et de aliis civitatibus vineas in territorio dicte ville habentes. . .”

³³ Wenzel G.: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. (Ért. a törttud. köréből IV.) Bp. 1874. 48.

³⁴ Uo. 124. „. . . omnes, qui vineas ipsorum vendere volunt, tam extranei quam ibi habitantes nullam potestatem habeant vendendi ipsas vineas, nisi prius uno mense et medio in publico iudicio in dicto oppido Modra coram iudice et iuratis personaliter venientes ipsas vineas publicabunt seu publice proclamari faciant, prout consuetum est fieri circa talia, ut si aliquis inibi commorantium seu habitantium easdem vineas emere vellent seu comparare. . .”

³⁵ Bártfa város lt.

³⁶ Dl. 6173. „. . . si qui. . . in facto possessionum et hereditatum domorum videlicet et vinearum de ipsorum iudicatu non contentarentur, tunc ad iudicium civium nostrorum Poseniensium recurratur et causa devolvatur.”

³⁷ Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 50—51.

³⁸ AO IV. 410.

³⁹ Zsigmond-kori oklevéltár II. 486. sz.

⁴⁰ Wenzel: i. m. „Ceterum quicumque extranei aliquas domos in dicto oppido nostro Modor habent et in eisdem personaliter non commorantur, dum et quando tales sine heredibus moriantur, domus eorundem nulli extraneorum, nisi ibi Modre commorantibus et habitantibus vendi debeant.”

⁴¹ U. et C. 52:25.

⁴² Dl. 5389.

a városi telkekre már nem. A másik tényező az átalányban fizetett járadék, amely logikusan beleszólást kellett biztosítson a mezővárosi földek birtoklásába. Mindennek ellenére nem árt hangsúlyozni, hogy a mezővárosi lakosság és a polgárság mint testület nem áll azonos szinten, mert a mezővárosok földje nem volt a lakosság tulajdonában, csupán a birtoklás módját szabta meg az átvett városjog.

A mezővárosi privilégiumok alig mondanak valamit a földesúri járadékról. A XIV. századi magyar faluban ez a census-munera és robot formájában jelentkezett s az első kettőt jobbágytelkenként, a harmadikat közösen kellett a falunak teljesítenie. A mezővárosok ebből a szempontból kivételek voltak, mert földesúri szolgáltatásaikat általában egy összegben szabták meg, függetlenül attól, hogy hány jobbágytelek volt bennük. Az első adat a modori privilégiumból való, ahol a király 14 marka dénár és 7 hordó bor beszolgáltatását rendelte el. Szabó Istvának az a megállapítása, hogy ez a mezővárosok egyik legnagyobb gazdasági előnye volt, ma is teljesen érvényes,⁴³ bár sajnos nem tudjuk, hogy az ilyen általános összeget hogyan osztották el a lakosok egymás között.

A mezővárosok gazdasági kiváltságairól tulajdonképpen csak nagyon töredékes ismereteink vannak, mégis kirajzolódik néhány igen jellemző vonás belőlük. A mezőváros — lett légyen az egy uradalom központja vagy egy bortermelesen gazdaságilag jelentőssé vált falu — gazdasági szempontból város kell legyen, városi funkciókat kell kisebb körön belül ellátnia, de úgy, hogy ezáltal a földesurat sem hatalmában, sem birtokjogában ne korlátozza. A piac jövedelme ugyanúgy a földesurat illeti, mint ahogy övé marad a mezőváros földje is. A formák azonban városiak. A paraszti birtoklás formái városjogokból vétetnek át, a járadékot egy összegben kell leróni. Az egy összeg legtöbbször pénz, s ez is a földesúr számára előnyös, mert nem kell terményt behajtania, tárolnia és értékesítésével vesződnie. A mezőváros legyen prosperáló gazdasági központja uradalmának, ilyen értelemben legyen város, de maradjon hatalma alatt.

6. §. A mezővárosokról rajzolt képet még élesebbre állíthatjuk, ha jogi kiváltságait vesszük szemügyre. A városprivilégiumok tárgyalása során rámutattunk arra, hogy a városok alkotmánya és a hospeseknek adott kiváltságok között az a lényeges különbség, hogy a városi bíró minden ügyben illetékes volt, míg a hospesek bírója csak az ún. kisebb ügyekben. Ezzel együtt járt, hogy a bírót (mindkét esetben) választották.

A mezővárosi privilégiumok az első tekintetre nem tartalmaznak ilyen világos rendelkezést. Csetnek és Pelsőc esetében a király Korpona jogát adományozta a két mezővárosnak, amiből a szabad bíróválasztás és a teljes illetékesség következett volna, de az oklevél a korponai joghoz magyarozatként fűzi hozzá, hogy minden pert, polgárit és bűnügyit és a külön is felsorolt nagyobb ügyeket „a közönségen belül kell elintézni”.⁴⁴ A fogalmazás gondosan kerüli a bíró megnevezését, s így tulajdonképpen nem lehet megállapítani, hogy kinek kell valamennyi perben ítéletet hozni.

A három évvel később (1330) kibocsátott nyírbátori oklevél gondolatmenete már világosabb. Az első részben a király felmenti a lakosokat a királyi bíró hatásköre alól, a harmadikban pedig elrendeli, hogy a földesurak „quibuslibet in articulis semper iustitiae complementum exhibere et impendere... teneantur” és

⁴³ Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.

⁴⁴ Fejér, CD VIII/3. 265. „Breviter hoc expresse, quod omnes causae criminales et civiles, praesertim furti, sanguinis effusionis, homicidii et latrocinii mediante iudicio hospitem villarum praedicatum in medio eorundem per quoslibet suscitatae aut perpetratae absque omnimoda exceptione sopiantur.”

végül a földesuraknak pallosjogot ad.⁴⁵ A királyi ispán minden alattvaló felett ítélkezhetett a megye területén. Ha tehát a lakosokat felmentették az ő hatásköre alól, akkor mást kellett megbízni az igazságszolgáltatással — ez a más pedig a földesúr, aki éppen ezért pallosjogot kap.

Mintha a század végén már más elgondolás lett volna uralkodó. Debrecen 1361. évi királyi kiváltságlevelében kifejezetten a bírót említi, az uralkodó és a bíró minden ügyben illetékes. Az egyetlen gyanús momentum, hogy a bírót és az esküdteket a király nem mint „választottakat” (electi) említi, hanem mint kijelölendőket (constituendi).⁴⁶ Valószínűleg erre utal Zsigmond 1405. évi nagy kiváltságlevele Debrecen részére, amikor a sz. kir. városi rangra emelt telepnek budai jogot adományozott és hozzátette, hogy a bírót és esküdteket a communitas választja „anélkül, hogy megerősítés végett bárkinek is be kell mutatnia őket”.⁴⁷ A budai jog, ill. a pesti kiváltságlevél eziránt nem hagyott kétséget,⁴⁸ ha tehát a király ezt külön kiemelendőnek tartotta, akkor szinte biztosnak kell tartanunk, hogy 1361 után a debreceniek által választott bírót a földesúrnak be kellett mutatni, vagy valamilyen más módon biztosítottak a földesúrnak beleszólást a „kijelölés”-be.

Modor 1360-i kiváltságlevele a legvilágosabb. A bíró itt „közös választással” kerül tisztségébe, és minden ügyben ítélkezhet „az officialissal együtt”.⁴⁹ Ezt a rendelkezést olvasva már nem maradhat kétségünk, hogy a városjog adományozás ellenére, sőt a sz. kir. városoknak fellebbviteli fórummá való kijelölése ellenére sem volt az uralkodó szándékában a mezővárosoknak a sz. kir. városok teljes bíráskodási önállóságát biztosítani. Bán esete bizonyítja, hogy itt nem tévedéssel állunk szemben, hanem határozott megfontolással. A király olyan parancsot intézett az uradalmat igazgató ugróci várnagyhoz, hogy engedje meg a bániaknak, hogy pereiket a tárnokmester elé vigyék, mert Bánt az uradalomtól elválasztotta és a „többi sz. kir. város közé sorolta”.⁵⁰ Ha tehát a király fenntartotta az officialis igazságszolgáltatási joghatóságát (mint Modor esetében) vagy a földesuraknak adott pallosjogot (mint Nyírbátor esetében), akkor határozott politikát követett: nem adta meg a mezővárosoknak a sz. kir. városokat megillető teljes bírói hatalmat.

A földesuraktól még kevésbé lehetett elvárni, hogy uradalmuk központját igazságszolgáltatás tekintetében teljesen kiengedjék a kezükből. Szombathely 1407-ben földesurától, a győri püspöktől kiváltságlevelet kapott. Ebben azt találjuk, hogy a választott bíró és esküdtek minden ügyben illetékesek kivéve az emberölés, lopás és latorság esetét.⁵¹ Ebben a három esetben továbbra is a várnaggyal együtt kellett törvényt látniok. Kiegészítésként az oklevél megjegyzi, hogy az elfogott bűnöst ezekben az esetekben is a szombathelyi bíró börtönében kell

⁴⁵ Fejér, CD. VIII/3. 406.

⁴⁶ Szűcs I.: I. m. I. 56.

⁴⁷ Zsk. O. II. 3767. sz.

⁴⁸ A királynak történő bemutatás természetesen a budai megválasztott bíróra vonatkozólag is fennállt.

⁴⁹ Dl. 6173. „... qui (ti. villicus) omnes causas inter ipsos emergentes unacum officiali ipsorum ibidem iudicabunt.”

⁵⁰ „villam nostram Baan vocatam... in numerum aliarum liberarum civitatum nostratum regalium aggregavimus.” Levéltári Közlemények, 14/1936. 231.

⁵¹ Schoenwisner: i. h. „Praeterea volumus et ordinavimus, ut amodo in antea castellani nostri praesentes et futuri ac etiam successorum nostrorum in medio eorum pluribus in causis iudicare non valeant neque possint, nisi quam in tribus articulis, puta homicidio, furto et latrocinio...”

tartani,⁵² A két rendelkezésből úgy tűnik, hogy a szombathelyiek már 1407 előtt maguk választhatták bírójukat és esküdtjeiket, de csak a kisebb ügyekben ítélkezettek, talán még ezekben is a várnagy volt a tényleges végrehajtó hatalom.

Mintha a magánjogi perekben a mezővárosi lakosság helyzete mindennek pontosan az ellentéte lenne. Már az első mezővárosi „privilegium”, az 1327-ben Csetnek és Pelsőc részére kibocsátott királyi oklevél is úgy intézkedett, hogy a két falu „mindazon kiváltságnak és előjognak örvendjen, mint amelyet korponai vendégeink élveznek”.⁵³ Szécsénynek 1334-ben, Rimaszombatnak 1334-ben a király azt a kiváltságot és előjogot adta, amelyet a budai vendégek élveznek a város alapításától fogva.⁵⁴ Mindhárom esetben a „libertas”, ill. a „libertatis prerogativa” kifejezések fordulnak elő. Másutt már rámutattunk arra, hogy a „libertas civium Albensium” kifejezés alatt nem fehérvári jogot kell érteni abban az értelemben, ahogyan pl. magdeburgi jogról beszélünk, hanem Fehérvár kiváltságait.⁵⁵ Azt is sikerült bizonyítani, hogy a „libertas” más esetben is kiváltságot jelent,⁵⁶ s hogy akár Fehérvárról, akár Budáról vagy Korponáról van szó, a kérdéses kiváltságok adományozása még nem jelentette a városjog átvételét. A XIV. századi mezővárosi kiváltságlevelekben a kancellária ugyanezeket a kifejezéseket használja, de más értelemben. Fehérvár, Buda vagy Korpona „kiváltsága” ui. keret volt, amelyet a polgárságnak kellett tartalommal kitölteni. A fehérvári latinok a XIII. században nem töltötték ki a keretet határozott városjoggal, nem is lett Fehérvárból fellebbviteli fórum. A korponai és budai németek azonban német városjoggal (elsősorban magdeburgival) töltötték ki a keretet. Ha tehát egy helység a XIV. században megkapta Buda „kiváltságát”, akkor a kerettel együtt a tartalmat is, azaz a budai városjogot is átvette. Nehezebb a „libertas” új jelentésének kezdeti időpontját meghatározni. Azt sajnos nem dönthetjük el, hogy Csetnek és Pelsőc 1327-i privilegiuma milyen értelemben használja a kifejezést. Biztos ma is csak annyi, hogy a változásnak 1331, ill. 1358 között kellett végbemennie. A Bars részére 1331-ben kiadott kiváltságlevél még nem említi Buda jogát, csupán kilátásba helyezi, hogy Bars „a többi sz. kir. város” kiváltságával élhet,⁵⁷ de 1358-ban Bars már biztosan budai joggal élt.⁵⁸ Zsolna 1369-ben meginduló jogváltása bizonyosan nagy szerepet játszott ebben a folyamatban,⁵⁹ amelynek befejezője az 1405: XII. törvénycikk. Eszerint a városok és mezővárosok azokhoz a városokhoz fellebbezhetnek, amelyeknek „kiváltságát” kapták meg. A szóhasználat még min-

⁵² Uo. „... quod praedicti castellani... antefatos cives nostros vel quempiam eorum pro nullis ipsorum excessibus seu criminibus, praeterquam praemissis homicidii, furti et latrocinii reatibus captivare aut castro nostro conservare valeant, sed pro omnibus aliis levibus et communibus eorum criminibus seu excessibus captivitati apud iudicem ipsius civitatis nostrae in vinculis debeant conservari.”

⁵³ Fejér, CD VIII/3. 265. „quod duae villae Pilisych et Csetnik vocatae in comitatu Gömör in his omnibus et singulis libertatibus seu libertatum praerogativis quibus hospites nostri de Korpona gratulantur amodo in posterum cum suis hospitibus perpetuo gaudent et fruuntur.”

⁵⁴ Szécsény és Rimaszombat: „cuidam... possessioni... Zechen nominate in comitatu Neogradiensis... libertatem seu libertatis prerogativam cum qua vel quibus cives seu hospites nostri de Buda ab initio foundationis locuntur perfruentes...” — Gyöngyös: „possessionem Gungus dictam privilegio ac immunitatis praerogativa memoratae civitatis nostrae Budensis decorare cupientes ipsam libertatem cum qua et cives Budenses perfruuntur... duximus concedendam.”

⁵⁵ Fügedi: Városprivilegiumok, i. h. 65–66.

⁵⁶ Uo. 66.

⁵⁷ AO II. 527.

⁵⁸ AO VII. 403.

⁵⁹ Fügedi: Városprivilegiumok 69.

dig a „libertas” adományozását említi, de ezt már összekapcsolja a fellebbvitellel. Az ugyanebben az évben kelt debreceni kiváltságlevelével megfelelően jelölte meg fellebbviteli fórumként Budát vagy a tárnokmestert, s tudjuk, hogy Debrecen valóban budai joggal élt.⁶⁰ Más eseteket is ismerünk ugyanebből az esztendőből.⁶¹ A XIV. század folyamán Buda és Korpona jogának adományozásával három-három, Eperjes és Sopron jogának adományozásával egy-egy alkalommal találkozzunk.⁶² Különös helyzetet foglalt el Modor, amely „kisebb” magánjogi ügyekben Nagyszombathoz, a birtokjoggal kapcsolatosakban pedig Pozsonyhoz fordulhatott és mindkettő fellebbviteli törvényszék volt.⁶³

A városjogok átruházása — különösen, ha figyelembe vesszük a kancellária által használt „kiváltság” kifejezést — nehezen érthető, hiszen fentebb láttuk, hogy éppen azokat a kiváltságokat tagadta meg a király, ill. a földesúr, amelyek a városokat jellemezték. Akár a bíró megválasztás utáni bemutatásával, akár a földesúri официális hatalmának meghagyásával, ill. a nagyobb ügyekben való illetékességének fenntartásával találkozunk is, mindenképpen azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a mezőváros nem kapta meg a városi igazságszolgáltatás teljességét. A városjogok adományozása tehát más célt követett, és pedig azt, hogy a magánjogi perekben és főképpen a kereskedelmi és más gazdasági ügyekben a kérdéses városjog érvényesüljön. A földesúr — hiszen a királyi privilégiumok mögött is ő állt — a jogi kiváltságok terén kétkulacos volt. Egyrészt megakadályozta, hogy a mezőváros teljesen kicsússzék keze közül az igazságszolgáltatás terén; másrészt a polgárság bonyolult (és a földesúr számára talán kissé érthetetlen) magánjogi kérdéseiben a legnagyobb fokú szabadságot biztosította. Magatartásával egy csapásra két legyet ütött: megtartotta hatalmát, jobbágyai számára pedig a legjobb szakértőket biztosította olyan kérdésekben, amelyekhez официálisai nem értettek. Így érthető, hogy pl. a szőlők birtoklásának kérdésében a földesúr, Kont Miklós engedte meg Galgócon a nagyszombati jog alkalmazását.⁶⁴

A mezővárosi lakosság szempontjából tekintve a városjog igen nagy előnyt jelentett. Elsősorban biztonságot a gazdasági életben, ill. a gazdasági tevékenység során felmerülő perekben. Ezen túlmenően kapcsolatot a városokkal és magánjogi kérdésekben a városi jogrendszer érvényesülésének, a polgári életmódnak lehetőségét. Sajnos források hiányában nem adhatunk választ arra a kérdésre, volt-e beleszólása a mezővárosi lakosságnak a városjog kiválasztásába.

Összefoglalva a mezővárosi kiváltságlevelek vizsgálatát azt kell mondanunk, hogy a mezőváros létrejött a földesúrnak volt köszönhető. Ő szerezte meg a vásárjogot, a kiváltságlevelek egy részét is az ő érdekében és kérésére adta ki a király. A birtokos szándéka a privilégiumokból egészen világosan kifejezésre jut akár a gazdasági, akár a jogi kiváltságokat nézzük. Uradalmán belül egy városhoz hasonló telepet akart létrehozni, amelynek feladata a városi funkciók ellátása volt:

⁶⁰ Iványi B.: Debreczen és a budai jog. Debrecen 1924. 19—35.

⁶¹ Debrecenhez hasonló kiváltságot kapott az 1405. évi decretumra hivatkozva Somorja (Zsk. O. II. 3792. sz.), amelynek Pozsony lett a fellebbviteli fóruma. A Bihar megyei Rév mezőváros ugyancsak városi kiváltságlevelet kapott a királytól budai joggal (uo. II. 3921).

⁶² Szécsény, Rimaszombat és Gyöngyös a budai, Pelsőc, Csetnek és Turócszentmárton korponai, Hanusfalva eperjesi, Kőszeg a soproni jogot kapta meg.

⁶³ Dl. 6173 „si qui vero de . . . iudicio in facto rerum debitorum (!) et aliarum minutarum causerum per ipsos lata (!) non contentaretur, tunc iudici civitatis nostre Tyrnaviensis requiratur; si autem in facto possessionum et hereditatum, domorum videlicet et vinearum de . . . iudicatu non contentaretur, tunc ad iudicium civium nostrorum Poseniensium recurratur et causa devolvatur.”

⁶⁴ Dl. 5389.

azaz kereskedelmi és kézműves központnak kellett lennie. De mi sem állt távolabb tőle, mint hogy valóságos várost hozzon létre jogi tekintetben. Akárki volt is a földesúr, a király, egy prelátus vagy főúr, mindnyájan egyetértettek abban, hogy a legfőbb hatalmi eszközök egyikét, az igazságszolgáltatást ne adják át jobbágyaiknak. A városi jellegből fakadó bevételeket is a maga számára tartotta meg a mezőváros ura. Szécsényi Tamás és a Kanizsaiak kivételével (mindketten megengedhették maguknak) egyik sem gondolt arra, hogy oppidumát falakkal erősítse meg, mert ezzel szabályos város keletkezett volna uradalmán belül. Magánjogi és kereskedelmi jogi szempontból azonban nem emelt kifogást valódi városjog alkalmazásával szemben, sőt ezt bizonyos mértékben elő is mozdította, lehetővé tette a mezőváros és a sz. kir. városok közötti igazságszolgáltatási kapcsolatot.

A mérleget az elmondottak után úgy vonhatjuk meg, hogy a mezővárosok a XIV. században olyan telepék voltak, amelyek gazdasági, igazgatási és korlátozott mértékben jogi szempontból városi funkciókat teljesítettek, de egyik szempontból sem érték el a valódi városokat. Önálló kategóriák maradtak a falvak és a városok között. Ennek ellenére valóban a „parasztság nagy tömegeit emelték ki és vitték a városi élet felé”.⁶⁵

7. §. A mezővárosok fejlődésének ebből a korai szakaszából csak igen kevés és töredékes adat áll rendelkezésünkre a lakosság vagyoni és társadalmi megoszlására vonatkozólag, de a meglévő adatok meglehetősen nagyfokú differenciáltságra utalnak. A kórházak alapítása is erre utal.⁶⁶ A vagyonosak gazdagabbak voltak mint a falvakban, a szegények még szegényebbek, Természetesen a gazdagok találtak meg a kapcsolatot a városokkal. Egyetlen példaként a pécsváradai Gergely „comes”-t említhetjük meg. Egy bizonyos „nagy” Kelemen fiaként látta meg a napvilágot, Pécsváradon és környékén sorra vásárolt malmot, földet és szőlőt, a mezőváros bírāja lett és bizonyára leggazdagabb embere.⁶⁷ Ilyen nagy vagyonnal és — minden jel szerint — nagy ambíciókkal rendelkező férfi nem maradhatott meg mindörökre a mezővárosban, s ha a sz. kir. városok újpolgárainak névsorát átnézzük, elsősorban a közeli mezővárosokból képzett családnevekkel találkozunk.⁶⁸ Ha a vagyonszerzés sikerült, akkor Gergely comes és a hozzá hasonlók városba költöztek be.

Érdekes módon nem egyedül a gazdasági tevékenység révén lettek mezővárosi lakosokból városi polgárok, hanem a kulturális tevékenység, az egyházi pálya segítségével is. A mezővárosokban nyilván inkább volt iskola mint falun és talán jobb iskolák is voltak. S amit az újpolgárok névsorával kapcsolatban megállapítottunk, az áll a káptalanok fennmaradt névsoraira is, a javadalmasok tekintélyes része mezővárosi származású volt.⁶⁹

A sz. kir. városi polgárjog megszerzése és a kanonoki stallum személyi kapcsolatok alapján jött létre, a városjog átvétele intézményesített városi kapcsolatot jelentett. A XIV. századi magyarországi latinság ezt akarta kifejezni azzal, hogy a mezővárosi lakosokat sokszor nevezte cives-nek, a mezővárost magát pedig civitas-nak.

⁶⁵ *Mályusz*: i. h. (8. jegyz.) 186.

⁶⁶ *Fügedi*, Századok 1972. 91—92.

⁶⁷ AO IV. 649, V. 117, 222, 260, 267, 360, 560.

⁶⁸ Kassa polgárkönyvében pl.

⁶⁹ Vö. a győri és veszprémi káptalan fennmaradt számadáskönyvének névsorát.

FÜGGELÉK

Debrecen

Debrecen falu Bihar és Szabolcs megye határán egy kis vízfolyás mellett feküdt, a mezőváros közepén még a középkor végén is egy kis Paptó nevű tavat találunk. A település környékén kis- és középbirtokos nemesek éltek, ezt a környéket nyugatról a Gyóvad, keletről a Gutkeled és Ákos nem birtokai zárták le.⁷⁰

A kis település forgalmi helyzete egészen kiváló volt. A két nagy kereskedelmi központot, Kassát és Váradot összekötő útvonalból a Paptó körül Nyírbátor és Mátészalka felé ágazott ki egy út. Ugyancsak a tó mellett keresztezte ezt a nagy útvonalat egy nem kevésbé fontos másik kereskedelmi út, amely Szalacst kötötte össze a poroszlói révvel és azon keresztül Egerrel. A Paptó mellett ilyen módon szabályos útcsomópont alakult ki.⁷¹

A magát Debrecenről nevező kis- vagy legfeljebb középbirtokos nemes család⁷² Debrecen körül rövid idő alatt nagy uradalmat szervezett, amely a család kihaltakor 27 falut és egy sor elhagyott pusztát ölelt fel.⁷³ A forrásokból sajnos nem mindig állatítható meg, hogy ez vagy az a falu hogyan és mikor került a Debreceniek birtokába. Biztos, hogy Macsot 1285-ben a család első kiemelkedő tagja, Rafain „bán” kapta királyi adományként,⁷⁴ négy másik falut (Gáborján, Keresztúr, Szentpéterszegi és Boldogasszonyfa), köztük Debrecen egyik közvetlen szomszédját Rafain megvette.⁷⁵ Rafain unokaöccse, I. Károly későbbi nádora, Dózsa újabb királyi adományokat szerzett (Máta és Elep 1307),⁷⁶ s birtokait elkobzás (Haláp és Csalános)⁷⁷ és vétel (Zám)⁷⁸ útján is növelte. Hatházról csak azt tudjuk, hogy 1351 előtt királyi adományként került a Debreceniek kezére.⁷⁹ A 27 faluból tehát csak 11 minősíthető biztosan későbbi szerzeménynek, de valószínűtlen, hogy a fennmaradó 16 falu már a XIII. század végén a családé lett volna. A további részleteket elhagyva megállapítható, hogy két nemzedéken belül nagykiterjedésű uradalom jött létre, amely Gáborján és a hozzátartozó két falu kivételével Debrecen körül terült el. Debrecenen kívül még öt vámhelyet ismerünk a XV. század elején,⁸⁰ közülük azonban egy sem érte el Debrecen jelentőségét, mert mind az öt csupán egyirányú útvonalon feküdt és nem útcsomóponton.

Ismeretlen időpontban, de minden jel szerint 1299 előtt, amikor Rafain kereskedőit először említik,⁸¹ a család Debrecennek vásárjogot is szerzett.⁸² A település fekvése ebből a szempontból is igen szerencsés volt, mert a legközelebbi nagy vásárokat Várad külvárosában, Biharban és Szalacson találjuk (1374).⁸³

⁷⁰ *Jakó*: i. m. 78–79, *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 91–94.

⁷¹ *Győrffy*: i. h. térképmelléklet.

⁷² *Komáromy A.*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9/1891. 1–9, 64, 78.

⁷³ *Zichy O.* VI. 146, 318, 370.

⁷⁴ *Győrffy*: i. m. 640.

⁷⁵ Héderváry O. I. 127., *Zichy O.* I. 128–129.

⁷⁶ AO II. 354, *Fejér*. CD VIII/1. 320.

⁷⁷ AO II. 23, *Jakó*: i. m. 320.

⁷⁸ *Zichy O.* I. 88.

⁷⁹ *Zichy O.* I. 45.

⁸⁰ Csalános, Böszörmény, Szoboszló és Téglás. *Zichy O.* VI. 146.

⁸¹ *Győrffy*: i. m. I. 611.

⁸² *Uo.*

⁸³ *Zichy O.* III. 491.

Debreceni Dózsa nádori méltósága következtében debreceni székhelyén ítéleteket hozott és több megye gyűlését hívta össze oda.⁸⁴ Rezidenciájához a XIV. században egy királyi sólerakodóhely is csatlakozott,⁸⁵ amely egyrészt a közvetlen környéket látta el sóval, másrészt Poroszló felé továbbította a szalacsi sót.

Debrecen alaprajza ugyanezt a fejlődést tükrözi vissza. Az utcsomópont körül, de a későbbi mezőváros határain belül négy falu állt: Debrecen, Szentlászló, Torna és Szentmihály. Valószínűleg Debrecen volt közülük a legkisebb, mert nem volt egyházas hely. A vásártér a falvak között a Paptónál állt, észak felől óriási új templom (50 méter hosszú és 18 méter széles épület volt!), Debrecen plébániája,⁸⁶ kelet felől a földesúri kuria határolta.⁸⁷ Ezáltal létrejött egy olyan központ, amely egyik faluhoz sem tartozott, hanem közöttük feküdt. A domonkosok sikertelen foglalási kísérlete után 1322-ben a földesúri kuriával átellenben épült fel a ferences kolostor.⁸⁸ A sókamara is nagyobb épület volt,⁸⁹ de helyét nem tudjuk meghatározni. A négy falu között fekvő üres területet új telepésekkel töltötték ki, ezek részben talán magából az uradalomból valók voltak, mert a falvak igen gyorsan elnéptelenedtek.⁹⁰

Debrecen első kiváltságlevelét I. Lajostól kapta 1361-ben, ennek értelmében a bíró (iudex) és az esküdtek (iurati) minden ügyben illetékesek voltak. A sz. kir. városok jogállásának megfelelően a debrecenieket (cives et hospites) sem lehetett másutt társaik által elkövetett bűntett miatt elfogni, ill. javaikat lefoglalni.⁹¹ De már 1332-ben „iudicibus (!), iuratis, hospitibus et mercatoribus de Debrecen” fordul elő.⁹² 1395-ben a bíró és esküdtek a földesúrral együtt adták ki az első céhlevelet.⁹³ A Debreceni család kihalása után a mezőváros a koronára háramlott. 1405-ben Zsigmond új kiváltságlevelét adott Debrecennek, amelyben a város erődítményei megépítését elősegítendő szabad bíróválasztást, a budai jog használatát engedélyezte „civitas Debrechen” számára.⁹⁴

Ezzel elvileg megnyílt az út a mezőváros előtt a sz. kir. státushoz vezető, de Zsigmond hamarosan elajándékozta Debrecent, s ezzel a felfelé emelkedés útját is elzárta.

Ny í r b á t o r

Bátor birtokot Kun László 1279-ben adományozta a Gutkeled nemzetség tagjainak.⁹⁵ A nemzetség ezen a vidéken már ekkoriban ismert volt, a nemzetség különböző ágainak monostorai már a tatárjárás előtt megtalálhatók. A nemzeti osztály alkalmával Bátor annak az ágnek a kezére került, amely magát Bátorról nevezte.⁹⁶ Az osztály nem volt sikeres, további negyedszázad telt el, amíg az

⁸⁴ Györffy: i. m. I. 611.

⁸⁵ Zichy O. IV. 387.

⁸⁶ Balogh I.: Debrecen. Bp. 1958. 10, 17—18, Györffy: i. m. I. 640.

⁸⁷ Balogh: i. m. 13.

⁸⁸ Fügedi, Századok 1972. 78—79.

⁸⁹ Fejér, CD X/5. 79.

⁹⁰ Balogh I.: Adatok az Alföld régészetéhez. Archeológiai Értesítő, 80/1953. 141—150.

⁹¹ Szücs I.: i. m. I. 56.

⁹² Györffy: i. m. I. 640.

⁹³ Szücs I.: i. m. I. 58.

⁹⁴ Zsk. O. II. 3767. sz.

⁹⁵ Maksay: i. m. 113., ÁÜO. IV. 177.

⁹⁶ Karácsonyi: i. m. II. 24—32.

új felosztás véglegessé vált,⁹⁷ s amikor az így kialakult uradalmat 1354-ben részletesen leírták, Bátor már „*possessio principalis et capitalis*” volt, amelyhez további 11 falu és 12 kisebb birtok tartozott.⁹⁸ Nem mindegyik birtok volt a nemzetség öröklött birtoka, egy részüket vétel útján szerezték meg (Pocs 1321, Ecsed 1322-29, Fábíánháza, Tereme 1341 előtt).⁹⁹ Ecseden a Báthoryak 1334-1354 között várat építettek, de a legnagyobb település változatlanul Bátor maradt. 1354-ben hét utcáját említik (öt közülük vicus vagy platea, kettő viculus megjelöléssel), a picatéren 18 mézsárszék állt, megtalálható volt benne a plébániatemplom és az uraság kuriája is.¹⁰⁰

Maksay bizonyította be, hogy Bátor gyors fellendülését földrajzi helyzetének köszönhette. Az Erdélyből s Szamos völgyében nyugat felé vezető utaknak meg kellett kerülniök az Ecsedi lápot, s Bátorban találkoztak újra össze, hogy innen egy útvonalként Debrecen ill. a rakamazi Tisza révhez vezessenek.¹⁰¹ A piacviszonyok is kedvezőek voltak, a legközelebbi vásáros helyek az Ecsedi láp mögött feküdtek, csak a kállói volt viszonylag közelben.¹⁰² Erdélyből a kereskedők ökröket, a szalacsi polgárok sőt hoztak Bátorra.¹⁰³

A középkori alaprajzot ugyan ma még nem tudjuk rekonstruálni, de a plébániatemplom és a földesúri kuria helye megállapítható és úgy látszik, hogy a tölcésáralakú piactéren álltak. Nincs kizárva, hogy a minorita kolostor felépítésekor (1480-84) nagyobb változások következtek be a település elrendezésében.¹⁰⁴

A vásárprivilegiumot és a mezővárosi kiváltságlevelet I. Károly adta a Báthoryaknak. Utóbbiban felmentette a bátoriakat a királyi bíró hatásköre alól és a földesurakat pallosjoggal ruházta fel.¹⁰⁵

Galgóc

A későközépkori mezőváros a Vág folyónak egy fontos átkelőhelye mellett feküdt, amely Nyitrát Nagyszombattal, ill. Pozsonnyal és Trencsénnel kötötte össze. A XII-XIII. században itt egy Galgócnak nevezett jelentős királyi vár állt, amely okleveles emlékeinkben már 1113-ban szerepel (*castellani Golgocienses*),¹⁰⁶ a rév pedig 1270-ben.¹⁰⁷ A rév azonban biztosan sokkal régebbi, miután jövedelmének tizede a nyitrai püspököt illette. A vár 1274 és 1294 között elpusztult.¹⁰⁸

A XIV. század első évtizedeiben Galgóc az Aba nemzetség birtoka volt, az ág tagjai Csák Máténak voltak hívei, ők vetették meg a későbbi uradalom alapjait is, amikor „*villa Golgoch*” közvetlen szomszédságában három falut szereztek meg (Újlak 1261, Udvarnok és Dics 1349 előtt).¹⁰⁹ Az Abák hűtlensége miatt Csák Máté halála után a birtoktest a király kezébe került, aki 1349-ben adományozta el a

⁹⁷ A Nagykállói Kállay család levéltára. Bp. 1943. 1085. sz.

⁹⁸ AO VI. 160.

⁹⁹ Maksay: i. m. 132, 135, 220.

¹⁰⁰ Uo. 114.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Entz G.—Szalontai B.: Nyírbátor, Bp.

¹⁰⁵ Fejér, CD VIII/3. 406.

¹⁰⁶ Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Századok, 72/1938. 288.

¹⁰⁷ Pozsonyi kápt. lt. Capsa 13, fasc. 2, no. 5.

¹⁰⁸ AUO. X. 136.

¹⁰⁹ Apponyi O. I. 6., Fejér, CD V/1. 309.

Kont (Újlaki) családnak.¹¹⁰ 1353-ban a rév is a Kontok birtokába került.¹¹¹ Az új birtokosok újra felépítették a várat és részben királyi adományként, részben csere ill. vétel útján négy további falut szereztek meg (Zöldvár 1352, Jalsó 1353, Pásztó 1364, Tövis 1362),¹¹² egy további peres úton szereztek vissza (Kelecsény 1360).¹¹³ Telepítési tevékenységük még két falut hívott életre (Csened és Szentpéter, utóbbi újjátelepítés 1369 előtt),¹¹⁴ Galgóccal együtt ily módon 12 helységből álló uradalom alakult ki.

A régi Galgóc kis falu volt a vár alatt. 1349 és 1360 között az Újlakiak a falu mellé német vagy morva telepések behívásával egy magyarul Új-Galgócnak, németül Freistadt-nak, szlovákul Fryštak-nak nevezett telepet hívtak életre és azt minden eszközzel fejleszteni igyekeztek. 1360-ban egy birtokot adtak a telepéseknek (Váracs),¹¹⁵ 1362-ben megszerezték a vásártartás jogát,¹¹⁶ ispotályt alapítottak¹¹⁷ és később egy ferences kolostort is.¹¹⁸ A XV. századi adatokból úgy látszik, hogy Új-Galgóc háromszor nagyobb gazdasági erővel rendelkezett mint Ó-Galgóc.¹¹⁹

A mezőváros topográfiáját V. Mencl tisztázta.¹²⁰ Az alaprajz a régi, szabálytalan elrendezésű falu mellett szabályos négyszögletes utcabeosztású nagy főtérrel rendelkező települést mutat. Erődítése nem volt.

Új-Galgóc kiváltságlevele nem maradt fenn, de fennmaradt Kont Miklós nádornak 1365-ben Ó-Galgóc részre kibocsátott privilégiuma, amely a földesúri szolgáltatásokat szabályozta és a szőlőművelésre vonatkozólag a nagyszombati jog használatát engedélyezte.¹²¹ Egy 1400-ban kiállított oklevél szerint Új-Galgóc „civitas”-ban a belsőség „sessiones hostach”-ra volt felosztva, kőházak és mészárszékek voltak benne. Az ispotály jövedelme azonban továbbra is földekből, rétekből és erdőből, tehát a mezőgazdasági termelésből származott.¹²² A XV. században találkozunk Új-Galgóc bírójával és esküdtjeivel (iudex et iurati).¹²³

B á n

Bán már a XI. században jelentős hely volt a Nyitra folyó mellett ott, ahol a Csehországból Trencsénen és Nyitrán át Esztergomba vezető út a Nyitrán átkelt. Váráról tudunk s arról, hogy főesperességet neveztek el róla.¹²⁴ A XIII. század

¹¹⁰ AO V. 339.

¹¹¹ AO VI. 109.

¹¹² AO VI. 136, *Vágnér J.*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez, Nyitra 1896. 392, Dl. 39, 204.

¹¹³ Dl. 1809.

¹¹⁴ Apponyi O. I. 35, Dl. 5728.

¹¹⁵ Dl. 22429.

¹¹⁶ Dl. 5133.

¹¹⁷ *Fejér*, CD X/2. 845.

¹¹⁸ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. II. 52—53.

¹¹⁹ Dl. 45.

¹²⁰ *V. Mencl*: Stredoveka mesta na Slovensku. Bratislava 1938. 129—133.

¹²¹ Dl. 5389.

¹²² *Fejér*, CD X/2. 845.

¹²³ Pongrácz cs. lt. 4—22 (OL. Fényképgyűjtemény).

¹²⁴ *Fekete Nagy A.*: Trencsén megye (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941. 84—85, Cosmas II. cap. 48. „locus qui dicitur Banow iuxta castrum Trencin.”

végén már a távolabb, a hegyek között fekvő Ugróc vára volt az uradalom központja, amelyhez Bánon kívül még hét falu tartozott.¹²⁵ Az uradalom kialakulásáról forrásaink sajnos hallgatnak. A XIV. század elején Csák Máté halála után a király kezére került, 1389-ben az egész uradalmat Stibor kapta meg királyi adományként, de ekkor már 12 további falu tartozott hozzá.¹²⁶ Csak három esetben tudjuk megállapítani az uradalomhoz kerülés hozzávetőleges időpontját (Brezolup 1323 előtt, Benóc 1345 után, Timorác 1355 előtt)¹²⁷.

Bánról magáról csak azt tudjuk, hogy I. Lajos király a telepét a sz. kir. városok sorába kívánta emelni.¹²⁸ 1375-ben Bánt valóban „civitas regis”-nek nevezik.¹²⁹ Az 1389. évi adomány ezt a tervet meghiúsította.

Feltűnő, hogy Bán alaprajza szabályos elrendezést mutat, középen nagy négyszegletes főtérrel. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a helység a XII-XIII. században a folyóhoz és a mellette lévő várkastélyhoz közelebb helyezkedett el, s hogy szabályos alaprajza későbbi tervszerű telepítés eredménye.

P é c s v á r a d

I. István 1015-ben alapította meg a Mecsek déli lejtőjén egyik legkorábbi apátságunkat, a pécsváradit és azt gazdagon megajándékozta birtokkal. Az apát 41 falu birtokosa volt, ezek közül azonban csak 23 volt Baranya megyében és csak 19 az apátság közvetlen közelében, a többiek — a későbbi adományokat is ideértve — a szomszédos Tolna megyében, sőt a Dunán túl feküdtek.¹³⁰

Az apátság és a közvetlen közelében fekvő falvak a kora középkorban jelentős Fehérvár—Pécs, ill. Óbuda—Pécs útvonal mentén helyezkedtek el. A távolság Pécs és Pécsvárad között mintegy 15 km. Az alapításkor az apátság vásártartási jogot is kapott, Pécsváradon hetenként kétszer (hétfőn és szerdán) tarthatott vásárt. A várszerűen kiépített apátság mellett fekvő települést Váraljának hívták és Péter apostol tiszteletére szentelt plébániája volt. Még 1258 előtt latinokat telepített az apát, akik telepüket Olaszfalunak és Új-Pécsnek nevezték és egy Szt. Miklós plébánai tplomot építettek.¹³¹

Az alaprajz hűen tükrözi az eseményeket. Váralját a másik két településtől egy a latinok által az apát ellen folytatott per alapján kifogástalanul el tudjuk választani; nem világos azonban, hogy miért volt Olaszfalunak és Új-Pécsnek külön neve. A XIV. században már az egész komplexumot civitas Waradiensisnek nevezik és a két részt néha civitas inferior, ill. superior megjelöléssel különböztették meg, ami megfelelt a terepviszonyoknak.¹³²

Bár a kiváltságlevél nem maradt fenn, mégis bizonyosra vehető, hogy a latinok bizonyos kiváltságokat élveztek. Ezt nemcsak az 1258. évi per bizonyítja, hanem az is, hogy a mezőváros ügyeiben az apát „habito unanimes consilio et pari tractatu unacum hospitibus eiusdem civitatis Waradiensis” döntött.¹³³

¹²⁵ *Fekete Nagy A.*: i. m. 81—82.

¹²⁶ *Wenzel*: i. m. 54.

¹²⁷ *Fekete Nagy A.*: i. m. 82, 97—98.

¹²⁸ *Levéltári Közlemények*, 14/1936. 231.

¹²⁹ *V. Mencl*: *Středověka města na Slovensku*. Bratislava. 1938. 131, 133.

¹³⁰ *Györffy*: i. m. I. 364.

¹³¹ *Uo.* I. 366.

¹³² *Uo.* I. 365.

¹³³ *AO.* VI. 410.

Pécsvárad gazdasági jelentősége nem a kézművesség vagy kereskedelem volt, hanem a bortermelés. Egy 1439-ből származó becslés szerint az apátnak a borból származó jövedelme (600 fl.) az összjövedelmnek (1400 fl.) majdnem a felét tette ki.¹³⁴

Siklós

Az 1222-26 között nádori méltóságot viselő Kán nembeli Gyula más adományok mellett a Siklós körül fekvő királyi uradalmat is megszerezte. Az uradalomhoz tartozó 49 falut csak a XV. század végi oklevelekből ismerjük, de kétségtelennek látszik, hogy valamennyi már kezdettől fogva az uradalom része volt, miután a család Gyula bukása után olyan tekintélyvesztességet szenvedett, hogy birtokait nem bővíthette.¹³⁵

Siklós földrajzi fekvése nem előnyös; sem útsomópontot, sem folyóátkelőhelyet nem találunk benne vagy mellette, mégis várat építettek fel Siklóson. El kell azonban ismerni, hogy nagyobb bortermelő vidék központja volt.¹³⁶

A falunak már 1294-ben volt vásártartási joga, egy Szombatszeg nevű részét 1344-ben, egy vallum-ot egy évvel később említenek.¹³⁷ A mezővárosban egy 1333-ban először előforduló ágostonos kanonoki rendház is állt.¹³⁸ Alaprajzát sajnos nem ismerjük.

Gyula

A Békés és Zaránd megye, egyben a váradi és az egri püspökség határát alkotó Fehér-Körös mellett egy közelebbről ismeretlen Gyula bencés kolostort alapított, s a helységet a monostorról Gyulamostorának nevezték.¹³⁹ A monostor és falu a Váradról Temesvárra vezető út folyóátkelője mellett feküdt. A bencés monostor ismeretlen okokból korán megszűnt, de a helység I. Károly uralma alatt és biztosan 1313 előtt uradalom központjává lett.¹⁴⁰ Forrásaink sajnos az uradalom kialakulásáról éppúgy hallgatnak, mint a központ fejlődéséről. Amikor az uradalmat 1387-ben Losonci László erdélyi vajda kapta királyi adományba, 43 faluból állt.¹⁴¹

Gyula mezővárost első alkalommal a pápai tizedjegyzékek említik, amikor papja 20 garast fizetett pápai adóként, s ez magas összeg.¹⁴² 1396-ban egy gyulai „civis” a környéken birtokot vásárolt, 1435-ből ismerjük Gyula pecsétjét, amelynek felirata „Sigillum civium de Giula Johannis de Maroth bani”.¹⁴³ Földesúri kuriát ugyan nem ismerünk, de a régészeti kutatások megállapították, hogy a XV. században kiépített vár öregtornya a XIV. században épült.¹⁴⁴

¹³⁴ Pannonhalmi Szent Benedek rend története XII/B. 26.

¹³⁵ *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 282.

¹³⁶ Dl. 8087.

¹³⁷ AO IV. 435, 481.

¹³⁸ *Györffy*: i. m. 366.

¹³⁹ *Scherer F.*: Gyula város története, Gyula 1938. I. 89.

¹⁴⁰ I. Károly okleveleit 1313. június 19. és 22. között Gyuláról keltezte, ekkor az uradalomnak már kialakulniuk kellett lennie, vö. *Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. Gyula 1896. 138.

¹⁴¹ *Scherer*: i. m. I. 44.

¹⁴² *Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. II. 138.

¹⁴³ Uo. 139.

¹⁴⁴ *Scherer*: i. m. I. 47.

A helység alaprajzát nagy vonásokban a törökkori források és ásatások alapján sikerült rekonstruálni.¹⁴⁵ Az egész település egymás mellett fekvő szigeteken állt. A legkisebb szigeten találjuk a várat, vele szemben feküdt a mezőváros, de — amint azt a plébániatemplom bizonyítja — nem közvetlenül a vár melletti, hanem egy távolabb fekvő szigeten. A közbenső területet egy Újfalunak nevezett teleppel töltötték ki, amely már 1422-ben Gyula egyik utcájaként tűnik fel. Sajnos nem dönthető el, hogy a mezőváros tervszerű telepítés eredménye volt-e, mert a középkori utcahálózat a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg.

B é k é s

A két Körös találkozásánál már a X. században fontos vár állt, amely a XI. században királyi megye székhelyévé vált.¹⁴⁶ A vár alatti falu igen korán, legkésőbb a XII. században már vásártartási joggal bírt.¹⁴⁷ A vár további sorsa ismeretlen, úgy látszik a XIII. században elpusztult; a falut a gyulai uradalomhoz csatolták. Ennek ellenére jelentős helység maradt, mert a XIV. században egész Békés megyében az egyetlen vásáros hely volt.¹⁴⁸ Miután a gyulai uradalom túlságosan nagy volt, Békés Gyula mellett az uradalom második központjává lett. A XV. század elején földesúri kuriát is építettek fel benne.¹⁴⁹ Az 1333-35 közötti pápai adójegyzék, amelyben a békési plébános a legmagasabb jövedelemmel (15 garas adó) szerepel, bizonyítja, hogy továbbra is jelentős hely volt.¹⁵⁰ Békéshez mint központhoz valószínűleg az uradalomnak azok a falvai tartoztak, amelyekből a gyulai uradalom XVI. századi felosztásakor a békési uradalom állt.¹⁵¹ Az 1405 óta oppidum-nak nevezett helység alaprajza sajnos ismeretlen.

¹⁴⁵ Uo. I. 84—88.

¹⁴⁶ Györffy: i. m. I. 504.

¹⁴⁷ Uo. 504.

¹⁴⁸ Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 35.

¹⁴⁹ Uo. II. 36.

¹⁵⁰ Györffy: i. m. I. 504.

¹⁵¹ Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 36.

PACH ZSIGMOND PÁL

A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” XIX-XX. századi történetírásunkban

A közelmúltban tanulmány tárgyává tettük: hogyan *jelent meg* a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányát valló felfogás a történeti irodalomban.

A tétel kettős eredetűnek bizonyult. Ami egyik ágát illeti, szoros összefüggés mutatkozott az ún. keleti kérdés XVIII. század végi-XIX. század eleji fejleményei — nevezetesen Napóleon keleti politikájának körülményei s a kontinentális zárlat hatásai — és a középkori keleti kereskedelem kontinentális-dunai útvonaláról szóló elmélet kidolgozása között: a magyar teoretikus, Berzeviczy Gergely és a német historikusok, a göttingai Arnold Ludwig Heeren és Karl Dietrich Hüllmann műveiben. Idevágó fejtegetéseik egyaránt 1808-ban láttak napvilágot.

Más történeti összefüggésben bukkant fel a tétel másik ága-forrása; az a nézet, amely szerint a XIV-XV. században Erdélyen ment át a levantei kereskedelem útja. Ezt, az előbbinél már egy jó évtizeddel korábban, ugyancsak göttingai történész: az európai tekintélyű August Ludwig Schlözer fogalmazta meg először — az erdélyi szász Joseph Karl Eder és Georg Herrmann megjegyzései nyomán — abban a könyvében, amelyet az erdélyi szász jogok történelmi igazolásának célzatával, felkérésre, írt és 1795-97-ben bocsátott közre. Tőle vette át és bontakoztatta ki a gondolatot Johann Christian Engel, a németajkú magyar történetíró, 1804-, 1805- és 1813-as kiadású műveiben.

A levantei áruk koraközépkori *dunai* forgalmának motívumát és „későközépkori” *erdélyi* szász közvetítésének téziséét az 1830-40-es években kapcsolta össze egymással a történetírás: a fiatal Horváth Mihály a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben hirdetett pályázatára készült könyvében és a szász Friedrich Hann az erdélyi Vereinsarchív 1848. évi kötetébe írt értekezésében. A két előadás a keleti kereskedelem útirányára dolgában a XIII. századig terjedően nagyrészt Heerenre és Hüllmannra, a XIV-XV. századot illetően pedig főképp Schlözerre és Engelre hivatkozott; mellettük az erdélyi szerző a német Gustav Gülichre és az osztrák Joseph Hormayr-ra is utalt, akik viszont ebben a vonatkozásban szintén Hüllmannra támaszkodtak.

Hormayrt, Hannt, Horváthot szakirodalmi forrásaik mellett jelenkoruk politikai viszonyai is befolyásolták. Egyaránt úgy vélekedtek, hogy a török birodalom összeomlása, a Kelet küszöbönálló átalakulása után az „ázsiai-európai világkereskedelem” újból inkább szárazföldön, mint tengeren fog haladni, — hasonlóan ahhoz, ahogy a középkorban Konstantinápoly eleste és a Jóremény-fok körülhajózáása előtt történt. Ebben a világforgalomban pedig a német, az erdélyi szász, ill. a magyar kereskedelem minél jelentősebb szerepre és részesedésre való jogosultságát akarták igazolni, a történelmi tapasztalatok és a történelmi jogok

fényében. A keleti kérdés *XIX. század közepi* fejleményei, igényei és reményei tehát megintcsak nem kevésbé hatottak a keleti kereskedelem *középkori* menetét illető történetírói nézetek alakulására.¹

1.

Hasonló nézeteket képviseltek ebben a tárgy körben — német és osztrák pályatársaikhoz hasonlóan² — a magyar és erdélyi szász historikusok az 1850-70-es években is. Eltérés inkább csak annyiban mutatkozott közöttük, amennyiben egyesek a koraközépkori *dunai* forgalommal *összekapcsolva*, annak mintegy XIV-XV. századi folytatásaként tárgyalták az *erdélyi szász* városok keleti kereskedelmi tevékenységét; mások az „első tételről” tudomást nem véve, önálló fejleményként ábrázolták az utóbbit.

Ilyen módon járt el a romantikus-nacionalista szász történetírás mestere, *Georg Daniel Teutsch* híres „Sachsgeschichte”-jében, amelynek első kiadása, a Verein für siebenbürgische Landeskunde pályadíjától koszorúzottan 1852-1858-ban jelent meg. „Mint hogy abban az időben [ti. I. Lajos korában] a Jóreménység-fokát még nem fedezték fel és a nagy világkereskedelem a Földközi-tengeren és Magyarországon át haladt, [az erdélyi szászok] tevékenysége előtt széles tér nyílt. E kedvező körülmények között kereskedelmük olyan magas fokra emelkedett, aminőről fogalmunk is alig lehet. S ebben nemcsak a nagyszebeniek, hanem a brassóiak, beszterceiek és a többi szászok is résztvettek... Délen az Alduna vidékeit járták be, látogatták Dalmáciát, a tengerpartot, Zárát, Velencét, sőt szász termékeket minden bizonnyal Egyiptomig is elvittek és értékesítettek...”³ stb., — csendültek vissza az erdélyi szász püspök könyvéből Engelnek és Horváth Mihálynak oly ismerős mondatai.

Horváth reformkori munkája különben — amely a dunai kereskedelem tézisével, tudjuk, egybekötötte az erdélyi közvetítés motívumát — a kiegyezést követő évben, lényegében változatlan szöveggel, második kiadásban is megjelent.⁴ Ugyanez időpontban került nyilvánosságra az újonnan alapított Magyar Történelmi Társulat frissen indult folyóiratában, a Századokban — az utóbb jogtörténeusként érdemeket szerzett — *Hajnik Imre* kereskedelem-történeti zsengeje, amely viszont csak a „második tételt”: az erdélyi tranzitforgalmat tárgyalta, de ennek koncepcióját bizonyos fokig tovább is fejlesztette. Azoknak a levéltári adatoknak

¹ Minderre lásd tanulmányunkat: *Egy évszázados történeesztvitáról: áthaladt-e a levante kereskedelem útja a középkori Magyarországon. Századok, 1972. 4-5. sz. 849-891. old.*

² *J. Falke*, Die Geschichte des deutschen Handels im Mittelalter. Leipzig, 1859. I. 65, 78, 106, 131. old.; *W. Kiesselbach*, Der Gang des Welthandels. Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart, 1860. 36-38. old.; *A. Beer*, Allgemeine Geschichte des Welthandels. Wien, 1860. I. 171-172. old. — A tárgyalt vonatkozásban fő auktoritásuk persze: *K. D. Hüllmann*, Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt an der Oder, 1808; *Städtewesen des Mittelalters. I. Kunstfleiss und Handel.* Bonn, 1826.

³ A mű második kiadását használtuk: *G. D. Teutsch*, Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. I.² Leipzig, 1874. 129-130. old. — A széles olvasórétegeknek szánt könyvben nincsenek forráshivatkozások. Ennek okairól és nehézségeiről: *O. Fr. Jickeli*, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, XXXIX. Bd. 1. H. Hermannstadt, 1913. 44. old. — Teutsch idézett adatainak könnyen kideríthető forrásai: *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs. II. Wien, 1813. 149-151. old.; *Horváth M.*, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig. Történettudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. II. Buda, 1842. (az alább id. második kiadásban 77-79. old.).

⁴ *Horváth M.* kisebb történelmi munkái. II. Pest, 1868. 1-172. old.

a hatása alatt (lesz még szó róluk munkálataink későbbi pontján), amelyeket az erdélyi száz városok és Kassa XIV-XV. századi kereskedelmi érintkezéseiről s ellentétairól feltárt, az Erdélybe hozott levantei áruk további útját elődeinél határozottabb, élesebb vonásokkal rajzolta fel. „A tizennegyedik századtól innen a keleti kereskedés útját nagyrészt az aldunai vidékeken által Erdélybe, Szeben, Beszterce vagy Brassó felé vitte, honnan Magyarországra nyomulva tetemes részben Nagy-Váradon és innét Felső-Magyarországon által északi Németországba és a lengyel s orosz földeken vezette cikkeit... Ez átmeneti forgalomnak és a kereskedésnek Lengyelországgal, főszerepvívői hazánkban a kassaiak lettek.” Így hát „Kassát... a viszonyok és Nagy Lajos gondoskodása ... egy nevezetes külkereskedelmi iránynak is középpontjává tették. Kassa földirati fekvése ugyanis a középkor második felében kedvezőbb volt, mintsem a későbbi századokban.”⁵

A szakkutatás mellett továbbra is belejátszottak aktuális politikai indítékok is a kérdés történetírói kezelésébe. Közvetlenül látható ez *Thallóczy Lajos*nál, aki vagy egy évtizeddel később, Bosznia-Hercegovina okkupációja után állt be a levantei kereskedelem magyarországi hagyományait vallók sorába — történelmi erudícióját a Balkán-politika iránti különös fogékonysággal párosítva. „Hazánk nagy keleti feladatán... közremunkálni” óhajtva, tette közzé 1882-ben levantei útinaplóját, amelyhez a keleti kereskedelem magyarországi múltjának áttekintését is hozzáfűzte. Itt főként az „első tétel” híveként mutatkozott be: különösen a XII. századhoz, a „görög-byzantin összeköttetéshez” és a Duna-vonalához (ám a dunai vízi forgalommal szemben a „dunaparti országúthoz”), majd Zimonytól a Belgrád-Niś-Szófia-Ichtiman-Konstantinápoly hadi úthoz kapcsolta a keleti áruforgalom menetirányát. A XIV. századot illetően már a levantei áruk másik utánpótlási útjának, az adriai összeköttetésnek a jelentőségét emlegette, és a magyar Anjou-ház kereskedelmi politikájának kulcsát a „mare liberum”-ért vívott harcban vélte föltalálni „a levantin tengeri főhatalom, Velence ellenében”; de nem ejtette el a korábbi útírányt sem: „a keleti forgalom élénkségét az a szoros összefüggés teszi kétségtelenné, mely az aldunai területek s hazánk közt fennállott.” Ezt csak a XIV. század végén kezdődő harcok, a török előnyomulás tették bizonytalanná úgy, hogy a Balkánon és a Duna mentén vezet *szárazföldi* úttal szemben „mindinkább a tengeri út [értsd: Velence földközi-tengeri — adriai kereskedelme] válik... monopóliummá”. Végül azután a „keleti piac gyökeres átalakulást ért meg Konstantinápoly elestével”.⁶

S hadd zárjuk szemelvényeinknek ezt a sorozatát *Salamon Ferenc*cel, aki a középkori világkereskedelmet néhány évvel később is kifejezetten Magyarországon át vezette — „Flandria és Konstantinápoly közt a száraz és folyami út mulhatatlanul Pestnél vonult keresztül” —, mégpedig azon a leleményes módon, hogy

⁵ *Hajnik I.*, Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyes házakbeli királyok alatt. Századok, 1868. 148. old.

⁶ *Thallóczy L.*, Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp., 1882. 82—85. old. — A Balkánt átszelő régi szárazföldi útra a középkorban vö. *C. J. Jireček*, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877. 69—112. old.; *Szamota I.*, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054—1717. Bp., 1891. 20—21, 51—78. old.; *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp., 1893. I. 157. old. — *Jireček*, aki maga is azt állította, hogy „a bizánci uralom idején, a XI—XII. században a leírt úton élénk forgalom bontakozott ki kelet és nyugat között”, egyben úgy vélekedett, hogy ez az útvonal hamarosan „újból fel fog élénkülni, mielőtt Konstantinápoly, amely eddig szinte csak tengeren volt hozzáférhető, a nyugattal vasúti összeköttetést kap a régi római és kereszties út mentén”. — I. m. III. 103. old. — A Belgrád—Niś—Szófia—Drinápoly — Konstantinápoly vasútvonalat 1888-ban adták át a forgalomnak.

előadásában mind az „első”, mind a „második” tételt érvényesítette; de nem időrendi egymásutánban kapcsolta össze, hanem földrajzilag illesztette egymás mellé. „A töröknek Európába átjötté előtt Konstantinápoly volt az Ázsia felől jövő kereskedelmi vonal központja. Nemcsak lefelé folyt nagy kereskedés, hanem fölfelé is, útjába ejtve Magyarországot... Mert Konstantinápoly kereskedésének rendes útja ez volt a XIII. és XIV. században. Az ott megtelepült genuaiak *tengeren* hozták az árukat a Duna torkolatához. Onnan *szárazon* jöttek azok Brassóba; Brassóból pedig Gyulafehérvár felé a Maros völgyén Szegednek, vagy Kolozsvár felé Szolnoknak, hogy Pestnél érjék el a *Dunát*, s ott rakodjanak hajóra hogy fölfelé folytassák az utat.”⁷

2.

Ha Salamon Ferenc még 1885-ben is síkra szállt a levantei cikkeknek az erdélyi szász városok által keletről történt közvetítése mellett, sőt ennek a felfogásnak a dunai kereskedelem hüllmanni koncepciójába hajló változatát fejtette ki, — néhány évvel korábban fellépett már az e nézettől való elfordulás, sőt szembefordulás álláspontja a történetírásban. A fordulatot a nemzetközi tudományosságban *Wilhelm Heyd*nek a középkori Levante-kereskedelemről szóló nagy műve (1879) jelezte, amelyre az adott vonatkozásban még visszatérünk.⁸ De kisvártatva — Heydtől még bizonyára függetlenül — megjelent az ellentmondó vélemény a magyar szakirodalomban is. *Csánki Dezső*nek az I. Lajos korabeli kereskedelmi viszonyokat tárgyaló, gondos forráskutatáson nyugvó értekezésére gondolunk, amely egyrészt arra hivatkozott, hogy „az alsó Dunához és mellékfolyóhoz” vezető, „különben nevezetes útvonalakról s általában a kelet felé irányuló kereskedésről a kutató rendkívül kevés nyomot talál az oklevelekben”; másrészt immár akként vélekedett, hogy a „Lajos által... gondosan ápolat *dalmát városok* közvetítésével folyt a kelettel való forgalom. E körülmény egyébiránt csak hasznukra vált a magyarországi kereskedőknek, kik sűrűn megfordultak a dalmát városokban, s hordozták hazánkba a keleti terményeket, s az olasz városokban kifejlett selyem-, fém- stb. ipar készítményeit...” Sőt a szerző nemcsak közvetve, de közvetlenül is állást foglalt az eddig közkeletű felfogással szemben: „Különösen állítják, hogy a törököknek Kis-Ázsiában és Európában való előnyomulásuk következtében Erdélyen keresztül ment volna a kereskedés az Indiák felé. Igaz, hogy egy út Trapezunt, Erzerum és a Káspi-tenger felől Balk, Samarkand, egy másik pedig Bagdad felé vezetett, de hogy az utak a Fekete-tenger északi partján hol voltak összeköttetésben az Erdélybe vívő utakkal, s hogy kik jártak ezen, arra nézve alig lehet felvilágosítást adni... Magyarország

⁷ *Salamon F.*, Budapest története. II. Bp., 1885. 148. 419—420. old. — Lásd még uo. 316, 331, 344, 418. és különösen 426. old.: a levantei cikkeket „Konstantinápolyból... a genuaiak szállították a Duna torkolatához, s onnan szárazon Brassón keresztül hozták Buda felé az... óriási térfogatú s egy-egy kis ménes által vontatott brassói oláh szekereken,— hogy a budai, pesti hajósok azután a vízen vontassák lovaikkal fölfelé. A keleti árukról világosan mondják a nyugati németek — itt persze Salamon is *Hüllmann* gyakran idézett helyeire hivatkozik — hogy a Dunán fölfelé vitetnek, s Magyarországon keresztül vándorolnak nyugatra, egészen Amsterdamiig”. — Vö. végül i. m. III. Bp., 1885. 209. old.: a borssal üzőtt kereskedés egy főállomásai. Innen látta el magát fűszerekkel nagy részben Morva, Slézia, Cseh- és kétségkívül Németország egy jókora része.”

⁸ *W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. I—II. Stuttgart, 1879. — A mű már 1885-ben francia fordításban is megjelent.

pedig... *nem Erdélyen, hanem az Adriai-tengeren keresztül* kapta az indiai terményeket.”⁹

Csánki értekezésével, majd kiváltképpen amikor Heyd monográfiája s egy másik német szerző, *J. Jastrow* más műfajú, de hasonló értelemben állást foglaló előadása¹⁰ is ismeretessé vált a magyar történetírók előtt, — bekövetkezett a fordulat a levantei kereskedelem magyarországi áthaladásáról szóló tétel hazai historiográfiai sorsában. Miként korábban e felfogás mellett, mostantól kezdve már ezzel szemben „longus ordo sequitur idem decus petentium”. Hosszú sora indul immár azoknak, akik egyaránt azt vallják, hogy a levantei cikkek, keleti fűszerek *nem szárazföldi* úton jutottak a középkori Magyarországra, a Fekete-tenger mellékéről, vagy a Földközi-tenger keleti partjairól, hanem kizárólag *tengeri* úton s az Adria partjai felől.

Amikor ennek a historiográfiai fordulatnak a történettudományon *kivüli* tényezőit-feltételeit kutatjuk, talán nem tévedünk, ha arra gondolunk: a fordulathoz közrejátszott az a *világgazdasági* fejlemény, hogy a Szezi-csatorna megnyitása (1869) után, a tőkés gazdaság rohamos kiszélesedésével, a század utolsó évtizedeire már nyilvánvalóvá vált: ama várakozások, amelyeket a század első felében-közepén, a török birodalom visszaszorulásával kapcsolatban, a világkereskedelem *szárazföldi* útjának újbóli túlsúlyra jutásához fűztek, túlzottaknak bizonyultak. Világos kifejezést nyert ez a szemléleti változás *Jastrow* említett értekezésében, aki hangsúlyozta: a jelenkor hatalmasan kiterjedt forgalmában a világkereskedelem *fő* útvonaláról a régi értelemben *nem* lehet már beszélni, hiszen az egész földgolyót befonja már a nemzetközi utak hálózata; ha pedig a XIX. század vég körülményei között a korábbihoz mégis valami hasonlót keresünk, akkor ezt még leginkább abban az útvonalban lehetjük fel, amely Angliából a *Földközi-tengeren és a Szezi-csatornán keresztül* (tehát *nem szárazföldi* úton) vezet az orientális cikkek ősi hazájába, Kelet-Indiába.¹¹

Ehhez a gazdasági belátáshoz magyar (osztrák-magyar) vonatkozásban hozzájárulhatott az a *politikai* felismerés is, hogy a keleti kérdésnek a berlini kong-

⁹ Csánki D., Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Bp., 1880. 31, 36, 40. old.; vö. még 32. old.: „... a Buda felől az Adria partjára vezető ut[at], mely Magyarországot a világkereskedelmet kezükben tartó olasz városokkal, s velük együtt a kelettel hozta összeköttetésbe, s melyért Lajos egész életében oly sokat küzdött Velencével, ... leginkább a brassói és szebeni, valamint a pozsonyi kereskedők használták a tengerrel való forgalom közvetítésére.”

¹⁰ *J. Jastrow*, Über Welthandelstrassen in der Geschichte des Abendlandes. Volkswirtschaftliche Zeitfragen. Vorträge und Abhandlungen hrsg. von der Volkswirtschaftlichen Gesellschaft in Berlin. H. 63—64. Berlin, 1887. 17—23. old. — *Heyd* hatását mutatta már *K. Th. v. Inama Sternegg*, Deutsche Wirtschaftsgeschichte. I. Leipzig, 1879. 439. old.; II. 1891. 386. old.; *W. Götz*, Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Eine historisch-geographische Untersuchung. Stuttgart, 1888. 592. old.: Velence bizánci összeköttetései révén „korai időtől kezdve... biztosítani tudta magának az indiai és belső-ázsiai áruk közvetítését Közép-Európa felé”; már előtte *K. W. Nitzsch*, Geschichte des deutschen Volkes. II. Leipzig, 1883. 165. old.: Németországot a korábbi középkorban a világkereskedelmi utak „inkább megkerülték, mint érintették”. — *Jastrow* ez utóbbit idézte elismerően, mint „az egyetlen német történetíró, aki e tényről tudomást vett”: i. m. 22. old. — Vö. alantabb a 15. jegyzettel.

¹¹ *Jastrow*, i. m. 1—2, 52—55, 59. old. — Hasonló gondolatokat fejtett ki a kiváló magyar geográfus, *Hunfalvy János* már néhány évvel a Szezi-csatorna építésének befejezése előtt. Elfogadta ugyan a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányáról szóló régi tézist; ám hozzátette: „A nagy világforgalomra nézve bizony a Duna-út elveszté hajdani jelentőségét.” A Szezi-csatornát *nem* lehet versenyre hívni: „Európa nyugati hajós nemzetei sem igen fognak hazánkon keresztül közlekedni, ... jóllehet Londonból Indiába a legrövidebb út hazánkon vonul keresztül...” — *Hunfalvy J.*, Hazánk közlekedési eszközeiről. Pest, 1867. 27—29, 51. old. — Vö. *H. L. Hoskins*, British Routes to India. London, 1928; *A. T. Wilson*, The Suez Canal. Its Past, Present and Future. Oxford, 1939. 31—42. old.

resszuson (1878) történt rendezése, Bosznia-Hercegovina okkupációja és az azt (részben megelőző és főként) követő külpolitikai alakulások a Monarchiát — bizonyos fokig II. József egykori elképzeléseire emlékeztetően — nem a Balkán-félsziget *keleti*, hanem *nyugati* részei felé, nem a Fekete-tenger, hanem az Adria felé orientáltak. Ha a XIX. század első felében még „ingadoztak a vélemények a megszerzendő területeket illetően: hol a dunai fejedelemségeket, hol a szerb-bosnyák tartományokat jelölték meg az állam elsőrendű szükségleteként”; ha gyakran nyertek kifejtést olyan nézetek, amelyek szerint a Duna „Ausztria főütőerének”, „a Duna két partjának birtoklása egészen a Fekete-tengerig, a dunai hajózás megjavítása és a Duna torkolatának elsőrangú erődtímménnyel való védelme... feladhatatlan államcéloknak” tekintendők, — akkor az 1870-es évek folyamán végképpen lekerültek a napirendről Ausztria-Magyarországnak a Fekete-tenger irányában kifejezett aspirációi. Andrassy külpolitikáját alig néhány évvel később már éppen ez igények feladásáért bírálták. „A legnagyobb osztrák államférfiak — írta a nemzetközi kereskedelem- és diplomáciatörténetet *együtt* művelő *Adolf Beer* 1883-ban, nagyönis elfogult értelmezéssel, de magát a kérdés lezárultát világosan érzékeltetve — a *dunai állam* számára, ahogyan eddig Ausztriát joggal nevezték, a *nagy folyam* feletti uralmat vették célba; az első magyar külügyminiszter minden ilyen irányú törekvést illuzóriussá tett.”¹²

Ami mármost az új irányt követő történészek *szaktudományos* érvelését illeti, abban kétségtelenül többrendbeli hasonlóság mutatkozott. Ezek a historikusok egyrészt ráirányították a figyelmet a korábbi felfogás nyilvánvaló tévedéseire-túlzásaira: az olyan vélekedések megalapozatlanságára, amelyek szerint az Oriens és Okcidens közötti kereskedelem *fő* útja Erdélyen haladt volna keresztül, és az erdélyi szász kereskedők közvetlen kapcsolatban álltak volna a Földközi-tenger keleti partvidékének empóriumaival. „Ezen, úgy a belföldi, mint a külföldi tudományban képviselt felfogás manapság már teljesen tarthatatlan — írta *Meltzl Oszkár* az 1890-es évek elején megjelent tanulmányában —, a források semmiféle támpontot sem nyújtanak a fenti állítások beigazolására. Az úgynevezett világkereskedelem sohasem követte a jelzett útirányt... Vajon nem túnik-e fel mindenkinek, hogy a Róbert Károly, I. Lajos, Zsigmond korából, Korvin Mátyás és azon túl terjedő időszakból fennmaradt számos okmányaink... mintegy közös megegyezés alapján egy árva szóval sem említik a szászoknak Konstantinápolyval vagy Smyrnával és Alexandriával folytatott összeköttetését...?”¹³

¹² *A. Beer*. Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig, 1883. 56, 65, 92, 261, 383—385, 560, 573, 751—752. old. — A szerző megállapítása a fent idézett formában persze nem áll helyt. Inkább azt lehetne mondani: Andrassy — eredeti elgondolásaitól eltérve — bizonyos mértékig magáévá tette osztrák (konzervatív) köröknek azt az álláspontját, hogy a Monarchiának balkáni külpolitikáját Oroszországgal egyetértésben kell kialakítania. A bécsi kongresszus után pedig utódai (Haymerle, Kálnoky) — abból kiindulva, hogy a Monarchia új balkáni pozícióit csak a cári Oroszországgal való együttműködés útján szilárdíthatja meg — a dinasztikus érdekszféra-politika elveit újra nemzetközi rangra emelték. „A Balkán *nyugati* része fölötti uralom megteremtésére törekedtek, és a viszonzóság elve alapján készek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy Oroszország kiterjessze befolyását a félsziget *keleti* felére.” — *Hanák P.* (szerk.), Magyarország története 1849—1918. Bp., 1972. 205—216. old. (*Diószegi I.* fejezete). — Vö. *Palotás É.*, A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Bp., 1972. 9—10, 127—132, 226—233. old.; *B. Jelavich*, The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870—1887. Bloomington, 1973. 57—77. old.

¹³ *Meltzl O.*, Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. Századok, 1892. 721. old.; Über Gewerbe und Handel der Sachsen im XIV. und XV. Jahrhundert. Hermannstadt, 1892. 33. old.

Az ellenvetést persze jogosnak kell tartanunk, ám korántsem elsöprő erejűnek. Abból ugyanis, hogy az erdélyi szászok nem állottak *közvetlen* érintkezésben a Mediterráneum keleti térségeinek kereskedelmi központjaival, nem következik, hogy balkáni-levantei kereskedők *közvetítésével* sem jöhetett létre ez a forgalom.¹⁴ Továbbá: az a tény, hogy nem voltak közvetlen kapcsolatban a *Földközi-tenger* kikötőivel, még korántsem zárja ki kereskedelmi összeköttetésüket a *Fekete-tenger* mellékével. Végül: az a megállapítás, hogy ez az útirány nem volt a „világkereskedelem” *fő* vonala, még nem cáfolja annak lehetőségét, hogy a levantei cikkek nemzetközi forgalmának *egyik* ága erre: a Havasalföldön át Erdélybe vezetett, — még ha nem is vitt Erdélyen és Magyarországon át Nyugat-Európába.

Másrészt *Heydre* hivatkoztak mind az új felfogás hazai képviselői, az ő tekintélyét hívták értvül a levantei kereskedelem magyarországi útvonaláról szóló tétel ellen. Így tett *Meltzl* is, amikor sietett hangsúlyozni, hogy nézeti „teljesen megegyeznek az újabb német tudományos kutatások eredményeivel, a középkori kereskedelmi történet terén”, és sietett Heydet idézni. Ám nézzük meg közelebbről, mi is volt ebben a kérdésben a nagynevű német tudós álláspontja. „Kereskedelem-történeti művekben gyakran olvashatjuk — írta —, hogy Németország a kereszteshadjáratok előtt, amikor Itáliával még nem volt olyan élénk a forgalma, a levantei árukhoz a *Dunán* át jutott. Ez az állítás nem tartható. Ebben az egész korszakban legfeljebb néhány évtizedet tudnék megjelölni, amikor Magyarország állapotai egy ilyen tranzitkereskedelmet lehetővé tettek... De semmiképpen sem kerülhetett sor arra, hogy *ezt az útvonalat* a levantei kereskedelem céljára tartósan használják”, — szögezte le Heyd már műve első kötetében. S a második kötet vége felé megismételte: „Hogy a keleti fűszerek mintegy a XIII. század elejéig Konstantinápolyból indulva a *Dunán* jutottak Németországba, és csak Konstantinápolynak a latinok által történt hódoltatása óta vált Itália a fűszerek beszerzési forrásává Németország számára, ennek a szokásos feltevésnek nincs valami sok alapja. Nevezetesen nagyon kevésé vették figyelembe ezzel kapcsolatban, hogy a görög birodalom és Magyarország között fekvő országok állapotai még a XII. században is milyen barátságatlanok-békétlenek voltak; keresztes seregek átvághatták magukat rajtuk, de rendszeres karavánkereskedelem bajosan fejlődhetett ki ezeken a területeken.”¹⁵ A képlet tehát teljesen világos: Heyd a koraközépkori *dunai* (és *dunamenti*) tranzitforgalom gondolatát cáfolta, s egyáltalában nem foglalkozott a „későközépkori” *erdélyi szász* közvetítés motívumával. A kiképzés viszont reá hivatkoztak, azok az „*első tétel*” elutasítása címén — a *másodikat* is elvetették. Így argumentált *Meltzl* is Heyd-idézzel, — jóllehet tanulmánya nem a XIII. század kezdetéig terjedő periódust vizsgálta, hanem a XIV-XV. századot, s nem a *dunai* forgalom kérdését vitatta, hanem az erdélyi útvonalét.

Ezt a „*hézagot*” voltak hivatottak áthidalni az új irányt valló történészek okfejtésének további érvei (mennyeiben állnak helyt, később igyekszünk majd lemérni): azt állítva, hogy a keleti fűszereknek az erdélyi szász városok révén való

¹⁴ Ilyen közvetítést igazoló adatokra a XV. század második feléből lásd *R. Manolescu*, Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Studii și materiale de istorie medie. Vol. II. București, 1957. 169—170. old.

¹⁵ *Heyd*, i. m. I. 94—95. old.; II. 717—718. old. — *Jastrow* felfogásának is az volt a lényege, hogy a *Duna*-vonal nem lehetett világkereskedelmi út, hanem legfeljebb mint „a mellékutak egyike” jött számításba Németországnak a keleti áruk tárházával, Konstantinápolyval való összeköttetése szempontjából. „A IX—XII. századi Európában ugyanis a délkelet és északnyugat, illetőleg délnyugat és északkelet közötti forgalom nem átlós irányban haladt, hanem a földrészt körülvevő négyyszög oldalai mentén.” — I. m. 17—23. old.

tömegesebb közvetítését forrásszerűen nem lehet igazolni; mi több: Nagy Lajos korabeli oklevelek olyan darabjaira hivatkozva, amelyek értelmezésük szerint egyenesen kizárják az erdélyi útvonalon lebonyolított fűszerbehozatal lehetőségét.

Milyen oklevelekről esett itt szó?

Már *Csánki* is kiemelte, hogy Lajos király a levantei áruk (res maritimae) behozatalát „határozottan protegálta..., melyekben, mint annyiszor kimondá, bővölkednie kell az országnak.... Szabadalmakat osztogatott alattvalóinak az Ádriával való kereskedelemre”, éppen ilyen indokolással. Így azután — hangzott a magyar kutató értelmezése ezekről a „tengeri áruk” bőségét szorgalmazó oklevelekről — „az Ádriával való kereskedelem lassanként csaknem egészen a magyarországi (szebeni, brassói, pozsonyi stb.) kereskedők kezébe ment át”.¹⁶

Ezen oklevelek egyikét-másikát — a szász városokat kedvezményezőket — hívta tanúságtételre *Meltzl* is. „Lajos királynak 1367 és 1370-ben kelt két okmánya — írta — arra nézve is nyújt felvilágosítást: honnan szerezték be a szászok a borsot és egyéb délszaki fűszereket... A fenti okmányokból kitűnik, hogy a szászok által leginkább felkeresett kereskedelmi piacok között Bécs mellett kétségtelenül Zára városa szerepelt. Hiszen az 1367-ben kelt királyi parancs elsősorban azon kereskedelmi utazások védelmére van szánva, amelyeknek célpontja Zára volt... Zára városából a szászok csakis keleti és velencei származású árukat hozhattak Magyarországra. S hogy minden kétely eloszlattassék, összefüggésben a zárai utazásokkal, ráutal Lajos király az 1370-ben kiadott okmányban a „tengerentúli” és „idegen” árukra, amelyekkel a szászok a birodalmat ellátják (... regnum nostrum rebus et bonis maritimis atque extraneis locupletetur...); egy további bizonyíték, ha ugyan erre még szükség van, azon állítás tarthatatlanságára nézve, hogy az akkori idők keleti kereskedelme Erdélynek és Magyarországnak vette volna útját.”¹⁷

Mielőtt búcsút vennénk *Meltzl* dolgozatától, hogy az új irány más híveinek gondolatmenetei felé forduljunk, hallgassuk meg még utolsó érvét is a keleti áruk kelet felől való közvetítésével szemben. Nem is annyira érvnek szánta ezt elutasító állásfoglalásához, mint inkább érzelmi-szemléleti aláfestésnek. — amikor mintegy záróakkordként feltette a szónoki kérdést: vajon a szászok „művelődésünk összes nyilvánulásaiban voltak-e még csak valaha is *kelet felé* irányulva, nem mutatja-e lényünk és minden tulajdonunk a *nyugot, és pedig kizárólag a nyugot* behatását?”¹⁸ Úgy hisszük, ez az érzelmi-politikai megnyilatkozás nem kevésbé tanulságos, mint *Meltzl* szakmai érvelése. Mindenesetre az olvasóból is felfakaszthatja a kérdést: vajon nem játszhattak-e közre hasonló érzelmi-szemléleti motívumok (tudva vagy öntudatlan) később másoknál, magyar történészeknél is, a keleti közvetítés kategorikus elvetőinél?

¹⁶ *Csánki*, i. m. 34–36. old. — A szerző e véleményének kialakulásában bizonyára közre játszott az a megjegyzés, amelyet az egyik ilyen oklevél (a brassóiaknak 1370-ben adott szabadalom) ismertetéséhez *Wenzel G.* már korábban hozzáfűzött: „Látjuk ebből, hogy a dalmát tengeri kereskedelem Nagy Lajos alatt egész Brassóig, Erdély délkeleti végpontjáig elágazott.” — Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. Pest, 1857. 149. old.

¹⁷ *Meltzl*, i. m. 731–732. old.

¹⁸ *Ugyanott*, 722. old.

3.

De térjünk vissza az érvekhez, a személyiekhez és a tárgyakhoz.

Heyd tekintélye,¹⁹ Csánki és Meltzl érvelése hosszú időre szólóan — bizonyos értelemben mindmáig — meghatározta a magyar szakirodalom elutasító álláspontját a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányának tételével szemben: többnyire mind „dunai”, mind „erdélyi-szász” változata ellenében, — a XI-XIII. századra vonatkozóan szintúgy, mint a XIV-XV. századot illetően. Ha olyan jeles gazdaságtörténészek, mint *Takáts Sándor*²⁰ és *Kováts Ferenc*²¹ idevágó rövid megjegyzéseikben a századforduló körül a Heyd-féle állásfoglalást úgy értelmezték is, amint az valóban szólt: a levantei kereskedelem középkori *dunai* útvonalának cáfolataként; az erdélyi szász városok XIV-XVI. századi gazdasági fejlődését tárgyaló értekezés szerzője, *Horváth Jenő* pedig a maga módján viszonylag bőségesen foglalkozott is Brassó, Szeben, Beszterce és a román fejedelemségek közötti áruforgalommal (igaz, anélkül, hogy bekapcsolta volna a levantei kereskedelem közvetítésének nagy problematikájába),²² — a következő évtizedek történetirodalmában immár az *erdélyi* útvonalra kiterjesztett — vagy főleg éppen az erdélyi útvonalra kiélezett — elutasítás nyert szinte általános polgárjogot.²³

Ilyen felfogásnak adott hangot még az első világháború előestéjén két tartalmas disszertáció: az egyik az erdélyi szász *Otto Fritz Jickeli*, a másik *Borcsiczky Béla* tollából, akik — közös igényük volt ez — megpróbálkoztak a kérdéskör némi

¹⁹ Heyd után a századfordulói még két alapvető monográfia látott napvilágot a középkori Levante-kereskedelem Itálián át Németországba vezető fővonalának tárgyában: *H. Simonsfeld*, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch—venetianischen Handelsbeziehungen*. I—II. Stuttgart, 1887; *A. Schulte*, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig*. I—II. Leipzig, 1900.

²⁰ „A történetírók túlnyomó része a *Dunáról* azt képzei, hogy az a nyugatot a kelettel már a középkorban is összekötötte, s hogy rajta mint a legolcsóbb s legtermészetesebb úton élénk átviteli kereskedés folyt. Ma már ez a nézet, főleg *Heyd* kutatásai óta, *megcáfoltnak* tekinthető. Heyd ugyanis a középkori levantei kereskedelem történetéről írt nagy munkájában kimutatja, hogy a kelettel sem a német, sem az osztrák városok kereskedői közvetlen összeköttetésben nem állottak, hajóik a Dunán lefelé Magyarországnál tovább sohasem jutottak, s hogy végül a német kereskedelmi forgalomban szereplő keleti árucikkek vagy az olaszok vagy a flandriaiak közvetítésével kerültek oda. — Keleti kereskedelemről a *Dunán* csakis attól az időtől fogva lehet szó, amióta a török Magyarországot meghódította. . .” — *Takáts S.*, *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900. 170. old.

²¹ „... a *Dunán* a középkorban is élénk forgalom uralkodott, amely azonban különféle okok miatt világgforgalommá ki *nem* fejlődött. . . A Duna menti szállításnak Európa középkori nemzetközi kereskedelmében. . . *nem* jutott az a szerep, amely azt azon körülmény folytán megillette volna, hogy a kelet kincsei, különösen a fűszerek s selyemszövetek Bizáncból a Dunán felfelé olcsóbban és gyorsabban szállíthatók voltak [?], mint a Földközi-tengeren át Olaszországon keresztül.” — *Kováts F.*, *Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901. 433—434. old.

²² *Horváth J.*, *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig*. Gyula, 1905. 49—67. old.

²³ Kivételt képezett — a historiográfiai vitáról úgyszintén nem tudó — *Diószegi A.*, *A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében*. Kolozsvár, 1909. 34, 42—44. old.: „A levantei kereskedés egy része [Budától] dél felé a Duna völgyében vette az útját. . . A nyugat-európai városokból indult ki a XI. században a kereskedés hazánkon át dél felé. Ez a fejlődő kereskedelmi összeköttetés a XII. és XIII. századokban még élénkebbé lett [ti. a keresztes hadjáratokkal kapcsolatban] Magyar- és Görögország között.” Az út Zimonyba vezetett, azután „Belgrádba, majd Szendrőn át Barancsra ért, ahol délre fordult, s a Morava völgyében ment Niš és Konstantinápoly felé”. — Vö. fentebb a 6. jegyzettel.

historiográfiai áttekintésével is.²⁴ Ebből a szempontból kivált az elsőnek a fejtegetése sikerült (noha a magyar nyelvű szakirodalom szinte teljesen figyelmén kívül rekedt), mert találó kritikai elemzését nyújtotta a régebbi erdélyi szász történetírók ama romantikus-nacionalista indítékainak, amelyek hatására elődeikben ismerték fel az Oriens és Okcident közötti középkori világkereskedelem hordozóit; maga viszont szkeptikus rezignáltsággal búcsúzott mind a *múlt* e „kedves ábrándjaitól”, mind a „derős *jövőbe* tekintés” hasonló reményeitől.²⁵ A két szerző argumentációjának is közös vonásai voltak — bár álláspontjaik nem mindenben fedték egymást.²⁶ Jickeli is hivatkozott Nagy Lajosnak a „tengeri áruk” bőségét célba vevő okleveleire, a szász kereskedők dalmáciai utazásaira, — arra, hogy „az orientális árukat és fűszereket legnagyobbbrészt Velencében és Zarában, részben pedig Budán szerezték be”; ebből ő is a keleti útvonal csekély jelentőségére vont következtetést, — ha azt, mint a levantei kereskedelem „mellékereszkjét”, nem is zárta ki.²⁷ Élesebben fogalmazta meg ugyanezt az ellenvetést a magyar értekezés. „...bizonyítékaink elsősorban negatívumok: nincs adatunk arra, hogy kelet felől vittek volna be fűszereket a szász városokba nagyobb mennyiségben; másodsorban pozitívumok: bizonyos, hogy a szász kereskedők a dalmát partokról vitték haza a fűszer- stb. árukat. Minthogy pedig nem volna érthető ez a nagy kerülő, ha meglenne a rövid út a Fekete-tengertől, ez a bizonyíték teljesen elég... Elfogadjuk tehát végeredménynek azt, ... hogy ... nem áll, mintha a levantei kereskedelem egyik útja hazánkon jött volna át nyugat felé.”²⁸

²⁴ O. Fr. Jickeli, Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, XXXIX. Bd. 1. H. Hermannstadt, 1913. 41—49. old.; Borcsiczky B., A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században. Bp., 1914. 3—8. old.

²⁵ Jickeli, i. m. 49, 92, 158. old. — Hogy a középkori keleti kereskedelmet illető történetírói felfogás s a jelenkor perspektíváinak politikai-gazdasági megítélése milyen szoros kölcsönkapcsolatban járt egymással, itt megint élesen szemünkbe ötlik. Az erdélyi százok egykori világkereskedelmi funkcióját *kétségbe vonó* Otto Fritz Jickeli 1913-ban egyszersmind olyan nézetet képvisel, hogy „a szász kereskedőnek végérvényesen *fel kell adnia* azt a reményét, hogy a nemzetközi közvetítő kereskedelemben valaha is újból szerepet játszék”. Az erdélyi százok hajdani *virágzó* Levante-kereskedelmének színtestollú írója, Friedrich Hann 1848-ban még egyúttal úgy vélekedett, hogy „Erdély a maga jogát a kelet felé áramló világkereskedelemben... egyre inkább *érvényesíteni* fogja a jelenben is”. — Fr. Hann, Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. III. Bd. Hermannstadt, 1848. 140—141, 154—156, 333—335. old. — Vö. fentebb a 11. jegyzettel.

²⁶ Borcsiczky a Konstantinápoly és Flandria között Magyarországon át vezető összeköttetés, a *dunai* útvonal (pontosabban: a Thallóczynál szereplő *duna-parti* útvonal) tézisént fenn tartotta a középkor korai századaira nézve. Szerinte csak később, a XIV. században vesztette el Magyarország „a világforgalom útját”. Éppen „a legfőbb kereskedelmi út visszahozása hazánk területére volt a XIV. és XV. század uralkodóinak egyik célja, melyért sokat fáradoztak. Hogy ez nem sikerült, nem rajtuk múlott.” — Jickeli viszont elutasította mind azt a nézetet, hogy a *Duna* — éspedig akár maga a folyam, akár a partmenti szárazföldi út — „valaha is világkereskedelmi útvonal szerepét játszotta”; mind azt, hogy a keleti kereskedelem „szárazföldi útja Konstantinápolyon át *Erdélyen* keresztül vezetett nyugat felé”.

²⁷ Jickeli, i. m. 48, 59—62, 67, 79—80. old.

²⁸ Borcsiczky, i. m. 6. old.; vö. uo. 8, 17. old. — Itt megint utalnunk kell rá: a keletről Magyarországon át Nyugat-Európába menő forgalom és a keletről Erdélybe (és Magyarországra) irányuló forgalom, természetesen, nem azonos kategóriák. Azt a kérdést, vannak-e adatok jelentősebb fűszerbehozatalra Erdélybe kelet felől — munkálataink későbbi pontján tesszük vizsgálat tárgyává. Idevágó eredményeink előzetes, rövid összefoglalását lásd S. P. Pach, La route du poivre vers la Hongrie médiévale (Contribution à l'histoire du commerce méditerranéen au XVe siècle). Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. I. Histoire économique du monde méditerranéen 1450—1650. Toulouse, 1973. 449—458. old.

De belopódzott ugyanez a „szász-dalmát” érvelés *Domanovszky Sándornak* az utolsó világháborús évben megjelent értekezésébe is. Ez a fontos írás — a középkori levantei kereskedelem „*dunai legendájának*” legjobb cáfolata a magyar szakirodalomban — maga sem tudta kivonni magát az elutasításnak az *erdélyi* útra való kiterjesztése, az utóbbi tekintetben is meggyőzőnek tűnő ellenbizonyítékok hatása alól. „Hogy Magyarországnak a XIV. században sincs közvetlen kapcsolata a Levante vidékével, nemcsak a Duna vonalán, hanem a *szárazföldi úton sem*, azt legjobban bizonyítja, hogy az erdélyi szász városok kereskedői Budán át jártak az Adria partjaira keleti árut vásárolni.” A levantei cikkek, keleti fűszerek — ebből következően — csak az Adrián át jutottak Magyarországra, — vagy délnyugatról: közvetlenül a velenceiektől, illetve Zára közvetítésével, vagy nyugatról: bécsi és német kereskedők közvetítésével.²⁹ Megjegyzendő azonban, hogy *Domanovszky* ezt a merev konkluziót elemzéseinek további során valamelyest enyhítette,³⁰ főleg pedig, hogy fejtegetéseinek élettől való távolodásán állította szembe a középkori dunai világkereskedelem „*avult véleményével*”, amikor ezt a — német és osztrák szakirodalomban Heyd után sem teljesen elejtett³¹ — nézetet politikai okokból kezdték ismét népszerűsíteni, föleleveníteni.

Az 1915-ben megjelent s a háborús években több kiadást ért *Friedrich Naumann*-féle „Mitteleuropa”-tervezetre, a közép-európai vámunió, ill. államszövetség tervével részben egybekapcsolódó „Berlin-Bagdad” (vagy: „Hamburg-Bagdad”) programra gondolunk, — a német imperializmusnak [olyan igényeire-szükségeire, hogy az angol *tengeri* fölényrel, blokáddal szemben *szárazföldi utat* összeköttetést biztosítson magának a Duna vonalán és Törökországon át Kelet felé.³² Nos, az „európai-ázsiai-világkereskedelem” szárazföldi útjának motívumát

²⁹ *Domanovszky S.*, Duna—Fekete-tengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról. (Tenger-tudományi értekezések. Kiadja a Magyar Adria Egyesület.) Bp. 1918. 5—6. old. — A tanulmány néhány évvel később német fordításban is megjelent: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsschiffahrt. Ungarische Jahrbücher, II. Bd. Berlin—Leipzig, 1922. 161—187. old.

³⁰ Figyelmet szentelt a XIV. század hetvenes-nyolcvanas éveitől szárazföldi úton létesült közvetlenebb kapcsolatnak a Fekete-tenger partvidéke és Lengyelország, nevezetesen Lemberg (Lwów) között; valószínűnek tartotta, hogy Lembergől „Bártfán és Eperjesen át... a keleti áruk egy része Észak-Magyarországra már rövidebb úton is eljutott”; valamint rámutatott az erdélyi kereskedők ugyanez idő tájt megélt tevékenységére Moldvában és Havasalföldön a Fekete-tenger irányában — joggal hangsúlyozva (ami munkájának fő motívuma és fő érdeme), hogy „ez a kereskedelem szárazföldi úton és *nem a Dunán* folyt”, — bár egyben úgy is vélekedve, hogy az „nem is közvetített tulajdonképpeni keleti cikkeket” Erdély felé. — *Domanovszky*, i. m. 6—7. old.

³¹ *A. Luschin*, Die Handelspolitik der österreichischen Herrscher im Mittelalter. Almanach der Akademie der Wissenschaften in Wien, 1893. 4, 8. old.; *G. v. Below*, Das ältere deutsche Städtewesen und Bürgertum. Bielefeld—Leipzig, 1898. 8, 11. old.; vö. *Bastian*, alább i. m. 300. old.

A „második” tétel: a levantei kereskedelem *erdélyi* útvonalát valló nézet is talált még hirdetőkre, Meltz munkája után és ellenében is, az első világháború előtti évek erdélyi szász történeti irodalmában: *R. Briebrecher*, Lehrbuch der ungarischen Geschichte. Hermannstadt, 1908. 64—65, 126. old.; *E. Fischer*, Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien. Hermannstadt, 1911. 167—168. old.; vö. *Jickeli*, i. m. 43, 47. old.

³² Első kiadása: *Fr. Naumann*, Mitteleuropa. Berlin, 1915. — Már a következő évben magyar fordításban is megjelent. — A téma legújabb tárgyalására a magyar szakirodalomban lásd *Irinyi K.*, A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Bp., 1963. főként 13—14, 29, 42, 48, 53, 73, 80, 84, 90, 93, 110—112. old. — Vö. még *Back É.*, Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia kormányzatszerveinek tárgyalásai a „Mitteleuropa”-kérdésről az első világháború időszakában. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1972; *Ju. A. Piszarev*, Germano-avsztriszkie planü na Balkanah v godü pervoj mirovoj vojnü. Novaja i novejsaja isztorija. Moszkva, 1973. No. 2. 79—82. old.

újból felszínre hozó aktuális politikai törekvések,³³ háborús kényszerkörülmények és német expanziós hadicélok megintcsak „lecsapódtak”, visszhangra letek történelmi munkákban is, vagy történeti analógiákkal indokoló közgazdasági-politikai tanulmányokban.³⁴ Az utóbbiak közé tartozott s közvetlenül a „Közép-Európa”-mozgalom kapcsán jelent meg az a könyv is — az osztrák *Suppan* tollából³⁵ —, amely Domanovszkyt reagálásra: az effajta történeti indokolások megalapozatlanságának kimutatására készítette, amikor is, mint hangsúlyozta, tartózkodott attól, hogy a kérdéshez aktuális vonatkozásban is hozzászóljon.³⁶ — Érdeemes itt még megjegyezni, hogy a hivatalos magyar történetírásban egyébként sem került sor ez időben a középkori Duna-kereskedelem tételének valaminő fölidezésére, rehabilitálására; mintahogy a magyar uralkodó körök — bár általában a Németországgal való szoros együttműködés hívei voltak — a Mitteleuropa-tervet is, önálló gazdasági-hatalmi érdekeik jegyében, túlnyomórészt ellenzéssel fogadták.³⁷

A polgári radikálisok és a szociáldemokraták viszont részben demokratikus és békés fejlődési lehetőségeket is tulajdonítottak a közép-európai integráció gondolatának, és így álláspontjuk megoszlott annak megítélésében: a helyesléstől az elutasításig.³⁸ A Naumann-féle koncepciót mindenestre részletes vitatásnak elemezésnek vetették alá, — egyesek nemcsak jelenkori vonatkozásaiban, hanem történelmi szempontból is. Ez vezette el az akkor baloldali szociáldemokrata *Czóbel Ernőt*, még két évvel Domanovszky értekezésének megjelenése előtt, hogy a Huszadik Század 1916. évfolyamában — a Társadalomtudományi Társaság Mitteleuropa-vitájához kapcsolódva³⁹ — kifejezetten történetileg közelítsen a témához: a korabelihez bizonyos fokig hasonló világkereskedelmi kényszerállapotot szült napóleoni korszak felé forduljon, és Berzeviczy Gergely kereskedelem-politikai javaslataiban ismerje fel a „Közép-Európa” törekvések egy századdal korábbi előképét,⁴⁰ — azokban a javaslatokban, amelyek, mint tudjuk, a közép-

³³ A német imperializmusnak ezek a törekvései, a bagdadi vasút építésével, már a századforduló körül színre léptek. Jellemző, hogy Napóleon keleti politikájának történetírója már 1904-ben említést tett arról a hatásról, amelyet a „Hamburg—Bagdad”-jelszó megjelenése a napóleoni éra historiográfiájára gyakorolt. — *É. Driault*, *La politique orientale de Napoléon*. Sébastiani et Gardane 1806—1808. Paris, 1904. 7. old. — Nem kevésbé jellemző, hogy a Bagdad-vasút történetírója könyve első fejezetének ezt a címet adta: „Egy régi kereskedelmi út felújítása”: *E. M. Earle*, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway. A Study in Imperialism*. New York, 1923. 1—8. old. — Vö. még *M. Jastrow*, *The War and the Bagdad Railway. The Story of Asia Minor and its Relation to the Present Conflict*. Philadelphia—London, 1917. 100. old.; *F. H. Bode*, *Der Kampf um die Bagdadbahn 1903—1914*. Breslau, 1941. VI, 11. old.

³⁴ *Pl. H. Zimmerer*, *Orientalhandel und Donauschiffahrt*. 1914; *H. Grothe*, *Die Donaustrasse in ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Bedeutung. Die freie Donau*. Wien, 1918. 189, 221. old.; vö. még *H. Wendt*, *Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick*. Breslau, 1916. 52, 55, 191, 209. old. — Az összefüggésre célzást tett már *Fr. Bastian*, *Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XXII. Bd. Stuttgart, 1929. 301. old.

³⁵ *C. V. Suppan*, *Die Donau und ihre Schiffahrt*. Wien, 1917.

³⁶ *Domanovszky*, i. m. 1—2, 23. old.

³⁷ *Irinyi*, i. m. 45—63. old.

³⁸ *Irinyi*, i. m. 64—125. old.

³⁹ A vitatás-sorozat anyagát — előadója Kunfi Zsigmond, elnöke Szabó Ervin volt, a hozzászólók között Jászi Oszkár, Szende Pál, Ágoston Péter szerepelt — lásd Huszadik Század, XXXIII. 1916. január—július, 409—533. old. — Vö. *Czóbel E.* és *Székely A.* tárgykörbe vágó ismertetésével: uo. 401—403. old. és XXXIV. 86—93, 355—359. old.

⁴⁰ *Czóbel E.*, Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. Közép-európai törekvések a XIX. század elején. Huszadik Század, XXXIV. 1916. augusztus—december, 209—221, 391—411. old.

kori levantei kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról szóló tétel egyik első megfogalmazását is magukban foglalták.⁴¹ „.....ha ma — írta Czóbel —, ennek a stratégiai célok szolgálatában megteremtett világkereskedelmi helyzetnek hatása alatt fölvetődött „Közép-Európa” gondolata, a Hamburg és Bagdad tengelye körül vonuló világforgalmi rendszer terve; ha ma kívánatosnak mutatkozik a *világforgalom középkori szárazföldi útjának feltámasztása*....., érthető, hogy hasonló kereskedelempolitikai tervek és eszmék a napóleoni háborúk korában is felvetődhettek.”

A szerző, aki a továbbiakban tüzetes taglalását adta a „kora egész tudásával fölfegyverkezett” Berzeviczy Gergely kereskedelempolitikai tárgyú műveinek és ajánlásainak, átvette az Ansicht írójának nézetét arról, hogy az ázsiai-európai világkereskedelem szárazföldi útja a középkorban Magyarországon át vezetett: e tekintetben tehát nem alkalmazott bírálatot. Annál elevenebb kritikával mutatta ki viszont a „Közép-Európa”-tervek irreálisát a napóleoni időkben csak úgy, mint saját korában. Az elgondolást irreálissá tevő gazdasági tényezők egyikét pedig abban jelölte meg, hogy „a világkereskedelemben ... a *szárazföldi út*... a legfejlettebb folyamhajózással és csatornarendszerrel egyetemben is csak versenyképtelen szurrogátuma a *tengeri útnak* ...A mai terv is, a száz év előtti is... egy oly gazdaságbirodalom megteremtését javasolja, mely szoros és közvetlen kapcsolatba hozza Közép-Európát a Balkán és Ázsia, Afrika nagy területeivel... Azonban a nemzetközi forgalomnak az az útja, amelynek a rendszer tengelyét kellene alkotnia, a *középkori szárazföldi világot*, már száz év előtt sem bírt azzal a világkereskedelmi rendszert teremtő és fenntartó erővel, amit Berzeviczy tulajdonított neki, mert a szárazföldi út már akkor sem, már a vitorlás hajó korában sem pótolhatta a világkereskedelemben a tengeri utat”, — még kevésbé manapság.⁴²

Így Czóbel értékes tanulmánya — amelyet a hivatalos történetírás nem vett figyelembe — közvetve éppen azokra a nemzetközi politikai-gazdasági feltételekre világított rá, amelyek a XIX. század elején a levantei kereskedelem középkori magyarországi útvonaláról szóló tétel *kidolgozásában*, a XX. század elején pedig annak *fölelevenítésében* közrejátszottak; sőt azokra a világgazdasági fejleményekre-felismerésekre is utalt, amelyek hosszú távon a tétel *elvetését* jelentő historiográfiai fordulatot támasztották alá.⁴³

4.

Az ellenforradalmi korszak első évtizedének történetirodalmában azután minden korrekció és enyhítés kizárásával, sőt az eddigi fogalmazásokat messze meghaladó kiélézéssel és túlhajtással jelent meg a *Fekete-tenger felől Erdély felé* haladó levantei áruforgalomnak, röviden: a *keleti* közvetítésnek az elutasítása, s vele szemben az *Adriai-tenger felől* jövő levantei árubehozatalnak, mondhatjuk: a *nyugati* összeköttetés kizárólagosságának az elmélete. Sőt, az utóbbiból a *középkori Magyarország világkereskedelmi szerepét* hirdető *újabb* merész elképzelés ága-

⁴¹ G. v. Berzeviczy, Ansicht des asiatisch—europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet. Ein Versuch. Pesth. 1808. 50—52. old. — Részletesebben lásd az 1. jegyzetben idézett tanulmányunkat: 850, 854—856. old.

⁴² Czóbel, i. m. 209—210, 231—215, 218—219, 408—411. old.

⁴³ Vö. Hunvaldy, i. m. 2—3, 17—19, 25—29, 50—51. old.: Jastrow, i. m. 1—2, 52—55, 59. old.: Jickeli, i. m. 158. old.

zott, — egy új legenda, amely semmivel sem volt kisebb igényű a „Duna-legendánál”, csakhogy már nem a Duna — Fekete-tenger vonalának, hanem az adriai-dalmáciai kapcsolatnak szánt európai jelentőséget a levantei cikkek, keleti fűszerek közvetítésében.

Pleidell Ambrus nevéhez fűződik ez új, merész konstrukció kidolgozása, aki a középkori Magyarország nyugatra irányuló külkereskedelméről szóló — vitathatatlanul kiterjedt forráskutatáson nyugvó és éles kombinatív készségre valló — értekezésében Nagy Lajos velencei-dalmát politikájának fő rugóját éppen a levantei cikkek behozatalának biztosításában jelölte meg: abban, „hogy a tengeri kereskedelem nagypiacáival újra közvetlen kapcsolatot szerezzen Magyarországnak”. Ez csak úgy volt elérhető, „ha Magyarország a dalmát tengerpartot visszaszerzi, és Velence tengeri uralmának megtörésével a dalmát városok kereskedelmét Velencétől függetleníti. Azok az évtizedes harcok, amelyeket Lajos Velencével vívott, tisztán gazdasági, kereskedelmi háttérűek, függetlenek minden más, politikai szemponttól. [!] Ettől függött Magyarország kereskedelmi világhatalma.” [!] A Genovával szövetségben vívott harc 1358-ban teljes győzelemmel végződött; a zárai békével „a magyar kereskedőknek nyitva állott az út kelet termékeihez”. „Az, hogy Velence helyzetébe nem nyugodott bele..., csak újabb harcot provokált”; de az 1381-i torinói béke „a magyar tengeri kereskedelmet — dalmát és génuai közvetítéssel — mégis biztosította... A magyar piacokra a tengeri kereskedelmi cikkeket a génuai és florenzi kereskedők mellett magyar kereskedők szállították”. Ez a magyar piac pedig nemcsak Magyarország ellátását szolgálta, hanem „immár európai jelentőségű piac volt”, ahonnan a levantei cikkeket szinte a szélrózsa minden irányában széthordták, — főképpen a Buda-Nagyszombat-Holics úton Cseh-Morvaországba és Sziléziába. Nagy Lajos tehát „Magyarországot Európa kereskedelmének egyik legfontosabb tényezőjévé emelte, s Közép-Európa kereskedelmében Magyarországnak biztosította a vezetést vagy legalább a fő piacot [ti. a levantei cikkek főpiacát] és az áruk kicserélését.”⁴⁴

„Kár, hogy olyan kevés emléke maradt” — fűzte hozzá *Pleidell* utóbbi mondatához, rezignáltan s nyilván valamelyest önkritikusan is. Hiszen bizonyára érezte, hogy bármily gondosan elemezte is forrásait, s bármily invenciózusan építette is fel teóriáját, konkrét adatot bizony egyet sem sikerült felhoznia, amely azt tanúsította volna, hogy az Anjou-korban *Magyarországról vittek volna ki* levantei árut⁴⁵ — akár a holicsei, akár más útvonalakon, akár magyar, akár idegen kereskedők — bármelyik külföldi országba. Mi több: Nagy Lajos velencei-dalmáciai politikájának elsőrendű céljáról és ennek megvalósulásáról szóló állítását: azt, hogy a szigetváros felett aratott győzelem után a magyar piac Dalmácia felől *csakugyan* bőségesen telítődött levantei cikkekkel, — mindezt maga sem tudta bizonyítani egyébbel, mint Lajos királynak az ország „merces maritimae”-ben való bővelkedését szorgalmazó szándékaival, ennek érdekében a pozsonyi, brassói, szebeni kereskedők részére a zárai úthoz vámmentességet osztó — már Csánki óta emlegetett — szabadalmaival.⁴⁶

⁴⁴ *Pleidell A.*, A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp., 1925. 53—56. old.

⁴⁵ Magunk csak a XV. századból ismerünk vitathatatlanul ilyen értelmű forrásadatot: így az 1438. évit, amely szerint boroszlói kereskedők Budáról vásároltak borsot. — (*Klose*), Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen. Zweiten Bandes zweiter Theil. Breslau, 1781. 354—356. old.

⁴⁶ *Pleidell*, i. m. 54. old.

Mindez mégis a teljes bizonyosság igényével lép már elénk *Fekete Nagy Antal* disszertációjában, amely néhány hónappal később jelent meg. A két könyv nem utalt egymásra, de egymástól nyilván nem függetlenül készült; bizonyos kérdésekben ugyan eltérő, de az alapkoncepcióban egybehangzó felfogást képviseltek; különbségeik jobbra szerzőik különböző történetírói alkatát tükrözték. Amit Pleidell jószerint még inkább csak jelzett, Fekete Nagy már azt is kereknyersen kimondta, s az új koncepciót, az új legendát minden vonatkozásban teljesen „kifuttatta”.

Az utóbbi szerző a középkori magyar-dalmát kereskedelemről értekezett, ezen belül a legbehatóbban „a magyar világkereskedelem kifejlődésével” foglalkozott,⁴⁷ amelyet maga is az Anjouk nagy gazdaság- és külpolitikai vívmányának tekintett. Ennek első lépését még Károly Róbert alatt a holicsei út felszabadításában,⁴⁸ további és döntő lépéseit pedig Lajos sikeres vállalataiban látta. „A zárai béke megszabadította a dalmát városokat Velence gyámkodásától és szabaddá tette a tengert. Lajos király azonban azt is keresztül akarta vinni, hogy a dalmát és a magyar kereskedők valóban olyan ... szerepet töltsenek be az Adrián, amilyen győzelme következtében megilleti őket”; „gondoskodott arról is, hogy ... a keleti árucikkek ne csak eljussanak az ország minden részébe, hanem a magyar kereskedő városok közvetítésével a *külföldre* is, főleg Cseh- és Lengyelországba”. — A bizonyíték? Természetesen nem más, mint a pozsonyiak, szebeniek, brassóiak dalmát kereskedelmét szorgalmazó-támogató, oly sokszor idézett kedvezmények, — abból a célból, „ut ipsum regnum nostrum rebus et bonis maritimis et extraneis locupletetur et exuberetur”.⁴⁹

S itt kapcsolódnak be az erdélyi szász városok is különlegesen túlhajtott funkcióval a levantei kereskedelem magyarországi súlypontjának új elméletébe, — amennyiben megint fontos közvetítő szerepet játszanak, ám nem a Fekete-tenger, az Alduna felől (miként a XIX. századi magyar és szász historikusoknál), hanem — bármekkora kerülőt jelentett volna is ez — az Adriai-tenger, Dalmácia felől! Fekete Nagy ugyanis — „régén megdőltnek” tekintve „azt a véleményt, amely szerint a levantei kereskedelem útja a középkorban hazánkon vonult volna keresztül” (ti. kelet felől), és futó pillantást vetve a kérdés historiográfiájára (lát-hatólag Borcsiczky nyomán) — kijelentette: „Arra nincsen adatunk, hogy a levantei áruk ebben a korban *Erdélyen vagy a Dunán keresztül* jöttek volna az országba,⁵⁰ hanem igenis azt több adattal tudjuk bizonyítani, hogy az *erdélyi* városok az *Adrián* szerezték be a keleti cikkek, és azt, hogy a keleti árukat Magyarországból vitték *Moldvába* és *Havasalföldre* [!], amire pedig, ha ebben a korban ezek az országrészek szorosabb kapcsolatban lettek volna Génua keleti telepeivel, egyáltalán nem lett volna szükség.” „A szász kereskedő városok révén a dalmáciai kereskedelem cikkei *nemcsak Erdélybe* jutottak el, hanem ...tovább *kelet felé* és *északra* is[!], mert Lengyelországgal is közvetlen kereskedelmi kapcsolatban

⁴⁷ *Fekete Nagy A.*, A magyar—dalmát kereskedelem. Bp. 1926. 35 s köv. old.

⁴⁸ A szerző ugyanis olyanformán vélekedett, hogy a velencei kereskedők ezentúl Magyarországon át, „a holicsei úton keresztül eljutottak Csehországba”; a dalmát városok pedig, ha még nem is tartoztak magyar fennhatóság alá, „mégis eredményesen közreműködtek a magyar kereskedelem felvirágztatásában, és közvetítették a keleti árukat hazánkba és *hazánkon keresztül* is. . .” — Minderre egyetlen „bizonyítéka”: Mick dalmát bán is részt vett a magyar és cseh király 1335-i tárgyalásán. — *Fekete Nagy*, i. m. 47. old.

⁴⁹ *Fekete Nagy*, i. m. 52, 61—62. old.

⁵⁰ Vö. erre nézve fentebb a 28. jegyzettel. — Itt egyébként a Meltzl óta divó eljárást követte Fekete Nagy abban is, hogy egy kalap alá vonta a dunai és az erdélyi útvonalat.

voltak..., aminek következtében ide is eljuthattak a dalmát és velencei áruk.”⁵¹
 — Íme, a Csánki és Meltzl óta annyiszor használt, divatozó ellen-érvelés, — persze ez is megtoldva egy derék lépéssel: amikor Fekete Nagy már nemcsak az erdélyi szász városokat látja el Dalmácia felől levantei cikkekkel, fűszerekkel, hanem rajtuk keresztül egyenesen Moldvát és Havasalföldet, az Alduna és a Fekete-tenger körzetét is, nem is szólva Lengyelországról!⁵²

A „több adat”, amelyben a szerző az erdélyi szász városok nyugat felől történt ellátásának forrásszerű bizonyítékát látta, persze nem volt egyéb, mint a Nagyszebennek, Brassónak adott „rebus maritimis locupletentur”-típusú oklevelek, amelyekre még visszatérünk. S vajon milyen kútfői alapon érezte feljogosítva magát ezt azzal megtetzni, hogy még a román fejedelemségek is a dalmát kikötőkől — Magyarországon s az erdélyi városokon át — jutottak levantei cikkekhez? Egyetlen forrásadat alapján, s ennek is fölöttébb vitatható interpretálásával. „... nemcsak a szebeni és brassói kereskedők jártak el a [dalmát] tengerpartra a keleti és olasz árukért — írta —, hanem a keleti árukkal, borssal, sáfránnyal és más fűszerekkel, maguk a *dalmát kereskedők is eljártak a szász városokba, sőt a Havasalföldre és azon is túl* [!] elvitték árucikkeiket, és olyan nagy tömegben [!] jelenhettek meg, hogy már veszélyeztették Szeben kereskedelmét. Ennek meggátolására — most figyeljünk a szerző egyetlen adatára mind az előbbieik igazolásául! — a szebeniek privilégiumot eszközöltek ki a királytól, amely szerint Szebenen túl idegen kereskedő nem vihetett fűszert, hanem tartozott azt Szebenben eladni.”⁵³ Erről a privilégiumról itt csak annyit: Nagy Lajosnak 1382-ben kelt, a Nagyszebenben keleti fűszerekkel kereskedő *idegenek* visszaéléseit tilalmazó okleveléről van szó,⁵⁴ ahol is az „idegen kereskedőket” (mercatores advenae) *Horváth Mihály* egykor még — Fesslerrel egybehangzóan⁵⁵ — délről-keletről érkezett *örményeknek* nézte, Fekete Nagy viszont immár nyugatról jött *dalmatáknak* tekinti; az adatot magát Horváth még a levantei cikkek *Havasalföld felől* Erdély felé haladó forgalmának mutatójaként tárgyalta,⁵⁶ Fekete Nagy viszont most már éppen ellenkezőleg: *Dalmácia felől* Erdélybe menő, sőt azon túl Havasalföldre is benyomuló útvonalának bizonyítékaként értelmezi.⁵⁷

⁵¹ „A holicai úton pedig — tette teljessé a szerző a nagy ívű tablót — Sopron és Pozsony közvetítették a dalmát és velencei kereskedelmet észak felé, sőt valószínű, maguk a dalmát kereskedők is használták ezt az utat.” — *Fekete Nagy*, i. m. 63—64. old.

⁵² E helyütt csupán jelezzük: olyan felfogás, amely a XIV. században Dalmácia felől Magyarországnak tulajdonít számottevő szerepet *Lengyelország* levantei cikkekkel való ellátásában, nem vesz tudomást a „strada tartara”-ról: arról a híres útvonlról, amely Krakkót Lwówon át és Moldván keresztül Kaffával, a genovaiak virágzó krim-félszigeti kolóniájával s más fekete-tengeri telepekkel kötötte össze: a keleti áruk dús forrásaival. — Lásd Lajos király 1380. évi oklevelét a „via in Tartariam” használata tárgyában: *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Bp., 1876. 407—408. old.; a kiterjedt irodalomból pedig *St. Kutrzeba*, Handel Krakowa w wiekach srednich. Kraków, 1902. 12—14, 24, 81, 109—113. old.; *H. Wendt*, Schlesien und der Orient. Ein geschichtlicher Rückblick. Breslau, 1916. 16—38. old.; *P. P. Panaitescu*, La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age. Revistă Istorică Română, III. 1933. 172—193. old.

⁵³ *Fekete Nagy*, i. m. 62—63. old.

⁵⁴ Első közlései: *G. Pray*, Specimen hierarchiae Hungariae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae. II. Posonii et Cassoviae, 1779. 261—262. old.; *St. Katona*, Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Tomulus III. ordine X. Budae, 1790. 713—714. old.

⁵⁵ *J. A. Fessler*, Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. III. Leipzig, 1816. 1049—1050. old.

⁵⁶ *Horváth M.* kisebb történeti munkái. II. Pest, 1868. 78. old.

⁵⁷ Lásd az 53. jegyzetet. — Az oklevélszöveg és az értelmezése körüli vita elemzésére munkálatunk későbbi pontján kerül sor.

„A keleti árucikkeket, ha esetleg olykor Bécsen keresztül jutottak is el hozzánk, *kizárólag* a dalmát és velencei kereskedők közvetítették keletről; éppen ezeknek a keleti árucikkeknek a közvetítése ad a dalmát városoknak olyan nagy fontosságot a magyar uralom szempontjából... Az Adriai-tenger felszabadításával Nagy Lajos minden lehetőségét megteremtette annak, hogy a magyar kereskedelem tovább virágozhassék, a kereskedelmi utakat összekötötte egymással, a dalmát kereskedelem útja is összefüggésben volt az erdélyi, lengyel, cseh és német kereskedelmi utakkal, amelyeken a *tengeri áruk a legtávolabbi vidékekre is eljuthattak*”,⁵⁸ — summázta Fekete Nagy a középkori „magyar világkereskedelem” új elméletét: az új legendát Magyarország kulcs-szerepéről a levantei kereskedelem közép-európai közvetítésében.

S ez a — Pleidell, Fekete Nagy kidolgozta — konstrukció teljesen beleillett abba a képbe, amelyet az ellenforradalmi korszak reprezentatív történeti szintézisének Anjou-kori fejezeteiben *Hóman Bálint* festett ki a magyar nagyhatalomról, a középkori „archiregnum”-ról, a „regina regnorum”-ról. Főbb mozzanatai be is vonultak hát a „Magyar Történet” lapjaira. Már Károly Róbert korában „... mind a nyugati, mind a Velencén át érkező itáliai és levantei cikkek főpiacává, a nemzetközi kereskedelem központjává ... a főutak gócpontján fekvő Buda lett... a Budától északkeletre vitt olasz és keleti árunak... főpiacává az északkeleti részen Kassa lett...” Lajos pedig betetőzte apjának nagyralátó kereskedelmipolitikai terveit, „A dalmát kikötővárosok visszaszerzésével és főleg Ragusa hódoltatásával a magyar királyság tengeri hatalommá lett. Saját hasznára gyümölcsöztethette a dalmát kikötőkön át Szerbia és Bosznia, Magyar- és Lengyelország felé irányuló levantei kereskedelmet, aminek haszna eddig szinte kizárólag Velence jövedelmét gyarapította.” „A zárai és torinói békeokmányok kereskedelmi vonatkozású pontjai... tanúsítják, mily nagy, sőt elhatározó szerepe volt az adriai politikában a külkereskedelmi érdekeknek... Lajosnak jórésben sikerült is Ragusa és a többi dalmát városok útján a levantei kereskedelem terén ugyanoly előnyöket szereznie, aminőket apja a nyugati kereskedelem terén biztosított országának.”⁵⁹

Ám Hóman nem azért volt az Anjou-kori magyar főhatalom legbecsvágyóbb tehetségű történetírója s a „hódításokkal megalapozott külkereskedelem fellendítésének” historikus szószólója, hogy a középkori magyar „világkereskedelem” új elméletének birtokában teljesen lemondjon annak *régebbi* válfajáról. Így hát amikor beépítette előadásába a nyugati összeköttetés, a dalmát-magyar konstrukció fő elemeit, ugyanakkor nem átallotta felkarolni — akárha némi logikai ellentmondás árán — a *keleti* irányban gyakorolt kereskedelmi-hatalmi funkció gondolkörét sem. A *dunai* útvonal tézisének persze maga is elejtette — Heyd és Domanovszky után aligha tehetett is volna másként⁶⁰ —, nem így a Levantekereskedelem *erdélyi* szász közvetítésének motívumát, „az erdélyi városokból délkelet felé irányuló relációk” izlése szerint való kiaknázását. A Kunország területén kialakult oláh fejedelemségekkel, Bolgáriával s rajtuk keresztül a *távolabbi kelettel*... Nagy Lajos vette fel az erdélyi szász városok közvetítésével a kereskedelmi összeköttetés fonalát.” „Nyilvánvaló, hogy Kassa, Nagyszeben, Brassó kereskedelmének kifejlesztése és kiváltságainak bővítése is összefügg Halics és La-

⁵⁸ Fekete Nagy, i. m. 64, 68. old.

⁵⁹ Hóman B. (—Szekfű Gy.), Magyar Történet.² Bp., 1936. II. 99—100, 213, 260—261. old.

⁶⁰ „Az a feltevés, mintha kelet áruai a Dunán és Magyarországon át érkeztek volna nyugatra, téves... A keleti áruk a kései középkorig tengeri úton, a levantei kereskedelmen Genovával osztozó Velence útján kerültek hazánkba és a nyugati országokba.” — Hóman, i. m. II. 97. old.

domér, Moldova és Havaselve újrarendelésével, s hogy e hadjáratok indító-okai közt is ott szerepelt a feljük és rajtuk túl Litvánia, Tatárország, Bulgária s a *Fekete-tengeren át Konstantinápoly és Kelet felé irányuló külkereskedelem fejlesztésének szempontja*,⁶¹ — hangzanak Hóman állításai, e részben egyenesen engeli-teutschí reminiszcenciákat ébresztve, ha nem is az erdélyi szászok, hanem Lajos király nagyobb dicsőségére.

5.

A két világháború közötti korszak magyar történetírása, Pleidell és Fekete Nagy értekezésének megjelenése után, tárgykörünkben még két speciális érdekű dolgozatot hozott. Az 1930-as évek első felében *Glaser Lajos* kért újrafelvételt a levantei kereskedelem százados perében,⁶² — ugyan nem az Anjou-korra, hanem a magyar királyság első időszakára vonatkozóan. Hüllmann és Horváth Mihály felfogását, amely szerint a XI-XII. században kelet termékei Magyarországon át, a Duna vonalán kerültek nyugatra, próbálta meg föleleveníteni: új — *közvetett* — érveléssel. Kombinatív okfejtésének lényege abban állott, hogy a levantei kereskedelem *három* nyugatra vezető útvonala mellett — a délfraancia kikötőkön át, az orosz síkságon keresztül, az észak-itáliai kereskedővárosok révén — kellett egy *negyediknek* is lennie, mert az első két út forgalma a X-XI. század fordulójára már lehanyatlott, a harmadiké pedig csak a XIII. század elejétől lendült fel; a negyedik útirány pedig — amelyen eszerint a XI-XII. században kellett, hogy lebonyolódjék a keleti kereskedelem zöme — nem lehetett más, mint a Marica és Morava völgye, majd a Dunáé, Magyarországon át.⁶³ Két világháború közötti történetírásunk gyakori provincializmusa nyilatkozott viszont meg abban, hogy a — bár jól képzett — szerző a *Balkán XI-XII. századi állapotaira* vonatkozó tudomását Hóman *magyar történeti előadásából* merítette: innen vélte leszűrhetni, *Heyddel* szemben, azt a következtetést, hogy „a levantei áruk átmenő kereskedelme Magyarországon és Bulgárián keresztül... a XI-XII. században mindennemű akadálytól szabad volt”⁶⁴; és még inkább abban, hogy azt a tanulmányt, amely a nemzetközi tudományosságban Heyd óta a legnagyobb csapást (talán: a végső csapást) mérte a koraközépkori (XIII. század előtti) „*Donauhandel*” tézisére, s a mellette felhozott argumentumok zömét *közvetlenül* is cáfolta: a jeles német kereskedelmérettész, *Franz Bastian* írását — pár évvel korábban jelent ez meg az ismert gazdaságtörténeti folyóiratban⁶⁵ — nem vette figyelembe.

⁶¹ *Ugyanott*, II. 97, 100, 261. old. — Itt jegyezzük meg: a szövegben említett belső logikai ellentmondás a szerzőnek az előbbi jegyzetben idézett kategorikus kijelentései és most hivatkozott állításai között mutatkozik.

⁶² Lásd már idevágó utalásait *Glaser L.*, *Dunántúl középkori úthálózata. Századok*, 1929. 139—140. old.: „A keleti tranzitó vitája rövidesen százéves lesz, de Heyd óta újabb bizonyítékokat nemigen termelt, legfeljebb újabb véleményeket.”

⁶³ *L. Glaser*, *Der Levantehandel über Ungarn im 11. und 12. Jahrhundert. Ungarische Jahrbücher*, XIII. Bd. Berlin—Leipzig, 1933. 356—363. old. (Rövid megjegyzésekkel a kérdés historiográfiájára is.)

⁶⁴ *Glaser*, i. m. 362. old.

⁶⁵ *Fr. Bastian*, *Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXII. Bd. Stuttgart, 1929. 289—332. old. — E fontos tanulmány figyelmen kívül hagyására egyébként van példa az egykorú német történetírásban is: olyan felfogásra — *Glaserrel* csaknem azonos időpontban —, amely a középkor „nagy nyugat—keleti útvonalát” Franciaországból a Rajnán át a Neckar, majd a Duna völgyében Magyarországon keresztül vezette a Fekete-tengerig. — *K. Weller*, *Die Hauptverkehrsstrassen zwischen dem westlichen und südöstlichen Europa. Württembergische Vergangenheit*, Stuttgart, 1932. 89—128. old.; vö. *Komoróczy*, alább i. m. 22, 70. old. és alantabb a 77. jegyzettel.

Időállóbb jelentőséget tulajdoníthatunk a másik munkálatnak: *Huszt Dénes* — a negyvenes évek legelején kiadott — könyvének, a középkori olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatokról, — tárgyunk szempontjából főképp azért, mert éles szemmel kérdőjelezte meg a keleti áruk közvetítésének „dalmát-magyar” konstrukcióját. „... a dalmát városoknak rendkívül csekély volt magyarországi kereskedelmi tevékenységük. Fekete Nagy idézett munkája sem tartalmaz semmiféle bizonyítékot arra, hogy ezek a kapcsolatok bármikor rendszeresekké és a magyar gazdasági életre nagyobb befolyást gyakorlókká váltak volna... Közvetítő kereskedelmüket elsősorban a Balkánon folytatták... Nagy Lajos uralkodásával elsősorban politikai érdekek követelték a tengerpart birtoklását... most sem kimondottan gazdaságpolitikai szempontok vezették a magyar törekvéseket... A dalmát városok Magyarországon nagyobbarányú gazdasági tevékenységet akkor sem folytattak, amikor ténylegesen Magyarország fennhatósága alá tartoztak;”⁶⁶ stb. Megannyi jól elhelyezett találat ez a dalmát kereskedelem új „legendáján”, — mégha a kritika csak a *dalmátok magyarországi tevékenységét* érte is, és nem terjedt ki a *magyarországiak* (és erdélyiek) *dalmáciai tevékenységének* kérdésére, az ennek igazolásaként felhozott „res maritimae”-oklevelek vizsgálatára.

A nagyonis indokolt szkepszis az *egyik* oldalon, volt a valószínű előidézője annak, ami Husztit a *másik* oldalon már indokolatlanul gyors megállapításra ragadtatta: a levantei kereskedelem *dunai* útvonalának rehabilitálására, — nem, miként Glaser, a XI-XII. századot, hanem éppen az *Anjou-kort* illetően. Amikor ugyanis annak az érdekes kiváltságlevélnek a nyomára bukkant, amelyet Nagy Lajos 1379-ben a genovai kereskedőknek adott, „akár kelet felől érkeznek a Dunán vagy szárazföldön, akár Dalmácia felől jönnek” Magyarországra (ahogy az oklevélnek ezt a passzusát a szerző visszaadta), — máris sietett állást foglalni az évszázados vitában, és pedig a következőképpen: „A magyar tudományosság általában tagadja, hogy a középkor folyamán a Dunán forgalom bonyolódott volna le Magyarország és a kelet között... A génuaiaknak adott privilégium ennek látszólag ellentmond. Feltételezhető, hogy már a privilégium kiadása előtt... forgalom bonyolódott le a *Dunán, illetve a szárazföldön a Duna mentén* Magyarországra és a kelet között, s az is kétségtelen, hogy a *közvetlen magyar—levantei kereskedelemnek*, illetve forgalomnak a lebonyolítói a *genuai kereskedők*, illetve génuai eredetű, de keleten letelepedett kereskedők voltak.”⁶⁷ Sietős következtetését alig enyhítette a „látszólag”, „feltételezhető”, „kétségtelen” kifejezések bizonytalánító variálásával s azzal a hozzátételével, miszerint „ez a forgalom nem lehetett túlságosan élénk, hiszen csak *Magyarország és legfeljebb Bécs* levantei árukkal való ellátására szorítkozott”, s ezért jócskán elmaradt az itáliai útvonal jelentőségéhez képest.⁶⁸

⁶⁶ *Huszt D.*, Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp., 1941. 10, 13—14, 17, 74. old.

⁶⁷ *Huszt D.*, i. m. 75—77. old. — Hasonlóan más helyütt is: „A velenceiek ebben a korban már megtelepedtek Tanában, míg a génuaiak 1266-ban foglalták el Caffát, ahonnet a Fekete-tengeren, majd a Dunán hajózva hozták áruikat Magyarországra.” — *Ugyanott*, 69. old. — A keleti kereskedelem *XI—XII. századi magyarországi áthaladásához*, Glaser teóriájához egyébként Huszt is alapjában negatívan foglalt állást. — *Ugyanott*, 26—28. old.

⁶⁸ *Ugyanott*, 77. old. — Huszt felfogásában a levantei kereskedelem magyarországi áthaladásáról szóló tétel sajátos alakot öltött, hiszen a XIV. századra vonatkozólag a korábbi irodalom, mint láttuk, túlnyomórészt az *erdélyi-szász* (és nem a dunai) közvetítés motívumát érvényesítette. Az a feltevése pedig, hogy Bécs ezen az úton jutott levantei cikkekhez, nem számolt azzal a ténnyel, hogy az osztrák főváros Velencével rendszeres és élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn. — Lásd alantabb a 80. jegyzetet.

Az a tény, hogy Glaser kísérlete a XI-XII. századi levantei kereskedelem magyarországi áthaladásáról vallott régi tézis újrafogalmazására nem maradt visszhangtalanul a magyar történetírásban (amint Váczy, Kring⁶⁹ és Komoróczy⁷⁰ tanulmányai mutatják); az a körülmény, hogy Huszti a XIV. századra nézve nemcsak a *dalmát* teória *bevezetésével* szemben emelt aggályokat, hanem a *dunai* „közvetlen magyar-levantei forgalom” tételének *elvetésével* szemben is, — mindez nem csupán önmagában bír érdekléssel, hanem azért is, mert a kétségeket jelzi, a problémákör megoldásának hiányait érzékelteti: azt, hogy polgári történetírásunk, oly sok kérdéshez hasonlóan, lezáratlanul és különféle politikai célzatoktól összekészáltan hagyta örökül a témát marxista történettudományunknak.

A magyar marxista történetírás megalapozóinak figyelmét a problémakör nem kerülte el. *Molnár Erik* úttörő művének mindkét kötetében foglalkozott vele, mint „a középkori magyar gazdaság- és társadalomtörténet fontos kérdése”-vel, s a szakirodalom, illetve annak kritikája alapján néhány kitűnő megjegyzést tett a tárgyról. Egyrészt elutasította, megdöntöttnek tekintette azt a nézetet, amely szerint a levantei kereskedelem *fő* útja — akár a korábbi, akár a későbbi középkorban — Magyarországon ment keresztül; másrészt megengedte, hogy ez az áruforgalom a XI-XII. században „Magyarországon is átszivárgott igen vékony erecskében úgy Bizánc, mint Kijev felől”, s a XIV-XV. században sem kizárólag nyugatról, délnyugatról érkeztek levantei cikkek Magyarországra, hanem keletről, Havasalföldről is.⁷¹

Révai József tekintetét pedig a kérdés *újkori* összefüggéseiben vonta magára, amikor — még az 1930-as évek elején — Marx és a magyar forradalom c. művé-

⁶⁹ „A világkereskedelem . . . Konstantinápolyon keresztül a Morava folyó völgyében vagy az Alsó-Duna mentén tartott Magyarországnak”, amely így „a X. század utolsó évtizedeitől kezdve döntő fontosságú szerepet töltött be a levantei kereskedelemben”, és „kiváltságos helyzetét egészen a XII. század végéig megőrizte”. — Váczy P., A magyarság a román és gót stílus korában. Magyar Művelődéstörténet. Bp., é. n., I. 99—101. old. — „Igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a bécsi, regensburgi és rajnai menti kereskedők Magyarországon át haladtak Kievet felé. A bizánci kereskedelmi összeköttetések is fennmaradtak a honfoglalás után . . . Magyarországon át mentek az orosz és más szláv, sőt részben a német kereskedők is a Fekete-tengerhez. A két útvonalat különösen fontosá tette a honfoglalás idején s a következő két században, hogy az arab hódítások folytán Európa földközi-tengeri kereskedelme csaknem teljesen megsemmisült.” — Kring M., A gazdasági élet. Magyar Művelődéstörténet, I. 237. old. — Az utóbbi érv — amelyre Váczy is hivatkozott — *Henri Pirenne*-től származott, aki az 1920-as évek elején adta közre ilyen értelmű, heves vitát kiváltó tanulmányait. Megjegyzendő azonban, hogy a nagy belga historikus híres tézisének a XII. század előtti időszakokra vonatkoztatta; másrészt a „dunai világkereskedelem” gondolatát — Heyd argumentumaival — az egész korszakra nézve *kizárta*. „Arra lehetne gondolni, és fel is merült ilyen nézet, hogy a Földközi-tengert a Duna völgye helyettesítette, mint nagy kereskedelmi útvonal Oriens és Okcidentus között. Ez valóban bekövetkezhetett volna, ha az avarok, majd nyomukban a magyarok a Dunát el nem zárták volna.” „A Duna révén a Fekete-tenger felé nyíló kitűnő piaci lehetőség kihasználatlan maradt. Magyarország gyenge fejlettsége és a balkáni területek állandó zavarái megakadályozták a forgalmat a folyam alsó szakaszán.” — *H. Pirenne*, La civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XVe siècle. Histoire générale. VIII. Paris, 1933. 11, 131. old.

⁷⁰ A szerző szinte teljes terjedelemben beiktatta előadásába Glaser okfejtését, s reá hivatkozva szűrte le a következtetést, hogy „. . . a XI—XII. század folyamán Magyarországon keresztül vonult át a levantei kereskedelem útja”. — Komoróczy Gy., A kereskedelem és ipar Szent István korában. Bp., 1938. 29—33. old. — Vö. még 22. old.: „. . . a Magyarországon áthaladó áruforgalomban . . . az utak Bécs alatt . . . egyesültek egymással, s így haladtak tovább a Fekete-tenger, majd Levante felé”; 49. old.: „. . . élénk árucserre állott fönn. . . Magyarországon keresztül Kelet és Nyugat, valamint Észak és Dél között”; stb.

⁷¹ *Molnár E.*, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp., 1945. 190—191. old.; A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp., 1949. 201—202. old.

ben a kapitalizmus kialakulási folyamatának kelet-európai, illetőleg magyar sajátosságairól adott alapvető érdemi elemzést. A problémának ez a megközelítési módja sem kevésbé lényeges, — hiszen, hogy az újkori világ kitárulásának fontos folyamata, a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése a Mediterráneumból az Atlantikumba a XVI-XVII. században, miként és mennyiben hatott Magyarországra, nyilván azon is múltott, hogy megelőzőleg, a XIV-XV. században a nemzetközi áruforgalom útjai érintették-e s hogyan hazánkat.⁷²

A továbbiakban azonban a magyar marxista történettudomány érdeklődése mégis megcsappant — közvetlen és közvetett összefüggéseiben egyaránt izgalmas — probléma iránt: csak egy-egy rövid utalás, megjegyzés jelent meg róla középkorról szóló művekben⁷³ vagy XV-XVII. századi témájú munkákban.⁷⁴ A felszabadulás utáni román történetírás sem pótolhatta a hiányt, mert bár *Radu Manolescu* érdemes tanulmányokat szentelt Brassó és Havasalföld (meg Moldva) XV-XVI. századi áruforgalmának, s ennek fontos forrásait: az 1503. évi (és későbbi) brassói huszadnaplókat⁷⁵ egyes szempontokból statisztikailag is feldolgozta,⁷⁶ a tárgyat lényegileg csak a Tára Romínească és Erdély, illetve általában a „román területek” közötti gazdasági kapcsolatok tényeként szemlélte, alig iktatta be a levantei kereskedelem problematikájába,⁷⁷ az évszázados historiográfiai vitát pedig föl sem említette.⁷⁸

⁷² „Valamennyi ország történelmében, amely végigszenvedte az újkor elején a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, feltehető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafelődtek, hogy ennek következtében a kapitalizmus »normális« fejlődési útja elkanyarodott, és egy »elpolgárosodó feudalizmus« alakult ki.” — „... a Napóleon-féle kontinentális zárlat a keleti fűszerkereskedelmet újra szárazföldi útra kényszerítette Magyarországon át...” — *Révai J.*, Marx és a magyar forradalom. Marxizmus, népiesség, magyarság.³ Bp., 1949. 112—114. old. — Vö. „A világkereskedelemben való részvétel a középkori Magyarország gazdasági életét felvirágoztatta volna, s Magyarország későbbi gazdasági elmaradottságához lényegesen hozzájárult az a körülmény, hogy a XVI. században a nemzetközi kereskedelmi utak az országtól elterelődtek...” — *Molnár, i. m.* (1949) 201. old.

⁷³ *Elekcs L.—Lederer E.—Székely Gy.*, Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. Bp., 1957. 159. old.; *Molnár E.—Pamlényi E.—Székely Gy.* (szerk.), Magyarország története. Bp., 1964. I. 67. old.; vö. még: *Kosáry D.*, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1951. 79. old.

⁷⁴ *Makkai L.*, Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 2—3. sz. 241. old.; *Pach Zs. P.*, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp., 1963. 163, 190—191. old.; Közép- és Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 49. köt. 2—3. sz. 1970. 249—250. old.

⁷⁵ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. I. Bd.: Registrum vigesimalae almae civitatis Braschoviensis 1503. Kronstadt, 1886. 1—81. old.

⁷⁶ *R. Manolescu*, Schimbul de mărfuri dintre Tára Romínească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Studii și materiale de istorie medie. Vol. II. București, 1957. 169—176. old.; Comerțul Țării Romínești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI.) București, 1965. 5—14, 168—176. old.

⁷⁷ Nagyobb figyelmet fordított erre a kérdésre — de már csak a XVI. század vonatkozásában — egy másik román szerző, aki a megelőző korszakról így vélekedett: „A középkorban az erdélyi városok ama fontos kereskedelmi utak mellett feküdtek, amelyek Nyugat- és Közép-Európát szárazföldön kötötték össze a Balkán-félszigettel, a Fekete-tenger partjával és a Levántával.” — *S. Goldenberg*, Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert. Revue des études sud-est-européennes, Tome II, No. 3—4. Bucarest, 1964. 385. old.; Contribution à l'histoire du commerce roumano-balkanique au XVIe siècle. Revue Roumaine d'Histoire, Tome VIII, No. 3. Bucarest, 1969. 605—606. old.; *S. Goldenberg—S. Belu*, Epoca marilor descoperiri geografice. București, 1971. 83—84. old.

⁷⁸ Egy szlovák kutató viszont — aki a kérdés tárgyalásának szakmai történetére is rövid

A feladat tehát továbbra is áll. Így ha már az eddigiekben, a kérdéskör XIX-XX. századi szakirodalmának áttekintése során is szükségesnek bizonyult, hogy esetenként egykorú forrásokat is bevonjunk fejtegetéseinkbe — akkor most nem mondhatunk le arról sem, hogy az idevágó forrásanyag módszeres átvizsgálására is vállalkozunk.

6.

Először azzal a forrásanyaggal kell szembenéznünk, amely a nyugati irány kizárólagosságát valló történészek — tehát a levantei cikkek magyarországi utánpótlásának útját közvetlenül vagy közvetve, de mindenképpen az Adriai-tenger felől vezetők — érveléséhez kapcsolódik. Érveik közül persze azokra gondolunk, amelyekre a fentebbi historiográfiai elemzésben még nem adtunk választ: arra, hogy a keleti fűszereknek az erdélyi szász városok révén való közvetítését forrászerűen nem lehet bizonyítani; arra, hogy egyes források, Nagy Lajostól származó oklevelek egyenesen *cáfolják* az erdélyi útvonalon lebonyolított jelentősebb fűszerbehozatal lehetőségét. — Kezdjük az utóbbiakkal: a „res maritimae”-ben való bővelkedést szorgalmazó, az erdélyi szász kereskedők dalmáciai utazásait támogató-kedvezményező, Csánkitól Fekete Nagy Antalig sorozatosan idézett Lajos-kori oklevelekkel.

Meg kell vallanunk: a cáfolat első tekintetre meggyőzőnek látszik. Hiszen ha a nagyszebenieknek, brassóiaknak csakugyan nyugatra, egészen Zaráig kellett utazniuk, hogy „tengeri árukhoz” jussanak, akkor vajmi kevésbé valószínű, hogy azokat kelet felől, közelebről is beszerezhették. Ha azonban tüzetesen szemügyre vesszük ezeket az idézett — és egyéb, nem idézett — okleveleket, felötlenek az érvelés gyenge pontjai, fokról-fokra csökken meggyőző ereje.

Elsőbben is föltűnik, hogy Lajos ilyen tartalmú, a Dalmáciával folytatandó kereskedelmet szabadalmazó okleveleket az 1358. évi zárai béke után — amely a dalmát városok feletti uralmat hozta meg számára — nemcsak az erdélyi szász polgároknak, hanem más, magyarországi kereskedőknek is adott; sőt ily értelmű kedvezményeinek sorát nem is Szeben, hanem *Pozsony* részére már 1361-ben kibocsátott oklevele nyitotta meg: itt jelent meg először az „ideo, ut regnum nostrum Hungariae diversarum rerum (mercium) maritimarum ubertate et affluentia locupletetur”-motívum.⁷⁹ Márpedig — kell szembevetnünk — a pozsonyiaknak úgyszintén megvolt a lehetőségük arra, hogy a keleti fűszereket, levantei cikkeket Dalmáciánál jóval közelebről, nevezetesen Bécsből szerezzék be, — Bécsből, amely Velencével, főképpen a híres semmeringi úton, akkoriban már rendszeres és élénk kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn.⁸⁰

pillantást vetett — olyan felfogáshoz jutott, amely szerint: „A világkereskedelem fő útvonalai a középkorban voltaképpen mindig elkerülték a Kárpát-medencét.” „Ha azonban a kárpáti területek közvetítő szerepét a korai és virágzó középkori kelet-nyugati kereskedelemben nem is tudjuk fenntartani, ezzel nem zárjuk ki egyes Kárpátokon inneni s túli körzetek kereskedelmi kapcsolatait Nyugat-Európával már a Hanza-előtti korszakban sem”, még kevésbé a Hanza időszakában. — *O. R. Haalaga*, Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. *Hansische Geschichtsblätter*, 85. Jg. Köln—Graz, 1967. 59—62, 84. old.

⁷⁹ *G. Fejér*, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IX. 7. Buda, 1842. 198—199. old. — Öt évvel később, 1366-ban újabb szabadalomlevelet kaptak a pozsonyi polgárok, amely vám- és harmincadmentességüket biztosította, „quotiens... aliquas res mercimoniales partis maritimae de... Dalmatia et de Jadra versus dictam nostram civitatem [sc. Budam] deferre et importare voluerint...”. — *Fejér*, *Codex diplomaticus*. IX. 3. Buda, 1834. 552—553. old.

⁸⁰ *H. Simonsfeld*, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch—venetianischen*

S ez a Bécs felől való fűszerbehozatal nemcsak lehetőség volt, hanem valóság, s nemcsak korábban,⁸¹ hanem a XIV. század második felében is. A kereskedelmi tilalmat ugyanis, amelyet Bécs árumegállító jogának retorziójaként Károly Róbert rendelt el 1324-ben,⁸² Lajos már 1346-ban feloldotta, és a bécsi kereskedőknek újból megengedte, hogy áruikkal felkeressék Magyarországot. A következő évtizedekben a „kényszerkörülmények között felelevenített bécsi kereskedelem... mindinkább virágzásnak indult... Sopronba és főleg Pozsonyba, innen pedig a dunai útvonalon Budára”, — ismerte fel a Bécszet kikerülő holicsi út jelentőségének lelkes méltatója, *Pleidell* is.⁸³ Az Ausztriából való behozatal cikkeiről is tájékozva vagyunk azokból a rendelkezésekből, amelyeket Lajos király meg Erzsébet királyné 1366-ban, és 1380—81-ben bocsátott ki a dunai vámszedés szabályozására, a bécsi kereskedők védelmére, — szót emelve ama visszaélés ellen, hogy a vámosok ezektől a kereskedőktől a szokásos tributumon túl „de eorum rebus et mercibus... diversa munera, *piper scilicet*”, valamint egyéb felsorolt portékákat sajátítsanak el.⁸⁴ Ebből „kitűnik, minő árukat hoztak be közönségesen az ausztriai kereskedők — vonta le már *Horváth Mihály* a következtetést —, ti. fűszereket, melyek hozzájuk Olaszhonból jutottak, vasszerűrukat, kesztyűket, gyapjú- és vászonszöveteket”,⁸⁵ a Bécs és Buda közötti Duna-szakaszon a borsot nem *lefelé* hajózták, ahogy *Salamon Ferenc* még a XIV. századot illetően is szeretne volna,⁸⁶ hanem *lefelé* vitték. Eszerint pedig — szűrhetjük le a további tanulságot — Lajos király 1358 után olyan magyarországi városnak is adott kedvezményeket arra, hogy Dalmáciából hozzon levantei cikkeket, amelynek polgárai

Handelsbeziehungen. Stuttgart, 1887. II. 50, 98. old.; *Th. Mayer*, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter. Innsbruck, 1909. 32. old.; *C. Schalk*, Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna. Nuovo Archivio Veneto. NS. 23, 1912. 52 s köv. old.; *Wendt*, i. m. 41. old.

⁸¹ Lásd pl. az 1255. (vagy 1260.) évi győri vámtarifát, amelynek a borsról szóló tétele úgy is értelmezhető, hogy a fűszert latin hospesek — itáliai kereskedők — Bécsen keresztül hozták Magyarországra. — *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IV. 2. Budae, 1829. 323—324. old.; *St. Endlicher*, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. S. Galli, 1849. 491. old.; *Wenzel G.*, Árpád-kori új okmánytár. VII. Pest, 1869. 523. old. — Értelmezésére vö. *Takács S.*, A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt. A székesfehérvári községi felsőbb leányiskola értesítője az 1906—1907. tanévről. Székesfehérvár, 1907. 15. old.; *Dománovszky S.*, A harmincadvám eredete. Bp., 1916. 28. old. — *Simonsfeld*, i. m. II. 98. old. viszont úgy véli, hogy a korábbi időszakban Magyarországon át vezetett az út Velencéből Bécsbe is: a Laibach, Gilli, Pettau, Radkersburg, Körmend, Szombathely, Sopron, Bécsújhely vonalon. — Vö. alantabb a 104. jegyzettel.

⁸² Ebben az összefüggésben nyerhet jelentőséget az a szakirodalomban többször említett adat, amely szerint Károly Róbert 1326-ban kiváltságot adott — a Velencével üzleti összeköttetésben álló — Hans Ebner *nürnbergi* kereskedőnek, aki Magyarországon fűszerárakkal és déli-gyümölcseivel kereskedett. — *J. F. Roth*, Geschichte des nürnbergischen Handels. Leipzig, 1800. I. 51—55. old.; *K. D. Hüllmann*, Städtewesen des Mittelalters. I. Kunstfleiss und Handel. Bonn, 1826. 384—385, 394. old.; *Th(allóczy) L.*, Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltáraiból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900. 76—77. old. — Éppen 1346-ban viszont már Nürnberg és Velence között szakadtak meg egyidőre a kereskedelmi kapcsolatok: *Simonsfeld*, i. m. I. 43—57. old.

⁸³ *Pleidell*, i. m. 34—35, 53, 58. old. — Vö. a pozsonyi kereskedők tevékenységével ezen az útvonalon: *Kováts F.*, Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámosok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1901. 438, 444, 461, 468. old.

⁸⁴ *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 5. Budae, 1834. 384—386. old. (Lajos, 1380); 487—489. old. (Erzsébet, 1381). — A tilalom megjelent már Lajosnak egy 1366. évi oklevélében: „Nec tributarii ipsos mercatores ad amplioem tributi solutionem vel *piperis* aut alterius munuseuli praestationem compellere audeant modo aliquali. . .”: Codex diplomaticus. IX. 3. Budae, 1834. 526. old.

⁸⁵ *Horváth M.*, i. m. 79. old.

⁸⁶ *Salamon*, i. m. II. 426. old.

ezeket másunnan, közelebről — nyugat felől — is beszerezhatték és valóban be is szerezték. Az erdélyi szász városok ilyen célú kedvezményezése tehát egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy utóbbiak is hozzájuthattak más forrásból — keleti irányból — borshoz és más fűszerekhez.

Sőt, az említett oklevelek egyéb — az irodalomban kellő figyelemben nem részesített — felvilágosításokat is tartogatnak számunkra. Elmondják, hogy mivel sikerült Dalmáciát a „bitorló zsarnoki vetélytárs” — Velence — kezéből kiragadni, most immár biztosítani kell, hogy a dalmát tengerparthoz „universis mercatoribus regni nostri aditus pateat mercantias faciendi”, — mint ahogy a pozsonyiaknak szóló 1361. évi oklevél ezt az ugyancsak többször visszatérő gondolatot is megfogalmazza.⁸⁷ Mert bizony — fejt ki még világosabban a Nagyszebenek 1370-ben adott szabadalom — a szebeni kereskedők „Zárát és birodalmunk dalmáciai területeit *mindeddig nem tudták felkeresni és nem szoktak odautazni...* vetélytársaink zsarnoki szigora miatt, akiknek torkából isten segítségével és nem csekély háborús fáradalommal szereztük vissza e részeket”⁸⁸; a cél éppen az — mondja ki félreérthetetlenül az ugyanez évben a brassóiaknak nyújtott kedvezménylevelél —, hogy a kereskedők *szokjanak hozzá* a dalmáciai utazáshoz — „quod iidem in ipsa via Jadrensi procedere assuescant”, — s ezáltal Magyarország tengeri árukban bővelkedjék.⁸⁹ A képlet teljesen világos: a király Dalmácia megszerzése után arra törekedett, hogy gazdasági kapcsolatot is teremtsen a tengerparttal: Velencével szemben a dalmát városokra, jelesen Zárára alapozza az országnak „tengeri árukkal” való ellátását az Adria felől; ebből a célból egy eleddig szokásban nem volt, *új kereskedelmi útvonal* felkarolását szorgalmazta; az ország „összes kereskedőit” — erdélyi szászokat és magyarországiakat egyaránt — a dalmát összeköttetés *felvételére* buzdította. Tette pedig ezt nagy nyomatékkal, hiszen még ugyanez évben, 1370-ben a szebeniek részére újabb oklevelet is kibocsátott, ismételten hangsúlyozva, hogy a tengerpart felé „*omnibus mercatoribus regni nostri libera via pateat et secura, regnumque nostrum Hungariae rebus maritimis et Dalmatiae locupletetur et exaltetur*”.⁹⁰ Sőt, nemcsak a magyarországi és erdélyi kereskedőket, hanem Velence elleni küzdelmében szövetségeseit, a lagunák városának legfőbb ellenfeleit: a genovaiakat is meg akarta nyerni ennek a cékitűzésnek, a zárai útvonal felkarolásának, felélénkítésének, a dalmát tengerparton át történő levantei árubehozatalnak. Ebben az összefüggésben válik érthetővé — a genovaiaknak 1376 előtt nyújtott kereskedelmi kedvezmények általános tényén túlmenően⁹¹ — részükre 1379-ben adott kiváltságlevelének az a (fentebb más vonatkozásban már említett) passzusa, amely szerint a genovai kereskedők, akár keletről, akár nyugat felől jönnek Magyarországra: utóbbi esetben „*de regno nostro Dalmatiae, tam per mare nostrum, quam per viam Jadrensem*”, — szabad utat nyerjenek és semmiféle vámot ne fizessenek.⁹²

⁸⁷ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 7. 198—199. old.

⁸⁸ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 7. 297—299. old.; Wenzel G., Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. Pest, 1857. 148. old.; Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 1897. 337—339. old.

⁸⁹ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. Budae, 1834. 227—229. old.; Wenzel, Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. 149. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 354—355. old.

⁹⁰ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 234—235. old.; Wenzel, Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. 149. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 361—362. old. — Utóbbiban az idézet utolsó szavának olvasása: „*exuberetur*”.

⁹¹ Wenzel G., Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Bp., 1876. 131—132. old.

⁹² Historiae patriae monumenta edita iussu regis Caroli Alberti. Liber iurium reipublicae

Mindezek után aligha lehet már azt állítani, mintha az erdélyi szászok dalmáciai kereskedelmének támogatásáról szóló forrásadatok cáfolnák annak lehetőségét, hogy a nagyszebeni vagy brassói kereskedők más irányból (kelet felől) is hozzájuthattak a keleti fűszerekhez. Hiszen azok a magyarországi kereskedők is nyertek ugyanilyen kedvezményeket, akik kétségtelenül másfelől (nyugatról) vásároltak borsot és egyebeket; a genovaiak kiváltságlevele pedig kifejezetten *mindkét* irányra utalt. Mi több: a levantei cikkek dalmáciai beszerzése eddig nem is volt szokásban; ezt csak Lajos szorgalmazta, abban az igyekezetében, hogy Velencével szemben elért katonai-politikai sikereit, a dalmát tengerpart birtoklását gazdaságilag is kiaknázza, a „tengeri áruk” utánpótlási vonalát ide helyezze át. Végül: az elemzett oklevelek a király ilyen irányú *törekvéseiről* tanúskodnak csupán, nem pedig arról, hogy az erdélyi szászok *csakugyan* a dalmát városokból szerezték be a kérdéses árukat a zárai békét követő időszakban. Erdélyiek dalmáciai utazásának megvalósulásáról ezek a források csak *egyetlen* konkrét adatot tartalmaznak, — amennyiben a brassóiaknak 1370-ben adott oklevél három városi polgárt személy szerint is megnevezett és mentesített a zárai úton való tributum-fizetéstől.⁹³

7.

A „cáfolat cáfolatát” — ami az adott összefüggésben legfontosabb számunkra — ezzel megejtettük. Mégis, mielőtt tovább lépnénk a cáfolattól a keleti irányból való fűszerközvetítés pozitív bizonyíthatóságának kérdéséhez, nem mulaszthatjuk el, hogy valamelyest közelebből is megtekintsük: Nagy Lajosnak a dalmát kereskedelemre ösztönző *törekvései* mennyiben válhattak *valósággá*, a levantei cikkek forgalmát serkentő szándékainak mennyiben lehetett foganatjuk.

Mindenesetre aggályok ébredhetnek bennünk a tekintetben: sikerült-e a dalmát városokon, jelesen Zárán keresztül Magyarországot a „tengeri áruk bőségével” elárasztani. Aggályaink támadhatnak már azért is, mert a *via Jadrensis* nemcsak az *erdélyi és magyarországi* kereskedők előtt volt „szokatlan” (ahogy ezt az imént Lajos király okleveleiből megtudtuk), hanem, úgy látszik, a Magyarországra menő *velencei* kereskedők, *itáliai* utasok számára sem volt valami szokásos.

Hogy Velencéből a főútvonal (vagy egyik főútvonal) *Zágráb*on keresztül vitt hazánkba a XIV. században, kétségtelennek tűnik. Olyan adatok vallanak erre, mint Károly Róbertnek 1316-ban a külföldi, nyilvánvalóan elsősorban a velencei kereskedők számára adott oltalomvele, amely éppen a Zágráb melletti Szávarevnlé kötelezte csak őket harmincadfizetésre;⁹⁴ mint Zágráb 1343. évi, Nagy Lajos részéről 1346-ban megerősített vámszabályzata, amely több utalást tartalmazott „tengeri áruk” forgalmára;⁹⁵ mint a Zágrábtól északra eső Krapina 1347.

Genuensis. II. Taurini, 1857. 854—858. old. alapján id. *Wenzel G.*, Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 158. old.

⁹³ Nicolaus és Laurencius Seidlini meg Johann Toyhan brassói kereskedők kaptak névre szóló vámmentességet Zárába menet és jövet. — *Fejér*, Codex diplomaticus. IX. 4. 228. old.; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch. II. 354. old.

⁹⁴ *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I. Bp., 1874. 207. old. — Vö. Károly Róbert 1318. évi és J. Soranzo velencei doge 1319. évi intézkedésével a magyar-velencei kereskedelem tárgyában: *ugyanott*, I. 211, 214—215. old.

⁹⁵ *J. B. Thaklić*, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagrabiae, 1889. I. 159—161, 180—183. old. — Vö. a zágrábi harmincadra vonatkozó 1343. évi oklevelekkel, amelyek kifejezetten szóltak a „de Zagrabia

évi szabadalma, amely az oppidum természetbeni szolgáltatásai között is említett keleti fűszereket,⁹⁶ stb. De hogyan jutott az utas Velencéből Zágrábba? „Zárán vagy Zenggen keresztül”, — válaszolt erre szakirodalmunk: amiként a dalmát elmélet képviselője, éppúgy annak bírálója is: „... a kereskedők Velencében hajóra szálltak, s a part mentén hajózva jutottak el az egyik dalmát városba, rendszerint Zarába vagy Zenggebe, s onnét szárazföldön folytatva útjukat, Zágrábon keresztül haladtak Buda felé”.⁹⁷

Amennyit bizvást megállapíthatunk, — anélkül, hogy a kérdést ehelyütt tüzetes vizsgálat tárgyává tehetnénk —, hogy „Zára vagy Zengg” aligha jelenthetett egyenrangú alternatívát, hasonló gyakoriságú útírányt a Magyarország felé menő itáliai áruforgalomban és közlekedésben. A konkrét adatok főképp Zenggre vallanak — akár a velencei-magyar kereskedelmi érintkezések első időszakában: a XIII. században, — akár az Anjou-korban, — akár később. A Velence-Zengg összeköttetés jelentőségére vet fényt már az a két 1248. évi oklevél is, amely velencei kereskedők Zenggben néhány évvel korábban szenvedett kárainak megtérítéséről intézkedik, éppúgy, mint a velencei tanács 1248. évi levele „nostris mercatoribus apud Segnam”,⁹⁸ — ahogy viszont a Zengg-Zágráb közötti útszakasz fontosságára világít reá már egy 1278. évi békeltető oklevél⁹⁹ csakúgy, mint a zágrábiaknak Zengg comeseivel 1335-ben kötött kereskedelmi vonatkozású egyessége.¹⁰⁰ Amikor pedig később, Nagy Lajos alatt, éppen a zárai utazást támogató oklevelek osztogatásának idejében, Scielto Tinghi firenzei kereskedő Velencében vásárolt be fűszerárut, s innen vitte Magyarországra eladni (1376), akkor segédjével, a későbbi kereskedő-diplomata Buonaccorso Pittivel együtt, a lagunák városából maguk is Zenggebe hajóztak, majd Modruson, Zág-

et Sclavonia in Venetiam”, ill. „ad partes mariūmas” irányuló kivitelről, ennek cikkeiként viaszról, bőrökről, élőállatról, valamint a „de Venetiis ... intus Zagrabiam vel Sclavoniam” menő behozatalról, és importáruiként „de pannis, animalibus, speciebus et ceteris rebus mercionialibus”. — *Ugyanott*, I. 165—169. old. — Lásd még *T. Smitičklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. XI. Zagrabiae, 1913. 30—32, 66—75, 283—286. old.

⁹⁶ „... descensum vulgariter zallas dictum bis in anno solvere tenentur”, többek között „unam libram de pipere et croco”. — *T. Smitičklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. XI. Zagrabiae, 1913. 344—345. old. — *Fekete Nagy*, i. m. 58—59. old. az adatot tévesen Kaproncára vonatkoztatja — talán azért, mert Zágrábtól az út Kőrösön (Križevci) és Kaproncán (Koprivnica), majd feltehetően Zákányon és Kanizsán át vezetett Fehérvárra s innen Budára. — Lásd alantabb a 101. jegyzethez tartozó szöveget.

⁹⁷ *Fekete Nagy*, i. m. 23, 48. old.; *Huszi*, i. m. 100. old. — Az utóbbi szerző más helyütt valamelyest enyhítette ezt a vagylagosságot Zengg javára: „... az olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok nem Raguza vagy Spalato kikötőjén keresztül folytak le, hanem teljes egészükben Zára, illetve Záránál is fokozottabb mértékben Zengg kikötőjén át.” — *Ugyanott*, 17. old.

⁹⁸ *S. Ljubić*, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*. I. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. I.) U Zagrebu, 1868. 76—78. old.; *Wenzel G.*, *Árpád-kori új okmánytár*. XI. Bp., 1873. 361—365. old.

⁹⁹ *Thallóczy L.*—*Barabás S.*, *A Blagay-család oklevéltára*. Bp., 1897. 34. old. — A következő évből, 1279-ből származik Velencének egy olyan oklevele, amelyből kitűnően kiderül a tengeri út mellett, szükség esetén, a szárazföldi utat is használhatták Magyarország felé. Ennek az adatnak az ismertetésébe szötte be *Fekete Nagy* azt az állítását, amely szerint „a szokásos tengeri út Zárán vagy Zenggen keresztül vezetett Zágrábnak”. — I. m. 23. old. — Am az oklevélben nincsen szó a tengeri út irányáról, hanem csupán a szárazföldi út lehetőségéről: „De mercatoribus quod possint ire per Alemaniam in Hungariam.” — *S. Ljubić*, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike*. III. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. III.) U Zagrebu, 1872. 414. old. — Vö. alantabb a 104. jegyzettel.

¹⁰⁰ *Thalčić*, *Monumenta civitatis Zagrabiae*. I. 144. old.; *T. Smitičklas*, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. X. Zagrabiae, 1912. 235. old.

rábón és Kaproncán át tartottak Budára;¹⁰¹ — hasonlóképpen, mint pár évvel korábban Nicolaus Valeresso velencei követ (1372) és V. Károly francia király követei (1374), akik „Magyarország felé menet, Velencébe jöttek...”, majd a tengeren Zenggebe keltek át”, meg vagy két évtizeddel később (1395) Mantua urának, Francesco Gonzagának a meghatalmazottja, aki a Chioggia-Zengg-Zágráb vonalon utazott Zsigmond király budai udvarába.¹⁰² Ilyen értelemben tanúskodnak a későbbi adatok is.¹⁰³ S ha még hozzá vesszük, hogy a Zenggebe vezető tengeri út mellett a XIV. században számottevő forgalom bonyolódott le Velence és Magyarország között szárazföldi úton is, — nevezetesen Görzön (Gorizia), Laibachon (Ljubljana), Pettau-on (Ptuj), Muraszombaton (Murska Sobota) át,¹⁰⁴ — akkor tovább csökkenhetnek szemünkben a zárai út esélyei az Itália és hazánk közötti kereskedelem korabeli közvetítésében; egyben növekedhetnek aggályaink a tekintetben, vajon sikerült-e Lajos királynak Zárán, a dalmát városokon keresztül a levantei cikkek bőséges utánpótlását birodalmában biztosítani.

Még hozzá: *Velencével szemben*, Velencétől függetlenül biztosítani; e körül támadhatnak fel kiváltképpen kételyeink. Hiszen ha Raguzának voltak saját kereskedelmi összeköttetései is a Levantében¹⁰⁵ — amelyeket egyébként Velence

¹⁰¹ Huszti, i. m. 98—100. old. — A szerző megemlítette, hogy viszont Gentilis bíbornok 1308-ban Itáliából Spalatón, Zárán, Zenggen és Zágrábon át ment Magyarországra. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a pápai követnek magyarországi ténykedése előtt a dalmát-horvát egyház ügyeiben kellett eljárnia. — *Hóman B. (—Szekfü Gy.)*, Magyar Történet. 2. Bp., 1936. II. 50. old.

¹⁰² S. Ljubić, Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke republike. IV. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. IV.) U Zagrebu, 1874. 99, 108. old.; *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Bp., 1876. 95. old.; *Thallóczy L.*, Mantovai követjárás Budán. Bp., 1905. 28—33. old. — Zenggen át Magyarországra menő velencei követekre 1360-ban és 1364-ben: *Ljubić*, Listine, IV. 23, 73. old.; Franciaországból Velencén és Zenggen át visszatérő magyar követekre 1374-ben és 1377-ben: *Wenzel*, i. m. III. 95, 154. old. — Zenggen működő velencei kereskedőkre lásd a Zenggenben (újra) felállítandó velencei konzulátusra vonatkozó, 1374. évi levelezést és a Magyarországra küldött velencei követek 1381. évi utasítását: *Wenzel*, i. m. III. 70—71. old.; *Ljubić*, Listine, IV. 173. old.

¹⁰³ A velencei—magyar kapcsolatok XV. századi alakulását vizsgálva is Zenggi kiemelkedő szerepét állapította meg *Zs. Teke*, La politica economica Adriatica di Venezia nel secolo XV e i conti Frangipane. Venezia e Ungheria nel rinascimento. Firenze, 1973. 119—134. old. — A firenzei kereskedők a XV. század végén „áruikat rendszeresen hajón hozták a zenggi kikötőn keresztül az országba”: *Kubinyi A.*, Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest régiségei. XIX. Bp., 1959. 101. old. — II. Ulászló menyasszonyaként, Candalei Anna 1502-ben Velencéből Zenggebe hajózott, innen Modruson, Zágrábon át folytatta útját Fehérvár, majd Buda felé (viszont a kölni Arnold Harff lovag néhány évvel korábban Velencéből Zárába vitorlázott, ám nem Zágráb, hanem Ragusa felé igyekezett). — *Szamota I.*, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054—1717. Bp., 1891. 132—133, ill. 110. old.

¹⁰⁴ Ennek az útnak — a német nyelvű szakirodalomban: „Laibacher Strasse” (más néven: Karststrasse) — állomásairól, a XIV. században már jelentékeny átmenő forgalmáról lásd *O. Pickl*, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. 73—74. old. — A XVI. század elején ez az Itáliába irányuló magyarországi marhakiállítás fő útja: *T(agányi) K.*, Marhakiállítás Velencébe 1514-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 147—149. old. — és *Kardos T.*, Velencei vonatkozású gazdaságtörténelmi adatok a Jagelló-korból. 1502—1518. Századok, 1951. 3—4. sz. 437—438, 442. old. stb. — A Pettau—Cilli—Laibach—Görz vonalat tartotta a szárazföldön „Olaszországba vezető főútnak”, s a Zágráb—Zengge irányt a „tengerpartra vezető főút”-nak *Glaser L.* is, Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 141—144. old. — Vö. még *Szamota*, i. m. 100. old.: Beatrixot Mátyás menyasszonyaként 1476-ban Pettau-on át hozták Budára. — A két út egyidejű használatának tanulságos példája, hogy a velencei Bartolomeo Ursio 1360-ban Magyarországról két levelet küldött haza, „unam videlicet per viam terrae, aliam vero per viam maris”: *Ljubić*, Listine, IV. 23—26. old.

¹⁰⁵ 1372-ben Ragusa és Ancona szerződést kötött, főként a keleti kereskedelemre vonatkozóan; az egyezmény szövegében „memorantur merces orientales, species”, továbbá „merces

már a XIII. században is gátolni igyekezett¹⁰⁶ —, a többi dalmát városok, köztük Zára, túlnyomóan maguk is Velence révén jutottak a keleti árukhöz. Velence dalmát politikájának mindenkoron egyik fő rugója volt, „hogy a levantei eredetű áruk ne kerülhessenek közvetlenül a dalmát városokba, hanem csak velencei kereskedők közvetítésével”.¹⁰⁷ Ezt a célt követte a szigetváros már 1275-ben, amikor saját polgárainak is megtiltotta, hogy bárminő „mercationem de Levante” Anconából, Apuliából és Szlavóniából vigyenek Zenggebe,¹⁰⁸ s amikor azután éppen erre a rendelkezésre való hivatkozással 1316-ban — a három évvel korábban meghódolt — Zárát is eltiltotta attól, hogy Apuliával kereskedjék.¹⁰⁹ Ehhez a célkitűzéséhez tartotta magát 1347-ben, amikor a Zárával kötött kereskedelmi szerződésbe olyan cikkelyt illesztett „de aromatibus, seta vel alio haverse subtile, quod non possint deferri Jadram vel districtum aliunde, quam de Venetiis”. És ehhez a célkitűzéshez most, amikor Dalmácia birtokát elvesztette, továbbra is makacsul ragaszkodott, és most sem sikertelenül. Amikor a zárai béke után Nagy Lajos sorozatosan bocsátotta ki a „tengeri áruk” dalmát kereskedelmére ösztönző okleveleit, Velence sem maradt tétlen hatékony ellenlépéseivel. Már a békekötést közvetlenül követően, 1359-ben eltiltotta, hogy a záraiak velencei területről bármiféle árut kivigyenek,¹¹⁰ majd 1372-1373-ban tilalom alá helyezte a kereskedést Raguzával¹¹¹ és Cattaróval

Apuleae et Siciliae”. 1377-ben Rhodosból hírlí adták Velencébe, hogy raguzai hajó rakodik Ciprusban, a levantei útvonal fontos állomásán; stb. — *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. Bp., 1876. 38, 151. old. vö. *Smičičklas*, Codex diplomaticus. X. 19. old.

¹⁰⁶ Lásd pl. *Ljubič*, Listine. I. 33–34, 37, 46–49, 82–85. old.; *Wenzel*, Árpád-kori új okmánytár. XI. 178, 194, 252–256, 385–389. old. (1224, 1226, 1232, 1252).

¹⁰⁷ *Huszt*, i. m. 11. old.; *R. Cessi*, La repubblica di Venezia e il problema adriatico. Napoli, 1953. 60–83. old.; *G. Luzzato*, Storia economica di Venezia dall’ XI al XVI secolo. Venezia, 1961. 122–127. old.

¹⁰⁸ *Ljubič*, Listine. III. 414. old. — „... a nyugati világ ekkor és még sokáig a horvátok és szerbek földjét, a Balkán-félsziget szláv tartományait közös néven nevezte Szlavóniának”: *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp., 1893. I. 259. old. — A XIV. századi velencei oklevelek szóhasználatában „Sclavonia” nemcsak Horvátországot, hanem gyakran Dalmáciát, illetőleg a dalmát tengerpart szláv mögöttes területeit is jelentette. Jó példák erre: *Ljubič*, Listine. IV. 53, 80. old. (1363, 1365); *Wenzel*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 666. old. (1388); stb.

¹⁰⁹ *Ljubič*, Listine. I. 291. old. — Az Apuliával való kereskedés tilalma 1356-ban: Listine. III. 336. old.; a Zárával kötött kereskedelmi szerződés 1347-ben: Listine. III. 1–3. old.

¹¹⁰ „... per officiales vestros suis [ti. a záraiaknak] non datur licentia et facultas pro sua pecunia extrahendi de civitate et aliis locis vestrae dominationi subditis. . . quamplurima suo usui necessaria. . .”, — panaszolta fel Szécsi Miklós dalmát bán a velencei tanácsnak 1359 decemberében. Velence 1360 márciusában válaszolt, s a tilalmat lényegileg fenntartotta. — *Ljubič*, Listine. IV. 15, 26. old.; *Wenzel G.*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. II. Bp., 1875. 553–554. old. — Itt utalhatunk olyan esetekre is, aminő például egy traui kerekedővel történt 1363-ban: amikor 1500 forint értékű áruakományával Ciprusból hazafelé indult, velencei gályák megtámadták és hajóját elsüllyesztették. — *Ljubič*, Listine. IV. 52–53, 75. old.; *Wenzel*, i. m. II. 600–601. old.

¹¹¹ A viszály Raguzával is közvetlenül a zárai békét követően újult ki, s végigvonult az 1360-as években: *Gelečič J.*—*Thallóczy L.*, Raguzai és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Bp., 1887. 7, 21–22, 61–73. old.; *Smičičklas*, Codex diplomaticus. XII. 480–484, 617–618. old.; *Ljubič*, Listine. IV. 38–40, 93. old. — Végül is 1372 decemberében a velencei tanács úgy rendelkezett, hogy „elapso mense Januarii proximo aliquis Raguscus non audeat nec possit extrahere de Venetiis aliquas mercationes”, s ezt 1373 áprilisában azzal töltötte meg, hogy „de cetero aliquis noster civis . . . non audeat, possit vel presumat . . . conducere seu conduci facere aliquod havere. res, pannos vel mercationes de Venetiis, vel de aliqua alia parte, ad partes Ragusii, nec ad aliquas; alias partes intra Culphum, unde possint conduci Ragusium”. — *Ljubič*, Listine. IV. 104–105. old. *Wenzel*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 47, 51–52. old.

is,¹¹² sőt 1378-ban egész Dalmáciával.¹¹³ Minthogy pedig az „Adrián a meggyöngült és vereségeket szenvedett Velence is félelmetes ellenfél maradt, ha kereskedelmi érdekeinek megvédéséről volt szó”, aligha hihető, hogy Zára, a dalmát városok a levantei kereskedelmet akár ebben az időszakban Velencétől függetlenül, Velencével szemben üzhették.¹¹³ Akkor pedig aligha lehetett módjuk arra, hogy — akár közvetlenül, akár pozsonyi, szebeni és brassói kereskedők közvetítésével, vagy éppen genovaiaknak engedve utat — Magyarországot, Lajos király szándéka szerint, a „tengeri áruk bőségével” áraszák el.

S ha valami „tengeri” forgalom meg is indult Magyarország és Erdély felé „*in ipsa via Jadrensi*” — azaz Zárából Bihácson, Topuszkón, Petrinján (Sziszeken) át Zágrábra¹¹⁴ —, amelyhez Lajos olyannyira szoktatni akarta alattvalóit, akkor ez csak kezdeti és ideiglenes fejlemény lehetett, és addig sem tartott, amíg a magyar király fennhatósága Dalmáciában.¹¹⁵

¹¹² A cattarói tilalomra (1372—1374): *Ljubić*, Listine. IV. 102—103, 105, 107. old.; *Wenzel*, i. m. III. 73, 94. old.

¹¹³ *Wenzel*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 155. old.; vö. *Pleidell*, i. m. 54. old.

¹¹⁴ Minden bizonnyal a régi „hadút”-ról volt szó, amelyen még annak idején László és Kálmán király nyomult előre Fehérvárról Horvátország és Dalmácia felé: *Pauler Gy.*, Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091—1111). Századok. 1888. 212—213. old. és A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893. I. 203—204, 259—268. old. — A biháci útról „ultra Dravam . . . usque ad mare”: *Smičičkas*, Codex diplomaticus. XII. 665—671. old. (1358). — Vö. még *Diószegi A.*, A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpád-házi királyok idejében. Kolozsvár, 1909. 45—46. old.; *Glaser L.*, Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 144. old. — Ehhez képest kisebb eltéréssel, Zárától nem Topuszkón, hanem Dubicán át vezette az utat Petrinjába és Zágrábra: *Szalay J.*, Városaink a XIII. században. Bp. 1878. 137. old. és *Husztí*, i. m. 100. old. (*Glaser* térképe). — Lényegesen eltér viszont ettől az a (déli szakaszán pontosabban meg nem határozott) útvonal, amely nem Zágrábon, hanem (a feltételezés szerint) Eszéken át vitt az Adria partjára; Budáról indulva „eleinte a Duna jobb oldalával párhuzamosan haladt, majd a Drávát és Szávát átlépve utóbbinak mellékfolyói mentében vezetett a dalmát városokba”: *Csánki D.*, Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Bp., 1880. 32. old. — Eszéktől Mitrovicán át, majd Bosznia folyói mellett ment az útvonal a dalmát városokba *Borcsiczky* szerint is: i. m. 16—17. old. — Jellemző végül, hogy *Fekete Nagy* nem is kísérelte meg pontosabban leírni a zárai utat, holott annak világkereskedelmi jelentőséget tulajdonított. Erről szólva maga is kénytelen volt elismerni, hogy a „dalmát városoknak Magyarország felé irányuló kereskedelmét megnehezítette az a körülmény, hogy a hegyes vidéken kevés járható út vezetett az ország belseje felé”: i. m. 40. old.

¹¹⁵ Az 1381. évi torinói béke még prolongálta a magyar korona jogait Dalmáciában, — ugyanakkor, amikor a tengeren Velence hegemoniáját ismerte el; a dalmát-velencei kereskedelmet pedig akként szabályozta, hogy a „záraiak és a többi dalmáciaiak” évente 35 ezer aranydukát értékű árut vihetnek ki Velencébe, s ugyanilyen összegű behozatalt bonyolíthatnak le onnan. — *Ljubić*, Listine. IV. 119, 126—128. old.; *Wenzel*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 434, 439—441. old. — Az 1380-as évek közepétől kezdve azonban a magyar király dalmáciai fennhatósága gyakorlatilag egyre kétesebb értékűvé vált a délvideki zavarok, a boszniai uralkodóval és a nápolyi házzal folytatott küzdelmek közepette. Ezek a körülmények végül is Velence igényeinek érvényesítését segítették elő (1408—1409-ben), amin Zsigmond 1411-ben indított velencei hadjárata sem változtathatott: az 1413. évi fegyverszünetben le kellett mondania a dalmát tengerpart nagyrészéről, 1420-ban pedig az egész tengerpartról. — *Ljubić*, Listine. IV. 231—239, 413, 473, 477. old.; V. 126—131, 348—351. old.; *Wenzel*, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 619, 628—632. old.; *Gelcich—Thallóczy*, i. m. 188—189. old.; *Cessi*, i. m. 126—131. old. — Utóbb az 1433. évi újabb fegyverszünet, majd az 1437-i prágai béke véglegesítette Velence uralmát Dalmáciában. Mindezt a „dalmát teória” szószólói „a magyar piac eddigi világjelentőségének megszűnése”, „a tengeri uralom bukása” értelmezésében tárgyalják. — *Pleidell*, i. m. 54—55, 73—74. old.; *Fekete Nagy*, i. m. 67, 76—77. old.; vö. *Hóman (—Szekfü)*, i. m. II. 250—254, 386—388, 399. old.; *Husztí*, i. m. 16—17. old.

8.

Sajátos módon tükröződik ez a kezdetlegesség és ideiglenesség az erdélyi szász polgárok dalmáciai kereskedelmét szorgalmazó oklevelek *összességében*.

Ezek az oklevelek ugyanis tartalmukat tekintve két típusba sorolhatók. Az első típushoz azok tartoznak, amelyek a szász városok kereskedelmét több irányban: *többek* között Dalmácia felé is támogatták; a másodikba azok, amelyek *egyedül* a dalmáciai útirányról szóltak. Az első típusba tartozik voltaképpen már az az 1365. évi oklevél is, amely megtiltotta Budának, hogy árumegállító jogát a nagyszebeniekkel és más erdélyi kereskedőkkel szemben érvényesítse, amikor azok Budán át haladnak „Bécs felé, *vagy amerre kívánnak*”.¹¹⁶ Ha ez a szövegezés a dalmáciai útirányt expressis verbis még nem említette, egy 1367. évi oklevél már kifejezetten úgy fogalmazott, hogy a szebeniek, ahová akarnak, „sive in Viennam, Pragam, *Jadram* et Venetias” áruikkal szabadon közlekedhessenek-kereskedhessenek, — „non obstante libertate civitatis nostrae Budensis [vagyis Buda árumegállító joga] in hac parte”.¹¹⁷ Ennél is jóval részletesebb kifejtést olvashatunk azután az ugyancsak a szebenieknek adott egyik 1370. évi szabadalomban, amely Csehország felé tartó szárazföldi kereskedelmüket, valamint a Dunán Budáról Bécsbe menő hajóközlekedésüket, nemkülönben Zarába és Dalmácia más részeire irányuló utazásaikat szorgalmazta és szabályozta, — legutóbbi vonatkozásban akként rendelkezvén, hogy „universi mercatores Zybinieneses a Buda versus *Jadram* vel de *Jadra* aut de aliis *Dalmaciae* partibus versus Budam proficiscentes”, mindenféle vámtól mentesek legyenek, kivéve a budai harmincadot, — megismételve egyben, hogy a budai árumegállító jogot velük szemben ne lehessen foganatosítani.¹¹⁸

Ebben az esetben, 1370-ben, azután már olyan oklevelek is kibocsáttattak — ezeket soroltuk a második típushoz —, amelyek nem *többek között* a dalmát kereskedelemről is, hanem *speciálisan* a dalmáciai kereskedelmi irányról szóltak. Mégpedig — mint fentebb már utaltunk rá — Brassó is, Szeben is kapott ilyen speciális szabadalmat; ezek is teljes vámmentességet biztosítottak — „praeter tricesimam Budae solvendam” — a zárai úton oda és vissza közlekedő brassói, ill. szebeni kereskedőknek.¹¹⁹ Ehhez a típushoz kapcsolódik egyébként a genovaiak — ugyancsak említett — 1379. évi kiváltságlevele is, akik még az erdélyi szász polgároknál is nagyobb kedvezményeket kaptak (kelet felől vagy) Dalmácián át, „per viam *Jadrensem*” Magyarországra irányuló kereskedelmükhöz: teljes vám-szabadságon és árukibontástól való mentesítésen kívül, fölmentést még a budai harmincad felétől is: behozott áruik után csak hatvanadot kellett fizetniük.¹²⁰

¹¹⁶ Wenzel, Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. 146. old. (1367-i keltezéssel); Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 223. old.

¹¹⁷ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 50—51. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 297—298. old.

¹¹⁸ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 7. 297—299. old.; Wenzel, Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. 148. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 337—339. old. — Lásd fentebb a 88. jegyzetet.

¹¹⁹ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 227—229, 234—235. old.; Wenzel, Budai regesták. Magyar Történelmi Tár, IV. 149. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 354—355, 361—362. old. — Lásd fentebb a 89—90. jegyzetet.

¹²⁰ A Magyarországról kivitelre szánt áruik után viszont nekik is teljes harmincadot kellett Budán leróniok. — Historiae patriae monumenta edita iussu regis Caroli Alberti. Liber iurium reipublicae Genuensis. II. Taurini, 1857. 854—858. old. alapján id. Huszti, i. m. 75. old.

A két oklevél-típus megkülönböztetése azért bír érdekel, mert ha születésük-keletkezésük nagyban-egészben azonos időre esett is, további sorsuk eléggé határozottan különvált. A *második* csoportba tartozó, vagyis speciálisan a dalmáciai kereskedelmet kedvezményező oklevelek „utólete” nagyon rövidnek bizonyult: a brassói oklevelet utóbb egyszer, 1395-ben még átírta Zsigmond király,¹²¹ a szebenit egyszer sem. Az *első* típust legjobban példázó, ugyancsak 1370-ben keletkezett oklevél további sorsa már jóval mozgalmasabban alakult: Zsigmond 1391-ben, 1393-ban, sőt 1406-ban is megerősítette.¹²² Vajon azért történt ez így, mert az első típusú, átfogó jellegű kedvezmény ismételt megújítása a szász városok számára fölöslegessé tette a második típusú, speciálisan Dalmáciára szóló szabadalmuk megerősítését? Nem éppen valószínű! A középkori diplomatikai gyakorlat nem ismert ilyen értelmű racionalitást. Hiszen az első típusú, átfogó jellegű szabadalom ismételt megerősítésével párhuzamosan — és azontúl — lépten-nyomon találkozunk olyan speciális tartalmú oklevelekkel is, amelyek az erdélyi szászok kereskedelmének az *átfogó* kifejtésben szereplő *másik* irányát újból és újból *külön is* kedvezményezték: nem a Budán keresztül Dalmáciába, hanem a Budán vagy más városon át Ausztriába: nevezetesen *Bécsbe* vezető útírányt.

Így Lajos már 1372-ben engedélyezte, hogy a szebeniek Bécs felé utaztunkban a székesfehérvári vagy bármely más utat használják;¹²³ s ezt az oklevelet maga már a következő, 1373. évben megerősítette,¹²⁴ majd a gyulafehérvári káptalan 1397-ben hitelesítette, Zsigmond király pedig 1406-ban újolag átírta.¹²⁵ Helyi hatóságok is nem egyszer okleveleztek a Bécsbe vezető útvonalaknak a szász kereskedők által történő használatáról. Győr megye ispánja 1373-ban utasította tributáriusait, hogy amikor a szebeniek Bécsnek tartanak vagy onnan hazafelé igyekeznek, „sive per viam Budensem, vel per Albam Regalem”, ne vegyenek rajtuk magasabb vámot, mint Buda polgáraitól;¹²⁶ 1375-ben pedig ugyanezt a kedvezményt biztosította az erdélyi kereskedőknek, amikor visszatértükben Bánhida és Kocs érintésével haladnak Buda felé.¹²⁷ Kanizsai Miklós tárnokmester, Zala, Vas és Sopron megye ispánja 1393-ban meghagyta sárvári, lékai, kapuvári és többi várnagyainak: ne vonják meg védelmüket s csupán fél-vámot szedjenek Szeben város tisztos polgáraitól, akik „pro mercantiis... abhinc deducendis

¹²¹ Fejér, Codex diplomaticus. X. 2. Buda, 1834. 308—309. old.; Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III. Hermannstadt, 1902. 128—129. old. — A genovaiak 1379-i oklevelének megújításáról nem tudunk, még kevésbé arról, hogy a dalmáciai utat csakugyan használatba vették volna. A liguriai város Dalmácia iránti érdeklődéséről tanúskodik viszont, hogy a délvidéki zavarok idején, 1387-ben arra hívta fel Velencét, tekintse a dalmát tengerpartot az ő baráti oltalma alatt állónak; vagyis: ne merje azt ismét a maga fennhatósága alá vonni. — Vö. Raguza, Spalato, Trau és Sebenico ugyanez időpontban Velencéhez intézett válaszlevelével: Raguzáé arról szól, hogy nem kívánja igénybe venni a zárai béke által a dalmát városoknak biztosított kereskedelmi kontingensben való részesedést, hanem külön akar megállapodni Velencével; a többieké arról, hogy megmaradnak a magyar korona iránti hűségben. — Wenzel, Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. III. 619. old., 628—632. old., *Ljubić*, Listine. IV. 235—239. old.

¹²² Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 4, 64, 388. old.

¹²³ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 423—424. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 393—394. old.

¹²⁴ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 501. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 402. old.

¹²⁵ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 180, 400—401. old.

¹²⁶ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 4. 534. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 401. old.

¹²⁷ Fejér, Codex diplomaticus. IX. 5. 79—80. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 438—439. old.

et illac adducendis versus Teutuniam saepe et saepius proficiscuntur".¹²⁸ Ismét a királyi udvarra tekintve, nagyszombati és más erdélyi kereskedők már 1383-ban azzal szemben eszközöltek kioltalmat Mária királynőnél, hogy igazságtalan tricesima- és tributum-fizetésre kötelezzék őket Óváron, — nyilván ugyancsak Ausztria felé utaztukban;¹²⁹ s ezt az oklevelet 1387-ben és 1406-ban Zsigmonddal ismételtén megerősítették, sőt 1414-ben a gyulafehérvári káptalannal is hitelesítették;¹³⁰ 1415-ben pedig a királytól olyan oltalomlevelet nyertek, amely Zoelus fehérvári ispánnak és embereinek megtiltotta, hogy Óvár, Mór és Pazon vámhelyeken vámot szedjenek tőlük.¹³¹ Aminthogy a brassóiak is kijárták 1395-ben a maguk külön szabadalmát Zsigmondnál, „cum eorum rebus et mercibus... portandis et deferendis... specialiter... in Viennam in eundo et redeundo”;¹³² a szebeni kereskedők pedig 1402-ben az erdélyi vajdától is („versus Austriam, praesertim civitatem Viennensem”),¹³³ sőt már az előző évben, 1401-ben Vilmos osztrák hercegtől és Perichtold bécsi polgármestertől is védelevelet szereztek.¹³⁴

Az átfogó jellegű kiváltságlevél átíratása tehát egyáltalán nem tette feleslegessé, szükségtelemmé az erdélyi szász városok kereskedői számára, hogy egyidejűleg „specialiter in Viennam” külön királyi védeleveleket is kieszközöljenek. Sőt, nagyonis szükségesnek, gyakorlatilag fontosnak érezték ezt, mert ebben az irányban csakugyan egyre élénkebb kereskedelmi összeköttetések bontakoztak ki: „Teutonia felé gyakran és mind gyakrabban közlekedtek.”

Az átfogó jellegű kiváltságlevélben szereplő többi irányok, főképpen a dalmáciai, emlegetése viszont hovatovább gyakorlati jelentőséggel nem bíró stílusos formulává sekélyesedett az átírásokban; mert a szász városok dalmáciai kereskedelme — Lajos király annyira melengedett „rebus maritimis et extraneis locupletetur”-törekvéseinek valóra váltása — ha egyáltalán megkezdődött, kibontakozni semmiképpen sem tudott, és már a tengerpart velencei kézre való visszaszállta előtt mint kísérlet, kereskedelempolitikai célkitűzés is lekerült a napirendről. A politikai viszonyok fordulata azután a rövidéletű kísérletet végképp a múltba temette.

A dalmát útvonalat is említő, átfogó kiváltságlevél megújítására a szász kereskedők részére — 1406 után már nem is került sor; teljesen átadta ez a helyét a speciális, főképpen budai és bécsi kereskedelmükre vonatkozó szabadalmaknak, valamint olyan, ugyancsak átfogó, mégis más jellegű védelevelek sorának, amelyek, mint Zsigmond egy másik 1406. évi kibocsátványa, konkrét útírányok említése nélkül, általánosságban szóltak az erdélyi szászok, kivált a szebeniek, kereskedelmi kedvezményeiről: „ubique per climata regnorum nostrorum et etiam extra tenutas et limites ipsorum regnorum nostrorum.”¹³⁵ Ehhez hasonló kifejezést használt számos olyan egykorú oklevél is, amelyet Zsigmond nem az erdélyi szá-

¹²⁸ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 61—62. old.

¹²⁹ Fejér, Codex diplomaticus. X. 8. Budae, 1843. 116. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 573. old.

¹³⁰ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. II. 611—612.; III. 401—402, 594. old.

¹³¹ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 639—640. old.

¹³² Fejér, Codex diplomaticus. X. 2. 294. old.; Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 117. old.

¹³³ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 266—269. old.

¹³⁴ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 262—263. old. — Vö. Bécs polgármesterének, bírójának, tanácsának Szeben bírójához és tanácsához 1407-ben intézett levelét nyugodtan jöjjenek kereskedni: ugyanott, III. 435. old.

¹³⁵ Zimmermann—Werner—Müller, Urkundenbuch. III. 399—400. old.; a gyulafehérvári káptalan még ez évben hitelesítette: ugyanott, 410. old.

szoknak, hanem más, magyarországi városok kereskedőinek adott. Közülük Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa és Lőcse 1402. évi szabadalmainak szövegére kell itt felfigyelnünk, mert ezek az általános kifejezés mellett tárgyunkat érintő konkrét útirányt is megjelöltek, és pedig a következőképpen: „per universa regnorum nostrorum... climata etiam *ad Segniam* et ultra ad partes maritimas (vel trans mare, ubi voluerint)”.¹³⁶ Aligha tarthatjuk véletlennek, hogy itt már nem *zárjai* útról és Dalmáciáról esett szó, miként Nagy Lajos idejében, hanem *Zenggről* és a tengerpartról. Aminthogy talán az sem érdektelen, hogy Kolozsvár 1404. évi oklevele a város kereskedőit „per climata regnorum nostrorum proficiscentes” immár nem Zárának, de még csak nem is Zenggnek, hanem egyenesen „*versus Venetias*” irányította.¹³⁷

1406-tal tehát a „*rebus maritimis et extraneis locupletetur*”-formula is befejezte okleveles pályafutását. Jellemző — vagy inkább jelképes — azonban, hogy már jó évtizeddel korábban, a fentebb idézett 1395. évi brassói oklevélbe a következő „tömörebb” formában nyert beiktatást: „volentes..., ut eadem civitas nostra et pertinentes ad eandem... rebus et bonis *extraneis* locupletentur et exuberentur...”.¹³⁸ A „*maritimae*” jelző kimaradt. A „*res maritimae*”-nek: a tengeri árukak, levantei cikkeknek a bőségét *nem* lehetett megteremteni Magyarországon — *Velencével szemben, Dalmácián keresztül*.

Vajon lehetett-e másként, más irányból? Ez a kérdés közvetlenül beletorkollik az adriai utánpótlás kizárólagosságát vallók utolsó érvének vagy ellenérvének: a kelet felől való fűszerközvetítés forrászerű bizonyíthatóságának problémájába.

De erről majd egy más alkalommal.

Ж. П. ПАХ

«СУДЬБА» СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЛЕВАНТИЙСКОЙ ТОРГОВЛИ В ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX—XX ВВ.

Резюме

Начиная со времени Heeren и Hüllmann в немецкой историографии, со времени Engel и Berzeviczy в венгерской историографии большей части XIX века — вплоть до произведений Falke и Below, и так же Hajnik и Salamon, — можно сказать, что общераспространенным был тезис о том, что во время средних веков территория Венгрии являлась территорией, через которую осуществлялась транзитная торговля из Леванта. По различным вариантам данного тезиса, до начала или середины XIII века — до развертывания гегемонии левантийской торговли Венеции — торговцы, перевозившие восточные товары из Константинополя в Среднюю и Западную Европу, преобладающим образом шли по линии р. Дунай; а в XIV—XV вв. вплоть до тех пор, пока Константинополь попал в руки турок, и не был ещё открыт непосредственный морской путь в Индию — значительная часть данной торговли осуществлялась из района Черного моря через Трансильванию, при посредничестве саксонских городов.

¹³⁶ *Fejér*, Codex diplomaticus. X. 4. Buda, 1841. 108—116, 121—124. old.; *Iványi B.*, Bártfa szabad királyi város levéltára. I. Bp., 1910. 8. old.; *Ilázi J.*, Sopron szabad királyi város története. I. 1. Sopron, 1921. 267—269. old.; *Mályusz E.*, Zsigmond-kori oklevéltár. II. 1. Bp., 1956. 167—170. old.

¹³⁷ *Jakab E.*, Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Buda, 1870. 117—118. old.; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch. III. 323—325. old.

¹³⁸ *Fejér*, Codex diplomaticus. X. 2. 294. old.; *Zimmermann—Werner—Müller*, Urkundenbuch. III. 117. old. — Lásd a 132. jegyzetet.

Однако, в последние десятилетия XIX века крупная монография немецкого Heud (1879) и труд венгерского Csánki (1880) означали переворот в историографической «судьбе» вышеуказанного тезиса. Историки один за другим, распространяя взгляды Heud, стали отрицать возможность не только пути по линии р. Дунай, но и возможность посредничества Трансильвании, сказав, что левантийские товары, восточные пряности, непосредственно или посредственно, — привозились в средневековую Венгрию исключительно со стороны Адриатического моря.

В этом историографическом перевороте играли роль и факторы, стоящие вне рамок исторической науки, а именно то событие всемирной экономики, что после открытия Суэзского канала, в ходе быстрого развития капиталистической экономики, к последним десятилетиям века уже становилось ясным, что надежды первой половины или середины века, связанные с оттеснением на задний план турецкой империи, и ожиданием того, что сухопутные линии мировой торговли снова берут верх, являлись преувеличенными. Ко всему этому, в отношении Австро—Венгрии присоединилось и политическое осознание того, что урегулирование восточного вопроса на берлинском конгрессе Австро—Венгрию направляло не в восточную, а в западную сторону Балканского полуострова, то есть не в сторону Черного моря, а скорее в сторону Адриатического моря.

Автор дает обзор о взглядах историков, занимавшихся во время дуализма, первой мировой войны и в период между двумя мировыми войнами, вопросами путей левантийской торговли (Hajnik, Salamon, Thallóczy, Deutsch, Csánki, Meltzl, Takáts, Kováts, Horváth, Diószegi, Jickeli, Borcsiczky, Czöbel, Domanovszky). В это время была предпринята и попытка возобновления старого тезиса о дунайской транзитной торговле (Glaser, Komoróczy, отчасти Huszti D.), однако, на первый план скорее выдвигалась новая концепция, провозглашающая крупную власть средневековой Венгрии и её роль в мировой торговле (Pleidell, Fekete Nagy, Hóman), которая в перевозу предметов левантийской торговли придавала европейское значение не линии Дунай—Черное море, а скорее адриатическо — далматским отношениям в период Anjou.

В аргументации этих последних авторов и вообще историков, отвергающих восточный путь, важную роль получили грамоты Людовика Anjou I. (I. Lajos), обеспечивающие определенные льготы для торговцев трансильванских саксонских городов в случае их путей в Далмацию, освоенно в г. Zaga, «в интересах того, чтобы в стране имелось богатство приморских товаров». Ведь если жителям Трансильвании должны были ехать в западном направлении до самого города Zaga для того, чтобы приобрести себе такие товары, они врягли могли бы приобрести их в восточном направлении, то есть на более коротком пути.

Автор статьи на основе критического анализа указанной и других грамот исследует, что в какой мере является приемлемой данная аргументация; как обстояло дело ввоза «приморских» товаров в Венгрию после заключенного в 1358 г. в г. Zaga мира, то есть в течение тех 50 лет, когда далматские города были подчинены не Венеции, а власти венгерского короля.

Анализированные источники свидетельствуют о том, что король Lajos настаивал на открытии до сих пор оставленного вне применения торгового пути, призывал когда венгерских, так и трансильванских торговцев к установлению далматских связей, и не о том, якобы эти последние на самом деле приобретали бы левантийские товары из города Zaga. Стремление короля Lajos развивать, независимы от Венеции венгерско-далматское товарное обращение, являлось лишь кратковременной, хотя и высокомерной, попыткой, которая, однако, как торговая политика, цель, ещё до возвращения приморья Венеции, была снята с повестки дня. В переписках грамот короля Zsigmond ещё кое-где можно встретить формулу о далматском пути и «приморских товарах»; после 1406 года, однако, в грамотах больше её не находим.

Из всего этого, естественно, следует и то, что указанные грамоты нельзя использовать в качестве аргументов против возможности приобретения левантийских товаров из района Черного моря, при посредничестве Трансильвании.

ZS. P. PACH

«LE SORT» DU COMMERCE LEVANTIN AU MOYEN-AGE DANS L'HISTORIOGRAPHIE DES XIXe—XXe SIÈCLES

Résumé

D'après les Allemands Heeren et Hulmann, d'après les Hongrois Engel et Berzeviczy il fut presque généralement accepté dans l'historiographie hongroise la conception du transit médiéval des articles levantins en Hongrie. Selon les différentes versions la grande partie du commerce lointain — transportant vers l'Europe Centrale et Occidentale les articles orientaux de Constantinople — s'achemina tout au long du Danube jusqu'au début ou jusqu'au milieu du XIIIe siècle, jusqu'au développement de l'hégémonie commerciale de Venise sur le commerce du Levant; aux XIVe—XVe siècles — jusqu'à la prise de Constantinople par les Turcs, puis jusqu'à l'ouverture de la voie maritime directe vers les Indes — une partie considérable de ce trafic se déroula par l'intermédiaire des villes saxonnnes transylvaines, en arrivant de la Mer Noire et traversant la Transylvanie. Mais aux dernières décennies du XIXe siècle survint un grand tournant dans «le sort historiographique» de la thèse susmentionnée avec la grande monographie de l'Allemand Heyd et avec celle de Csánki. Beaucoup d'historiens commencèrent à croire que les articles du Levant, des épices orientales, arrivèrent uniquement de la mer Adriatique en Hongrie médiévale et ils ont réfuté — tout en élargissant la conception de Heyd — non seulement la possibilité de la voie danubienne mais aussi la possibilité de l'entremise transylvaine.

Dans ce tournant historiographique des éléments extra-historiographiques avaient aussi un rôle important, notamment un facteur de l'économie mondiale: après l'ouverture du canal de Suez, avec l'élargissement rapide de l'économie capitaliste, il est devenu évident vers la fin du siècle que les espérances à propos du refluxement de l'Empire Ottoman dans la première moitié du siècle, à propos de la prépondérance nouvelle de la voie de terre de l'économie mondiale — furent exagérées. Une reconnaissance politique contribua aussi à tout cela, il est devenu clair que la Monarchie Austro-Hongroise n'était pas orientée par la régulation du problème oriental — au congrès de Berlin — vers la mer Noire mais vers l'Adriatique.

L'étude passe en revue les idées des historiens s'occupant des routes du commerce levantin à l'époque dualiste, pendant la première guerre mondiale (Hajnik, Salamon, Thallóczy, Teutsch, Csánki, Meltzl, Takács, Kovács, Horváth, Diószegi, Jickeli, Borecsiczky, Czóbel, Domanovszky) et entre les deux guerres. A cette époque la thèse ancienne du transit danubien fut aussi renouvelée (Glaser, Komoróczy, en partie D. Huszti) mais une conception nouvelle passa plutôt au premier plan (Pleidell, Fekete Nagy, Hóman), celle annonçant la puissance, le rôle primordial de la Hongrie dans l'économie mondiale, celle qui attribua une importance européenne aux relations vers l'Adriatique et la Dalmatie et non pas à la ligne Danube—Mer Noire à l'époque des Anjou.

Dans l'argumentation des auteurs cités dernièrement (et dans celle des historiens repoussant la possibilité de la route orientale) des diplômes de Louis Anjou jouent un rôle important, ceux qui favorisaient les voyages en Dalmatie, notamment ceux à Zara des commerçants des villes saxonnnes de Transylvanie: «Afin que le pays fut riche en marchandises maritimes.» Car si les Transylvains furent obligés de voyager à l'ouest jusqu'à Zara pour pouvoir acheter ces produits, il n'est pas probable qu'ils pouvaient les procurer de l'est, d'un endroit plus proche.

Analysant les diplômes en question et d'autres, l'auteur examine, en quoi cette argumentation est-elle valable, comment se développa l'importation des «marchandises maritimes» en Hongrie après la paix de Zara en 1358 — c'est-à-dire pendant la période d'un demi-siècle environ lorsque les villes dalmates furent subordonnées au roi hongrois et non pas à Venise.

Les sources analysées témoignent le fait que le roi Louis favorisa l'ouverture d'une voie commerciale jusque-là inconnue en poussant les commerçants hongrois et transylvains à reprendre les relations dalmates et non pas la supposition que ces derniers auraient acheté en réalité à Zara les articles levantins. Les efforts de Louis ayant pour but le développement des échanges hongrois-dalmates indépendants de Venise étaient une expérience de grande envergure mais de courte durée, et elle disparaissait de l'ordre du jour comme objectif politico-économique avant que le littoral ne fut retourné à Venise. La formule sur la route dalmate, sur «les marchandises maritimes» se retrouve encore parfois dans les transcriptions des diplômes du roi Sigismond, mais on ne la rencontre jamais après 1406.

Il ressort de tout cela que les diplômes mentionnés ne peuvent être employés comme arguments contre la possibilité de l'importation de l'est — à travers la Transylvanie — des articles levantins.

ZIMÁNYI VERA

A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben

Nyomasztó feladat összefoglaló áttekintést adni a gazdaságtörténeti kutatásnak egy olyan ágazatáról, amely az elmúlt több mint fél évszázad alatt szinte önálló studiummá vált, s a különböző, részben nemzetközileg is szervezett és finanszírozott munkaközösségek adatpublikációi, valamint a rájuk épülő értékelő munkák egy kisebb könyvtárat is megtöltöttek. E hatalmas szakirodalmon belül jól elkülöníthető történetírói iskolák, vagy legalább is a módszerekben s az értelmezésben egymással rokon történetírói csoportok alakultak ki, a jelenségek magyarozatával kapcsolatban heves viták zajlottak le, amelyek egy sor alapvető kérdésben még ma sem jutottak nyugvópontra. Még leghamarabb a módszertani problémákat illetően sikerült egységes álláspontra jutniuk a kutatóknak. Kikristályosodott, hogy milyen forráscsoportok alkalmasak ártörténeti kutatásokra és melyek nem, eldőltnék létkinthető a vita a közlés módját illetően is: szükség van mind az egykorú számítási pénzben kifejezett alapadatoknak, mind ezek nemesfémre átszámított értékének a részletes, évenkénti leközlésére; nagyon hasznos és kívánatos 5-10 éves átlagok, és 11 vagy 13 éves mozgóátlagok képzése, a nemzetközi összehasonlítást megkönnyítő indexek készítése. Végül, de nem utolsósorban: ma már elengedhetetlenül fontosnak minősül az így nyert legfontosabb eredmények grafikus ábrázolása. A szerencsés forrásadottságokkal rendelkező országokban néhol a XIII-XIV. századtól kezdődően szinte napjainkig bezáróan rendelkezésre állnak már az adatok elszédítő tömegét tartalmazó publikációk. Persze sok olyan munka található közöttük (főleg a régebbiek között), melyek nem mindenben felelnek meg a modern felhasználás követelményeinek. De még a legmodernebbek is — a dolog természeténél fogva — az időben és területileg is rendkívül eltérő jellegű egykori történelmi valóságot tükrözik, és pedig hallatlanul különböző mérték- és pénzegységekben kifejezve. Így még ezek alapján is igen nehéz feladatra vállalkozik az, aki nemzetközi összehasonlításokat kíván végezni.

Ennek ellenére egész sora készült el olyan tanulmányoknak, amelyek nagyobb területek, több ország, vagy akár Európa nagy részének az ártörténeti fejlődését próbálják összegezni, e fejlődés fő vonásait megállapítani. A jelenségek leírásában még nagyjában meg tudtak egyezni a szintetikus igényvel készült munkák szerzői, a jelenségek magyarozatában, az árfejlődés, ármozgások okainak (egyesek szerint okának) a megválaszolásában azonban rendkívül eltérő nézetek merültek fel, melyeknek képviselői heves vitákban csaptak össze egymással.

Mindezek közben változott annak a megítélése is, hogy tulajdonképpen mire jó az egész ártörténet. Már a legelső, pozitívista munkák nagyon sokat vártak tőle, az ártörténeti kötetek megszületésének klasszikus időszakában, az 1930-1950-es években pedig sokan szinte azt remélték, hogy a fejlődés mozgóerőinek egyik legfontosabbikát sikerül megragadniuk. Európa-szerte optimista lelkesedés-

től áthatott munkaközösségek sora dolgozott különböző városok, vagy egyes országok ártörténeti monográfiáinak az elkészítésén. Amint azonban egyre több megjelent kötet sorakozott a polcokon, úgy jöttek rá, hogy a gazdaságtörténet jelenségei bonyolultabbak annál, hogysem döntően az ártörténet segítségével megfejthetők lennének. E felismerés nyomán bizonyos elkedvetlenedés, elfáradás jelei mutatkoztak e kutatási ág művelői körében. Az 1960-as évek közepén, második felében megjelent összefoglaló igényű munkák azután, a sok évtizedes kutatás tapasztalatait mintegy leszűrve, úgy érzem, megnyugtató helyükre állították az ártörténetet: az egykori gazdasági-társadalmi fejlődés felmérésének *egyik* igen fontos eszköze (modern gazdaságtörténeti szintézis ma már nehezen képzelhető el az ártörténet eredményeinek a felhasználása nélkül), de csak *egyéb* fontos gazdaságtörténeti mutatók (demográfiai fejlődés, a *termelés* volumenének és a *termelési* alakulásának a változásai, a bel- és külkereskedelem alakulása stb.) egyidejű, komplex vizsgálatával értelmezhető és használható fel helyesen. Azt a kérdést, hogy e fontos faktorok közül melyiknek a változása volt a többi változását okozatként maga után vonó *ok*, lehetőleg igyekezzenek diplomatikusan megkerülni a legújabb összefoglalások, szemben a kutatás korábbi évtizedeinek a gyakorlatával, amikor sokan tekintették az amerikai nemszfémbelhozatalt, vagy a demográfiai növekedést az áralakulást (s ezen túlmenően: a gazdasági fejlődést) alapvetően meghatározó tényezőnek.

Imponáló eredmények, nagyszabású tévedések, hosszú, szorgalmas munkát igénylő lelkes kutatások, bizonyos szkeptikus kiábrándultság, végül talán: a legfontosabb mérőeszközök közül az egyik fontos mérőeszköznek kijáró tárgyilagos megbecsülés: — nagyjából ilyen fázisokon ment keresztül az önálló studiummá növekedett ártörténet-kutatás, szinte anélkül, hogy a magyar történetírást mindennek akár csak a szele is megérintette volna.

Hogy pontosabbak legyünk: a század elejének kiemelkedő pozitivistá gazdaságtörténésze, Kováts Ferenc „ihletésével” és segítségével készítette el Mandello Gyula a középkori munkabérekéről írott könyvét,¹ amely módszertanilag anakidején a kor legjobb színvonalán állt. De ezt követően semmi szerves folytatásra nem került sor. Míg az 1930-as évektől kezdve a lengyeleknél is egész iskola alakult ki az ártörténet művelésére, — nem szólva a más nyugati államokban nemzetközi szervezethez tartozó ilyen jellegű kutatásokról, addig nálunk nem foglalkoztak a kérdéssel Wittman Tibornak 1957-ben megjelent munkájáig,² amely nagyon igényesen, a magyar és európai összefüggésekre kereste a választ. Mivel azonban semmi összefüggő magyarországi ártörténeti adatsor nem állt akkor még rendelkezésére, és e sok évi, fáradságos munka elvégzésére ő maga sem vállalkozott, munkája csupán problémafelvető fejtegetésnek tekinthető. Azóta csak Sági Vilmosnak jelent meg egy bértörténeti tanulmánya, és N. Kiss Istvánnak még a magyar ártörténeti kutatások megindítása előtt készített rövidebb cikke.³ A Történettudományi Intézetben folyó sokoldalú gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások során azonban egyre világosabbá vált, hogy az ártörténeti kutatások terén fennálló sok évtizedes mulasztást pótolni kellene, hiszen a nemzetközileg is ko-

¹ Mandello Gy.: Adalékok a középkori munkabérek történetéhez. Budapest, 1903.

² Wittman T.: Az „árforradalom” és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Budapest, 1957.

³ Sági Vilmos: Landwirtschaftliche Gesindelöhne in Ungarn vom 16. Jh. bis 1848. Annalen Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica Tom. VIII. Budapest, 1966, valamint N. Kiss István: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. Tört. Szemle, 1963, 2. sz.

moly elismerést arató magyar gazdaságtörténeti eredmények mellett is a témák kutatói folytonosan szembekerültek a nálunk csupán hiányként, fehér foltként jelentkező ártörténeti kérdésekkel. Így került sor arra, hogy a Történettudományi Intézet munkatervébe beiktatta egy ártörténeti mű elkészítését is és azzal bízta meg a jelen tanulmány szerzőjét, hogy Dányi Dezsővel, a K.S.H. könyvtárának igazgatójával együttműködve készítsen egy XVI-XVII. századi magyar ártörténetet, amely a sokat emlegetett és sokat vitatott „árforradalom” magyar vonatkozásait lett volna hivatva tisztázni. Ilyen típusú adatfeltáró kutatásoknak Magyarországon semmi hagyománya nem volt, — Mandello Gyula munkája módszerintézetileg nem illeszthető bele a jelenlegi igényekkel készült modern munkák sorába. A szakirodalomban való tájékozódás után tehát a feldolgozásra megfelelő forrást kellett kiválasztani. Külön nagy nehézséget jelentett az a tény, hogy a mai Magyarország területén fekvő városok nagy része török megszállás alatt állt a XVI-XVII. században és így nem rendelkezik megfelelő forrásokkal. Noha a történeti Magyarország problémáinak a megoldásához feltétlenül szükséges a mai Szlovákia levéltárainak a felhasználása, már csak technikai okokból sem látszott célszerűnek valamely egykori északmagyarországi város ártörténeti adatainak a feldolgozása, noha e városok egész sorának a levéltárai őriznek e célra kiválóan alkalmas iratsorozatokot. Ez a munka feleslegesnek is bizonyult volna, mert hamarosan kiderült, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében is megindultak hasonló munkálatok, és pedig 5-6 évvel a magyar kutatások elindítása előtt: Stefan Kazimir szlovák kutató a szepességi városok, valamint Nagyszombat és Besztercebánya XVI-XVII. századi számadásköteteit dolgozta, ill. folyamatosan dolgozza fel. Így hazai feldolgozásra (már csak kizárásos alapon is) egyedül Sopron jöhetett szóba, mint olyan jelentős város, amelynek a középkortól kezdve a modern időkig szinte folyamatosan fennmaradtak a városi számadáskönyvei, és a kutatások egyéb városi és egyházi testületek számadásanyagával is kiegészíthetők. (Itt most nem térek ki részletesen arra a kérdésre, hogy milyen típusú iratanyag alkalmas ártörténeti feldolgozásra; e forráskritikai tanulmány a készülő ártörténeti monográfia keretében fog megjelenni.) További előnyt jelentett Sopron feldolgozásánál, hogy a város középkori iratai — köztük a számadások is — Házi Jenő közismert publikációjában⁴ nyomtatásban is hozzáférhetők. Az itt található ártörténeti vonatkozású adatokat is kigyűjtöttük, és így munkánk, — árufajták szerint változva és hiányosan ugyan, de már a XV. századból is tartalmaz adatokat. Ugyancsak helyesebbnek látszott, hogy az ársorokat ne a XVII. század végével, hanem a XVIII. század közepével zárjuk, mert mint látni fogjuk, ez sokkal megfelelőbb korszakhatárnak bizonyul. Azonkívül a nemzetközi gyakorlat szerint újabb az 1721-1745 (1720-44) közti, ártörténeti szempontból nyugalmas negyedik század átlagárait szokás az indexszámítás bázisául venni, és a nemzetközi összehasonlítás megkönnyítésére szintén célszerű a már így kialakult és elvi megfontolások alapján is helyesnek látszó gyakorlathoz alkalmazkodni. Mindezek a szempontok azonban eredeti célkitűzéseinket meglehetősen kitágították; az anyaggyűjtést mintegy három évszázadra terjesztették ki.

Az anyaggyűjtés gerincét a soproni városi számadáskönyvek képezték, amelyek eléggé folyamatos sorozatban maradtak fenn, egy-egy, vagy néhány kötet hiányzik csupán a sorozatból. Ezenkívül kiterjesztettük a cédulázási munkát a

⁴ Házi J.: Sopron szabad királyi város története, II. sorozat, 1390—1530. (5 köt., Sopron, 1930—1938).

soproni templomi, kórházi és ~~árvaszámadások~~ sokkal törekedesebb, de azért nagyon hasznos kiegészítést nyújtó anyagára is. Ennek ellenére egész sor évből egyáltalán nincsen adatunk bizonyos termékekből vagy árufajtákból: máskor meg (éppen a gabonánál) csak a vásárlás vagy az eladás éve van megjelölve, közelebbi dátum nélkül. Az erős szezonális ingadozást mutató feudális korban ez a hiányosság érzékenyen érinti, korlátozza vizsgálódásaink körét, mert lehetetlenné teszi a rövid távú változások, ingadozások vizsgálatát. A hosszútávú fejlődés (longue durée) tanulmányozásánál azonban az említett hiányosság már sokkal kisebb jelentőségűvé válik. Ez a hiányosság úgy látszik valamennyi magyarországi forráscsoportra jellemző, amely ártörténeti szempontból számításba jöhet e korszakban, mert Stefan Kazimir szepességi ársorai sem mentesek a hiányzó évektől, vagy attól, hogy némely évből kevés adat állt csak rendelkezésére. Az egyes évek átlagárait mind a szepességi, mind a soproni adatokból súlyozott átlagok alapján számítottuk ki, az egyes évtizedek adatait pedig az adott évtizeden belül előforduló éves árak matematikai átlagaiból nyertük, mint ahogy ez mindenütt szokásos a nemzetközi ártörténeti kutatásoknál.

A szerzőtársak egymás között úgy osztották fel a munkát, hogy a források kiválasztását, kicédelvezését, majd a monográfia elkészültekor jegyzetelését a történész munkatárs végzi. A több száz kötet számadáskönyv anyagának a kigyűjtése azonban olyan hatalmas munkát jelentett, hogy a Statisztikai Hivatal pénzügyi támogatásával külső munkatársakat (rövid időre Házi Jenőt, majd hosszabban Kenéz Győzöt) is bevontunk a cédelvezés munkájába; messzemenően ügyelve arra, hogy az anyaggyűjtés mindvégig teljesen egységes szempontok szerint történjék. A statisztikus munkatárs az összegyűjtött közel harmincezer, ártípusonként, ill. munkafajtánként csoportosított alapadatnak munkalapokra való rávezetését, az eladott össz mennyiség és összes ár alapján az évi súlyozott átlagárak kiszámítását, mindennek egységes pénznemben való kifejezését végeztette el és e munka menetét — a történész munkatárssal együtt — ellenőrizte. Közben felkérésünkre Huszár Lajos elkészítette „Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban” c. tanulmányát, melyhez az általunk gyűjtött, pénztörténeti adatokat tartalmazó cédelvékat rendelkezésére bocsátottuk; ez a tanulmány a készülő ártörténeti monográfia pénztörténeti fejezete lesz.

Munkánk nyersen feldolgozva tehát összeállt, de jelenleg még nem kerülhetett sor a finomabb statisztikai megmunkálásra, így az ársorok nemesfémre való átszámítására, különböző mozgóátlagok és indexek készítésére, szóródás-számításokra stb., és az összes lényeges adatsor ábrázolására. Ahhoz, hogy jól összeállított, végleges igényű ártörténeti monográfiát adhassunk gazdaságtörténészeink kezébe, még további jelentős munkára lesz szükség. A készülő „10 kötetes” Magyarország történetének írói részéről azonban felmerült annak az igénye, hogy az évek óta folyó ártörténeti kutatások eddig leszűrt, ill. leszűrhető eredményeit munkájukban hasznosíthassák. Így jelen tanulmányom azt a célt kívánja szolgálni, hogy összefoglaljam és felvázoljam azokat a következtetéseket, amelyeket az eddig elvégzett ártörténeti kutatások alapján már megtehetek. Az eddig elmondottak alapján világos, hogy ezúttal még nem kerülhet sor teljes igényű összegezésre, hiszen az ennek alapjául szolgáló ártörténeti monográfia még nem készült el, viszont amennyi már most megállapítható, az adataiban nem fog később sem számottevően változni, hanem legfeljebb csak kiegészülni és sokoldalúbbá válni.

Azt a nehéz feladatot, hogy tulajdonképp egy félig kész kutatómunka alapján mégis megbízható összegezést nyújtsak, jelentősen megkönnyítette szlovák kollégám, Stefan Kazimir, aki a szepesi városok XVI-XVII. századi árait feldol-

gozó kéziratába betekintést engedett. Munkája — a nagyszombati és besztece-bányai árakkal kiegészítve — még csak ezután fog nyomtatásban megjelenni. Így a bécsi adatokkal meglehetősen együtt mozgó soproni árakat távolabbi terület: a Szepesség áradataival is egybe tudom venni. További nagy előnye e kéziratnak, hogy szerencsés forrásadottságai révén sorozatosan tartalmaz pl. posztóárakat, amelyek a soproni számadásokban csak szórványosan szerepelnek. A grafikonokban szereplő valamennyi szepességi áradat ebből a kéziratból származik.

Amikor a soproni árak egy-csoportja az ismertetett nyers formában elkészült, önmagam tájékoztatására elkészítettem grafikonjait, és igyekeztem azokat más külföldi országok grafikonjaival összehasonlítani. Hamarosan kiderült — mint az egyébként várható volt —, hogy a soproni, ill. a szepességi árak alapján kimondhatjuk: nagy vonásokban, az évszázados trendet tekintve a magyarországi árak is együtt mozogtak a többi európai ország áraival. Az eredmény tehát a szakirodalomban már meglehetősen ismert, szinte közhety számba menő törvényszerűségeknek a megerősítése lenne, mintegy annak az ellenőrzése, hogy az ismert ármozgás-jelenségek nálunk is a szokásos módon játszódtak-e le. A külföldi szakirodalom tanúsága szerint sok ártörténész meg is elégszik ennyivel: feladatának csupán a tények feltárását, az adatok ismertetését tekinti, azok magyarázatát, elemzését tudatosan átengedi „a gazdaságtörténészeknek”, akikől különben élesen elhatárolja magát. Ezt a luxust — vagy szűkkörűséget, ha úgy tetszik — mi nem engedhetjük meg magunknak, azt gondolom, ha félkész állapotban is, de meg kell kísérelni adataink elemzését.

Egy jelenség mindenesetre nagyon elgondolkoztatott vizsgálódásaim közben. Korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti studiumaim — mind a mások, mind a magam kutatásai — mintegy abban az irányban „élesítették ki” a látásomat, hogy milyen hatalmas különbségek állottak fenn, többek között a XVI-XVII. század során is, Európa egyes országaiban a gazdasági fejlettség, a társadalmi struktúra tekintetében. És ugyanakkor most szembekerültem azzal a jelenséggel, hogy a legalábbis kétarcú (iparos nyugati és agrárius keleti), de közelebről tekintve inkább sokarcú Európán megdőbbentően azonos időben megdőbbentően azonos jelenségek hullámzottak végig.⁵ Anélkül, hogy e rövid cikk keretében a téma historiográfiájába belebocsátkoznék, csak utalni kívánok arra, hogy e jelenségeket az egyes történészek elsősorban saját országuknak e korszakban szembetűnő jellegzetességeivel próbálták magyarázni. Spanyolország kutatója, H. Hamilton (hosszú tradíciót követve) az amerikai nemesfémek beáramlásával magyarázta a XVI. század közepén rohamossá váló áremelkedést és a nemesfémszállítmányok lehasználatásával az áremelkedés megszűnését a XVII. század közepén. És a két jelenség időben valóban egybeesik, beszédes, frappáns grafikonokkal illusztrálhatóan. Németországban csak nagyon közvetett módon lehetett volna érvelni az amerikai ezüstrrel: ott éppen a demográfiai növekedés és csökkenés esett egybe az áremelkedéssel, ill. annak megállásával; a harmincévű háború lett a felelős az áremelkedés megszűntéért. A nagy múltú lengyel iskola részére teljesen kézenfekvő volt a magyarázat, hogy az áremelkedést a lengyel gabonaexportálás nagyarányú kibontakozása okozta, és ugyanennek a visszaesése szüntette meg a XVII. század köze-

⁵ Hadd utaljak itt néhány év előtti felmérésemre: Bibliográfiái áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet, 4. sz. 1964. — Ruggero Romano részletes bibliográfiát is közöl az általa szerkesztett, az ártörténeti kutatásokra vonatkozó legfontosabb tanulmányokat közreadó gyűjteményes kötetben: I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi (Torino, 1967).

pén, annak a láncszemnek a közbeiktatásával, hogy az exportáló majorkodó nagybirtok tönkretette a parasztságot. És mindenütt érvként szerepelnek a XVII. század pusztító háborúi. Persze ez a kérdés is elgondolkasztó egy kissé. A XVI. században nem kevésbé pusztító háborúk dúltak Európa-szerte; akkor ez szinte ösztönzően hatott a termelésre, konjunkturát teremtett, és így felhajtotta az árat. A XVII. században mindez nem teremtett konjunkturát, hanem elpusztította a termelőerőket és megállította az áremelkedést.

Egyedül a németalföldi, majd némi késéssel az angliai árák viselkedtek a többi európai áráktól számottevően eltérő módon. Ez országok ártörténései azonban mintha nem éreznék magukat elég biztos talajon a keletebbre fekvő országok történetében, és inkább óvatosaak az általánosításban. A francia történések körében merült fel leginkább kétely az elmúlt évtizedek során kialakult különböző magyarázatokkal kapcsolatban; valahogy érzik, hogy mindegyik sántít önmagában. Ezért ők váltak a legszkeptikusabbakká: olyan összetett jelenségekkel van dolgunk, mondják, ahol kibogozhatatlan, mi volt az ok, mi az okozat; magyarázatra nem tanácsos vállalkozni, jobb beérni a pontos leírással, különben is, még napjainkban, a mai modern gazdasági életben sem tudnak a közgazdászok kellően megbirkózni az áralakulás bonyolult kérdéseivel.

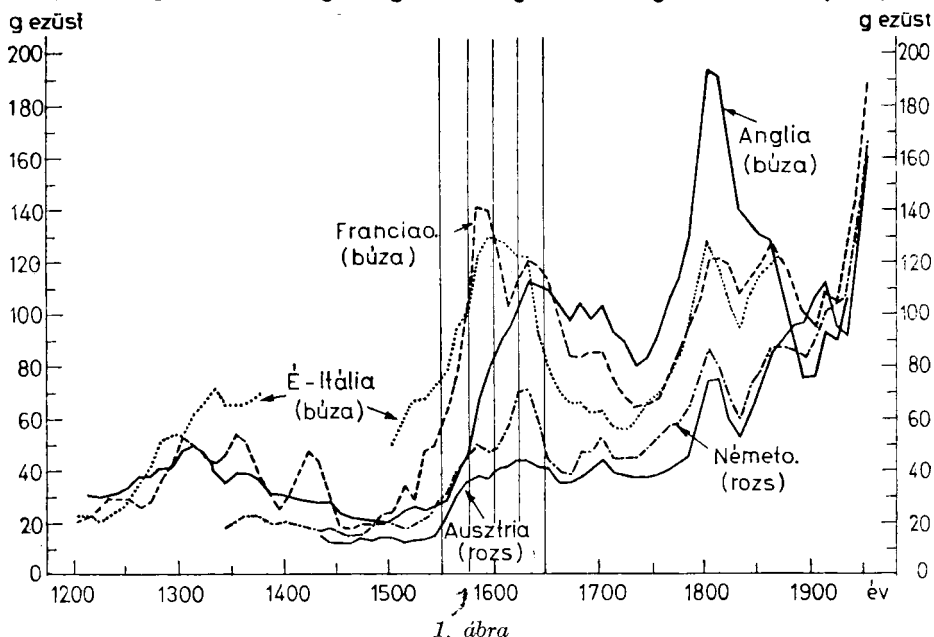
A három részre szagattott kis Magyarországon, ahová ugyancsak nem özönlött az amerikai ezüst, amelynek városai e korban nemhogy hatalmas népességnövekedést mutattak volna fel, hanem tömegesen pusztultak el, és amely nem küldte hajókaraván számra gabonáját Nyugat-Európába, szintén ugyanazon időben emelkedtek és stagnáltak az árák, mint Európa legtöbb más helyén. Háborúk persze itt is bőven voltak, mind a XVI., mind pedig a XVII. században, tehát ez sem magyaráz önmagában semmit. Mint egy kórus tagjai, amelyek jól ismerik szólamaikat és nem vétik azt el, úgy viselkedtek az egyes európai gazdaságok. Csak éppen nem ismerjük a karmestert! Ugyancsak a szkeptikus franciák vetették fel: milyen realitást tükröz az ártörténet? Ha ennyire heterogén dolgokat takar, valószínűleg nem tükröz semmi számottevő törvényszerűséget. — Bevallom, hogy én nemcsak az egyoldalú magyarázatoknak, hanem még a teljes kételkedésnek sem tudok hinni; nincs az a kórus, amelynek tagjai, kicsik és nagyok, szoprán, alt, tenor, basszus, egyidőben ugyanazt a dalt fújják, hacsak nem köti őket össze valami, vagy egy karmester személye, vagy pedig — és ez is lehetséges, a népdalt és a madrigálkórusműveket egyaránt így énekelték, a kamarazenekarok is úgy működnek — a közösség tagjai szinte együtt lélekeznek, egymástól veszik át a ritmust, a kar legmértvadbóbb énekese vagy zenésze csak hajszállal előzi meg, irányítja a többi. Mindez azonban a muzsikálás szempontjából összetartozó közöséget feltételez.

Hogy visszatérjek gazdaságtörténeti problémánkhoz: le szeretném szögezni, hogy véleményem szerint a magyarországi ártörténet jelenségei önmagukban nem magyarázhatók meg, sőt: értelmezhetetlenek. Ugy gondolom, teljesen felesleges, hogy a sok megkérdőjelezett magyarázat után mi is előálljunk valami hazai specialitással: marhaexporttal és annak hanyatlásával, török háborúkkal, Habsburg gazdaságpolitikával. A fáradt és szkeptikus nemzetközi szakközvélemény „kapásból” hozhatná az ellenpéldákat, és joggal: miért zajlott le ugyanígy és ugyanez a folyamat ott is, ahol nem volt török, és ahonnan nem exportáltak szarvasmarhát? Vagy ami még rosszabb: lennének sokan, akik nem utasítanak vissza ezt a „magyar” magyarázatot, hanem az „árforradalom” okainak a taxatív felsorolásához ezt is hozzáfűznék, kissé elbizonytalanodva ugyan, de gondolván: mit lehet tudni, mi nem értünk eléggé Kelet-Európához...

Az elmondottak után őszintén remélem, hogy nem várják tőlem e nemzetközileg megoldatlan kérdések megoldását. Úgy gondolom viszont, hogy mivel sikerült a hazai ármozgásoknak a fő tendenciáit, vagy vonalait — ha félkész állapotban is — megállapítani, érdemes, sőt szükséges ezeket a nemzetközi fejlődéssel összekapcsolva vizsgálni. A továbbiakban ezt a vizsgálatot fogom megkísérelni.

Az évtizedek során felgyűlt szakirodalom, részben a feldolgozott források különbözősége, részben azonban az eltérő módszerek miatt, eléggé különféle módokon próbálta érzékeltetni és ábrázolni a sok évszázados ármozgásokat. Nominális értékben, ezüstgrammokban, vagy árindexek segítségével bemutatva: a fő vonások félreérthetetlenek. A legjobb grafikus összefoglalást W. Abel könyvében találtam.⁶ (1. számú ábra) Logaritmus alapú, tehát nem azt mutató ábrá-

Gabonaárak Közép-Európában a XIII.-tól a XX. századig
(háromtagú tízéves mozgóátlagok, 100 kg ára ezüst-grammban kifejezve)

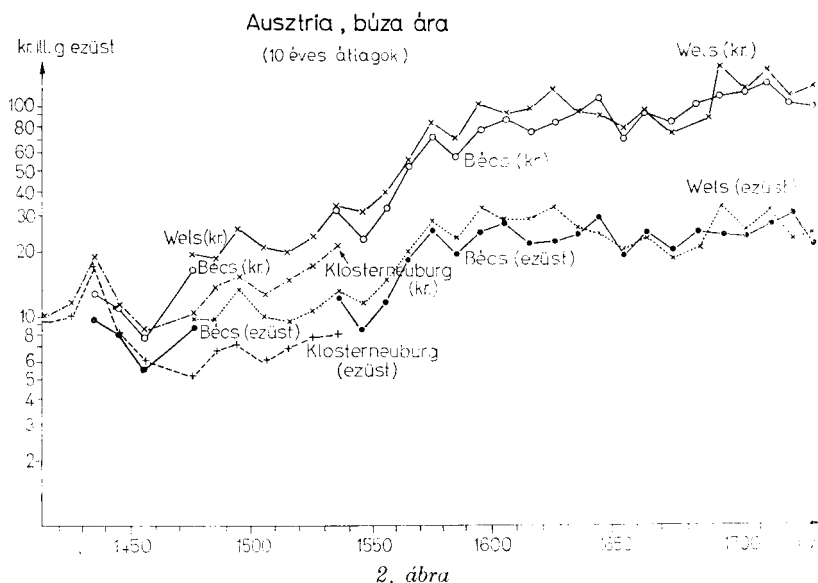
zolásmódban, hogy mennyivel, hanem azt, hogy hány-szorosára emelkedtek az árak a bennünket legközvetlenebbül érintő osztrák ármozgások láthatók a 2. sz. grafikonon.⁷

Sopronból sajnos igen töredékes adataink vannak a XV. századból, ezért a soproni gabonaárakat ábrázoló grafikont a későbbi fejlődés tárgyalásakor szerepeltetem.

Egyértelműen kitűnik, hogy a gabonaárak évszázados mozgása során a XV. század közepe táján álltak a legmélyebben a görbék, vagyis Európa-szerte ekkor

⁶ W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg—Berlin, 1966. 13.

⁷ A. F. Pribram: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich (Wien, 1938) c. munkája alapján; a dolgozatban szereplő valamennyi osztrák adatot e műből vettük.

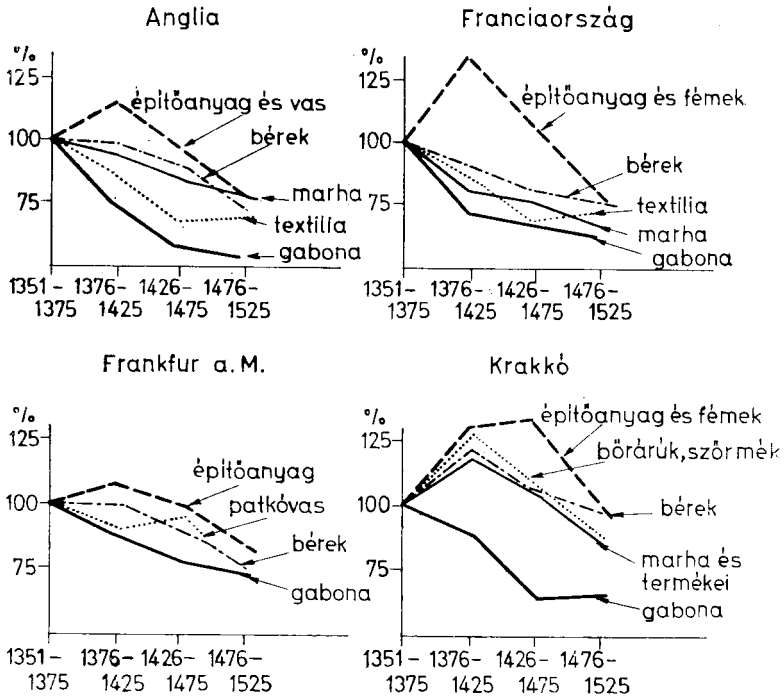

woltak a legalacsonyabbak a gabonaárak. Tudjuk, hogy Európában mindvégig — szinte napjainkig — a gabona a legfontosabb táplálék; az elmúlt évszázadokban egy adott nagyságú területen gabonatermeléssel tudták a legtöbb kalóriát tartalmazó élelmet biztosítani. A gabonaárak trendjének évszázados változása tehát igen fontos szempont a gazdaságtörténeti vizsgálódáshoz. *Egyetlen*, mégoly fontos, vagy akár a legfontosabb ár alakulása azonban önmagában nem tekinthető elégséges információnak. A különböző termékek árai mindig valamely adott relációban, viszonyban állnak egymással, mondhatjuk: meghatározott árstruktúrát alkotnak. *Nemcsak a fontos és kevésbé fontos cikkek árai változnak az évek, évtizedek, vagy évszázadok folyamán, hanem a különféle áruk árainak egymáshoz való viszonya, vagyis maga az árstruktúra is változik.*

Ismét Wilhelm Abel grafikonjait idézzük (3. számú ábra), aki a XIV. század harmadik negyedének (1351-1375) az árstruktúráját kiindulópontnak (100-nak) véve, 50-éves átlagonként ábrázolja a változásokat Angliában, Franciaországban, Frankfurt a. M.-ben és Krakóban. A XIV. század közepének a viszonyai megváltoznak és mind a négy helyen azonos irányban, de különböző szélességűre nyílnak ki az árollók.⁸ Mint látjuk, kivétel nélkül mindenütt jelentősen esik a gabona ára; ennél valamivel magasabb szinten mozognak a textil- és vas-árak (tehát az ipari termékek árai), nagyrészt ezek felett lebegnek (mindenütt jelentősen magasabban, mint a gabonatarak) a munkabérek. A legnagyobb áremelkedést mindenütt az építőanyagok mutatják. Ugyancsak szembetűnő, hogy a különböző árszinteket jelölő grafikonok a XV. század közepén (1426-1475) a legszéthúzottabbak; a következő fél évszázadra (1476-1525) már ismét összetartanak, ha nem is zárulnak össze. E nagyon szemléletes ábrákkal talán megelégedhetünk illusztrációképpen; az egész szakirodalom egyöntetűen ilyen irányú fejlődést állapít meg az adott korszakban.

⁸ W. Abel: i. m. 58. l.

Közép-európai ár- és bérmozgások 1351–1525
(Ezüstegyenértékben, 50 éves átlagokkal, 1351–1375 = 100)

3. ábra

De mit jelent mindez, közelebről megvizsgálva? Elsősorban a legfontosabb mezőgazdasági termék, a gabona dekonjunkturáját, ugyanakkor a munkabérek és az iparcikkek árának az emelkedését. Társadalmilag ez a reálbérek nagy arányú növekedését hozta: a bér munkából élők bérükért sokkal több gabonát vásárolhattak, tehát jobban élhettek, mint korábban. De ugyanakkor a kézművesek aranykorát is jelentette a XV. század, mert az általuk készített ipari termékek relatíve sokkal drágábban keltek el, mint előbb. Meg kell azonban jegyezni, hogy a reálbérek növekedése már jóval előbb megindult, és pedig a XIV. századi nagy pestis előtt; a járványt követő nagy munkaerőszükséglet csak tovább erősítette az anélkül is kialakult tendenciát. W. Abel a XIII. és XIV. században kibontakozó hatalmas városiasodást és a városi ipar fejlődését, s ami ezzel együtt jár: a munkamegosztás fejlődését tartja e jelenség kiváltó okának: hasonló folyamat csak a XIX. században, a „második iparosodáskor” ismétlődött meg, persze sokkal szélesebb méretekben.⁹

A képlet tehát a következő: nagyon olcsó a gabona, tehát rosszul megy az agráriusoknak (ide értve most mind a parasztságot, mind a nemességet); ugyan-

⁹ Uo. 41. l.

akkor magasak a bérek: jól megy mind a városi, mind a falusi bérmunkásoknak (és nyugaton ezek már nem elhanyagolható százalékát tették ki a lakosságnak), magasak az iparcikkek árai is: jól megy a városi kézműveseknek, akik (a bérből élőkkel együtt) jelentős vásárlóerőt képviselnek a drágább élelmiszerek (elsősorban a hús) számára. Itt persze nem statikus sémát kívánok felvázolni, hanem hangsúlyozni kívánom, hogy ilyen irányú folyamatról van szó. Másképpen kifejezve: az iparcikkek árai és a munkabérek gyorsabban emelkednek, mint a gabonaárak.

Mind a kismemesség nagy fokú elszegényedéséről, mind pedig a városi kézművesek jó helyzetéről egyöntetű képet rajzol elénk a szakirodalom. Nemcsak az iparosoknak a városi lakosság körében elfoglalt számaránya volt igen magas (pl. Frankfurt a.M.-ben a XIV. század végén mintegy 50-60%¹⁰, hanem jólétüknél fogva sok, viszonylag drága élelmiszert is vásároltak. Az egykorú húsfogyasztás méreteiről pl. olyan adatok maradtak fenn, hogy azok a XX. századi ember képzeletét is felülmúlják. Németországban pl. több, mint évi 100 kg-ra becsülik az egy főre eső átlagos húsfogyasztást. (Ez azonos a mai USA-beli húsfogyasztási kvótával. A mai Angliában évi 80, Magyarországon 50-58 kg. húst fogyaszt egy-egy személy átlagosan.) A XIV. század végén kb. 8000 lakosú Berlinben 1397-ben fejkenként napi 3 font hússal számoltak. Ez a magas húsfogyasztás, úgy látszik, hosszú korszakon keresztül fennmaradt, mert egy 1515-ből származó berlini rendelkezés szerint a malomba küldött sütőinasoknak napi 4 font hús, 8 kvarta sör és bőséges mennyiségű kenyér járt,¹¹ bőjti időben pedig hal.

Nem vitás, hogy a városi lakosság széles rétegeinek (ideértve a városi bérmunkásokat is) a jelentősen megnőtt vásárlóereje biztosította azt a nagyfokú keresletet a hús iránt, amely a magyarországi marhaexportálás alapjául szolgált. E nagyfokú kereslet a XV. században bontakozott ki teljes egészében, de már a XIV. század második felében megindult.

A bérmunkások jó életszínvonalát azon is felmérhetjük, ha kiszámítjuk, hogy pl. egy tanulatlan segédmunkás egy napi béréért hány kiló kenyérgabonát vásárolhatott magának. A XV. sz. végén 24 000 lakosú Leuven németalföldi városban egy kőművesmester 48,8 kg. rozsot tudott vásárolni egy napi béréért 1458-59-ben. A helyzet romlására jellemző, hogy ugyanitt már csak 12,25 kg-ra telt a napszámberből háromnegyed évszázaddal később, 1524-25-ben.¹²

Németországi adatok: a XV. század közepén gabonában kifejezve a következő vásárlóereje volt a munkások egy napi bérének:

	Tanulatlan munkás	Kőműves	Ács
Elzász	29,7	37,6	25,3 kg rozs
Koblenzer Talkessel	20,5	27,5	27,5 kg rozs
Szászország	—	28,7	26,0 kg rozs
Kelet-Poroszország	30,0	—	—
Holstein	—	25,0	20,0 kg rozs ¹³

¹⁰ Uo. 62. l.

¹¹ Uo. 73. l.

¹² Michel Morineau: Prix. salaires, niveau de vie à Louvain. Annales, Économies, Sociétés, Civilisations. 1964. 802—804. l. R. Van Uytven könyvének: Stadsfinanciën en stadsekonomie te Louven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw, az ismertetése.

¹³ W. Abel: i. m. 61. l.

Az adott árstruktúra mellett a nyugati ipar számára jó hazai vásárlóközön-
séget biztosítottak a városi polgárok, és relative jó felvevők voltak mind a városi,
mind pedig a falusi bérből élők. Saját országuk parasztsága azonban, amely a la-
kosságnak mégiscsak a túlnyomó többségét jelentette, az agrárdepresszió idején
nem volt képes elég nagy mennyiségű iparcikket vásárolni. Mindenesetre a hatal-
masan fellendült, tömegtermelésre áttért nyugati ipar termelési kapacitását
csak otthon, a hazai piacokon nem lehetett volna lekötöni.

Ilyen helyzetben a virágzó kézművesiparnak életszükséglete volt, hogy fel-
vevőpiacát — a hazai vásárlóközönsegen túlmenően — bővítse, különben az egész
ipari fejlődés befulladt volna. Ezért került sor arra, hogy a nyugati iparcikkek
Kelet-Európa felé kezdtek özönléni. Amint Pach Zs. P. újabban kimutatta: ezen
a kelet-európai piacon nőtt igazán nagygyá a nyugati ipar, még jóval a gyarmato-
sításokat megelőzően.¹⁴ Az ár-relációk ismeretében úgy látjuk, hogy ez a kelet-
európai felvevőpiac egyenesen létkérdése volt a nyugati iparnak, ennek hiányá-
ban sokkal lassabban, valószínűleg többszöri visszaeséssel és buktatókkal alakul-
hatott volna csak ki a modern kapitalizmus.

Persze joggal felmerül itt az kérdés is, hogyan bizonyulhatott Kelet-Euró-
pa olyan jó felvevőpiacnak a nyugati iparcikkek számára. Hiszen az árstruktúra
itt is az iparcikkeknek kedvezett és a mezőgazdasági termények részére volt hát-
rányos, tehát végső soron itt is nyomnia kellett a legszélesebb vásárlóközönseget,
a parasztságot. Azonban, hogy csak Magyarország példájánál maradjunk: a XV.
század itt nem hozott olyan mérvű leromlást a parasztság részére, mint nyugaton,
noha helyzetük kétségtelenül romlott a XIV. századi viszonyokhoz képest.
Nálunk nincs túlnépesedés, többek között erre utal a kolonizáció jelensége, az a
tény is, hogy nyugatról ide jönnek a parasztok. Azonkívül az egyre kelendőbb
exportcikk, a szarvasmarha tenyésztése és az ugyancsak kedvező áron eladható
bor termelése is elsősorban a parasztságot gazdagította még ekkor. A magyar
arany is, amelyre égető szüksége volt a nyugati gazdasági életnek, túlságosan
nagy vonzerőt gyakorolt ahhoz, hogysem távolmaradhattak volna a nyugati ipari
termékek a magyar, és általában a kelet-európai piacokról. Mindez persze még
zsenge bimbójában elhervasztotta és nagyon erős korlátok közé szorította az
ugyancsak kedvező ipari konjunktúra hatására Magyarországon is biztatóan ki-
bontakozó kézművesipart.

A kelet-európai nemességre szintén nehéz korszak köszöntött a XV. század-
ban, a kismesék itt is elszegényedtek, súlyos problémákkal küszködtek, de szín-
tén nem olyan nagy mértékben, mint nyugaton. Ott a kismesék jelentős része
egyszerűen szétszéledt; el kellett hagynia ősi fészket, és zsoldoskatonának, hiva-
tálnoknak, esetleg városi kézművesnek beállva, vagy rablólovagként, a korai
gyarmatosítások résztvevőjeként elveszett osztálya számára. Magyarországon e
széles kismemesi réteg a megromlott viszonyok között összehúzta magát, ideigle-
nesen, átmenetileg érdeklődést mutatott a szellemi pályák iránt (e korban küld-
ték fiaikat tömegesen egyetemre tanulni),¹⁵ azonban mégis átvészelték a számuk-
ra nehéz időket és átmentették magukat, mint osztályt, hogy a következő korszak
kedvezőbb viszonyai közepette azután minden addiginál jobban kivirágozzanak.
Kelet-Európa nem tudott megszabadulni a társadalmi fejlődés későbbi szakaszában

¹⁴ Pach Zs. Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződé-
sének kérdéséhez. Századok, 1958, 888. l.

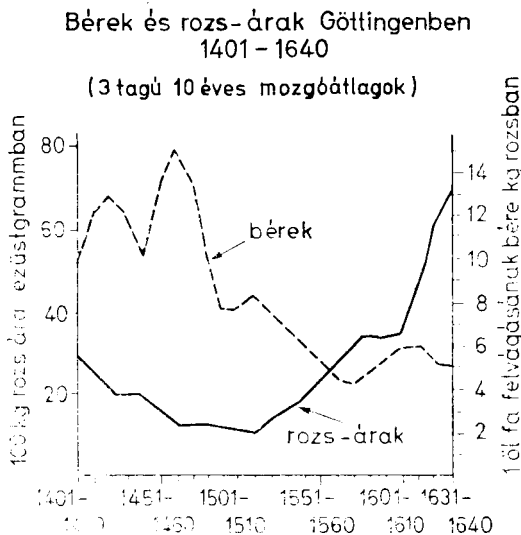
¹⁵ Makkai L.: Pest megye története 1848-ig. Budapest, 1958. 93. l. (Klny. a Pest megye
műemlékei c. kiadványból.)

hatalmas ballasztot jelentő *kisnemességtől*! A XV. századi agrárdepresszió itt nem volt ehhez elég súlyos ... E jelenségnek a hálátlanul nagy horderejű következményeit, azt hiszem, fölösleges hangsúlyozni.

Az ipari és a mezőgazdasági áraknak ez a *viszonya*, amely kedvezett az iparcikkeknek és nyomta az agrártermékeket, elsősorban a gabonát, alapvető volt a XIV-XV. században és Európa-szerte fennállott, persze, az arányok kisebb-nagyobb eltérése mellett, mert e fő tendenciát a helyi fejlődés különfélesége országoként, sőt, városoként erősen színezte, motiválta, de sehol sem fordította visszájára. A XVI. század első évtizedeiben azután (országoként némileg eltérő időpontban) megfordult az évszázados agrárdepresszió, a gabonaárak előbb lassan, majd a század közepétől kezdve rohamosan emelkedni kezdtek. Az eddigi árstruktúrában nagyon alacsony színvonalon álló gabonaárak emelkedtek a legrohamosabban mindenütt; a gabonaárak növekedése után következtek az egyéb élelmiszerek árai. Az iparcikk-árak szintén növekedtek, de jóval kisebb mértékben, mint a gabonaárak; a bérek pedig mindenütt messze lemaradtak az áremelkedések, különösen a gabonaárak emelkedése mögött. Az emelkedések mértéke és az egyes cikkek árainak egymáshoz viszonyított aránya országoként ismét változott, de az alaptendencia Európa-szerte megint csak azonos volt.

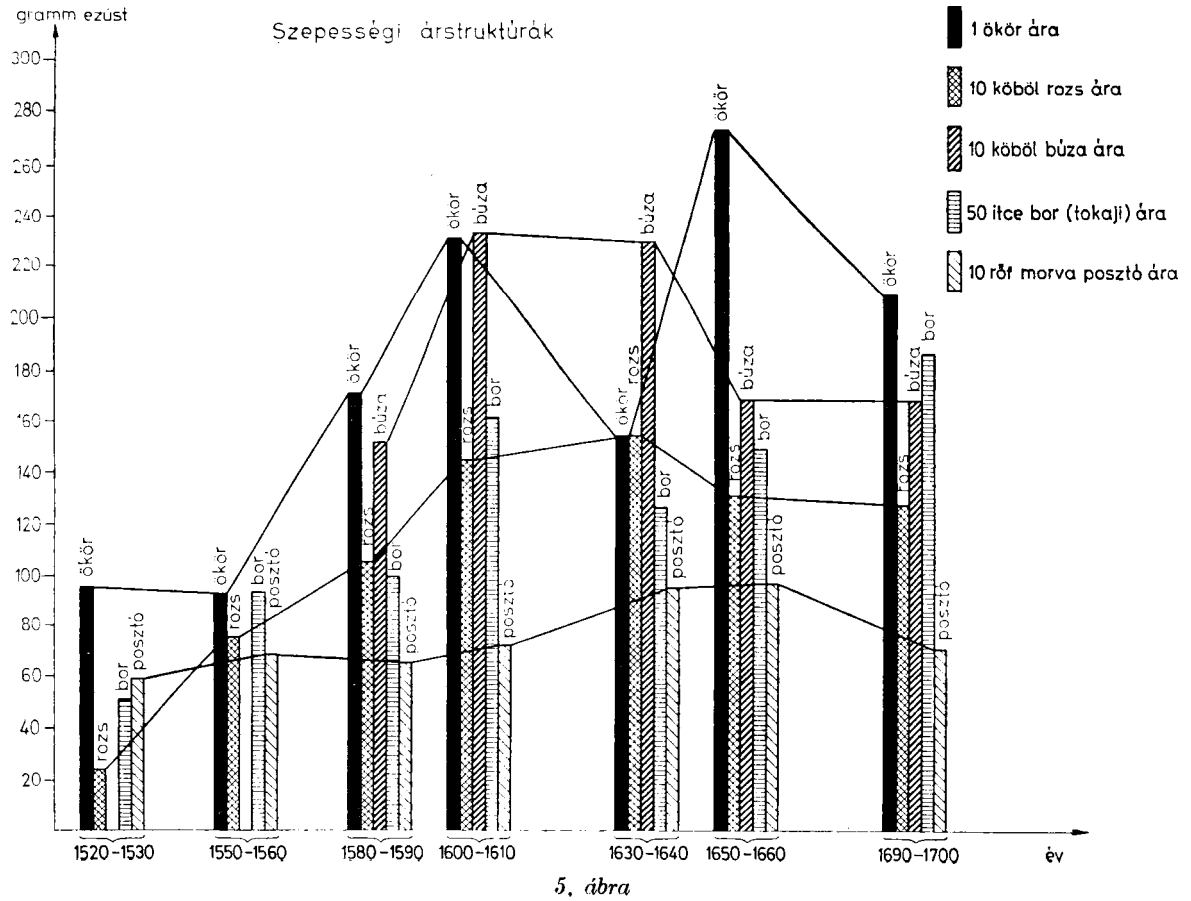
A XVI. század második felére tehát nemzetközileg teljesen új helyzet állott elő. Abszolút értékben is, de ami ennél sokkal fontosabb: a többi cikkekhez és munkabérekhez viszonyítva is, nagyon megnőtt a gabona ára és értéke. A mezőgazdasági és ipari árak közötti arány a korábbi két évszázadhoz képest a visszájára fordult, valamikor a XVI. sz. közepén (váltott) az árolló.

De nemcsak a gabona- és mezőgazdasági árak, valamint az ipari árak aránya fordult visszájára, hanem a gabonaárak és a munkabérek által képezett korábbi árolló szintén a XVI. század közepe táján vágott és váltott át éles ellentétbe!¹⁶ (Lásd a 4. számú ábrát!)

4. ábra

¹⁶ W. Abel, i. m. 60. l.

Mit jelentett mindez? Nem kevesebbet, mint azt, hogy a XVI. század közepétől kezdve az agráriusoknak (elsősorban a nemességnek, de a parasztság egyes rétegeinek is!) vált kedvezővé a helyzetük, a földjükön megtermelt, vagy földiadékként beszédett azonos mennyiségű gabonáért sokkal több posztót és csizmát stb. tudtak vásárolni, mint korábban, a mezőgazdasági termelés szintjének minden emelése nélkül, pusztán az árstruktúra megváltozása következtében. Azt is jelentette továbbá, természetesen, hogy az iparosokra és a bérből élőkre rossz idők virradtak; sokkal több posztót és iparcikket kellett előállítaniuk, és sokkal több munkaórán át kellett bért keresniük ahhoz, hogy ugyanolyan mennyiségű gabonát és egyéb élelmiszert vásárolhassanak, mint korábban.

Vannak történészek, akik erőteljesen hangsúlyozzák azt, hogy a XVI. század közepe táján elindult ún. „Árforradalom” döntően mezőgazdasági jellegű volt.¹⁷ Egyesek azt a megállapítást is megkockáztatják, hogy kizárólag az iparcikkeket szemlélve, nem is beszélhetnénk árforradalomról, annyira lemaradtak az ipari árak a rendkívül rohamosan emelkedő mezőgazdasági árak mögött. A XVI. század folyamán a mezőgazdaságilag is fejlődő Hollandiát és Angliát kivéve a nem intenzívalódó mezőgazdaság egyre rosszabbul tudta élelmezni az előrerohanó, jelentős mértékben exportáló ipart és a szaporodó népességet; az élelmiszerek árak emelkedtek és drágulásuk a XVI. században az ismert árforradalomba csapott át. Nyugat-Európa immár nem lehetett meg többé agrárimport nélkül, és tömegesen kellett kelet-európai agrártermékeket vásárolnia, melyeket iparcikkekkel fizetett.¹⁸ Az ipari áremelkedésnek a mezőgazdasági áremelkedéshez viszonyított lemaradását Magyarországon is megfigyelhetjük; ez kitűnik alábbi, 5. számú kimutatásunkból is, amelyet Stefan Kazimir munkája, a szepességi ársorok alapján készítettünk a legfontosabb magyarországi cikkek: a gabona (jelen esetben a rozs), a szarvasmarha, a bor, valamint a gyenge közepes minőségű, nagy tömegben importált és széles vásárlóközönség részére szolgáló morva posztó ár-reációinak a vizsgálata céljából. Az 1520-30 között mintegy 60 gramm ezüstbe kerülő 10 rőfnyi morva posztó a XVII. század közepén is mindössze kb. 95 gramm ezüst árára emelkedik, s a század végén 70 gramm körül állapodik meg. (Másképp század alatt bekövetkező ilyen arányú ármozgást önmagában valóban nem igen lehetne „forradalmi” jellegűnek minősíteni.) Az 1520-30-as években kb. 24 gramm ezüstöt érő 10 köböl rozs ára 1580-1590-re 105 grammra, az 1630-40-es években pedig 150 gramm fölé emelkedett. Ez már több, mint 400, ill. 600%-os emelkedést jelent, szemben a morva posztó 50%-os maximális áremelkedésével, amely a XVII. század végére a XVI. század eleji, kiindulási árhoz képest mintegy 15%-os áremelkedéssé szelődött. A tokaji bor is 250-370%-os emelkedést mutat, a szarvasmarha ára is közel 300%-ra szökik fel a XVI. század elejéhez képest. A soproni gabonaárak egyelőre csak számítási pénzben (nem ezüstben) állnak rendelkezésünkre, ennek alapján itt is mintegy 4-500%-os emelkedést tapasztalhatunk.

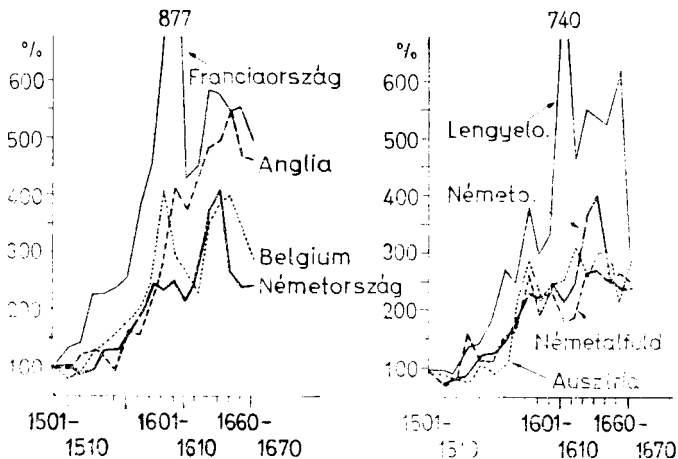
A hatalmas arányú emelkedés a gabonaárakban Európa valamennyi országában bekövetkezett, csak az emelkedés mértéke volt országonként, ill. területenként különböző. Úgy látszik, hogy Franciaország és Lengyelország gabonaárjai emelkedtek a legnagyobb mértékben.¹⁹ (Lásd a 6. sz. ábrát, W. Abel-től átvéve.)

¹⁷ A. V. Judges: Scopi e metodi della storia dei prezzi. I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggiero Romano. Torino, 1967, 534.

¹⁸ Makkai L.: Otázka charakteru feudalizmu na Slovensku v 16—18. stor. A Szlovák Tud. Akad. smolenicei konferenciájának kiadványa számára készített kézirat.

¹⁹ W. Abel: i. m. 114.

Gabonaárak Közép-Európában 1500–1670
(10 éves átlagok, 100 kg ára ezüstgrammban)
1476–1500 = 100

6. ábra

Az „árforradalom” döntően agrár jellegét mutatja W. Abel összeállítása is, amely Európa 6 államában, Angliában, Belgiumban, Franciaországban Németországban, Ausztriában és Lengyelországban ábrázolja a gabonaárak, az összesített iparcikkárak és a munkabérek árindexeinek a mozgását.²⁰ Itt is kétségtelenné válik, hogy a legnagyobb mértékben a gabonaárak emelkedtek, mélyen emögött marad az iparcikkék áremelkedésének a mértéke, és még ettől is elmaradtak a bérek. Mindez világosan mutatja az iparral foglalkozók és a bérből élők részére bekövetkezett dekonjunkturát! E fejlődési tendencia alól egyedül Belgium kivétel, ahol a béremelkedés majdnem lépést tart a gabonaárakkal, és maga mögött hagyja az ipari árak emelkedését.

További jellemzője ez ármozgásoknak, hogy amíg a XIV-XV. században az iparcikkék körén belül is az építőanyagok ára emelkedett a legmagasabbra (a nagy katedrális-építések kora!), addig a XVI-XVII. században az ipari áron belül is az építőanyagok árai emelkedtek a legkevésbé.²¹ Tovább elemezve az építőanyagárakat kitűnik, hogy az olcsóbb, a tömegigényeket kielégítő téglá ára jobban emelkedett, mint az igényesebb, luxusnak számító épületkő ára. Lásd erre 7. sz. ábránkat.

Ha úgy exponáljuk a kérdéseket, ahogy azt eddig tettük, önkéntelenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a XVI. század 20-30-as éveitől, de különösen a század közepétől kezdve, ellentétesen változva az előző két évszázad fő iránya — a fejlődés az agráriusoknak kedvezett, és az iparból és a bérből élőket sújtotta. Társadalmilag ez azt jelentette, hogy az új idők a nemesség malmára hajtották a vizet, és egyelőre még a parasztságna is voltak bizonyos lehetőségei. Az iparosok

²⁰ Uo. 116.

²¹ Uo. 118.

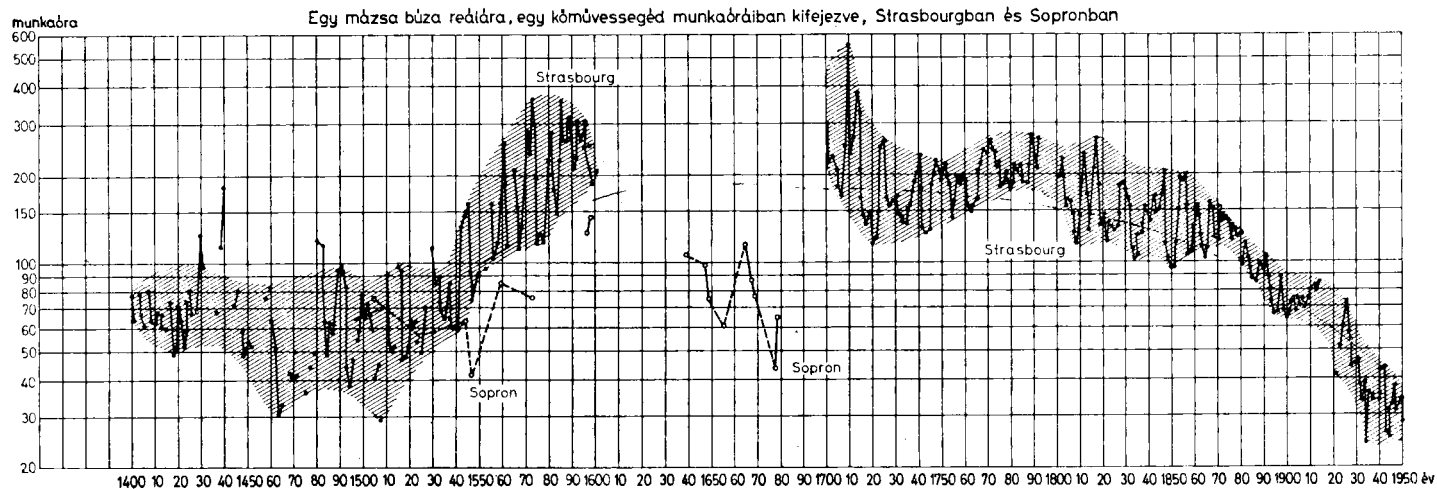

hogy a kérdések ennél sokkal bonyolultabbak, és nem látjuk megnyugtató magyarázatukat. Én eddigi kérdésfeltevéseimre építve a következő magyarázatot kísérelném meg:

Az iparcikkek iránt megmutatkozó hatalmas tömegigénynek a kedvezőtlen ipari árak mellett való kielégítését *a régi kézművesmódszerekkel való szakítás tette lehetővé*. Ebben a vonatkozásban az áralakulás az új utakra kényszerülő ipar segítségére sietett: ugyanis, mint láttuk, a munkabérek is messze elmaradtak az élelmiszerárak emelkedése mögött. Így az ipar, az új típusú ipar szinte fillérekért tudta alkalmazni, beszervezni, igájába hajtani a Nyugat-Európában a megelőző agrárdekonjunktúra miatt ekkor már igen nagy számú ninestelen falusi lakosságot, és ilyen módon mégiscsak *produkálta* az olcsó iparcikkek tömegét, elárasztva vele nemcsak saját, jelentős vásárlóerővel rendelkező parasztságát, hanem továbbra is: Kelet-Európát. Kelet-Európában pedig — paradoxon! — boldogok lehettek az önálló kisparasztok is, mert szinte a legszegényebb zsellér is rendelkezett legalább egy kis földdarabbal, csak annyival, hogy nem vált teljesen kiszolgáltatottá; itt a munkabérek sem szálltak olyan alacsonyra, mint nyugaton. Egyszóval: itt nem kerülhetett a falusi szegénység a városi ipar rabságába. Persze ez a keleteurópai városi ipar ekkorra már annyira legyengült a külföldi versenytől, hogy a korábbi kezdeményezésekkel felhagyva, képtelen volt megszervezni a bedolgozórendszert, az olcsó termelés előfeltételét. A nyugati ipar is élet-halál harcát vívta, fennmaradásáért küzdött; e küzdelemben alávetette magának, és kihasználta a falusi szegénységet: nem válogathatott az eszközökben. És hosszú távon győztesként került ki e küzdelemből. Nyugat-Európa a maga nagy népsűrűsége, a rossz földeket is nagy erőráfordítással művelő kisparasztok keserves munkája, s a mégoly kis parcellákból is kiszorult falusi ninestelenek hatalmas tábora által mélyen lenyomott munkabérek, a falusi bedolgozó rendszer révén keservesen megdolgozott a nagyobb termelékenység eléréseért. Csak az árrelációk összehasonlító vizsgálata révén döbben rá igazán az ember, hogy a nyugati társadalmakban nemzedékek hosszú során keresztül, a társadalom perifériájára szorult tömegek (mert Kelet-Európához képest nagy tömegekről volt itt szó) embertelen, testet-lelket felörlő, kemény munkája, rosszultápláltsága és korai elörege-
 dedése, halála révén szűletett meg a modern tömegtermelés. Olyan fokú nyomor, hogy a vidéki kóbor elemek, pauperek beözönlenek a nagyváros főterére és ott látványosan éhenhalnak, nálunk ismeretlen volt! A gazdasági élet törvényei kegyetlenek: hatalmas keresletnek eleget tenni, de olcsó áron; amennyiben ez nem nagyszabású technikai újítások révén valósul meg (mint ahogy ebben a korban még nem volt szó döntő technikai változásokról, újításokról; az ipari forradalom előtt vagyunk!), akkor ez csakis egyes társadalmi rétegek rovására, e rétegek kegyetlen kizsákmányolása, kifacsarása révén valósulhat meg. *Ha nincs jelentős technikai innováció, akkor csak a munkaszervezés megjavítása és a munkaintenzitás növelése révén lehet emelni a termelést. Nyugaton ez történt!*

Hogy mindez nem pusztán elméleti spekuláció, hanem az életszínvonal-vizsgálatok is ugyanerre a következtetésre vezetik az embert, arra hadd mutassam be a soproni és az elzászi reálárak összehasonlításáról készített grafikont! Megjegyzendő, hogy sok történész a kőművesegéd munkabéréét vizsgálja, mint olyan tanulatlan segédmunkásét, akinek a béréről az építkezési számadások révén elég sok adat áll rendelkezésre. Ilyen típusú adatok nálunk is fennmaradtak, az összehasonlítás tehát elvégezhető volt. Hozzáfűzném, hogy a falusi kaszás-napszám nálunk csak kevéssel maradt alatta a kőművesegéd napszámberének, és azzal lényegében párhuzamosan mozogott; az itt közölt, 8. számú grafikont tehát tám-

Vali
 V
 H
 I
 Kalkuláció
 munkák

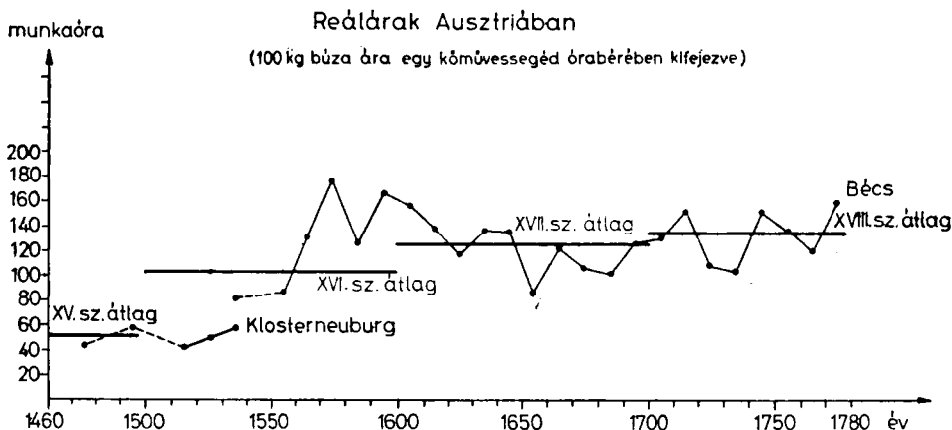
8. ábra

reálárak
fomdalmu

pontot nyújt a falusi tanulatlan munkások reálbéreire is.²² Sopronban a XVI. században átlag 60 óra alatt keresett meg egy kőművessegéd 100 kg búzát, míg Elzászban közel 130 órára volt szüksége ehhez. A XVII. században Sopronban valamelyest romlott a helyzet (80 óra), Elzászban viszont tragikusan romlott: 250-300 óra között mozgott! (A folyamatos adatok 1600 és 1700 között hiányoznak, de egyéb szórt adatokkal támasztják alá R. Grandamy véleményét, mely szerint a XVII. században Strasbourgban mindvégig a XVI. sz. végi és a XVIII. sz. eleji magas szint körül mozgott a búza reálára.)

hozzef

Az összehasonlításból szinte idillikus kép bontakozik ki, a magyarországi bérmunkások hallatlanul kedvező életszínvonala a nyugatiakkal szemben! Hasonló számításokat végeztem a bécsi árak alapján is (lásd a 9. sz. ábrát)²³: min-

9. ábra

denütt sokkal kedvezőbb életszínvonal adódik, mint Elzászban. Tehát nem valamely véletlen soproni specialitásról van szó!) Ausztriában a XV. században átlag 52, a XVI.-ban 100-nál valamivel több, a XVII. században 120, a XVIII. században 130 óra alatt keresett meg egy kőművessegéd egy mázsa búzát. A reálbérek tehát alacsonyabbak voltak Ausztriában, mint Sopronban, de még mindig jóval magasabbak az elzászi reálbéreknél.

Magyarországon (de valószínűleg más kelet-európai országokban is) a viszonylag magas munkabérek, a bérmunkából élők jobb életszínvonala abból a tényből fakadt, hogy a hazai ipar nem érte el azt a fejlettségi szintet, amelyen a város a bedolgozórendszer révén alávetette magának és kegyetlenül kizsákmányolta a nincsteleneket és a falusi kisparasztokat. Ezért a pillanatnyilag (legyünk pontosabbak: egy egész korszakon keresztül fennmaradó) kedvezőbb helyzetért azonban keservesen nagy árat kellett fizetni a jövő fejlődés perspektívájának a rovására: a kelet-európai ipar hosszú évszázadokra, végérvényesen alul maradt a nyugati iparral szemben, egyre behozhatatlanabb szintkülönbséggel. A nagy nehézségekkel küzdő nyugati ipar koncentrációval (manufaktúra) és a termelé-

²² R. Grandamy: La grande régression. Hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875. École Pratique des Hautes Études, VIe Section, Prix de vente et prix de revient. 13e et 14e séries. Az ábrát átvette és kommentálta F. Braudel is (Civilisation matérielle et capitalisme, 1967. 102. l.). Ebbe rajzoltuk bele soproni adatainkat.

²³ Příbram id. műve alapján.

kenység növelésével (a munkaszervezet átszervezése, bedolgozórendszer) segített magán. Nálunk ezzel szemben a meglévő, kis volumenű ipar egyre fokozódó dekoncentrációja következett be; a célszerveződés nem hogyan felbomlott volna, hanem tovább terjeszkedett; ebben a korban hatolt be a mezővárosokba, sőt, a falvakba is. Itt tehát nem nagy horderejű átszerveződéssel, hanem alacsony szinten megrekedve, a „rég típusú kereskedelem” korszakából származó céhes privilégiumokba görcsösen kapaszkodva, fejlődésképtelenül megrekedve próbált védekezni a hazai ipar a nemzetközi dekonjunktúra, azonkívül a hatalmas külföldi konkurrencia ellen. Az eredmény nem lehetett kétséges...

A magyarországi munkabérből élők viszonylag magas életszínvonala, és az a pozitívum, hogy nálunk nem termelődött ki olyan széles falusi és városi pauper réteg, mint nyugaton, tehát ez e relative idillikus helyzet azonban nemcsak az ipar, és ezen keresztül a polgárság fejlődésének a megrekedésével, sőt tönkremenetelével járt együtt, hanem a nemességnek, mint osztálynak, a hallatlan megerősödésével is. A kelet-európai kiskirályság nagy tömegeinek lényegében sikerült átmenteniük magukat a megelőző, számukra kedvezőtlen korszakból, és most kihasználva a mezőgazdasági konjunkturát, a nagybirtokosokkal együtt, minden eddiginél jobban megerősítették hatalmukat. Ezt annál is inkább teheték, mert nem volt számottevő hazai polgárság, amely ellensúlyozhatta volna őket. Így alakult ki az egész második jobbágyrendszer, amelyben nem az ipar zsákmányolt ki, hanem a nemesség, és ez sokkal rosszabb volt, mert perspektívátlan (ti. felhalmozás nélküli) kizsákmányolás volt.

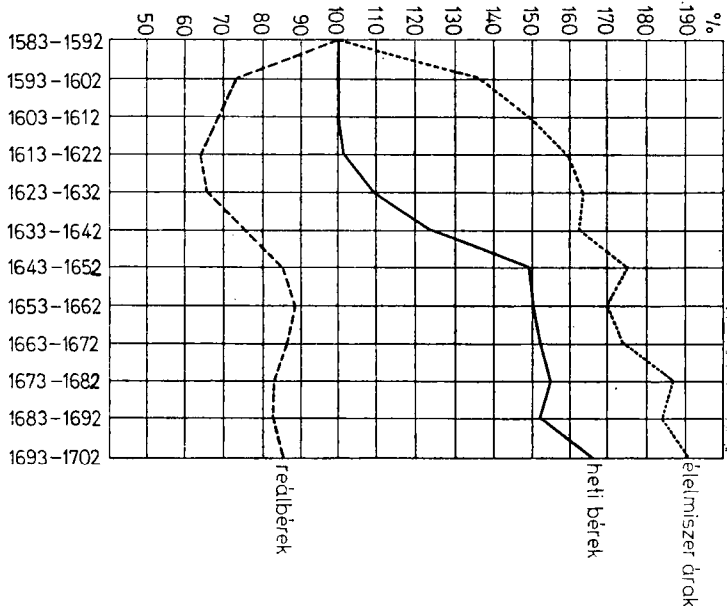
Ha az európai munkabérek fejlődését összehasonlítjuk, nemcsak arra az első látásra meglepő, de fenti vizsgálódásaink után, azt hiszem, érthető eredményre jutunk, hogy Magyarországon (és más kelet-európai országban is) magasabbak a munkabérek, mint Európa nagy részében, hanem a reálbérek általános zuhanását mutató főtrendenciával szemben egy másik ellenpólust is találunk Európában, és pedig Németalföldet.

Míg Magyarországon az ipari fejlődés még nem érte el azt a színvonalat, amely a munkabérek nagyfokú lenyomását eredményezi, addig a németalföldi ipar fejlődése olyan fokra jutott, hogy ez már lehetővé tette, ill. maga után vont a reálbérek növekedését. Van der Wee könyvét (The Growth of the Antwerp market and the European Economy, 3 vol. Louvain) elemezve, P. Jeannin kiemeli, hogy Németalföldön egy rövid megtorpanás után emelkedni kezdenek a reálbérek a XVI. században, teljesen egyedülálló módon. Más magyarázatot nem talál rá, mint hogy itt a „nemzeti jövedelem” ekkor már nagyobb mértékben növekedett, mint a lakosság lélekszáma.²⁴ A történészek jelentős része, azt tartván szem előtt, hogy a vizsgált korszakban a népesség túlnyomó többségét a falusi lakosság alkotta, hajlamos az ipari fejlődés szerepének az alábecsülésére, Van der Wee ezzel szemben rámutat az iparosodás nagy fontosságára; a termelés növekszik és sokrétűvé válik, egyre több munkást alkalmazva. De a változás nemcsak mennyiségi, hanem egyidejűleg minőségi is: nő a munka intenzitása és a munkamegosztás mérete: a lakosoknak jelentős hányada él már a mezőgazdaságon kívül álló forrásokból. A XVII. században közismert intenzitással kibontakozó mezőgazdasági forradalom első lépései azonban Németalföldön már a XVI. században is eléggé éreztették a hatásukat ahhoz, hogy az élelmiszerek termelését olcsóbbá tegyék, s ezáltal a reálbérek növeljék.²⁵ Valóban, a XVII. sz. harmincas éveitől kezdve

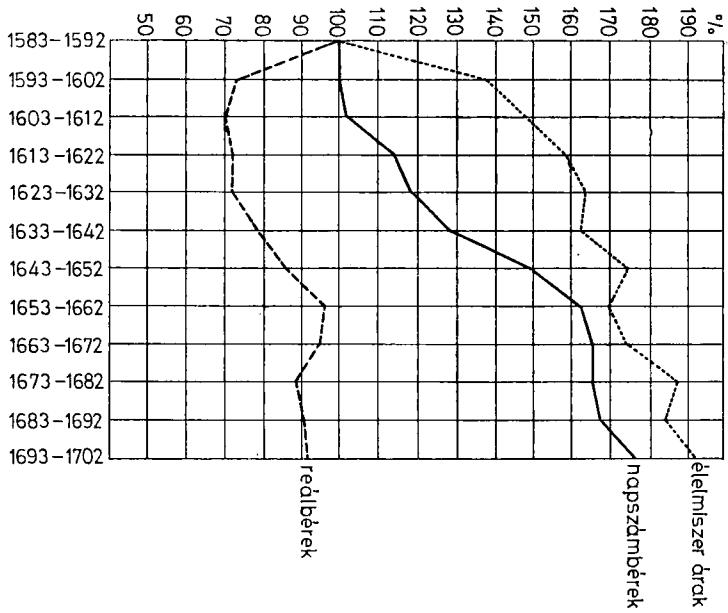
²⁴ P. Jeannin: Sur une histoire de marché anversois dans son cadre européen. Annales... 1965, 1241. l.

²⁵ Erre a momentumra Makkai L. hívta fel a figyelmet.

11. ábra

10. ábra

Angliában ugyanez a jelenség ismétlődik meg, és jobban végiggondolva a problémákat, kézenfekvőbbnek látszik az a magyarázat, hogy Európa két legfejlettebb országában, először Németalföldön, majd néhány évtizeddel később Angliában is, a reálbérek s az életszínvonal növekedését nem általában az egy főre jutó nemzeti jövedelem jelentős emelkedése fokozta, hanem közelebről: a mezőgazdasági termelékenység növekedése és ezáltal az élelmiszeráraknak az adott árstruktúrán belül alacsonyabbá váló szintje. Az angliai reálbérek alakulását mutatja be 10. és 11. számú, Ch. Hilltől átvett ábránk:²⁶

Láthatjuk, hogy 1630-tól növekedni kezdenek Angliában is a reálbérek, ami kivételes e korban. Németalföldön már néhány évtizeddel korábban megkezdődött a reálbérek emelkedése. Nem véletlen, hogy éppen az 1630-as években jelentek meg Angliában a németalföldi agrárforradalom eredményeit összefoglaló első szakkönyvek. Mindezek alapján úgy látszik, hogy valóban nem általában a nemzeti jövedelem növekedésével kell magyaráznunk e két ország életszínvonal emelkedését, hanem a mezőgazdaság intenzívebbé válásával, fejlődésével, az agrárforradalom kibontakozásával.

Az eddig tárgyaltakat országoként az egyes társadalmi osztályoknak egymáshoz való erőviszonyai szempontjából próbáltam exponálni, vagyis azt igyekeztem vizsgálni, hogy az agrárárak emelkedése, illetőleg süllyedése mely osztályokra hatott kedvezően, vagy kedvezőtlenül és ugyanezt igyekeztem nyomkövetni az ipari árakkal kapcsolatban is. De felvethetjük a kérdést sokkal szélesebben is. Az a nagy nemzetközi munkamegosztás, amely Kelet- és Nyugat-Európa között köztudomásúan kialakult, s amely Nyugat-Európa iparosodottabb és Kelet-Európa agrárius profilját a XVI. századra már teljes egyértelműséggel kirajzolta, vajon ez az európai szintű kettősség hogyan reagált a XVI. századi árforradalomnak az agrárfejlődést támogató, az agrárfejlődésnek kedvező hatására? A XVI. század úgynevezett árforradalma nemcsak a nemesség és a parasztság részére jelentett agrárkonjunkturát, hanem szélesebben megfogalmazva az egész agrárius Kelet-Európa számára is. Kelet-Európának ekkor valóban voltak bizonyos esélyei fejlődése meggyorsítására — amint ezt Pach Zsigmond Pál is kifejtette.²⁷ Kelet-Európának ezt a nagy lehetőségét leolvashatjuk az előbbi, 5. számú grafikonunkról is, amelyen láthatjuk, hogy mennyivel kedvezőbbé vált búzát és bort termelni, szarvasmarhát tenyészteni, mint például posztót gyártani. Az adott korszakban Kelet-Európa javára dolgozott az idő és az „árforradalom” adott fázisa. Ez a fejlődés azonban eleve magában hordozta a betonozás csírát Kelet-Európa számára. Ugyanis amíg Nyugat-Európát az ipar nehéz helyzete a társadalmi munkamegosztás intenzívebbé tételére kényszerítette, és ezzel a nyugati társadalmak hosszú távon eleve csatát nyertek, addig Kelet-Európában az adott kedvező agrárárak mellett még annyi sem történt az ipar fejlesztésére, mint korábban, a XV. században. Mert relatíve értékesebbé vált mezőgazdasági terményeikkel minden nagyobb erőfeszítés nélkül nagyobb mennyiségű iparcikket tudtak vásárolni a kelet-európai társadalmak, mint korábban. Ez egyenesen a társadalmi munkamegosztás visszafejlődését inspirálta a kelet-európai országokban, a munkamegosztás színterét immár szélesebb, nemzetközi síkra helyezvén át. Egy ilyen irányú fejlődés a kelet-európai nemesség egész hipertrófiáját vonta maga után, annak minden keserves következményével.

²⁶ Ch. Hill: The Century of Revolution 1603—1714, London, 1966. 317—318.

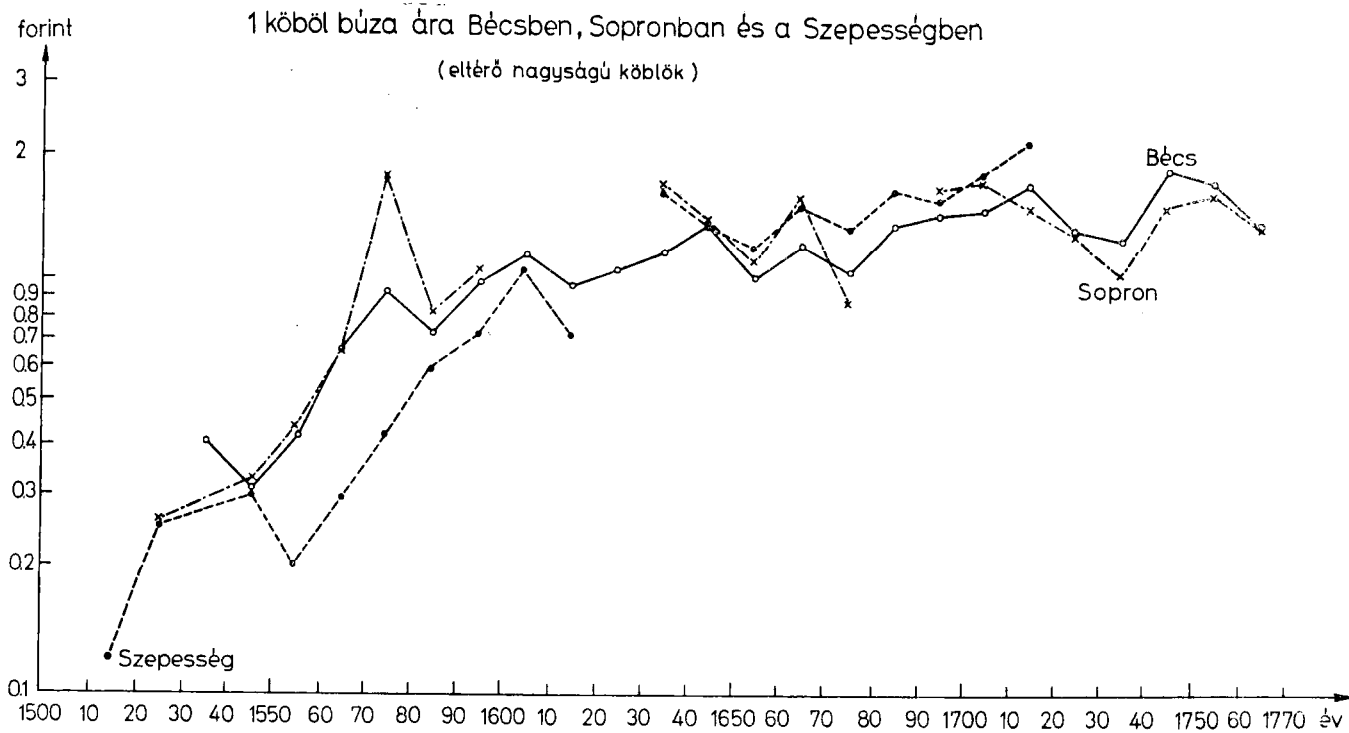
²⁷ Pach Zs. P.: Diminishing share of East-Central-Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica Acad. Scient. Hung., XVI. 3—4. 1970. 290.

Ha felvetjük a kérdést, hogy a nemzetközi munkamegosztásnak ilyen méretű kifejlődése használt-e, vagy ártott az egyes társadalmaknak, országonként és azon belül társadalmi osztályonként nagyon eltérő választ kapunk. Kelet-Európának rövid távon használt, hosszú távon ártott, azon belül is a kelet-európai polgárságnak végzetesen ártott, a kelet-európai nemességnek egy-másfél évszázadig rendkívüli mértékben használt, — tehát így nagyon differenciált választ kapunk. Ha azonban az európai összfejlődést tekintjük, azt kell mondanunk, hogy ez a munkamegosztás mindenképpen előnyös volt. Azon társadalmak részére, amelyek teljesen, vagy nagymértékben kimaradtak ebből a nagy nemzetközi munkamegosztásból, ez a kimaradás mindenképpen hátrányos volt. Erre az orosz példát szeretném felhozni.

A szovjet történészek elég kevésbé foglalkoztak az ártörténet kutatásával, de két-három alapvető munka azért elkészült, amelyek alapján a legfontosabb cikkek áralakulását nagy vonalakban rekonstruálni tudjuk.²⁸ Több város árait is vizsgálták, és regionálisan kimutatható volt, hogy (hasonlóan a lengyel fejlődéshez,) azokban a városokban és területeken, amelyek közel feküdtek valamely tengeri kikötőhöz vagy a Volgához, a gabonaárak jelentősen felszöktek, azokon a vidékeken pedig, amelyek teljesen távol estek a nemzetközi kereskedelem vérkeringésétől, a mezőgazdasági árak jóval alacsonyabb szinten maradtak. Ennek a fordítottja is igaz a külföldi iparcikkek vonatkozásában: a nemzetközi kereskedelemben könnyen bekapcsolódó területeken az iparcikkek ára viszonylag olcsóbb volt, — ez természetesen is, hiszen könnyebb volt ez iparcikkeket odaszállítani — mire a távolabb fekvő vidékekre elérkeztek a nyugati iparcikkek, jelentősen megrágultak. Ha most az eddigiekhez hasonlóan itt is árstrukturákat vizsgálunk (ezt a szovjet kollégák nem végezték el), arra a következtetésre jutunk, hogy a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódott területeken a megrágult, megnőtt értékű gabonával még mindig több iparcikket lehetett vásárolni, mint azokon a területeken, amelyek egyáltalán nem kapcsolódtak be a nemzetközi kereskedelemben. Itt hiába maradt nagyon olcsó a gabona, mégis sokkal több gabonát kellett adni egy adott mennyiségű nyugati iparcikkért, mint a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódott orosz városokban... V.N. Jakovcevskij idézett tanulmányában arról panaszkodik, hogy mennyivel olcsóbbak voltak a nyugatról importált iparcikkek, mint a hazaiak. (Újabb bizonyíték arra, hogy a fejlett iparral rendelkező államokkal folytatott kereskedelem elnyomja a hazai ipart!) A nemzetközi kereskedelemtől távolos vidékeken annyira drágák voltak az ipari termékek, hogy a parasztok olcsó gabonájuk ellenében egyáltalán nem tudták azokat megvásárolni, hanem otthon kellett mindent előállítaniuk szövessel, fonással, háziiparral. Ez az önellátás a nemzeti ipar megszületését, kibontakozását is oly mértékben hátráltatta, hogy behozhatatlan messzeségbe sodorta a hatalmasan fejlődő nyugati ipartól. E keleti területeken nem találjuk meg azt az intenzív munkát, véres hajszoltságot, amelybe a nyugati bedolgozó-rendszer kényszerítette a parasztságot, viszont nagyon sokrétű munkát találunk, az utolsó bocskort is maguknak kellett előállítaniuk. Tehát sokat dolgoztak, de nem elég hatékonyan. A hátramaradottságból eredő sok házimunka Kelet-Európában nem teremtett idillikus jólétet,²⁹ hanem egy adott szerény, de viszonylag stabil életszínvonalat biztosít

²⁸ V. N. Jakovcevskij: I prezzi ed il profitto commerciale nella Russia feudale-servile. I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi... 449—479.

²⁹ Hadd utaljak itt Makkai Lászlónak a francia és a magyar parasztság életkörülményeit összehasonlító kéziratos tanulmányára.

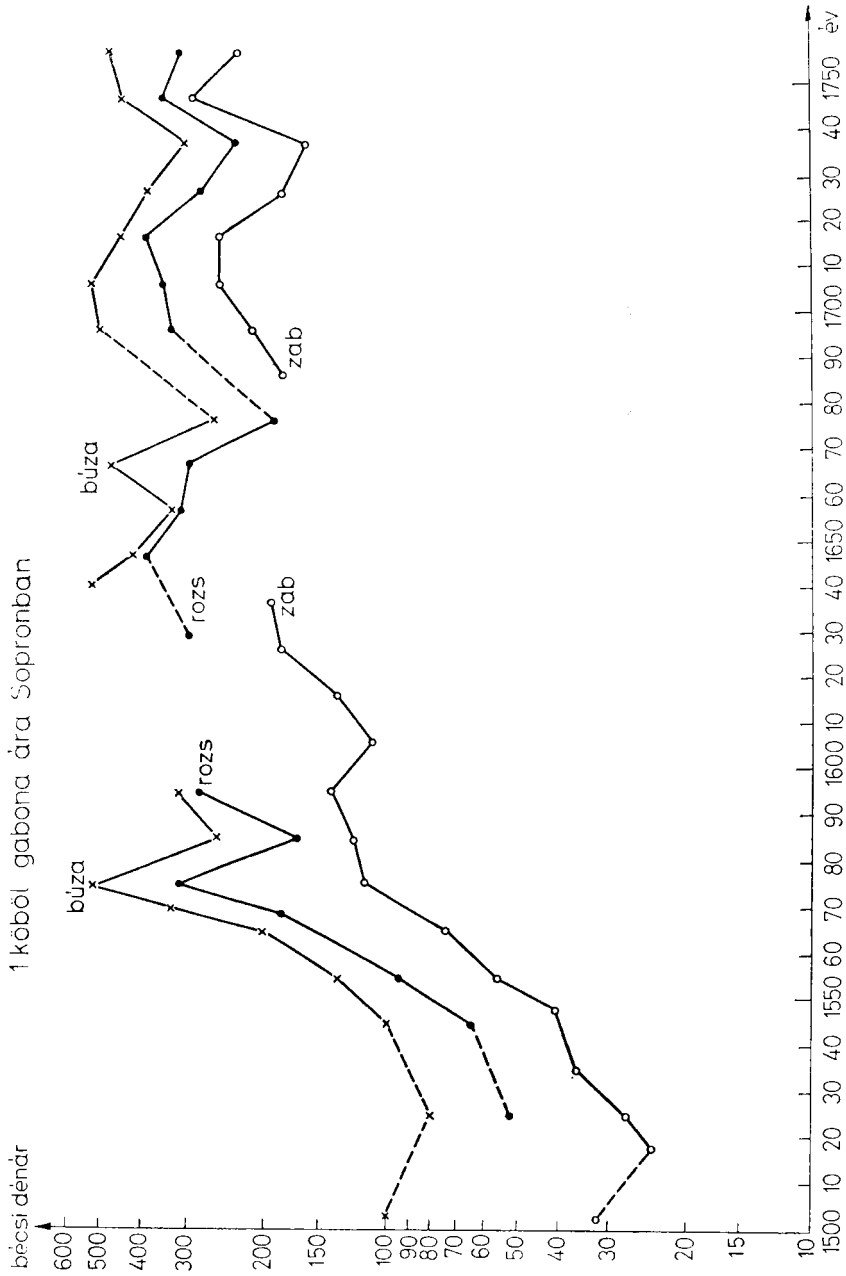
12. ábra

MA *
↑
tott. Kelet-Európában is szenvedtek a parasztok és dolgoztak is, de ez a munka és szenvedés az adott rossz társadalmi munkaszervezés miatt alig vitt előre és nem mutatott kiutat. Csak a munkamegosztás fejlődésén alapuló sok munka vezet előre a fejlődésben. Ezért úgy látszik, hogy még akkor is kedvezőbb bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, ha az egy adott korszakban bizonyos hátrányokat hoz, mint egyáltalán nem bekapcsolódni, hanem viszonylag idillikusabb, fejletlenebb állapotok között hosszú ideig megrekedni és kimaradni a fejlődés fő sodrából. Az elmaradottságból származó idillikus jólétet, — persze, ez csak alacsony szintű jólétet jelenthet, — később az egész társadalomnak keservesen nagy áron kell megfizetnie, mert az adott ország egész gazdasága és társadalmi maradványa marad le a nemzetközi fejlődésben elfoglalt hierarchiáját tekintve.

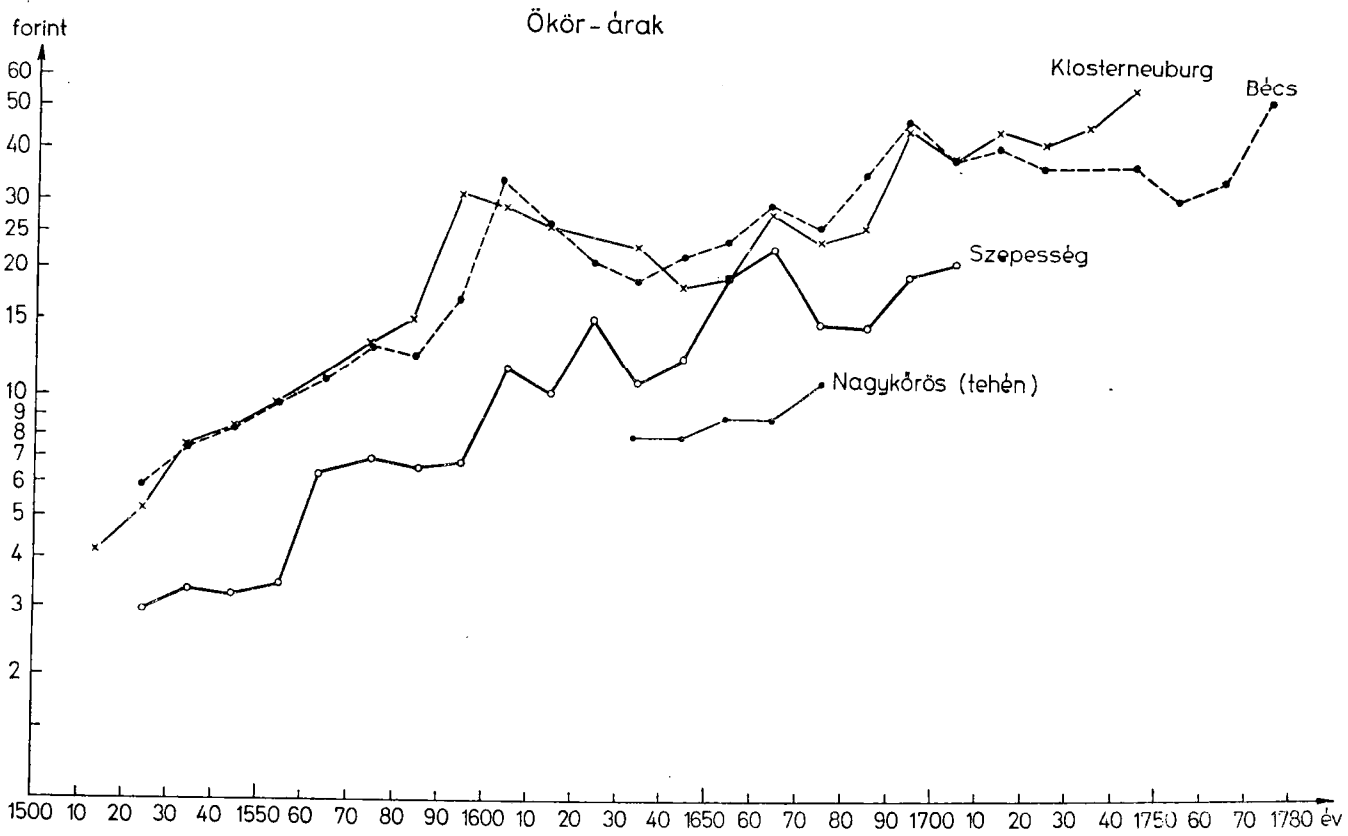
*
A továbbiakban azt vázoló fel röviden, hogy mi történt a XVII. században a magyarországi ármozgások terén. Mint láttuk, a XVI. század második felében nemzetközi méretekben kibontakozó agrárkonjunktúra nemcsak a gabonát exportáló országok külkereskedelmén át realizálódott, hanem a hazai, a belső piacokon is, így a gabonát csak elhanyagolható mértékben exportáló Magyarországon is! A gazdasági élet ezer szállal, a piac kapillaritásán keresztül igenis közvetítette azt a belső feszültséget, tenziót, amely Európa-szerte érezhetővé vált az agrártermékek iránti kereslet megnövekedésével. Bizonyíték erre, hogy a gabonát úgyszólván nem exportáló Magyarországon is éppenolyan fázisokban szöktek fel a gabonaárak, mint a szemeszterményt nagyban exportáló országokban, valamint az e terményeket megvásárló nyugati államokban! A korszak gazdasági élete ezernyi csatornán keresztül összekötve már sokkal egységesebb volt, mint ahogy azt sokáig feltételeztük. Nemzetközi konjunktúra idején — hatalmas hálóként — minden szála megfeszült (bár különböző erővonalak mentén különböző mértékben feszült meg), dekonjunktúra idején pedig ernyedten, inelasztikusan megereszkedett, hogy a háló hasonlatnál maradjunk. Ha a XVI. századi agrárkonjunktúra kiterjedt Magyarországra is, akkor semmi meglepőt nem találunk abban, hogy országunkat a XVII. századi agrárdepresszió is elérte.

Közismert, hogy a XVII. században nemzetközi méretekben megtorpant a XVI. századi áremelkedés, 1610-20 körül észrevehető a törés; attól kezdve kisebb-nagyobb hullámzásokkal stagnált, változatlan szinten volt és csak a század vége felé emelkedett egy kevéssé a gabona ára. Mindez eltérő mértékben jelentkezett az egyes országokban, de az összrendencia nemzetközileg ismert és teljesen egyértelmű. Ugyanezt a fejlődést mutatják mind a bécsi, mind pedig a magyarországi (soproni és szepességi) árak is. Ha az áralakulásokat ezüstgrammra átszámítjuk, akkor nemcsak stagnálást tapasztalhatunk a XVII. század egyes évtizedeiben, hanem kifejezetten süllyedést is. (Lásd a 12. és 13. sz. ábrát.)

Legfontosabb exporttermékünknek, a szarvasmarhának az ármozgását tünteti fel következő, 14. számú grafikonunk, és pedig Bécsben, valamint a Szepességben. (Sopronból sajnos csak töredékesebb állatáraink vannak. A nagyköroői tehénárak Buza János gyűjtéséből származnak.) Ábránk szerint az 1520-30-as évektől kezdve hatalmas árrés mutatkozik a bécsi és a magyarországi (közelebről szepességi) szarvasmarhaárak között. A XVII. század 20-30-as éveitől kezdve lehanyatlanak a bécsi szarvasmarhaárak, a mélypontot az 1650-es években érik el. Ugyanez a Szepességben egyre magasabbra mennek fel, az 1650-60-as években érik el a legmagasabb szintet. Tehát árolló keletkezett a XVII. század közepén a magyarországi és a bécsi (de általánosíthatjuk egyéb városok adatainak az ismeretében: a nyugati) szarvasmarhaárak között. Az áresés a magyarországi szarvasmarha egész felvevőpiacán, sőt, másutt is bekövetkezett, tehát állíthatjuk, hogy

73. ábra

14. ábra

*del-német városok
dán marha,*

kedvezőtlen árólló alakult ki e fontos kiviteli cikkünknek a magyarországi és külföldi árai között. Ez az összezáruló árólló elvitte mindazt a nyereséget, amelyet a XVI. század hozott, és amely nagy pénzfelhalmozást biztosított a magyarországi tőzséreknek. Ha most még ehhez hozzávesszük a Habsburg gazdaságpolitikát, amely egyre nagyobb vámokkal sújtotta az amúgy is csökkenő nyereséget, teljesen érthetővé válik, hogy tönkrement a magyar tőzsérség. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ennek elsődlegesen nem a Habsburg gazdaságpolitika volt az oka; ez legfeljebb csak rontott tovább valamelyest az amúgy is nagyon kedvezőtlennek vált helyzetet. A XVII. század közepének ebben a nagy dekonjunkturájában csak a „főúri marhakereskedők”, a Zrinyiek és Batthyányak működhettek eredményesen nemesi adómentességükre támaszkodva, és a vámrendelkezéseket kijátszva.

Vajon mi okozhatta a szarvasmarha árának nagyarányú lehanyatlását az osztrák és a német városokban? Úgy vélem, hogy a német polgárság elszegényedése, vásárlóerejének a csökkenése. Ha pedig valahol elszegényedés következik be, ott az élelmiszerfogyasztás terén is változás figyelhető meg, a drágább, luxusszámitó (hús) fogyasztását csökkentik és olcsóbb élelmiszerekből próbálják fedezni a megfelelő kalóriaszükségletet. Egyébként a magyarországihoz hasonló válságba jutott a dániai marhaexport is; az 1640-es évektől kezdve itt is jelentősen csökkent a kivitel, nem belső okok folytán, hanem a szarvasmarha iránti kereslet csökkenése miatt. 15. számú ábránk Lipcsében mutatja be a marhahús árának az esését a XVII. század közepén,³⁰ de még számos más városból is idézhetnénk hasonló adatokat. A német polgárság elszegényedését egyéb, az életszínvonalat vizsgáló tanulmányok is alátámasztják. Összehasonlításokat végeztek arról, hogy mit ettek parasztok és polgárok a XV. sőt még a XVI. században is és mi volt az étrendjük a XVII. században; a hús a legnagyobb mértékben eltűnt az étrendjükből, a húsétel kivétellessé vált, ünnepi alkalmakra korlátozódott, előtérbe kerültek a zöldség, a leves, a tésztafélék, átalakult a táplálkozás. Vagyis a drága, luxus-jellegű húsról az egyszerűbb ételekre tértek át. Ennek a folyamatnak esett áldozatul a magyar szarvasmarhaexport és a magyar tőzsérség.

A XVII. század vége felé, a század 80-90-es éveiben ismét bizonyos emelkedés mutatkozik a szarvasmarhaárakban, és ismét szétnyílik a hazai és a külföldi szarvasmarhaárak közötti árólló, tehát e kereskedelem újra jelentős hasznot biztosíthatott volna. Ezt a konjunktúrát azonban éppen a háborús körülmények zavarták meg; tudjuk, hogy egyes generálisok falkaszám hajtották ki az országból a marhát. Másrészt pedig a korábbi évtizedek alatt a magyar tőzsérség annyira tönkrement, hogy gyakorlatilag eltűnt a színről, és már nem tudta kihasználni ezt az újabb lehetőséget. Helyét német, majd a század vége felé egyre fokozottabb mértékben balkáni kereskedők foglalták el.

Érdeemes kitérnünk másik igen fontos termékünk, a bor áralakulásának vizsgálatára is. A következő grafikon azt mutatja be, hogyan változott Sopronban egy köből búza és egy akó (eimer) bor ára a XV. századtól a XVII. század végéig. Azt látjuk, hogy míg a XV. század közepén egy köből búza értékesebb volt egy akó bornál, addig az 1480-as évek körül ez az értékarány megváltozik, átvált az árólló és ettől kezdve egy akó bor válik értékesebbé egy köből búzánál. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a XVI. század elején a bor ára évtizedekkel korábban kezdett emelkedni, mint a búzáé, és ez az emelkedés jóval nagyobb méretű is volt.

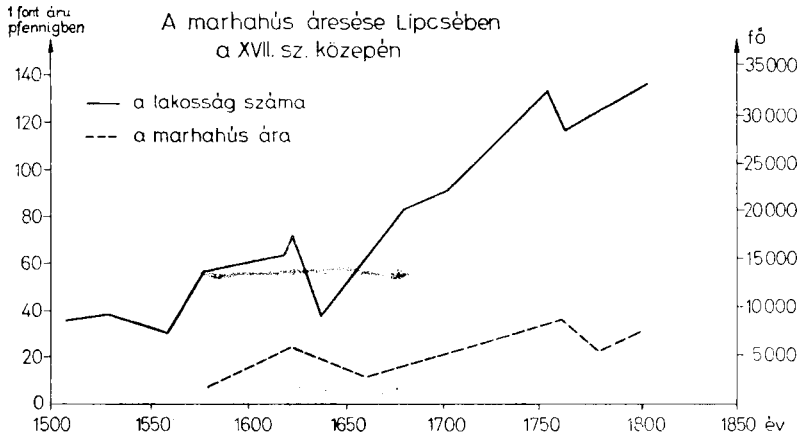
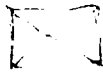
³⁰ M. J. Elsas: Umriß einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland. Leiden. 1936. II. köt. 84.

A bor a búzánál magasabb árszínvonalát mindvégig megtartotta, sőt, a bor ára az árdepresszió korszakában is megszakítás nélkül emelkedik, az egész XVII. század folyamán. A búza és bor közti árolló még nagyobbra nyílik, a bor javára. Gazdaságilag és társadalmilag ennek nem kisebb következménye volt, mint az, hogy a szőlőművelés a parasztságnak jelentős anyagi hasznot és szabadabb életformát biztosított. Városi polgárságunk pedig, amely az egyre rosszabbá váló ipari lehetőségek mellett mind fokozottabban tért rá a bortermelésre és a borral való kereskedésre, mégsem hanyatlott le a XVII. század folyamán olyan nagy mértékben, mint amennyire ezt a romjaiban heverő magyar ipar állapota egyébként indokolta volna, hanem a bortermelésbe és borkereskedésbe bekapcsolódó városok (Sopron, a Hegyalja városai) még bizonyos fokú prosperitásnak is örvendtek ebben a különben depressziós évszázadban. E jelenség magyarázatát szintén az árstruktúra alakulásában: közelebbről a bor igen kedvező áralakulásában leljük. E városok polgársága tulajdonképpen nem polgári módon, iparosodás révén prosperált, hanem mezőgazdasági módon, a borkonjunktura segítségével.

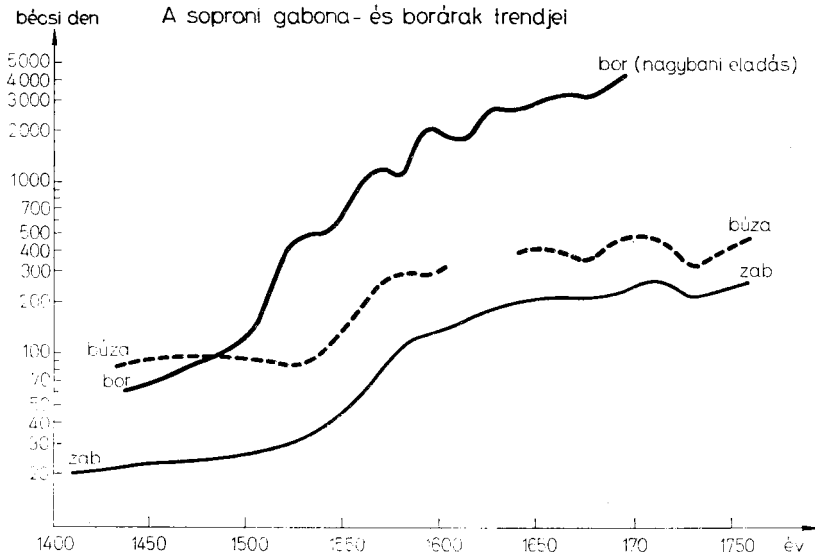
Mindennapi kenyérünkről, a gabonaféleségekről a grafikon önmagáért beszél: a magyarországi gabonaárak nagymértékben követik az összeurópai fejlődési törvényszerűséget. Tudjuk azonban azt is, hogy ez külkereskedelmünkben nem játszott nagy szerepet, hiszen Magyarország a XVIII. század második fele előtt gabonát alig exportált. Viszont hadd térjek rá a gabonaárakkal kapcsolatban a lengyel fejlődés egyes kérdéseire, ahol az első és legfontosabb exportcikk a gabona volt. Lengyel kollégáink messze előttünk járnak az ártörténeti kutatásokban; már a két világháború között egész iskola alakult náluk, és azóta is több fontos ártörténeti munka jelent meg, amely a lengyel gabonaárakat és egyéb árakat is városról városra haladva feltárta. Lengyelországban is kimutatták azt a törvényszerűséget, hogy ott emelkednek a legkorábban a gabonaárak, és ott érik el a legmagasabb árszintet, ahol a legjobbak az értékesítési lehetőségek; tehát tengeri kikötők és nagy folyók közelében. A földrajzilag távolabb fekvő vidékeken a gabonaárak alacsonyabbak. A XVI. század folyamán és a XVII. század közepéig a lengyel gabona ármozgása is nagyjában követi az európai ármozgások irányát, azonban, ha a 6. számú grafikonra visszalapozunk, azt látjuk, hogy a lengyel gabona ára sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint a legtöbb más országé. Bizonyos idő után ennek oda kellett vezetnie, hogy a lengyel és a nyugat-európai gabonák árai közötti árrés összeszűkülött, annyira, hogy a nyereséget ez már jelentősen csökkentette. Nagyjából ugyanaz történt a lengyel gabonával, mint a magyar szarvasmarhával. Eltűnt, vagy nagyon összeszűkülött az árrés, amely lehetővé tette a nyereséget biztosító exportálást. A Németalföldön és Angliában kibontakozó mezőgazdasági forradalom következtében termelékenyebben, olcsóbban állítottak elő gabonát, és ezek az államok a korábbi gabonaimportálás helyett immár gabonakivitelre is gondolhattak! Mivel azonban az egész lengyel gazdasági élet a gabonaexportálásra volt alapozva, rákényszerültek arra, hogy ilyen kedvezőtlen árviszonyok mellett, ilyen rossz hatásokkal is exportáljanak gabonát. Ezt pedig csak a jobbágyság rendkívül nagyfokú kizsákmányolásával lehetett biztosítani. Szerintem fordítva áll a helyzet, mint ahogy magyarálni szokták: nem a lengyel jobbágyság nagyfokú kizsákmányolása eredményezte a lengyel gabonaexport összeomlását, hanem a kedvezőtlené vált árstruktúra tette lehetetlenné a lengyel gabona kedvező exportálását, ha pedig kedvezőtlenül bár, de mégis exportálni akartak, ezt csak a jobbágyság rovására tehették, s jelentős mértékben ez tette tönkre a lengyel jobbágyságot. Egyébként még a jobbágyság nagyfokú kizsákmá-

kula

15. ábra

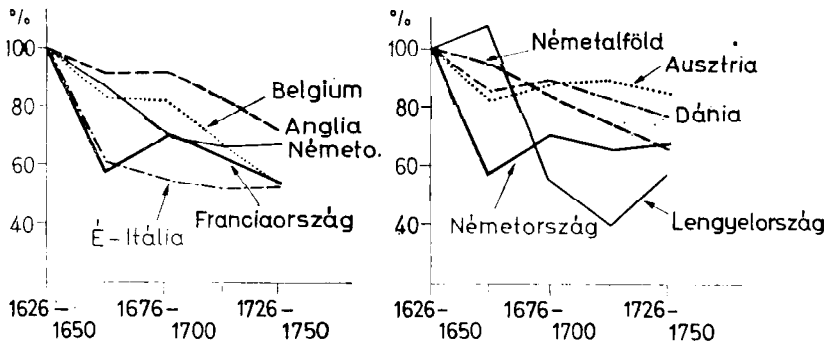
16. ábra

nyolása mellett sem lehetett fenntartani a korábbi volumenű gabonatermelést és gabonaexportot, az mennyiségileg is összeomlott,³¹ és a lengyel gabonaárak zuhantak a legmeredekebben egész Európában a XVII. század második felében, mint ezt a 17. számú ábrán is látjuk.³² Véleményünk szerint ez esetben is a kereslet megváltozása vonta maga után az árrelációk kedvezőtlené válását. Az intenzíven

³¹ J. Topolski: Narodziny kapitalizmu w Europie XIV—XVII. wieku. Warszawa, 1965, 167.

³² W. Abel: i. m. 152.

Gabonárák Közép-Európában 1626–1750
(25 éves átlagok, 100 kg ára ezüstgrammban kifejezve)
1626–1650 = 100

17. ábra

művelő [Németalföldön] és [Angliában] hatékonyabban tudták előállítani a gabonát; az extenzíven megtermelt lengyel gabona ezzel szemben nem volt elég versenyképes; nem volt olyan mértékben szükség rá, mint korábban, és nem olyan áron volt rá szükség, mint azelőtt.

Az angol gazdaság és társadalom átstrukturálódásának mértékére csupán egyetlen adat: a XVIII. század első évtizedeiben már a lakosságnak csupán egyharmada termelt gabonát, és ez az egyharmad nemcsak a lakosság további kétharmadát volt képes ellátni, hanem még jelentős mennyiségű exportgabonát is tudott produkálni. (E korban Magyarországon a lakosságnak feltehetően csupán kis százaléka vásárolhatta piacon a gabonát; csupán napjainkban értük el, hogy az ország lakosságának egyharmada foglalkozik mezőgazdasággal.) Ezeknek az adatoknak az alapján felmérhetjük, hogy mennyire megnövekedett a kelet-európai és az élenjáró nyugat-európai társadalmak fejlettségi szintje közötti különbség az árforradalmat megelőző korszakhoz viszonyítva. A nemzetközi ármozgások a XVII. század közepétől kezdve kedvezőtlennek váltak Kelet-Európa számára. Az a mintegy háromnegyed évszázadig tartó konjunktúra, amely Kelet-Európa számára megnyílt, a XVII. század közepén végéhez ért. A legújabb kutatások hívták fel a figyelmet arra, hogy a korábban oly élénk kelet-nyugat-európai kereskedelem a XVII. század második felében bekövetkezett lehanyatlása után fordult Nyugat-Európa fokozott figyelemmel gyarmatai felé.³⁹ — A nemzetközi konjunktúrából immár kívülrekedt, elszegényedő Kelet-Európa kevésbé fontos felvevőpiacává és élelmiszerszállítójává vált Nyugat-Európának, mint a korábbi korszakban volt.

Mit jelentett ez az új helyzet Kelet-Európa, vagy vizsgáljuk szűkebben: Magyarország egyes társadalmi osztályai, rétegei számára? Ha újra megnézzük a szepességi árstruktúrát feltüntető grafikont, azt látjuk, hogy akik bortermeléssel foglalkoztak, azok minden eddiginél nagyobb nyereségre tehettek szert (külön-

³⁹ Pach Zs. P.: Diminishing share of East-Central-Europe in the 17th Century International Trade. 300.

ben ugyanez derül ki a soproni grafikonból is), azok továbbra is bőséggel vásárolhattak maguknak iparcikket. Ha megnézzük a morva posztó árát, azt látjuk, hogy az még valamennyire hanyatlott is a XVII. század végére. A marhaterenyésztés és marhakereskedés is újra jó hasznot biztosított, azonban, mint láttuk, már nem a magyar tőzsérek számára. Ennél valamivel kisebb nyereséget biztosított a gabonatermelés, amelynek terméke különben sem került exportálásra. Ebből a grafikonból is az derül ki, hogy Magyarországon a XVII. század végére nem csökkent lényegesen az életszínvonal a XVI. századhoz képest, legalábbis *strukturálisán nem csökkent.* Ami tényleges elnyomorodásról tudomást szerzünk a források alapján, az valóban a háborús körülményeknek és a felszabadító háborúkhöz szükséges hatalmas adóknak tulajdonítható. Egyébként ugyannerre a következtetésre jutunk akkor is, ha a soproni és az elzászi reálibéreket összehasonlító 8. számú grafikonunkra visszalapozunk: a XVII. században Magyarországon csak valamelyest, de nem számottevően romlottak a reálibérek; ezzel szemben Elzászban és Európa több más területén is igen nagy mértékben csökkentek, és katasztrofális mértékben romlott az életszínvonal. Tehát azt kell mondanunk, hogy Magyarország annyiban volt vesztese a fejlődésnek, hogy teljesen kimaradt az iparosodásból, de a XVI. században elért életszínvonalából de facto nem veszített nagyon sokat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy kevesebbet veszített, mint Németország és Lengyelország. Ha csak egy néhány mondat erejéig összehasonlítjuk, hogy hogyan került ki a XVII. század depressziójából Lengyelország és Magyarország, akkor azt látjuk, hogy a gabonaexportra épült lengyel gazdaság hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben ment tönkre, mint a bor- és marhaexportra alapozott magyar gazdaság. De a német gazdaság is nagyon lehanyatlott: a német parasztság és polgárság életszínvonala is nagyon jelentősen romlott a XVII. század folyamán. Ez nemcsak a húsfogyasztás jelentős csökkenésében nyilvánult meg, hanem ruházatuk megváltozásában is. A német paraszt, aki a XV. és XVI. században még posztóba öltözött, tömegesen tért vissza a darceból és lenből készített ruhaneműek használatára, vagyis alacsonyabb szintű ruházatba öltözött, mint korábban.

Az eddigiekben az ártörténeti vizsgálatoknak egyetlen aspektusát tárgyaltam: a hosszú lejáratú trendek vizsgálatát, azokat is főleg árstrukturális szempontból. A hosszú tartamú változásoknak, „longue durée”eknek a vizsgálata alkalmas arra, hogy a gazdasági életben lejátszódó folyamatok lényegét, az erőviszonyok eltolódását, a gazdasági átstrukturálódást felszínre hozza. Amikor a magyar ártörténeti munkálatokat megindítottuk, én ezt az aspektust tartottam a legfontosabbnak, és ezért erre fektettem a hangsúlyt. Azt is fontosnak tartottam, hogy a magyar „longue durée”-mozgásokat mindjárt az európai mozgásokkal összehasonlítva próbáljuk megrajzolni, mert amint azt a kiindulásakor is mondtam, önálló magyar ártörténetnek önmagában nincsen értelme, az önmagában nem értelmezhető. Nem akarom azonban elhallgatni, hogy az ártörténeti vizsgálatoknak további fontos feladata a középhosszúságú ciklusoknak a vizsgálata, az A (felmenő), B (stagnáló) fázisok megállapítása. Egész röviden hadd utaljak itt arra, hogy pl. az 1660-as évek nemzetközileg is egy ilyen középhosszúságú ciklus mélypontját jelentik. (A sok gazdasági mutató közül csupán azt említem meg, hogy az amsterdami bankbetétek ekkor igen alacsony összegűre csökkentek.) Ez az az időszak, amikor a magyar közvélemény úgy érzi, hogy a török birodalom ereje hanyatlóban van és itt volna a megfelelő pillanat a török kiűzésére. Ez az észlelés annyiban helyes, hogy a török birodalom is, sok más európai államhoz hasonlóan, egyéb belső bajai mellett egy középtávú ciklus mélypontján volt ekkor. Ezt érzékelték a török birodalomban élő zsidó kereskedők is, akik az

1660-as években Konstantinápolytól Budáig világvégét váró hangulatban elfordultak a kereskedéstől, és zarándokutakat szerveztek.³⁴

A török kiverését azonban csak nagy nemzetközi segítséggel lehetett volna megvalósítani, és a negatív fázisban éppen a hadjáratot finanszírozó külföldi tőke megszerzése ütközött volna óriási nehézségekbe. Az 1680-as években újra magasra emelkedett az amsterdami bankbetétek összege; sokszoros áttételekkel ez lehetővé tette az 1680-as évek felszabadító háborúinak a finanszírozását. A kérdést közelebbről meg kellene vizsgálni, de az a benyomásunk, hogy az egész Rákóczi-szabadságharc kitörése is kapcsolatba hozható egy újabb középhosszú-ságú depresszió bekövetkeztével.

Adós maradtam a rövidtávú áringadozások, oszcillációk vizsgálatával is, amelyek a heves, egy-két évig tartó kríziseket, éhségeket és az ezzel kapcsolatos járványokat szokták kiváltani. A feudáliskori parasztgazdaságok nem tudtak készleteket felhalmozni, ezért a legkisebb természeti csapások vagy rossz termés is súlyos katasztrófát idézett elő. A magyarországi éves gabonaárak ugyanilyen erős ingadozást mutatnak, csak adataink hiányosabbak, ezért szeretném leszögezni, hogy amikor a viszonylag idillikus magyarországi életszínvonalról beszéltem, akkor hosszulejáratú, sok éves átlagokat tükröző állapotokra gondoltam. Ez nem zárja ki azt, hogy Magyarországon is bekövetkeztek rövid lejáratú, igen heves lefolyású krízisek, éhségek, járványok. — Tehát mind a középhosszúságú fázisok, mind pedig a rövid lejáratú áringadozások behatóbb vizsgálatát még ezután kell elvégezni, de kezdeti lépésnek a nagy vonalak felrajzolását tartottam a legfontosabbnak.

Összefoglalva az elmondottakat: az összehasonlító árstrukturális vizsgálatok eddigi szerény eredményei alapján az a benyomás erősödött meg bennünk, hogy Magyarország a XVI. századi agrárkonjunktúra révén számára adódó kedvező lehetőségeket a XVII. század folyamán ugyan részben elveszítette, az ipar fejlődésének a lehetőségét szintén elveszítette azáltal, hogy kimaradt az intenzívebb munkaszervezés folyamatából, az életszínvonal azonban strukturálisan mindezek ellenére sem romlott le jelentősen, ellentétben a nyugateurópai országokkal. Magyarországnak a XVII. század folyamán sikerült átmentenie népességét, életszínvonalát, sőt, nagyrészt a XVI. századi gazdasági struktúráját is a XVIII. századra, amikor a fejlődésnek újabb kedvező lehetőségei adódtak. Azonban az ország gazdasági és társadalmi struktúrájának lényegében változatlan szinten való átmentése egy olyan korszakban, amikor a vezető nyugat-európai gazdaságok és társadalmak tökéletesen átszerveződtek és modernizálódtak, Magyarországnak a nemzetközi fejlődésben korábban elfoglalt helyét nem biztosította; az a tény, hogy Magyarországon ez az átstrukturálódás nem történt meg, behozhatatlan lemaradást jelentett az ország számára. A XVIII. század közepének újra kínálkozó kedvező lehetőségeibe Magyarország már hasonlíthatatlanul rosszabb körülmények között, nagyobb lemaradással tudott bekapcsolódni, mint ahogy azt az árforradalom kibontakozásának korszakában tehetette.

³⁴ T. Stoianovich: Conquering Balcan Merchant. The Journal of Economic History 1960, 2. sz.

В. ЗИМАНИ

РОЛЬ ИЗМЕНЕНИЙ ВЕНГЕРСКИХ ЦЕН В ЕВРОПЕЙСКОМ РАЗВИТИИ

Резюме

На основе данных, находящейся в стадии написания, работы о ценах в г. Шопрон, и так же находящейся в рукописи, и переданной нам, работы словацкого исследователя, Stefan Kazimir по истории цен в районе «Szeresség» автор приходит к выводу, что изменения в венгерских ценах вообще является тождественными изменениям цен в ряде других стран Европы. (Изменения темпа трендов цен значительное совпадение по всей Европе, и то является всеобщим явлением, что в время «революции цен» в XVII веке сильнее всего повышались цены на хлеб, цены скота и продуктов скотоводства повышались медленнее и меньше всего повышались цены на промышленные продукты.) Обычные объяснения причём изменения цен, однако, являются неприемлемыми в случае Венгрии: ни привоз серебра из Америки (ведь это, непосредственно, не затрагивало страну), ни вывоз хлеба, аргумент который в среде польских историков является важнейшим (который, однако, в Венгрии до второй половины XVIII. века является незначительным), ни демографическое развитие XVI века Венгрия, из-за турецкого нашествия, имела крупные потери населения), потому что не дают ответа на вопрос о том, что венгерские цены почему вели себя так, как цены в других странах Европы, автор приходит к выводу, что явления истории цен Венгрии сами по себе, исходя из внутреннего развития страны, нельзя объяснить, и они даже являются лишними всякого смысла.

Автор, рассматривая Европу, как состоящую из двух, экспортирующей промышленные товары западной, и экспортирующей сельскохозяйственные товары восточной, дополняющих друг друга частей, единицу, считает, что во время аграрной конъюнктуры XVI века при условиях новой структуры, цен, сельскохозяйственные продукты восточной Европы могли быть за более высокие цены реализованы в Западной Европе, а промышленность Запада вынуждена была за неблагоприятно дешёвую цену удовлетворять, оформившийся до тех пор, в крупный спрос на товары. Так как в то время в области промышленного производства не наблюдались никакие, в случае применения революционизирующие его, новшества, западная промышленность, при неблагоприятных ценах, лишь при помощи улучшения организации труда, применения системы лиц, работающих дома, увеличения интенсивности труда и при помощи обновления устарелых, кустарнических методов могла повышать производство. На первый взгляд, таким образом, «революция цен» XVI века, для восточной Европы являлась благоприятной. Данное развитие, однако, с самого начала, скрывало в себе и зачатки застоя для восточной Европы, ведь в то время, когда западная Европа, под влиянием неблагоприятных для промышленности, ценовых отношений, вынуждена была более интенсивно продолжать общественное разделение труда, (в результате чего общества Запада, на длительный период, заранее одержали победу), тогда восточную Европу, при данных, благоприятных ценах на аграрные продукты, ничего не стимулировало в интересах развития промышленности.

Когда в XVII веке остановился процесс повышения цен, одновременно завершилась и, благоприятная для восточной Европы, конъюнктура цен. В Венгрии сильнее всего чувствовалось сильное сокращение цен крупного рогатого скота на немецко-австрийском рынке, и так же обеднение указанного населения. В результате этого, к середине XVII века значительно сократился доход Венгрии, полученный из вывоза этого, наиболее важного, венгерского товара. Цене на другой, подобным образом важный продукт вывоза Венгрии, цены на вино, оставались сравнительно благоприятными, и благодаря данному обстоятельству городские бюргеры, занимавшиеся виноделием и торговлей вином не *обеднели в той мере*, как следовало бы, имея в виду состояние венгерской промышленности: Для крестьян, занимавшихся виноделием, виноградарство обеспечивало сравнительно свободную форму жизни.

Венгрия в XVII веке отчасти потеряла уже те благоприятные условия, которые в XVI веке ещё, в результате аграрной конъюнктуры, имели место одновременно Венгрия, в результате того, что не включалась в процесс организации более интенсивного труда, потеряла и возможность промышленного сохранения свою экономическую и общественную структуру до XVIII века, когда экономика руководящих западноевропейских стран уже были совершенно реорганизованы. Таким образом Венгрия, при существенно менее благоприятных условиях могла включиться — в середине XVIII века — в, дающие новые возможности, процессы, к этому времени она уже являлась более отсталой, чем раньше, в период развертывания «революции цен» в XVI веке.

V. ZIMÁNYI:

LES CHANGEMENTS DE PRIX EN HONGRIE ET LE DÉVELOPPEMENT EUROPÉEN

Résumé

L'auteur constata d'après les données de prix de Zips — étude en train d'un chercheur slovaque, Stefan Kazimir — et à la base d'une étude en préparation que les changements de prix en Hongrie coïncidaient en général avec les changements observés antérieurement dans plusieurs autres pays de l'Europe. (Le rythme des changements des structures de prix de longue durée coïncide dans une grande mesure en Europe entier et aussi est-il un phénomène universel qu'à l'époque de la «révolution des prix» du XVIe siècle le prix du blé augmenta le plus vite, celui des animaux et des produits d'animaux beaucoup moins et le prix des articles industriels fut encore plus arriéré.) Cependant aucune des explications habituelles n'est pas applicable à la situation en Hongrie: ni les envois d'argent américains — qui ne touchèrent pas directement le pays —, ni l'exportation du blé figurant comme explication primordiale chez les historiens polonais (l'exportation qui ne fut pas considérable en Hongrie avant la deuxième moitié du XVIIIe siècle), ni le développement démographique (à l'époque de la grande poussée, au XVIe siècle, la Hongrie a subi une perte de sang énorme pendant l'occupation turque) ne peuvent pas expliquer pourquoi la formation des prix en Hongrie était semblable à celle aux autres pays européens. Selon l'auteur les phénomènes de l'histoire des prix de Hongrie ne peuvent être expliqués en eux-mêmes, uniquement d'après l'évolution intérieure du pays — voire même, ils sont inexplicables.

L'auteur, considérant l'Europe occidentale — exportant des articles industriels — et l'Europe orientale — exportant des produits agricoles — comme des unités complémentaires, trouve qu'au temps de l'augmentation des prix agricoles au XVIe siècle, les produits orientale de l'Europe devenus plus chers dans le cadre de la nouvelle structure de prix pouvaient être vendus en Europe occidentale. Par contre l'industrie occidentale fut obligé de satisfaire à vil prix la grande demande de marchandises. Car à cette époque-là la production industrielle n'avait pas été révolutionnée par des innovations techniques fondamentales, l'industrie occidentale ne put pas améliorer la productivité — dans les mauvaises conditions de vente — qu'en rompant avec les vieilles méthodes manufacturières, qu'à l'aide du «domestic system», de l'amélioration de l'organisation du travail et qu'à l'aide de l'augmentation de l'intensité du travail. La «révolution des prix» au XVIe siècle — à l'examen superficiel — ne fut avantageuse que pour l'Europe orientale. Mais ce développement implique déjà a priori les germes de l'étouffement. Tandis que l'Europe occidentale avait été obligée d'intensifier la division sociale du travail à cause des mauvaises conditions de vente auxquelles l'industrie était soumise et par cela les sociétés occidentales l'emportèrent dès le début, en Europe orientale — à des prix agricoles avantageux — le développement de l'industrie n'était pas stimulé.

Au XVIIe siècle l'arrêt subit des augmentations des prix mit fin à la conjoncture favorable de prix pour l'Europe orientale. La Hongrie fut frappée le plus sensiblement de la baisse des prix du bœuf sur le marché austro-allemand et de l'appauvrissement de cette clientèle. Vers le milieu du XVIIe siècle notre bénéfice résultant de cet article d'exportation très important baissa considérablement. Le prix de l'autre important article d'exportation, celui du vin restait relativement avantageux ayant pour résultat le fait que la bourgeoisie des villes n'était pas appauvrie dans une mesure si grande comme cela aurait été motivé par l'état de l'industrie hongroise, et le viticulture offrit aux paysans une façon de vivre un peu plus libérale. La Hongrie perdit en partie les possibilités avantageuses résultant de la conjoncture agricole du XVIe siècle et à la fois elle perdit la possibilité du développement de l'industrie par le fait qu'elle resta dehors du procès de l'organisation plus intensive du travail. Sa structure économique et sociale fut transmise au XVIIe siècle, sans avoir subi aucun changement, par contre les économies dirigeantes de l'Europe occidentale se furent transformées et modernisées entièrement. C'est pourquoi la Hongrie ne put se rattacher aux possibilités avantageuses s'offrant au milieu du XVIIIe siècle qu'à des conditions beaucoup plus désavantageuses qu'au XVIe siècle, à l'époque du commencement de «la révolution des prix».

KAVÁSSY SÁNDOR:

Ellenforradalmi mozgalmak Somogyban a Tanácsköztársaság idején

A Magyar Tanácsköztársaságnak — mint ismeretes — a belső ellenforradalommal is súlyos harcai voltak. Ez a tény, továbbá pedig, hogy a vidéken kirobbant mozgalmak emberanyagát döntően a birtokos parasztság, valamint az iparos és kereskedő kispolgárság adta, mulaszthatatlan kötelességgé teszi, hogy a korszakkal foglalkozó történetírás az osztályharc e jelenségeinek behatóbb magyarázatát nyújtsa és egyszersmind a mozgalmaknak az eddigieknél mélyebb és alaposabb színeképlemezését végezze el. A jelen dolgozat a maga szerény eszközeivel e feladathoz kíván hozzájárulni.¹

A Somogyban lezajlott ellenforradalmi mozgalmakat vizsgálva, általánosságban elsőként is azt lehet megállapítani, hogy először a módosabb birtokos parasztság fordult a Tanácsköztársaság új rendje ellen. Május elején látjuk a mozgalmakban az iparos és kereskedő kispolgárságot megjeleníteni, s a falusi értelmiség egyes képviselőit, a jegyzőt, a papot, a gazdatisztet, ritkábban a tanítót ellenforradalmi szerepkörben feltűnni. Május közepétől, végétől figyelhető meg izgalom a szegényparasztság körében. Július utóljárt, jóllehet a szegényparasztság izgalma nem szűnik, az állatrekvirálások miatt elsősorban ismét a birtokos parasztság mozgalmait jellemzik, s lényegében a birtokos parasztság jár az élen a Peidl-kormány idején kirobant mozgalmakban is. Az igazi reakció valójában mindvégig csendben lapít, főként a határokon kívül úzi játékait, és igazában csak augusztusban lép színre! Móricz is megírja, hogy a somogyi grófok legfeljebb külföldön ellenforradalmaztak, az itthon maradtak általában csendesen viselték magukat; vagy behódoltak és munkát kértek, vagy pedig kastélyaikba zárkóztak.² Jellemző egyébként a reakció magatartására, hogy az ellenforradalom szolgálatában oly fáradhatatlan és a fehérterror idején oly hervadhatatlan „érdemeket” szerzett tisztikar erejéből is csak egy vérszegény akcióra futotta, melyet még csirájában, „in statu nascendi” fojtottak el.

¹ A Somogyban lezajlott ellenforradalmi mozgalmakat elsőként Mészáros Károly ismertette rövid összefoglalásban *Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919* (Különös figyelemmel Somogyra) Bp. 1966. c. munkája 156—159. lapjain. A Nagyatádon lezajlott ellenforradalmi megmozdulást újabban Gellért Tibor vizsgálta *Adalékok a megyei belső fegyveres erők történetéhez c. tanulmányában* (A Tanácsköztársaság Somogyban, Kaposvár, 1969. 254—256. l.), a Kaposvárt 1919. jún. 22-én lezajlott zendülést pedig e sorok írója helyezte közelebbi megvilágításba *A Földmunkások és Kiszgazdák Országos Szövetségének tevékenysége Somogyban 1918—19-ben* (Adalékok) c. dolgozatában (A Tanácsköztársaság Somogyban, 146—148. l.). Ezek a munkák azonban nem teszik feleslegessé a tárgyalás választott mozgalmak komplex elemzését.

² *Móricz Zsigmond*: Virágnylás. „Mindenki újakra készül...” III. Szerk. és a jegyz. írta: József Farkas. Bp. 1960. 121. l.

Mint az eddigiekből külön kiemelés nélkül is világos, az általunk tanulmányozott mozgalmak fő bázisát a parasztság, illetőleg annak különböző rétegei adták. Éppen ezért, ha világos képet akarunk e jelenségekről, úgy elsősorban is arra kell magyarázatot keresnünk, hogy mik voltak azok a tények és okok, amelyek a somogyi parasztság bizonyos csoportjait a Tanácsköztársaság új rendje ellen porondra szólították.

Éhhez először arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy hol tartott, és mit akart a megye parasztsága akkor, amikor az egykorúak szerint is teljesen váratlanul, Kaposvárra is befutott a Tanácsköztársaság kikiáltásának híre.

Ha azokat a kérvényeket vesszük, melyekkel a megye parasztsága 1919 elején valósággal ostrom alá fogta a hatóságokat, úgy azt állapíthatjuk meg, hogy a somogyi parasztság, a szociáldemokrácia által megszervezett cselédséget nem számítva, földosztásra vágyott, önálló kisgazdaságra kívánt berendezkedni, és ennek megfelelően házhelyet, szántókat és ezek mellé rétet, legelőt és erdőt kért.³ Marx és Engels szavaival tehát, a feudális maradványok „teljes eltörlése” és a tulajdonviszonyok átalakítása útján a „társadalmi állapotoknak olyan megváltoztatására töreked”-ett, mely a fenálló társadalom „elviselhetővé és kényelmessé” tételét ígérte, vagyis ugyancsak a klasszikusok értékrendszerével mérve, a megye parasztsága valójában kispolgári demokrata programmal állt a küzdőtéren.⁴ Így amennyiben a parasztság megnyerhetőségét latolgatjuk, és azt vesszük fontolóra, hogy és mint lett volna megnyerhető a megye parasztsága, a válasz egyszerű és világos: úgy, és azáltal, ha késedelem nélkül és következetesen kerül végrehajtásra a parasztság vázolt programja. Ez ad egyszersmind magyarázatot elsősorban arra az ellenszenvre is, mellyel a megye parasztsága az ellenforradalom berendezkedését szemlélte, s hogy 1919 augusztusában csak nagy erőfeszítések árán, és végül is csak „kötéllel” sikerült Somogyban parasztokból karhatalmat „verbuválni”.⁵

Különösen is mélyen élt a fent jelzett igény a falusi nincstelenek és az egykét holdas törpebirtokos szegényparasztság körében, amely már a századforduló táján, az agrárszocialista mozgalmak idején is hasonló gondolatokat melengtetett, minthogy 48 befejezetlensége és hazai viszonyok sajátosságai folytán ez nem is lehetett másként. És itt szeretnék rámutatni, hogy a parasztság forradalmak alatti magatartása valójában nem is érthető az agrárszocialista mozgalmak beható ismerete nélkül. A somogyi parasztság lényegében ott folytatta 1918-ban, ahol 1905-ben hagyta abba, és azt a fegyvert emelte fel, melyet 1905-ben ütöttek ki kezéből. Nem véletlen, hogy amikor 1919 márciusában földosztómozgalom viharzott végig a megyén, mindenütt a szegényparasztok jártak az élen és ők alkották a mozgalom tömegbázisát is.⁶

Az elmondottak teszik érthetővé a feszültséget is, amit a Hamburger által kezdeményezett és indított termelőlövészövetségi akció támasztott, amely különben is váratlanul érte a megye parasztságát. A parasztság azonban erejének és fontosságának tudatában az új fejlemények ellenére is hajthatatlan maradt, s már

³ A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben c. dolgozatomban foglalkozom ezekkel. Agrártörténeti Szemle, 1969. 1—2. sz. 200—201. l.

⁴ *Karl Marx és Friedrich Engels: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták szövetségéhez.* 1850. március. Marx, Engels Válogatott művek I. Bp. 1963. 128. l.

⁵ Ld. erre többek közt Somogy Megye levéltára (a továbbiakban: SML) Somogy megye alispánjának iratai (a továbbiakban: SMAI) 16797/1919. sz. alatt olvasható iratokat.

⁶ Foglalkozom ezzel Földosztó szervek és működésük Somogyban 1919-ben c. tanulmányomban. Levéltári Közlemények, 1967. 1. sz. 75—76. l.

arra készült, hogy erőszakkal és fegyverrel szerez érvényt akaratának, és már-már egy véres kegyetlenséggel véghez vitt zendülés réme ködlött fel. Hogy ez elmaradt, az elsősorban a somogyi szociáldemokrata vezetők józanságának volt köszönhető. Március 7-én ui. elvi cikkben jelentették be, hogy a párt az igényjogosultakra bizza, hogy a termelészövetkezetet vagy a kiosztott földet választják.⁷ Március 10-én és 11-én kelt kiáltványaikban pedig ismételt ígéretet tettek a földosztás végrehajtására, hangsúlyozva, hogy a termelészövetkezetekre csak azért volt és van szükség, hogy a nép kezére adják a földet, melynek további sorsáról az új tulajdonos, vagyis maga a parasztság fog dönteni. „Hogy azután ti azzal (ti. a földdel — K.S.) mit csináltok — hangzanak a 11-én kiadott kiáltvány szavai —, majd tudjátok azt ti magatok! Ha egyben akarjátok tartani, megmarad a szövetkezet, ha jobbnak látjátok felosztani, — felosztjátok.”⁸ Ugyanakkor a Kaposvárra érkező Nagyatádi Szabó előtt egyezményben kötelezte magát a párt, hogy a „termelészövetkezetek megalakításával a kisgazda igényjogosultak”-at is a „legmesszebbmenőleg” elégíti ki.⁹ Március 14-én pedig valóban haladék nélkül szálltak is ki a járási székhelyekre a földosztó bizottságok, s ezzel az aktussal kezdetét vette az állami földosztás. Ez azonban még korántsem eredményezte a kedélyek megnyugtatását, minthogy a bizottságok csupán a földosztás előkészítéséhez láttak hozzá, közben pedig, mintha misem történt volna, folytatták a szövetkezetek szervezését. Így, ha lehet, még csak fokozódott a feszültség és forrósodott a légkör a falvakban.

Habozás nélkül felelhetjük hát feltett kérdésünkre, hogy a megye parasztsága a Tanácsköztársaság kikiáltásának pillanatában is földosztást akart, azzal a felfokozott és mohó sóvárgással, amit csak felidézhetett, hogy a történeti vágyálmom végre megfogható közelségbe került.

A szegényparasztság, mely elsősorban azt szűrte ki a szocialista agitátorok ekkor már három évtizede folyó működéséből, hogy az új társadalomban nem lesznek urak és a föld a népe lesz, az ígéret földjét és az íge megtestesülését üdvözölte a fordulatban. Ez érteti meg: Bize község lakói „teljes számban”, testületileg léptek be a Szocialista Pártba.¹⁰ A döntően szegényparaszti munkástanácsok pedig, bizva vezetőik ígéretében, valamint, hogy azok a Nagyatádi Szabóval kötött egyességben ország-világ előtt kötelezték el magukat a földosztás mellett, haladék nélkül láttak hozzá az uradalmak felszerelésének és állatállományának szétosztásához.¹¹

Igaz, hogy elsősorban a birtokos parasztság megmozdulásai révén, néhol disszonáns hangok is keveredtek ebbe az általános üdvívalgásba, mint pl. Berzencén, ahol lehurrogták és ismeretlen tettesek késsel hátba szúrták a munkástanács elnökét,¹² vagy Kilitiben, ahol a „kisgazdák fiai” a munkástanács működésének megakadályozására tettek kísérletet,^{12a} ezek azonban elszigetelt és szórványos jelenségek voltak, és alapjában mitsem változtattak azon, hogy a hangulat általá-

⁷ A kisgazdák és a termelészövetkezetek. Somogyi Hírlap, 1919. márc. 7.

⁸ Somogy vármegye és Kaposvár város dolgozó népéhez! SML Tanácsköztársasági plakátok gyűjteménye. A magyar föld munkásaihoz!, Somogyi Hírlap, 1919. márc. 11.

⁹ Ld. erre *Kávássy Sándor*: Nagyatádi Szabó István politikai szereplése Somogyban az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967. I. Szeged, 1967. 136. l.

¹⁰ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai VI/A, Bp. 1959. 36. l.

¹¹ OI. Földművelésügyi miniszteri elnöki iratok 3015/1919.

¹² SML Somogy megye főispánjának iratai (a továbbiakban: SMFI) 878/1919.

^{12a} SML SMFI 726/1919.

ban lelkes és bizakodó volt. Így annak feltételezésére is megvan minden okunk, hogy bizakodás hatotta át azok hangulatát is, akiknek magatartásáról nem szólnak a források, vagyis akik a várakozás álláspontjára helyezkedve szorongva lesték, figyelték, várták, hogy mit tesz az új rendszer, s akiknek száma a dolog természeténél fogva nem lehetett egészen csekély.

Történetileg, lélektanilag adott volt tehát a pillanat, hogy az új rend egy csapásra hódítsa meg, vagy taszítsa el magától a parasztságot, illetve annak döntő többségét.

Izgató kérdéseire a parasztság Farkas Adolfnak az új agrárpolitikai rend megalapozására kiadott rendelkezéseiben kapott választ. Ez a szerencsétlenül doktrinér és rövidlátó gazdatiszt, mint a Hamburger mellé rendelt gazdabiztosok egyike, február utolsó, vagy március első napján érkezett Kaposvárra, s alig két hétre rugó somogyi tartózkodás után jutott abba a helyzetbe, hogy a földkérdés döntőbírájának szerepét játszhatta. Az efelé vezető útnak volt első jelentős állomása, hogy március 11-én, a Nagyatádi Szabóval kötött megállapodással egyidejűleg, vezetője lett annak a bizottságnak, mely a birtokok átvételéről, illetőleg termelőszövetkezetté alakításáról döntött.¹³ A szerepéhez nélkülözhetetlen hatalmat azonban végül Hamburger adta kezébe, aki mint egyedül és kizárólag a Földművelésügyi Népbiztosságnak felelős és önálló intézkedési joggal felruházott megbízottat március 25-én Somogy vármegye területére a föld- és élelmiszerügyek teljeshatalmú biztosává nevezte ki.¹⁴

Ennek birtokában azután „alapos” munkát végzett. Képtelen lévén levetkőzni kasznári múltját, másfelől funkcióját is apolitikusan értelmezve, március 28-án kelt rendeletében hamisítatlan gazdatiszti modorban így szólt a megye népéhez:

„Figyelmeztetés! Figyelmeztetem a vármegye összes földbirtokosait, földbérlőit és kisgazdáit, hogy a birtokukban lévő, illetve rendelkezésükre álló földterületeket a legnagyobb szorgalommal és a legjobb tudásukkal igyekezzenek művelni.

Aki, mint gazda és földműves, hivatásának és kötelességének nem tesz eleget, azt mint olyant, aki a Tanácsköztársaság érdekeit veszélyezteti, azonnal forradalmi törvényszék elé állítom, s már első esetben is a legszigorúbb büntetéssel sújtom.

A renitenseket halálbüntetés éri.”¹⁵

Március 29-én kelt rendelkezésében, urakat, parasztokat ismét csak egy kalap alá véve, a parasztságot izgalomban tartó földosztásról szót sem ejtve, a következőket mondotta:

„Mint hogy az uralomra jutott politikai alakulat alapeszméje szerint minden földbirtok az állam tulajdonát képezi, az alábbiakban a következőket rendelem el:

1. Minden földbirtok, mely 200 holdnál nagyobb egységet képez, szövetkezetté alakítandó.

2. Minden földbirtok, mely 200 holdnál kisebb, de 5 holdnál nagyobb és még

¹³ *Réthfalvy Jenő*: A Buza-féle földbirtokreform. Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PIA) TAGyOB II/1.

¹⁴ Ld. crrc: OL Földművelésügyi Minisztérium elnöki iratai 2887/1919, továbbá: A Somogy Vármegyei Földműves Szövetkezetek Termelési és Élelmiszerügyi Központjának közleményei. Somogyvármegye, 1919. márc. 29. — Itt jegyezzük meg, hogy Farkas Adolf somogyi szereplésének feldolgozása ma még adóssága a helytörténetkutatásnak.

¹⁵ A Somogy Vármegyei Földműves Szövetkezetek Termelési és Élelmiszerügyi Központjának közleményei. Somogyvármegye, 1919. márc. 29.

szövetkezetté nem alakult, egyelőre — nehogy a termelés folytonossága zavart szenvedjen — üzemében meghagyatik.

3. Minden 5 holdon felüli birtok általam kinevezett, vagy a 2. pont értelmében meghagyott intézője, vagy utlajdonosa a folyó hó 28-án közzétett „Felhívás”-om szerint nálam jelentkezni és pontos leltárát és pénztári számadásait bemutatni tartozik. A magtári készletek, takarmányfélék, vetések, munkásállomány, mindmind felsorolandók.

4. Az 5 holdon felüli gazdaság minden készlete felett kizárólag a Somogy Megyei Földműves Szövetkezetek Termelési és Élelmezési Központja intézkedik és rendelkezik. Ebből kifolyólag a legszigorúbban utasítom az összes gazdát, hogy minden egyes fontosabb, a gazdaság üzemével kapcsolatos lépésükről nekem előzetesen is jelentést tegyenek.

5. Minden gazda azon ténykedéséért, amelyet önkényűleg, illetve a Tanácskormány érdekei ellenére akár hanyagságból, akár rosszakaratból a termelés hátráltatására elkövetett, forradalmi törvényszék elé kerül, és bűnös esetben, életével lakol.”¹⁶

Marx az Osztályharcok Franciaországban hasábjain mélyértelműen és példák hosszú sora alapján mutat rá, hogy forradalmi helyzetekben, amikor a tömegek mind a politikai színpadon tolonganak, hogyan szenved szükségképpen kudarcot minden olyan politikai számítás, amely nem ad a tömegek igényeire, és hogyan tántoríthatja el a tömegeket máról-holnapra akár egyetlen rossz mozdulat is, ha azok, akiknek kezében a hatalom, akár csak a tömegek illúzióit is figyelmen kívül hagyják. Nincs különösebb nagyralátásra szükség, hogy azonnal kétséget kizáróan ismerjük fel, hogy Farkas Adolf intézkedései kapcsán is hasonló történet, és hogy a rendeletek parasztságra gyakorolt hatásáról tüstént pontos képünk alakuljon. A felfokozott földigényekkel s tulajdonfanatizmussal nem számoló és az adott viszonyok közt csak balkézzel fogalmazottnak és doktrinérnek minősíthető rendeleteiből ui. nemcsak azt olvashatták ki, hogy az új kormány exponense nem hajlandó a kompromisszumra, vagyis, hogy nem oszt földet, hanem még azt is, hogy rövidesen a paraszti birtok is a 200 holdon felüli birtokok sorsára jut, vagyis termelőszövetkezetté alakítják, amennyiben a rendelet ezeket a birtokokat máris a termelőszövetkezeti központ felügyelete alá és függőségébe vonta. Rendelkezéseivel Farkas Adolf tehát már az első napokban eltaszította a rendszertől a birtokos parasztságot, amely pedig okos intézkedésekkel megnyerhető lett volna, és ugyanakkor a szegényparasztság bizalmát is megingatta. Így lényegében maga munkálta meg a talajt a nemsokára feléledő és szervezkedni kezdő ellenforradalom számára, többet ártva ezzel a kommün ügyének, mint ezer ellenforradalmár agitátor. Hogy rendeleteinek nem mutatkozhattak azonnal végzetes hatásai, s hogy nem sikerült a parasztságot azonnal az ellenforradalom karjaiba taszítania, az annak volt köszönhető, hogy elsősorban Latinca érdeméért — mint erről alább még szó lesz — a somogyi vezérkar hallatlan erőfeszítéseket tett a földosztásnak legalább a szegényparasztság részére történő megmentésére, másfelől pedig, hogy az ellenforradalom ekkor még bevert fejjel, tört bordákkal hevert a földön, és arra sem volt ereje, hogy tagjait mozgathassa, nemhogy ölelésre tárja karjait. Farkas szereplését ismerve, nem csodálkozhatunk, hogy a somogyi vezetők az első adandó alkalommal túladtak rajta, mint később Latinca mondta,

¹⁶ A Somogy Vármegyei Földműves Szövetkezetek Termelési és Élelmezési Központjának közleményei. Somogyvármegye, 1919. márc. 30.

„erőszakosságai és túlzásai miatt elmozdított”-ák állásából,¹⁷ vagyis, hogy április 14-én mennie kellett a megyéből.

Nem kívánjuk elhallgatni, hogy Farkas Adolf elmarasztalásában egyszerűs mind a Hamburgerről alkotott rosszálló véleményünk is megfogalmazódik, annál kevésbé, minthogy Farkas lényegében a központi intenciók szerint járt el. És bár tudjuk, hogy Hamburger koncepciója magyarázható, a magunk részéről nem tudunk arra felmentést adni. Egyfelől, mert a latifundiumok hatalmának megsemmisítésére meghirdetett termelőszövetkezeti mozgalom a következmények szemszögéből, a gyakorlatban hatalmas hibának bizonyult, és ebben az értelemben értünk egyet, és adunk igazat Búza Barnának, aki szemére vetette Hamburgernek, hogy a nagybirtokosok maximális hálájára érdemesítette magát, amennyiben megmentette számukra a nagybirtokot — egyben.¹⁸ Másfelől — mint közismert — a kommün ügye, de az egész további magyar történet lefolyása szempontjából óriási jelentősége lett volna, ha 1919 márciusában nem lezárják, hanem felhúzzák a zsilipeket, és módot adnak a magyar parasztságnak, hogy szabadon élje ki összes antifeudális indulatait, melynek eredményei éppoly helyreállíthatatlannak lettek volna, mint az osztrák parasztság 48-as vívmányai, melyeket aközben ért el, hogy mindent megtett, hogy „a feudalizmust az utolsó szögig lerombolja”.¹⁹

Az első mozgalmat azonban közvetlenül mégsem Farkas Adolf itt hivatkozott intézkedései, hanem Schneller Béla megyei népbiztos ugyancsak március 28-án kelt, s a következő nap nyilvánosságra hozott, a „munkástanácsok ideiglenes szervezete” tárgyában kiadott rendelkezése idézte elő. Megállapíthatjuk hát keserű vigasztalásul, hogy nemcsak a központi hatalom exponensei, de a helyi vezetők is követtek el hibákat. A rendelet a tanácsok szegényparaszti és proletárösszetételének biztosítására úgy intézkedett, hogy a munkástanácsok megválasztásában csak azok vehetnek részt, akik a Magyarországi Szocialista Párt, vagy a Földmunkások és Kiszgazdák Országos Szövetségének tagjai, s a megalakítandó tanácsokba csak azok választhatók, akik teljesen vagyontalan ipari, szellemi, vagy földmunkások, illetve olyan szegényparasztok, akik legfeljebb „5 kat. holdnyi szántóföld tulajdonosa”-i. Az utóbbihoz a nagyobb nyomaték kedvéért még hozzáfűzte: „Hangsúlyoztatik azonban, hogy ennél nagyobb vagyonnal rendelkező egyének a munkástanácsnak nem lehetnek tagjai”.²⁰ Amilyen üdvösen érezte hatását a rendelkezés az addig elmonyott és a helyi ügyek intézéséből jórészt kizárt szegényparasztság körében, olyan keserűséget támasztott a birtokos parasztok között, akiknek így nemcsak az a félelmük volt meg, hogy birtokaiktól fosztják meg őket, hanem most már attól is tartaniuk kellett, hogy még a falu életébe sem szólhatnak bele. Az így összefoglalt negatív hatások annál is súlyosabban estek latba, mint-hogy a rendelkezés öntudatos, politikailag érett parasztságnak szólt, melynek jelentősen tovább növelte öntudatát a Nagyatádi Szabó-féle kiszgazda mozgalom, s amely korántsem volt már azonos az országban még sokfelé fellelhető, a felsőbb hatalmasságok előtt hétrét görnyedő és hajlongó parasztsággal,

Különös ellenállásba a rendelkezés a csurgói járásban ütközött, ahol nem érték be azzal, hogy egyszerűen kijátszották és szabotálták, s úgy járjanak túl

¹⁷ PIA Jegyzőkönyv Latinca Sándor 1919. szept. 16-án történt kihallgatásáról. PIA Kaposvári Büntetőtörvényszék 1919-B 2112. V.

¹⁸ *Búza Barna*: A kommunista összeesküvés. Bp. 1919. 52. l.

¹⁹ *Engels*: Forradalom és ellenforradalom Németországban. Karl Marx és Friedrich Engels művei 8. köt. Bp. 1962. 33. l.

²⁰ A munkástanácsok ideiglenes szervezete. Somogyvármegye, 1919. márc. 29.

rajta, hogy a vagyonos gazdák ingatlannal nem rendelkező fiait választották tanácstaggá,²¹ hanem egyszersmind mozgalmat is indítottak ellene.

Az így keletkezett mozgalomnak a „sandi aranyparaszt”, Novák János, a Kisgazda Párt országgyűlési képviselője állt az élére. Valószínű, hogy őt kell egyben a mozgalom kezdeményezőjének és megindítójának is tekintenünk, mint-hogy a korabeli forrásokban azt olvashatjuk róla, hogy „nem tudott belenyugodni az új rendbe, s titkon bejárta Zala megye déli községeit”,²² valamint „végigfaluzta Alsó-Somogyot és lázított a proletárdiktatúra ellen”,²³ pontosabban agitált a munkástanácsok megalakítása ellen.²⁴ Azonban nem soká űzhette játékát, s legeltethette késékvül szépen gyarapodó táborán szemét. Április 9-én Zala Vármegye Direktóriumma véget vetett üzelmeinek. Letartóztatták és Kaposvárra szállították.²⁵ A Forradalmi Törvényszék pedig rövid úton végzett vele, lázítás címén 15 év fegyházat vágott a nyakába.²⁶

A megye vezetői azonban világosan felismerték, hogy az ügy nem intézhető el ilyen simán és egyszerűen, levonva a tanulságokat, azonnal hozzáálltak, hogy helyrehozzák a Schneller és Farkas által elkövetett hibát. A direktórium április 17-én felhívásban figyelmeztette az ellenforradalmárokat, és éberségre intette a proletáriátust: „Somogyi proletárok! Azt üzeni nektek a direktórium, hogy irgalmat nem ismerve toljátok félre ezeket az utonálló ellenforradalmi haramiákat. Ezek a bérencek a ti életeteket, a ti boldogságotokat veszélyeztetik. Ezek meg akarják a fojtani proletárszabadságot.”²⁷ Fontosabb volt ennél, hogy a következő napi, április 18-án kiadott és Somogy vármegye dolgozó népéhez intézett kiáltványában nyomatékkal tért ki a parasztság és kispolgárság megnyugtatóására: „Ma Magyarországon proletáruralom van, mely csak az elnyomóknak és kizsákmányolóknak ellensége. De nem bántja, sőt védi a kisemberek, kispárosok, a kisbirtokosok munkával szerzett tulajdonát. Véget vetett örökre a tőke és a nagybirtok uralmának és megalapította a munkások, katonák és földműves szegények egyedüli uralmát, ahol csak az élhet meg, aki hasznos munkát végez.”²⁸ Ugyanakkor gesztusok történtek a volt Kisgazda Párt felé is. Ugyancsak április 18-án könyvtárügyi politikai megbízottá nevezték ki Nagyatádi Szabó bizalmi emberét, Nebauer Ferenc kaposvári ügyvédet.²⁹ Egyidejűleg tárgyalások indultak Nagyatádi Szabóval. Húsvétkor pedig a direktórium Politikai Ügyosztályának vezetője és tulajdonképpeni feje, Tóth Lajos, valamint Nagyatádi Szabó között egyezség jött létre, Nagyatádi Szabó több párthívével együtt belépett a Szocialista Pártba.³⁰

²¹ SML A csurgói járás főszolgabírájának iratai 3578/1919.

²² Letartóztatták Novák János volt kisgazdapárti képviselőt. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 10.

²³ Novák Jánost elítélték. 15 évi fegyházat kapott. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 17.

²⁴ A direktórium üzenete. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 17.

²⁵ Letartóztatták Novák János volt kisgazdapárti képviselőt. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 10.

²⁶ Novák Jánost elítélték. 15 évi fegyházat kapott. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 17.

²⁷ A direktórium üzenete. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 17.

²⁸ Kiáltvány Somogy vármegye dolgozó népéhez. Tanácsköztársaság Somogyvármegyei Hivatalos lapja 17. (1919. ápr. 18-i) sz. 109—110. l.

²⁹ SML SMAI 9582/1919.

³⁰ Foglalkozom ezzel Nagyaráti Szabó István politikai szereplése Somogyban az őszi-rózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején c. dolgozatomban. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967. I. Szeged, 1967. 136—137. l. Ld. továbbá: MMTVD VI/A 255. l.

Nehéz ma már eldönteni, hogy az ismertetett fejlemények hatására-e, vagy más tényezők közbejöttére, mindenesetre tény, hogy a mozgalom egy időre elült. Rövid szünet után azonban, most már Novák kiszabadításának jelszavával, ismét újjáéledt. A mozgalom góca Sand község volt, ahol Novák kiterjedt rokonsága, a sógorság-komaság révén nagy tekintélynek örvendett. A mozgalmat — mint az a forrásokból egyértelműen megállapítható — a falusi burzsoázia irányította, Novák rokonaival az élen. Az így feléledő szervezkedés először május elsején lépett a nyilvánosság elé. Sand községben oszlopot állítottak, melyre a következő feliratú táblát szegezték: „Novák János, ki igazságáért szenved, ártatlan, a börtönbe.” Ezt a szertartást azután pünkösdkor is megismételték, de ezúttal már a következő felirattal: „Novák János a szép pünkösöd ünnepét ártatlanul a börtönbe tölti. Éljen Novák János, éljen a Kisgazda Párt! Aki a feliratot leveszi, halálfia”. A mozgalom ekkor már, mint arról a felirat magabiztos hangja is tanúskodik, meglehetősen előrehaladott stádiumban volt, s a vezetők elérkezettnek látták az időt a cselekvésre. Valóban, még a pünkösdi ünnep alkalmával kegyelmi kérvényt hordoztak végig a falun, aláírásokat gyűjtöttek, s azt a helybeli munkástanács tagjaival is aláíratták. Ugyanakkor fennen hangoztatták, hogy a kérvényt a többi munkástanáccsal is aláíratják és kiszabadítják Novákot.³¹ Erre rövidesen sor is került, s 13 munkástanács csatlakozott az akcióhoz,³² ami annál akadálytalanabbul történhetett, mivel a mozgalom anélkül jutott el eddig, hogy létéről a megyei hatóságok tudomást szereztek volna.

A dolgok végül egy másik ügy, az ugyancsak a csurgói járásban fekvő Surd község körjegyzőjének ügye kapcsán pattant ki, akit a „Tanácsköztársasághoz való elvhűsége miatt” üldöztek és agyonveréssel fenyegettek meg.³³

Az ügyet, mely a Belügyi Népbiztosság leirata alapján került a direktórium elé, Latinca kapta ad manus. Latinca sürgős kivizsgálást és azonnali jelentéstételt rendelt el.³⁴ Mire azonban befutott a kért jelentés,³⁵ a mozgalom már rég túljutott azon a ponton, hogy egyszerűen, erőszakos eszközökkel el lehetett volna fojtani, annál kevésbé, mivel azáltal, hogy a munkástanácsok is csatlakoztak hozzá, bizonyos értelemben legális színezetet is nyert.

A direktórium Termelési-Szocializációs Ügyosztálya vezetőjéből időközben Somogy kormányzótanácsi biztosává előlépő Latinca így — érthetően — súlyos dilemma elé került. Első reakciója egy kiáltvány volt. Halálbüntetéssel és vagyyonelkobzással fenyegette meg a mozgalom résztvevőit: „...jaj annak, aki a Tanácsköztársaság ellen szervezkedik és ellenforradalmi mozgalmakban vesz részt... Az ellenforradalmárookra nemcsak halálbüntetés jár, hanem minden vagyonát élő állatával elkoboztatom.”³⁶ Hamarosan belátta azonban, hogy így nem érhet célt. Június 14-én ezért a kaposvári börtönben felkereste Novákot és tárgyalta vele. A megbeszélés tartalma ismeretlen. Még ugyancsak június 14-én, a Tanácsok Országos Gyűlésére történt elutazása előtt, meghagyta munkatársainak, hogy írásban kérjék ki az ügyben a forradalmi törvénytörvényesek vádbiztosának állásfoglalását, amire nem sokkal ezután, június 16-án sor is került.³⁷ Visszaérkezése után ismért elővette az ügyet, és leiratban közölte az illetékes munkástanács

³¹ SML SMFI 1622/1919.

³² *Kávássy Sándor*: Latinca Sándor válogatott írásai. Kaposvár, 1969 (a továbbiakban: LSVI) 59. l.

³³ SML SMFI 1552/1919.

³⁴ LSVI 21. l.

³⁵ SML SMFI 1922/1919.

³⁶ LSVI 51. l.

³⁷ Uo.

elnökével, hogy csak abban az esetben veszi figyelembe a Novák ügyében készült kegyelmi kérvényt, ha abban a munkástanács ismételten is állást foglal.³⁸ A munkástanács-elnök azonban erre azt válaszolta Latincának, hogy szíve szerint csak „kötelet” tud kérni.³⁹ Tekintve, hogy időközben — mint a továbbiakban majd látni fogjuk — súlyos fejlemények következtek a megye életében, Latince azzal vetett véget a huza-vonának, hogy az aratás idejére a büntetés felfüggesztését javasolta,⁴⁰ amivel egyszersmind a mozgalom után is pontot tett.

Az ügynek azonban Latince számára egy kellemetlen epilógusa is volt. Kun Béla kemény hangon fedte meg engedékenységéért: „Kedves elvtársam! ... fájdalmas csalódást szerzett nekem,.. úgy látom, hogy reszket a kéz, amelyik Somogyban a forradalom zászlaját tartja... Nincs lavírozás, nincs középút, csak a proletárforradalom nyilegyenes útja előre.”⁴¹ A kemény hangú iratra Latince nem kevésbé önértzetesen válaszolt: „...forradalmár voltam a múltban, és vagyok a jelenben is... és megnyugtatom kedves Kun elvtársat, ha mindenütt úgy kezelik a proletárdiktatúrát, olyan kemény kézzel és világos fejjel, mint ahogyan én teszem Somogy megyében, akkor hiszem, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a világ forradalmi erőssége és bástyája.”⁴²

Latince és Kun vitájában az ügy szolgálatának két koncepciója csapott össze. Kun a Tanácsköztársaság egészségének érdekeit vette alapul, midőn az erős kéz politikáját kérte számon. Latince viszont a konkrét helyzet konkrét elemzéséből indult ki, mikor eljárása felől döntött. A körülmények ismeretében, melyekről az alábbiakban még ejtünk szót, nyugodtan állíthatjuk, hogy az adott helyzetben okosan és taktikusan járt el, amikor arra tért, hogy a mozgalmat síma eszközökkel számolja fel.⁴³

Mialatt a Novák-ügy eseményei zajlottak, további súlyos fejleményekre került sor. Május 5-én a lengyeltóti népgyűlésen a gazdagparasztság a helyi polgárság és értelmiség zendülést robbantott ki. „Le a kommunistákkal” jelszóval Gulyás István volt községi bíróval és Bárány intézővel az élen botokkal támadtak a gyűlés szónokára, Szalma Istvánra, Kaposvár politikai megbizottjára, egyben kísérletet tettek a vörösörség lefegyverzésére. A megmozdulásnak a vörösörök erélyes közbelépése vetett véget, Gulyás István és két fia sebesülten kerültek a kaposvári kórházba.⁴⁴

Május 11. és 13. között Nagyatádon és a szomszédos falvakban került sor zavargásokra és nagyerejű mozgalom kirobbantására. A birtokos parasztság, valamint az iparos és kereskedő kispolgárság egy része tömegesen tagadta meg a behívási kötelezettséget, majd a község régi vezetőségének visszaállítását követelve, „Le a militarizmussal, éljen a Károlyi-kormány” jelszót hangoztatva a községben tartózkodó fegyveres alakulatokra támadt. A megmozdulást csak jelentős erők összevonásával sikerült elnyomni.⁴⁵

A fenti megmozdulások nem kis részben tekinthetők az ellenforradalmi pro-

³⁸ SML SMFI 1622/1919.

³⁹ SML SMFI 1997/1919.

⁴⁰ LSVI 59. l.

⁴¹ Kommunista népvézerek egymás között. Levélváltás Kun Béla és Latince Sándor között Novák képviselő ügyében. Új-Somogy, 1919. szept. 24.

⁴² LSVI 59. l.

⁴³ Vö. *Mészáros Károly*: i. m. 155. l.

⁴⁴ Ld. erre: 1. Mozgolódnak Lengyeltótiban. Somogyi Vörös Újság, 1919. máj. 6. 2. SM1. SMFI 2977/1919. 3. *Tönki János*: Lengyeltótiban. Somogyi tizenkilencesek. Kaposvár, 1959. 39. l.

⁴⁵ Részletesen foglalkozik ezzel Gellért Tibor dolgozatában. Ld. az általa adott leírást, valamint az ott hivatkozott forrásokat.

paganda és lázítás művének, mely ekkor már nyílt sisakkal állt a porondon. Világosan tanúskodnak erről Latinca május 7-én és 15-én kiadott rendeletei is. „Ellenforradalmárok lóháton járják a járásokat és ellenforradalmi mozgalmat szítanak — olvashatjuk az elsöben. Minden gyanús embert letartóztatni és megfigyelni. A gyanús elemeket minden eszközzel letiporni.”⁴⁶ „Arról értesülünk — szól a második —, hogy a megyében illetéktelen egyének a földművesek és kiscgazdák közt hamis igazolványokkal járnak és céljuk, hogy a Tanácskormány ellen izgatva ellenforradalmi mozgalmat szítsanak. Ezek az egyének a direktórium rendeletével ellenkező utasításokat adnak ki, épp ezért figyelmeztetjük a munkás- és földművestanácsokat, valamint az összes politikai megbízottakat, hogy a községben, vagy majorban bármilyen megbízással megjelenőket igazoltassák. Csakis Tóth Lajos, Schneller Béla és Latinca Sándor... megyei direktórium tagok aláírásával ellátott igazolványok érvényesek, s akik ilyenekkel nem rendelkeznek, azonnal letartóztatandók és Kaposvárra kísérendők.”⁴⁷

Joggal volna azonban egyoldalúsággal vádolható dolgozatunk, ha figyelmen kívül hagyva az alaptételt, hogy a külső ok a belső feltételeken keresztül hat, a fenti jelenségeket egyedül csak az ellenforradalmi propaganda számlájára íránk, és lemondanánk a mélyebb összefüggések feltárásáról.

Ha a parasztság magatartásának tényezőit keressük, úgy elsősorban is arra kell rámutatnunk, hogy az egyébként szükségszerű és indokolt intézkedések, amelyek a főváros élelmezésére történtek, már április elejétől fokozódó izgalomban tartották, és riadalmat támasztottak köreikben. Az április közepe táján Somogyban járó Móricz Zsigmond éles szemmel észre vette és feljegyezte cikkében: „A kiscgazdák ma rémülten ülnek a kis kamaráik ajtajában, és azt hiszik, hogy maguknak kell megvédeni magukat”.⁴⁸ Minthogy azonban — ismét csak Móricz szavaival szólva — a „háború hiénái” innen is elhordták, ami könnyű szerrel elmozdítható volt, és Somogyban sem voltak „dúsgazdag közraktárak, tömött urasági hombárok”,⁴⁹ rövidesen bebizonyosodott, hogy a közlelmezés gondjai csak kényszerintézkedések útján oldhatók meg, s a kiscgazdák körében eluralkodó félelem és bizonytalanság nem merőben alaptalan. Április 27-én a burgonyakészlet bejelentéséről és a felesleg elszállításáról,⁵⁰ valamint a gabonafelesleg kötelező felajánlásáról⁵¹ jelentek meg rendeletek. Jóllehet az utóbbit enyhítette, hogy a rendelkezés szerint, akik késedelem nélkül tesznek eleget, előnyben részesülnek a közszükségleti cikkek elosztásában, a háború utáni általános ínség közepett, alapvetően kedvezőtlen kihatását ez sem oszlathatta el. Ehhez társult, hogy ezeket megelőzően még április 23-án a községek feladatává tette a direktórium a Vörös Hadsereg megyében állomásozó alakulatainak ellátását,⁵² április 29-től pedig a munkástanácsok feladata lett a „vörösörök elhelyezéséről és általában szükségleteiről” való gondoskodás.⁵³

Az iparos és kereskedő kispolgárság ellenforradalmi indulatait mindenekelőtt a szesztilalom szította fel, amely úgyszólván egy csapásra tett ellenforradalmárrá minden vendéglőst és korcsmárcot, szeszfőzdést és bortermelőt. Így, Marx

⁴⁶ LSVI 20. l.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Móricz Zsigmond*: Magyarországon nem hal éhen senki. „Mindenki újakra készül...” III. Szerk. és a jegyzeteket írta: József Farkas. Bp. 1960. 125. l.

⁴⁹ Uo. 124. l.

⁵⁰ Be kell jelenteni a burgonyakészletet. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 27.

⁵¹ A gabonafőlesleg felajánlása. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 27.

⁵² SML SMFI 1155/1919.

⁵³ SML SMFI 1190/1919.

találó soraival élve, a butik itt is „összeszedte magát és megindult a barikádok ellen, hogy helyreállítsa azt a forgalmat, amely az utcáról a butikba vezet”.⁵⁴ A kiskereskedőket az áruhiány taszította az ellenforradalom táborába, melynek következtében közülük nem kevesen maradtak munka, kereset, jövedelem nélkül. Ugyanez okból műhelyük, üzemük teljes tönkremenetelétől kellett tartaniok a különböző kisiparosoknak és mesterembereknek is.⁵⁵ Ellenforradalmi érzelmeket támasztott e rétegben a házak nem kellő körültekintéssel végrehajtott államosítása. Jellemzően tanúskodik erről, hogy pl. csak Kaposvárt, amely ebben az időben még meglehetősen kis város volt, 336 házat szocializáltak.⁵⁶ Végül sújtotta ezt a réteget a 2000 koronánál nagyobb értékű ékszerek, drágakövek és egyéb aranyeműek áprilisban végrehajtott rekvirálása is.⁵⁷ Egy 1919. május 5-én ellenforradalmi izgatás miatt letartóztatott Domsits nevű korcsmáros esetében pl. úgyszólván triviálisan igazolják a források, hogy ellenforradalmi érzelmeit közvetlenül aranyainak elvétele táplálta.⁵⁸

Véleményünk szerint, elsősorban a fenti tények szolgálnak magyarázatul, hogy miért lett épp a kőfaragó, korcsmáros és cserepesmester Somogyban a kisgazda mellett a májusban kirobbanó ellenforradalmi mozgalmak és megmozdulások központi alakja. Persze, más tényezőknek is szerepet lehet és kell tulajdonítani, így a katonai behívások megtagadását pl. teljes joggal vezethetjük vissza a háborúban való kimerülésre.

Nehezebb feladat a falusi értelmiség ellenforradalmi szerepének megmagyarázása. Amíg a gazdatiszt, a pap, a gyógyszerész ilyen magatartása még csak érthetőnek és kézenfekvőnek látszik, addig szinte érthetetlen a tanító ilyen szerepkörben való megjelenése. Jóllehet eddigi tudomásunk szerint ezek csupán epizódistáiként jelennek meg a mozgalmakban, a további kutatásoknak ezekre is választ kell adniuk.

A megyei vezetők ezúttal sem riadtak vissza a tanulságok levonásától, és megtették a szükséges lépéseket a bajok orvoslására. Nagyarányú falusi agitáció indult, cikkek, állásfoglalások jelentek meg, s hovatovább egy szövetségi politika alapelvei is érlelődni kezdtek, melyek végül a megye régi szociáldemokrata vezetőjének, Kovács Miksának a megyei munkástanács 1919. június 10-i ülésén elhangzott beszédében jutottak programszerű megfogalmazáshoz. „A kapitalista uralmat letörtük — mondotta —, de már építkezni kell, s oda törekedni, hogy az osztályokat magunkba olvasszuk. Az önálló iparosnak nincs létjogosultsága, de módot kell adni, hogy dolgozhassanak, s ezért meg kell alakítani az ipari szervezeteket. Ugyanígy a kiskereskedőket is szervezetekbe kell helyezni. Munkát, jó megélhetést számukra, hogy lássák a jószándékot.” „Egy gazdasági szervezet útján be kell kapcsolni a kisgazdát a Tanácsköztársaság szervezetébe.” „Szűnjön

⁵⁴ *Marx*: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. Marx—Engels válogatott művei I. Bp. 1963. 181. l.

⁵⁵ Utal erre Kovács Miksa megyei párttitkár a megyei munkástanács 1919. jún. 10-i ülésén elhangzott beszédében. A megyei munkásparlament ülése. Somogyi Munkás, 1919. jún. 11.

⁵⁶ Szocializált házak jegyzéke 1919. aug. 31-ről. SML Kerületi Termelési Biztosság iratai. Iktatlan.

⁵⁷ Ld. erre: 1. Rekvirálják az aranyat és drágaköveket. Somogyvármegye, 1919. ápr. 2. 2. Összeszedik az igitál és tabi járásokban az ékszereket. Somogyi Vörös Újság, 1919. máj. 23. 3. Jegyzőkönyv Latinca Sándor 1919. szept. 16-án történt kihallgatásáról. PIA Kaposvári Büntetőtörvényszék 1919. — B. 2112. V.

⁵⁸ Letartóztatott ellenforradalmárok. Somogyi Vörös Újság, 1919. máj. 6. Továbbá: SML SMFI 2886/1919. sz. alatt olvasható iratok.

meg a vérengzés. Radikális építkezési politikát, a kisgazdának gazdasági szervezetet, a kisiparos, kiskereskedőenk szövetkezetet, minden munkára jelentkezőnek munkát.”⁵⁹

Az így fogalmazott program megvalósítása azonban az idő rövidege, valamint kedvezőtlen körülmények közbejöttte folytán elmaradt.

Súlyosabb volt, hogy ekkor már bomlás jelei mutatkoztak a rendszer szegényparaszti bázisában is.

Somogyban, ahol — Marxszal szólva — a munkásság úgyszólván elveszett a „parasztok és kispolgárok túlnyomó tömegében”,⁶⁰ s ahol 1918 őszétől Szigetvárt és Barcsot, a munkásmozgalom másik két társadalmi erősségét szerb megszállás vágta el Kaposvártól, a forradalmi proletariátus számára kulcsfontosságú volt, hogy szoros szövetségében tudja a szegényparasztságot. Ettől indítva, a megye szociáldemokrata vezetői 1918 őszétől fokozott gonddal fordultak a szegényparasztság felé, s amikor 1919 márciusában kezükbe került a megye vezetése, jól ismerve a szegényparasztság hangulatát, kettőzött erővel munkálkodtak rajta, hogy legalább a szegényparasztság részére biztosítsák a földosztást, melynek eredményeként április 6-án rendelkezést adtak ki a földosztás folytatására.

A nevezetes rendelkezés így szól: „Csak teljesen nincstelennek, vagy egy-két holddal rendelkezőnek adható föld, éspedig egy egész családra öt magyar hold. Ezen öt hold, vagy öt holdra való kiegészítés a bevetetlen területekből mérendő, éspedig úgy, hogy a gyengébb és jobb minőségű földből minden igénylőnek egyformán jusson. Elv legyen, hogy a birtoktestek egy tagban, szövetkezeti kezelésben és intenzív üzemben a többtermelést szolgálják, ezért a földosztás csak kikerülhetetlen esetekben eszközölhető. Hadiözvegyeknek négyszáz négyszögöl mindenütt azonnal kimérendő. Közöljék az összes munkástanácsokkal. Direktórium.”⁶¹ Április 18-án ezt Latincának a nincstelenek legelővel való ellátása tárgyában kiadott rendelete egészítette ki: „Elrendelem, hogy utasítsanak az egyes községek munkástanácsai, hogy intézkedjenek arra nézve, hogy a községek nincstelenjei és zsellérjei, akiknek legelőjük nincs, a községi legelőkre jószágait kihajthassák. Amennyiben valamelyik községnek közlegelője nem volna, úgy gondoskodni kell arról, hogy ilyen a lehetőséghez (képest) mielőbb létesíttessék.”⁶²

Jóllehet az idézett rendelkezéseket a jóindulat és helyes politikai megfontolások sugallták, egészében kedvező hatásokról csak a második kapcsán beszélhetünk, minthogy az állattenyésztés felvirágzása folytán már a múlt század végétől óriási problémája volt a somogyi szegényparasztságnak a legelő. A földosztás tárgyában kiadott rendelkezésnek azonban már nem volt ilyen egyértelműen pozitív hatása. A rendelkezés úgyszólván egy tollvonással zárta ki a földosztásból s taszította el az új rendet egyébként sok reménységgel és illúzióval váró 5-6-7 holdas szegényparasztságot. A rendeletnek azonban még így is kedvező hatása lett volna biztosítható, ha a gyakorlati megvalósítás során eltekintenek a megszorításoktól, azokat nem létezőknek veszik, s megpróbálnak az egyébként meglehetősen halva született intézkedésbe életet lehelni.

Annak a Marx és Engels által megfogalmazott elvnek, „ahogy a demokraták a parasztokkal szövetkeznek, a munkásoknak a falusi proletariátussal kell

⁵⁹ A megyei munkásparlament ülése. Somogyi Munkás, 1919. jún. 11.

⁶⁰ Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1852-ig. Marx—Engels: Válogatott művek I. Bp. 1963. 164. l.

⁶¹ SMI. Az igali járás főszoigabírájának iratai 1228/1919.

⁶² ISVI 34. l.

szövetséget kötniök”,⁶³ legkövetkezetesebb képviselője Somogyban Latinca Sándor volt. Nem csoda hát, hogy igazában, nem gondolva a központi kormányzat intencióival, egyedül ő vállalkozott rá, hogy a halott intézkedést életre keltse. Mint Somogy Vármegye Direktóriuma Termelési-Szocializálási Ügyosztályának vezetője keményen szállt szembe a földosztást szabotáló földosztó biztosokkal,⁶⁴ s a szegényparasztság körében ismét megélnékülő kérvényezési akciótól támogatva úgyszólván hősi küzdelmet vívott minden talpalatnyi földdarabért, s nem csekély kedvezményeket biztosított nekik.⁶⁵ Munkájának azonban az adott viszonyok közt csak szerény gyümölcse született: ez idő szerint ismeretlen mennyiségű házhelyen kívül mindössze 14 827 kat. hold szántó, 1792 kat hold rét és 3828 kat. hold legelő jutott a nincstelenek kezére.⁶⁶ Amikor belátta, hogy ezen az úton nem érhet célt, adott testet a szegényparasztság évtizedes vágyának, kedvező aratószereződést harcolt ki részükre.⁶⁷

Egy fecske nem csinál nyarat. Hasonlatosképp Latinca intézkedései is csupán korlátozni tudták az alapvetően elhibázott agrárpolitika kedvezőtlen kihatásait, de nem tudták megszüntetni. Így esett, hogy az a társadalmi háttér, mely sziklaszilárdá, bevehetetlen várrá tehetette volna a munkáshatalmat, Somogyban is megingott, majd lassan omladozni kezdett.

Az izgalom első jelei a szegényparasztság körében májusban kezdtek mutatkozni. A hónap elején 43-an léptek ki a Szocialista Párt kasszoki szervezetéből.⁶⁸ Ennél az alapjában elszigetelt jelenségnél súlyosabb volt, hogy május közepén már nem ment ritkaságszámba, hogy egyes frissen szervezett és kevésbé osztálytudatos földmunkások sztrájkra izgatták társaikat,⁶⁹ s a böhönyi Krizsán József személyében már renegátja is akadt a földmunkások vezetőgárdájának. A Szocialdemokrata Párt megyei kongresszusán januárban még küldöttként szereplő Krizsán most azzal tűnt ki, hogy folyvást a direktórium rendeleteit kritizálta és a szocialistákba kötött bele, elannyira, hogy Latincának a legnagyobb nyomatékkal, írásban kellett őt figyelmeztetnie.⁷⁰ Június elején kitörték az első földmunkássztrájkok. Június 5-én a nagyállási gazdaságban,⁷¹ 10-én Simongáton, Korpádon, Szentkirályon és Fülecsen kezdtek sztrájkot az ún. fehérpénz miatt.⁷²

Jóllehet a sztrájkokat közvetlenül a fehérpénz váltotta ki, a földműves szegénység és a termelőszövetkezetekbe tömörült cselédség elégedetlenségét még számos más forrás is táplálta. Elkéseredésre adott okot, hogy az uradalmak tisztikara, de maguk a birtokosok is változatlanul vezetőszerepet játszottak a szövetkezetek életében. Nem volt kifogástalan a birtokokra érkező új garnitúra sem, úrhatnáságuk méltán sértette a népet. Sokfelé emlegették keserűen a fajszi kocsisnak tulajdonított mondást: „Eddig egy úr kocsikázott, most tíz”.⁷³ Borzol-

⁶³ Karl Marx és Friedrich Engels: A központi vezetőség üzenete a Kommunista Szövetséghez 1850 március. Marx—Engels: Válogatott művek I. Bp. 1963. 133. l.

⁶⁴ Pezsgőznek a pesti földosztók. Somogyvármegye, 1919. ápr. 6.

⁶⁵ I.d. erre: 1. *Mészáros Károly*: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919. (Különös figyelemmel Somogyban) Bp. 1966. 110—116., 138—146. l. 2. *Kácásy Sándor*: A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben. Agrártörténeti Szemle, 1969. 1—2. sz. 209—210. l.

⁶⁶ Somogy terméskilátásai. Somogyi Munkás, 1919. jún. 1.

⁶⁷ Elkészült az aratási szerződés. Somogyi Vörös Újság, 1919. ápr. 19.

⁶⁸ SML SMFI 1260/1919.

⁶⁹ A direktórium rendeletei. Somogyi Vörös Újság, 1919. máj. 18.

⁷⁰ LSVI 46. l.

⁷¹ SML Latinca Sándor levelezése (a továbbiakban: LSL).

⁷² Uo.

⁷³ A megyei munkásparlament ülése. Somogyi Munkás, 1919. jún. 11.

ta az idegeket az indokolatlanul hosszú ideig fenntartott szesztilalom. Végzetesen érezte hatását a nyomasztó áruhiány. Sokfelé nem került sor a kollektív szerződésben biztosított konvenció kimérésére. Élesen világít mindezekre a jutai földmunkáscsoport elnökének, ifjú Gál Józsefnek Latincához intézett levele: „... reggel háromtól este 9-ig dolgozunk, és mégse kapjuk meg..., ami a kollektív szerződésben volt. Se só, se petróleum, se szalonna, se bakancs, szóval a kis gabonán és fán kívül még semmit sem kaptunk, úgyhogy már mezítláb kell járnom, mert ami rossz van, azt se lehet megcsináltatni, és az étel is sótlan, a kenyér is. Így kedves elvtárs ne tessék csodálni, ha zúgolódunk, soknak nincs zsírja, és sehol nem kap itt. Még van nyolc darab hizó, és mondtam, hogy vágjunk le belőle, de nem mernek, mert oly buták, hogy most is a nagyságos úrtól félnek, és éppen olyan elhagyott cselédnek tudják magukat, mint előbb voltak, mert igaz, hogy semmit nem változott a helyzetünk, a volt uraság is itt van a helyén, a gazdák is mind parancsolnak éppen úgy, mint akkor, mikor még a nagyságos úr rendezkedett. Ezért nem is tudnak beleszokni a szövetkezetbe, mert azt mondják, most is éppen olyan cselédek, mint voltak, és ha így marad kedves elvtárs, soha nem is lesz rend. Azért kérem kedves Latinca elvtárs, hogy hasson oda, hogy legalább kis részben is kapjuk meg, ami a kollektív szerződésben volt. Százszor szívesebben és nagyobb szorgalommal fogunk dolgozni.”⁷⁴

Hibás ítélet útját egyengetnénk, ha nem mutatnánk rá, hogy a vezetők mindezeket nem nézték ölbete tett kézzel. Így pl. június 13-án Latinca előterjesztést tett a kormányzótanácsnak a szesztilalomnak a szorgos munka idejére történő részleges feloldására,⁷⁵ valamint számos, e helyen ismertetni nem kívánt intézkedés látott napvilágot, a különféle kisebb-nagyobb bajok orvoslására. Reális eszközök hiányában, nem volt mód az alapproblémák megoldására, s így a szegény-parasztságot fokozódó feszültség kerítette hatalmába.

Az így felhalmozódott elégedetlenség júniusban a katonai behívások megtagadásában és földmunkáscsoportok bomlásában jutott kifejezésre. Amikor június 15-én Marcaliban gyűlésen mondták ki, hogy a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége tagjainak be kell vonulniuk, az egybegyűltet tagkönyvük visszaadásával válaszoltak.⁷⁶ Jután a lajstromozás miatt a földmunkáscsoport vezetősége mondott le,⁷⁷ néhány községben pedig a tagkönyvek széttevéseivel válaszoltak a sorozások elrendelésére.⁷⁸ Ilyen körülmények közt nem csoda, hogy a járási megbízottak sorozatosan a lajstromozás kivihetlenségéről tettek jelentést, s az elégedetlenség levezetésére Latinca július 4-én, felsőbb jóváhagyás alapján, a sorozások beszüntetését rendelte el.⁷⁹

Az izgalom hullámai június 22-én csaptak legmagasabbra. A termelőszövetkezetek készleteinek szétosztását követelve,⁸⁰ a szervezett földmunkásság egy része Kaposvárt zendülést robbantott ki, amelyhez a fehérpénz miatt elégedetlen téglagyári munkásság egyes csoportjai is csatlakoztak.⁸¹ A felbőszült tömeg áthágta a szesztilalmat, fékevesztett tobzódás kezdődött, melynek csak a legerélye-

⁷⁴ SML Kiállítási iratok.

⁷⁵ LSVI 49. 1.

⁷⁶ SML LSL.

⁷⁷ Uo. Latinca irata a jutai földmunkáscsoporthoz.

⁷⁸ SML SMFI 1875/1919.

⁷⁹ Rendelet. Somogyi Munkás, 1919. júl. 4.

⁸⁰ Ki a szocialista. Somogyi Munkás, 1919. jún. 25.

⁸¹ A téglagyári munkásság elégedetlensége ld.: 1. SML Kerületi Termelési Biztosság iratai 1012/1919. 2. Uo. 1744/1919.

sebb fellépéssel lehetett véget vetni.⁸² Súlyosbította a helyzetet, hogy a történelemben a funkcionáriusok egy része is ludas volt. Világosan utal erre, hogy július 7-én követeléseként hangzott el, hogy azok a szakszervezeti vezetők, akik részt vettek a megmozdulásban, „helyeikről azonnal távolítassanak el”.⁸³ Így érthető meg a megrendülés és zavar is, amit a megmozdulás a vezetők körében okozott.⁸⁴

De június 22-nek egyéb kedvezőtlen kihatásai is voltak. Így egyebek közt vérszemet kapott és tovább aktivizálódott az osztályellenség. Július elején Kaposvárt tiszti összeesküvést lepleztek le, amely ugyan csak a tervezgetésig jutott el, de világosan tanúskodott róla, hogy azok az elemek, amelyeknek hűsége a munkáshatalom szilárdságán múlt, most már nemcsak hogy erősen oldozzák a bocsokort, hanem arra is készek, hogy szembeforduljanak a rendszerrel.⁸⁵ Igalban lelépték a megye területeire statáriumot elrendelő plakátokat, és ismeretlen tettesek merényletet követtek el Farkas János járási politikai megbízott ellen.⁸⁶

Nagyobb baj volt, hogy a szűnni nem akaró nehézségek, valamint az ellenforradalmi propaganda következtében, nem ült el a szegényparasztság nyugtalansága. A szövetkezettekben romlott a munkafegyelem, napirenden voltak a sztrájkok, a kisebb-nagyobb helyi megmozdulások. Sok helyen már a termelő munka is csak karhatalom kirendelésével volt biztosítható.⁸⁷ Az antant blokád okozta bajok és más körülmények kikezdték a földmunkásság harci szellemét, s hovatovább a csüggedés lett úrrá. Jellemzően tanúskodik erről Latincának a Dávodi Termelőszövetkezet bizalmi férfiához intézett levele: „Kedves elvtársak! Kellemtlenül lepott meg az az értesítés, hogy Önök már hosszabb idő óta nem fizetik a pártadót, és már nem olyan lelkes hívei az eszménknek, mint voltak. Higgyék meg kedves elvtársak, hogy nem az késztet az írásra, hogy azt a pár fillért nem fizették meg, hanem fáj nekem azt tapasztalnom, hogy az én szeretett proletár nincstelenjeim már nem oly lelkes hívei a mi ügyünknek, amint én azt vártam azoktól. Írják meg kedves elvtársak őszintén és bizalommal, hogy miért történt ez, és ha sérelmek történtek magukkal, úgy megnyugodhatnak, hogy el fogom azt intézni.”⁸⁸

Nyilván nem arról van szó, mintha Somogyban a rendszer szegényparaszti bázisa teljességgel összeomlott volna, hanem csupán arról, hogy ez a bázis jelentős mértékben leszűkül, s már távolról sem volt olyan erős, mint a diktatúra első napjaiban. Nem kevesen voltak úi., akik így is minden bajjal, nehézséggel dacolva tántoríthatatlanok maradtak, és keményen állták a sarat. Szép emléke ennek az a határozat, amit 1919. július 16-én Kovács Pál javaslatára a Nagybjomi Munkástanács hozott: „Nagybjom község munkássága kitart a proletárdiktatúra mellett. Minden erejével azon lesz, hogy azt minden megtámadás ellen megvédelmezi és azt a legmesszebbmenő jóakarattal támogatja.”⁸⁹ Ez az elszántság és a hang azonban ekkor már korántsem volt általános.

A szegényparasztság körében jelentkező izgalommal párhuzamosan újabb feszültségek halmozódtak a birtokos parasztság soraiban. Erre ezúttal ismét a

⁸² Meghiúsult ellenforradalmi kísérlet. Somogyi Munkás, 1919. jún. 24.

⁸³ A pártvezetőség lemondását nem fogadták el. Somogyi Munkás, 1919. júl. 8.

⁸⁴ Ld. erre: 1. A 83. sz. jegyzetnél idézett helyet. 2. A kaposvári Munkástanács ülése. Somogyi Munkás, 1919. júl. 20.

⁸⁵ Hét aktív tiszt meghiúsult puccsa. Somogyi Munkás, 1919. júl. 6.

⁸⁶ LSVI 58. l.

⁸⁷ Sok egyéb mellett ld. erre az LSVI 63–64. lapján olvasható dokumentumokat.

⁸⁸ LSVI 60. l.

⁸⁹ SML SMAI 16199/1919.

falura helyezett újabb terhek adták az okot. Június elején napirendre került a Népgazdasági Tanács 5. sz. rendeletének végrehajtása, mely az 1918. évi szarvasmarha állomány 5 0/0-ának kötelező beszolgáltatását írta elő,⁹⁰ s Wildner Béla személyében rövidesen a végrehajtásért felelős biztos is megérkezett a megyébe, aki június 5-én már a leszállítandó állatmennyiségre nézve is utasítást adott a kaposvári járási politikai megbizottnak.⁹¹ Június 4-én a hadügyi népbiztos a lórekvirálás folytatását rendelte el.⁹² Június 10-én a közellátási népbiztos adott újabb rendelkezést a katonaság húsellátása tárgyában.⁹³

A háború utáni általános ínség közepett a felsorolt intézkedéseknek úgyszólván mindegyike súlyosan érintette a birtokos parasztságot, különösen azonban a szarvasmarha beszolgáltatásról szóló rendelkezés volt húba vágó. Amikor július 21-én Wildner utasítást adott a rekvirálandó állomány átadására, a falvakban mindenütt felzúdulás következett. Simonfán népgyűlésen tiltakoztak a rendelet ellen.⁹⁴ Kaposkeresztúron pedig a következő határozatot hozták: „Alulírott összes kaposkeresztúri lakosok közösen és egyhangúan kijelentjük, hogy a kormány részére szarvasmarhákat egyáltalán nem adhatunk, mert a gazdaságunk folytatásához feltétlenül szükséges mennyiségen túl semmiféle felesleggel nem rendelkezünk.”⁹⁵ A parasztságot így ismét ellenséges indulatok kerítették hatalmába. „A magyar kisgazda jobbadán ellenforradalmár” — írta ekkoriban a Somogyi Munkás cikkírója.⁹⁶

A parasztság tiltakozására erőszakkal válaszoltak. Ez azonban csak olaj volt a tűzre.

A szarvasmarharekvirálás miatt a zendülések azonban már a kommün utolsó óráiban, illetőleg a Peidl-kormány időszakában robbantak ki. Július 31-én Somogyszentmiklóson, augusztus 3-án pedig Mihálydon került kisebb erejű megmozdulásra sor.⁹⁷

Ugyanezen a napon azonban az igali járásban kirobbant a forradalmi időszak legnagyobb arányú megmozdulása. A Tanácskormány lemondásának hírére Magyaratád, Somogyiszil, Büssü, Kzsok, Gölle, Szentgáloskeri gazdagparasztsága mindenfelé eltávolította a munkástanácsokat és a régi elöljáróságnak adta vissza a község vezetését. Majd ugyanaz nap délután nemzeti színű zászlók alatt, a Himnusz énekelve a járás székhelyére, Igalba vonultak, ahol a délutáni órákban dr. Hajnal Miklós ügyvéd vezetésével küldöttség követelte Farkas János közigazgatási megbizott-tól, hogy adja át a járás vezetését, amit az természetesen megtagadott, és fegyverbe szólította a vörösőrséget. A vörösöröket azonban lefegyverezték, és maga Farkas is menekülni volt kénytelen. Azonban még sikerült értesítenie a megyei munkástanácsot, s a 44-es dandár alakulatai rövidesen rendet teremtettek és mindenütt helyreállította a munkáshatalmat.⁹⁸ Az így helyreállított rend azonban — mint tudjuk — már nem lehetett tartós. Rövidesen a széptájú Somogyot is hatalmába kerítette az egész országot elöntő ellenforradalom, és kezdetét vette a tiszti különítmények garázdálkodása és a gyáva ellenforradalmi fehérterror.

⁹⁰ SML Az igali járás főszoigabírájának iratai 2030/1919.

⁹¹ SML A kaposvári járás főszoigabírájának iratai 3538/1919.

⁹² SML SMFI 1560/1919.

⁹³ SML Az igali járás főszoigabírájának iratai 2166/1919.

⁹⁴ SML A kaposvári járás főszoigabírájának iratai 4815/1919.

⁹⁵ Uo. 4086/1919.

⁹⁶ Néhány őszinte szó a kisgazdákhöz. Somogyi Munkás, 1919. júl. 20.

⁹⁷ SML A csurgói járás főszoigabírájának iratai 3578/1919.

⁹⁸ Foglalkozom ezzel Két világ határán c. dolgozatomban. Valóság, 1967. 3. sz. 95—100. .

Nyilván nem tehetjük le a tollat anélkül, hogy fel ne tennénk, és választ ne próbálnánk keresni arra a kérdésre, vajon milyen tanulságok vonhatók le az itt tárgyalt ellenforradalmi mozgalmakból.

Engels már 1895-ben az „Osztyárharcok Franciaországban” előszavában világosan és félreérthetetlenül jósolta meg, hogy olyan „felkelésre, mellyel a nép valamennyi rétege rokonszenvezne”, s amelyben „minden középréteg” „kizárólagosan a proletaritás köré” tömörüljön, aligha kerülhet sor, a nép „megosztottan fog megjelenni”, és ezért hiányozni fog az a „hatalmas” és „módszertelen hatékony emelő”, amely a 48-as forradalmakat jellemezte.⁹⁹ Így a Tanácsköztársaság idején kiobbant ellenforradalmi megmozdulásokat, és köztük a somogyiakat is, a társadalmi forduló természetes velejáróinak kell tekintenünk, és éppen ezért értelmetlen a szegénylősség, mely e mozgalmak kapcsán olykor hangot kap, tekintve, hogy épp az lett volna csoda, ha a munkásosztálynak nem állandó harcban kell megszereznie és megtartania a hatalmat.

Mégis meggyőződésünk, hogy kevesebb doktrinérsséggel és több rugalmassággal sok minden azért elkerülhető lett volna. Hogy mire gondolunk, azt a fentiek után felesleges részletesen is kifejtetni, bár aziránt sincs kétségünk, hogy a gazdasági nehézségek és az antant blokád következtében bizonyos intézkedések kikerülhetetlenek voltak, és nem lehetett megfontolás tárgya, hogy ez, vagy az a réteg mit szól majd hozzá.

A szegényparasztság megmozdulásait, melyekbe június 22-én a kaposvári téglagyári munkásság egy része is belesodródott, nem tekinthetjük minden fenntartás nélkül ellenforradalmi mozgalmaknak, jóllehet potenciálisan, akarva-akaratlan az ellenforradalom győzelmét segítették. Ezek a mozgalmak elsősorban a gazdasági nehézségekből fakadtak, valójában a korgó gyomrok lázadásai voltak és nem tekintették céljuknak a fennálló rend megdöntését.

Világosan tanúskodik erről az az irat is, mellyel a fehérpénz miatt elégedetlen kaposvári téglagyári munkások fordultak június 20-án a kerületi termelési biztoshoz: „A téglagyári munkásság felismerve a mai nehéz időkben a termelés fontosságát, a mostoha táplálkozási viszonyok dacára is a legteljesebb odaadással látott neki a téglá készítéséhez, hogy legalább a közszükséglet egy része fedezve legyen. A munkásság e működése közben készséggel vetette alá magát mindig a kormányzótanács különböző rendelkezéseinek, így az úgynevezett fehérpénz elfogadására vonatkozó rendeleteknek is. A téglagyári munkásság a mai napig soha, egy szóval sem zúgolódott, hogy heti munkabérét az utolsó fillérig fehérpénzben kapja meg. Ma azonban úgy áll a helyzet, hogy mi a legnagyobb utánjárás mellett sem tudunk ezen pénzért még a legszükségesebb élelmicikkekről sem gondoskodni. Kénytelenek vagyunk tehát azt a kérelmünket előterjeszteni többszöri szóbeli kérés után most már írásban is, hogy szíveskedjék a kerületi termelési biztos elvtárs a heti béreinknek legalább felét úgynevezett képzében kifizetni, hogy a legszükségesebb megélhetési cikkekről gondoskodhassunk.” „Hangsúlyozzuk azonban, hogy minket nem a rendeletek elleni ellenszegülés vezérel, hanem csupán a kényszer, valamint azt is hangsúlyozzuk, hogy minden törekvésünkben és cselekedetünkben egyébként a proletariátus érdekeit a legnagyobb mértékben támogatjuk.”^{99a} De erről tanúskodik, hogy a június 22-i zendülés ügyében is felmentő, illetőleg igen enyhe ítéletek születtek.^{99b}

⁹⁹ Marx—Engels: Válogatott művek I. Bp. 1963. 149. l.

^{99a} SML Kerületi Termelési Biztosság iratai 1744/1919.

^{99b} Az ellenforradalmárok áldozatai. Ítéletek a kaposvári ellenforradalmárok fölött. Somogyi Munkás, 1919. júl. 8.

Ellenforradalmi törekvések világosan és egyértelműen a birtokos parasztság és a kispolgárság mozgalmában jelentkeztek, olyan mozzanatokat azonban — legalább is Somogyban —, melyek fasiszta diktatúrára utalnának e mozgalmakban nem tudtunk felismerni. E mozgalmak politikai tartalmát a kispolgári demokrácia fogalmával véljük legpontosabban kifejezhetőnek. Amennyiben tehát a rendszer megdöntésére törtek, úgy a kispolgári demokrácia megteremtése volt az, ami a mozgalmak tudatos részvevői előtt célként lehegphetett. A grófok és a birtokos parasztek ellenforradalma tehát végeredményében nem egy cél felé tartott, csupán a rendszer megdöntésében értett egyet. Világosan ismerte fel ezt a fentebb már idézett cikk írója is, aki amellet, hogy tárgyilagosan szögezte le, hogy a magyar kiscgazda ellenforradalmár, megállapításához hozzáfűzte: „Nem mondja senki, hogy fegyverrel támadja a forradalmat, vagy hogy a fehér grófokkal sugdos össze. Azoknak most is bűdös a paraszt.”¹⁰⁰ Ezzel véljük magyarázni, hogy a tőkéssek, grófok és katonatisztek ellenforradalmának Somogyban úgyszólván semmi bázisa se volt e rétegek körében, és később azt úgy kellett erővel, fegyverrel, ígérgetésekkel, demagógiával és más eszközökkel megteremteni. Így róluk is elmondhatjuk, amit Marx 48-cal kapcsolatban a francia kispolgárságról és parasztságról mondott: „Ahogy korábban a proletariátus felemelkedésében, most a vereségben kellett nyomorúságuk okát megtalálniok.”¹⁰¹

A fent ismertetett mozgalmak nagy száma folytán bizonyosan nem kevesen hajlamosak kétségbe vonni Hamburgernek azt a sokat idézett tételét, miszerint a „diktatúra egyik legerősebb, legkeményebb vármegyéje Somogy” volt.¹⁰² Jóllehet az előbb éppen mi bíráltuk kemény hangon Hamburgert, meggyőződésünk, hogy ebben nem tévedett, a tétel változatlanul igaz. A munkásság szervezettsége, a forradalomhoz hű szegényparasztság, értelmiség és egyéb elemek állhatatossága, a fegyveres erő kitartása folytán Somogyban minden baj és nehézség ellenére mérhetetlenül nagyobbak voltak a forradalom erői, mint az ellenforradaloméi. Világosan utal erre, hogy még augusztus 4-én is úgyszólván játszi könnyedséggel nyomták el az igali járásban azt a megmozdulást, amely — mint már fentebb mondtuk — arányait tekintve legnagyobb és legerőteljesebb volt a két forradalom időszakában Somogyban lezajlott ellenforradalmi mozgalmak sorában.

¹⁰⁰ Néhány őszinte szó a kiscgazdákhöz. Somogyi Munkás, 1919. júl. 20.

¹⁰¹ Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. Marx—Engels: Válogatott művek I. Bp. 1963. 177. l.

¹⁰² Hamburger Jenő: A kaposiak. Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919—1927. Bp. 1964. 39. l.

KEREKES LAJOS

Vorarlberg és Tirol elszakadási törekvései Ausztriától 1918—1919-ben

1. Vorarlberg és a svájci Anschluss-mozgalmak

Az 1918. november 12-én megalakult új osztrák köztársaságot feszítő belpolitikai ellentétek a nyugati tartományok egy részében sajátos módon nemzeti konfliktus formájában jelentkeztek, nevezetesen úgy, hogy e tartományok igyekeztek magukat teljesen függetleníteni a bécsi központi kormánytól, vagy — mint ez Vorarlberg esetében történt — elérni az államkeretből való teljes kiválást.

Közvetlenül a Monarchia bukása és felbomlása után Ausztria legnyugatibb tartományában, az ottani szóhasználatban „Ländle”-nek nevezett Vorarlbergben erőteljes törekvések jelentkeztek annak érdekében, hogy a tartomány — élve a nemzeti önrendelkezési elv kínálta lehetőséggel — csatlakozzék Svájchoz és végleg szakítson Ausztriával. A vorarlbergi szeparatista törekvések okait és magyarázatát több tényezőben kell keresni. Talán első helyen kell említeni, hogy Vorarlberg viszonylag későn lett a Habsburg-birodalom része. A tartomány székhelye, Bregenz 1523-ban került osztrák tulajdonba és először 1725-ben fordul elő, hogy egy feljegyzés az Arlberg terület négy nagyobb települését (Bergenz, Feldkirch, Neuburg am Rhein és Bludenz) egységbe foglalva Vorarlbergnek nevezi.¹ A 4600 négyzetkilométer nagyságú területen 1918 őszén alig 150 000 ember élt, akiknek ősei allemann-sohwäbisch népcsoportból, tehát a nyugati germánok törzseiből származtak. Etnikai eredetük szempontjából tehát sokkal közelebb álltak a keleti Svájcban vagy a Württemberg-tartományban élő német népcsoportokhoz, mint a bajorokkal rokon ausztriai németekhez. A kései és rendkívül gyenge történeti kötelékek mellett a tartomány geográfiai és gazdasági viszonyai is magyarázzák, hogy Vorarlberg — Béccsel szemben — miért orientálódott Svájc felé. Elég egy pillantást vetni Vorarlberg térképére, hogy erről világos képet alkothassunk. A tartományt az Alpok magas hegyvonulatai szinte hermetikusan elzárják kelet felé, a szomszédos Tirol-tartományba csak néhány nehezen járható hegyszoroson keresztül lehet eljutni, míg nyugat felé szélesen kitér a tartomány kapuja és a Rajna folyó nagy természetes víziútja bekapcsolja Vorarlberget Németország, Svájc és Franciaország gazdasági vérkeringésébe. Az objektív geográfiai adottságok alapján a tartomány gazdasági élete is úgy fejlődött ki, hogy Béccsel szinte alig volt gazdasági forgalma, kapcsolatai — szinte kizárólag — Württemberggel és Svájccal bonyolódtak. Vorarlberg gazdasági életében textilipara, rendkívül gazdag természetes vízienergiaforrásai, fakitermelése és az alpesi tejgazdálkodás játszották a legfontosabb szerepet. Mindezek a gazdasági ágazatok nemcsak hogy nyugat felé orientálódtak, de igen jelentős részben a német és svájci szükségletekhez igazodva fejlődtek ki.²

¹ Österreich. Das Land in dem wir leben. Wien 1968. 37.

² Vorarlberg tartomány gazdasági különállása még ma is szembetűnő. A vízienergia útján nyert elektromos áram részét a Német Szövetségi Köztársaság hasznosítja.

Ami a tartomány politikai képét illeti, ebben a tekintetben is lényegesen különbözött Bécestől. Az összes osztrák tartomány közül itt volt a legerősebb — szinte kizárólagos — a keresztényszocialista párt befolyása. A lakosság háromnegyed része erre a katolikus-kispolgári érdekeket képviselő konzervatív pártra adta le szavazatát, a képviselői helyek fennmaradó egyharmada megoszlott a szociáldemokraták és a nagynémet irányzatok között. Vorarlberg korábban sem érzett sok közösséget Béccsel, de a császári ház összeomlása és az erős szociáldemokrata befolyás mellett létrejött köztársaság méginkább eltávolította a fővárostól. Az eltérő politikai struktúra mellett egyéb szempontok is közrejátszottak a szeparatista irányzatok kifejlődésében. A tartomány túlnyomóan kispolgári-paraszti népessége nem szívesen vállalta volna a vesztes háború gazdasági következményeit, nem akart osztozni az éhező Bécs sorsában — félve persze attól is, hogy az ottani proletármozgalmak Vorarlbergre is átterjednek —, az „életképtelen” és felvevőpiacaitól megfosztott Ausztriától csak gazdasági hátrányokat várhatott, ezért az összes problémát igyekezett megoldani azzal, hogy felvételét kéri a svájci államszövetségbe. Eltekintve a hagyományos és rendkívül közvetlen kapcsolatoktól, Svájc vonzereje 1918-1919 fordulóján különösen erős volt Vorarlbergre, hiszen — Béccsel ellentétben — a Rajna túlsó partján, ahová naponta ezrével jártak át Vorarlbergből dolgozni, jólét, rend és biztonság uralkodott, sőt, úgy tűnt, hogy éppen Európa nagy részének háborús nyomora a jólét új forrásait nyitja meg Svájc előtt.

Vorarlberg Ausztria legkisebb tartománya volt, de 1918-1919-ben átmenetileg mégis nemzetközi fontosságú szerephez jutott. Márcsak földrajzi fekvése is magyarázza, hogy az osztrák szövetséges államból történő esetleges kiválása lényegesen befolyásolta volna Németország és Svájc Rajna-völgyi pozícióit, de ami talán ennél is fontosabb volt: Vorarlberg elszakadása olyan láncreakciót indíthatott volna el, amely — Tirol és Salzburg tartományokra áterjedve — kérdésessé tette volna az osztrák köztársaság jövőjét, aminek további hatása viszont már egész Közép-Európa sorsát befolyásolta volna. Persze, ez a kortársak előtt korántsem volt ilyen világos, de különösen nem a svájci és vorarlbergi politikusok számára, akik nem is hitték volna el, hogy e viszonylag jelentéktelen terület hovatartozása a nemzetközi érdekek és összefüggések ilyen bonyolult rendszerét érinti.

1918-1919 fordulóján megindult Vorarlbergben az agitáció a Svájchoz való csatlakozás érdekében. Bár 1918. november 3-án az ideiglenes tartományi tanács olyan határozatot hozott, hogy a tartomány sorsát eldöntő népszavazásig Vorarlberg az osztrák államszövetség tagja marad, nyitva hagyta a lehetőséget, hogy lakossága az önrendelkezési jog alapján döntsön majd végleges hovatartozásáról.

Az 1918. november 12-én megalakult osztrák köztársaság az Anschluss proklamálásával értelemszerűen állást foglalt az ellen, hogy a tartományok önálló Anschluss-politikát folytassanak, különösen, ha ez a törekvésük nem is Németország, hanem Svájc felé irányult. (De mint látni fogjuk, a bécsi kormány határozottan ellenezte Tirol tartományi Anschluss-politikáját is, amit a tiroli és bajor reakciós tartományi szeparatizmus Bécs és Berlin ellen irányuló mozgalmának tekintett.) A bécsi központi kormányban ott találjuk Vorarlberg képviselőjét is, a keresztényszocialista Jodok Fink személyében, aki Karl Renner első koalíciós kormányában alkancellári tisztséget visel és mindent elkövet azért, hogy tartományát megőrizze az osztrák köztársaság keretei között.

A helyi politikusok azonban, élükön dr. Otto Ender keresztényszocialista tartományi főnökkel, egyelőre minden lehetőséget nyitva szeretnének tartani. Svájci és vorarlbergi oldalról nyomós érvek hangzanak el az egyesülés mellett.

de ugyanakkor — főleg Svájcban — tekintélyes erők szembenállnak az elgondolással. A vorarlbergi közvélemény nagyobb része a svájci csatlakozás híve, különösen a parasztság és a fakitermelők, akik terményeik számára Svájcban biztos piacot remélnek, úgyszintén a textiliparban dolgozó munkások, akiket vonz a magasabb svájci munkabér, míg a textilipari tőkés vállalkozók szívesebben csatlakoznának Németországhoz, mert a jelentős textilipari vidék, Elsass elvesztése után ott csaknem korlátlan lehetőségeket remélnek termékeik értékesítése számára, ezenkívül abban bíznak, hogy a német tőke és technikai felkészültség segítségével a vorarlbergi textilipart versenyképessé tudják tenni a svájccal szemben. A másik oldalon szintén megoszlottak a vélemények. Míg a kelet-svájci — német nemzetiségű — tőkés körök Vorarlberg csatlakozásának feltétlen hívei voltak, a Svájc egységén és egyensúlyán örökődő politikusok többsége határozottan elvetette azt. Vorarlberg bekebelezése mellett szóltak elsősorban a svájci vasúti vállalkozók tőkés érdekei, akik ilyen módon szerették volna megszerezni az Arlberg-bahn-t (az Arlberg-vasútvonalat), amely az első világháború idején építettek ki, s amely közvetlen összeköttetést teremtett Németország és Olaszország között, a teljes kikapcsolás veszélyével fenyegetve a drágább tarifával dolgozó svájci vasútvonalat. A St. Gallen-i textilipari vállalkozók Vorarlberg csatlakozásával éppen azt igyekeztek elérni, hogy a számukra veszélyessé válható konkurenciát azáltal küzdjék le, hogy beolvasztják a tartományt. Attól tartottak, hogy a német Anschluss esetén a vorarlbergi textilipar a német vámközösség tagjaként korlátlan lehetőséghez jutna a német piacon. A svájci elektromos és finommechanikai ipart erősen érdekelte a vorarlbergi vizierőművek kiépítése és a kitermelt elektromos áram hasznosítása. A vorarlbergi fakitermelés a svájci ipar több ágát érintette, amint hogy az állattenyésztés és a mezőgazdaság más területei a svájci mezőgazdasági vállalkozókat vonzották.³ A csatlakozás mellett szóltak még a svájci tőkés körök német részének imperialista-soviniszta érdekei is, az az elképzelés ugyanis, hogy 150 000 vorarlbergi német bekebelezésével tovább növeljék a német elem abszolút túlsúlyát és vezető szerepét az államszövetségben.

A csatlakozás svájci ellenfelei nyomás érveket sorakoztattak fel tiltakozó álláspontjuk alátámasztására. Elsősorban arra hivatkoztak, hogy Svájc területi integritása és örök semlegessége mélyen bevésődött népének tudatába, másrsszt nemzetközi szerződések egész rendszerén nyugszik. Amennyiben Svájc feladná eddigi elveit és elfogadná azt a tézist, hogy a nemzeti önrendelkezési jog alapján egyes népcsoportok *csatlakozhatnak* Svájcához, úgy értelemszerűen egyet kellene értenie azzal a lehetőséggel is, hogy bizonyos népcsoportok — szintén a nemzeti önrendelkezés alapján — *elszakadjanak* Svájctól. Ez pedig Svájc nemzetiségi szétforgácsolódásának veszélyét rejtené magában. Emellett a győztes hatalmak maguknak kívánták fenntartani azt a jogot, hogy a nemzeti önrendelkezés lehetőségeit és kívánatos formáit felülbírálják, ami Svájcot kiszolgáltatta volna a győztes hatalmaknak, vagy legalábbis a Népszövetségnek.⁴ A győztesek körében pedig voltak olyan irányzatok, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét kihasználják Svájc egységének megbontására. Az olasz irredente Tessin elszakadását követelte, bizonyos francia körök pedig hangoztatni kezdték az önálló Jura-kanton életrehívásának szükségességét. Vorarlberg csatlakozása tényleg precedenst teremtett volna

³ Dr. Ernst Thaler: Vorarlberg. Deutsche Stimmen. Wochenschrift, Herausgeber: Dr. G. Stresemann. 1920. 32. Jg. Nr. 18. 297—302.

⁴ Svájc a Népszövetséggel szemben is igyekezett önállóságát megőrizni. 1920. május 16-án Svájc lakossága népszavazás alapján engedélyezte a kormánynak Svájc belépését a Népszövetségbe, de csak azon feltétel mellett, hogy tagsága nem érintheti örök semlegességét.

a svájci határok megváltoztathatósága mellett. A csatlakozás ellen nemzetiségi és vallási meggondolásokat is felsoroltak. Svájc lakosságának 72 %/a német, 20 %/a francia, 6 %/a olasz és 2 %/a egyéb nemzetiségű volt, tehát Vorarlberg csatlakozása tovább növelte volna a német etnikum túlsúlyát. Vallási összetétel szempontjából Svájc lakosságának 56 %/a protestáns és 42 %/a katolikus volt, míg Vorarlberg népességének 98 %/a volt katolikus, tehát a csatlakozás a katolikusok túlsúlyára vezetett volna, ami már csak azért sem tűnt kívánatosnak — még a svájci katolikusok szemében sem —, mert Svájcban már 1848-ban felszámolták a jezsuita rendet és biztosítani tudták a protestánsok és katolikusok vallási békéjét, míg a vorarlbergi katolikus egyház még erőteljesen a vallási türelmetlenség konzervatív bázisán nyugodott. Az elmondottak mellett Vorarlberg csatlakozása ellen szólt — a svájci érzelmeket nem kis mértékben befolyásoló veszély —, hogy Vorarlberggel együtt Svájcnak is vállalnia kellene az Osztrák-Magyar Monarchia háborús jóvátétele Vorarlbergre eső részének fizetését.

A svájci szociáldemokraták határozottan ellenezték Vorarlberg csatlakozását, részben azért, mert a tartomány bekebelezését a svájci tőke imperialista céljának minősítették, másrészt, mert megítélésük szerint a túlnyomóan katolikus-konzervatív Vorarlberg csatlakozása a svájci demokratikus erők gyengítését, elért szociális vívmányaik veszélyeztetését eredményezte volna. A vorarlbergi szociáldemokraták viszont — ellentétben a párt bécsi központjának német Anschlusspolitikájával — semlegességet tanúsítottak a tartomány jövőjéről kibontakozott vitában.

1918-1919 fordulóján a tartomány vezetői tartózkodtak az egyértelmű állásfoglalástól, de szabad lehetőséget biztosítottak a svájci Anschluss mellett kibontakozó mozgalomnak, amelynek élén egyelőre politikailag kevésbé exponált személyiségek állottak, mint a lustenauai népiskolai tanító, Franz Riedmann, akik rendkívüli aktivitást fejtettek ki a csatlakozás érdekében.⁵ A tartomány legkisebb helységében is gyűléseket szerveztek, petíciókat fogalmaztak és a keresztényszocialista „Vorarlberger Volksblatt” hasábjait sikeresen felhasználták a svájci Anschluss előnyeinek propagálására. Falvanként leszavaztatták a lakosságot (70 %/a szavazott a Svájchoz történő csatlakozás mellett) és ennek alapján követelték, hogy a tartományi kormány haladéktalanul kezdjen tárgyalásokat Svájc képviselőivel. A tartományi tanács — nemzetközi okok diktálta óvatosságból — vonakodott ugyan a magánkezdeményezés alapján lefolyt népszavazások eredményét hivatalosnak elfogadni, de 1919. március 7-én olyan értelmű határozatot hozott, hogy a tartománynak Német-Ausztriához való csatlakozásáról hozott korábbi döntése csak ideiglenes jellegű volt, ezért felhatalmazta a tartományi kormányt, hogy Svájjal, a Német Birodalommal és az osztrák köztársasággal lépjen érintkezésbe a tartomány sorsának végleges eldöntése érdekében.

A tartományi kormány Svájjal szeretne volna kezdeni a kísérletezést. Március közepén dr. Ender tartományfőnök maga utazott Bernbe, ahol azonban olyan választ kapott, hogy a svájci szövetségi kormány csak abban az esetben lenne hajlandó a csatlakozásról tárgyalni, ha előzetesen Vorarlberg lakosságának túlnyomó többsége kifejezné erre vonatkozó kívánságát, amit csak előzetes népszavazás alapján lehetne meggyőzően dokumentálni.⁶ A svájci kormány kívánságá-

⁵ *Elfriede Zuderell*: Die Anschlussbewegung Vorarlbergs an die Schweiz. 1918—1921. Disszertáció. Innsbruck 1946.

⁶ *N. von Preradovich*: Die Wilhelmstrasse und der Anschluss Österreichs 1918—1933. Bern—Frankfurt 1971. 76.

ra vagy legalábbis ösztönzésére kell tehát visszavezetni a vorarlbergi tartományi tanács 1919. április 26-án hozott határozatát, amely kimondta: „1. Vorarlberg népét meg kell szavaztatni a következő kérdésben: kívánja-e Vorarlberg népe, hogy a tartományi tanács a svájci szövetségi tanács tudomására hozza Vorarlberg lakosságának azt a kívánságát, hogy a svájci államszövetségbe belépjen és ennek érdekében tárgyalásokat kezdjen? 2. A népszavazáson kifejezett igenlő határozatnak csak az lenne a célja, hogy elvileg kifejezze a tartomány csatlakozási szándékát, magát a csatlakozást azonban csak az előzetes tárgyalásokon kialakított feltételek újabb népszavazáson történő megerősítése után hajtanák végre. 3. Amennyiben Németország hivatalos szervei részéről közvetlen kezdeményezés történe annak érdekében, hogy a tartomány valamelyik német szövetséges államhoz csatlakozzék, úgy erről azonnal informálni kell a tartományi tanácsot.”⁷ A határozat világosan mutatta, hogy míg Németország irányában passzívan viselkedtek (az önálló osztrák út lehetősége fel sem merült, annyira biztosra vették Német-Ausztria és a Birodalom egyesülését), addig a svájci Anschluss érdekében nagyon is aktív szerepet vállaltak.

Tulajdonképpen ezzel a határozattal emelkedett Vorarlberg jövőjének kérdése a tartomány határain messze túllépő európai politikai ügyé. Vorarlberg esetleges elszakadása közvetlenül érintette a német és osztrák kormányok között létrejött titkos szerződésben körvonalazott elgondolásokat az Anschluss megvalósításáról (Brockdorff-Rantzau és Otto Bauer 1919. március 2-i szerződésének végrehajtását), a másik oldalon pedig a békét diktáló győztes hatalmak érdekeit és elgondolásait az osztrák köztársaság jövő határaitól és közép-európai státuszáról. Sajátos módon — bár teljesen ellentétes kiindulópontokból — Németország, valamint a bécsi kormány érdekei Vorarlberg jövője szempontjából teljesen egybeestek a győztes antant érdekeivel, ugyanis mindkét tábor azt kívánta, hogy Vorarlberg maradjon meg az új osztrák állam kereteiben. Németország és Ausztria a vorarlbergi szeparatizmusban Ausztria egységes csatlakozásának veszélyeztetését látta, ezért a népszavazási terv meghirdetése után azonnal akcióba léptek a vorarlbergi-svájci tárgyalások sikerének megghiúsítása érdekében. Ezrberger német pénzügyminiszter, aki 1919 tavaszán rendkívül aktív szerepet játszott a német-osztrák Anschluss-mozgalmakban, május 8-án az alábbiakat üzenté a bécsi kormánynak: „A vorarlbergi események fejlődését nem nézhetjük tétlenül: Vorarlberg Svájchoz való csatlakozása súlyosan befolyásolná a német-osztrák Anschluss-kérdést és közös érdekeink szempontjából tarthatatlan helyzetet teremtené. Ezért az a szándékunk, hogy Vorarlbergben latba vessük befolyásunkat a svájci csatlakozás ellen.”⁸ Egyúttal azt is üzenté, hogy a német kormány hajlandó lenne anyagi áldozatokat is hozni a vorarlbergi szeparatizmus ellensúlyozására. Erre annál is nagyobb szükség volt, mert Otto Bauer kijelentette gróf Wedel német követnek, hogy bár a bécsi kormány határozottan ellenzi Vorarlberg elszakadási szándékát, de sajnos nincs abban a helyzetben, hogy az ottani tartományi kormányra számottevő nyomást tudjon gyakorolni.

A Vorarlberghez fűződő német érdekltséget komplikálta még az a körülmény is, hogy a berlini kormány mellett a délnémet szeparatista irányzatok is igyekeztek Vorarlberget — svájci csatlakozással szemben — saját, Berlin ellen is irányuló egyesülési terveik számára megnyerni. A korszakkal foglalkozó irodalom gyakran azonosítja a Berlinből és Stuttgartból kiinduló kezdeményezéseket, ho-

⁷ Auswärtiges Amt (a továbbiakban A. A.) *Bonn*: Österreich II. Po. 2. 13586.

⁸ A. A. *Bonn*: Österreich 112. Bd. 1. A. 13921.

lott a kettő között éppen olyan lényeges különbség volt, mint amilyen a tiroli mozgalmakban a bajor szeparatizmus és a birodalmi nagynémet gondolatot képviselő Anschluss-törekvések között megnyilvánult. Annak ellenére, hogy a terv minden reális alapot nélkülözött, annyit el kell róla mondani, hogy 1919 tavaszán felmerült olyan elgondolás, hogy Dél-Németország allemann-schwäbisch területei, Württemberg, Baden, Hohenzollern, Schwaben-Neuburg egyesüljenek Vorarlberggel és Lichtensteinnel és hozzanak létre független államot. A terv politikai indítékai nyilvánvalóak: Németország konzervatív-katolikus befolyás alatt lévő területei igyekeztek magukat függetleníteni a forradalmi-baloldali mozgalmaktól jelentős mértékben befolyásolt északnémet területektől és Berlintől. A tervet félhivatalos személyiségek propagálták (német részről dr. Magirus ulmi középiskolai igazgató, Vorarlbergből dr. Albert Ritter ügyvéd), de közvetítésükkel hivatalos személyiségek eszmecseréjére is sor került. Dr. Ender tartományfőnök például tárgyalta a württembergi vezetőkkel, de egyelőre ott tartózkodtak bármilyen határozott lépéstől. Szerették volna kivárni a nagyhatalmak döntését, hogy egyáltalán elismerik-e Vorarlberg önrendelkezési jogát. Ender mindenesetre a Württemberghez való csatlakozás lehetőségével is számot vetett, amikor 1919. március 15-én kijelentette, hogy „nyelv és származás alapján Svájc után Württemberg lenne az a terület, amelyhez Vorarlberg sokkal szívesebben csatlakozna, mint a bajor Münchenhez, vagy a német-osztrák Bécshöz”.⁹ A „Schwaben-Kapitel” tehát (így nevezték a szóban forgó elgondolást) a Vorarlberg jövőjével kapcsolatos tervek egyik, bár kétségtelenül fantasztikus változatát jelentette.

A berlini kormány közvetett utakon igyekezett ellensúlyozni Svájc vonzerejét. Georg Locher württembergi tartományi képviselő Erzberger miniszter megbízásából több alkalommal járt Bregenzben és tárgyalta Ender tartományfőnökkel. Közvetlenül a népszavazás megrendezése előtt Erzberger újra levélben kérte Lochert, utazzék Enderhez és kérje meg őt arra, hogy halassa el a svájciakkal való végleges megállapodásokat. Egyidejűleg értesítette a német külügyminisztérium illetékes tisztviselőjét, Freiherr von Grünau-t, hogy a pénzügyminisztérium hajlandó anyagi támogatást is nyújtani Locher képviselőnek, hogy a helyszínen mindent elkövessen a svájci Anschluss-mozgalmak diszkreditálása érdekében.¹⁰ Lochertől függetlenül Vorarlbergbe küldték a német külügyminisztérium egyik legjobb felkészültégű politikai ügynökét, dr. Otto Bergert, aki a szomszédos Tirol tartományban olyan feladattal tartózkodott, hogy — gazdasági szakembernek álcázva — a tiroli Anschluss-mozgalmakat a birodalom érdekeinek megfelelő vágányra terelje.¹¹ Berger behatóan tájékozódott a vorarlbergi helyzetről, tárgyalta a tartomány politikai és gazdasági életének vezetőivel, többek között a svájci Anschluss-mozgalmat irányító Riedmann-nal is, aki elmondta, hogy Svájcban legalább harminc politikust és 26 napilapot megnyert Vorarlberg csatlakozása érdekében, rajtuk kívül a svájci klérus is nagy örömmel fogadná a több mint 100 000 katolikus csatlakozását. Berger terjedelmes újtjelentésének végén azt írja: „Vorarlberg még nem vészett el teljesen a Német Birodalom számára, de ennek igen nagy a veszélye. Rendkívül fontos kérdés, vajon Svájc elutasítja-e

⁹ *N. von Preradovich*: i. m. 64.

¹⁰ *A. A. Bonn*: Österreich 112. Bd. 1. A. 14392.

¹¹ A német külügyminisztérium bonni iratanyagából kiderül, hogy dr. Otto Berger rendkívül jelentős küldetésben tartózkodott Tirolban. 1919 márciusától 1920 szeptemberéig az ő kezében futottak össze a tiroli tartományi politika szálai. Lapokat és szervezeteket alapított, cikkek tömegét írta és közvetlenül beavatkozott a tartomány politikai életébe. Olyan feladatokat látott el, amelyekre a hivatalos diplomaták helyzetük miatt alkalmatlanok lettek volna.

Vorarlberg csatlakozási szándékát. Ha ez a lehetőség bekövetkezik — amit korántsem lehet biztosra venni —, úgy Vorarlberg előtt csak olyan választás marad, hogy közvetlenül Ausztriához vagy pedig közvetve, Schwaben-Württemberg útján a Német Birodalomhoz csatlakozik-e... Amennyiben Svájc nem utasítja el Vorarlberg csatlakozását, úgy nagy a valószínűsége annak, hogy az Anschluss létrejön. A legközelebbi jövőben számolni kell azzal, hogy a népszavazáson a lakosság túlnyomó többsége a Svájccal való tárgyalások mellett fog dönteni.” Ebben az esetben pedig számítani lehet arra — folytatódik a jelentés —, hogy egy következő népszavazás jóvá fogja hagyni az egyesülés érdekében kialakított feltételeket, hacsak ezeknél Németország nem tudna kedvezőbbeket felkínálni. Vorarlberg jelentőségét és a svájci Anschluss hátrányait így összegezte: „Vorarlberg kis tartomány, nem túl jelentős számú népességgel. Vízierőművei révén azonban olyan energiaforrással rendelkezik, amely a távolabbi jövőben igen jelentőssé válhat, különösen, ha az Alpok lejtőjén elterülő sváb és bajor területeken megfelelő felvevőpiacot lehet kialakítani. Továbbá Vorarlberg fakitermelése, hús- és tejterméktermelése teljesítő- és exportképes, míg gabona- és burgonyaszükségletének kielégítése nem okozna túl nagy megterhelést a német mezőgazdaságnak. A vorarlbergi ipar is rendkívül fejlődőképes. Nyilvánvaló, hogy Vorarlberg nem lenne számunkra értéktelen. Ennek ellenére a negatív érdekek még nagyobb, vagyis Vorarlberg Svájchoz való csatlakozása rendkívüli mértékben csorbítaná Németország tekintélyét. Áttörné az egységes német-osztrák Anschlusst és lényegesen csökkentené az ezzel kapcsolatos bécsi nyilatkozatok értékét. Tirol és más osztrák tartományok példának tekinthetnék Vorarlberget, ami adott esetben még vonzó is lehetne számukra.”¹² Berger itt idézett elemzése világosan mutatja, hogy az „Assesor” szerény címét viselő megbízott a német nagytőke és hatalmi érdekek rendkívüli felkészültségű képviselője volt, aki a hivatásos diplomatáknál pontosabban és mélyebben ismerte a vorarlbergi — s mint látni fogjuk tirol — Anschluss-problémák belső és nemzetközi összefüggéseit.

A tartományi kormány döntése alapján 1919. május 11-én tartották meg a népszavazást. Ahogyan ez várható is volt, a lakosság nagy többsége a svájci csatlakozást előkészítő tárgyalások mellett szavazott. A leadott 58 110 szavazatból 46 934 (80,6 %) helyeselte, 11 176 (19,4 %) pedig ellenezte a Svájccal történő egyesülést. A közel húsz százalékos ellenzék azonban nem az Ausztriához, hanem a Németországhoz való csatlakozást kívánta (legalábbis túlnyomó többsége), ezért a népszavazás félreérthetetlen állásfoglalás volt az új osztrák köztársaság ellen. A népszavazás ellenére nem került sor tárgyalásokra Svájccal, mert a berni kormány kijelentette: mindaddig nem hajlandó az egyesülés előkészítéséről megállapodásokat kötni, amíg a párizsi békekonferencia el nem ismeri Vorarlberg önrendelkezési jogát, továbbá, amíg a bécsi kormány nem járul hozzá a tartomány elszakadásához.¹³ Ez a döntés kétségtelenül a vorarlbergi csatlakozás svájci ellenfeleinek győzelmét fejezte ki, hiszen aligha lehetett reálisan számolni azzal, hogy a győztesek hozzájárulnak az önrendelkezési jog ilyen fokú felparcellálásához, hasonlóképp azzal sem, hogy a bécsi kormány precedenst teremtsen a tartományok ilyen mértékű önállóságának elismerésére.

A győztes hatalmak természetesen soha nem gondoltak Vorarlberg önrendelkezési jogának elismerésére. Amikor 1919. május 8-án az ötök tanácsa foglalkozott a vorarlbergi Anschluss-mozgalmakkal, Balfour angol külügyminiszter így

¹² A. A. Bonn: Österreich 112. Bd. 1. A. 14296.

¹³ A. A. Bonn: Österreich 112. Bd. 1. A. 14608.

tette fel a kérdést: „Svájchoz vagy Ausztriához tartozzék? Abban az esetben, ha elfogadjuk az első lehetőséget, miként tudná a békekonzferencia a korábbi Ausztria egyéb területeit megakadályozni abban, hogy kövessék a példát, esetleg azért, hogy az állami adósság terheitől megszabaduljunk, vagy valamiféle más okból.”¹⁴ Lansing amerikai külügyminiszter szintén ellenezte az egyes tartományok elszakadását. A francia álláspont természetesen szintén elutasító volt, de Pichon francia külügyminiszter az ügy tárgyalásakor antant-kollégáinál higgadtabban szolt az ügyről, hiszen a svájci kormány már több ízben biztosította Franciaországot, hogy valójában nem kívája Vorarlberg csatlakozását, de a széles néptömegek hangulatára való tekintettel nem tanúsíthat merev elzárkózást Vorarlberggel szemben. Mindenesetre röviddel a népszavazás után a svájci kormány közölte Béccsel: Bern csak akkor lép kapcsolatba Vorarlberggel, ha ehhez előzetesen az osztrák kormány hozzájárul.¹⁵ A bécsi kormány viszont már ezt megelőzően a tartományi kormány tudomására adta, hogy a békeszerződés előtt sem általános, sem pedig tartományi Anschlussról nem lehet szó. A tervezett tárgyalásokat a békeszerződés utáni időszakra kell halasztani, amikor már világosan áttekinthetők lesznek az új osztrák állam gazdasági és pénzügyi kötelezettségei.¹⁶

Miután a svájci Anschluss hívei felismerték, hogy Béctől nem remélhetnek támogatást, 1919 augusztusában újabb erőteljes propaganda akciót indítottak, ezúttal annak érdekében, hogy a párizsi békekonzferencia ismerje el Vorarlberg jogát, hogy a tartomány külön érdekeit az osztrák békedelegációtól függetlenül képviselhesse. A vorarlbergi „békedelegáció” két tagja, dr. Paul Pirker és dr. Gustav Neubner¹⁷ 1919. augusztus 17-én Bernből táviratot intéztek Clemenceau francia miniszterelnökhöz, tiltakozva az ellen, hogy a bécsi kormány megtagadja Vorarlbergtől a jogot, hogy Párizsban önállóan léphessen fel. A francia kormány válasza sem méltatta a táviratot. A tartományban szervezett újabb Anschluss-tüntetések miatt Párizsban azonban új taktikai fogáshoz folyamodtak. A területi kérdésekkel foglalkozó bizottság vezetőjének, Tardieu-nek a javaslatára olyan formulát fogadtak el, hogy „abban az esetben, ha Svájc Vorarlberg csatlakozása mellett döntene, úgy az osztrák kormány a Népszövetség tanácsa elé terjeszti az ügyet”.¹⁸ Szeptember 19-én Renner kancellár aláírta a St. Germain-i békeszerződést, amely illuzórikussá tette az előbbi formulát, hiszen a békeszerződés 88. szakasza kimondta, hogy Ausztria minden olyan lépéstől tartózkodni fog, amely állami függetlenségét veszélyeztetné. Azzal, hogy a békeszerződés Vorarlberget Ausztriának ítélte, az Anschluss-tilalom szempontjából is alárendelte Bécsnek.

Ennek ellenére egy ideig még folytatódott Vorarlbergben a szeparatista kísérletezések, amelyek jelentős svájci politikai körök részéről is batorítást kaptak. Felix Calonder, a svájci szövetségi tanács főnöke 1919. november 22-én kijelentette a svájci parlamentben, hogy „a szövetségi tanács ugyanolyan keserű csalódással fogadta a tényt, hogy Párizsban figyelmen kívül hagyták a vorarlbergi kérdést, mint az ottani nép. A szövetségi tanács azonban meg van győződve arról, hogy nyitva áll a lehetőség az ügy későbbi népszövetségi rendezésére. A kezdeményezésnek mindenesetre Vorarlbergből kell kiindulnia, Svájc nem szándékozik az

¹⁴ *Karl R. Stadler*: Hypothek auf Zukunft. Entstehung der Österreichischen Republik 1918—1921. Wien 1968. 110.

¹⁵ *A. A. Bonn*: Österreich 112. Bd. 2. A. 19075.

¹⁶ *A. A. Bonn*: Österreich 112. Bd. 2. A. 18759.

¹⁷ Dr. Neubner Endre tartományfőnök ügyvédi irodájának munkatársa volt, dr. Pirker pedig Bregenzben gimnáziumi tanár, közismerten Ender híve és szócsöve.

¹⁸ *Karl R. Stadler*: i. m. 111.

osztrák belügyekbe beavatkozni, de kész akár a Népszövetségben, akár Párizsban minden erejét latba vetni Vorarlberg önrendelkezési jogának elismertetése érdekében.”¹⁹ A svájci kormány magatartásában tehát szembetűnő változás következett be, amit elsősorban azzal lehet magyarázni, hogy a jobboldali francia politikai körök — ellentétben a néhány hónappal előbb képviselt álláspontjukkal — 1919 végén már nem zárkoztak volna el Vorarlberg és Svájc egyesülésétől. Ennek részben az volt az oka, hogy a magyar Tanácsköztársaság leverése, a Horthy-vezette ellenforradalom győzelme után Franciaország Ausztriánál megbízhatóbb antikommunista szövetségesre talált Közép-Európában, tehát már nem fűződtek olyan közvetlen érdekei Ausztria belső és nemzetközi pozíciójának erősítéséhez, mint 1919 nyarán. Másrészt úgy vélték, hogy a békeszerződés aláírása, Ausztria államhatárainak kijelölése után Vorarlberg elszakadása már kevésbé fenyegetne Ausztria teljes felbomlásával, mint az azt megelőző időszakban. Az osztrák gazdasági élet válságos helyzete miatt amúgy sem lehetett pontosan tudni, hogy az új Ausztria képes lesz-e saját lábán megállni, vagy széthullik és egyes részei az utódállamokhoz, más részei pedig Németországhoz csatlakoznak. Ezzel a kilátással is számolva előnyösebbnek tűnt számukra, ha Vorarlberg Svájc és nem Németország tulajdonába kerül.

November utolsó hetében olyan hírek érkeztek Vorarlbergből, hogy a tartományi tanács a december 3-ra kitűzött ülésén proklamálni akarja a tartomány elszakadását Bécestől. Renner kancellár kijelentette Riepenhausen bécsi német diplomatának, hogy végső esetben kérni fogja az olasz csapatok bevonulását és ha kell, idegen segítséggel vet véget a Vorarlbergben tobzódó „Enderci”-nek.²⁰ Jodok Fink alkancellárt Bregenzbe küldték, hogy a helyszínen igyekezzék ellensúlyozni az elszakadási törekvéseket. Calonder nyilatkozata után ott olyan hangulatot talált, hogy a 30 keresztényszocialista tartományi képviselő közül 23 még Ender magatartását is túlságosan óvatoskodónak ítélte és a nagynémet irányzathoz tartozó képviselők is úgy nyilatkoztak, hogy azonnal ki kell jelenteni a Bécestől való elszakadást, bár harcolni kell azért, hogy ez egyúttal ne jelentse a csatlakozást Svájchoz. Béccsel megszakadt a telefonösszeköttetés — Renner szerint ez is a tartományi kormány műve volt —, ezért Jodok Fink azzal a közvetítő javaslattal állt elő, hogy a tartományi tanács tekintsen el a függetlenség kinyilvánításától, ami feltehetően beavatkozásra készítené az antantot, ehelyett hozzon határozatot, hogy Bregenz felkéri a bécsi kormányt, hogy az járjon el Párizsban annak érdekében, hogy az antant engedélyezze a svájci-vorarlbergi egyesülési tárgyalások megkezdését. A tartományi gyűlés egyelőre semmilyen döntést nem hozott, mert időközben a svájci belpolitikában heves vitákat váltott ki Calonder nyilatkozata, és ezért a kormány érezhetően óvatosabb és tartózkodóbb álláspontra helyezkedett.

Párizsba utazva Karl Renner Buchsban találkozott Ender tartományfőnökkel, akivel olyan megállapodásra jutott, hogy „a vorarlbergi Anschluss-kérdést addig nem hozzák szóba Párizsban, amíg Vorarlberg lehetőséget nem nyer arra, hogy emlékiratban megindokolja a tartomány önrendelkezési jogának megalapozottságát”.²¹ A memorandum kidolgozására csak nagy késéssel került sor, ezért Párizsban Renner előterjesztette Vorarlberg függetlenségi szándékát, természetesen olyan értelemben, hogy a tartomány elszakadása rendkívüli mértékben növel-

¹⁹ Dr. Ernst Thaler: i. m. 301.

²⁰ N. von Preradovich: i. m. 97.

²¹ A. A. Bonn: Österreich 112. Bd. 4. A. 31755.

né az osztrák köztársaság amúgyis súlyos gazdasági és politikai problémáit, mert Vorarlberg elszakadása azonnal maga után vonná Tirol és Salzburg tartományok német Anschluss-kívánásának proklamálását is. Az antant hatalmak legfelsőbb tanácsa úgy döntött, hogy Vorarlberg elszakadása ellentétben állna a békeszerződés 88. szakaszával, ezért nem járul hozzá, hogy az ügyet a Népszövetség Tanácsa elé terjesszék. A döntés háttere nyilvánvaló: Vorarlberg elszakadása esetén lehetetlen lett volna megakadályozni, hogy Tirol és Salzburg végrehajtsák a gazdasági Anschlusst Németországhoz.

A párizsi döntés után Calonder levonta a tanulságot és lemondott, de a vorarlbergi kérdés még nem jutott teljesen nyugvópontra. 1921-ig állandóan ismétlődtek a kísérletek a vorarlbergi elszakadás érdekében. Ender tartományfőnök 1920 februárjában a Landok salzburgi gyűlésén kijelentette: „Csak ezért veszünk részt ezen az értekezleten, mert *egyelőre* kényszerítve vagyunk ebben az államban élni, tehát érdekeltek vagyunk belső berendezkedésében.”²²

A helyzet némileg megváltozott 1920 őszén, amikor a szociáldemokrata-keresztényszocialista koalíció helyett a polgári pártok kezébe került Bécsben a kormányhatalom. A „feketék” hegemoniája alatt lévő tartomány most már kevesebb fenntartással viseltetett Ausztria ellen, bár az első köztársaság egész ideje alatt igyekezett viszonylagos különállását megőrizni. A Vorarlberg és Svájc egyesülése érdekében 1918-1919-ben folytatott kísérletek sikertelenül zárultak,²³ a nemzetközi politika szempontjából hamarosan a feledés homályába is merültek, Ausztria belpolitikai helyzetére azonban mégis hatást gyakoroltak. A szeparatista mozgalmaktól felkavart szenvedélyek még soká gyűrűztek, hátráltatván az új Ausztria gazdasági és politikai konszolidációját.

2. Az önálló Tirol Köztársaság terve 1918-1919-ben]

A vorarlbergi szeparatista irányzatok mellett 1918-1919 fordulóján Tirol tartományban is erőteljes mozgalmak kezdődtek a bécsi központi kormánytól való elszakadás érdekében. Míg azonban Vorarlberg a svájci Anschluss megvalósítására törekedett, a tiroli szeparatizmus — a békeszerződés aláírásáig — az osztrák köztársaságtól független, önálló Tirol megteremtését tekintette elérendő céljának. A mozgalom indítékait bel- és külpolitikai okokban kell keresni. A belpolitikai okok között első helyen áll a túlnyomóan paraszti-kispolgári konzervatív tartomány idegenkedése, sőt nyíltan ellenséges szembenállása a Bécsben bekövetkezett demokratikus-köztársasági fejlődéssel, A tiroli tartományi parlamentben (Landtagban) a keresztényszocialisták abszolút többséggel rendelkeztek,²⁴ így tehát a tartomány politikai erőviszonyai merőben különböztek a Bécsben uralkodó helyzettől. Bár a tartományi parlament az osztrák köztársaság kikiáltása után, 1918 november 25-én úgy határozott, hogy Tirol grófság — autonómiája fenntartása mellett — csatlakozik Ausztriához, de ugyanakkor az 1861-es tiroli tartományi alkotmányra hivatkozva azt is kijelentette, hogy csakis a szabad választások alapján létrehozott Landtag dönthet véglegesen Tirol államjogi hely-

²² Idézi: *N. von Preradovich*: i. m. 101.

²³ A korábban osztrák vámterülethez tartozó Liechtenstein hercegség kiszakadt Ausztriából és vámközösségre lépett Svájjal.

²⁴ Az 1919 tavaszán megtartott választáson a keresztényszocialisták 74 000 szavazatot (36 mandátumot), a szociáldemokraták 23 600 szavazatot (11 mandátumot) és a nagynémet irányzatok 12 000 szavazatot (6 mandátumot) kaptak.

zetéről. A konzervatív helyi politikusok arra hivatkoztak, hogy Tirolt csak a pragmatica sanctio kötötte Bécshez, melynek érvényessége azonban a Habsburg-ház hatalmával együtt megszűnt. Velük szemben a Landtag szodiáldemokrata képviselői azt az álláspontot képviselték, hogy Tirol Német-Ausztria elidegeníthetetlen része, ezért a bécsi központi kormánnyal együtt harcolnia kell a német-osztrák Anschluss megvalósítása érdekében.

A tirol szeparatista mozgalmakban — a vorarlbergihez hasonlóan — jelentős szerepet játszott az a körülmény is, hogy a tartományt geográfiai és gazdasági szempontból csak nagyon laza szálak fűzték Bécshez. A tartomány 12 647 négyzetkilométernyi területén (a Brennertől északra fekvő területen) kb. 450 000 ember élt. A lakosság túlnyomó többsége fakitermelést és alpesi állattenyésztést folytatott (a tartomány területéből csupán 3 % a hasznosítható szántóterület, 36 % legelő és 33 % erdő), az ipari termelés kibontakozásához a gazdag vízienergiaforrások bizonyos alapot szolgáltatottak volna, azonban hiányoztak ehhez a nyersanyagforrások. Legfontosabb termelési ágának, a fakitermelésnek (évente 70-80 000 köbméter gömbfa és deszka) és bútoripari készítményeinek fő felvevő piaca Németország, Olaszország és Svájc volt, a természetes vízienergiaforrásokból merített kb. 80 000 lóerő elektromos energia legnagyobb részét Németország vette át.²⁵ A földrajzi és gazdasági tényezők mellett a tartomány történeti hagyományai is a szeparatista irányzatokat erősítették. Már a napóleoni háborúk idején folytatott függetlenségi harcok után kibontakozott egyfajta tirol „nacionalizmus”, az a szemlélet, hogy a hófödte hegyláncok völgyeiben élő tiroliak a maguk erejére utalva történelmi küldetést töltenek be, ők a németység előretolt bástyái a délről — és Bécsből — fenyegető idegen áramlatokkal szemben. Megszületett a tirol önállóság mítosza, amelyik Andreas Hofertől az Isonzo-csatáig töretlen vonalba egyesítette a tartomány önállóságára emelt igényét,²⁶ s ennek alapján Tirol vezetői féltékenyen örködtek a tartomány alkotmányának sérthetetlenségén. Ausztria tartományai közül egyedül Tirolban maradt érvényben az általános fegyverviselés kiváltsága, mint a helyi önállóság egyik kézzelfogható jele. A Hofervezette háború óta tovább ápolták a „Schützenvereine”-ek (önkéntesekből toborzott fegyveres szervezetek) hagyományait, de ezek a konzervatív-katolikus szellemiségű önvédelmi organizációk az 1918-as összeomlás és forradalmi átalakulás pillanatában a „vörös Bécs” elleni tartományi szeparatizmus és a helyi progresszív mozgalmak ellen folytatott harc eszközei lettek, nem sokkal később szoros kötelékeket teremtettek — Heimwehr néven — a bajor ellenforradalmi Einwohnerwehr-rel, az Orgesch és Orka nevű szervezetekkel.

A Tirol és Bécs között fennálló alapvető belpolitikai nézeteltérések ellenére, a tartományi szeparatizmus mégis elsősorban külpolitikai megfontolásokból fakadt. A németországi politikai viszonyok — bármennyire erős volt is Tirol történeti kapcsolatokon alapuló közelsége Bajorországhoz — kevés szimpátiát ébresztettek a tartomány politikai életében domináló keresztényszocialista politikusokban a bécsi kormány német Anschluss-politikája iránt. 1918/1919 fordulóján, amikor a Hohenzollern-ház bukását röviddel követte a bajor Monarchia, a Wittelsbach-dinasztia megdöntése is, úgy tűnt, hogy Bajorországban is döntő győzelmet aratnak a baloldali és szociáldemokrata irányzatok. 1918. november 8-án Münchenben kikiáltották a köztársaságot, majd a munkás-, paraszt- és katonatanácsok jelentős befolyása mellett megalakult a független szocialisták egyik képviselője,

²⁵ Der österreichische Volkswirt. Jg. 12. 1920. Nr. 35. 661.

²⁶ Conrad F. Latour: Südtirol und die Achse Berlin—Rom 1938—1945. Stuttgart 1962. 9.

Kurt Eisner vezetése alatt álló szociáldemokrata kormány. Igaz, hogy Eisner nem sokkal később — 1919. február 21-én — gyilkos merénylet áldozatául esett, de a bajor jobboldal egyelőre tehetetlen volt a baloldali-forradalmi mozgalmak terjedésével szemben.²⁷ Kurt Eisner halála után a többségi szociáldemokrata Hoffmann alakított kormányt, megkísérelvén békés eszközökkel elcsendesíteni a magasba csapó forradalmi szenvedélyeket. Sikertelenül. A valódi néphatalmat követelő tanácsok forradalmi akciója nyomán — és a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének hírére — 1919. április 7-én Münchenben is kikiáltották a bajor Tanácsköztársaságot, melyet azonban alig három héttel később sikerült véresen elnyomni és visszaállítani a Hoffmann-kormány hatalmát.²⁸ Ennek ellenére a bajor konzervatív-reakciós erők még messze álltak a teljes győzelemtől. Németország ipari körzeteiben új forradalmi fellendülés lehetőségével kellett számolni.

Érthető, hogy ilyen körülmények között a tiroli tartományi kormány vonakodott alávetni magát Bécs és az ottani Anschluss-politika révén a forradalmi átalakulások veszélyétől terhes német birodalom fennhatóságának. A tiroli szeparatizmust emellett azonban sajátos tiroli megfontolások, nevezetesen a Dél-Tirol visszaszerzéséhez fűződő illúziók is táplálták, sőt — a békeszerződés megkötéséig — éppen ez volt a tiroli önállóság követelésének legfontosabb indítéka. A dél-tiroli probléma lényege az volt, hogy az osztrák-magyar hadsereg összeomlása és a Piave-front felbomlása után az olasz hadsereg a Padua melletti Villa Giustiben megkötött fegyverszünet alapján birtokba vette Tirol területének a Brennerhágóig terjedő déli részét, s Olaszország nem hagyott kétséget aziránt, hogy a megkötendő békeszerződésben végleg a maga számára kívánja biztosítani a tartomány e jelentős részét. Az olaszok által megszállt területen mintegy 220 000 németül beszélő dél-tiroli és 15 000 ladini (latin eredetű, de ezen a területen elnémetesedett lakosság), valamint kb. 6000 olasz paraszt élt. Noha az etnikai és nyelvi határokat világosan meg lehetett ott vonni (Bozentől délre kb. 30 kilométerrel húzódó ún. Salurner-Klause-vonaltól délre olaszok, attól északra viszont németnyelvű tiroliak éltek), az olaszok stratégiai okokra hivatkozva ragaszkodtak a Brenner-határhoz, amelyet egyébként az 1915-ös titkos londoni paktum kilátásba is helyezett számukra. Az olaszok a háború idején az Osztrák-Magyar Monarchia oldaláról fenyegető veszéllyel indokolták Dél-Tirol teljes elcsatolására emelt igényüket, majd — amikor a Monarchia összeomlása és felbomlása ezen érvük alól kihúzta a talajt — fő érvük az lett, hogy a német-osztrák Anschluss és általa egy 70 milliós német birodalom létrejöttének lehetősége még inkább megköveteli, hogy Olaszország stratégiaileg kedvezőbb határhoz jusson északi szomszédjával szemben.

A tiroli helyi politikusok éppen ennek az érvnek az érvényességét akarták semmissé tenni a független Tirol létrehozásával. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a bécsi kormány Anschluss-politikája egyenesen hozzájárul Dél-Tirol elvesztéséhez, mert a győztes Antant nem fog hozzájárulni ahhoz, hogy Dél-Tirolt az Ausztriával megnőtt Németországhoz csatolják. Ha viszont Tirol proklamálja függetlenségét — amit az Antant a nemzeti önrendelkezési jog alapján nem tagadhat meg a tartománytól — ezzel elhatárolja magát a bécsi kormány Anschluss-

²⁷ A demokratikus átalakulással szemben szervezkedő Thule-Gesellschaft Bajorországban egyelőre csak 1500 főt számlált. Vezetőik között ott voltak a későbbi náci mozgalom alapító tagjai. Rudolf Hess és Alfred Rosenberg.

²⁸ Die Münchner Räterepublik. Zeugnisse und Kommentar. Herausgegeben von Tankred Dorst und Helmut Neubauer. Frankfurt am Main 1966.

politikájától, egyúttal megnyugtatta Olaszországot, hogy az agresszív német nagyhatalom helyett a békés kis tiroli köztársaságot kapja északi szomszédjául. A Landtag 1919. május 1-i határozata nagyon világosan kifejezi ezt a gondolatmenetet: „Ezekben a történeti órákban a tiroli tartományi gyűlés az itteni nép nevében újra kifejezésre juttatja, hogy minden áldozatot hajlandó meghozni Dél-Tirol érdekében. Felhatalmazza a tartományi kormányt, juttassa a párizsi békekonferencia tudomására, hogy Tirol tartomány élve a Wilson elnök által meghirdetett nemzeti önrendelkezési jog lehetőségével, melyet az igazságos béke előfeltételének nyilvánított, elszánta magát arra, hogy a zárt német és ladini településekkel együtt egészen a Salurner-Klause-ig önálló demokratikus és teljesen leges államnak kiáltsa ki magát, ha ily módon biztosítani tudja e terület szabadságát. Ezzel a lépéssel eleget kíván tenni az igazságos béke megkötését célzó kívánásoknak és jogos igényeknek, ami által megszűnnének a Dél-Tirol annexiójához fűződő katonai okok is. A tartományi kormány egyúttal azt is kijelenti, hogy amennyiben a wilsoni önrendelkezési jog érvényesüléséhez fűzött remények ellenére Dél-Tirolt elcsatolnák, a maradék Tirol számára nem maradna más út, mint hogy gazdasági életképessége biztosítása érdekében csatlakozzék a német köztársasághoz, ami által azonban Vorarlberg elveszne a német-osztrák köztársaság számára.”²⁹

Már a nyilatkozat kiadása előtt — 1919 februárjában — a tiroliak önálló diplomáciai akciókat kezdeményeztek Genfben, amelyben a tartomány vezető tényezői vettek részt. A genfi osztrák ügyvivő jelentette, hogy Paul Freiherr von Sternbach, helyettes tiroli tartományfőnök, továbbá a keresztényszocialista párt és a katolikus egyház két prominens képviselője, Dr. Waitz püspök és monsignore Heidegger, sőt a szociáldemokrata Simon Abram is rendkívüli aktivitást fejtenek ki Tirol önállóságának elismertetése érdekében. Dr. Lutz és Dr. Guggenberg tiroli megbízottak vezetése alatt irodát nyitottak Genfben a tiroli köztársaság eszméjének népszerűsítésére.³⁰ Törekvéseik azonban kevés sikerrel bíztattak, mert az Antant hivatalos képviselői közül senki sem állt velük szóba, így csak az antant országok sajtóján keresztül igyekeztek híveket szerezni eszméiknek.³¹ A bécsi kormány a leghatározottabban szembefordult a tiroli kormány önálló külpolitikai lépéseivel, mert azt hitte, hogy azokat bizonyos francia politikai körök ébresztgetik Ausztria egységének megbontása érdekében. Otto Bauer külügyminiszter 1919 februárjában így nyilatkozott: „A tiroliak egy idő óta önálló útra léptek. Azt hiszik ugyanis — és ebben a hitükben Franciaország képviselői is erősítik őket —, hogy Dél-Tirolt meg tudják menteni azáltal, ha egy szép napon egy Németországtól és Német-Ausztriától teljesen független országot hoznak létre.”³² A május 1-i elszakadási nyilatkozat kiadása után a tiroli Landtag kérdést intézett a bécsi kormányhoz, hogy ezek után Német-Ausztria fenn kívánja-e tartani a jogi és gazdasági közösséget az önálló és demokratikus tiroli köztársasággal. A központi kormány élesen elítélte a tiroliak eljárását, kíméletlenül, hogy ilyen horderejű döntés túlhaladja a tartományi kormány hatáskörét. Egyébként is naiv elképzelés, hogy az Anschluss-politikáról való lemondás és az önállóság kikiáltása bármit is változtatna Dél-Tirol helyzetén. Ellenkezőleg, az elszakadás súlyos veszélybe sodorná a tartományt, ezen kívül hátrányosan érintené az egész német nép érdekeit is. Az lenne a leghelyesebb, ha a tartomány is képviseltetné magát Párizsban,

²⁹ A. A. Bonn: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1.

³⁰ HHStA. K. 261. (Otto Bauer-Nachlass) 153.

³¹ A. A. Bonn: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. ohne Registriernummer.

³² HHStA. K. 261. (Otto Bauer-Nachlass) 153.

s amennyiben ott olyan döntés születne, hogy az önálló Tirol kikiáltása estén Dél-Tirolt visszaadnák a tartománynak, úgy Német-Ausztria kész lenne Tirolt az osztrák államkötelékből elbocsátani.³³

Tirol jövődő sorsa nem volt közömbös a szomszédos nagyhatalmak számára sem. A német kormány a hivatalos diplomáciai érintkezés kulisszái mögött igyekezett gyengíteni a tiroli elszakadási tendenciákat, hiszen Tirol önállósulása lehetetlenné tette volna az egységes német-osztrák Anschluss megvalósítását, mert Tirol példáját Salzburg és más tartományok is követték volna, nem szólva arról, hogy Tirol elszakadása esetén Vorarlberget sem lehetett volna visszatartani a Svájchoz való csatlakozástól. A bécsi kormány — saját gondjai alatt roskadozva — nem rendelkezett elegendő erővel, hogy hatásosan fellépjen a tiroli szeparatizmus ellen, ezért ezt a szerepet a német kormány vette át. Nemzetközi okok miatt nyíltan, a hivatalos diplomáciai testület felhasználásával ezt nem tehetette, ezért Dr. Otto Berger személyében speciális megbízottat küldött Tirolba, aki a semleges jogász és üzletember képében igyekezett a titkos és kényes küldetést teljesíteni. A vorarlbergi Anschluss-mozgalmak tárgyalásakor már említést tettünk ottani szerepléséről, de aktivitásának igazi színtere Innsbruck volt, ezért rövidesen itt összegezzük korábbi pályafutását. A szudétanémet Warnsdorfbán született 1886-ban. Apja porosz származású kereskedő volt. 1906-ban Zwittau-ban érettségizett, majd jogi tanulmányokat folytatott Münchenben, Bécsben, Párizsban és Berlinben. A nyári szünidőkben végigutazta Nyugat- és Kelet-Európát, majd első jogi államvizsgálója után a porosz kultuszminisztérium ösztöndíjával egy évet töltött az Egyesült Államokban és ott a Harvard, Cambridge és Massachusetts egyetemeken folytatta tanulmányait, de időközben beutazta az Egyesült Államokat, megfordult Kanadában és Mexikóban is. Németországba visszatérve az egyik berlini bíróságon dolgozott, de tovább folytatta tanulmányait és jogi diplomája mellé a bölcsészdoktori címet is megszerezte. A világháborúban eltöltött évek után azonnal a német külügyminisztériumba került, de anélkül, hogy ott beosztást kapott volna, 1919 februárjában Bécsbe küldték, majd onnan Tirolba irányították, hogy az Anschlusss előkészítésének speciális feladataival foglalkozzék. A megbízásra kitűnően alkalmasnak ítélték, hiszen sokoldalú műveltsége mellett erős személyes kötelékek fűzték Ausztriához, felesége Salzburgból származott, ő maga éveken át a tiroli „Alpenverein” tagja volt.³⁴ Haniel külügyi államtitkár 1920. május 25-én így jellemezte Berger szerepét: „Dr. Bergert egy évvel ezelőtt, az akkori birodalmi kancellár, Scheidemann úr ajánlotta a külügyminisztériumnak abból a célból, hogy Tirolban felhasználjuk... Dr. Berger kitűnően informálta a külügyminisztériumot és a tiroli ügyekben értékes szolgálatot teljesített a Birodalom érdekében, s ezeket már természetük miatt sem lehetett hivatásos diplomatákra bízni. A berlini külügyminisztérium titkos alapjából jelentős összegeket fordított a tiroli sajtó befolyásolására és egyes politikusok megnyerésére. Ő maga — különböző álneveken — több mint 70 cikket írt,³⁵ annak bizonyítására, hogy a tiroli szeparatizmus kifejezetten kedvezőtlenül befolyásolja Dél-Tirol visszaszerzésének kilátásait. „Meg kell győzni a tiroliakat arról — írta egy titkos jelentésében —

³³ N. von Preradovich: i. m. 112.

³⁴ A. A. Bonn: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. 427.

³⁵ Uo.

³⁶ Főleg a tiroli parasztszövetség lapjában, a „Bauernzeitung”-ban jelentek meg vezércikkei. Szolgálatait a német külügyminisztérium 1920 szeptemberében 10 000 márkával jutalmazta, ami akkor még tekintélyes összeg volt.

hogy Dél-Tirolt nem szerezhetik vissza saját erejükből, sem idegen hatalmakkal ápoló öncélú barátság útján. El kell velük fogadtatni azt a tételt, hogy Olaszországnak előbb-utóbb szüksége lesz az erős német nép barátságára és a teljesítőképes német gazdaság segítségére. Csakis ezáltal nyílik meg a lehetőség Dél-Tirol felszabadítására, és akkor Tirol számára az egyetlen helyes megoldás csakis a német anyaországgal való egyesülés lehet.”³⁷ Szívós és céltudatos propaganda-munkával, a tirolai képviselők személyes megdolgozása útján hónapok alatt komoly tekintélyre tett szert Tirolban, annyira, hogy döntő szerepet tudott már játszani abban, hogy az 1919 tavaszán lezajlott tartományi választás után ne a közismerten Habsburg- és konföderáció-barát Schöpfert, hanem a keresztényszocialista párt nagynémet beállítottságú képviselőjét, Schraffl parasztvezért válasszák meg a tartomány főnökévé. Innsbruckban mindenki tisztában volt vele, hogy Dr. Berger valójában a német kormány „szürke eminenciása” Tirolban.

A német külügyminisztérium Dr. Berger mellett más bizalmiszemélyek felhasználásával is igyekezett ellensúlyozni azt a veszélyt, hogy a tartomány Dél-Tirol remélt megmentése fejében Franciaország vagy Olaszország vazallusává váljék. A Wilhelmstrasse iratai közül számos feljegyzés és jelentés tanúsítja, hogy a német orientációt propagáló, majd 1921-ben az Anschluss érdekében lefolyt tirolai népszavazásokban oly fontos szerepet játszó „Alpenland” című újságot a német külügyminisztérium pénzelte, sőt tartotta fenn. A lapot a Liechtensteinből származó Gilbert In der Maur nyugalmazott Rittmeister (lovassági százados) szerkesztette, aki a nagynémet politikai eszmék egyik lelkes képviselője volt.³⁸ 1919 áprilisában emlékiratot intézett a német külügyminisztériumhoz, amelyben — a német külpolitikai érdekekre hivatkozva — részletesen megindokolta egy Anschluss-barát lap megalapításának fontosságát. A tervezett lapnak — fejtegette — az lenne a célja, hogy a német nemzeti irányzat szócsöve legyen Tirolban, kitartó munkával megnyerje a keresztényszocialista párt antant-ellenes tömegeit, egyúttal igyekezzék a szociáldemokratákat is áthatni a nagynémet összetartozás eszméivel. Ezért az újságoknak a katolikus-demokrata-nagynémet eszméket kellene a főbb politikai irányzatok számára elfogadható formában képviselnie.³⁹ Június 26-án a német külügyminisztérium illetékes munkatársa, Freiherr von Grünau követségi tanácsos közölte, hogy a Wilhelmstrasse sajtóosztálya 4 millió koronát folyósít a tervezett lap alapítására.⁴⁰ Ettől kezdve egészen 1921 nyaráig In der Maur rendkívül aktív szerepet játszott a tirolai politikában.

Németország mellett Olaszországot is foglalkoztatta a kérdés, hogy Tirol esetleges önállósága után milyen helyzet alakulna ki a német—olasz érintkezés metszéspontját képező alpesi területen. 1919 tavaszán több megbeszélés zajlott le olasz és tirolai képviselők között, melyek során kölcsönösen puhalták egymás nézeteit az önálló Tirol kilátásairól. Olasz részről a Dél-Tirolt megszállva tartó olasz csapatok parancsnoka, Conte Sani tábornok és politikai tanácsadója, Conte Pinchia, vettek részt a megbeszéléseken, míg a tartomány osztrák politikusai közül Dr. Richard Steidle tartományi tanácsos (a tartományi kormány tagja), a megszállt Dél-Tirolt képviselő Dr. Reuth-Nicolussi tanácsos és In der Maur vol-

³⁷ A. A. Bonn: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1.

³⁸ Gilbert In der Maur 1887-ben Vaduzban született. Apja a liechtensteini hercegség kormányzója volt. A világháború után újságíró lett és 1918—1933 között tevékeny szerepet játszott a náci mozgalomhoz közelálló radikális nagynémet irányzatokban. A második világháború alatt a Wehrmacht bécsi elhárítási osztályán működött. 1959-ben halt meg Klagenfurtban.

³⁹ N. von Preradovich: i. m. 123.

⁴⁰ Uo. 127.

tak a tárgyalópartnerek. Az osztrákok azzal a reménnyel bocsátkoztak az eszmecserébe, hogy a német-olasz politikai és gazdasági együttműködés fejében — ami az olaszok számára már csak azért is vonzónak tűnhetett, mert a békerendezés körül kibontakozó torzszalkodásban mind világosabban kirajzolódtak az olasz—francia ellentétek — hozzá fognak járulni a német nyelvterületű Tirol egységének és függetlenségének megőrzéséhez. Úgy vélték, ha Olaszország lemondana Dél-Tirol északi részének anektálásáról — tehát német kisebbségek nem kerülnének olasz megszállás alá —, semmi sem állná útját Németország és Olaszország megbékélésének, sőt szoros együttműködésének. Kezdetben a német külügyminisztérium is hasznosnak ítélte a kísérletezést. Az innsbrucki német konzul, Kuelmer azt remélte, hogy a tárgyalásokkal ellensúlyozni lehet Franciasország római befolyását, előkészíthetik a német—olasz közeledést, s mindezek által talán biztosíthatják Olaszország semlegességét egész Tirol Németországhoz való csatlakozásával szemben. Gróf Wedel bécsi német követ szintén úgy nyilatkozott, hogy Németország érdekei szempontjából nem lenne kedvezőtlen a kapcsolatok felvétele, természetesen, ha ezáltal az Anschluss előkészítése és későbbi végrehajtása nem szenvedne csorbát. Hasonlóan vélekedett Ludo Hartmann, az osztrák köztársaság berlini követe is.⁴¹

A tárgyalások folyamán azonban kiderült, hogy az olaszok minden körülmények között ragaszkodnak a Brenner-határhoz, tehát Dél-Tirol németlakta északi részének anektálásához is, sőt Sani tábornok fejtegetéseiből az is kiderült, hogy Olaszország csak abban az esetben támogatná a független Tirol eszméjét, ha a tiroliak elfogadnák az ő protektorátusát az apró köztársaság felett. Sőt terveik még ennél is távolabbra tekintettek. A „rajnai szövetség”⁴² példájára hivatkozva felvetették — a természetesen olasz hegemonia alatt alakítandó — kis államszövetség gondolatát, amelyet Tirol, Salzburg és Karintia egyesüléséből hoznának létre. A terv nyilvánvalóan arra irányult, hogy mind Bécstől, mind Berlintől függetlenítsék e tartományokat, tehát kizárják csatlakozásukat egy esetleges dunai konföderációhoz, vagy egyesülésüket Németországgal az Anschluss megvalósulása esetén.

A tárgyalások kedvezőtlen fordulatát látva Kuelmer konzul óvatosságra intette a tiroliakat. „Fenyeget a veszély, — táviratozta Berlinbe —, hogy az események átcsapnak In der Maur feje fölött és egész Tirol olasz érdekkörbe kerül. Ezért kértém In der Maurt, hogy kizárólag magánemberként, bármilyen hivatalos látszat nélkül, folytassa a tárgyalásokat.”⁴³ Dr. Berger sokkal egyértelműbben ogalmazta meg aggályait, egyszersemind azokat az előnyöket, amelyek Tirol felszttásából a távolabbi német célok szempontjából várhatóak: „Mindaddig, amíg Észak- és Dél-Tirol megosztottsága fennmarad, az „irredenta” erős kényszerítő eszköz lesz a kezünkben, amelyet egész Tirol érdekében felhasználhatunk az olasz királysággal való kapcsolataink alakításában. Amennyiben azonban Észak- és Dél-Tirol — bármilyen laza formában is — Olaszország befolyása alá kerül, elvesztjük Olaszországgal szemben azon törekvésünk legitimitását, hogy Tirol német orientációja érdekében fellépjünk.”⁴⁴ Ennél világosabban aligha lehetett volna megfogalmazni a német imperializmus titkos terveit. Berger itt kimondta: szá-

⁴¹ Uo. 123.

⁴² Franciaország az 1798-as Campo Formio-i békében elérte, hogy a Rajna-balpart területeiből létrehozták az ún. „Rajnai Szövetség”-et, a francia hegemonia alatt működő kisebb német államok szövetségét.

⁴³ A. A. Bonn: Österreich. Bd. 1. AS. 1208.

⁴⁴ Idézi: Preradovich: i. m. 124.

munkra sokkal kedvezőbb, ha a tartomány jelentős németlakta területei idegen uralom alá kerülnek, mert ezáltal mindig élni tudunk a nacionalista propaganda és hangulatkeltés eszközével, ami egyúttal azzal az előnnyel is jár, hogy Tirol megmaradt és elcsatolt területeit egyaránt befolyásunk alatt tudjuk tartani, mert az ottani lakossággal könnyen el lehet hitetni, hogy csakis Németország katonai hatalmától remélhetnek segítséget az igazságtalan békerendezés ellen.

Tirol sorsát végül is a párizsi békekonferencián döntötték el, mégpedig paradox módon, de az imperialista béke belső logikája szerint törvényszerűen, olyan értelemben, ahogyan Dr. Berger — előbb idézett feljegyzésében — ezt a német érdekek szerint kívánatosnak nevezte. Dél-Tirol egész területét, közel negyedmillió német kisebbséggel együtt Olaszországnak ítélték. A többi vitás kérdéshez hasonlóan ezúttal sem bocsátkozunk a tirol probléma párizsi tárgyalásainak részleteibe, hanem megelégszünk a végső döntést kialakító legfontosabb tényezők tömör összegezésével. Mi több, kezdjük azzal, hogy idézzük a végső döntésben legilletékesebb államférfiak egyikét, Clemenceau francia külügyminisztert, aki a békeszerződés dél-tiroli pontjait indokolva ezt mondta: „Ami Tirolt illeti, a Szövetséges és Társulat Hatalmakat az a tény vezette, hogy az olasz nép hosszú éveken keresztül ki volt szolgáltatva a Monarchia céltudatos fenyegetésének. A vesztélyt főleg az jelentette, hogy Ausztria-Magyarország birtokolta az előretolt és az olasz síkságba mélyen benyúló stratégiai állásokat. Ezért az adott körülmények között a legjobb döntés volt, hogy Olaszország megkapta az Alpok természetes határát, amelyet oly régóta követelt.”⁴⁵ Köztudott, hogy ezt a döntést viták előzték meg, hiszen a győztesek maguk is érezték az érvelés gyengeségét, az ugyanis, hogy időközben az Osztrák-Magyar Monarchia eltűnt, helyét a hat és félmillió osztrák köztársaság foglalta el, tehát egy, már nem létező veszéllyel indokolták az ellene tett szigorú rendszabályokat. Az Anschluss-veszélyre hivatkozni szintén kétes értékű érv lett volna, hiszen ezzel azt fejezték volna ki, hogy a győztesek maguk sem hisznek a német-osztrák Anschluss-tílalom nemzetközi jogi érvényességében és hatékonyságában, amit pedig az európai rendezés egyik sarokkövének neveztek. Olaszországot a valóságban egyetlen cél vezette, behajtani szövetségesein az 1915-ös londoni paktumban megígért Brenner-határt. Az antant-partnerek szívesen hajlottak volna arra, hogy Olaszországot mérsékletre bírják és elfogadtassák vele a tirol nyelvi határt, de amikor azzal érveltek, hogy Olaszország belső helyzetére is kedvezőtlen lenne a 220 000 németnyelvű tirol soraiban üzött irredenta, az olasz béke delegáció meglehetősen barátságosan jegyzékben emlékeztette szövetségeseit, hogy „míg az új államok, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia saját népességük negyven-harminc-tizenhét- és tizenegy százalékát kitevő nemzeti kisebbséggel rendelkeznek, sőt a békeszerződés aláírása után maga Franciaország is több, mint 4 0/0 idegen nemzetiségű lakossággal bír majd, addig az Olaszországban lévő nemzeti kisebbség még Dél-Tirol birtoklása után sem lépi majd túl a 3 0/0-ot.”⁴⁶

1919 július végén már nem lehetett kétséges, hogy a párizsi békekonferencia Dél-Tirolt Olaszországnak ítéli, ezért a tirol tartományi kormány úgy döntött, hogy közvetlen tárgyalásokat kezd Berlinnel a politikai és gazdasági Anschluss előkészítéséről. A határozat háttérében olyan elgondolás rejtőzött, hogy a Németországgal történő egyesülés biztatóbb kilátást nyit Dél-Tirol visszaszerzésére.

⁴⁵ Bericht über die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in Saint-Germain-en-Laye, idézi: K. Stadler: i. m. 123.

⁴⁶ K. Stadler: i. m. 123.

mint ha Tirol az osztrák köztársaság része marad. Berger jóslatai tehát gyorsabban váltak valóra, mint ezt maga is remélte. Az önálló Tirol-köztársaság tervét a Bécestől független német Anschluss-terv váltotta fel, amelyik 1921 nyaráig változatos formákban újra és újra jelentkezett a tiroli politikában. A tartományi kormány így érvelt: Tirol nem hagyott kétséget aziránt, hogy az 1918. november 12. után kialakult helyzetet csupán provizóriumnak tekinti és fenntartja magának a jogot, hogy a tartomány sorsának végleges rendezéséről önállóan döntsön. A tiroli tartományi kormány eddig abban reménykedett, hogy a tartomány egységét sikerül akkor is fenntartani, ha Német-Ausztria mellett maradnak. A béketárgyalások azonban megmutatták, hogy ez a remény alaptalan. A tartományi kormány arra a meggyőződésre jutott, hogy Bécestől már semmit sem várhat, sőt a békeszerződés aláírása után olyan veszély fenyeget, hogy a bécsi kormány a dunai konföderáció felé vezeti Német-Ausztriát, ami egyet jelent azzal, hogy az országot kiszolgáltatja a francia—szláv befolyásnak. „A tartományi kormány meg van győződve arról, hogy Tirol csak a német birodalomhoz csatlakozva remélheti Dél-Tirol visszaszerzését, ezen túl csak a birodalom keretei között számíthat olyan gazdasági fejlődésre, melynek alapján sikeresen betöltheti geográfiai helyzetéből következő feladatát, hogy ti. természetes összekötő kapocs legyen Észak és Dél között. Ezért a tartományi kormánynak az a szánékéka, hogy a nép nemzeti önrendelkezési jogával élve kinyilatkoztassa elszakadását Német-Ausztriától és csatlakozását Németországhoz.”⁴⁷ A keresztényszocialista és nagynémet (deutschfreiheitlich) képviselők egyhangúlag elfogadták az előterjesztett javaslatot, a szociáldemokraták szóvivője, Dr Grüner viszont korainak és elhamarkodottnak ítélte a tárgyalások gondolatát. Nem az Anschluss elvi ellenzése miatt, hanem — a pártszolidaritás bázisán is — a bécsi kormányhoz való hűsége jegyében.

A tartományi kormány képviselőiben a keresztényszocialista tanácsos, Dr Richard Steidle, a nagynémet nemzeti tanácsi képviselő, Dr Josef Straffner, az innsbrucki kereskedelmi kamara elnöke, Willibald Reder és Gilbert In der Maur utaztak Berlinbe. Látogatásuk hivatalos jellegét igyekeztek gazdasági tárgyalásokkal leplezni, de a részükre kiállított — és Dr Stumpf helyettes tartományfőnök által aláírt — meghatalmazás egyértelműen kimondta, hogy a tartományi kormány 1919. július 25-i határozata alapján Steidle, Straffner és Reder azzal a feladattal utaznak Németországba, hogy „informálódjanak Tirol és a birodalom jövőendő gazdasági, pénzügyi, kulturális és politikai kapcsolatainak lehetséges fejlődéséről”.⁴⁸ A német külügyminisztériumban Stockhammer miniszteri igazgató. Grünau követségi tanácsos társaságában fogadta a tiroliakat. Az utóbbi részletes feljegyzést készített a tárgyalásról, pontokba foglalva a tiroliak terveit és kívánóságait. Ezek körül a legfontosabb volt, hogy alkalmas időpontban Tirol proklamálja az osztrák államszövetségből való kilépését, majd ezt követően népszavazásra bocsátják az Anschluss-kérdést. Ennek eredménye alapján — ami nem lehet kétséges — kéri majd, hogy a birodalom vegye fel Tirolt a német államszövetségbe. Amennyiben az önállósági nyilatkozat kiadása után nem nyílna lehetőség az Anschluss azonnali megvalósítására, úgy Ausztria és Liechtenstein korábbi kapcsolataihoz hasonlóan kívánatos lenne, ha Tirolt felvennék a német vámközösség tagjai közé. Minden eshetőségre számítva a birodalomnak vállalnia kellene, hogy az osztrák köztársasággal esetleg kiéleződő viszony idejére biztosítja Tirol élelmezé-

⁴⁷ *N. von Preradovich*: i. m. 130.

⁴⁸ Facsimilében közli: *N. von Preradovich*: i. m. Függelék.

sét, amint hogy az is rendkívül előnyös lenne, ha valamelyik német bank fiókot nyitna Innsbruckban.⁴⁹

A német külügyminisztérium képviselői óvakodtak elkötelező nyilatkozatot tenni és nyomatékosan szigorú titoktartásra kérték tiroli partnereiket, hiszen a tárgyalat témák kiszivárgása mind Párizsban, mind Bécsben kínos helyzetbe hozta volna Berlint. Sőt — minden eshetőségre számítva — azt is hangsúlyozták, hogy Tirol csatlakozására csak a bécsi központi kormány előzetes jóváhagyása után kerülhet sor. Mindebből nyilvánvaló, hogy a németek kétértelmű játékot folytattak. Kezdetől nagyon jól tudták, hogy mit akarnak a tiroliak, hogy törekvéseik kifejezetten Bécs ellen irányulnak, s hogy mégis szóba álltak velük, az elsősorban azzal magyarázható, hogy a Németország felé gravitáló Anschluss-törekvések minden formáját alkalmas eszköznek látták a német gazdasági és politikai pozíciók kiépítésére. Ez különösen fontosnak tűnt Tirolban, ahol — mint látni fogjuk — Olaszország is rajthoz állt, hogy e földrajzilag tényleg kulcspozíciót betöltő tartományt saját érdekkörébe vonja.

A tiroliak a német várakozásokat is meghaladó gyorsasággal törekedtek a végső döntésre. Néhány nappal a berlini tárgyalások után Steidle és Straffner bizalmas levelet intéztek von Grünau követségi tanácsoshoz, amelyben kifejezték meggyőződésüket, hogy az Anschluss feltételei sokkal hamarabb megérnek, mint ezt a berlini eszmecsere alkalmával feltételezték. Egyrésztől a dunai konföderáció létrehozásának gondolata, másrésztől Ausztria semlegesítésének terve olyan mértékben fokozta a Dél-Tirol sorsa felett érzett aggodalmakat, hogy általánossá vált Tirolban az Anschluss követelése. A dunai konföderáció létrehozását, illetve Ausztria semlegesítését célzó tervek miatt számítani lehet arra, hogy a tiroli szociáldemokrácia is feladja a polgári pártok Anschluss-politikájával szemben tanúsított oppozíciós álláspontját. Mindezeket mérlegelve a tiroli polgári pártok Anschluss-bizottsága nevében kéri a német kormányt, válaszoljon az alábbi kérdésekre: „Amennyiben a békekonferencia véglegesen Dél-Tirol elcsatolása mellett döntene, úgy Tirol mértékadó pártjai megvonják a német-osztrák békedelegációtól a jogot, hogy a békét Tirol nevében is aláírja és ebben az esetben az a szándékuk, hogy mind a bécsi kormánytól, mind pedig az antant hatalmaktól Tirol önrendelkezési jogának elismerését követeljék. A bizottság tudni szeretné, ha e lépés következtében Tirol és a bécsi kormány kapcsolatai megszakadnának, számíthat-e a tartományi kormány arra, hogy Berlin az Anschluss államjogi végrehajtásáig terjedő kritikus időszakban gondoskodni fog Tirol élelmezéséről, szén- és kölcsönigényeinek kielégítéséről.”⁵⁰

Clemenceau szeptember 2-i jegyzéke óvatosságra intette a német külügyminisztériumot.⁵¹ Hermann Müller új szociáldemokrata külügyminiszter szeptember 4-én olyan értelmű szóbeli üzenetet küldött a tiroliaknak, hogy a jelen pillanat teljesen alkalmatlan lenne az Anschluss-kérdés felvetésére, sőt azzal a veszéllyel járna, hogy beláthatatlan időre lehetetlenné tenné a német-osztrák egyesülést. Mindezt figyelembevéve a német kormány pillanatnyilag — bármennyire sajnálja is — nyíltan nem támogathatja az Anschluss-mozgalmakat, ezért gazdasági és pénzügyi tekintetben sem tud a tiroliaknak biztosítékokat nyújtani.⁵²

⁴⁹ A. A. Bonn: Österreich 113. Bd. 2. AS. 1653.

⁵⁰ A. A. Bonn: Österreich 113. Bd. 2. AS. 1979.

⁵¹ Clemenceau követelte, hogy a német kormány törölje a weimari alkotmány 61. pontját, amelyik kilátásba helyezte Ausztria felvételét a német államszövetségbe. Ellenkező esetben a Rajna-balpart megszállásával fenyegetett.

⁵² N. von Preradovich: i. m. 134.

Ugyanez a meggondolás vezette Müller külügyminisztert, amikor szeptember 25-én a Német Nemzeti Párt (Deutschnationale Partei) parlamenti képviselőjének, Dr. Gustav Stresemann-nak írott levelében eltanácsolta a pártot attól, hogy Tirolban az Anschluss érdekében tevékenykedjék. Stresemann ugyanis előzőleg levélben kérte, hogy a párt egyik képviselője, Dr. Mittelmann, diplomata útlevéllel utazhassék Tirolba, hogy „az ottani németbarát körök kezdeményezésére tárgyalásokat folytasson az Anschluss megvalósításáról,” a német külügyminisztérium azonban megtagadta a hivatalos útlevél kiadását. Müller azt válaszolta: „Sajnos nem vagyok abban a helyzetben, hogy kivételt tegyek, mert Dr. Mittelmann tervezett útját nem tartom célszerűnek. Az Anschluss-kérdésben pillanatnyilag hivatalosan nem történhet semmi... Ha ennek ellenére magánkezdeményezés alapján az Anschluss-propaganda folytatódik, úgy el kell kerülni még a látszatát is annak, hogy az illetők hivatalos megbízásból cselekednek.”⁵³ Hermann Müller leveléből világosan kiderül tehát, hogy Németország fontosabb külpolitikai érdekei miatt hivatalosan nem támogatja ugyan az Anschluss-mozgalmakat, de szimpátiával tekint a „magánkezdeményezések” elé.

A Saint-Germain-i békeszerződés aláírásával Dél-Tirol sorsa végleg eldőlt. Az olasz kormány igyekezett megnyugtatni az olasz fennhatóság alá került német lakosságot, hogy az olasz köztársaság messzemenően tiszteletben fogja tartani jogait. 1919. szeptember 27-én Tomaso Tittoni olasz külügyminiszter a római parlamentben kijelentette: „A velünk egyesült nemzetiségek biztosak lehetnek benne, hogy távol áll tőlünk a gondolat, hogy elnyomjuk, vagy asszimiláljuk őket. Nyelvüket és kulturális intézményeiket tiszteletben kívánjuk tartani, közigazgatási tisztviselőik élvezhetik liberális és demokratikus törvényhozásunk összes jogait. Biztosíthatjuk Dél-Tirol német népét, hogy soha nem fogunk rendőri egységeket odavezényelni, üldözést vagy önkényeskedést eltűrni.” Viktor Emanuel olasz király 1919. december 1-én tartott trónbeszédében ünnepélyesen megerősítette külügyminisztere ígéreteit.⁵⁴ Alig három évvel később Benito Mussolini ragadta magához a hatalmat és fasiszta diktatúrája Dél-Tirol nemzeti kisebbsége számára a kíméletlen asszimiláció szenvedéseit és üldöztetését hozta magával.

A békeszerződés lezárta ugyan a Dél-Tirol jövőjéről folyó vitákat, de korántsem szüntette meg a Tirol és Bécs között feszülő ellentéteket. A túlnyomóan konzervatív Tirol változatlanul idegenkedett az erőteljes szociáldemokrata vezetés alatt álló „vörös Bécs” uralmától. Ezzel magyarázható a tirolai tartományi gyűlés 1919. december 11-i határozata, amelyik felhatalmazta a tartományi kormányt, hogy a Tirolt fenyegető gazdasági összeomlás elkerülése érdekében követelje a bécsi kormány közbenjárását Párizsban Tirol és a német birodalom gazdasági egyesülésének engedélyezéséhez.⁵⁵ Schraffl tartományfőnök halakék talanul közölte Renner kancellárral a tartományi gyűlés határozatát, aki — bizalmas körben — kijelentette, hogy a tirolai rezolúció szinte „bestellte Arbeit” (megrendelt munka) a számára, hiszen annak birtokában még hatásosabb érvekkel tud majd Párizsban fellépni Ausztria életképtelenségének bizonyítására. A győztes hatalmak, amint ezt már kifejtettük, hallani sem akartak Tirol elszakadásáról, így ezek a tervek egyértelmű fiaszóval zárultak.

A felszín alatt azonban tovább folytatódtak a Tirol és Németország gazdasági összefonódását célzó félhivatalos tárgyalások. Dr. Berger már 1919 októberében

⁵³ A. A. Bonn: Österreich II. Po. 2. 2565.

⁵⁴ K. Stadler: i. m. 132.

⁵⁵ A. A. Bonn.: Österreich. Po. 2. Nr. 1, Bd. 1, iktatószám nélkül.

arra a következtetésre jutott, hogy a bécsi központi kormány szinte teljesen az antant befolyása alá került, ezért az Anschluss-törekvéseket a tartományokra kell összpontosítani, céltudatosan törekedve a Birodalom gazdasági befolyásának kiépítésére. 1920. február 23-27. között zajlottak le Berlinben az első jelentősebb gazdasági tárgyalások, melyeken Tirolt Dr. Stumpf tartományfőnökhelyettes, Dr. Steidle és Dr. Straffner tanácsosok, In der Maur és Dr. Mader a tiroli Kereskedelmi Kamara titkára képviselte, míg német részről Grünau követségi tanácsos, Dr. Berger, Kuelmer konzul, Dr. Stauss, a Deutsche Bank elnöke, Caro a vegyipar és Janisch a bajor vizierőművek képviselőjében vettek részt a tárgyalásokon. A német külügyminisztérium tanácsosa, Grünau azt fejtegette, hogy külpolitikai okok miatt hivatalosan nem szorgalmazhatják az Anschlusst, ezért arra kell törekedni, hogy gazdaságilag Németország felé orientálják Tirolt. A birodalmi bank (Reichsbank) nem léphet nyíltan előtérbe, ezért a privát jellegű bank-konzorciumot, a Deutsche Bankot bízták meg a tiroli német érdekek képviselőjével. Dr. Stauss, a Deutsche Bank elnöke hangsúlyozta a vállalkozásban rejlő nemzeti célok jelentőségét: „A Deutsche Bank története a Német Birodalom története. Bankpolitikánk mindig is birodalmi politika volt. Nemzeti kötelességnek tekintem, hogy a német Tirolnak lehetőség szerint segítségére siessünk.” A tárgyalásokon sajátos szereposztás alakult ki: a bankelnök beszélt a „segítség” össznémet, nemzeti jelentőségéről, míg Grünau követségi tanácsos, a német külügyminisztérium képviselője mondta ki a lényegét, ti.: a vállalkozáshoz fűződő kapitalista érdekek valódi céljait: „A segítség fejében a Deutsche Banknak szükségképpen bizonyos pozíciókat kell kapnia, melyeknek alapján lehetősége nyílik a tartomány gazdasági kiaknázására.”⁵⁶ Nem titkolta, hogy a Deutsche Bank mögött álló német tőkés körök rendkívül érdekeltek lennének a tiroli vizierőművek kiépítésében, a faipar, bányászat és közlekedés fejlesztésében. Ennek fejében természetesen készek lennének hitelt nyújtani a pillanatnyi élelmezési problémák enyhítésére.

Steidle és Stumpf hangsúlyozták, hogy Tirol hallani sem akar a bécsi „Misswirtschaft”-ról, hanem gazdaságilag Németországgal szeretne egyesülni. Olaszországi és svájci bankkörök szintén érdeklődtek már a tiroli investíciók lehetősége iránt, de természetesen, hogy a nemzeti megfontolásokat előtérbe helyezve, Németországhoz fordulnak segítségért. Tirolnak halaszthatatlanul sürgősen szüksége lenne 273 vagon lisztre, 50 vagon hüvelyesre és 10 vagon zsiradékra, s ehhez kéri a Deutsche Bank támogatását.

A gazdasági tárgyalások több fázisban folytatódtak, melynek eredményeként — jelentős német tőke túlsúllyal — nemzetközi bankvállalkozás alakult „Tiroler Hauptbank” néven, amelyhez sikerült a milánói „Credito Italiano” bankot is megnyerni, ezáltal elködösíteni a bankvállalkozás mögött rejlő német gazdasági expanziós célokat. Az olaszok Carlo Feltrinelli-t és Mario Alberti-t delegálták, míg a Deutsche Bank Stauss-t és Josef Böhm-öt küldte az innsbrucki bank igazgatóságába.⁵⁷ Az olaszok befolyása rövid idő múltán jelentősen csökkent, s a huszas évek elején a Tiroler Hauptbank a német gazdasági pozíciók kiépítésének egyik hatásos eszköze lett.

1920 elején — ezúttal olasz kezdeményezésre — újra felmerült az olasz hegemónia alatt megalakítandó önálló Tirol gondolata. A tervet, bármily furcsán hangzik is, az olasz nacionalista és tőkés körök reprezentánsai szorgalmazták. Éppen ezek a körök mondtak volna le Dél-Tirol korlátlan birtoklásáról? Az ellent-

⁵⁶ A. A. Bonn: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. 81.

⁵⁷ N. von Preradovich: i. m. 139.

mondás kulcsa az olasz belpolitikában található. Az olasz anti-nacionalista és demokratikus politikai irányzatok hevesen tiltakoztak Dél-Tirol németlakta területeinek bekebelezése ellen, rabló imperialista hódításnak bélyegezve a saint-germaini békeszerződés döntését. Tekintve, hogy a baloldali demokratikus erők általános európai előretörése Olaszországra is jelentős hatást gyakorolt, az olasz burzsoázia nem tudhatta, mit hoz a holnap. Talán felülkerekedhetnek azok az erők, — latolgatták —, amelyek az osztrák köztársasággal és az osztrák szociáldemokráciával való barátság és szolidaritás jegyében hajlandók lemondani Dél-Tirol német lakosságú területének bekebelezéséről. Ezt a veszélyt megelőzendő merült fel újra az olasz hegemonia alatt egysített tirolai köztársaság terve. 1920 januárjában Xerao római parlamenti képviselő, majd 1920 márciusában a Banca di Roma megbízottja, Conte Marchettine, tárgyalásokat folytatott Innsbruckban Tirol újraegyesítésének lehetőségéről. Az olsszok felajánlották, hogy Olaszország gondoskodik Tirol élelmezéséről, de ennek fejében kizárólagos előjogokat kell kapnia a tirolai erdőgazdaság és vízierőművek kihasználására. A tartomány újraegyesítése után katonai misszió marad Innsbruckban az olasz hatalmi érdekek biztosítására.⁵⁸

A német külügyminisztérium határozottan ellenezte a tervet és figyelmeztette a tiroliakat, hogy az olaszok Tirol jelenlegi gazdasági nehézségeit és a bécsi központi kormánnyal fennálló politikai ellentéteit szeretnék felhasználni arra, hogy a tartomány látszat-függetlenségének megadásával egész Tirolt elszakítsák Ausztriától, ezzel végleg elzárják az Anschluss lehetőségét is.⁵⁹ A tervből nem lett semmi, mert a tirolai Landtag 1920. március 27-én egyhangúlag elutasította az olasz javaslatokat.

Mindez azonban mitsem változtatott Tirol és a bécsi kormány viszonyán. A tirolai tartományi gyűlés 1920 márciusában megerősítette az 1919 decemberi határozatát, miszerint követeli a központi kormánytól, hogy az járjon el a győzteseknél az Anschluss-tilalom feloldása, vagy legalább is Tirol gazdasági csatlakozásának engedélyezése érdekében. A tartományi kormány delegációja (Dr. Stumpf keresztényszocialista és Dr. Schmidt német liberális tartományfőnök helyettesek és Abram szociáldemokrata parlamenti képviselő) 1920. március 30-án adta át Karl Renner kancellárnak a Landtag határozatát, aki a bécsi jóvátételi bizottság amerikai tagjának jelenlétében fogadta a tirolai küldöttséget. A tiroliak követelését elhamarkodottnak nevezte, mert előbb — mondta — a békeszerződés „aktívait” kell behajtani, tehát birtokba kell venni Burgenlandot, melynek megszállása májusban lesz aktuális. „Azután az antanthoz lehet majd fordulni és Ausztria életképtelenségére hivatkozva kérni lehet, hogy első lépésként járuljon hozzá a német-osztrák vám- és gazdasági közösség megvalósításához, amelyik fontos lépésfok lenne a politikai Anschlusshoz vezető úton.” A tiroliak különakciója veszélyeztetné az ügy egészének sikerét, amelyre a szövetségi kormány őszintén törekszik.⁶⁰

Valójában a bécsi kormány az adott helyzetben kivihetetlennek ítélte az Anschlusst, bár belpolitikai szempontok, időnyerés és az antantra gyakorolt hatás kedvéért még élt az Anschluss-propaganda fegyverével.

A tárgyalások után a tiroliak felkeresték Rosenberg bécsi német követet, akitől azt kérték, hogy a német kormány írásban közölje velük, hogy a Birodalom

⁵⁸ A. A. *Bonn*: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. 194.

⁵⁹ A. A. *Bonn*: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. 188.

⁶⁰ A. A. *Bonn*: Österreich. Po. 2. Nr. 1. Bd. 1. 192.

véleménye szerint az Anschluss nem aktuális. Rosenberg az Auswärtiges Amt-nak küldött feljegyzésében úgy vélekedett, hogy ilyen írásbeli nyilatkozatot adni nem lehet, mert a tiroliak a „még nem”-et könnyen felcserélhetik „egyáltalán nem”-re, a német kormánynak pedig nem lehet érdeke a tiroli Anschluss-mozgalom megbénítása.⁶¹ Rosenberg feljegyzése fényt vet a német külpolitika kétértelműségére. Miközben Bécsben az egységes Anschluss szükségességét hangoztatva hivatalosan nem vállalt közösséget a tartományok szeparatista Anschluss-mozgalmaival, a tartományokban félhivatalos személyek felhasználásával és jelentős anyagi eszközök bevetésével — a központi kormány elleni zsaroló eszközként — szüntelenül erősíteni igyekezett ezeket a mozgalmakat.

A berlini Kapp-puccs után új fejezet kezdődött a tiroli Anschluss-mozgalom történetében, amikor München és Innsbruck antidemokratikus-konzervatív erői igyekeztek egyesülni Bécs és Berlin republikánus szociáldemokrata erőivel szemben.

⁶¹ Uo.

LACKÓ MIKLÓS

Révai-problémák

Írások a börtönévek első szakaszából

A források szerint a terv, hogy Révai Józsefet három hónapos hazai illegális pártmunkára küldik, 1930 novemberében merült fel, s mint a Komintern javaslata került december első napjaiban az akkor Berlinben tartózkodó Külföldi Bizottság és a Központi Bizottság elé.¹ Az elgondolás nyilván Kun Bélától származott.² Révai „levezénylését” több körülmény indokolta. Az 1930 novemberi sikertelen pártakció után szükségesnek látszott egy komoly, gyakorlott vezető hazaküldése, a helyzet reális felmérésére, a zilált állapotban levő párt politikai konszolidálása érdekében. De a hazaiak segítségén túl, a jelek szerint Kunnak más céljai is voltak a megbízással: a három hónapos veszélyes pártmunka teljes bűnbocsánatot ígért Révainak, akit Kun feltehetően újra be akart vonni a párt legfelsőbb vezetésébe.³ Hasonló gondolatra jutott a Külföldi Bizottság is, s ezért írta december 7-i levelében — többek között — a következőket: „... az a benyomásunk, hogy ez a három hónapos terminus egy bizonyos értelmű »próba-idő« jelent, vagyis a KI. látni akarja, hogy Beck elvtárs (Révai) otthon a mozgalomban hogyan állja meg a helyét, politikai és frakciós szempontból egyaránt... Beck kongresszus óta tanúsított magatartása jogossá teszi azt a reményt, hogy a KB. a frakciózás felújítására irányuló kísérlet legkisebb veszélye nélkül küldheti haza.”⁴ Mindehhez a még Szerényiék vezette Külföldi Bizottság mindenesetre hozzáfűzte, hogy a Központi Bizottság azért „a legszigorúbb kontrollt tartja szükségesnek B. elvtárral szemben lenttartózkodása idején”, — annál is inkább, mert „míg októberig” — vagyis amíg Szerényiék mozgalmi pozíciói nem romlottak el végérvényesen — „a teljes lojalitásáról meg voltunk győződve, addig az azóta tanúsított viselkedése folytán felmerült, hogy azok a csírák, amelyek a viselkedésében a KB-val szemben” — ténylegesen: Szerényiékkel szemben — „felmerültek, nem fejlődhetnek-e ki vonallá . . . Reméljük, hogy a lenti munkájában — mint ahogy ezt ígérte is — a legmesszebbmenőkig sikerül mindezt ki-

¹ A KMP Külföldi Bizottsága 1930. dec. 3-án kelt levelében közölte, hogy a Politikai Bizottság egyetért Kemény (Révai) hazai pártmunkára küldésével. A levél jelzése szerint Révai 8—10 nap múlva indulhat, s a tervek szerint 3 hónapig marad Magyarországon. Erre az időre az Új Március szerkesztőségébe mást delegálnak. — P. I. Arch. 500. f. 2. cs. 273 B.

² I.d. uo. Alátámasztja ezt az a körülmény, hogy a javaslat Moszkvából, a Komintern szerveitől érkezett a Külföldi Bizottsághoz.

³ Itt csupán jelzésszerűen utalhatunk arra, hogy Révai József, Lukács György mellett, egyike volt a Külföldi Bizottság azon tagjainak, akiket Kun Béla és csoportja 1929—30-ban mint „jobboldali oportunistát” frakciókat bélyegzett meg. A belső frakcióharcok során Lukács György és Révai 1929 őszén és telén, valamint 1930 elején sorozatos önkritikákra kényszerült. A frakcióharcokból Kun Béla nézetei és személye kerültek ki győztesen; Lukácsot kikapcsolták a magyarországi pártmunkából, Révai viszont, fokozatosan feladva a Landler-frakció által képviselt nézeteket, Kun Béla oldalára állt.

⁴ P. I. Arch. 500. f. 2. cs. 273 B.

küszöbölni.”⁵ Révai persze akkor már nem ezekre a véleményekre, hanem egyedül Kun Bélára figyelt.

Tekintsük át a helyzetet, amelyben Révai hazatért, s amely elkísérte őt a börtönbe is. Az 1928—29-es mozgalmi válság „megoldódott”, — Kun Béla nézeteinek a győzelmével. Kun pozíciója a Kominternben megerősödött, vezető szerepe a magyar pártban vitathatatlanná vált. A Landler-csoport felbomlásával az ellensúlyok kiiktatódtak. Révai helyzete, mozgalmi sorsa lényegében Kun Bélától függött. Pártfegyvelemből, kényszerűségből, negyed- vagy félmeggyőződésből Révai Kun mellé állt, — az ő intencióit kellett teljesítenie ideháza is.

Mindez rögtön megkérdőjelezi azokat az eléggé széles körben elterjedt — s később részben Révai által is táplált — értékeléseket, amelyek ezeket a szellemi-politikai szempontból igen termékeny börtönéveket mintegy a népfrontkorszak előkészítésének, a börtönben született írásokat, tanulmányokat egy plebejus, forradalmi munkás- és parasztdemokrácia, sőt a népfrontgondolat előjátékának, első megalapozásának tekintik.⁶ Nem Révaival szemben, nem bírálatként

⁵ Uo.

⁶ Lényegében ebben a szellemen foglal állást „A magyar irodalom története” c. nagy szintézis 6. kötetének vázlata Révai József pályaképéről, amikor a „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban”, s a „Marx és az 1848-as magyar forradalom” c. írásokat szerves egységben tárgyalja az 1938-as és az 1940-es évek elejének történelmi és irodalmi tanulmányai (A magyar irodalom története. 6. köt. Bp. 1966. 151—152). — Molnár Erik „Révai József történelemszemléletéről” c. tanulmánya (Kritika, 1966. 7. sz.), mely a történelmi irodalomban először tesz kísérletet Révai múlt-felfogásának rekonstruálására, s a 30-as évek eleji Révai-írások és a későbbiek közötti tartalmi-szemléleti különbségeket hangsúlyozza, az 1932-es „Marx és az 1848-as magyar forradalom” ideológiai-politikai szerepét — irreálisan — mégis egy radikális demokratikus forradalom-konceptió megalapozásában jelöli meg: „Arra, hogy Révai a 48-as magyar forradalom történetét megvizsgálja, az adott alkalmat, hogy viták fejlődtek ki a kommunista párt politikai irányvonala körül... Révai József... kimutatta, hogy a 48-as forradalom antifeudális és polgári, tehát haladó jellegű volt, de nem tekinthető »tisztá« (demokratikus) polgári forradalomnak. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy Magyarországon még nem esedékes a szocialista forradalom, hanem a radikális demokratikus forradalom, »a forradalmi munkás-paraszt demokrácia« megteremtése van napirenden” (4. l.). Mint később látni fogjuk, Révai 1932-ben egyértelműen a szocialista forradalom „esedékességét” vallotta. Molnár Erik itt elfogadta Révainak a „Marx és az 1848-as magyar forradalom” 1940-ben írt előszavának nem autentikus értékelését saját 1932-es álláspontjáról. — Érdekes, hogy Mód Aladár, Molnár Erikkel vitatkozva (Valóság, 1967. 1. sz.), bár cikkében több megalapozatlan gondolatot fejt ki, az 1932-es Révai-tanulmány alapkonceptióját reálisabban értékeli, mint Molnár Erik: „... a 20-as évek végén a vezetésben a közvetlen proletárdiktatúra és agrárforradalom célkitűzéséhez való visszatérés vált irányadóvá. ... Révai 1932-es tanulmánya e koncepció jegyében lép előre Szabó Ervin nézeteivel szemben a 48-as forradalom jellegének értékelésében, az osztályharc és nemzeti küzdelem összekapcsolásában. Miután azonban az adott időszakban csak odáig jutott el, hogy a demokratikus feladatok megoldásra várnak, de azokat csak egy proletárforradalom oldhatja meg, mely a feladatot nem végezheti el darabokban, fokozatokra osztva, teljesen érthető, hogy 1848-ra vonatkozóan egyedül az agrárforradalmat tekint a megoldás útjaként” (96. l.). Mód Aladár tehát éppen arra építi a nemzeti problematikát egyoldalúan kiemelő álláspontját, hogy elismeri az 1932-es Révai szektás korlátait. A „Marx és az 1848-as magyar forradalom” népfrontot előkészítő szerepét egyébként Mód éppen a nemzeti kérdés újszerű fölvetésében jelöli meg, mely szerinte később egyenes vonalon fejlődött tovább a jobb és fejlettebb 1938-as és későbbi Révai-tanulmányokban. — Erényi Tibor „Révai József történelemszemléletéről” c. tanulmánya (Párttörténelmi Közlemények, 1967. 2. sz.) Révai szellemi-politikai útjáról árnyaltabb képet rajzol. Láthatóan Révai börtön-írásait sem veszi egy kalap alá, — legalábbis ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban” c. tanulmányt nem említi. De ő is hajlik arra, hogy az 1932-es Révai-írást — ha ezt expressis verbis nem mondja is ki — a későbbi népfrontpolitikát megalapozó munkának tekintse. Ez a felfogás nála is elsősorban abban a Molnár Erik által is elkövetett hibában gyökerezik, hogy Révai 1932 őszén írt tanulmányát és a tanulmány 1940-ben írt bevezetőjét egybemossa, s elfogadja Révainak azt az 1940-es megállapítását, hogy a „Marx és a magyar 1848-as forradalom” lényegében már egy „forradalmi népi demokrácia” koncepciója érdekében íródott. (Ld.

hangsúlyozzuk ezt, csupán a történeti valóság helyreállítása érdekében, s így bizonyos értelemben Révai védelmében is: ilyen népfrontos, a plebejus-népi demokrácia gondolatát számonkérő igénnyel az adott korszakban Révaihoz nem közeledhetünk. Révai ezekben az években — 1931 januárja és 1934 januárja között — hivatalos minőségében (s egy hivatásos forradalmár mindig ilyen minőségben élt és tevékenykedett) nem is írhatott le olyan gondolatokat, amelyek legalábbis többé-kevésbé ne feleltek volna meg a Kun Béla által fémjelzett — s a Komintern irányelveivel is megegyező — hivatalos irányvonalnak. Nem hivatalosan — mondjuk belső használatra szánt jegyzeteiben — persze leírhatott volna ezzel ellenkező gondolatokat is. Ezt azonban — legalábbis a börtönben készült és fennmaradt jegyzetek tanúsága szerint — nem tette meg, s még kétségeinek is csak nagyon ritkán, felemásan és burkolt formában adott hangot. Az 1928—29-es mozgalmi válságszakaszban uralomra került politikai koncepción való határozott túllépéshez nemcsak belőle, de a nála nagyobb áttekiütő képességgel és mozgástérrel rendelkező mozgalmi vezetőkől is hiányzott az önállóság.

Ennek előrebocsátása után azt is hangsúlyozni kell, hogy a börtönben töltött három esztendő, mely termékeny „kényszerpihenőként”, módot nyújtott a mozgalom elvi kérdéseinek az átgondolására, az intenzív szellemi munkára, természetesen nem volt egységes időszak. Ezekben az években odakünn, a külvilágban óriási változások, politikai földesuszamlások mentek végbe, s ezekről Révai — részben az illegális mozgalom révén, részben egyéb utakon — pontos és részletes ismeretekkel rendelkezett. Hitler hatalomra jutása a börtön-írásokba már nem szólt bele: 1933 tavaszára a „Marx és a magyar forradalom” kéziratára készen állt, s ezután Révai a börtönben új írásba — tudomásunk szerint — nem kezdett. A börtön-tanulmányok szempontjából a nagy cezúra 1932 nyara volt. Ekkor, mint ismeretes, a német nemzeti szocialista párt ijesztően előretört a sokkra, amelytől ez az esemény okozott, akkori és későbbi feljegyzéseiben Révai többször is visszatért.⁷

Révai börtönéveit az elkészült tanulmányok szempontjából így két szakaszra oszthatjuk. Az első szakasz körülbelül 1932 nyaráig tartott; addig Révai — jóllehet színvonalasan és árnyalt formák között — töretlenül a Kun által meg-

id. h. 7—8. és különösen 9. oldalát.) — Pándi Pál („Révai József Petőfi-képéhez”. Párttörténeti Közlemények, 1972. 2. sz.) jóllehet egyhelyütt megrója Révait túl éles és egyoldalú Szabó Ervin kritikájáért, a „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban” c. tanulmányról — annak egyébként nem autentikus, Révai által módosított, 1946-os szövegét idézve — többek között ezt írja: „Fontos dátum: 1931! Révai tehát Hitler uralomra jutása és a III. Internacionálé 1935-ben tartott VII. Kongresszusa, azaz a népfront koncepció Dimitrov által történt meghirdetése előtt felfigyelt a magyar feudalizmus mitizálásának veszélyére, a feudalizmus és Magyarország közé azonossági jelet tevő politikai álláspontok burzsoáziát támogató jellegére. Ilyen összefüggések között jutott el Révai Szabó Ervin 1948-értékelésének bírálatához, egy realisabb nemzeti helyzet-elemzés és egy realisabb, plebejus tartalommal telített osztályharcos álláspont összekapcsolásához közelítve” (38. l.). A „Marx és az 1848-as magyar forradalom”-ról természetesen Pándi indokoltabban jelenti ki, hogy „a népfront-politikához vezető utat egyengette” (39. l.). Pándi értékelése Révai Szabó Ervin-tanulmányáról, mondanunk sem kell, megalapozatlan, s amelletts belső ellentmondásokkal terhes: a feudalizmus „mitizálása” elleni harc éppen nem egy plebejus állásponthoz „közelített”. A fő „plebejus” réteg Magyarországon mégiscsak a 3 millió koldus volt; a Magyarországra alkalmazott későbbi népfrontkoncepcióban nem az volt az új, hogy fölismerete a „feudális Magyarország” elméletének „burzsoáziát támogató jellegét” (ezt Kun Béla is „felismerte”), hanem — többek között — a maga jelentőségének megfelelően tudatosította a feudális maradványok elleni harc különleges fontosságát.

⁷ Ld. erről MTA Irattár. Révai-hagyaték. Ms 10. 467/b. 110. l. — Uo. Ms 10. 467/c. Jegyzetek Rosa Luxemburg: Gegen den Reformismus c. írásáról.

határozott politikai-ideológiai vonalon haladt, azt dolgozta fel, mélyítette el, terjesztette, — sőt: hajtotta túl esetenként. 1932 nyarától — ezután fogott hozzá a „Marx és a 48-as magyar forradalom” c. esszé írásához⁸ — már bizonyos fokig módosult a helyzet: Révai a belsőleg teljesen soha el nem fogadott Kun-féle koncepció iránti — mintegy kötelező — hitében, e hit kötelező mivoltában elbizonytalanodott, gondolatai járatlanabb utakra ragadták, noha „hivatalos” politikai-ideológiai alapfelfogása lényegében változatlan maradt. Ez — mint még látni fogjuk — kitörölhetetlenül ott hagyta nyomait az 1848-as esszé szövetén, azokon a szálakon, pontosabban: azon szálak hiányán, amelyek az írást a mával — az akkori, 1932-es „jelennel” — összekötötték.

A börtönélet első szakaszából három Révai írást ismerünk. Kettőt közülük a börtönből csempészték ki, s az 1931-ben indult legális kommunista folyóiratban, a Madzsar József és Sándor Pál szerkesztette Társadalmi Szemlében láttak, álnév alatt, napvilágot. Az első közülük közismert, noha eredeti, pontos szövege feledésbe merült: a Szabó Ervin-tanulmányról van szó. Kevésbé ismert, mondhatjuk, teljesen elfeledett Révai második, e korszakból származó — 1932 tavaszán írt, s ugyancsak a Társadalmi Szemlében megjelent — rövid vita-cikke, címe: „Dialektika vagy szofisztika”.⁹ A harmadik, „A 48-as legenda” c. mindmáig kiadatlan írás a jelek szerint eredetileg a Szabó Ervin-tanulmány folytatásaként íródott.¹⁰

„Dialektika vagy szofisztika?”

Foglalkozunk röviden először a „Dialektika vagy szofisztika” c. írással. A kis cikk persze jelentőségében hozzá se mérhető a nagy Szabó Ervin-tanulmányhoz, de tömörségében is jellemző módon világít rá Révai akkori mozgalmi helyzetére és beállítottságára; segít eloszlítani azokat a legendákat, amelyek Révai ez időből származó írásait körülveszik. Hogy tollat ragadjon, arra Révait egy ugyancsak rövid, harcosan kritikus cikk készítette: Haraszi Sándor vitairása a magyar szociáldemokrata emigráció baloldali beállítottságú bécsi „Előre”-csoportjának a Társadalmi Szemlében akkortájt sokszor bírált akcióprogramjáról.¹¹ Haraszi Sándor, a korabeli mozgalmi felfogásnak megfelelően, éles bírálatban részesítette ezt az idehaza is terjesztett programot, megismételve a közismert vádakát és tételeket: ez az „ábaloldali” program csupán Peyerék politikájának a leplezésére szolgál; a szociáldemokrácia elleni harc nem „frakció-harc”, hanem „egyet jelent a burzsoázia elleni osztályharc”; „a munkásosztály számára ma már nem az a feladat, hogy a döntő harc harcterét teremtsen meg, hanem hogy a már meglevő harcterületen a *döntő csatát megvívja*”¹² stb. Az ismert és folytonosan ismételt szociáldemokrácia-ellenes megállapítások

⁸ A tanulmány írásának kezdő és befejező időpontja nem állapítható meg teljes pontossággal. A Révai-hagyatékban fennmaradt jegyzetek, valamint azok az írások, amelyek közé ékelten vagy amelyek mellett a „Marx és a magyar forradalom” első nyersfogalmazványa található, megvilágítják, hogy a tanulmány írásához Révai 1932 késő nyarán foghatott hozzá, s a munka túlnyomó részét az őszi hónapokban végezte el.

⁹ A cikket ld. Társadalmi Szemle. 1932. 3. sz. Kelemen László (Révai József): Dialektika vagy szofisztika.

¹⁰ A kéziratot ld. MTA Irattára. Révai-hagyaték. Ms 10. 469/6. — E lemező értékeléséről ld. Lackó Miklós: Révai József múlt szemléletének alakulása c. tanulmányát. (Új Írás, 1974. Febr.)

¹¹ Haraszi Sándor: Még egyszer a Garbai-féle akcióprogram.

¹² Uo. 41.

közé azonban — sajátos módon, a szerző emlékezete és legjobb meggyőződése szerint is: spontánul, nem tudatosan¹³ — több olyan kitétel is belekerült, amelyek Révait a Blum-tézisre emlékeztették, annak a szellemét idézték fel benne, s vele együtt azt a kötelezőnek tekintett mozgalmi feladatot is, hogy korigálja Haraszi „opportunistá tévedéseit”. Haraszi Sándor ugyanis arról írt, hogy a marxisták „a két fogalmat (reform és forradalom) nem állítják *mereven* egymással szembe, nem ismernek sablonokat, légüres térben konstruált doktrínákat”. Régen, amikor a szociáldemokrata pártok reformista pártok voltak, a reform „mint a forradalom »ellentéte« jelentkezett, és a reformizmus mint a forradalmi elmélettel és gyakorlattal szembenálló elmélet és gyakorlat”. Azóta azonban — fejtette ki Haraszi Sándor — a helyzet lényegesen megváltozott. A burzsoázia „akkor *reformokat* adott, hogy a *forradalmat* elkerülje, ma *reformokat vesz el*, hogy az összeomlás és a forradalom rémétől megszabaduljon. Az akkori szakasz a burzsoádemokratikus szakasz volt, a mai periódus viszont a fasiszta periódus, amiben »*leépít*« minden *reformot* (sajtó, gyülekezési szabadság, sztrájkjog, parlamentarizmus stb.). S a szociáldemokrata pártok nem harcolnak már a reformokért, hanem támogatják a reformokat leépítő fasizmusokat. (Lásd Németországot, ahol a szociáldemokrata párt megszavazza a fasiszta Brüning-kormány kivételes törvényeit, amik sorra likvidálják a köztársasági alkotmány szabadságjogait.) Nem reformpártok tehát, hanem *reformellenesek*, vagy ahogy nevezik őket: *szociálfasiszták*.” A mai helyzetre tehát az a jellemző, hogy „*reformot is csak forradalmi úton* lehet megvalósítani . . . A földreform például burzsoádemokratikus reform, de ezt a reformot is csak a tőkés társadalom forradalmi átalakításával egyidejűleg lehet úgy megoldani, ahogy azt Garbaiék is szeretnék (kártalanítás nélkül). *A reform tehát igenis jelenthet egyúttal forradalmat is* és a reformer is lehet forradalmár, ha a papirosról lelép — a földre, ha komolyan harcol a reformokért.”¹⁴ Így Haraszi.

Révai némely kérdésben reális, más kérdésekben irrális alapról kritizálta Haraszi Sándor gondolatait, — érvelése lényegében megegyezett Kun Bélának a Blum-tézis felett gyakorolt bírálatával. Igaz, a reform és a forradalom nem állnak merev ellentétben egymással, de mégiscsak ellentétek, s lehetnek merev ellentétek is, — fejtegette —, ez a körülményektől függ. Hogy a szociáldemokrácia napjainkban már a reformokat is cserbenhagyta, abból nem következik szükségképpen, hogy a reformista álláspont forradalmivá vált. A marxisták szerint — oktatta ki Révai Harasztit — nem a reformokért folytatott harc „komolysága”, eszközeinek „forradalmisága” dönti el a harc forradalmi jellegét, hanem az a kérdés, hogy forradalmi stratégiái cél keretében, annak alárendelten harcolunk-e a reformokért. „Vagy vajjon forradalmi lenne-e egy Magyarországon felbukkanó olyan álláspont — utal Révai szinte nyíltan a Blum-tézisre —, mely a szociáldemokrata párttal szemben, mely a fasizmust szeretné »demokratikusan« alátámasztani és a marxisták álláspontjával szemben, akik a szegényparasztságra támaszkodó szocialista forradalmat hirdetnek, polgári-demokratikus átalakulás szükségességét hirdetné, de forradalmi úton: a munkásság és parasztság demokratikus diktatúrájának útján? Bizonytal nem. A marxizmus egy álláspont forradalmiságának a kritériumát sem egyedül a célokban, sem egyedül az eszközökben, hanem cél és eszközök egységében látja: szemben Harasztival, aki hajlandó

¹³ Haraszi Sándor szíves közlése.

¹⁴ Uo. 42—43.

forradalminak megtenni egy reformista álláspontot is, csupán eszközeinek (forradalmi) jellege miatt.”¹⁵

Révai 1932 tavaszán tehát teljes egészében osztotta azt a Kun-féle nézetet, amely a két háború közötti Magyarországra vonatkozóan csak a közvetlen proletárforradalmat tekintette helyes célkitűzésnek, s amely demokratikus és szocialista forradalmiság között csak szakadékot, csak merev válaszfalat látott. Ez tükröződött Révai cikkében a földreformhoz való viszony kérdésében is: Révai, vitázva Haraszti álláspontjával, élesen kikelt minden olyan felfogás ellen, amely egy polgári földreform és egy proletárforradalom keretében végrejtendő agrárforradalom között csak a „módszerekben” (kárpótlás nélkülség, következetesség stb.) lát különbséget: „polgári földreform, de »forradalmi úton« végrehajtva, a nagybirtok megmentése, de kárpótlás nélkül.”¹⁶

A Haraszti-cikknek a szociáldemokráciáról és a fasizmusról vallott nézeteit Révai ugyancsak teljesen Kun Béla — mint korábban láttuk: reálisabb elemeket nem nélkülöző — felfogásának megfelelően bírálta; a bírálat volta-képpen csupán színvonalasan ismételte Kunnak a Blum-tézisek teljesen parttalan fasizmus-fogalma felett gyakorolt kritikáját. Burzsoá demokrácia és fasizmus — fejtette ki Révai — nem két szakasza, hanem „két formája a burzsoá diktatúrának (anélkül, hogy a kettő között merev ellentét lenne), melyek egyidőben, egymás mellett is létezhetnek más-más országban, az illető országok gazdasági és osztályszerkezetének és monopolista tőkéje politikai szükségleteinek megfelelően. Korántsem helytálló tehát burzsoá demokráciából és fasizmusból a kapitalizmus »szakaszait« konstruálni és ezen az alapon mereven szembeállítani őket egymással. Manapság sokan elfelejtik azt, hogy a fasizmus, mint a burzsoá-diktatúra brutálisan nyílt formája csak kirívó kifejlése és sajátos rendszerbefoglalása annak, ami magával az imperializmussal vette kezdetét a politikai felépítmény területén . . . Másrészt azonban azt felejtik el, hogy a kapitalizmus a maga imperialista korszakában sem veszíti el a maga politikai rugalmasságát, hogy a polgári demokrácia épp az imperialista világháború után nem hogy összezsugorodott volna, hanem kiterjedt (persze csak azért, hogy néhány év múlva, hol gyorsabban, hol lassabban átnőjjön fasizmusba), vagyis a modern marxizmusnak azt a tanítását hagyják figyelmen kívül, mely szerint a kapitalizmus (az imperializmus) minden politikai formát alávet magának, minden politikai forma mellett tud fejlődni . . . Amikor Haraszti így osztja ketté a kapitalizmust, akkor abba a nem ritka hiába esik, hogy a fasizmustól nem látja meg az imperializmust, hogy az imperializmust is fasizmusnak látja . . .”¹⁷ Végül Révai, teljesen Kun Béla szellemében, Lukács téziseihez képest enyhébb formában fogalmazza meg reformizmus és szociálfasizmus viszonyát is: Haraszti „kínai falat von reformizmus és szociálfasizmus közé és azt a dialektikus igazságot, hogy a reformizmus átalakult, átnőtt szociálfasizmusba, odáig túlozza, hogy a reformizmus és szociálfasizmus gyökereikben, alapjaikban, keresztül-kasul különböznek egymástól”.¹⁸

Amint látható, 1931—32-re Révai már mélyen magáévá tette és következetesen képviselte Kun Béla nézeteit, — különösképpen a Blum-tézisekről. Ez az álláspont ugyanolyan ellentmondásos volt, mint Lukács téziseinek gondolatvilága, csak ellenkező előjellel: a Blum-tézisekben egy szélsőségesen torz, bár a

¹⁵ Társadalmi Szemle, 1932. 137—138.

¹⁶ Uo. 139.

¹⁷ Uo. 140.

¹⁸ Uo. 140.

fasizmus veszélyét megérző helyzetelemzéssel (a modern kapitalizmus egyenlő a fasizmussal, s a fasizmus döntő faktora a szociáldemokrácia) a kommunista mozgalom demokratikus feladatainak és — burkoltan — demokratikus megújításának a hangsúlyozása állt szemben; Révainál viszont 1932 tavaszán egy reálisabb általános helyzetelemzés (a kapitalizmus felépítménye nem szükségképpen fasizmus, a szociáldemokrácia nem adta fel reformista vonásait) éles anti-demokratizmussal párosult.

„Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban”

Az 1931 tavaszán—nyarán írt Szabó Ervin-tanulmány természetesen a „Dialektika vagy szofisztika” c. cikknél összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű. Jelentősége messze túlnő az akkori mozgalmi-ideológiai problémák keretein: azóta is, több mint negyven esztendő óta, a kommunista Szabó Ervin-felfogás standard művének számít; a nagy forradalmár portréját 1945 után generációk egész sora ebből az írásból alakította ki magának. Pontosabban: ennek az írásnak — látszólag csak egészen finom, apró retusálásokkal, valójában az 1931-es mondanivaló eléggé lényegbevágó átalakításával — 1946-ban újra kiadott változatából.

Érdekesek az írás megszületésének a körülményei is. A Társadalmi Szemle első száma rövid Szabó Ervin-tanulmányt tett közzé.¹⁹ Kevesen tudják, hogy a tanulmány szerzőjének feltüntetett Bíró Ferenc álneve alatt Haraszti Sándor rejlett; a folyóirat indulásakor ő kapott a szerkesztőségtől közvetlen mozgalmi felszólítást: írjon cikket Szabó Ervinről.²⁰ Haraszti a megbízatást teljesítette, tolmácsolva a korabeli legelterjedtebb kommunista véleményt: Szabó Ervin nagy forradalmár volt, akinek fő érdeme a szociáldemokrata opportunizmus bírálata, s nagy hibája szindikalizmusa. Az írás hangvétele tiszteletteljes, mértéktartó, nem érződik rajta semmi kampányszerűség, semmi előrángatott „aktuálpolitikai” mesterkéltég. Minden jel szerint csupán arra szolgált, hogy fölvesse a Szabó Ervin-kérdést, s módot nyújtson — egy eleven eszmecserebe való bekapcsolódás látszatát keltve — a témával nyilván már hosszabb ideje foglalkozó Révainak az aktuálisnak ítélt Szabó Ervin-problémák kifejtésére. Ezt a feltételezést alátámasztja Révai életpályájának egész börtönidőszaka. Révai akényszerű elzártság és magány éveit láthatóan a pártpolitika ideológiai problémáinak, az 1928—29-es válságszakasz tanulságainak mélyrehatóbb — bár a hivatalosan elfogadott felfogásokkal alapjában megegyező irányú — feldolgozásával és publikálásával akarta kitölteni, ilymódon teljesítve, a lehetőséghez képest, pártmegbízatását is. Ehhez a kiindulópontot, sőt: több éven át a szinte minden mást háttérbeszorító gondolati anyagot Szabó Ervin életműve és alakja nyújtotta Révai számára.

Közismert — nemrég egy historiográfiai munka ezt választotta témájának is²¹ —, hogy a magyarországi baloldali munkásmozgalom történetét 1918 óta szinte végigkísérte a Szabó Ervin-probléma. Ennek a forradalmi mozgalom nagy fordulópontjain újra és újra feltámadó aktualitásnak a magyarázata elsősorban Szabó Ervin életművének és alakjának a sokértelműségében keresendő. A múlt századvég s az új századelő forradalmi munkásmozgalmának több nagy alakjához, így

¹⁹ *Bíró Ferenc*: Szabó Ervin. Társadalmi Szemle. 1931. I. sz.

²⁰ Haraszti Sándor szíves közlése.

²¹ *Soós Pál*: A Szabó Ervin-probléma történetéből. Debrecen, 1972.

mindenekelőtt Rosa Luxemburghoz hasonlóan, Szabó Ervin is sajátos átmenetet személyesített meg egy régifajta, mondjuk így: XIX. századi szocialista mozgalmi teoretikus-típus és egy új, a XX. századi követelményeket, a keményebb és „hidegebb” társadalmi feltételeket már többé-kevésbé átlátó teoretikus-forradalmár típusa között. Olyan egyéniség, aki felismerte, hogy a régi szocialista teória és mozgalom elavult, korszerűtlenné vált; félig még a régi gondolkörben állva, félig már kiemelkedve abból, nemcsak az új világhelyzet új igényeit érezte meg, hanem mélyen átélte az új körülményekben rejlő veszélyeket és ellentmondásokat is. Azok közé a forradalmárok közé tartozott, akik ellentmondó eszméket és gondolatokat egyesítettek, akiknek művéből és személyes tevékenysége példájából is sokfelé nyíltak utak, akik nem törekedtek a felismert vagy csupán megsejtett ellentmondások minden áron való feloldására, mert ennél esetenként többre becsülték az ellentmondások feloldhatatlanságának az őszinte beismerését. Korai haláluk meggátolta, hogy végigfussák útjukat, akár úgy, hogy vezetőivé válnak az új forradalmi mozgalomnak, akár úgy, hogy gyorsan kiábrándulva, félrevonulnak tőle, akár úgy, hogy előbb-utóbb a mozgalom fordul szembe velük; olyan személyiségek maradtak, akik a *végleges döntések előtti* időben éltek és működtek, s így alakjuk — utóéletében is — megőrizte az ellentmondásosság, a feltételesség, az útkeresés jegyeit. Logikus, hogy a kommunista mozgalomnak, amelynek — mint új, forradalmi és társadalmi hatékonyságra törekvő, sőt: egy nagy országban hatalomra került irányzatnak — a megtalált út, a feltétlen bizonyosság erejével kellett fellépnie, ezeknek az „ősöknek”, ezeknek az ellentmondásokat és belső mozgalmi problémákat önmagukban hordozó útkeresőknek a hatását „alapos” kritikával²² kellett visszaszorítania: szellemi-személyes hagyományuk nemcsak az új mozgalmat, hanem annak belső oppozícióját is táplálhatta. Ez a kritika főleg a mozgalom nagy fordulópontjain vált szinte kötelező erejű követelménnyé, amikor egy-egy válságszakasz megkérdőjelezte a hitet a már kialakult és megszilárdult felfogások, a megtett út feltétlen szükségszerűségében.

1919 és 1928 között — a forradalmár elődnek kijáró tisztelet hangsúlyozása mellett — Szabó Ervin nézeteinek igen sok oldala került vita és bíráló boncolás alá a kommunista mozgalomban, s ebben a tevékenységben — erős önkritikus felhangokkal — az egykori Szabó Ervin-tanítvány, Révai is aktív részt vállalt. Világnézeti-társadalomszemléleti vonatkozásban éles bírálatok érték Szabó Ervin antidiialektikus ökonomizmusát, pozitivizmusát; a politikai nézetek síkján mindenekelőtt szindikalizmusát, a politikai párt szükségességét elvető, illetve szerepét csak egy forradalmi szakaszra korlátozó, a munkásság spontán akcióira építő „forradalmi aktivizmusát”; „etikai idealizmusát”, melynek gyökereit éppen ökonomista determinizmus-felfogásában jelölték meg; távollétét a munkásság eleven tömegmozgalmaiktól; az imperalizmusról, az államról és az erőszakról kialakított felfogását, s még a polgári radikálisokkal fenntartott kapcsolatait is.²³

Mindezeknek a bírálatoknak a középpontjában — a fiatal kommunista mozgalom szempontjából ugyancsak logikusan — akkor Szabó Ervin azon gondolatai állottak, amelyek a forradalmi párt fogalmával, s ami emögött meghúzódott: elmélet és forradalmi gyakorlat, teória és mozgalom, politika és etika egymáshoz való viszonyával függtek össze. S mert a 20-as években ezek, a kommu-

²² Révai József: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. Társadalmi Szemle, 1931. 3. sz. 118.

²³ I.d. erről részletesen: Soós Pál: A Szabó Ervin-probléma történetéből.

nista mozgalom alapkérdéseit jelentő problémák eldőlték, úgy tűnt, hogy a Szabó Ervin-probléma is elveszítette aktualitását. Így foglalt állást, ezt a szellemet sugallta még az a terjedelmesebb Szabó Ervin-tanulmány is, amely — névtelenül, de a jelek szerint olyan személy tollából, aki egykor a szociáldemokrata mozgalom belső köreihez tartozott — 1928 őszén, a nagy forradalmár halálának 10. évfordulója alkalmából jelent meg az Új Márciusban.²⁴ Ez a cikk — szemben egyes megalapozatlan véleményekkel — még az 1928—29-es mozgalmi válságszakasz előtti idők terméke.²⁵ Igaz: hangja az évfordulóhoz képest nem túl kegyeletteljes. Igaz: sorra föleleveníti és összegezi mindazokat a bírálatokat, amelyeket a szindikalizmustól a Marx—Bakunin viszonyig és Szabó Ervin háború alatti liberális fordulatáig már közel egy évtizeden át hangoztattak; számos megállapítása, sőt felhasznált idézete szinte változtatás nélkül kerül majd át Révai 1931-es tanulmányába.

Az 1928-as őszi cikk és Révai 1931-es írása között azonban két lényegbevágó különbség van. E különbségek bizonyítják, hogy az 1928-as cikk még egy korábbi korszak, az 1931-es tanulmány viszont a nagy mozgalmi válság-szakasz utáni idők terméke. Az egyik különbség: az 1928-as írás abból indul ki, illetve arra a következtetésre jut, hogy Szabó Ervin nézetei már elavultak, leküzdötték őket, nincs aktualitásuk. Révai tanulmánya viszont éppen ellenkezőleg, különleges aktuális jelentőséget tulajdonít Szabó Ervin nézeteinek: eszerint „a Szabó Ervin probléma tisztázását mindenféle szükségletnek érzik”;²⁶ „Sz. E.-nek így Magyarországon az a tiszteletreméltó szerep jutott, hogy őt kellett és kell áthidalni és leküzdeni ahhoz, hogy önálló, Magyarországra alkalmazott forradalmi elmélet kifejlődhessen”. Szabó Ervin elméletének — fejtette ki Révai — maradványai eleven élnek és hatnak napjainkban — 1931-ben is: megmutatkozik ez a spontaneitást hirdető nézetekben, Engels munkásságának helytelen megítélésében, az erőszak szerepének túlbecsülésében, valamint abban, hogy „A Társ. Tud. Társaság és a szociáldemokrácia közös elmélete a »feudális Magyarországról« volt Sz. E. elmélete is . . .”²⁷ „Sz. E. elméletében tehát egész sereg olyan alkatrész van, amely — mint hiba és tévedés is — tényleges hazai materiális viszonyok alapján, meglevő hazai ideológiai anyaghoz kapcsolódva illesztődött bele az általános szindikalista keretbe. És miután ezek a materiális és ideológiai okok ma sem szűntek meg teljesen: ma is meg van még az alap ahhoz, hogy Sz. E. elméletének helytelen alkatrészei eleven hatást gyakoroljanak. Elméletének forradalmi elemei, kapcsolatban marxizmusának sajátos elvontságával, egyik eszmei forrását alkotják a marxizmustól »balfelé« való eltévelyedéseknek; elméletileg a Társadalomtudományi Társasággal és a szociáldemokráciával párhuzamos alkat-

²⁴ Új Március, 1928. 11. sz.

²⁵ Soós Pál idézett munkájában az 1928—1932-es időszakot a Szabó Ervin-probléma megítélésében joggal tartja a legnegatívabb időszaknak, de az 1928. őszi, Új Márciusban megjelent Szabó Ervin-tanulmányt teljesen azonos irányúnak tekinti a későbbiekkel. Sőt: a Szabó Ervin értékelésében bekövetkezett „éles fordulatot” — megalapozatlanul — ettől a tanulmánytól számitja, nem véve észre az 1928. őszi cikket, s a Révai 1931-es írása közötti lényeges tartalmi-szemléleti különbségeket. — Soós Pál egyébként — miközben helytállóan ír 1928—1932 között egy „Kun Béla—Révai József által képviselt fővonalról” Szabó Ervin megítélésében — az 1928 előtti kommunista Szabó Ervin-képet lényegében kritika nélkül elfogadja. Révai 1931-es tanulmányát, valamint Kun Béla hasonló értékelését (*Lengyel József*: Visegrádi utca c. 1932-ben megjelent könyvének előszavában) többé-kevésbé reálisan helyezi el a nemzetközi kommunista mozgalom történetében, de a Révai-tanulmányról írt elemzése sok vonatkozásban szorul korrekcióra.

²⁶ Társadalmi Szemle, i. h. 118.

²⁷ Uo. 119.

részei kiinduló pontját alkotják a marxizmustól »jobbfelé« való eltévelyedéseknek.”²⁸

Az idézetből fény derül arra, hogy miben látta Révai a Szabó Ervin-probléma megújuló aktualitását. Ez nem csupán a szociáldemokrata politikai felfogások gyökereinek a felkutatásában és kritikájában állt. A dolog különleges jelentőségét az adta meg, hogy Szabó Ervin szellemi ősvé volt tehető a kommunista mozgalom *belső* elhajlásainak: egyfelől, mint már utaltunk rá, a közvetlen forradalmi demokrácia vágyképét is hordozó „irracionális”-utópisztikus praxis-filozófiai maradványoknak, másfelől, és az adott helyzetben erre esett a hangsúly, a párton belüli „szociáldemokratizmus” és „likvidátorság” megnyilvánulásainak. Ez utóbbival függ össze Révai tanulmányának — először 1930-ban, Kun Béla szavaiban felmerült²⁹ — másik ujdonsága: a kritika középpontjába Szabó Ervin nézeteinek a gyakorlati politikával, a stratégiával, a hazai konkrét társadalmi viszonyok s a hozzá vezető történeti út értékelésével kapcsolatos elemei kerültek, olyan kérdések, amelyeket mindaddig — 1930, illetve 1931-ig — a kommunista kritika nem vetett fel. „Szabó Ervinnek nemcsak szindikalista elmélete hibás, nemcsak a forradalmi munkáspárt szerepének értékelésében tévedett, hanem tévedett a nemzetközi munkásmozgalom fejlődési irányzatának értékelésében, tévedett az imperializmus értékelésében, tévedett a magyar 48/49-es forradalom elemzésében és ennek folytán hibás volt a megítélése a magyarországi fejlődés irányáról is”³⁰ — írta Révai. Így vált Szabó Ervin olyan előddé, akinek új oldalról is kiegészült bírálata többé-kevésbé minden aktuális mozgalmi igényt kielégíthetett: a nagy forradalmár szellemi ősvé vált a szociáldemokrácia és főleg Garami „feudális Magyarország” elméletének, de ugyanígy a részben utópisztikus-szektás, de egyúttal „jobboldali likvidátor” Lukács Györgynek is. Szabó Ervin portréja mögött ott állt nyíltan Garami, a portréra burkoltan ráfényképeződött Lukács György arcképe, sőt: még rejtettebben, a háttér legmélyén, ott húzódott egy önkritikus Révai József alakja is.

E tanulmány természetesen nem tekinti feladatának egy objektív, tudományos igényű Szabó Ervin-kép felrajzolását és szembesítését Révai tanulmányával. Ezt a feladatot a Szabó Ervin-kutatásnak kell elvégeznie. A probléma bennünket csak mint a kommunista mozgalom két háború közötti szellemi-politikai fejlődésének egyik csomópontja, közelebbről: Révai 1931-es felfogása, e felfogás háttere és mozgalmi funkciója foglalkoztat. Mindenesetre hangsúlyozni szeretnénk: Szabó Ervin felfogása az 1848-as forradalom jellegéről és a magyar társadalom újabbszázadi fejlődéséről — sok kitűnő rész-elemzés és helytálló gondolat mellett — hibás és egyoldalú volt. Mégis, noha a gazdasági válság gyors forradalmat váró légkörével sokminden magyarázható, a Szabó Ervin nézetei ellen 1930—1931-ben fellángolt kritika kampányszerűsége egyáltalán nem tekinthető indokoltnak, sem tartalmi, sem módszerbeli szempontból. A bennünket érdeklő legfontosabb kérdés azonban az, hogy milyen szemléleti alapról került sor Szabó Ervin — a magyar történelemről és az ország társadalmi fejlődéséről vallott — felfogásának bírálatára, milyen politikai-ideológiai álláspontnak volt a kifejezője Révai tanulmánya.

²⁸ Uo. 175.

²⁹ Ld. erről Kun Béla politikai referátumát a KMP II. Kongresszusán. P. I. Arch. 500. f. 3. csop. 15. ö. e.

³⁰ Társadalmi Szemle, i. h. 52.

Hogy erre, a már említett gondolatok alátámasztása érdekében, s azokon túl is, pontos választ adhassunk, nem térhetünk ki egy kis restauráló munka kötelezettsége elől. Révai 1931-ben rajzolt Szabó Ervin-képét ugyanis a szélesebb közvélemény nem az akkori, eredeti szövegből, hanem az 1946-ban újra kiadott³¹ — s a szerző által minden megjegyzés nélkül ugyancsak 1931-re datált — módosított szöveg alapján ismerte meg. Az eredeti, autentikus szöveg már szinte feledésbe merült. Főlelevenítésére, az 1931-es és 1946-os kiadás szövegének egybevetésére nem valamiféle „leleplezés” érdekében van szükség. A két kiadás közötti különbségek — főleg a futó pillantás számára — nem oly jelentősek, hogy azok egymagukban indokolják a „filológiai” összevetést. Révai 1931-es álláspontjára emellett többé-kevésbé az 1946-os szöveg is fényt derít. Egyébként, ha tekintetbe vesszük a Révai által — persze nem ok nélkül — szükségesnek tartott és végrehajtott „kozmetikai” műveleteket, a Szabó Ervin tanulmány még akkor is azok közé a mondhatjuk: kivételes és ritka kommunista írások közé tartozik, amelyek 15 évvel első megjelenésük után, nem túl látványos módosításokkal, mégiscsak kiadhatók voltak. Ilyen, 1931-ben és 1946-ban egyaránt felhasználható politikai-ideológiai tulajdonságokkal — amelyek persze ebben az összefüggésben maguk is további elemzést és magyarázatot igényelnének — nem sok régi kommunista dokumentum dicsekedhet. Az egybevetést mégis érdemes és szükséges elvégezni. Nemcsak a történeti hűség teljes helyreállítása érdekében, hanem azért is, mert segítségével egyszerűbb eszközökkel, világosabban és plasztikusabban tudjuk megközelíteni Révai 1931-es szemléletét, s egyúttal bepillantást nyerhetünk a politikai-ideológiai vegykonyha egy olyan sarkába, ahol a finomabb elemekből álló vegyületeket állították elő.

Mit módosított Révai 15 év után?

A „filológiai” egybevetésnek persze nem kell kiterjednie a szöveg egészére. Nemcsak a stíláriis változtatásoktól tekinthetünk el, hanem a kevésbé jelentős módosításoktól, a „taktikai” jellegű eltérésektől (így pl. a szociáldemokrácia vagy a polgári radikálisok jellemzésére szolgáló 1931-es éles jelzők vagy kitételek átalakításától) is. Figyelmünket csak a pártpolitika és a politikai ideológia lényegét érintő legfontosabb módosításokra, illetve kihagyásokra fordítjuk.

*1931-es szöveg*³²

Sz. E. tagadta, hogy „aktuális probléma . . . a proletárforradalom konkrét stratégiája.”

(122. l.)

*1946-os szöveg*³²

Sz. E. tagadta, hogy aktuális probléma „a proletár felszabadulás konkrét stratégiája”.

(55. l.)

³¹ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság c. kötetben Bp. 1946.

³² Az 1931-es szöveg - idézetek a Társadalmi Szemle 1931. évfolyamából, az 1946-os idézetek a „Marxizmus, népiesség, magyarság” c. kötetből valók.

„Sz. E. forradalmi szindikalizmusának és reformista világhelyzet-értékelésének keverékéből, amihez harmadik elemként járult a világháború alatt a szabadkereskedő pacifizmus — nem következhetett más, mint a háboruellenes mozgalomnak olyan alapra való korlátozása, melyen megfért egymás mellett a forradalmi szindikalista munkás, Mosolygó és a pacifista-nacionalista-polgári költő, Babits Mihály”. (Ehhez Révai jegyzetben hozzáteszi: „Sz. E. a világháború alatt azzal a gondolat-
tal foglalkozott, hogy Babits Mihállyal együtt irodalmi lapot ad ki.”)

(126. l.)

(Ezt a részt Révai elhagyta.)

„Mert Sz. E. elméletének maradványai nálunk nemcsak a szociáldemokrácia elleni harc korlátolttságát, hanem ennek a harcnak szociáldemokrata bázison való megrekedését is kifejezik.”

(175. l.)

(Ezt Révai elhagyta.)

„A Társ. Tud. Társaság és a szociáldemokrácia közös elmélete a »feudális Magyarországról« volt Sz. E. elmélete is. Ez az elmélet, melynek torz tükrét tarotta Szabó a 48/49-es forradalom eseményei elé, kísért azokban az idézetekben, amelyek szerint Magyarországon még mindig csak a polgári átalakulás van napirenden, amely nézetek fellépését Sz. E. szindikalizmusában már cikkem elején kimutattam.”

(177. l.)

„A Társadalomtudományi Társaság elmélete a »feudális Magyarországról«, melyben száz év óta szinte semmi sem változott, volt Szabó Ervin elmélete is. Ez az elmélet, melynek torz tükrét tartotta Szabó Ervin a 48/49-es forradalom eseményei elé is, kísért azokban a nézetekben, amelyek szerint Magyarországon még mindig csak olyan polgári átalakulás van napirenden, amelyben a munkásosztálynak nincs más feladata, mint a burzsoáziát hatalomra segíteni.”

(62. l.)

„Sz. E. elméletében tehát egész sereg olyan alkatrész van, amely — mint hiba és tévedés is — tényleges hazai materiális viszonyok alapján, meglevő hazai ideológiai anyaghoz kapcsolódva illesztődött bele az általános szindikalista keretbe. És miután ezek a materiális és ideológiai okok ma sem szüntek meg teljesen: ma is meg van még az alap ahhoz, hogy Sz. E. elméletének helytelen alkatrészei eleven hatást gyakoroljanak. Elméletének forradalmi

elemei, kapcsolatban marxizmusának sajátos elvontságával, egyik eszmei forrását alkotják a marxizmustól »balfelé« való eltévelyedéseknek; elméletileg a Társadalomtudományi Társasággal és a szociáldemokráciával párhuzamos alkotórészei kiindulópontját alkotják a marxizmustól »jobb felé« való eltévelyedéseknek.”

(177. l.)

„Ez az idill azonban nem tartott soká. Az imperializmus nyomása a kispolgárságra ellenzékbe kergette ezt az osztályt. Az imperialista fejlődés éket vert a kispolgárság bizonyos részei és a burzsoázia közé, Gratz Gusztáv és Jászi Oszkár útjai elváltak egymástól. A polgári intelligenciának ez a része most már nem a feudális tradíciók alóli felszabadulással való burzsoá kacérkodás szolgálatában állott, hanem kifejezője lett a kispolgári rétegek rebelliójának az imperializmus ellen. De a kispolgári rebellió az imperialista fejlődés ellen Magyarországon többféle ideológiai tartályba ömlött: hisz az antiszemizmustól a 48-as sovinizmusig a dualizmus ellen sokféle »ellenzéki« portékát kínáltak neki. De mert a magyar imperializmusnak a kispolgárság számára három legkirívóbb jellemvonása az volt, hogy a »zsidó« fináncióke uralmát, az Ausztriától való függést és végül a félf feudális grófi és papi nagybirtok túltengését jelentette, ezért a kispolgári opposzió antiszemita és nacionalista fajtája mellé kellett lépnie harmadiknak az antifeudális ellenzéknek. A kispolgári antifeudális opposzióknak lett ideológusává a T. T. és a polgári radikalizmus Magyarországon. Ez a kispolgári intellektuell-opposzió persze a felületi jelenségeket lényegnek, az egyes vonásokat az egésznek tekintette és nem vette észre, hogy az imperialista fejlődés nem hagyta meg a maguk szüzi önállóságában a gazdaság és politika feudális maradványait,

(Révai ezt a korábban már idézett passzust elhagyta.)

„Ez az idilli egység azonban nem tartott sokáig. Az imperialista fejlődés éket vert a kispolgárság bizonyos részei, elsősorban a radikális intelligencia és a burzsoázia közé. A magyar nagypolgárság 1905 után nem próbált többé külön utakon járni a feudálisokkal szemben. Gratz Gusztáv Jászi Oszkár útjai elváltak egymástól. A polgári intelligenciának radikális része most már nem a feudális tradíciók alól felszabadulni törekvő burzsoázia szolgálatában állott, hanem hangot adott bizonyos kispolgári rétegek rebelliójának a félf feudális magyar imperializmus ellen. Ennek a kispolgári antifeudalizmusnak lett képviselője a polgári radikalizmus Magyarországon. Ez a kispolgári intellektuell opposzió persze nem vette észre, hogy az imperialista fejlődés nem hagyta meg a maguk szüzi önállóságában a magyar gazdaság és politika feudális maradványait, hanem még jobban magába olvasztotta őket.”

(63. l.)

hanem még jobban magába olvasztotta, eszközként használta fel őket.”

(178. l.)

„Ily módon kifejlődött egy »marxistának« látszó ideológia: a magyar »legális marxizmus.« Marxizmus helyett legtöbbször jó volt a revizionizmus is, vagy a marxizmusnak Oppenheimer-féle kiadása. Példa rá Dániel Arnold, aki nem győzte hangsúlyozni a kisbirtok gyönyörűségét a latifundiummal szemben.”

(180. l.)

„Ha Sz. E. a munkásosztály politikai feladatait a *polgári demokrácia kivívására akarja korlátozni*, akkor a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia szellemében arról feledkezik meg, hogy a háború előtti magyar kapitalizmus fejlődési fokán a polgári demokráciáért való harc csak a kapitalizmus elleni harc volt lehetséges. (Sic.) Csak cik-kem további részében, amelyben a 48/49-es magyar forradalom osztályharcait akarom tárgyalni, igyekszem majd választ adni arra a kérdésre, hogy vajjon a világháború előtt Magyarországon a munkásosztály előtt a demokratikus forradalomnak, avagy már a szocialista forradalomnak a feladata állott-e, s ha ez utóbbi: mikor történt meg a fordulat a háború előtti Magyarországon. Sz. E.-nek itt nem azt vetem a szemére, hogy nem a szocialista átalakulásért való harc feladatát tartja aktuálisnak, hanem azt, hogy a polgári demokráciáért való küzdelemben a munkásosztálynak »a burzsoázia demokratikus akciója támogatásának« feladatát szabja ki. Sz. E. tehát nem tudta megérteni és alkalmazni a munkáshegemóniának a stratégiáját, melyet Marx dolgozott ki a munkásosztály számára 1850-ben a munkásosztály és a kispolgárság, 1852-ben és 1871-ben a munkásosztály és parasztság viszo-

„Ily módon kifejlődött egy »marxistának« látszó ideológia: a magyar »legális marxizmus.«”

(64. l.)

„Ha Szabó Ervin a munkásosztály politikai feladatait a polgári demokrácia kivívására akarja korlátozni, akkor a polgári radikalizmus és a munkásmozgalmi opportunizmus szellemében arról feledkezik meg, hogy a háború előtti magyar kapitalizmus fejlődési fokán a polgári demokráciáért való harcot a burzsoázia ellen is vívni kellett. Szabó Ervinnek nem azt vetem szemére, hogy nem a szocialista átalakulásért való harc feladatát tartotta aktuálisnak, hanem azt, hogy a polgári demokráciáért való küzdelemben azt tűzte feladatul a munkásosztály elé, hogy »a burzsoázia demokratikus akcióját támogassa.« Szabó Ervin tehát nem értette meg és nem tudta Magyarországon alkalmazni a munkáshegemóniának, a kispolgársággal való szövetségnek azt a stratégiáját, melyet alapvételeiben Marx dolgozott ki a munkásosztály számára 1850-ben a munkásosztály és a kispolgárság, 1852-ben és 1871-ben a munkásosztály és a parasztság viszonyáról. Ezt a gondolatot építette ki az orosz marxizmus az orosz forradalom tapasztalatai alapján.”

(65. l.)

nyáról. Ezt a gondolatot építette ki a marxizmus az orosz forradalom tapasztalatai alapján.”

(180. l.)

„Ő tudja, hogy a demokráciához az imperializmustól az út nem előre, hanem hátrafelé visz.”

(320. l.)

„Ő tudja, hogy a liberális demokráciához az imperializmustól az út *nem előre*, hanem hátrafelé visz.”

(71. l.)

A tanulmány eredeti szövegének, a szöveg néhány fontos részének helyreállítása után, most már biztosabban szólhatunk Révai Szabó Ervin-portréjának lényegi mondanivalójáról. A tanulmány nagyjából nem eredeti gondolatokat tartalmaz, hanem — több szempontból az 1928. őszi cikkhez hasonlóan — összegező jellegű. De Révai koncepciózusabb ideológus volt annál, semhogy egy ilyen összegezés kedvéért tollat ragadott volna. Ehhez önmagukban talán az új mozzanatok is csak részben lettek volna elegendők: a Szabó Ervin-probléma aktualitásának gondolata, s az a követelmény, hogy Szabó Ervin addigi portréját az opportunizmus vonásaival is kiegészítsék.

Minden valamennyire formátumos író írásának van valamilyen központi magva, egy mélyben munkáló, gyakran — mint a Blum-tézisek esetében is megfigyelhetjük — csupán rejtett, félig-tudatos, többnyire a személyes-lírai szférával szoros kapcsolatban álló alapeszméje; ez adja az igazi impulzust az íráshoz, ez tölti meg feszültséggel, dinamizmussal. Miben jelölhetjük meg Révai tanulmányának ezt a legmélyebb gondolati magvát? Egy „kétlelkű” mozgalmi vezető tragikumának az átélésében; egy forradalmi aktivista és egy kiábrándult intellektuel lelkét magában egyesítő személyiség konfliktusának ábrázolásában, akit a hitevesztettség, anélkül, hogy forradalmi kööttségeit fel tudná és fel akarná adni, végül is *visszafordít* a „liberalizmushoz” — valójában egy demokratikus értékrendhez, — amelynek korszerűtlenségéről ő maga is meg van győződve. Ennek a Szabó Ervin-képnek egy kicsit az 1928—29-es mozgalmi válságot átélte Lukács György az alterego-ja, s Révai az ellenképe. Lukács 1928—29-ben az úgynevezett Blum-téziseknek minden torz gondolata mellett vagy ellenére, egy pillanatra megpróbált ragaszkodni egy demokratikus értékrendhez, — Révai viszont, a körülmények nyomására, végül is kész volt szembefordulni vele. A tanulmány legmélyén, az önkritikus elemek mellett, ezért az önigazolás vonásai is felfedezhetők.

Szabó Ervin tragikumát egyébként Révai mint kommunista, logikusan és következetesen oldja fel, kimutatva, hogy a marxista elemekkel átszótt forradalmi szindikalizmus és az opportunista demokrata-liberalizmus csatája Szabó Ervinben ugyan élete végéig sem szűnt meg teljesen, de a harcban túlsúlyra az utóbbi jutott. Ennek okait Révai Szabó Ervin magányosságában, a munkás tömegmozgalmaktól való elszigeteltségében, valamint a polgári radikalizmus és a szociáldemokratizmus szellemi-politikai hatásaiban jelöli meg.

Ami a tanulmány mozgalmi-politikai koncepcióját illeti, ez alapjaiban egyáltalán nem tért el a korabeli hivatalos kommunista állásponttól, melyet magyar vonatkozásban Kun Béla szemlélete képviselt és határozott meg elsődlegesen. Világosan mutatják ezt a szöveg-egybevetések. Nem véletlen, hogy az 1946-os

kiadásban Révai módosításai főleg két irányúak: egyrészt a konkrét 1931-es mozgalmi helyzetnek, a Szabó Ervin-kérdés kommunista mozgalmon belüli „aktualitásának” az elhalványítására szolgáltak (ezért a „kettős elhajlásra” vonatkozó gondolatnak, valamint néhány olyan részletnek az elhagyása, amely a kommunista mozgalmon belüli szociáldemokratizmusra, s így burkoltan Lukács Györgyre utalhatott), másrészt szocializmus és demokrácia kapcsolatának „újra-építésére” törekedtek. Mert Révai 1931-es cikkében a hivatalos stratégiai álláspontot képviselte. Ezt nemcsak — az 1946-os változatban jócskán enyhített — élesen szektás szociáldemokrácia-felfogása, s a polgári radikalizmus végletesen egyoldalú kritikája bizonyítja, hanem a tanulmány általános demokrácia-ellenessége („demokratikus téveszmék”; a jelent, 1931-et illetően mindenfajta demokratikus forradalom vagy átalakulás azonosítása a „polgárral”; a demokrácia mint „hátrafele” tett lépés), s a két uralkodó osztály létét többé-kevésbé visszavonó megállapításai is (a feudális vonások, maradványok lebecsülése, viszonylagos önállóságának tagadása, mely szerint a feudális elemeket a magyar imperializmus csak „eszközként” használta fel a maga számára; az „imperializmus” kifejezés nem véletlen átalakítása 1946-ban „félfeudális imperializmussá” stb.).

Révai 1931-es álláspontja — az eredeti szöveg alapján bátran állíthatjuk — helyenként Kun Béla felfogásától is „balra” állt. Kun Béla, ahogy azt több korábbi idézetünk is bizonyítja, soha nem volt azon a véleményen, hogy az első világháború előtt már a szocialista forradalom volt napirenden Magyarországon. Sőt: sokszor hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrácia *akkor* nem azért volt opportunista, mert nem a szocialista forradalomra vett irányt, hanem mert a demokratikus forradalom helyett megelégedett a reformokért való harccal. Révai tanulmánya lényegében ezt az álláspontot képviselte; némely megállapításából viszont arra következtethetünk, hogy ő 1931-ben egy ennél végletesebb felfogás előtt is nyitva hagyta az utat. Homályosan ugyan, de félreérthetetlenül azt a gondolatot is megpendítette, hogy a szocialista forradalmi szakaszba való átlendülés talán már 1914 előtt bekövetkezett.

A félreértés, — az a vélemény u. i., hogy Révai tanulmányában a demokratikus és szocialista forradalom kapcsolatát újmódon, a korabeli szektarianizmustól eltérő képlet keretében vetette fel — nemcsak közvetlenül az 1946-os szövegmódosításokban leli magyarázatát. Elősegítette ezt egy sajátos idő-eltolás is; ami az 1931-es tanulmányban mint 1914 *előtti* követelmény, mint a háború előtt, láttuk: Kun által is esedékesnek tartott demokratikus forradalom koncepciója merült fel, az 1946-ban már az 1931-es időszak eredetileg egészen más — szektás-antidemokratikus — politikai koncepciójának a helyére lépett; az 1914 *előtti* időszakra helyesnek tartott politikai stratégiát Révai áttolta az 1919 *utáni* korszakra; így állt elő az a látszat, mintha 1931-ben is a marxi permanens forradalom elméletét tartotta volna aktuálisnak.

A reformista és polgári radikális politikai koncepció — elméleti és politikai szempontból egyébként természetesen indokolt — forradalmi bírálatát tehát Révai 1931-ben szektás alapról folytatta, egy helytelen politikai stratégia eszmei védelmében. Tanulmánya a mozgalmat több vonatkozásban is helytelenül orientálta, — hatása éppen ellenkező irányú volt, mint amit több mint egy negyedszázada neki tulajdonítanak. Az írás olyan álláspontból bírálta Szabó Ervin nézeteit, amely a feudális elemek és maradványok lebecsülésére, a meglevő demokratikus irányzatok végletesen negatív értékelésére, a polgári demokratikus feladatok háttérbe szorítására ösztönzött; az államgépezet viszonylagos önállóságának tagadásával akadályozta a magyar szélsőjobboldal egyik fellegrája, így e szélső-

jobboldal jelentőségének a felismerését. Persze, történelmietlen kísérlet volna mindezért felelőssé tenni Révait. De éppoly történelmietlen az a felfogás is, amely a Szabó Ervin-tanulmányt politikai-ideológiai szempontból valami újat megalapozó műnek tekinti. Az eredeti tanulmány — jóllehet azzal, hogy a hazai munkásmozgalom elmélyültebb elemzésére ösztönzött, s színvonalával, probléma-állításának drámai erejével kiemelkedik a korabeli írások közül — a lényegyet tekintve beleillik azon cikkek sorába, amelyek a csakhamar előtérbe lépő fasizmus elleni küzdelem szempontjából nem játszottak felkészítő szerepet. S ezen az a körülmény sem változtat, hogy a Szabó Ervin-problémával való beható foglalkozás Révai gondolatvilágában csakhamar olyan új eszméknek ásott medret, amelyek az 1931-es gondolatoknál termékenyebbeknek bizonyultak.

VAJDA MIHÁLY

A kispolgár adekvát osztályszervezete¹

Fasiszta diktatúra: a hatalomra jutott fasiszta mozgalom

A fasiszta diktatúra meghatározó jegyének tekintem, hogy *tömegmozgalom* eredményeképpen jött létre és mint — tőkés — uralmi forma is erre támaszkodott (a diktatúrát gyakorló személyek is e mozgalom résztvevői-irányítói, nem pedig polgári politikusok!). Kétségtelen, hogy e kiindulópont módszertanilag önkényes: minthogy létezik az az álláspont, amely szerint az első világháború után kialakult valamennyi antidemokratikus tőkés uralmi formát fasizmusnak kell tekintenünk, tulajdonképpen bizonyítanunk kellene az olasz és a német *diktatúra* valamennyi más diktatúrától eltérő sajátosságait, hogy *azután* egyáltalában jelentőséget tulajdoníthassunk a fasiszta *mozgalomnak*. Ezt az önkényességet azonban megengedhetőnek tekintem: az elemzés alapjául tudatosan választom a forradalmi munkásmozgalom szempontját. E tekintetben pedig — a már elmondottak fényében — nem lehet kétségünk afelől, hogy az olyan típusú rendszerek, mint pl. a magyar Horthy-rendszer és a fasiszta, ill. nemzetiszocialista uralom alapvetően eltérő jellegzetességeket mutatnak fel. Igaz, hogy a Horthy-rezsim kialakulását, konszolidációját is megelőzi egy olyan periódus, amelyre a „törvényesség” látszatával sem törődő ellenforradalmi különítmények garázdálkodása nyomja rá a bélyegét: a fehér terror korszaka. De nem is beszélve arról, hogy e fehér terror egy bukott forradalom, pontosabban egy levert forradalmi hatalom reakciójaként jött létre, mindenekelőtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy ezt az *átmeneti* periódust egy olyan konszolidáció követte, amelyben a politikai uralmat a hagyományos uralkodó osztályok közvetlenül gyakorolták, méghozzá úgy — számunkra ez a leglényegesebb mozzanat —, hogy a levert forradalom ellenére is bizonyos teret engedtek a munkásmozgalomnak, ha nem is forradalmi formáinak. Magyarországon létezett és nem is volt jelentéktelen a szociáldemokrata párt, működtek a szakszervezetek, és a kommunisták elleni terror a konszolidáció periódusában törvényes rendőri és jogi eszközöket vett igénybe.

Ellenünk vethetik azt is, hogy az olyan típusú rendszerek mint a Horthy-rezsim fokozatosan átvesznek a fasiszta diktatúrákra jellemző vonásokat. Magyarországon például a harmincas évek közepétől hivatalossá lett az antiszemitizmus, zsidótörvényeket hoztak stb. Csakhogy ez nem a fasizmus módszereinek átvételét jelentette, minthogy nem *szervezett* tömegigények kielégítését célozta. Erre a hatalmon levő, bármely tömegmozgalomtól rettegő hagyományos uralkodó rétegek nem is lettek volna hajlandóak. Magyarországon nem volt másról

¹ Részlet a szerző *Tömegmozgalom és diktatúra* (Szociológiai-politikai tanulmány a fasizmusról) c. könyvéből. A könyv két másik fejezete megjelent a Magyar Filozófiai Szemle 1970. évi 3—4. számában.

szó, mint a *szövetségessé* lett fasiszta rendszerek — elsősorban a náci rendszer — bizonyos elveinek — részben a hagyományos uralkodó rétegek saját igényeinek, legfőképpen azonban a szövetséges fasiszta Németország közvetlenül és közvetve érvényesülő követeléseinek megfelelő — átvételéről.

Ugyanez a helyzet az Európa sok más államában kialakult s demokratikusnak semmiképpen sem nevezhető rendszerekkel is. Teljes egyetértéssel idézném Otto Bauer erre vonatkozó gondolatmenetét: „Az 1918-as forradalmat az ellenforradalom követte. De nem mindenütt jelentkezett az ellenforradalom a faszizmus sajátos jellemvonásaival. Lengyelországban a demokráciát Pilsudski katonai diktatúrája váltotta fel. Jugoszláviában a demokrácia helyére egy régi vágású dinasztikus-katonai abszolutizmus lépett; az 1919-es magyar ellenforradalom „Ébredő Magyarországá” és azok a terrorcsoportok, amelyeket a bolgár Cankov kormány az összeomlott parasztpárt és a munkások ellen mozgósított, már mindenképpen a fasiszta rohamcsapatokhoz hasonló jellegűek voltak; rövid idő múlva a hatalom mindkét országban mégis újból a régi és régi divatú oligarchia kezébe került. A zsarnokság új formája először Olszországban és Németországban győzött. Ma persze ez alkotja a kapitalista osztályok diktatúrájának újonnan felfedezett formáját, melynek módszereit a más eredetű ellenforradalmi kormányok is utánozzák.”² Hasonló álláspontot képviselt — 1923-ban — Clara Zetkin is.

A fasiszta diktatúra módszereinek vagy elveinek bizonyos momentumait tehát számos más típusú diktatúra is átvette (a legegységelműbben Franco Spanyolországá³). Klasszikus típusú fasiszta diktatúráknak azonban csak azokat a diktatúrákat tekintem, ahol az uralmat a széles mozgalomként kibontakozó rohamcsapat-szervezettel szoros kapcsolatban álló párt, illetve ennek vezetősége — gyakorolja; a fasiszta mozgalom már hatalomrajutása előtt szervezett támadásokat hajtott végre a munkásosztály legkülönbözőbb szervezetei ellen, s éppen e harcban kibontakozó növekvő hatalmára támaszkodva maga veszi át az államhatalom irányítását anélkül, hogy a hagyományos uralkodó rétegekkel *szövetségre* lépne. Ez természetesen semmiképpen sem jelenti, hogy a hagyományos uralkodó rétegek támogatása nélkül is hatalomra kerülhetett volna. Az, hogy szervezett, a fennálló jogrend kereteit megsértő mozgalomként egyáltalában kibontakozhat és támadhatja a munkásosztály szervezeteit, csak a fennálló rendszer hallgatólagos támogatásával mehet végbe. Amikor azonban kezébe kaparintja az államgépezetet, a hatalomátvétel — a legalitás látszatára való törekvés ellenére is — forradalmi átalakulásnak tűnik: mind az olasz, mind pedig a német faszizmus

² Otto Bauer: *Der Faschismus*. In: *Bauer—Marcuse—Rosenberg u. a., Faschismus und Kapitalismus*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, Europa Verlag, Bécs 1967. 143.

³ A Franco-rezsim sem tekinthető azonban faszizmusnak. A problémát nem elemzem részletesebben. Megállapításomat alátámasztandó a következő mozzanatokra szeretném felhívni a figyelmet:

1. A spanyol diktatúra a hagyományos uralkodó rétegeket nem szorította ki a politikai hatalom gyakorlásából.

2. Minthogy nem forradalmi formákat alkalmazó tömegmozgalomként, hanem ellenforradalomként, a forradalmi hatalom ellenlábasként került hatalomra, nem kényszerült radikális formákban jelentkező tömegigények még látszólagos kielégítésére sem.

3. Nem jellemző rá a külpolitikai agresszivitás.

4. S ami a legfontosabb: nem töltötte be azt az ökonomiai funkciót, amelyik a fasiszta rendszerek jellemezte: nemhogy elősegítette volna, hanem kifejezetten akadályozta a termelőerők fejlődését.

Álláspontomat az is alátámasztja, hogy a legutóbbi évtizedben, amikor Spanyolország gazdaságilag fejlődésnek indult, a rendszer arculata is sok vonatkozásban megváltozott.

esetében a fasiszta uralom kiszorította a politikai hatalom közvetlen gyakorlásából a hagyományos uralkodó osztályokat, s azoknak szervezeteit még ellenzéki formában sem tűrte meg. Éppen az *összes* hagyományos pártok és szervezetek megsemmisítésével tudta a teljes nemzeti integráció látszatát megteremteni.

E rendszer létrehozásához éppen olyan pártra volt szükség, amely már létrejöttének pillanatától fogva fellépett a nemzeten belül jelentkező partikuláris érdekekkel szemben, egyaránt támadva a burzsoázia és a proletariátus „önzését”. Egyképpen szembefordult a „plutokráciával”, a bolsevizmussal és a reformista marxizmussal. Az utóbbival, szempontjainak megfelelően — minden kétséget kizáróan — jogosultan is. Hiszen a reformizmus — ellentétben a forradalmi munkásmozgalommal, amelynek célkitűzése olyan társadalom megteremtése, ahol elvileg nem létezhetnek többé egymással szembenálló partikuláris réteg-érdekek — valóban a proletariátus önző érdekeit képviseli; amikor leveszi a napirendről a társadalom kommunisztikus átalakítását s csupán a munkásosztály szükségleteinek az adott rendszeren belül történő kielégítéséért száll sikra, valóban az adott rendszeren belül szükségképpen partikulárisnak megmaradó réteg érdekeit kívánja érvényesíteni — más partikuláris rétegérdekekkel szemben.

A fasiszta mozgalom ideológiájának alapja: a „totalitás” elve

Amikor a fasiszta diktatúra minden hagyományos pártot (melyeknek az a legfőbb jellemzőjük, hogy meghatározott társadalmi *rétegek* érdekeit képviselik) megsemmisít, s a nemzet „egészt” képviselő fasiszta párt uralmát valósítja meg, a fasiszta mozgalom ideológiájának szellemében jár el.⁴ Minden kifejezetten fasiszta ideológia közös jellemzője ugyanis, hogy ellenfelének a legtisztábban a partikularitásra apelláló ideológiát, a liberalizmust, s e liberalizmus „racionalizmusát” tekinti. Herbert Marcuse fasizmus-tanulmányában rámutat arra, hogy „... a harc először messze a politikai szinttől kezdődött, mint a XIX. század racionalizmusával, individualizmusával és materializmusával folytatott filozófiai és tudományelméleti vita”,⁵ s e tekintetben „a liberalizmus kíséretében maga a marxizmus is úgy jelenik meg a számára (a fasiszta ideológiáról van szó — V. M.), mint annak öröksége vagy partnere”.⁶ A liberalizmus — és a szociáldemokrácia kezén minden kétséget kizáróan valóban liberálissá lett marxizmus — éppen mint a partikularitásra épülő racionalizmus alkotják a fasiszta, a fasiszta ideológia ellenlábását. Ha minden ténylegesen liberális ideológia alapvető jellemvonása, hogy az egymással szembenálló partikuláris érdekek racionális egységét kívánja megteremteni (a reformista marxizmusnak e tekintetben az a specifikuma, hogy a munkásosztályt önálló partikularitásként fogja fel, s összhangba kívánja hozni az „össztársadalmi” érdekek érvényesülését e partikularitás érdekeinek érvényesítésével is), akkor ezzel szemben a fasizmus, a fasiszta ideológia a

⁴ A legkülönbébb beállítottságú fasizmus-történészek és -teoretikusok állítják azt, hogy a fasizmusnak tulajdonképpen nincsen ideológiája, hiszen éppen az jellemzi, hogy a taktika minden más elemet (így az ideológiákat is) háttérbeszorít. Ez az álláspont azonban összekeveri a fasizmus ideológiáját a fasiszta pártok programjával: a fasizmus soha nem zavartatta magát abban, hogy meghirdetett *programját* a legradikálisabban — akár az ellenkezőjére — módosítsa, ha hatalmi érdekei ezt taktikai szempontból megkövetelték. Sohasem adta fel azonban *ideológiáját*.

⁵ *Herbert Marcuse: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung.* In: *Bauer—Marcuse—Rosenberg u. a. Faschismus und Kapitalismus*, id. köt. 39.

⁶ Uo. 38.

partikularitás teljes tagadását jelenti, mindenféle partikularitás alárendelését a „természeti-organikus” egésznek, a „nemzet”-nek.

Ez az irracionális totalitás nem más viszont, mint a liberalizmus racionális partikularitásának másik oldala. A polgári gondolkodás egyoldalúan túlfeszített racionalitásának mindig kiegészítő mozzanata volt az „egész” irracionálisága.⁷ A totalitás nézőpontja — kimondva vagy kimondatlanul — mindig behozta a polgári gondolkodásba az irracionális mozzanatot.

A liberalizmus „életeleme az optimista hit az ész végső győzelmében, amelyik az érdekek és vélemények minden szembenállása felett az egész harmóniájában utat tör magának”.⁸ Ennek a racionalizmusnak a gyökere a kapitalista áruterelés teljes kibontakozásának „racionálisága”, amelynek a társadalmi viszonylatok jogi szabályozásának racionalitása is megfelel. „A jog racionalizálása és a vállalat racionalizálása (azok a mozzanatok, melyeket Max Weber mint a nyugati kapitalizmus szelleme számára döntőeket emel ki) a kapitalizmus liberális korszakában addig nem ismert módon valósultak meg. De éppen itt ütközik a liberálisztikus racionalizmus igen hamar korlátokba, melyeket önmagából eredően nem képes leküzdeni: az irracionális elemek beléje hatolnak és felrobbantják az elméleti alapkoncepciót”.⁹ „... maga az egész ellenáll a racionalizálásnak”,¹⁰ s ezért elméletileg is „... az egész struktúráját és rendjét végezetül is irracionális erőknél engedik át: a véletlen »harmóniának«, egy »természetes egyensúlynak«”.¹¹ Az osztályellentéteknek, a klasszikus kapitalizmus válságának a kiéleződésével — a harmónia állandó felborulásaival — a polgári gondolkodásnak szükségképpen ezek az irracionális momentumai kerülnek előtérbe.

Marcuse jól látta a klasszikus típusú liberalizmus válságát. Jóslata azonban, hogy „... a totális-autoritárius állam hozza a kapitalizmus monopolisztikus stádiumának megfelelő társadalmi organizációit és elméletet”¹², nem vált valóra. A modern monopolisztikus kapitalizmus stabil organizációja a manipulált demokrácia, az ennek megfelelő elmélet pedig a modern pozitívizmus. A kapitalizmus csak úgy tudott stabilizálódni, hogy az összes rétegek partikuláris szükségleteinek tényleges kielégítésére törekszik (s a stabilitás megbomlása mindig ott következik be, ahol az valamely oknál fogva nem sikerül), nem pedig a partikularitás látszólagos meghaladása útján. Minthogy Marcuse a fasizmust tekintette a modern monopolkapitalizmus egyedüli adekvát politikai struktúrájának, tévedett a polgári gondolkodás fejlődéstendenciáinak megítélésében is: azt hitte, hogy az irracionális lesz a modern kapitalizmus polgári gondolkodásának alapvető jellemzője.¹³ Itt azonban nem egyszerű tévedésről van szó, hanem az

⁷ A polgári gondolkodásnak ezt a szerkezetét és annak összefüggését a polgári társadalom struktúrájával — Marx alapján, Max Weber elgondolásait is felhasználva — Lukács György világitotta meg elsőként „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata” c. a Történelem és osztálytudat-ban (1923) megjelent tanulmányában. (Ld. Lukács: Történelem és osztálytudat, Alapvető, Budapest 1974). Marcuse most vizsgált gondolatait is szemmel láthatóan e tanulmány alap gondolataira épülnék.

⁸ Marcuse: i. m. 51.

⁹ Uo. 52.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 53.

¹² Uo. 53—54.

¹³ A fasizmus korszakában Marcuse nem állt egyedül ezzel az elképzelésével. Ami a kapitalizmus alapvető fejlődéstendenciáit illeti, ugyanezt az álláspontot képviselte pl. Justus Pál, a polgári gondolkodás fejlődésének vonatkozásában pedig Lukács György is, amikor Az ész trónfosztásában a modern gondolkodás haladó vagy reakciós jellegének vízvonalstójaként a racionalizmus — irracionális ellentétet fogja fel.

adott történelmi korszak valóságos frontvonalai által meghatározott „ideológikus” beállítottság kialakulásáról. A faszizmus előretörésének és hatalmának időszakában ugyanis, amikor a forradalmi törekvések, a proletariátus forradalmi küzdelésének megvalósítása szempontjából is egyértelmű volt, hogy minden faszizmusellenes erő összefogására szükség van, a pozitívista racionalizmus az elméletben is szükségképpen szövetségessé kellett hogy legyen s így az elméleti küzdelem valóságos frontvonalává vált a racionalizmus – irracionálizmus szembenállás.¹⁴

A totalitás irracionalista álláspontja kezdetben úgy jelentkezett a polgári gondolkodásban, hogy a totalitást nyíltan alárendelte valamely kiválasztott elit érdekeinek és álláspontjának (pl. Nietzschénél). A fasiszta ideológia bizonyos változást jelentett: egy adott nemzeti-faji (mindenképpen organikusnak tekintett) „totalitás” keretein belül mindenféle partikularitás látszólagos tagadása jött létre (talán legjellemzőbb megnyilatkozása Darré „Blut und Boden”-ja). A nyílt-cinikusan arisztokratikus irracionálizmusnak semmiféle reménye nem lehetett arra, hogy igazi tömeghatást érjen el, ahhoz, hogy tömeghatást elérő, az utcát uraló ideológiává váljék, le kellett vetnie arisztokratizmusát, a „szocializmus” álarcában kellett, hogy jelentkezzen.¹⁵ Méghozzá olyan szocializmusnak az álarcában, amelyik nem az egyik osztály érdekeit kívánja védelmezni a másik osztály érdekeivel szemben, hanem radikálisan szembeszáll minden olyan mozgalommal, párttal stb., amelyik az egyik vagy a másik osztály érdekeire apellál, tehát a „kapitalizmussal” is és a „marxizmussal” is. A fasiszta ideológiának ezt a specifikumát Marcuse igen jól látta: „. . . az általa képviselt egész nem az osztálytársadalom talaján egy osztály uralma által végbevitt egységesítés, hanem egy az összes osztályokat egyesítő egység, amelyik az osztályharc realizását, s ezzel maguknak az osztályoknak a realitását kívánja megszüntetni . . . A cél tehát az osztály nélküli társadalom, de — a fennálló osztálytársadalom alapjain és kereteiben”.¹⁶ Az, hogy nem tagadása a fennálló osztálytársadalom alapjainak és kereteinek, teszi a fasiszta ideológiát kifejezetten polgári ideológiává, az a mozzanat viszont, hogy szemben a liberalizmussal és az arisztokratikus irracionálizmussal is, a partikularitás látszólagos meghaladását képviseli, kifejezetten kispolgári¹⁷ jellegét mutatja. És éppen mint kispolgári elmélet — a faszizmus nem is lehetett a polgári ideológia végszava.

¹⁴ Azért beszélünk „ideológikus” beállítottságról, mert ez, a mozgalom legalapvetőbb érdekeinek megfelelő állásfoglalás elméletileg tarthatatlan engedményekhez vezetett a polgári racionalizmussal szemben. A többi között annak a felismerésnek a fokozatos háttérbeszorulásához, hogy a racionalizmus és az irracionálizmus a polgári gondolkodás egymást kiegészítő két oldala. Ez a tendencia igen szembetűnően jelentkezik Lukács számos, a negyvenes és az ötvenes években keletkezett írásában: az őt az e korszakban a hivatalos marxizmus részéről ért teljesen igazságtalan támadások sem változtatnak azon, hogy e korszakában gondolkodása sok vonatkozásban közelített a „dialmat” hiperracionalisztikus felfogásához. Igen jellemző, hogy az antifasiszta harc koncepciójával szemben álló Karl Korsch nem kényszerült ilyen típusú elméleti engedményekre. Élete hátralevő esztendeiben viszont nem tudott többé jelentős ideológiai hatást gyakorolni a baloldali mozgalmakra.

¹⁵ Van természetesen egy másik oldala is a dolognak: az irracionálizmus e két típusa bizonyos vonatkozásban az azonos funkciót betöltő különböző eszközök szerepét játssza. Wolfgang Harich helyesen mutatott rá arra, hogy a XX. században az exkluzivitás közsükségleti tömegcikké vált. Kétségtelen, hogy a náci propaganda erre is rájátszott.

¹⁶ Marcuse: i. m. 55.

¹⁷ Itt is, és a továbbiakban is sokszor használjuk a „kispolgári” terminust teljesen differenciálatlanul. Kétségtelen, hogy nem tekinthetjük mindazokat a rétegeket, amelyekre a faszizmus támaszkodott, — a termelés szervezetében elfoglalt helyüket tekintve — kispolgáriaknak. Tudatuk azonban tipikusan kispolgári tudat, a többi között ezt szeretnék a következőkben bizonyítani.

A fasiszta ideológia nem érinti a fennálló társadalom alapjait és kereteit, amennyiben nem tagadja a magántulajdon elvét. Ugyanakkor megragadhatja azokat a széles tömegeket, amelyek a fennálló rendszerben vagy fenyegetettnek érzik egzisztenciájuk épp-így-létét, vagy kiszorultak a társadalom periferiájára, tehát az adott rendszeren belül aktuálisan vagy perspektivikusan semmiféle reális létalappal nem rendelkeznek. A kiszorultak számára természetesen a valószínű forradalom, a szocialista átalakulás is olyan perspektíva lenne, amely által semmit sem veszíthetnek. De nem is beszélve arról, hogy a forradalmi perspektíva ekkorra már megszűnt közvetlen realitás lenni, ezek a rétegek éppen mert kiszorultak, „deklasszálódtak”, nem rendelkeztek a proletár-osztálytudat nélkülözhetetlen pszichológiai bázisát alkotó kollektivitás- és szolidaritás-tudattal, amelyre a proletariátus évtizedes kollektív harcai során tett szert. Nem a fennálló forradalmi átalakítására, hanem „tradicionális helyük” visszaszerzésére törekedtek. Nem véletlen, hogy a „régik” munkanélküliek, azok, akik hosszú időn át gyári munkások voltak, a kommunisták tömeg-bázisát képezték (ezek ugyanis rendelkeztek a proletárszolidaritás tudatával, és minthogy az adott rendszeren belül nem voltak biztosítva a létfeltételeik, az adott megsemmisítésére törekedtek), az „új” munkanélküliek viszont, akik a kispolgári, elsősorban paraszti létből jutottak a proletársorba, s rendszerint mindjárt az utcára is, a fasiszmus táborához csatlakoztak. Ez a réteg is (a proletariátus legalsóbb, „új”, osztályöntudattal nem rendelkező rétege s a lumpenproletariátus) készséggel elfogadott tehát egy olyan ideológiát, amelyik a még egzisztenciáját el nem veszített, de azt mind az előrenyomuló tőkekoncentrációtól, mind pedig a proletariátus szervezett gazdasági harcától fenyegetettnek érző rétegnek, — a hagyományos kispolgárságnak ugyanis — *adekvát* ideológiája volt.¹⁸ Ezeket a rétegeket a fasiszmus *nem csapta be*. Mert egyrészt eleve szavatolta számukra a tulajdonhoz való jogukat, másrészt egy olyan perspektívát kínált, amelyik ezt a jogot realitássá is teheti: nevezetesen a nemzet mint „totalitás” érdekeinek más nemzetekkel és fajokkal szembeni közös érvényesítése útján.

A fasiszta totalitás-elv — nyílt kiállítás a nemzeti partikularitás mellett

A fasiszmus totalitás-elvének hazugságára természetesen nem érdemes sok szót vesztegetni. Hogy egy adott nemzet vagy faj más nemzetekkel vagy fajokkal szemben ugyancsak partikuláris, az tökéletesen nyilvánvaló. Sőt, nyilvánvaló az is, hogy egy ilyen partikularitás érdekeinek a képviselője már eleve a legbrutálisabb, legagresszívebb formában jelentkezik, mert — ha ez paradoxul hangzik is — *nyíltan* partikuláris, s ennél fogva alapvető — éppen a polgári fejlődés kitermelte — értékek nyílt tagadására épül. Minden polgári ideológia az emberi par-

¹⁸ A modern kapitalizmus fejlődésének, a tőkés felhalmozás tendenciáinak XX. századi kibontakozása — Marx elgondolásaival ellentétesen — nem vezetett a középrétegek megsemmisüléséhez. A mai amerikai társadalomban pl. a középrétegek aránya igen jelentős és növekedőben van. A hagyományos kispolgári (független kistermelői) lét feltételei azonban valóban megszűntek, ill. megszűnőben vannak. Minél később és minél kompromisszumosabb formában tört magának utat a kapitalizmus egy országban, annál nehezebb és több zökkenővel alakult át ezen ország „demográfiai struktúrája”. E vonatkozásban is Amerika volt a legszerencésebb helyzetben. Lévén, hogy lakosságának zöme az elmúlt száz évben vándorolt be Európából, demográfiai összetétele „természetből fogva” „ésszerű” volt, könnyen alkalmazkodott az ökonomiai átalakulás követelményeihez. (Ld. ehhez *Gramsci: Filozófiai Írások*, Kossuth, 1970. 354.)

tikularitást teszi meg tulajdonképpeni kiindulópontjául — éppen ennyiben *polgári* ideológia. Semmiféle polgári ideológia nem lehet az „emberi emancipáció” ideológiája, mert mindig előfeltevése marad a „polgári társadalom” önző, a maga különös érdekeit minden más különös érdekekkel szemben érvényesíteni kívánó „embere” (l'homme), amennyiben előfeltevése marad a *tulajdon*. „Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl . . . az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagában, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódtott s a közösségtől elkülönült egyéne. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása. Az egyéneket összetartó egyetlen kötelék a természeti szükségszerűség, a szükséglet és a magánérdek, tulajdonuknak és önző személyüknek megőrzése.”¹⁹

A polgári forradalom azonban, éppen mert lerombolta a megelőző társadalmak természetadta korlátait, megszüntette a születés előjogait, s elvileg bárki számára lehetővé tette, hogy a társadalom vezető osztályába emelkedjék, tisztán spiritualisztikus formában ugyan, a politikai állam formájában, közösségi lényé, nembeli életének reprezentánsává tette az embert, létrehozta a *citoyent*. Létrehozta az ember általánosságát, ha ez az általánosság „nem-valóságos” is. „A kiteljesedett politikai állam, lényegét tekintve, az embernek *emberi nemi élete* (*Gattungsleben*), *ellentétben* anyagi életével.”²⁰ A polgári forradalom *törekvése* az „emberi önfelszabadítás”, csak hogy amikor ez az önfelszabadítás a „politikai önfelszabadítás formájában törekszik végbemenni”, azaz az embert mint nembeli lényt valóságos, önző anyagi lététől elszakítottan, egy külön szférában, a politika szférájában konstituálja, olyan ellentmondást hoz létre, amelynek megoldása az ember nembeli életének, az emberi lényeknek pusztán spiritualisztikus létezése, amelyet alárendel magának, elnyom valóságos anyagi partikularitása. „A politikai élet a maga különös önérzetének pillanatában igyekszik elnyomni előfeltételét, a polgári társadalmat és ennek elemeit, s konstituálni magát mint az ember valódi, ellentmondás nélküli nembeli életét. De erre csak azáltal képes, hogy *erőszakos* ellentmondásba kerül saját életfeltételeivel, csak azáltal, hogy *permanensnek* nyilvánítja a forradalmat, és ezért a politikai dráma éppoly szükségyszerűen a vallásnak, a magántulajdonnak, a polgári társadalom összes elemeinek helyreállításával végződik, mint ahogyan a háború a békével végződik.”²¹ 1793 jakobinus kispolgárának az a törekvése, hogy a bourgeois-t alárendelje a *citoyennek*, szükségképpen halálra van ítélve, mert — amint Marx mondja —, az élet megszüntetését, a guillotine permanenciáját jelenti, jelenti mindaddig, amíg a valóságos materiális életben nem szűnik meg a bourgeois és a *cityen* ketőssége. Mégis, „. . . a *politikai* emancipáció (azaz az ember nembeli lényként való spiritualisztikus tételezése — V. M.) mindenesetre nagy haladás, nem a végső formája ugyan az emberi emancipációnak egyáltalában, de a végső formája az emberi emancipációnak az eddigi világrenden *belül*.”²² Nos, 1922 fasiszta és 1933 nemzeti-socialista kispolgárának mozgalma éppen az emberi emancipációnak az eddigi világrenden (azaz a kapitalista formáción) belül lehetséges végső formájának a *visszavételét*, 1793 eredményének, az emberi emancipáció spiritualisztikus tételezé-

¹⁹ Marx: A zsidókérdéshez. MEM. I. 367.

²⁰ Uo. 356.

²¹ Uo. 359.

²² Uo. 358.

sének *teljes visszavételét* jelenti. Igen karakterisztikus Goebbels megállapítása a náci hatalomátvételt illetően: „Ezzel az 1789-es évet kitöröljük a történelemből!”

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy 1793 és a fasizmus között letagadhatatlan párhuzamok léteznek. A párhuzam valóságos szociális alapja: a kispolgárnak az a — teljesen megvalósíthatatlan — törekvése, hogy a spiritualisztikus, politikai egyenlőség és a gyakorlati-materiális egyenlőtlenség alapvető ellentmondását a polgári társadalom keretei között oldja meg. De míg 1793 ezt úgy szerette volna megoldani, hogy a materiális egyenlőség (a tulajdon egyenlősége) a politikai egyenlőséggel párosuljon, addig a fasizmus a gyakorlati-materiális egyenlőségre törekvést (igen jellemző állandó jelszava: a harc a „nem-produktív”, „parazita”, „zsidó” tőke ellen) a politikai egyenlőség teljes ignorálásával, egyáltalában a politikai lét (az ember nembeliségének a polgári társadalmon belüli egyedül lehetséges, spiritualisztikus megvalósulása) tagadásával kívánta összekapcsolni. És ezzel mindannak tagadásává lett, amivel a polgári fejlődés az emberi emancipáció megvalósításának irányában — az emberi lényeg realizálásának irányában — előrelépett.

A burzsoá, minthogy nem szenvedő, hanem élvező eleme a társadalomnak, a legkevésbé sem kényszerül arra, hogy ellentmondásainak felszámolására törekedjék. Az osztálytudatos proletariátus, mint magáértvaló osztály, a tőkés társadalom ellentmondásait magának ennek a társadalomnak a felszámolásával kívánja megoldani. A tőkés társadalom alapvető ellentmondását magán ezen a társadalmon belül megoldani — ez a kispolgári ideológiáknak és az erre épülő mozgalmaknak a jellemzője, rájuk jellemző e társadalom egész történelme során. Csakhogy míg a születő tőkés társadalom kispolgársága az ellentmondás felszámolását a polgári elvek radikális keresztülvitelével óhajtotta volna megvalósítani, s így — a maga reménytelen — kísérleteiben az emberi lényeg realizációjának szószólója volt, addig a már kiteljesedett tőkés társadalom kispolgársága e törekvéseivel csak önző, partikuláris, a nembeliséget tagadó érdekeit képviseli, a fasizma korszakban immár a polgárság által kidolgozott értékek nyílt tagadásával is.

A nemzeti-faji ideológia nem véletlen eleme a fasizmusnak, amit nemcsak az a tény bizonyít, hogy legkülönbözőbb — s állandóan radikális változásokon átmenő — programjának a „nemzet” akár más nemzetek rovására történő „fel-emelése” minden kétséget kizáróan egyetlen változatlan mozzanata, s mint ezt majd a későbbiekben látni fogjuk²³, e mellett a náciizmus akkor is kitartott, amikor az már nyíltan ellentétbe került hatalmi érdekeivel. A nemzeti-faji eszme s ennek következetes képviselője adta meg egyedül azt a lehetőséget a fasizmus számára, hogy a követőitől szegődött tömegek partikuláris érdekeit képviselve *ne* kerüljön szembe a fennálló társadalom alapelveivel. Ha ugyanis ezekkel szembekerült volna, akkor a burzsoázia természetesen nem engedte hatalomra kerülni; de nem is tudott volna semmiféle tömegtámogatásra szert tenni, minthogy semmiféle specifikummal nem rendelkezett volna a — reformista — szocializmus ellenlábasként. Az, hogy a német fasizmus magát *nemzeti szocializmusnak* tekintette, ismét csak nem volt tehát valamiféle olcsó és megtévesztő trükk, nem a tömegek becsapásának eszköze volt. A mozgalom lényegét fejezte ki. „Szocializmus” volt e szónak abban az egészen közkeletű értelmében, hogy egy adott nemzeti közösség

²³ Ld. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3—4. sz.

minden tagjának partikuláris érdekképviselőivé kívánt lenni (anyagi szükségletek egyre bővülő kielégítése valamennyi társadalmi rétegben), ugyanakkor szükségképpen nemzeti is, amennyiben „szocialista” céljait — minthogy nem a fennálló társadalom tagadására épült — csak más nemzetek rovására valósíthatta meg.²⁴ De nemcsak maga a nemzeti eszme, hanem ennek *agresszivitása* is következett ezekből a kispolgári törekvésekből. Önmagában a nemzeti szuverenitás védelme semmiképpen sem tette volna lehetővé a „szocialista” célkitűzések megvalósítását. A fasizmusnak nem saját népe egyenlőségét kellett más népekkel szemben megvédelmeznie (a náciizmusnak legfeljebb nagyon is kapóra jött a Németországot sújtó versailles-i feltételek „igazságtalansága”), hanem saját népének partikuláris érdekeit kellett kifejezetten más népek rovására kielégítenie. Éppen ennek következtében — pontosabban ezen keresztül — jött létre a burzsoázia által — igaz, hogy pusztán spiritualisztikus formák között — védelt értékek, mindeneke előtt az egyenlőség eszme tagadása. A tőkés társadalom, még akkor is, ha a materiális életviszonylatok terén a legelképezhetőbb egyenlőtlenségeket produkálja, eszmeileg — a fasizmus megjelenéséig — fenntartotta az egyenlőség gondolatát, és védelmezte ezt a gondolatot a politikai egyenlőség formájában. Nagyon jól tudjuk, hogy még ez a politikai egyenlőség sem realizálódott. De elvi fenntartása ennek ellenére valóságos előrelépést jelentett minden megelőző társadalmi formációhoz viszonyítva, ahol az emberek közötti evilági egyenlőség még politikai formában sem fogalmazódott meg.

A fasizmus olyan polgári ideológia, amelyik visszavonja a polgári egyenlőség-gondolatot, sőt még ennél is tovább lép visszafelé: a kereszténység által meghirdetett egyenlőség-gondolat tagadásáig. A felsőbbrendű faj gondolata (amely csupán valamely nemzet más nemzetekkel szembeni jogainak „tudományos” megformulása) mint az adott nemzetben belüli osztálypartikularitások megszüntetésének eszköze nyílt meghirdetése az emberi nemben belüli egyes csoportok elvi egyenlőtlenségének. (Maga a gondolat természetesen nem magában a fasiszta mozgalomban jelentkezik először: ideológiai előkészítése azonban már a fasizmus közvetlen előtörténetéhez tartozik.)

Nem a fasizmus, a fasiszta állam az első olyan polgári hatalom, amelyik expanzív háborút folytat más nemzetek rovására. De az első olyan hatalom, amelyik ezt az *agresszív* expanzivitást a lényegében véve azonos gazdasági-kulturális szinten, azonos társadalmi rendszerben élő népekkel szemben is *nyíltan* vállalja, amelyik nem kívánja az „alacsonyabbrendű fajok” elleni harcát éppen a nemzetek, a fajok egyenlőségének gondolatára felépíteni. A polgári államok legbarbárabb gyarmatosító háborúi egyrésztől gyakran az elmaradott népek felemelésének jegyében folytak, másrésztől olyan népek ellen, melyeknek de facto gazdasági

²⁴ Nem véletlen, hogy a német fasizmusnak a Strasser-testvérpár vezette szárnya, amelyik magát „nacionálbolsevistának” nevezte, fokozatosan elvesztette jelentőségét a mozgalmon belül a Hitler-szárny rovására. A nemzeti eszmének a *komolyan vett* kommunisztikus törekvésekkel, tehát a *tulajdon felszámolására* irányuló törekvással való összekapcsolása semmiféle bázist sem biztosított volna a mozgalomnak. Az uralkodó osztályok nyilvánvalóan nem fogadhatják el, sőt, a leghatározottabban szembe kell hogy forduljanak vele. A náciizmus tényleges tömegbázisát képező rétegek, melyek számára éppen kistulajdonuk biztosítása, középréteg-helyzetük megtartása volt az elérendő cél. érthető módon ugyancsak nem szimpatizáltak vele. A proletariátus viszont, ha valóban forradalmi, nem pedig kispolgári-lázadó tudattal rendelkezik, a legkevésbé fogékony réteg a nemzeti eszme iránt. A nemzeti eszme iránt fogékony munkásrétegek pedig nem forradalmiak (kispolgári tudat mint a szociáldemokrácia bázisa!).

és kulturális elmaradottsága nem volt vitás, amelyeknek „alacsonyabbrendűségét” tehát a „tények”, nem pedig valami irracionális faj-misztika „igazolták”. A faszizmus brutalitása, gátlástalan kegyetlensége tehát nem a nagyburzsoáziának, nem a hatalom legfelsőbb szintjének „elállatiasodása”. A faszizmus barbárságát a tőkés társadalomban, nem pedig annak megdöntése által létüket fenyegetettnek érző, vagy e társadalom perifériájára szorult rétegeknek e társadalom ellentmondásait az adott keretek között bármi áron felszámolni kívánó ideológiája és mozgalma termeli ki. E tekintetben valóban a tőkés társadalom „végszava”: belső ellentmondásainak lebrutálisabb felszínrehozása. Brutalitását éppen az magyarázza, hogy a létezésért, a *puszta* létezésért küzdő rétegek minden olyan „gátlását” feloldja, amelyek a polgári fejlődés eredményeként létrejött egyenlőségeszmény legalább spiritualisztikus fenntartásából eredtek.

A demokrácia tagadása: félelem a szabadságtól

Mindeddig a polgári egyenlőségeszmény visszavonásáról és ennek hatásairól beszéltünk. A faszizmus azonban nemcsak ennek, hanem a másik alapvető polgári eszménynek, a szabadság-eszménynek a tagadása is. A képlet most is azonos. A faszizmusban a szabadságeszmény tagadása úgy jelenik meg, mint a *polgári demokrácia tagadása*. A polgári demokráciát azonosítják a különböző partikularitások azon jogával, hogy a maguk partikularitását a totalitás rovására érvényesítsék. Tegyük hozzá: teljes joggal. A polgári demokrácia lényege valóban az, hogy a különböző partikuláris csoportok mindegyike rendelkezik a maga érdekképviselésével, hogy ezeknek harcából, a partikuláris érdekek ütköztetéséből az összesség érdekeinek állítólag legmegfelelőbb társadalmi berendezkedés keletkezzék. Minthogy ennek eredményeként mégis jelentős rétegek partikularitásának partikuláris érdekeinek tökéletes semmibevevétele következik be: a faszizmus a polgári demokrácia tagadásának álláspontjára helyezkedik. Itt ismét csak a kispolgárság érdekei a meghatározóak.

A tőkés koncentráció intenzív és extenzív fokozódásával, ami egyben a munkásosztály számszerű és szervezetszempontú megerősödését is eredményezte a kispolgárság, a hagyományos középrétegek életnívója és egyben léte is veszélyeztetetté vált a polgári demokráciában, a fejlődési tendenciák — Olaszországban és Németországban legalábbis — mindenképpen ebbe az irányba mutatnak. Az e rétegekhez tartozók jelentős része meg is szűnt a szó szociális értelmében kispolgár lenni, csupán kispolgári tudatát őrizte meg (deklasszálódott elemek; számuk a világháború eredményeként igen jelentősen megnövekedett, a fasiszta vezérek nagy többségükben közülük kerültek ki). A polgári demokrácia — amennyiben a nagyburzsoáziának a munkásmozgalmat a munkásosztály partikuláris szükségleteinek tekintetbevételével sikerült integrálnia — a hatalmon levő nagyburzsoá rétegek és a munkásosztály számára biztosította csak partikuláris osztályérdekeik kielégítését, a középrétegek számára azonban nem. Számukra nem volt adva semmiféle olyan szervezeti forma — mint a munkásosztály szakszervezetei —, melynek segítségével kiharcolhatták volna érdekeik kielégítését, még ha a független kis-egzisztenciák fenntartása ökonómiaiilag lehetséges lett volna is. A munkásság szakszervezeti harcaival kivívhatott ésmindkét országban kiisvívott magának az adott viszonyokhoz képest elfogadható életszínvonalat: a kispolgárság viszont fokozatosan tönkrement. Ennek következtében a legnagyobb dühvel fordult a munkásosztály ellen: a nincstelenség „az ő rovására” éltek jobban —

náluk is jobban. Gramsci írja, hogy a faszizmus „... kihasználta és megszervezte a kispolgárság felelőtlenségét, valamint gyávaságát és butaságát, a kispolgárságét, amelyik gyűlölte a munkásosztályt, mert az szervezeteinek hatalmával képes volt a kapitalista válság csapásait enyhíteni.”²⁵

A polgári demokráciának tehát — minthogy nem rendelkezett e demokrácia lehetőségeit kihasználni tudó szervezeti formákkal (és ilyenekkel nem is rendelkezhetett, minthogy egyre kevésbé játszott az ökonómiában meghatározó szerepet) — Olaszországban és Németországban egyaránt a kispolgárság volt a vesztese. Ellenefordult tehát, de — természetszerűen — a polgári társadalom, a tulajdonjog szentségének alapjáról. Ez viszont — értelemszerűen — mindenféle demokrácia, mindenféle szabadság tagadását jelentette.

Azt mondtuk, hogy a polgári szabadságeszmény tagadásának vonatkozásában ugyanazzal a képlettel állunk szemben mint az egyenlőségeszmény tagadásának esetében. S valóban: a polgári szabadságeszmény polgári megvalósulásának, a polgári demokráciának a tagadása (ellentmondásainak jogosult kritikájával) magának a polgári szabadságeszménynek a teljes, ismét csak nyílt tagadásáig vezetett. A faszizmus az a polgári ideológia, amelyik visszavonja, s nemcsak a gyakorlatban korlátozza — ott, ahol ezt érdekei megkövetelik —, a szabadság-gondolatot.

A polgári szabadsággondolat a szabadságot kizárólagosan az individuumra vonatkoztatta, az „azt teszem, amit akarok, ami módomban áll” értelmében. Saját szabadságom megvalósítása ennél fogva a mások szabadságába mint korlátba ütközik. A mások szabadságának korlátozása tehát magából a szabadságkövetelményből fakad. A spiritualisztikus citoyen szabadság-eszmény a burzsoá materiális világában a mások korlátozásának szabadsága.

Amikor a faszizta ideológia visszavonja ezt a szabadságeszményt, nem tesz mást, mint kimondja az adott társadalom igazságát, leleplezi a burzsoá szabadság-eszmény hazugságát. *Elvé* teszi a társadalom gyakorlatát. De ezzel ismét visszalép, itt is tagadása annak, amiben a polgári világ — ellentmondásosan ugyan —, de előrelépett az ember nembeliségének megvalósítása útján. A polgári társadalomban a szabadság csak mint követelmény létezik; de e követelmény tagadása elvi lemondást is jelent egy olyan világról, ahol az emberi szabadság realizálható.

A faszisztoid-karakter

Míg az egyenlőség-eszmény teljes feladása teljesen „racionálisnak” tűnik, — azaz levezethető a faszizta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeiből, — addig a szabadság-eszmény feladása, melyből eo ipso következik nem csupán más nemzetek és „fajok” szabadságának, hanem saját személyes szabadságomnak a tagadása is, számos olyan problémát vet fel, melyeknek megoldására a tisztán szociológiai magyarázat nem kínál kielégítő megoldást. De az egyenlőség-eszmény feladásának „racionalitása” is csak látszólagos. A faszizta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeivel történő magyarázata csakúgy magában rejt „szociálpszichológiai” mozzanatokat, mint a szabadság-eszmény feladásának problémája. A különbség csupán annyi, hogy ezesetben a magyarázat „szociálpszichológiai” faktora olyannyira magátóléltető, hogy jelenlétéről nem is

²⁵ Antonio Gramsci: Die italienische Krise — A. Gramsci: Philosophie der Praxis. S. Fischer Verlag, Frankfurt 1967. 109.

szoktak tudomást venni. Ha ugyanis valamely cselekvés-típus, ill. valamely ideológia elfogadása a cselekvő vagy befogadó személyiség önmaga és csoportja partikuláris érdekeire állított pszichológiai karakter-típusát feltételezi, az adott cselekvés, ill. az adott ideológia elfogadása a *polgári társadalomban* egyértelműen „racionálisnak” tűnik. A polgári társadalom normális funkcionálásának alapfeltétele ugyanis a „bírást” ösztönére alapozott, a saját maga és csoportja anyagi érdekeit egyedüli célként tételező partikuláris személyiség.

A szabadságeszmény teljes feladása, az egyénnek a maga csoportjával való teljes azonosulása, a személyiség abszolút önfeladása, maga-alárendelése a „közösség” érdekeinek, a hatalomnak, a kiválasztott „Führer”-nek való feltétel nélküli, az önfeláldozást is természetesnek tekintő engedelmesség ezzel szemben olyan pszichikus karaktert feltételeznek, amelyik *látszólag* teljesen ellentétes a polgári társadalom normális egyedeinek karakterével, tehát tökéletesen „irracionalisnak” tűnik. Nem véletlen tehát, hogy a fasiszta mozgalomnak ez az oldala, a mozgalom résztvevőinek ez a karaktervonása készített a fasiszmus magyarázóí közül sokakat arra, hogy a fasiszmus „szociálpszichológiai” bázisát vizsgálják.

Az ilyen jellegű munkák közül a marxista fasiszmus-analízis szempontjából természetesen csak azoknak lehet jelentőségük, amelyek a „szociálpszichológia” segítségével nem a fasiszmus magyarázatát kívánják nyújtani, hanem arra tesznek kísérletet, hogy valóban a fasiszmus „szociálpszichológiai” bázisát elemezzék, azaz leírják és magyarázzák azt a személyiség-típust, amelynek megléte a fasiszta mozgalom tömegméretűvé növekedését és ezen keresztül hatalomrajutását lehetővé tette. Azok a kísérletek, amelyek magát a fasiszmust kívánják a fasiszálódott nemzetek egyedeinek „autoritárius” karakteréből „levezetni”, teoretikusan teljesen elfogadhatatlanok.²⁶

A fasiszmus „szociálpszichológiai” analízisére vállalkozó marxista igényű munkák explicit vagy implicit végeredménye minden esetben összefoglalható oly módon, hogy a fasiszta mozgalom tömegbázisát képező egyedek karaktere nem valamilyen addig még sohasem-volt, a fasiszmus korszakában keletkezett, specifikusan fasisztoid karakter, hanem a polgári társadalomban igen gyakori, e társadalom középrétegeit valamennyi korszakában és mindenütt jellemző vonásokkal rendelkezik. Csupán arról lehet szó, hogy a szükséges karakterisztikumok — meghatározott történelmi körülmények eredményeképpen — egyik országban kiélezettebb, a másokban elmosódottabb formában vannak jelen az átlagos kispolgár személyiségében. Ezen tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk. Ha a karakter egészét társadalmi, nem pedig biológiai képződménynek tekintjük, akkor éppen az lenne megfoghatatlan, ha az *alapjaikban* azonos társadalmi struktúrák döntően eltérő karaktertípusokat hoznának létre. Természetesen nem kívánom tagadni, hogy a polgári társadalom időben és országonként különböző formái jelentős eltéréseket is eredményeznek a különböző osztályok és rétegek tipikus egyedeinek személyiségében. A fasiszmus létrejötte, pontosabban tömegmozgalommá válása azonban nem magyarázható ezekkel az eltérésekkel. Ha az ökonó-

²⁶ A kérdésfelvetésüket tekintve számunkra teoretikus szempontból értékes szociálpszichológiai munkák közül *Wilhelm Reich: Massenpsychologie des Faschismus* (Verlag für Sexualpolitik, Koppenhága—Prága—Zürich 1933), *Erich Fromm: Die Furcht vor der Freiheit* (Steinberg V., Zürich 1945) valamint *Th. Adorno és munkatársai The Authoritarian Personality* (Science Editions, 1964 New York Vol. I—II.) c. munkáira támaszkodom. Minthogy tanulmányomnak nem a különböző fasiszmus-elméletek analízise a célja, magukat ezeket a munkákat nem elemzem. Csupán jelezni szeretném, hogy a bennük tükröződő álláspontokkal számos vonatkozásban *nem* értek egyet.

miai és szociális problémák megoldása ezt igényelte volna, *bármelyik* modern társadalomban lettek olyan rétegek, melyek egyedeinek tipikus személyisége alkalmassá teszi őket, hogy tömegméretű fasisztoid mozgalmak résztvevői legyenek. A két fasiszta ország lakosainál kimutatható „nemzeti karakter”-különbség éppen eléggé jelentős ahhoz, hogy világos legyen: a fasiszmus nem vezethető le a „nemzeti karakterből”. Ami levezethető belőle, az a fasiszta mozgalom és hatalom bizonyos jellegzetességei. De még ehhez is azonnal hozzáteszem: a két fasiszta hatalom különböző sorsát, fejlődésének ellentétes vonásait sem ezzel, hanem más tényezőkkel kívánom majd magyarázni.

Melyek a polgári társadalom középrétegeinek azok a tipikus karaktervonásai, melyek fasisztoid mozgalmak bázisává tehetik egyedeiket?²⁷

1. A partikularitásra állítottság:²⁸ önmagához, saját szükségleteihez, vágyaihoz, elképzeléseihez való reflektálatlan viszony.

2. Az önmagához való reflektálatlan viszony mindig együttjár a számára véletlenül adott partikuláris csoporthoz való reflektálatlan, distancianélküli viszonyral; az e csoporthoz való tartozás számára az emberi nembeliséget reprezentálja: családdal, nemzettel, tehát nem-választott csoportjával való *teljes azonosulás*, értékrendjének „természetesként”, és feltétlenül egyedül-érvényesként való elfogadása. A „szabadon választott közösséghez” való viszonyára is átviszi „természetes” csoportjához való viszonyát; a hozzá való szükségképpen véletlenjellegű csatlakozása nem sokban különbözik a beleszületés véletlenétől. Valamely csoporthoz való tartozás valóságosan választott, tehát nem-véletlen jellege nemcsak azt feltételezi, hogy a csatlakozás pillanatát megelőzően mérlegeljük a mellette és ellene szóló tényezőket, hanem a csatlakozás *után is mindig* tudatos viszonyunk van a csoport értékrendjéhez, magatartásához; a választott csoporthoz való viszony tehát a csatlakozás pillanatában esetlegesen fennálló teljes azonosulás esetében is vezethet a későbbiekben konfliktusokhoz, sőt a csoporttal való szembeforduláshoz is. A vizsgált személyiség-típus azonban kritikátlanul elfogadja látszólag tudatosan választott csoportja értékrendjének, magatartásának esetleges változását is, ami a csatlakozás motívumainak átgondolatlanságát mutatja. Természetesen a csoportjához reflektálatlanul viszonyuló személyiség is szembefordulhat „természetes” vagy „kvázi-választott” csoportjával. Ez a szembefordulás viszont mindig abszolút: a teljes azonosulás a teljes elutasításba csap át.

3. Partikuláris csoportjához való viszonyának eredményeképpen ezen egyén tudatában a társadalom ingroup-outgroup jellegű tagolódása jön létre. A társadalmat saját maga körül álló bővülő csoportok összességének tekinti. Az ingroup-

²⁷ Ismételten hangsúlyozni szeretném: a középréteg-státuszt — ebből a szempontból — [nem egyedül és nem is alapvetően a termelés szervezetében elfoglalt hely határozza meg. Minthogy a karaktervonások *nem* a felnőtt korban, *nem* akkor alakulnak ki, amikor az egyén már elfoglalja a helyét a társadalmi munkamegosztásban, hanem a gyermekkorban, a kispolgári karaktervonások létrejötte szempontjából elsősorban a gyermek alapvető környezetét alkotó család mindennapi életformája a meghatározó. Ha a családstruktúra tipikusan kispolgári, akkor a felnövő gyermekek karakterének alakulása szempontjából nem perdöntő, hogy milyen a családot eltartó személy vagy személyek szociális státusza. Ennek felismerését és hangsúlyozását Wilhelm Reich alapvető érdemének tekintem — a fasiszmus-analízisen túlmenő problémák megoldása szempontjából is — bár a karakter kialakításának „mechanizmusára” vonatkozó freudista magyarázatával nem értek egyet.

²⁸ Partikuláris egyén és individuum megkülönböztetésére vonatkozóan ld. *Heller Ágnes*: A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. A következő megfontolások sok vonatkozásban erre a munkára támaszkodnak.

pal minden egyes szinten azonosul, az outgroup-ot pedig minden egyes szinten elutasítja, s minden olyan esetben, ha az ingroup-ot céljainak realizálásában valami akadályozza, ezért az outgroup-ot, ill. outgroup-okat teszi felelőssé, azokkal ellenségesen fordul szembe. Példa egy bővülő ingroup-sorra: család — rokonság — a falu közössége — nemzet — faj. Ha a családnak nem megy jól, azért a rokonok a felelősek, akik kitűrték a családot az örökségből; a nemzet nyomorúságáért a környező nemzetek, akik elrabolták a nemzet „életterét”, az ária faj problémáiért az alacsonyabbrendű fajták stb.

4. Múlt felé fordulás, konzervativizmus. Minthogy „eredetileg” adott, azaz alapjában véve családját, nemzetét felnövekedésének éveiben jellemző élet-situációt reflektálatlanul elfogadja, idealizálja, vágyainak, igényeinek kielégíthetlensége esetén —, de kizárólag ilyenkor: az ingroup anyagi helyzetének, státuszának megrendülését egyáltalában csak akkor veszi észre, ha ennek következtében *saját igényei* is csorbát szenvednek — fellázad azok ellen, akik szerinte saját maga vagy partikuláris csoportja nyomorúságáért felelősek. *Mindig* személyekben vagy személyek csoportjában keresi és találja meg a „bűnbakot” (antiszemitizmus gyökerei!). Esetlegesen lázadozik a fennálló struktúrával szemben is, mint amelyik a bűnbakká lett outgroup-okat juttatja előnyhöz; ez esetben azonban az „eredeti” struktúra visszaállításáért küzd. *Legradikálisabb lázadása is mindig a múlt felé fordul.* Eleve nem lehet forradalmár, mert az az ingroup „eredeti” helyzetéhez való distanciált viszonyt is feltételezi. (Az eredetit azért tettem idézőjelbe, mert a tudatában meglévő elképzelések családja, nemzete, fajtája „aranykoráról” távolról sem mindig tükröznek egy valaha létezett reális situációt. Ilyen aranykornak azonban léteznie kellett, hiszen az ő családjáról stb. van szó, az pedig eleve a legtökéletesebb.)

5. Autoritatív magatartás. *Csak* akkor lázad, ha a hatalmat gyengének, megdönthetőnek, azaz már nem-valóságos hatalomnak érzi. A valóságos, erős vagy számára erősnek tűnő hatalmat ezzel szemben isteníti, transzcendens hatalomnak fogja fel, melynek rendelkezései nemcsak teljesülnek, hanem szükségképpen teljesítendőek is. Saját életéért, cselekedeteiért *minden* felelősséget az abszolút autoritásra hárít át. A gyengébbel szemben viszont magát tekinteti feltétlen autoritásnak, azzal szemben ő maga is olyan transzcendens hatalom, melynek már kérése is feltétlenül teljesítendő parancs.

Nem kell hosszasan magyarázni, hogy a fentemlített karaktervonások a polgári társadalom átlagos „kispolgárának” valóban tipikus vonásai, távolról sem csak a fasisztákat jellemzik. Mégis: átgondolásuk világossá teszi azt is, hogy a fasiszmus valóban ezekre a karaktervonásokra „játszott rá”, pontosabban: ezen karaktervonások eszményesítése szülte a fasiszta ideológiát. (Maguk a fasiszta vezetők is ilyen típusú személyiségek. Szó sincsen tehát arról, hogy „kitalálnak” egy ideológiát a meghódítandó tömegek elkápráztatására. Ideológiájuk *megfelel* saját karakterüknek. Nagyon jellemzően mutatja ezt C. M. Gilbert Nürnbergi napló-ja Ugyanezek a karaktervonások azonban a manipulált látszatedemokrácia funkcionálásának biztosításához is elengedhetetlenek (a „szervezett felelőtlenség” társadalma).

Egyetlen olyan — eddig nem említett — lényeges mozzanattal kell szembenéznünk, amelyik — úgy tűnik — *csak* fasiszta típusra jellemző: nála konfliktus-situációban az ingroup-ok egymásra épülő szintjének látszólag *értékhierarchiája* van, *nem* az jellemző rá, hogy az egyre kisebb ingroup-okkal egyre feltétlenebbül azonosul. A partikularitásra épülő ingroup-outgroup struktúra logikus következménye ugyanis az kellene legyen, hogy az egyén saját érdekét az ingroup érdekei-

nek, a kisebb, közvetlenebb ingroup érdekeit pedig a nagyobb, szélesebbkörű ingroup érdekeinek feltétlenül fölébe helyezi, azaz családjával szemben saját érdekeit, nemzete érdekeivel szemben családja érdekeit stb. védelmezi. A fasisztákra pedig nem — legalábbis az esetek többségében nem — ez a jellemző. A „meggyőződéses” fasiszta önfeláldozó, s könnyen szembefordítható családjával is a „nemzet” követelményeinek nevében (családtagok egymást-feljelentése igen gyakori és jellemző eset a faszizmus idején, s igen előnyös eszköz a hatalom kezében a csupán közömbösek kézbentartására) stb. Véleményem szerint azonban az ingroup-outgroup struktúra érvényesülése vagy nem érvényesülése valamely konfliktus-szituációban *nem karakter-hanem szituációfüggő*. Az autoritárius karakter minden esetben azonosul összes ingroup-jaival; a fasiszta is — kötelezően — ragyogó apa, anya vagy gyermek, családja érdekeit mindig védelmezi *más családokkal szemben*. De az erős, vagy szemében erősnek tűnő hatalommal akkor sem fordul szembe, ha az szembefordítja közvetlenebb ingroup-jával, vagy akár saját magával is, *éppen azért*, mert az ingroup-ok hierarchiája *nem értékhierarchia*. Hogy itt nem valamiféle speciálisan a faszizmusra jellemző és speciális karaktert feltételező jelenséggel állunk szemben, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az első világháborúban résztvevő demokratikus államok polgárainak lelkes önfeláldozása a haza oltárán. Az autoritárius karakter, minthogy *nincsen saját értékhierarchiája*, mindig automatikusan azonosul véletlenszerűen adódó csoportjainak értékhierarchiájával. Ha ezek egymással szembekerülnek, akkor az erősebb, nagyobb hatalommal bíró csoport értékhierarchiája mellé áll, azt „választja”. De miért megy el ebben az azonosulásban akár az önfeláldozásig is, ha igaz az, hogy egész világa partikularitása köré rendeződik? A paradoxon csak látszólagos. Minthogy nincsen értékhierarchiája, minthogy nincsenek számára olyan értékek, melyeknek nevében „közösségének”, azaz véletlenszerűen adódó partikuláris csoportjainak értékrendjével szembeszálljon, minthogy az emberi nemhez *csak* partikuláris csoportjain keresztül kapcsolódik, embervoltának feladását, az ember-közösségből való kizárását — tehát ugyancsak a megsemmisülést — jelentené számára összes ingroup-jainak megtagadása. A legerősebb ingroup követelményeit tehát akkor is teljesíti, ha az önmaga fizikai létének megtagadásában áll. Ha a „legerősebb” hatalom — amelyik számára mindig *mindenható* — életét követeli, akkor élete elveszett, mert a legerősebb hatalommal nem lehet — nincs minek alapján — szembeszállni.

Nem beszéltünk a fasisztoid karakter gyakran első helyre kiemelt vonásáról: a brutalitásról. Két okból: Elsősorban azért, mert az „átlagos” történelmi szintet valóban meghaladó náci brutalitást nem tekinthetjük a faszizmus szükségszerű vonásának akkor, ha az olasz faszizmust és a német nemzetiszocializmust történelmileg *azonos* szociális képződményként fogjuk fel. Az olasz fasiszta mozgalom és diktatúra brutalitásai semmiképpen nem egyedülállóak még az újkori történelemben sem (nem is beszélve a humanitáresetzmény kialakulását megelőző korokról). Éppen ez az a pont, ahol a nemzeti karakternek lehetetlen nem szerepet tulajdonítani. A náci brutalitásnak éppen szervezett, „nagyüzemi” jellege biztosít kiemelkedő helyet az emberi brutalitások történetében, nem pedig egyedi esetei. Ennek a jelenségnek a — természetesen történelmileg kialakult — német (elsősorban porosz) nemzeti karakterrel való összefüggésére oly sokan mutattak rá, hogy nem tartom szükségesnek részletesebben elemezni.²⁹

z. h. h.

²⁹ Ld. pl. Lukács „Über Preussentum” c. tanulmányát — Lukács: Schriften zur Ideologie und Politik, Luchterhand, Neuwied-Berlin, 1967. 330 kk.

Másodszer azért, mert a brutalitást nem tekintem állandó karaktervonásnak. Az autoritárius karakterre mindig jellemző, hogy saját, ill. az ingroup érdekeit a gyengével szemben a legbrutálisabban érvényesíti a számára adott lehetőségek keretei között. Hogy a brutalitás állandó mozzanattá váljék magatartásában, ahhoz szükséges, egyszersmind azonban elegendő is, hogy az *megengedetté* váljék. A fasiszta is csak tényleges vagy vélt ellenségével szemben volt feltétlenül brutális — ami mellett még a leglágýabbszívú apa vagy férj lehetett —, ugyanakkor a legdemokratikusabb politikai felépítésű polgári társadalom átlagos kispolgára is rendszerint brutális azokban a viszonylatokban és abban a mértékben, ahol és ameddig az adott társadalom törvényei és normái azt számára megengedik.

Csak egészen röviden kívánok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a vizsgált „autoritárius” személyiségtípus miért elsősorban a polgári társadalom középrétegeire jellemző, ill. hogy mi a „mechanizmusa” kialakulásának.

A személyiség partikularitásra állítottsága, s ennek közvetlen következményei (partikuláris csoporttal való többé-kevésbé distanciálatlan viszony, a társadalom ingroup-outgroup tagolása a tudatban) a polgári társadalom minden átlagos egyedére jellemző, s jellemző általában is az „előtörténet”, az elidegenedett társadalmi formációk emberére. Az individualitás minden eddigi társadalomban kivételes jelenség volt. Tipikusan „kispolgári”, a középrétegekre jellemző vonások ezzel szemben a konzervativizmus és az autoritárius magatartás. Mindjárt jegyezzük meg: természetesen a többi rétegekben is előfordulnak.

Mint Marx mondotta, a polgári társadalomban következett be az egyén teljes leszakadása a közösség köldökzsinórjáról. Az egyén szabaddá vált: születése sem társadalmi rangját, sem a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyét, sem életformáját nem határozza meg többé szükségképpen. A polgári társadalomnak még azon korszakaiban is, amelyekben a társadalmi mobilitás kismértékű (természetesen még ebben az esetben is nagyobb, mint a megelőző társadalmakban), elvileg bárki előtt nyitva áll a lehetőség a „felemelkedésre” éppen úgy mint a „lecsúszásra”. Az egyén valóban a maga sorsának kovácsa lett, még akkor is, ha az esetek túlnyomó többségében ténylegesen rendkívüli képességekre (nem feltétlenül, sőt legtöbbször nem pozitív értéktartalmú képességekre) vagy rendkívüli szerencsére van szüksége ahhoz, hogy kiemelkedjék abból a rétegből, amelybe beleszületett. Az egyén szabaddá lett, megszabadult a társadalom „természetadta” kötöttségeitől) de szabadságának realizálására csak kivételes esetekben van meg a lehetősége.

A társadalom vezető-uralkodó osztályaihoz tartozó egyedek előtt elvben viszont ott lebeg a „lecsúzás” veszélye. A lefelé való mobilitás azonban éppen olyan kivételes, mint a felfelé való, hiszen annak számára, aki születésénél fogva rendelkezik az érvényesüléshez elengedhetlenül szükséges anyagi javakkal, akinek az uralkodó-osztályba való beleszületés eleve biztosítja, hogy viszonylag csekély fáradsággal szert tegyen a kellő tudásra és műveltségre, s aki kezdetől fogva megszokta, hogy hatalma van (már gyerek létére számos felnőtt áll kifejezetten az ő szolgálatára) stb., stb., annak ugyancsak rendkívülien rossz (ismét csak nem feltétlenül egy humánus értékhierarchia alapján rossz) képességekre van szüksége ahhoz, hogy „ne állja meg a helyét az életben”. Az uralkodó osztály számára a szabadság valóságos lehetőség, valóságos lehetőség — mint mondtuk — mások szabadságának korlátozására. Az uralkodó osztály tagjai éppen azért nem szükségképpen konzervatívak: az osztálytársadalmi struktúra gyökeres átalakítását, tehát a valóságos társadalmi forradalmat kivéve, nincs olyan változás,

melyet ne aknázhathatnának ki a maguk számára, s az ilyen átalakulásokkal járó rizikót is vállalhatják: valamely vállalkozás balsikere csak egészen rendkívüli esetekben jelenti számukra a semmibe hullást, a nyomort. A nagyburzsoázia átlagos egyedeire sokkal inkább az „újjal szembeni fogékonyság” mint a konzervativizmus a jellemző: van bennük vállalkozó kedv.

Ugyancsak nem feltétlenül jellemző az uralkodó osztály tagjaira az autoritárius magatartás. Nem ismernek el önmagukkal szemben autoritást, s minthogy bíznak saját erejükben, képességeikben, tehát nincs is szükségük olyan autoritásra, amelyikre támaszkodhatnak, amelyikre átháríthatják a felelősséget. Mint-hogy társadalmi státuszukhoz semmiféle kétség nem férhet, nincsen szükségük arra sem, hogy a gyengével, az alattuk állóval szemben erejüket, hatalmukat állandóan bizonyítsák.

Azt, hogy a társadalom legalsó szintjén álló — *életformájukban nem kispolgári* — proletárok rendszerint sem nem szükségképpen konzervatívak, sem nem autoritatív magatartásúak, nem szükséges hosszasan bizonygatni. Mihez ragaszkodnának, s melyik az a felsőbb hatalom, amelynek rendelkezései helyzetükön még ronthatnának, vagy amelyekben bizakodhatnak. A csak láncait veszíteni képes proletár igen hamar megtanulja, hogy a tőkessel szembeni proletár-össze-fogás sokkal hatásosabb fegyver a kezében, mint a hozzá való alkalmazkodás.

A konzervativizmus és az autoritatív magatartás ennek megfelelően egyedül a középrétegeknél „normális” és átlagos. E rétegek átlagos egyede konzervatív, mert nem tud élni az elvben számára is biztosított szabadsággal; ragaszkodik az adotthoz, mert az jelent számára valamit, annak a valószínűsége pedig, hogy feljebb emelkedjék — jól tudja — igen csekély. Magatartása autoritárius, mert egy-résről teljesen kiszolgáltatottnak érzi magát — kiszolgáltatottnak mint a proletár, annak ugyanis nincs mit veszítenie —, s ennek megfelelően a gyengékkel szemben, az alatta állóval szemben maga viselkedik autoritásként, nem csak azért, hogy kiszolgáltatottságát kompenzálja, hanem azért is, mert úgy érzi: a legcsekélyebb gyengeség, a legcsekélyebb engedmény a veszét eredményezheti. Hozzá kell tennünk ehhez: az ingroup-outgroup felosztáson alapuló társadalom-kép és az ennek megfelelő magatartás is *sokkal ridegebb* a középrétegeknél mint a társadalom bármely rétegében. A középrétegek azok, amelyek a társadalom termelő-szervezetében betöltött helyüknél fogva a leginkább szembenállnak nemcsak az alattuk és a felettük álló rétegekkel, hanem saját rétegükkel is: a hagyományos kispolgár, — a kisiparos, a kisbirtokos paraszt, a kiskereskedő — a leginkább kiszolgáltatott a konkurenciának, de — teljesen eltérő feltételek mellett — hasonló a helyzete az „új” középosztálynak is: a „fahérgallérosok” is szükségképpen versenyben állnak egymással.

A „félelem a szabadságtól”, ami éppen a konzervativizmusban, az autoritárius magatartásban jut kifejezésre, semmiképpen sem irracionális, megfoghatatlan karaktervonása a polgári társadalom „átlag-emberének”. Tökéletesen egyet lehet érteni Erich Fromm megállapításával: „. . . ha azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, melyektől az egész emberi individualizációs folyamat függ, nem nyújtanak . . . alapot a személyiség önmegvalósításához, az emberek ugyanakkor elveszítenek minden olyan kötöttséget, melyek számukra biztonságot nyújtottak, akkor ez az üresség a szabadságot elviselhetetlen teherré teszi.”³⁰ Azal is egyetérthetünk, hogy a XX. században — a monopolkapitalizmus kialakulásával — ez az érzés szükségképpen felfokozódott: „Az egyén magatehetetlen-

³⁰ Fromm: i. m. 44.

sége növekedett; minden hagyományos köteléktől való »szabadságát« egyre hangosabban hirdetik, lehetőségei személyes gazdasági teljesítményekre egyre szűkülnek. És újból, mint a XV. és XVI. században, gigantikus hatalmak fenyegetését érzi.”³¹

Az elemzett karaktervonások, az egész említett — autoritárius — személyiség-típus kialakításának „műhelye” a kispolgári család. Ugyanis nem a már felnőtt egyénnél, s nem a szociális struktúra egészében elfoglalt helyzetének tapasztalatai alapján alakul ki a személyiség pszichikus struktúrája. Az egyénnek a veleszületett partikuláris adottságaira épülő pszichikus karaktere, amellyel „belép az életbe”, már a kisgyermekkorban létrejön és rögződik, s hogy az alapján véve megfelel az adott társadalmi rend funkcionálását biztosító — nem tudatosult — követelményeknek, azt az adott családstruktúra biztosítja. Ez eredményezi különben a „réteg-tipikus” személyiségstruktúrák megjelenését más rétegekben is.³²

Minden további nélkül átlátható, hogy a fasizmus mennyiben támaszkodik a középrétegek ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomképére és ennek rigiditására, valamint autoritárius magatartásukra. De nem igényel hosszabb magyarázatot a fasizmusnak a kispolgári rétegek konzervativizmusával való összefüggése sem. Éppen arra mutattunk rá, hogy ez a konzervativizmus távolról sem jelent mindenkor belenyugvást az éppen fennálló pillanatnyi szituációba. Csakhogy a „kispolgár”, ha ezzel szembefordul, akkor szembefordulása lázadás, nem pedig a társadalmi alapstruktúra forradalmi átalakítására való törekvés. Ennek megfelelően nem is a társadalmi viszonyokat kívánja átalakítani, hanem a helyzetéért „felelős” személyeket felelősségre vonni, ha kell, akkor azoknak megsemmisítése útján. Itt a magyarázata annak is, miért hagyták magukat a tömegek bizonyos értelemben valóban becsapni a fasizmus által. A becsapást ne úgy értsük, hogy a fasiszta vezérek általuk is megvalósíthatatlannak hitt ígéretésekkel tudatosan félrevezették tömegeiket. Legtöbbször önmagukat is becsapták. Becsapták önmagukat és becsaptak másokat annyiban, amennyiben sok esetben egymással összeegyeztethetetlen követelések megvalósítását ígérték. De ezeknek az ígéreteknek a lényege mindig az volt, hogy a — tömegek számára a polgári társadalomban általában is közömbös — politikai szférában hajtanak végre átalakulásokat úgy, hogy annak eredményeképpen minden réteg számára régi életformájának, életvitelének lehetőségeit biztosítják — anyagi szükségleteik fokozott kielégítése mellett. A „nemzet” egészét emelik fel, s egyik osztály önző érdekeit sem hagyják a másikkal szemben érvényesülni („szocializmus”). A fasizmus tömeghatását éppen az biztosította, hogy a konzervatív lázongásnak adott ideológiát és — ez is alapvetően fontos —, szervezeti kereteket.

„A harci tábor” mint adekvát szervezeti forma

Milyen keretek, milyen szervezeti formák feleltek meg e kispolgári tartalmú elképzelések realizálásának, ill. milyen keretek, milyen szervezeti formák között bontakozhatott ki a fasizmus mint kispolgári mozgalom, amely azután képeessé vált

³¹ Uo. 125.

³² A családstruktúrának a pszichikus karaktert meghatározó funkciójával, a személyiségstruktúra kialakítását biztosító mechanizmusokkal itt nem foglalkozom.

arra, hogy a liberális polgári demokratikus államhatalmat a saját diktatúrájával váltsa fel?

Eddigi elemzésünk egyértelműen azt mutatta, hogy a fasiszta mozgalom ideológiája kifejezetten „kispolgári” ideológia volt, amelyik a maga agresszivitásában felfokozott módon tárja elének az átlagos középrétegbeli világszemléletét és pszichológiáját. A felfokozottság a fenyegetettség-érzés ugrásszerű megnövekedésével, ill. már jelentős tömegeknek a társadalmi termelés szervezetéből való tényleges kiszorulásával, deklasszálódásával magyarázható. A rendelkezésünkre álló adatok ugyanakkor tényszerűen is azt mutatják, hogy mind a húszas évek elején tömegmozgalommá lett olasz fasizmus, mind pedig a húszas évek végén, harmincas évek elején kiszélesedő német nemzetiszocialista mozgalom szociális összetételét tekintve is „kispolgári” elemekből állt. Mindenekelőtt természetesen a már „kiszorult” városi középrétegbeliekből, deklasszálódott városi kispolgárokból. De a náciizmus hatalomra kerülésében jelentős szerepe volt a falusi középrétegeknek, a parasztságnak is. (Fasiszta szavazók !)

A fasizmus sajátos, a történelemben bizonyos értelemben egyedülálló szervezeti formát teremtett meg a fasiszta mozgalomban. A mozgalom meghatározó eleme ugyanis semmiképpen sem a fasiszta, ill. a nemzeti-szocialista párt volt. A pártnak mint olyannak a fasiszta harci szervezetekhez, a rohamcsapatokhoz viszonyítva szinte jelentéktelen volt a szerepe. Magát a mozgalmat, a mozgalom jellegét nem a párt, hanem a harci szervezeti formák határozták meg, a párt pusztán azt a célt szolgálta, hogy a mozgalom a parlamenti taktika eszközeit is igénybe vehesse hatalomra kerüléséhez, ezzel ugyancsak jelentős konzervatív bázist biztosítva magának.³³

Nagyon sokan mutattak rá arra, hogy a fasizmus egyik alapvető jellegzetessége a „Stosstrupp-Taktik”, a rohamcsapat-taktika volt, hogy a felfegyverzett rohamosztatok létrejötte jelenti a tulajdonképpeni fasiszta mozgalom megszületését. De talán senki nem látta olyan világosan, hogy ez mit jelent, mint Gramsci, aki már 1919-től a legnagyobb figyelemmel kíséri az Ordine Nuovo hasábjain a fasiszta mozgalom alakulását. Ő ugyanis nem csupán azt látja, milyen elemekből alakulnak ki ezek a rohamosztatok, mi a funkciójuk, hogyan használja fel őket az uralkodó burzsoázia a maga céljaira, hanem azt is megállapítja, hogy bennük a történelem során első ízben találja meg a kispolgárság a maga adekvát szervezeti formáját.

Már 1919 nyarán látja, milyen rettenetes következményekkel járhat, ha a háború okozta válságnak, valamint a kispolgári rétegek és a parasztság háborúban szerzett kollektív tapasztalatainak eredményeként kialakult tömegaktivitást a forradalmi mozgalom nem tudja a maga csatornáiba terelni, megszervezni a fennálló, tőkés hatalom ellen fordítani. „A háborús korszak szellemi eredményei, a szennyes és véres lövészárkokban a véráldozatok négy éve során felhalmozódott kommunisztikus, kollektív tapasztalatok veszendőbe mehetnek, ha nem sikerül minden egyént az új kollektív élet szerveiben egyesíteni, amely szervek gyakorlatában ezek az eredmények konszolidálódhatnak, a tapasztalatok pedig kifejlődhetnek, integrálódhatnak és tudatosan egy konkrét történelmi cél felé irányulhatnak. Így szervezve a parasztok a rend és a haladás elemeivé lesznek; ha azonban magukra vannak hagyva, anélkül, hogy egy szisztematikus és fegyvel-

³³ Hitler a 23-as sikertelen puccs-kíséreltetből vonta le azt a következtetést, hogy a parlamenti taktika eszközeit nem engedheti ki a kezéből.

mezett akciót követhetnének, akkor ellenőrizhetetlen tömeggé válnak, a kétségbeesett szenvedélyek káoszává, amelyik a legszörnyűsebb barbárságot és halatlan szenvedéseket teremt.”³⁴ Már 1921-ben — az olasz fasiszta mozgalom tapasztalatainak fényében, és a spanyol eseményeket is szem előtt tartva — rámutat ennek a kispolgári tömegmozgalomnak a táptalajára és célkitűzéseire: „. . . minden országban van a lakosságnak egy rétege — a kis- és középburzoázia —, amelyik azt hiszi, hogy a gigantikus problémákat gépfegyverekkel és revolverekkel megoldhatja, és ez a réteg a fasizmus táptalaja, ez adja állagát.”³⁵ Gramsci arra keresi a választ, hogy mi az oka egyáltalában egy kispolgári tömegmozgalom kibontakozásának, s minden valószínűség szerint ő az első, aki erre vonatkozóan a konkrétabb, az ország ökonómiai fejlődésében rejlő okokat jelöli meg, nem pedig egyszerűen a válságszituációt, a háború utáni felbomlást, a háborús pusztulás eredményeként létrejövő deklasszációkat stb. Nem lehet vitás, hogy az utóbbi mozzanatok jelentős szerepet játszottak egy olyan réteg kialakulásában, amelyik teljesen talajt veszve mindenképpen változást kívánt, s így kezdetben csatlakozott a kibontakozó forradalmi mozgalmakhoz, majd a forradalom sikertelenségének láttán átpártolt a fasizmushoz, attól remélve a válság megoldását. De a már a háború során deklasszációzott elemekhez olyan kispolgári rétegek is társulnak, amelyeket a kapitalizmus fejlődése eredeti életformájuk feladására kényszerít, s amelyek tudatosan és már *eleve* szembenállnak a munkásosztály ökonómiai harci szervezeteivel; ezek a rétegek egy valóságos forradalmi mozgást elutasítanak, a proletárszervezetek semmiféle tevékenységével nem hajlandók szolidárisak lenni: nem kiábrándult forradalmárok, hanem kispolgári lázadók. „. . . a gazdagság a kis- és középburzoáziától a nagyburzoáziához áramlik, *anélkül, hogy a termelési apparátus továbbfejlődött volna.* (Kiemelés tőlem.) A kistermelő nem vált proletárrá, csak permanens éhezővé, kilátás nélküli kétségbeesetté.”³⁶ Gramsci tehát világosan látja, hogy a fasizmus nem egyszerűen és közvetlenül a háború okozta felfordulás, a forradalomra való felkészülés nem tudó válság következménye, hanem kibontakozó ökonómiai folyamatok terméke. Gramsci volt az első, aki észrevette, hogy a kapitalizmus struktúraváltozása termeli ki a fasizmus tömegbázisát. A reformista szocialisták hajlamosak voltak pusztán a háborús pszichózissal magyarázni a fasizmust, s ennek megfelelően nem is tulajdonítottak neki nagy jelentőséget. Hajlamosak voltak azt hinni, hogy a gazdaság normális funkcionálásának helyreállása után a fasizmus mint jelenség oly gyorsan fog eltűnni, ahogyan közvetlenül a háború után megszületett. — Azt, hogy a fasiszta mozgalomban a monopolista kapitalizmus fejlődése — pontosabban annak egy meghatározott fejlődési stádiuma — által megszokott életformáját fenyegetettnek érző kispolgár szervezett tömegmozgalma jött létre, csak azon az alapon lehetett észrevenni, ha valaki mélyebbre nyúlt, mint az adott országok helyzetének pusztán fenomenológiai leírása, ha nem csupán a már lejátszódott események következményeként vette szemügyre a jelenséget, hanem a lehetséges fejlődési tendenciák szempontjából is. Gramsci, amint látja a kibontakozó tőkés koncentráció jellegét, felismeri, hogy a kispolgárság helyzete Olaszországban egyre reménytelenebbé válik, s így szüksége van a maga szervezetének megteremtésére. És éppen abban látja a fasizmus specifikumát, hogy a

³⁴ A. Gramsci: Arbeiter und Bauern. Id. köt. 38.

³⁵ A. Gramsci: Italien und Spanien. Id. köt. 100.

³⁶ A. Gramsci: Die italienische Krise. Id. köt. 109.

történelem során első ízben ez a törekvés sikerrel jár. „A fasizmus krakterisztikuma abban áll, hogy sikerült neki a kispolgárság tömegszervezetét megalkotnia. A fasizmus eredetisége abban áll, hogy adekvát szervezeti formát talált egy olyan társadalmi osztály számára, amelyik mindig képtelen volt arra, hogy egységes struktúrával és egységes ideológiával rendelkezék: ez az organizációs forma a tabor. A milícia a Partito Nazionale Fascista sarkpontja. Nem lehet a miliciát feloszlatni anélkül, hogy ezzel az egész pártot is fel ne oszlatnánk.”³⁷ A kispolgárság számára *semmiféle* más szervezeti forma nem lehetett adekvát. Olyan jellegű szervezeteket, mint a munkásosztály gazdasági érdekvédelmi szervei, a kispolgárság nem hozhatott létre. A munkásosztály szakszervezeti harcai, sztrájkjai éppen azért lehettek és lehetnek eredményesek, mert a proletariátus a kapitalista termelés szervezetének nélkülözhetetlen eleme. Ellenállása megbénítja a termelést. A kispolgárság helyzetének kilátástalansága pedig éppen onnan származott, hogy kiszorult, ill. kezdett kiszorulni a modern termelés szervezetéből.³⁸ Ugyancsak reménytelen volt a kispolgárság számára, hogy hagyományos, polgári értelemben vett pártba tömörüljön: ahhoz, hogy egy párt sikereket érjen el, vagy legalább reménye legyen a sikerre a parlamenti harcban, valamiféle pozitív programmal kell rendelkeznie. Ilyennek pedig a kispolgárság, minthogy mindenféle átalakulástól retteg, s célja csupán az, hogy megrendült pozícióit újból megszilárdítsa, nem rendelkezhet. Programja pusztá tagadás: a kapitalizmus ellentmondásainak tagadása a kapitalizmus talaján.

Ezzel szemben a „tabor”, a felfegyverzett harci csoportok tökéletesen megfelelt mind a mozgalom ideológiájának, mind pedig résztvevői karakterének. Szó volt arról, hogy az ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomkép szükségképpen ellenséges és fenyegető hatalomként fogja fel az outgroup-okat. A kispolgár, amikor sorsát elviselhetetlennek érzi, amikor látja, hogy fokozatosan kicsúszik lába alól a talaj, azonnal keresni kezdi azt az ellenséges csoportot, amelyet helyzetéért felelőssé tehet. Minthogy a fasiszálódó országokban permanens volt a válság-szituáció, a sorsának rosszabbodását érző kispolgár a „nemzet” sorsát érezte más nemzetek által fenyegetettnek. Igen jellemző, hogy mindazokat a rétegeket, osztályokat, pártokat és egyedekeket is, akik nem szimpatizáltak a fasiszta mozgalommal, a fasiszták idegen hatalom (ill. idegen faj) képviselőinek, ügynökeinek tekintették.

A „fizikailag” fenyegető veszedelemmel szemben pedig nyilvánvalóan a legadekvátabb szervezeti forma a harci szervezet. Ugyanakkor az ezekben a harci szervezetekbe belépő egyének rögtön maguk mögött érezték azt az autoritást is, amelyre támaszkodva többé nem kellett semmiféle felelősséget magukra vállalniok. Ez a szervezeti forma egyben természetesen azt is lehetővé tette, hogy erősnek érezhessék magukat, s a személyes felelősségtől teljesen mentesen szembe fordulhassanak mindazokkal, akiktől létüket fenyegetettnek érzik.

Ez a kispolgári rétegek ideológiájának és pszichikumának megfelelő szervezeti forma természetesen csak átmenetileg létezhet, csak válságszituációkban. De a kispolgárnak nincs is máskor szüksége semmiféle szervezetre. A társadalom súrlódásmentes vagy viszonylag súrlódásmentes funkcionálásának idő-

³⁷ A. Gramsci: I. m. 113.

³⁸ Hogy a neokapitalista struktúrában is vannak — és nagyon lényeges szerepet játszanak — a középrétegek, az más kérdés. Az „új” középrétegek életformája igen sok vonatkozásban különbözik a „rég”-étől, az áttérés mindenképp a régi formák bomlásával járt. Nem is beszélve arról, hogy az új középosztály nem szükségképpen a régi tagjaiból jön létre.

szakaiban a kispolgár *senkivel sem* kíván szövetségre lépni; ilyenkor ő maga és családja a társadalom egészével „versenyben áll”.

A rohamosztág mint szervezeti forma, amellyel szemben a társadalom általuk fenyegetett rétegei — elsősorban a munkásosztály — teljesen felkészületlenek és tehetetlenek voltak, valóban erőt adtak a kispolgári mozgalomnak, lehetőséget adtak számára ahhoz, hogy szétverje a munkásosztály szervezeteit, ugyanakkor éppen e harc során olyan hatalmat szerezzen magának, amellyel azután kezébe kaparinthatja az államapparátust is. Az, hogy a hatalomátvétel után nem a maga, hanem a burzsoázia, vagy legalábbis egyes burzsoá rétegek programját valósítja meg, már csak abból is következik, hogy nincs más programja, mint a hatalom. Illetve amennyiben az agresszív expanziót mint saját programját valósítja meg, végső soron ezzel is legalább annyira képviseli a nagyburzsoázia, mint a saját érdekeit. E problémák elemzése azonban már a fasiszta hatalom jellegének analíziséhez tartozik.³⁹ A fasiszta *mozgalom* kispolgári jellegén és azon, hogy a mozgalom a maga sajátos formájával éppen a kispolgárság adekvát szervezeti formáját képviselte, a legkevésbé sem változtat az a tény, hogy hatalomra kerülése után *nem* a kispolgárság „sajátos célkitűzéseit” valósítja meg. Mint ahogy az sem változtat azon, hogy már kibontakozásának időszakában is úgy képviselte a sajátosan kispolgári érdekeket, hogy egyértelműen a burzsoázia hatalmának megszilárdulásához járult hozzá.

Ezért nem érthetünk egyet Angelo Tasca végkövetkeztetéseivel, akinek fasizmus-analízise különben számos pontos mozzanatokkal járul hozzá a marxista fasizmus-teória kialakításához. Tasca tagadja a fasizmus kispolgári jellegét, azon az alapon, hogy a fasizmus a munkásosztály elleni harcával a burzsoázia oldalára kerül.⁴⁰ Hogy oda kerül, az semmiképpen sem vitatható. De meggyőződésem, hogy nem elégedhetünk meg — amint ezt a megelőzőben már hangsúlyoztam — csupán annak a kérdésnek a felvetésével, hogy egy adott mozgalom *végső soron* melyik osztály érdekeit szolgálja. E kérdésfeltevés fényében semmiféle társadalmi szituáció konkrét analízisét nem hajthatjuk végre — a proletariátus szempontjából. A kérdés nem az, hogy vajon a fasizmus a burzsoáziát szolgálja-e *végső soron*, hiszen *végső soron* azt szolgálja minden olyan mozgalom, amelyik nem kívánja a fennálló burzsoá rendet forradalmi úton megdönteni. A kérdés az, *hogyan* szolgálja. S a hogyanra a fasizmus vonatkozásában éppen kispolgári jellegéből eredően nyerünk magyarázatot. Amikor Tasca azt állítja, hogy „... a fasizmus a tiszta reakció, de olyan reakció, amelyik a háború utáni szituációban egyedül hatásos tömegmódszereket alkalmazza... De a fasizmus sajátos »eredetisége« sokkal kevésbé »tömegtaktikájában« vagy demagóg programjában áll, mint abban a determináns, s bizonyos szempontból autonóm funkcióban, amelyre a taktika a program rovására tesz szert... A fasizmus inkább állásokért, mint elvekért folytatja háborúját... Innen az a szerep, amelyet a szervezet, mindenekelőtt a fegyveres szervezet a fasizmusban játszik”,⁴¹ akkor igen fontos mozzanatok sorol fel a fasizmus jellegzetességeiből, csak éppen ezek gyökereit nem veszi tudomásul. Hogy a fasizmusban a taktika az elsődleges a programmal szemben, az kétségtelen tény, egész egyszerűen következik a mozgalom tényleges programnélküliségéből. Hogy az egyetlen valóságos cél a hatalom

³⁹ Ld. Magyar Filozófiai Szemle, 1970/3—4. sz.

⁴⁰ Ld. Angelo Tasca: *Nascita e Avvento del fascismo*, Firenze, é. n. 534.

⁴¹ Uo. 536—537.

megszerzése, amellyel a hatalom után nem is tud mást kezdeni, minthogy állandóan védelmezni, ez is igaz. Hogy a taktika elsődlegességéből következően az adekvát szervezeti forma a fegyveres szervezet, ezt is elemeztük már. De ha ezek az összefüggő mozzanatok nem a fasizmus kispolgári jellegéből származnak s nem azt igazolják, akkor nincsen semmi mód arra, hogy eredetüket másképpen magyarázzuk, mint azzal, hogy a burzsoázia „kitalálta” ezt a mozgalmat a maga számára. Ebből azonban az következne, hogy a fasizmus mint hatalom magának a burzsoáziának a közvetlen hatalma, amit viszont Tasca tagad, olyannyira, hogy az uralmon levő fasizmust egy új osztály uralmának tekinti, amellyel a burzsoázia kompromisszumra lép.⁴²

A fasizmus mint mozgalom kispolgári jellegének tagadása magának a faiszta hatalomnak a megítélésében is hamis vágányra visz.

М. ВАЙДА

Мелкобуржуазная адекватная классовая организация

(Резюме)

Данная статья является второй главой книги автора: «Массовое движение и диктатура. Социологическо-политический очерк о фашизме». В первой главе статьи автор дает критический анализ данного Коминтерном определения фашизме (автор в первую очередь желает исследовать те моменты возникновения данной дефиниции, с которыми он на страницах книги желает вести дискуссию). В то же время автор — без малейшей претензии на полное изложение вопроса — обращает внимание читателей на те концепции о фашизме левых марксистских теоретиков, которые — после критического пересмотра — служат исходным пунктом для автора данной книги.

Данная глава книги посвящена фашистскому движению, существование которого является *sine qua* поп-ом любого фашизма. Автор исходит из того предположения, что фашистская диктатура была создана в результате правонастроенного массового движения, и как капиталистическая форма господства в какой-либо форме опиралась на то массовое движение, при помощи которого режим пришел к власти. Таким образом не считает фашизмом те антидемократические формы правления, — какие-бы строгими диктатурами они ни были — которые опираются на традиционный аппарат насилия, управляют при помощи традиционных, и дрежащих и экономическую власть в своих руках, господствующих слоев и не принимают никакой, на вид революционной массовой идеологии в интересах существования режима. Нельзя, правда, отрицать, что по мере развертывания и прихода к власти фашизма в период между двумя мировыми войнами и не-фашистского типа диктатуры «усваивают» кое-что от фашизма, однако о фашистской диктатуре речь идет исключительно в случае Италии Муссолини и нацистской Германии.

Фашистское движение — уже до того, как оно пришло к власти — совершало организованные наступления против самых различных организаций рабочего класса, и опираясь именно на свою — в ходе борьбы возрастающую — власть, берет в свои руки управление государством без того, чтобы вступить на союз с традиционными господствующими классами. Когда оно берет в свои руки государственный аппарат, само взятие власти — несмотря на стремление — делать всему вид легальности — оно кажется революционным преобразованием: руководящая фашистская группа отстраняет от непосредственной власти традиционные господствующие классы, не тепрев даже их организации. Уничтожая все традиционные партии и организации, создает вид полной национальной интеграции.

Когда фашистская диктатура уничтожает все — выполняющих функции представительства партикулярных интересов — организации, поступает в духе идеологии фашистского движения: общей характерной чертой всех, ясно фашистских, идеологий является то, что важнейшим своим противником считает — ссылающуюся на партикуларитет

⁴² Ld. no. 543—544.

— идеологию, то есть либерализм. Автор в дальнейшем, опираясь на работу Herbert Marcuse «Борьба против либерализма с точки зрения тоталитарного взгляда на государство», анализирует принцип тотальности фашистов, показывая, что иррационализма фашизма является лишь, доведенной до крайностей, обратной стороной рационализма буржуазного общества. Одновременно автор ведет дискуссию с Marcuse о том его утверждении, по которому якобы типа, желающее уничтожить любой партикуларитет, тоталитарное государство было бы «адекватной» организацией современного капитализма. Капитализму в конце концов удалось своей относительной стабилизацией достичь при такого типа организационных формах. Характерной чертой которых является на подавление всех партикулярных явлений, а удовлетворение партикулярных нужд всех слоев.

Фашизм только на вид представляет собой тоталитет против партикуларитета: сам вид представительства тоталитета он может создать лишь потому, что он в качестве тоталитета выдвигает что-то, то само в себе есть партикулярный, а именно выдвигает нацию (точнее мифическую фазовидность ее, расу). Вместо таких партикуларитетов, так класс, слой, итд. выдвигание партикуларитета нации, однако, — по анализу статьи — в силу необходимости привело к характерной для фашизма агрессивности и брутальности; идеология национальной тотальности *eo ipso* означала отрицание созданных буржуазным развитием таких ценностей, как равенство и свобода.

Автор статьи подробно анализирует то, что какая взаимосвязь существует между отрицанием идей равенства и свободы и в основном мелкобуржуазным характером фашистского движения, относительно первого момента он развивает дальше мысли Маркса, развернутые им в статье «К вопросу о евреях». При анализе второго момента он критически использует некоторые — возникшие под влиянием марксизма — результаты социалпсихологии, в первую очередь такого рода работы Wilhelm Reich и Erich Fromm. Самым решительным образом отрицает, однако, право говорить о фашистском характере: присущие прежде всего средним слоям буржуазного общества характерные черты, на которые рассчитывало и само фашистское движение, в основном не в многом отличаются от характерных черт «Субъектов» манипулированной демократии: типы поведения нельзя быть объяснены на основе характерных черт.

Автор статьи — по следам Gramsci — анализирует, что «боевой лагерь», фашистская ударная бригада, как организационная форма, почему и в какой мере соответствовала тем индивидуумам средних слоев, которые, в результате кризиса либеральной капиталистической структуры, считали, что их традиционное место внутри общества все сильнее угрожается.

В дальнейших главах своей книги автор пишет о том, что буржуазия почему дала возможность фашизму взять власть в свои руки, ведь как его идеология, так и его организационные формы означали ликвидацию традиционных буржуазных идей, и приход к власти которого означал отстранение буржуазии от политической власти; далее автор пишет о том, что — несмотря на все это — фашизм в какой мере служил осуществлению буржуазных, частных интересов. В здесь опубликованной своей главе автор желает выяснить лишь то, что независимо от того, что продвижение и приход к власти фашизма соответствовали ли интересам буржуазии или нет, ни одна работа, желающая либо с точки зрения теории, либо с точки зрения исторического характера анализировать фашизма не может оставлять вне внимания или же считать незначительным ни мелкобуржуазный генезис фашистского массового движения, ни то, что основные черты его идеологии и организационных форм соответствуют именно потребностям традиционных средних слоев. Игнорировать мелкобуржуазный характер фашизма, как движения означает: при к серьезнейшим недоразумениям в вопросе об оценке самой системы фашистского господства.

M. VAJDA

Organisation de classe adéquate du petit bourgeois

(Résumé)

L'étude est la deuxième partie du livre intitulé «Mouvement de masse et dictature» (Etude politico-sociologique sur le fascisme) de l'auteur. La première partie s'occupe de l'analyse critique de la définition du fascisme du Komintern d'une part (premièrement elle essaie de suivre la genèse

des éléments de la définition sur lesquels le livre polémise.) D'autre part — sans prétendre à l'intégralité — elle attire l'attention sur la conception de fascisme des théoriciens marxistes de gauche laquelle le livre accepte — tout en critiquant — comme point de départ.

Cette partie s'occupe du mouvement fasciste dont elle considère l'existence comme condition sine qua non de tout fascisme. L'auteur part de l'hypothèse selon laquelle la dictature fasciste est née d'un mouvement de masse et aussi comme forme de pouvoir — notamment capitaliste — s'appuyant sur le mouvement de masse aidant le régime au pouvoir. Donc, il ne considère pas comme fascisme les systèmes gouvernementaux antidémocratiques — quelles dictatures sévères qu'ils soient — qui sont basés sur le système traditionnel d'opposition, qui gouvernent à l'aide des classes dirigeantes traditionnelles disposant de même du pouvoir économique et qui ne recourent à aucune idéologie de masse pseudo-révolutionnaire pour maintenir le régime. Cependant ne peut-on nier que — entre les deux guerres mondiales — les dictatures non-fascistes «ont apprises» du fascisme lors du développement et de l'arrivée au pouvoir de ce dernier. Selon l'auteur on ne peut parler de la dictature fasciste que dans le cas de l'Italie de Mussolini et de l'Allemagne nazie. Le mouvement fasciste attaque les organismes les plus divers de la classe ouvrière déjà avant la prise du pouvoir et s'appuyant sur sa puissance acquise justement au cours de cette lutte il reprend les leviers de commande sans conclure une alliance avec les classes dirigeantes traditionnelles. Lorsqu'il saisit l'appareil d'État, la prise du pouvoir — malgré les efforts pour maintenir l'apparence de la légalité — peut avoir l'air d'une transformation révolutionnaire; le groupe dirigeant fasciste écarte les anciennes classes dirigeantes de l'exercice direct du pouvoir, ne tolérant même leurs organisations. Il crée l'apparence d'une totale intégration nationale par la liquidation de tous les partis et de toutes les organisations traditionnelles.

Quand la dictature fasciste liquide toutes les organisations ayant représenté des intérêts particuliers, elle agit dans l'esprit de l'idéologie du mouvement fasciste. Toutes les idéologies fascistes proprement dites ont une caractéristique commune, notamment qu'elles considèrent comme adversaire le plus dangereux le libéralisme, idéologie faisant appel au particularisme. Dans ce qui suit l'auteur analyse le principe de totalité du fascisme — s'appuyant sur l'étude d'Herbert Marcuse intitulée «La lutte contre le libéralisme dans la conception totalitaire de l'État» — tout en démontrant que l'irrationalisme du fascisme n'est que l'envers du rationalisme poussé à l'extrême de la société bourgeoise. Il s'oppose à la constatation de Marcuse selon laquelle l'État totalitaire de type fasciste, voulant liquider tout particularisme, serait l'organisation «adéquante» du capitalisme moderne. La stabilisation relative du capitalisme a pu être atteinte enfin dans le cadre des organismes qui étaient caractérisées par l'assouvissement des besoins particularistes de toutes les couches sociales et non pas par l'oppression de tout particularisme.

Naturellement le fascisme ne représente qu'en apparence la totalité en face du particularisme: il ne peut créer l'apparence de la totalité que parce qu'il présente comme totalité quelque chose — notamment la nation, c'est-à-dire la forme mythique de cette dernière: la race — qui est particulariste en elle-même. La substitution des particularismes de classe, de couche etc. au particularisme de la nation a conduit — par la force des choses — à la brutalité et à l'agressivité que le fascisme a signifié, en effet l'idéologie de la totalité nationale a marqué la négation des valeurs — liberté et égalité — produites par le développement bourgeois.

L'étude analyse en détail comment la négation de l'idée de liberté et égalité correspond au caractère fondamentalement petit-bourgeois du mouvement fasciste.

Concernant le premier élément, l'auteur développe les idées de Marx traitées dans son étude «Sur la question juive». Analysant les différents éléments, l'auteur se sert d'une façon critique de certains résultats de la psychologie sociale inspirée du marxisme, surtout des œuvres de Wilhelm Reich et d'Erich Fromm dans ce domaine. Cependant il nie fermement la conception selon laquelle on pourrait parler du caractère fasciste, les traits de caractère marquant les couches moyennes de la société bourgeoise, sur lesquels le mouvement fasciste a été basé, ne diffèrent pas essentiellement des traits de caractère des «sujets» de la démocratie manipulée; les types de comportement ne peuvent être déduits en eux-mêmes de traits de caractère.

L'étude analyse d'après Gramsci pourquoi et en quoi «le champ de combat», le système du groupe de choc fasciste était conforme comme forme d'organisation aux individus des couches moyennes lesquels sentaient que leur situation traditionnelle était de plus en plus menacée en résultat de la crise de la structure du capitalisme libéral.

L'auteur examine dans les chapitres ultérieurs de son livre pourquoi la bourgeoisie avait permis au fascisme d'arriver au pouvoir, ce fascisme qui avait signifié tant dans ses formes d'organisation que dans son idéologie la rupture avec les idées bourgeoises traditionnelles et dont l'arrivée au pouvoir avait écarté la bourgeoisie de l'exercice du pouvoir politique. L'étude analyse en plus en quoi le règne du fascisme avait servi malgré tout cela la mise en œuvre des intérêts privés de la bourgeoisie. Dans la partie publiée ici du livre l'auteur ne met au point que le problème suivant: ni les analyses idéologiques sur le fascisme ni celles de caractère historique ne peuvent négliger et ne peuvent considérer comme insignifiante l'origine petite-bourgeoise du mouvement

fasciste, les traits — satisfaisant juste les exigences des couches moyennes traditionnelles — de son idéologie et de ses formes d'organisation indépendamment du fait si l'arrivée au pouvoir du fascisme était conforme ou non aux intérêts de la bourgeoisie. L'ignorance de ce caractère petit-bourgeois du fascisme comme mouvement peut conduire à des erreurs très graves aussi dans l'appréciation du système fasciste.

KOROM MIHÁLY

Magyar rendszermentő kísérletek nyugaton és a szövetséges nagyhatalmak politikája a háború döntő fordulatától 1944 őszéig

A második világháborúban bekövetkező döntő fordulat időszakától kezdve a fasiszta tömb valamennyi kisebb állama folytatott puhatolózásokat a háborúból való kilépésre, a fennálló rendszer átmentésére a nyugati szövetséges hatalmaknál. A Kállay-kormány egy részét is magába foglaló angolszász orientációs magyar uralkodó körök 1943 elején szintén megtették első ilyen külpolitikai lépéseiket. Ezek a körök a vereség elkerülhetetlenségét látva abban reménykedtek, hogy a nyugati hatalmak kelet-európai föderációs célkitűzéseikhez vagy balkáni partraszállási terveihez kapcsolódva átmenthetik reakciós társadalmi-gazdasági rendszerüket. A hintapolitikus kormánycsoport, miután 1942 végén a titkos diplomácia arénáin tisztázta, hogy bizonyos angol-amerikai kormánykörök nem utasítanak vissza ilyen célú közeledést, egymás után próbálkozott kapcsolat kiépítésével és kedvező feltételek kialakításával elérni szándékát.¹

Az első ilyen hivatalos *kapcsolatfelvételre 1943 januárjában került sor*. Ekkor utazott Törökországba Frey András, a Magyar Nemzet külpolitikai munkatársa, aki magával vitte a magyar külügyminisztérium és a vezérkar meghatalmazása alapján a kormány üzenetét, Kállay Miklós akkori miniszterelnök és külügyminiszter visszaemlékezése szerint az a lényegét tekintve a következőket tartalmazta:

1. Magyarország nem szándékozik ellenállást tanúsítani az angol-amerikai vagy lengyel reguláris csapatokkal szemben, ha azok elérik a magyar határt és benyomulnak az országba.

2. Magyarország elvben hajlandó a németek ellen fordulni, feltéve, ha sikérel időben kidolgozni egy együttműködési katonai tervet.²

Az üzenetnek a német külügyminisztériumi iratok szerint volt egy olyan pontja is, amely garanciát kért az angoloktól az 1943-as magyar határok elismerésére, sőt ezt a garanciát a tárgyalások sine qua non-jának is tekintette.³ Frey az üzenetet a kapcsolatot felvevő angol képviselőnek átadta. Választ azonban csak

---

¹ Ezeket és az előpuhatolózásokat részletesebben lásd: *Nicholas Kállay: Hungarian Premier — a personal account of a nation's struggle in the second world war*. Columbia University Press. New York, 1954. (A továbbiakban: *Kállay*: i. m.) 369. és utána következő oldalak, *C. A. Macartney: October Fifteenth a history of modern Hungary, 1929—1945*. II. köt. Edinburg, 1956. (A továbbiakban: *Macartney*: i. m.) 160. és következő oldalak, továbbá *Ullein-Revičsky Antal: Guerre allemande paix russe. Párizs, 1947*. . . . old., és *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája. 1919—1945*. Kossuth. 1969.

² *Kállay*: i. m. 369—370. l.

³ Idézi *Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Budapest, Kossuth 1964. 233. l. és *A Wilhelmstrasse és Magyarország*. Kossuth 1968. 741. l.

néhány hét múlva kapott a magyar fél. Akkor is csak a katonai kérdések megtárgyalására igényeltek két magasrangú katonatisztet.⁴

A fenti küldetés idején és után *tapogatózó tanácskozásokra magyar megbízottak egész sora utazott még Lisszabonba, Rómába a Vatikánhoz, Svédországba* stb., akiknek a feladata szintén a kapcsolatfelvétel, a rendszermentés érdekében történő felajánkozás volt a nyugati uralkodó körök egy részének szovjetellenes elképzeléseihez vagy terveihez.⁵ Ezek egyike sem hozott lényeges eredményt, ezért csak a legtovább jutó törökországi kapcsolatokat vesszük kissé részletesebben szemügyre.

Az említett törökországi küldetésre a választ be sem várva, *1943. február 10-én indult Isztambulba dr. Váli Ferenc egyetemi magántanár*. A kormány megbízását Ulein-Reviczky sajtófőnök adta át neki, mely szerint a következő szövegű üzenetet kellett az angol és amerikai követségek útján kormányaikhoz eljuttatnia.

„1. A magyar kormány nem óhajt harcolni a brit és amerikai haderő ellen.

2. Nem tekinti magát valóban háborúban e kormányokkal, mert Magyarország úgy tekintendő, mintha német megszállás alatt állna.

3. Ha brit és amerikai haderők érkeznek magyar területekre, a magyar kormány nem kíván velük szemben ellenállást tanúsítani.

4. Egyenesen felszólítja a brit és amerikai kormányt, hogy csapatokkal szállják meg Magyarországot.

5. Kéri a szövetségeseket, hogy közöljék, mi a teendő a fentiek végrehajtása érdekében.”⁶

Az üzenetet Dr. Váli február 19-én az angol nagykövetség és 25-én az amerikai nagykövetség megbízottainak továbbította. A két kormány közös válasza március 6-án érkezett vissza, amelynek formális szövege a következő volt. „*A Szövetséges kormányok nem hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni sem a jelenlegi magyar kormánnyal, sem bármilyen magyar kormánnyal mindaddig, amíg magyar csapatok vannak Magyarország határain kívül.*” Szóbeli közlésként a választ átadó angol őrnagy még hozzátette, „*hogy a fenti feltétel teljesítése után a bizalmas kapcsolatokat ki lehetne mélyíteni.*”⁷

Hasonló célú küldetést vállalt még Törökországba *Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas professzor és Mészáros Gyula egyetemi tanár* is. De a tárgyalásoknak hivatalosabb mederben való folytatása érdekében egy külügyminiszteri tisztviselőt küldtek Törökországba Kállayék *1943. március 6-án, Veress László sajtóelőadó-miniszteri titkár személyében*. Veressnek lényegében ugyanazokat kellett közölnie az angol és amerikai kormánnyal, amit az előző megbízottnak, azzal a kiegészítéssel, hogy mihelyt a szövetségesek haderői elérik Magyarország határait, a kormány „*hajlandó Németország ellen fordulni és együttes hadviselőként a Németország ellen folytatott háborúban részt venni.*”⁸

⁴ Kállay: i. m. 370. l.

⁵ Lásd bővebben Kállay: i. m. 383—385. l. *Ránki György: Emlékiratok és valóság. . . 234—240, és Izraeljan-K utakov: A diplomácia kulisszái mögül. Közg. és Jogi Kiadó. 1969. 364—368. l.*

⁶ Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI.) A./Bm. Gyűjtemény. Ellenállási mozgalom. Dr. Váli Ferenc feljegyzése.

Az eddig hivatkozott munkákban Váli küldetése nem szerepel. Valószínű a nevét, miután nem jött vissza Magyarországra, sikerült titokban tartania a német elhárítás előtt. A Wilhelmstrasse és Magyarország c. dokumentumkötet 531. iratában a február elején kiutazott professor mögött valószínű az ő neve rejlik.

⁷ PI. A. uo. 116. A válasz angol szövege: „The Allied Governments will undertake no negotiations with the present Hungarian Government, or with any possible Hungarian Government, so long as Hungarian troops are outside the frontiers of Hungary.”

⁸ PI. A. uo. 116—117. l.

Veress március közepén valóban kapcsolatot épített ki Knatchbull-Hugehess angol nagykövettel és a szövetséges főhadiszállás megbízottjával, Morgan ezredessel. Az üzenet alapján lefolytatott tárgyalásokon feljegyzése szerint a következő megállapodásra jutottak:

„a. Magyarország kötelezi magát, hogy nem áll ellen az Egyesült Nemzeteknek,

b. mindent megtesz, hogy csapatait Oroszországból visszahozza,

c. haladéktalanul katonai tárgyalásokat indít a szövetségesekkel, hogy előkészítse kiválását a háborúból és a szembefordulást Németországgal.”⁹

Ezt a szintén csak katonai kérdésekre vonatkozó megállapodást a hintapolitikus kormánycsoport nem fogadta kedvezőtlenül, azonban katonai tárgyalásokra mégsem került sor. Ennek okát Kállay Miklós emlékiratában a következőkkel magyarázza: „Mindenesetre, a hadihelyzet, úgy látszott, még nem ért el abba a stádiumba, amely sürgössé tette volna a katonai kapcsolatok azonnali létesítését.”¹⁰ A valóságos ok azonban az, hogy Kállay *előbb* politikai megegyezést akart olyan biztosítékokkal, amelyek garantálják a rendszer fennmaradását és az akkori határokat is.

Ha Kállaynak a fenti magyarázatát részben el is fogadjuk, mert 1943 márciusában még nagyon messze voltak a szövetséges hatalmak csapatai, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar katonai vezetés német fasiszta barátsága miatt szinte teljes egészében megbízhatatlan volt még a Kállay féle kiugrási elképzelések szempontjából is. Másrészt pedig, amint kiderül Kállay emlékirataiból, ő az ellenállás beszüntetését az „angol-amerikai, vagy lengyel csapatokkal szemben” gondolta, a szovjet csapatokkal szemben nem. Ezt, mint látni fogjuk, nyíltan be is ismerte, amikor politikája bukásáról összefoglalóan írt.

Ezekén kívül annak ellenére, hogy egyes angol körök balkáni terveinek és föderációs elképzeléseinek ténylegesen szovjetellenes célja volt, a Szovjetunió erejének és tekintélyének állandó növekedése és a 3 nagyhatalom egységének erősödése következtében ezen körök nem tudták keresztülvinni kelet-európai szovjetellenes terveiket. Így nem tudták biztosítani a Kállay-féle rendszermentő hintapolitikusoknak sem, hogy kiugrásukat a Szovjetunió ellenére hajtsák végre. Bár a nyugati titkos diplomácia ebben az irányban tett néhány biztató lépést Kállayéknak, pl. az isztambuli magyar főkonzul egyik, 1943 márciusában kelt jelentésében a következőkről tájékoztatta a kormányt. „Angol követség egyik itt időző titkára, egyik Budapestről leküldött magyar előtt úgy nyilatkozott, hogy nagyon kívánatos lenne, ha a márciusi beszédek mellőznék angolszász-ellenes megnyilatkozásokat. Azzal nem törődnek, hogy a Szovjettel kapcsolatban miket fogunk mondani.”¹¹

Ezekén kívül a hintapolitikus kormánycsoport 1943 tavaszi tárgyalási megtorpanásában szerepet játszott az is, hogy Kállayék még bíztak abban, hogy a fasiszta blokk, vagy annak egy része megegyezésre juthat a nyugati hatalmakkal. Ebben az irányban maga *Kállay is* kezdeményezőként lépett fel. 1943 április elején Rómába utazott és megpróbálta *Mussolinit* rávenni, hogy *közös cselekvésre*

7

⁹ PI. A. uo. Veress László feljegyzései.

¹⁰ *Kállay*: i. m. 371. l.

¹¹ Országos Levéltár (OL) Küm. számjeltávirat 9/1943. Hasonló biztatót jelentett Barcza György volt londoni magyar követtel a bizalmas megbeszéléseken közöltek is. Észreint Magyarországnek nem kell félnie „megtorló” békétől, a rend fenntartását is igen jó szemmel nézik, sőt a háború utáni „átmeneti időszakban” Horthy is a helyén maradhat. *Macartney*: i. m. 161. l.

mentsék, ami menthető — ugorjanak ki a háborúból. Mussolini előtt a következő szavakkal tárta fel a fasiszták reménytelen helyzetét: „csak a jelenlegi helyzet, nem pedig feltételezések alapján vitatkozhatom a helyzetünkről. De ha szó van egy nyári német offenzíváról, akkor azt a tényt is figyelembe kell vennünk, hogy a múlt nyári offenzíva nem ért el döntő sikert, és a kudarc akkor következett be, amikor az orosz-német hatalmi egyensúly kétségtelenül kedvezőbb volt a németeknek, mint jelenleg, ... Ebből következik, hogy eljutottunk annak az időszaknak a végére, amikor minden tengelyszámítás egyetlen feltevése *volt* építve, mégpedig Németország gyors és teljes katonai győzelmére. Ezért nem hagyhatunk figyelmen kívül semmiféle eszközt sem, amely lehetőséget adhat országainknak arra, hogy kiugorhassanak... Kérem, fontolja meg — javasolta a továbbiakban Kállay — meglenne-e vagy sem a biztosítéka, lehetősége és reménye a mi kiugrásunknak... ha Olaszország és Magyarország — és ha lehetséges Finnország — külön közös politikát alakítanánk ki a tengelyen belül.”¹²

Kállay ebben a *tervében számolt* azzal, hogy más „a bolsevizmus által fenyegetett” kelet-európai országok képviselőivel *az emigráns lengyel, jugoszláv stb. burzsoá kormányokkal is együttműködhet*.¹³ A háború idején ugyanis mind a leigáztott országokban, mind pedig Horthy Magyarországaiban a legkövetkezetesebb és igazán demokratikus népi erők vették kezükbe a fasizmus elleni harc vezetését. Ekkor az emigráns burzsoá kormányok és Horthyék, noha korábban hadakoztak egymás ellen, és végig különböző, egymással harcban álló katonai szövetséghez tartoztak, — megtalálták a kapcsolatokat a Szovjetunió és a belső népi, forradalmi erők ellen. A Kállay-kormány még 1942-ben kiépítette kapcsolatait Mihajlovicssal, illetve Mihajlovicson keresztül az emigráns jugoszláv kormánnyal.¹⁴ 1943-ban viszont már fegyverrel, felszereléssel segítette Mihajlovics nacionalista csapatainak harcát a jugoszláv partizánok ellen.

Ugyancsak még 1942-ben újra kapcsolat jött létre a Kállay-kormány és az emigráns lengyel kormány között, amely azután 1944 elejéig kölcsönös és titkos képviselői formájában fennállott.¹⁵

Kállaynak a fasiszta Olaszországra épített és az emigráns burzsoá kormányok támogatására is számító kiugrási elgondolása tehát szintén nép- és szovjetellenes volt. Megvalósulásának az útjában mentsak az állt, hogy Mussolini még Kállaynál is rövidlátóbb volt a nemzetközi erőviszonyok megítélésében, hanem az is, hogy a Szovjetunió és szövetségesei sikeres hadműveletei következtében az olasz fasizmus, a Horthy-rendszernek a hitlerista koalícióban belüli különpartnare, kiheverhetetlen válságba jutott és 1943 nyarán végképp összeomlott. Az emigráns burzsoá kormányokkal való kapcsolat és a rájuk való támaszkodás is egyre kevesebb jelentőséggel bírt, hiszen egyre inkább elvesztették befolyásukat az országukban.

A Kállay-féle hintapolitikus csoport rendszermentő, kiugrási elképzelései tehát már 1943 első felében irreálisaknak, megvalósíthatatlanoknak bizonyultak. Ennek ellenére Kállayék nem tettek újabb, határozott lépéseket az antifasiszta koalíció felé. A Szovjetunióval pedig, — noha fegyveres harcot csak vele folytattak a szövetséges hatalmak közül — egyáltalán nem kívántak kapcsolatba kerülni. Ezért az első nekifutások után a „kivárás” álláspontjára helyezkedtek. Arra számított-

¹² *Kállay*: i. m. 147—148. l.

¹³ Uo. 149. l.

¹⁴ *Szabad Nép*, 1946. jún. 19.

¹⁵ OL. Küm. res. pol. 64/1942, és *Kállay*: i. m. 388. l.

tak, hogy azt az időt, amíg a nyugati hatalmak hadseregei dél-európai, illetve balkáni partraszállás útján eljutnak Dél-Kelet és Közép-Európába és felváltják a bolsevizmus elleni védelmet nyújtó német csapatokat, — egyszerűen ki kell várni. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar hintapolitikusok nem szakítottak a hitlerista Németországgal akkor sem, amikor világosan látták, hogy a fasiszta koalíció veresége elkerülhetetlen. Sőt annak érdekében, hogy a külső és a belső forradalmi erőket távoltarthatassák, illetve elfojthassák, a faszizmus döntő vereségei után is támogatták, segítették a hitlerista hadigépezetet. Pedig a háború döntő fordulatát teljessé tevő 1943 tavaszi és nyári újabb nagy vereségek hatására Hitler valamennyi csatlós országában meggyorsult a fasiszta rendszer válságának érlelődése. Megkezdődött a fasiszta szövetség széthullása.

1943 júliusában hosszabb kormányzati válság után Mussolini megbukott. Ezzel az olasz fasizmus összeomlása megindult és Olaszország néhány heti előkészület után 1943 szeptember elején kilépett a fasiszta koalícióból és átállt az anti-fasiszta szövetség oldalára.

Az olasz fasizmus összeomlásának, majd Olaszország átállásának nagy hatása volt Magyarország szinte minden politikai pártjára, csoportjára és társadalmi osztályára. Az elkerülhetetlen bukást kétségtelenné tette Kállayék számára is, s hatására a hintapolitikus csoport külpolitikai rendszermentő tevékenysége újra nekilendült.

A hintapolitikus kormány-csoport hadállásaiban 1943 nyarán jelentős változások következtek be, amelyek előkészítői is voltak a hatékonyabb rendszermentő tevékenységnek. Kállay 1943 július végén a külügyminiszteri posztot a volt külügyminiszterhelyettesnek, Ghyczy Jenőnek adta át. Ghyczy helyettese Szentmiklósy Andor, korábbi követ, és a Külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője Szegedy-Maszák Aladár, volt követségi tanácsos lett. 1943 nyarán a kiugrási tárgyalásokat eddig közvetlenül irányító Ullein-Reviczky sajtófőnököt — egyrészt azért, mert ezirányú tevékenységét Hitlerék felismerték, másrészt, hogy külföldön közvetlenebbül készíthesse elő az angolszász oldalra való átállást — stockholmi követté nevezték ki. A kiugrási tárgyalásokat ezután közvetlenül a külügyminisztérium legfelső vezetői irányították, és a politikai osztály vezetője, Szegedy-Maszák Aladár szervezte s fogta össze.

Ezekkel a változásokkal a hintapolitikus csoport helyzete a külügyminisztériumban jelentősen megerősödött. Katonai vonalon viszont, annak ellenére, hogy az angolszászokkal 1943 tavaszán folytatott tárgyalások is felhívták erre a figyelmet — nem tettek lényeges intézkedéseket az izig-vérig német fasiszta-barát vezetők leváltására. Ennek ellenére, *az olasz események hatására, 1943 augusztusában újra tárgyalásokat kezdeményeztek a nyugati hatalmakkal.*

1943 augusztus elején a miniszterelnök fia, Kállay Kristóf Törökországba utazott, hogy személyesen készítse elő a tárgyalások újrafelvételét és újabb megbízott kiküldését.¹⁶ Ezután augusztus 14-én Isztambulba utazott Veress László különmegbízott, aki néhánynapos tanácskozás után, augusztus 17-én Újváry Dezső isztambuli magyar főkonzullal együtt hivatalosan közölte Sterndale Bennett angol követtel a magyar kormányban a nyugati hatalmakkal intézett üzenetét. Ezt Kállay Miklós memorandumában a következőképpen írta le: „Magyarország kész megadni magát a szövetségeseknek a múlt márciusban már átadott formula alapján (röviden kifejezve a feltételek nélküli megadás alapján), amely azonban csak akkor léphet hatályba, ha az angol-amerikai csapatok elérték Magyarország határa-

¹⁶ PI. A. Bm. Gyűjtemény. Ellenállási mozgalom.

it. Újváry és Veress megkérték továbbá Mr. Sterndale Bennettet, hogy közvetítse üzenetünket az angol és az amerikai kormányhoz azzal a kéréssel: 1) hogy fogadják el ezt elvben, mint Magyarország kapitulációjának tudtuladását és 2) hogy közölhetik az előzetes feltételeket.”¹⁷

Az angol kormány a Kállayék kapitulációjáról szóló felajánkozást rövid időn belül közölte a szövetséges kormányokkal és *szepetember 9-én a magyar megbízottak már meg is kapták a kért előzetes feltételeket.*

1943. szeptember 9-én Sir Hugh Knatchbull-Hugessen ankarai brit nagykövet a Márvány tengeren egy angol hajó fedélzetén az Egyesült Nemzetek nevében közölte Veressel, hogy tudomásul veszik a magyar kapitulációs készségeket és a következő előzetes feltételeket nyújtotta át: „/1/ A magyar kormány igazolja Magyarország kapitulációjáról és a szövetségesek által közölt feltételek elfogadásáról szóló üzenetét.

/2/ Magyarország kapitulációja titokban marad. A szövetségesek és a magyar kormány ugyanazon időpontban teszik közhírré, olyan időpontban, amelyet mindkét fél megfelelőnek tart. A magyar szerződő fél kifejezett kívánságára meg egyeznek abban, hogy a közhírrététel semmiesetre sem történhet meg azelőtt, hogy a szövetségesek elérnék Magyarország határait.

/3/ Magyarország fokozatosan csökkenti együttműködését Németországgal, különösen pedig visszavonja csapatait Oroszországból és hozzájárul ahhoz, hogy a szövetséges légierő átrepüljön Magyarországon németországi bázisok megtámadása céljából.

/4/ Magyarország fokozatosan csökkenti a gazdasági együttműködést Németországgal és visszautasítja a Németország haditermelésében való részvételt.

/5/ Magyarország vállalja, hogy ellenáll Németország minden, a Magyarországi területének megszállására irányuló kísérleteknek. E célból a magyar főparancsnokságot úgy kell átszervezni, hogy képes legyen visszarendelni a hadsereget a németektől és meg tudja támadni azokat.

/6/ Magyarország az adott pillanatban a szövetségesek rendelkezésére bocsátja minden készletét, közlekedését és légi támaszpontjait, hogy a szövetségesek folytathassák a háborút Németország ellen.

/7/ Megfelelő időpontban egy szövetséges légügyi missziót dobnak le Magyarországon, hogy megtehesse a szükséges előzetes előkészületeket Magyarország megadásával kapcsolatban.

/8/ Rendszeres rádióösszeköttetés létesül a szövetségesek és a magyar kormány szervei között. A szövetségeseket rendszeresen tájékoztatják a német és a magyar helyzetről.”¹⁸

¹⁷ Kállay: i. m. 374. l.

¹⁸ Kállay: i. m. 373—374. l. (Ezokról az előzetes feltételekről írásbeli szerződés nem készült, de az érdekelt felek leírásai alapján, mivel azok a lényegyet tekintve teljesen megegyeznek — elfogadhatjuk a volt miniszterelnök emlékiratában szereplő szöveget. Ezt annál is inkább kötelességünk tenni, mert e feltételi pontok elfogadásakor és teljesítésük megkísérlésénél Kállay értelmezése játszotta a döntő szerepet. Egyébként Veress Lászlónak közvetlenül a háború befejezése utáni magyar nyelvű feljegyzése a tárgyalásokról (PI. A. Bm. Gyűjtemény. Ellenállási mozgalom), majd Veress és Újváry angol nyelven írt feljegyzése (OL. Békeelőkészítő anyag) is és az utóbbi alapján Szatmári Jenőnek a „Haladás” hetilap 1946. aug. 22-i számában „Kettős válasz Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszternek” című cikke, továbbá J. F. Montgomery, a háború előtt Magyarországon szolgált, a háború alatt pedig magyar ügyekkel foglalkozó amerikai diplomatának emlékirata (F. J. Montgomery: Hungary the unwilling satellite. New York, The Devin-Adair Company, 1947) is foglalkozik a fenti kérdéssel és a lényegyet tekintve a Kállayéhoz hasonló tartalommal közli az előzetes feltételi pontokat.

A hintapolitikus kormánycsoport elfogadta a nyugati hatalmaknak a magyar kiugrásra vonatkozó előzetes feltételeit, és az erről szóló igazolást a feltételek első pontjának megfelelően Wodianer lisszaboni magyar követ útján Sir Ronald Campbellnek, az ottani angol nagykövetnek továbbítva megadta.¹⁹ Ezután a Kállay—Ghyczy—Keresztes-Fischerből álló kormánycsoport, várva az angol-szások balkáni partraszállására, megkísérelte a feltételek egy részének a teljesítését.

A külügyminisztérium Szegedy-Maszák és Veress László közreműködésével az angolok által rendelkezésre bocsátott rövidhullámú rádió-adó útján állandó titkos összeköttetést hozott létre Budapest és Isztambul között. Ezen az úton tájékoztatták rendszeresen a magyarországi helyzetről és előkészületekről. Ez a titkos rádióösszeköttetés 1944. március 19-ig, a német megszállásig fennmaradt.

A Kállay-kormány ezután többször tett kísérletet a német vezérkarnál és magánál Hitlernél is, hogy a magyar csapatokat engedjék vissza a keleti frontról, illetve a megszállt szovjet területekről. Ebből a célból járt Németországban a vezérkari főnök, a honvédelmi miniszter, majd 1944 februárjában Horthy személyesen írt levelet Hitlernek. A német fasiszták azonban, mivel egyre jobban gyanakodtak a Kállay-kormányra és sejtették kiugrási szándékukat, nem járultak hozzá a magyar csapatok visszahozatalához.

Az 1943 szeptemberi megállapodás után Magyarország felett a nyugati hatalmak repülőgépeit nem zavarta, nem lőtte, vagy „sikertelenül lőtte” az egyébként is hatálytalan és igen gyenge felszerelésű magyar légvédelem. A nyugati hatalmak repülőgépei viszont a német megszállásig lényegében nem bombázták a magyar hadiipari góccokat és városokat.

Kállayék katonai vonalon sem teljesítették a német fasiszták újabb követeléseit.

A kormány a németek kérése ellenére megszállócsapatokat sem küldött a Balkánra 1943 augusztus végén. A hintapolitikus csoport e kérdésben keresztül-vitte az akaratát. Ugyanis az 1943. szeptember 9-i előzetes megállapodás tengerében éppen a nyugati hatalmak csapatainak balkáni partraszállása állt.

A hintapolitikusok, különösen az olaszországi partraszállás és az olasz kiugrás után biztosan számítottak a nyugati hatalmak balkáni partraszállására. „A balkáni területen az angolszász hatalmak előbb-utóbb meg fognak jelenni...” írta a külügyminiszter állandó helyettese augusztus 29-én kelt, s a vezérkari főnökhöz intézett levelében, amelyben ő is élesen ellenezte a Jugoszláviába megszállófeladattal küldendő magyar csapatok tervét.²⁰ Maga Kállay Miklós is a következőket írta a megállapodásról 1944. március elsejei tájékoztatójában: „Abból a feltevésből indultunk ki, hogy habár az angol-amerikai hatalmak messzi vannak Közép-Európától, politikájuk mégis elér hozzánk. Így feltételeztük, hogy az angol-amerikai csapatok elérik ezt a területet még az orosz katonák előtt és hogy az angol-amerikai politika (az atlanti egyezmény) dönt Közép- és Kelet-Európa jövője felől.”²¹

A rendszermentő politikusok ezen elképzelése egybeesett a nyugati uralkodó körök egy részének, elsősorban az angol konzervatívoknak balkáni partraszállási terveivel. Az előzetes feltételi pontok is e tervnek megfelelően voltak összeállítva. Ezt bizonyítja *F. J. Montgomery* amerikai diplomata emlékirata is, amelyben

¹⁹ *Kállay*: i. m. 374. l.

²⁰ *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: *Végzetes esztendő*k. 1938—1945. (Emlékirat, Bp. 1947) Körmeny. 181. l.

²¹ *Kállay*: i. m. 397. l.

a következőket írja: „*A nyugati szövetségesek abban az időben nem kérték a magyarok együttműködését az orosz hadsereggel és a magyar kormány abban az időben semmiféle ilyen kötelezettséget nem vállalhatott, mert a hadsereg az angol-amerikai haderővel hajlandó volt együttműködni, de az oroszokkal nem.*

A haditervet (az angolszász csapatok és a Horthy-hadsereg együttműködése — KM.) soha sem valósították meg — folytatja Montgomery. — A teheráni konferencián, 1943 decemberében Sztálin kérésére elejtették a javasolt, Balkánon keresztül tervezett szövetséges inváziót, minthogy a közelben nem volt angol-amerikai hadsereg ahhoz, hogy elfogadhassák a magyar hadsereg feltétel nélküli megadását, vagy katonai együttműködést fejtsenek ki.”²²

A hintapolitikusok azonban 1943 nyarán és őszén még nem tudhatták, hogy a Szovjetunió befolyásának, erejének és a nemzetközi életben betöltött szerepének megerősödése meg fogja akadályozni a reakciós nyugati imperialista körök balkáni terveit, amelyek látszólag a fasiszta koalíció ellen irányultak, de hátsó és egyben fő célkitűzésük az volt, hogy megelőzzék a szovjet hadsereget Kelet- és Dél-Kelet-Európában s ezzel megvédjék ezen területek népellenes rendszereit. Az anti-fasiszta koalíció egysége az *1943-as moszkvai külügyminiszeri értekezlet és a teheráni konferencia hatására* megszilárdult. Így a hintapolitikusoknak az 1943 szeptemberében csak a nyugati hatalmak egyes köreivel kötött előzetes megállapodása is csak gyenge homokvár, egyoldalú felajánlkozás volt, csak a rendszer megmentését célzó háborúból való kilépést akart.

Az átállási lehetőségek és a hintapolitikusok elképzelései közötti ellentmondás a moszkvai és teheráni értekezletek után méginkább megnövekedett, összeegyeztetése szinte lehetetlenné vált. A szabadságszerető népek és kormányaik eltökélték, hogy összefogva, harcukat a fasiszmus teljes leveréséig vívják. A fasiszta koalíció egyes rendszermentő csoportjainak még ha voltak is bizonyos kapcsolataik a nyugati országokban, ezután még kevésbé remélhették komolyan, hogy a három nagyhatalom egységét megosztva, szovjetellenes elképzeléseiket valóra váltva és uralmukat fenntartva kiléphetnek a háborúból.

A Kállay-féle hintapolitikusok számára 1943—1944 fordulóján és 1944 elején úgy tette fel a történelem a kérdést, hogy képesek-e szűk osztályérdekeik fölé emelkedni. Képesek-e az egész antifasiszta koalícióra, azon belül is a katonai helyzet alakulása következtében elsősorban a Szovjetunióra támaszkodva kivezetni az országot a háborúból és ezzel megmenteni a háborús katasztrófától? Vagy pedig képtelenek erre és folytatják tovább rendszerátmentő, mélységesen nép- és szovjetellenes politikájukat, ami az 1944 elejére kialakult körülményeket tekintve elkerülhetetlenül kudarcra volt ítélve.

A háborúból való kilépés lehetőségének arra a körülményére, — hogy *a Szovjetunióval is tárgyalni kell* —, 1943 decembere után *a nyugati hatalmak diplomatái egymás után hívták fel a magyar megbízottak figyelmét.*

Ilyen figyelmeztetést kapott például a magyar kormány egyik megbízottja 1943. december 18-i, majd 1944. január 22-i isztambuli tárgyalásai során.²³ Továbbá, hasonló felhívást tett Allen Dulles Svájcban 1944. január 27-én Bakách-Besseney Györgynek, a berni magyar követnek „*azt tanácsolva, hogy a magyar kormány ne csak a nyugati kormányokkal, hanem a szovjetorosz kormánnyal is tárgyaljon.*”²⁴ stb., stb.

²² J. F. Montgomery: i. m. 163. l.

²³ A Wilhelmstrasse és Magyarország. I. dok. 755—758. és 766. l.

²⁴ Auer Pál: Fél évszázad. Események, emberek. Occidental Press. Washington. 1971. 237. l.

A magyar külföldi megbízottak, illetve diplomaták egy része szintén sürgette a Szovjetunióval való kapcsolat felvételét is. Így például Veress László és dr. Vály Ferenc is Törökországból.²⁵ Ugyanilyen sürgetést kapott a kormány Ulein-Reviczkytól Stockholmból is. Sőt, Ulein-Reviczky 1944 márciusára A. N. Kolontaj asszonnal, a Szovjetunió svédországi követével fel is vette az érintkezést.²⁶ Erről a kapcsolat-felvételről Kádár Gyula, a vezérkari főnökség kémelhárító osztályának volt vezetője, akivel Ulein a hazai bizalmas kapcsolatokat tartotta, a következőket írta 1961. február 28-án kelt tanulmányában. 1944 február végén Ulein közölte Kádárral, hogy „véleménye szerint a Nyugat felé való útkeresés céltalannak látszik”, ezért ígérte, hogy Stockholmban felveszi az érintkezést Kolontaj szovjet követasszonnal. Kérte, hogy chifre útján küldött tájékoztatóját Ghiczy külügyminiszternek is mutassa meg Kádár. „Március legelején kaptam meg az első közlést — írja Kádár Gyula. — Eszerint Kolontaj asszony a legnagyobb jóakarral viseltetik a magyar ügy iránt. Ha a magyarok szembefordulnak a németekkel a Szovjetuniótól minden támogatást megkapnak, az ország fennálló társadalmi rendjébe nem kívánnak beavatkozni, az ország területi épségét esetleg a magyar-lakta területekkel való kiegészítéssel is biztosítják.” Az üzenethez Ghiczy a következőket fűzte hozzá; „Ez olyan szép, hogy erre még gondolni sem mertem. Most csak az a kérdés, hogy ez vajon a szovjet kormány állaspontja-e, vagy csupán Kolontaj asszony magánvéleménye. Ezt feltétlenül tudni kell.” Kádár Gyula ezt is megkérdezte Ulleintől, de a német megszállás miatt a választ már nem kaphatta meg!²⁷

A szovjet- finn tárgyalások 1944 februári megindulásának hatására a magyar uralkodó körök legfelső csoportjába is kezdett betörni az a gondolat, hogy Magyarországnak esetleg a Szovjetunióval is kell tárgyalnia. A felsőház honvédelmi bizottságának február közepi ülésén egy, a németeket bizalmasan informáló forrás szerint gróf Bethlen István kifejtette, hogy „Magyarország pontosan kövesse Finnország magatartását, mert hasonló helyzetbe kerülhet”. Ugyanitt Keresztes-Fischer belügyminiszterről is olvashatjuk; „egy ideje azzal a gondolattal játszik, hogy ha a finn-szovjet megegyezés létrejönne, Magyarország lépjen a Szovjetunióval közvetlen kapcsolatba”.²⁸

Mindezek a figyelmeztetések és javaslatok azonban hatástalanok maradtak Kállay Miklós rendszerátmentő csoportjára. Továbbra is szovjetellenes célú angol-szász megszállást szerettek volna elérni. Ezt bizonyítja az egyik „magasrangú magyar kormánytisztviselő” 1944 januári közlése a nyugati hatalmak vele tárgyaló képviselőjével: „véleménye szerint, vállalják a Reich-hel való szakítás kockázatát és megkísérelnék megvédeni határaikat, amennyiben biztosítékot kapnának az orosz invázió ellen. Úgy véli, hogy az angolszász megszállást Magyarország szívesen venné.”²⁹

Ez a javaslat azonban már a nyugatiaknak sem lehetett tárgyalási alap. A fenti magyar álláspontot ismertető amerikai memorandumra kialakult 1944 február elején az USA külügyi hivatalának álláspontja, amely szerint „nem foglalko-

²⁵ PI. A. Bm. Gyűjtemény. Ellenállási mozgalom. Veress L. és Dr. Váli Ferenc feljegyzése.

²⁶ Foreign Relations. I. dok. 1944. III. köt. 855—856. l.

²⁷ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL.) Tan. gy. 2556. Kádár Gyula.

²⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. I. dok. 771. l.

²⁹ Foreign Relations. I. dok. 1944. III. köt. 847. l.

*zunk eféle kezdeményezésekkel, kivéve a feltétel nélküli magadás alapján'*³⁰ (kiemelés — KM.).

A hintapolitikus csoport politikája tehát 1944 elején is bizonyos nyugati körök kelet-európai szovjetellenes terveire épült. Ezek a tervek azonban közben megvalósíthatatlanokká váltak. A szövetséges hatalmak teheráni értekezlete elvetette Churchill balkáni inváziós tervét.

Ezután Kállayéknak alig volt reményük arra, hogy rendszermentő és szovjetellenes céljaikat végrehajthassák. Elsősorban ezzel magyarázható az a tény is, hogy a hintapolitikus vezetők 1943 végétől egyre kevesebbet tettek az angolszászokkal megkötött 1943 szeptemberi megállapodás végrehajtásáért. Az angolszászok balkáni partraszállásának az elvetését maga Kállay is a legfőbb oknak tartotta abban, hogy nem hoztak „életbevágó döntéseket” az angolszászokhoz való csatlakozást illetően. „Sajnos, — írja Kállay visszaemlékezésében, több más, másodrendű okot is említve közben — ... mindenek előtt Teherán rontotta meg a légkört, különösen a mi itthoni életbevágó döntéseinket illetően.”³¹

Az volt tehát az alapja a hintapolitikának és valamennyi 1943-as kiugrási tapogatózásnak, hogy megmenteni, átmenteni, a háború utáni időkre az egész Horthy-rendszert, a nagybirtokokat, a nagyipari monopóliumokat és a magyar dolgozó nép feletti reakciós uralmat. Olyan feltételeket akartak elérni, amelyek esetleg nemcsak egy demokratizált tőkés rendszert tettek volna lehetővé, hanem az uralkodó nagytőkés, nagybirtokos horthysta klikk hatalmának fennmaradását is biztosították volna. Ezért nem mert Kállay sem belföldön, sem külföldön a demokratikus és haladó erőkre támaszkodni. A nyugati hatalmakhoz Kállayék 1943-ban megtették az első lépéseket, hogy biztosítsák céljaikat mind a német veszély, mind pedig a reakció számára elsőrangú, a „szovjet veszély” elhárítására. „Tagadhatatlan, hogy Magyarország nemcsak azzal a céllal tette meg ajánlatát — írta ezzel kapcsolatban Kállay memoárjában —, hogy kiszabaduljon Hitler markából és részt vegyen az ellene folyó harcban, hanem azért is, hogy biztosítsa függetlenségét minden agresszorral és elsősorban az oroszokkal szemben. Igaz, Németország hirtelen, bármely pillanatban szétmorzsolhatott bennünket. Időt és távolságot tekintve ez volt a legközelebbi veszély, amely függetlenségünket fenyegette... De a magyar kormány első kötelessége és célja az volt — folytatta tovább szovjetellenes rágalomokkal vegyített beismerését —, hogy elháríthassa a még nagyobb pusztulást, ami Oroszország részéről fenyegetett bennünket.” (Értsd a burzsoá-földesúri Horthy-rendszert! — KM.)³²

Kállay tehát világosan beismerte, hogy ők az esetleges átállásnál is az alapvető feladatnak a Szovjetunió elleni célt tartották, még akkor is, amikor 1944 elején a német megszállás közvetlenül napirendre került. Ezért nem tett a Kállay-kormány semilyen intézkedést ellene. Inkább számukra a kisebb rossz, a német megszállás, mint az ország megmentése az egész antifasiszta koalícióra támaszkodva. „A helyzet egyik alapvető és katasztrofális fonáksága az volt, — ismerte be nyíltan Kállay Milkós —, hogy mi az angolok és az amerikaiak védelmét kerestük nemcsak »saját szövetségeseink«, hanem az ő szövetségeseik ellen is.”³³

Emiatt az irreális, szűk és reakciós osztályérdeket szolgáló célja miatt vált megvalósíthatatlanná a Kállay-féle kiugrási kísérlet minden próbálkozása. Mint

³⁰ Uo. 847. l., 1. sz. lábjegyzet.

³¹ *Kállay*: i. m. 388—389. l.

³² Uo. 378—379. l.

³³ Uo. 379. l.

ahogy ezért vált döntő mértékben a — tulajdonképpen általa is előidézett — német megszállás adta alkalom is kihasználatlan az ország és az egész nemzet függetlensége, szabadsága és jövője szempontjából. Sőt, inkább a német megszállás kényszerű elfogadása, mint a határozott átállási cselekvés, még azt is lehetetlenné tette, hogy néhány hónapig egyáltalán próbálkozzék az ország a háborúból való kilépéssel.

*

A titkos megbízottak és diplomáciai csatornák útján folytatott *tanácskozások a német megszállás után*, elsősorban annak hatására, 1944 augusztus végéig megszakadtak. Ez az időszak azonban csak az országon belüli németellenes vezető körök passzivitását jelentette. A megszállás retorzióit elkerült németellenes felső körökben ugyanis a várakozás, a kedvező körülmények kivárásának hangulata uralkodott el, és csak gyenge kísérletek, illetve előmunkálatok történtek. Az antifasiszta koalíció országaiban, főleg a nyugati hatalmakkal viszont többszörösen fejlődés következett be Magyarország későbbi kilépése szempontjából is.

Az egyik ilyen fejlődés az angol és az amerikai kormányok álláspontjának *kristályosodása* még a megszállás előtt kilépési kísérleteket végző megbízottak és diplomáciai személyek által folytatott politikával kapcsolatban. A másik, hogy kidolgozták az angol és az amerikai álláspontot és a feltételeket Magyarország esetleges későbbi átállásához.

A német megszállás után a semleges országokban lévő magyar diplomaták többsége, köztük 9 követ és mintegy 50 beosztott, tagadta meg a szolgálatot a német-bérenc Sztójay-kormánynak.³⁴ Ezek a diplomaták és a külföldön maradt különböző megbízottak aktív politikai tevékenységbe kezdtek. Nagyrészt ezt a tevékenységet a megbuktatott Kállay-kormány átállási elképzeléseinek megfelelően, vagy az akkor kapott megbízás szellemében próbálta végezni. Így a legkülönbözőbb irányokban fejtettek ki propagandát és építették tovább kapcsolataikat. Volt csoport, amely Habsburg Ottó köré próbált felsorakozni. Mások az angol vonalba álltak be, vagy az amerikaiakra építették elképzeléseiket. Megint másik csoport a Vatikán felé orientálódott. A sok irányzat azonban közvetlenül a megszállás után megkísérelt egy központi összehangoló bizottságot létrehozni, sőt még egy magyar emigráns kormány létrehozásának gondolata is felvetődött.³⁵

A Kállay-kormány volt portugáliai követe, Wodianer és Bethlen István 1943-as különmegbízottja Radvánszky Béla lisszaboni csoportjának többsége a Habsburgokhoz kapcsolódva, március 19-e utáni napokban a stockholmi, a berni és a madridi volt magyar követeknek, valamint az isztambuli főkonzulnak küldött körtáviratában javasolta egy „Felszabadítási Bizottság” létrehozását Eckhardt Tibor vezetésével. Ez a szerv, elképzelésük szerint, Habsburg Ottó trónörökös támogatásával maga köré gyűjthette volna a volt magyar diplomatákat és megbízottakat, hogy összehangolt akciókat folytassanak a szövetséges nagyhatalmakkal. A javaslat támogatásához meg kívánták nyerni Barcza Györgyöt, aki 1941-ig angliai magyar követ volt, 1943-ban pedig Kállay svájci különmegbízottja, s abban az időben a „rangidős magyar diplomata” külföldön.

Ehhez hasonló kezdeményezés történt Stockholmból is. Ullein-Reviczky követ nyilatkozattal fordult a berni, lisszaboni, madridi, isztambuli és a vatikáni volt magyar missziókhoz, hogy hozzák létre a „Szabad Magyarok Nemzeti Mozgalma”

³⁴ Pravda, 1944. ápr. 10.

³⁵ Foreign Relations. I. dok. 1944. III. köt. Norweb portugáliai USA követ 1944. márc. 25-i jelentése a külügyminiszternek. 853—854. l.

nevű emigráns ellenállási szervezetet. A javaslattevő azonban ellenezte, hogy annak egyetlen személy legyen a vezetője. Azt indítványozta, hogy összehangolt akcióit végezze mindegyik volt misszió a saját területén, az amerikai diplomácia közvetítésével szorosan kapcsolódva a szövetségesekhez.³⁶

A harmadik kezdeményezés egy összehangoló bizottság szervezésére Svájcban indul el, a volt magyar követ, *Bakách-Bessenyei György báró és Barcza György szervezésében*. E javaslat lényege az volt, hogy létrehoznak a disszidens magyarokból egy „követek bizottságát”, amelynek munkáját Európában a „rangidős” magyar diplomata, Barcza György, Amerikában pedig Pelényi János volt washingtoni magyar követ hangolná össze.³⁷

A Kállay-kormány volt magyar diplomatáinak és megbizottainak felsorolt tevékenysége, és a tevékenységeknek a korábbihoz képest változatlan célja, igen gyorsan állásfoglalásra készítette mind az angol, mind pedig az amerikai kormányt. Először az *angolok nyilvánítottak véleményt*. 1944. március 28-án Stockholmban az angol ügyvivő, válaszul a magyar kezdeményezésre, közölte Ullein-Reviczkyvel, „hogy a Londonból kapott utasítások szerint az angol kormány nem támogatja semmilyen szabad magyar kormány vagy bizottság megalakítását és de facto egyiket sem ismerné el. Mindamellet az angol kormány örömmel látná a németellenes magyarok bármilyen, együttműködési törekvését Magyarország határain kívül”³⁸ (kiemelés — KM.)

Röviddel ezután az *amerikai álláspont* is ismertté vált. A washingtoni külügyminisztérium 1944. március 31-én sürgönyben küldte meg az érdekelt követségeinek instrukcióját. Ebben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy *a végleges álláspontot csak a három nagyhatalom együttesen adja meg*. Addig a követségek fenntarthatnak kapcsolatot az emigráns magyarokkal, sőt „adjon kifejezést azon óhajunknak, hogy minden lehetséges eszközzel bátorítani kívánjuk Magyarországon belül vagy kívül minden magyar erőfeszítést... a lehető legnagyobb fokú ellenállás kiépítésében...” Ugyanakkor, folytatódik az utasítás; „*Semmiképpen sem kívánatos annak a sugallmazása, hogy kormányunk támogatna bármilyen különálló magyar szervezetet külföldön, vagy elismerne vagy gyámolítana valamilyen speciális csoportot*” (kiemelés — KM). Az amerikai kormány álláspontjának indoklására is kitért, és ebben utalt arra a szomorú tényre, hogy a magyar diplomaták továbbra is milyen irreális álláspontról folytatják tevékenységüket. Mégpedig, „hogy továbbra is az egyetlen törvényes magyar kormányt képviselik, vagyis azt a kormányt, amely a német megszállás előtt volt hatalmon. Fontos szem előtt tartani, hogy amennyiben sikerül kitartaniok ezen álláspont mellett, miután az Egyesült Államok hadban áll Magyarországgal, technikailag is megmaradnak egy »ellenséges« állam képviselőinek.”³⁹

A három antifasiszta nagyhatalom egységének erősödéséből következett mind az angol, mind pedig az amerikai kormánynak ez az álláspontja, amely nem hagyta figyelmen kívül, hogy a Kállay-kormány harcolt a Szovjetunió ellen, és hogy kisebb szövetségesei, Jugoszlávia és Csehszlovákia érdekei is megkívánják a határozottabb kiállást a magyar háborús politika ellen. Az amerikai külügyminisztérium 1944. április 17-én összegezte a két nyugati fél álláspontját a jelzett

³⁶ Uo. 854—855. l. Johnson svédországi USA követ 1944. márc. 26-i jelentése a külügyminiszternek.

³⁷ Uo. Harrizonnak, az USA svájci követének 1944. máj. 2-i jelentése a külügyminiszternek. 871—872. l.

³⁸ Uo. A svédországi amerikai követ 1944. márc. 29-i jelentése Washingtonnak. 857. l.

³⁹ Uo. 858—859. l.

magyar problémában, és azt a szovjet kormány tudomására hozta. Észert: sem kezdeményezést, sem felelősséget nem vállaltak semmilyen magyar mozgalommal szemben, de nem helytelenítik a németellenes külföldi magyar szervezkedéseket. Ugyanakkor fenntartással fogadnak minden megalakuló, volt magyar diplomatakból álló szervezetet. „Propagandánknak világosan rá kell mutatni, hogy *Magyarország jövője elsősorban a Magyarországon élő magyarok kezébe van letéve, akiknek, pártállásra való tekintet nélkül, minden bátorítást meg kell adni, hogy aktív ellenállásban fogjanak össze a németek és a jelenlegi magyar kormány ellen.*”⁴⁰

A két kormánynak ezután az állásfoglalása után érthető, hogy az USA pl. nem támogatta tovább a — Rooseveltnek egyébként szimpatikus —, habsburgisták terveit. Hull külügyminiszter az elnök kérésére véleményzte Habsburg Ottó 1944 március legvégén kelt, Magyarországgal kapcsolatos terveit. Az antifasiszta, németellenes felhasználását a Habsburg uralom restaurálására a külügyminiszter rövid magyarázattal elutasítja. Ennek egyik leglényegesebb indokát így fogalmazta meg: „A javaslat kizárólagos amerikai támogatást vesz fontolóra a magyar ellenállási mozgalom irányításához, holott kormányunk megállapodott abban, hogy magatartásunkat Magyarországgal, valamint a többi ellenséges európai állammal szemben a brit és a szovjet kormánnyal teljes összhangban döntjük el.”⁴¹

Az amerikai külügyminisztérium elutasította az Eckhardt vezetésével megalkotandó, emigráns magyar diplomaták ellenállási bizottságának létrehozását célzó tervét is.⁴² A magyar követek bizottságának létrehozását is csak az alábbi keretekben vette tudomásul. „Jóllehet a külügyminisztérium nem emel kifogást az ellen, hogy tájékoztatási és tanácsadási célból szervezzék meg a magyar diplomaták bizottságát, ahogyan ezt Bessenyei javasolja, jobbnak látja, hogyha nem tanúsít különös érdeklődést e tervek iránt, miután bizonyos jelek arra utalnak, hogy a szakadár magyarok főleg védnökséget remélnek kormányunktól.”⁴³

A magyar „követek bizottsága” létre is jött Svájcban Barcza és Bakách-Bessenyei irányításával, de valóban csak tanácsadási és információs feladatokat látott el. Csatlakozott ugyan hozzá valamennyi semleges országban maradt magyar követ, de tevékenységében nem történt olyan változás, amelynek alapján az amerikai kormány megváltoztathatta volna kialakított magatartását.⁴⁴ A disszidens diplomaták tevékenysége mégis bizonyos pozitív eredménnyel is járt. Egyrészt

⁴⁰ Uo. 868—869. l. Az USA külügyminiszterének sürgönye Moszkvának és az érdekelt követségeinek.

⁴¹ Uo. 866—867. l. A külügyminiszter 1944. ápr. 12-i emlékirata Rooseveltnek és ugyanoda máj. 25-i levele. 875. l.

⁴² Uo. 872. l. A külügyminiszter 1944. máj. 25-i sürgönye az USA portugáliai követének.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 881—882. l. Az USA külügyminisztere 1944. aug. 7-én kelt memoranduma az angol nagykövetségnek. (Sőt, nem hogy változott volna az amerikai politika az adott kérdésben, amit az angolokra is el lehet mondani, hanem éppen e napokban [aug. 5-én] hívta fel a külügyminisztérium ismételt külföldi missziói figyelmét a továbbfolytatandó politikára. Ebben pontokba foglalva lényegét tekintve a következők vannak:

- 1. nem adni jóváhagyást és elismerést semmilyen ellenséges államból való emigráns csoportnak;
- 2. miután a magyar diplomaták tevékenysége értéke csak találgatás még, ezért értük vagy velük szemben semmilyen felelősséget nem kell vállalni;
- 3. a magyarok között egyenetlenség, csoportokra bomlás van, ezért egyiket sem látszik tanácsosnak külön támogatni;
- 4. az USA kormánya az angol és a szovjet kormány nélkül semmilyen kezdeményezést külön nem kíván a magyarok ügyében tenni. Uo. 879—880. l.

tájékoztatták a szövetségeseket a hazai ellenállási mozgalom állapotáról, másrészt, megpróbálták 1944 augusztus végén és szeptemberében realisabb politikára rábírní a háborúból való kilépést újra próbálgató hazai horthysta köröket. Az előbbi alapján érkezett az amerikai külügyminisztériumba 1944. július 28-án a spanyolországi ügyvivőtől az a jelentés, amely a magyarországi ellenállási mozgalom szervezeti fejlődéséről, a különböző pártok és szervezetek összefogásáról nyújtott információt.⁴⁵

A nyugati szövetséges hatalmak, — mint erre már utalás történt —, 1944 nyarán kialakították a leendő magyar fegyverszünettel kapcsolatos álláspontjukat, elképzelt feltételeiket. Az angol kormány már 1944. augusztus 11-én memorandumban fordult az amerikai és a szovjet kormányhoz, hogy a bolgár fegyverszüneti feltételekhez hasonlóan a magyaroknak majdan átnyújtandó feltételek együttes kialakítását is meg kellene kezdeni az Európai Tanácskozó Bizottságban. Az angol kormány nyilván el kívánta kerülni azt, hogy a hadiesemények gyors előrehaladása következtében a magyarországi feltételek kialakítása is, a romániaiakhoz hasonlóan, döntő mértékben a Szovjetunió kezébe kerüljön. Ezért, noha javasolta, hogy a szovjet kormány által a románoknak átadott feltételeket vegyék tudomásul a magyaroknál is, azokat mégis az ETB-ban akarta megvitatni.

Az USA külügyminisztériuma négy nappal később, augusztus 15-én már nemcsak egyetértett az angol javaslattal, hanem egyben el is küldte angliai nagykövetének a „Javasolt megadási feltételek Magyarországnak” című 1944. július 26-i keltezésű dokumentumot, hogy mihelyt lehet, terjessze az ETB elé.⁴⁷

Az amerikaiak által elképzelt magyar megadási feltételeket tartalmazó dokumentum elvi magyarázatot tartalmazó első része sem a feltétel nélküli megadás koncepciójából indul ki, hanem abból a szándékból, hogy meggyorsítják Magyarország kiugrását. Ez a bevezető végigkíséri azokat a figyelmeztetéseket, amelyeket az USA kormánya 1941. december 11-étől Magyarországnak is, Romániához és Bulgáriához hasonlóan, tudtára adott. Ezekből, főleg a három nagyhatalom 1944. május 12-i nyilatkozatából, Magyarország is levonhatja a következtetést; „A dolog velejárója, hogy a mihamarabbi kapitulációnak esetleg az lenne a jutalma, hogy kevésbé súlyos feltételeket szabnának, mint abban az esetben, hogyha Magyarország nem adná meg magát Németország legyőzése előtt.” Ez egyben a magyar feltételek mértékének megszabásához az amerikai elképzelés második általános elve.

A harmadik általános alapelv annak kialakítása, hogy a fenti cél miként érhető el az Egyesült Nemzetek háborús cékitűzéseinek a veszélyeztetése nélkül. Vagyis úgy, hogy „a Magyarországnak felkínált túlságosan nagylelkű feltételek” ne vonják maguk után az Egyesült Nemzetek tagjainak, Jugoszláviának és Csehszlovákiának az elidegenedését, s elkerüljék azt a helyzetet is, hogy a feltételek „esetleg azt a látszatot is kelthetnék, hogy igazolják Magyarországon belül a reakciós és fasisztabarát csoportok politikáját, amelyek több, mint két évtizeden át uralkodtak Magyarországon”. Továbbá: a „túlzottan kemény feltételek valószínűleg azt vonnák maguk után, hogy nem sikerülne megnyerni a magyar közvélemény tekintélyes részének támogatását és esetleg megerősítenék a magyar kormányt abban az elhatározásában, hogy folytassa az ellenállást az Egyesült Nemzetekkel szemben”.⁴⁸

⁴⁵ Uo. 878—879. l.

⁴⁶ Uo. 882. l.

⁴⁷ Uo. 887. l. és 883—887. l.

⁴⁸ Uo. 884. l.

A dokumentum „a megadás feltételeit” tartalmazó részt két csoportra osztva tárgyalja. „A. Magyarország számára előírandó kötelezettségek” és „B. Esetleges előnyök Magyarország számára.”

Az „előírandó kötelezettségek” 8 pontban vannak felsorolva. Az *első pont* a megadási okmányt aláíró felekkel foglalkozik. Eszerint, ugyanúgy, mint Olaszország esetében, egyrészt a szövetséges (nyugati) hadművelleti parancsnoknak, másrészt a magyar fegyveres erők parancsnoksága vezetőjének, vagy képviselőjének, illetve, ha lehetséges, a polgári kormány felhatalmazott képviselőjének kell aláírni. Ez a tervezet a bulgáriaihoz hasonlóan, nem számol még a szovjet parancsnokság esetleges szerepével. A *második pont* az 1937 után szerzett, vagy megszállt területek teljes, katonai és adminisztratív kiürítését írja elő. A *harmadik a szövetséges kormányok megszállási jogait* vázolja. Eszerint: „jogukban áll megszállni mindazokkal az erőkkel, amelyeket esetleg kijelölnek és minden módon, amit szükségesnek vélnék, és felhasználni az általuk alkalmasnak vélt bármilyen módon Magyarország területének bármely vagy valamennyi részét, ... és jogukban áll az egész országban a megszálló hatalom törvényes jogait gyakorolni.”⁴⁹ Az egyes területek felszabadítása utáni katonai jogoknak ez, az értelmezéshez is teljes szabadkezet adó indokolása és előírása, magán viseli a győztes tőkés hatalom szokásos, a legyőzöttet hosszú időre megbéklyózva, politikai, katonai és gazdasági értelemben alávetett helyzetben tartó gyakorlatát is.

A *következő pont* „A megszállás feltételeit” tartalmazza. Ez határozza meg Magyarország feladatait a felszabadító erőkkel szemben. Mégpedig: „Magyarország köteles a megszálló hatóságok rendelkezésére bocsátani olyan csapatokat, hadianyagokat, köz- és magánirattárakat, energia és közlekedési berendezéseket, amilyenekre a megszálló hatóságok esetleg igényt tartanak. Ezt a segítséget a szövetséges haderők Németország elleni hadműveleteikben használják fel. Mindazonáltal Magyarországnak nem adják meg a hadviselő partner státuszát.” Ezek a feladatok indokolt antifasiszta, németellenes kötelezettséget jelentettek, de a jogos tartalom mellett a megfogalmazásban itt is érződik a győző és a legyőzött országok közötti különbség, az általuk feltétlenül szükségesnek tartott megalázó helyzet állandó hangsúlyozása.

Az *ötödik pont* „a rend fenntartásáról” intézkedik. E szerint, ha az országot nem szállják meg, vagy csak részben szállják meg a szövetséges csapatok, a szabadon maradt területeken a rend fenntartásának kötelezettsége a magyar kormányé. De ebben az esetben is kötelesek a magyar szervek a szövetségesek utasításait teljesíteni és ki kell szolgáltatniuk a háborús bűnösöket is. *Hatodik* helyen intézkedik az amerikai javaslat a Magyarországon lévő *szövetséges hadifoglyok és állampolgárok szabadonengedéséről*, személyi, valamint vagyoni védelmük előírásáról, továbbá arról, hogy szintén szabadon kell engedni minden személyt, akit politikai okból, származása, vagy bőrszíne stb. miatt börtönben vagy internálótáborban tartanak.

A *hetedik pont* Magyarország „jóvátételi és kártérítési” kötelezettségeit tartalmazza. „Magyarországot kötelezni kell, hogy olyan jóvátételt és kártérítést fizessen, amelyet az Egyesült Nemzetek kérhetnek.” Ezt az általános és szintén teljesen szabad kezű megfogalmazást is az a törekvés hatja át — s e forma mellett a nyugatiak sokáig igyekeztek kiállni —, hogy lehetőséget teremtsenek arra, hogy a konkrét összeg megjelölése hiányában alkalomadtán olyan összegeket kérjenek, amelyet mindenkori érdekük diktál. Tehát a függés újabb szálát is magában hord-

⁴⁹ Uo.

ta ez a javaslat. Végül a *nyolcadik pont* Magyarországnak az *Egyesült Nemzetek újjáépítési programjában* való részvételét követeli meg a legkülönbözőbb, de csak később kialakítandó formákban.

A „*megadás feltételei*” *B. részében*, a rövid elvi bevezető mellett, négy pontban sorolják fel Magyarország „*esetleges előnyeit*”. Az elvi bevezető hangsúlyozza, hogy az itt felsoroltak esetleg pozitív ajánlatok lehetnek Magyarország számára, hogy minél hamarabb elszakadjon a tengelytől, s egyben aláhúzza; „az alábbiakban javasolt teljes feltételek a *teendő legnagyobb engedményeknek* tekintendők abban az esetben, *hogyha Magyarország ellenáll a német fegyveres erőknél saját területén belül és azokat kiszolgáltatja felszerelésükkel együtt az Egyesült Nemzetek erőinek. Amennyiben másrészt, Magyarország a megadást egészen addig odázná el, amikor Németország veresége már küszöbön áll, az Egyesült Nemzetek nem tesznek engedményeket* Magyarországnak, kivéve függetlensége végső helyreállítása tekintetében”⁵⁰ (kiemelés — KM.).

Az elvi bevezetőnek ezekre a soraira különösen fel szeretném hívni a figyelmet, mivel, egyrészt ezt a nézőpontot vallotta *valamennyi* nagyhatalom, másrészt viláossá teszi azt a hatalmas kárt, amelyet a horthysta politikusok az egész nemzetnek okoztak, amikor az átállást halogatták és nem vállalták a német fasizmus elleni fellépést!

Az „*esetleges előnyök*” *első pontjában*, — bizonyos magyar körök azon féltelmével szemben, hogy az ország függetlensége elvesz és szovjet alárendeltségbe kerül — „*hangsúlyozzák Magyarország függetlenségének és szuverenitásának a biztosítását az 1938-as határain belül, és a magyar népnek azt a jogát, hogy majd meghatározhassa saját kormányformáját és önálló nemzetközi kapcsolatokat is kiépíthessen. Itt feltétlenül szükséges utalni arra, hogy a valóságban nem a Szovjetunió részéről fenyegette veszély függetlenségünket, hanem a német bekebelezés veszélyén túl egy korábbi angol és amerikai álláspontról kívánta Magyarországot egy délnémet államba, vagy egy konföderációba beolvasztani. A teheráni konferencián éppen a Szovjetunió küldöttsége állt ki határozottan amellett, hogy Magyarországnak és Ausztriának független államnak kell maradnia.*”⁵¹

A *második pont a megszállás során adható engedményeket* érintette. Ezek szerint elképzelhető, hogy sem csehszlovák, sem jugoszláv csapatok ne vegyenek részt Magyarország megszállásában, nehogy „*messzemenő zűrzavar*”, vagy „*tartós neheztelés*” jöjjön létre. Továbbá, „*amennyiben a magyar nép ellenáll a németeknek és demokratikusabb kormányt hoz létre, amely barátságos az Egyesült Nemzetekkel szemben, a katonai megszállás és a katonai kormányzat esetleg nem lesz szükséges*”⁵² (kiemelés — KM). Ebben az esetben a fegyverszünet ellenőrzését, a leszerelést, jóvátételt és a háborús bűnösök megbüntetését egy bizottság, vagy más szerv is végezhetné.

A *harmadik pont a lehetséges területi kedvezményeket öleli fel*. Ebben a pontban azon kívül, hogy vissza kell vonulni az 1937-es határokra, megfogalmazódik az is csehszlovák és jugoszláv vonatkozásban, hogy ezt meg lehet tenni „*olyan kiigazítások kikötésével, amelyekbe ez a két ország beleegyeznek a közöttük és Magyarország között lévő vitás kérdések általános rendezéseként*”. Továbbá, az osztrák-magyar határ fenntartása mellett „*Magyarországot biztosítani lehet arról, hogy kísérlet történik igazságosabb etnikai határ lértéhezására Magyarország és*

⁵⁰ Uo. 545—846. l.

⁵¹ Teherán. Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Kossuth. 1969. 59—66. l.

⁵² Foreign Relations. 1944. III. köt. 886. l.

Románia között... „bár nem engedhető meg, hogy a Romániától megkapott erdélyi területek egészét megtartsa”.⁵³

Végül a *negyedik pontban* ígéret van arra, hogy esetleg a jóvátételt úgy fogják megállapítani, hogy ne eredményezzen katasztrofális életszínvonalcsökkenést és ne veszélyeztesse az ország gazdasági függetlenségét.⁵⁴

A fenti amerikai javaslatot benyújtották ugyan az Európai Tanácskozó Bizottságba, de ott sem ezt, sem a szeptember 25-én ugyanott elhangzott hasonló angol javaslatot nem tárgyalták meg.⁵⁵ A Szovjetunió ekkorra még nem készült fel a magyar megadásra, mivel mindeddig hivatalos magyar megkeresés nem érkezett a szovjet kormányhoz. A magyar kísérletezések célja éppen a Szovjetunió kizárása volt. Egyébként is mind a kelet-európai német szövetséges országoknak átnyújtandó feltételek megtárgyalásának a módja, mind pedig az aláírás kérdése a három szövetséges nagyhatalom közötti tartalmi kérdéseket is érintő vita tárgyává vált.

Enlékeztetni szeretnék arra, hogy az olasz fegyverszünet előkészítését tárgyalva az előző fejezetben tisztáztuk, hogy az olasz feltételeket csak a nyugati szövetséges hatalmak készítették és adták át a Badoglio-kormány küldötteinek. A szovjet kormány azt, akkor, kénytelen volt elfogadni, mint olyant, amelyben elsősorban a felszabadítást ott végző angol és amerikai hadsereg érdekelt. Ezt a gyakorlatot viszont a nyugati partnerek a szovjet hadsereg, illetve kormány javára 1944 őszén már nem kívánták elismerni. Ehelyett, hogy befolyásukat és bele szólási jogukat minél inkább megőrizték, arra törekedtek, hogy a feltételek megszabásának elsősorban a szovjet hadsereget megillető jogát megszerezzék. Ezt úgy kívánták elérni, hogy erőltették az általuk javasolt feltételek megtárgyalását és véglegesítését az ETB-ben. A Szovjetunió viszont ezt a formát nem tartotta megfelelőnek, s így nem is törekedett a nevezett szervezetben való megvitatásra. E szovjet álláspont következtében a bolgár megadási feltételeken kívül egyik kelet-európai volt hitlerista szövetséges ország feltételeit sem tárgyalták meg az ETB-ban. A bolgár fegyverszüneti tárgyalások befejező szakaszára is Moszkvában került sor.

Ugyanilyen huzavona jellemezte az aláírásokat is. Az olasz fegyverszünetet csak a nyugati csapatok főparancsnoksága írta alá. Ezt kívánták követni keleten is, hogy súlyukat, befolyásukat ezzel is növeljék. Kompromisszum e téren csak a sajátos bolgár esetben volt, ahol a fegyverszünetet a szovjet csapatok főparancsnoksága nevében is és a nyugati szövetséges parancsnokság nevében is aláírták. Románia, Finnország és később Magyarország fegyverszüneti feltételeit a három nagyhatalom és az egész Egyesült Nemzetek nevében csak a szovjet főparancsnokság képviselője írta alá.

A *Magyarország számára készült*, — s az előzőekben már jelzett — *angol fegyverszüneti tervzetet*, noha nem tárgyalták meg, mégis érdemes röviden elemzés alá vetni. Szükségünk lesz erre a későbbi, a szovjet kormány döntő befolyásának eredményeként készült, végleges magyar fegyverszünettel való összehasonlításához.

Az angol kormány javaslata vetette fel először magyar vonatkozásban a „*fegyverszüneti feltételek átnyújtásának előfeltételeként*” teljesítendő követelések formuláját. Ez valójában nem egészen új forma, hiszen az olaszok esetében, ha

⁵³ Uo. 886—887. l.

⁵⁴ Uo. 887. l.

⁵⁵ Uo. 1944. I. köt. 39—40. l.

tartalmilag nem is teljesen, de formailag hasonló funkciót töltöttek be a „rövid feltételek”, s méginkább hasonló a finneknek, a románoknak és a bolgároknak előírt előzetes feltételek funkciója. Ezeknek az előfeltételeknek értelmében Magyarországnak a fegyverszüneti tárgyalások megkezdése előtt vissza kell vonulnia katonai, közigazgatási s egyéb területen az 1937-es határai mögé a kézhez vételtől számított 15 napon belül, és segítenie kell a visszavonulás ellenőrzésére érkező szövetséges katonai bizottságok munkáját.

Az előzetes feltételek teljesítése után kerülhet sor a végleges feltételek átadására. Az *angol javaslat* ezt 13 pontban sorolja fel. Rövid tartalmuk a következő: Az *első pont* az ellenségeskedés abbahagyásának idejét tüntetné fel, a *második* előírja azt a kötelezettséget, hogy Magyarország megszakítja valamennyi kapcsolatot Németországgal és a többi ellenséggel, lefegyverzi és internálja az ország területén lévő ellenséges erőket és állampolgárokat, hadianyagaikat és vagyontárgyaikat átadja a szövetségeseknek. A *harmadik pont* az 1937-es határok mögé való visszavonulási kötelezettséget ismétli meg. A *negyedik* a szövetséges csapatok szabad magyarországi be- és átvonulási jogát szögezi le a háború folytatása, illetve a fegyverszünet magyar teljesítése érdekében. Az *ötödik* előírja, hogy Magyarországnak végre kell hajtania a lefegyvezést, és a hadianyagait a szövetségesek rendelkezésére kell bocsátania. A *hatodik*, az amerikaihoz hasonlóan, a szövetséges hadifoglyok és polgárok szabadonbocsátását és ellátását írja elő. A *hetedik* a szövetségesek szállítási és közlekedési jogait biztosítja, a *nyolcadik* a politikai vagy faji okokból elítélt, illetve internált személyek szabadon bocsátását és az ezekhez kapcsolódó törvények hatályon kívül helyezését, a *kilencedik* a háborús bűnösökkel szembeni, a *10-ik* a kártérítési kötelezettségeket írja elő. A *11.* a szövetséges fegyveres erők és missziók ellátásának feladatait, fizető eszközeik és az általuk kiadott valuták beváltását rendeli el. A *12.* a szövetségesek berendezési igényeinek kielégítését célozza. A *13.* kötelezővé teszi Magyarországnak, hogy minden további utasítást végrehajtsa, és fenntartja a fegyverszünet értelmezésének jogát. Az utasításokat és értelmezést a Magyarországra kinevezendő szövetséges ellenőrző bizottság fogja megadni.⁵⁶

Ennek az angol tervnek két lényegesebb sajátossága van. Egyrészt nem igényli Magyarország hadüzenetét Németország ellen, másrészt nem tervezi a fasiszta és félfasiszta szervezetek feloszlását és propagandájuk betiltását. Ebben a vonatkozásban elmarad az amerikai elképzeléstől, mert az legalább nem ellenzi, hanem a magyarokra bízva az esetleges németellenes harcot. Bizonyos pontjaiban ugyanakkor ahhoz hasonlóan a győztes és legyőzött ország státuszának hangsúlyozására, a tartós alávétettség szükségességének terve érzékelhető (pl. a 13. és a 4. pont.)

Sem az angol, sem az amerikai tervezet nem játszott ugyan döntő szerepet a végleges magyar fegyverszüneti feltételek kialakításánál, de a szövetségesek közötti együttműködés következtében a kompromisszumos alaphoz kiinduló hozzájárulást adtak. A szovjet kormánynak, noha bizonyos formai kérdéseket át is kellett vennie, sikerült elhárítania a felszabadult magyar népről e tervezetek anti-demokratikus és közvetlenül az egész nép alapvető érdekei ellen irányuló, külső elnyomást célzó törekvéseit. A történeti igazság kedvéért meg kell állapítani azt is, hogy az amerikai elképzelés — miután az USA csak kismértékben volt közvetlenül érdekelt Délkelet-Európában —, az antifasiszta érdekeket és a magyarság

⁵⁶ Uo. Lásd az egész dokumentumot. 1944. III. köt. 891—892. 1.

általánosabb érdekeit kissé jobban szem előtt tartotta, mint az angol. Ez többek között abban is megnyilvánult, hogy az amerikai külügyminiszter ilyen vonatkozású észrevételeket is tett az angol tervezetre 1944. szeptember 28-i sürgönyében.⁵⁷

*

Az említett tervezetek elkészítése közben, 1944 augusztus végén az újabb német vereségek, a második front, a nyugati invázió megnyitása, és az első magyar hadsereget júliusban a Kárpátok előtt ért vereség után, különösen azonban az *augusztus 23-i román kiugrás hatására*, a horthysta Magyarország újra elkezdte kiugrási manőverezését a nyugati szövetséges hatalmak felé.

Közvetlenül a német megszállás utáni napokban idehaza is történt egy gyenge kísérlet arra, hogy a volt miniszterelnököt vagy Horthyt külföldre menekítsék, hogy ott törvényes, „jogfolytonosságú” alapon folytathassa az átállási tárgyalásokat. Március végén gróf *Zichy Nándor* nagybirtokos a felső körök egyik csoportja nevében titokban felkereste a török követségre menekült Kállay Miklóst, s kérte, hogy a már megszervezett repülő úton hagyja el az országot. Kállay hosszú vita után visszautasította az ajánlatot, mondván: „nincsenek külföldön olyan összeköttetései, amelyek ennek a kísérletnek a sikerét biztosítanák”. *Zichy Kállay*tól Horthyhoz ment „és őt igyekezett a távozásra és különbékére, illetve a fegyverszünetre rábírní”. Azonban Horthy is visszautasította az ajánlatot! Ekkor *Zichy Kállay* javaslata alapján azt ajánlotta, hogy *Bethlen Istvánt* küldjék azonnal külföldre tárgyalni, de Horthy ezt is elvetette, mondván hogy nevezettre „Magyarországon van szükség a béke előkészítése céljából”. Mindezek után *Zichy* kérdés formájában felhívta Horthy figyelmét, hogy esetleg akkor le kellene mondania a kormányzói tisztről. A válasz azonban erre is elutasító volt.⁵⁸

Így Magyarország átállásának problémája Horthy kezében maradt, aki elsősorban *Bethlen Istvánra* kívánt támaszkodni.

Bethlen 1944 június végén memorandumban fejtette ki véleményét és fogalmazta meg tanácsait Horthynak, hogy majd adandó alkalommal ennek alapján az átállást végrehajtsa. Javaslata visszatükrözte szerzője reakciós és konzervatív politikai alapállását. Az átállást nem az ország németellenes erőire támaszkodva kívánta véghezvinni. *Bethlen* és csoportja még 1944 elején sem volt hajlandó nemhogy a kommunista párttal, hanem még a szociáldemokrata párttal sem összefogni. A magyar uralkodó körök nyugatharát szárnya még ekkor is csak olyan politikai tömörülést kívánt létrehozni *Demokratikus Polgári Szövetség* néven, amelynek legbaloldali szárnyát a Kisgazdapárt alkotta. A Szociáldemokrata Pártnak nagylelkűen megengedték volna, hogy esetleg kívülről támogassa a fenti blokkot.⁵⁹ *Bethlen István* még mindig nem tanult eleget, de nem is felejtett. A huszas évek taktikáját próbálta alkalmazni a nagytőkés-nagybirtokos rendszer háború utáni újabb átmentéséhez is.

Bethlen javaslata, ha egy kedvező katonai helyzet kialakul a Sztójay-báb-kormány gyors leváltását ajánlja egy erőskezű, katonákból és szakemberekből álló kormánnyal, amely nem politikai pártokra támaszkodnék, hanem a *németekkel jól összehangolt* gyors cselekvésre. E kormány feladata lenne a háború likvidálása. Az akciót, javasolta *Bethlen*, „a németek tudomására kell hozni”... „Közölni kell

⁵⁷ Uo. 893—895. l.

⁵⁸ Minisztertanács Titkársága Irattára. Miniszterelnökség. 1945. 29. köt. Dr. Auer Pál memoranduma Miklós Béla miniszterelnöknek *Zichy Nándor* tevékenységéről.

⁵⁹ Lásd részletesebben *Pintér István*: A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. Kossuth. 1968. 309—312. l.

természetesen azt is, hogy a bolsevista orosz támadással szemben az új kormány is éppúgy tovább fogja folytatni a harcot, mint eddig és ebben addig, amíg az országra nézve a veszedelem fennáll, a német hadsereggel éppúgy kész kollaborálni, mint a lemondott kormány, de fenntartja magának, hogy természetesen mindenkor megbeszélve a dolgokat a német hadvezetőséggel, a magyar csapatok felett diszponáljon...⁶⁰

Bethlen javaslatai tehát ismételten csak az uralkodó osztályok rendszerátmentő célját vették tekintetbe. Azoknak a reális katonai, a külső-belső politikai valósághoz nagyon kevés köze volt. Újra csak a nyugati hatalmaktól akart fegyverszünetet kérni, és újra elsősorban a Szovjetunió ellen. Mindezt a német fasisztákkal kialakított összhangban! Az ilyen céllal és ennyi irrealitással készült terv csak szimpatikus lehetett Horthyéknek, akik maguk is hasonló gondolkodásúak voltak.

Horthy magáévá is tette Bethlen ajánlatát, és a román kiugrás után menesztette a Sztójay-kormányt, és Lakatos vezérezredes irányításával kinevezte az új kormányt, amely „csak” annyiban tért el Bethlen elképzelésétől, hogy abban nemcsak „becsületes és erélyes férfiak ültek”, hanem miniszterként bennmaradt két német ügynök is. Ezzel a Lakatos-kormánnyal kezdődött meg ismét Magyarország újabb kiugrási útkeresése a nyugati hatalmak felé.

A szövetséges nagyhatalmak délkelet-európai elképzeléseiről a magyar uralkodó köröknek pontos képe nem lehetett, de szinte valamennyi javaslat, terv fő vonalaiban eljutott hozzájuk. Ezt bizonyítja, hogy a Románia kilépése után, 1944. augusztus 25-én tartott csonka minisztertanácsi ülésen a korábban tárgyalt angol, amerikai és szovjet elképzelések szinte mindegyike körvonalaiiban felvetődik. Először is mind katonai, mind politikai oldalról hangsúlyozzák, hogy a nyugatiak szerint most kellene Magyarországnak határozottan cselekedni, átállni! Felmerül az a nyugati figyelmeztetés is, hogy Magyarország ne támadja meg Romániát, és hogy a magyar—román határ kérdése nem dőlt el véglegesen még a román kilépéssel, stb. stb. „Híreink vannak egyrészt arról, — jelenti a külügyminiszter állandó helyettese —, hogy Magyarországot és Ausztriát az amerikai és angol hadsereg fogja megszállni. Egy második hír azonban azt közli, hogy az oroszok Magyarországot egészen az ausztriai határig akarják megszállni.”

Ezek mellett bizonyos szovjetellenes angolszász körök törekvéseinek híre is eljut Budapestre, amelyet a horthysták, saját igényüknek megfelelően, hivatalos nyugati felfogásnak gondolnak: pl. „Az angolszászok azt szeretnék, — számol be szintén a külügyminiszter helyettese —, hogy a magyarok addig tartsák vissza az oroszokat, amíg az angolszászok meg tudják szállni Magyarországot”, stb. stb.⁶¹

Ezekből a megismert körülményekből Horthyék nem az ország számára legkedvezőbbeket vették figyelembe, hanem csak azokat, amelyek osztályérdekeiknek megfelelőek, a rendszer átmentését szolgálók voltak. A lehetőségek közül viszont éppen ezek a legbizonytalanabbak és a legirrealisabbak. Ilyen kiindulási alapon fogadta el Horthy *Bakách-Bessenyei* volt svájci követ *augusztus 26-i jelentkezését*, hogy Magyarország számára elérkezett a cselekvés ideje a kilépésre, és ha más út nincs, ő vállalja a fegyverszüneti tárgyalásokra a közvetítést.⁶²

⁶⁰ Horthy Miklós titkos iratai. (Szerk. Szinai Miklós és Szücs László.) Negyedik kiadás. Kossuth. 1972. 457—466. l.

⁶¹ OL. Me. Mt. jkv. 1944. a. ug. 25. Közli: Magyarország és a második világháború. Kossuth. 1959. 467—472. l.

⁶² OL. Filmtár. 14086. sz. doboz. St. Anthony's College Library, Oxford. Macartney papers. 1942—1962. (Az 1944. aug. 26-a és szept. 21-e közötti táviratváltások Bakách-Bessenyei

Horthy augusztus 28-án távirati úton, a vezérkari főnökön és a katonai attasén keresztül megbízza *Bakách-Bisseneyt* a kapcsolat újrafelvételével. Közli, hogy „határon kívül magyar csapat nincs (— a tények elferdítése — KM), megszálló csapatok hazaszállítása Magyarországra folyamatban. Területi kérdések egyelőre ne szerepeljenek. Fontos függetlenség demokratikus irányzattal.” A volt követ 29-én „minden félreértés elkerülése végett jelenti, hogy tárgyalásoknak angolszásokra való korlátozása lehetetlen. Minden kísérlet oroszok kizárására tárgyalások azonnali csődjét jelentené.”⁶³

Bakách-Besseney követ augusztus 30-án és szeptember elsején újabb táviratokkal sürgette az ügyet. „B. kéri határozott utasítás küldését, mely nyíltan kimondja, hogy Magyarország fegyverszüneti feltételek közlését kéri. Meggyőződése szerint — olvasható a 30-i sürgönyben — feltételek között fog szerepelni német csapatok lefegyverzése.” És 1-én, „B. újból kér sürgős és kifejezett utasítást fegyverszünet felajánlására. Ha ez nem történik meg azonnal, események túl fogják haladni.”⁶⁴

Az augusztus 30-i sürgönyben a magyar megbízott azt is jelezte, hogy az ő jelentkezését követően a nyugati követek kormányaikhoz fordultak utasításokért. Ezek az utasítások szeptember 2-án elkészültek. Az amerikai külügyminiszter utasításában többek között ez áll „az ilyen közeledések kapcsán jelentsék ki, hogy a magyar megadásra vonatkozó bármilyen ajánlatot a három fő szövetségesnek kell címezni és amennyiben a magyar kormány őszintén kívánja a fegyverszünet megkötését, ki kell jelölnie egy képviselőt vagy missziót, amely teljes felhatalmazással bír a fegyverszünet aláírására”. Az angol kormány a magyar fegyverszüneti tárgyalások helyéül ekkor Olaszországot, az amerikai Törökországot, Ankarát vetette fel.⁶⁵ Ezekről a szovjet kormányt is értesítették, amely még akkor sem reagált magyar vonatkozásban!

Az angol és amerikai kormányoknak a tárgyalás helyére vonatkozó javaslatai a Bakách-Besseney-féle sürgönyváltásokban nem szerepelnek. De azok minden valószínűség szerint eljutottak Budapestre más csatornákon át, hiszen szeptember 22-én egy magyar tábornokot éppen Olaszországba irányítanak.

Ezekben a sürgönyváltásokban, amelyeket szeptember elejétől közvetlenül a külügyminisztérium bonyolított, Bakách-Besseney sürgetései ellenére reális külügyminiszteri javaslat vagy válasz nem található. Az akkori magyar külügyminiszter visszaemlékezésében a szeptember elején küldött táviratokból a következőket tartja fontosnak kiemelni: értesítette Besseneyt, hogy a Kárpátokat és Erdélyt német erőkkal együtt „minden áron” tartani akarja a kormány, a fegyverszünetet technikailag sem lehet oly gyorsan lebonyolítani. Továbbá megújította azt a korábbi magyar kérést, hogy „Magyarország csak a nyugati szövetségesekkel köthesse meg a fegyverszünetet”.⁶⁶ Még Dél-Erdély megtámadását is be

és Budapest között.) Az 1944. aug. 26-i sürgöny. És lásd még *Dr. Csima János*: A horthysta diplomácia előzetes fegyverszüneti tárgyalásai Bernben, 1944 augusztusának végén és szeptember havában c. dokumentumközleményt, amely a táviratok zömét szószertint közreadja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1965. 4. sz. 731. l.

⁶³ Uo. Az 1944. aug. 28-i Budapestről menő és aug. 29-i jövő sürgöny.

⁶⁴ Uo. Az 1944. aug. 30-i, szept. 1-i Budapestre jövő sürgöny.

⁶⁵ *Foreign Relations*, 1944. III. köt. 887—888. l. Az amerikai álláspontot Besseney szept. 5-én juttatta el Budapestre. Lásd. *Dr. Csima J.*: I. hely. 732. l.

⁶⁶ *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére. Köln. 1965. 20—22. l. és Új Látóhatár 1964 szeptember—október. *Hennyey Gusztáv*: Hogyan akart Magyarország kiválni a második világháborúból? 428. l.

akarták biztosítani Nyugaton, mert táviratban kérdezték, hogy angolok és amerikaiak szerint kívánatos-e egy ilyen magyar lépés. A válasz erre a képtelen feltételezésre is egyértelmű volt: „Támadó fellépés oroszokkal és románokkal szemben, valamint jelenlegi magyar-román határ átlépése *feltétlenül elkerülendő*” — jelentették szeptember 1-én Budapestre.

Tehát a figyelmeztetések és a nyugatiak nyilatkozatai ellenére, hogy ti. mindhárom nagyhatalomtól kell a megadást kérni, tovább kísért a megsztásukra törekvő, hallatlan ostoba politika.

Ilyen irreális ábrándokat űzött a katonai vezetés is ebben az időben. A vezérkari főnök, Vörös János, 1944. szeptember 4-i helyzetelemzésében a következőket írja: „ha békeajánlatra kényszerülnénk, úgy a politikai kibontakozást *csakis az angolszász oldal felé fogja keresni*... Ha azzal számolnánk is, hogy Németország a háborút elvesztette, akkor is végsőkéig kell határainkat védeni ... mert a legrosszabb esetben, egy nemzeti tragédia esetén is csak úgy tudjuk nemzetünk fennmaradását (értsd: a Horthy rendszert — KM) biztosítani, ha az oroszokat távoltartjuk és egy gyászos megszálláshoz az angolszászoknak időt nyerünk.”⁶⁷ A vezérkar ennek az elgondolásnak megvalósítására lépéseket is kívánt tenni. Vörös János röviddel a fenti elemzés után helyettesét, László Dezső tábornokot kívánta nyugatra kiküldeni. Vele beszélve: „... feltette a kérdést, — írta László 1946. január 5-én, — nem volnék-e hajlandó Svájcba kimenni abból a célból, hogy az angolszász hatalmakkal Magyarország (Dunántúl) amerikai, angol ejtőernyős megszállására vonatkozó tárgyalásokba kezdjek. Az elgondolás változatlanul az volt, Kelet felé a végsőkéig harcolunk és késleltetjük az oroszok előnyomulását, a Dunántúlon pedig előkészítjük az angol-amerikai megszállást.” A Hitler-barát László tábornok még ilyen céllal sem vállalta a küldetést.⁶⁸

Ennek a politikai és katonai elgondolásnak az alapján — a nyugatiak figyelmeztetése ellenére — indított a Lakatos-kormány 1944. szeptember 5-én támadást Dél-Erdély ellen, hogy lezárva a Kárpátok déli és délkeleti hágóit feltartóztatthassa a szovjet és a román csapatokat.

Ez az újabb agresszió, — amely a kilépett Románia ellen irányult —, már nem járt eredménnyel. A szovjet csapatok Románia területén gyors ütemben haladtak előre és keresztül törtek a Kárpátokon mielőtt a német és magyar csapatok oda értek volna. A Székelyföld birtokbavételével egyidőben Dél-Erdélyben már Magyarország határai felé masíroztak.

A szovjet csapatoknak ez a váratlanul gyors megjelenése a Kárpát-medencében nagy zavart és kapkodást váltott ki a vezető körökben. Horthy szeptember 7-én előbb egy szűkebb körű bizalmas tanácskozáson (a kormányzó, a miniszterelnök, a honvédelmi és külügyminiszter, a vezérkari főnök, a kabinetiroda főnöke és a főhadsegéd), majd még aznap este koronatanácson is megtárgyalta az esetleges fegyverszünet kérésének ügyét. Az előtanácskozás egyhangúlag elfogadta Horthy álláspontját, hogy fegyverszünetet kell kérni.⁶⁹ A koronatanács is egyetértett a javaslattal, de a közvetlen felelősséget elhárítandó, felemás módon úgy döntött, hogy ultimátumszerűen a németek elé tárják: „vagy 24 óra alatt kapjuk meg a német segítséget, vagy ha ezt meg nem kapjuk, meg kell indítanunk a fegyverszünetre vonatkozó tárgyalásainkat.”⁷⁰ Az utóbbi esetre készülve a koronata-

⁶⁷ Idézi *nagybaczoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendő... 211. l.

⁶⁸ HIL. Békeelőkészítő. III. d. A/II/2. 23. l.

⁶⁹ *Nagybaczoni Nagy Vilmos*: i. m. 215—216. l.

⁷⁰ OL. Mt. Jkv. 1944. szept. 8. A miniszterelnök zárszava.

nács is elfogadta az előtanácskozás alkalmával is megtárgyalt célokat a fegyverszüneti tárgyalások feltételeit illetően. Bár a „feltétel nélküli megadásra” számítottak, mégis — húzza alá nyomatékosan a kialakult álláspontot a külügyminiszter — „arra kell törekednünk, hogy lehetőleg az alábbi elvek érvényesüljenek:

a/ a Szövetségesek csak hadászati fontossággal bíró központokat szálljanak meg,

b/ román és szerb erők a megszállásban ne vegyenek részt,

c/ magyar biztonsági szervek (csendőrség, rendőrség) igénybevétele a rend fenntartásánál,

d/ a Szövetségesek járuljanak hozzá, hogy a német erők az országból akadálytalanul kivonulhassanak, mert Magyarország nem hajlandó és nem is fog szövetségese ellen harcba lépni.⁷¹

Ezen elvek alapján küldte el Hennyey Gusztáv külügyminiszter Bakách-Besseneynek Svájcba a következő szövegű sürgönyt 1944. szeptember 7-én. „Igen sürgős fegyverszünet elérésére irányuló lépésünk holnap, szeptember 8-án küszöbön áll. Konkrét intézkedések megfelelően következnek.”⁷²

A „konkrét intézkedések” azonban nem következtek. Ugyanis annak az esztelennek nevezhető nézetnek az alapján, hogy — vagy 24 óra alatt segítséget kapnak, vagy kilépnek — a hitleristákkal közlik a kiugrási magyar szándékot. Valóban a németek nyomban a koronatanács után hivatalos úton tudomást szereztek a döntésről. Így lehetőségük volt a manőverezésre és felkészülni a magyarországi átállás megakadályozására. Ez a másnapi minisztertanácsra sikerre is vezetett.

A minisztertanácsról előbb a német katonai attasé hívta ki a miniszterelnököt és közölte, hogy a tegnap kért hadosztályokat az erdélyi front megsegítésére egy héten belül fokozatokban megkapja a magyar fél. Röviddel ezután Horthy hívta Lakatost, és közölte vele Ribbentrop német külügyminiszter telefonüzenetét: „Németország Magyarországot annyira érdekszférájába tartozónak tartja, hogy németek nem adják fel Magyarországot, ... Ami pedig azt illeti — folytatódik Ribbentrop üzenete —, hogy belső felfordulás lenne Magyarországon, ezzel ők, a németek, mindenképpen szembeszállnak, és Bécsből ideszállított csapatokkal és rendőrségi egységekkel le fognak törni minden ilyen felfordulási kísérletet.”⁷³

A hitlerista ígéreték és a fegyvetés meghozta az eredményt. A minisztertanács, végső soron ellentétben a koronatanács határozatával, arra az egyhangú álláspontra helyezkedett, hogy „amennyiben a német ígéreték betartatnak és pár napon belül a német segítség tényleg meg is érkezik, és a németek ezen ígéreteik betartását garantálják is, úgy Magyarország egyelőre hajlandó a harcot folytatni...”⁷⁴

⁷¹ Hennyey Gusztáv: Magyar erőfeszítések... 19—20. I. Ugyanezek a feltételek szept. 7-én katonai vonalon a következő megfogalmazásban jutottak el Svájcba. „El vagyunk szánva fegyverszünet kérésére, ha a finnekhez hasonló méltányosságra számítunk, vagyis: 1. ellenségeskedések jelenlegi vonalban való megszüntetése, 2. túlerőben lévő német erőknek elvonulására határidő biztosítása, 3. hadseregünk, fegyvereink meghagyása, egyrészt belrend fenntartása, másrészt német erők elleni esetleges védekezés céljából...” (Két nap múlva jött az érélyes figyelmeztető válasz. „Előzetes feltételeket szabni... teljesen kilátástalan...” Lásd: *Dr. Csima*: i. m. 732—733. l.

⁷² OL. Filmtár. 14086. d. 1944. szept. 7-i sürgöny Budapestről, amely 8-i, a megérkezési dátummal szerepel.

⁷³ OL. Mt. jkv. 1944. szept. 8.

⁷⁴ Uo.

A szeptember 8-i minisztertanács ülésének ezen kívül is volt még néhány érdekes tünete. A kormány tagjai például, akik a koronatanácson is részt vettek és ott Horthyval egyetértettek, igen gyorsan köpönyeget fordítottak és a háború folytatása mellett álltak ki. Továbbá: augusztus végén a magyar rendszerátmentő uralkodó körök még a Kárpátokban akarták megállítani a szovjet csapatokat, hogy ezzel az angolszászoknak lehetőséget teremtsenek Magyarország megszállására. Most már megelégednének egy jelképes, — az országnak csak egy részét érintő —, nyugati megszállással. „Az oroszokkal szemben »védekeznünk« kell — mondotta a honvédelmi miniszter —. Kérdés, hogy mivel és meddig tudunk védekezni. Ha a németek tényleg ide küldik a megígért három páncélos hadosztályt, úgy védekezni is fogunk, A németeknek és nekünk is az volna a legjobb, ha *legalább jelképesen angolszász egységek megszállnák az ország egy részét*”⁷⁵ (kiemelés — KM.). Még azok a miniszterek is a háború folytatása mellett szavaztak, akik a fegyverszüneti tárgyalások szükségességét vallották. Így a külügyminiszter, az igazságügy miniszter, a vezérkari főnök stb. Ez azért történhetett meg, mert még mindig kísértett az a rövidlátás, hogy csak a nyugatiakkal szándékoztak fegyverszünetet kötni, annak ellenére, hogy a szovjet csapatok már az akkori Magyarország területén, Erdélyben harcoltak. E csoport véleményét legpregnansabban az igazságügyminiszter fejtette ki a minisztertanácsi ülésen. „Tovább kell folytatnunk a harcot, amennyiben segítséget kapunk, de amellett érintkezést kell keresnünk arra nézve, hogy legalább az ország egy része angolszász megszállás alá kerüljön.”⁷⁶

A minisztertanácsnak ezt az álláspontját, és a miniszterek előbb jellemzett csoportjának nézetét tükrözi az a sürgöny, amelyet szeptember 9-én küldött a külügyminiszter Svájcba, Bessenyeynek; „Tervbe vett átállás alábbi kényszerokokból kitolódott: az országban lévő német erők fellépésével biztosan számolni kell. Polgárháború veszélye, német erők fellépése és oroszok bevonulása folytán (szélső jobb- és baloldal összecsapása). Alapvető feltétel angolszász megszállás és két-három angolszász hadosztály légi úton való bevetése...” Hasonló tartalmú, csak angolszász megszállást célzó, a szovjet és román csapatok megállítását kívánó táviratot küldött szeptember 18-án is a közben politikai és katonai oldalról jött újabb figyelmeztetések ellenére is Henney Bernbe.⁷⁷

Erre az ismételten és ismételten rövidlátó álláspontra minimálisan azt lehetett válaszolni, amit a svájci magyar megbízott minden valószínűség szerint 21-én adott: „B. üzeni: másról, mint feltétel nélküli megadásról szó sem lehet. Reménytelen az azt képzelni, hogy angolszászok saját csapataikat fogják áldozni, hogy minket, kik végig kitartottunk ellenük, oroszoktól és saját kis szövetségeseiktől megvédjenek. Egyetlen, amit még tenni lehet: feltétel nélküli fegyverszünetet felajánlani, s ezzel legalább további magyar vér felesleges pocsékolását elkerülni.”⁷⁸ Ezzel a sürgönnyel s Svájcon keresztül folytatott kapcsolatkeresési kísérlet befejezettek tekinthető, bár bizonyos utalások arra engednek következtetni, hogy szeptemberben még sor került üzenetváltásra. Többek között a volt külügyminiszter

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ OL. Filmtár. 14086. d. 1944. szept. 9-i sürgöny Budapestről, és Dr. Csima J.: Id. hely 733—734. I. IX. 11-i, 18-i, 19-i és 21-i táviratok.

⁷⁸ Uo. 1944. szept. 21-i Svájból jövő sürgöny. (A dokumentumon géppel írt 21-e van, ez az eredeti dátum át van írva 11-re, de fölé újabb kérdőjeles 21-e van írva. Az események gyors menetéből és a válasz tartalmából arra lehet következtetni, hogy a szeptember 21-i dátum a helyes.) A „feltétel nélküli megadás” itt már nem a kormányok akkori nézetét tükrözi, hanem minden valószínűség szerint egy korábbi álláspontot.

említést tesz olyan üzenetről is, amelyben Bessenyei bejelentette, hogyha nem hallgatnak a tanácsaira, őt hagyják ki a közvetítésből.⁷⁹ Sajnos Budapesten, a kormányban az utóbbit követték, mintsem hogy hallgattak volna a reális viszonyokat jól ismerő megbízottjukra.

A minisztertanács fenti állásfoglalása legalább Horthyt és közvetlen környezetét meggyőzte, hogy értelmetlen a kormánnyal hatásköri vitákat folytatni, és véleményét kérni, hiszen az képtelen még az ő rendszermentő terve támogatására is. Ezután a kormányzó „arra a meggyőződésre jutott, hogy ezzel a kormánnyal sem tudja fegyverszüneti szándékát megvalósítani és ezért elhatározta, hogy saját maga fog cselekedni, pár hűséges emberével”⁸⁰ — írta Horthy akkori döntéséről 1946. július 7-én volt főhadsegéde, Vattay Antal altábornagy. E döntés után két oldalon folyt tovább a komolyabb kilépést előkészítő munka. Egyrészt Horthy szűkebb körében; a kormányzó, a kormányzóné, Horthy Istvánné, ifj. Horthy Miklós, Ambrózy Gyula kabinetirodai főnök, Bakay Szilárd altábornagy, Lázár Károly testőr altábornagy, Vattay Antal és Tost Gyula alezredes, szárnysegéd,⁸¹ másrészt a „titkos tanácsosok” értekezletén.

Vattay főhadsegéd leírása szerint 1944. szeptember 8-án, a minisztertanács háborút folytató határozata napján ült össze először a Horthy szűkebb köréhez tartozók tanácskozása.⁸² E szűkkörű tanácskozásnak az „alapján — folytatja tovább a volt főhadsegéd — két irányban folyt a munka:

1. Egy személy kiküldése Rómába, hogy ott a szövetségesekkel az összekötetést felvegye.

2. Kipuhatolni, hogy lehet az oroszokkal közvetlenül érintkezésbe lépni.”⁸³

Végre tehát 1944. szeptember 8-a körül Horthy és környezete eljutott oda, hogy legalább puhatólózásokat folytasson a Szovjetunió irányába is! Azonban ez is „Horthy-módon”, felemás formában kezdődött. A kormányzó a sok-sok figyel-

⁷⁹ Hennyey Gusztáv: i. m. 20. l. és Új Látóhatár, 1964. szeptember—október. 429. l. A svájc kapcsolat mellett még Svédország és Törökországon keresztül is fennállt a kapcsolat lehetősége.

⁸⁰ HIL. Békeelőkészítő, III. d. A/11/16. Vattay Antal altábornagy kihallgatási vallomása 1946. júl. 7-én.

⁸¹ Uo. 13. l.

⁸² Uo. 13. l.

Ezt a dátumot, vagy legalábbis a 8-a és 10-e közötti időt, amelytől Horthy szűkebb körben, a kormány kikapcsolásával próbált e téren ténykedni, a fentín kívül még több körülmény valószínűsíti. Először is szeptember 7-e után Bethlen Istvánnal együtt Horthynak is az volt az álláspontja, hogy a fegyverszünetkötés a kormányzó hatáskörébe tartozik, nem kell a parlamentet megkérdezni, a kormányt meg azért nem, mert abban árulok vannak. (Nagybacsoni Nagy V.: i. m. 217. l. és a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Levéltára, 401-es fond, 234-es ügy. 9533-as jegyzék. Bethlen Istvánnak a III. Ukrán Front politikai osztályán 1944. dec. 7-én történt kihallgatásának jegyzőkönyve.) Továbbá, Náday István tábornok elmondása alapján 1946. okt. elején készült egyik újságcikk szerint a 10-i titkostonácsosok megbeszélésén a vezérezredes már tudott a reá váró különmegbízatról. „A hosszú tanácskozás azzal végződött, hogy eloben elhatározták a fegyverszünet kérését. Náday, aki akkor már tudta, hogy neki fontos szerep fog jutni, azt az utasítást kapta Vörös Jánostól, hogy térjen vissza kemenci birtokára és várjon, amíg értesítést kap.” (Haladás, 1946. okt. 3. 2. l.)

A Nádayval való első beszélgetést Vattay, aki először veti fel neki a megbízatási lehetőséget is 1944. szept. 10-e előtti egy-két napra teszi. (Lásd HIL. Békeelőkészítő 3. d. A/11/16. Vattay Antal kihallgatási vallomása, 15. l.) Hasonlóan írta 1947-ben nagybacsoni Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter is a kérdéssel kapcsolatban a következőket: „Szeptember 7-én, a halasztás ellenére, tovább folytatta (Horthy—KM) az előkészületeket. Lakatos miniszterelnököt és Hennyey külügyminisztert is külön-külön bizalmasan tájékoztatta szándékáról és az általa vezetett tárgyalásokról. De ezek intézését egyikre sem bízta, hanem azt Ambrózy Gyula, a Kabinetiroda főnöke és más bizalmasai intézték.” (Nagybacsoni Nagy V.: i. m. 217. l.)

⁸³ Uo. 15. l.

meztetés ellenére még egy utolsó kísérletet akart tenni a nyugati hatalmagnál, ezért elsősorban az Olaszországba, a szövetségesek ottani főhadiszállására küldendő megbízott ügye állt még mindig előtérben.

A személy kiválasztása könnyen ment. E napokban Náday István ny. vezérrezredes Vattay főhadsegéddel való beszélgetésén vállalkozott,⁸⁴ hogy titokban repülőgépen a szövetségesekhez megy, és megkísérli még egyszer lehetővé tenni a nyugati hatalmak útján Magyarország kiugrását és elérni, hogy az ország megszállásában az angolszász csapatok is részt vegyenek.

E küldetés előkészítéséhez is hozzátartozott a Horthy Miklós által 1944. szeptember 10-re összehívott „titkos tanácsosok” értekezlete. A volt kormányzó ezt a következőkkel indokolta: „Ahogyan eddig is szoktam, úgy ebben a halásosan komoly órában szintén tanácsért fordultam azokhoz a férfiakhoz, akik kormányzóságom ideje alatt hazánk hű szolgálatában különösen kitüntették magukat.”⁸⁵ A titkos tanácsosi ülésen a következők vettek részt: Horthy, aki elnökölt, Lakatos Géza miniszterelnök, Csataj Lajos honvédelmi miniszter, Hennyey Gusztáv külügyminiszter, Bethlen István és Károlyi Gyula volt miniszterelnökök, Kánya Kálmán volt külügyminiszter, Röder Vilmos, Sónyi Hugó és Náday István tábornokok, Eszterházy Mórincz és Perényi Zsigmond a két ház elnökei, Vörös János vezérkari főnök, Vattay Antal főhadsegéd, a katonai iroda főnöke, Ambrózi Gyula, a kabinetiroda főnöke és az erdélyiek részéről Bánffy Dániel és Teleki Béla, akik az értekezlet végén jöttek.

„Az értekezleten általában mindenki azon a nézeten volt, hogy a háborúból ki kell lépni és az angolszászok útján békét kérni.”⁸⁶ Összegezett álláspontnak és követendőnek is ezt fogadták el. Jellemző ezekre, a Horthy-rendszert annyira reprezentáló figurákra, hogy még ekkor is mennyire irreális, csak a rendszerátmenést célzó álláspontot foglaltak el. Csak Bethlen István emelkedett ki közülük véleményével, „ki nem egyedül az angolszász utat kívánta, hanem szerinte igen is az egyetlen reális út a legközelebbi félhez, az oroszokhoz fordulni fegyverszünetért...”⁸⁷

A titkos tanácsosok fenti döntését Lakatos Géza miniszterelnök 1944. szeptember 11-én mégis a minisztertanács elé vitte, amely újra csak felvetette a fegyverszünet kérésére vonatkozó döntést és a háború folytatása mellett állt ki. A minisztertanácsnak ez a döntése nem volt váratlan, de miután szembekerült a kormány Horthyval, benyújtotta lemondását. Ezt azonban a kormányzó nem fogadta el, hanem formálisan lemondott a fegyverszünet kéréséről és így a kormány hivatalban maradt továbbra is.⁸⁸ Sőt újabb gesztusokat tett a Németország melletti harc folytatása érdekében azzal, hogy Vörös János vezérkari főnök szeptember 12-én Hitlerhez utazott.

Horthy szűkebb környezetében azonban, ha vontatottan is, de folyt a szervező munka. Szeptember 12-én a kormányzó újra hívatta Nádayt. Közölte vele, hogy bár a kormány a fegyverszünet dolgát elvetette, de ő még nem adta fel a tervet. „Náday, aki látta, hogy *Horthy nem tudja magát elhatározni*, sürgette a cselekvést, mire Horthy azt kérdezte tőle, elvállalná-e, hogy kirepüljön valahová kül-

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Horthy*: i. m. 264. l.

⁸⁶ HIL. Békeelőkészítő. III. d. A/II/16. Vattay Antal... 16. l. és a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Levéltára 401-es fond, 234-es ügy, 9533-as jegyzék. Bethlen Istvánnak a III. Ukrán Front Politikai osztályán 1944. dec. 7-én történt kihallgatásának jegyzőkönyve.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ OL. Mt. jkv. 1944. szept. 11.

földre és ott a fegyverszünet ügyében felvegye az érintkezést a szövetségesekkel.’ A tábornok igenlő válasza után rövid vita indult, hogy egy ilyen út Svájcban, vagy más államon keresztül a legjobb, mire végül az olaszországi szövetséges főparancsnokságra való repülésben döntöttek. Ehhez diplomáciai előkészítést ígérve Nádayt újra visszaküldték birtokára.

Szeptember 16-án Horthy újra magához rendelte. „Azt szeretne volna, hogy Náday beszélje rá az angol-amerikai főparancsnokságot a Fiuménál való partraszállásra és a Zágrábon át Magyarországra való előretörésre. Náday ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy az angolszászokhoz olyanirányú kérelmet kell intézni, hogy továbbítsák a szovjet kormányhoz Magyarországnak azt a kérését, hagyjanak időt arra, hogy a magyar kormány és a hadsereg vezetősége felkészülhessen és adott jelre ne csak elszakadjon Németországtól, de fegyverrel is a németek ellen fordulhasson. Ez nem nagyon tetszett Horthynak” — így számolt be erről a találkozóról Náday tábornok 1946 októberében. Az utazás azonban még ekkor is váratott magára. Nádayban az a benyomás alakult ki, „hogy Horthy még nem tudta magát elhatározni”. Ezért újra visszaküldték birtokára.⁸⁹

Végül 1944. szeptember 22-én indult csak el Náday tábornok Howie dél-afrikai fogoly ezredes kíséretében az olaszországi szövetséges parancsnokságra, Casertába. Küldetése konkrét céljáról a volt külügyminiszter a következőket közli: „elrepülése előtt behatóan tájékoztattam az általános helyzetről és a Bakách-Bessenyei által folytatott tárgyalásokról; rámutattam Magyarország súlyos helyzetére és arra, hogy a berni angolszász követeket kértük, szállítsanak légi úton erőket Magyarországra, hogy az oroszok előtt elérjék az országot.”⁹⁰ C.A. Macartney angol történész szerint Horthy a következőket üzent a nyugati hatalmakhoz: „Jó lenne, ha az Antant meg tudná győzni a Szovjeteket, hogy ne lépjék át a magyar határt. Ebben az esetben mi visszavonhatnánk határainktól összes csapatainkat és döntő lépéseket tehetnénk. Vagy pedig az Antant sürgősen tegyen partira néhány hadosztályt Fiuméban és hatoljon be Nyugat-Magyarországra.”⁹¹

A küldetés céljáról és az ezt szem előtt tartó megbeszélés lefolyásáról maga Náday István 1945 decemberében röviden összefoglalva ezt írta. Írásbeli meghatalmazást Horthy nem adott. Szeptember 23-án Wilson tábornok fogadta és neki kifejtette:

- Magyarország át akar állni és ehhez nyugati segítséget kér,
- Magyarország megszállását „mindhárom főhatalom együttesen hajtsa végre, a kis entente-ot erre ne vegyék igénybe,”
- egy-két nyugati légi hadosztályt kellene Magyarországra küldeni.
- Howie is alátámasztotta a tiszta orosz megszállás nehézségeit.
- Wilson tábornok az ajánlatra kormányuk válaszát ígérte.⁹²

⁸⁹ Haladás, 1946. okt. 3. 2. l.

⁹⁰ *Henryey G.*: Hogyan akart Magyarország..., Új Látóhatár, 1964 szeptember—október. 429. l.

⁹¹ *Macartney*: i. m. 352. l.

⁹² Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: UMKL) XII/1-a. II/14. kfm. Béke-előkészítő osztály. Náday István beszámolója, és Haladás, 1946. okt. 3. (Náday tábornok utóbbi helyen történt elmondása szerint a Horthyval való utolsó találkozón „Horthy csak általános jellegű utasításokat adott, Náday arra kérte Horthyt, hogy hagyja el Budapestet és menjen a hadsereghez, mert...” nyilas puccstól lehet tartani. Náday Heinkel gyártmányú gépen repült 22-én délután Olaszországba, ahol Wilson tábornok és Macmillan angol megbízott fogadták. Erről ekkor a következőként számolt be: Saját véleményeként közölte, hogy a magyar nép nem akar háborút, és „el van tökéve, hogy nemcsak elszakad a németektől, de szembe is fordul velük”. Ehhez a szembeforduláshoz kérte a tárgyalófeleket, közöljék a szovjet kor-

Látható, hogy Horthyék még akkor, amikor a szovjet csapatok már Magyarország határainál álltak, sem tudtak a helyzetnek, a követelményeknek megfelelő realpolitikát folytatni, értelmetlenül, még mindig a Szovjetunió ellen kívánták felhasználni kényszerű átállási kísérletüket.

A nyugati hatalmak Földközi-tengeri hadszíntéri főparancsnoksága azonban még így is fogadta a magyar megbízottat. Ők is megpróbálták megkísérelni, esetleg tárgyalások útján elérni, hogy valamilyen formában minél nagyobb befolyást őrizzenek meg Magyarországon a szovjetekkel szemben.

A szövetséges főparancsnokság Náday tábornok szeptember 23-i tárgyalásáról a következőképpen számolt be: „úgy tűnik, hogy a magyarok most kezdik megérteni, hogy nem lehet szó alkudozásról és feltételezik, hogy a szovjet megszállás elkerülhetetlen, de valamiféle biztosítékot kívánnak, hogy a »szövetséges csapatok« is részt vesznek abban oly módon, hogy az országot nem helyezik teljesen szovjet ellenőrzés alá. Különben ... a magyarok folytatni fogják a harcot...” ... „Közvetlen reakciónk az, hogy a magyarok most sem tartanak valószínűnek valamilyen komolyabb akciót a németek ellen, azonban e súlyos órákban, amikor a szovjet seregek egyre jobban megközelítik Budapestet, abban reménykednek, hogy 1./ kiderítik mennyiben tudják be érdemüknek, hogy valószínűsíthető a szakítás a németekkel; és 2./ hogy arra bírják rá, ha lehetséges, az angol-amerikai csapatokat, hogy vonuljanak be az országba avégett, hogy kéznél legyenek politikai célból a keletről érkező szovjet hadsereg ellensúlyozására.”⁹³

Az angol kormány már 24-én reagált Náday jelentkezésére, s ezt elküldte mind az amerikai, mind pedig a szovjet kormánynak. Ebben az angol kormány javasolta a Magyarországnak szóló fegyverszüneti feltételek átadását Náday tábornoknak. Annak ellenére tette ezt, hogy képviselője kijelentette: „nem világos, vajon a magyar kormány kíván-e harcolni Németország ellen vagy pusztán csak ki akar lépni a háborúból. Strang úgy vélekedett, hogy megbízólevél hiánya ellenére Náday fel van hatalmazva a lépésre és, hogy ő megfelelő csatorna a feltételek közlésére.” Ezzel egyidőben az angol fél előzetes feltételek átnyújtását indítványozta a magyar megbízottnak, egyben a fentebb tárgyalt angol feltételek sürgős megvitátását is szorgalmazta.⁹⁴

Az amerikai kormány erre az angol javaslatra szeptember 28-án válaszolt. Válaszában egyetértett az angol indítvánnyal és megtette észrevételeit az angol fegyverszüneti feltételekre is. A Nádaynak való átnyújtását ő is, mint az angol kabinet, a szovjet kormány beleegyezésétől tette függővé.⁹⁵

A szovjet külügyminisztérium közvetlenül a magyar fegyverszünettel kapcsolatban 1944. szeptember 20-án nyilvánított véleményt az angol és az amerikai kormányok kérdéseire válaszolva. Anélkül tette ezt a szovjet fél, hogy a magyar kormány valamikor is hozzá, vagy hozzá is fordult volna. Visinszkij, a Szovjetunió helyettes külügyi népbiztosa 20-án a következő tartalmú levelet nyújtotta át

---

mánnal, hogy a Vörös Hadsereg hagyjon időt. „Ezen felül Horthynak azt a kérését tolmácsolta, hogy a fordulat pillanatában az angol és amerikai parancsnokságok legyenek segítségére a magyaroknak, amennyiben tegyenek le légi úton szállított csapatokat magyar földön, elsősorban Budapest közelében és más stratégiailag fontos helyeken, hogy ezek a csapatok a németek ellen forduló magyar csapatokat támogassák. Megemlítette Náday a fiumei partraszállást is, azt azonban az angol főparancsnok kivihetetlennek minősítette.”)

⁹³ Foreign Relations. 1944. III. köt. 890. l. A külügyminiszter 1944. szept. 24-i sürgönye a szovjetunióbeli nagykövetnek.

⁹⁴ Uo. 891. l. Az angliai USA nagykövet jelentése Washingtonnak, 1944. szept. 25-én.

⁹⁵ Uo. 893. l. A külügyminisztérium sürgönye az angliai nagykövetnek.

Harrimannek, az USA moszkvai nagykövetének: „a Szovjet Kormány beleegyezett abba, hogy a magyar kormányzót tájékoztassák, hogy az angol, amerikai és szovjet kormány készen áll arra, hogy átadja a megadási feltételeket a teljhatalommal felruházott magyar képviselőnek. Visinszkij levele azzal folytatódott — írja tovább a nagykövet —, hogy a magyar teljhatalmú megbízottal való találkozás színhelyére vonatkozó kérdés később is megvitatható.”⁹⁶

A Náday-féle magyar jelentkezésre és célokra vonatkozóan az angol kormány szeptember 24-i megkeresését követően — a szovjet fél október első napjaiban válaszolt. A Náday tábornok által közölt magyar célok bizalmatlanná tették a szovjet kormányt és elutasította a vele való tárgyalást. „A Szovjet Kormány arról tájékoztatta — szól a moszkvai angol nagykövet értesítése —, hogy noha készen áll arra, hogy a Magyarországra vonatkozó fegyverszüneti feltételeket átadják a kellőképpen felhatalmazott diplomáciai képviselőnek, a Szovjet Kormánynak az a véleménye, hogy Náday vezérezredes nem rendelkezik ilyen felhatalmazással. A szovjet kormány azt is kifejtette, hogy nem tartja célszerűnek bármit is közölni Nádayval a szovjet fegyveres erők esetleges segítségéről a náci ellen.”⁹⁷

Ezt a szovjet álláspontot a nyugati hatalmak kormányai elfogadták, s ezzel a horthysta rendszerátmentők szovjetellenes nyugati kiugrási kísérleteinek egyszer s mindenkorra vége szakadt. Az irreális célokra elfecsérelt idő és energia azonban óriási károkat okozott az országnak is. Az ostoba, csak az uralkodó osztály érdekeit kergető politika sajnos a háborús katasztrófa szélére sodorta Magyarországot.

A horthysta tábornok küldetése egyébként is sikertelenül végződött. A szövetségesek olaszországi főhadiszállására megérkezve titkos rádió-jelzések útján ugyan rögtön értesítést küldött Budapestre, de azt technikai hiba folytán nem sikerült teljesen megfejteni.⁹⁸ Bár Horthy Miklós erről a következőket írta: Nádaytól „azt a választ kapta, hogy Magyarországnak az oroszokhoz kell fordulnia, mert a nyugatiak kezét szerződés köti ebben a tekintetben. Rendkívül erősen zavarták rádióösszeköttetésünket, ezért ez a tudósítás csak megcsönkített alakban ért hozzánk. Nem volt azonban nehéz kiegészíteni, mert Bernen át is kaptunk hasonló értelmű tájékoztatást.”⁹⁹

Az a kérdés, hogy mennyire sikerült, vagy nem sikerült megfejteni Náday tábornok üzenetét, nem is bír különösebb jelentőséggel, Minden valószínűség szerint a volt külügyminiszternek van igaza abban, hogy miért volt számukra elsősorban sikertelen a tábornok és Howie ezredes megbízatása: „Küldetésük eredménytelen maradt, mivel egyiküknek sem sikerült az angolszász vezetőséget arról meggyőzni, mily fontossággal bírna, ha fegyverszünet esetében Magyarországot nem az oroszok, hanem az angolszász erők szállnák meg.”¹⁰⁰

Ezzel az utolsó próbálkozással véget értek a horthysta külön rendszerátmentő kísérletek a nyugati hatalmaknál. Az Egyesült Államok és Anglia végül is nem volt hajlandó a Szovjetunió nélkül, sőt ellenére, Horthyékkel megállapodást kötni. Maradt tehát az egyedül reális lehetőség, mind a három antifasiszta nagyhatalomhoz fordulni fegyverszünetért.

⁹⁶ Uo. 889. l. Harriman 1944. szept. 21-i sürgönye a külügyminiszternek.

⁹⁷ Uo. 895. l.

⁹⁸ HIL. Békeelőkészítő. III. d. A/II/16. Wattay... 17. l.

⁹⁹ Horthy: i. m. 266. l.

¹⁰⁰ Hennyey G.: Hogyan akart Magyarország... 430. l.

SZÁMÍTÓGÉPEK ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Budapest 1972. október 25.

(a Neumann János Számítógéptudományi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztályának kerekasztal-konferenciája)

A történészek és a számítógépes szakemberek első magyarországi szakmai közti tanácskozására a számítógépes kultúra fejlesztését célzó országos tervhez kapcsolódóan, a Neumann János Számítógéptudományi Társaság hathatós támogatásával került sor. Létrejöttében nagy része volt annak, hogy a legutóbbi nemzetközi történészkongresszus — Leningrád—Moszkva 1970 — behatóan foglalkozott a számítógép történettudományi alkalmazásának eddigi eredményeivel. E kongresszus tanulságaira építve, módjuk volt rá a magyar történészeknek, hogy a tanácskozásban figyelembe vegyék a nemzetközi problematikát és a fő vitakérdéseket, de a napirendben elsősorban a magyarországi történetírás konkrét kérdéseit tárgyalják. Azokat az aktuális kutatási feladatokat vették számba, ahol elsősorban indokolt a nagyfokú automatizálás, ill. ahol érdemleges feldolgozást nem is lehet nélkül tervezni. Ehhez kapcsolódóan megvitatásra kerültek azok a gyakorlati problémák és tennivalók is, melyek a számítógépes módszerek szélesebb körű bevezetésével jelentkeznek a történettudományban és a történész-képzésben.

A vitát *Tarján Rezső*, a Neumann János Számítógéptudományi Társaság elnöke vezette. Résztevői a számítógép történettudományi alkalmazása iránt érdeklődő számítógépes szakemberek, számítógépet használó vagy használni készülő történészek és az addigi történeti feldolgozásokban résztvevő matematikusok és programozók voltak.

Tarján Rezső: Elnöki megnyitó

Egy évvel ezelőtt örömmel de nem aggodalom nélkül fogadtam a történészek megkeresését, amikor a közös munka terve felvetődött, hiszen sajátos, a számítógépeseknek idegen szakterületről van szó. Egyes tapasztalatok mégis arra biztattak, hogy a Neumann János Társaság csatlakozzék az előkészítő kerekasztal-konferenciához.

Az egyik ilyen tapasztalatot a nyelvtudomány szolgáltatta, a gépi fordítás problémájával kapcsolatosan. Itt a kísérletek közben kiderült, hogy a nyelvészek nem ismerték eléggé a grammatika szabályait. Egyszerű mondatoknál, mint például *az ég kék és a fa ég* — ahol ugyanaz a két betű az egyik mondatban főnevet, a másik mondatban igét jelent — a gépnek differenciálnia kell. Hogyan lehet ezt megoldani? Kiderült, hogy a hagyományos grammatikai szabályok, úgy ahogyan a nyelv-

vészek az utolsó száz évben vagy még régebben kidolgozták, a gépi fordításra nem alkalmasak, nem kielégítőek. Így fejlődött ki a matematikai nyelvészet, melynek most már Magyarországon is neves képviselői vannak.

A számítógépesek hozzá vannak szokva ahhoz, hogy különböző természeti jelenségeket, majd később nemcsak természeti jelenségek, hanem egész szervezetek — emberi szervezetek, vagy például nagy vállalatok — viselkedését egy matematikai modellben foglalják össze. A matematikai modellt lefuttatják a gépen és a megfelelő külső hatásokat szimuláló gerjesztésekre a gép kimutatja, hogy az adott szervezet egy adott ingerre hogyan fog reagálni. Ha a történelem folyamán a különböző osztályok, társadalmak mozgásáról van szó, ha történelmi mozgásformákról beszélünk: akkor ha ma talán még nem is, de előbb vagy utóbb eljön az ideje, hogy a számítógép nemcsak egyszerű kiszolgálója, műszaki segédeszköze lesz történészeknek — olyan értelemben, hogy segít statisztikázni, különböző számia sokat elvégezni, vagy segít ismeretlen feliratokat megfejteni. Egyszer talán majd alkalmas lesz a számítástechnika — és ez a történészek nélkül nem megy — arra is, hogy egész társadalmi rétegek, osztályok mozgásformáit is vizsgálni lehessen segítségével.

Ettől persze ma még messze vagyunk. Az a néhány érdeklődő, aki itt megjelent, valószínűleg úgy fog járni, mint Mózes az ígéret földjével: elindítunk itt valamit s a végét nem mi fogjuk élni, hanem a mi csontjainkon fog felépülni az az új generáció, amely ennek a mai kezdetnek a hasznát élvezi majd.

(A napirend ismertetése során az Elnök sajnálattal jelentette be, hogy *Malhakai László: Modellproblémák a történettudományban* című referátuma a szerző hivatalos távolléte miatt nem kerülhet megvitatásra; egyúttal bejelentette egy erről a témáról rendezendő külön vitaülés tervét.)

TÁJÉKOZTATÓ REFERÁTUM

Granasztói György: A számítógépek a történettudományban

(Megjelent a Történelmi Szemle XIV. évf. 1—2. számában.)

PROBLÉMAFELVETŐ REFERÁTUMOK

Fügedi Erik: Magyarország története és gépi adatfeldolgozás

1.

Magyarországon a XVIII. század derekán kezdtek statisztikai vagy statisztikailag kiértekelhető jelentőseket és adatgyűjtéseket készíteni, de ezek csak II. József uralkodása alatt érték el a pontosságukat a mértékét, amely kvantitatív feldolgozásra érdemesíti őket (pl. lélekösszeírás 1772—1782. első népszámlálás 1784—1787).

A legfontosabbak: első népszámlálás, kataszter; a gabona- és élelmiszerárak, a külkereskedelmi forgalom, a gabonavetés és termés, a nemesfémhányászat, a népiskolák statisztikája és az úrbérrendezés.

Ezek egy része csak töredékesen maradt fenn, mégis alkalmasak arra, hogy

a) a XVIII. század végi Magyarország statisztikáját elkészítsük és ezzel

b) alapot teremtsünk egyrészt a korábbi korszakokról készült feldolgozások ellenőrzéséhez, másrészt a későbbiekkel való összehasonlításához.

2.

Magyarország történetének minden időpontjában hihetetlenül differenciált terület volt a földrajzi viszonyok, a település, a gazdasági életforma, a gazdálkodás színvonala szempontjából és nemzetiségileg. Ehhez 1526 után vallási különbség járult, amely a kulturális életet is különbözőképpen befolyásolta.

Elfogadva azt a tételt, hogy

a) a mai statisztika elsősorban mintavétellel dolgozik,

b) célunk az országos jelenségek felderítése, nem pedig az egyes vidékek közötti különbségé,

c) szem előtt tartva azt a tényt, hogy forrásaink egy része töredékes,

le kell vonnunk azt a következtetést, hogy első feladatunk olyan rétegezett minta kidolgozása, amely forrásaink statisztikai feldolgozását lehetővé teszi (a legkönnyebbnek tűnik a demográfiai).

3.

A történettudomány csak akkor válhat partnerré egy számítógépes együttműködésben, ha a) nem a forrásokat próbálja „mindenre kiterjedően” feldolgozni, hanem előre megfogalmazott kérdésekre keres a forrásokban választ (pl. stacionér volt-e az ország népessége a XVIII. század végén);

b) felfektetni az 1770—1780 közötti statisztikai források kataszterét;

c) kidolgozza dokumentációjukat;

d) tisztázza fogalmi körüket és összefüggéseiket;

e) lemond azokról az előítéletekről, amelyeket részben a múlt században szedett fel, részben a számítógépekbe vetett messianisztikus hitből fakadnak.

*

Kevés hozzátennivalóm van azokhoz a tézisekhez, amelyeket mindnyájan megkaptak és remélem, hogy a jelenlegi értekezlet sűrűsödési időpontban is át tudnak futni. Tulajdonképpen két gondolatot szerettem volna kifejezésre juttatni, és ehhez szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

Az első gondolat az, amit itt finoman úgy igyekeztem kifejezni, hogy „tisztázza fogalmi körüket és összefüggésüket”. Ez alatt a tisztázás alatt nemcsak fogalmi tisztázást kell érteni, hanem végig kell csinálni a hagyományos történettudománynak azt a forráskritikai munkáját, amit minden forrással kapcsolatban mindig elvégeznek. Engedjék meg, hogy erre egy példát mondjak. A mi csoportunk XVIII. század végi—XIX. század eleji népiskolai statisztikák feldolgozását vette tervbe. Úgy látszott első pillanatban, hogy ezekről pontos statisztikákat készített a Helytartótanács, amiket meg is lehetett találni. És akkor az első kérdés az volt, hogy vajon megvannak-e minden egyes évből, és amikor egy félévi munkával az egész helytartótanácsi anyagot munkatársunk megnézte, kiderült, hogy a sor lukas. Szerencsénk volt, mert azért sikerült olyan egymásra következő éveket találni — mégpedig ritmikus eloszlásban —, hogy azokat föl lehet dolgozni. Még mindig nem nyugodtam bele, a látszat túl szép volt, és azt kérdeztem, hogy vajon minden iskola benne van-e, és egyből kiderült, hogy csak a katolikus iskolák vannak benne; a protestánsokat tehát másutt, a protestáns levéltárakban kellett megkeresni. És ebben a pillanatban tartunk ott, hogy most már tudjuk, milyen anyag van a kezünkben, de tisztázni kell azokat a fogalmakat, amiket a Helytartótanács, illetőleg a korabeli protestáns statisztikák használtak. Köztudomású, — elnézést kérek a történészeketől —, hogy a fogalmi tisztázás során két nehézséggel kell megküzdenünk. Az egyik általános, a másik egy tipikusan magyar nehézség. Az általános nehézség az, hogy az emberek az új fogalmakat is, legalább is még a XVIII. századig, legtöbbször régi szavakkal fejezték ki, tehát ugyanazokat a szavakat találjuk, amelyek már régebben előfordultak, csak éppen a tartalmuk, az értelmük változott meg. A másik, a magyar nehéz-

ség az, hogy igen korán, már a XIII. században nálunk jogi formalizmus uralkodott el, és minden vagy majdnem minden gazdasági, főleg a jobbágytelekkel, a parasztbirtokkal kapcsolatos dolog a jogi fogalmak kamuflázsa alatt jelenik meg, ugyanazok alatt a jogi fogalmak alatt nyilván különböző értelemben. Ezeknek a fogalmi köröknek és az összefüggéseknek tisztázására általában nem elég egy történész, le kell mondanunk azokról az előítéletekről, amelyeket részben a múlt században szedtünk fel. Ezek az előítéletek individuális munkára serkentenek mindenkit; és a múlt században óriási munkák készültek el egy ember erőfeszítése során, minden európai történettudományban. Ez ma már lehetetlen. Nemcsak azért, mert túlságosan hosszú ideig tart, hanem lehetetlen azért, mert egy ember nem érthet még a történettudományon belül sem mindenhez, jogtörténettől kezdve gazdaságtörténetig, és ezért valami együttműködési formát kell találni. Elnézést kérek, hogy ismét azt mondom, amit már többször elmondtam, hogy ha természetesnek tartjuk, hogy egy nagy épületet nem egy ember, hanem egy team épít fel, illetve tervez meg, amiben a vezető tervezőn kívül még statikus, épületgépész és isten tudja még ki mindenki van együtt, akkor ugyanezt valahogy meg kell alkotnunk a történettudomány keretein belül is. Külföldön is ezt az utat követik, és igen szép, természetesen az anyagtól függően különböző formáit valósították meg. A történészek a számítógépekkel szemben ma általában kétféle álláspontot foglalnak el, boldogan mondhatom, hogy mind a két álláspont szélsőséges. Az egyik elutasítja, mert egy ilyen számítógépes feldolgozás nem fér bele az individuális elképzeléseibe; a másik pedig azt hiszi, hogy a számítógép mindazokat a problémákat önmagától meg fogja oldani, amikre ő nem tudott választ kapni. Azt hiszem egyik sem vezet semmiféle eredményre. Tudomásul kell vennünk, hogy nagyobb lehetőségeink vannak a számítógépekkel, és ezzel együtt sokkal pontosabb munkát kell végeznünk, mint amilyent mi eddig általában éppen fogalmi tisztázás terén végeztünk.

A másik gondolat, amit szerettem volna hangsúlyozni, az, hogy a XVIII. század végén, pontosabban II. József uralkodásától kezdve, rendelkezésünkre állnak olyan eredetileg is számszerűen készített és éppen ezért feldolgozásra alkalmas anyagok, amelyek alapot nyújtanak arra, hogy a korábbi, akárcsak a XVIII. század elejének meglehetősen zűrzavaros viszonyait, és a későbbi, a XIX. sz. eleji fejlődést, az azokat reprezentáló számokat is erre a bázisra alapozzuk és ennek alapján dolgozzuk fel.

Azt hiszem, ez az a két gondolat, amivel érdemes lenne foglalkozni és nyilván az értekezlet még számtalan részletében is foglalkozni fog.

*

Örömmel ragadom meg a szerkesztőség szíves ajánlatát, hogy a tézisben foglaltakhoz még néhány kiegészítő megjegyzést fűzsek.

I. Mária Terézia és II. József 1769-től kezdve nagy erőfeszítéseket tettek, hogy Magyarország állapotáról felmérésekkel jobb és megbízhatóbb adatokat nyerjenek és ismereteiket rendszeresen megismétlődő jelentések segítségével módosítsák és ellenőrizzék. A rendszert, úgy látszik, Franciaországból vették át, érdeklődésük elsősorban a népesség állapotának és szaporodásának, a mezőgazdasági termelésnek és a legfontosabb mezőgazdasági termékek ára alakulásának szolt. Az ország közigazgatásának megfelelően a jelentéseket a törvényhatóságoktól, tehát a megyéktől és városoktól kérték. Ezeket a Helytartótanácsnak kellett összegyűjtenie és összesített formában a kancelláriához továbbítania; az eredeti jelentések a Helytartótanácsnál maradtak, azokat a számvevőség dolgozta fel és őrízte meg.

A nyugat-európai gondolkodástól elmaradt magyar törvényhatóságok azonban az uralkodó elképzeléseit a legjobb esetben meg-nem-értéssel vagy közönnyel, rosszabb esetben azzal a gyanúval fogadták, hogy mögötte az ország (ill. a nemesség) ősi szabadsága elleni akció áll. Ez a magatartás a sz. kir. városok részéről kevésbé nyilvánult meg, a megyék pedig a megelőző évszázadok alatti fejlődésük szerint voltak jobb- vagy rosszabbindulatúak, pontosabbak vagy hanyagabbak. Eddigi tapasztalataink szerint a törvényhatóságok vagy (1) csak igen nagy késéssel

küldtek jelentést; (2) rendszertelenül vagy (3) egyáltalán nem voltak hajlandók a felvételeket, ill. jelentéseket elkészíteni. A Helytartótanács ilyen körülmények között csak kivételesen tudott országos összesítést készíteni, még kivételesebben olyat, amely valóban valamennyi törvényhatóság választát tartalmazta.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a hiba nem egyedül a magyar törvényhatóságokban keresendő. mert egyrészt az ország közigazgatási szervezete nem volt alkalmas nagyobb felvételek és jelentések elkészítésére; másrészt a bécsi kormány olyan fogalmak alkalmazását erőszakolta, amelyek Magyarországon nem voltak meghonosodva.

Minderre szép példa az 1772—82 között (tehát kerekén 10 éven át) bekért lélekösszeírások esete, amelyekből csupán négy országos összesítés maradt fenn (1777, 1778, 1780 és 1782), de egyetlen egy sem volt teljes, a legteljesebb még az 1778. évi, mert abból mindössze egy megye (a „non coronat” mondással jellemzett Ugocsa) maradt ki.

Mindent egybevéve Mária Terézia erőfeszítései megtörték a magyar rendek közönyén vagy ellenállásán és komoly eredményt a bécsi kormány csak II. József alatt ért el, amikor néhány felvételt a magyar törvényhatóságok kikapcsolásával a katonasággal készítettett el (népszámlálás és kataszter).

A bajoknak ezzel még nincs vége, mert a múlt században a Helytartótanács számvevősé-
gének irattárát kiselejtezték, tehát a ténylegesen felterjesztett jelentésekből is csak az maradt meg, ami a megyei levéltárakban ma rendelkezésre áll.

Végeredményben a történész ma gyakorlatilag töredékekből kénytelen dolgozni, ezekkel kell a nagy felvételeket ellenőrizni, a fejlődést rekonstruálni. A hagyományos történeti módszertan szabályai szerint a feladat a hiányok pótlása lenne más forrásokból vagy más forrásokra támaszkodó becslések útján, hiszen egy emberöltő előtt még az volt az urakodó felfogás, hogy azonos célú megyei és városi vizsgálatok eredményének összege országos eredményt ad. Egy emberöltővel ezelőtt a statisztika is országos, tehát teljes felvételekre törekedett, és mert ezek már akkor is költségesek voltak, rendszeres időközökben azokat megismételni nem tudta — kivéve a népszámlálásokat. Ez a felfogás ma már a statisztikában és a történettudományban egyaránt meghaladott.

A fejlődés során a statisztika tett nagyobb és gyorsabb lépéseket. Kifejlődött és kifinomult a mintavétel módszere, amely meghatározott matematikai alapon tud kiválasztott részekből bizonyos valószínűséggel az egészre következtetni. Ilyen módszerrel készült „mikrocenzust” ma már évenként vesznek fel, nem kell a következő évtized népszámlálását megvárni.

Történeti kérdésekben is mintavétellel kell dolgozni. Ha egy emberöltővel ezelőtt azt vallották, hogy a részegységek (megyék stb.) hiánytalan összege adja meg az országos képet, akkor most azt kell mondani, hogy a minta összege ilyen meg ilyen valószínűséggel érvényes az egész országra. Ez az egyetlen mód, hogy belátható időn belül választ kapjunk bizonyos kérdésekre. Úgy hiszem pl., hogy a józsefi népszámlálás majdnem teljes anyaga alkalmat ad ilyen minta kidolgozására, ha nincsenek is illúzióim a nehézségekkel szemben. Nemcsak a ma szokásos szempontokat (pl. a helységek nagyságának rendjét) kell majd ui. tekintetbe venni, hanem a helységek korabeli jogállását, a lakosság nemzetiségét és vallását, a település gazdasági jellegét, a lakosság jogi helyzetét stb., azaz igen bonyolult és többszörösen rétegzett mintát kell majd venni. A mintavétel jelentőségét itt egyetlen — és ismét demográfiai — példával szeretném megvilágítani. Közismert a L. Henry által kezdeményezett családrekonstrukciós módszer, amely minden hátránya mellett ma a legjobb és legmegbízhatóbb alap bizonyos népmozgalmi mutatók kidolgozására. Ha ma tíz vagy húsz helységet vennénk vizsgálat alá, akkor nem tudjuk számításaink eredményét országos szempontból értékelni, másszóval nem tudjuk megmondani, hogy mennyire szignifikáns (történész nyelven: mennyire tipikus) eredményünk a még ki nem számított országosan érvényes mutatók szempontjából. Ha viszont előre meghatározott minta szerint választjuk ki a vizsgálandó helységeket, akkor azok összessége — előre meghatározott valószínűséggel — egybeesik a keresett országos mutatóval.

A mintavétel során figyelembe kell venni a történeti statisztika adottságait. Sokszor elmondottam, hogy a statisztikát primér és szekundér statisztikára osztják fel aszerint, hogy az adatokat tisztán statisztikai célra gyűjtötték vagy más célt szolgálnak, de statisztikailag is feldolgozzák őket. Azt is sokszor hangsúlyoztam, hogy a történeti statisztika ebben a logikai koncepcióban terciér, mert primér és szekundér statisztika adatainak helyesbítésére mindig van mód, a történetiekére szinte soha nincsen. Ennek a felismerésnek a mintavétel szempontjából is megvannak a maga következményei. Ha egy teljes vagy majdnem teljes anyagból (pl. a józsefi népszámlálás) mintát veszünk, akkor távolról sem biztos, hogy a mintában szereplő mindegyik helysére lesz megfelelő forrásunk. A számítógépesnek kell megmondania, hogy a minta csökkentése milyen mértékben csökkenti a megállapítások valószínűségét vagy hogy lehet-e (és ha igen milyen mértékben) a mintában szereplő helységet más helységgel helyettesíteni. Bármilyen legyen a matematikus ítélete, a mintavétel lesz és marad a modern értelemben vett történeti statisztika alkalmazásának legfontosabb módszere és nem szorul bizonyításra, hogy ezt csak számítógéppel lehet megoldani.

2. A XVIII. század végi források helyzete nem mindenütt olyan reménytelen, mint ahogyan azt fentebb elég pesszimistán leírtam. A rendiség lényege a dualizmus volt, az uralkodó központi igazgatásának és az önkormányzatnak dualizmusa, együttműködésük vagy annak hiánya okozta az igazgatás eredményét vagy hiányát. De éppen ott, ahol erre az együttműködésre nem volt szükség, tehát az uralkodó központi igazgatásához tartozó gazdasági szakágakban a helyzet sokkal jobb volt. A kamarai igazgatás területén nemesfémbányászatunkról, a vámok alapján a külkereskedelmi forgalomról és egy sor más fontos gazdasági tényről már Mária Terézia alatt rendszeresen ismétlődő, sokkal részletesebb és pontosabb kimutatások és jelentések készültek, mint amilyenek a megyék, ill. a Helytartótanács által küldöttek voltak. Pontosabb adminisztráció jellemezte a sz. kir. városokat és az egyházat — legalább is Batthyány primástól kezdve a katolikusok. Ezekből a forrásokból igen sok jellemző vonást állapíthatunk meg.

Az ilyen természetű anyag még egy szempontból szerencsés, hogy ti. egyes kérdésekre vonatkozólag a gépi feldolgozás programja is készen rendelkezésre áll. Elsősorban egyes csoportok és társadalmi rétegek vizsgálatára gondolok, mint amilyen a városok vezetőrétege, a hivatalnokok vagy a papság közelebbi vizsgálata.

3. A számítógép használata új eljárást jelent, amelynek következményeit a történettudománynak kell viselnie. Elsősorban gyakorlati szempontokra gondolok, és ezek közül is csak néhányat ragadok ki, miután a legfontosabbat, a gondos tervezést és a több szakember bevonását jelentő kollektív munkát (team-work) már említettem.

a) A számítógépes munka fogalma magában hordja a tömegesen felhasznált adatok jellemzőjét, ez az egyik legvonzóbb vonása a történész számára, aki mindeddig lemondott a nagyvolumenű források feldolgozásáról. Igen sokszor beszélnek ezzel kapcsolatban gépi kapacitásról, s eközben nem gondolják meg, hogy az alapvető kérdés mindenképpen az anyag gépi feldolgozásra történő előkészítése. Amint 1848 előtt keletkezett forráshoz nyúlunk, a nehézségeknek se szeri se száma. Nehézséget jelent a latin, még nagyobb a német, főképpen ha lúdtollal és gót betűkkel írták. Azok, akik ma az előkészítés munkáját szakmai felkészültségüknél fogva vállalni tudják, általában nem tartoznak a legfiatalabb korosztályok közé. Ki kell alakítani azoknak a munkatársaknak körét, akik tisztában vannak a kor paleográfijával és nyelvével, és pontos munkát tudnak végezni. Enélkül kár gépi feldolgozásról beszélni.

b) A gépi feldolgozás fokozott forrásfeltárást kíván meg mind mennyiségi, mind minőségi téren. Forrásaink a XVIII. század végén — és még inkább a XIX. század elején — levéltáriak és könyvtáriak. A levéltári állagokról jó leltárak állnak rendelkezésre, de ezeknek csupán az a feladata, hogy általános tájékozódást nyújtsanak. Bármilyen gazdasági vagy társadalmi kérdés vizsgálatánál jó kiindulópontul szolgálnak, mégis elkerülhetetlen lesz, hogy az anyagról a feltett kérdés szempontjából részletes és még részletesebb jegyzék vagy katalógus készüljön. A levéltárnak sohasem lesz feladata, hogy az általa őrzött anyagról valamilyen kimerítő tárgymutatót

készítsen, ez még géppel sem megy. Hadd említsem meg itt a XVIII. századi magyar történelem művelésének egyik fájdalmas hiányosságát és hovatovább igen komoly akadályát, a bécsi levéltárak gyakorlati hozzáférhetetlenségét.

Teljesen elhanyagolt a nyomtatott anyagból a számunkra igen fontos hírlapirodalom (bővebben valamennyi időszakos kiadványt érte alatta). Még a XIX. század elején megjelenő hazai hírlapok lelőhelye sincs összegyűjtve, ami annál nagyobb kár, mert budapesti nagy könyvtáraink anyaga elképesztően foghíjas. Vannak olyan fontos hírlapjaink (pl. a Pressburger Zeitung), amelyek igazán megérdemelnének olyan repertóriumot, mint amilyent a Le Monde-ről a franciák adtak ki.

A számítógép ezen a téren jelentős segítséget nyújthat, növelheti esélyeinket; elég itt Borsa Ivánnak a középkori oklevéladók katalógusával kapcsolatos javaslatára utalnom.

Wellmann Imre: Agrártörténeti forrásaink feldolgozása és a számítógép

1. A gépi adatfeldolgozás szükségessége

A történettudományon belül elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténelem területén adott a kvantitatív analízis lehetősége és igénye. Érthető, hogy itt már hosszabb múltra tekintet vissza az a törekvés, hogy az „impresszionista történetírás” helyébe a múltnak mérhető tényekben kifejezhető rekonstrukciója lépjen. Eddig azonban ez a törekvés a hagyományos, manuális módszerekkel csak meglehetősen szűkkörű és kevésbé mélyreható eredményekre vezetett.

Különösen az agrártörténelem nem lehet meg gépi adatfeldolgozás nélkül. Nem tudományos divat kérdése ez, nem is csupán arról van szó, hogy a magunk tudományterületén a lehetőség szerint felzárkózzunk a rohamos technikai fejlődéshez. Mindenekelőtt arra kell utalni, hogy gépi adatfeldolgozásra alkalmas történeti forrásaink legnagyobbbrészt agrárfejlődésünkhöz kapcsolódnak. Következik ez abból, hogy Magyarország hosszú évszázadokon át lényegében agrárország volt (városaink élete is jelentős részben agrár alapokon nyugodott). Már ezeknek a forrásoknak a volumene és adatgazdagsága szükségessé teszi a számítógép igénybevételét mind dokumentáció, mind statisztikai jellegű elemzés céljára. Még inkább sürgeti ezt az utóbbi vonatkozásban az a tény, hogy az agrártörténelem, sajátos helyénél fogva a tudományok hierarchiájában, szorosan érintkezik szomszédos tudományokkal, mint néprajz, földrajz, agrártudomány, közgazdaságtan, szociológia — s ezért azok szempontjait figyelembe kell vennie. Ez pedig a problémák olyan komplex vizsgálatát teszi szükségessé, ami hagyományos módszerekkel nem végezhető el.

2. Mit vár agrártörténetírásunk a tovszerű és rendszeres gépi adatfeldolgozástól?

Semmiestre sem csupán a manuálisan elvégezhető munkafolyamatok meggyorsítását. Hanem egyfelől kutatási területének kiszélesítését eddig feltáratlan „fehér foltokra”. Másfelől vizsgálódásainak elmélyítését: az említett komplex összefüggéseknek s az egyes tényezők viszonylagos súlyának felderítését, a jelenségek és folyamatok belső struktúrájának és dinamizmusának lehető teljes feltárását. Hogy mind a két vonatkozásban reálisan megalapozott várakozásról van szó, bőven dokumentálják azoknak a témakutatásoknak már eddig is látható eredményei, melyekről külön beszámolókat fogunk hallani. Sőt ezenfelül a számítógépes elemzés a történeti forrás kritikájához, megfelelő értékeléséhez is segítséget nyújthat.

3. Az agrártörténész feladatai a számítógép segítségével eredményes felhasználása céljából

Nem térve ki arra az előfeltételre, hogy az agrártörténésznek meg kell ismerkednie a gépi adatfeldolgozáshoz kapcsolódó matematikai módszerekkel, szükséges, hogy a következőkkel járjon hozzá a számítógéptudománnyal való sikeres együttműködéshez.

a) Az alkalmas források kiválasztása. Kvantitatív elemzésre elsősorban olyan történeti kútfők kínálkoznak, amelyek vagy minél szélesebb területet ölelnek fel (lehetőleg az egész országot) egységes szempontok szerint, s akkor adott időpontban részletes és sokoldalú keresztmetszet megrajzolására alkalmasak; vagy pedig (s ez a ritkább eset) az idő dimenziójában lehetőleg messzeterjedő és hézagmentes sorozatokat alkotnak, ugyancsak egységes szempontok szerint, s így fejlődési trend megvonására nyújtanak alapot. Ezek a feltételek, mint ismeretes, annál kevésbé vannak adva, minél messzebb megyünk időben visszafelé.

Már ez az adottság azt javallja, hogy a munkával ott induljunk el, ahol az adatok legteljesebben és legszilárdabban megalapozottan állnak rendelkezésünkre; ez a történeti Magyarországot illetően a XIX. század vége, amikor már valóban statisztikai jellegű s homogén felvételekre építhetünk. De fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az agrárfejlődésben az eltérő természeti, piaci stb. adottságok igen sokféle táji, sőt helyi változatot okoztak, s ez a sokszínűség — a természeti tényező fokozott jelentősége miatt — általában növekvő mértékben érvényesült a preindusztriális korban. Ha valóban átfogó képet akarunk kapni agrárfejlődésünk összetevőiről, legcélszerűbb, ha a XIX. század végéről készítünk részletes keresztmetszetet. Ezen a szilárd talajon megvetve lábunkat, összehasonlító alapot nyerünk, s nagyobb biztonsággal haladhatunk időben vissza, hézagosanabb dokumentált korszakok felé (elsősorban az 1828-i országos összeírást, majd a XVIII. századi s még korábbi felhasználható forrásokat dolgozva fel), s ennek alapján módunk nyílik mind messzebb terjedő fejlődési trendek kimunkálására.

b) Forráskritika. A történész feladata annak beható vizsgálata, hogy a forrás egésze s egyes adatsorai mennyire megbízhatók, hézagai máshonnan vett adatokkal mennyire tölthetők ki s gépi feldolgozásra milyen vonatkozásokban és mennyiben alkalmasak.

c) A programozás előkészítése. A kvantitatív analízist kvalitatív analízisnek kell megelőznie, kutatási hipotézis felállításának, modell megalkotásának, mely a legalkalmasabb indikátorok megválasztását teszi lehetővé. Ezt követi a forrásadatok kódolásra alkalmas formában való prezentálása — s ez az a pont, hol elsősorban van szükség a matematikai módszerek említett ismeretére.

4. A továbbhaladás útja

Nagy feladatok állnak előttünk; csak az erők egyesítésével, tervszerűen, lépésről lépésre haladhatunk eredményesen előre.

Az eredményesség záloga mindenekelőtt az agrártörténészeknek a számítógéptudomány képviselőivel való — eddig csak elszórt egyéni próbálkozásokban megmutakozott — rendszeres együttműködésben rejlik. Ehhez egyrészt történeti problémákkal közelebbről megismerkedő számítógépes szakemberekre, másrészt a matematikai módszerekkel megbarátkozó agrártörténészekre van szükség. Így nemcsak szilárd és messzeterjedő forrásbázis kiépítése válik lehetővé, hanem — a hazai és külföldi tapasztalatok felhasználásával — az egész agrártörténeti kutató és feldolgozó munka eddig ismeretlen lendületet nyerhet.

Úgy gondolom, az agrártörténészek és közelebbről a Magyar Mezőgazdasági Múzeum részéről nem kell külön hangsúlyoznom és részleteznem mai kerekasztal konferenciánk jelentőségét.

Nagy jelentőségű már maga a tény, hogy számítógépes problémáinkat a Neumann János

Számítógéptudományi Társaság tagjai elé tárhatjuk. S ez a tény még mélyebb és konkrétabb értelmet nyer azoknak az erőfeszítéseknek a tükrében, melyeket már eddig is tettünk agrár-múltunk feltárására. Már a századforduló pozitívista kutatói nagymennyiségű nagyrészt kvantifikálható adatot hoztak napvilágra a levéltárak mélyéből. De minden terv és rendszer nélkül, eredeti összefüggéseikből kiragadva. Ugyanakkor meg sem próbálták ennek a nyers és szétszórt adattömegnek komplex vizsgálatát, összekapcsolását, a valóságos történeti összefüggésekbe való beágyazását. Agrártörténetírásunk sokáig ezt az adattömeget próbálta hasznosítani, értékelni és újraértékelni. De éppen kiszakított és töredezett voltánál fogva csak alkalomszerűen, egy-egy részt kiragadva tudott értékesíteni belőle. Nagyobb összefüggések felderítésére, az egésznek megragadására ilyen módon természetesen nem kerülhetett sor.

Ebből a felismerésből kiindulva a Magyar Mezőgazdasági Múzeum a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának támogatásával új forrásanyagnak a kutatásba való bekapcsolásához fogott. Olyan átfogó jellegű kútfőkre kívánt építeni, melyek nagy volumenük-nél fogva a kutatókat addig általában visszariasztották rendszeres feldolgozásuktól. Az a véleményünk azonban, hogy csak ilyen, az egész ország területét vagy annak nagy részét átfogó forrásanyag rendszeres és módszeres értékesítésével tehetünk az agrártörténeti kutatásban komoly lépést előre. Ennek megfelelően láttunk neki nagy XIX., XVIII. és XVII—XVI. századi, agrártörténeti szempontból alapvető jelentőségű forráscsoportjaink adatainak feltárásához. S éppen a napvilágra hozott adattömeg mennyiségét, sokrétűségét, s a történeti élet más oldalai-val való sokágú kapcsolatát látva kellett arra a meggyőződésre jutnunk, hogy a számítógéptudomány segítségével nélkül komoly, nagy lépéssel nem juthatunk előrébb. Nem olyan felismerés volt ez, amely ölbetett kézzel való várakozást jelentett volna, arra, hogy külső segítség majd csak kizökkenti szekerünket a kátyúból. Magunk is próbáltunk a sűrűben utat vágni magunknak, amint kísérleteink mutatják; elég ebben a vonatkozásban Veress Éva kutatásaira utalni. Most épp azt szeretnénk igazolva látni, vajon helyes úton járunk-e, s támogatást szeretnénk kapni további erőfeszítéseinkhez.

Említettem, hogy XIX., XVIII., XVII—XVI. századi, agrártörténeti szempontból fontos nagy forráscsoportjaink kiaknázásához fogtunk hozzá. Azért használom ezt a sorrendet, mert ennek során arra a tapasztalatra kellett jutnunk, hogy minél inkább haladunk idővel visszafelé, annál nehezebb a dolgunk, annál hézagosabb, töredékesebb, annál kevesebb vonatkozásra vet világot a forrásanyag. Éppen ezért gondoljuk, hogy leghelyesebb a XIX. század végére nézve rekonstruálható állapotból kiindulnunk. De nemcsak ez a felismerés — ti. a forrásanyagok egyre jobban elszürkülő és hézagossá váló volta — vezet minket erre a megállapításra. Hanem egy másik, épp az agrártörténelem szempontjából igen jelentős felismerés is. Az ti., hogy az agrár-élet területén a földrajzi tényezőnek igen nagy a szerepe, a táji, a helyi változatos adottságok rendkívüli módon beleszólnak az agrárfejlődés alakulásába. Márpedig ezt a területi kivetítést, a táji és a helyi tényezők kellő értékelését csak a XIX. századból kiindulva tudjuk jól keresztülvinni. Hiszen kartográfiai vonatkozásban is ettől az időtől fogva rendelkezünk olyan megbízható alappal, melyen meg tudjuk szilárdan vetni lábunkat. Tehát az egyik, amit itt szeretnék hangsúlyozni, az időben visszafelé haladás módszerének jelentősége. Meggyőződésünk szerint ez a módszer jó alapot ad arra, hogy a korábbi, kevésbé összefüggő, tartalmilag, sokoldalúságban korlátozottabb forrásanyagot megfelelően tudjuk hasznosítani.

Itt azonban a régebbi agrártörténeti forrásanyagra vonatkozólag mindjárt egy kiegészítő megjegyzést kell tennem. Bármennyire szükszavúak és a mai statisztikus szemével tekintve primitívek ezek a korábbi források, viszont van egy pozitívumuk, amit éppen a számítógép alkalmazása szempontjából még nem tudtunk eléggé latba vetni, és ez a számadatokat kísérő szöveges rész, amely — merem állítani — sok esetben van olyan értékes, mint maga a számszerű anyag. Tovább kell tehát lépnünk azon az úton, hogy ezt a szöveges forrásanyagot a számítógép nyelvére át tudjuk tenni. Az időben visszafelé haladás módszere mellett ez a másik probléma, melyre itt külön fel kívánom hívni a figyelmet.

És harmadikként hadd utaljak vissza a területi kivetítés fontosságára az agrártörténeti kutatásban. Ebben a vonatkozásban is megpróbáltunk utat törni: úgy gondolom, a térkép-diagrammos módszer alkalmazása, melyet ugyancsak Veress Éva indított el, e részben is szélesebb távlatokat nyit előttünk.

A nagy és sokrétű problémákkal kapcsolatban tehát, melyek megoldásához a számítógéptudomány segítségét várjuk, a megközelítés útjai-módjai már kezdenek kirajzolódni előttünk. De nem árt még egyszer hangsúlyozni: az agrártörténésznek kutatómunkáját a matematikai statisztika irányában feltétlenül el kell mélyítenie ahhoz, hogy ezeken az utakon, a számítógéptudomány képviselőivel szoros együttműködésben, bizton haladhasson előre.

Katus László: A számítógép alkalmazásáról a kapitalista korszak kutatásában

Mi történt eddig? Mi van folyamatban?

A felszólaló tudomása szerint eddig hazánkban e korra nézve két kutatást végeztek illetve végeznek számítógép segítségével:

1. A magyarországi gyáripar input-output táblájának összeállítása az 1898-as gyáripari statisztika adatai alapján. (KSH — OT; Simonics Györgyné: Magyarország közgazdaságának makro-ökonómiai összefüggései a XIX—XX. században. Történeti Statisztikai Évkönyv 1967—1968. Tört. Stat. Kötetek Bp. 1970.)

2. Az 1867 és 1914 közötti szántóföldi termelés statisztikai elemzése és nemzetközi összehasonlítása (MTA Történettudományi Intézet: Puskás Júlia—Lánc Margit). Mindkét kutatás továbbfejleszthető és kiterjeszthető a nemzetgazdaság egészére.

Meg kell említenünk, hogy Amerikában is végeztek egy számítógépes kutatást az 1882 és 1913 közötti magyar külkereskedelem adatai alapján (Scott M. Eddie).

A jövő lehetőségei

Az 1850 és 1945 közötti korszak igen sok lehetőséget nyújt a számítógépes kutatásokra. Egy sor téma esetében a hagyományos technikával végzett kvantitatív kutatások már eljutottak addig a pontig, hogy folytatásuk és továbbfejlesztésük csak gépi eszközökkel lehetséges:

egyrészt sok olyan forrásunk illetve forrástípusunk van, amely számítógépes feldolgozást igényel;

másrészt az utóbbi évek kutatásai során egy sor olyan probléma merült fel, amelyekre a megnyugtató választ csak számítógéppel végzett statisztikai elemzéssel kaphatjuk meg.

1. *Források, forrástípusok*, amelyek nagyszámú (több ezer, vagy több tízezer) egyedi esetre vonatkozóan korlátozott számú, azonos típusú, könnyen standardizálható adatot közölnek. Ezek részben nyomtatott, részben levéltári források: címtárak (a legfontosabbak a gazdacím-tárak), almanachok, cégjegyzékek, compassok, adózók jegyzékei, sorozási jegyzőkönyvek, anyakönyvek stb.; ide sorolhatók továbbá olyan terjedelmes források, mint a munkásmozgalomról szóló rendőri jelentések, a parlamenti naplók, valamint a genealógiai kézikönyvek és életrajzi lexikonok. Szükséges továbbá az egykorú hivatalos statisztikai kiadványok hatalmas adattömegének feldolgozása a modern kutatás által felvetett új ismervek, új osztályozási szempontok szerint, valamint magasabb fokú statisztikai analízisük.

2. *Számítógépes feldolgozást igénylő problémákat* a történeti kutatás valamennyi területéről említhetünk. Csak azokra utalok, amelyek már ténylegesen napirendre kerültek, s hagyományos technikával már történtek kísérletek feldolgozásukra.

Gazdaságtörténet: a nemzetgazdaság növekedésének legfontosabb aggregát mutatói: a nemzeti termék ill. nemzeti jövedelem és összetevői, valamint az alakulásukra ható tényezők; ár- és bértörténeti munkák.

Társadalomtörténet: struktúraelemzések országos vagy helyi szinten, egész társadalmi keresztmetszetben vagy egyes osztályokra és rétegekre vonatkozóan; kollektív biográfia: egy-egy réteg vagy csoport rekonstrukciója az egyedi esetek nagy tömegének elemzése alapján; társadalmi tömegmozgalmak (pl. sztrájkok) elemzése; demográfiai kutatások: a főbb népesedési mutatók kidolgozása országos szinten.

Politikatörténet: a választói és a parlamenti magatartás és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata.

Kultúrtörténet: országos szintű, hosszútávú oktatásügyi statisztika összeállítása; a könyvkiadás statisztikai elemzése; a közvéleményt befolyásoló ideológiai áramlatok kialakulásának, elterjedésének és hatásának elemzése a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta adatok alapján (sajtó).

A kutatások jellege

Első közelítésben kétféle típusú munka kerülhet szóba:

1. egy forrás, vagy azonos típusú forráscsoport teljes terjedelmében való leíró feldolgozása: az adatok kódolása, lyukkártyára, mágnesszalagra vitele, az alapvető osztályozási, csoportosítási munka és az alapfokú statisztikai feldolgozás (viszonyszámok, átlagok, indexek) elvégzésével (címtárak, compassok, és hasonló természetű források esetében).

Ilyen típusú források esetében egy központi computerarchívum létesítése (adatbank). A mágnesszalagon tárolt alapadatokat bármely kutató a saját problémáinak megfelelően további statisztikai feldolgozásnak vetheti alá.

2. Bizonyos problémák megválaszolásához a hagyományos megközelítés számára rejtett összefüggések és mozzanatok feltárása magasabbfokú statisztikai analízis segítségével (korrelációk, regressziók, faktoranalízis stb.).

Ebben az esetben a kérdésre vonatkozó többféle forrás kerülne elemzésre, többnyire mintavételes eljárással. A felsorolt javaslatok nem képviselnek meghatározott, konkrét munkaprogramot, hiszen valamennyi említett probléma kidolgozása még optimális gépi ellátottság esetében is több évtizedes feladatot jelent. Csupán jelezni kívántam azokat a területeket, amelyeken — külföldi kutatók konkrét tapasztalatain és eredményein lemérhetően — lehetőség kínálkozik a számítógépek alkalmazására. Az említett források, forráscsoportok zöme olyan természetű, hogy teljes feldolgozása hagyományos módszerekkel nem is lehetséges, vagy pedig a computeres feldolgozás olyan összefüggéseket hozhat napvilágra, amelyek különben rejtve maradnának. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy a felsorolt források és problémák esetében a számítógépek alkalmazásával járó — kétségtől mentes — többletráfordítás megtérül az eredménytöbbletben.

Írásban készített javaslatomat csak két megjegyzéssel szeretném kiegészíteni.

1. A javaslatban említett valamennyi probléma és téma olyan természetű, amelynek számítógépes feldolgozásával a külföldi szakirodalomban már találkozunk, tehát konkrét bizonyítékunk van arra, hogy ilyen munkák elvégzése lehetséges s olyan eredménnyel jár, amely érdekesség teszi a gépi feldolgozással járó ráfordításokat.

2. A javaslatban felsorolt feladatok közül a magam részéről elsődleges fontosságúnak tekinteném bizonyos források illetve forráscsoportok feldolgozását, egy központi computerarchívum létesítését, amely az illető forrásokkal dolgozó valamennyi kutatónak rendelkezésére állna.

TÉMAREFERÁTUMOK

Puskás Julianna—Lánc Margit: A magyarországi szántóföldi termelés kvantitatív elemzése 1867—1913

A Katus László referátumához kapcsolódóan ismertett munka célja a szántóföldi növénytermelés matematikai-statisztikai elemzése volt, és az ebből adódó gazdaságtörténeti következtetések levonása. A szerzők itt elsősorban metodikai tájékoztatást adtak.

Kiinduló forrásanyag: valamennyi szántóföldi növény évi termésének, termelő árainak és exportált mennyiségének idősorai. Ezen idősorok alapján a következő számításokat végezték:

1. Az idősorok elemzését a legegyszerűbb és legáltalánosabban alkalmazott módszerrel, *viszonyszámok* és *grafikonok* készítésével kezdték. A fejlődési tendenciák bemutatására mindenkeleltt indexsorokat alakítottak ki: *a)* bázisindexsort (mindenkor az 1909/13 évek átlaga alapján), *b)* láncindexsort. Az indexsorok nagy többsége volumen-index. A közvetlenül össze nem adható mennyiségekhez, a különböző minőségek közös nevezőre hozásához bevonták az értékindexet is. Az összes szántóföldi termelés és az egyes növénycsoportok termelésének alakulását változatlan árák felhasználásával kísérték nyomon. Az 1909/13 évek súlyozott termelési ára alapján, változatlan árákkal képzett indexsorok itt mint a különböző használati értékek közös nevezőre hozásának illetve az érték tényleges kifejezésének eszközei funkcionálnak és ugyancsak a termelés volumenének hordozói.

2. Az idősorok hosszútávú mozgását, a termelés fejlődésének alapirányzatát *trendszámításokkal* tárták fel. A legegyszerűbb trendszámításokból kiindulva, először ún. *mozgóátlagolással* számoltak trendeket. Az idősorok ingadozásainak így nyert kiegyenlítése már megkönnyítette az idősorok természetének megismerését; az így kapott tréngörbe viszonylag jól alkalmazkodott és jelezte a termelés növekedésének azon nagyobb szakaszait is, melyeket a szöveges történeti források is említenek. Azt azonban nem tette még lehetővé ez a fajta trendszámítás, hogy az idősorok egészére vonatkozó, analitikusan ismert és könnyen kezelhető görbét kapjunk eredményül.

Ezért a mozgóátlagolású trendértékek idősorainak összeállítása és grafikonjaik megrajzolása után rátértek az *analitikus* trendszámításokra. Egyáltalán nem volt könnyű meghatározni, hogy az egyes idősorokhoz melyik trendtípus illeszkedik legjobban. Ehhez többféle módszert is alkalmaztak (tanulmányozták az idősorok grafikonjait, szemmértékre behúzták a középvonalat, vizsgálták a mozgóátlagolású trendgörbéket, figyelembe vették a hasonló típusú idősoroknál alkalmazott trendszámítási módszereket), s nem utolsó sorban tekintetbe vették a szöveges történelmi források információit is. Mindezen megfontolások együttesen segítettek hozzá a szerzőket azoknak a matematikai függvénytípusoknak megválasztásához, melyek az idősorok tartós irányzatát helyesen tükrözhetik. (A simulást a legkisebb négyzetek módszerével ellenőrizték. A termelés alakulását magukban foglaló idősorokra a legtöbb esetben lineáris, néhány esetben exponenciális trendek simuláltak, az áraknál viszont minden esetben parabolák illesztése vált szükségessé.) Az analitikus trendszámítással nyert idősorok összeállítása után felrajzolták a trendvonalakat (fél logaritmikus léptékben), s ez a lineáris trendeknek is egy elhajló görbe vonalát adta. Ez az ábrázolási mód nemcsak az idősoron behúzott középvonalat mutatta jól meg, hanem a nagy ingadozásokat is az eredeti és a trendértékből kialakított idősor között.

3. Annak kimutatására, hogy az eredeti idősorokat milyen mértékben kellett kiegyenlíteni, és a sorok valóságos adatai mennyiben térnek el a trendértékektől (vagy másnéven középértékektől), kiszámították az eredeti idősor adatainak deviálásait a trendértékek idősorának adatairól. Az évről-évre való eltéréseket a *deviációk* sora mutatja. (Az áttekinthetőség és összehasonlíthatóság kedvéért a trendértékektől való deviálásokat %-ban fejezték ki.)

Vizsgálatainkban a szerzők rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a deviációk kuta-

tásának, majd ezek alapján a szóródási mutatók kiszámításának, tudatában voltak ugyanis annak a matematikai absztrakciónak, a kézzelfogható valóságtól való elvonatkoztatásnak, melyet a középértékek azaz, trendértékek kiszámításával végeztek. (Tapasztalták azt is, hogy ez az absztrakció is egyik oka annak, hogy a gazdaságtörténészek idegenkednek a trendszámításoktól.) Véleményük szerint erre a matematikai absztrakcióra éppen a történelmi valóság mélyebb és pontosabb megismerése érdekében van szükség; a történészek számára a középértékek kiszámításának fő célja és indoka éppen az, hogy megvilágíthassák és történetileg analizálhassák az ettől való elhajlásokat, szóródásokat. (A modern statisztikai módszerek igazolják ugyanis, hogy a statisztikai sokaságok másképpen világítódznak meg, ha elhajlásaik, szóródásaik középértékét ismerjük.) Az erre irányuló számítások révén biztosabban tudják az idősorokban fellépő rendellenességeket vagy jellemző sajátosságait felismerni vagy bemutatni. A sorok középértékének ismerete, és az ettől való eltérések, szóródások vizsgálata révén a termelés olyan sajátosságait lehet megismerni, amelyek — ha nem járnának meg a matematikai statisztikai elemzésnek ezt az útját — rejtve maradnának.

4. A deviációk idősorának összeállítását követően a következő *szóródási mutatók* kiszámítása következett: a deviációk abszolút átlaga és a deviációk négyzetes átlaga, az ún. standard deviáció. Ez utóbbi kiküszöböli az egyes idősorok mennyiségi különbségeinek befolyását, és ennek következtében a legtisztább mutató az egyes idősorok összehasonlításához.

5. A deviációk idősora nemcsak az eredeti idősorok középérték körüli ingadozásait jelezte, hanem kimutatta az eltérések szakaszosságát is. Ennek megragadására a deviációk idősoraiból (az eredeti idősorokéhoz hasonlóan 7 éves mozgóátlagolással) trendet számítottak, és a trendértékeket 100-nak véve ezt a trendvonalat is grafikusán ábrázolták. Így még jobban meg lehetett közelíteni az idősorok természetét, mivel a hosszútávú trendvonalon belül feltárultak a közepes tartamú szakaszok, a gyorsuló és lassuló növekedési ütemű periódusok.

6. Végül az utolsó leszámaztatott illetve számított idősorok az úgynevezett *másodlagos deviációkat* tartalmazták. A deviációkból képzett trendértékeket 100-nak véve vizsgálták az évenkénti hullámzásokat, ingadozásokat az idősor rövidebb, ciklikus mozgásainak feltárása céljából.

A matematikai statisztikai számításokkal összeállított idősorok és grafikonok már széles bázist nyújtottak a fejlődés dinamizmusának a vizsgálatához is. Ennek mutatói közvetlenül az *átlagos növekedési ütemek*. Az idősorok egészére ezt kétféle módon számolták: 1. átlagos növekedési ütem trendértékekből, 2. az idősorok első és utolsó öt évének az átlagából. Az idősorok egészének átlagos növekedési üteme ugyancsak matematikai absztrakció. A valóságban a növekedési ütemek — mint már a láncindexsorok is jelezték — két évben sem voltak azonosak. A középérték, azaz az idősor egészének átlagos növekedési üteme történészek számára elsősorban azért fontos, hogy megtudjuk az ettől való eltérések mértékét, vizsgálhassuk a szóródásokat az átlagos növekedési ütemek körül.

A deviációk idősorából, főleg trendvonalából, már világossá vált, hogy a növekedési ütemek évenkénti változásai mellett bizonyos szakaszosságok is mutatkoznak, azaz az átlagos növekedési ütemek irányváltozásai, gyorsuló vagy lassuló szakaszai. Ezeket a szakaszokat kétféle megközelítésben is igyekeztek kimutatni: 1. átlagos növekedési ütemeket számoltak egymást átfedő tízéves periódusokra, valamint 2. azokra a szakaszokra, amelyeket a deviációk, mint a növekedési ütem irányváltozásait jeleztek. — Matematikai módszereket alkalmaztak a szántóföldi termelés szerkezeti változásainak megismerésére, elemzésére is. Kiszűrési módszerrel kerestek választ arra a kérdésre, hogy a növekedésre milyen mértékben hatott a három fő tényező: a vetésterület bővülése, a vetésszerkezet átalakulása és az egyes növények terméshozamainak emelkedése. Növényenként külön is elvégezték azokat a méréseket, hogy a vetésterület, illetve a terméshozam alakulása milyen mértékben befolyásolta az egyes növények termelésének az alakulását.

7. A nemzetközi összehasonlító vizsgálat, a magyarországi fejlődés pontosabb értékelése érdekében — a lehetőség határain belül — hasonló vizsgálatokat végeztek a szerzők több európai

ország szántóföldi termelésének idősorain is. Az ausztriai és magyarországi szántóföldi termelés összehasonlítása mellett a két adatsor együttes vizsgálata lehetővé tette a főbb mezőgazdasági termékekről hosszabbtávú trendek képzését, a növekedés vizsgálatát monarchia-keretekben is.

Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György: Az infrastruktúráról történeti statisztikák alapján

(Nemzetközi összehasonlító vizsgálat 1860—1968)

Az infrastruktúra kialakulásában, társadalmi-gazdasági funkciójában érvényesülő nemzetközi-történeti tendenciák megismerése érdekében a következő kérdéseket vizsgáltuk:

- a különböző országok fejlődésében a gazdasági növekedés különböző szakaszaiban hogyan alakult az infrastruktúra;
- adott ország meghatározott gazdasági fejlettségi szintjéhez — a kor technikai színvonalát figyelembe véve — milyen kiépítettségi fok tartozik;
- meghatározott gazdasági fejlettségi szinteken „mennyibe kerül”, azaz mit követel a nemzetgazdaságtól az infrastruktúra kiépítése, fenntartása, korszerűsítése és bővítése.

Az infrastruktúra hosszabb történelmi időszakban történő vizsgálata nemcsak azért szükséges, mert a különböző országok infrastruktúrájának múltbani történelmi fejlődése és az ezirányú tapasztalatok csak más országokkal való összevetésük alapján értékelhetők helyesen, hanem azért is, mert az infrastruktúra

- területeinek egy része nagy tökeigényű és hosszabb megtérülésű;
- szerepe, tartalma és szerkezete történelmi időszakonként változó.

Az infrastruktúra nemzetközi-történeti vizsgálatát az elmúlt 100 éves periódusra — 1860—1968 — végeztük, amelyet 5 időszakra osztottunk:

1. az európai iparosodás kezdetének, illetve elterjedésének évei, amelyek már többé-kevésbé összefüggő adatokkal jellemezhetők: 1860—1870;
2. a századforduló körüli évek: 1885—1905;
3. az I. világháború és a világgazdasági válság közötti szakasz: 1925—1929;
4. a II. világháborút követő évek: 1950—1955;
5. a jelenlegi infrastruktúra jellemzésére szolgáló évek: 1965—1968.

Az infrastruktúra fogalmáról: Infrastruktúrán — elvi értelemben — a nemzeti vagyonnak azt a részét értjük, amely sem anyagi javak létrehozását, sem azok elfogyasztását közvetlenül nem szolgálja, de amely a gazdasági fejlettség adott szintjén a mindenkori technika követelményeinek megfelelően a termelés-elosztás-fogyasztás folyamatának zavartalan mozgásterét, ún. edényrendszerét hivatott biztosítani.

Az infrastruktúrába tartozó anyagi (felhalmozódott tőkejavak állománya) és szellemi (a munkaerőállomány; munkavégzőképessége, begyakorlottsága, munkakultúrája, alkotókészsége) tőkeállomány együttműködése a szélesesen értelmezett szolgáltatások nyújtásával, áramoltatásával szolgálja az anyagi javak és a munkaerő újratermelését.

Mutatószámrendszer az infrastruktúra nemzetközi-történeti összehasonlítására: Az infrastrukturális ellátottság nemzetközi-történeti összehasonlítására, az infrastruktúra fejlődési útvonalai felvázolásának céljaira a speciális történeti vizsgálatnak megfelelő módszert kellett kialakítanunk. Mivel az infrastruktúra érték, illetve pénzügyi mutatók segítségével nem vizsgálható reálisan, naturális mutatók alkalmazásához folyamodtunk. 5 olyan infrastrukturális terület volt, amely az első számításokban szóba jöhetett. (Közlekedés; hírközlés; lakásellátottság és felszereltség; egészségügy; oktatás és kultúra.) A területek jellemzésére naturális mutatószámok szolgálnak. Az idő előrehaladásával a mutatók száma történelmi, gazdasági, anyagi és technikai fejlődésnek megfelelően bővül.

Minden naturális mutató esetében azon ország adatát tekintettük bázisnak, ahol a kérdéses mutató értéke a legnagyobb. Az összes többi ország adatát mutatóként és területenként ehhez a bázishoz viszonyítottuk. Az így kapott % számokat országonként és területenként átlagoltuk, és ezen átlagokat, mint pontszámokat tekintettük az illető ország infrastrukturális színvonal mutatójának. A mutató lehetséges maximuma tehát 100. Értelmezése: az adott ország infrastruktúrájához viszonyítva, amely valamennyi elem tekintetében maximum értékkel rendelkezik. Az így kidolgozott összefoglaló és részterületeket jellemző infrastrukturális mutatót, mint egészet, *orientációs jelzőszám*nak tekintjük.

Az iparosodás és az infrastrukturális fejlődés típusai. A számítási eredményekből 3 alapvető típus rajzolódott ki:

Az első típust Anglia, Hollandia és egynéhány nyugateurópai ország testesíti meg. Itt az infrastruktúra kialakulása lényegében megelőzi a gyorsütemű ipari fejlődést. Ez az infrastruktúra nem az ipari forradalom, hanem az ezt megelőző gazdaságtörténeti időszak terméke. A korábbi időszakokban létrehozott infrastrukturális keretek a későbbi meginduló iparosodás számára is biztosították a fokozatos terjeszkedés, a működés kezdetleges mozgásterét.

Az Egyesült Államok gazdasága a fejlődésnek *egy másik, korszerűbb típusát* testesíti meg. Az USA az ipari forradalom idejében vált gyarmatból független állammá. Itt a kapitalizmus kialakulásával és terjedésével egyidőben, szinte előzmények nélkül, a termelő és fogyasztó ágazatok által támasztott szükségletek folyamatos kialakulásával jött létre az infrastruktúra. *Az angol modellre az időbeli megelőzés, az amerikai modellre a kapitalizmus terjedésével láncszerűen egybekapcsolódó infrastrukturális fejlődés a jellemző.*

Amikor az USA-ban az iparosodás kezdetét vette, ismeretes, hogy ez az iparosodás elsősorban a könnyűipari ágazatok (élelmiszerfeldolgozás stb.) fejlődésével kezdődött. E könnyűipari ágazatok a későbbi modern nehézipari ágazatokhoz képest viszonylag kis tőkeigényűek voltak. Az akkori iparosodást jelentő könnyűipari ágazatok fejlődése, kis tőkeigénye adott lehetőséget a nagy tőkeigényű és hosszú megtérülésű infrastruktúra fokozatos, az ipar szélesedésével és a fogyasztási szükségletek növekedésével együttjáró infrastrukturális fejlődésre.

Ehhez külföldi tőke is rendelkezésre állott. E külföldi tőke szerepe kettős volt: egyfelől megkönnyítette az infrastruktúra kiépítéséhez szükséges, néha időben egyszerűre jelentkező tőkék iránti igények kielégítését, másfelől elősegítette az akkori könnyűipari ágazatok és a mezőgazdaság által még nem elégséges mennyiségben termelődő tőke bizonyos fokú pótlását, kiegészítését. (A gazdaság egészének akkumulációs képessége ugyanis ezidőben még kicsi, a nemzeti jövedelemből a felhalmozás aránya 10% körüli).

Az iparosodás kezdeti időszakában az USA-ban az összes beruházásoknak kb. 35%-át költötték az ún. termelőágazatok fejlesztésére és mintegy 65%-át az infrastruktúrára. Ez arra mutat, hogy az ún. termelő beruházások így bizonyultak a leghatékonyabbaknak. Az iparosodás előrehaladásával a termelő ágazatok már folyamatosan kitermelték azt a tőkemennyiséget, amely képes volt biztosítani azt a mindenkori infrastrukturális kiépítettségi fokot a mindenkori technikának megfelelő színvonalon, amelyet az egész gazdaság folyamatosan szükségelt.

Az infrastrukturális területek bővülésével, modernizálásával kapcsolatos feladatok a két világháború közötti időben a nyugat-európai országok egy részében is már az USA típusához hasonlóan a láncszerű együttfejlődés folyamatában valósultak meg. Ennek keretében a nyugat-európai országokban az infrastruktúra tekintetében nagy szerkezeti változások mentek végbe. Ezek a szerkezeti változások elsősorban a nehézipar térhódításával kapcsolatosak.

A közép-keleteurópai országok egy részében a múlt század második felétől az I. világháborúig terjedő időszakban az infrastruktúra fejlődése ugyancsak megelőzte a nagyobbütemű iparosodás beindulását. Amíg azonban a nyugat-európai országokat az I. világháborúban területileg szinte változatlanul hagyta, ezekben az országokban óriási átrendeződéseket okozott. Az átrendeződések eredményeképpen bizonyos országok a korábbinál kedvezőbb infrastrukturális feltételek közé (pl.: Magyarország), mások kedvezőtlenebbé kerültek. Ezen országok nagy

része azonban lényegében kimaradt abból az infrastrukturális szerkezeti átalakulásból, amely ugyanezidőben Nyugat-Európa jelentős részében végbement. Ennek egyik jelentős oka, hogy ekkor ezekben az országokban a könnyűipar fejlődése (vagy a balkáni országokban még ez sem) volt napirenden.

A gazdaságfejlesztési típus, amelyet az európai szocialista országok a II. világháború után valósítottak meg, az infrastruktúra-kiépítés eddig említett két típusának egyikébe sem illenék bele. Erre a típusra sem az előzetes kiépítés, sem pedig a láncszerű együttfejlődés nem jellemző. Valamiféle olyan *harmadik típussal* van itt dolgunk, amelyből az infrastruktúra-fejlesztés legalábbis egy időre mintegy elmaradt.

E sajátos harmadik típus kialakulásának okairól csupán néhány szót ejthetünk. Ellenében az előző két típust képviselő országokkal a szocialista iparosodás megindulásakor ezek az országok az infrastruktúra fejlesztésére, bővítésére és modernizálására nem használtak fel külföldi tőkét. Ugyanakkor valamennyien szinte egyidőben, olyan iparfejlesztési politikát kezdtek, amely ellentétben a kapitalista országok iparosodásával nem a könnyűipart, hanem a nehézipart s általában a tőkeigényes ágazatokat helyezte előtérbe. Ilyen körülmények között nem lehetett szó arról, hogy ezek az országok egymásközötti tőkeáramlással segítsék a maguk infrastruktúrájának fejlesztését. Miután az új ipar kialakulása úgyszólván minden tőkeforrást igénybe vett, a másik nagy tőkefogyasztó, az infrastruktúra háttérbe szorult. A szocialista országokban a beruházások többségét, mintegy 60—70%-át a termelőágazatok kapták. A termelőágazatokba fektetett beruházások hatékonyságának közismerten alacsony volta miatt nem sikerült megtartani azt az alapbázist, amely folyamatosan lehetővé képes tenni az infrastruktúrára fordított beruházások gazdasági fejlettségnek, a gazdasági és fogyasztási struktúrájának megfelelő mennyiségét, minőségét, szerkezetét és színvonalát.

A nemzetközi történeti vizsgálat tapasztalatai szerint az infrastruktúra a szorosabb értelemben vett termelőtőke működésének képezi előfeltételét. Enélkül a termelő-beruházások sokkal kevésbé lennének hatékonyak, mert működésüket vagy a munkaerő, vagy a nyersanyag-ellátás, vagy a szállítás stb. keresztmetszetei gátolták.

Mialatt a másik két típusban az iparosodás első fázisában bizonyos külföldi segítséggel, a későbbiekben kizárólagosan saját belső tőkeerőből fejlesztették, bővítették és modernizálták az infrastruktúrát, a szocialista országokban az említett körülmények folytán is, a gazdaság-politikai koncepció és a termelőtőkék elégtelen hatékonysága következtében országonként változóan, általában azonban az 1960-as évek közepéig inkább a meglevő korszerűtlen infrastruktúra feléléséről beszélhetünk.

Termelési tényezők (munka, azaz a foglalkoztatottság) és a tőke (azaz a beruházások) szerepe az infrastruktúrában.

Az infrastruktúrában *foglalkoztatottak* összes foglalkoztatottakhoz viszonyított arányszámának alakulásában két, sok tekintetben összefüggő tényező — az idő és a gazdasági fejlettség — sajátos ötvöződése jut kifejezésre. E két tényező közül az utóbbi a döntő szerep. A közlekedésben pl.: az időtényezőt alapvetően módosítja a gazdasági fejlettség nyomán kialakult képet; a kereskedelemben csupán részleteiben befolyásolja; az egyéb ágazatban pedig az idő tényező szinte teljesen háttérbe szorul a fejlettségi tényezővel szemben.

A magas beruházás-igényesség az infrastruktúra egyik legfontosabb tulajdonsága. Az infrastrukturális *beruházásoknak* az összes beruházásokhoz viszonyított aránya időtől és országtól függően széles intervallumban ingadozik, de a legritkább esetben megy 50%-ó alá, felső határa pedig 80%-ó körül van.

Az infrastruktúra beruházásainak másik jellegzetessége, hogy nagysága általában nem függ a gazdasági fejlettségtől.

Az iparosodásnak abban a szakaszában, amely a múlt század első felétől játszódtott le, a két legfontosabb infrastrukturális tényezőre: a lakásépítésre és a vasútra fordított beruházások együttesen az összes beruházások 60—70, vagy 80%-ó-áig mentek fel. A századforduló táján az.

infrastrukturális beruházásokkal szemben nagyobb szerepet kaptak a „termelő ágazatok” beruházásai. A II. világháború után az infrastrukturális beruházások újra előtérbe kerültek és súlyuk megnövekedett. Arányuk a legtöbb kapitalista országban 65—75%-ra nőtt. A szocialista országokban az infrastrukturális beruházások aránya az összes beruházásokhoz képest jóval kisebb, mint a kapitalista országokban.

Az infrastruktúra fejlesztése lassú folyamat s általában rendkívüli erőfeszítéseket követel a nemzetgazdaságtól.

Varga Dénes—Veress Éva: Feudáliskori birtokösszeírások számítógép segítségével történő feltárása

A számítógépek alkalmazásának többféle lehetőségét veti föl *Granasztói György* tanulmányában. Ő elsősorban a statisztikai számítások lehetőségeit boncolgatja, felsorakoztatva az értékelésükkel (és túlértékelésükkel) kapcsolatos véleményeket és ellenvéleményeket. A számítógépes statisztikázással kapcsolatban természetesen mindazt a jót és rosszat el lehet mondani, amit általában a statisztikával: ha az anyag nem homogén, ha a kiválasztott minta nem elég reprezentatív vagy a kvantitatív vizsgálatokban implicite bennerejlő kvalitatív szempontok nem helyesen tükrözik a valóságot, akkor a kapott eredmények nemhogy triviálisak, hanem egyenesen torzak lehetnek. Nem véletlen azonban, hogy a matematikai statisztika nemcsak az „átlag” fogalmának általánosításából született *várható érték* fogalmával dolgozik, hanem ezzel együtt az „átlagtól való eltérés” köznap kifejezéssel jelölhető *szórás* fogalmával. A lényeges eltérések egyedi eseteinek értékelésében természetesen tág tere nyílik a kvalitatív vizsgálatoknak. Nem szükségszerű tehát, hogy a statisztika „szűrkitse” a valóságot — ha a történész jól használja föl, eszköznek és nem célnak tekinti, többet tudhat meg belőle a valóságról. Nem biztos persze, hogy mindig több jön ki, mint amit amúgy is tudtunk. A számítógépes statisztikázásnak éppen az lehet a haszna, hogy a szempontok gazdagságával sok olyan összehasonlítást is lehet tenni, amire az emberi energiából nem futná, és szemléletes ábrák segítségével könnyebben kiválogathatjuk a nem triviális eredményeket a triviálisak közül. Természetesen az sem lebecsülendő eredmény, ha valamilyen, addig csak igaznak érzett állítást tényekkel alá tudunk támasztani vagy kvantitatív megállapításokkal finomítani tudunk. Addig ugyanis más ugyanúgy igaznak érezheti az állítás ellenkezőjét. Ismeretes, hogy Leibniz-et éppen az a kettősség döbbsentette meg annak idején, hogy a matematikusok vitájában mindig kiderül, hogy kinek volt igaza, a történészek, irodalmárok vitáiban azonban egymás mellett megférnek homlokegyenest ellenkező állítások.

Mi itt a számítógépek humán célú alkalmazásának egy másik területével szeretnénk foglalkozni egy konkrét munka kapcsán. Egyelőre még csak az előkészületek folynak, a munka volumene és úttörő jellege mégis indokoltá teszi, hogy már most a történész és számítógépes szakemberek elé tárjuk a feldolgozás tervét.

Dokumentációs jellegű feldolgozásról van szó, melynek az volna a célja, hogy egyébként áttekinthetetlen, egészében értékelhetetlen anyagot tegyen a történész kutatók számára hozzáférhetővé. A gépi feldolgozást nemcsak az anyag nagy volumene és elismerten gazdag tartalma indokolja, hanem az is, hogy várhatóan sok olyan tevékenységet is át lehet hárítani a gépre, ami az ember számára roppant időrabló feladat volna. Az egyedi utánanézését kívánó döntések meghozatala most is az emberre vár, a „döntéselőkészítésben” azonban ilyenkor is komoly segítséget nyújthat a gép. A gép által hozott döntések felülbírálásának joga természetesen szintén a szakemberé.

1. Kiinduló feltételek

Sok tízezer, különböző célokra készült birtokösszeírás maradt ránk az 1526—1848 közötti időből. (Szórványosan vannak feljegyzések a mohácsi vész előttről is, de ezek száma viszonylag elenyésző.) A Mezőgazdasági Múzeum kutató kollektívájának kezdeményezésére és részben munkájával ezekből az anyagokból tartalmi kivonatok készültek. az eredeti dokumentumok bizonyos adatainak pontos megtartásával (pl. az előforduló helynevek betűszerinti kimásolásával). A kivonatkészítés elvei érthető módon nem voltak teljesen egységesek, hiszen ezek részben a menetközben jelentkező problémák szerint módosultak, s természetesen készítőjük egyéni felfogását is tükrözik — bármennyire törekedtek is a munka megszervezői egységes szempontok érvényesítésére.

A feldolgozásnak ez az első lépcsője rövidesen befejeződik. Az anyag azonban még így is olyan roppant nagy, hogy kézi erővel inkább csak válogatni lehet benne. Voltak kísérletek manuális dokumentációs eszközök (peremlyukkártya, kézi mutatók) készítésére, ezek a próbálkozások azonban — érthető módon — nem hozták meg a kívánt eredményt. A gépi feldolgozáshoz természetesen komoly előkészületre van szükség. Maga az anyag felvitele megfelelő adathordozóra többhónapos munkát kíván, érdemes tehát jóelőre megfontolni: mi minden hasznos dologt lehet kipróbálni az előkészített anyagból, ha egyszer „ráeresztjük” a gépet. A gép előnye éppen abban rejlik az emberi válogatással, rendezgetésekkel szemben, hogy ugyanazt az anyagot a legkülönbözőbb szempontok szerint feldolgozhatjuk, sok oldalról hozzáférhetővé tehetjük a kutatók számára.

Mindez természetesen nem zárja ki azt, hogy az anyag elsődleges szétválogatását és csoportosítását ne kézzel végezzük. Ameddig nem egymást keresztező, hanem egymásnak alárendelt szempontok érvényesítéséről van szó („egymásba skatulyázott”, hierarchikus csoportosításról, „osztályozásról” a szó klasszikus értelmében), addig ez nem okoz különösebb problémát. Az adott esetben ezt a megközelítést két okból látjuk indokoltnak. Egyrészt azért, mert az anyag egyes részhalmaiból már előbb, a teljes anyag gépi feldolgozása (és nem utolsósorban: lelyukasztása) előtt eredményeket kaphatunk, ennek tanulságait tehát még időben hasznosítani tudjuk (maguk a kapott eredmények természetesen önmagukban is értékesek lehetnek). Másrészt ezáltal lehetővé válik bizonyos kiegészítő információk gazdaságos bevitele, mikor azok nem egy-egy egyedi dokumentumhoz, hanem a dokumentumoknak egy egész csoportjához tartoznak. Az ilyen kiegészítő információk azután a gépen belül már minden érintett dokumentumhoz egyedileg hozzáférhetőek, s az tetszőleges csoportosításnál „viheti magával” valamennyi jellemző jegyét.

Ilyen előzetes kézi osztályozás szempontjai például a következők lehetnek:

1. A felhasznált források
2. Történelmi korszakok
3. Területi egységek
4. Birtokosok

Számunkra közömbös, hogy természetüknél fogva az egész anyagra vonatkoztatva ezek a szempontok „keresztelik egymást”. Mesterséges hierarchiát állíthatunk fel a szempontok között: a kiválasztott elsődleges szempont szerint készíttjük el az elsődleges felosztást, majd az így kapott csoportokat bontjuk tovább a másodlagos szempont szerint és így tovább. A gépen belül később összevonhatjuk a különböző csoportok azonos jellegű alcsoportjait, s egy másféle osztályozás szerint elsődleges szempont lehet az, ami másutt másodrangú vagy negyedrangú volt.

Nehezebb problémát jelent a kiválasztott szempontok megfelelő érvényesítése. A határesetek száma néhol igen nagy lehet. Pl. a területi egységek szerinti bontásnál problémát jelent egyrészt a több helyre is besorolható dokumentumokról való döntés (legcélszerűbbnek látszik xeroxmásolatot készíteni róluk és valóban több helyre besorolni), másrészt a területi szempontnak az időtől való függése: az átfogott nagy időszak alatt a megyehatárok, uradalmak kiterjedése sokat változott, tehát még a hovatarozásra vonatkozó explicit információk elfogadása is proble-

matikus. Valamit javít a helyzeten, ha csak nagyobb egységeket választunk külön (pl. Dunántúl), egyébként azonban tudomásul kell vennünk, hogy adataink a határesetekre vonatkozóan kevésbé lesznek megbízhatóak. Mint a fényképezésben: az „időre” exponált képnél a változó részletek természetes, hogy elmozdulnak.

Az anyag legstabilabb, időben leglassabban változó objektumai maguk a dokumentumokban említett városok és falvak, az ezekre vonatkozó információk azonban, a dokumentumokban előforduló helynevek, a legváltozatosabb képet mutatják. Lényegében ez jelenti a gépi feldolgozás számára a legérdekesebb problémát: hogy lehet az alakilag különböző változatokban felismerni az azonos helynevet, illetőleg a formailag azonos helynevekről megállapítani, hogy az adott kontextusban melyik fizikai objektumra vonatkoznak. Ez a probléma bizonyos mértékig az alakfelismerés nyelvi analogonja, abban a formájában, amikor az etalon (pl. a jelenleg érvényes helységnévtár formájában) előre adva van.

2. A feldolgozás elveinek és céljainak tisztázása

A feldolgozás során véleményünk szerint a következő alapelvek követése kívánatos:

1. Tekintsük a feldolgozás szempontjainak halmazát nyíltnak és minden olyan információt vigyünk fel az adathordozóra, ami a feldolgozás folyamán valamikor szükséges lehet. Ezt a hozzáállást az anyag nagy terjedelme indokolja: nagy pluszmunkát jelentene, ha később kiderülne, hogy az eredetileg eltervezett rendszer szűknek bizonyult.

2. Lépcsőzetes feldolgozásra és használható részeredmények elérésére törekedjünk, hogy a menetközben szerzett tapasztalatokat bele tudjuk építeni a rendszerbe. Az ember-gép együttműködésnek ez a formája mindkét „fél” számára hasznos: az emberből újabb megvalósítható ötleteket válthatnak ki az elért eredmények, a gépi programban pedig finomítani lehet az alkalmazott szabályokat, pontosabban be lehet állítani az eredmények és hibák elemzése alapján a megfelelő paramétereket.

3. A tapasztalatok gyűjtését lehetőleg automatizáljuk a programban, hogy azonos feltételek ismételt előfordulása esetén ne kelljen mindig végigjárni az azonosítás viszonylag hosszadalmas és bonyolult útját. Ugyanakkor azt is tegyük lehetővé, hogy a kutató felülbírálhassa a gép által hozott döntéseket, nehogy esetleges téves asszociációk láncá indulhasson el.

4. Készítsünk sok szemléletes outpoutot, összesítést az elért eredményekről, megkönnyítve ezzel az eredmények gyors egybevetését és értékelését és egyúttal a hibák időben való felderítését.

Milyen konkrét célokat tűzhetünk magunk elé az anyag feldolgozásában? A teljesség igénye nélkül — inkább csak a történések kollégák fantáziájának megmozgatása kedvéért — felsorolunk néhány lehetőséget.

1. A kutatás megkönnyítésére különböző típusú indexeket készíthetünk a lelőhely és a dokumentumra vonatkozó pontos információk megadásával. Lehetséges szempontok: az adatok jellege, területi egységek (helységek, megyék, uradalmak), birtokosok, többnyelvűség, az előforduló nevek, dátumok stb.

2. Speciális célokra (részben az előbb felsorolt szempontok különböző kombinálása révén) különleges összeállításokat készíthetünk:

- helységnévtárt az előforduló alakváltozatok felsorolásával;
- összesítéseket, rendezéseket, számszerű összehasonlításokat különböző csoportosításban (pl. különböző történeti korszakokra vonatkozóan);
- regisztrálhatjuk a végbement változásokat (uradalmak, megyék határainak módosulása, falvak elnéptelenedése stb.).

3. Térképszerűen ábrázolhatjuk az egy-egy időszakra vonatkozó statikus képet. A szemléletes ábrázolás felszínre hozhat egyébként nehezen felfedezhető összefüggéseket és jó segédeszközt jelenthet a kutatóknak.

Ez az ábrázolási mód alkalmazható a gép által hozott döntések könnyű értékeléséhez is (hol helyezkednek el azok a helységek, amelyek a helynevek alakjában hasonlósága alapján szóba jöhetnek vagy hol vannak az országban azonos nevű helységek).

3. Az anyag empirikus vizsgálata

A tipikus dokumentációs jellegű problémák megoldási módszereiről most nem kívánunk beszélni (tárolás, indexek készítése stb.). Ezek elvi nehézséget nem jelentenek, csak gyakorlati megfontolásokat kívánnak. Elvileg is érdekes probléma azonban a földrajzi nevek azonosításának kérdése: hogy lehet a teljes, betűszerinti azonosság vizsgálata helyett egyéb azonosítási módokat találni, amelyek olyan változatokra alkalmazva is megfelelő eredményt adnak, amelyek időtől, helytől, nyelvjárástól, többé-kevésbé következetes helyesírási elvektől is függenek, vagy a szó szoros értelmében elírások, torzulások. E változatok sokfélesége nyilván nem sorolható fel lista alakjában, nem határozható meg egyértelműen szabályok segítségével. De az sem volna elég, ha meghatároznánk a lehetséges torzulások körét. Szükség van a torzulás *mértékének* bevezetésére is, hiszen egy nagyobb torzulást feltételező azonosítást csak akkor fogunk elfogadni, ha jobb lehetőség nincs.

A torzulások típusainak megállapítása és a fokozatok értékelése céljából empirikus vizsgálatokat végeztünk az anyagból vett minta összehasonlító elemzése alapján. Intuitíve kiválasztottuk a feltehetően ekvivalens helyneveket és formái egybevetésük alapján igyekeztünk kiválasztani és osztályozni az eltérő jegyeket, s ezek alapján fokozati különbségeket állapítottunk meg az eltérések között. Az összehasonlítás főbb tanulságai a következők voltak:

1. A szókezdő hangok a legritkább esetben változtak meg. Helyesírási variánsok előfordultak (z — sz), ezek osztályai azonban pontosan megállapíthatók.

2. A szó belsejében a mássalhangzó hanganyag jellegzetes elemei megmaradtak, ezek azonban minőségben is, sorrendben is gyakran mentek át kisebb változásokon. E változások tipikus esetei:

a) zöngés—zöngétlen átcsapás:

Filesd — Filest

Nábrád — Naprad

Tarbocz — Tardocz — Tartolcz

Terep — Terép — Tereb

Tiszabereg — Tiszaberek stb.

(Formailag ehhez hasonló a zöngés—zöngétlen különbség helyesírási összemosódása:

Szopor — Zopor

Székelyhida — Zekelhida

Asszonyvására — Azzonvasara.)

b) kemény—lágy (veláris—palatális) átcsapás, illetőleg ezek helyesírásiilag nem következetes szétválasztása (itt ezt a két altípust már nem is nagyon lehet szétválasztani):

Szinér — Szinyér

Szenfalva — Szényfalva — Színfalva — Zenfalva

Nires — Nyires

Komorzan — Komorzany — Momorzán — Komorzány

Csahol — Csaholy stb.

c) egyéb, fonetikailag közelálló hangok átcsapása egymásba:

Namtő — Nantő

Mogyorós — Monyorós

Nábrád — Nábrák

Piskárkos — Piskartos

Szókezdő hangra is találtunk ilyen példát:

Megrefalva — Negrefalva.

d) hosszúság—rövidség különbségének elmosódása:

Palád — Pallád — Palad — Pallad

Illoba — Illoba

Aszó — Asszó — Asso

Szatmar — Zatmar — Zattmar

Turvékonya — Turvékonya — Turvikonnya

e) hiányzik a következetes helyesírási különbségtétel a g és gy között:

Gyöng — Gyöngy — Göngy

Lophag — Lophagy

Geres — Géres — Gyéres

Gürkefalva — Gyürkefalva stb.

3. A hangállomány bővülésének vagy szűkülésének, asszimilációjának vagy disszimilációjának tipikus esetei:

a) l vagy r betoldása ill. elhagyása o és mássalhangzó között (vö. nyolc — nyóc, volt — vót) vagy szó végén:

Csaholcz — Csahocz

Boldad — Bodad

Darocz — Darocs — Darolcz

Fernező — Fernezély — Fernezer

b) mássalhangzótorlódás bővülése vagy szűkülése:

Porcsalma — Porcsalma

Bajfalva — Bajkfalva

Dobrovicza — Dombrovicza — Dobrapicza

Bujánháza — Burjánháza — Bojánháza

Nantő — Namtő — Nandtő

c) asszimiláció — disszimiláció:

Ballafalva — Barlafalva — Barllafalva

Lippe — Lippo — Lidpo

(inkább csak helyesírási többféleség a gy esetében:

Meggyes — Medgyes).

4. A magánhangzó hanganyag még változékonyabb, kevesebb a stabil elem:

a) hangtörténeti, helyesírási és nyelvjárási okok kevert hatása következtében számtalan esetben váltakozik egymással

a és o

o és u

ő és ü

i, e és é, pl.:

Ambod — Ombod — Ombád

Mogyorós — Mogyorus

Namtő — Nantü

Namény — Nameny — Naminy

Szenyár — Szinyér stb.

A nyiltabbaválás tendenciája nem egyformán érvényesül:

Mogyorus — Magyaros

Namtü — Namtő,

de:

Filpes — Fülpes — Fülpös.

b) Sok következetlenség forrása a speciálisan magyar hangok (é, ö, ő, ú, ü, u) jelölésének megoldatlansága az akkori írásban:

Gyiwrow — Gyürö stb.

— a példák száma tetszés szerint szaporítható.

c) A magánhangzó kiesésének két fő típusa:

a szó végén

Berenche — Berencze — Berencz

Lehencze — Lehoncze — Lehencz

Borhida — Borhid

Chege — Czegh

Németi — Német

a szó közepén:

Esztero — Esztro

Rakosa — Raksa.

5. Az előtagok (Kun-, Sziget-, Dráva-, Szamos- stb.) elmaradása sok formailag megoldhatatlan homonímia forrása. Ezek elkülönítéséhez elsősorban a kontextus alapján meghatározott földrajzi index jelenthet fogódzót.

4. A probléma számítógépes megközelítése

A tanulságok alapján egy többlépcsős azonosítási rendszer tervét dolgoztuk ki.

Az *első lépcsőben* betűszerinti összehasonlítás folyik egy állandóan bővülő, valamennyi eddig előfordult variánst tartalmazó helységnévtár alapján. Amennyiben a rendelkezésünkre álló információk megengedik, a teljes helységnévtár mellett kisebb egységekről (pl. megyékről) külön helységnévtárak készülnek. A határesetek kezelése érdekében ezek nem diszjunkt halmazt képeznének, hanem minden egyes megyéhez hozzá tartoznának az időben valamikor a megyéhez kapcsolt valamennyi település (a megfelelő halmazok logikai összegét vennénk tehát).

Lényeges információként használnánk fel az azonosításban a helyneveken kívül a földrajzi mikro- és makrokörnyezet fogalmát. Ez annyit jelent, hogy csak a már addig előfordult helynevek (ill. megyék) megfelelő objektumaitól „nem nagyon messze” levő objektumokat fogunk nevük alapján azonosítani egy-egy dokumentum alapján. Kivételt jelent az, ha az újonnan megjelent objektumok *egymástól* „nem nagyon messze” helyezkednek el. Feltételezzük tehát, hogy egy-egy dokumentumban a helynevek „foltokban” elhelyezkedő helységekre utalnak. (Az ettől való eltérést az emberi kontroll beavatkozása esetén természetesen megengedjük, ehhez a gép megfelelő térképes információkkal nyújt segítséget.) Egyelőre félretesszük azokat a helyneveket, amelyek betűszerinti egyeztetéssel nem azonosíthatók. Közben azonban fokozatosan bővül a mikro- (helynevekre vonatkozó) és makro- (megyére vonatkozó) környezet aktuális fogalma, a program tehát „tanul” addigi tapasztalataiból.

A *második lépcsőben* azoknak a helyneveknek a vizsgálatára kerül sor, amelyeket az első lépcsőben nem sikerült azonosítani, felhasználva ehhez az előző lépcsőben kialakított mikro- és makrokörnyezetet. A keresés most olyan különleges elrendezésű helynévtár alapján történik, amelyben a „keresőkules”

a) a kezdőbetű és ezen belül

b) a hangtörzs

alapján rendezve tartalmazza a helyneveket (és a hozzájuk tartozó földrajzi információkat). Ez annyit jelent, hogy minden helységnévhez hozzárendelünk a kezdőbetűn kívül egy egy-két byte-os „szinképet”, amely a szó belsejében előforduló hangok ill. betűk főbb jellegzetességeiről ad információkat. Ez a részletezés nem terjed ki a hanganyag olyan megkülönböztető jegyeire, amelyek — empirikus vizsgálataink tanulságai szerint — egyébként is gyakran összemósódnak. Közös egységet jelentenek például a következő hangok:

z — sz — zs — s	(dentális és alveoláris réshangok)
v — f	(labiodentális réshangok)
gy — g — k	(paleoveláris zárhangok, ill. lágy dentális zárhang)
m — n — ny	(nazális zárhangok)
r — l — ly — j	(középuitt képzett réshangok)
c — cs	(zöngétlen affrikáták)
d — t	(dentális zárhangok)
h	(laringális réshang)

Összevonásaink a Trubeckoj-féle fonológiában használatos „archifonémákra” emlékeztetnek, mivel azonban az írásképpen bekövetkező összemosódásokat is figyelembe vettük, inkább „archigrafémáknak” nevezhetnénk őket.

„Archigrafémáink” számát, sorrendjét a második lépcsőben figyelmen kívül hagyjuk, csupán az előfordulásukra vagyunk tekintettel — ott viszont az „archifonémáknak” megfelelő fonémacsoportok *jellegetessége* szerinti súlyozással vesszük őket figyelembe. A kevésbé jellegzetes hangokat jelölő betűk kiesése így kevésbé zavarja rendszerünket.

A második lépcsőben tehát kiválasztjuk azokat a helyneveket a fent leírt elv szerint rendezett helységnévtárból, amelyek

- a) hanganyag
- b) földrajzi információk

szerint legközelebb vannak a keresett helynévhez, illetve az előző lépcsőben kialakított földrajzi környezethez.

A *harmadik lépcsőben* az előzőekben kiválasztott helyneveket rendezzük, most már figyelembe véve „archigrafémáink” előfordulási sorrendjét is a vizsgált helynévben, legvalószínűbbnek minősítve azt a helynevet, melynek archigraféma struktúrája egyáltalán nem, vagy csak kevésbé tér el a vizsgált helynév hasonló struktúrájától, s földrajzilag sem fekszik a megfelelő település, az eddig azonosított környezettől nagyon távol. (E vizsgálatok közben természetesen bővül a földrajzi környezet aktuális fogalma is.)

Végül a *negyedik lépcsőben* a „gyanúba vett” helynevek részletes, lépésről lépésre való azonosítása megy végbe, visszatérve az „archigraféma” szintről a konkrét betűelőfordulás szintjére. „Mozaikkép”-szerűen végigpróbálhatjuk az előforduló betű vagy betűcsoport lehetséges variánsait, a dokumentum keletkezési idejének és az eddig figyelmen kívül hagyott magánhangzóstruktúrájának a figyelembevételével. (Az alkalmazandó szabályok és megszorítások természetesen még közelebbi nyelvészeti vizsgálatokat követelnek).

A vázolt rendszer alkalmas arra, hogy a Salamon—Szolimán—Szulejmán-szerű változatok azonosságát felismerje, s a már felismert helynév-variánsokat úgy építse bele a rendszerbe, hogy legközelebb már az első lépcsőben hasznosítani tudja a szerzett tapasztalatokat. Gépi idő tekintetében egyébként is nagyon takarékos a rendszer, mert fokozatosan szűkíti a szóhajóhető helynevek körét, s csak annyi változat vizsgálatára használja teljes arzenálját, amennyire feltétlenül szüksége van.

Cseh László — Haraszi György — Veress Éva: Térképdiagrammok előállítása számítógéppel és az adatok tárolásának-feldolgozásának topográfiai módszere az agrártörténetben

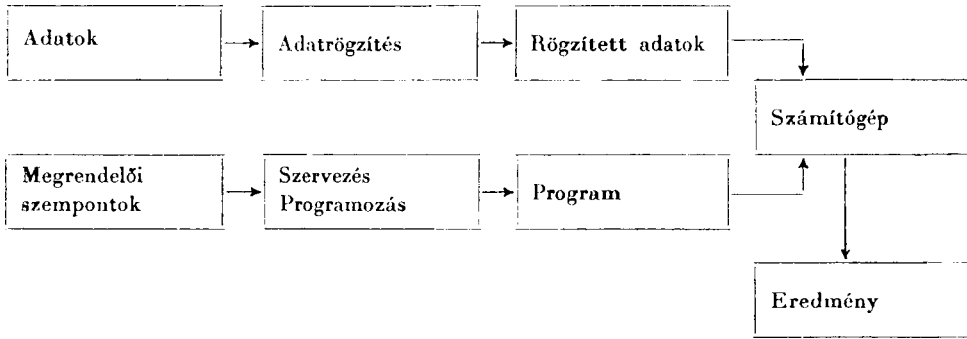
I. Térképdiagrammok előállítása számítógép segítségével

1. Elvi megfontolások

Számítógépes feldolgozás szempontjából (a kérdést a gép oldaláról közelítve) értelmetlen az adatok tematikus megkülönböztetése, szaktudományok szerinti osztályokba sorolása.

A számítógép csak meghatározott műveletek végrehajtására képes, a világ anyagi egységének kifejezőjeként is tekinthetjük, mindenesetre olyan dolog, amely teljesen érzéketlen a felépítmény finomabb árnyalataival szemben.

A számítógép a megrendelő által szolgáltatott adatokat a megrendelő szempontjait kielégítő program utasításai szerint feldolgozza, esetleg a kapott eredményeket kiértékeli:

A megrendelő igényeinek a gép oldaláról határt szab a gép kapacitása, az alkalmazható programnyelvek sajátosságai s végül de nem utoljára — hazai viszonyok közt ez lényegi szempont — a „gépre jutás” (felhasználói költségek, gépidő stb.).

A lényegi probléma azonban nem a számítógép, hanem a gép felhasználója részéről jelentkezik.

Egy adott szakterület buktatói a gép számára is végzetesek lehetnek, legfeljebb a gép segítségével a hamis eredmények könnyebben és gyorsabban érhetők el.

A számítógép által megoldani kívánt problémákat *elvben gép nélkül is* meg kell tudni oldani. A gép szerepe — jelenlegi ismereteink szerint — „csupán” egy már korábban megalkotott logikai-matematikai lánc *konkrét* lépéseinek a hagyományos eljárásokhoz képest gyors és pontos elvégzésére korlátozódik.

A fenti megállapítások érvényesek a számítógépes technikának a történettudományban való alkalmazása esetén is.

A számítógép sem az adatok kiválasztását, sem forráskritikai vizsgálatát stb. nem végzi el a történész helyett (bár ilyen feladatokra is felhasználható, csak nem a történész helyettesítőjeként); a rendelkezésére bocsátott adatokat mintegy „végső igazságok”-nak tekintve egyaránt képes mind a leghajmeresztőbb prekonceptiók igazolására, mind — a helyes kiválasztási elvek alkalmazása esetén — a munka nagyarányú meggyorsítására, elmélyítésére, finomítására.

A számítógép gyakorlati haszna tehát a jól megválogatott adatok gyors és logikai ellentmondásoktól mentes feldolgozásában rejlik, ez teszi a nagyszámú forrással dolgozó és sokoldalú vizsgálódásokat végző történész számára nélkülözhetetlen segédeszközzé.

2. A topográfiai diagram előállítása

A sornyomatással készült topográfiai diagramok a tematikus kartográfiában használt pontdiagramokra hasonlítanak annyiban, hogy az ábrázolni kívánt földrajzi területen elhelyezkedő kisebb területi egységeket (pl. helységeket) pontokként jelölik. A pontokat a diagramon különféle, a számítógép karakterkészletéből vett, meghatározott szempontok szerint kiválasztott jelek képviselik.

Az eljárás lényege:

- az adatok mindig a pontokkal reprezentált helységekre vonatkozóan vannak megadva,
- mindig a helység topográfiai (térkép-) koordinátaival együtt kerülnek rögzítésre az adatkártyákon ill. mágnesszalagon,
- a számítógép központi memóriájában egy mátrixban tárolódnak, ahol az egyes adatok mátrixon belüli elhelyezkedését a térképkoordináták adják meg;
- valamennyi adat feldolgozása után a mátrix a központi memóriából kiírásra kerül.

Ez az eljárás alkalmas arra, hogy egy meghatározott léptékű térképen elhelyezhető szignifikáns pontokat (helységeket) egy számítógép sornyomtatójának tábláján térképszerű elrendezésben vigyünk fel. Az adott földrajzi pontot egy-egy meghatározott történeti, természet- vagy gazdaságföldrajzi, mezőgazdasági, demográfiai stb. szempont szerinti kategorizálásban, a besorolásának megfelelő jellel ábrázoljuk. A kategória jele lehet direkt (adatokkal közvetlenül megadott) vagy indirekt (adatokból számítható).

E jelhalmaz vizuális áttekintést nyújt az egy területet jellemző tényezőkről, az ábrázolásmód pontossága azonban egy jól definiálható érték alatt marad. Ugyanis az egyes földrajzi pontok a sornyomtató táblájának (leperellojának) fix felosztású hálózatában kerülnek koordinálásra. A tábla koordináta-felosztása a „vízszintes” és a „függőleges” tengely mentén különböző. Egy sor hossza ugyanis 120 egységgel (írópozícióval) véve 30,5 cm; egy oszlop 25,4 cm, ami 60 egység (sor); így a legkisebb koordinálható mező egy 2,54 mm × 4,23 mm méretű téglalap. Ez utal egyben az egyes pontok ábrázolásánál a koordinálás pontosságára is. Az eltérés maximális értéke:

$$\text{vízszintes irányban} \quad \frac{2,54}{2 \cdot 10^6 \cdot M} \text{ (km), (Ny—K irány)}$$

$$\text{függőleges irányban} \quad \frac{4,23}{2 \cdot 10^6 \cdot M} \text{ (km), (É—D irány)}$$

ahol M a térkép lépték-aránya.

Első kísérletünk során Vas megye 350 vizsgált helységének túlnyomórészt XVIII. századi adatait egy számítógépes program mágnesszalagra vitte fel lyukkártyákról. E mágnesszalag ilyenformán 350 azonos felépítésű blokkot tartalmazott, a helységek számának megfelelően.

A topográfiai diagramokat egy másik program állította elő egy-egy teljes szalagátfutásban. Egy átfutás során a mágnesszalagról a megfelelő jelek bekerülnek a számítógép központi tárolójában kijelölt 60 × 120 méretű mátrixba, úgy, hogy a betöltendő mátrix-elem indexeit a program minden blokk beolvasásakor a helység térkép-koordinátáiból generálja.

Az összes helység blokkjainak beolvasása után a program a sornyomtató tábláján a mátrix artalmát soronként kiírja, megállapodás szerinti pozicionáló jelekkel és a tábla azonosítását téző aláírással együtt.

3. Térképdigramok előállítás

Második kísérletünk a történeti Magyarország megyei részletességű munkatérképe volt. Itt az ábrázolt földrajzi egységek nem pontok, hanem jelekkel kitöltött felületek (vármegyék, megyei jogú városok területe). Pl. a kivitelezés ennek megfelelően módosítja a topográfiai diagram készítésének alapelvét: a térképkoordináták nem a tábla egy sorának és oszlopának találkozási pontját (egy írópozíciót) adnak meg, hanem mindig az írópozíciók egy csoportját.

A program a korábban leírt mátrixsémának megfelelően működik (129 × 60); itt a mátrix-elemei az egyes területekre jellemző mezőgazdasági adatok egységesített jelei.

A programcsomag első kártyája a vezérkártya, ennek jelenleg, a történeti Magyarország XIX. századvégi munkatérképéhez 33 variációja működik, ez szabja meg, hogy melyik térkép készüljön el, s ennek megfelelően írónak ki a fejlé- és oldalszövegek.

A magyarázó jelek is belekerülnek a mátrixba és sor-oszlopfolytonosan azzal együtt kerülnek sornyomtatásra (printerre).

A térképdiaagramokhoz ellenőrző táblázat tartozik. Ebből a térkép jellemző adatai olvashatók le és a térképszerkesztés ezen adatok segítségével korrigálható, illetőleg a térkép értékelésekor a kimutatott hiba figyelembe vehető.

Ellenőrző eljárásunkat egybevethettük azzal, hogy a Csebisev-tétel alapján az egyes területek százalékos hibája

$$a = n^{1/4}$$

ahol n az adott terület térképelemeinek száma, az a együttható pedig a térképre jellemző állandó, a legkisebb négyzetek módszerével számítható.

A jelenlegi feldolgozás során $a = 0,188$.

A relatív hiba (az összterületre vonatkoztatva):

$$a/n^{3/4}$$

A fenti egyenletek alapján számított hiba az empirikus adatok segítségével számított értékekkel nincs ellentmondásban, és a tematikus térképek rendeltetését tekintve elfogadható.

4. A diaagramokhoz kapcsolódó statisztikai feldolgozás

A diaagramok használhatók vizuális segédeszközként, grafikus segédletként. Sok diaagramból álló sorozat kiértékelésénél statisztikai eljárásokra van szükség, illetőleg az adatok térképszerű ábrázolásán túl szükség lehet a térképektől független statisztikai elemzésre is. A diaagramokhoz felhasznált, a mágnesszalagok törlése után lyukkártyákon tárolt adatok erre, megfelelő számítógépes program csatlakoztatásával, tetszés szerint felhasználhatók, de ilyen program már a diaagramok elkészítésével párhuzamosan is alkalmazható. Pl. a pontdiaagramok esetében a 350 Vas megyei helység egyes adatait kontingencia táblázatokban foglaltuk össze. A történeti Magyarország munkatérképlapjaival párhuzamosan statisztikai diaagramok is készültek, itt a két program fizikailag egybeépült.

5. A térképdiaagramok rendeltetése és a topográfiai elv

1. Az ismertetett diaagramok kísérleti céllal készültek. Kidolgozásukra a magyarországi parasztgazdaság üzemszervezetének a XVI. századtól a XIX. század végéig terjedő monografikus kutatása kapcsán került sor, abból a célból, hogy a földrajzi módszer megfelelően érvényesíthető legyen a vizsgálatokban.

A topográfiai diaagramokat akkor alkalmazzuk, ha a térképen feldolgozott terület sok kis egységből áll, és ezek területe ill. határvonalai nem szerepelnek figyelembe véve, magától a kinyomtatott táblától nem vizuális képet várunk, hanem tanulmányi anyagként használjuk, a feldolgozott adatok földrajzi elrendezésben való kimutatásaként.

A térképdiaagramnak, melyet a történeti Magyarország 1895. évi területére, az ugyanilyen évi mezőgazdasági összeírás és ehhez kapcsolódó kiegészítő adatok felhasználásával dolgoztunk ki, van bizonyos vizuális értéke (ez a továbbiakban fokozható a jelek karakterének jobb megválasztásával), de a hangsúly itt is a tanulmányi jellegén van. Ez a diaagram típus akkor célszerű, ha a felvett területi egységek tényleges területének és a határvonalaknak kimutatása fontos, a táblán ábrázolt terület pedig nem aprózódik fel túl sok kis egységre.

A kartográfiában alkalmazott térképa automatizálással ezek a térképdigramok csak látószólag vannak rokonságban: míg a kartográfia számára a kinyomtatott vagy automatikusan kirajzolt térkép mindig végcél, a történeti kutatásban a térkép nem több, mint az elemzés egyik eszköze. A történettudományban alkalmazott Bertin-Arbellot módszer áll munkánkhoz legközelebb, de technikai adottságaink elváltakoztak. (Térképdigramjaink nem pótolják a vizuális célra, publikációk számára manuálisan rajzolt térképeket, viszont azzal, hogy tetszés szerinti sorozatban állíthatók elő, megkönnyítik a publikálandó térkép kiválasztását, a grafikus munkáját pedig lényegesen gyorsítják.)

Eljárásunk lényege, hogy a térkép a vizsgálat számára rögzített adatokból készül (tehát az adatoknak csak egyik felhasználási formája), az adatfeldolgozás folyamata nem szakad meg a térképnymtatás miatt. Elvileg előállítható olyan program, mely a nyers alapadatokon végzett legkülönbözőbb műveletek végeredményeit összefoglaló térképdigramok formájában adja ki, vagy a közbeeső eredményekből készít térképdigramokat és ezeket újabb térképdigramban szintetizálja, tehát egy teljes elemzési folyamatot végez el automatizáltan, anélkül, hogy a folyamatot — elvileg — meg kellene szakítani. Ilyen programok előfeltétele azonban az, hogy az elemzés minden lépését meg tudjuk tervezni; ezt részint hagyományos („papír-ceruza”) módon, részint géppel végzett részkiérletekkel készítjük elő. (Alapfeladat a térképsorozatok szintetizálásához, az automatikus zónameghatározáshoz szükséges kategória-problémák megoldása, ami kifejezetten történeti statisztikai kérdés.)

2. A földrajzi módszer agrártörténeti jelentőségéről nem szükséges szólni. A paraszti üzem történeti statisztikai vizsgálatánál azért jutott az általánosnál is kiemelkedőbb szerephez, mert ennél a témánál az agrártörténet úgyszólván teljes problematikáját figyelembe kell venni (beleértve a források kezelésével kapcsolatos problémákat is), s ennek megfelelően a problémák — a részkérdés szemszögéből nézve — többnyire élesebben vetődnek fel, mint egy-egy összefoglaló szemléletű munkánál. Magának az üzemproblémának összefoglaló áttekintéséhez viszont szükség van tájékozódásra ott is, ahol a hazai kutatás még nem jutott összefoglaló eredményekre. A rendelkezésre álló adatok területi áttekintése kiinduló vizsgálati feltétel, melyet csak a nagy sorozatban előállítható munkatérképek segítségével lehet biztosítani. Ebből az igen gyakorlati problémából keletkezett a számítógépes térképdigram.

3. Maga a topográfiai elv, miután menetközben jutott kiemelkedő szerephez egy számítógépes statisztikai feldolgozásban, a számítógépes megvalósítás következtében általánosabb megfontolásokhoz is elvezet:

Az a körülmény, hogy a térképdigramot előállító program területi egységeket (az adott két esetben helységeket ill. megyei törvényhatóságokat) vesz alapul, következik az adatok konzekvens topográfiai rendszerének szükségessége.

Abból, hogy a térképdigram számára a területi egységeket földrajzi koordinátákkal kell meghatározni, a területek ill. helységek koordinátákkal való azonosítása következett; ettől már csak egy lépés az, hogy az adattárolásban a földrajzi név másodlagos információvá válik, és csupán a közérthetőséget szolgálja (azt, hogy a kutató ne veszítse el közvetlen kapcsolatát az adatokkal). Az azonosítás céljára a koordináták jobban és sokoldalúbban használhatóak, mint akár a földrajzi nevek, akár a neveket pótló sorszám vagy egyéb mesterséges szimbólum.

A térképdigramokhoz szükségessé vált, hogy a mindenkori vizsgált terület földrajzi térképét a számítógép által nyomtatott tábla beosztásával egyeztetve, a nyomtatott soroknak illetőleg oszlopoknak megfelelő koordináta rendszerrel lássuk el. (Ez a munka független az alap-térkép léptékétől; előállítható azonos léptékű számítógépes térkép különböző méretű térképekből is, ha azok léptékét ismerjük.) Az egyszer már megadott földrajzi koordináták, ha az adatok tárolását is ezek alapján végeztük, lehetővé teszik, hogy térképdigramok nyomtatása nélkül is végezzünk földrajzi keresést az adatokban.

A topográfiai koordináták bevezetése — mint a helynév helyettesítője az adatfeldolgozásban — némileg függetleníti a kutatást a helynevek változékonyságától, az igazgatási-uradalmi

beosztások folytonos átalakulásától, az ezekből származó technikai nehézségektől. A topografikusan felépített adattárolás és feldolgozás elnélkülözi a megyei vagy az ÁBC szerinti rendezést és keresést, az alkalmazott rendszer pedig természetes, tehát kézenfekvő és indokolt. (A tárolásnál alkalmazott sorrend, a vízszintes sorokon végighaladó, a sorokat egymás után sorravevő rend célszerűségének felismeréséhez nem kell számítógép (már Kniezsa is ezt alkalmazta), de emellett más rendezési elveknek is megvan a létjogosultságuk. Ahhoz, hogy ezt egységes topográfiai rendszerező elvként vezessük be, a számítógépes feldolgozásnál fellépő kényszerítő követelményre volt szükség.

Az 1970—1972 folyamán végzett munka részleteinek, tárgyi eredményeinek és dokumentációjának ismertetésére itt nincs hely. Az első munkafázis, a topográfiai diagram kidolgozását és alkalmazását a Mezőgazdasági Múzeumok III. Nemzetközi Kongresszusának (Bp. 1971) anyagát közlő kötetben ismertettük (M. Mezőgazd. Múz. Közl. 1971—1972).

HOZZÁSZÓLÁSOK

Dányi Dezső:

A számítógépek és a történettudomány problémaköréből egy részkérdéssel kívánok foglalkozni.

A számítógép alkalmazása a történettudományban akkor válik optimálissá, ha célratorően, a ráfordítási költségeket mindig szem előtt tartva, a rendelkezésünkre álló információs halmazból a legmegfelelőbbeket válogatjuk ki és próbáljuk megszólaltatni. Ehhez természetesen szükséges, hogy megfelelő áttekintéssel rendelkezünk a számítógéppel feldolgozható információk tartalmáról, szerkezetéről és nagyságrendjéről. A számítógép, mint eszköz, eléggé összeegyeztethetlenné látszik a történettudomány rendelkezésére álló információs halmazok jelenlegi leltáraival. Ezek a leltárak maximálisan a könyvtári katalógusok szintjét, vagy még ennél is lazábban — a fond-jegyzékek formáját és tartalmát érik el. Lényegében a tárgy megjelölésénél a hely vagy az időpont és néhány kiemelkedő személy meghatározásánál nem adnak mélyebb tájékoztatást. Gépi adatfeldolgozás esetén ezeket a katalógusformákat alaposan elemeznünk kell és fel kell derítenünk — nem kis fáradtsággal — részletes — ha összeírásokról vagy számszerű anyagról van szó — a rovat mélységéig terjedő tartalmukat. Másként fogalmazva: a történettudomány — számítógéppel feldolgozható — forrásainak adatbázisa nincs úgy elrendezve, hogy jelentős munkabefektetés nélkül felhasználható legyen.

Ennek az adatbázisnak a megteremtése hosszú, előzetes munkát kíván, de meghozná eredményét, mert a számítógépes értékelés, az ismerethalmazból való kiválasztás pontosságát, komplexitását növelné.

Azt hiszem, hogy már Katus László is célzott arra, hogy a számítógép és a történettudomány problémakörében nemcsak a numerikus — statisztikai összeírás — feldolgozás jelent előnyöket, hanem a kvalitatív, minőségi változókat hordozó információké is. A minőségi információk számítógépes feldolgozásával kapcsolatban újabb archeológiai kutatásokra utalok. A számítógép tehát módot ad olyan logikai konstrukciók és modellek — magatartások és vélemények például számszerűsített formában való elemzésére, amelyeket korábban — berendezések hiányában — nem végezhattünk volna el.

Végül arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a számítógép alkalmazása megnyitja a torz, töredékes, nem teljes minták, információs halmazok feldolgozásának, értékelésének lehetőségét is.

Mindezek a lehetőségek elméletileg adottak. Gyakorlati megvalósításuk igen sok szervezési, tudományszervezési munkát igényel — többek között a gondolatok kicserélésének, a közös nyelv kialakításának, ilyen — kerekasztal — módozatait.

Perjés Géza:

Igen öröndetes, hogy végre sikerült ezt a megbeszélést összehozni, melynek remélhetően valójában hasznos gyakorlati következményei lesznek. A kezdetekről van szó, így jól meg kell fontolni minden lépésünket, és az itt felmerült javaslatokat és terveket alaposan át kell gondolni.

Természetesen nem kétséges, hogy igen nagy szükség lenne a Katus László által javasolt adatbankra, továbbá mind arra, amit Wellmann Imre és Fügedi Erik terjesztett elő. Ugyanakkor azonban azt hiszem, szükség lenne a matematikai statisztika módszereinek kikísérletezésére is, hiszen alig tudjuk, hogy a történettudományban miként alkalmazhatók, vagy legalább is nem mindegyikről tudjuk, és éppen ilyen szempontból hatalmas meglepetések érhetnek bennünket. Ezek a módszerek mégis csak elsősorban a természettudományokra álltak be, azokból eredtek, viszont könnyen lehetséges, hogy a történelemben egészen más populációkkal, egészen más eloszlásokkal, következésképp más törvényszerűségekkel találkozunk majd, s mindazok a módszerek, melyek ma a természettudományban — de akár az ökonometriában, vagy más humán jellegű tudományokban — oly sikeresen alkalmazhatók, a mi esetünkben kétes értékű eredményekhez vezetnek.

Amennyiben tehát kísérleteznünk is kell, akkor az említett nagy tömegű adatok feldolgozását kilátásba helyező tervek mellett két dolgot kellene csinálni: kisebb forrascsoportokat végigmatematizálni, azonkívül tömegesen végezni szekundér elemzéseket, azaz már kiadott, forrás-kritikailag vitathatatlan értékű adatokat a matematikai statisztika segítségével újra elemzés alá venni, amint ezt Veress Éva is csinálta Vörös Károly művével.

Ezenkívül azonban szó van arról is, hogy miután a matematikai statisztika megtanulása kardinális kérdés, viszont a filozófus beállítottságú agyak számára a matematikai apparátus egésze megemészthetetlen, — azaz, mi legfeljebb az egyes módszerek logikáját tudjuk megérteni, de pl. már a matematikai levezetéseket alig tudjuk követni — felmerül a kérdés: van-e királyi út számunkra, történészek számára a matematikai statisztikai módszerek megtanulásához?

Én azt hiszem van, és itt saját tapasztalataimról szeretnék beszélni. (Persze nagyon érdekes lenne, ha éppen azok, akik már dolgoztak computerrel, mint pl. Veress Éva és Puskás Júlia, beszámolnának arról, hogy ők miként sajátították el azt a matematikai tudást, ami munkájukhoz óhatatlanul kellett.) Én úgy gondolom, hogy az ember akkor tudja legkönnyebben megközelíteni a matematikai statisztikai módszerek lényegét, ha saját kutatási anyagán tanulja meg azokat. Kb. 8 éve dolgozom az 1728. évi adóösszezáron és kezdettől fogva arra törekedtem, hogy az anyagban található mennyiségi, sőt minőségi adatokkal is különböző matematikai műveleteket végezzek el. Elsősorban szóródás-, korreláció- és regressziószámításról van szó, valamint az asszociáció erősségének méréséről. E műveleteket részben könyvből, részben tanfolyamokon tanultam meg, tulajdonképpen azonban csak technikájukat, mivel a matematikai levezetések és a problémák sajátosan matematikai kifejtése jórészt idegen, beszéljünk őszintén, érthetetlen maradt számomra. Jellemző pl., hogy a matematika nyelve, a szimbolika, ami a valódi matematikus elmék számára a legbiztosabb támasz, számomra óriási nehézségeket okozott, és sokszor könnyebben megértettem egy levezetést, ha a szimbolikumokat a konkrét számokkal helyettesítettem. A sok számolás viszont mégsem volt eredménytelen, mert részben erősen fejlesztette számérzékemet, másrészt sok mindent megértettem a matematikai eljárások logikájából, és ami a döntő: ezt a logikát sikerült — legalább is úgy érzem, hogy sikerült — azzal a logikával összeegyeztetni, mely magából az anyagból kibontakozott.

Ismétlem tehát: ha van egyáltalán királyi út a matematikai statisztika módszereinek megértéséhez, akkor az a történetész saját kutatási anyagán át vezet. Itt van pl. a szóródás-számítás. Ha a történetész hosszú ideig bibelődik valamilyen adattömegben és azt esetleg még táblázatba is foglalja, észreveszi, hogy az adatok valamilyen érték körül tömörülnek, amire aztán ki is mondja, hogy az tipikusnak tekinthető. Ezután azonban már jóval kevesebb nehézséget okoz a számtani, vagy más átlag levezetésének megértése, mint ha idegen anyagon mutatják azt be

reki. Azután történész fejjel annak érzékelése és megértése sem túlságosan nehéz, hogy a tipikus annál „tipikusabb”, minél inkább tömörülnek az adatok körülötte, azaz az átlag körül. Ettől viszont már csak egy lépés választja el attól, hogy megértse a szóródás lényegét és elővéve egy kézikönyvet, fogalmat alkosson a normális eloszlásról és annak valószínűségszámítási következményeiről. Így azután tulajdonképpen már nem is túlságosan érdekes, hogy lépésről-lépésre tudja a standard-deviáció számítás levezetését, hanem sokkal fontosabb, hogy megéreze és megértse, hogy annak a törvényszerűségnek a logikája, amely az anyag tanulmányozása alapján világossá vált előtte, azonos a szóródás-számítás logikájával, és hogy öröm fogja el azért, hogy amit addig csak verbálisan és csupán megközelítően tudott megfogalmazni, azt most számszerűen és viszonylag nagy pontossággal tudja kifejezni.

További kérdés, hogy nem lehetne-e olyan kisebb kapacitású számológépekre szert tenni, melyeken nem nagy tömegű — tehát az adathordozóra való felvitel szempontjából különösebb problémát nem okozó —, viszont sok, vagy bonyolultabb számítást igénylő adatokon közvetlenül és különösebb adminisztratív procedurák nélkül el lehetne végezni bizonyos műveleteket.

A számítógépekkel sokszor triviális eredményeket hoznak ki, említette Dányi Dezső. Ez, sajnos, nagyon is igaz. Ugyanakkor viszont a triviális eredmények, éppen azért, mert triviálisak, néha nagyon is fontosak lehetnek, pl. forráskritikai szempontból. Én, amikor Vörös Károly anyagát elemzés alá vettem, egy igen triviális kérdést tettem fel: van-e összefüggés a Vörös által közölt és elemzett forrásban a szántó területe és az ígásállatok száma között? A kérdés azért triviális, mivel a válasz csak egy lehet: kell lenni összefüggésnek, hiszen több szántó megműveléséhez több ígásállat kell. Korreláció-számítással kerestem a választ, és bebizonyosodott, hogy a két tényező között igen erős — ha jól emlékszem — 0,7—0,8-as erősségű kapcsolat volt, aminek alapján el kellett fogadnom, hogy a forrás megbízható, hiszen igen csekély a valószínűsége annak, hogy rossz adatok alapján is hasonló erősségű összefüggést kaptam volna eredményül.

Végül pedig a perspektíva. Teljesen egyetértek azzal a véleménnyel, hogy a számítógép nem hoz, nem hozhat forradalmat a történetírásban. Sőt nagyon is gyanús lenne egy ilyen forradalom. Forradalomról legfeljebb olyan területeken lehet szó, melyek forrásainak adatai számszerűek vagy számszerűsíthetők. Ez viszont a források elenyészően kisebb részére áll fenn. Ezen a szűkebb területen végbemenő forradalom azonban már pszichológiai, alkotáslélektani is egyben. Arról van szó ugyanis, hogy a tudomány nem lehet meg hipotézisek nélkül, ezekhez viszont intuíció és fantázia kell. Bizonyos adatmennyiségen felül azonban a felállított hipotézisek és sejtések verifikálásához irdatlan tömegű adatscsoportosítás, kombinációs tábla és számítás kell, ami kézi úton elvégezhetetlen. A computer tehát tulajdonképpen az emberi szellem legértékesebb és legnemesebb adottságait, az intuíciót és a fantáziát szabadítja fel, eltávolítva azoknak a technikai nehézségekből származó korlátait, ugyanakkor — s ez nem mellékes dolog! — szoros ellenőrzés alá is veszi őket, mert a felállított hipotézis helyességéről pillanatok alatt kimondja az ítéletet.

Gondoljunk csak arra, hogy annak idején Pascal, Bernoulli, Laplace és mások még azt gondolták, hogy az emberiség a valószínűségelmélet birtokában olyan eszközre tett szert, mely a helyes emberi viselkedéshez és a racionális döntések meghozatalához fog biztos fogódzókat nyújtani, hiszen — mondták — az emberi döntés nem más, mint valószínűségek mérlegelése. Ez akkor persze álmom volt, de ma, a computerok korszakában a döntés- és játékelméletben a megvalósulás felé halad.

Hogy most már szűken vett szakmából, a hadtörténetből hozzak példát: annak idején Zrínyi a háború valószínűségeit még szerencsének nevezte, amiben a korabeli tudomány szintjén tulajdonképpen teljesen igaza volt. Éppen a valószínűségelméletnek XVII—XVIII. századi robbanásszerű fejlődése ösztönözte Clausewitzot, a katonai elmélet eddigi legnagyobb alakját, hogy a háborús szerencsét a valószínűséggel helyettesítse. Megállapításai semmilyen visszhangot sem keltettek a hadtudományban, és közel másfél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a valószínűségelmélet alapján a háborút modellizálják. Amilyen örömmel tölti el e nemes művé-

szet, — ti. a hadművészet — híveit ez a tény, ugyanolyan szomorúvá is teszi, mert ennek az egésznek napjainkban, az atomháború korszakában túlságosan sok értelme nincs, hiszen a háború eredményének most már csak egy valószínű kimenetele van: a tökéletes megsemmisülés. Úgy, hogy jobban is tennénk, ha a háborút, mint a konfliktusok elintézésének módját, félretennénk. Ami most már mondanivalóm szempontjából lényeges, az az, hogy a számítástechnika helyettesíteni, vagy legalább is erősen támogatni tudja azt az intuíciót, melytől vezetettve, a hadvezérek évtizedeken át győztek vagy vesztek.

Nos, nálunk történéseknel is hasonló a helyzet. A történeti folyamatok valószínűségi, stochasztikus folyamatok, melyeket a történetész megsejthetett, s néha verbálisan meg is fogalmazhatott. A computer viszont e sejtéseket igazolhatja vagy cáfolhatja és exact módon meg is fogalmazhatja. Legalább is a história egyes területein.

Sándor Pál:

Olyan primitív dolgokat szeretnék szóvá tenni, hogy szerény hozzászólásom legfeljebb néhány percet vesz igénybe. Kapcsolódnék a Dányi Dezső által felvetett információ problémájához.

Ő ezt a kérdést igen erőteljesen exponálta, nézetem szerint azonban a helyzet nem olyan rossz, ahogyan ezt lefestette, mert — tudomásom szerint — a repertóriumok sora készült el, mind az Országos Levéltárban, mind a területileg illetékes levéltárakban. Évek óta folynak ezek a szisztematikus munkálatok, és a történetésznek az első feladata az, hogy erről tudomást szerezzen. Hadd utaljak erre a tényre, főleg mert *összeírásokról* van szó. Emlékszem, hogy pl. a konkripciókról szép anyag áll rendelkezésünkre. Már most, azt nem lehet várni, hogy a kutató számára az írászathoz vigyék az anyagot és a tájékoztatókat, jegyzékeket, vagy repertóriumokat oly részletességgel készítsék el, hogy azokban a számára fontos kérdések mindjárt, közvetlenül előbukkanjanak, mert ezeknek a jegyzékeknek — azt hiszem — nem is ez a szerepük. Ezek ismerete alapján olyan kutatásokat kell még elvégezni, ami nélkül történetet írni nem lehet. Mert ki gondolta volna azt (én legalább is egy ideig nem gondoltam), hogy a cs. kir. Főkormány s a visszaállított Helytartótanács iratai között olyan a birtokrendezéssel kapcsolatos, eddig ismeretlen statisztikai kimutatások vannak, amelyek mind agrárstatisztikai, mind agrártörténeti szempontból egyaránt nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A jegyzékek, repertóriumok az ilyen természetű adatokat *közvetlenül* nem ugrathatják ki, de azok ismerete mégis nélkülözhetetlen, sőt — szakszerű használat mellett — az információs adatok feltárását is lehetővé teszik. Ezzel azt kívánom hangsúlyozni, hogy Dányi Dezsőnek abból a szempontból teljesen igaza van, hogy információs anyagra szükség van, de talán abban a vonatkozásban nincs teljesen igaza, hogy ezen információs anyagok ne állnának már ma — bizonyos szinten — rendelkezésünkre.

T. k. az ő hozzászólásában az a lényeges, amit talán *közvetlenül* nem mondott ki, de észrevételeiben — értelemszerűen — mégis benne rejlik: ez a fajta munka, amit mi csinálunk, kifejezetten történetész jellegű munka. Ha pedig történetész jellegű munkáról van szó, akkor az első tennivaló: a források felkutatása, azután a forráskritika elvégzése. Erről különösen Wellmann Imre előterjesztésében kaptunk hangsúlyozott utalást és Fügedi Erikében is, ami ugyan annyira magától értetődő, hogy erről nem kellett volna szólnom, miután azonban ez az alapelv eddig nem került szóba, ezért azt egy pár mondat erejéig mégis hangsúlyoznom kellett.

Továbbá: a történetésznek azt is el kell végeznie — egyelőre függetlenül minden gépviteltől — (e szakaszban még szó sincs a gépről), hogy ezen forráskritika által rendezett adatok az adott kor ismeretében, abba ágyazottan, *történetileg hitelesek* legyenek. Mert ha nem azok, és csak úgy megőrülünk a nyersen kapott számoknak (van példa erre, nagy munkák készülnek így; megtaláltak egy kimutatást, nekiültek, 5 évig dolgoztak rajta, és aztán kiderült, hogy a munka azért rossz, mert a genezist, az alapvető történetészfeladatot nem végezték el), kárbavesztett munkáról van szó. Ezzel csak azt kívánom röviden hangsúlyozni, hogy *mielőtt* gépre tesszük és

számítástechnikai szintre emeljük az anyagot, addig is (ezt az előterjesztések nagyon helyesen mondják, ehhez csatlakoznék én is, nekem is ez a véleményem, s ha nincsen igazam, kércm, mondják meg), a munka első fázisában a szokványos „konzervatív” módszerrel kell dolgozni, mert ez a módszer az, amely lehetővé teszi, hogy az adatok később egyáltalán értelmezhetőek legyenek. Gépre nekem akkor lesz majd szükségem — etekintetben teljesen ismeretlen területen mozgok —, ha olyan összefüggéseket keresek, amelyeket az anyag csak sejtet, de bizonyosan nem mond meg, és gépre téve valaminő többletet nyújtanak a történész számára; vagy olyan értelemben, hogy az általa felvetett összefüggéseket igazolják, illetve megcáfolják, vagy más — eddig nem gyanított — összefüggéseket mutatnak ki. *Ebben az esetben* a munka már arra a szintre emelkedik, hogy az adatok gépre vihetőek. Amíg azonban a munkálat említett első szakasza (forráskutatás, forráskritika, az adatok történetileg hiteles értelmezése) lehető tökéletességgel nem készült el, addig a második fázisra való átvitelt nem szabad megvalósítani, mert itt megint kárba veszett munkától kell félnünk.

Ami végül rövid felszólalásom harmadik pontját illeti, az csak arra vonatkozik, hogy a legnagyobb mértékben egyetérték az elnöknek az itt felvetett szervezeti és tanulmányi-szakmai vonatkozású konstruktív javaslataival, mert hisz sokunknak szükséges azok valóra-váltása.

Veress Éva:

Tudománytörténetileg tekintve azt a folyamatot, amellyel eljutottunk a számítógép igénybevételeéhez, emlékeznünk kell a történész közvélemény jellegzetes kettéhasadására, mely nem szakmánk sajátossága volt. Szerencsére eléggé múltóban van ahhoz, hogy a benne testet öltött félreértésekkel leszámoljunk. Egyik oldalon a modernizáló és számítógéppárti közvélemény, néha erős túlzásokkal és végletekkel, másik oldalon a konzervatívnak minősített, néha valóban elzárkózó, de általánosságban inkább óvatos és mértéktartóan gondolkodó tábor. A kibontakozásra nézve sokáig komoly veszély volt a „félíg értett dolgok ígérete” (Kuczka Péter jellemezte így a sci-fi vonzóerejét). A matematikai módszerek és számítógép lényegének felszíni ismerete, megoldva a humán képzelettel. Ez az objektív lehetőségeknek nemcsak túlértékeléséhez, hanem félreismeréséhez s így eltorzításához vezetett, ami nem vált a korszerűsítő, törekvések javára. Ami viszont a hagyományos oldalt illeti, kérdés, hogy jogos-e az ún. „narratív” és a „kvantitatív” történetírásnak olyan ellentétpárként való szembeállítása, amelyben — ha teljesen nem is zárják ki egymást — de igazából csak az egyik oldalé lehetne a jövő. Én nem hiszek benne. A kvantitatív szemlélet érvényesülésének eddigi nemzetközi tapasztalatai indokoltá teszik, hogy a kvantifikációnak ne a hagyományossággal való ellentétét, hanem a történetiséghez való viszonyát, a történettudomány stabil hagyományaihoz való kötöttségét tegyük szavá. A „hagyományos” történetírás olyan erősségei, mint a forrás-filológia és a közérthető kifejezés-mód például nem avulnak el és a kvantitatív szemlélet sem nélkülözheti a múltba való beleélés intuitív képességét. (A forrástapasztalatból, korismeretből táplálkozó intuícióról van szó.) Amikor továbblépünk, a jelenkori, a matematizálódás irányába hajtó fejlődés nem páfordulást kíván tőlünk. Meggyőződésem — és más tudománysszakok példája is ezt mutatja —, hogy legalább annyiban kell arra építenünk, ami a történettudomány sajátja, mint arra, amit kívülről adaptálunk.

A kvantitatív kutatásoknál a műfaj buktatóival érdeemes elsősorban törődni. Ilyen buktató például az, hogy ha a tömeges forrásfeldolgozásnál mélyreható, sokoldalú munkát akarunk végezni, a számítógép segítségével kapott eredmény gyakran komplikáltabb, mint a kiindulás: néha rejtjelessége, de leg többször áttekinthetetlen tömege miatt. (Ismeretes J. Bertin 1969-ben, az Annales-ban leírt figyelmeztető példája, de idézhetnénk a Sztanyiszlav Lem egyik gépmeséjében megfogalmazott általánosabb intelmet is.) Ha a géptől kívánt információt nem szelektáljuk és

meghatározásában túl nagy szerepet engedünk a gép fizikai kapacitásának, megfelelkezve az értékelő elme kapacitásáról, olyan túlaradó információtömeget nyerhetünk, mely *menyisége arányában veszít információs értékéből*. — Az információszerzés még bizonyára számos részletvitát fog kiváltani, ahol a kvantifikációnak ez a problémája nyilvánvalóan nem önmagában nyer majd megoldást.

A team-munkával, szükségességével láthatóan mindannyian egyetértünk. Idekapcsolódik a team-munka várható hatása túlzott, bénító specializáltságunkra, mely nem annyira tematikus, mint történeti korokra szabott. Tarthatatlan, hogy ma egy XVI. százados és egy a XIX. század második felével foglalkozó történészt például nagyobb távolság választ el egymástól, mint egy-egy, velük valamilyen problémában találkozó közgazdásztól, szociológustól, geográfustól, nyelvésztől. Átgondolt kutatás, jó téma- és szakembercsoportosítás sokat segíthetne, hogy feloldódjék szakmánknak ez az atomizáltsága. A számítógépnek ebben — mint látjuk — serkentő és elhatározó szerep jutott.

Ami magát a számítógépet illeti: hatékony segédeszközt lássunk benne, vagy ennél többet? Szerszám vagy interdisziplináris módszer jutott kezünkbe? Ezek azok a kérdések, melyeket nem kell elvileg megválaszolni, de a következőket *tudjuk*: munka közben a kutató számára egyelőre a konkrét teljesítménybővülés a fontos. A történész szemlélete szempontjából viszont az a döntő, hogy olyan technikáról van szó, melynek léte — függetlenül attól, hogy személyesen igénybe vesszük-e vagy nem — tudománytörténeti korszakot határoz meg; mint ahogyan a kultúra történetében korszakot határoz meg például a vízierő: függetlenül attól, hogy egyidejűen több fajta energiaforrást használtak, az adott univerzális energián alapuló fejlődés vált a korszak jellemzőjévé.

Varga Dénes:

Az eddigi hozzászólók — történészek lévén — természetesen történész szemmel nézték a gépesítés problémáját. Szeretném néhány szóval a másik oldalt, a számítógépes oldalát érinteni a problémáknak. Ahhoz, hogy eredményesen használjuk a számítógépeket a történelemtudományban, előbb egyet kell értenünk az alapvető dolgokban, meg kell találnunk a közös platformot.

Azzal kezdeném, hogy nemcsak a számítógép, a matematika sem az, aminek a nem-matematikuskok legtöbbször hiszik. A legtöbb nem-matematikusk még ma is abban a hitben él, hogy a matematika „a számok tudománya”. A matematikának ez a platóni koncepciója még a XIX. században is kísértett, a modern matematika kialakulásával azonban — a XX. században — már teljesen tarthatatlanná vált. Közelebb állunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a matematika a *relációk tudománya*. A matematikai absztrakciónak egy viszonylag alacsonyabb szintjén valóban a számfogalom dominált, és a matematikusok sokszor maguk is megelégedtek a számokkal megfogható relációk kifejezésével. Sokkal helyesebb azonban általában objektumokról és az objektumok között fennálló relációkról beszélni. Maguk a relációk is néhány elemi tulajdonságukból magyarázhatók meg matematikailag, hasonlóan ahhoz, ahogyan az atomfizika is eljutott az elemi részecskék fizikájához.

A számítógépek felhasználásához nagyon fontos, hogy ne csak számokat lássunk mindenben, ne kösse meg a történészek fantáziáját az, hogy csak statisztikázást várnak a géptől, azt hiszik, a gép ennél többre nem képes.

Roppant fontos szempont természetesen az is, hogy ne csak azt lássuk, mit *lehet*, hanem azt is, mit *érdemes* géppel végezteni. Megint visszatérve az előbbi példára: egyáltalában nem biztos, hogy egyszerű számítások kedvéért érdemes a számítógépet igénybe venni. Gyakran a milliósámra feldolgozott anyag sem ad sokkal pontosabb képet, mint ha véletlenszerűen kiragadott mintából kézzel végezzük el ugyanazt a számítást.

A fő előnye a számítógép alkalmazásának az, hogy egyidejűleg nagyon *sokféle szempontból* lehet feldolgozást végezni, hogy úgy mondjam, „több bőrt le lehet húzni” a gépre vitt anya-

gokból, míg régebben óriási energiabefektetéssel is legfeljebb odáig jutott el a kutató a nagyobb anyagok feldolgozásánál, hogy egyetlen szempontból végzett csak értékelést.

Az anyagok kiválasztásánál tehát előre jól gondoljuk meg, hogy lehetőleg olyan anyagokat vigyünk gépre, amelyeket többféle szempontból vizsgálni lehet. Itt azután nem kötelező, hogy előre ismerjük mindazokat a szempontokat vagy a szempontoknak mindazokat a kombinációit, amelyeket a vizsgálat során alkalmazni fogunk. Ez is egyik alapelvünk lehet a gépi feldolgozás előkészítésében, hogy kalkuláljuk bele munkánkba a későbbi módosítások, bővítések lehetőségét. Nem szabad túlságosan szűkkeblűen, prakticista módon csak egyetlen konkrét, előre teljesen behatárolt célra irányítanunk a feldolgozást, hanem próbáljuk belefoglalni a gépre vitt anyagba mindazokat az információkat az adott adatokkal kapcsolatban, amelyekre a feldolgozás későbbi stádiumában valamikor szükségünk lehet. Ha a feldolgozás nagyobb méretű, akkor szinte kötelező elv az, hogy először mintafeldolgozással kezdjük, s az erre épített visszacsatolás alapján ellenőrizzük, tökéletesítsük az alkalmazott módszereket.

Fontos alapelv a számítógépek felhasználásában a *szemléletesség* lehetőségének kihasználása. Sok energiát takaríthatunk meg vele, ha sok-sok adat hosszadalmas értékelése helyett pl. áttekintő grafikonokból képet kapunk a vizsgált folyamatról, s a kérdéseket később már ennek megfelelően tehetjük fel. A gép és az ember közötti együttműködés az, amibe bele kell tanulnunk, hogy a gép lehetőségeit jól ki tudjuk használni. Nagyon jól felhasználható eszköze lehet például a történész kollégáknak a rajzolóberendezés, a *plotter*, nagyon jól felhasználható arra, hogy egyes összefüggésekről szemléletes képet kapjanak. A plotterek alkalmazása során egyébként általánosan elfogadott módszer az, hogy előbb durvább lépésközzel általánosabb képet rajzoltatnak a vizsgált folyamatról, s csak ennek alapján vizsgálják meg finomabban.

Önmagában a gép nem különösebben okos jószág, de nagyon butának sem kell tartanunk — az a kérdés, hogy mi magunk milyen okosan használjuk. Még azt sem állíthatjuk, hogy a gép képtelen a hibák kijavítására. Érdekes példákat lehet találni éppen abban az írásos anyagban, amit Veress Évával együtt készítettünk, arra, hogy egészen vad torzulások esetén is ki lehet javíttatni számítógéppel az ember által elkövetett hibát (pl. eltorzult falunek azonosításában).

Végül szeretném felhívni a figyelmet arra a módszerre, amely Csernok Attila, Ehrlich Éva, Szilágyi György közös munkájában is felhasználást nyert a véletlen ingadozások hibájának kikorrigálására. Az ún. *csúszó átlagolásra* gondolok, ahol az egy évre vonatkozó átlagok önmagukban nagyon sok véletlen eseménytől függhetnek, és ezért nem mondanak elég sokat; ha nagyobb időközökre vizsgáljuk a folyamatot, akkor meg túlságosan vázlatos képet kapunk. Ha viszont minden évben az érték meghatározásánál a *környezetet* is figyelembe vesszük korrigáló tényezőként, vagyis az előtte és az utána levő értékekkel együtt az átlagot vesszük, az átlag kiszámításánál figyelembe veendő értékek csúsznak évről évre tovább a skálán. Hasonló elvet követünk egyébként nemcsak a számításokban, hanem magának a tervezésnek a folyamatában is a távlati tervezés esetében. A távlati terveknek nem az a szerepe, hogy egy olyan keretet adjon, amelyet évekre lebontva kötelező érvénnyel be kell tartani. A távlati terv arra való, hogy előre lássunk — egy bizonyos pontossággal, olyannal, amilyennel egyáltalán lehet. Egy év múlva már nem teljesen az előző évben megállapított értékek érvényesek az előtünk levő évekre, hiszen az azóta eltelt idő bizonyos mértékig módosíthatta elképzeléseinket: van, amit igazolt, van, amit megcáfolt, mindenképpen közelebb hozta azonban a részleteket.

Ilyen és hasonló elvek bevezetésével lényegesen hatékonyabbá lehet tenni a számítógépek alkalmazását. A történészek által feldolgozandó anyagoknál is ez a feladatunk: olyan módszereket próbáljunk kidolgozni, amelyek segítségével többet ki tudunk belőlük hozni, mint amit emberi energiával megtehetnénk.

Benda Gyula:

Történészként szeretnék hozzászólni, mégpedig egy kicsit saját kollégáim ellen szólva. Itt állandóan a források problémájáról beszélünk, pedig szerintem itt nem a források problémájáról van szó. Ez nem újkeletű kérdés, mert amikor a Monumenta Hungarorum kötetét kiadták, akkor is meg kellett találni az okleveleket, és itt az, hogy modern információ feldolgozási módszereink vannak, előny, de továbbra is meg kell találnia a történésznek a maga forrását. Én az elméletre szeretném felhívni a figyelmet.

Minden történeti magyarázatnak, elméletnek megvan a maga forrása, tehát ha én ma fel akarok állítani egy adatbankot, amely matematikailag vagy számítógéppel feldolgozható, az holnap elavulttá válik abban az esetben, ha új módszer pl. lehetővé teszi eddig kallódó levéltárak polcain heverő iratkötegek feldolgozását is.

Azt hiszem az a vita, hogy az egyik felszólaló azt mondja, van ilyen adatrepertórium, a másik azt, nincs, az onnan fakad, hogy más kérdéseket tesznek fel az adatoknak. Azt kell tehát tisztázni, és számítógépekkel is csak így fogjuk egymást megérteni, ha tudjuk, hogy milyen összefüggések, milyen elmélet segítségével próbáljuk rekonstruálni a valóságot. Tehát meglepszünk-e a társadalmi tagozódásban az osztályminőség leírásával, vagy pedig más ismérvek alapján mennyiségileg próbáljuk a társadalmi struktúrát megközelíteni. Nyilvánvaló, hogy az egyik történész számára nem forrás az, ami a másik kutató számára forrás, és a hagyományos, ill. modern történet közti különbséget nem ott látom, hogy az egyik csak papíron és ceruzával hajlandó számolni, hanem ott, hogy egyáltalán fel sem merül benne a számítás szükségessége, tehát nem ott van eltérés, hogy az egyik fejlődési trendet számolva azt mondja, hogy a géphez ő nem ért, ő csak papíron számol, hanem egyáltalán a gazdasági fejlődés jellemzésére nem a trendet tartja jellemzőnek. Ha már oda eljutott, hogy trendet számol, akkor már tényleg csak egy olyan számítás kell, hogy az adatok tömegessége, az időszakasz hosszúsága kifizetővé teszi-e a gépi munkát vagy nem.

Ezt a számítást olyan összefüggésben is elvégezhetjük, mint ahogyan egy francia történész mondta, hogy ők kiszámították: egy történész munkaórája belekerül egy bizonyos összegbe, a számítógép munkaórája is. Ha a történész számítógép nélkül dolgozik X órát dolgozna, géppel X—Y órát; akkor fizetődik ki a számítógép, ha megtakarítás jelentkezik. Nyilvánvaló, a rögtönzött számítások szerint a magyar történész munkaóráját kevésbé díjazták, a számítógép többbe kerül, nem szabad elfelejteni a számítógép felhasználásának ezt a problémáját sem.

Szeretnék utalni Katus Lászlónak a referátumára, ahol nagyon világosan megfogalmazza azt, hogy vannak kipróbált módszerek, amelyek bizonyos változtatásokkal alkalmazhatók, természetesen nekünk a forrásaink különböznek valamivel, tehát módosítani kell a módszereken. De az első feladat mégiscsak az lenne, hogy számítógépeink és történészeink is megismerjék ezeket a módszereket, a történész mondja meg, hogy kérem, nekünk ilyen forrásunk nincs, tehát eldobhatjuk a módszert, a matematikus pedig esetleg azt mondja, ilyen mi még nem tudunk csinálni. De mindenesetre az első kiindulásnak adott ez a lehetőség. Ne akarjunk túl nagyot lépni. Próbáljuk meg az elért eredményeket Magyarországon is bevezetni.

Egy második lépcső, erre van már példa Magyarországon, az, hogy mivel mi történetileg másképpen látjuk a valóságot, eltérően próbáljuk magyarázni, eltérő módszereket alkalmazunk. Erre jó példa, hogy a kartográfiai módszernek kialakult egy sajátos magyar változata, ugyanakkor a franciák is kidolgoztak egy másikat. Itt nyilvánvalóan más jellegű problémáról van szó, mint az, amit Katus László ismertetett.

A számítógépesek számára szerintem nem az a fontos, hogy jelenleg mi történészek el tudjuk-e dönteni azt, hogy egy latin kifejezés mit jelent, vagy nem tudjuk eldönteni, mert ez korábban is fontos volt a történész számára. A számítógépesnek, azt hiszem, az a lényeges, hogy mi most struktúrában gondolkodunk, időfolyamatban stb. Tehát pl. a Marzewski-féle kvantitatív történelem gondolati rendszer, amelyik ráépül egy matematikai rendszerre és vele szemben áll

az „histoire sérielle”, amelyik független idősorokat elemez anélkül, hogy ezeknek egymáshoz való viszonyát pontosan tisztázná, ez megint más matematikai módszereket szükséges.

A számítógép és áttételesen a matematikus is eszközt jelent a történész számára, de a végső szót mégiscsak a történész sajátos szempontjai kell, hogy kimondják. A történészek tudják feltenni a kérdéseket. Legfeljebb a matematikus azt fogja mondani, hogy ezt mégsem tudjuk megoldani, ezt meg lehet csinálni egy már meglevő programmal. De azt, hogy mit vizsgáljunk kvalitatíve, vagy kvantitatíve, azt a történésznek kell megmondani.

Kelemen József:

Elsősorban azt szeretném megkérdezni, hogy a társulásban vagy a munkában érdekelt szervezeteknek lenne-e kifogása az ellen, ha a Magyar Nyelvtudományi Társaság Elnöksége előtt javaslatot tennék arra, hogy társuljon a számítógépes vizsgálatokhoz. Amennyiben ennek az együttműködésnek nincs akadálya, a legközelebbi választmányi ülésen előterjeszteném ezt a javaslatot. Azt hiszem, rendkívül hasznos lenne ez a közreműködés a mi társaságunk részére, s mivel a nyelvészetnek sajátos és sok tekintetben eléggé egzakt módszerei vannak, talán bizonyos területen a történész kollégák is nyernének egy ilyen együttműködésből.

Hozzászólásom másik részében szeretnék megerősíteni egy pár olyan gondolatot a nyelvtudomány oldaláról, ami itt a történészek részéről elhangzott. Ilyen pl. a jelentől visszafelhaladás módszertani követelménye. Ezt mi a nyelvtudományban az utóbbi évtizedben megpróbáltuk előkészíteni olyan módon, hogy a Magyar Nyelv Értelmező Szótára munkálatai során elsősorban a magyar irodalmi klasszikusok és a XX. század nyelvének szótári és bizonyosfokú morfológiai elemzésével meghatároztuk azokat a sajátságokat, amelyek nyelvünkre jellemzőek. Ez nagyon nagy munkát jelentett. Kb. 12 évig dolgoztunk rajta, míg 60 000 címszónak ezeket a sajátságait kielemeztük, és 7 kötetben meg is jelentettük. Az máris látszik, hogy az ezután következő történeti vizsgálatokhoz ez a szótár rendkívül hasznos segítséget fog nyújtani; így pl. a legújabbban elkészület alatt álló új magyar nyelvtörténeti szótár jelentés-elemzése minőségileg lényegesen más és jobb lesz az előzőnél, amely a múlt század végén jelent meg. Azért, mert az értelmező szótár jelentés-elemzése nagy mértékben támogatja a történeti emlékek jelentés-elemzését, természetesen mindig figyelembe véve azt a körülményt, hogy időközben a jelentésben is és egyéb részletekben is változások vannak. A párhuzamokat kritikával kell ugyan néznünk, de e párhuzamok mindenesetre gondolatébresztők, s az eddigi vizsgálatok is azt mutatják, hogy az Értelmező Szótár hatása termékenynek bizonyul.

Egy másik gondolat az volt, — azt hiszem Fügedi Erik említette —, hogy a régi szavakat új jelentés jelölésére használjuk. Ez bizony sokszor elég nehéz feladat elé állítja a kutatót: ez a nyelvtudományban közismert. Egészen triviális példákat idézve, gondoljunk arra, mit jelentett a *ház* szó néhány ezer évvel ezelőtt, amikor csak egysejtű házak voltak; mit jelentett néhány száz évvel ezelőtt, amikor már nem egysejtű, de még főleg földszintes házak voltak, s mit jelent ma, az emeletes házak és a felhőkarcolók korában. A fogalomváltozásokat és a fogalomváltozással kapcsolatos jelentésváltozásokat tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni. Arra a kérdésre, hogy a *toll* szóban mikor történt meg az a jelentésváltozás, melynek során a madártoll mint íróeszköz helyett a fémtoll mint íróeszköz jelenik meg tudatunkban, egyelőre aligha adhatnánk kronológiailag kielégítő választ. De bizonyos elemzésekkel támpontokat kaphatunk a fogalomváltozások és jelentésváltozások irányára és korára vonatkozólag. A fogalomváltozásra valló szövegrészeket és egyéb adatok tanulmányozását tehát termékenynek és hasznosnak tartom. Jó, ha a történelmi kutatásban is tekintettel van a kutató az ilyen szempontokra.

A történészek is felvetették a szövegelemzés fontosságának kérdését. Ezen a téren már számos tapasztalattal rendelkezünk, s az újabb szövegelméleti vizsgálatok is fontos tanulságokkal szolgálnak. Igaz, elsősorban stilisztikai szempontból végeztek szövegelemzéseket (kulcssza-

vak alapján végzett szöveg- és stílselemzések, egy-egy korszak, stílusirányzat jellemző sajátosságainak vizsgálata). Meggyőződésem, hogy nagytömegű anyagra támaszkodó minták vizsgálata alapján olyan etalonszerű felmérések is végezhetőek, amelyek a történettudomány számára is hasznos szolgáltatokat nyújthatnak.

Intézetünkben eddig elég sok nehézséggel kellett megküzdenünk a gépi statisztikai vizsgálatok előkészítése érdekében, főleg azért, mert vezető nyelvészeink idegenkednek még a gépi vizsgálatoktól. Így sem anyagiakkal, sem munkaerővel nem igen támogattak bennünket. De fokozatosan mégis sikerült elindítani három irányú gépi vizsgálatot intézetünkben. Egyik a magyar XX. századi prózai nyelv hangstatisztikai elemzése; másik egy irodalmi műnek (Az Ember Tragédiája) komplex, ritmikai, stilisztikai szempontból, a szókészlet szempontjából, a szereplők nyelvhasználata szempontjából való elemzése; a harmadik csak most van kibontakozóban: a mai magyar nyelv gyakorisági szótárának előkészítése, ezzel kapcsolatban a leggyakoribb 5000 szó meghatározása, az előfordulások számával, műfajonként és összesítve, az öt műfaj gyakorisági adatai alapján a diszperzió és ennek figyelembevételével a „használat” (úzus) relatív értékének meghatározása. Ha ezeket a munkákat elvégezzük, a szógyakoriságon kívül a szófajgyakoriság, a diszperziószámítás terén is, az egyes stilisztikai-műfaji típusok számzerű jellemzése terén is fontos matematikai-nyelvészeti eredmények várhatók.

Ezenkívül beszélt nyelvi fonológiai (fonéma- és fonémagyakorisági) vizsgálatok készültek intézetünkben, irodalmi nyelvi, köztük költői nyelvi fonémastatisztikai vizsgálatok készültek a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen.

Saját problémáink közül legfontosabbnak látszik ez idő szerint megfelelő matematikus-programozó, lyukasztási kapacitás, gépidő és a munkálatokhoz szükséges pénzügyi fedezet biztosítása. Ha ezek megoldásában az érdeklét Társaságok és Intézetek erkölcsi támogatást nyújthatnának, nagyon hálásak lennénk érte.

Felmerült az a kérdés is, hogy a gép hibázik-e vagy nem. Köztünk is volt, aki azt vitatta, hogy a gép nem hibázik, s volt aki szerint a gép nagyon is megbízhatatlan. A kérdés lényege azonban szerintem nem ez, hanem az, hogy a hibák részint gépi ellenőrzéssel, részint emberi munkával kiküszöbölhetőek.

Varga Dénes hangsúlyozta a gépi vizsgálatok sokszempontúságának kérdését. A gyakorisági szótárral kapcsolatban komoly vitáink voltak arról, mennyi adatot vigyünk rá az adathordozóra. A fő ellenvetés az volt, hogy minél több szempontot akarunk érvényesíteni, annál drágább az előkészítés. Bár tudjuk, a gépi adatfeldolgozás annál előnyösebb és kifizetődőbb, minél több szempontból dolgozzuk fel jó szervezéssel ugyanazt az anyagot, mégis tekintetbe kell vennünk az egyelőre rendelkezésünkre álló anyagi kereteket, s a munkákat ennek figyelembevételével kell megterveznünk és szerveznünk.

Hanak Péter:

Előljáróban hadd jelezsem, hogy a Történettudományi Intézet is részt kíván venni a munkaközösség munkájában. Ezt a részvételi szándékot annál inkább jelezhetem, mert amint látom, a Történelmi Társulat jelenlevő képviselői is túlnyomórészt az Intézet tagjai, és mert Intézetünkben már több, kvantitatív módszert alkalmazó munkát is folyt, közülük egy, a Puskás Júlia—Láncz Margit készítette mezőgazdasági termelés kvantitatív analízis számítógéppel.

Ami a mostani „alakuló” megbeszélésünket illeti, úgy gondolom, kedvező időpontban jött létre.

Először, a számítógép történettudományi alkalmazásával egy jó évtizedes késésben vagyunk a nyugati, a francia, amerikai, és jó néhány éves késésben a szovjet történészekkel szemben. Ez az év-évtizednyi késés talán ezúttal hasznos lesz: gyakorlati példákon mérhetjük

le a számítógép alkalmazásának lehetőségeit, előnyeit, és egyúttal korlátait, hibáit is, szövege mások kárán is tanulhatunk. Tehát nálunk most olyan időpontban indulhat meg a módszeres, koordinált számítógépes feldolgozó munka, amikor már nemcsak a történeti kvantifikáció csodaszerűen messianisztikus hitével, hanem már a kijózanodás egészséges kritikájával, legalábbis a módszer korlátainak és hibáinak felmérésével indulhatunk el.

Másodsor, úgy hiszem, azért is fölöttébb aktuális a munkaközösség megalakítása, mert már elég sok történész foglalkozik — kézzel, fejjel, géppel — kvantitatív munkálatokkal ahhoz, hogy legyen tényleges anyag, eredmény, amire támaszkodhatunk, és legyen elég nézetkülönbség, amiről elvitatkozhatunk. Úgy is fogalmazhatnám, éppen a mai ülés némely benyomásai alapján: elég nagy már a káosz a történészek között a számítástechnika és a számítógép alkalmazása körül ahhoz, hogy valamilyen társulatot, munkaközösséget alakítsunk. A rend — ugyanis mindig a káoszból teremődik.

Harmadsor, azért is hasznosnak tartom a munkaközösség megalakítását, mert mi most itt, együtt, nem valaminő véletlenszerű vagy rétegezett mintát alkotunk, hanem *egy* szempontból válogatott mintát. Úgy látom, azok vagyunk ma itt, akik már eddig is a történeti kvantifikáció és a számítástechnika mellett foglaltunk állást, akik a történettudomány egzaktsága, a korszerű módszerek alkalmazása, a számítástechnika elsajátítása vagy legalábbis alapelemeinek ismerete, a matematikai statisztika technikájának megismerése mellett, és az „impresszionista” anyagfeltárás és feldolgozás, a benyomásokra épített kvalitatív értékelések ellen foglaltunk állást. De a történészek másik tábora, alighanem nagyobb része, akik nincsenek meggyőződve a történeti kvantifikáció és a számítástechnika alkalmazásának lehetőségéről vagy szükségességéről, vagy akik éppenséggel ez ellen vannak, akik ebben valaminő „polgári objektivizmus” modernista változatának becsapódását látják, nincsenek jelen. És úgy vélem, Granasztói barátom kissé optimista módon reménykedik abban, hogy a szovjet példákra való hivatkozással könnyen legyőzhetjük az ellenérzést és ellenállást, amely a történészek eléggé széles és magas köreiben is él a számítástechnika történettudományi alkalmazásával szemben. Nagyonis aktuális tehát a munkaközösség megalakítása az idegenkedők, a bizalmatlanok meggyőzésére is, a magunk gyengeségeinek kiküszöbölésére is, hogy nem kompromittáljuk gyenge, céltévesztett munkákkal a számítástechnika történettudományi alkalmazhatóságának elvét, programját.

Ezúttal nem kívánok a nagyon érdekes elméleti és módszertani kérdésekhez hozzászólni, bár hasonló kérdésekkel mindannyian, magam is találkoztunk már. Pl. azzal a metodikai kérdéssel, amely Ehrlich Éva és munkatársainak kutatásai kapcsán vetődött fel. A fő probléma a társadalmi struktúra elemzéseknél, úgy vélem, az, hogy az alapkategóriákat már eleve adottnak vesszük, az anyagfelvételt már eleve eme kategóriák szerint végezzük el, ezeket az alapkategóriákat tápláljuk be a gépbe. Nyilvánvaló, hogy a gép ezeketán csak ugyanazokat a kategóriákat adja vissza, és annyit tesz, hogy számszerűen, vagy százalékos eloszlásban kimutatja a mennyiségi mutatókat. Hogy ilyen volt-e pontosan a társadalom rétegződése egy bizonyos időszakban, az nem bizonyos. Ahhoz másféle módon kellene felvételezni az anyagot, és a tipizálásban is, a kategorizálásban is többet kellene rábízni a gépre, bizonyos, alaposan meggondolt jellemző kritériumok megadása mellett. Hasonlóképpen roppant érdekesek és fontosak azok a problémák, amelyeket Granasztói, Dányi, Perjés kolléga említett. Mégis, úgy vélem, jelenleg nem a problémák felsorolása, jelzése, taglalása az elsőrendű feladatunk. Ezek alkotják *majd* a munkaközösség tényleges tevékenységének tárgyát.

A magam részéről úgy értelmezem az összehívott történészek, számítástechnikai szakemberek, matematikusok feladatát, a mai értekezlet optimális célkitűzését, hogy adjunk ötleteket, témákat, adjuk elő kívánságainkat, elvárásainkat, és ezzel nyújtunk tájékoztatást a megalkuló munkaközösség vezetői számára. Én három fontos programpontra említenék.

Az első feladat a munkaközösség programjának kidolgozása lehetne a következő fél évre, vagy egy évre. Melyek azok a feladatok, amelyek ellátása, azok a témák, amelyek megvitatása erre a társulatra vár. Etekintetben az itt képviselt két szélső vélemény között állok. Nem értek

teljesen egyet azzal, amit Dányi Dezső elsőrendű feladatnak jelölt meg: egy nagy történeti adatbank sürgős felállítását. Ilyenre persze a jövőben szükségünk lesz, de kérdés, van-e elég erőnk e feladat azonnali kitűzéséhez. Ne felejtsük el, hogy a történéseknek konkrét munkáik, sürgető feladataik vannak, amelyeket mielőbb meg kell oldaniok. Mielőbb választ várnak a kutatásaik során felmerült kérdéseikre. (Pl. sürgetnek bennünket egy régebben indult kvantitatív kutatás befejezésére, amelynek témája a kialakuló magyarországi munkásság összetétele. A programozás megkezdődött, én is, más történészek is kíváncsian várjuk az eredményt.) Az említett, és még sok más folyó munkával nem várhatjuk meg, hogy a statisztikai források generális feldolgozása után, egy nagy adatbank segítségével majd erre a kérdésre is választ kaphatunk. (Mellékesen: nem is biztos, hogy az adatbank minden fontos történeti kérdésre tartalmazni fog-e adatokat.) Egyetérték Perjés barátommal abban, hogy nagyonis szükséges kis, jól körülhatárolt vagy határolható források feldolgozása, kis témák kutatása. Ezek is beletartoznak a programunkba. De azzal a végtellessel sem értek egyet, hogy a munkaközösség csupán tudomásul vegye a folyamatban levő munkákat, és nyújtsan a már meglevőkhöz elvi-módszertani segítséget.

A munkaközösség programjának másik fontos részét éppen abban látom, hogy ne csupán regisztrálja, hanem valaminő formában koordinálja is a folyamatban levő, esetleges, a kutatók egyéni érdeklődése vagy bizonyos korábbi tervfeladatok által megindított kvantitatív munkálatokat. Koordinálja: ez egyúttal azt is jelenti, hogy igyekszik összhangba hozni a párhuzamos kutatásokat, átadni a hasonló témán dolgozóknak a már kész programozásokat. Koordinálni: ez azt is jelenti, hogy egymást kölcsönösen tájékoztassuk s végül azt is, hogy új témák fontosságára, új lehetőségekre felhívjuk a kutatók és a nagy intézmények figyelmét.

A harmadik feladat az önművelés, a tanulás megszervezése lehetne. Egyrészt szeretnénk tanulni a matematikusoktól, akik érdeklődnek a történelem, a történeti kvantifikáció iránt, és már eddig is sok segítséget nyújtottak nekünk. Másrészt egymástól is tanulhatunk, mindazoktól, akik már ilyen típusú munkát végeztek, kikínlódtak, tapasztalatokat szereztek.

Úgy gondolom, ha meginduláskor nem akarunk túl sokat markolni, akkor e három feladattal meg kell elégednünk, és meg is lehetünk elégedve, ha az új munkaközösség vezetősége a három feladatot meg tudja oldani.

Granasztói György:

Egyszerű gyakorlati dolgot szeretnék javasolni, amelynek megvilágításához elmondom saját esetemet. A számítástechnika segítségével végzett kutatásoknál a legnagyobb probléma a tudományos intézetek vertikális tagozódása, ami több diszciplina alkalmi együttműködését csak nehezen teszi lehetővé. Nálunk, a Történettudományi Intézetben én igen könnyen meg tudom értetni saját kutatási célkitűzéseimet közvetlen főnökeimmel, azonban már ők is nagy nehézségekbe ütköznek akkor, ha a többször említett együttes, ú. n. *team* munkát próbálják megszervezni. Saját, már befejezett munkámat, amelynél gépet is igénylő módszert kíséreltem meg alkalmazni, intézetünk igazgatójának személyes támogatása tette lehetővé. Mint a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti tanszéke professzorának módja volt arra, hogy munkámhoz megszerezze a tanszék támogatását, s ezáltal kapcsolatba kerülhettem az Egyetemi Számítógépponttal, az ott dolgozó programozó és matematikus szakemberekkel. A személyes kapcsolat, a szerencse segített. Ez egészségtelen szituáció. Akadémiai intézetünkben ma gyakorlatilag nincsen kerete az ilyen komplex *team* együttműködésnek.

Azt szeretném javasolni, hogy a most szervezendő bizottság vagy valamilyen más szerv nyisson afféle házassági hirdetéshez hasonló rovatot, nyilvántartást és ily módon segítsen, hogy a téma iránt érdeklődő, különböző tudományterületekhez tartozó szakemberek egymásra találjanak, a leendő együttműködés céljából. Pillanatnyilag nem látok más kiutat, mert az megoldhatatlan, hogy egy olyan intézet, mint a történettudományi, most programozó és matematikus szakembert foglalkoztasson teljes munkaidőben. Jelenleg elegendő munkával sem lehetne ellátni.

A feladat tehát az, hogy a történeti jellegű feladatok megoldása iránt felkeltsük a matematikus és a számítástechnikai szakemberek érdeklődését.

Sajnos tüstént felvetődik a kérdés: mennyiben lukratív egy ilyen téma a számítástechnikai szakember számára? Lukratív-e anyagi, de szellemi értelemben is? Csak az utóbbi szempontnál maradva — tehát megéri-e a fáradságot, a történészek által támasztott igények kielégítése egészen primitív programok adaptációja-e, avagy szó lehet-e egyáltalán bonyolultabb, speciális esetekről, amelyek sajátos tapasztalatokkal gazdagíthatnák a *software*-ek készítőit. Elméletileg nem zárható ki az utóbbi eshetőség sem. Ma még mindenestre a kezdeteknél állunk, nehéz előre látni a jövőbe. Javaslatomat megismételve azt szeretném, hogy a történeti problémák számítógépes megoldása iránt érdeklődő történész, matematikus és programozó szakemberek egymásra találhassanak valamelyik tudományos társulat, vagy a most alakuló bizottság védnöksége alatt.

*

Az elnöki zárszó a vita eredményeit elsősorban a jövő tennivalók szempontjából foglalta össze.

A résztvevőkkel egyetértésben javasolta az Elnök a társadalmi keretek között megkezdett közös munka hasonló keretek között való folytatását, hangsúlyozva ennek a szervezeti formának már eddig is bebizonyosodott és várható eredményességét. A továbbiakban a maga részéről különösen olyan vitaulések közös rendezését tartja szükségesnek, melyeken a folyó kutatások ismertetésére és behatóbb megvitatására nyílik lehetőség.

Köszönetet mondva a történészeknek a konferencia előkészítésében végzett szervező munkájukért, biztosította a résztvevőket a Neumann János Számítógéptudományi Társaság további szakmai és szervezeti támogatásáról.

ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ МАШИНЫ И ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА

РЕЗЮМЕ

25 октября 1972 г. г. Будапешт

Конференция круглого стола, организованная Научным обществом имени Яноша Неймана, Венгерским историческим обществом и Секцией аграрной истории Венгерского научного общества аграрных наук

Первое совещание историков и специалистов по вычислительным машинам в Венгрии было проведено в соответствии с государственным планом по развитию культуры вычислительной техники в Венгрии. В подготовке этой конференции венгерские историки могли опираться на два благоприятных обстоятельства. Во-первых, на последнем международном конгрессе историков (Ленинград—Москва, 1970) был сделан обзор о применении до сего времени вычислительных машин в различных областях историографии, а также был обобщен опыт применения их и были обсуждены спорные вопросы; принимая во внимание эти факты, совещание имело возможность сосредоточить свою работу на отечественной проблематике и на конкретных задачах. С другой стороны, значительная помощь была оказана венгерским Научным обществом вычислительной техники, носящим имя Яноша Неймана, которым проводится интенсивная межпрофессиональная деятельность в интересах преодоления первоначальных трудностей, наблюдаемых в новых областях применения вычислительной техники. Его ценная помощь подчеркивалась и тем жестом, что дискуссию проводил сам председатель этого общества, Рэже Тарьян.

Участниками совещания, проведенном в узком кругу, были специалисты, интересующиеся применением вычислительной техники в историографии, специалисты вычислительной техники, которые уже до сих пор принимали участие в исторических исследованиях, а также историки, использующие в своей работе ЭВМ (или готовящиеся к этому). На повестке дня фигурировали те актуальные вопросы венгерской историографии, при исследовании которых в первую очередь является обоснованным высокая автоматизация; среди них речь шла о задачах и методах разработки массовых источников, взаимосвязанных рядов данных, имеющихся в распоряжении о территории страны в целом или ее большей части.

I. Рефераты

1.

Дьёрдь Гранастон: Вычислительные машины в исторической науке

Этот дискуссионный, выдвигающий ряд проблем доклад, в котором автор показывает также и свои собственные исследования, был опубликован в журнале «Тёртенельми Семле» (Историческое обозрение, 1972 год, № 1—2) поэтому здесь отпадает необходимость в его изложении.

2.

Эрик Фюгеди: История Венгрии и компьютер

Рассматривая источники, происходящие из периода формирования сообщения статистических данных в Венгрии, автор выдвигает проблемы их разработки выборочным методом, подчеркивая при этом необходимость знания их происхождения и критической оценки.

Во второй половине XVIII века Венгрией, (которая в то время была гораздо больше, чем в настоящее время) управляла королевская администрация, находящаяся в Вене, и бывшее в политическом отношении почти независимым комитатское дворянство, имевшее право самоуправления. Императоры, в том числе Мария Терезия (1740—1780 гг.) и Иосиф II. (1780—1790) прилагали значительные усилия в целях того, чтобы систематически и обстоятельно изучать страну. Мария Терезия, видимо, попыталась перенять систему, которая применялась в то время во Франции. Она придавала большое значение демографии, аграрному производству и ценам на основные пищевые продукты. В интересах получения необходимой информации ей было отдано распоряжение о том, чтобы комитаты и свободные королевские города из года в год предоставляли ей сведения и о движении народонаселения (*Conscriptio Animarum*), о посевах и сборе урожая (*Tabella procreationis frugum*) и т. д. Однако ее усилия были обречены на неудачу в результате сопротивления дворянства, которое не желало предоставлять сведений ни о чем, что было связано с дворянством (дворяне, например, были исключены из статистики по движению народонаселения). Иосиф II, которому наскучили споры, распорядился о переписи населения (в том числе и дворянства, 1784—1787 гг.), используя для этого армию, по его указу офицеры королевской армии составили земельный кадастр страны (опять же вместе с дворянскими владениями). Возмущенное дворянство после смерти Иосифа II в большинстве комитатов уничтожило данные замеров и переписи, и волна возмущений на долгое время сделала невозможным предоставление каких-либо статистических сведений.

Правда, были административные области, где начинания королевской власти оказались удачнее. Так как её представители располагали полной властью королевскими правами (регалиями), император мог получить любую информацию, какую только хотел. Венгерская палата систематически предоставляла сведения о внешнеторговом товарообороте, о производстве благородных металлов и т. д.

Небольшие исследования, проведенные в наших архивах, также сделали очевидным, что несмотря на все трудности, которые нужно было в то время преодолеть королевскому управлению, а также несмотря на варварскую отбраковку (селекцию), в ходе которой в прошлом веке были уничтожены различные статистические отчеты, мы всё же располагаем ценным материалом. Этот материал кажется достаточно надежным для того, чтобы можно было дать основанный на солидной статистике обзор о демографическом, экономическом и социальном положении Венгрии конца 18 века. Поскольку это можно констатировать на данной стадии исследований, мы имеем несколько статистических съемок, охватывающих всю страну, и целый ряд отрывочных переписей. Этот факт сам по себе предлагает воспользоваться методом выборки, что еще подтверждается тем обстоятельством, что, как нам известно, Венгрия 18-го века была раздробленной во всех отношениях. В Венгрии существовали дворяне и крепостные, помимо католической церкви имелось три протестантских и православная церковь, население Венгрии слагалось по меньшей мере из шести национальностей. С экономической точки зрения различия были еще сильнее. В стране имелись такие районы, где господствующим было монокультурное растениеводство (главным образом выращивание винограда), в других местах основным источником существования было животноводство и рыболовство. Излишне говорить о том, что в такой обстановке культурная жизнь также не могла быть повсюду одинаковой.

Автор подчеркивает, что он полностью отдает себе отчет о стоящих перед нами в связи с этим трудностях. Не существует такого выборочного метода, который был бы панацеей на все случаи; во всех областях — демографической, в сельском хозяйстве и т. д. — необходимо составлять отдельно расчлененные выборки, но, как полагает автор, это единственный способ для того, чтобы найти выход из положения, и одновременно это единственная возможность для того, чтобы мы смогли использовать также и имеющиеся в нашем распоряжении отрывочные материалы.

3.

Имре Велльманн: Обработка наших аграрно-исторических источников и вычислительная машина

В историографии, в первую очередь в социально-экономической истории имеются возможности и потребности квантитативного анализа, вследствие чего в этом отношении уже имеет за собой значительную давность стремление к тому, чтобы на место «импрессионистской историографии» вступила реконструкция прошлого, которая может быть выражена в измеримых фактах. Аграрная история особенно не может обойтись без машинной обработки данных.

1. *Необходимость машинной обработки данных* — это не вопрос моды в науке, и даже речь идет не о том, чтобы примкнуть к техническому прогрессу. В Венгрии наши исторические источники, пригодные для машинной обработки, в своей основной массе связаны с нашим аграрным развитием по той причине, что Венгрия в течение многих столетий по сути дела была аграрной страной (жизнь наших городов в значительной части также базировалась на сельском хозяйстве). Уже объем этих источников и обилие, многообразие данных делают необходимым применение вычислительных машин как в целях документации, так и статистического анализа, но еще более настоятельно проявляется тот факт, что аграрная история — исходя из своего особого места в иерархии наук — тесно соприкасается с другими смежными науками (как этнография, география, аграрные науки, экономика, социология), и поэтому необходимо принять во внимание также позиции этих наук. Это в свою очередь делает необходимым такой комплексный анализ проблем, который не может быть проведен обычными методами.

2. *Что ожидает аграрная историография от планомерной и систематической машинной обработки данных?* Ни в коем случае лишь ускорения рабочих процессов, которые могут быть выполнены мануальным способом. С одной стороны, ожидается распространения исследования на до сих пор еще не исследованные «белые пятна», с другой стороны, углубление исследований (выявление вышеупомянутых комплексных взаимосвязей и относительно веса отдельных факторов, по возможности наиболее полное раскрытие внутренней структуры и динамизма явлений). В обоих случаях речь идет о реально обоснованных ожиданиях — это документируется и подтверждается видимыми уже и в настоящее время результатами тематических исследований. Кроме того, анализ, проведенный с помощью вычислительных машин, может содействовать критике исторических источников, соответствующей их оценке.

3. *Задачи историка-аграрника в целях успешного использования вычислительной техники* выходят за пределы того, что он должен познакомиться с математическими методами, связанными с машинной обработкой данных. Необходимо еще и следующее:

а) *Отбор пригодных источников.* Для квантитативного анализа в первую очередь напрашиваются такие исторические первоисточники, которые охватывают либо как можно более широкую область по единым точкам зрения (по возможности всю страну) — и, таким образом, пригодны для начертания подробного, многостороннего разреза в данный период; или же (и это более редкий случай) в хронологическом аспекте образуют по возможности обширные и не имеющие пробелов ряды данных, точно так же по единым точкам зрения — и таким образом предоставляют основу для начертания тренда развития.

Эти условия, как известно, наличествуют тем менее, чем к более раннему историческому периоду мы обращаемся.

Уже и эти предпосылки побуждают к тому, чтобы начать работу там, где в нашем распоряжении имеются наиболее полные и наиболее обоснованные данные. Что касается истории чешской Венгрии, это конец 19-го века, когда мы можем опираться уже на данные действительно статистического характера и на однородные данные. Но необходимо обратить внимание и на то, что в аграрном развитии различные природные усло-

вия, условия рынка и т. д. явились причиной возникновения многообразных региональных, более того, местных вариантов, и эта многогранность — вследствие усиленного воздействия природного фактора — обычно в нарастающей мере имела место в преиндустриальную эпоху. Если мы хотим получить действительно полную, всеохватывающую картину о компонентах нашего аграрного развития, наиболее целесообразным будет, если мы сделаем реальный разрез о конце 19-го столетия. Находим твердую почву на этой прочной основе, мы получим сопоставимую базу и с большей уверенностью сможем продвигаться назад во времени к эпохам, документированным с большими пробелами, и на основе этого мы получим возможность для разработки трендов развития на все более отдаленные периоды.

б) *Критика источников*: задачей историка является тщательное исследование того, насколько надежен источник в целом и его отдельные данные или группы данных, насколько можно пополнить пробелы данными, взятыми из других источников, и в каком отношении пригодны они для машинной обработки.

в) *Подготовка программы*: Квантитативному анализу должен предшествовать качественный анализ, построение гипотезы исследования, создание модели, которая делает возможным выбор наиболее пригодных индикаторов. За этим следует презентирование данных источников в форме, пригодной для кодирования — и это тот пункт, где в первую очередь необходимо вышеупомянутое знание математических методов.

4. *Путь дальнейшего движения вперед*. Перед нами стоят большие задачи, и успешно шаг за шагом планомерно продвигаться вперед мы сможем лишь объединенными силами. Залог успеха прежде всего кроется в систематическом сотрудничестве историков-аграрников с деятелями вычислительной техники, которое до сих пор проявлялось лишь в разрозненных индивидуальных попытках. Для этого, с одной стороны, необходимы специалисты вычислительной техники, ближе знакомые с проблемами исторических наук (чему имеются примеры как в международном масштабе, так и у нас в стране), с другой стороны, нужны историки-аграрники, которые не чуждаются математических методов. Благодаря этому будет возможным не только построение прочной и широкой базы источников, но и — с использованием отечественного и зарубежного опыта — исследование истории аграрного дела в целом и разработка её смогут получить невиданный до сих пор подъем.

4.

Ласло Катуш: О применении вычислительной техники в исследовании эпохи капитализма

1. *Что сделано до сего времени и что находится в стадии разработки?* Как известно автору, до сего времени в Венгрии по теме этой эпохи было проведено, вернее проводятся два исследования с помощью вычислительной машины:

а) составление таблицы выпуска — затрат фабрично-заводской промышленности Венгрии на базе фабрично-заводской статистики 1898 года.

б) статистический анализ выращивания полевых культур в период с 1867 по 1914 годов и сопоставление в международном масштабе.

Работы Шимошич Дьердьне и Юлиш Пушкаш. В Америке Эбби М. Скотт производил исследование с помощью вычислительной машины на базе данных венгерской внешней торговли за период 1882—1913 гг.

2. *Возможности и требования будущего*. Период с 1850 по 1945 год в Венгрии дает весьма большие возможности для проведения исследований с помощью вычислительных машин. В случае целого ряда тем квантитативные исследования, проведенные с помощью традиционной техники, уже подошли к тому, что их продолжение и дальнейшее развитие возможно лишь с помощью машинных средств: с одной стороны, мы имеем много таких источников или типов источников, которые требуют обработки с помощью вычислительной техники, с другой стороны, в ходе исследований, проведенных за последние годы, возник целый ряд проблем, успешный ответ на которые мы сможем получить лишь путем статистического анализа, проведенного с помощью вычислительных машин.

а) *Источники, типы источников*, в которых сообщается ограниченное количество данных идентичного типа, которые могут быть легко стандартизированы касательно большого числа (порядка тысяч или десятков тысяч) единичных случаев. Это отчасти печатные, отчасти архивные источники: адресные книги (наиболее важные адресные книги

землевладельцев), альманахи, реестры торговых фирм, компасы, регистры налогоплательщиков рекрутские списки, метрические книги и т. д. Далее сюда могут быть отнесены такие обширные источники, как донесения полиции о рабочем движении, журналы заседаний парламента, а также генеалогические справочники и биографические лексиконы. Далее, необходимо проводить обработку огромной массы данных, содержащихся в прежних официальных статистических изданиях, согласно новым критериям, выдвинутым современным исследованием, согласно новым методам классификации, а также проводить их статистический анализ на более высоком уровне.

б) *Проблемы*, требующие разработки с помощью вычислительных машин, существуют во всех областях исследования. Здесь говорится только о тех проблемах, которые уже действительно поставлены на повестку дня, и уже были совершены попытки их обработки традиционной техникой.

Экономическая история: наиболее важные агрегатные показатели роста национальной экономики (компоненты национального продукта и национального дохода, а также факторы, действующие на их формирование), работы по истории цен и заработной платы. — *Социальная история*: структурные анализы в общегосударственном или местном масштабе, в разрезе всего общества или же относительно отдельных классов и слоев; коллективная биография (реконструкция одного слоя или группы на базе анализа единичных случаев или большой массы), анализ общественных массовых движений (например, стачек), демографические исследования разработка наиболее важных демографических показателей в масштабе страны. — *История политики*: исследование поведения избирателей и депутатов парламента, а также исследование влияющих на это факторов. — *История культуры*: составление статистики по делу просвещения на длительный период в масштабе страны; статистический анализ книгоиздания; анализ формирования идеологических течений, оказывающих влияние на общественное мнение, на базе данных, предоставленных средствами массовой коммуникации (печати).

3. *Характер исследований*. В первом приближении речь может идти о работе двух типов:

а) Описательная разработка источника или группы источников идентичного типа в полном объеме; кодирование данных, нанесение на перфокарту или магнитную ленту, фундаментальная работа по классификации и группировке с выполнением первичной статистической обработки;

в случае источников такого типа создание центрального «компьютерного архива» (банка данных), основные данные которого, хранимые на магнитной ленте, любой исследователь может использовать для дальнейшей статистической обработки в соответствии со своими проблемами.

б) Выявление связей и моментов, скрытых в случае традиционных методов исследования, для решения определенных проблем с помощью более сложного статистического анализа,

в этом случае анализу подвергается несколько источников, касающихся этого вопроса, в большинстве случаев путем выборочного метода.

4. *Излагая задачи исследований, решаемых с помощью вычислительных машин*, автор хотел указать, какой путь открывает вычислительная техника перед исследованием, поскольку вышеупомянутое обобщение даже при оптимальной оснащенности ЭВМ представляло бы собой многодесятилетнюю программу исследования. Автор подчеркивает, что решение аналогичных проблем известно в зарубежной литературе. Опыт зарубежных исследований показывает, что более крупные расходы, связанные с применением вычислительной техники, в таких случаях окупаются большими результатами. Автор вносит ряд предложений, первостепенным из которых он считает *создание центрального компьютерного архива* — с обработкой определенных источников или группы источников.

5.

Юлианна Пушкаш—Маргит Ланц: Квантитативный анализ производства полевых культур в Венгрии в 1867—1913 гг.

Целью рассматриваемой работы, подключающейся к реферату Ласло Катуш, было проведение математико-статистического анализа производства полевых культур и подведение вытекающих из этого итогов по экономической. Авторы здесь в первую очередь дают методическую информацию.

Исходный материал источников: динамические временные ряды годового производ-

ства всех полевых растительных культур, цены производства и экспортируемого количества. На базе этих рядов динамики были выполнены следующие расчеты:

1. Анализ динамических рядов начали с самого простого и наиболее широко применяемого метода — с составления *чисел-индексов* и *графиков*. Для показа тенденций развития прежде всего были образованы ряды индексов: а) ряд базисных индексов (всегда на основании средней величины 1909/13 годов), б) ряд цепных индексов. Подавляющее большинство рядов индексов — индексы объемов. К количествам, которые не поддаются непосредственному суммированию, для приведения к общему знаменателю различных качеств, привлекли также и индекс стоимости. Формирование валового производства всех полевых растительных культур и производства отдельных их групп прослеживали с использованием неизменных цен. Ряды индексов, образованные на базе взвешенной цены производства 1909/13 годов с неизменными ценами, здесь функционируют как средства приведения различных потребительных стоимостей к общему знаменателю, и как средства фактического выражения стоимости, и в то же время они также являются носителями объема производства.

2. Движение динамических рядов в длительной перспективе времени, основная тенденция развития производства было вскрыто *трендовыми расчетами*. Исходя из самых простых расчетов тренда, в первую очередь рассчитали тренды с помощью исчисления т. н. подвижной средней. Полученное таким образом сглаживание колебаний динамических рядов уже облегчило ознакомление с природой временных рядов; полученная таким образом кривая тренда относительно хорошо приспособлялась и обозначала также те наиболее крупные отрезки (этапы) роста производства, о которых упоминается также и в текстах исторических источников. Однако такого рода расчеты тренда еще не позволили получить результатом кривую, касающуюся временных рядов в целом, которая аналитически известна, и которой легко пользоваться в работе.

Поэтому после составления временных рядов трендовых стоимостей с подвижным средним и графического их изображения перешли к *аналитическим* трендовым расчетам. Вовсе нелегко было определить, какой из типов тренда лучше всего коррелирует с отдельными динамическими рядами. Для этого использовалось также несколько различных методов (изучались графики временных рядов, на глазок проводили медиану, исследовали трендовые кривые с подвижной средней, принимали во внимание методы трендовых расчетов, примененные с аналогичного типа временными рядами, и не в последнюю очередь, учли также и информации текстов исторических источников. Все эти соображения в совокупности содействовали авторам в выборе тех типов математических функций, которые могли бы правильно отражать устойчивую тенденцию временных рядов. (Корреляция проверялась методом наименьших квадратов. С временными рядами, включающими в себя складывание производства, в большинстве случаев коррелировали линейные, а в некоторых случаях — экспоненциальные тренды, а для цен во всех случаях стало необходимым сопряжение (совмещение) парабол.) После составления временных рядов, полученных аналитическим расчетом тренда, были начерчены линии тренда (полулогаритмическим масштабом), и это дало изогнутую кривую и для линейных трендов. Этот метод изображения не только хорошо показал медиану, проведенную в ряду динамики, но показал также и большие отклонения между исходными (первоначальными) динамическими рядами и динамическими рядами, созданными из трендовых величин.

3. Для того, чтобы выявить, в какой степени необходимо было сгладить исходные (первоначальные) временные ряды, и также показать, насколько отличаются фактические данные рядов от трендовых величин (или, по другой терминологии, от средних величин), были исчислены отклонения данных исходного динамического ряда от данных временного ряда трендовых величин. Отклонения, получившиеся из года в год, показаны рядом *девиаций*. (Для большей наглядности и сопоставимости отклонения от трендовых величин были выражены в процентах.)

В своих исследованиях авторы придавали чрезвычайно большое значение исследованию девиаций, затем на основании их — исчислению показателей дисперсии; так как они сознавали ту математическую абстракцию, то абстрагирование от реальной действительности, к чему они прибегали при вычислении средних, т. е. трендовых величин. (Или наблюдалось также и то, что эта абстракция является одной из причин того, почему историко-экономике чуждаются трендовых расчетов). По их мнению, эта математическая абстракция необходима именно в интересах более глубокого и точного познания исторической действительности; главной целью и доводом для расчетов средних величин для историков является именно то, чтобы они могли осветить и исторически проанализировать отклонения от этих средних величин, дисперсию. Ибо современные статистические методы подтверждают, что статистические совокупности освещаются по-другому, если нам известны их отклонения и дисперсия. Благодаря расчетам, направленным на это, можно более уве-

ренно опознать или показать нарушения порядка, проявляющиеся во временных рядах или характеризующие их особенности. В результате знания средних величин рядов и отклонений от них, в итоге исследования дисперсии можно опознать такие особенности производства, которые могли бы остаться нераскрытыми, если бы мы не воспользовались математическим статистическим анализом.

4. После составления временного ряда девиаций последовало исчисление следующих *показателей дисперсии*: абсолютная средняя величина девиаций, и квадратичная средняя величина девиаций, т. н. стандартная девиация. Эта последняя устраняет влияние количественных различий между отдельными рядами, и в результате этого является самым чистым показателем для сопоставления отдельных временных рядов.

5. Динамический ряд девиаций означал не только колебания исходного временного ряда по отношению к медиане, но выявил также и разрывность, цикличность отклонений. Для фиксирования этого, из временных рядов девиаций (аналогично исходным динамическим рядам с исчислением 7-летней подвижной средней) был рассчитан тренд, и, приняв величину тренда за 100, линия тренда также была изображена графически. Таким образом можно было еще лучше выяснять природу временных рядов, так как в составе линии перспективного тренда раскрылись периоды средней продолжительности, периоды ускоряющегося и замедляющегося темпа роста.

6. И в заключение последние производные или расчетные временные ряды содержат так называемые *вторичные девиации*. Приняв величины образованных из девиаций трендов за 100, исследовали ежегодную флуктуацию, колебания временного ряда в целях раскрытия его более коротких циклических движений.

Составленные с помощью математических статистических расчетов временные ряды и графики уже предоставили широкую базу и для исследования динамики развития. Показателями его являются непосредственно *средние темпы роста*. Для временных рядов в целом это рассчитывалось следующим образом: 1) из величины тренда среднего темпа роста, 2. из средней величины первого и последнего пятилетия временных рядов. Средний темп роста всех динамических рядов в целом также является математической абстракцией. В действительности темпы роста — как уже было показано рядами цепных индексов — не были аналогичными даже за два года. Средняя величина, то-есть средний темп роста всего временного ряда, важен для историков в первую очередь потому, что мы сможем узнать величину отклонения от него, сможем исследовать дисперсию относительно средних темпов роста.

Из временного ряда девиаций, главным образом из линии тренда уже становилось ясным, что наряду с ежегодными изменениями темпов роста проявляются также и определенные цикличности, то есть изменения направлений средних темпов роста, ускоряющиеся или замедляющиеся периоды. Эти циклы старались выявить также двумя различными путями: 1) проводили расчет средних темпов роста на десятилетние периоды, покрывающие друг друга, а также 2) на те этапы, которые девиации характеризовали как изменения направления темпа роста. — Применялись математические методы для определения и анализа изменений структуры производства полевых культур. Методом элиминирования изыскивали ответ на вопрос о том, в какой мере влияли на рост три основных фактора: увеличение посевной площади, преобразование структуры посевов и повышение урожайности отдельных культур. Для каждой растительной культуры порознь были проведены также те измерения, с помощью которых можно было выяснить, в какой мере формирование посевной площади или урожайности оказывало влияние на складывание производства отдельных растительных культур.

7. В интересах проведения сравнительного анализа в международном масштабе и более точной оценки развития Венгрии — в пределах возможности — аналогичные анализы проводили авторы также и с временными рядами производства полевых культур во многих других европейских странах. Наряду с сопоставлением производства полевых культур в Австрии и в Венгрии был проведен совместный анализ двух рядов данных, который позволил построить перспективные тренды для основных сельскохозяйственных продуктов, а также исследование роста в масштабах всей австро-венгерской монархии.

6.

Атила Чернок—Ева Эрлих—Дьёрдь Силадьи: Об инфраструктуре на базе Международное сравнительное исследование исторических статистик (1860—1968 гг.)

Исследование, проведенное коллективом экономистов, репрезентировало на конференции проблему приближения экономической истории и современного экономического исследования. Само исследование в первую очередь касалось следующих вопросов:

1) Как формировалась инфраструктура на различных этапах экономического развития различных стран.

2) Какой уровень устроенности инфраструктуры — принимая во внимание технический уровень эпохи — соответствует определенному уровню экономического развития данной страны.

3) На определенных уровнях экономического развития «чего стоит» или чего требует от народных хозяйств создание инфраструктуры, её поддержание, модернизация и расширение.

Международное историческое исследование инфраструктуры охватывает период в 100 лет (1860—1968 гг.).

О понятии инфраструктуры: в принципиальном смысле под инфраструктурой мы понимаем ту часть национального богатства, которая не служит непосредственно ни созданию материальных благ, ни их потреблению, а которая на данном уровне экономического развития, в соответствии с всегдашними требованиями техники, призвана обеспечить свободный простор, так называемую сосудистую систему, для процесса производства — распределения — потребления.

Для исторического сопоставления инфраструктуры в международном масштабе служит специальная система показателей, созданная для целей исследования.

Типы индустриализации и инфраструктурного развития: из результатов исчислений вырисовывается три основных типа. Представителями первого типа являются Англия, Голландия и несколько западноевропейских государств. Здесь формирование инфраструктуры по существу предшествует быстрому промышленному развитию. Инфраструктурные рамки, созданные в ранние периоды, обеспечили возможность последовательного распространения, начальный простор и для позднее начавшейся индустриализации. Экономика Соединенных Штатов Америки репрезентирует второй, более современный тип развития. Здесь одновременно с развитием и распространением капитализма, почти без предварительных предпосылок, складывалась инфраструктура с постепенным образованием потребностей, предъявляемых, производящими и потребляющими отраслями. Вначале этому содействовал также и иностранный капитал. Для английской модели характерно опережение по времени, а для американской модели характерно развитие инфраструктуры, которое неразрывной цепью сопрягается с распространением капитализма. Часть стран Центральной и Восточной Европы, особенно в период после первой мировой войны, по существу не прошли путь того структурного преобразования инфраструктуры, которое в то же самое время происходило в значительной части стран Западной Европы. Тот тип экономического развития, который был осуществлен европейскими социалистическими странами после второй мировой войны, не сходится ни с одним из двух вышеуказанных типов создания инфраструктуры. Для этого типа не характерны ни предварительное создание экономических условий, ни «сцепленное» совместное развитие. Здесь мы имеем дело с таким третьим типом, в котором развитие инфраструктуры как бы отсутствует некоторое время. В этих странах до периода середины 1960-х годов мы можем говорить скорее об утилизации наличествовавшей несвоевременной инфраструктуры.

Что же касается роли факторов производства в инфраструктуре, то можно установить, в складывании относительно соотношения занятых в инфраструктуре с общей численностью занятых находит выражение своеобразный сплав фактора времени и фактора экономического развития. Из этих двух факторов решающую роль играет последний.

Одним из наиболее важных свойств инфраструктуры является высокая капиталоемкость, потребность в инвестициях. Относительное соотношение инфраструктурных капиталовложений с общими капиталовложениями колеблется в широком интервале в зависимости от времени и от государства, но в самых редких случаях снижается до уровня менее 50%, а его верхний предел достигает примерно 80%. Второй характерной чертой инфраструктурных капиталовложений является то, что их величина обычно не зависит от экономического развития. — В социалистических странах доля инфраструктурных капиталовложений гораздо меньше по сравнению с капиталовложениями в целом, чем в капиталистических странах.

Развитие инфраструктуры является медленным процессом, и, как правило, требует чрезвычайных усилий от народных хозяйств.

7—8.

В связи с рефератом по аграрной истории Имре Вельманна публикуются две специальные работы по применению вычислительных машин. В этих работах с привлечением коллективов специалистов в составе, соответствующем решаемой задаче, рассматриваются и подготавливаются общие методы, которые могут быть использованы в общих работах по разработке источников и обработке данных по аграрной истории.

Денеш Варга Ева Вереш: Разработка переписей земельных владений феодальной эпохи с помощью вычислительных машин

С помощью математиков-лингвистов составляются индексы источников по группе переписей земельных владений, сохранившихся от периода 1526—1848 гг. Число таких кадастров составляет порядка десятков тысяч. При выполненной до сего времени с помощью вычислительных машин систематизации резюме примерно 15.000 источников используется элементарная классификация, дающая возможность быстрого обзора источников (в период конференции проводилась её непосредственная подготовка). Для этого участвующие в работе математики-лингвисты и историки разработали такую систему, которая принципиально в дальнейшем может быть расширена произвольно по желанию, вплоть до подробной тематической разработки. Это может стать необходимым при разработке отдельных, менее крупных разделов, частей материала, избранных с помощью вычислительных машин.

Разработке с помощью вычислительных машин предшествовали эксперименты по применению мануальных документационных средств (традиционная система каталогов, перфокарты). Эти работы понятным образом не принесли желаемого результата, и трудности, связанные с подготовкой, содержанием в порядке и использованием такого количества материала, стали очевидными. И всё же авторы считают весьма целесообразной предварительную подготовку машинной обработки материалов, осуществляющуюся с помощью мануальных документационных средств; обладая предварительными информацией, полученными о материале, можно более экономично организовать машинную обработку данных, можно приобрести немало полезного опыта и не в последнюю очередь: большинство проблем систематизации, определения понятия выдвигается уже на этом этапе, в силу чего документационная система, приспособляющаяся к материалу, попадает в машину уже в зрелой форме. (В 1-ой части доклада рассматривается целесообразная комбинация мануальной и машинной систематизации.)

При составлении индексов переписей земельных владений необходимо решить специальную историческую задачу. В этом отношении эта работа принимает совершенно другой характер, чем доклада (например, библиотечных и т. д.). Прежде всего необходимо было обеспечить осуществление точек зрения, связанных с критикой источников. (Для этого основой явились данные критики исторических источников, содержащиеся в резюме, составленных на источники; по ним можно было составить аттестации относительно достоверности документов и данных.)

С исторической точки зрения одной из наиболее важных частей составляющегося регистра является географический указатель, составление которого является, пожалуй, самой интересной частью работы с точки зрения применения вычислительной техники. Вследствие непостоянной орфографии географических названий и частого изменения названий поселений, а также неоднократного переустройства административных единиц кажется неральным составление географического индекса из массы данных,¹ охватывающих более четырех столетий и несколько сотен тысяч географических названий. В машинной обработке данных задачей здесь является не сличение (сверка, согласование) географических названий по буквам, так как таким путем может быть упорядочена лишь часть этого материала. Здесь необходимо решить проблему, автоматического отождествления географических названий в различных по форме вариантах, и, наоборот, по одинаковым по форме географическим названиям нужно установить, к какому физическому объекту они относятся в данном контексте. Эта проблема до некоторой степени является языковой аналогией распознавания образов, при условии когда эталон дается заранее (например, в форме существующих в настоящее время географических словарей (топографических каталогов). — В 3 и 4 части очерка рассматриваются результаты, полученные из эмпирического исследования, а также метод, разработанный для подхода к решению этой проблемы с помощью вычислительных машин.

Ласло Чех — Дьёрдь Хараст Ева Верешш: Топографический метод хранения и обработки данных в аграрной истории (Составление картографических диаграмм с помощью вычислительных машин)

В статье описывается два вида картографических диаграмм, начерченных с помощью построено печатающего устройства (принтера) ЭВЦМ:

1. Точечные диаграммы, на которых одна географическая единица (например, поселение) изображается в виде точки; точка изображается каким-либо письменным зна-

ком, который соответственно теме выбирается из набора знаков принтера. У одной тематической карты определенная серия письменных знаков соответствует серии качественных категорий (например, серия цифровых знаков может обозначать категории количественного порядка). Эти диаграммы служат не для визуального просмотра, визуальность в них осуществляется лишь постольку, поскольку необходимо избирать письменные знаки, хорошо различимые друг от друга; их целью является просто фиксирование данных или полученных в ходе обработки материалов результатов в географическом порядке. Это рабочие карты, которые исследователю более легко проанализировать, чем сводки в виде таблиц. В них осуществляется известная редукция, выполненная согласно заранее заданным аспектам. Они могут быть дешево изготовлены в больших количествах и с ними легко обращаться со всех точек зрения.

2. По существу по аналогичной технологии изготавливаются картографические диаграммы, пригодные также и для визуального просмотра, и более всего приближающиеся к графическому выполнению. Отдельные территориальные единицы внутри ображаемой географической площади (например, комитаты внутри территории страны) составляют поверхности, заполненные письменными знаками, соответствующими их аттестации. Путем выбора знаков можно достичь тех визуальных контрастов, которые достигаются штриховкой различной силы при вычерчивании карт. Напечатанная таким образом карта дает уже проанализированную обзорную картину об окончательных результатах обработки данных.

Эти диаграммы в виде карт близки к тематической картографии, но их нельзя смешивать с автоматизированной картографией. Их составители придерживаются принципов картографии, насколько этого позволяет техника, но в окончательном итоге эти диаграммы — всего лишь простые технические пособия, и как таковые они означают лишь один из этапов процесса обработки данных. Существенной чертой применяемой техники является то, что картографическая диаграмма органически связана с процессом обработки в целом, обработка данных, поставленных уже на носитель данных вычислительной машины, может быть завершена без перерыва, и полученные результаты по желанию могут быть занесены на картографическую диаграмму, таблицу или в любой список.

Осуществление географической точки зрения в такой большой мере в процессе обработки данных дало возможность (а также и содействовало) тому, чтобы хранение данных более крупного количества источников также было осуществлено по единым географическим признакам, была создана система обработки данных, пригодная для региональных исследований таким образом, чтобы её можно было легко использовать для обработки данных источников различных эпох и различного состава. Создание этой системы требует значительных предварительных работ, но от нее можно ожидать и значительных результатов. Первые подготовительные работы были начаты на основании опыта, приобретенного в связи с описанными здесь первыми картографическими диаграммами.

ДИСКУССИЯ

В ходе оживленной дискуссии, завязавшейся в несвязанной регламентом части совещания, участники — наряду с выдвижением отдельных конкретных, немаловажных деталей вопросов и замечаний — по сути дела единодушно высказались за необходимость планомерного распространения количественных исследований, углубление тематики и организационной сплоченности. Было подчеркнуто требование обоснованности количественных исследований, необходимость соединения их с комплексными исследованиями. К этой точке зрения присоединились также и присутствовавшие на конференции представители родственных отраслей наук — в первую очередь лингвисты, предложив при этом свое сотрудничество.

В других областях применения вычислительных машин при исследовании истории наук (например, при анализе текстов, анализе содержания и т. д.) в Венгрии до сего времени не было или почти не было инициативы. Исследователи учитывают имеющиеся в этих областях возможности.

Совещания совместно с представителями-специалистами по вычислительной технике желательно проводить и в будущем, в отношении подготовки и усовершенствования специалистов на них также можно возлагать максимальные надежды. В итоге конференции участниками были вынесены конкретные практические предложения в сторону научных органов-организаторов конференции о продолжении сотрудничества между различными областями наук.

ORDINATEURS ET L'HISTORIOGRAPHIE

(Budapest, le 25 octobre)

Conférence de Table Ronde de l'Association János Neumann des Sciences Cybernétiques, de la Société Hongroise d'Histoire, et de la Section Historique Agraire de l'Association Hongroise des Sciences Agraires

La première conférence interprofessionnelle des experts des ordinateurs et des historiens fut organisée dans le cadre du plan national visant le développement de la culture des ordinateurs en Hongrie. Lors des travaux de préparation, les historiens hongrois furent appuyés par deux facteurs. D'une part, la dernière conférence internationale des historiens (Léningrad—Moscou, 1970) — tout en mettant au jour tant les expériences que les problèmes — donna une vue d'ensemble sur l'application jusqu'à présent des ordinateurs dans plusieurs domaines de l'historiographie; prenant en considération ces conclusions, les délibérations pouvaient être concentrées sur les problèmes du pays et sur les tâches concrètes. D'autre part fut considérable l'appui reçu de l'Association Hongroise des sciences cybernétiques portant le nom de John von Neumann — qui développe une activité intense interprofessionnelle pour pouvoir surmonter les premières difficultés se manifestant dans les nouveaux champs d'application.

Les participants du colloque tenu dans un cercle restreint furent des experts des ordinateurs s'intéressant à l'utilisation historiographique des ordinateurs ou ayant déjà participé à des expériences, ainsi que des historiens qui s'étaient déjà servis — ou bien voulaient le faire — des ordinateurs. A l'ordre du jour figurèrent les problèmes actuels de l'historiographie hongroise, dans l'étude desquels l'automatisation est avant tout indiquée; surtout il fut question des méthodes et des tâches du dépouillement des sources massives (séries continues de documents couvrant une partie du pays ou le pays entier).

Rapports

1.

György Granasztói: Ordinateurs dans l'historiographie

(Ce rapport initial, qui posa les problèmes et présenta les recherches de l'auteur, fut publié dans le numéro 1—2. XV. de *Történelmi Szemle*, c'est pourquoi il n'est pas analysé ici.)

2.

Erik Fügedi: Histoire de la Hongrie et l'ordinateur

Passant en revue les sources remontant à l'époque où commencent les relevés statistiques en Hongrie, l'auteur posa les problèmes du dépouillement de ceux-ci par l'échantillonnage, tout en soulignant la nécessité de connaître leur genèse et de les soumettre à une analyse critique.

Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, la Hongrie d'alors (qui était beaucoup plus grande que celle de nos jours) fut gouvernée par des rois siégeant à Vienne et par la noblesse des comitats presque indépendante au point de vue politique et disposant d'une autonomie. Les souverains, notamment Marie-Thérèse (1740—1780), Joseph II (1780—1790) faisaient de grands efforts pour connaître le pays d'une manière approfondie, systématique. Marie-Thérèse essayait — paraît-il — la transplantation du système appliqué dans la France contemporaine. Elle attribua une grande importance à la démographie, à la production agricole, aux prix des provisions de base. Pour se procurer les informations nécessaires elle ordonnait aux comitats et aux libres villes royales de fournir d'année en année des renseignements sur la démographie (*Conscriptio Animarum*), sur la moisson et les semailles (*Tabella procreationis frugum*) etc. Ces efforts échouèrent à cause de la résistance de la noblesse qui se refusa à fournir des données touchant ses affaires. (Les nobles furent omis par exemple dans les statistiques démographiques). Joseph II, las des discussions, se servit de l'armée, organisa un recensement de la population (y compris les nobles) (1784—1787), et le cadastrage du pays (y compris les propriétés nobiliaires), à l'aide de ses officiers. Après sa mort la noblesse indignée annula le cadastrage dans la plupart des comitats et la vague d'indignation rendit pour longtemps impossible de procéder à n'importe quel relevé statistique.

Il y avait des domaines administratifs dans lesquelles le gouvernement royal avait plus de succès. Étant donné que le roi disposait des droits royaux (*regale*), il pouvait se procurer toute

information qu'il voulait. La Chambre royale présentait régulièrement des rapports sur les échanges commerciaux avec les pays étrangers, sur la production des métaux précieux etc.

Même les recherches de courte durée dans les archives hongroises montrent clairement que malgré les difficultés que l'administration royale avait dû surmonter et malgré le triage barbare par lesquels les relevés avaient été détruits au siècle passé, nous possédons pourtant des matières de grande valeur. Ces matières semblent bien se prêter à un travail par lequel nous puissions donner un aperçu solide, basé sur des statistiques, des conditions démographiques, économiques et sociales dans la Hongrie de la fin du XVIIIe siècle. Autant qu'il est possible d'en juger à l'état actuel des recherches, nous possédons quelques échantillonnages statistiques embrassant tout le pays et aussi quelques-uns fragmentaires. Déjà ce fait motive le procédé d'échantillonnage qui nous semblera encore plus indiqué si nous prenons en considération le fait que la Hongrie de XVIIIe siècle fut divisée à tous les points de vue. Il y avait des nobles et des serfs, en dehors de l'Église catholique il y avait trois Églises protestantes et une orthodoxe, la population appartenait à plus de six nationalités. Sous l'aspect économique les différences étaient encore plus grandes. Dans certaines régions la monoculture (surtout la viticulture) régnait, dans d'autres la pêche et l'élevage étaient les éléments de subsistance les plus importants. Il va sans dire que dans ces conditions la vie culturelle ne pouvait être homogène non plus.

L'auteur souligne qu'il reconnaît bien les difficultés à cet égard. Il n'y a pas d'échantillonnage qui puisse servir de remède universelle, il faudrait faire des échantillonnages stratifiés dans tous les domaines (démographique, agraire etc.), c'est le seul moyen de trouver la solution et la seule possibilité de profiter des échantillonnages fragmentaires étant à notre disposition.

3.

Imre Wellmann: Dépouillement des sources d'histoire agraire et l'ordinateur

Vu que, dans l'historiographie, c'est surtout l'histoire économique et sociale qui permet et même impose l'analyse quantitative, et que par conséquent, dans ces domaines-là — depuis assez longtemps — les chercheurs, au lieu de reconstruire le passé à l'aide de «l'historiographie impressionniste», s'efforcent à recourir aux données mesurables, l'histoire agraire ne peut plus exister sans dépouillement mécanique des données.

1. La nécessité du dépouillement automatique ne relève pas d'une mode scientifique, il ne s'agit pas non plus de simplement rattraper le développement technique. En Hongrie les sources historiques se prêtant au dépouillement automatique concernent surtout l'évolution agraire, car la Hongrie fut un pays agraire pendant des siècles. (La vie des villes était basée en grande partie aussi sur l'agriculture.) D'une part déjà la volume et la richesse de ces sources nécessitent l'utilisation de l'ordinateur (tant dans la documentation que dans l'analyse statistique), d'autre part l'histoire agraire — vu sa place spéciale occupée dans l'hierarchie des disciplines — a des rapports très étroits avec d'autres disciplines voisines (ethnologie, géographie, agronomie, économie politique, sociologie), c'est pourquoi il est inévitable de prendre en considération les aspects spéciaux de ces dernières. Tout cela exige l'analyse complexe des problèmes et ce n'est plus exécutable avec des moyens traditionnels.

2. Que peut apporter à l'historiographie agraire le dépouillement systématique automatisé des données?

Non seulement l'accélération des procès de travail exécutables à la main, mais d'une part l'agrandissement du domaine des recherches en l'étendant à des «tâches blanches» et d'autre part l'approfondissement de l'analyse (l'analyse complexe de la structure intérieure et du dynamisme des phénomènes ainsi que l'éclaircissement de l'importance relative de différents facteurs et l'exploration des rapports complexes susmentionnés). Les résultats atteints jusqu'à présent dans les recherches prouvent qu'il s'agit d'un espoir fondé réellement. En plus, le dépouillement automatisé aura prêté aide à l'appréciation correcte et à la critique des sources historiques.

3. Les tâches de l'historien agraire dans l'utilisation efficace des ordinateurs dépassent la simple connaissance des méthodes mathématiques concernant le dépouillement automatique. Les autres tâches sont les suivantes:

a) Le choix des sources adéquates. La possibilité de l'analyse quantitative est donnée surtout dans le cas de sources historiques qui couvrent — sous des aspects homogènes — un territoire assez vaste (si possible, le pays entier) et qui permettent donc de traiter le profil détaillé, richement nuancé, valable à l'époque en question;

ou bien (c'est plus rare) si elles forment, classées également selon les principes homogènes, des cycles complets s'étendant aussi loin que possible dans le temps et peuvent ainsi servir de base pour dresser des trends d'évolution. Plus on recule dans le temps, moins ces conditions sont données.

Tout cela indique qu'il nous faut commencer le travail dans un domaine et à une époque où nous disposons de données complètes et justifiées. Concernant la Hongrie historique, cette époque est celle de la fin du XIXe siècle, quand nous possédons déjà réellement des relevés homogènes, ayant un caractère statistique. Mais aussi faut-il attirer l'attention sur le fait que dans le développement agricole les différences dans les conditions naturelles et dans celles du marché etc. firent surgir bien des variétés régionales, voire locales, et que cette diversité — vu la prédominance du facteur de la nature — entra en jeu dans une mesure croissante à l'époque préindustrielle. Si l'on veut avoir une vue d'ensemble des facteurs du développement agricole en Hongrie il est recommandé d'élaborer un profil de la fin du XIXe siècle. C'est une base solide de comparaison qui nous permet de remonter avec plus d'assurance dans le temps vers les époques moins documentées et sur cette base il nous sera possible d'élaborer des trends plus longs de l'évolution.

b) Critique des sources

L'historien doit examiner soigneusement dans quelle mesure l'ensemble de la source ou ses séries de données sont crédibles, dans quelle mesure ses lacunes peuvent être complétées par des données prises à d'autres sources et sous quels rapports elles sont propres au dépouillement automatique.

c) Préparation du programme

Avant l'analyse quantitative il faut procéder à une analyse qualitative, dresser l'hypothèse de recherche, établir le modèle — qui permettra le choix des indicateurs les plus adéquats. A tout cela succède la présentation de la documentation sous une forme se prêtant au codage et c'est le point à partir duquel la connaissance des méthodes mathématiques est indispensable.

4. Voie de l'évolution

Nous avons encore beaucoup de problèmes à résoudre et nous ne pouvons marquer un progrès appréciable que de pas à pas, selon un plan, unissant les forces systématiquement. La condition primordiale du succès est avant tout la collaboration des ordinateurs et des spécialistes de l'histoire agricole. Jusqu'à présent cette collaboration ne se manifesta que dans des tentatives individuelles. Pour pouvoir réaliser la collaboration, nous avons besoin d'une part d'experts des ordinateurs connaissant bien les problèmes historiques (à l'échelle internationale et nationale il y en a des cas), d'autre part d'historiens se familiarisant avec les méthodes mathématiques. Ainsi il sera possible non seulement de créer une base de sources large et sûre mais aussi de donner un élan sans précédent aux travaux de recherches et dépouillement — en s'appuyant sur les expériences acquises à l'étranger et dans notre pays.

4.

László Katus: Sur l'utilisation des ordinateurs dans les recherches sur l'époque capitaliste

1. Ce qui est déjà accompli et ce qui se fait actuellement.

A la connaissance de l'auteur, deux recherches furent effectuées ou sont en train en Hongrie — concernant cette période — à l'aide d'ordinateurs:

a) le tableau input — output de l'industrie manufacturière en Hongrie dressé sur la base des statistiques industrielles de l'année 1898;

b) l'analyse de la production des cultures agricoles et une comparaison internationale entre 1867—1914 — études de Mmes György Simonics et Julia Puskás. Aux États-Unis c'est Eddie M. Scott qui fit des recherches à l'aide d'ordinateurs sur la base des données du commerce extérieur hongrois des années 1882—1913.

2. Possibilités et besoins futurs en Hongrie

L'époque entre 1850—1945 offre plusieurs possibilités pour les recherches poursuivies à l'aide d'ordinateurs. Dans le cas de beaucoup de thèmes les recherches effectuées par la méthode traditionnelle sont arrivées à un point où leur développement n'est plus possible qu'avec des moyens automatiques: d'une part nous avons beaucoup de sources ou des types de sources qui demandent le dépouillement automatique, d'autre part au cours des recherches des années dernières, plusieurs problèmes se posèrent auxquels nous ne pouvons répondre d'une façon satisfaisante qu'à l'aide d'analyse statistique effectuée par des ordinateurs.

a) Des sources, des types de sources qui renferment des données en nombre limité, du même type, faciles à standardiser et concernant plusieurs milliers ou dizaines de milliers de cas individuels. Ce sont d'une part des sources imprimées, d'autre part des sources d'archives: les livres d'adresses (ceux des cultivateurs sont les plus importants), des almanachs, des listes de firmes, des compas, des rôles des contribuables, des procès-verbaux des conseils de révision, des registres d'état civil etc. Les documents volumineux, comme rapports policiers sur le mouvement

ouvrier, journaux du Parlement ainsi que les manuels généalogiques et les encyclopédies biographiques peuvent être y classés aussi. En plus, il est nécessaire de procéder au dépouillement des données des éditions statistiques officielles de l'époque conformément aux nouveaux principes de classement, et aux critères nouveaux introduits par les recherches modernes, ainsi que les soumettre à une analyse statistique d'un niveau plus élevé.

b) Dans tous les domaines des recherches historiques nous pourrions citer des problèmes qui exigent le dépouillement automatique, mais nous ne nous occupons ici que de ceux qui furent déjà mis à l'ordre du jour effectivement et dont le dépouillement fut déjà essayé par des méthodes traditionnelles.

Histoire économique

Les indices agrégats les plus importants de la croissance de l'économie nationale (les composants du revenu national et ceux du produit national ainsi que les facteurs ayant une influence sur leur évolution), les travaux écrits sur l'histoire des salaires et des prix.

Histoire sociale

L'analyse des structures sur le plan national ou local, concernant certaines couches et classes ou bien l'ensemble de la société; biographie collective (reconstruction d'une couche ou d'un groupe sur la base d'un grand nombre des cas individuels), l'analyse des mouvements de masse (p. ex. des grèves), les recherches démographiques (l'élaboration des indices les plus importants du mouvement démographique à l'échelle nationale.)

Histoire politique

L'analyse du comportement des parlementaires et des électeurs et celle des facteurs qui les influencent.

Histoire de la civilisation

L'établissement de statistiques du système d'enseignement à l'échelle nationale pour une longue période, l'analyse statistique de l'édition, l'analyse de la formation des courants idéologiques influençant l'opinion publique — fondée sur les données offertes par les mass-media (presse p. ex.).

3. Caractère des recherches

Comme premier abord, il peut être question d'un travail de deux types:

a) le dépouillement descriptif in extenso d'un groupe de documentation de même type ou d'une source; le codage des données, leur enregistrement sur bande magnétique ou carte perforée, en procédant au travail fondamental de classement, de groupement et du dépouillement statistique de base;

dans le cas de sources de tel type il est recommandé de fonder une «archive d'ordinateur central» (banque de données) dans laquelle les données fondamentales enregistrées sur bandes magnétiques pourraient être dépouillées par les chercheurs au point de vue statistique conformément à leurs propres problèmes.

b) L'exploration des rapports et des phases restés cachés pour le travail traditionnel, à l'aide d'une analyse statistique d'un niveau plus élevé, pour pouvoir répondre à certains problèmes,

dans ce cas-là différentes sources concernant le problème en question seraient analysées à l'aide d'un échantillonnage.

4. Étant en considération les tâches des recherches poursuivies à l'aide d'ordinateurs, l'auteur désire signaler — le résumé susmentionné constituant un programme de recherches de plusieurs décennies, même en cas d'approvisionnement optimal en machines — quelle est la voie qui s'ouvre devant les recherches par l'introduction des ordinateurs. Il souligna que la solution des problèmes de ce genre est connue dans la littérature internationale et que les expériences internationales montrent que le surcroît de frais dû à l'utilisation des ordinateurs est compensé par les résultats. Parmi ses propositions l'auteur estime de toute première importance celle de la fondation d'une archive centrale d'ordinateur pour le dépouillement de sources ou de groupes de sources déterminés.

5.

Julianna Puskás—Margit Lánç: Analyse quantitative de la production agricole des labours en Hongrie de 1867 à 1913

L'étude s'attachant au rapport de L. Katus avait pour but l'analyse statistique-mathématique de la production agricole des labours pour en tirer ensuite les conclusions économique-historiques. Les auteurs donnèrent surtout un renseignement méthodologique dans ce qui suit.

Les sources de base: les séries des quantités exportées, des prix de production, et celles de la récolte annuelle de chaque culture. Les auteurs effectuèrent les calculs suivants fondés sur ces séries:

1. L'analyse des séries fut commencée par la méthode la plus simple et la plus générale: celle en dressant des diagrammes et des chiffres corrélatifs. Des séries d'indicateurs furent formées pour présenter les tendances de développement, notamment des indices de base, toujours sur la base de la moyenne des années 1909—1913 et des indices de chaîne. La plupart des séries d'indicateurs sont les indices de volume. Pour pouvoir réduire au même dénominateur les quantités impropres à l'addition et les différentes qualités, les auteurs introduisirent l'indice de valeur. Elles suivirent le changement dans la production de certains groupes de cultures et dans la production agricole totale en utilisant des prix invariables. Les séries d'indicateurs formées sur la base du prix de production pondéré de la période 1909—1913 et de prix invariables, fonctionnent comme moyens de la réduction au même dénominateur des valeurs d'usage différentes et comme expression effective de la valeur, et elles représentent le volume de la production.

2. Le changement de longue durée des séries et la tendance fondamentale du développement de la production furent explorés par des calculs de trends. Partant des calculs les plus simples, les auteurs calculèrent d'abord les trends par des moyennes mobiles. Le rajustement ainsi atteint des flottements des séries facilita déjà la connaissance de la nature de ces séries, et la courbe de trends s'adapta relativement bien et signala les phases plus grandes de l'accroissement de la production qui étaient mentionnées dans les sources historiques avec texte. Ce système de calcul n'a pas pourtant permis d'obtenir une courbe facile à manier d'une façon analytique et concernant les séries entières.

C'est pourquoi les auteurs recoururent aux calculs de trends analytiques, après avoir établi les séries des valeurs de trends calculées par le système des moyennes mobiles et après en avoir tracé les diagrammes. Il ne fut point facile de déterminer, quels sont les types de trends le mieux adaptés à certaines séries chronologiques. Les auteurs se servirent de plusieurs méthodes (elles étudièrent les diagrammes des séries chronologiques, marquèrent au jugé la médiane, examinèrent les graphiques des trends (de calcul) à moyennes mobiles, prirent en considération les méthodes de calcul de trends appliquées dans le cas des séries de type pareil) et prirent en considération aussi les informations offertes par les sources historiques. Tirant toutes ces conclusions, les auteurs choisirent les types de fonctions mathématiques qui pouvaient refléter d'une manière juste la tendance continue des séries. (Les auteurs élaborèrent une méthode de contrôle: celle des moindres carrés. Aux séries chronologiques, englobant la formation de la production, s'adaptèrent dans la plupart des cas des trends linéaires, en quelques cas des trends exponentiels, mais quant aux prix, il fut toujours nécessaire d'appliquer des paraboles.) Après avoir établi les séries de calculs de trends, elles tracèrent les diagrammes de trends (à une graduation mi-logarithmique) et tout cela eut pour résultat une courbe divergente des trends linéaires. Cette solution graphique montre bien non seulement la médiane, mais aussi les divergences entre la série originale et celle calculée d'après des valeurs de trends.

3. Pour démontrer dans quelle mesure il fallait égaliser les séries originelles et dans quelle mesure les données réelles des séries divergent des valeurs de trends (autrement dit: des médianes), les auteurs calculèrent les déviations des données de la série originelle partant des données de la série des médianes. La différence d'année en année est démontrée par la série des déviations. (Les déviations des trends, pour pouvoir être résumées et comparées sont exprimées en pourcentage.)

Les auteurs attribuèrent une grande importance à l'exploration des déviations et, en partant de celles-ci, au calcul des indices de dispersion, elles furent conscientes en effet de l'abstraction mathématique obtenue par le calcul des médianes. (Elles ont remarqué que c'est cette abstraction qui est une des raisons pour lesquelles les historiens économistes sont réticents aux calculs de trends.) Selon les auteurs on a besoin de cette abstraction mathématique précisément pour pouvoir connaître plus profondément et plus exactement la réalité historique. Pour les historiens le but primordial des calculs des médianes consiste précisément à pouvoir démontrer et analyser de point de vue historique les diversions et les dispersions. (Les méthodes statistiques modernes prouvent que les multitudes statistiques se présentent d'une façon différente si l'on connaît la médiane de leurs diversions et de leurs dispersions.) Par les calculs visant ces dernières, on a la possibilité de reconnaître ou de présenter les caractéristiques de la production lesquelles seraient cachées sans cette analyse statistique mathématique.

4. Puis les auteurs ont calculé les indices de dispersions suivants: la moyenne absolue des déviations, la moyenne quadratique des déviations et la déviation dite standard. Cette dernière est l'indice le plus pur, car il élimine l'influence des différences quantitatives des séries.

5. La série des déviations signala non seulement le flottement de la série originelle autour de la médiane, mais démontra aussi la périodicité des différences. Pour la saisir, les auteurs calculèrent des trends par la méthode des moyennes mobiles et représentèrent graphiquement cette ligne de trend — considérant la médiane comme 100 pourcent (avec une moyenne mobile de 7 ans comme pour les séries chronologiques). Par cette méthode elles pouvaient approcher plus facilement la nature des séries, car à l'intérieur de la ligne de trends à long terme se manifestèrent les périodes moyennes et les périodes de rythme accélérés et retardés.

6. Les séries calculées contiennent les déviations secondaires. Pour démontrer le mouvement cyclique et les flottements, les auteurs examinèrent la périodicité annuelle — considérant la médiane comme 100 pourcent.

Les séries et les diagrammes calculées par des méthodes statistiques, mathématiques servirent de base solide pour l'examen du dynamisme du progrès. Les indices de ce dernier sont *des rythmes de croissance moyens*. Les auteurs calculèrent ces indices concernant les séries entières de deux façons: 1. à partir des médianes du rythme de croissance moyens, 2. à partir de la moyenne des premières et dernières cinq années des séries. Le rythme de croissance moyens des séries entières est également une abstraction mathématique. Dans la réalité, les rythmes de croissance — comme le signalèrent déjà les indices de chaîne — ne furent pas les mêmes pendant deux ans non plus. La médiane, c'est à dire le rythme de croissance moyen des séries entières est important pour les historiens afin qu'ils puissent connaître les déviations et puissent analyser les dispersions autour des rythmes de croissance moyens.

D'après l'analyse des séries des déviations et surtout de leurs lignes de trends il est devenu clair qu'au delà du changement annuel des rythmes de croissance certaines périodicités se manifestaient, à savoir les périodes accélérées ou retardées des rythmes de croissance. Les auteurs s'efforcèrent de démontrer ces périodes par deux méthodes: 1. par le calcul de rythmes de croissance moyens superposés pour des périodes de 10 années, 2. pour les périodes que les déviations signalèrent comme changements du rythme de croissance. Les auteurs se servirent des méthodes mathématiques pour l'analyse du changement structural de la production des cultures de champs. Elles cherchèrent — par une méthode de filtrage — la réponse à la question de savoir dans quelle mesure les trois éléments essentiels influencèrent la croissance. Ces trois éléments sont: l'aggrandissement de l'emblavement, la transformation structurale des semailles et l'accroissement du rendement des récoltes. (Les auteurs analysèrent le rendement par cultures aussi.)

7. Pour l'analyse comparative internationale et pour l'appréciation plus exacte du développement hongrois, les auteurs soumièrent dans la mesure possible à un examen analogue les séries de la production des cultures de champs dans plusieurs pays européens. En dehors de la comparaison de la production en Hongrie et en Autriche, l'examen concerté des deux séries permit d'établir la formation des trends à long terme concernant les principaux produits agricoles et d'examiner la croissance au niveau de la Monarchie Austro-Hongroise aussi.

Attila Csernok—Éva Erlich—György Szilágyi: Sur l'infrastructure sur la base des statistiques historiques (Examen comparatif international 1860—1968)

L'examen exécuté par le collectif d'économistes illustra à la conférence les problèmes que pose le rapprochement des recherches en économie et en histoire économique. Les recherches se poursuivirent surtout dans les domaines suivants:

1. Comment évolua l'infrastructure dans les différentes phases de la croissance économique des différents pays? 2. Quel est le degré de développement — prenant en considération le niveau de la technique de l'époque — appartenant au niveau économique du pays donné; 3. «Combien coûtent» — à des niveaux définis du développement économique — l'établissement, l'entretien, la modernisation et l'extension de l'infrastructure, combien ils exigent des économies nationales?

L'examen international historique de l'infrastructure embrassa une période de 100 ans (1860—1968).

Sur la notion de l'infrastructure: Les auteurs entendent par cette notion la partie de la fortune nationale qui ne sert directement ni à la création ni à la consommation des biens matériels, la partie qui doit assurer la marge pure du processus de «production — distribution — consommation», conformément aux exigences de la technique, à un niveau donné du développement économique.

Un système d'indices spécial sert à la comparaison internationale historique de l'infrastructure sur le plan international.

Les types du développement infrastructural et de l'industrialisation:

Trois types fondamentaux se dessinèrent en résultat des calculs: Le premier est incarné par l'Angleterre, la Hollande et quelques pays de l'Europe occidentale, dans ces pays la formation de l'infrastructure précède le développement industriel accéléré. Les cadres infrastructuraux créés antérieurement garantirent la marge primitive pour le fonctionnement et l'extension graduelle de l'industrialisation commençant plus tard. L'autre type du développement, plus moderne, est incarné par l'économie des États-Unis. L'infrastructure s'est formée ici presque

sans antécédents, parallèlement à la formation du capitalisme et à son extension, en même temps que se présentèrent les besoins provoqués par la production et la consommation. Au début, le capital étranger appuya aussi ce procès. Le modèle anglais est caractérisé par l'antériorité de l'infrastructure, celui des États-Unis par le développement infrastructurel accompagnant l'extension du capitalisme. Plusieurs pays de l'Europe centrale et orientale restèrent à l'écart — surtout après la Ire guerre mondiale — de la transformation infrastructurelle qui s'effectua à la même époque en Europe occidentale. Le type de développement économique réalisé par les pays socialistes européennes après la IIe guerre mondiale diffère des deux autres types susmentionnés. Ce type n'est caractérisé ni par l'antériorité ni par le codéveloppement. C'est un troisième type où le développement infrastructurel reste absent, du moins pour un certain temps. Dans ces pays-là — jusqu'au milieu des années soixante — il s'agit plutôt de l'usure de l'infrastructure existante, périmée.

Deux recherches spéciales avec ordinateur furent exposées suivant le rapport de I. Wellmann concernant l'histoire agraire. Toutes les deux préparent des méthodes applicables généralement dans l'exploration des sources et analyse des données de l'histoire agraire. Elles se poursuivent avec la collaboration des collectifs, composés de divers spécialistes, conformément au but.

En ce qui concerne le rôle que jouent les éléments de production dans l'infrastructure, on peut constater que l'évolution du rapport entre le nombre de ceux travaillant dans l'infrastructure et la population active montre la fusion particulière des facteurs du temps et du développement économique. Entre les deux facteurs c'est le deuxième qui est décisif.

Une des caractéristiques les plus importantes de l'infrastructure est le fait que cette dernière exige de grands investissements. La proportion des investissements infrastructureux comparée à la proportion des investissements totaux montre de larges variations, en fonction du temps et du pays. Cette proportion ne baisse presque jamais sous 50 pour-cent et sa limite supérieure s'élève à 80 pour-cent. L'autre caractéristique des investissements de l'infrastructure est le fait que leur volume ne dépend pas en général du niveau de développement économique. Dans les pays socialistes la proportion des investissements infrastructureux comparée aux investissements totaux est moins grande que dans les pays capitalistes.

Le développement de l'infrastructure est un procès long et exige de grands efforts des économies nationales.

7—8.

Dénes Varga—Éva Veress: L'exploration à l'aide d'ordinateurs des recensements des terres de l'époque féodale

A l'aide de linguistes-mathématiciens nous préparons des index de sources sur plusieurs dizaines de milliers de recensements des terres remontant aux années 1526—1848. En systématisant à l'aide d'ordinateurs les 15 000 extraits de documents, nous exécutons d'abord le classement élémentaire qui peut faciliter l'aperçu général. (Au moment de la conférence c'est ce travail qui se prépara.) Les linguistes et les mathématiciens participant à ce travail élaborèrent une méthode qui pourrait être développée ultérieurement jusqu'au dépouillement thématique détaillé qui peut s'avérer nécessaire dans le cas de certaines parties de la matière choisie à l'aide de l'ordinateur.

Antérieurement on a fait des expériences concernant l'utilisation des moyens de documentation manuels (système de catalogue traditionnel, cartes perforées). Tout cela n'a pas eu de résultat satisfaisant, les difficultés de leur préparation, entretien et utilisation étaient évidentes, vu la quantité des matières. Les auteurs estiment quand-même opportune de préparer le dépouillement automatique par des moyens de documentation manuels; possédant les informations antérieurement obtenues sur la matière, on peut organiser plus économiquement le dépouillement automatique, on peut se procurer des expériences utiles et en plus, la plupart des problèmes de classification et de définition se posent dès ce travail et le système de documentation adapté à la matière arrive à l'ordinateur sous forme mûre. (C'est la première partie de l'exposé qui traite le problème de la combinaison avantageuse de la mise au point manuelle et automatique.)

Dans le cas des indices des registres des propriétés terriennes il faut que le travail diffère d'une façon fondamentale des autres systèmes de documentation spécial (p. ex. la documentation des bibliothèques.) Avant tout, il fallait garantir la prépondérance des aspects de critique de sources (pour cela servaient à base les données critiques des résumés de source, c'est d'après ces données qu'on peut former les qualifications concernant certaines données et les documents.)

Sous l'aspect historique, la partie la plus importante du registre en préparation est l'indice géographique et du point de vue de l'utilisation des ordinateurs — c'est le travail le plus intéressant. À cause de l'orthographe variée des noms de lieu, à cause du changement fré-

quent des noms des habitants et de la réorganisation successive des unités administratives, le dressement de l'indice géographique semble être irréal pour plus que quatre siècles à la base des données de plusieurs cent mille datations de noms de lieu. Lors du dépouillement automatique, ce n'est pas l'accord littérale qui est le devoir primordial parce qu'à cette méthode on ne peut classer qu'une partie de la matière. Il faut résoudre le problème; comment on peut reconnaître le même nom de lieu d'après les variantes, c'est à dire, comment on peut définir d'après les noms de lieu ayant des formes uniques, quel est l'objet physique concerné dans un contexte donné. Dans une certaine mesure ce problème est l'analogon linguistique de «pattern recognition» dans le cas où l'étalon (sous forme de registre p. ex.) est donné d'avance.

Les troisième et quatrième parties de l'exposé passent en revue les résultats obtenus grâce à l'examen empirique de la toponymie et à la méthode élaborée pour aborder le problème à l'aide de l'ordinateur.

László Cseh—György Haraszti—Éva Veress: Méthode topographique du dépouillement et du stockage des données dans l'histoire agraire (établissement de diagrammes géographiques à l'aide de l'ordinateur)

L'étude expose deux sortes de diagrammes géographiques dressés à l'aide de printer:

1. Les diagrammes de points: des unités géographiques (p. ex. une agglomération) se présentent ici sous forme de points, le point est représenté par un signe de ponctuation choisi du jeu de signe du printer — conformément au thème. Sur une carte thématique une série définie de signes de ponctuation répond à la série des catégories qualificatives. (P. ex. la série des chiffres peut signifier des catégories d'échelle.) Ces diagrammes ne servent pas à la netteté visuelle, le facteur visuel joue un certain rôle lorsqu'il faut choisir des signes de ponctuation qui puissent être distingués nettement, leur but est d'enregistrer dans une disposition géographique les données et les résultats obtenus lors du dépouillement. Ces diagrammes sont des cartes de travail que le chercheur peut dépouiller plus facilement que les tableaux récapitulatifs. Une réduction effectuée selon certaines considérations fixées à l'avance y joue son rôle. Ils peuvent être exécutés à bas prix même dans une quantité importante et ils sont facilement maniables de tous les points de vue.

2. Des diagrammes de cartes pouvant être mesurés visuellement aussi, se préparent avec une méthode pareille. Des unités territoriales à l'intérieur du pays (p. ex. les comitats) forment une surface couverte des signes de ponctuation conformes à leur qualification. Par le choix des signes de ponctuation on peut atteindre les contrastes visuels qui sont atteints lors du tracement des cartes par les hachures de différente densité. La carte imprimée de cette façon offre sur le résultat définitif du dépouillement une vue d'ensemble comprenant l'interprétation aussi.

Ces diagrammes ressemblant aux cartes sont très proches de la cartographie thématique, mais ils ne doivent pas être confondus avec la cartographie automatisée. Lors de leur dressement on prend en considération les aspects cartographiques dans la mesure où la technique le permet, mais en dernière analyse, ils sont de simples instruments de travail et en cette qualité ils représentent une phase du processus de dépouillement. Une caractéristique importante de la méthode utilisée est le fait que les diagrammes de carte ont des rapports très étroits avec l'ensemble du processus du dépouillement. Le dépouillement des données portées à l'ordinateur peut être achevé sans interruption et les résultats peuvent être représentés soit sur les diagrammes de cartes soit sur des tableaux et peuvent être transmis au listing.

La prépondérance de l'aspect géographique dans le procès de dépouillement des données permet et facilita aussi de résoudre le problème du stockage selon un principe géographique homogène des données provenant de sources volumineuses. Il devient possible d'élaborer un système de dépouillement approprié aux examens régionaux, de façon à ce que celui-ci soit facilement applicable aussi à des sources de composition et d'âge différents. La mise au point de ce système exige un travail préparatoire considérable mais le résultat est aussi important. Le travail préparatoire est commencé sur la base des expériences faites avec des diagrammes de carte susmentionnés.

DISCUSSION

Dans la deuxième partie des délibérations, au cours de la discussion, les participants — tout en posant quelques problèmes de détail non négligeables et concrets — parvinrent quant au fond à la même opinion. Ils tinrent tous à l'élargissement méthodique des recherches quantitatives, à leur approfondissement thématique et à l'organisation nécessaire du travail. Ils sou-

lignèrent l'importance de la préparation des examens quantitatifs et la nécessité de les relier aux recherches complexes. Les représentants des disciplines voisines partagèrent la même opinion (surtout des linguistes) tout en offrant leur appui.

Dans d'autres domaines historiographiques de l'utilisation des ordinateurs (p. ex. analyse des textes, analyse du contenu etc.) il n'eut pas ou presque pas d'initiatives jusqu'à présent en Hongrie. Les chercheurs tiennent compte de ces possibilités.

Il est recommandé de continuer la collaboration entre les historiens et les experts des ordinateurs — elle peut être très fructueuse dans le domaine de la formation des experts. Les participants — tirant les conclusions de la conférence — firent des propositions concrètes, pratiques, aux associations scientifiques, organisatrices de la présente conférence, concernant la collaboration interprofessionnelle.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Д. Дьерфи:</i> К вопросу о служилых людях периода Арпадовичей	261
<i>Э. Фюгеди:</i> Возникновение наших сельских городков в XIV в.	321
<i>Ж. П. Пах:</i> «Судьба» средневековой левантийской торговли в венгерской историографии в XIX—XX вв.	343
<i>В. Зиманьи:</i> Место изменений венгерских цен в европейском развитии	378
<i>Ш. Кавашши:</i> Контрреволюционные движения в комитате Шомодь во время Венгерской Советской Республики	413
<i>Л. Керекеш:</i> Стремление Форальберга и Тироля оторваться от Австрии в 1918—1919 гг.	431
<i>М. Лацко:</i> Проблемы, выдвинутые Реваим (место Эрвина Сабо в рабочем движении)	454
<i>М. Вайда:</i> Мелкобуржуазная адекватная классовая организация	471
<i>М. Кором:</i> Предпринятые Венгрией на Западе попытки в интересах сохранения данного строя и политика союзнических держав, начиная от решающего поворота в ходе войны до осени 1944 года	497

ОБЗОР

Вычислительные машины и историческая наука (Отчет о конференции в октябре 1972 г.)	526
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Gy. Györfly:</i> Zur Frage der Dienstleute zur Zeit der Arpaden	261
<i>E. Fügedi:</i> Die Herausgestaltung der ungarischen Marktstellen im 14. Jahrhundert	321
<i>Zs. P. Pach:</i> »Das Los« des mittelalterlichen Levantehandels in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19—20. Jahrhunderts	343
<i>V. Zimányi:</i> Der Platz der Preisbewegungen in Ungarn in der europäischen Entwicklung ..	378
<i>S. Kávássy:</i> Gegenrevolutionäre Bewegungen in der Schomodei zur Zeit der Räteregierung ..	413
<i>L. Kerekes:</i> Die Abfallsbestrebungen Vorarlbergs und Tirols in den Jahren 1918—1919	431
<i>M. Lackó:</i> Révai-Probleme (Ervin Szabós Platz in der Arbeiterbewegung)	454
<i>M. Vajda:</i> Die adäquate Klassenorganisation des Kleinbürgers	471
<i>M. Korom:</i> Ungarische Versuche im Westen zur Hinüberrettung des Systems und die Politik der verbündeten Großmächte von der entscheidenden Wendung im Kriege bis Herbst 1944	497

RUNDCHAU

Rechenmaschinen und die Geschichtswissenschaft (Bericht über die Konferenz vom Oktober 1972)	526
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>Gy. Györffy</i> : Sur le problème des peuples de service à l'époque arpadienne.....	261
<i>E. Fügedi</i> : La formation de nos bourgades au XIV ^e siècle	321
<i>Zs. P. Pach</i> : «Le sort» du commerce du Levant au Moyen-Age dans notre historiographie des XIX ^e —XX ^e siècles	343
<i>V. Zimányi</i> : La place des changements de prix en Hongrie dans le développement européen	378
<i>L. Kerekes</i> : Les tentatives de séparation de Vorarlberg et de l'Autriche en 1918/19	431
<i>M. Laczkó</i> : Problèmes Révai (Place d'Ervin Szabó dans le mouvement ouvrier)	454
<i>M. Vajda</i> : Organisation de classe adéquate du petitbourgeois	471
<i>M. Korom</i> : Tentatives sauvant le régime à l'Ouest et la politique des grandes puissances alli- ées à partir du tournant décisif de la guerre jusqu'à l'automne de 1944	497

REVUE

Ordinateurs et l'historiographie (Compte rendu de la conférence tenue en octobre 1972)	526
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>Gy. Györffy</i> : To the question of serving people in the age of the Arpads	261
<i>E. Fügedi</i> : Formation of our borough-towns in the 14th century	321
<i>Zs. P. Pach</i> : „Fate” of the Levant commerce of the Middle Ages in our historiography of the 19—20th centuries	343
<i>V. Zimányi</i> : Place of the fluctuation of prices in Hungary in the European development ...	378
<i>S. Kávássy</i> : Counter-revolutionary movements in Somogy at the time of the Hungarian Soviet Republics	413
<i>L. Kerekes</i> : Aspirations of Vorarlberg and Tirol to secede from Austria in 1918—19	431
<i>M. Lackó</i> : Révai-problems (The place of Ervin Szabó in the labour movement)	454
<i>M. Vajda</i> : Adequate class-structure of the petty bourgeois	471
<i>M. Korom</i> : Hungarian tentatives in the West to save the system and policy of the Allied Forces from the decisive turn of the war to autumn 1944	497

REVIEWS

Computers and historiography (Account of the conference of october 1972)	526
--	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. I. 31. Terjedelem: 28,7 (A/5 iv)
Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

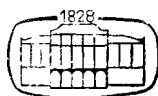
Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST